

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԱՐԱՄ
ՍԻՄՈՆՅԱՆ

**ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ
ԳՈՅԱՄԱՐՏԸ**

1920-1921 թթ.

Գարեգին Նժդեհ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ - 2000

ՂՏԴ 941 (479.25)
ՊՄԴ 63.3 (27) 52
Ս 504

Տպագրվում է ԵՊՀ և ՀՀ ՊԱՍ պատմության ինստիտուտի գիտական
խորհուրդների որոշմամբ

Սիմոնյան Ա. Գ.

Ս 504 **Չանգեզուրի գոյամարտը (1920-1921 թթ.), եր., Երևանի համալս.
հրատ., 2000, 672 էջ:**

Պատմագիտական հետազոտությունների, մասնույի նյութերի և արխի-
վային փաստաթղթերի լայն ընդգրկմամբ ցույց է տրված Չանգեզուրի հա-
յության հերոսական գոյամարտը, որ նա հանուն իր ազատության 1920-
1921 թթ. սղել է ռուսական 11-րդ կարմիր բանակի և խորհրդային Ադրբե-
ջանի զորամասերի դեմ, դրանով իսկ ծախողելով գավառն Ադրբեջանին
ենթարկելու բոլոր փորձերը: Չանգեզուրը խորհրդային Հայաստանի ան-
բաժան մաս կազմեց լեռնավայրի հայության աներևակայելի տոկոսնու-
թյան և անձնագոհ պայքարի շնորհիվ: Աշխատության մեջ լայնորեն լու-
սարանված է Գարեգին Նժդեհի իրեն զորավարի, քաղաքական և պետա-
կան գործչի, վճռական դերը նշված ժամանակաշրջանում հայկական գա-
վառում ծավալված գոյամարտի տարիներին:

Գիրքը նախատեսված է պատմաբանների և ընթերցող լայն շրջաննե-
րի համար:

0503020913
Ս 2000
704(02)

ՊՄԴ 63.3 (27) 52

ISBN 5-8084-0334-0

Ա. Գ. Սիմոնյան, 2000 թ.

Նվիրում են վաղամեծիկ եղբորս՝
Արմենի հիշատակին

ՆԵՐԱՄՈՒԹՅՈՒՆ

Հայ ժողովրդի համար բախտորոշ 1918-1921 թվականների
պատմության մեջ առանձնակի տեղ է գրավում Հայաստանի
Չանգեզուրի գավառի 1920-1921թթ. գոյամարտը:

Չանգեզուրի 1920-1921թթ. իրադարձությունները մշտապես
եղել են հայ պատմագրության ուշադրության կենտրոնում՝ քե՛
մեզանում և քե՛ սփյուռքում: Դա պատահական չէ, քանի որ
լեռնավայրը, գտնվելով Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև գոյություն
ունեցող հակասությունների կիզակետում, նշված ժամա-
նակաշրջանում դարձել էր արյունահեղ բախումների ասպարեզ:

Չանգեզուրի հայությունը կենաց ու մահու պատերազմի էր
դուրս եկել իր երկրին սպառնացող ադրբեջանական հրոսակների և
նրանց աջակցող կարմիր բանակի զորամասերի դեմ: Թեև ուժերն
անհավասար էին, բայց նա փայլուն հաղթանակներ տարավ՝
շնորհիվ իր կազմակերպվածության և հերոսական խոյանքների:

Չանգեզուրցիների համառ կռիվները և տարած հաղթա-
նակները ճակատագրական նշանակություն ունեցան Հայաստանի
համար՝ խափանեցին լեռնավայրը հայերից դատարկելու և այն
Ադրբեջանի կազմի մեջ մտցնելու ազերիների նպատակը, որի
իրականացման դեպքում Հայաստանը կկտրվեր հայության
նկատմամբ համակրանք տաժող հարևան Պարսկաստանից և
կպարփակվեր ծայրահեղորեն աննպաստ սահմանների մեջ՝
չրջապատված քուրքական երկու բշնամական պետություններով և
Վրաստանով՝ հայության հանդեպ ունեցած անկայուն ու
փոփոխակի վերաբերմունքով:

Չանգեզուրի հայկական մնայն անգնահատելի նշանա-
կություն ունեցավ նաև այն տեսակետից, որ 1921թ. Փետրվարյան
ապստամբության պարտությունից հետո կարմիր բանակի
զորամասերից հալածված մեծ թվով պետական, կուսակցական և
հասարակական գործիչներ, բազմաթիվ հայ մտավորականներ
հնարավորություն ունեցան լեռնավայրի վրայով անարգել անցնելու
Պարսկաստան և փրկվելու սպասվող հաշվեհարդարից:

Չանգեզուրի պատմության խնդրո առարկա ժամանա-
կահատվածի համակողմանի ուսումնասիրումը և լուսարանումը
ունեն ոչ միայն գիտական-ճանաչողական, այլև հրատապ մեծ
նշանակություն:

Աշխատության արդիականությունը պայմանավորված է
ներկայումս Անդրկովկասի երեք երկրների և հատկապես

Հայաստանի ու Ադրբեջանի միջև ստեղծված դժվարին փոխհարաբերություններով: Ինչպես 1920-1921 թվականներին, արդի ժամանակաշրջանում նույնպես Անդրկովկասը նման է եռացող կաթսայի, որն ամփոփում է վիճահարույց ազգամիջյան հակամարտություններ և տարածքային խնդիրներ:

Չանգեզուրյան 1920-1921թթ. գոյամարտը հաջորդել էր ցարիզմի ու ժամանակավոր կառավարության տապալմանը և Ռուսաստանում քոլչեկզմի հաղթանակին: Մեր օրերում պատմական Հայաստանի Չանգեզուր-Արցախ հատվածի հայության պայքարը ադրբեջանական զավթիչների դեմ հաջորդեց ԽՍՀՄ քուլացմանը և փլուզմանը: Պատմական տարբեր ժամանակահատվածներում ռուսական կայսրության քայքայումը երկու դեպքում էլ նպաստեց ազգային անկախ պետական միավորների ստեղծմանը: Անդրկովկասում, հայ-ադրբեջանական լարված հարաբերությունների պայմաններում, և՛ առաջին, և՛ երկրորդ դեպքում ծագեց արյունալի զինված հակամարտություն՝ հիմքում ունենալով տարածքային չլուծված հարցերը: Եթե առաջին դեպքում ադրբեջանական զավթիչների դեմ մղվող պայքարում հայկական կողմից հիմնական ծանրությունն իրենց վրա էին վերցրել զանգեզուրցիները, ապա երկրորդ դեպքում արցախցիները:

1920-1921թթ. Չանգեզուրի պաշտպանությունը իրականացնում էին կամավորական զինված ջոկատները: Մերօրյա արցախյան ազատամարտի օրերին նույնպես զանգեզուրցիներից կազմակերպվեցին տասնյակ կամավորական ջոկատներ, որոնք Արցախում միացան ադրբեջանական զավթիչների դեմ կռվող մարտիկների շարքերին և հերոսության ու անձնուրացության բազում օրինակներ տվեցին:

Ներկայումս հայ-ադրբեջանական հարաբերությունների կարգավորումը առաջնահերթ կարևորություն ունի, որին մեծապես կարող է նպաստել այն հարուստ փորձը, որ ձեռք է բերվել զանգեզուրյան գոյամարտի օրերին: Իսկ այդ փորձը թելադրում է անմիջական հակահարված տալ Չանգեզուրի նկատմամբ Ադրբեջանի ամեն տեսակի ոտնձգություններին ու նկրտումներին, վճռականապես մերժել տարածքների փոխանակման անընդունելի գաղափարը լեռնավայրի հարավային հատվածի՝ Մեղրիի վրա տարածելու փորձերը:

Մույն աշխատության հեղինակի նպատակն է եղել հանգամանորեն ուսումնասիրել և գիտականորեն ընդհանրացնել ադրբեջանական զավթիչների և նրանց աջակից կարմիր բանակի զորամասերի դեմ Չանգեզուրի հայ բնակչության 1920-1921թթ. հերոսական գոյամարտը, վեր հանել դրա պատմական նշանակությունը, և այդ նպատակով՝

1. Ըստ ամենայնի արժեքավորել զանգեզուրյան գոյամարտի

պատմությանը նվիրված աշխատությունները, շեշտադրել այն հարցերը, որոնք անբավարար չափով են լուսաբանված պատմագիտական գրականության մեջ: 2. Գրականության, մամուլի և արխիվային փաստաթղթերի ու նյութերի լայն օգտագործմամբ քննարկել զանգեզուրյան գոյամարտի պատճառները, ցույց տալ լեռնաշխարհի ներքին կացությունը, դրա շուրջ ստեղծված ռազմաքաղաքական իրադրությունը, ծավալված դիվանագիտական պայքարը: 3. Բացահայտել Չանգեզուրում ազգային հարցի բարդությունը, գավառի ազերի և քուրդ բնակիչների շրջանում տարված հակահայկական պրոպագանդի կազմակերպման և նրանց հակահայ պայքարի մեջ ներգրավելու ուղղությամբ Ադրբեջանի կառավարության ջանքերը: 4. Վերլուծել Չանգեզուրը Ադրբեջանի կազմի մեջ մտցնելու խորհրդային իշխանությունների շահագրգռվածության դրդապատճառները, մեկնաբանել Հայաստանի Հանրապետության կառավարության քաղաքական դիվանագիտական ջանքերը՝ ադրբեջանական ռազմակայումից հայկական զավառը պաշտպանելու համար: 5. Քննարկել Չանգեզուրի քաղաքացիական իշխանությունների և զինվորական հրամանատարության կողմից տարված կազմակերպական, քաղաքական և պրոպագանդիստական հսկայական աշխատանքը բնակչության և զինյալների շրջանում: 6. Հատուկ ուշադրություն դարձնել Չանգեզուրի իշխանությունների և հարևան Իրանի փոխհարաբերությունների, տնտեսական կապերի և ռազմական համագործակցության լուսաբանմանը: 7. Կարևոր տեղ հատկացնել Հայաստանի Հանրապետության կառավարության և Չանգեզուրի իշխանությունների, հաճախ ոչ հարթ, փոխհարաբերությունների վերլուծությանը: 8. Քանի որ 1920-1921թթ. զանգեզուրյան կռիվների հակառակորդները մի կողմից գավառի պաշտպաններ էին, իսկ մյուս կողմից՝ կարմիր բանակի զորամասերը, ադրբեջանական կարմիր ասկյարների, թուրք-օսմանյան գնդի, մուսուլմանական անկանոն բանդաների ուժերը, ուստի աշխատության մեջ անհրաժեշտ է եղել տալ 11-րդ կարմիր բանակի զորամասերի կողմից հայկական գավառ ներխուժելու, նրանց մղած կռիվների, գավառի պաշտպանների հերոսական դիմադրության, ապա 1920 թ. վերջերին քոլչեկիներին գավառից դուրս մղելու մանրամասն պատմությունը: 9. Ցույց տալ Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո Երևանի և Գորիսի իշխանությունների փոխհարաբերությունները, Ալ.Մյասնիկյանի՝ Հայաստան գալուց հետո Չանգեզուրը Խորհրդային Հայաստանին խաղաղ ճանապարհով միավորելու ուղղությամբ հանրապետության կառավարության թափած ջանքերը, Չանգեզուրի դեմ կարմիր բանակի հետագա ռազմական գործողությունները: 10. Նորահայտ արխիվային փաստաթղթերի ընդգրկմամբ ներկայացնել գոյամարտի

եզրափակիչ փուլի դեպքերը, Ջանգեզուրից Պարսկաստան գաղթած զանգվածների կրած տառապանքները, Խորհրդային Հայաստանի կառավարության կողմից նրանց հայրենիք վերադարձնելու ուղղությամբ ձեռնարկված միջոցները, որի շնորհիվ Արաքսն անցած փախստականների շուրջ 90 տոկոսը հայրենադարձվեց:

Գրքում նկարագրված ռազմական գործողությունների տարածքային սահմանները ընդգրկում են Ջանգեզուրի բոլոր չորս շրջանները՝ բուն Ջանգեզուր /Գորիս/, Մխիթան, Ղափան և Մեղրի, ինչպես նաև Վայոց ձորը և մասնակիորեն՝ Լեռնային Ղարաբաղը: Հետագոտության տարածքային սահմանները ներառում են նաև Պարսկաստանի Ատրպատականի և Մակուի նահանգները:

Աշխատությունը ժամանակագրական առումով ընդգրկում է 1920թ. ապրիլի վերջից, այսինքն՝ Ադրբեջանում խորհրդային իշխանության հաստատումից, մինչև 1921թ. վերջերը, այսինքն՝ մինչև Ջանգեզուրից Իրան անցած փախստականների հիմնական մասի հայրենադարձությունը Իրանից:

Ջանգեզուրի 1920-1921թթ. իրադարձությունների մասին կատարվել են բազմաթիվ պատմագիտական հետազոտություններ, տպագրվել են ժամանակակիցներից շատերի հուշագրությունները, լույս են տեսել գոյամարտը լուսաբանող փաստաթղթերի ու նյութերի ժողովածուներ, հոդվածներ, մի խոսքով՝ իրապարակի վրա առկա է բավականաչափ գրականություն:

Ջանգեզուրի 1920թ. մայիս-1921թ. հուլիս ժամանակաշրջանում տեղի ունեցած իրադարձությունների պատմության ուսումնասիրման համար կարևոր են Գեորգի Չիչերինի, Մերգո Օրջոնիկիձեի, Մերգեյ Կիրովի, Ալեքսանդր Մյասնիկյանի հետազոտող, տված հրամանները, արտասանած ճառերը, նշանավոր հեղափոխականներ Սարգիս Կասյանի, Աշոտ Հովհաննիսյանի, Արտաշես Կարինյանի, Ասրանազ Մոավյանի աշխատությունները, հոդվածներն ու ելույթները¹:

1921թ. գարնանը Լեռնահայաստանի կառավարության կողմից հրատարակվեց «Արևոտ գիրք» վերնագրով մի ժողովածու², որում զետեղված էին Ջանգեզուրում խորհրդային իշխանության

¹ Մ. Կասյան, Ընտիր երկեր, «Հայաստան», Երևան, 1967, *Ա. Կարինյան*, Ինվանդիալիստական պատերազմը և Հայաստանը (փաստեր, ղեկավարումներ), Տրեստի առաջին տպ., Երևան, 1924, *Ա. Կարինյան*, Քաղաքացիական պատերազմի Հայաստանում և նրա դրդապատճառները, Տրեստի առաջին տպ., Երևան, 1922, *Ա. Կոմսանյան*, Դաշնակցությունը և պատերազմը, Տրեստի առաջին տպ., Երևան, 1924, *Ա. Հովհաննիսյան*, Համազասկի կռիվիս (նոյեմբերյան հեղափոխության 5-րդ տարեդարձի առթիվ), Պետերսբուրգ, 1926, *Ա. Մյասնիկյան* (Ա. Մարտոսի), Ընտիր երկեր, Հայպետհրատ, Երևան, 1957, *Ա. Մոսավյան*, Հոդվածներ և ճառեր: 1913-1929, Հայպետհրատ, Երևան, 1961, *Գ. Օրջոնիկիձե*, Ընտիր հոդվածներ և ճառեր, Հայպետհրատ, Երևան, 1950, *С. Кирова*, Избранные статьи и речи (1912-1934), Госиздат, Москва, 1957, *Г. Чичерин*, Статьи и речи по вопросам международной политики, Союзиздат, Москва, 1961, *Г. Орджоникидзе*, Статьи и речи, В двух томах, т. 1, 1910-1926, Госиздат, Москва, 1956.

² «Արևոտ գիրք», Լեռնահայաստանի կառավարության հրատ., Գորիս, 1921 (Գրքի հեղինակը Ալան Շահնազարյանն է, տե՛ս *Վ. Գեորգեան*, Լեռնահայաստանի հերոսամարտը (1919-1921), տպ. «Ձախակեր», Պարիզ, 1923, էջ 171):

հաստատումից (1920թ. հուլիս) հետո եկած 5 ամիսների պատմությանը վերաբերող պաշտոնական փաստաթղթեր: Նույն շրջանում Գորիսում լույս է տեսնում նաև մի գրքույկ «Ազատ Սյունիք»¹ վերնագրով, ուր «Արևոտ գիրք» ժողովածուի մեջ զետեղված փաստաթղթերի հիման վրա նկարագրված են Ջանգեզուր մտած խորհրդային զորամասերի և դրանց հետ եկած ադրբեջանական «կարմիր» ասկյարների արյունալի գործողությունները 1920թ. հուլիս-նոյեմբեր ժամանակահատվածում:

Ջանգեզուրի կռիվների մասին Խորհրդային Հայաստանում առաջին հրապարակումները վերաբերում են 20-ական թվականներին: «Խորհրդային Հայաստան» թերթում և հանրապետության այլ պարբերականներում տպագրվեցին բազմաթիվ հոդվածներ և հուշեր, որոնց հեղինակները հիմնականում այդ կռիվների մասնակիցներ էին, զինվորական մասնագետներ:

1922 թվականին Վ. Տամբուլիի (հետագայում զեներալ) նախաձեռնությամբ հրատարակվում է «Ղամարուի և Ջանգեզուրի կռիվները»² վերնագրով գրքույկը՝ կազմված երկու բաժնից: Առաջին բաժնում զետեղված են քաղաքացիական կռիվների մասին մի շարք փաստաթղթեր, իսկ երկրորդում՝ կռիվների մասնակիցների հոդվածները:

1929թ. ուսերեն լույս տեսավ նշանավոր բուշիկ Բագրատ Բորյանի «Հայաստանը, միջազգային դիվանագիտությունը և ԽՍՀՄ-ը» երկհատոր աշխատության երկրորդ մասը³, ուր հեղինակը համառոտակի անդրադարձել է նաև 1921թ. քաղաքացիական կռիվների պատմությանը: Գրքում նշված են փետրվարյան ապստամբության դրդապատճառները, ցույց են տրված Հայաստանի հեղկոմի սխալները, շեշտված է, որ նրա կիրառած բռնագրավման քաղաքականությունն է հիմնական պատճառ դարձել հակաբուշիկյան շարժման ծավալման, մի շարժում, որ հեղինակն անվանում է «ժողովրդական ապստամբություն»:

1928թ. լույս է տեսնում քաղաքացիական կռիվներին դեկավար մասնակցություն ունեցած հայկական երրորդ հրաձիգ գնդի հրամանատար Ա. Բաղդասարյանի «Քաղաքացիական կռիվները Հայաստանում»⁴ գիրքը, ուր առաջին անգամ ներկայացվում է այդ կռիվների ընդհանուր ու ամփոփ պատկերը: Նյութը շարադրված է զերազանցապես ռազմագիտական տեսանկյունից, նրանում նկարագրված է մարտական գործողությունների ընթացքը, վերլուծված է երկու հակառակորդ կողմերի կռիվի տակտիկան:

¹ «Ազատ Սյունիք»: Ան էջեր և փաստեր բուշիկների հնգամսյա գործունեությունից», հրատ. Ինքնազար Սյունիքի խորհրդի, տպ. «Սասուն», Գորիս, 1921:

² «Ղամարուի և Ջանգեզուրի կռիվները», Տրեստի առաջին տպ., Երևան, 1922:

³ *В. Борятин*, Армянск. международная политика и СССР, часть II, Госиздат, Москва-Ленинград, 1929.

⁴ *Ա. Բաղդասարյան*, Քաղաքացիական կռիվները Հայաստանում, Պետհրատ, Երևան, 1928: Երկրորդ հրատարակությունը լույս է տեսել Շ. Ամիրխանյանի առաջարկով, նույն տեղում, 1931թ.:

Գրքին կցված են մի շարք կարևոր փաստաթղթեր: Իր փաստական հարուստ նյութերով այս գիրքն այսօր էլ որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Չանգեզուրի գոյամարտի պատմությունը հետազոտողների համար:

Սույն հեղինակի երկրորդ գիրքը¹ տպագրվել է 1930թ., որը նույնպես կարևոր աղբյուր է զանգեզուրյան կոիվների լուսաբանման համար:

Նույն թվականին լույս տեսավ քաղաքացիական կոիվների մասնակից Գրիգոր Օզանեզովի «Կարմիր արշավանք»² գրքույկը: Հետագա տարիներին հրատարակվեցին նույն հեղինակի պատմական և պատմագեղարվեստական մի քանի ուրիշ գրքեր ու գրքույկներ³ և: Այդ գրվածքներում մեծ տեղ է հատկացված Չանգեզուրում ծավալված կոիվներին, նկարագրված են բազմաթիվ մարտական գործողություններ ու դեպքեր:

1931թ. հրատարակվեց հայկական դիվիզիայի քաղաքացիական կոիվների պատրաստված «Դամարյուից Չանգեզուր (հիշողություններ Հայաստանի քաղաքացիական կոիվներից)»⁴ ակնարկների ժողովածուն, որը կազմել է խմբագրել է Խ.Աբրահամյանը: Ակնարկների հեղինակները Հայաստանում քաղաքացիական կոիվների ակտիվ մասնակիցներ էին՝ ավելի քան 40 զինվորներ, հրամանատարներ, քաղաշխատողներ, այդ թվում՝ հետագայում զնդապետ Ս.Ջաքյանը, հետագայում գեներալ Գ.Չայլախյանը, հայկական դիվիզիայի հրամանատար Հ.Աբոյանը: Գրքում տրված են Լեռնահայաստանում տեղի ունեցած մի քանի մարտական գործողությունների բոլորիկ նկարագրություններ: Ժողովածուի մեջ զետեղված են նաև Չանգեզուրում կոիվող խորհրդային զորամասերին ուղղված 11-րդ քանակի հրամանատարության հրամաններ:

Նույն տարում՝ 1931թ., լույս տեսավ կարմիր քանակի քաղաշխատող Հ.Վարդանյանի գիրքը՝ նվիրված Հայաստանում քաղաքացիական կոիվների տասնամյակին⁵: Գիրքը գրված է ինչպես հուշագրական, այնպես էլ վավերագրական նյութերի հիման վրա:

Չանգեզուրի 1920-1921թթ. իրադարձություններին նվիրված 20-30-ական թվականների հրապարակումները, բացառապես կրելով ռազմագիտական բնույթ և հիմնականում հանդիսանալով հուշերի վերարտադրություն, բնականաբար, չէին կարող համարվել կոիվների պատմությունը լուսաբանող գիտական աշխատու-

թյուններ: Այդ խնդիրը պետք է լուծվեր հետագայում՝ արխիվային նյութերի կուտակմանը, կարգի բերմանը և ուսումնասիրմանը զուգընթաց:

Չանգեզուրում տեղի ունեցած կոիվների նկատմամբ հետաքրքրությունը մեծապես աճեց Հայրենական մեծ պատերազմից հետո:

Այս շրջանում տվյալ թեմային առաջինը դիմեց Արշավիր Հակոբյանը «Քաղաքացիական կոիվները Հայաստանում 1921 թվին»¹ աշխատության մեջ: Հեղինակը լրջորեն հետազոտել է ժամանակաշրջանի մամուլը և եղած արխիվային նյութերը: Աշխատության մեջ մեծ տեղ է տրված Չանգեզուրում մղված կոիվներին 1921թ. ապրիլ-հուլիս ամիսների ընթացքում: Կոնկրետ փաստերի հիման վրա ցույց են տրված կարմիր քանակի զորամասերի մարտական գործողությունները, Սիմոն Վրացյանի գլխավորած Փրկության կոմիտեի և Լեռնահայաստանի կառավարության գործակցությունը կարմիր քանակի զորամասերի դեմ մղված կոիվներում, այդ կառավարության քաղաքականությունը զանգեզուրյան գոյամարտի վերջին շրջանում:

Հայաստանում խորհրդային իշխանության համար մղված պայքարին նվիրված Գևորգ Դարիբջանյանի գրքում² զգալի տեղ է հատկացված Չանգեզուրի 1920-1921թթ. կոիվներին, ցույց են տրված տեղի բոլշևիկների գործունեությունն ընդհատակում, քաղաքացիական կոիվներում նրանց կրած կորուստները, լեռնաշխարհի գյուղացիների տառապանքները պատերազմական գործողությունների ընթացքում:

1921թ. Հայաստանում ծավալված քաղաքացիական կոիվներին անդրադարձել է Ծատուր Ադայանն իր «Հոկտեմբերյան ռոյությունիս և հայ ժողովրդի ազատագրումը»³ մենագրության մեջ: Չնայած հեղինակը բոլորիկ է անդրադարձել զանգեզուրյան իրադարձություններին, սակայն առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ է դրել արխիվային մի շարք նյութեր:

Սուրեն Սողոմոնյանի «Քաղաքացիական կոիվները Չանգեզուրում 1920-1921թթ.»⁴ մենագրությունն այդ թեմայով լույս տեսած աշխատությունների թվում շահեկանորեն առանձնանում է բազմազան աղբյուրների լայն օգտագործմամբ: Գրքում բերված տվյալները հավաստի են և համապատասխանում են արխիվային նյութերին: Մեր պատմագրության մեջ հեղինակն առաջիններից է, որ ընթերցողներին ներկայացրել է Չանգեզուրում կոիվող կարմիր

¹ Ա.Մարտիրոսյան, Հայրենական դիվիզիայի անգլալեզու, Պետհրատ, Երևան, 1930:

² Գ. Օզանեզով, Կարմիր արշավանք, Պետհրատ, Երևան, 1930:

³ Գ. Օզանեզով, Ն-ժոնեի հրատակիների ղնչազուր, (երկրորդ քարեթիված հրատարակություն), Պետհրատ, Երևան, 1936, 2-ին վերի օրագրից, Հայպետհրատ, Երևան, 1956, Գիվիզիայի հրամանատար

Աբոյան, «Հայաստան», Երևան, 1973, 1. Օրացեա Վոստոանառն արորո արուռ, "Ամաստ", Երևան, 1979:

⁴ «Դամարյուից Չանգեզուր», Հայպետհրատ, Երևան, 1931:

⁵ Հ.Վարդանյան, Քաղաքացիական պատերազմը Հայաստանում, Հայպետհրատ, Երևան, 1931:

¹ Ա.Հակոբյան, Քաղաքացիական կոիվները Հայաստանում 1921 թվին, Պետական համալսարանի հրատ., Երևան, 1948:

² Գ.Վարդանյան, Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունները սովետական իշխանության հաստատվելու համար մղված պայքարում, Հայպետհրատ, Երևան, 1955:

³ Շ.Ադայան, Հոկտեմբերյան ռոյությունիս և հայ ժողովրդի ազատագրումը, Հայպետհրատ, Երևան, 1957:

⁴ Ս.Սողոմոնյան, Քաղաքացիական կոիվները Չանգեզուրում, Հայպետհրատ, Երևան, 1958:

բանակի զորամասերի կառուցվածքը, զենքերի տեսակները, անձնակազմերի թիվը, զորամասերի նարտական գործողությունների ուղղությունները:

Հայաստանում քաղաքացիական կռիվների բնման ուսումնասիրել է Արշակ Վարդապետյանը, որն իր գրքում¹ նկարագրել է 11-րդ կարմիր բանակի ռազմական գործողությունները Չանգեզուրում 1920թ. հուլիս - 1921թ. հուլիս ընկած ժամանակահատվածում: Գրքում արխիվային նյութերի օգտագործմամբ տրված են Չանգեզուրի 1920թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսների իրադարձությունները, կարմիր բանակի զորամասերի ռազմական գործողությունները լեռնաշխարհի հայ պաշտպանների դեմ: Աշխատության մեջ, սակայն, տեղ են գտել փաստական անճշտություններ, աղավաղված են տեղանուններ և անձնանուններ: Առաջաբանում անհարկի թերագնահատված է նախորդ հեղինակների կատարած աշխատանքը: Հիմնական թերություններից մեկը կարմիր բանակի զորամասերի գործողությունները որպես անկասելի հաղթարշավ ներկայացնելն է և Սյունյաց գոյամարտի նասնակիցների ջանքերի թերագնահատումը:

1958 և 1961թթ. լույս տեսան «Հին բոլշևիկների հիշողությունները» գրքի երկու հատորները², որոնցում դեպքերի ու դեմքերի նկարագրությունները տրված են խիստ սուբյեկտիվ դիրքերից, այդ իսկ պատճառով չեն կարող հավակնել գիտականության:

Հիմնականում Մոսկվայի, Լենինգրադի, Թիֆլիսի, Բաքվի, Երևանի, Պողոսկի արխիվներից քաղած փաստաթղթերի և նյութերի հիման վրա Արամայիս Մնացականյանն իր մենագրություններից մեկում³ ցույց է տվել բոլշևիկյան Ռուսաստանի աջակցությունը Անդրկովկասում խորհրդային իշխանության հաստատման համար պայքարող ուժերին: Գրքում մեծ տեղ է հատկացված նաև Չանգեզուրում խորհրդային կարգերի հաղթանակի համար մղված կռիվներին: Մասնավորապես, լայնորեն լուսաբանված են 1921թ. գարնանը Գորիսի կառավարության հետ Խորհրդային Հայաստանի պատվիրակության բանակցությունները, դեպի Չանգեզուր կարմիր բանակի երևանյան զորախմբի արշավանքը, Ռուսաստանի կարմիր բանակի Ղարաբաղ - Չանգեզուրյան զորախմբի հարձակումը և զավառի գրավումը: Աշխատության մեջ, բացի արխիվային հարուստ նյութերից, օգտագործված են անցյալում հրապարակված մի շարք վավերագրեր:

¹ Ա. Վարդապետյան, Հայաստանի կարմիր բանակը քաղաքացիական կռիվներում 1920-1921 թվականներին, Երևանի համալսարանի իրատ., Երևան, 1960:

² «Հին բոլշևիկների հիշողություններ», գիրք I, Հայպետհրատ, Երևան, 1958, գիրք II, Հայպետհրատ, Երևան, 1961:

³ Ա. Մնացականյան, Ռևոլյուցիան Անդրկովկասում և Ռուսաստանի պատվիրակները (1917-1921), Հայպետհրատ, Երևան, 1961:

Իր մենագրության մեջ¹ Հովհաննես Կարապետյանը ներկայացրել է 1920թ. մայիսյան ապստամբության արձագանքները Չանգեզուրում: Փաստական հարուստ նյութերի հիման վրա հեղինակը մեկնաբանել է ապստամբության սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական նախադրյալները, դրա նախապատրաստման և իրականացման պատմությունն ու պարտության գլխավոր պատճառները:

Խորհրդահայ պատմաբաններից Սարիբեկ Կարապետյանն առաջիններից էր, որ «1920 թվականի հայ-թուրքական պատերազմը և Սովետական Ռուսաստանը» աշխատության մեջ² փորձել է ճշմարիտ ներկայացնել 1920թ. թուրք-հայկական պատերազմի ընթացքը, տալ Հայաստանի հանդեպ բնմալական զավթիչների վարած մարդատյաց քաղաքականության օբյեկտիվ գնահատականը: Հեղինակը հիմնական գծերով ներկայացրել է նաև 1921թ. քաղաքացիական պատերազմի ընթացքը Խորհրդային Հայաստանում և Չանգեզուրում:

1965թ. Անդրանիկ Գևորգյանը պաշտպանել է «Չանգեզուրի բոլշևիկները սովետական կարգերի համար մղած պայքարում (1917-1921թթ.)» թեկնածուական ատենախոսությունը, որում հեղինակն առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ է դրել մի շարք արխիվային նորահայտ փաստաթղթեր:

1920թ. օգոստոսի 10-ի հայ-ռուսական պայմանագրի Չանգեզուրին վերաբերող հոդվածները և զավառի բնակչության գոյամարտի հետ առնչվող դիվանագիտական ուրիշ փաստաթղթեր վերլուծված են Աղասի Եսայանի «Հայաստանի միջազգային-իրավական դրությունը (1920-1922)»³ աշխատության մեջ:

Հայաստանի ԶԿ-ի նախագահ (1921թ.) Շավարշ Ամիրխանյանն իր հուշագրական բնույթի աշխատության⁴ մեջ հանգամանորեն նկարագրել է 1921թ. փետրվարյան ապստամբությունից հետո Հայաստանում ստեղծված իրավիճակը, կարմիր բանակի զորամասերի մարտական գործողությունները Լեռնահայաստանի պաշտպանների դեմ Վայոց ձորում ու Չանգեզուրում:

Հայաստանի Առաջին Հանրապետության ֆինանսների նախարար Գրիգոր Ջաղեթյանը, 1921թ. փետրվարյան ապստամբության պարտությունից հետո Չանգեզուրով անցնելով Պարսկաստան, Թեհրանի «Ռանցքար Իրանի» թերթի 1922թ. մի

¹ Հ. Կարապետյան, Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում 1920, ՀՍՍՌ ԳԱ իրատ., Երևան, 1961:

² Ա. Կարապետյան, 1920 թվականի հայ-թուրքական պատերազմը և Սովետական Ռուսաստանը, «Հայաստան», Երևան, 1965:

³ Ա. Եսայան, Հայաստանի միջազգային-իրավական դրությունը 1920-1922, «Միտք» իրատ., Երևան, 1967:

⁴ III. Առաքալան, Из истории борьбы за советскую власть в Армении, "Авастан", Ереван, 1967:

շարք համարներում լույս էր ընծայել հողվածներ, որոնք հետագայում՝ 1969 թվականին, Երևանում վերահրատարակվեցին առանձին գրքույկով: Հետաքրքրություն են ներկայացնում գրքույկում գետեղված այն հողվածները, որոնցում հեղինակն անդրադարձել է Երևանից նահանջելիս ապստամբների ղեկավարների կողմից Հայաստանից տարած տարադրամային և այլ արժեքների ծախսման հաշվետվություններին, Երևանի բանտից Չանգեզուր տարած հայ կոմունիստների գնդակահարման փաստերին և դրանց բացասական արձագանքներին հենց Դաշնակցության շարքերում:

Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Անդրկովկասի 1917-1921թթ. իրադարձությունների ակտիվ մասնակից Եգոր Հարությունյանի «Անմոռանալի օրեր»² հուշերի գրքույկը, որի մեծ մասը նվիրված է խորհրդային իշխանության համար մղված պայքարի ժամանակաշրջանում Չանգեզուրի բոլշևիկյան կազմակերպությունների գործունեությանը, նրանց համագործակցությանը կարմիր բանակի զորամասերի հետ: Արժեքավոր են այն էջերը, որոնցում նկարագրված են 11-րդ կարմիր բանակի կազմում Չանգեզուր մտած թուրքական գնդի խժոժությունները հայկական բնակավայրերում և Մյունիքի պաշտպանների կողմից այդ գնդի ջախջախումը:

Արխիվներում հայտնաբերված բազմաթիվ փաստաթղթերի լայն օգտագործմամբ Իվան Թախրյանը տպագրել է «11-րդ կարմիր բանակը Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման և ամրապնդման համար մղված պայքարում»³ գիրքը, որում մեծ տեղ է հատկացված Չանգեզուրում ծավալված իրադարձություններին: Հեղինակը ցույց է տալիս, որ առանց կարմիր բանակի միջամտության հնարավոր չէր խորհրդային կարգերի հաստատումը Հայաստանում, այդ թվում՝ Չանգեզուրում, որ տնտեսական քայքայվածության պայմաններում ստեղծված ռազմաքաղաքական իրավիճակում հայ ժողովրդի փրկության միակ ելքը երկրի խորհրդայնացումն էր:

Մամվել Ալիխանյանի «Մովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում»⁴ աշխատությունը նվիրված է Անդրկովկասում և Հայաստանում 1917-1921թթ. ծավալված իրադարձությունների լուսաբանմանը, ցույց է տրված այդ ժամանակաշրջանի ռուս-հայկական հարաբերությունների իմաստն ու բովանդակությունը, Հայաստանը խորհրդայնացնելու գործում բոլշևիկյան կուսակցության, խորհրդային կառավարության,

կարմիր բանակի դերը: Չգալի տեղ է հատկացված 1920-1921 թթ. Չանգեզուրում ծավալված կռիվներին, 1920թ. օգոստոսի 10-ի հայրուսական համաձայնագրին և տարածաշրջանին վերաբերող նրանում տեղ գտած հողվածներին:

Չանգեզուրին առնչվող մի քանի հարցեր շոշափված են նաև Ս.Ալիխանյանի մեկ այլ աշխատության¹ մեջ:

Չանգեզուրյան գոյամարտի առանձին էջեր լուսաբանված են Արմենակ Լալայանի «Չանգեզուրյան դրվագներ. 1917-1921թթ.»² պատմահուշագրական ակնարկում: Ժամանակաշրջանի դեպքերը նկարագրելիս հեղինակն օգտագործել է նաև արխիվային որոշ նյութեր: Մակայն աշխատության մեջ տեղ են գտել փաստագրական և այլ կարգի սխալներ, որի պատճառով այն չի կարելի համարել վստահելի աղբյուր:

Չանգեզուրյան գոյամարտի եզրափակիչ փուլն արտացոլված է Ալեքսանդր Մյասնիկյանի կյանքին ու գործունեությանը նվիրված Մերգեյ Ամիրյանի մենագրության³ մեջ: 1921թ. մայիսին գալով Հայաստան և ստանձնելով հանրապետության Ժողկոմխորհրդի նախագահի պաշտոնը՝ Մյասնիկյանը հսկայական ջանքեր է գործադրում Լեռնահայաստանում ծավալված կռիվները վերջ տալու, Չանգեզուրյան խնդիրը խաղաղ ճանապարհով կարգավորելու և գավառը Խորհրդային Հայաստանի հետ միավորելու համար: «Մենք չենք եկել այստեղ քաղաքացիական կռիվ անելու», - ասել էր Մյասնիկյանը, և մենագրության մեջ շարադրված փաստերը ցույց են տալիս, որ հանրապետության նախագահը ամեն ինչ անում էր արյունահեղությունը որքան կարելի է շուտ դադարեցնելու և բազմաչարչար երկրամասին խաղաղ կյանք բերելու համար:

Չանգեզուրի՝ մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի պատմությանն է նվիրված Բարկեն Խուդավերդյանի «Չանգեզուր (1917-1921)»⁴ հետազոտությունը: Լեռնաշխարհում տեղի ունեցած իրադարձությունների ջանադիր ուսումնասիրման արդյունքում հեղինակն ընթերցողներին է ներկայացրել հետաքրքիր աշխատություն, որտեղ օգտագործված փաստական նյութերը վավերական են, բայց դրանց վերլուծություններից արված մի շարք եզրակացություններ վերաքննության կարիք ունեն:

Գարեգին Նժդեհի կյանքի ու գործունեության լուսաբանումը մեզանում առաջինը ձեռնարկել է Վարազ Առաքելյանը, որի «Նժդեհ»⁵ գրքում ցույց է տրված հերոսի կյանքի Չանգեզուրյան

¹ Գ. Չանգեզուրյան, Մուտիկ անգլայի, «Հայաստան», Երևան, 1969:

² Է. Հարությունյան, Անմոռանալի օրեր (հուշեր), «Հայաստան», Երևան, 1971:

³ Ի. Թախրյան, XI Красная армия в борьбе за установление и упрочение советской власти в Армении, «Айастан», Ереван, 1971:

⁴ Ս. Ալիխանյան, Մովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում (1917-1921թթ.), «Հայաստան», Երևան, 1966:

¹ Ս. Ալիխանյան, Գ. Կ. Օբյոնիկիձեն և խորհրդային կարգերի հաստատումը Հայաստանում, «Հայաստան», Երևան, 1974:

² Ա. Լալայան, Չանգեզուրյան դրվագներ. 1917-1921 թթ. (պատմահուշագրական ակնարկ), «Հայաստան», Երևան, 1985:

³ Ա. Ամիրյան, Ալեքսանդր Մյասնիկյան, «Հայաստան», Երևան, 1986:

⁴ Բ. Խուդավերդյան, Չանգեզուր (1917-1921), «Հայաստան», Երևան, 1988:

⁵ Վ. Առաքելյան, Նժդեհ, Երևան, 1989:

շրջանը ևս: Գիրքն օգտակար է հայ երիտասարդների ազգային-հայրենասիրական դաստիարակության համար: Վարազ Առաքելյանի նշված աշխատությանը հետագա տարիներին հաջորդել են գաղափարական նույն ուղղվածությունն ունեցող ուրիշ գործեր:

Հրանտ Ավետիսյանի վերջին աշխատություններից մեկը² ելակետային դրույթներ է պարունակում Հայաստանի Հանրապետության տարածքային, հետևապես նաև՝ Չանգեզուրի գավառի պատկանելության հետ կապված խնդիրները լուսաբանելու տեսակետից:

«1920թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները»³ աշխատության մեջ էդվարդ Ջոնարթյանը վերլուծել է Հայաստանում և տարածաշրջանում 1920թ. ստեղծված ռազմաքաղաքական իրադրությունը, թուրք-բոլշևիկյան մերձեցման կործանարար ընթացքը, որը հայ ժողովրդին հանգեցրեց նոր դժբախտությունների և ուղի հարթեց 1920թ. սեպտեմբերին Հայաստանի վրա թուրքերի հարձակման համար: Գրքում նանրամասն նկարագրված են թուրք-հայկական պատերազմի ընթացքում ծավալված գործողությունները, պատերազմից դուրս գալու ուղղությամբ հանրապետության իշխանությունների թափած ջանքերը, պատերազմում հայկական բանակի պարտության պատճառները: Աշխատության մեջ զգալի տեղ է հատկացված Չանգեզուրի գոյամարտին, վերլուծված են այն համաձայնագրերն ու փաստաթղթերը, որոնք առնչվել են ժամանակաշրջանի իրադարձություններին, և որոնց զգալի մասում ներկա է Չանգեզուրը:

Լեռնային Ղարաբաղի ինքնորոշման նախապատմությանն է նվիրված Ռեմ Ղազանչյանի գիրքը:⁴ Ուսումնասիրության մեջ առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում այն նորահայտ փաստաթղթերը, որոնք ցույց են տալիս, այսպես կոչված, «վիճելի տարածքների» (Լեռնային Ղարաբաղ, Չանգեզուր, Նախիջևան) պատկանելության հարցում խորհրդային կառավարության 1920-1921թթ. տարբեր տեսակետներն ու տարածայնությունները:

Չանգեզուրի պատմության 1918-1921 թվականներն ընդգրկող ժամանակահատվածի ռազմաքաղաքական իրավիճակի վերլուծությունը տրված է Արմեն Բաղայանի ուսումնասիրության մեջ⁵:

¹ *Մ.Արարյան*, Գարեգին Նժդի (կյանք և գործունեություն), «Հանրապետական» թերթի հրատ., Սրևան, 1995, Հայ ազգայնականության ելքից, «Հանրապետական» թերթի հրատ., Սրևան, 1997, *Մ. Արարյան*, Տեղադրում և Տարածական շարժումները սփյուռքում 20-րդ դարի 30-ական թվականներին (պատմություն և գաղափարախոսություն), Սրևանի համալսարանի հրատ., Սրևան, 1997:

² *Հ. Ավետիսյան*, Հայկական հարցը 1918 թվականին, «Թարգմազուն դպրոց» հրատ., Սրևան, 1997:

³ *Է. Ջոնարթյան*, 1920թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, «Լուկան Սրևանցի» հրատ., Սրևան, 1997:

⁴ *Ք. Կալանտարյան*, К истории самозащиты Нагорного Карабаха. С приложением новых документов, Инст. Восточковедения ИАН РА, Армянская община Москвы, Москва, 1997:

⁵ *Ա. Բաղայան*, Բազմաթղթային դրությունը Չանգեզուրում 1918-1921թթ., ատենախոսության սեղագիր, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, Սրևան, 1998:

Հետխորհրդային շրջանում գրված սույն աշխատության հեղինակն ազատ է եղել գաղափարախոսական կապանքներից, որը մեծապես նպաստել է պատմական դեպքերի անկողմնակալ նկարագրությանը:

1920թ. գարնանից՝ Անդրկովկասում Խորհրդային Ռուսաստանի քաղաքական ակտիվացման հետ կապված, Չանգեզուրի և նրա շուրջը ստեղծված իրադրությանն անդրադարձել է Գալուստ Գալոյանն իր «Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923թթ.»¹ մենագրության մեջ: Հեղինակը լուսաբանել է Ադրբեջանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո մի կողմից բոլշևիկյան իշխանությունների, մյուս կողմից՝ արևմտյան տերությունների վարած քաղաքականությունը հայկական լեռնավայրի նկատմամբ: Չանգեզուրի խնդիրը արծարծված է նաև գրքի այն էջերում, որոնցում վերլուծված են 1920թ. ամռանը Մոսկվայում տեղի ունեցած հայ-ռուսական բանակցությունները, դիվանագիտական մի շարք փաստաթղթեր, մասնավորապես՝ 1920թ. օգոստոսի 10-ի ռուս-հայկական համաձայնագիրը, դեկտեմբերի 2-ի հայ-բոլշևիկյան համաձայնագիրը և նույն օրը ստորագրված հայ-քեմալական պայմանագիրը:

Հիշյալ հեղինակներից բացի Չանգեզուրի 1920-1921թթ. իրադարձություններին իրենց աշխատություններում այս կամ այն չափով անդրադարձել են Վ.Արզումանյանը, Հ.Կարապետյանը, Վ.Ղազախեցյանը, Վ.Միրայեյանը, Մ.Ներսիսյանը, Ս.Ստեփանյանը և ուրիշներ:

1957թ. Երևանում լույս տեսավ Ալեքսանդր Մյասնիկյանի «Ընտիր երկեր»² ժողովածուն, որում զետեղված են նաև Խորհրդային Հայաստանի Ժողովխորհրդի նախագահի, միաժամանակ ռազմական գործերի ժողկոմի և Հատուկ կովկասյան բանակի Ռազմահեղափոխական խորհրդի անդամի՝ 1921թ. մայիս-հուլիսին դեպի Չանգեզուր արշավող կարմիր բանակի զորքերին ուղղված կոչերն ու հրամանները, որոնցում նա պատգամում էր ուշադիր և զգայուն լինել Չանգեզուրի բնակչության նկատմամբ, օգնել նրան դուրս գալու տնտեսական փլուզումից, աղքատությունից ու խավարից:

Հրատարակված մենագրություններն ու հոդվածները մեծապես հեշտացրել են այն հեղինակների գործը, որոնք կոլեկտիվ աշխատությունների համապատասխան բաժիններում տվել են Չանգեզուրի 1920-1921թթ. պատմության համառոտ ուրվագծերը: Այդ աշխատություններից են՝ «Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվագծերը»³, «Անդրկովկասի

¹ *Գ. Գալոյան*, Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923թթ., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Սրևան, 1999:

² *Ա. Մյասնիկյան* (Ալ. Մառտոնի), Ընտիր երկեր, Հայաստան, Սրևան, 1957:

³ Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվագծեր, «Հայաստան», Սրևան, 1967:

կոմունիստական կազմակերպությունների պատմության ուրվագծերը»¹, «Հայ ժողովրդի պատմություն» քաղաքատնտեսական 7-րդ հատորը² (որի 5-րդ գլխում, «Զանգեզուրի ազատագրումը» ենթավերնագրի տակ նկարագրված են Լեոնահայաստանի հերոսապատման եզրափակիչ փուլի իրադարձությունները), «Հայաստանի կոմերիտմիության պատմությունը»³:

Հասկանալի պատճառներով նշված կոլեկտիվ աշխատություններում օգտագործված փաստերը մեկնաբանված են էյնելով ժամանակի գաղափարական սկզբունքներից:

1988թ. սկսած դարաբաղյան ազգային ազատագրական շարժման հուժկու վերելքի և հայության ազգային զարթոնքի մթնոլորտում մեծապես անեց հասարակության և պատմաբանների հետաքրքրությունը Ղարաբաղի հայության 1918-1921թթ. պատմության նկատմամբ: 1989թ. Երևանում լույս տեսավ Լեոնային Ղարաբաղին նվիրված առաջին կոլեկտիվ աշխատությունը⁴, որին հետագա տարիներին հետևեցին մեծագույններ, կոլեկտիվ աշխատություններ, հողվածներ: Հրապարակումներով հանդես եկան Խիկար Բարսեղյանը, Լենդրոշ Խորշուդյանը, Բագրատ Ուլուրաբյանը, Շահեն Մկրտչյանը, Հրանտ Աբրահամյանը, Համլետ Հարությունյանը և ուրիշներ:

Թեև լույս տեսած աշխատությունները վերաբերում են Ղարաբաղին, բայց դրանցում տեղ գտած նյութերի մի զգալի մասը առնչվում է Զանգեզուրի 1920-1921թթ. իրադարձություններին:

Զանգեզուրի կռիվների պատմությունը լայն արտացոլում է գտել նաև սփյուռքահայ պատմական և հուշագրական գրականության մեջ, թերթերի և հանդեսների էջերում:

Այս տեսակետից ամենից առաջ հարկ է շեշտել Զանգեզուրի ազատամարտի առաջնորդ, մեծատաղանդ զորավար, պետական ու քաղաքական գործիչ Գարեգին Տեր-Հարությունյանի (Նժդեհ) գրական վաստակը: Զանգեզուրյան զոյամարտի առաջին պատմաբանը ինքը՝ Նժդեհն է, որը թողել է մեծարժեք հողվածներ, հուշեր, ուսումնասիրություններ:

1921թ. գարնանը Գորիսում լույս տեսավ Նժդեհի «Ճիսրատայան կանչեր» գրքույկը: Գոյամարտի ավարտից հետո՝ նույն թվականի աշնանը, Թավրիզում առանձին գրքույկով տպագրվեց «Լեոնահայաստանի անկման պատճառների մասին» գրքույկը, որտեղ զանգեզուրյան ազատամարտի հերոս առաջնորդը խորագրին քննում էր հատկապես կռիվների վերջին փուլում տեղի

ունեցած իրադարձությունների ընթացքը և ազատամարտի վախճանի հնարավոր հետևանքները: Դա Նժդեհի հաշվետվությունն էր Հ. Յ. Գաշնակցության Թավրիզի (Վրեժի) կոմիտեին, որ նա գրել էր 1921թ. սեպտեմբերին, Զանգեզուրյան զոյամարտի վերջին փուլում ծավալված իրադարձությունների ամնիջական տպավորության տակ: Հաշվետվությունն ամբողջովին վերատպագրվեց Խորհրդային Հայաստանում, «Նորք» (Երևան) հանդեսի 1923թ. թիվ 3-ում Աշոտ Հովհաննիսյանի քննադատական համառոտ առաջաբանով:

20-ական թվականներին «Հայրենիք» (Թոստոն) ամսագրում մեկը մյուսի ետևից լույս տեսան Նժդեհի հողվածներն ու հողվածաշարերը՝ նվիրված Զանգեզուրի իրադարձություններին: Այնուհետև նա սփյուռքի հայ զանգվածներին դիմեց հայրենասիրական-դաստիարակչական բնույթի, գերազանցապես փիլիսոփայական բերումով, հողվածներով, կոչերով, հորդորներով, որոնք թեև ամնիջականորեն չէին առնչվում Սյունյաց հերոսամարտի պատմությանը, բայց անգեմ աչքերով իսկ կարելի է տեսնել, որ այդ գրվածքները սնունդ են առել լեոնաշխարհում ստացած իր անձնական ապրումներից ու տպավորություններից, հերոսամարտի սերնդի տառապանքներից ու մաքառումներից:

Գարեգին Նժդեհի ամսագրերում և թերթերում տպագրված հողվածներն ու հողվածաշարերը լույս տեսան առանձին գրքույկներով և գրքերով: Դրանք են. «Էջեր իմ օրագրեն» (Մոֆիա, 1924թ.), «Որդիների պայքարը հայրերի դեմ» (Մալոնիկ, 1927թ.), «Բաց նամակներ հայ մտավորականության» (Բեյրութ, 1929թ.), որն առաջին անգամ հողվածաշարով տպագրվել է Մոֆիայի «Արաքս» օրաթերթի 1926թ. թիվ 2, 4, 8, 13, 17, 22, 26, 29-ում, «Ցեղի ոգու շարժը» (Մոֆիա, 1932թ.), «Ամերիկահայությունը. ցեղը և իր տականքը» (Մոֆիա, 1935թ.), «Իմ պատասխանը» (Մոֆիա, 1937թ.), «Ցեղակրոն ուխտ» (Երևան, 1998), «Լեոնահայաստանի զոյամարտը» (Բեյրութ, 1999թ.), «Ազատ Սյունիք» (Բեյրութ, 1999թ.): Նժդեհի գրչին է պատկանում նաև «Դաշնակցության պանթոնը» վերնագրով գրքույկը, որը, չնայած Հայաստանի գրադարաններում արված փնտրտուքներին, ցավոք, մեր ձեռքը չի անցել:

Նժդեհի վերոհիշյալ բոլոր գրվածքներն այս կամ այն չափով օգտագործված են սույն աշխատության մեջ:

1923թ. Բուխարեստում հրատարակվեց Վարդան Գեորգյանի «Լեոնահայաստանի հերոսամարտը (1919-1921)» գիրքը⁵, որում զետեղված են Սյունիքի 1919-1921թթ. զոյամարտի ընթացքում

¹ Очерки истории коммунистической организации Закавказья, часть I (1898-1921 гг.), стр. 60-118 КИИ Грузии, Тбилиси, 1967.

² Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VII, Հաշվական ՍՍՀ Գիտությունների Ազգային կոմիտեի հրատ., Երևան, 1967.

³ «Հայաստանի կոմերիտմիության պատմություն», «Հայաստան», Երևան, 1981.

⁴ Нагорный Карабах. Историческая справка, изд. АН Арм. ССР, Ереван, 1988, Արցախ (Լեոնային Ղարաբաղ):

⁵ Պատմական տեղեկանք, Թ հրատ., ՀՍԽՍՀ ԳԱԻ հրատ., Երևան, 1988.

⁶ «Դաշնակցության պանթոնը» գրքույկից առանձին հատվածներ արտատպված են Նժդեհի կեանքն ու գործունեությունը. Նշխարներ, վկայություններ, (հրատ. Հ.Յ.Դ. «Մուսոն կոմիտե»-ի, Լու-Անգեյու, Ինտերպրինտ, 1989), աշխատությունում (ԻՅ 326-330):

⁷ Վ. Գեորգյան, Լեոնահայաստանի հերոսամարտը (1919-1921), տպ. «Ձախակիր», Պոթրթյ, 1923:

Գարեգին Նժդեհի մեծ առաքելության և խիզախումի տարեգրության բազմաթիվ փաստաթղթեր: Այդ գիրքը շատ տասնամյակներ մնաց Ջանգեզուրում ծավալված կոիվների պատմության հուսալի աղբյուր:

Հետագայում առանձին գրքերով կամ մասնույի օրգաններում Ջանգեզուրի հերոսամարտի մասին լույս տեսան Գասպար Գասպարյանի, Ասլան Ստեփանյանի, Բազառնեցի Մարտիրոսի, Հովակ Ստեփանյանի, Արտաշես Բաբայանի, Ստեփան Մելիք-Փարսադանյանի (Ստեմել), Ռուբեն Դարբինյանի, Վահան Մինախոբյանի, Համբարձում Տերտերյանի, Ա.Աստվածատրյանի, Ա.Արշակունու, Ա.Արծրունու, Ջ.Աշխատունու և ուրիշ գործիչների հուշագրությունները:

Հայաստանի քաղաքացիական կոիվների պատմության ուսումնասիրման համար արժեքավոր աղբյուր է Հակոբ Տեր-Հակոբյանի (Իրազեկ) գիրքը¹, որի մեջ զգալի տեղ է հատկացված Ջանգեզուրի 1920-1921թթ. իրադարձություններին, մասնավորապես Լեռնահայաստան անցած Հայաստանի փրկության կոմիտեի՝ 1921թ. ապրիլ-հուլիս ամիսների գործունեությանը, հատկապես տեղական իշխանությունների հետ նրա համագործակցությանը: Գրքի հեղինակը Փրկության կոմիտեի

անդամ էր, և նրա աշխատությունը գերազանցապես ստեղծված է հուշերի հիման վրա: Ընթերցողը նրանում կարող է գտնել այնպիսի մանրամասներ, որոնց չի հանդիպի ուրիշ աղբյուրներում:

1920թ. մայիսյան ապստամբությանը և դրա հետևանքների լուսարանմանն է նվիրված Կարո Մասունու գրքերից մեկը՝ Աշխատության մեջ հեղինակը հետևել է նաև ապստամբության արձագանքներին Ջանգեզուրում, ցույց է տվել մայիսի վերջերին տեղի բոլշևիկների և գավառի իշխանությունների միջև ծավալված առճակատումները:

Ավոյի «Նժդեհ: Կյանքն ու գործունեությունը, նշխարներ, վկայություններ» մենագրությունը² Վարդան Գեորգյանի «Լեռնահայաստանի հերոսամարտը (1919-1921)» գրքից հետո հերոսին նվիրված՝ սփյուռքում լույս տեսած երկրորդ ծավալուն հեղինակային գործն է, որտեղ փորձ է արված ամփոփել Նժդեհի մասին եղած հրապարակումները: 1989թ. այն լույս տեսավ երկրորդ հրատարակությամբ³: Նժդեհին նվիրված սույն աշխատությունը ներկայացված է երեք մասով: Առաջին մասում տրված են գորահրամանատարի կյանքն ու գործունեությունը և հատկապես Ջանգեզուրում նրա մղած կոիվները 1919թ. աշնանից մինչև 1921թ. հուլիսը: Երկրորդ մասում զետեղված են Նժդեհի հատընտիր գրությունները՝ «Նշխարներ» խորագրի տակ, որոնցում շոշափվում են Ջանգեզուրում նրա ղեկավարությամբ մղված պայքարի մի շարք դրվագներ: Երրորդ մասում՝ «Վկայություններ» վերատառությամբ, տրված են Նժդեհի մասին գրություններ, որոնց հեղինակները եղել են հերոսի գործակիցները Ջանգեզուրում և արտասահմանում:

Ավետիս Եսփունյանն իր աշխատություններից մեկում⁴ անզիջում հակադաշնակցականության դիրքերից խիստ քննադատության է ենթարկել 1921թ. փետրվարյան ապստամբությունը, դրա կազմակերպիչներին ու ղեկավարներին, վերլուծել ապստամբության ծանր հետևանքները: Գրքում ցույց են տրված բուրքերի հետ համագործակցության հասնելու՝ Ս.Վրացյանի և նրա գլխավորած Փրկության կոմիտեի ջանքերը, նկարագրված են ապստամբության պարտությունից հետո դեպի Ջանգեզուր գնացող հազարավոր գաղթողների տառապանքները ճանապարհներին:

Գաբրիել Լազյանը 1941թ. լույս է ընծայել «Հայաստանը և հայ դատը ըստ դաշնակիցերու», իսկ 1946թ.՝ «Հայաստանը և հայ դատը: Վավերագրեր» գրքերը, որոնք ատաղձ դարձան նրա հաջորդ՝ «Հայաստանը և հայ դատը հայ և ռուս յարաբերություններու լույսին

¹ Ջ. Աշխատունի, Կրտսեղի մեր ապստամբությանը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հունիս, թիվ 9 (33), էջ 125-136, օգոստոս, թիվ 10 (34), էջ 113-121, սեպտեմբեր, թիվ 11 (35), էջ 78-85, Ա.Աստուածատրյան, Անճապան յուշեր (ուրբեթի մասին), «Հայրենիք» ամսագիր, 1954, օգոստոս, թիվ 8 (342), էջ 43-53, Ա.Աստուածատրյան, Իմ անձնական յուշեր (ուրբեթի մասին), «Հայրենիք» ամսագիր, 1966, թիվ 9, էջ 7-13, Ա. Արծրունի, Նեպի երեսուն և վերադարձ, մաս 2-րդ, «Հայրենիք» ամսագիր, 1941, մարտ, թիվ 5 (221), էջ 79-89, Ա. Արշակունի, Մինճեռի շրջանի բուրք-բուրքուրներ (մ. Լեռնահայաստանի հերոսամարտը) գրքի առթիվ, «Հայրենիք» ամսագիր, 1926, սեպտեմբեր, թիվ 11 (47), էջ 62-71, Ա. Արշակունի, Միսանի բանակապետները, «Հայրենիք» ամսագիր, 1926, հունիս, թիվ 8 (44), էջ 39-48, հուլիս, թիվ 9 (45), էջ 53-62, Ա. Բաբայան, Մի տարի զեռուխան մեջ, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, մայիս, թիվ 7, էջ 96-112, Գ. Գասպարյան, Հիշողություններ, «Մանրեր Հայաստանի արիվիվներին», 1990, թիվ 3, էջ 204-221, 1991, թիվ 3, էջ 201-217, Ռ. Գաբրիելյան, Կեսանիս գրքն (փշրանքներ իմ յուշերն), վեցերորդ մաս. Հայրենիքիս մեջ, «Հայրենիք» ամսագիր, 1960, թիվ 12 (418), էջ 16-30, 1961, մարտ, թիվ 3 (421), էջ 25-39, Ա. Մինասյան, Ասրի 2-ի գաղթ (Երևան-Թավրիզ), «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, դեկտեմբեր, թիվ 2, էջ 89-97, Ա. Մինասյան, Վարդապետ, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, ապրիլ, թիվ 6, էջ 47-53, Կ. Սասունի, Շչրան մը (Չ.Նժդեհի «Ազատ Միություն»-ի առթիվ), «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, սեպտեմբեր, թիվ 11 (35), էջ 92-94, Ստեմել, Գարեգին Նժդեհի Ջանգեզուրում, «Հայրենիք» ամսագիր, 1963, հունվար, թիվ 1, էջ 17-27, Ստեմել, Հայ ժողովրդի պայքարը (արարատի և Ջանգեզուրի համար), «Հայրենիք» ամսագիր, 1964, դեկտեմբեր, թիվ 12, էջ 1-12, Ստեմել, Կեսանիս յոթ շրջաններ, «Հայրենիք» ամսագիր, 1958, սեպտեմբեր, թիվ 9 (391), էջ 93-99, հոկտեմբեր, թիվ 10 (392), էջ 59-72, նոյեմբեր, թիվ 11 (393), էջ 78-84, դեկտեմբեր, թիվ 12 (394), էջ 70-81, Ստեմել, Միներթի Միսանան (բողոքի ակնարկ), «Հայրենիք» ամսագիր, 1956, փետրվար, թիվ 2, էջ 29-37, Ստեմել, Ջանգեզուրի գլխամարտը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1960, թիվ 8 (414), էջ 89-91, Ա. Ստեփանյան, Արցախյան կամ Բուշույս գնդի սրտամորիներ, «Հայրենիք» ամսագիր, 1935, ապրիլ, թիվ 6, էջ 100-108, Լուսպոնի (Յովհաննես Պարոնյան) յուշեր, գրի առավ Ա. Տերտերյան, «Հայրենիք» ամսագիր, 1941, հունիս, թիվ 9 (223), էջ 114-120, Փարսադանյան ապստամբությունը (Մաշգառնեցի խմբակազմ Մարտիրոսի յուշեր), գրի առավ Ա. Հարսապետյան, «Հայրենիք» ամսագիր, 1956, մարտ, թիվ 3 (361), էջ 25-34, ապրիլ, թիվ 4 (362), էջ 17-27, մայիս, թիվ 5 (363), էջ 39-49, հունիս, թիվ 6 (364), էջ 59-69, հուլիս, թիվ 7 (365), էջ 32-40, օգոստոս, թիվ 8 (366), էջ 52-59, սեպտեմբեր, թիվ 9 (367), էջ 49-57, հոկտեմբեր, թիվ 10 (368), էջ 68-78, նոյեմբեր, թիվ 11 (369), էջ 78-89, 1957, հունվար, թիվ 1 (371), էջ 58-66, փետրվար, թիվ 2 (372), էջ 59-71, մարտ, թիվ 3 (373), էջ 98-104, ապրիլ, թիվ 4 (374), էջ 67-72, մայիս, թիվ 5 (375), էջ 47-57, հունիս, թիվ 6 (376), էջ 61-71, օգոստոս, թիվ 8 (378), էջ 70-80:

² Ի. Իրազեկ, Մոտիկ անգեալի. պատմական դեպքեր և ապրումներ 1917-1922, տպ. «Համազգային», Պեյքոբ, 1956:

¹ Կ. Սասունի, Մայիսյան խռովությունները և քաղաքական ապստամբ շրջանները (Հայաստանը 1920-ին), «Մեռան պրես», Պեյքոբ, 1968:

² Առ. Նժդեհ: Կեսանիս ու գործունեությունը, նշխարներ, վկայություններ, տպ. «Համազգային», Պեյքոբ, 1968:

³ Նժդեհ: Կեսանիս ու գործունեությունը, Նշխարներ, վկայություններ, հրատ. Հ.Յ.Ն. «Ռուստոմ կոմիտե»-ի, Լու-Անկեյա, Ինտելեկտուալ, 1989:

⁴ Ա. Ստեփանյան, Ո՛վ կազմակերպիչ փետրուսյան արևմտախմբուրիներ և ինչ եղա անոր հետևանքը, տպ. «Ոսկեստա», Գանիթ, 1969:

տակ»¹ վերնագրով ուսումնասիրության համար: Վերլուծելով մեծաքիվ վավերագրեր և բազմաբնույթ փաստաթղթեր՝ հեղինակը տվել է անհրաժեշտ բացատրություններ և լուսաբանություններ ցույց տալով, որ Հայաստանն իր աշխարհագրական դիրքով, հայությունն՝ իր անընկճելի նկարագրով, բացառիկ տեղ են գրավել Մերձավոր արևելքի ռազմական, քաղաքական, դիվանագիտական պատմության մեջ: Հայաստանի և հայ դատի վրա կենտրոնացնելով ընթերցողի ուշադրությունը, հեղինակը միաժամանակ նրան ծանոթացնում է Մյունխի գոյամարտին առնչվող հայտնի ու մինչ այդ չիրապարակված բազմաքիվ փաստաթղթերի հետ, մեկնաբանում դրանք:

Զանգեզուրյան 1920-1921թթ. գոյամարտին իրենց գրքերում հանգամանորեն անդրադարձել են Հայաստանի Առաջին Հանրապետության մի շարք պետական և կուսակցական նշանավոր գործիչներ:

Հարկ է հատկապես առանձնացնել Հայաստանի Հանրապետության վերջին վարչապետ, «Հայրենիքի փրկության կոմիտեի» նախագահ, Զանգեզուրում վերստեղծված Հայաստանի Հանրապետության կառավարության նախարարապետ Սիմոն Վրացյանի ուսումնասիրությունները, հուշերը, դիտողությունները: Սիմոն Վրացյանի «Հայաստանը բուշևիկեան մուրճի և թրքական սալի միջև» գիրքը նվիրված է Հայաստանի շուրջը ստեղծված բարդ իրադրությանը 1918-1921թթ.: Աշխատության առանձին էջեր հատկացված են զանգեզուրյան հերոսամարտին և գավառի հետ առնչվող մի շարք ուրիշ հարցերի՝ 1920թ. մայիսյան ապստամբության արձագանքին Զանգեզուրում, խորհրդային գործերի կողմից 1920թ. հուլիսին գավառի վրա կատարված հարձակմանը, լեռնավայրի վրայով Անատոլիա գնացող թուրքական զնդի խժոժություններին և այլն:

Խնդրո առարկա բեմայի լուսաբանման համար կարևոր աղբյուր է նաև Ս. Վրացյանի «Հայաստանի Հանրապետություն» աշխատությունը, որի տարբեր հատվածներում հեղինակը քանիցս անդրադարձել է 1918-1921թթ. աղբյուրական գավառների և խորհրդային գործերի դեմ զանգեզուրցիների մղած ինքնապաշտպանական կռիվների պատմությանը: Լինելով իրադարձությունների բուն կենտրոնում՝ Ս. Վրացյանն ընթերցողներին հաղորդում է այնպիսի մանրամասներ, որոնք չկան տվյալ ժամանակաշրջանի պատմության ուրիշ հետազոտողների մոտ: Գրքում զետեղված փաստաթղթերը ամրապնդում են հեղինակի

¹ Պ. Լազան, Հայաստանը և հայ դատը հայ և ռուս յարաբերություններու յոյսին տակ, «Ադանա» հրատ., Երևան, 1991:

² Ս. Վրացյան, Հայաստանը բուշևիկեան մուրճի և թրքական սալի միջև, տպ. «Համագաղափար», Պլյուս, 1953:

³ Ս. Վրացյան, Հայաստանի հանրապետություն, կորորդ տարագրություն, տպ. «Ալիք», Երևան, 1982:

հաստատումներն ու եզրահանգումները:

1921թ. առաջին կեսին Զանգեզուրում տեղի ունեցած կռիվները և ուրիշ դեպքեր ու իրադարձություններ իրենց լուսաբանումն են ստացել Վրացյանի «Կյանքի ուղիներով. դեպքեր, դեմքեր, ապրումներ» բազմախատոր (6 հատոր) հուշագրության երեք հատորներում: Ա հատորում՝ զետեղված «Զանգեզուրի լեռներում» հատվածում հեղինակը նկարագրում է 1921թ. ամռան դեպքերը: Գ հատորում՝ նույնպես նշանակալի տեղ է հատկացված այդ դեպքերին: Հուշագրությունների Զ հատորում՝ հեղինակը լայն պատասխի վրա ներկայացրել է Հայաստանում ծավալված քաղաքացիական կռիվները՝ այս անգամ ընթերցողին հաղորդելով ավելի շատ մանրամասներ զանգեզուրյան իրադարձություններից ընդհանրապես, կռիվների դրվագներից՝ մասնավորապես:

Նշված աշխատություններից գատ, բազմաքիվ հոդվածներ և հուշագրություններ են լույս տեսել «Հայրենիք», «Գրոշակ», «Ամ» և ուրիշ հանդեսներում, «Հայրենիք», «Յտառ», «Ազդակ», «Ասպարեզ», «Լրաբեր», «Ալիք», «Աշխարհ» և այլ թերթերի էջերում:

Զանգեզուրի 1920-1921թթ. իրադարձություններին անդրադարձել են ռուս և աղբյուրական հետազոտողները:

Ռուս պատմաբաններից հիշատակելի է Առնոլդ Կադիշևը, որի «Ինտերվենցիան և քաղաքացիական պատերազմն Անդրկովկասում» մենագրության մեջ զգալի տեղ է հատկացված զանգեզուրյան կռիվներին:

1920-1921թթ. Անդրկովկասում 11-րդ բանակի ռազմական գործողությունների պատմությանն է նվիրված Մարկ Տրասկունովի գիրքը⁵, որտեղ հեղինակը նկարագրել է նաև Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման համար կարմիր բանակի մղած կռիվները, 1921թ. քաղաքացիական պատերազմում նրա դերը:

Ինչ վերաբերում է աղբյուրական հեղինակներին, ապա նրանց գրվածքներում, որպես կանոն, պանթուրական դիրքերից խեղաթյուրված են 1918-21թթ. զանգեզուրյան իրադարձությունները: Նրանք այն տեսակետն են զարգացնում, թե ինչպես Լեռնային Ղարաբաղն ու Նախիջևանը, այնպես էլ Զանգեզուրը բուն աղբյուրական տարածքներ են, և եթե Զանգեզուրը մնացել է Հայաստանի կազմում, ապա դա աղբյուրական ժողովրդի մեծահոգության վկայությունն է:

Զանգեզուրի 1920-1921թթ. պատմությունը ծուռ հայելու մեջ է

⁴ Ս. Վրացյան, Կյանքի ուղիներով. դեպքեր, դեմքեր, ապրումներ, Ա հատոր, «Յտառներ», Գալիլեո, 1955:

⁵ Ս. Վրացյան, Կյանքի ուղիներով. դեպքեր, դեմքեր, ապրումներ, Գ հատոր, «Մշակ», Պլյուս, 1963:

⁶ Ս. Վրացյան, Կյանքի ուղիներով. դեպքեր, դեմքեր, ապրումներ, Զ հատոր, տպ. «Համագաղափար», Պլյուս, 1967:

⁷ А. Кадитск, Интервенция и гражданская война в Закавказье, Военное изд.-во МО СССР, Москва, 1960.

⁸ М. Трыскунов, Кавказская крестьянская война, изд.-во Союза писателей Грузии, Тбилиси, 1961:

ներկայացրել ժամանակաշրջանի դեպքերի ակնառես ու մասնակից, հին բուշևիկ, հետագայում Խորհրդային Ադրբեջանի Գերագույն խորհրդի նախագահ: Նազար Հեյդարովը «Չանգեզուրի լեռներում» իր հուշագրության մեջ, որը լույս է տեսել Բաքվում ռուսերեն¹ և Երևանում՝ հայերեն: Գրքում հեղինակը ոչ մի քաղաքական խոսք չի ասում 1,5 միլիոն հայեր բնաջնջած օսմանյան բուրքերի և ոչ էլ մուսավաթական ջարդարար բանդաների մասին, բայց դրա փոխարեն դաշնակների և ընդհանրապես Չանգեզուրի գոյամարտի հերոսների մասին գրում է անսահման տախտիկամբ:

Չանգեզուրյան ազատամարտի պատմության խեղաթյուրման գործում աչքի են ընկել նաև ադրբեջանական պատմաշինության դպրոցի ուրիշ ներկայացուցիչներ, մասնավորապես՝ Ֆ.Շուշինսկին, Ֆ.Մամեդովան, Գ.Մադաթովը, Գ.Գուլիևը, Ա.Նադիրովան, Ի.Մուսայիմովը, Գ. և Մ. Ախունդովները և այլք:

Ինչպես նկատում է ընթերցողը, Չանգեզուրի 1920-1921թթ. գոյամարտի մասին մեզանում և սփյուռքում հրատարակվել են բազմաթիվ ուսումնասիրություններ, հոդվածներ, հուշեր, փաստաթղթեր: Բարձր գնահատելով մինչև այժմ կատարված աշխատանքները՝ սույն աշխատության հեղինակը գտնում է, որ Չանգեզուրյան կռիվների ամբողջական գիտական պատմության ստեղծումը պահանջում է շարունակել թեմայի ավելի խոր և բազմակողմանի հետազոտությունը:

Ընթերցողների դատին ներկայացվող այս ուսումնասիրությունը նման պատմություն ստեղծելու ճանապարհի հանգրվաններից մեկն է: Գրքի գիտական նորույթն ամենից առաջ այն է, որ նրանում տրված է Չանգեզուրյան գոյամարտի և դրա հետ կապված ժամանակաշրջանի մի շարք կարևոր գործընթացների ամբողջական, ծավալուն պատմությունը: Շատ առումներով գիտական նորույթի արժեք ունեն նաև բուն գոյամարտի և հարակից գործընթացների պատմաբնական վերլուծություններն ու ընդհանրացումները:

Ուսումնասիրության մեջ հստակեցված են Չանգեզուրյան 1920-1921թթ. գոյամարտի փուլերը, արխիվային վավերագրերի հիման վրա հաշվարկված և ճշտված են հայկական զինյալ ուժերի և կարմիր բանակի զորամասերի թվաքանակները, զինատեսակների քանակները, տեխնիկական հագեցվածությանը վերաբերող տվյալները, մարդկային կորուստները /զոհեր, վիրավորներ, գերիներ/, բերված են կոնկրետ փաստեր հակառակորդ ուժերի կողմից միմյանց նկատմամբ ցուցաբերած դաժանությունների մասին, ցույց է տրված գավառի ինքնապաշտպանությունը թուլացնելու նպա-

տակով տեղի բուշևիկների խաղացած քաղաքական դերը, վերլուծված են Խորհրդային Հայաստանի ու Չանգեզուրի կառավարությունների երկարատև բանակցությունները և դրանց արդյունքները, ցույց է տրված ինքնավար Սյունիքի և Լեռնահայաստանի կառավարությունների գործունեությունը, 1921թ. մարտի 16-ի Մոսկվայի ռուս-բուրքական պայմանագրով Նախիջևանը Ադրբեջանին հանձնելու արձագանքները և հետևանքները Չանգեզուրում, Տաթևում «Հայրենիքի փրկության կոմիտեի» ինքնալուծարման, «Հանրապետական Հայաստանի կառավարության» ստեղծման գործընթացները, ներքաղաքական հակասությունների սրումը Լեռնահայաստանում, գոյամարտի եզրափակիչ էտապում, Չանգեզուրից Իրան անցած փախստական զանգվածների կրած տառապանքները, նրանց շրջանում ծագած գաղափարական ու քաղաքական պայքարը Խորհրդային Հայաստանի ճանաչման հարցում, փախստականների հայրենիք վերադարձնելու ուղղությամբ Հայաստանի կառավարության ձեռնարկած բազմաբնույթ միջոցառումները և այլն: Այս բոլոր հարցերը առաջին անգամ են ուսումնասիրության մեջ ստացել իրենց համակողմանի լուսաբանումը:

Սույն աշխատության մեջ օգտագործված են թեմային առնչվող՝

1. Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուներ¹, 2. Մամուլի օրգանների, հատկապես ադրբայրագիտական նշանակություն ունեցող, նյութեր², 3. ՀՀ Պատմության Կենտրոնական պետական

¹ Գաշնակցական կառավարության ղեկավարներից, Ռազմաղեկավարիատ, Երևան, 1922, ՀՍԽՀ քանոնների, զիջագրների և կարմիր բանակայինների պատգամադրական խորհուրդների առաջին համագումարի արձանագրությունը, Պետդրատ, Երևան, 1922, Մայիսյան ազատամարտյան տասնամյակը, Պետդրատ, Երևան, 1930, Մայիսյան ազատամարտյունը Հայաստանում 1920-1930: Հիշողությունների և դրամաների ժողովածու, Պետդրատ, Երևան, 1930, Կամարտից - Չանգեզուր: Ժողովածու: Հիշողություններ Հայաստանի քաղաքացիական կռիվներից, Պետդրատ, Երևան, 1931, Առաջին մասնաշաղկան - հեղափոխական շարժումները Հայաստանում (Մայիսյան ազատամարտյունը): Նյութեր և փաստաթղթեր, Պետդրատ, Երևան, 1932, Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ սեյուրիցան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու Ա. Մնացականյանի խմբագրությամբ, ՀՍՄԿ ԳԱ հրատ., Երևան, 1960, Ռ. Լևրյանի միջև, փաստաթղթեր, Ռաբրեր Հայաստանի արխիվների, 1967, թիվ 3, էջ 21-104, Հայաստանի միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, (1828-1923թթ.): Զինակազմի խմբագրությամբ, «Հայաստան», Երևան, 1972, Ա.Ն. Մյասնիկյանի ռազմական գործունեությունը 1917-1925թթ.: Փաստաթղթերի և նյութեր: Ռաբրեր Հայաստանի արխիվների, 1976, թիվ 1, 11-րդ կարմիր բանակի մարտական ուղին Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման և անրապնդման ժամանակաշրջանում 1920թ. մայիս-1921թ. նոյեմբեր, փաստաթղթերի ժողովածու, Ռաբրեր Հայաստանի արխիվների, Երևան, 1978, թիվ 1, Փաստաթղթեր, հոդվածներ, հաղորդումներ, նամակներ, լուսանկարներ: Ռաբրեր Հայաստանի արխիվների, 1980, թիվ 2, 239 էջ, Գեղեճ Տեր - Սինայան (1865 - 1937թթ.), փաստաթղթեր, Ռաբրեր Հայաստանի արխիվների, 1991, թիվ 3, էջ 127-144, Նախիջևան - Տարթուր 1918-1921թթ. (փաստաթղթեր և նյութեր): Ռաբրեր Հայաստանի արխիվների, 1993, թիվ 1-2, Первый съезд народов Востока, Баку, 1-8 сентября 1920г. Стенографический отчет, изд. Коммунистического Интернационала, Петроград, 1920, Документы внешней политики СССР, т. 3, Под ред. А.А.Громыко, Госполитизат, Москва, 1959, Из истории Нагорного Карабаха, "Вестник архивов Армении", 1989, N 1, с. 86-130, К истории образования Нагорно - Карабахской автономной области Азербайджанской ССР 1918-1925. Документы и материалы. Азерб. гос. изд., Баку, 1989, Правда о Нагорном Карабахе. Материалы и документы. Изд. ЕГУ, 1989, Нагорный Карабах в 1918-1923гг. Сборник документов и материалов, отв. ред., докт. ист. наук, проф. В.Микаэлян, изд. ИАН Республики Армения, Ереван, 1992, 756 с.

² Մամուլի օրգաններից անհրաժեշտ է ինչպեսակցի «Ազատ Հայաստան» (Երևան), «Ազատ Սյունիք» (Գորիս), «Ալգ» (Յավրիթ), «Արաք» (Մոխր), «Գրական թերթ» (Երևան), «Չանգեզուրի կոմունիստ»

¹ И.Г.Ашурян, В горах Зингезура. Воспоминание о годах борьбы за свободу и укрепление советского строя, Азербейр, Баку, 1968:

արխիվի /ՊԵՊԱ/, ՀՀ Նորագույն պատմության կենտրոնական պետական արխիվի /ՆՊԿՊԱ/, ՀՀ Հասարակական, քաղաքական կազմակերպությունների փաստաթղթերի կենտրոնական պետական արխիվի /ՀԲԿՓԿՊԱ/ փաստաթղթեր և նյութեր¹, 4. Մոսկովյան արխիվների /Մոսկովյան քաղաքական պատմության ռուսական պետական արխիվ-ՍԲՊՌ-ՊԱ և Ռուսաստանի պետական ռազմական արխիվ - ՌՊՌ-Ա/ համապատասխան ֆոնդերի որոշ նյութեր²:

Օգտագործված փաստաթղթերի և նյութերի զգալի մասը գիտական շրջանառության մեջ է դրվում առաջին անգամ:

Աշխատության հեղինակն առաջնորդվել է պատմական երևույթները, դեպքերն ու դեմքերը գնահատելու պատմաբնական մեթոդով հիմքում դնելով իրողությունների հնարավորին անկողմնակալ վերլուծությունը: Ուսումնասիրության մեջ մերժված է երկար տասնամյակներ խորհրդային պատմագրության մեջ իշխած միակարծությունը և գաղափարական անհանդուրժողականությունը:

Բոլշևիկյան և դաշնակցական պատմագրության մեջ 1920-1921թթ. Հայաստանում տեղի ունեցած կռիվների պատմությունը ներկայացված է կողմնակալ ու անզիջում դիրքերից: Այդ պատճառով կռիվները, դրանց մասնակիցները, գործող ուժերը ստացել են միանգամայն տարբեր, տրամագծորեն հակառակ քաղաքականություններ ու գնահատականներ:

Հետազոտողների նման մոտեցումները բխել են ոչ միայն այլախոհություն չհանդուրժող կուսակցականությունից, այլև այն բանից, որ այդ կռիվները, հատկապես երբ դրանք վերածվում էին քաղաքացիականի, իրոք, եղել են դժոխային և արյունալի: Կոպող կողմերից յուրաքանչյուրը մյուս կողմին դիտում էր որպես ռիսերին բշնամի, և նրա ոչնչացումը համարում սրբազան պարտք: Բոլշևիկները միանշանակ մերժում էին բոլոր նրանց, ովքեր չէին ընդունում խորհրդային կարգերը, նրանք դաշնակցականներին

անվանում էին «հայ ժողովրդի ռիսերին բշնամիներ», իրենց հերթին վերջիններս հայ բոլշևիկներին որակում էին «ազգի դավաճաններ»:

Ինչպես ամեն մի պատերազմում, Ջանգեզուրի ազգային-ազատագրական կռիվներում նույնպես, բարիկադի տարբեր կողմերում գտնվող հակառակորդները երկուստեք հերոսական շատ էջեր են արձանագրել: Ե՛վ խորհրդային, և՛ հակախորհրդային պատմագրությունը գովերգում էր քաղաքացիական պատերազմը և նրա հերոսներին, քստ որում, ինչ բացասական ու մերժելի էր՝ վերագրում էին «բշնամուն», ինչ դրական՝ իրենց: Բնական է, որ նման մոտեցումների պայմաններում ընթերցողների համար դժվար է, եթե չասենք՝ անհնարին, ճիշտ կողմնորոշվել, հասու լինել ճշմարտությանը:

Իրականում, սակայն, քաղաքացիական պատերազմը՝ այն մեծագույն ողբերգությունը, անմարդկային է իր էությանը, սարսափելի՝ իր անհաշտությամբ ու անզիջողությամբ, անբարոյական՝ եղբայրական արյուն թափելու հետևողականությամբ ու կրքով:

Ելնելով այս ընդհանուր մոտեցումից՝ սույն ուսումնասիրության հեղինակը փորձել է պատմական եղելությունները քննության ենթարկել հնարավորին չափ անկողմնակալ դիրքերից՝ հրաժարվելով այս կամ այն գործող ուժերին կամ գործիչներին անհարկի պիտակներ տալուց, «բշնամի» կամ «բարեկամ» որակելուց: Քաղաքացիական պատերազմի երկու կողմերում միմյանց դեմ կռվել են հայեր, որոնց ղեկավարները առաջնորդվում էին տարբեր գաղափարախոսություններով ու տարբեր ըմբռումներով. «հայրենասերի» ու «դավաճանի» խնդիր չկար, այլ կար ստեղծված ահավոր կացությունից, վտանգներով լի վիճակից իրենց ժողովրդին դուրս բերելու տարբեր ուղիների և եղանակների ընտրության հարց: Հայ ազգային ուժերը, Հ.Յ. Գաշնակցության գլխավորությամբ, հարազատ ժողովրդի փրկությունը տեսնում էին հայրենիքի անկախ գոյության մեջ: Հայ բոլշևիկները Հայաստանի համար ելքը համարում էին երկրում խորհրդային իշխանության հատատումը, հայ ժողովրդի ապագան տեսնում Ռուսաստանի կազմում կամ նրա հետ միության մեջ: Ինտերնացիոնալիզմի բոլշևիկյան ըմբռումը հակառակ էր անկախության պայքարին նախանձախնդիր ուժերի իղձերին ու ձգտումներին: Ազգային պետականությունը պաշտպանող քաջագուն զավակներն արյան գնով հաստատում էին այն ճշմարտությունը, որ անանց ու քացարձակ է Ազատ Հայրենիքի գաղափարը, որ ժողովուրդը կարող է իր ազգային նպատակներին հասնել միայն պետական անկախ գոյության պայմաններում:

Պատմական եղելությունները քննել անկողմնակալ, չի նշանակում հանդես գալ կողքից անտարբեր դիտողի դերում:

¹ (Գործա), «Շողովուրդ» (Սրևան), «Խորհրդային Հայաստան» (Սրևան), «Կարմիր ատող» (ՅԻՖԻՍ), «Մոմոնիստ» (Սրևան), «Կոմունիստ» (Բարս), «Հանրապետական» (Սրևան), «Նաստաջ» (Սրևան), «Մովսեսյան Հայաստան» (Սրևան), «Բազմազան ժողովուրդ» (Բարս) պարբերականները:
² ՀՀ ՊԵՊԱ ՀՀ Պատմական ֆոնդ (198, ց. 1), ՀՀ Նախարարների խորհուրդ (199, ց. 1), ՀՀ Չինգիզյան նախարարություն (290, ց. 1), ՀՀ Արտաքին գործերի նախարարություն (200, ց. 1, 2), ՀՀ Գլխավորապետական ներկայացուցչությունը (Վրաստանում (276, ց. 1), ՀՀ Գլխավորապետական ներկայացուցչությունը (Մարմումում (368, ց. 1), Նարարատի նախարարության ազգային խորհուրդ (252, ց. 1), Գարեգին Նժդեհի ֆոնդ (499, ց. 1), ՀՀ ՆՊԿՊԱ ՀՍԽՍՀ Կենտրոնական ֆոնդ (112, ց. 4), ՀՍԽՍՀ Ժողովուրդների ֆոնդ (113, ց. 1, 3, 4, 12, 30, 38, 39), ՀՍԽՍՀ Ներքին գործերի Ժողովուրդների ֆոնդ (116, ց. 1), ՀՍԽՍՀ Արտաքին գործերի Ժողովուրդների ֆոնդ (114, ց. 1, 2), «Հայրենիքի փրկության կոմիտեի» ֆոնդ (37, ց. 1), Առանձին հայկական հրաձգային դիվիզիայի ֆոնդ (150, ց. 1, 2), ՀՀ ՀԲԿՓԿՊԱ ՀԿԿ Կենտրոնի ֆոնդ (1, ց. 1), ՀԿԿ Կենտրոնի Կուսակցության արտոնության ինստիտուտի ԽՍՀԿ Կենտրոնի առկրեր (Մարքեթ-Ինթերնալ ինստիտուտի հայկական մասնաճյուղի ֆոնդ (1022, ց. 2, 4, 5, 4033, ց. 3, 4, 6), 11-րդ Կարմիր բանակի ֆոնդ (1022, ց. 8), Հ.Յ.Գ. ֆոնդ (4047, ց. 1, 2), Ա. Մասնիկյանի (Ա. Մարտոնի) ֆոնդ (4004, ց. 1, 3), Միկրոնապակների հավաքածու (ց. 1):
³ ՍԲՊՌ-ՊԱ Գ. Օրջնիկիների ֆոնդ (85, ց. 13, 14), ՌԿԵԳԿ Կալրիտյոյի ֆոնդ, (64, ց. 1, 2), ՌՊՌԱ Կարմիր բանակի և նրա ստորաբաժանումների ու զորամասերի ֆոնդեր (109, ց. 1, 326, ց. 1, 1328, ց. 1):

Գոյամարտի ընթացքը լուսաբանելիս հեղինակն ամեն կոնկրետ դեպքում ակտիվ վերաբերմունք է դրսևորում պատմական այս կամ այն իրադարձությունը, քաղաքական և ռազմական գործիչների գործունեությունը գնահատելիս, միշտ ելակետ ունենալով այն, թե տվյալ գործողությունը կամ արարքը որքանով է բխում հայ ժողովրդի ազգային-հավաքական շահերից: Երբ կարմիր բանակը Չանգեզուր էր գալիս՝ խնդիր ունենալով զավառը միացնել Խորհրդային Ադրբեջանին, ապա իրենց անկախությունը պաշտպանելու համար զանգեզուրցիների հերոսամարտերը երիցս արդարացի էին, ազատագրական: Իսկ երբ արդեն պարզ էր դարձել, որ Չանգեզուրը հաստատապես միանալու է Խորհրդային Հայաստանին, սպառազեն կարմիր բանակի զորքերին զանգեզուրցիների հետագա դիմադրությունն այլևս արդարացված չէր:

Այս ընդհանուր հարցադրումը հեղինակի համար ելակետ է հանդիսացել ուսումնասիրության պարբերացման համար, որի հիմքում դրված են Չանգեզուրում 1920-1921թթ. ծավալված գոյամարտի տարբեր փուլերը բնութագրող առավել բնորոշ իրադարձությունները:

Առաջին փուլը ընդգրկում է 1920թ. հուլիս-հոկտեմբեր ամիսները, այսինքն՝ կարմիր բանակի կողմից հուլիսի 5-ին Չանգեզուրի կենտրոն Գորիս քաղաքի գրավումից մինչև նույն քվականի հոկտեմբերի 10-ին տեղի ունեցած հակաբոլշևիկյան ապստամբությունը:

Երկրորդ փուլը տևում է 1920թ. հոկտեմբերի 10-ից մինչև նույն քվականի նոյեմբերի վերջը, երբ տեղի ունեցավ հակաբոլշևիկյան ապստամբությունը, և արյունալի կռիվներով Չանգեզուրի զինյալները զավառի սահմաններից դուրս մղեցին ռուս-ադրբեջանական զորքերը:

Երրորդ փուլը ներառում է չորսամսյա ժամանակաշրջան՝ 1920թ. դեկտեմբեր - 1921թ. մարտ ամիսները, երբ Մյունխի դեկավարությունը և ժողովուրդը հիմնականում զբաղված էին զավառի ներքին կյանքի կանոնավորման և պաշտպանության ամրապնդման խնդիրներով:

Վերջապես, չորրորդ փուլը ընդգրկում է զանգեզուրյան գոյամարտի վերջին շրջանը, այսինքն՝ 1921թ. ապրիլի սկզբներից մինչև նույն քվականի հուլիսի 12-ը: Այդ ընթացքում փետրվարյան հակախորհրդային ապստամբության պարտության հետևանքով հազարավոր տարագիրներ Երևանից և Արարատյան դաշտից անցել էին Չանգեզուր՝ այնտեղ տանելով խուճապ, հուսալքում, պարտավորական տրամադրություններ: Այս փուլը նշանավորվում է նաև Ալեքսանդր Մյասնիկյանի Հայաստան գալով, երբ

Չանգեզուրն անվերապահորեն հայտարարվեց Խորհրդային Հայաստանի անբաժան մաս, և զավառում երկրորդ անգամ հաստատվեցին խորհրդային կարգեր, այս անգամ տևականորեն:

Այս կապակցությամբ կարևորվում է նաև Չանգեզուրում 1920-21թթ. տեղի ունեցած կռիվների բնույթի պարզաբանումը:

1918թ. սկզբներից մինչև 1920թ. հուլիս ամիսը Չանգեզուրի հայերն իրենց գոյությունը պաշտպանում էին զավառն Ադրբեջանին միացնելու ձգտող տաճկական զավթիչների և մուսավաթական հրոսակների դեմ մղած ազգային-ազատագրական արյունալի կռիվներով: 1920թ. ապրիլի վերջին Ադրբեջանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո այնտեղից Չանգեզուրի վրա հարձակվեցին ռուսական կարմիր բանակը և բոլշևիկյան դիմակ հագած Խորհրդային Ադրբեջանի կարմիր ասլյարները: Թեև պատմական գրականության մեջ առաջ է քաշված այն տեսակետը, թե այդ զորքերի՝ 1920թ. հուլիսի սկզբին Չանգեզուր մտնելուց հետո այնտեղ տեղի են ունեցել տևական քաղաքացիական կռիվներ, նման պնդումը չի համապատասխանում իրականությանը:

Սովորական կռիվներն իրենց բնույթով բոլորովին տարբեր են քաղաքացիական կռիվներից. եթե առաջին դեպքում գործ ունենք տարբեր պետությունների կանոնավոր բանակների միջև տեղի ունեցող կռիվների հետ, ապա քաղաքացիական կռիվ երկու կողմերում զինված առճակատման մեջ են մտնում միևնույն երկրի, նույն ժողովրդի, նույն ազգի տարբեր հատվածները:

Ելնելով այդ կռիվների հիմնական ու տարբերիչ առանձնահատկություններից՝ մենք սխալ ենք համարում Չանգեզուրի գոյամարտի 1920թ. հուլիս-1921թ. մարտ ժամանակահատվածը քաղաքացիական պատերազմ համարելը, քանի որ երկու կողմից կռվում էին ոչ թե նույն երկրի քաղաքացիներ, ինչպես դա տեղի էր ունենում, ասենք, Ռուսաստանում, այլ տարբեր ազգերի քաղաքացիներ: Դեպատի մի կողմում միայն հայեր էին, իսկ մյուս կողմում՝ ռուսներ, ադրբեջանցի բուրքեր, տաճիկներ և այլազգիներ: Չանգեզուրում հայ բնակիչների մի մասը այս ժամանակաշրջանում զանգվածաբար չէր կռվում մյուս մասի դեմ (բացառություն էին կազմում մի քանի հարյուր հայ կոմունիստները և նրանց համակիրները, որոնք պայքարում էին խորհրդային իշխանությունը որքան հնարավոր է զավառում շուտ հաստատելու համար):

Չանգեզուրի կռիվների բնութագրմանն այդպես էր մոտենում նաև Գարեգին Նժդեհը: Չանգեզուրի ազգային-ազատագրական պայքարը քաղաքացիական կռիվ վերածվելու մասին Նժդեհն առաջին անգամ հարևանցիորեն արտահայտվել է 1921թ.

սեպտեմբերին, Հ.Յ.Գ. Թավրիզի (Վրենի) կենտրոնական կոմիտեին ներկայացրած իր հաշվետվության մեջ¹:

Հետագայում գրած իր հոդվածներից մեկում նա շեշտում էր, որ ինն ամսվա ընթացքում 1920թ. հուլիսից մինչև 1921թ. ապրիլի սկիզբը, այսինքն՝ երբ փետրվարյան ապստամբությունից հետո ստեղծված «Հայրենիքի փրկության կոմիտեի» զորքերը թողեցին Երևանը և հազարավոր փախստականների հետ ուղղություն վերցրին դեպի Չանգեզուր, լեռնավայրում մղված կռիվները քաղաքացիական չեն եղել, քանի որ այդ ամիսներին հակառակորդի «բանակների մեջ էին ռուսը, լատիշը, հրեան, լեզգին, վրացին, բուրքը, թաթարը՝ մի ամբողջ Բարելոն»: Նույն հոդվածում՝ մի այլ խնդրի առնչությամբ, նա կրկին ընդգծում էր. այդ ժամանակաընթացքում «մենք եղբայրասպան կռիվներ չենք վարել, լեռնաշխարհի քաղաքացիական պատերազմ չէր տեսել (ընդգծումը մերն է - Ա.Ս.): Մենք կռվել էինք թաթարի, բուրքի և սրանց օգնության փութացած կարմիր ռուսի դեմ: Եվ եղել էինք մեր հարվածների մեջ ազատ սրանց նկատմամբ»²: Ցավոք, զանգեզուրցի պաշտպանները ստիպված ընդհարվել են նաև ակամայից «կարմրած» հայերի հետ, որոնք եկել էին «անշուշտ, ոչ կռվելու և հաղթելու, այլ մեզ գրկելու անխնա հարվածելու հնարավորությունից»³:

Հետո Նժդեհը ավելի է կոնկրետացրել այդ խնդրի վերաբերյալ իր տեսակետը՝ գրելով.

«Այժմ հայն էր կազմում թշնամու ուժերի առաջամարտիկը, որին պարտության մատնելու համար չպիտի կարողանայինք գործի դնել մեր ուժանակային պայթուցիկ տակառները, մեր լեռների ժայռերը, մեր ռազմավարության տարերային ձևերը... մեր վճռականությունը:

Հանուն հայ ժողովրդի գոյության պաշտպանության զենք բարձրացնողները չպիտի կարողանային մեր վարած գոյամարտին տալ եղբայրասպան բնույթ:

«Մի կրակեք, մենք էլ ենք հայ»,- ահա սյունեցու բազուկը անդամալուծող ճիշդ:

«Մենք էլ ենք հայ»,- կանչում էին կարմիր ճակատներից Սյունիքի դեմ գոռով քշված Երևանի հայերը:

Թշնամին գիտակցորեն կռիվներին տվել էր քաղաքացիական, եղբայրասպան բնույթ, համոզված, որ նման կռվի համար իր նետած ձեռնոցը չպիտի կարողանանք վերցնել»⁴:

Նժդեհը համոզված էր, որ Չանգեզուրի դեմ կարմիր բանակի

ռազմական գործողությունները սադրել են բոլշևիկյան կառավարության մեջ գտնվող բուրքասերները, հատկապես՝ տրոցկիստները՝ ի հաճույս պանթուրանականների:

1955թ. մարտի 30-ին արքայազարից՝ Տաշետից, Երևան՝ հարազատներին գրած նամակում Նժդեհը նշել է, որ «տրոցկիստները, որպեսզի Մոսկվային մոլորության մեջ գցեն, Չանգեզուրի ինքնապաշտպանությունը ներկայացրին որպես քաղաքացիական պատերազմ: Այդ առասպելը նրանք հորինել էին գոյություն չունեցող «գաղափարախոսական բախման» պատասխանատվությունը Չանգեզուրի բնակչության ուսերին բարդելու նպատակով: Չափազանց անուրջ կլինեք խոսել 1918-1920 թվականներին Չանգեզուրում գաղափարախոսական բախման մասին, երբ հայ բնակչության ֆիզիկական գոյությունը վտանգի մեջ էր»⁵:

1921թ. Փետրվարյան ապստամբությունից և հատկապես նրա պարտությունից հետո, երբ բոլշևիկյան զորքերը ապրիլի 2-ին վերադարձեցին Երևանը, այն քանից հետո, երբ Սյունիքի ինքնավարության փոխարեն կյանքի կոչվեց Լեռնահայաստանը, այդ ժամանակից սկսած Չանգեզուրի ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը, նրա գոյապատերազմը աստիճանաբար փոխվեց քաղաքացիական կռվի, որը տևեց մինչև հուլիսի 12-ը: Այս փուլում Չանգեզուրի զինյալների դեմ համատեղ կռվում էին ոչ միայն ռուսները, Ադրբեջանի բուրքերը և տարբեր ազգությունների պատկանող կարմիր զինվորներ, այլև Խորհրդային Հայաստանի կարմիր բանակը՝ իր հայ զինվորներով: Այլ խոսքով՝ հայը սկսել էր կռվել հայի դեմ:

Պետք է ասել, սակայն, որ նույնիսկ այդ փուլում կռիվները Չանգեզուրում դժվար է դասական իմաստով քաղաքացիական համարել. դրանք քաղաքացիական կարելի է կոչել վերապահումով: Այս փուլում Լեռնահայաստանի դեմ թեև կռվում էր նաև Խորհրդային Հայաստանի կարմիր բանակը, բայց ավելի մեծ ուժ էր Չանգեզուրի վրա եկող ռուսական բանակը՝ իր բազմազգ կազմով:

Որոշ վերապահումներով ընդունելի է Փետրվարյան ապստամբության հաղթանակից հետո ստեղծված Փրկության կոմիտեի պաշտոնական օրգան «Ազատ Հայաստան» քերքի հետևյալ դիտարկումը. «Մթն ուզենք ճիշտ խոսել, պիտի ասենք, որ ներկա կռիվը քաղաքացիական չէ, թեև դրան այդ կերպարանքը ուզում է տալ մեր թշնամին: Հայ ժողովուրդը բանակների չի բաժանված: Նա ինքն իր ամբողջությամբ կռվում է դրսից եկած թշնամու դեմ, որ հաջողել է իր ետևից բռնի քաշել միամիտ հայերի մի խումբ...»⁶:

¹ Տե՛ս Գ. Նժդեհ, Լեռնահայաստանի անկման պատճառների մասին, «Նորք» հանդես, 1923, թիվ 3, էջ 328-363:

² Գ. Նժդեհ, Ազատ Սյունիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հոկտեմբեր, թիվ 12 (36), էջ 131:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ «Համրապետական» (Երևան), 1996, դեկտեմբեր, թիվ 11 (111):

⁶ «Ազատ Հայաստան», 1921, 1 մարտ:

Ի մի բերելով քաղաքացիական պատերազմի մասին իր մտքերը Նժդեհը առանձնացրել է հետևյալ մի քանի առավել բնորոշ հատկանիշները:

Մովորական պատերազմում ռազմաճակատը կամ կրակի գիծը, ուր ընդհարվում են կանոնավոր բանակները, հրամանատարության անելիքները, զոհե ժամանակի որոշակի հատվածում, համեմատաբար հեշտ է որոշել: Քաղաքացիական կռիվի դեպքում դժվար է երկար ժամանակի համար ծրագրել գործողություններ, քանի որ իրադարձությունները զարգանում են հարավտիտիս կերպով, անասելի շրջադարձերով: Եթե բշնամի բանակների բախման ժամանակ բնակչությունը հիմնականում «դիտողի» դերում է, ապա քաղաքացիական կռիվի դեպքում չեզոքներ չեն լինում և չեն կարող լինել: Քաղաքացիական կռիվի ելքը մեծապես պայմանավորվում է հասարակական խմբավորումների փոխհարաբերություններով, ժողովրդական զանգվածների շահագրգռությամբ: Քաղաքացիական պատերազմում աննախընթաց նշանակություն են ստանում բարոյական ազդակները՝ կռիվի բախտը հաճախ վճռում են պրոպագանդն և քարոզչությունը: Ռազմական գործողություններն ընդունում են գլխավորապես մանյովրային բնույթ և զարգանում են փոքրկալի ուժով: Քաղաքացիական պատերազմում այս կամ այն կողմի հողային, անգամ զգալի կորուստը նվազ նշանակություն ունի, քան այդ լինում է սովորական պատերազմներում: Կռվի մեջ մտած կողմերի կատարյալ անհաշտելիությունը քաղաքացիական կռիվներին հաղորդում է աննախընթաց համառություն, դաժանություն և այլն¹:

Վերջապես, չենք կարող նորից չշեշտել վերևում հիշատակած կարևոր հանգամանքը. 1921թ. մայիսի 9-ին Ալ. Մյասնիկյանի՝ Հայաստան գալուց հետո Չանգեզուրը Խորհրդային Հայաստանին միացնելու ուղղությամբ նրա արած պաշտոնական հայտարարություններն ու այդ ուղղությամբ հանրապետության նորաստեղծ Ժողկոմխորհրդի կոնկրետ գործողությունները սույն աշխատության հեղինակին հիմք են տվել եզրակացնելու, որ արդեն 1921թ. մայիսի վերջերին հնարավոր է եղել զանգեզուրյան կռիվները վերջացնել՝ բանակցությունների միջոցով ավարտին հասցնելով մայր երկրի հետ Լեռնահայաստանի միավորումը: Երբ արդեն պարզ էր դարձել, որ Չանգեզուրը հաստատապես միանալու է Խորհրդային Հայաստանին, ինչպես արդեն ասվել է, սպառազեն կարմիր բանակի զորքերին զանգեզուրցիների հետագա դիմադրությունը մայիսի երկրորդ կես, հունիս և հուլիսի առաջին կես ժամանակահատվածում այլևս արդարացված չէր: Պայքարը շարունակվեց ևս երկու ամիս՝ պատճառ դառնալով նոր, անխմատ գոհերի:

«Լեռնահայաստանի գոյամարտը» հողվածաշարում, որը 1923թ. սեպտեմբերից սկսած տպագրվել է «Հայրենիք» (Բոստոն) ամսագրում, Չանգեզուրի հայության ազատագրական պայքարի օրինակով Գարեգին Նժդեհն այսպես է կարևորել ընդհանրապես ինքնապաշտպանական կռիվների պատմական նշանակությունը:

«Թերևս միայն ազգերի ֆիզիկական ինքնապաշտպանության բարդ գործը կռիվն է, որի հետ չի կարելի փորձեր կատարել՝ առանց փորձանքի ու արնոտ պատժի: Մեր ամեն մի սխալը կովադաշտում բշնամին մեր արյունով է սրբագրում: Կռվի՝ մարդկային ամենից պատասխանատու գործողության էությունը յուրացվում է միայն պատերազմների պատմության և պատմական հուշերի բազմակողմանի ուսումնասիրությամբ: Ահա թե ինչ տեսակետից այս կամ այն ժամանակաշրջանի անցքերի նկարագրություններն իրենց խոշոր արժեքն ունեն գալիք սերունդների համար:

Ընդունելով, որ պատերազմը մի մշտական շարիք է, որ եղել է, կա և պիտի մնա, և որ գուցե դարերն ու մարդկային բարոյական մշակույթը կարողանան մեղմացնել նրա բնույթը միայն, փոխել նրա ձևերը, բայց վերացնել՝ երբեք, կուզեի որ մեր ժողովուրդը ևս, որ արևի տակ իր անկախ անկյունն ունենալու ձգտումն ունի, պարտադրորեն յուրացնի կռվի բարդ արվեստը, որ եղել է և կմնա մանավանդ մեզ մտան փոքր ազգերի ինքնապաշտպանության միակ միջոցը»²:

¹ Գ. Նժդեհ, Ազատ Միտիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հունիս, քիվ 9 (33), էջ 75-76:

² Գ. Նժդեհ, Լեռնահայաստանի գոյամարտը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, սեպտեմբեր, քիվ 11, էջ 71:

ՎՈՒԽ ՍՈՍԻՆ

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՎՈՐ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՁԱՆԳԵԶՈՒԻՐՈՒՄ

Աղբբջանի խորհրդայնագումը, կամիր բանակի մուսիը «վիճելի» հայտարարված արածխեր՝ Ղարաբաղ, Զանգեզուր և Նախիջևան

1918թ. մայիսին Հայաստանի անկախ պետության վերականգնումից հետո հանրապետության կառավարության և Չանգեզուրի ազգային իշխանությունների միջև հաստատվել էին յուրօրինակ փոխհարաբերություններ: Վերջիններս Երևանից պահանջում էին առանց հետաձգելու Չանգեզուրը հայտարարել Հայաստանի անբաժան մաս: Նույնպիսի պահանջով հանդես էին գալիս նաև Ղարաբաղի Հայոց Ազգային խորհուրդը, ողջ արցախահայությունը՝ պահանջելով Ղարաբաղը նույնպես միավորել մայր երկիր Հայաստանի հետ: Բայց Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը չէր շտապում:

Մինչև 1918թ. նոյեմբեր ամիսը, այսինքն՝ մինչև գերմանաթուրքական բոլկի պարտությունը և Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտը, Հայաստանի կառավարությունը, իհարկե, չէր կարող պաշտոնապես հանդես գալ և Ղարաբաղն ու Չանգեզուրը հայտարարել Հայաստանի Հանրապետության անբաժանելի տարածքներ, քանի որ թույլ ու քայքայված Հայաստանի գլխին շարունակում էր կախված մնալ տաճկական նոր հարձակման վտանգը: Թուրքերն առիթ էին փնտրում, որպեսզի ներխուժեն Հայաստանի Հանրապետության՝ առանց այն էլ չնչին տարածքներից ներս, ոչնչացնեն հայ ժողովրդի նորաստեղծ պետականությունը:

Գերմանա-թուրքական բոլկի պարտությունից հետո փոխվեց Հայաստանի շուրջը եղած քաղաքական իրադրությունը: Թուրքիայի պարտությունը նաև Աղբբջանի պարտությունն էր, հետևապես՝ բարենպաստ պայմաններ ստեղծվեցին ինչպես Ղարաբաղը, այնպես էլ հատկապես Չանգեզուրը հայտարարելու Հայաստանի անբաժան երկրամասեր: Բայց Հայաստանի կառավարությունն այդ հարցում շարունակում էր ցուցաբերել գերագույն զգուշավորություն, իսկ վարչապետ Հովհ. Քաջագունին ընդհանրապես այդ մասին լսել անգամ չէր ուզում: ՀՀ կառավարությունն իր այդպիսի դիրքորոշումն ամեն անգամ պատճառաբանում էր նրանով, որ հաղթող տերությունների՝ Փարիզի Խաղաղության վեհաժողովը շուտով քննարկելու է նաև

Հայաստանի սահմանների հարցը, ուստի հարկ չկա անխտեն քայլերով վնասել հայկական հարցի լուծմանը:

Այս պայմաններում չէին դադարում Չանգեզուրի և Ղարաբաղի հայ գործիչների՝ Երևանի կառավարությանն ուղղված խնդրանքներն ու բողոքները, որոնք վերջինիս կողմից մերժվում էին՝ առաջ բերելով Ղարաբաղցիների ու Չանգեզուրցիների լուռ կամ քացահայտ դժգոհությունը:

Վերջապես, Երևանի կառավարությունը տեղի է տալիս և Չանգեզուրին օգնելու առաջին փորձն է անում: Իր գործառնալով Չանգեզուրում գտնվող զորավար Անդրանիկին աջակցելու նպատակով 1918թ. աշնանը Գորիս է ուղարկվում սպաների մի խումբ, որի մեջ էին գլխավոր Ստեփան Մարգարյանը, տեղակալ Մուսայելյանը, կապիտան Բագրատ Բաղդասարյանը, փոխտեղակալ Հովհաննիսյանը, զինվորական աստիճանավորներ Սիմոն Հարությունյանը և Միրայելյանը, գլխավոր Ռուբեն Նարինյանը, ինչպես նաև մեկ զինվորական բժիշկ՝ Հայկ Շահնազարյանը և երկու քաղաշխատողներ՝ Կոստյա Աթայանը և Մխիթար Աբրահամյանը:

Գալով Գորիս՝ խումբը ներկայանում է Անդրանիկին՝ պարզելու համար իր անելիքները: Չորավարը գլխավորեց Ստեփան Մարգարյանին և Ռուբեն Նարինյանին կարգադրում է մնալ քաղաքում, իսկ մյուսներին նշանակում է գյուղական ճակատների հրամանատարներ և ուղարկում իրենց պաշտոնատեղիները:

Նույնիսկ սպաների այս փոքր խումբը Չանգեզուր ուղարկելը Հայաստանի կառավարությունը կատարում էր զգուշավորությամբ ու մտավախությամբ: Եվ միայն այն բանից հետո, երբ անգլիացիներն Անդրկովկաս գալով՝ աներկմիտ կանգնեցին Աղբբջանի պաշտպանության դիրքերում և քացահայտորեն խրախուսեցին Ղարաբաղի ու Չանգեզուրի նկատմամբ մուսավաթական կառավարության զավթողական նկրտումները, երբ ավելին՝ հավանություն տվեցին հայտնի պանթուրքական գործիչ, կատաղի հայատյաց Խոսրով քեկ Մուլքանովին 1919թ. հունվարին Ղարաբաղի և Չանգեզուրի գեներալ-նահանգապետ նշանակելու մասին Բաքվի որոշմանը, վերջապես, Երևանի կառավարությունը ստիպված եղավ դուրս գալ կրավորական վիճակից և, իր հերթին, Չանգեզուր-Ղարաբաղի պետական կոմիսար նշանակեց Արսեն Շահնազարյանին, որը Չանգեզուրից գոր. Անդրանիկի հեռանալուց հետո գալով Գորիս, գլխավորեց հայկական երկու երկրամասերի հայության ինքնապաշտպանական պայքարը՝ մինչև 1919թ. նոյեմբերի վերջը:

Պետք է ասել, սակայն, որ իր պաշտոնական ներկայացուցչին Գորիս ուղարկելուց հետո էլ Հայաստանի կառավարությունը Ղարաբաղի և Չանգեզուրի հայությանը չէր կարողանում

ռազմական և տնտեսական նկատելի գործնական օգնություն ցույց տալ, ուստի երկու երկրամասերը շարունակում էին հույս դնել սեփական հնարավորությունների և հավաքական ուժերի վրա:

1919թ. նոյեմբերի վերջերին Չանգեզուրում Արսեն Շահնազադանին փոխարինել էին երկու գործիչներ՝ Սերգեյ Մելիք-Յուլյանը՝ որպես քաղաքացիական մասի կոմիսար, և գեներալ-մայոր Ն. Ղազարյանը՝ որպես զինվորական մասի ղեկավար: Այսպիսով, Չանգեզուրի ինչպես քաղաքացիական, այնպես էլ զինվորական գործերը վերցվել էին Հայաստանի կառավարության անմիջական հսկողության տակ, իսկ դա նշանակում էր, որ գավառը, գոնե ձևականորեն, համարվում էր Հայաստանի մաս:

Չանգեզուրում քաղաքացիական իշխանությունն ամփոփվեց, այսպես կոչված, վարիչների խորհրդի ձեռքում՝ Ս. Մելիք-Յուլյանի նախագահությամբ: Երջանը բաժանվեց երկու գավառի.

1. Չանգեզուրի գավառ, որի մեջ մտնում էին բուն Չանգեզուրը, Տաթևի ու Դարաբասի ձորերի գյուղերը և Մխիթանը;

2. Կապարգողթ, որի մեջ էին մտնում Ղափանը, Բաղաբերդ-Գեղվա ձորը, Արևիքը (Մեղրի) և Գողթանը:

Զինվորական տեսակետից շրջանը բաժանվեց 3 մասի.

1. Մխիթան՝ հրամանատար Պողոս Տեր-Դավթյան;

2. Կապարգողթ՝ հրամանատար Գարեգին Նժդեհ;

3. Բուն Չանգեզուր (Գորիս), որտեղ տեղաբաշխված էին Չանգեզուրի օրկատի (պետ՝ գեներալ Ն. Ղազարյան, շտաբի պետ՝ փոխգնդապետ Դոնդարով) մասերը:

Եվ Կապարգողթի, և՛ Մխիթանի հրամանատարները ենթակա էին գեներալ-մայոր Ղազարյանին¹:

Չնայած Գարեգին Նժդեհին իր պաշտոնով միայն Կապարգողթի հրամանատարն էր, քայց 1919թ. նոյեմբերից սկսած փաստորեն նա էր կանգնել Չանգեզուրի ինքնապաշտպանության գործի գլուխ:

1918-1919թթ. Չանգեզուրում ծավալված ինքնապաշտպանական կռիվները միաժամանակ ցույց էին տվել, որ լեռնավայրի հայրենապաշտ և անձնագոհ հայությանը պակասում է մի շատ կարևոր բան՝ կազմակերպվածությունը:

Գավառից գոր. Անդրանիկի հեռանալուց հետո մուսավաթական զավթիչները դարձել էին լկտի և համարձակ: Ուստի Չանգեզուրի փրկության գործի հաջողությունը պայմանավորվում էր երկաթյա կարգապահությամբ, որը հրամայաբար պիտի հաստատվեր հայ մարտիկների շարքերում: Անհրաժեշտ էր նոր որակ հաղորդել նրանց պայքարին, նրանց սղել մասսայական խիզախության, ինքնապաշտպանությունից անցնել հարձա-

¹ Մ. Վրացեան, Հայաստանի Հանրապետության, երրորդ տպագրություն, տպ. «Ալիք», Թեհրան, 1982, էջ 371:

կողական գործողությունների, հասնել ոչ միայն հաջողությունների, այլև՝ խոշոր հաղթանակների: Ծակատագրի ընձեռած այդ դերակատարությունը ստանձնեց Գարեգին Նժդեհը:

Նժդեհը (Գարեգին Նիշի Տեր-Հարությունյան) ծնվել է 1886թ. հունվարի 1-ին, Նախիջևանի գավառի Կզնուք գյուղում՝ քահանայի ընտանիքում: Նախնական կրթությունը ստացել է հայրենի գյուղում, ապա սովորել Կզնուքից տասը կիլոմետր արևմուտք գտնվող Հին Նախիջևան քաղաքի ռուսական դպրոցում: Ուսումը շարունակելու ցանկությունը նրան տանում է Թիֆլիս, ուր ընդունվում է ռուսական միջնակարգ դպրոցներից մեկը: Չանասեր և ընթերցասեր պատանին խանդավառվում է հայ ազատագրական շարժման գաղափարներով և, դեռ դպրոցը չավարտած, մտնում է Հ.Յ.Դաշնակցության շարքերը:

Ստանալով միջնակարգ կրթություն՝ Գարեգինը 1902թ. մեկնում է Պետերբուրգ և ընդունվում տեղի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը: Այստեղ հանդես է բերում բարձր առաջադիմություն, քայց նրան վիճակված չէր ավարտելու համալսարանը: 1904թ. թողնելով Պետերբուրգը՝ Հ.Յ.Դ. մարմինների կարգադրությամբ մեկնում է Սալմաստ (Պարսկաստան), նշանավոր հեղափոխական Սամսոն Թաղևոսյանի տրամադրության տակ՝ իբրև կուսակցական քարոզիչ: Այսպիսով, Գարեգին Նժդեհը 17 տարեկանից ամբողջովին նվիրվում է ազգային ճնշումից և սոցիալական հարստահարումից իր ժողովրդի ազատագրության գործին:

1906թ. Գ. Տեր-Հարությունյանն անցնում է Բուլղարիա և մակեդոնական ազատագրական շարժման ղեկավարներ Բորիս Սարաֆովի և Լյապով Գուրինի միջնորդությամբ ընդունվում է Մոֆիայի սպայից դպրոցը՝ Դմիտրի Նիկոլով անունով: Առաջին կարգի դիպլոմով 1907թ. ավարտելով դպրոցը, Գարեգինը վերադառնում է Կովկաս, որտեղից սերաստացի Մուրատի հայդուկային խմբի հետ մտնում է Արևմտահայաստան, հետո՝ անցնում Պարսկաստան, ուր հեղափոխական շարժում էր ծավալվել շահի միահեծան ինքնակալությունը տապալելու, պետական ու հասարակական կարգերը վերափոխելու, երկրում սահմանադրություն և պառլամենտ մտցնելու համար: Պարսկաստանի հայերը նույնպես իրենց հեղափոխական կազմակերպությունների՝ Հ.Յ.Դաշնակցության և Ս.Դ. Հնչակյան կուսակցության տեղի մասնաճյուղերի ղեկավարությամբ, ակտիվ մասնակցություն էին ունենում սահմանադրական շարժմանը, իսկ նրանցից ոմանք (Եփրեմ Դավթյան և ուրիշները) ղեկավար դեր էին խաղում այդ շարժման մեջ: Գարեգինը սահմանադրականների շարքերում էր՝

² Նժդեհի նշանակում է պանդոխտ, օտար երկրում ապրող:

կոիվների ամենավտանգավոր տեղերում: 1909-ին նա վերադառնում է Կովկաս՝ զենք ու ռազմամթերք հայրաքայքելու և Թավրիզ առաքելու համար: 1909թ. մայիսին Արաքսն անցնելով՝ նա ձերբակալվում է Ջուլֆայի մոտ, տարվում Հին Նախիջևան և նետվում տեղի բանտը: Այստեղ մի քանի ամիս մնալուց հետո տեղափոխվում է Երևանի բանտ:

Երեք տարի անցկացնելով բանտերում՝ Նժդեհը 1911թ. ազատ է արձակվում և, ցարական իշխանությունների կողմից կազմակերպված Հ.Յ. Գաշնակցության դատավարությունից խուսափելով, նորից մեկնում է Բուլղարիա, ուր ծառայության է անցնում բուլղարական բանակում՝ իբրև սպա:

1912թ. աշնանը բալկանյան քրիստոնյա չորս պետություններ՝ Բուլղարիան, Սերբիան, Հունաստանը և Չեռնոգորիան, պատերազմ են հայտարարում Թուրքիային՝ Բալկաններից նրան դուրս մղելու համար: Բալկանյան այդ առաջին պատերազմին ակտիվ մասնակցություն ունեցավ նաև հայ կամավորներից կազմված վաշտը, որի հրամանատարներն էին Նժդեհը և Անդրանիկը:

Համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին ցարական կառավարությունը ներում է շնորհում Հ. Յ. Գաշնակցության գործով մեղադրվածներին, այդ թվում՝ Գարեգին Նժդեհին, պայմանով, որ նա մասնակցի Թուրքիայի դեմ մղվելիք պատերազմին: Վերադառնալով Կովկաս՝ նա ստանձնում է Հայկական կամավորական 2-րդ գումարտակի (գնդի) փոխհրամանատարությունը և մասնակցում կոիվներին, իսկ պատերազմի երկրորդ տարում ղեկավարում է հայ-եզդիական մի առանձին զորամաս:

1917թ. սակավաթիվ ուժերով Նժդեհը օգնության է գնում պաշարված Կողքին և փրկում այդ շրջանի հայությանը: Հայաստանի անկախության նախօրյակին նա վարում է Ալաջայի կոիվները, դրանով իսկ Էրզրում-Սարիղամիշ - Գարսից նահանջող հայկական զորամասերին հնարավորություն է ընձեռում անցնել Ալեքսանդրապոլ: Նա Արփաչայի մյուս ափն է նահանջում բոլորից հետո՝ կարողանալով իր մարդկանց միջոցով Անիից փոխադրել պրոֆ. Մառի պեղումներով հայտնաբերված արժեքավոր հնությունները:

1918թ. մայիսի վերջին Նժդեհն իր զորամասով հերոսաբար կռվում է Գարաբիլիսայի ճակատամարտում և վիրավորվում:

Գարաբիլիսայի կոիվների նախօրեին, երբ հայկական բանակի բարձր հրամանատարությունը մատնվել էր անորոշ վիճակի, իսկ զորամասերը՝ խուճապի, երբ շատերը բռնել էին Դիլիջան-Թիֆլիս ճանապարհը, հրազենից վերք ստացած Նժդեհն իր կրակոտ ճառերով ոգևորում էր լքված զորամասերին: Միաժամանակ, հենձեազոր հարյուրակի գլուխն անցած,

հետախուզություն է կատարում և պարզում, որ թշնամին չի մտել Դիլիջան. այդ լուրը տարածել էին խուճապ ստեղծողները: Չորամասերն ամրացնում են դիրքերը և պատրաստվում պաշտպանության. հատկապես ամրացվում է Մայմեխ լեռնաշղթան: Կացությունը փրկվում է:

Հայաստանի անկախության օրերին հմուտ զինվորական Նժդեհն իր զորամասով մղում է մի շարք կոիվներ և ամեն անգամ պատվով կատարում հրամանատարության առաջադրանքը, որի արդյունքում կառավարության կողմից պարգևատրվում է «Քաջության համար» բարձրագույն շքանշանով: 1919թ. աշնան սկզբին նա իր զորամասով փրկում է Գավալուի և Վեդիի միջև պաշարման մեջ ընկած հայկական 2-րդ գումարը¹:

Այդ նույն ժամանակ Գողթանի հայության մնացորդները արտակարգ ծանր օրեր էր ապրում:

1919թ. օգոստոսի 18-ին Երևանի կառավարությանն ուղղված իր գրության մեջ Գողթանի կառավարիչ Աշոտ Մելիք-Մուսյանն այսպես էր նկարագրում Գողթանի և Ջանգեզուրի դրությունը.

«Կոիվը Գողթանում սկսվել է հունիսի 25-ից: Հայկական գյուղեր Աղան, Դերը, Շուռուքը, Փառականը, Գեալը և մոտ 500 հոգի ղազանչիցիներ թուրքերի ճնշման տակ անցել են Գողթանի լեռնային մասը: Մենք ավերել ենք թուրքական Բիլան և Բեյուտ գյուղերը: Տասնօրյա կոիվներից հետո մեծ կորուստներով օգոստոսի 6-ին ընկավ Տանակերտը: Ազուլիսցիների հետ կապը խզված է: Տեղեկությունների համաձայն, նրանք հանձնվել են թուրքերին՝ վար դնելով զենքերը: Ամենաստույգ տեղեկություններ ունենք, թե թուրքերը վճռել են ամեն գնով ոչնչացնել Գողթանը և կապվել Գենվազի հետ: Գենվազում դրությունը աննկարագրելիորեն սպառնական է: Մովը, ռազմամթերքը և արտաքին աշխարհի հետ հաղորդակցության չգոյությունը դրել են մեզ անել կացության մեջ: Փրկություն փնտրել զաղթելու մեջ անհնար է, որովհետև ճանապարհները գտնվում են թուրքերի ձեռքին: Անհամբեր սպասում ենք այս գրության Չեր պատասխանին: Մեր օրերը համրված են, դիմադրել 10-15 օր այլևս անհնար է: Տվեք մեզ ցուցումներ և փութացեք փրկելու Գողթանը»²:

Մելիք-Մուսյանի նամակի հետ գրեթե միաժամանակ Երևան է հասնում Գողթանի հայկական միլիցիայի պետ Մովսես Գյուլնազարյանը՝ օգնության գործը արագացնելու առաքելությանը:

«Հ կառավարությունը, զբաղված լինելով Վեդի-Բասարի և

¹ Մ. Լալայան, Գարեգին Նժդեհ (կյանքը և գործունեությունը), էջ 138-142:

² Վ. Գեղորզյան, Լեռնահայաստանի եկրոսամարտը (1919-1921), էջ 8:

Շարուրի անհաջող կոիվներով, այս անգամ էլ դժվարացավ կանոնավոր գործանասեր ուղարկել Գողթան:

Գարեգին Նժդեհը ակնդետ հետևում էր իր հայրենի Նախիջևանի Գողթան գավառակի դեպքերին: Վեդի-Բասարի մոտ մղած հաղթական կոիվներից հետո վերադառնալով Երևան՝ նա դիմում է հանրապետության զինված ուժերի հրամանատար, գոր. Հախվերդովին՝ խնդրելով իրեն ուղարկել Գողթան՝ Էդիֆ բեյի զորքերի կողմից պաշարված, սովի ու ոչնչացման վտանգի ենթարկված հայ բնակչությանն օգնություն ցույց տալու համար: Նժդեհին Գողթան ուղարկելու առաջարկությամբ զորավարին է դիմում նաև Հ. Յ. Գաշնակցության բյուրոն: Ի վերջո, Հախվերդովը տալիս է իր համաձայնությունը, և Նժդեհը մեկնում է Ջանգեզուր՝ այնտեղից Գողթան անցնելու համար:

Ճանապարհին Նժդեհը իր մի քանի հեծյալ զինվորների հետ կանգ է առնում Սիսիանում: Այստեղ ինքնապաշտպանական զորամասի հրամանատար Պողոս Տեր-Դավթյանի և շրջանային կոմիսար Ջաքար Տեր-Ղազարյանի հետ հանդիպում ունենալուց հետո նա շարունակում է ճանապարհը, հասնում Ջանգեզուրի կենտրոն՝ Գորիս քաղաք:

Պետական կոմիսար Արսեն Շահմազյանի և Ջանգեզուր-Ղարաբաղի շրջանային խորհրդի նախագահ Արշակ Շիրինյանի հետ ունեցած հանդիպումից հետո փոխվում է Գարեգին Նժդեհի նախնական ծրագիրը: Գարեգինի հետ ունեցած գրույցից հետո Շահմազյանն ու Շիրինյանը համոզվում են, որ հանձնի հայկական բանակի 33-ամյա կապիտանի, իրենք գործ ունեն արտակարգ խելքի և ռազմական մեծ տաղանդով օժտված մարդու հետ: Ուստի, հաշվի առնելով, որ 1919թ. հունվարից սկսած, շուրջ 9 ամիս, Ղափանը և Գեևվազը (Մեղրի, Արևիք) չունեն դրսի հարձակումներից իրենց պաշտպանությունը կազմակերպող ընդհանուր հրամանատար, Շահմազյանը և Շիրինյանը Նժդեհին առաջարկում են Գողթանի հետ ստանձնել նաև այդ երկու շրջանների պաշտպանության կազմակերպման գործը: Նժդեհը գոհ էր առաջարկից, քանի որ ստացել էր ինքնուրույն որոշումներ ընդունելու և ինքնուրույնաբար գործելու, իր հմտություններն ու ընդունակությունները, իր մտավոր ու ֆիզիկական ողջ կարողությունը ոչ միայն Գողթանին, այլև Ջանգեզուրին ծառայեցնելու հնարավորություն: Նա տալիս է իր համաձայնությունը, և Ջանգեզուր-Ղարաբաղի Շրջանային խորհուրդը, բննելով հարցը, Գարեգին Տեր-Հարությունյան - Նժդեհին նշանակում է Ղափանի (Կապանի), Արևիքի (Գեևվազ, Մեղրի), Գողթանի կամ կրճատ՝ Կապարգողթի՝ հայկական զինված ուժերի

* Կապարգողթ քաղաքից կապան + Արևիք + Գողթան քաղաքի կապ + Ար + Գողթ առաջին վանկերից:

և Սյունյաց երկրի հարավարևելյան ռազմաճակատի հրամանատար¹:

Նժդեհը մեկնում է Ղափան: Նա գնում էր ստանձնելու Կապարգողթի 60 հազար հայության ճակատագրի պատասխանատվությունը, գնում էր սկսելու Մեծ Գործը և կերտելու իր անմար փառքը: «Իմ հավատքի և պաշտամունքի տաճարում,- գրել է նա,- միշտ էլ առաջին տեղերը հատկացուցած են եղել Աստուծո և Հայրենիքիս: Հայաստանն է եղել երկրավոր սրբազնագույնն ինձ համար: Շնչել, ապրել եմ նրանով՝ միշտ պատրաստ տառապելու, գոհաբերելու և մեռնելու նրա համար: Դա է եղել իմ սրբազան ցավը, կարոտը, ուրախությունը, իմ գոյության իմաստը, իմ անմահությունը, իմ գերագույն իրավունքն ու պարտակալությունը»²:

Այդ հզոր անհատականության մոտ իր հայրենիքի նկատմամբ տածած սերը հասել էր գերաստիճանի՝ հայրենապաշտության: Մեծատաղանդ գրող Համաստեղը (Համբարձում Կելենյան) Նժդեհի հայրենասիրության մասին գրել է.

«Հայաստանն ու հայ ժողովուրդն էին անոր հավատքը, որ մինչև բնագանգություն տարած էր, իր ուժով և նոր գծերով: Հայրենասիրութեան մեջ իր ուժն ուներ, տեսակ մը պատճառական: Այնպես կը խոսեր, որ կարծես գտած էր հայ ժողովրդի գոյության նախնական կավը - այդ կավը ցեղն էր և ցեղի փիլիսոփայությունը: Մոլեգնորեն կը հավատար, որ հայ ժողովուրդը պահողը այդ էությունն է: Եվ այդ ավանդություններն, մեր լեզուն և նոյնիսկ մեր նախապաշարումներն»³:

Հասնելով Ղափանի հանրեր՝ Նժդեհն անմիջապես գործի է անցնում: Նրան ջերմորեն է ընդունում Ղափանի շրջանի Ազգային խորհուրդը՝ Սմբատ Մելիք-Ստեփանյանի ղեկավարությամբ: Առաջին իսկ օրից նա իր շուրջն է համախմբում ճանաչված գործիչներ Գեղեոն Տեր-Մինասյանին, Գերասիմ Աթաջանյանին, Կարապետ Նուրիջանյանին, Իվան Մելիք-Քարամյանին, Արսեն Բաբայանին, Մուշեղ Ռսկանյանին, Արմենակ և Դավիթ Դավթյաններ եղբայրներին, Համազասպ Ստեփանյանին, Նիկոլայ Նիկողոսյանին, Թովմաս Բարխուդարյանին և ուրիշներին:

Ղափան գալու հաջորդ օրն իսկ Նժդեհը խնդրում է հրավիրել Ազգային խորհրդի ընդլայնված նիստ՝ գյուղական կոմիսարների և զինական ուժերի ղեկավարների մասնակցությամբ: Խորհրդի նիստում նա իր առաջին կրակոտ ելույթն է ունենում Ղափանում, իր հավատարմությունը հայտնում Սյունիքի ժողովրդին, խոսում է առաջիկայում դափանցիների և իր անելիքների մասին,

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 475, ք. 52-53:

² Նույն տեղում, գ. 476, ք. 16:

³ Նժդեհ: Կենսն ու գործունեությունը, նշխարներ, վկայություններ, էջ 433:

ներկաներին կոչում հայրենասիրության ու անձնագոհության, հորդորում լինել զգոն ու գաղտնապահ, անառարկելիորեն ենթարկվել զինվորական կարգապահությանը:

Մի օր անց Հանքերում հրավիրվում է մեծ միտինգ, որտեղ Նժդեհը փայլուն ճառ է ասում, Սյունյաց քաջերին կոչ անում անթերի կատարել պետերի հրամանները, գոտեպնդվել և ամեն բույն պատրաստ լինել պատժելու երկիր ներխուժող թուրք ավազակախմբերին:

Ծանոթանալով իրավիճակին՝ Նժդեհը գալիս է այն համոզման, որ Կապարգողի հայությունը Նախիջևանի հայության նման կարող է ենթարկվել բնաջնջման, եթե չձեռնարկվեն արտակարգ միջոցներ:

Աղբբեջանի մուսավարական կառավարությունն ամեն ինչ անում էր Չանգեզուրը նվաճելու համար: Այդ նպատակով Բաքուն մշտապես զրգոում էր գավառով մեկ տարածված թուրքական գյուղերի բնակիչներին, նրանց մղում ապստամբությունների, որի հետևանքով բուն Չանգեզուրը (Գորիսի շրջանը), Դափանը, Գենվազը և Գողթանը ըստ էության կտրվել էին իրարից: Այլ խոսքով, Աղբբեջանն ամեն ինչ անում էր՝ ջլատելու Սյունիքի հայության միասնականությունը: Ջիբրայիլի և Չանգելանի կողմերում կազմելով մեծաքանակ ավազակախմբեր՝ թուրքերը սպառնում էին գրավել Դափանն ու Գենվազը, որպեսզի այդ շրջանները նույնպես հայաթափեն և Օրդուբադի վրայով միանան Նախիջևանին: Ամենավտանգավոր վայրեր էին դարձել Ողջիի և հատկապես Գեղվա ձորերը, ուր իրենց կատարած թալաններով ու գազանություններով թուրքերն իսկական պատուհաս էին Գենվազի հայության համար: Գեղվա ձորերի թուրքերը սերտ կապեր էին պահպանում մի կողմից Նախիջևանի, մյուս կողմից՝ Չանգելանի և Ջիբրայիլի, իսկ երրորդ կողմից՝ Շխարի վրայով, նաև՝ Հաջիսամլուի թրքության հետ: Երկու ձորերի հայկական գյուղերը օղակված էին չորս կողմից:

Իրեն հանձնարարված տարածքների ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու ուղղությամբ իր պարտականությունները կատարելիս Նժդեհը հանդես բերեց արտակարգ վճռականություն ու հետևողականություն:

Ուսումնասիրելով վիճակը՝ Նժդեհը եկել էր այն եզրակացության, որ տեղական բնակչության վրա չափազանց ծանր կանոնադառնա, եթե զինվորական ծառայության կանչով և տևականորեն զենքի տակ պահվի երիտասարդությունը: Այդ դեպքում հարկ կլինեք հոգալ զինվորների սննդի և հագուստի մասին, նրանց համար կառուցել զորանոցներ և այլն: Ելքը նա տեսավ աշխարհագրի մեջ: Ձինված ուժերի քվի համեմատ Կապարգողի գյուղերը բաժանելով զորաշրջանների՝ նա ստեղծեց

վաշտեր՝ զինվորների միջից առաջ քաշելով և վաշտապետեր նշանակելով առավել համարձակ, խիզախ ու քաջարի անձանց: Սյունիքն ուներ 200-ի չափ ժողովրդական ուխտյալ վաշտապետեր: Կովի ժամանակ մի քանի վաշտեր գործում էին ճակատապետի հրամանատարությամբ¹: Ամենաքաջ ու կարգապահ վաշտերը Նժդեհը սկրտել էր Դավիթ Բեկի անունով: Դավիթբեկյան վաշտերից ամեն մեկն ուներ իր առանձին դրոշակը՝ հատուկ մակագրությամբ: Ամեն ինչի պակաս էր, պակաս էր նաև գործի հանդերձավորումը, հագուստը:

«Իսկ թե ինչպես էր «զգեստավորված» իմ զինվորը,- գրել է Նժդեհը,- գիտեն այն բոլորը՝ թուրք, քաթար և ռուս, որոնք գործ ունեցան նրա հետ: Որքան զինվոր, գրեթե նույնքան ձևի և գույնի զգեստ, այն էլ պատրաստված տանը՝ բրդից կամ մազից: Իմ զինվորի ոտները կոշիկների փոխարեն ծածկում էին տրեխները, որի հետ նա իր լեռների վրա մաշում էր և իր ոտների կաշին՝ շատ անգամ և շատ տեղ իր ծեծված ոտների աբյուրով իր անցած ճանապարհը ներկելով: Այսպես, այս ձևով էր զգեստավորված իմ զինվորությունը»:

Կազմվեցին նաև, այսպես կոչված, գայլավաշտեր, որոնցից ամեն մեկը բաղկացած էր 20-50 հոգուց, որոնք, զինված ուժանակներով և ձեռնառումբերով, գիշերային համարձակ հարձակումներ էին կատարում բշնամու վրա՝ նրան մեծ կորուստներ պատճառում և մատնում խուճապի:

1919թ. վերջերից Նժդեհը սկսեց իրականացնել իր մշակված ռազմագիտական ծրագրերը և Կապարգողի վաշտերով փայլուն հաղթանակներ տարավ Ողջիի և Գեղվա ձորերում, Գենվազում և Գողթանում:

Չանգեզուրյան ինքնապաշտպանական ջոկատները, չնչին քացառություններով, կազմավորված էին կամավորության սկզբունքով, որը և գլխավոր պատճառներից մեկն էր մարտիկների անսահման խիզախության, նրանց տարած անհավատալի հաղթանակների: Նժդեհը գրել է. «Հայը կովում է աննահանջ և սխրագործում ավելի իբրև կամավոր, քան պարտադիր ծառայության զինվոր: Նրա սրտովը չէ՝ գործել հրամանով, իսկ մեռնել հրամանով՝ բնավ:

Պարտադիր ծառայության մեջ նա իրեն զգում է կամավոր:

Հոգեբանական այդ իրողությունը հետևանք է այն բանի, որ երկար, շատ երկար ժամանակ՝ իր պատմական ճակատագրի բերումով, հայն իր հայրենիքի պաշտպանության գործին մասնակցել է ոչ իբրև մի նախարարի ստրուկը, ճորտը, այլ իբրև

¹ Գ. Նժդեհ, Ազատ Միմիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հունիս, թիվ 8 (32), էջ 134:

² Ա. Վրայեան, Կեսանի ուղիներով: Գեղեր, դեմքեր, սպորմներ, 2 հատոր, էջ 152:

³ Գ. Նժդեհ, Ազատ Միմիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, սեպտեմբեր, թիվ 11 (35), էջ 89:

հայ մարդ, որ պարտական է կռվելու Հայաստանի համար:

Հայու այդ հոգեզոհ՝ դրական և օրհնաբեր, պիտի պահպանվի գործուրանքով, քանզի կամավորության գաղափարն ավելի վեհ է, քան պարտադիր ծառայությունը:

Կամավորությունը ուխտվածություն է - ահա՛ քե ինչու՞մն է իր խորհուրդը, իր ուժը: Եվ ոչ մի իշխանություն կարող է մեռնելու բռնադատել նրան, ով ուխտված չէ, մահապատրաստ չէ հայրենիքի համար: Կարելի է առաջ վարել անգամ մորթապաշտներին, նմաններին իսկ կարելի է զոհաբերել, քայց նրանց կրավորական, ակամա մահերով հաղթանակ չի չահվում:

Կամավորագրվողն է քաջագործում, մեռնում կամովին - հաղթանակում»¹:

1920թ. հունվարի 19-ից զանգեզուրցիները բուռն գրոհով մարտնչեցին բուն Չանգեզուրի և Ղափանի միջև ընկած տարածությունը՝ Դոնդարլու-Շուռնուխ - Ասկյուլումի թուրքական շրջանը՝ մոտ 30 գյուղ: Շատ չանցած՝ զանգեզուրյան ուժերը նոր խոշոր հաղթանակ տարան՝ մարտ ամսին ջախջախեցին մուսավաթական բազմամարդ հրոսակախմբերը և գրավեցին Բարգյուշատ - Մուսուլմանլար - Ալեանշու - Ավդալար շրջանը՝ մոտ 120 գյուղերով: Թրքությունը բողեց և հեռացավ Ադրբեջանի խորքերը:

Այդ բոլոր գործողությունների ընթացքում վճռորոշ դեր խաղացին Նժդեհի զինված ուժերը:

Չհաշտվելով կրած ջախջախիչ պարտության հետ՝ Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարությունը որոշեց կորցրածը ետ բերել և այդ նպատակով լայնամասշտաբ ռազմական գործողությունների էր պատրաստվում Չանգեզուրի դեմ:

Նկատի ունենալով այդ հանգամանքը՝ 1920թ. ապրիլի 22-ին ՀՀ կառավարության հասուկ հրամանով Չանգեզուրի գավառը հայտարարվել էր զինվորական դրության մեջ, և զեներայլեյտենանտ Մովսես Սիլիկյանը նշանակվել էր Չանգեզուր-Դարալագյազի զեներայլեյտենանտ, որի ձեռքում էին կենտրոնացել զինվորական ու քաղաքացիական իշխանությունները:

1919թ. վերջերին և 1920թ. առաջին ամիսներին Ադրբեջանի դեմ զանգեզուրցիների մղած հաղթական կռիվները մուսավաթականներին համոզել էին, որ իրենք սեփական ուժերով չեն կարող հաղթահարել Չանգեզուրի պատմեջը և միավորվել Թուրքիային: Ուստի, Բաքվի իշխանությունները որոշեցին միառժամանակ ռազմական ակտիվ գործողությունների չղիմել Չանգեզուրի դեմ և դրա փոխարեն սաստկացնել Դարաբաղի դեմ

զավթողական կռիվը՝ երկրամասը վերջնականապես Ադրբեջանին ենթարկելու նպատակով:

Մուսավաթականների համար առիթ հանդիսացավ 1920թ. զարնան սկզբին Դարաբաղում սկսված ապստամբական շարժումը: Բաքվի կառավարությունը որոշեց զինաթափել երկրամասի հայ բնակչությանը և մարտի 20-ին վերջնագիր ներկայացրեց: Արցախահայերը մերժեցին այդ պահանջը, որին հետևեց հարձակումը: Խոսքով բեկ Մուլքանովի և Իսմայիլ փաշայի բանակները գեներալ Նովրուզովի գլխավորությամբ, հարձակում գործեցին հայկական գյուղերի վրա և կրակի մատնեցին դրանցից ավելի քան 20-ը: Կռիվների ժամանակ հրդեհվեցին Շուշիի հայկական քաղերը, կործանվեց քաղաքը: Քաղաքում և գավառներում սրի մատնվեցին հազարավոր հայեր:

Դարաբաղի վարչական և մշակութային կենտրոնի հրդեհումը և ավերումը անդառնալի կորուստ էր տարածաշրջանի ողջ հայության և, մասնավորապես, հայ մշակույթի համար:

Ադրբեջանական բանդաների արյունալի նոր ոճրագործություններն այս անգամ Հայաստանի կառավարությանը դուրս բերեցին կրավորական վիճակից, և նա ռազմական օգնություն հասցրեց Դարաբաղին: Գորիս - Ավդալար - Շուշի գծով Դարաբաղ մեկնեց Դրաստամատ Կանայանի (Դրո) գլխավորած Չանգեզուր - Դարաբաղյան էքսպեդիցիոն ջոկատը, իսկ Ղափանի ուժերի մի մասից կազմված և «Հարավդարաբաղյան» անվանումը ստացած ջոկատը Նժդեհի հրամանատարությամբ մտավ Դիզակ:

Գալով Շուշի՝ Դրոն հետևյալ կոչն ուղղեց «Դարաբաղի հայ ազգաբնակչությանը»:

«Ես մտա Դարաբաղ ամսույս 14-ին, այն ժամանակ, երբ արդեն հրդեհը սկսված էր և երբ բավական հայ գյուղեր ավերի մատնված էին թշնամու կողմից և երբ Դարաբաղի գյուղացիությունը, հերոսաբար դիմադրելուց հետո, նորից մնացել էր իր դիրքերում՝ կուրծքը դեմ տված թշնամու գնդակներին:

Դու պիտի ըմբռնես, Դարաբաղի հայ ժողովուրդ, որ Ադրբեջանի ծրագիրն է վերացնել հայ ազգաբնակչությունը, շարունակել իրականացնել տաճկական փաշաների որոշումը, տիրել Դարաբաղին, ոտքի տակ տալ Չանգեզուրը և ոչնչացնել Հայաստանի Հանրապետությունն ու, այդպիսով, վերացնել մահմեդական աշխարհի մեջ ընկած այդ քաղաքակրթված ժողովուրդը:

Ես եկել եմ ձեր մեջ այն խոր համոզումով և հաստատ որոշումով, որ հենված ձեր վճռականության վրա և միացած ձեր քաջարի զինվորների հետ, պետք է հաղթենք թշնամուն: Ես վճռել եմ մնալ ձեր մեջ, կռվել ձեզ հետ միասին և ազատությունն ու հաղթանակը տոնել այստեղ:

¹ Գ. Նժդեհ, Ռանտային գրառումներ (խորհրդածրվածքներ), «Ա. Կարանդեան» հրատ., Երևան, 1993, էջ 72:

Հիշեցեք, որ պետք է միայն մի քանի հարյուր զոհ՝ վճռականորեն փրկելու Ղարաբաղը:

Ղարաբաղը միշտ հերոսներ է տվել Ռուսական մեծ բանակին և հայ ազատագրությանը, որոնք կռվել են բոլոր ճակատամարտերում:

Այսօր մենք բոլորս, ձեզ հետ միասին ձեռք ձեռքի տված, պիտի շարունակենք կռիվը մինչև վերջնական հաղթանակ:

Ամուր կաց, Ղարաբաղի՛ հայ գյուղացիություն: Միշտ դիրքերի մեջ ու պատրաստ՝ թշնամուն ետ շարտելու և մեր ազատությունը ձեռք բերելու:

ՁԱՆԳԵՁՈՒՐ-ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ

ԳՐԻ

26-ին ապրիլի 1920թ.»¹:

Սակայն, իրադարձություններն անսպասելիորեն զարգացան ուրիշ ուղղությամբ:

1920թ. սկզբներին Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը գալիս է այն համոզման, որ վրա է հասել Անդրկովկասի ազգային երեք հանրապետությունների՝ Ադրբեջանի, Հայաստանի և Վրաստանի կառավարությունների տապալման և երկրամասում ռուսական կայսրության մինչպատերազմյան սահմանները վերականգնելու պահը:

Ի կատարումն Ռուսաստանի բոլշևիկյան կուսակցության 9-րդ համագումարի ցուցումի՝ Հյուսիսային Կովկասի կոմունիստական կազմակերպությունների, այդ թվում՝ բանակային կուսակցական կազմակերպությունների աշխատանքները մոտիկից ղեկավարելու համար Ռ.Կ(բ)Կ Կենտկոմը 1920թ. ապրիլի 8-ին ստեղծեց նոր կենտրոն՝ Ռ.Կ(բ)Կ Կենտկոմի Հյուսիս-Կովկասյան բյուրո: Կուսակցական ղեկավար այդ մարմնի մեջ մտան Օրջոնիկիձեն, Սմիլգան, Մոլոտովը և Կիրովը: Բյուրոն ստանձնում էր նաև ռազմական ֆունկցիաներ, ուստի նրա կազմի երկու անդամները՝ Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն և Մ. Մ. Կիրովը միաժամանակ կովկասյան ճակատի ռազմաօդային խորհրդի անդամներ էին:

Դեռևս 1920թ. ապրիլի 15-ին, այսինքն՝ Ադրբեջանի խորհրդայնացումից երկու շաբաթ առաջ, Կովկասյան ճակատի ռազմաօդային խորհրդի անդամ Օրջոնիկիձեի հետ ունեցած հեռախոսային զրույցի ժամանակ 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատար Մ. Կ. Լևանդովսկին նրան հաղորդել էր, որ քննալական կառավարությունը Դադստանում գտնվող երիտուրք պարագլուխներ Նուրի և Խալիլ փաշաներին հրահանգել է՝ իրենց զինված ուժերի հետ միասին բողոնել այդ մարզի սահմանները: Իր

հերթին Խալիլ փաշան Անկարայի կառավարությունից քույրավորություն էր խնդրել՝ վերականգնել իրեն ենթակա զորամասերը, այդ զորամասերի հետ Դադստանից անցնել Բաքու, ապա այնտեղից շարժվել դեպի Ղարաբաղ, Չանգեզուր և Նախիջևան. տարածքներ, որոնք Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը մտադիր է «վիճելի» հայտարարել: Ընդ որում, թուրք փաշաներն ուզում էին ավելի շուտ մտնել Բաքու, քան այդ կիսացներ անել 11-րդ կարմիր բանակը: Հայկական երկրամասերը՝ Ղարաբաղը և Չանգեզուրը, նվաճելուց հետո նրանք այնուհետև պետք է մտնեին պատմականորեն հայկական Նախիջևան երկրամասը և ուղիղ գծով միանային Թուրքիային:

Սակայն քննալականների՝ Ադրբեջանում հիմնավորվելու նպատակ հետապնդող ծրագիրը ձախողվեց: Մինչ նրանք Ադրբեջանում և Դադստանում զբաղված էին տեղի մուսուլմանական զորքերը կարգի բերելու, դրանք վերախմբավորելու և վերականգնելու հարցերով, ռուսական բոլշևիկյան կառավարությունը արագացրեց Ադրբեջանը և Անդրկովկասի մյուս տարածքները խորհրդայնացնելու ուղղությամբ տարվող աշխատանքները:

Կարմիր բանակի զորամասերը ռազմական պատրաստության մեջ դրվեցին՝ Հյուսիսային Կովկասից Անդրկովկաս ներխուժելու համար: Նախատեսվեց Անդրկովկաս մտնել Ադրբեջանի հյուսիսային սահմաններից:

Անդրկովկասի վրա զինված գործողություններ ծավալելու նախօրյակին կարմիր բանակի համար ստեղծվել էին ռազմաքաղաքական նպատակով պայմաններ: Եշտակիորեն փոխվել էր իրադրությունը Կովկասյան ռազմաճակատում, որի հրամանատարն էր Միխայիլ Տոխաչևսկին: Փոխվել էր իրադրությունը նաև Կասպից ծովի շրջանում: 1920թ. ապրիլին Կովկասյան ռազմաճակատի խորհրդային բանակի զորամասերն արդեն դուրս էին եկել Ադրբեջանի և Վրաստանի սահմանները: Ապրիլի վերջերին 9-րդ կարմիր բանակի 34-րդ դիվիզիան, Մոչիի շրջանում վրացական սահմանին սեղմելով զենքույ Մորոզովի Կուրանյան բանակը, ջախջախել էր այն: 11-րդ կարմիր բանակի զորամասերը, Դադստանում պարտության մատնելով դենիկինյաններին, կենտրոնացնում էին Պետրովսկի շրջանում: Այստեղ էին փոխադրվել նաև կասպիական կարմիր նավատորմի ճակատը:

Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատար Մ. Տոխաչևսկին և ռազմական խորհրդի անդամ Մերզո Օրջոնիկիձեն 1920թ. ապրիլի 21-ին Պետրովսկից հրաման են արձակում Բաքվի վրա հարձակվելու և Ադրբեջանը գրավելու մասին: Հրամանում ասված էր. «Ադրբեջանի գլխավոր ուժերը կենտրոնացված են այդ պետության արևմտյան սահմաններում: Յանալա կայարան -

¹ ՀՀ ԳԿՊԱ, ֆ. 252, ց. 1, գ. 6, ք. 14:

Բարու շրջանում, հետախուզության տվյալներով, կան միայն աննշան աղբրեջանական ուժեր...»¹:

Հետախուզության տվյալները ճիշտ էին: Մուսավաթական բանակի շարքերում 1920թ. ապրիլի կեսերին հաշվվում էր մոտ 30 000 հետևակ և հեծյալ զինվոր: Կանոնավոր զորամասերից մուսավաթականներն ունեին.

ա) մեկ հետևակային դիվիզիա, որի կազմում կար հինգ գունդ՝ մինչև 12 000 սվինով,

բ) երկու գնդերից կազմված մեկ հեծյալ բրիգադ՝ մինչև 2800 սրով:

Գերբեմտի ուղղությանը՝ Աղբրեջանի և Գաղստանի սահմանի վրա, ինչպես նաև Կուսարի և Կուրայի շրջաններում մուսավաթական բանակն ուներ զորքերի անկանոն ջոկատներ, որոնցում հաշվվում էր 8000 մարդ: Բանակն ուներ նաև զորքերի այլ տեսակներ.

ա) Անմիջականորեն սահմանի վրա կանգնած էր ժանդարմական դիվիզիոնը:

բ) Բաքվում տեղակայված էր հետևակային մի գունդ:

գ) Այստեղի յունկերական ուսումնարանն ուներ մինչև 500 մարդ:

դ) Քաղաքում կար ոստիկանական պահեստային մի գումարտակ՝ 2000 մարդով:

1920թ. ապրիլի 22-ին Ռ-Կ(բ)Կ Կովկասյան կազմակերպության Բաքվի բյուրոյի խորհրդակցությունում, որին ներկա էին 11-րդ կարմիր բանակից ժամանած ներկայացուցիչներ, որոշվեց՝ ապրիլի 27-ին՝ ցերեկվա ժամը 12-ին, մուսավաթական կառավարությանը վերջնագիր ներկայացնել իշխանությունը հանձնելու մասին²:

1920թ. ապրիլի 27-ին՝ վաղ առավոտյան, 11-րդ կարմիր բանակի զորամասերը բանակի հրամանատար Մ. Լևանդովսկու հրամանով անցան Աղբրեջանի մուսավաթական հանրապետության սահմանը և սրընթաց հարձակումով շարժվեցին առաջ:

11-րդ կարմիր բանակում կային հետևյալ ուժերը. 2-րդ հեծյալ կորպուսը (հրամանատար՝ Վոդոյանով), 32-րդ հրաձգային դիվիզիան (հրամանատար՝ Շտեյգեր), 28-րդ հրաձգային դիվիզիան (հրամանատար՝ Նեստերովսկի), 20-րդ հրաձգային դիվիզիան (հրամանատար՝ Վելիկանով) և երկաթուղային մարտական տեղամասը³:

Անցնելով սահմանը՝ բոլշևիկյան զորքը, թվով 6000 հոգի, գրավում է Խաչմասը և գրահապատ գնացքով առաջանում Բելաջարի: Մուսավաթական բանակի գլխավոր ուժերը՝ 30

հազարանոց բանակից 20 հազարը, կենտրոնացած էին Դարաբաղ-Չանգեզուրի շրջանում⁴: Իր հուշերում Անաստաս Միկոյանը գրել է, որ այդ իսկ պատճառով «մուսավաթական կառավարությունը չունեի այնպիսի զգալի ուժեր, որոնք կարողանային 11-րդ բանակին լուրջ դիմադրություն ցույց տալ Բաքվի ճանապարհին»⁵:

Ապրիլի 28-ին բոլշևիկների ներկայացուցիչները վերջնագիր են ներկայացնում մուսավաթական կառավարությանը՝ իշխանությունը հանձնելու մասին: Պատվանենտն ընդունում է վերջնագիրը և իշխանությունը հանձնում է ռազմահեղափոխական կոմիտեին⁶:

Բարուն և Աղբրեջանի մյուս տարածքները գրավվեցին համարյա առանց կրակոցի: Աղբրեջանի քաղաքագետները՝ մուսավաթական, թե բոլշևիկ, լավ ըմբռնելով իրենց ազգային ընդհանուր շահերը, ներքին պայմանավորվածությանը փոխեցին հանրապետության ցուցանակը:

Սակայն մուսավաթական ոչ բոլոր պարագլուխները հավանություն տվեցին կատարված հեղաշրջմանը, իսկ նրանցից ոմանք էլ դա համարում էին հայ և ռուս բոլշևիկների կողմից Աղբրեջանի դեմ ուղղված հերքական քաղաքական խարդավանքների հետևանք:

Թիֆլիսում ապաստանած աղբրեջանական ազգայնամուրթյան նշանավոր պարագլուխ Հասան Աղաևը 1920 թ. հունիսի 13-ին Լենվեր փաշային ուղարկած իր նամակում դառնորեն գանգատվելով, ի միջի այլոց, ասում էր, թե Աղբրեջանի կործանման պատճառ դարձան Դարաբաղ-Չանգեզուրի հայերի մղած կռիվները, որ հենց այդ կռիվների պատճառով աղբրեջանական բանակն այն աստիճան էր թուլացել, որ ռուսական ամբողջ սահմանագծի վրա միայն 300 զինվոր էր մնացել: Այդ բոլորից հետո Աղաևը ողբում էր, որ խորհրդայնացված Աղբրեջանում կրկին հայերն են իշխում⁷:

Բաքվում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մարտիրոս Հարությունյանը ապրիլի 29-ի առավոտյան իր առանձնասենյակ է հրավիրում միսիայի խորհրդական Կոնստանդին Ադամյանին և քարտուղար Արամ Առաքելյանին՝ խորհրդակցելու նախորդ օրը տեղի ունեցած կառավարական հեղաշրջման հետևանքով Աղբրեջանում ստեղծված նոր իրավիճակի շուրջ: Նա ասում է, որ Աղբրեջանում կազմված կառավարության պաշտոնական հաղորդագրությունից երևում է, որ Ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի նախագահ և արտաքին գործերի կոմիսար է նշանակված թժ. Նարիման Նարիմանովը, որը դեռևս Աղբրեջանի սահմաններում չի գտնվում:

¹ J. K. Ораковичек, Статьи и речи (1910-1926 гг.), т. 1, Госполитиздат, Москва, 1956, с. 107:

² Տե՛ս Ա. Բ. Կարտաչ, Интервенция и гражданская война в Закавказье, էջ 244:

³ Նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս Ա. Բ. Կարտաչ, Интервенция и гражданская война в Закавказье, էջ 304:

⁵ Ա. Միկոյան, Պաշարի ուղիով, Գիրք ատարին, «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1972, էջ 724:

⁶ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 82, ք. 1:

⁷ Տե՛ս Հայկ Առաքելյան, Հայաստան արիական նախադիր Առաքելու Միսիայում, Մոնիա, 1942, էջ 215:

Ուրիշ պաշտոնական հայտարարություններից երևում է, որ Ադրբեջանը չի դադարում անկախ պետություն լինելուց, և նոր կազմված կառավարությունն անկախ խորհրդային հանրապետության կառավարություն է, հետևաբար տեղի է ունեցել միայն կառավարական փոփոխություն և ոչ թե Ադրբեջանի տարածքի միացում Խորհրդային Ռուսաստանին: Պետք է ենթադրել, շարունակում է նա, որ Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական միսիան շարունակելու է իր գործունեությունը Բաքվում՝ իբրև Հայաստանի անկախ հանրապետության ներկայացուցչություն խորհրդային դարձած Ադրբեջանում¹:

Միսիայի հիշատակած աշխատակիցներն էլ իրենց հերթին նկատում են, որ ապրիլի 28-ի լույս 29-ի գիշերը նոր կառավարությունը ձեռքակալել է Բաքվի անգլիական և ֆրանսիական միսիաների անձնակազմերը, իսկ Վրաստանի միսիան, դեռ լիովին չպարզված հանգամանքներում, նստավայր չենքի վրայից հանել է իր երկրի դրոշակը և դադարեցրել գործունեությունը, այնինչ Հայաստանի միսիան շարունակում է իր գործունեությունը, և նրա նստավայրի վրա դեռ ծածանվում է հայկական դրոշակը²:

Մտքեր փոխանակելուց հետո Բաքվի հայ դիվանագետները հանգում են այն ենթադրության, որ, հավանաբար, շուտով հերթի է դրվելու նաև Ռուսաստանի կողմից «վիճելի» հայտարարվելիք Ղարաբաղը, Չանգեզուրը և Նախիջևանը զինված միջամտությամբ կամ դիվանագիտական միջոցներով խորհրդայնացնելու հարցը, և այդ ուղիներից բոլշևիկները որն էլ ընտրելու լինեն, իրենց շատ պետք է գալու ադրբեջանական միսիան Երևանում, հետևապես, փոխադարձաբար հանդուրժելու են հայկական միսիայի գոյությունը Բաքվում:

Հ. Յ. Դաշնակցության, ինչպես և ըստ էության Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի ու կառավարության պաշտոնաբերք «Յառաջը» գրում էր.

«Այդ հեղաշրջումը պատրաստված է եղել ոչ թե Բալխանու հեղափոխական բանվորության մեջ, այլ հայտնի ջարդարար Զիվանշիրի բնակարանում: Այնտեղ կողմերը համաձայնության են եկել, և Մուսավաթն իշխանությունը հանձնել է «կոմունիստներին», իհարկե, շատ լավ գիտակցելով, թե ինչ է անում: Մուսավաթը զիջել է իշխանությունը նոր մարդկանց, որոնք հանձն են առել մուսավաթական կառավարության գործը՝ հեռացնելով Ադրբեջանի գլխից հյուսիսից խուժող փտանգը: Եվ հենց նոր կառավարության կազմն էլ հաստատում է այդ. նա ունի նեղ բուրքական ազգային բնույթ, նրա մեջ ոչ ոք չկա Բաքվի հեղափոխական բանվորության

ներկայացուցիչներից: Նա տաճիկ-ադրբեջանական շովինիստների հաղթանակի արգասիքն է...»¹:

Ադրբեջանի խորհրդայնացումը Անդրկովկաս վերադառնալու ճանապարհի առաջին հանգրվանն էր բոլշևիկյան Ռուսաստանի համար: Այդ գործողությունը տվյալ պահին ձեռնառու էր նաև բենալականներին, որոնք սկսել էին դեպի Մոսկվա կամուրջ նետել և խորհրդային կառավարության օգնությամբ կարգավորել իրենց գործերն Անատոլիայում, փրկել Թուրքիան կործանումից՝ թեկուզ Ադրբեջանի անկախության կորստի գնով: Եվ Ադրբեջանի ղեկավար շրջանները, հանուն բուրքական աշխարհի ընդհանուր շահերի, ընդառաջ գնացին Անկարայից եկած պահանջին՝ պետական հեղաշրջումով փրկել իրենց ավագ եղբորը, իհարկե, Հայաստանի ոչնչացման գնով:

Քաղաքական այդ մտածված և հեռուն տանող կոմբինացիային անդրադառնալով՝ «Ժողովուրդ» թերթը գրում էր. «... Ադրբեջանն իր ղեկավարների անհեռատեսության պատճառով ընկավ ուրիշի համար փորած հորի մեջ և կորցրեց իր անկախությունը»²:

Բայց վաղաժամ էր հարևան երկրի զգեստափոխությունը անհեռատեսություն որակել. շուտով պարզվելու էր, որ իրենց անկախության կորստով Ադրբեջանի բուրքերը խոշոր հաշվով տանուլ չեն տվել, ավելին՝ շահել են շատ բան:

Չանգեզուրում տեղյակ չէին, թե ինչ է անցել-դարձել Ադրբեջանում: Ապրիլի 29-ին պառլամենտի անդամ Տեր-Հակոբյանը Գորխում, հոծ բազմության առջև զեկուցում է Հայաստանի քաղաքական դրության մասին՝ չիմանալով, որ նախորդ օրը Ադրբեջանը հայտարարվել է խորհրդային, մի բան, որ ամբողջովին փոխում էր քաղաքական իրադրությունը Հայաստանի շուրջը և ողջ Անդրկովկասում: Ժողովի նախագահող, Հայաստանի պառլամենտի անդամ Չախար Յոլյանը պառլամենտի նախագահին տված հեռագրով հաղորդում էր անցկացրած միջոցառման մասին, որտեղ մասնավորապես ասված էր.

«Մյունիքի ժողովուրդն իր լավագույն զավակների արյամբ կերտում է ազատ հայրենիք, որի վերջնական ապահովման համար կանգ չի առնելու ոչ մի զոհաբերության առաջ»³:

Բաքվի գրավումը, Ադրբեջանում խորհրդային իշխանության հաստատումը և 11-րդ կարմիր բանակի զորամասերի դուրս գալը դեպի Վրաստանի և Հայաստանի սահմանները մեծ ազդեցություն գործեցին Անդրկովկասի իրադարձությունների հետագա ընթացքի վրա:

¹ ՀՀ ՀՔԻՖԿՊԸ, ֆ. 4047, ց. 2, գ. 58, ք. 1:

² Նույն տեղում, ք. 1-2:

¹ «Մասպո», 1920, 5 մայիսի:

² «Ժողովուրդ», 1920 թ., 5 հունիսի:

³ ՀՀ ՀՔԻՖԿՊԸ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 161, ք. 1-2:

Աղբրեջանի խորհրդայնացումն անմիջական սպառնալիք ստեղծեց հայկական Ղարաբաղի և Չանգեզուրի համար, որոնք, իրենց անկախ գոյությունը պահպանելով, երեք տարի շարունակ արյունահեղ կռիվներ էին մղել բուրք-մուսավաթական միացյալ ուժերի դեմ:

Այժմ վիճակը փոխվում էր: Ժամերի ընթացքում պարզ դարձավ, որ Նարինան Նարինամովի գլխավորած Աղբրեջանի նոր խորհրդային կառավարությունը, ստանալով Ռուսաստանի տնտեսական, ռազմաքաղաքական, դիվանագիտական և այլ կարգի ակտիվ աջակցությունը, Հայաստանի և հայ ժողովրդի նկատմամբ շարունակելու է մուսավաթականների զավթողական, հայատյաց քաղաքականությունը: Եթե մինչև այդ Հայաստանի Հանրապետության դեմ մղվող պայքարում մուսավաթական Աղբրեջանը ստանում էր քեմալական Թուրքիայի ակտիվ աջակցությունը, ապա այժմ Խորհրդային Աղբրեջանին օգնելու և օժանդակելու պատրաստակամություն էր հայտնում Խորհրդային Ռուսաստանը՝ իր կարմիր բանակով:

Ապրիլի 30-ին Աղբրեջանի ռազմաօդային անդամներից Համիդ Սուլթանովն իր բարեկամներից մեկին հաղորդել էր, թե շուտով կարմիր բանակի զորքերը, Եվլախը գրավելուց հետո առանց կանգ առնելու, առաջ են շարժվելու և Ղարաբաղի ու Չանգեզուրի վրայով միանալու են տաճկական զորքերին: Միաժամանակ նա ասել էր, որ իրենք Վրաստանից բնավ վախ չունեն, բայց ինչ-որ չափով վախ է ներշնչում Հայաստանը, որը կարող է դիմադրել: «Եթե Հայաստանը դիմադրություն ցույց տա, ապա հարկադրված կլինենք նրան պատերազմ հայտարարելու»¹, - շեշտել էր նա:

1920թ. ապրիլի 30-ին, այսինքն Աղբրեջանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց ընդամենը երկու օր հետո, Աղբրեջանի ռազմահեղափոխական կոմիտեն Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը վերջնագիր հղեց, որով պահանջում էր Ղարաբաղը և Չանգեզուրը: Վերջնագիրը Երևանում ստացվեց մայիսի 1-ին: Այնտեղ ասված էր.

«Երևան, Արտաքին գործոց նախարարին.

Աղբրեջանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության բանվորագյուղացիական կառավարությունն, ի դեմս հեղափոխական կոմիտեի, պահանջում է, նախ, ձեր զորքերից մաքրել Ղարաբաղի և Չանգեզուրի տարածքը, երկրորդ, ետ քաշվել դեպի ձեր սահմանները, երրորդ, դադարեցնել ազգամիջյան ջարդը: Հակառակ դեպքում՝ Աղբրեջանական Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության հեղափոխական կոմիտեն իրեն կհամարի Հայաստանի Հանրապետության հետ պատերազմական վիճակում: Նույնպիսի պատասխանը պետք է ստացվի եռօրյա ժամկետում: >

30 ապրիլի 1920թ., Բաքու: Աղբրեջանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության արտաքին գործերի կոմիսարի տեղակալ՝

Հուսեյնով¹:

Իր արտաքին քաղաքական գործունեությունն ահա այսպես սկսեց Աղբրեջանի խորհրդային կառավարությունը՝ դիվանագիտական առաջին քայլն ուղղելով Հայաստանի դեմ՝ իր ատելությամբ ու սպառնալիքներով: Աղբրեջանը Հայաստանին ընդամենը երեք օր ժամկետ էր տալիս պատասխանի համար: Այդ երկրի նոր կառավարության լկտիությունը սահման չունեի, որովհետև նրա կողմին կանգնել էր 11-րդ կարմիր բանակը:

Հայաստանի կառավարությանը հասցեագրված աղբրեջանական վերջնագրին հետևել էր նույն օրը, դարձյալ Բաքվից, տրված այս հրամանը.

«Հրաման Ղարաբաղում և Չանգեզուրում գտնվող աղբրեջանական զորամասերին

30 ապրիլի 1920թ.

Աղբրեջանի մուսավաթական հին կառավարությունը իշխանությունը հանձնել է Աղբրեջանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության բանվորագյուղացիական կառավարությանը:

Աղբրեջանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության հեղափոխական կոմիտեի կողմից վերջնագիր է ներկայացվում հայկական կառավարությանը Ղարաբաղի ու Չանգեզուրի տարածքներն իր զորքերից մաքրելու և ազգամիջյան կոտորածները դադարեցնելու պահանջով:

Ղարաբաղում և Չանգեզուրում գտնվող աղբրեջանական զորամասերին.

1. Ղադարեցնել հարձակումը;
2. Գրավել հարմար դիրքեր;
3. Ընդունել պաշտպանական դրություն:

Հայաստանի կառավարության կողմից՝ նրան ներկայացրած վերջնագիրը չկատարելու դեպքում ձեզ օգնության կուղարկվի դաշնակից եղբայրական խորհրդային կարմիր բանակը, որը պատրաստ է բռնությունից ու հարստահարումից ազատել ողջ աշխարհը:

Աղբրեջանական Սոցիալիստական Խորհրդային
Հանրապետության Հեղկոմի նախագահի տեղակալ՝
Մ.Գ. Հուսեյնով
Ռազմածովային գործերի գծով կոմիսար

Ի. Իլյոզնով²:

Վերջնագիրը ստանալու օրն իսկ՝ մայիսի 1-ին, Հայաստանի

¹ ՀՀ ԳԿԳՍ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 82, ք. 2:

² ՀՀ ԳԿԳՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 525, ք. 34, տե՛ս նաև. ՀՀ ՀԻՎԳԿԳՍ, ֆ. 4033, ց. 3, գ. 4, ք. 1:

³ «К образованию Нагорно-Карабахской автономной области». Сборник, изд. Центрального партийного архива Азербайджанского филиала ИМЛ при ЦК КПСС, Баку, 1989, с. 42:

Հանրապետության արտաքին գործերի նախարար Հանո Օհանջանյանը տվեց հետևյալ պատասխանը.

«Մոսկվա և Բարու: Կովկասյան ռազմաճակատի հեղափոխական խորհրդին, Ադրբեջանական Խորհրդային Հանրապետության հեղկոմին: Պատճենը՝ Մոսկվա, ժողկոմխորհի նախագահ Լենինին, պատճենը՝ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Չիչերինին, պատճենը՝ [Ադրբեջանում] Հայաստանի ներկայացուցիչ Հարությունյանին:

Ի պատասխան Ձեր մայիսի 1-ի նոտայի՝ հաղորդում եմ, որ հայկական զորամասեր Ադրբեջանի տարածքում ոչ մի տեղ չեն եղել ու չկան:

Ընդհակառակն, Ադրբեջանի բեկական ու մուսավաթական կառավարության զորքերը գտնվում են վիճարկվող հայկական Ղարաբաղում և դեռ վերջերս այնտեղ կոտորում էին հայ բնակչությանը, հրկիզում գյուղերն ու քաղաքները: Ղարաբաղի բնակչությունը գյուղացիական դեպուտատների իր համագումարներում բազմիցս անհողորդ կամք է արտահայտել՝ չմտնել Ադրբեջանի կազմի մեջ, իսկ Ադրբեջանի զորքերն այդ մարզում են գտնվում հենց ինքնուրույն ժողովրդի այդ կամքը կոտրելու համար: Հայաստանի կառավարությունը, ամենևին զորք չունենալով Ադրբեջանի սահմաններում, Ադրբեջանի նոր կառավարությանը խնդրում է զորքերը դուրս բերել հայկական Լեռնային Ղարաբաղի սահմաններից և հետո այդ մարզի շրջանում հարցում անցկացնել ու վարվել նրա կամքի համաձայն:

Խաղաղ միջնորդի և վիճելի հարցերը լուծողի դեր ստանձնելու մասին Խորհրդային Ռուսաստանի իշխանության հայտարարությունը, իհարկե, կողջունվի Ղարաբաղի տառապած ու արյունաքամ եղած հայ գյուղացիության կողմից: Հայաստանի կառավարությունը Խորհրդային Սոցիալիստական Ռուսաստանի ներկայացուցիչներին առաջարկում է Ղարաբաղ ուղարկել մի չեզոք հանձնախումբ՝ իսկական վիճակը պարզելու համար:

Ելնելով վերը շարադրվածից, մեր կառավարությունը հարկ է համարում հայտարարել, որ տվյալ դեպքում վերջնագրային նոտայի համար ոչ մի հիմք չկա և լիակատար վստահություն է հայտնում, որ Խորհրդային Ռուսաստանի բանվորագյուղացիական կառավարությունը, որը վաղուց Լենինի, Խորհուրդների չորրորդ համառոտաստանյան համագումարի դեկրետով արդեն ընդունել է Հայաստանի անկախությունն ու ինքնուրույնությունը, բույլ չի տա նոր բռնություններ գործադրել տարիներ շարունակ արյունաքամ եղող աշխատավոր հայ ժողովրդի նկատմամբ:»

Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործոց նախարար՝

Օհանջանյան
1 մայիսի (1920թ.)¹:

Դեռ չէր լրացել Ադրբեջանի հեղկոմի վերջնագրով տրված ժամկետը, երբ նույն օրը՝ մայիսի 1-ին, վեցժամյա տարբերությամբ, Հայաստանի կառավարությունը նույնաման բովանդակությամբ սպառնալից վերջնագիր է ստանում նաև 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունից, որը դարձյալ պահանջում էր Ադրբեջանին հանձնել Ղարաբաղը և Չանգեզուրը: Վերջնագրում ասված էր.

«Հայաստանի և մեր քարեկամ Խորհրդային Ադրբեջանի սահմաններում շարունակվում են պատերազմական գործողությունները Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև: Ռուսաստանի բանվորագյուղացիական կառավարությունն իր սրբազան պարտքն է համարում բոլոր ուժերով օգնության հասնել Ադրբեջանի՝ համայն աշխատավորության անունից օգնություն խնդրող խորհրդային կառավարությանը, որպեսզի Ադրբեջանում վերջնականապես հաստատվի բանվորագյուղացիական կառավարությունը»:

Այնուհետև բանակի հրամանատարությունը, Հայաստանի անկախ հանրապետության կառավարության հասցեին սպառնալիք կարդալով, շարունակում էր.

«Հանուն [Ռուսաստանի] Խորհրդային Ֆեդերատիվ Հանրապետության՝ Հայաստանի կառավարությանը առաջարկում եմ անմիջապես դադարեցնել բոլոր ռազմական գործողությունները Խորհրդային Ադրբեջանում և զորքերը դուրս հանել նրա սահմաններից:

Այդ բանը պետք է արվի ներկա հեռագրի ստացումից հետո՝ 24 ժամվա ընթացքում: Մույն պահանջը չկատարելը կնկատվի որպես մարտահրավեր՝ ուղղված ՌՄՖՍՀ հասցեին: Առաջարկը կիրառվի Ռուսաստանի կարմիր բանակի ուժերով, իսկ հետևանքների պատասխանատվությունը կընկնի հայկական կառավարության վրա:

Կովկասյան Ռազմաճակատի Ռազմահեղափոխական Խորհուրդ՝

Օրջոնիկիձե
Տասնմեկերորդ Բանակի Ռազմահեղափոխական Խորհուրդ՝

Կիրով, Մեխանոչին, Լևանդովսկի
1 մայիսի, 1920թ.»²:

Հայաստանի կառավարությանն ուղղված վերջնագրերի լեզ-

¹ ՀՀ ՊԿՊԼ, ֆ. 278, ց. 1, գ. 38, ք. 90: Տես նաև ֆ. 200, ց. 1, գ. 529, ք. 36, գ. 581, ք. 32-33:
² ՀՀ ՊԿՊԼ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, ք. 274, գ. 529, ք. 36, տես նաև ՀՀ Հնչուքի ՊԿՊԼ, ֆ. 1022, ց. 5, գ. 364, ք. 1:

վով և դիվանագիտական պրակտիկայում աննախադեպ սպառնալիքներով խոսում էին ոչ միայն Խորհրդային Ռուսաստանի կուսակցական և զինվորական խոշոր գործիչները, կարմիր գույն ստացած Ադրբեջանի ղեկավարները, այլև երեկվա բացահայտ հայատյաց մուսավաթական ջարդարարները:

Նույն օրը՝ մայիսի 1-ին, Ադրբեջանի նոր իշխանությունների պաշտոնաթերթ «Կոմունիստը» (ռուս.) թիվ 1-ում տպագրել էր Ղարաբաղի հայերին ուղղված մի կոչ, որի հեղինակը նույն ինքը՝ Շուշվա հայության 1919 և 1920թթ. կոտորածների կազմակերպիչ, մոլի մուսավաթական, սակայն այդ օրերին իրեն Ղարաբաղի հեղկոմի նախագահ հռչակած Խոսրով քեկ Մուլթանովն էր: «Հեղափոխական Ղարաբաղը, - ցինիկորեն հայտարարում էր նա, - միշտ կանգնած լինելով Ադրբեջանի պրոլետարիատի շահերի պաշտպանության դիրքերում, ինքնուրույն Ադրբեջանի կողմից խորհրդային իշխանություն ընդունելուն սպասում էր որպես կապիտալի բռնատիրությունից պրոլետարիատի փրկության միջոցի... Ղարաբաղի ղեմնկրատիան այժմ խորապես համոզված է Խորհրդային Ադրբեջանի, Խորհրդային Ռուսաստանի և Թուրքիայի դաշինքի ուժով Արևելքի աշխատավոր ժողովուրդներին Անգլիայի և Արևմուտքի իմպերիալիստների ճորտությունից ազատելու գործում: Կեցցե՛ Խորհրդային Ադրբեջանը, Խորհրդային Ռուսաստանը և Թուրքիան, Կարմիր բանակը և հեղափոխության առաջնորդը...»¹:

Կարմիր բանակի հրամանատարության վերջնագիրն ստանալուց հետո՝ Թիֆլիս, Վրաստանում Հայաստանի միսիային (Թումանովի անունով) Երևանից ուղարկվում է հեռագիր, որ հաստատված էր Բաքվից ստացված երկու վերջնագրերի փաստը և համառոտ շարադրված էր դրանց բովանդակությունը:

«Անհապաղ հաղորդեցեք բոլոր միսիաներին և վրացական կառավարությանը, - ասված էր հեռագրում: - Չեռնամոխ եղեք բոլոր Չեր հայտնի գործնական քայլերի. ժամը 4-ին եղեք ուղիղ գծի մոտ, Մախարադեին և Մամիկոնյանին՝ հրավիրեցեք Չեզ հետ»²:

Հեռագրագծի երկու կողմերում տագնապող հայ պետական գործիչներին պարզ էր, որ Ղարաբաղից և Չանգեզուրից հայկական զինուժը դուրս բերելու երկու վերջնագրերի պահանջին անխուսափելիորեն հաջորդելու է բացված ճանապարհով կարմիր բանակի հետագա առաջխաղացումը և Հայաստանի նկատմամբ Բաքվի ժրագրերի իրականացման համար դաժան պայքարը:

¹ «К образованию Нагорно-Карабахской автономной области», с. 42.

² Հեռագրի բանկի վրա չկան անասիվ և ստորագրություն, հավանական է, որ հեռագրել է Հայաստանի արտգործնախարար Համո Օհանջանյանը, մայիսի 2-ին:

³ Վրաստանի արտգործնախարար:

⁴ Խոսքը Մտեմիան Մամիկոնյանի մասին է:

⁵ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 530, ք. 33:

«Բաքուն գրավողը, - գրում էր Նժդեհը, - չէր կարող չառաջանալ դեպի Հայաստան և Վրաստան: Բաքուն իր ձեռքին պահելու անհրաժեշտությունը պիտի թելադրեր Խորհրդ. հրամանատարությանը՝ իր ձեռքին ունենալ նաև Երևանն ու Թիֆլիսը: Ահա թե ինչու 11-րդ կարմիր բանակը չէր կարող բավականանալ Ադրբեջանով և չէր կարող նստած մնալ Բաքվում»¹:

Մայիսի 1-ի երեկոյան տեղի է ունենում պառլամենտի Հ. Յ. Գաշնակցության ֆրակցիայի արտակարգ նիստ, որ Հայաստանի շուրջը ստեղծված նոր իրադրության մասին հաղորդում է Համո Օհանջանյանը: Մտքերի կարճ փոխանակումից հետո որոշում է ընդունվում այդ առթիվ հրավիրել պառլամենտի դռնփակ նիստ և խնդրի հետ կապված բոլոր հարցերը քննության առնել խորությանը ու բազմակողմանիորեն²:

«Յառաջ» թերթը «Հայրենիքը վտանգի մեջ է» խմբագրականում գրում էր.

«Ադրբեջանի մուսավաթական դահիճ կառավարությունը, որ անխնա սրի էր քաշում Ղարաբաղի անգեղն հայ գյուղացիությանը, տապալվեց: Խան ու քեկերի ձեռքից իշխանությունն անցավ ադրբեջանական «կոմունիստների ձեռքը»³: Թերթը նշում էր, որ Ադրբեջանում տեղի ունեցած հեղաշրջման առաջին պահին թվում էր, թե Ղարաբաղում վերջ են տրվելու կոիվներին ու կոտորածներին, և Անդրկովկասի երեք հանրապետությունների աշխատավորները հնարավորություն են ստանալու համերաշխության ձեռք մեկնելու իրար: Բայց այդ միամիտ հավատը շատ շուտ մարեց. ընդամենը երկու օր հետո պարզ դարձավ, որ Ադրբեջանի «Հեղափոխական կոմիտեն» Մուսավաթի հաջորդն է, որը հարազատորեն շարունակելու է նրա քաղաքականությունը: Փոխանակ իր բանակները հայկական Ղարաբաղից ետ քաշելու, ընդհակառակը, Ադրբեջանի «սոցիալիստ» հրեշները Հայաստանի կառավարության առջև կտրուկ պահանջ են դրել՝ Ղարաբաղն ու Չանգեզուրը «մաքրել» հայկական զինվորական ուժերից, սպառնալով արյունալի պատերազմով, որի նպատակն է լինելու Ղարաբաղի ու Չանգեզուրի վրայով անցնել ու միանալ Քենալ փաշայի գորքերին: Թերթը շեշտում էր.

«Էնկերները, Քենալ փաշաները, Հուսեինովները և Մուլթանովները բոլորը, «խորհրդային» են դարձել: Անգլիական իմպերիալիզմի երկաթե ճիրաններից պետք է փրկել մեռնող Տանկաստանը, ուստի Էնկերն ու Քենալը «սոցիալիստ» են դարձել:

Իսկ այդ փրկությունն ուզում են հիմնել հայ ժողովրդի գերեզմանի վրա:

¹ Գ. Նժդեհ, Ազատ Միմինք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, մայիս, թիվ 7 (31), էջ 131:

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 52, ք. 56 և շրջերև:

³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 52, ք. 56 և շրջերև:

Գրությունը ծանր է ու մտահոգիչ. հայ ժողովուրդը գլխովին քննաջնջման առաջ է կանգնած: Մեր խաղաղ կյանքը նորից է փոթորկվում: Ի՞նչ ես անում, հայ աշխատավոր: Արթնացիր, հայրենիքը փտանցի մեջ է...»¹:

Հաջորդ համարում թերթը գրում էր, որ եթե զուխները համիսլամական չալման փաթաթած թուրք շովինիստները դեռ կարող են մի պահ մոլորության մեջ գցել ռուս կոմունիստներին, «մեզ խաբել չեն կարող, որովհետև մենք նրանց լավ ենք ճանաչում. մենք գիտենք, որ նրանց կոմունիստական ճռտմարտության և կարմիր դրոշակների տակ քաքնված է նեղ համիսլամական էությունը»: Ինչ վերաբերում է Բաքվում կատարված խորհրդավոր, այլ ոչ թե «խորհրդային» հեղաշրջմանը, ապա այն վարագույրի ետևում սարքված մի կատակերգություն է, որի բոլոր դերակատարները ծանոթ մարդիկ են, վաղեմի համիսլամականներ:

Իհարկե, այնուհետև շարունակում էր պաշտոնաթերթը, եթե կեղծխորհրդային աղբրեջանական կառավարությունը հաշտության ձեռք մեկնի, հայերն այդ ձեռքը օղի մեջ չեն թողնի: Այդ դեպքում կստեղծվեն կանոնավոր հարաբերություններ հարևան անկախ հանրապետությունների միջև, որոնց մեջ դեկավար դեր կխաղան ռուսական հեղափոխության՝ հրապարակ հանած սկզբունքները: Իսկ եթե այդ կառավարությունը սպառնալիքից անցնի քացահայտ ագրեսիայի, ապա «մենք մինչև վերջին շունչը կդիմադրենք և թույլ չենք տա, որ զանազան գեղեցիկ լոգունգներով խեղդեն մեզ»:

Մայիսի 2-ին Հ. Օհանջանյանը հետևյալ հեռագիրն է հղում Բաքու, Կովկասյան ռազմաճակատի հեղափոխական ռազմական խորհրդի անդամ Ս. Օրջոնիկիձեին, պատճենը՝ ժողկոմխորհրդի նախագահ Լենինին.

«Ի՛րացումը մայիսի 1-ի Չեր վերջնագրի առթիվ, իմ կառավարությունը առաջարկում է Չեր վերջնագրով առաջ քաշված հարցերի քննարկման համար նշանակել ժամանակ և տեղ՝ Հայաստանի կառավարության և Ֆեդերատիվ Խորհրդային Սոցիալիստական Ռուսաստանի կառավարության պատվիրակների հանդիպման համար»²:

Աղբրեջանի խորհրդայնացման մասին արդեն Ղարաբաղ ու Չանգեզուր ոչ ճշտված լուրեր էին հասել, բայց թե՛ մեկ և թե՛ մյուս երկրամասում դեռ անտեղյակ էին Հայաստանի կառավարության ստացած վերջնագրերին և ընդհանրապես Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ բոլշևիկների և Աղբրեջանի թուրքերի վերաբերմունքին, թեև նրանք գիտեին, որ Բաքվում

¹ «Աստույ», 1920, 4 մայիսի:

² Կոյն տեղում, 5 մայիսի:

³ Կոյն տեղում:

⁴ ՀՀ ՊԿՊԼ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 529, ք. 38.

կատարված հեղաշրջումից անմիջապես հետո Աղբրեջանի զանազան վայրերում բազմաթիվ ամենաթունո մուսավաթականներ սկսել էին իրենց բոլշևիկներ հայտարարել, ստեղծել կեղծ հեղկոմներ, «հաստատել» խորհրդային կարգեր: Դա կատարվել էր նաև Ղարաբաղի և Չանգեզուրի արանքում ընկած «Քուրդիստան» կոչվող տարածքում՝ հայտնի մուսավաթական պարագլուխներ և կատաղի հայատյացներ Սուլթանովների կողմից:

Ուստի, Ղարաբաղում գտնվող Չանգեզուր-Ղարաբաղյան էքսպեդիցիոն ջոկատի պետ Դրոն, նրա զինակիցները, Ղարաբաղի դաշնակցականները չէին շտապում իրենց կարծիքը հայտնել երկրամաս մտած ռուսական զորքերի, Աղբրեջանի բոլշևիկացման, այնտեղ հաստատված խորհրդային կարգերի մասին:

Այդ բանն ակնհայտորեն արտահայտված էր, օրինակ, Դրոյի և էքսպեդիցիոն ջոկատի շտաբի պետ Միրիմանյանի ստորագրությամբ Ղարաբուլաղ գյուղից Գարեգին Նժդեհին ուղարկված հետևյալ նամակում.

«Հարավային Ղարաբաղյան ջոկատի պետ, փոխգնդապետ Նժդեհին.

Աղբրեջանում բոլշևիզմի և Բաքուն գրավելու մասին լուրերը հաստատվում են: Երեկ Շուշիից ստացված նամակները Չեզ են ուղարկում՝ ի գիտություն, որոնք ընթերցելուց հետո խնդրում են վերադարձնել: Շուշիից եկած հայուհին և թաքարները (նամակով) հաղորդում են, որ սպաները (մուսավաթական բանակի - Ա.Ս.) հանել են իրենց ուսադիրները, նետել գեներերը, Սուլթանովը կապել է կարմիր ժապավեն և այլն: Թեև բոլշևիզմը ակնհայտ է, բայց առայժմ, ինչպես տեսնում եք, թաքարներին առաջնորդում են Սուլթանովը, Նուրի փաշան և այլոք: Ուստի մենք պետք է խիստ զգույշ լինենք: Գտնում են, որ ինչպես միշտ, Աղբրեջանում առաջին շրջանն անցնում է անցավագին, բայց, հավանաբար, շուտով կսկսվի բանակի (մուսավաթական - Ա.Ս.) քայքայումը: Մեզ անհրաժեշտ է այժմ հակառակորդին հնարավորություն տալ ինչպես հարկն է կազմալուծվելու և ձեռնպահ մնալ ամեն մի ելույթից, քանզի դա կարող է նրանց ստիպել ինքնակազմակերպվելու: Մինչև բոլշևիզմի բնույթի պարզելը պետք է սպասողական դիրք գրավենք:

Սպասում են տեղեկությունների երևանից և Ջիվանշիրից:

Մի՛ ձեռնարկեք հարձակողական գործողություններ և կազմակերպեցե՛ք Չեզ վստահված շրջանի համառ պաշտպանությունը:

Բոլոր ճակատներում հանգիստ է»³:

Հայաստանի Պառլամենտը 1920թ. մայիսի 3-ի արտակարգ

⁴ ՀՀ ՊԿՊԼ, ֆ. 499, ց. 1, գ. 9, ք. 7.

նիստում քննարկեց խորհրդայնացված Ադրբեջանի արտաքին գործերի կոմիսարիատի և Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչների վերջնագրերի հետ կապված՝ հանրապետության շուրջը ստեղծված քաղաքական նոր իրադրության հարցը: Նիստին ներկա էր կառավարության ամբողջ կազմը. դահլիճի՝ ունկնդիրներին հատկացված մասը և պատշգամբը լիքն էին խուռն բազմությամբ:

Լավեց հանրապետության արտաքին գործերի նախարար Համո Օհանջանյանի հաղորդումը՝ ստացված վերջնագրերի մասին: Նշելով, որ վերջին օրերին Ադրբեջանում տեղի ունեցած դեպքերն «անմիջականորեն վերաբերում են մեր կենսական շահերին», նախարարը հակիրճ նկարագրեց այդ երկրի՝ խորհրդայնացմանը նախորդած դեպքերը: Նա նշեց, որ նախքան Ադրբեջանում կատարված հեղաշրջումը, Հայաստանի կառավարությունը Անդրկովկասում դաշնակից պետությունների ներկայացուցիչներից ստացել էր մի վերջնագիր, որից պարզ երևում էր, թե Ադրբեջանի նախկին վարիչներն ինչպիսի փորձեր են արել դաշնակիցների մոտ՝ արդարացնելու իրենց երկրի հյուսիսային սահմանների բոլոր պաշտպանությունը: Բարձր հիմնական պատճառաբանությունն այն էր եղել, թե Ադրբեջանը ենթակա է Հայաստանի գործերի հարձակման վտանգին¹:

Հայաստանի կառավարությունը դաշնակիցների ներկայացուցիչներին պատասխանել էր, թե ինքը լիակատար երաշխիքներ է տալիս, որ Հայաստանի կողմից Ադրբեջանի վրա ոչ մի հարձակում չի լինելու²: Միանգամայն պարզ է, ասում էր Հ. Օհանջանյանը, որ Ադրբեջանը այդպիսի արագությամբ չէր կարող գրավվել կարմիր բանակի կողմից, եթե նրա կառավարությունը հաշվի առներ հյուսիսային սահմաններին սպառնացող վտանգը և իր զինված ուժերը՝ 10 հազար կանոնավոր զորքից և 10 հազար կամավորներից քաղկացած զորախումբը, չուղարկեր Ղարաբաղ, «որոնք գրավված էին կոտորելով խաղաղ հայ ազգաբնակչությանն ու ավերելով քաղաքներ ու գյուղեր»³:

Այնուհետև իր հաղորդման մեջ Հ. Օհանջանյանը պատգամավորներին տեղեկացնում էր ստացած վերջնագրերի և կառավարության կողմից ուղարկված պատասխանների բովանդակությանը: «Այս պատասխաններից դուք տեսնում եք, ասում էր նա, որ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը տոգորված է գերազանց խաղաղասիրությամբ, և նրա բուռն ցանկությունն է բոլոր վեճերը լուծել փոխադարձ համաձայնությամբ»: Միաժամանակ, կանգնած լինելով

ժողովուրդների ինքնորոշման քարձր սկզբունքի վրա, կառավարության նախարարը պարտք էր համարում հայտնել, որ «... բովանդակ հայ ժողովրդի վճռական կամքի համաձայն, կառավարությունը և բանակը պատրաստ են ամեն գնով պաշտպանելու Հայաստանի սահմաններն ու անկախությունը՝ ուն կողմից էլ վտանգ սպառնա նրան»⁴:

Արտաքին գործերի նախարարի հաղորդումից հետո պառլամենտում ծավալվեցին բուռն քննարկումներ: Նշանակալից էր հատկապես դաշնակցական պատգամավոր Սահակ Թորոսյանի ելույթը: Նա նշում էր, որ «ռուսական կոմունիզմը պտուղ է զարգացած արդյունաբերության, որ այն բանվորության և գյուղացիության տիրապետությունն է Ռուսաստանում»⁵: Ինչ վերաբերում է Ադրբեջանին, ապա նա, դեռ չազատագրված բեկակալ-խանական տիրապետությունից, դիմել է արկածախնդրության և իրեն հայտարարել կոմունիստական: Ուստի, յուրաքանչյուր մարդ, ով ծանոթ է հասարակական կյանքի պատմությանը, պետք է քաջ գիտակցի, որ Ադրբեջանում կատարվում է մի կեղծիք, և Հայաստանի պառլամենտը պարտավոր է պատռել «բոլշևիկացած» բեկերի ու խաների դիմակը և մերկացնել այդ կեղծիքը: «Իր կոմունիստական կյանքի երեք օրը դեռ չապրած, ասում էր նա, Ադրբեջանն անում է առաջին քայլը: Պետք էր սպասել, որ նա հանդես կգա նոր նշանաբաններով, որ բոլոր միջոցներով կձգտի վերջ տալու արյունահեղություններին: Բայց ո՛չ, դրա փոխարեն վերջնագիր է ուղարկում Հայաստանին և կամենում է Ղարաբաղի ու Չանգեզուրի ըմբոստ ժողովրդին իր ձեռքը գցել, հաստատել նրա վրա խանական տիրապետությունը, կեղեքել ու ճնշել: Այս փաստն ինքնին մի անժխտելի ապացույց է այն բանի, որ Ադրբեջանի նոր կառավարությունը քնավ կոմունիստական չէ, այլ հին կառավարության հարազատ զավակն է ու նրա նպատակների մոլի հետապնդողը»⁶:

Կասկած հայտնելով, թե գուցե Օրջոնիկիձեի և այլոց ստորագրությամբ ստացված վերջնագիրը Ադրբեջանի կեղծ ինֆորմացիայի արդյունք է, քանի որ դրա բովանդակությունը չի համապատասխանում ժողովուրդների ինքնորոշման սկզբունքի վրա կանգնած խորհրդային իշխանության քաղաքականությանը, Ս. Թորոսյանն այնուհետև նշում էր.

«Մենք չենք կարող անտեսել, որ հայ ժողովուրդը կուլտուրական կապերով կապված է Ռուսաստանի հետ: ...Սակայն, հարգելով կուլտուրական կապը, մենք Սովետական Ռուսաստանին պարզ ու որոշ պետք է հայտարարենք, որ հայ

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 82, ք. 1, նաև տե՛ս «Յառաք», 1920, 7 մայիսի:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, ք. 2:

⁴ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 82, ք. 2:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Նույն տեղում, ք. 3:

ժողովուրդն ազատ պիտի լինի, որ նրա ինքնորոշվելու իրավունքը ոչ որ խախտել չի կարող: Կոմունիստների՝ Մոսկվայի համագումարը ի լուր աշխարհի հայտարարել է, որ սովետական իշխանությունը բոլոր ազատագրված պետություններին ազատ է թողնելու և նրանց ինքնորոշված զարգացման հնարավորություն է տալու: Հատկապես հայկական դատի նկատմամբ այդ նույն իշխանությունը թե՛ հատուկ դեկրետով՝ և թե՛ Խորհուրդների երրորդ համագումարում որոշակի դրական վերաբերմունք է դրսևորել հայ ժողովրդի նկատմամբ, ճանաչել և ընդունել է Հայաստանում պետականություն ունենալու՝ հայ ժողովրդի պատմական և իրավական իրավունքները: Այժմ հասել է ազատության ժամը, և սովետական իշխանությունը պետք է կատարի իր խոսքը՝ ճանաչելով ու ամրապնդելով մեր ազատությունը: Երկարատև ժափահարությունների ներքո իր ելույթը այսպես էր վերջացնում պատգամավորը. «Մենք կարող ենք բանակցություններ սկսել Ռուսաստանի հետ՝ ամուր ու անսասան կանգնելով Հայաստանի անկախության տեսակետի վրա: Եթե կառավարությունն ընթանա այս ուղիով, ժողովուրդն ու գործը նրան գորավիզ կլինեն»¹:

Ա. Թորոսյանի ելույթին հաջորդում են ուրիշ ելույթներ: Խնդրի քննարկմանը ակտիվ մասնակցում են Սեպուհը, Լևոն Թումանյանը, Արշակ Հովհաննիսյանը, Արշամ Խոնդկարյանը, Արշակ Ջամայանը, Վահան Նավասարդյանը, Գերասիմ Բալայանը, Արշակ Շիրինյանը, Վահան Խորենին, Վահան Մինախորյանը, Հովակիմ Բուդաղյանը:

Սեպուհն իր ելույթում առանձնացնում էր Խորհրդային Ռուսաստանը և խորհրդայնացված Ադրբեջանը. Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչների հետ «մենք միշտ կարող ենք խոսել, - ասում էր նա, - որովհետև ռուսական հեղափոխական բանակն ու հեղափոխական իշխանությունը մեզ համար բոլորովին այլ արժեք և այլ նշանակություն ունեն»:² Ինչ վերաբերում է «Խորհրդային» Ադրբեջանին, ապա, ինչպես երևում է, նա Հայաստանի և հայ ժողովրդի նույնպիսի թշնամի է, ինչպիսին Մոսավաթի կառավարությունն էր: Խանդավառ ծափերի տակ Սեպուհը շարունակում էր. «Իմ գործնական այսօր ուղարկված հեռագրով խոստանում է կռվել մինչև վերջին մարդը և մի թիզ հող չզիջել թշնամուն: ...Ես հայտարարում եմ ձեզ, որ այդ ոգով տոգորված է մեր ամբողջ բանակը, հենված նրա վրա, կառավարությունն աներեր հավատով պետք է առաջ տանի մեր հայրենիքի պաշտպանության գործը»³:

¹ Խոսքը 1917թ. 9-րդ համագումարի մասին է:

² Եկատի ունի Խորհրդային Ռուսաստանի ժողովուրդի կողմից 1917թ. դեկտեմբերին քնդումած «Նորոշակալատանի մասին» դեկրետը:

³ ՀՀ ՊԿՊՄ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 82, ք. 4:

⁴ «Յառաջ», 1920, 8 մայիսի:

Միանգամայն ուրիշ դիրքերից էին հանդես գալիս պառլամենտի սոցիալիստ-հեղափոխականների (էսեռների) Ֆրակցիայի անդամներ Լ. Թումանյանը, Ա. Խոնդկարյանը, Վ. Մինախորյանը:

Հանդես գալով՝ Լ. Թումանյանը փորձում էր ապացուցել, թե Ադրբեջանում տեղի ունեցածը իսկական հեղաշրջում է, Մոսավաթը հեռացվել է իշխանությունից, որին օրինաչափորեն պիտի հաջորդի «հայկական Մոսավաթի»՝ Գաշնակցության հեռացումը ասպարեզից, քանի որ «Անդրկովկաս է իջնում ռուս-հեղափոխական բանակը»¹: Մյուս սոց.-հեղ. պատգամավոր Ա. Խոնդկարյանն այն կարծիքին էր, որ պետք է հաշվի առնել նոր իրողությունները, «ժամակերպվել դրանց հետ»: «Գալիս է խորհրդային իշխանությունը, - ասում էր նա, - և պատրաստ պիտի լինենք զիջումների՝ մինչև իսկ մեր անկախությունից հրաժարմանը: Հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը ելակետ ունենալով, մեզ մնում է մի բան՝ Հայաստանում հայտարարել խորհրդային իշխանություն»²: Քննադատելով կառավարության արևմտամետ քաղաքականությունը՝ սոց.- հեղ. Վ. Մինախորյանը նշում էր, որ չպետք է շարունակել «կառչած մնալ Եվրոպայի փեշերից», քանի որ, այսպես կոչված, դաշնակիցները նույնպես «մեզանից արյուն են խլել»:³ Նա, առաջ քաշելով հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյության հարցը, որպես ամենաառաջնային, իր ելույթում ընդգծում էր.

«...Վերջ պիտի տալ կնճռոտ հարցերը հայ-թուրքական մեթոդներով վճռելու եղանակին և ամբողջովին պիտի հենվել հեղափոխական Ռուսաստանի վրա...»⁴:

Միայն հեղափոխական Ռուսաստանի հովանու տակ Հայաստանը կարող է պաշտպանել իր պետական անկախությունը - այս էր հայ սոցիալիստ-հեղափոխականների հիմնավոր տեսակետը:

¹ «Յառաջ», 1920, 8 մայիսի:

² Ելույթ տեղում:

³ Ելույթ տեղում:

⁴ ՀՀ պարլամենտի 1920 թ. մայիսի 3-ի արտակարգ նիստում հայ սոցիալիստ հեղափոխականների բռնած դիրքը չի խառնում այն մասին, թե նրանք ընդամենը զեն են եղել Հայաստանի պետական անկախությանը: Սոցիալիստ հեղափոխականների հայկական հատվածը թեև Հայաստանի Հանրապետության անկախության վերջին ճանաչողն էր, բայց ճանաչելուց հետո անվերապահ ստանձնել էր Հայաստանի անկախության ամրապնդման և հայոց երկրի վերաշինության գործը: «Գլխավորապես Արշամ Խոնդկարյանի և Վահան Մինախորյանի ջանքերով էր, որ հայ սոցիալիստ-հեղափոխականները հայազան և դարձան հայ իրականության օրգանական մասը» («Յոսաբեր», 28 մարտի 1966 թ.): 1920 թ. քաղաք-հայկական պատերազմի օրերին Հայաստանի Հանրապետության զենքակրող զորքերի կազմում էր ներկայացված գործողությունները հայ սոցիալիստ-հեղափոխականներին թողարկված կորույթ չբացարձիկ երեցին Խորհրդային Ռուսաստանի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի հարցում, իսկ Հայաստանի Հանրապետության անկումից հետո նրանք կանգնեցին Հայաստանի Խորհրդային իշխանությունների հակադրողների շարքերում: Հայ սոցիալիստ-հեղափոխական ղեկավար գործիչները արտասահմանում տարիներ շարունակ, մինչև իրենց սերնդի վախճանը, հորդանմերով, հույներով, ռուսամասնորդություններով ակտիվորեն հանդես էին գալիս Գաշնակցության մամուլի զանազան օրգաններում (տես հատկապես Վահան Մինախորյանի թագմարիվ հոդվածները «Հայրենիք» (Ռուսոտն) ամսագրում և այլ պարբերականներում):

Մյուս բոլոր ելույթ ունեցողները դաշնակցականներ էին, որոնք, Մեպուհի նման, միատեսակ կարծիք ունեին ծավալվող իրադարձությունների մասին:

Ա. Հովհաննիսյանը, քննադատելով սոց.-հեղափոխական պատգամավորներին, ասում էր. «Պարոնայք էստներ, ի վերջո հասկացեք, որ դուք չեք, որ պիտի մեզ կապեք Ռուսաստանի հետ: Մենք ողջունում ենք Մովսեսյան Ռուսաստանը, եթե նա ճանաչում է մեր անկախությունն ու ազատությունը»: Ապա նա դիմում էր կառավարության՝ օրյակում նստած անդամներին. «Կառավարության համար թող պարզ լինի, որ ոչ մի գնով, ոչ մի պարագայում իշխանության թուլացում տեղի չպիտի ունենա: Դուք, պարոնայք նախարարներ, ձեր խելքով, ձեր ամբողջ ուժով, հայ աշխատավորության ու պառլամենտի հետ միասին պիտի ծեծեք բոլոր դռները, պիտի սպառեք բոլոր միջոցները՝ փրկելու հայ ժողովրդի գոյությունը ու նրա հայրենիքի անկախությունը: Հայ աշխատավորության վճռական ու միահամուռ կամքն է՝ լինել ազատ ու ապրել Միացյալ և Անկախ Հայաստանում»¹:

Ա. Շիրինյանը նկատում էր, որ ռուս բոլշևիկյան հեղափոխական բանակի հետ Անդրկովկաս է իջնում նաև «Դադատանի մուսուլման բանակը»: Նա համոզված էր, որ Նարինանովի «հեղկոնը» Մուրադովի, Մուսավաթի, Իթքիաղի հարազատ եղբայրն է²: Նույնը հաստատում էր Վ. Խորենին, ասելով, որ սխալ է Բաքվի «բոլշևիկյան» կառավարությունը նմանեցնել Խորեդաշյան Ռուսաստանի կառավարությանը:

Հանդես գալով և պատասխանելով Լ. Թումանյանին՝ Հ. Բուդաղյանը նշում էր. «Մեզ խորհուրդ են տալիս եղբայրական ձեռք մեկնել Ռուսաստանին, բայց հետաքրքրական է իմանալ, թե այդ երբ է, որ մենք թշնամական ձեռք ենք մեկնել այդ նույն Ռուսաստանին: ...Ասում են նաև, թե հրաժարվեք իշխանությունից, բայց ո՞ւմ տանք երկրի ղեկը, ո՞րն է այն ուժը, որ պիտի հուժկու բազուկներով վարե մեր նավը: Կա՞ այդ ուժը, պարոնայք էստներ: Հայ դեմոկրատիան վաղուց հանդես է բերել իր վճռական կամքն ու հաղթ ուժը՝ հանձնել Հ. Յ. Դաշնակցության, որ այժմ երկրի ղեկավարն է և պիտի մնա գալիք օրերին և»³:

Ոգեշունչ ելույթ ունեցավ Վ. Նավասարդյանը. «Հայրենիքը վտանգի մեջ է, ասում էր նա: Հենց այս րոպեին, երբ դուք քննության եք առնում Բաքվի նոտաները, բափվում է արյունը հայ մարդու Դարաբաղի և Չանգեզուրի բարձունքներում»: Ռուսական բոլշևիզմի և Թուրքիայի մասնակցությամբ է տեղի ունենում դա, այն Թուրքիայի, որը «մեր ժողովրդի մի ամբողջ հատվածը դրեց հողի

տակ»: Դարերի դառը փորձից եկել ենք այն վերջնական համոզման, որ «հայ ժողովրդի միակ փրկությունն իր իսկ կազմակերպված բազկի մեջ պիտի որոնել իսլամական ծովի մեջ»: Նկատի առնելով 1919թ. Գորիս եկած անգլիական զենեքալ Շատելվորտի հրամայական պահանջը, որ նա ներկայացրել էր Չանգեզուրի Ազգային խորհրդին՝ Ադրբեջանին անվերապահորեն ենթարկվելու մասին, Վ. Նավասարդյանը նշում էր, որ ապագա պատմագիրը հիացմունքով պիտի արձանագրի «ըմբոստ Չանգեզուրի պատասխանը հզոր Բրիտանիայի ներկայացուցիչներին, երբ նրանք Բաքվի քրիտանական հրամանատարության կարգադրությամբ ուզում էին գորքեր մտցնել Չանգեզուր»: Նա մեջբերում էր Չանգեզուրի Ազգային խորհրդի գրավոր պատասխանից այս հատվածը. «Մենք գիտենք, որ ձեր ետևից թուրք բանակն է գալիս Չանգեզուր, այդ պատճառով դուք միայն մեր դիակների վրայով կարող եք մեր երկրի սահմանները կոխել. թող որ աշխարհը իմանա, որ նաև Անգլիայի ձեռքով մեր արյունը հոսեց, մենք ձեզ կամովին մեր կյանքն ու հայրենիքը չենք հանձնի»: Այս մեջբերումն անելուց հետո, պառլամենտի պատգամավորների ժափերի ուղեկցությամբ, Վ. Նավասարդյանը խորին համոզմունքով ասում էր. «Այդպես պիտի լինի նաև այսօր, երբ այդ հողամասը մտնողն արդեն «բոլշևիկ» դարձած Թուրքիան է»: Նա համոզված էր, որ Դարաբաղն ու Չանգեզուրը կանեն այն, ինչ նրանց «առողջ քնազդն է հրահանգում»: «Բախտորոշ դեպքեր են կատարվում, և մեր միակուռ, միակամ պայքարն է, որ պիտի դիմագրավե և փրկե մեր փոթորկված նավը»⁴:

Ընդհանուր տրամադրությունն այն էր, որ կառավարությունը պատրաստ է բանակցելու Ռուսաստանի հետ, բայց անսասան կանգնած է Հայաստանի անկախության տեսակետի վրա: Պառլամենտի բացարձակ մեծամասնությունը վճռական կեցվածք էր ընդունել: որ Դարաբաղն ու Չանգեզուրը, ունենալով հոռ հայություն, պետք է միանան Հայաստանին⁵:

Բաքվից ստացված երկու վերջնագրերի բուռն քննարկումից հետո պառլամենտի դաշնակցական ֆրակցիայի կողմից Հ. Բադալյանը առաջարկեց բանաձևի հետևյալ նախագիծը.

«Լսելով արտաքին գործերի նախարարի զեկուցումը՝ Ադրբեջանի կառավարության նոտայի և նրան տված պատասխանի մասին, պառլամենտը հավանություն է տալիս կառավարության ընթացքին ու միաժամանակ հրահանգում է նրան՝ ձեռք առնել բոլոր միջոցները՝ փրկելու հայ ժողովրդի գոյությունն ու ազատությունը»⁶:

¹ «Յասայ», 1920, 8 մայիսի:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ «Յասայ», 1920, 8 մայիսի:

⁶ ՀՀ ՊԿԳԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 82, բ. 4:

⁷ «Յասայ», 1920, 8 մայիսի:

Բանաձևը դրվում է քվեարկության և ընդունվում է 33 ձայնով:
Հայաստանի պառլամենտի 1920թ. մայիսի 3-ի նիստին մենք հանգամանորեն կանդրադառնանք, որպես հրատապ հարցի, որտեղ ծավալված քննարկումը և ընդունված բանաձևը, ինչպես կտեսնենք, տևական ազդեցություն պիտի ունենային «վիճելի տարածքների» խնդրում Հայաստանի Հանրապետության կառավարության որդեգրած քաղաքականության վրա և կանխորոշելու էին հետագա ճակատագրական իրադարձություններում կառավարության բռնած դիրքը:

Պառլամենտի որոշմանն ամենից առաջ սատար կանգնեց Հ. Յ. Դաշնակցության բյուրոն, որը կուսակցության անդամների և կառավարության դաշնակցական մախարարների ուշադրությունը հրավիրեց այդ որոշումը սրբությամբ կատարելու անհրաժեշտության վրա:

«Յառաջ» բերքի մայիսի 7-ի համարից սկսած 2-րդ և 3-րդ էջերի ողջ լայնքով, խոշոր տառերով վերտառված էին մոբիլիզացնող կոչեր ու ազդեր. «Դավաճան է այն դաշնակցականը, ով այսօր Հ. Յ. Դաշնակցության հետ չէ», «Դավաճան է այն կուսակցական մարմինը, որն այսօր իր բարձրության վրա չէ», «Դավաճան է նա, ով այսօր ժողովրդի և նրա հեղափոխական կառավարության հետ չէ», «Մեկտեղենք մեր ուժերը և հանուն հայրենիքի ու հանրապետության նեցուկ հանդիսանանք մեր հեղափոխական կառավարությանը» և այլն: Թերթի մայիսի 7-ի և 8-ի համարների առաջին էջի ամբողջ լայնքով ընթերցողը կարդում էր.

«Հ. Յ. Դաշնակցության բյուրոն, ի նկատի ունենալով հայրենիքին և պետությանը սպառնացող վտանգը, հայտարարում է կուսակցության բոլոր ուժերի մոբիլիզացիա: Այսօրվանից սկսած՝ յուրաքանչյուր շրջանի բոլոր դաշնակցական ընկերները պարտավոր են ներկայանալ տեղական մարմնին կամ Բյուրոյի լիազորին և նրանց տրամադրության տակ դնել իրենց բոլոր ուժերը: Յուրաքանչյուր անպարտաճանաչություն այս խնդրում համարվում է կուսակցական դավաճանություն և պետք է համապատասխան պատժի արժանանա:

Հ. Յ. Դաշնակցության Բյուրո»¹:

Իր խմբագրականում անդրադառնալով Հ. Յ. Դ. Բյուրոյի այդ կոչին «Յառաջը» գրում էր.

«Ինչպի գործ, որովհետև յուրաքանչյուր դաշնակցական և յուրաքանչյուր կուսակցական մարմին այս ծանր օրերին անքիթ պահակ պիտի լինի հայրենիքի, ժողովրդի և իր հեղափոխական կառավարության»²:

Մայիսի 7-ին Հայաստանի զորքերի հրամանատարության շտաբը պաշտոնական հաղորդագրություն հրատարակեց բոլշևիկյան-քեմալական համագործակցության և նրանց կողմից Հայաստանի Հանրապետության դեմ պատերազմի պատրաստության մասին: Վերլուծելով Հայաստանի շուրջը ստեղծված վտանգավոր ռազմաքաղաքական կացությունը՝ շտաբը նաև նախագուշացնում էր Դարաբաղի և Չանգեզուրի կողմից ադրբեջանական և խորհրդային զորքերի ներխուժման սպառնալիքի խիստ իրական լինելու մասին: Ուշադրություն հրավիրելով այն քանի վրա, որ քեմալականների 15-րդ կորպուսը Քյազվին Կարաբեքիր փաշայի հրամանատարությամբ պատրաստություններ է տեսնում ռազմական գործողություններ սկսելու Հայաստանի դեմ, շտաբը իր հաղորդագրության մեջ շեշտում էր, որ «միաժամանակ ապստամբություններ պիտի սկսվեն Չանգիբասարում, Վեդիբասարում, իսկ ադրբեջանական զորքերը, Դարաբաղի և Չանգեզուրի ռազմական կարևոր կետերն անվճար դարձնելով իրենց համար և հայկական զորքերը հեռացնելով այդ կետերից, պետք է ուղիղ կապ հաստատեն Էրզրումի հետ՝ նոր կառուցվող Ալյաթ - Ջուլֆա երկաթուղագծով և Արաքսի հովտով»³:

Հայրենիքի համար այդ վտանգավոր պահին շտաբը կոչ էր անում՝ «Ի մի հավաքել մեր ամբողջ ժողովուրդը իր կառավարության և քաջարի բանակի շուրջը»⁴:

Սակայն կառավարության մեջ ոչ բոլորն էին բաժանում պառլամենտի որոշումը և Հ. Յ. Դ. Բյուրոյի դիրքը՝ դրանք համարելով ծայրահեղական:

1920թ. մայիսի 8-ին Հայաստանի Հանրապետության նոր նշանակված վարչապետ Համո Օհանջանյանը, որը հինգ օր առաջ, երբ դեռ արտգործնախարար էր, հաղորդում էր արել պառլամենտին, ՀՀ զինվորական մախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանը և սպարապետ Թովմաս Նազարբեկյանը շտապեցին հրատարակել «Կոչ՝ Հայաստանի Հանրապետության բանակին և պետական պաշտոնյաներին», ուր նշում էին. «...Ամենքին ծանոթ պետք է լինի արդեն այն, որ Խորհրդային Ռուսաստանը ամենից առաջ ճանաչել է Հայաստանի անկախության սկզբունքը և մտցրել իր սահմանադրության մեջ: Լավ պետք է գիտակցել, որ Ռուսաստանը ոչ մի կապ չունի այժմ թուրքերի և քաբարների հետ, իսկ մեր միակ բշնամիները հենց վերջիններս են»⁵:

Նման համոզմունքը շուտով ժխտվեց իրադարձությունների հետագա ընթացքով: Մյուս կողմից, շատ չանցած, կառավա-

¹ «Յառաջ», 1920, 7 և 8 մայիսի:

² Նույն տեղում, 8 մայիսի:

³ «Յառաջ», 9 մայիսի:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ ՀՀ ՊԿՊԼ, ֆ. 290, ց. 1, գ. 27, ք. 1

րությունը նույնպես դարձավ միակամ, մանավանդ այն բանից հետո, երբ Հայ ժողովրդական կուսակցությունը, ի տարբերություն հայ սոց. հեղափոխականների, լիակատար համերաշխություն դրսևորեց պատմամեծի որոշման և Հ. Յ. Դաշնակցության Բյուրոյի դիրքի նկատմամբ: Մայիսի 6-ի ամսաթվով այդ կուսակցության Հայաստանի կոմիտեն հետևյալ նամակն ուղարկեց հանրապետության վարչապետին.

«Մրանով պատիվ ունեմ հայտնելու Ձեր կառավարության, որ Հայ ժողովրդական կուսակցության Կենտրոնական Կոմիտեն միաձայն որոշեց հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյությանը և ազատությանը սպառնացող խոշոր վտանգի հանդեպ ցույց տալ Հայաստանի կառավարության եռանդուն աջակցություն, պաշտպանելու իրավակարգը երկրում և պաշտպանելու Միացյալ Հայաստանի անկախությունը ամեն տեսակ ռոնձգություններից:

Կոմիտեի փոխնախագահ՝ Հ. Հովհաննիսյան»¹:

Հայրենիքի համար այդ օրհասական պահին, երբ հանրապետությանը վիճակված էր դիմագրավել արտաքին ահռելի վտանգը, ծագեց մի ուրիշ վտանգ ևս, այս անգամ երկրի ներսում:

Դեռևս ապրիլի կեսերին Հ. Յ. Դաշնակցության բյուրոն կառավարությանն առաջարկ էր ներկայացրել Աշխատավորների միջազգային համերաշխության օրը՝ մայիսի 1-ը, առաջին անգամ անկախ Հայաստանում լայնորեն նշելու մասին:

Ապրիլի 30-ի առավոտյան Հ. Յ. Դաշնակցության պաշտոնական ներկայացուցիչը վարչապետ Ա. Խատիսյանին հայտնում է, որ, նկատի ունենալով բանվորական տոնի բնույթը, կուսակցության բյուրոն որոշել է իր վրա վերցնել փողոցներում կարգապահության պահպանությունը և ժողովրդական ցույցերի ղեկավարությունը: «Ես այդ հայտարարությունը ընդունեցի ի գիտութիւն,- գրել է Ա. Խատիսյանը,- բայց, այնուամենայնիվ, հրավիրեցի ինձ մոտ քաղաքապետ պ-ն Ա. Շահխաբունին և հայտնեցի անոր, որ թեև կուսակցությունը իր վրա կվերցնե տոնակատարութեան վերահսկողությունը, բայց այդ չազատէր իշխանությունները պատասխանատուութենէ կարգապահութեան համար, ուստի քաղաքի իշխանությունները պարտավոր են աչալորջ հետևիլ այն բոլորին, ինչ որ տեղի է ունենալու փողոցներու մեջ»²:

Նույն օրը վարչապետին է ներկայանում նաև տոնակատարության կարգադրիչ հանձնախմբի նախագահ, Հայաստանի արհեստակցական կազմակերպությունների միության նախագահ Ավալյանը և նրան հավաստիացնում, որ մայիսի 1-ին ամեն բան կընթանա կանոնավոր կարգապահությամբ:

Մայիսի 1-ի առավոտյան Երևանի կենտրոնական մասում երկու տեղ կախված էին պլակատներ ու կարգախոսներ՝ հետևյալ կոչերով ու բովանդակությամբ. «Կեցցե՛ն ազգերի համերաշխությունը», «Անկախ և Միացյալ Հայաստանի աշխատավորությունը ողջունում է մայիսի 1-ի մեծ տոնը», «Ամբողջ իշխանությունը՝ աշխատավորությանը», «Կեցցե՛ն Ռուսաստանի հեղափոխական պրոլետարիատը և գյուղացիությունը»: Երբքը շուտով պիտի սկսվեր, և շարքերի առջևից պիտի գնար թեոնակիր մի մեծ ավտոմոբիլ, որը զարդարված էր պլակատներով, դրոշակներով, ծաղիկներով, Կարլ Մարքսի, Քրիստափոր Միքայելյանի, Ստեփան Շահումյանի, Միմոն Ջավարյանի, Լևոն Արաբեկյանի և Ռոստոմի նկարներով: Քիչ հետո եղած կարգախոսներին ավելացան նորերը, որոնց թվում էին նաև «Կեցցե՛ն Երրորդ Ինտերնացիոնալը», «Կեցցե՛ն սոցիալիզմը»³:

Դեռ նոր էր սկսվել մայիսմեկյան հանդիսությունը, երբ այն աստիճանաբար վերածվեց ցույցի, ապա փոխվեց գրոհի՝ հանրապետության կառավարության և դաշնակցության դեմ: Նույնը կատարվեց նաև Ալեքսանդրապոլում, Սարիղամիշում, Ղարսում, Դիլիջան-Իջևանում, Նոր-Բայազետում:

Ցույցերը, միտինգները, բողոքները ամբողջ մայիս ամսվա ընթացքում հանրապետության տարբեր քաղաքներում և շրջաններում փոխարկվեցին ապստամբական ելույթների, որոնք զլխավորում էին բոլշևիկները: Ապստամբությունը նպատակ ուներ կարմիր բանակի՝ օգնությամբ Հայաստանում ևս հաստատել խորհրդային իշխանություն:

Շփոթի մատմված կառավարությունը կարողացավ ուշքի գալ և վճռական միջոցների դիմել՝ երկրում կարգն ու հանգստությունը վերականգնելու համար: «Ակներև էր,- գրել է Միմոն Վրացյանը,- որ կառավարական մեքենան ի վիճակի չէր բռնկված հրդեհը մարելու: Ծիշտ է, մայիսի 3-ին կատարվել էր նախարարների խորհրդի մասնակի լրացում. կառավարության մեջ մտցվել էին Ա. Ջամալյանը, Ռ. Տեր-Մինասյանը, Ս. Վրացյանը, որով Հ. Յ. Դ. Բյուրոյի անդամների մեծ մասը դառնում էր նախարար, բայց կառավարելու եղանակը՝ խորհրդարանական դանդաղաշարժ մեքենայով՝ չէր համապատասխանում վայրկյանի պահանջին: Անհրաժեշտ էր արագաշարժ ու վճռական իշխանություն: Հարկավոր էին կտրուկ միջոցներ: Այդ կարող էր տալ միայն Հ. Յ. Դաշնակցությունը»⁴:

Մայիսի 4-ի լույս 5-ի գիշերը տեղի է ունենում Հ. Յ. Դաշնակցության խորհրդարանական ֆրակցիայի և կուսակցության

¹ «Նատագ», 1920 թ., 8 մայիս:

² Ա. Խատիսյան, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Ը տարազորություն, տպ. «Համազգային», Պլյուս, 1968, էջ 210:

³ «Առաջին մասնաշաղկան-հեղափոխական շարժումները Հայաստանում (Մայիսյան ապստամբությունը)», նյութեր և վիստարքեր, էջ 40-41:

⁴ Ա. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 390:

գլխավոր վարիչ մարմնի՝ Բյուրոյի համատեղ նիստ, որը սկսված ապստամբությունը ճնշելու համար որոշում է ընդունում դիմել արտակարգ միջոցների և, որպես հիմնական քայլ, առաջարկում է «կազմել նոր կառավարություն, որը բաղկացած լինի միայն Հ. Յ. Գ. Բյուրոյի անդամներից և օժտված լինի դիկտատորական լիազորություններով: Կառավարության նախագահի պաշտոնի համար խորհրդակցությունն առաջադրում է Բյուրոյի անդամ Համո Օհանջանյանին»¹:

Մայիսի 5-ին գումարվեց խորհրդարանի արտակարգ նիստ, որն ընդունեց Ալ. Խատիսյանի և նրա դահլիճի հրաժարականը: Նույն նիստում խորհրդարանը նշանակեց նոր կառավարություն՝ հետևյալ կազմով. վարչապետ և արտաքին գործերի նախարար՝ Համո Օհանջանյան, ներքին գործերի և զինվորական՝ Ռուբեն Տեր-Մինասյան, ելևտային՝ Աբրահամ Գյուլխանդանյան, հաղորդակցության՝ Արշակ Ջամայան, գյուղատնտեսության, պետական գույքի և աշխատանքի՝ Սիմոն Վրացյան, խնամատարության՝ Մարգիս Արարատյան, հանրային կրթության և արվեստի՝ Գ. Ղազարյան»²:

Այսպիսով, Հ. Յ. Գ. աշակցության բյուրոն իր ամբողջ կազմով անցավ իշխանության գլուխ: Խորհրդարանը որոշեց մեկ ամսով դադարեցնել իր գործունեությունը և, ելնելով երկրում ստեղծված արտակարգ ծանր վիճակից, օրենսդիր և գործադիր ողջ իշխանությունը հանձնել Բյուրո-կառավարության ձեռքը: Պատվամեծությամբ կամրով երկրում փաստորեն հաստատվեց Գ. աշակցական կուսակցության դիկտատուրա:

Նոր կառավարությունն անմիջապես հայրենիքը հայտարարեց վտանգի մեջ և կոչով դիմեց ժողովրդին, որտեղ մաս առավ իր.

«Քաղաքացիներ, Հայաստանը կարիք ունի հանգստի և համերաշխության. ո՛չ մի հուզում, ո՛չ մի խլրտում - ամեն որ պետք է գտնվի իր գործի և պաշտոնի գլխին: Ձինված՝ պառլամենտից ստացած արտակարգ լիազորություններով՝ կառավարությունը դիմում է ձեր քաղաքացիական գիտակցության և հրավիրում ամենքիդ, հայ ժողովրդի գոյության այս ճգնաժամային վայրկյանին, համախմբվել կառավարության շուրջը, որի նշանաբանն է՝ Հայաստանի անկախության և ազատության պաշտպանությունն ու ներքին դեմոկրատիկ կարգերի ամրապնդումը: Այս նպատակներն իրագործելու համար կառավարությունը չի խնայի և ո՛չ մի ճիգ, և նա կհաղթի ձեզ հետ և ձեզ համար»³:

Բյուրո-կառավարությունը հայտարարեց բոլոր դաշնակցականների ընդհանուր գորաշարժ: Գաշնակցական բոլոր հայտնի

գործիչները լայն լիազորություններով մեկնեցին գավառները: Ամեն տեղ կազմվում էին կամավորական զինված խմբեր և իրենց դնում կառավարության տրամադրության տակ: Խմբապետ Մեպուհի գլխավորությամբ կազմվեց մի առանձին զորամաս՝ Ալեքսանդրապոլը վերագրավելու համար: Արագորեն շարժման մեջ դրվեցին նաև կանոնավոր զորքերը: Հիմնվեց արտակարգ դատարան: Երկրում հայտարարվեց արտակարգ դրություն:

Կառավարության այս քայլերը պաշտպանություն գտան հասարակական լայն շերտերում: Հայաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության՝ Երևանի կոմիտեն կոչով դիմեց հանրապետության բանվորներին, գյուղացիներին, բոլոր քաղաքացիներին՝ դատապարտելով ապստամբության կազմակերպիչներին: «Ամեն մեկիդ սրբազան պարտականությունն է,- ասված էր կոչի մեջ,- այս ծանր օրերին ձեր ուժի ու եռանդի, շնորհիքի և ընդունակության մաքսիմումը նվիրաբերել վտանգված հայրենիքի պաշտպանության գործին»⁴:

Նույնքան վճռական էին Հայ ժողովրդական կուսակցության², Ռամկավար կուսակցության³, Անկուսակցությունների միության, Հայաստանի Արեմիությունների խորհրդի կոչերը, որոնցում անվերապահորեն դատապարտվում էր ապստամբությունը, և ժողովրդին հրավեր էր ուղղվում ամեն ինչով աջակցել կառավարությանը՝ երկրում արագորեն կարգը վերականգնելու համար:

Քաղաքացիական կռիվից ու արյունահեղությունից խուսափելու նպատակով կառավարությունը փորձեց խաղաղ միջոցներով կարգավորել խնդիրը, բայց դա նրան չհաջողվեց: Երբ այդ ուղղությամբ թափած բոլոր ճիգերն անցան ապարդյուն, կառավարությունն ապստամբների դեմ շարժեց զինված ուժեր: Ապստամբության կենտրոն Ալեքսանդրապոլը գրավելուց հետո զինված ելույթները մեկը մյուսի ետևից ճնշվեցին Ղարսում, Մարիդամիշում, Նոր-Բայազետում, Գլխիջանում: Երկու շաբաթվա ընթացքում կառավարությունն ամբողջ երկրում վերականգնեց կարգը:

Երբ ապստամբությունը դադարեցված էր, մայիսի վերջին ապստամբական կարճատև բռնկում եղավ Ջանգեզուրում, որի մասին հանգամանալից կիսովի հետագա շարադրանքի ընթացքում:

Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը վերջնա-

¹ «Յառաջ», 1920, 16 մայիսի:

² Ա. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 395:

³ «Յառաջ», 1920, 19 մայիսի:

⁴ Ա. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 394:

¹ Ա. Խատիսյան, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, էջ 214-215:

² Ա. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 390:

³ Նույն տեղում, էջ 391-392:

գիր ներկայացնելուց հետո խորհրդային կառավարությունը Կովկասյան ճակատի հրամանատարությանը ցուցում տվեց՝ անհապաղ զորքեր մտցնել Լեռնային Ղարաբաղ, Չանգեզուր ու Նախիջևան և հսկողության տակ առնել հայ-ադրբեջանական վեճի առարկա հիշյալ տարածքները: Այդ մասին Ռ.Կ(Բ)Կ Կենտրոնական Կոմիտեն հետո՝ 1920թ. հունիսի սկզբին, ընդունեց հատուկ որոշում, որտեղ մասնավորապես ասված էր. «Ռուսական զորքերի կողմից գրավման ենթակա վիճելի տերիտորիաների բնակչությանը բացատրել, որ այդ տերիտորիաները մեր զորքերի կողմից գրավվում են ժամանակավորապես՝ ազգամիջյան կոտորածներ բույլ չտալու համար: Այդ տարածքների պատկանելության հարցը կլուծվի խառը հանձնաժողովի միջոցով, Ռուսաստանի ներկայացուցչի նախագահությամբ, ընդ որում, հանձնաժողովը կղեկավարվի բնակչության ազգային կամքով»¹:

Վերջնագրային սպառնալիքներից հետո կարմիր հրամանատարությունը և Ադրբեջանի բոլշևիկյան կառավարությունն անցան կոնկրետ գործողությունների:

Ինչպես մուսավաթականները, Ադրբեջանի նոր ղեկավարները նույնպես, իրենց անհետաձգելի խնդիրն էին համարում որքան կարելի է շուտ գրավել Լեռնային Ղարաբաղը, Չանգեզուրն ու Նախիջևանը, իրականացնել «Մեծ Ադրբեջան» ստեղծելու ծրագիրը՝ անմիջականորեն կապ հաստատելով Թուրքիայի հետ: Դա պանթուրքիզմի կենդանի ձայնն էր, որ լսվում էր երկու կողմերից՝ Թուրքիայից և Ադրբեջանից:

Գործի դրվեց հայկական մարզերը՝ Ղարաբաղը, Չանգեզուրը և Նախիջևանը, զենքով նվաճելու ծրագիրը:

Մուսավաթական բանակն արագորեն վերակազմվեց Խորհրդային Ադրբեջանի Կարմիր բանակի: «Իսլամ բանակի» ասկյարները, համազգեստը փոխելով, մեկ օրում դարձան «կարմիր ասկյարներ», իսկ մուսավաթական բանակի նախկին հրամանատար Ալի Ադա Շիխլինսկին, մուսավաթական կառավարության նախկին ռազմական նախարար Սամեդբեկ Մեհմանդարովը, զինվորական գործիչներ Լ. Նախիջևանսկին, Ի. Ուսուբովը, երեկվա ուրիշ քարձրապետիճան մուսավաթականներ դարձան «կարմիր» հրամանատարներ²:

Հետագայում նրանց մեծ մասը՝ նույնիսկ մտավ կոմունիստական կուսակցության շարքերը: Ահա այդ հայատյացներն էին, որ պիտի գային «ղաշնակների լծից ազատագրելու» Ղարաբաղն ու Չանգեզուրը:

Ղարաբաղի և Չանգեզուրի դեմ ռուս-բոլշևիկյան և ադրբեջանական լայնամասշտաբ ներխուժման փտանգի հանդեպ

Հայաստանի կառավարությունը պետք է որոշեր իր կոնկրետ անելիքները: Արդյոք կառավարությունը հայկական այդ երկու երկրամասերի նկատմամբ շարունակելու էր վարել նախկին կրավորական քաղաքականությունը, թե՞ հիմա արդեն ավելի ակտիվորեն էր միջամտելու Ղարաբաղում և Չանգեզուրում սպասվելիք իրադարձություններին:

Ինչ խոսք, Ղարաբաղի և Չանգեզուրի նկատմամբ Հայաստանի կառավարության կողմից նախկինի պես կրավորական, թե նոր՝ ակտիվ, քաղաքականություն վարելը պայմանավորված էր հանրապետության ռազմական ներուժով: Արդյոք Հայաստանն ի վիճակի՞ էր իր սեփական զինական հնարավորություններով սատար կանգնելու հայկական երկրամասերի անվտանգությանը, նրանց փաստացի անկախությունը կովով պաշտպանելու բոլշևիկացած Ադրբեջանի թուրքերի զինված հրոսակախմբերից:

Հայաստանում և Վրաստանում հայ հասարակական կարծիքը, չհաշված հայ կոմունիստներին և հայ սոցիալիստ-հեղափոխականներին, ամբողջովին ագրեսորներին վճռական դիմադրություն ցույց տալու կողմն էր: Երևանում և Թիֆլիսում լույս տեսնող քերթերը շարունակում էին տազնապ քարձրացնել, միաժամանակ ժողովրդին հոգեքանդորեն նախապատրաստել այս անգամ ոչ միայն թուրք-քաթարների, այլև ռուսական ուժերի դեմ կռվելու համար:

«Ժողովուրդ» թերթը «Ռուսների արարքը» վերտառությամբ հողվածում գրում էր. «Այն օրը, երբ տանջալից երկունքի մեջ ծնվում է մեր ազատությունը և անկախությունը, երբ մեր ազատատենչ ազգային կամքի ուժի հանդեպ մոլորվել են մեր դահիճները, մեր հինավուրց թշնամիները՝ թուրքերը և քաթարները, երբ, վերջապես, Եվրոպան, խոնարհվելով նահատակ ժողովրդի մեծ տառապանքի առջև, անկախության թագով է պսակում նրա ծերուկ գլուխը, [այդ նույն օրը] մեր երկրին, մեր դարավոր իղձերի իրականացմանը սպառնում են ... ռուսները: Պարզելով ազատության կարմիր դրոշակ, [նրանք] դաշնակցել են Ադրբեջանի քաթարների հետ: Ռուս «դեմոկրատիան» ավելի անսնոր դուրս եկավ, քան ցարական Ռուսաստանը: Այս վերջինս իր գործակալների միջոցով կազմակերպելով հայ-թուրքական կոտորածները, ինքը մնում էր կուլիսների ետևում և նրա գազանային դիմազները չէին երևում: Այժմ ... խորհրդային վաշտերը, դաշնակցած թուրքերի և քաթարների հետ, գալիս են ոչնչացնելու հայ ժողովրդի փայփայած երազը»³:

Նույն թերթը նույն համարում գետեղած «Բոլշևիկների

¹ ՀՀ ԿԿԿՖԿՊԼ, միլիտարիզմի ներխուժման նախաձեռնում, ց. 1, գ. 2, ք. 67-71:

² А. И. Илханов, Мои воспоминания, Азербейджан, Баку, 1984, с. 176-177.

³ «Ժողովուրդ», 1920, 3 հունիսի:

պահանջը «Արաբադի մասին» հողվածում արձանագրում էր. «Համաշխարհային սոցիալիստական հեղափոխության ջահակիրներն այժմ միացած են մահմեդական բուրքական երկրների արյունոտ փաշաների, խաների հետ: Իրենց ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքի ջատագովներ հռչակած [բոլշևիկները] բռնի ուժով ցանկանում են հոծ հայկական մեծամասնություն ունեցող Լեռնային Արաբադը հպատակեցնել Ադրբեջանին: Դրանով, իհարկե, բոլշևիկա-բուրքական դաշնակիցները չպիտի բավականանան, այլ կաշխատեն իրագործել իրենց վաղեմի ծրագիրը՝ Հայաստանի վրայով միանալ Անատոլիայի բուրք «կարմիր» ազգայնականներին, պայքարելու համար դաշնակիցների դեմ»: Այնուհետև նշելով, որ «մեր հանրապետությանը, մեր ժողովրդին սպառնում է նոր վտանգ», հողվածագիրը շեղում էր. «... Հայ ժողովուրդը չպետք է թույլ տա, որ իր պապենական հողից մի քիչ անգամ գրավեն բշնամիները: Արաբադը եղել է հայկական և պիտի կցվի մայր հայրենիքին: Հայ ժողովուրդը միահամուռ կդիմադրի իր գոյությանը վտանգող և անկախության սրբազան իրավունքը ոտնահարելու ճգտող բոլշևիկա-պանբուրքիստական բյուկի ամեն մի փորձին»²:

Ժողովրդին զգոնության և կենաց ու մահու կռվի կոչ էին անում «Մշակը» (Թիֆլիս), «Հայաստանի կոռուպցիան» և ուրիշ պարբերականներ:

Տեսնելով իր ազգային տարածքները պաշտպանելու հայ քաղաքական ուժերի, ամբողջ հայ ժողովրդի անկոտորում կամքն ու վճռականությունը՝ խորհրդային բանակի հրամանատարությունը և Ադրբեջանի կոմունիստ իշխանավորները որոշ չափով փոխեցին իրենց վերջնագրային լեզուն և Երևանին բանակցությունների առաջարկ արեցին:

Մայիսի 8-ին Երևանում ուղիտհաղորդագրություն ստացվեց Բարվից. Ադրբեջանի արտգործող կոմի տեղապահ Հուսեյնովի դիմումն էր «հայ ժողովրդին և հայկական կառավարությանը» (պատճենը Լենինին, Չիչերինին, բոլորին): Ըստ էության՝ դա հերքական նուտ էր Հայաստանի կառավարությանը՝ շղարշված հայ ժողովրդի նկատմամբ «քարիդրացիական զգացմունքներով»:

Դիմումը սկսվում էր հայ-մուսուլմանական հարաբերությունների համառոտ պատմական ակնարկով: Հուսեյնովը նշում էր, որ «Կովկասում ցարական տիրապետության ամբողջ ընթացքում մշտապես հոսել է տեղական ժողովուրդների անմեղ արյունը», որ հայերի և մուսուլմանների միջև տեղի ունեցած բոլոր ընդհարումները բացառապես հրահրվել են ցարիզմի կողմից: Ռուսական միապետության տապալումից հետո այդ հանցավոր

քաղաքականությունը շարունակել են մուսավաթական և դաշնակցական կառավարությունները:

Հուսեյնովը Դաշնակցությանը հարուցում էր 1918 թ. Նախիջևանի, Շարուր-Դարալագյազի, Նոր-Բայազետի, Էջմիածնի գավառներում, 1920 թ. Կարսի, Չարիշատի, Չրդրի, Շորագյալի, Սուրմալուի, Չանգիրասարի, Երևանի նահանգի հարավային մասերի, Սևանա լճի հարավային եզերքների մուսուլմանական գյուղերում կոտորածներ կազմակերպելու մեղադրանքը:

Արտգործող կոմի տեղապահը հատկապես կանգ էր առնում 1918-1920 թթ. Չանգեզուրում տեղի ունեցած կոիվների վրա՝ նշելով, որ այդ ժամանակաշրջանում իսպառ բնաջնջվել են տասնյակ մուսուլմանական գյուղեր¹:

Նկարագրելով մուսուլմանների կրած տանջանքներն ու սարսափները հայերից՝ Հուսեյնովը գոնե մեկ օրինակ չէր բերում, թե այդ նույն ժամանակահատվածում հայերն ի՞նչ տանջանքներ են կրել բուրք-քաթարներից: Նա այն ընտանեկան էր հայտնում, թե հայ-մուսուլմանական կոիվներն ու ջարդերը կշարունակվեն, քանի դեռ դաշնակները իշխանության ղեկի մոտ են Հայաստանում: Եթե Հայաստանը խորհրդայնացվի, ապա «Ադրբեջանի բանվորա-գյուղացիական կառավարությունը իսկույն նրա հետ ընդհանուր լեզու կգտնի»: Այնուհետև, իբրև մտահոգ հայ ժողովրդի ճակատագրով, Ադրբեջանի բուրք դիվանագետը փորձում էր հանդել, թե իր կառավարությունը երբեք չի մտածել և չի մտածում նվաճողական նպատակներ հետապնդել հարևան երկրների գյուղացիության և բանվորության նկատմամբ: «Ադրբեջանի աշխատավորությունը միայն մի ցանկություն ունի՝ Դաշնակցական կառավարության լծի տակ հեծող ... Հայաստանի բանվորներին ու գյուղացիներին ազատ տեսնել»²:

Եվ այս զավեշտը՝ հայ ժողովրդի ճակատագրի հանդեպ «մտահոգությունը», արտահայտվում էր մի մարդու բերանով, որն ընդամենը մի քանի օր առաջ՝ ապրիլի 30-ին, Երևան հղած իր վերջնագրով սպառնալիքներ էր կարդում այդ ժողովրդին ու նրա օրինական կառավարությանը:

Դիմումի վերջում Ադրբեջանի արտգործող կոմի տեղապահը գրում էր, որ «չնայած Հայաստանի բանվորությունն ու գյուղացիությունը դեռ չեն թոքափել դաշնակցականների լուծը», այնուամենայնիվ, Ադրբեջանի խորհրդային հանրապետության կառավարությունը մեծապես շահագրգռված է, որ անհապաղ դադարեցվեն ազգամիջյան արյունահեղ ընդհարումները, և այդ նպատակով «ներկայիս գոյություն ունեցող հայկական կառավարությանն առաջարկում է գոյություն ունեցող վիճելի հարցերի

¹ «Ժողովուրդ», 1920, 3 հունիսի:

² Կույն տեղում:

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ք. 200, գ. 2, գ. 112, ք. 6:

² Կույն տեղում:

լուծման համար բանակցությունների մեջ մտնել, ուղարկելով իր ներկայացուցիչներին Բաքու քաղաք, սույն թվի մայիսի 15-ից ոչ ուշ»¹:

Թեև այս անգամ անհամեմատ մեղմ էր դիմումի լեզուն, բայց այն նորից վերջանում էր հրամայական շեշտով՝ գալ «Բաքու քաղաք, սույն թվի մայիսի 15-ից ոչ ուշ»:

Հայաստանի կառավարությունը Բաքվից ստացված Հուսեինովի ստորագրած դիմումին հեռագրով պատասխանեց բավական ուշացումով՝ մայիսի 13-ին (պատճենը՝ Լենինին և Չիչերինին): Պատասխանը ստորագրել էր վարչապետ և արտգործնախարար Համո Օհանջանյանը:

ՀՀայաստանի արտգործնախարարը Ադրբեջանի նոր կառավարության դիմումի մեջ արված հարձակումները Հայաստանի դեմ համարում էր բնական, քանի որ ապրիլի 28-ի հեղաշրջումը «տապես ոչ մի փոփոխություն չէր մտցրել Ադրբեջանի պետական քաղաքական կյանքի մեջ»: Դրա վառ ապացույցը, գրում էր Օհանջանյանը, Հայաստանին տված նոտաներն են, որոնք ոչնչով չեն տարբերվում մուսավաթական կառավարության նոտաներից: Հայերի սարսափելի կոտորածներ կազմակերպած Էնվեր, Խալիկ և Նուրի փաշաների հետ ադրբեջանցի կոմունիստ ղեկավարների սերտ հարաբերությունները, Մուստաֆա Քեմալի հետ բարեկամությունը «Հայաստանի կառավարությանը հիմք չեն տալիս Ադրբեջանի այժմյան կառավարությունը համարել դեմոկրատական և սոցիալիստական»:

Ինչպես և պետք էր սպասել, Հ. Օհանջանյանը գրում էր, որ մայիսի 8-ի նոտայի մեջ վկայակոչելով մուսուլմանների նկատմամբ հայերի իբր կատարած բռնությունները, Ադրբեջանի կառավարությունը «մոռանում է» այն բոլոր արհավիրքները, որ հայերին հասցրել են օսմանյան բուրքերը և կովկասյան քաթարները: «Դուք բոլորովին չեք հիշում բոլորին հայտնի՝ մասսայական այն զազանությունները, որ տեղի ունեցավ Նուխիի, Արեշի, Գանձակի, Շամախու, Ղարաբաղի, Գողթանի խաղաղ հայ ազգաբնակչության նկատմամբ: Հայ աղջիկներն ու կանայք դեռ այսօր ձեր կառավարության օրոք շարունակում են տանջվել Ադրբեջանի մուսուլմանների հարեմներում, գերության մեջ: Հայ բազմաթիվ աշխատավոր գյուղացիությունն այսօր [Ադրբեջանում] գտնվում է ստրուկի դրության մեջ և ձեր հանրապետության տերիտորիայի զանազան վայրերում օգտագործվում է որպես գրաստ: Նուրի փաշան շարունակում է գործել Ջիբրայիլում, Ղարաբաղի հայկական կոտորածների կազմակերպիչ Մուլթանովը, կրելով

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 112, ք. 7:

կարմիր ժապավեն, նորից գտնվում է իշխանության մեջ»¹:

Վկայակոչելով այս անվիճելի փաստերը՝ Հայաստանի արտգործնախարարը, այնուամենայնիվ, ընդունելի էր համարում երկու հանրապետությունների ներկայացուցիչների հանդիպումը, բայց՝ ոչ Բաքվում: Նա գրում էր. «Հարատև խաղաղասիրական զգացումներից դրդված իմ կառավարությունն ընդունում է ձեր կառավարության առաջարկությունը՝ բանակցություններ սկսել երկու հանրապետությունների միջև գոյություն ունեցող բոլոր վիճելի հարցերը լուծելու համար: Որպես լիազոր ներկայացուցիչներ՝ Հայաստանի կառավարությունը նշանակում է Բաքվում իր դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մ. Հարությունյանին, ինչպես նաև ... Պապովյանին ու քժ. Յուզբաշյանին, որոնց, խնդրում եմ, այդ մասին տեղեկացնել: Բանակցությունների համար իմ կառավարությունն առաջարկում է Ղազախ քաղաքը, որ բանակցությունները սկսելու համար կմեկնեն ևս երկու հոգի, որոնք կնշանակվեն իմ կառավարության կողմից: Սպասում եմ ձեր պատասխանին»²:

Մինչ Երևանն անկեղծորեն ձգտում էր հարցերը լուծել բանակցությունների միջոցով, գործողությունները զարգանում էին այլ ուղղությամբ:

1920թ. մայիսի 5-ին 11-րդ կարմիր բանակի 32-րդ դիվիզիայի զորամասերը գրավեցին Ադստաֆան, Փոլլին և դուրս եկան Ղազախ: Մյուս ուղղությամբ գրավելով Եվլախը՝ կարմիր զորքերը մայիսի 8-ին գրավեցին Բարդան, մայիսի 9-ին՝ Աղդամը: Մայիսի կեսերին Գյանջայի շրջան սկսեցին ժամանել նաև 20-րդ դիվիզիայի զորամասերը:

Մինչ կարմիր բանակը պատրաստվում էր մտնել Ղարաբաղ, այնտեղի մուսուլմանական ուժերը միավորվում էին և իրենց հայտարարում կարմիր բանակի մասեր: Շուշիի և քուն Ջանգեզուրի միջև ընկած բուրքական ու քրդական տարածքների մուսուլմանական զինված բանդաները միավորվելով՝ հայտարարեցին, թե համարվում են կարմիր բանակի զորամասերից մեկը՝ կրելով 281-րդ գունդ անվանումը: Այդ ամենն արվում էր Բաքվի նարիմանովյան կառավարության քելադրանքով:

Իրենց հերթին միավորվում էին Ղարաբաղի հայկական զինված ջոկատները և իրենց հայտարարում Հայկական Հանրապետության բանակի մասեր:

Խորհրդային Ադրբեջանի կարմիր բանակի շտաբի օպերատիվ բաժնի կողմից 1920թ. մայիսի 12-ին կազմած և բաժնի պետ Ջեյնալովի ստորագրությամբ Ադրբեջանի ռազմական և ծովային կոմիսարին ուղարկված հերթական հետախուզական ամփոփագրում ասված էր.

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 112, ք. 4:

² Նույն տեղում:

«281-րդ հետևակային գունդը ժամանել է Ղոչազ - Ավդալարի շրջանը: Մուսուլմանարում վերականգնվել է մինչև մայիսի 6-ը եղած վիճակը: Մեր կողմից վիրավորվել է 1-ին հետևակային գնդի 4 ասլյար:

Հայերը խմբավորվում են Մեծ և Փոքր Քիրս լեռների շրջանում, Ալթըն Ռախտա-Կարակիչլար լեռնանցքում: Նշված այս բոլոր կետերը գտնվում են Շուշիից հարավ: Այդ տեղերի հայկական ուժերը դրանով իսկ փակում են դեպի Ջանգեզուր Քեշիչքենդից՝ գնացող լեռնային ճանապարհը: Այդ գյուղում Գրոյի շտաբն է: Հետախուզության միջոցով հաջողվել է պարզել, որ իրոք, այդ ճանապարհով է կատարվում դարաբաղյան հայկական զորքերի մատակարարումը [Ջանգեզուրից]: Հակառակորդը այդ շրջանում առաջին ակտիվություն հանդես չի բերում»¹:

Փաստաթղթի վրա մակագրված է, որ այդ տեղեկությունները փոխանցված են 11-րդ կարմիր բանակի շտաբ²:

Ադրբեջանական իշխանությունները ուսական կարմիր բանակի հրամանատարությանն ամեն կերպ գրգռում էին հայերի դեմ, փորձում էին նրան համոզել, որ Դարաբաղի և Ջանգեզուրի ողջ բնակչությունը ատելությամբ է լցված Ռուսաստանի, առավել ևս՝ նրա բանակի նկատմամբ, ուստի, սխալ տեղեկություններ էին ներկայացնում բանակի շտաբին, ուռճացնում Դարաբաղում եղած հայկական ուժերի քիվը:

Ադրբեջանի կարմիր բանակի շտաբի օպերատիվ բաժնի կողմից 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարին ուղարկված 1920թ. մայիսի 19-ի թվով կազմած հետախուզական ամփոփագրում նշված էր.

«Հայկական կանոնավոր զորամասերի մեծ մասը կենտրոնանում է Կարսից և Երևանից հարավ՝ ուղարկելու համար բուրբական զորքերին ընդառաջ, որոնք, իբր, շարժվում են Հայաստանի վրա: Ուստի, հայկական կառավարությունը զենքի տակ է կանչում մեծ թվով հայերի տարբեր գավառներում:

Հայկական նոր զորամասերի կազմավորման համար Դարաբաղում և Ջանգեզուրում մեծ աշխատանք է տանում գեներալ Գրոն, որի մոտ Երևանից ուղարկված էր տարբեր ազգությունների պատկանող մինչև 100 սպա, ինչպես նաև զենք ու զինամթերք:

Գերի վերցրած հայ պարտիզանը, որը հարցաքննված է Ադրբեջանի կարմիր բանակի շտաբում, հայտնել է, որ Շուշիի շրջանում գործում է 3 ջոկատ, որոնց մեջ ընդհանուր թվով հաշվվում է մինչև 8000 մարտիկ: Այդ ջոկատները տեղաբաշխված են Քեշիչքենդ, Չարտազ - Գյունեյ, Ջավեդ գյուղերում՝ Շուշիից

¹ Խոսքը Դարաբաղի Քեշիչքենդ գյուղի մասին է:

² ՀՀ ՀՅԿԳԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 37, ք. 21:

³ Նույն տեղում:

արևելք: Չարտազ-Գյունեյում եղած ջոկատը, բաղկացած 3 վաշտից, ունի մինչև 500 սվին, 200 թուր, 7 գնդացիր, 2 լեռնային հրանոթ: Ջոկատի հրամանատարն է կադրային սպա Մինաս Բարակը: Բոլոր ջոկատները ենթակա են Գրոյին, որի շտաբը գտնվում է Քեշիչքենդում: Ջոկատներում մորթիլիզացված են տեղի բնակիչները: Ամեն մի վաշտում կա 2-3 սպա: Մարտիկները զինված են տարբեր սիստեմների հրացաններով, յուրաքանչյուր հրաձիգ ունի 50 փամփուշտ, դրանից բացի, իր պաշարում ջոկատն ունի 9000 փամփուշտ: Համազգեստը գյուղացիական է: Ջոկատների խնդիրը պայքարն է Ադրբեջանի դեմ»³:

Ադրբեջանական հետախուզության ամփոփագիրը տրամադրվել էր կարմիր բանակի շտաբին: Այստեղ ամփոփապես նկատել էին, որ Գրոյի զորքի թվաքանակի և զինվածության մասին բերված թվերը չեն համապատասխանում այն տվյալներին, որոնք հայթայթված էին կարմիր բանակի հետախուզության կողմից՝ զխավորապես Դարաբաղի և Ջանգեզուրի կոմունիստների ջանքերով: Հետախուզական այդ ամփոփագրի վրա 11-րդ բանակի շտաբում կատարված է հետևյալ մակագրությունը. «Դարաբաղում հայկական ջոկատների կազմի և թվաքանակի վերաբերյալ տվյալները չափազանցված են»⁴:

Ադրբեջանի խորհրդայնացումն արագացրեց Կովկասի բուլշևիկյան կազմակերպությունների դեկավար մարմինների կառուցվածքային փոփոխությունների ընթացքը:

1920թ. մայիսի երկրորդ կեսին ընդլայնվեց Ռ-Կ(բ)Կ Կենտկոմի Հյուսիսկովկասյան բյուրոյի կազմը, և նրա հիմքի վրա կազմակերպվեց Ռ-Կ(բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրո: Սա պետք է փոխարիներ մինչ այդ գործող Ռ-Կ(բ)Կ Կովկասյան երկրամասային կոմիտեին: Կովկասյան բյուրոն ձևավորվեց հետևյալ կազմով. Բելոբորոդով, Օրջոնիկիձե, Մոլոտով, Ֆրունկին, Կիրով, Յան Պոլոյան, Օրախելաշվիլի և Նազարեթյան: Առաջին չորսը ներկայացնում էին Բյուրոյի գործող նախագահությունը: Թե որն էր լինելու Ռ-Կ(բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի առաքելությունը, հենց այդ օրերին պարզորոշ արտահայտել է Մերզո Օրջոնիկիձե՝ ասելով, որ դրա զխավոր խնդիրը լինելու է ողջ Կովկասում և Անդրկովկասում խորհրդային իշխանության հաստատումը և ամրապնդումը⁵:

11-րդ կարմիր բանակը, իր կազմի մեջ ընդգրկելով նաև Ադրբեջանի կարմիր բանակի զորամիավորումներ, 1920թ. մայիսի կեսերին մոտեցավ Լեռնային Դարաբաղի սահմաններին: Տեղի հայ բուլշևիկներն ամեն կերպ աջակցում էին երկրամասի

¹ ՀՀ ՀՅԿԳԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 37, ք. 2-3:

² Նույն տեղում, ք. 4:

³ Տե՛ս Դ.Կ. Օրջոնիկեզ, Статьи и речи (1910-1926 гг.), т. 1, ԿԻ 109:

խորհրդայնացմանը: Նրանք կարծում էին, քե՛ս ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման կարգախոսներով առաջացող Խորհրդային Ռուսաստանի բանակը Վարաբադի հայությանն օգնելու է ինքնորոշվելու:

Մայիսի 19-ին կարմիր բանակի մի պատվիրակություն, գալով Շուշի, այցելեց հայկական զորքերի՝ այնտեղ գտնվող շտաբը: Պատվիրակներին ընդունեց Դրաստամատ Կանայանը (Դրո), որը Հայաստանի կառավարության կարգադրությամբ իր զորամասով Ջանգեզուրից Վարաբադ անցնելով՝ այնտեղ ստեղծել էր ժամանակավոր կառավարություն: Նա եկածներին հայտարարեց, որ ինքն ուրախ է ողջունելու կարմիր բանակի զորքերին և խնդրեց միջոցներ ձեռնարկել, որպեսզի մուսուլմանները դադարեցնեն հարձակումները հայերի դեմ: Պատվիրակությունը Դրոյին հավաստիացրեց, որ կարմիր բանակը քույլ չի տա վնաս պատճառել հայերին: Դրոն պատասխանեց, որ հայերը օգնության համար Անգլիային, Ամերիկային և գե՛ն. Գենիկինի կամավորական բանակին դիմել են միայն այն պատճառով, որ նրանց վրա ճնշում էին գործադրել երկու կողմից՝ Թուրքիան և Ադրբեջանը, այն դեպքում, երբ իրենք դիմադրություն ցույց տալու համար գեներանգան չունենին, իսկ մարդիկ մեռնում էին սովից: Միաժամանակ Դրոն բոլշևիկյան պատվիրակության անդամներին ցույց տվեց Հայաստանի կառավարության կողմից իրեն արված կարգադրությունը, որտեղ ասված էր. «Մի՛ ենթարկվեք պրովոկացիայի և ամուր պահեցեք ռազմաճակատը, իսկ Խորհրդային կարմիր բանակը մոտենալիս՝ մենք նրա հետ կգտնենք ընդհանուր լեզու»¹:

Բայց ընդհանուր լեզու չգտնվեց:

11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը հրաման իջեցրեց 32-րդ դիվիզիայի հրամանատար Շտեյզերին՝ առաջ շարժվել և գրավել Լեռնային Վարաբադը: Հրամանում ասված էր, որ, ամբողջ ուժերը կենտրոնացնելով Շուշիի շրջանում, դիվիզիան պետք է շարունակի առաջխաղացումը դեպի Ջանգեզուր, ապա, այն գրավելուց հետո, շարժվի Նախիջևանի, Ջուլֆայի և Օրդուբադի ուղղությամբ:

Շուտով 32-րդ հրաձգային դիվիզիան մտավ Շուշի: Ապա 11-րդ բանակի հրամանատար Մ. Կ. Լևանդովսկու և ռազմաճակատի ռազմահեղափոխական խորհրդի լիազոր Ս. Տեր-Գարրիելյանի հետ այստեղ ժամանեց Սերգո Օրջոնիկիձեն: Շուշին հայտարարվեց խորհրդային, և Դրոյին առաջարկվեց հեռանալ Վարաբադից: Մայիսի 24-ին Ավետարանաց գյուղում Դրոն իր զինակիցների խորհրդակցություն հրավիրեց, որտեղ հայտնեց, որ Հայաստանի կառավարությունը համաձայնություն է տվել զորքերը հանել

Վարաբադից: Գա առաջ է բերում Նժդեհի բուռն դժգոհությունը, և նա խիստ ընդհարվում է Դրոյի հետ: Բուռն վիճարանության ընթացքում վերջինս նրան մեղադրում է կանչում: Դեպքին ներկա Մելիք Հասան-Ջալալյանի վկայությամբ, Նժդեհը նրան դիմում է հետևյալ խոսքերով. «Մեր կյանքը մեզ չի պատկանում, այլ՝ հայ ժողովրդին, իսկ եթե ուզում ես խփել ինձ, առ քեզ»: Եվ ատրճանակը շարտում է Դրոյին: «Գերասան շան որդի»², - ասում է Դրոն՝ Նժդեհի այդ արարքից զգացված:

Չնայած Նժդեհի ու նրա նման մտածողների բուռն բողոքներին, հաջորդ օրը՝ մայիսի 25-ին, Շուշիում Դրո Կանայանի ստեղծած ժամանակավոր կառավարությունը դադարեցրեց իր գործունեությունը: Դրոն իր զորամասով հեռացավ Վարաբադից: Շուտով ամբողջ երկրամասը դարձավ խորհրդային:

Վարաբադից Դրոյի հեռանալը մեծագույն ուրախություն պատճառեց Ադրբեջանի ողջ հակահայ զանգվածին, իսկ Նարինանովի կառավարությունը չէր քաջցնում երախտագիտական զգացումները կարմիր բանակի նկատմամբ:

Հունիսի 8-ին Դրոն Գորիսից հեռագրում է Երևան, ուր նաև ասված էր.

«Հայ ժողովուրդի և, մասնավորապես, Ջանգեզուրի քնամիները տարածում են բացահայտ սադրիչ լուրեր՝ Ջանգեզուրից կառավարական զորքերի հեռանալու մասին:

Թող ժողովրդի քնամիներն իմանան, որ կառավարական զորքերը, ամբաստովա՛մ նոր ուժերով, նորից օգնության կգնան դարաբադյան գյուղացիությանը:

Խնդրում եմ լայնորեն տեղեկացնել բնակչությանը»³:

Նորից Վարաբադ վերադառնալու մասին խոստումը, որ տալիս էր Դրոն, չէր կարող փարատել զանգեզուրցիների անհանգստությունը: Դրոյի հեռանալը նրանց մոտ առաջ էր բերել զարմանք, տարակուսանք, ապա և՛ գայրույթ: Հասարակության դժգոհությունն արձագանք էր գտնում «Մյունիք» թերթի՝ էջերում: Ինչու՞ Երևանի կառավարությունը գնացել է այդ անհասկանալի քայլին, մանավանդ որ, ինչպես հայտնի էր Գորիսում, հանրապետության կառավարական շրջաններում և Հ. Յ. Գաշնակցության բյուրոյում մինչ այդ մեծամասնություն էին կազմում

¹ Եղիշե Լյիլյանյան, Առնային Վարաբադ 1917-1920, «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1999, էջ 681:

² Հայ ժողովրդի արարածարական շարժման երկու խոշոր գործիչների միջև ծագած այս առաջին լուրջ ընդհարումը ստույգորեն առաջ բերեց նրանց միջև: Այդ դեպքին հայտնի էին նաև կոնֆլիկտներ, որոնք էլ ավելի բարդացրին նրանց անձնական հարաբերությունները:

³ ՀՀ ՀՖԿԳԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 52, ք. 2:

⁴ 1918-1919 թթ. Գորիս բաղադրում ստացվում էր «Վրոտան» շաբաթաթերթը, որը բաղադրական և տնտեսական դժբաղակ պայմանների հետևանքով լույս էր տեսնում մեծ ընդհատումներով: 1920 թ. հունվարի 1-ից թիքը սկսեց լույս տեսնել «Մյունիք» անունով, որպես քաղաքական, հասարակական, տնտեսական և գրական շաբաթաթերթ: «Մյունիքը» Հ. Յ. Գաշնակցության Ջանգեզուրի կենտրոնական կոմիտեի օրգանն էր: Ինչպես «Վրոտանը», այնպես էլ «Մյունիքը», հեռագայում նաև՝ «Ազատ Մյունիքը» ստացվում էին Խոտանց Շատուրի «Սասուն» սուգարանում:

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 368, ց. 1, գ. 5, ք. 182 և շրջերես:

Ղարաբաղն ամեն գնով պաշտպանելու կողմնակիցները: Իսկ գուցե Դրոն ինքնագլու ՚իս էր դիմել այդ քայլին: Հազիվ թե:

Ինչևիցե, փաստն առկա էր, և Չանգեզուրի գեներալ-կոմիսար Սերգեյ Մելիք-Յուլյանը հունիսի 7-ին Գորիսից հեռագիր հղելով Երևան՝ Նախարարների խորհրդի նախագահ Համո Օհանջանյանին, պատճենները՝ ներքին և զինվորական գործերի նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանին, արդարադատության և ֆինանսների նախարար Աբրահամ Գյուլխանդանյանին, Հ. Յ. Դաշնակցության Բյուրոյին, խիստ բողոք էր հայտնում այն կապակցությամբ, որ Դրոն, առանց կարմիր բանակին դիմադրություն ցույց տալու, հեռացել է Ղարաբաղից: Նա գրում էր.

«Հունիսի 1-ին (արխիվային փաստաթղթում այդպես է, պետք է լինի մայիսի 25-ին - Ա.Ս.) Դրոն իր ամբողջ ջոկատով թողել է Ղարաբաղը և անցել Չանգեզուր: Պատճառը խորհրդավոր է և բոլորովին անհասկանալի մեզ: Ղարաբաղում վիճակը անորոշ է: Մեր ձեռքով մենք կործանել ենք Ղարաբաղը: Դա մեր կուսակցության կրախն է: Դրոն անձամբ է իշխանությունը հանձնել բոլշևիկներին: Ինչպես հայտնում է հենց նոր Ղարաբաղից եկած զնդապետ Մեայանը, այնտեղ չկան ռուսական բոլշևիկներ, և ժողովուրդը տատանվում է: Դրոյի և նրա ջոկատի խուճապահար փախուստը [Ղարաբաղից] Չանգեզուրում ստեղծել է որոշ հուսալքում: Տարածված են լուրեր, թե ջոկատը հեռանում է Չանգեզուրից: Ժողովուրդը հուզմունքի մեջ է»¹: Այնուհետև գեներալ-կոմիսարը հայտնում էր, որ իր կողմից հետապնդվող ճախ դաշնակցական, «սրիկա և գրգռիչ պրովոկատոր» Մուշեղ Չաքարյանը, բաքնվելով ընդհատակում, զանգվածների մեջ առաջ է բերում անիշխանություն, և նրա նմանները քիչ չեն: Մուշեղին և նրա կողմնակիցներին պատժելու մասին զինվորական իշխանություններին բազմիցս արված առաջարկները մնում են անկատար: «Կարգը վերականգնելու համար, - վերջում նշում էր Ս. Մելիք-Յուլյանը, - անհրաժեշտ է ուղարկել մեկ գումարտակ և ուժեղ ու ինքնուրույն մի լիազոր: Ստեղծված պայմաններում ես ի վիճակի չեմ աշխատելու և մեկնում եմ Երևան: Դրոն գործում է ինքնուրույն, ու արդյունքը բացասական է»²:

Ղարաբաղ մտնելուց հետո Կարմիր բանակի զորամասերը և նրանց ուղեկից թուրք զինված խուժանն անմիջապես անցան հայ բնակչության նկատմամբ դաժան բռնարարքների: Չերքակալվեցին Արցախի ազատագրական շարժման հարյուրավոր մարտիկներ, նրանցից շատերը զնդակահարվեցին առանց որևէ պատճառի և

դատի: Կարմիրբանակայինները և ադրբեջանցի թուրքերը քայանում էին գյուղացիներին, բռնագրավում էին հացահատիկը, անասունները, տնային իրերը, հայ երիտասարդներին ուժով հավաքագրում և ստիպում էին ծառայել ադրբեջանական բանակում: Մի քանի հարյուր ձերբակալված մտավորականներ և հասարակական-քաղաքական գործիչներ էտապով քշվեցին Բաքու և նետվեցին բանտերը: Հայ գործիչներով լցվեցին նաև Գանձակի, Շուշիի և ուրիշ տեղերի կալանավայրերը:

Ղարաբաղից Հայաստանի Հանրապետության զորքերի հեռանալը հետագայում Նժդեից համարել է ճակատագրական սխալ: Նա գրել է. «Ղարաբաղն առանց կովի թշնամուն թողնելը, անշուշտ, պիտի ունենար իր բարոյալքիչ ազդեցությունը Չանգեզուրի վրա: Կամ թշնամին չափազանց ուժեղ է, որ Երևանյան զորքերը խուսափել են չափվելու նրա հետ, կամ ինչ-ինչ քաղաքական նկատառումներով չպետք էր կռվել և չեն կռվել մերոնք»³:

Փաստորեն, առանց կովի Ղարաբաղը կարմիրբանակայիններին հանձնելը Չանգեզուրի շուրջը ստեղծել էր ռազմաքաղաքական միանգամայն այլ իրադրություն, որը պահանջում էր լուրջ վերլուծություն և եզրահանգումներ:

Խնդիրը հանգամանորեն քննարկելու համար Գորիս քաղաքում, գեներալ-կոմիսարիատի դահլիճում, հրավիրվեց կուսակցական ընդլայնված ժողով, որի նմանը մինչ այդ Չանգեզուրում տեղի չէր ունեցել:

Պատմական այդ ժողովին մասնակցում էին Մեղրիի, Ղափանի, Միսիանի և բուն Չանգեզուրի շրջանի կուսակցական ներկայացուցիչները և պատասխանատու բոլոր գործիչները, կային ինչպես և Գորիսում գտնվող դարաբաղցիներ: Ժողովին ներկա էին նաև Դրոն, Նժդեից, Երևանից եկած Հայաստանի խորհրդարանի անդամներ Արշակ Շիրինյանը, Վահան Խորենին և Չախար Յուլյանը, Չանգեզուրի գեներալ-կոմիսար Սերգեյ Մելիք-Յուլյանը, Գերասիմ Բալայանը, Յապոն Պարոնյանը, Համբարձում Մարգիսջանյանը (Յապոնացի Սաքո), Հալիճորի ենթաշրջանի կոմիսար Չախար Տեր-Դավթյանը, Միսիանի կոմիսար Չախար Տեր-Ղազարյանը, Նիկոլայ Հովսեփյանը, Կրմենանցը, Հովհաննես Վարժապետը, Արտեմ Խանգաղյանը, Հակոբ Տերունին, Վաղարշակ Ղազարյանը, Գեղեռն Տեր-Մինասյանը, Դավիթ Խորդիդյանը և Վազգեն Միրզաբեկյանը (Վանբեկ)⁴:

¹ ՀՀ ՀՌԿԲԿՊՍ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 51, ք. 2:
² Նույն տեղում:

³ Գ. Նժդե, Հայ-թուրքական կոնֆլիկտը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, թիվ 12, էջ 93:
⁴ Նույնն: Կանգնելու գործունեությունը, նշխարներ, վկայություններ, էջ 488-489:

Օրակարգն էր. 1) Չանգեզուրի ինքնապաշտպանությունը. 2) Խորհրդային իշխանության միջոցառումները Կարաբաղում. 3) 11-րդ կարմիր զորաբանակի ներխուժման վտանգը և դրան դիմակայելու խնդիրը. 4) ներքին բշնամիների դեմ բռնելիք դիրքը:

Ժողովը բացեց Սերգեյ Մելիք-Յուլյանը, որը հակիրճ կանգ առավ տիրող արտաքին և ներքին քաղաքական կացության վրա, ապա ասաց, որ ինքը շտապ մեկնում է Երևան, հավանաբար երկար ժամանակով, և Չանգեզուրի շրջանների գեներալ-կոմիսարի պաշտոնի համար երաշխավորում է Չախար Յուլյանին:

Մելիք-Յուլյանի գնալուց հետո կուսակցական ժողովը գավառի գեներալ-կոմիսարի պաշտոնը ժամանակավորապես հանձնեց Չ.Յուլյանին, որի իշխանությունը տևեց ընդամենը մեկ ամիս՝ մինչև բոլշևիկների Գորիս մտնելը:

Ժողովը հերթով սկսեցին նախագահել Գերասիմ Բալախանը և Չախար Յուլյանը:

Խորհրդային բանակի՝ Չանգեզուր ներխուժելու վտանգը դիմագրավելու հարցի քննարկումը ժողովականներին բաժանեց երկու մասի. բացարձակ մեծամասնությունն այն կարծիքին էր, որ պետք է ամեն կերպ խուսափել խորհրդային ուժերի հետ բախվելուց:

Հին հեղափոխական Համբարձում Սարգիսյանը (Յապոնացի Սարո) ասում էր. «Ռուսաստանի հեղափոխականներն են գալիս. նրանց հետ մեր կապերի շնորհիվ մենք նրանց միջոցով ամեն ինչ կարող ենք անել, նույնիսկ կարող է պատահել, որ մեր առաջարկով նրանք տաճիկներին պարտադրեն նահանջել մինչև 1914 թվի սահմանները»¹: Սարոյի այս միամիտ խոսքերը հավանություն գտան ժողովականներից շատերի մոտ՝ «ճիշտ է, ճիշտ է» արտահայտություններով:

Ժողովի մասնակիցներից մեկը՝ Վազգեն Միրզաբեկյանը (Վանբեկ), հետագայում վերհիշել է, որ այդ պահին Նժդեհը, կանգնած վերջին շարքում, մեջքը հենած պատի անկյունին, ձեռքերը խաչաձև դրած բերի տակ, լուռ լուռ էր ժողովականների կարծիքները: Նախագահողը հայտարարում է, որ ելույթի համար խոսքը տրվում է Նժդեհին, որի հայացքը այդ վայրկյանին համակ տխրություն էր արտահայտում: Նժդեհն իր խոսքն այսպես է սկսում.

«Մոսքու ուղղում են Հայաստանի Գարիբալդի Դրոյին և հարց տալիս, թե ո՞ր օրվա համար է պահել իր կարծիքը, քանի որ այդ ժողովից է կախված Չանգեզուրի բախտը: Նկատի պետք է ունենալ, որ մեր բռնելիք ընթացքը ազդելու է նաև Հայաստանի

¹ Մապոնացուն չպետք է շփոթել Մապոնի հետ: Մրկումս էլ գործնականորեն էին. Մապոնը (Հովհաննես Պապոնյան) քաղաքից էր, իսկ Մապոնացին (Համբարձում Սարգիսյանյան) Գորիս գյուղից (Կյոբնա):

² «Նժդեհ: Կեանքն ու գործունեությունը, նշխարներ, վկայություններ», էջ 489:

կառավարության ու Հայաստանի ժողովրդի հոգեկանի վրա»:

Դրոն ընդհատում է Նժդեհի խոսքը, ասելով.

«Եթե ժողովը որոշի, ես իմ բանակով կմիանամ Չանգեզուր-ցիներին. ես չեմ ուզում ազդել ժողովականների վրա»:

Նժդեհը հակադարձում է. «Ո՛չ, դուք պետք է դեկավարողի դերում լինեք այս պատմական ժողովում, այլ ոչ թե լուռ մնաք կամ ընթանաք ժողովականների բռնած ընթացքով»:

Հուշագրողն այնուհետև նշել է. «Նա խոսելով կամաց-կամաց առաջացավ և կանգնեց ժողովասրահի մեջտեղում: Հագին ուներ դավիթբեկյան պատմական տարազը և կարծես Դավիթ Բեկը վերակենդանացել էր: Կրակ էր ժայթքում նրա բերանից և համակ վճռակամությամբ»:

Նժդեհն ուժգին շեշտադրումներով շարունակում է իր կրակոտ ելույթը. «Հայրենիքը ո՛չ որ իրավունք չունի առանց կովի զիջելու սովետներին, որոնց միացած է Ադրբեջանը: Մու՛տ են նրանց շռայլած խոստումները, սու՛տ է նրանց ուժի մասին չափազանցված լուրերը: Նրանք մեզ կպարտադրեն ընդունել Ադրբեջանի գերիշխանությունը. նրանք Չանգեզուրը կմատնեն սովի ու տեղորի, մասսայական կոտորածի: Հայակեր մուսավաթական դեկավարները, մեկ օրում դեկավար բոլշևիկներ դարձած, եկել են ռուսական զորքերի հետ...»:

Ժողովականները հմայված շարունակում էին լսել.

«Չանգեզուրը, որ կովի դաշտում, ամենից աննպաստ պայմաններում անգամ միշտ հաղթանակեց, այսօր երկրնորանքի մեջ է և հուսալքված՝ դեկավարների երերում ընթացքի պատճառով: Բայց կանգուն է Դավիթը՝ իմ հրամանատարական շրջանը: Ես վերադառնում եմ այնտեղ և պատրաստ սպասելու եմ եկող նոր ջարդարարներին...»¹:

Ինչ վերաբերում էր «ներքին բշնամիների», այսինքն՝ գավառի հայ բոլշևիկների նկատմամբ դիրքորոշմանը, ապա ժողովը որոշեց. «այդ դավաճանների հետ վարվել ամենախիստ միջոցներով՝ պատերազմական ժամանակաշրջանի արտակարգ օրենքներին համապատասխան»:

Կարաբաղից հայկական ուժերի նահանջը դեռ չէր սկսել, երբ Ադրբեջանի կոմկուսի Կարաբաղի կոմիտեն գաղթականի անվան տակ Չանգեզուր է ուղարկում Շմավոն Շահնազարյանին, նրան հանձնարարելով բոլշևիկների Չանգեզուրի գավառային կոմիտեին հայտնել, որ Կարաբաղ մտած կարմիր բանակի զորամասերը շատ շուտով շարժվելու են դեպի Չանգեզուր՝ այնտեղ նույնպես խորհրդային կարգեր հաստատելու համար: Պատվիրակը հասնում է սահմանամերձ Տեղ գյուղ, որտեղից կոմունիստներն անմիջապես նրան ուղեկցում են Ալիդուլիքենդ (հետագայում՝ Ազատաշեն)

¹ «Նժդեհ: Կեանքն ու գործունեությունը, նշխարներ, վկայություններ», էջ 490-491:

գյուղը, ուր գտնվում էր գավառի ընդհատակյա կոմիտեն:

Իշխանությունները, տեղեկանալով Շահնագարյանի՝ Չանգեզուր ժամանելու մասին, սկսում են ակտիվորեն որոնել նրան, բայց պատվիրակը հասցրել էր ընդհատակյա կոմիտեին հաղորդել Ադրբեջանի կոմկուսի Ղարաբաղի կոմիտեի հանձնարարականը և շտապ վերադառնալ Շուշի:

Հետրորդային գործերի կողմից Ղարաբաղի գրավումը և կարմիր բանակի զորամասերի մոտենալը Չանգեզուրի սահմաններին քակվորեցին տեղի բուլշևիկներին, որոնք պահը հարմար գտան գեներլի դիմելու: Նրանք համոզված էին, որ ապստամբություն բարձրացնելու դեպքում իրենց անմիջապես օգնության կգան կարմիր բանակի զորամասերը և միասնական ուժերով գավառում կհաստատեն խորհրդային կարգեր: Չանգեզուրի բուլշևիկները ապստամբության համար պահը հարմար էին համարում նաև այն պատճառով, որ Հայաստանի տարբեր վայրերում մայիսին տեղի ունեցած բուլշևիկյան զինված ելույթները, իրենց կարծիքով, արդեն լիովին շփոթի էին մատնել հանրապետության իշխանություններին, որոնք, իբր, այլևս անուժ էին զինված միջամտությանը ճնշելու զանգվածային որևէ ընդվզում Չանգեզուրում:

Ապստամբության նախապատրաստության գործը ղեկավարում էր 1920թ. մայիսի 5-ին Գորիսում կազմակերպված ՌԿ(Բ)Կ Չանգեզուրի ժամանակավոր Կենտրոնական Կոմիտեն: Այդ ղեկավար մարմնի մեջ էին Հակոբ Կամարին (նախագահ), Գորիս քաղաքում 1919թ. ստեղծված բուլշևիկյան առաջին ընդհատակյա բջջի ղեկավար Երեմիա Բակունցը, Քրիստափոր Մկրտչյանը, Մակիչ Մաշուրյանը, Հայկ Սիլանյանը, Նիկոլայ Արզումանյանը և Բագրատ Հարությունյանը: Կենտրոնական կոմիտեն կարողացել էր կարճ ժամանակում համախմբել Գորիս քաղաքի, Ղափանի հանքերի, գավառի գյուղերի՝ ընդհատակում գործող կոմունիստների ուժերը և համաձայնեցնել նրանց գործողությունները:

Բոլոր գյուղերը միաժամանակ ոտքի հանելու համար գավառային կոմիտեն անհրաժեշտ գործություններ էր ուղարկել տեղերը: Խնդիր էր դրված՝ Չանգեզուրի սահմաններին կարմիր բանակի զորամասերի մոտենալուն պես պատրաստ լինել ապստամբության:

Ապստամբության նախապատրաստությունը դեռ չէր ավարտվել, երբ գավառի իշխանությունները ձեռքակալեցին Հակոբ Կամարուն և զինվորների ուղեկցությամբ Գորիսից ուղարկեցին Ղարաբաղ՝ հանձնելու Գորյին: Բայց նախօրյակին Քրիստափոր Մկրտչյանին հաջողվում է կազմակերպել նրա ազատումը:

¹ Տե՛ս ԻԼ Դե՛ղար, В ропак Зангезур, էջ 101:

Մկրտչյանը գալիս է Խնձորեսկ և տեղի բուլշևիկյան կազմակերպությանը հանձնարարում է ձախողել Չանգեզուրի կոմունիստների ղեկավարին Ղարաբաղ տանելը: Գյուղի կոմունիստներից ստեղծվում է զինված խումբ, որը Աբել Ղավալյանի գլխավորությամբ կտրում է Տեղ գյուղից Կոռնիձոր գյուղ տանող ճանապարհը, որտեղով պետք է զինվորների հսկողությամբ անցներ Կամարին: Խումբը գեներլի սպանուալիքով ազատում է նրան և քերում Խնձորեսկ: Այստեղ մի քանի օր մնալուց հետո, հետքերը կորցնելու նպատակով, Կամարին գաղտնի տեղափոխվում է Ալուուիշեն գյուղը, իսկ այնտեղից՝ Քարահունջ, ապահով քաքստոց¹:

Ապստամբության նախօրեին ՌԿ(Բ)Կ Չանգեզուրի Կենտրոնական Կոմիտեի անդամները և ճանաչված կոմունիստներ Յաշա Մարտիրոսյանը, Գաբրիել Սևյանը, Բագրատ Ղարազյուզյանը, Գարեգին Մայիլյանը, Սողոմոն Կարապետյանը, Գառնիկ Ղազարյանը և ուրիշներ ակտիվ աշխատանք են տանում քնակչության շրջանում, որի հետևանքով խմորումներ են սկսվում Գորիսի շրջանի Խնձորեսկ, Տեղ, Ալուուիշեն, Քարահունջ, Շինուհայր, Միսիանի շրջանի Բռնակոթ, Ղափանի շրջանի Ծավ, Շիկահող գյուղերում, Գորիսի կաղրային գոմարտակի զինվորների մեջ, ուր ակտիվ քարոզչություն էին մղում կոմունիստներ Արսեն Մայսուրյանը, Տիգրան Սարգսյանը, Արսեն Խոյլուցը:

Խմորումներն աստիճանաբար փոխվեցին հուզումների, և կոմունիստները բացահայտ ձեռնոց նետեցին գավառի իշխանություններին:

Մայիսի 18-ին զինված ելույթներ եղան Միսիանի շրջանի Բռնակոթ, Բնունիս, Ղարաբիլիսա, Ախլաթյան գյուղերում: Ապստամբները ձեռքակալեցին տեղի պաշտոնյաներին և բռնագրավեցին Բռնակոթ գյուղում գտնվող ռազմական պահեստը:

Մակայն ապստամբությունը հատկապես համառ քնույր ընդունեց բուն Չանգեզուրի (Գորիսի շրջանի) Խնձորեսկ գյուղում:

Խնձորեսկը Չանգեզուրի ամենամեծ գյուղն էր՝ ավելի քան 8.000 քնակչությամբ: Այնտեղ դաշնակցականները փոքրաթիվ էին, իսկ գյուղի քաղաքական կյանքին տոն տվողները հնչակյաններ էին, որոնց բավականին ուժեղ կազմակերպությունն ուներ ավելի քան 15-ամյա պատմություն: Ադրբեջանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո գյուղի հնչակյանները մտան տեղի բուլշևիկյան կազմակերպության մեջ:

Չինված ելույթի նախօրյակին Խնձորեսկի բուլշևիկյան կազմակերպության անդամների թիվը հասնում էր 75-ի: Գա պատկանելի ուժ էր, որին հաջողվել էր իր ետևից տանել գյուղացիների մեծ մասին:

¹ ՀՀ ՀԻԿԻ ԳԻԼ, ք. 4033, ց. 4, գ. 256, ք. 3-6:

Ապստամբության հետ կապված կոնկրետ հարցերը բնմարկելու համար մայիսի 26-ին Դուկաս Յուզբաշյանի տանը տեղի ունեցավ Խնձորեսկի կուսակցական կազմակերպության ընդհանուր ժողովը: Ժողովի աշխատանքները ղեկավարում էր Հայկ Միլանյանը: Ժողովին մասնակցելու համար գավառային կոմիտեն Խնձորեսկ էր գործուղել իր ներկայացուցչին՝ Մուշեղ Մկրտչյանին: Հակոբ Կամարին վատառողջ էր և այդ պահին գտնվում էր Քարահուռից գյուղի ընդհատակում:

Բացելով ժողովը՝ Հայկ Միլանյանը կանգ առավ մի շարք հարցերի վրա: Նա հատկապես հանգամանորեն խոսեց ապստամբության քաղաքական նշանակության և հաղթանակի հետ կապված բարդությունների մասին: «Դժվարությունները մեզ չպետք է վախեցնեն,- ասաց նա:- Ապստամբությունը սկսում ենք վաղը լուսաբացին: Առաջին հերթին պետք է գրավենք գյուղում գտնվող զորամասի շտաբը, ապա՝ զինանոցը»: Նա համոզված ասում էր. «Մեզ օգնության կզան հարևան գյուղերից: Միասնական ուժերով պետք է զինաթափենք Ղարաբաղից նահանջող Դրոյի զորամասը: Մենք մենակ չենք. մեզ օգնության կհասնի նաև կարմիր բանակը: Մակայն, մեր գործի հաջողությունը կախված է առաջին հերթին մեր համարձակությունից ու կամքից»¹:

Ժողովի նախագահի ելույթից անմիջապես հետո հանդես եկած Խսկանդար Էքտիբարյանը ջերմորեն պաշտպանեց ապստամբության գաղափարը:

Ապստամբություն բարձրացնելու առաջարկը, սակայն, լուրջ դիմադրության հանդիպեց: Եվ առաջինը դեմ արտահայտվեց գավառային կոմիտեի ներկայացուցիչ Մ. Մկրտչյանը՝ այն համարելով վաղաժամ: Նա ասաց, որ մյուս գյուղերը պատրաստ չեն, հույս չկա նաև, որ ժամանակին օգնության կզան կարմիր զորամասերը:

Չինված ելույթն անհապաղ սկսելուն դեմ էր նաև բուլշևիկների գավառային կենտրոնական կոմիտեի նախագահ Հակոբ Կամարին: Չկարողանալով մասնակցել ժողովին, բայց իմանալով դրա հրավիրման մասին, նա ընդհատակից նամակ էր ուղարկել Հ. Միլանյանին, ուր կտրականապես մերժել էր տվյալ պահին ապստամբություն բարձրացնելու ծրագիրը:

Հ. Կամարու նամակը կարդացին ժողովում: Ծավալվեց բուռն ու երկարատև վիճաբանություն. ամեն մեկն իր կարծիքն էր հայտնում և բերում իր տեսակետը հիմնավորող փաստարկներ: Կեսգիշերին գավառային կոմիտեի հանձնարարությամբ ժողովատեղի եկավ Ալեքսանդր Դադայանը, որը նույնպես պարզաբանեց

կոմիտեի տեսակետը՝ շեշտելով, որ ոչ միայն Գորիսի, այլև Միլիանի, առավել ևս՝ Ղափանի բուլշևիկները պատրաստ չեն ապստամբության: Բայց դա էլ չօգնեց: Միլանյանը շարունակում է պնդել ապստամբությունը սկսելու առաջարկը և նույնիսկ հենց այդտեղ պատռում է Կամարու նամակը:

Մի քանի ժամ տևած մտքերի փոխանակումից հետո քվեարկության է դրվում ապստամբությունը սկսելու հարցը: Զայնեղի մեծամասնությամբ որոշվում է մայիսի 27-ի առավոտյան ապստամբել:

Այդ որոշումն ընդունելուց հետո ժողովն ընտրում է Խնձորեսկի հեղափոխական կոմիտեի՝ հետևյալ կազմով. Հայկ Միլանյան (նախագահ), Արեւ Դավալյան (տեղակալ), Արսեն Մայսուրյան, Հարություն Թաթարյան, Գարեգին Մայիլյան, Բագրատ Դարագոյան, Խսկանդար Էքտիբարյան:

Հեղկոմը, զինելով գյուղի կոմունիստներին, մայիսի 27-ի առավոտյան ապստամբություն է բարձրացնում: Հեղկոմի կոչերի ետևից գնում էին հարյուրավոր գյուղացիներ: Ապստամբներն առաջին հերթին կտրեցին հեռախոսալարը, ապա գրավեցին զինվորական շտաբը և ձերբակալեցին շտաբի պետ կապիտան Գարեգին Ամիրխանյանին, կոմիսար Հայրապետ Առուշանյանին և ուրիշ զինվորականների: Այնուհետև գրավվեց ռազմամթերքի պահեստը, ապստամբների ձեռքն անցան մեծ թվով հրացաններ, զգալի քանակի փամփուշտ, հանդերձանք: Բարձրացվում է կարմիր դրոշակ և գյուղում հայտարարվում է խորհրդային իշխանություն:

Հեղկոմն անմիջապես ձեռնարկեց խմբերի ստեղծումը, որի անդամներին բաժանվեցին հենց նոր գրաված հրացանները և փամփուշտները: Խմբերից ամեն մեկը ստացավ կոնկրետ առաջադրանք ու գրավեց իրեն հատկացված դիրքը: Կազմվեց նաև զննարկային դասակ՝ Մաթևոս Ասատրյանի ղեկավարությամբ, որին հանձնարարվեց դիրք ստանել Կուրաթ գետի մոտերքում, որտեղով սպասվում էր Դրոյի զորամասի անցումը:

Ապստամբության լուրն անմիջապես հասավ Դրոյին, որն այդ ժամանակ իր զորամասով գտնվում էր սահմանային Կոռնիձոր գյուղում, որտեղից Խնձորեսկ գյուղի տարածքներով անցնող խճուղով պետք է մեկնեի Գորիս քաղաք:

Դրոն անմիջապես Խնձորեսկի վրա շարժեց իր զորամասը: Նույն ժամանակ գյուղի հեղկոմը կազմում է մի հանդուգն վերջնագիր՝ նրան ներկայացնելու համար: Վերջնագիրը տանելու պարտականությունը ստանձնում է Բախշի Առուշանյանը, որը Կուրաթ գետի աջօղակի մոտ այն հանձնում է Դրոյին:

Հեղկոմը Դրոյին առաջարկել էր սահմանային Տեղ գյուղում հանձնել ամբողջ զենքը, հենց այդտեղ էլ արձակել հեծելազոր զորակոչված բնիկ զանգեզուրցիներին, չստանել Խնձորեսկի

¹ ՀՀ ՀՔԿԳԿՊԱ, ք. 4033, ց. 4, գ. 87, ք. 24:

խորհրդային իշխանության տարածքը և զինաթափված զորամասով արագ հեռանալ Մյունխից:

Ի պատասխան այդ անհեթեթ վերջնագրի՝ Գրոն ամիջապես հեծելագործ շարժում է Խնձորեսկի վրա: Չորամասը առանց դժվարության գրավում է գյուղը, իսկ ապստամբները հեռանում են ձորերը՝ համարյա կորուստներ չտալով: Նրանց օգնության չեկան հարևան գյուղերից, չեկան նաև կարմիր բանակի զորամասեր: Մայիսի 28-ին սկսվեցին հարցաքննությունները և ծեծը: Մայիսի 29-ին գյուղի դպրոցի բակում հավաքած գյուղացիների առջև գնդակահարվեցին հեղկոմի անդամ Իսկանդար Էքտիբարյանը և Մկրտիչ Ղարաբաղյանը՝ անվանի բոլշևիկ, Ղարաբաղը և Չանգեզուրը Ադրբեջանին հանձնելու ջերմ կողմնակից, Բաքվում Ղարաբաղ-Չանգեզուրի արտակարգ կոմիսար նշանակված և կարմիր բանակի հետ Չանգեզուր եկող Արմենակ Ղարաբաղյանի հայրը: Բախշի Առուշանյանը և Արսեն Խոյունցը ուղարկվեցին Գորիսի բանտ:

Ապստամբությունը Խնձորեսկում ճնշելուց հետո Չանգեզուրում ծայր առան քաղաքական հալածանքները, բանտարկությունները և գնդակահարությունները, ամենուրեք հետապնդվում էին հուզումների աչքի ընկնող ղեկավարները և առավել ակտիվ մասնակիցները: Կոմունիստների տները խուզարկելիս գավառի իշխանությունների ձեռքն էին անցել ռազմական գաղտնիքներ պարունակող նամակներ՝ հասցեագրված Ադրբեջանի ռազմհեղկոմին և կարմիր բանակի հրամանատարությանը: Խուզարկումների արդյունքում կատարվում էին նորանոր ձեռքարկություններ: Եթե Գորիսի շրջանում կարգը համեմատաբար արագ վերականգնվեց, ապա Միսիանի շրջանում ապստամբները շարունակում էին դիմադրություն ցույց տալ: Ի վերջո, ապստամբությունը այստեղ ևս ճնշվեց, նրա ղեկավարներից մի քանիսը դաժան պատիժների ենթարկվեցին: Գնդակահարվեց Միսիանի ապստամբ զինված ջոկատների ընդհանուր հրամանատար Եղո Իսկանդարյանը¹:

Թեև Մայիսյան ապստամբությունը Չանգեզուրում ճնշվել էր, բայց Ադրբեջանի խորհրդայնացումն անշրջելի էր դարձրել բոլշևիկների արմատավորումը գավառում: Ադրբեջանի խորհրդայնացումը և այնտեղ կարմիր բանակի ներկայությունը մեծապես ոգեշնչել էին Չանգեզուրի, հատկապես՝ Միսիանի և Գորիսի շրջանների բոլշևիկներին՝ կյանքի կոչելով նորանոր կազմակերպություններ կամ բազմամարդ դարձնելով եղածները:

Մայիս-հունիս ամիսներին Միսիանի Բոնակոթ, Շաղաթ, Ղարաքիլիսա, Ախաթյան, Ախբենդ, Անգեղակոթ գյուղերի կոմ-

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊՈԱ, ֆ. 4033, ց. 4, գ. 896, ք. 38:

բջիջներից յուրաքանչյուրում արդեն տասնյակ կուսակցականներ էին հաշվվում¹:

Մայիսի 24-ին Բոնակոթ գյուղում տեղի ունեցավ Միսիանի շրջանի մի շարք գյուղերի բոլշևիկյան կազմակերպությունների ներկայացուցիչների խորհրդակցություն, որն ընտրել էր շրջանային հեղկոմ Թովմաս Ադոնց, Հակոբ Գևորգյան, Պատվական Տեր-Ղազարյան կազմով²: Որոշվեց նաև կազմակերպել կոմունիստական զինված խմբեր, չճանաչել Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը, նախապատրաստվել զինված պայքարի՝ խորհրդային իշխանության հաստատման համար³:

Բոնակոթի խորհրդակցությունից հետո հեղկոմներ կազմակերպվեցին նաև Միսիանի մի շարք գյուղերում: Օրինակ, Անգեղակոթում ստեղծվեց հեղկոմ՝ Մկրտիչ Մկրտումյանի նախագահությամբ, որը բնակչության շրջանում գաղտնի ու բացահայտ բոլշևիկյան պրոպագանդ էր մղում, նախապատրաստվում էր կազմ ու պատրաստ դիմավորելու կարմիր բանակի մուտքը Միսիան:

Միսիանի՝ մեծապես աճած բոլշևիկյան ընդհատակի աշխատանքները ղեկավարում էին Նիկոլայ Արզումանյանը, Միրայել Գրիգորյանը, Մարտիրոս Մկրտչյանը, Հովհաննես Հայրապետյանը և ուրիշներ:

Ամրապնդվում էին նաև Գորիսի բոլշևիկյան կազմակերպությունները, հունիսի սկզբներին շրջանի Տեղ, Կոռնիձոր, Քարահունջ, Աղուլիչեն, Քարաշեն, Շինուհայր, Խոտ գյուղերի կոմբջիջներում հաշվվում էին 150-ից ավելի կոմունիստներ, իսկ Խնձորեսկ գյուղի կազմակերպության անդամների թիվն արդեն անցնում էր 90-ից:

Մայիս-հունիսին հեղկոմներ էին գործում Խնձորեսկում և Շինուհայրում⁴:

Մինչ Մայիսյան ապստամբությունից տենդահար Հայաստանի իշխանություններն ամեն միջոց գործադրում էին վերականգնելու կարգն ու օրինականությունը, այդ նույն ժամանակ կարմիր բանակը արագացնում էր շարժումը դեպի հանրապետության սահմանները՝ նպատակ ունենալով տվյալ ժամանակաշրջանում վճռել երկու հիմնախնդիր.

ա) գրավել հաջորդ վիճելի երկրամասը՝ Չանգեզուրը;

բ) հետապնդելով մուսավաթական զորքերի մնացորդներին՝ նրանց թույլ չտալ մեծ զանգվածներով անցնել Նախիջևան և ամրապնդվել այնտեղ:

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊՈԱ, ֆ. 4033, ց. 4, գ. 73, ք. 35, «Առաջին մասնայական-հեղափոխական շարժումների Հայաստանում (Մայիսյան ապստամբություն): Նյութեր և փաստաթղթեր», էջ 341-342:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ ՀՀ ՊԿՊՈԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 90, ք. 3, ՀՀ ՀՔԿՓԿՊՈԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 180, ք. 6, 7, 8, 14, 15, 16, 18, 20, 22, 23:

Երբ 11-րդ կարմիր բանակի հարվածների տակ բուրքական զորամիավորները ստիպված բողեցին Դադստանը, երբ, այնուհետև, կարմիր զորամասերը մտան Բաբու, և Աղյրեջանը հայտարարվեց խորհրդային, բուրքերը ճիզեր էին թափում կառչած մնալու Անդրկովկասի առանձին տարածքներին և ամենից առաջ՝ Նախիջևանին, որին նրանք կարևորագույն դեր էին հատկացրել իրենց պանբուրքական ծրագրերի մեջ:

Այդ բանը լավ էր ըմբռնում Ռուսաստանի խորհրդային կառավարությունը, որը միջոցներ էր ձեռնարկում խափանելու Նախիջևանին տիրանալու՝ քեմալականների մտադրությունը:

ՌԿ(Բ)Կ Քաղքյուրդյի 1920թ. մայիսի 25-ին ընդունած որոշման մեջ ուղղակի ասված էր, որ անհրաժեշտ է «բոլոր միջոցներով Նախիջևանը պաշտպանել Թուրքիայի նախկին կառավարության և Անտանտի ազդեցությունից»¹: Կասկած չկա, որ այստեղ իրականում խոսքը վերաբերում էր ոչ թե «Թուրքիայի նախկին կառավարությանը», որը ոչ մի իշխանություն չուներ Անատոլիայում, այլ Անգորայի քեմալական իշխանություններին:

Չանգեզուրին հարող Նախիջևանի գավառում վիճակը քարդանում էր նրանով, որ այնտեղ ընդհարվում էին ոչ միայն Խորհրդային Ռուսաստանի և Թուրքիայի, այլև մի կողմից՝ Նախիջևանի փաստացի տերը դարձած Աղյրեջանի և մյուս կողմից՝ Հայաստանի հանրապետությունների շահերը: 1919թ. ամռանը բուրքական զինված ուժերի աջակցությամբ մուսավաթականները ապստամբություն էին քարձրացրել և Նախիջևանի գավառը անջատել Հայաստանից: Հայկական բանակը շարունակում էր կռիվ մղել Նախիջևանը կրկին Հայաստանի Հանրապետության մեջ ներառելու համար, մանավանդ որ, դաշնակիցների և, առաջին հերթին, Անգլիայի կողմից այն պաշտոնապես ճանաչված էր որպես Հայաստանին պատկանող տարածք:

Այդ դժվարին խնդիրը իրագործելիս Հայաստանը, բնականաբար, ընդհարման մեջ մտավ ոչ միայն Նախիջևանի գավառի խաների ու բեկերի գլխավորած մուսավաթական զինված ուժերի, այլև այնտեղ գտնվող բուրքական կանոնավոր զորամասերի հետ:

Իսկ քեմալական զորամասերը Նախիջևանում ամրապնդվել էին ոչ միայն երկրամասը Թուրքիային միացնելու համար, այլև այն պատճառով, որ «Նոր Թուրքիայի» կառավարողները այն դիտում էին որպես մոտ ապագայում Հայաստանի Հանրապետության վրա հարձակում գործելու շատ հարմար զինադաշտ:

1920թ. Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովում արտասանած ճառում Մուստաֆա Քեմալն ասել էր. «Մենք Հայաստանի վրա

արշավելու որոշում ընդունեցինք: 1920թ. հունիսին մենք հրամայեցինք արևելյան շրջաններում նախնական զորահավաք անցկացնել: 15-րդ կորպուսի հրամանատար Քյազիմ Կարաբեքիր փաշան նշանակվեց արևելյան ճակատի հրամանատար»¹:

Կարաբեքիրի նոր նշանակումից հետո Թուրքիայում, հատկապես նրա արևելյան նահանգներում, հայտարարվեց նախնական զորահավաք, և կազմակերպվեց Բայազետյան դիվիզիան՝ 9000 սվիճով: Այդ դիվիզիան, նախքան կարմիր բանակի զորքերի Նախիջևան մուտք գործելը, ներխուժել էր գավառ և գրավել Նախիջևանի, Ջուլֆայի և Օրդուբադի շրջանները: Այնուհետև, առանց հապաղելու բուրքերը ռազմական գործողություններ էին սկսել հայկական զորքերի դեմ:

Հայկական կառավարությունն, իր հերթին, ուժեղացրեց դիվանագիտական ջանքերը՝ Թուրքիայի հետ ընդհարումից խուսափելու համար:

Մի կողմից՝ խորհրդայնացված Աղյրեջանի և նրան փկունք կանգնած քոլշևիկյան Ռուսաստանի, մյուս կողմից՝ Հայաստանի Հանրապետության միջև գնալով աճող հակասությունները հրամայաբար առաջ քաշեցին հայ-ռուսական բանակցությունները սկսելու պահանջը:

Բանակցությունների նախաձեռնությունը վերցրեց ՌՄՅԽՀ կառավարությունը և Հայաստանի կառավարությանն առաջարկեց բանակցություններ վարել Մոսկվայում:

Դեռևս ապրիլի վերջին Երևանում կազմվել էր պատվիրակություն՝ գրող Լևոն Շանթ (պատվիրակության ղեկավար), ՀՀ խորհրդարանի անդամներ Համբարձում Տերտերյան և Լևոն Չարաֆյան հիմնական կազմով: Պատվիրակության մեջ ընդգրկվեցին նաև Սարգիս Այդինյանը և Տեր Հակոբ քահանա Մառիկյանը: Պատվիրակությունը հանձնարարություն ստացավ՝ անմիջապես մեկնել Մոսկվա և Հայաստանի կողմից բանակցություններ վարել խորհրդային կառավարության հետ ու կնքել բարեկամության դաշինք: Պատվիրակությունը կառավարությունից ստանում է հետևյալ հրահանգները.

«1. Խորհրդային Ռուսաստանը պետք է ճանաչի Հայաստանի անկախությունը՝ ընդունելով, որ Հայաստանին են պատկանում Դարբադն ու Գյուլիստանը.

2. Խորհրդային Ռուսաստանը, զոնե սկզբունքով, պետք է ընդունի բուրքահայ հողերի կցումը Հայաստանին.

3. Խորհրդային Ռուսաստանը չպիտի միջամտի Հայաստանի ներքին գործերին, չպիտի Հայաստանում կոմունիստական գործունեություն ծավալի.

¹ Տե՛ս՝ Ա. Ալիբաջյան, Սովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում (1917-1921), էջ 102:

¹ М. Керман, Изъездной Турция, т. 3, Стамбул, Москва, 1934, с. 313.

4. Խորհրդային Ռուսաստանը պիտի բույլ տա, որ Հյուսիսային Կովկասում և Ռուսաստանում գտնվող հայ գաղթականները վերադառնան Հայաստան»¹:

Երևանում, կառավարական շրջաններում, հույսի և ոգևորության մթնոլորտ էր ստեղծվել: Ծառերն այն կարծիքին էին, որ Ռուսաստանի միջնորդությամբ և բարի կամքով հնարավոր կլինի ճշտել Թուրքիայի և Ադրբեջանի հետ Հայաստանի Հանրապետության սահմանները, արդարացի լուծել տարածքային հարցերը:

Պատվիրակությունն անհապաղ մեկնեց Մոսկվա՝ մի ամբողջ ամիս կորցնելով ճանապարհին: Վերջապես, տեղ հասնելուց հետո, մայիսի վերջին սկսվեցին հայ-ռուսական բանակցությունները: Հայկական կողմից բանակցություններին մասնակցում էին Լևոն Ծանթը, Համբարձում Տերտերյանը և Լևոն Զարաֆյանը, խորհրդային կողմից՝ արտգործնախարար Գեորգի Չիչերինը և նրա տեղակալ Լևոն Կարախանը:

Հունիսի 3-ին Մոսկվայից Լևոն Ծանթը հաղորդում էր Երևան, արտգործնախարար Հ. Օհանջանյանին.

«Մեզ հետ բանակցություններ է վարում Կարախանը: Առաջին հանդիպումն ունեցել ենք մայիսի 28-ին: Հույս ունենք մեր միսիայի հաջողությանը: Առայժմ գիտակցաբար չենք գրում մանրամասների մասին: Քեմալի ներկայացուցիչները այստեղ են գտնվում ռազմական օգնություն ստանալու համար: ...Այսօր մենք եղանք Չիչերինի մոտ. գլխավոր դժվարությունը բուրբական Հայաստանի արևմտյան սահմանների հարցն է, հատկապես Էրզրումի մասին՝ Քեմալի պատճառով»²:

Բանակցությունները սկզբում ընթանում էին հաջող, խորհրդային կողմն ընդունեց Հայաստանի առաջ քաշած բոլոր պայմանները: Հունիսի 10-ին Լ. Ծանթը հաղորդում էր Երևան՝ ռուս-հայկական պայմանագրի մոտալուտ ստորագրման մասին. այն նախատեսված էր հունիսի 12-ին: Բայց այդ բանը տեղի չունեցավ, քանի որ փաստաթղթի կնքմանը ամեն կերպ խանգարում էին հատկապես Բարվից, այն պատճառաբանությամբ, թե պարզված չեն Խորհրդային Ադրբեջանի և դաշնակցական Հայաստանի սահմանները՝ հատկապես Ղարաբաղի և Չանգեզուրի կողմից: Բանակցությունների ընթացքի դանդաղեցման և բուրբադրբեջանական կողմից հարուցած խոչընդոտների մասին հունիսի 20-ին Ծանթը հեռագրում է Երևան: Գնալով Հայաստանի պատվիրակությունը հանդիպում է նորանոր դժվարությունների:

Մակայն խորհրդային կառավարությունը շարունակում էր այն տպավորությունը ստեղծել, թե ինքը մտադիր է հօգուտ Հայաստանի

լուծել վիճելի տարածքների հարցը: ՌՍՖՍՀ արտաքին գործերի կոմիսարիատը նույնիսկ կազմել էր Անդրկովկասի վարչական քարտեզ, որտեղ Հայաստանին «նախատեսված էին» ընդարձակ սահմաններ: Այդ քարտեզով Հայաստանի սահմանների մեջ էին առնված նաև Չանգեզուրի, Լեռնային Ղարաբաղի և Նախիջևանի երկրամասերը:

✓ Ծանթի պատվիրակությունը հավատ չէր ընծայում խորհրդային կողմի առաջարկների նկատմամբ և շարունակում էր, ոչ իր մեղքով, անորոշ դրությամբ, օրերն անցկացնել Մոսկվայում: Հայկական պատվիրակության նկատմամբ բոլշևիկյան կառավարության, մեղմ ասած, ոչ բարեկիրք վերաբերմունքի պատճառն այն էր, որ, ինչպես խորհրդային կողմն էր մշտապես շեշտում, Հայաստանի կառավարությունը շարունակում էր իր հույսը կապել Անտանտի տերությունների հետ՝ ակնկալելով, որ նրանց աջակցությամբ կլուծի Թուրքիայի հետ Հայաստանի ունեցած տարածքային հարցերը:

Խորհրդային կողմի նկատմամբ հայկական պատվիրակության անվստահությունը, ինչ խոսք, եիմքեր ուներ: Մոսկվան «վիճելի» հայկական տարածքները խաղաքարտ էր դարձրել Թուրքիայի և Ադրբեջանի համակրանքն ամեն կերպ շահելու համար: «Վիճելի» մարզերի վերաբերյալ հարցերի քննարկումների ժամանակ խորհրդային ղեկավարները դրանցից ամենազանազան կոմբինացիաներ էին սարքում: Նրանք մի դեպքում Չանգեզուրը և Ղարաբաղը տեսնում էին Ադրբեջանի կազմում, իսկ Նախիջևանը՝ Հայաստանի, մյուս դեպքում՝ մտածում էին երեք մարզերն էլ հանձնել Ադրբեջանին, երրորդ դեպքում՝ Չանգեզուրը խոստանում էին թողնել Հայաստանին, իսկ Նախիջևանն ու Ղարաբաղը միացնել Ադրբեջանին և այսպես շարունակ: Եվ ամեն անգամ Ադրբեջանի շահն առաջին զծի վրա էր:»

Մինչ Մոսկվայում հայ-ռուսական բանակցությունները տեղապատյտ էին տալիս, բուրբերը Նախիջևանի կողմից ուժեղացրին ռազմական ճնշումը Հայաստանի վրա: Ուստի Նախիջևանը կորցնելու վտանգը խորհրդային իշխանություններին ստիպեց ժամ առաջ ոտք դնել այնտեղ: Իսկ դա հնարավոր էր Չանգեզուրի գրավումն իրականացնելուց հետո:

Չանգեզուրում օրեցօր սպասում էին կարմիր բանակի ներխուժմանը: Ազգային խորհրդի առաջարկով Չանգեզուրի գեներալ-կոմիսար Սերգեյ Մելիք-Յուլյանը հունիսի 9-ին մեկնեց Երևան՝ գավառի կացության մասին զեկուցելու ՀՀ կառավարությանը: Նրան ժամանակավորապես փոխարինեց գավառի պաշտպանության ակտիվ կազմակերպիչներից մեկը՝ Չախար Յուլյանը: Երևան մեկնելուց առաջ Ս. Մելիք-Յուլյանը դիմեց Չանգեզուրի ժողովրդին՝ կոչ անելով ուժ յխնայել հայրենի

¹ Ս. Վրացիան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 453:

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 529, ք. 39:

լեռնաշխարհը պաշտպանելու համար:

Չանգեզուրյան ուղղությունից Հայաստանի զինված ուժերի ուշադրությունը շեղելու նպատակով, ինչպես ասվեց, 1920թ. մայիսի վերջերին Ղազախի և Քարվանսարայի շրջաններում երևացել էին կարմիր զորամասերի առաջին ստորաբաժանումները: Բայց կարմիր բանակն այդ ժամանակ չմտավ Չանգեզուր, քանի որ իրադրությունը փոխվել էր, ուստի նրա առաջխաղացումը ժամանակավորապես հետաձգվեց: Բանն այն է, որ մուսավաթական ուժերը տեղի չէին տալիս: Կենտրոնանալով Աղրբեջանի խորքերում՝ նրանք խռովություններ էին սկսել, որոնց նպատակն էր վերականգնել հին կարգերը:

Մուսավաթական զինված ուժերին միացել էին Աղրբեջանի խորհրդայնացումից հետո 1920 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին Բաքվից գավառներ փախած նախկին հանրապետության պարագլուխներից շատերը: Գավառներում նրանց էին միացել տասնյակ խաներ և հարյուրավոր բեկեր, որոնք վախ ունեին, որ որքան էլ Աղրբեջանի թուրք բոլշևիկները տարված են պանթուր-քիզմի և պանիսլամիզմի գաղափարներով, բայց Բաքվում մտած ռուս բոլշևիկների թելադրանքով ձեռնամուխ կլինեն իրենց հարստությունների բռնագրավմանը և ունեցած դիրքերի վերացմանը:

Մուսուլմանական հակախորհրդային ապստամբությունն սկսվեց Գյանջայում (Ելիզավետպոլ), մայիսի 26-ին: Այն գլխավորում էր թուրք զեներալ Նուրի փաշան: Հունիսի 5-ին խռովություն բռնկվեց Բարդայում և Ղարաբաղի աղրբեջանական գյուղերում, հունիսի 9-ին՝ Ջաբաբայում: Այս խոշոր ելույթներից բացի, Աղրբեջանի մի շարք քաղաքներում ու գյուղերում ելույթներ ունեցան մուսուլմանական մեծ ու փոքր զինված խառնախմբեր: Այսպես, օրինակ՝ հունիսի սկզբին Ջևաղի գավառում Պետրովսկից 15 կմ հեռավորության վրա, Ալի Աֆունտ մուլլայի աջակցությամբ խան Շիրվանսկին հավաքեց 3000 մարդուց բաղկացած մի ջոկատ, որը հունիսի 3-ին հարձակվեց 28-րդ հրաձգային դիվիզիայի 2-րդ հեծյալ գնդի վրա: Ուժգին դիմադրության հանդիպելով և կրելով կորուստներ՝ ապստամբները Արաքսի ափով ցահանջեցին հարավարևմտյան ուղղությամբ և սկսեցին նոր ուժեր հավաքել: Խան Շիրվանսկին օգնություն ստացավ նաև պարսկական Աղրբեջանից¹:

Խռովությունն ընդգրկել էր նաև Լենքորանի շրջանը, որտեղ գործում էին զեներալ Սելիմովի, Կուլամ Թաղիևի և Շահվարանի ջոկատները՝ մինչև 1500 մարդ:

Այս ու այնտեղ ծագած խոշոր ու ոչ մեծ ապստամբություններն իրենց վրա էին գամել 11-րդ կարմիր բանակի հիմնական ուժերը:

¹ ՌՊՈԱ, ֆ. 109, ց. 1, գ. 896, ք. 18:

1920թ. հունիսի 3-ին Նուրի փաշայի և մուսավաթական բանակի գնդապետ, Ղարաբաղի ջոկատի նախկին պետ Ջեյնալովի զինված ուժերը մոտեցան Շուշիին, իսկ հունիսի 5-ին գրավեցին քաղաքը: Չերքակավեցին Լեռնային Ղարաբաղի հեղկոմի անդամները և մեծ թվով դարաբաղցի բոլշևիկներ: Խռովարարների կողմն անցավ Աղրբեջանի կարմիր բանակի՝ Բաքվի գունդը, որը կազմված էր նախկին մուսավաթական բանակի ասկյարներից¹:

Բացառությամբ Բաքվի շրջանի, Աղրբեջանի այն տարածքներում, որտեղ կային կարմիր բանակի զորամասեր, ապստամբներն ընդհարումներ էին ունենում դրանց հետ, կորուստներ կրում և կորուստներ պատճառում: Մասնավորապես, նրանց հաջողվեց հանկարծակիի բերել խորհրդային ոչ փոքր մի զորամաս և գլխովին կոտորել դրա անձնակազմին: Այդ առիթով «Սլովո» (Թիֆլիս) թերթը գրում էր.

«Ելիզավետպոլում բարձրացրած ապստամբության հետ միաժամանակ, Նուրի փաշայի նախաձեռնությամբ, Ջեվանշիրի գավառում քաթարների կողմից Թարթար գետի հովտում սրի է քաշվել խորհրդային զորքերի մեծ ջոկատ: Խորհրդային իշխանության ներկայացուցիչներ Օրջոնիկիձեճև և Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը հրաման են արձակել ձերբակալելու Նուրի փաշային, որը թաքնվելով, մշակում է Աղրբեջանում խորհրդային բոլոր զորքերի ոչնչացման մասին պլան»²:

Բռնկված թուրք-մուսավաթական հակախորհրդային խռովությունը կարող էր լայն ծավալ ստանալ, եթե կարմիր բանակի զորամասերը չլիսեին վճռական գործողությունների:

Ղարաբաղում խռովությունը վերացնելու համար 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունն այնտեղ ուղարկեց Շտեյզերի 32-րդ հրաձգային դիվիզիայի զորամասերը, որոնց միացավ նաև մուսուլմաններից կազմված, ավտոզրահապատներ ունեցող հատուկ ջոկատը, ինչպես նաև՝ Կուռիչկոյի հրամանատարության տակ գտնվող 18-րդ հեծյալ դիվիզիան: Այդ բոլոր զորամասերին ուղեկցելու հրաման ստացավ Լուսինիչի ավիացիոն ջոկատը, որն օդից գնդացիների կրակով և ռումբերով պետք է ցրեր խռովարարներին:

Հունիսի 8-ին Աղրբեջանի տապալված հանրապետության պառլամենտի նախկին փոխնախագահ Ահմեդ Աղաևը դիմում ուղղեց «քաղաքակիրթ աշխարհի բոլոր ժողովուրդներին և կառավարություններին»: Դիմումն ուղարկվեց նաև «Վրաստանի Հանրապետությանն առընթեր Հայաստանի Հանրապետության

¹ ՀՀ ՀՊՊԿՊՈԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 173, ք. 1-3:

² «Слово» (Тбилиси), 1920, 1 июля.

Նորին Գերագնացության դիվանագիտական պ-րն ներկայացուց-
չին»¹ :

Դիմումի մեջ Ադալը միջազգային հանրությանը բողոք էր
հայտնում զենքի ուժով Ադրբեջանում խորհրդային կարգեր
հաստատելու կապակցությամբ: Անկախության համար երկու
տարվա ընթացքում ահռելի զոհեր կրած ադրբեջանական
ժողովուրդը, գրում է նա, «չէր կարող հաշտվել իր վզին բռնի
փաթաթած նոր կարգերի հետ», ուստի կարճ ժամանակ անց երկրի
տարբեր վայրերում ապստամբության դիմեց՝ պաշտպանելով
Ադրբեջանի բանակի այն զորամասերին, որոնք չեն հպատակվում
բոլշևիկներին:

Դիմումի մեջ նշելով, որ բոլշևիկյան նոր իշխանությունները
արյունալի հաշվեհարդարներ են տեսնում ապստամբների հետ,
Ադալը այնուհետև գրում էր. «Ես կտրականապես բողոքում եմ
քաղաքակիրթ աշխարհի բոլոր ժողովուրդների և նրանց
կառավարությունների առջև՝ Ադրբեջանի ժողովուրդների անկախ
գոյության գերագույն իրավունքը՝ այդքան կոպտությամբ
ոտնահարելու առթիվ և համառորեն խնդրում եմ միջոցներ ձեռք
առնել անհապաղ դադարեցնելու Ադրբեջանում տեղի ունեցող
արյունահեղությունը և նրա սահմաններից դուրս տանելու
ռուսական կարմիր զորքերին, որպեսզի հնարավորություն տրվի
Ադրբեջանի ժողովրդին շարունակելու իր խաղաղ և անկախ
գոյությունը՝ համաձայն իր արտահայտած կամքի:

Իսկ եթե ռուսական կարմիր զորքերը չեն թողնի Ադրբեջանի
սահմանները, այդ դեպքում հետագայում տեղի ունենալիք բոլոր
անցքերի ամբողջ պատասխանատվությունը կընկնի Խորհրդային
Ռուսաստանի վրա»²:

Մինչ մուսավաթական հայտնի գործիչը ադիոդորմ բողոքներ
էր ուղարկում տարբեր կառավարությունների հասցեներով, 1920թ.
հունիսի 10-ին 32-րդ հրաձգային և 18-րդ հեծյալ դիվիզիաների
զորամասերը հարձակման անցան Թարթառի և Լեւերբանի վրա:
Սկսելով այդ հարձակումը՝ կարմիր բանակի հրամանատարությունը
մտախոգ էր իր թիկունքի ապահովման խնդրով, քանի որ հայտնի էր
դարձել, որ Շամխոր կայարանի շրջակայքում, Գյանջայից 30-35
կմ հարավ-արևելք, գործում են խռովարարների բավական ուժեղ
ջոկատներ: Ահա թե ինչու Սարովի շրջանում թողնվեց Կրիվոնոսովի
94-րդ հրաձգային բրիգադը, որն ուժեղ պահակախմբեր կարգեց
Կրզր-Հաջիլի, Բորսունլու, Չամիլլի, Մեխլի բնակավայրերում:
Միաժամանակ բրիգադի հեծյալ պարեկները հետախուզում էին
առջևում ընկած տարածքները:

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 82, ք. 6-8:

² Նույն տեղում:

Հունիսի 12-ին 32-րդ հրաձգային դիվիզիայի զորամասերը
գրավեցին Ադալը, որտեղ ձեռք գցեցին լեռնային 3 հրանոթ, 2
հրասանդ, 5 գնդացի, շատ զինամթերք ու հեռախոսային գույք:
Խռովարարները նահանջեցին դեպի Ջիբրայիլ¹:

Հունիսի 13-ին 32-րդ դիվիզիայից առանձնացվեց մի ուժեղ
ջոկատ, որը հրետանիով և գրահամեքենաներով շարժվեց դեպի
Շուշի և հունիսի 15-ին գրավեց քաղաքը:

Բաքվի հայերեն «Կոմունիստ» թերթը Շուշիի գրավման առթիվ
գրում էր. «Հակահեղափոխության վերջին կայանը՝ Շուշին,
վերցված է քաջարի բանվորագյուղացիական բանակի կողմից.
Հեղափոխության կարմիր դրոշակը նորից ծածանվում է
Ղարաբաղի կենտրոնում»²: Դիվիզիայի մյուս զորամասերը
շարունակեցին զարգացնել հարձակումը դեպի հարավ-արևելք՝
հետապնդելով նահանջող ապստամբ ջոկատներին:

Նորի փաշայի և գնդապետ Ջենյալովի ջախջախված
ջոկատների մնացորդները, Խուդոֆերիսի կամրջով հուլիսի սկզբին
անցնելով Արաքս գետը, հեռացան Պարսկաստան:

1920թ. մայիս-հունիս ամիսներին ծայր առած հակա-
խորհրդային ելույթները հաջողություն չունեցան: Շուրջ 20 օր տևած
կռիվների ընթացքում կարմիր բանակը դաժանորեն ճնշեց
ապստամբությունը:

Հունիսի 13-ին Սերգո Օրջոնիկիձեն Լենինին հղած հեռագրում
զեկուցում էր. «Ապստամբությունը Ղարաբաղում ոչնչացված է.
գրավել ենք 8 հրանոթ՝ լծասարքով, ձիերով, 26 գնդացի, զինամթերքի,
հրացանների ու գնդացիների մեծ պահեստներ: Շարժման
պարագլուխները Նուրի փաշայի գլխավորությամբ
փախան: Հրահրված խավարամիտ գյուղացիությունը պարա-
զլուխների լքումից հետո ձեռնամուխ է եղել կալվածատիրական
ազարակների գրավմանը»³:

Արևելյան ճակատի քենալական զորքերի հրամանատար
Կարաբեքիր փաշային հղած հեռագրով 11-րդ կարմիր բանակի
հրամանատարին փոխարինող Վասիլենկոն և բանակի Ռազմա-
հեղափոխական խորհրդի անդամ Լուկինը հայտնում էին, որ
որոշում է կայացվել ապստամբներից գրաված զենքը և զինամթերքը
հանձնել Անկարայի կառավարությանը՝ «ձեր հայեցողությամբ
Թուրքական հեղափոխական բանակի կարիքների համար
օգտագործելու նպատակով»⁴:

Գանձակում և հարակից շրջաններում ճնշելով մուսավաթա-
կանների խռովությունը և ամրապնդելով խորհրդային կարգերը
Լեռնային Ղարաբաղում 11-րդ կարմիր բանակի 20-րդ և 32-րդ

¹ Տե՛ս Ա. Է. Կարաբեքիր, Интерпретация и гражданская война в Закавказье, ԿՊ 302:

² «Կոմունիստ» (Բաքու), 1920, 20 հունիսի:

³ ՌՊՊԱ, ֆ. 1328, ց. 1, գ. 422, ք. 27:

⁴ Նույն տեղում, գ. 555, ք. 40:

դիվիզիաները ուրիշ զորամասերի հետ վերստին ձեռնարկեցին արշավ դեպի Ջանգեզուր և Նախիջևան: Առաջինը Ջանգեզուր պիտի մտնե 32-րդ դիվիզիան:

Կարմիր բանակի ջանքերով հեշտությամբ տիրելով Լեռնային Դարաբաղին՝ ադրբեջանցիները համոզված էին, որ նույն բանակով հեշտությամբ գրավելու են նաև Ջանգեզուրը, Նախիջևանը, Շարուր-Դարալագյազը: Չի կարելի չգնահատել Ադրբեջանի՝ այն օրերի ղեկավարների համառությունը, նպատակին հասնելու հետևողականությունն ու ճարակությունը: Նրանք հմտորեն էին օգտագործում այն հանգամանքը, որ Անդրկովկասում առաջինը Ադրբեջանն էր խորհրդայնացվել: Ինչպես Մոսկվայից, այնպես էլ Բաքվից հրապարակ էր նետվել այն առասպելը, թե Ադրբեջանը հեղափոխական պայքարի առաջամարտիկ է, որ շատ չանցած այդ հանրապետությունը ոչ միայն օրինակ, այլև իսկական փարոս է դառնալու ողջ արևելքի համար, հետևաբար պետք է ամեն կերպ նրան աջակցել և նրա օգնությամբ նորանոր տարածքներ ներառնել խորհրդային սահմանների մեջ:

Այսպիսով, Ադրբեջանն իր կողքին ուներ Խորհրդային Ռուսաստանը, քիչուրքում՝ քեմալական Թուրքիան: «Նոր Թուրքիայի» կառավարողները, որոնք հաջողությամբ քողարկվել էին հեղափոխական կեղծ ֆրակներով և հանդես էին գալիս իբրև իմպերիալիզմի լծից Արևելքի ճնշված, հատկապես մուսուլմանական, ժողովուրդների ազատագրության ջատագովներ, Հայաստանի նկատմամբ, ըստ էության, շարունակում էին երիտթուրքերի զավթողական արյունարբու քաղաքականությունը: Նրանք որոճում էին հայ ժողովրդի արևելյան հատվածը նույնպես բնաջնջելու ծրագիրը: Ավելին, քեմալականները, որոնց պարագլուխները նույն իրենք՝ երեկվա ակտիվ երիտթուրքերն էին, փայփայում էին պանթուրքական ցնորքներ, երազում էին իրենց պետության սահմանների մեջ ներառել Ադրբեջանը, Դաղստանը, Միջին Ասիան, թուրքալեզու ժողովուրդներով քնակեցված տարածքներ:

Դիվանագիտական սերտ հարաբերությունների մեջ մտնելով քեմալականների հետ՝ խորհրդային կառավարությունը Թուրքիային աջակցում էր Անտանտի տերությունների դեմ մղվող պայքարում: Դրա հետ մեկտեղ խորհրդային կառավարությունը ստիպված էր հաշվի առնել Անդրկովկասի նկատմամբ քեմալականների ագրեսիվ նկրտումները:

Ճշմարտությունը պահանջում է ասել, որ այդ ժամանակ խորհրդային կենտրոնական կառավարության մեջ վերջնական համաձայնություն և միակամություն չկար Դարաբաղը, Ջանգեզուրը և հատկապես Նախիջևանը Ադրբեջանին հանձնելու հարցի շուրջ: Դրան մերթընդներք ընդդիմանում էր Գ. Չիչերինը, որը

բազմիցս հանդես էր եկել հարցը Հայաստանի օգտին լուծելու առաջարկներով: Բայց Թուրքիայի քեմալական կառավարությունը Խորհրդային Ռուսաստանի հետ իր հարաբերությունները հետևողականորեն պայմանավորում էր նրանով, թե այդ մարզերը ում պետք է անցնեն՝ Հայաստանի՞ն, թե՞ Ադրբեջանին: Թուրքիան շարունակում էր ամուր կանգնել վերջինիս քիչուրքին, պաշտպանել նրա ծավալապաշտական նկրտումները, ամեն ինչ անում էր, որպեսզի Հայաստանին մնա միայն մի փոքր «կենսական տարածք»: Իրենց հերքին, Խորհրդային Ադրբեջանի բուշևիկացած կառավարողները, ունենալով «մեծ եղբոր» Թուրքիայի հետևողական աջակցությունը, իրենց դիմումներով ու կոչերով Մոսկվային հանգիստ չէին տալիս, բոլոր միջոցներով մոքիլիզացնում էին խորհրդային կառավարության մեջ ազդեցություն ու վճռական խոսք ունեցող ոչ քիչ քվով սիոնիստ գործիչներին, թուրքասերներին, որպեսզի օգտագործելով հարմար պահը՝ «իմպերիալիստական Հայաստանից» պոկեն նորանոր տարածքներ:

Առայժմ, սակայն, Բաքվին չէր հաջողվել Մոսկվային թեքել «վիճելի» մարզերը անվերապահորեն Ադրբեջանին հանձնելու կողմը: Մոսկվան դեռ շարունակում էր միջնորդի դեր խաղալ Ադրբեջանի և Հայաստանի միջև: Խորհրդային կառավարությունը Անդրկովկասում գտնվող կարմիր բանակի հրամանատարությանը մշտապես հիշեցնում էր իրենց հիմնական խնդիրը՝ գրավել «վիճելի» տարածքները և դրանք այնքան ժամանակ պահել ռազմակալման տակ, մինչև որ համատեղ կորոշվեր դրանց Ադրբեջանին, թե՛ Հայաստանին պատկանելությունը:

Հունիսի 19-ի հեռագրով Գ. Չիչերինը, Բաքվում գտնվող Մերզո Օրջոնիկիձեին կրկին հիշեցնելով ռուսական զորքերի կողմից Դարաբաղը, Ջանգեզուրը և Նախիջևանը ժամանակավորապես ռազմակալելու անհրաժեշտության մասին, գրում էր.

«Բուրժուական Վրաստանի, դաշնակցական Հայաստանի և թուրքական ազգայնականների հետ խաղաղության և փոխզիջումների քաղաքականությունը, որը քաղաքական նկատառումներով թելադրված է կուսակցության Կենտկոմի կողմից, պետք է անշեղորեն անցկացնել... Դարաբաղը, Ջանգեզուրը, Շուշին, Նախիջևանը, Ջուլֆան չպետք է միացվեն ո՛չ Հայաստանին և ո՛չ Ադրբեջանին, այլ պետք է գտնվեն ռուսական օկուպացիոն զորքերի ենթակայության տակ, ուր կստեղծվեն տեղական խորհուրդներ,

* «Վիճելի տարածքների» պատկանելության հարցում խորհրդային կառավարության մեջ եղած տարբեր տեսակետները բանիմաստորեն ու համոզիչ բացահայտել է պատմաբան Իվան Լավանյանն իր մի շարք հրատարակումներում, այդ թվում՝ «К историческим взаимоотношениям Иранского Карабаха. С приложением новых документов» (Москва, 1997) արժեքավոր ուսումնասիրության մեջ:

այլապես ուրիշ որևէ որոշում կարող է ձախողել խաղաղության՝ մեր քաղաքակառուցությունը, որն առաջադրված է ընդհանուր վիճակի պահանջով»¹:

Այսպես թե այնպես, կարմիր բանակը Ադրբեջանի կողմից մոտեցավ Հայաստանի սահմաններին և պատրաստվեց, առանց ժամանակ կորցնելու, Ղարաբաղից մտնել Չանգեզուր:

Արդեն հունիսի վերջին Չանգեզուրի սահմաններին կուտակված էին 28-րդ դիվիզիայի 1-ին գունդը, 281-րդ և 299-րդ հետևակային գնդերը, 1-ին և 2-րդ հեծյալ գնդերը, որոնք ընդհանուր առմամբ կազմում էին 6-7 հազար սվին, 800-1200 թուր, 12 քնդանոթ²:

Գործի մեջ դրվեց 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարության օպերատիվ պլանը, այն է՝ արագ երթով գրավել «վիճելի» Չանգեզուրը և Նախիջևանը:

«Վիճելի» Չանգեզուր... «վիճելի» էր հայտարարված Հայաստանի անվիճելի լեռնավայրերից մեկը՝ իր հարազատ հայ բնակչությանը:

Չանգեզուրը սրանչեյի բնություն ունեցող երկիր է: Չուրկ դաշտավայրերից այն ներկայացնում է բարձրաբերձ լեռների, անդնդախոր ձորերի և կուսական անտառների յուրօրինակ մի աշխարհ: Երեք կողմերից շրջապատված է Կոնգուրո-Ալանգյոզի և Ղարաբաղի լեռնաշղթաներով:

Չանգեզուրի չորս կողմերում ցանցաձև տարածված են լեռնագոտիներ, որոնք իրարից բաժանվում են մեղ և խորունկ ձորերով: Հզոր լեռնաշղթաների վրա բարձրանում են նշանավոր լեռներ՝ Կազբելը (Գյազբել), Ալանգյալը (Ալանգյազ), Խուստուպը, Կոմրուխը, Օբուգարեթը, Ղազանգյոլը, որոնց լանջերին հին-հին դարերում իրենց պատմական դերն ունեցած քերդեր են՝ Կաքավաբերդը, Բաղաբերդը, Հալիձորի, Գեղվա, Ջեյվայի, Նոլվարդի, Արծվանիկի, Կոաթաղի և այլ քերդեր:

Գավառի տարածքով անցնում են Հազարո, Որոտան, Ողջի, Բասուտա, Մեղրի և ուրիշ գետեր:

Միտն Վրացյանը Չանգեզուրի մասին գրել է.

«Շրջապատված բարձրաբերձ, գրեթե ութ ամիս անանցանելի ձյուներով ծածկված լեռներով ու կիրճերով՝ նա իրենից ներկայացնում է մի բնական անմատչելի քերդ: Ներսը կտրտված է անդնդախոր ձորերով և մինչև երկինք սավառնող գագաթներով ու լեռնահանգույցներով, որոնց մի մասը ծածկված է անտառներով և մյուսը՝ ճոխ արոտով: ...Չանգեզուրի լեռները ամառային արոտատեղի են ծառայել Բուռ գետի հովտի թուրքերի համար: Հարյուր հազարավոր թրքական ոչխար ու տավար ամեն տարի

բարձրացել են Չանգեզուրի սարերը և ամբողջ ամառ արածել այն ժամանակ. երբ ինքը՝ Չանգեզուրցին չարաչար նեղվել է սակավահողությունից, հաճախ հավ քշելու տեղ չի ունեցել: Այս հողի վրա տեղի են ունեցել հաճախակի ընդհարումներ: Յարական կառավարությունը հովանավորել է թուրքերին, հայերի ընտիր հողերը խլելով՝ տվել է ռուս գաղթականներին և արհեստական կերպով զարգացրել է Չանգեզուրցի հայ գյուղացիության արտագաղթը»¹:

Մյունիքի և Ղարաբաղի մայր բնությունը իր հզոր ազդեցությունն է գործել բնակչության հոգեբանության վրա: Կուսական անտառներով ծածկված բարձրաբերձ լեռները, անդնդախոր ձորերը, արագավազ գետերն ու գեղահրաշ սարադաշտերը լեռնաշխարհի հայությանը ներշնչել են ազատասիրություն, խիզախություն, հնարամտություն: Եվ, հակառակ իր գլխին եկած բազում արհավիրքների, նա երբեք գլուխ չի խոնարհել օտարի առջև:

Չանգեզուրում ապրող ժողովրդի մասին նույն Վրացյանը այսպես է արտահայտվել.

«Ժողովուրդը՝ քաջ, համարձակ և ազատասեր՝ տարի գլուխ կռվում է բնության հետ՝ իր հացն ապահովելու համար...

Շնորհիվ աշխարհագրական դիրքի, դաժան բնության ու տնտեսական աննպաստ պայմանների՝ Չանգեզուրցին դարերի ընթացքում... վարժվել է չարքաշ ապրելակերպի: Նրա մեջ զարգացել է աշխատասիրությունը, ամրացել՝ կամքը, կազմվել ու պնդացել է սերը դեպի ազատ ու անկախ կյանքը: Նա սովորել է ավելի ապավինել իր բազուկին ու հրացանին, քան դրսի ուժին, և այս հատկության շնորհիվ դժվարությամբ է համակերպվել բռնության և հաջողությամբ դիմադրել դրսից եղած հարձակումներին: Իր խրոխտ լեռներին և իր հոգու արիությանն է պարտական Չանգեզուրցին, որ տաճիկ-ադրբեջանական բոլոր կատաղի ճիգերը Չանգեզուրը նվաճելու՝ անցան անհետևանք»²:

Չանգեզուրի բնակչության զբաղմունքն էին երկրագործությունը, այգեգործությունը, անասնապահությունը, մեղվաբուծությունը, գինեգործությունը և այլն:

Չանգեզուրը հարուստ էր պղնձի հանքերով, որոնց մեծ մասի մշակումը կատարվում էր Ղափանի շրջանի կենտրոնում՝ Հանքերում: Գրանց մշակման գործում, բացի հայերից, ընդգրկված էին նաև օտարերկրացիներ: Հանքերի մեծ մասը պատկանում էր միլիոնատեր Ալեքսանդր Մելիք-Ազարյանին, որը դրանք վաճառել էր ֆրանսիացիներին: Սրանք հանքերը շահագործեցին մի քանի տարի՝ մինչև բուլշևիկյան հեղափոխության հաղթանակը:

¹ "Нагорный Карабах в 1918-1923 гг. Сборник документов и материалов", с. 506.

² ՀՀ ԳԿԳԼ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, փաս 1-ին, ք. 180-181:

¹ Ա. Վրացյան, Կուսակի ուղիներով: Ղազր, դեմեր, սպորումներ, 2 հատոր, էջ 149:

² Նույն տեղում, էջ 150:

Չանգեզուրն աղքատ էր հաղորդակցության միջոցների տեսակետից: Բնակավայրերը մեծ մասամբ իրար հետ կապված էին լեռնայանջրով ու խորունկ ձորերով անցնող գյուղական մեղ արահետներով: Միակ բարեկարգ ճանապարհը Շուշիից եկող խճուղին էր, որը Գորիսի հյուսիսարևելյան բարձունքից ոլորապտույտ իջնում էր քաղաք ու, անցնելով Վարաբակ գետակի կամուրջը, բաժանվում էր երկու ճյուղի. մեկը բարձրանում էր Միսիան -Ղարաբիլիսա՝ անցնելով Եռաբլրի սարահարթը, մյուսը Շուռնուխի անտառով գնում էր դեպի Ղափան:

Չանգեզուրը Ղարաբաղի հետ բացառիկ դեր է խաղացել հայ ժողովրդի քաղաքական վերածննդի, հայ ազատագրական շարժման պատմության մեջ: Մյունիքի և Ղարաբաղի ազնվականության բեկորների՝ մելիքների ուստաններում հրահրվեց հայրենիքի ազատության գաղափարը: Մյունյաց երկրի ազնվականության գավակ, իշխանագն Իսրայել Օրին էր, որ Մյունիքի ու Ղարաբաղի մելիքների աջակցությամբ հսկայական ջանքեր գործադրեց Հայաստանի ազատագրության խնդրով շահագրգռելու Եվրոպան և Ռուսաստանը: Այդ շարժման շարունակությունը եղան 1722-1728 թվականներին Գավիթ Բեկի գլխավորած սյունեցիների հերոսական կռիվները պարսից և օսմանյան բռնապետությունների դեմ: Մյունիքի և Ղարաբաղի շրջաններից են ելել հայ ժողովրդի նորագույն շրջանի ազգային-ազատագրական պայքարի ուսիվրաններից շատերը:

Մյունիքի լուսավոր գավակներն արժանի ներդրում են ունեցել գրականության, գիտության, կրթության, ընդհանրապես մշակույթի գանազան մարզերում: Այստեղ է գտնվում Տաթևի հռչակավոր վանքը, որը դարեր շարունակ մեծ դեր է խաղացել Մյունիքի ժողովրդի հոգևոր-մշակութային կյանքում: Վանական համալիրից վար՝ Ռոտտան գետի աջ ափին, մի նեղ հովտում Մյունյաց մեծ «անապատն» է՝ հայ գիտության և մշակույթի երբեմնի խոշոր օջախներից մեկը:

Նախահեղափոխական տարածքային բաժանմամբ Չանգեզուրի գավառը մտնում էր Ելիզավետպոլի (Գանձակ, Գյանջա) նահանգի մեջ: Գտնվելով նահանգի հարավային ծայրում՝ հյուսիսային և արևելյան կողմերից այն սահմանակից էր Զիվանշիրի, Շուշիի և Զիքրայիլի գավառներին, արևմտյան կողմից՝ Երևանյան նահանգի Նախիջևանի գավառին, իսկ հարավային կողմից՝ Պարսկաստանին՝ սահման ունենալով Արաքս գետը:

Ինչպես առհասարակ Անդրկովկասի զուտ հայկական մյուս շրջանները, այնպես էլ Չանգեզուրը, ցարական կառավարության քաղաքականության հետևանքով ուներ արհեստական վարչական սահմանաբաժանում: Հայկական գավառին էին կցվել Չանգելանի,

Կուրաբիլի և Լաչինի շրջանները, որոնք նախկինում եղել էին հայաբնակ և հայադրոշմ, բայց հետագա դարերի ընթացքում զավթվել և յուրացվել էին կովկասյան թուրքերի և քրդական բախառական ցեղերի կողմից: Թուրք և քուրդ բնակչությանը այդ տարածքները վարչական տեսակետից Չանգեզուր մտցնելու հետևանքով մեծապես փոխվել էր վերջինիս ազգային կազմը: Գավառի ավելի քան 400 բնակավայրերից հայաբնակ էր մեկ քառորդը:

1917թ. Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո, հատկապես նույն տարվա վերջերից, Չանգեզուրի գավառի հայկական և թուրքական մասերը, անջատվելով, սկսեցին ապրել միմյանցից առանձին, մեկուսի:

Անհարազատ թուրքական շրջաններից անջատված Չանգեզուրի հայկական մասի կազմում մնացին 90-ից քիչ ավելի հայկական գյուղեր, որոնցից 25-ը գտնվում էր բուն Չանգեզուրում, 20-ը՝ Միսիանում, 48-ը՝ Ղափանում և Մեղրիում: Գավառի հայկական մասի 140.000 բնակչության մեջ 1918թ. սկզբին հայերը 95.000 էին, թուրքերը՝ 40.000, մյուս ազգությունների ներկայացուցիչները՝ 5000: Այլ կերպ ասած՝ բնակչության 70%-ը հայեր էին, 30%-ը թուրքեր, ռուսներ, քրդեր և այլք՝:

Պատմական Չանգեզուրը (Մյունիք, Միսական) կազմված էր 4 շրջաններից՝ բուն Չանգեզուր (Գորիսի շրջան), Միսիան, Ղափան և Մեղրի (Արևիք), որոնք իրենց մեջ ներառում էին հետևյալ հայկական բնակավայրերը.

Բուն Չանգեզուր: Ավդալարի (Լաչինի) ձորից դեպի արևմուտք տարածվող այս շրջանի հայկական բնակավայրերն էին. Գորիս քաղաք, Գորիս գյուղ, Հին Գորիս, Բուռուն, Քարահունջ, Ալիդուլիչեն, Խնձորեսկ, Գեորու, Մաղանջուղ, Խոզավար, Խնածախ, Բայանդուր, Քարաշեն, Արավուս, Տեղ, Կոռնիձոր (Գերենգուր), Հարար, Տաթև, Սևարանց, Տանձատափ, Յայջի, Հալիձոր, Տրիցաթունք, Շինուհայր (Շնեեր)*, Խոտ: Բուն Չանգեզուրում կային թուրքական 2-3 մանր գյուղ (Շահվեղյար, Էյվազյար, Կուրկալաղ) և մեկ քրդաբնակ գյուղ՝ Քյուրդյար: Շրջանի կենտրոնը Գորիս քաղաքն էր:

Միսիանի շրջան: Անգեղակոթ,** Ղալաջուղ, Շաղաթ, Մազրա, Բալաթ, Ղարաբիլիսա, Ալիու, Բոնակոթ***, Ախաթյան, Բնունիս,

* Ստեփն. Մյունիքի Միսական (թուրքիկ ակնարկ), «Հայրենիք» անապիր, 1956, փետրվար, թիվ 2, էջ 34:

** Հին Շինուհայր եվրոպական համալսարանական կրթություն ստացած, Հայաստանի խորհրդարանի անդամ, Չանգեզուրի ինքնապաշտպանության ղեկավարներից Արշակ Շիբինյանի ծննդավայրն էր:

*** Իսրայել Օրտ հավանական ծննդավայրը:

**** Բունակոթը տվել է խոշոր մտավորական դեմքեր և գործիչներ, ինչպես օրինակ՝ Լալայիզի (Գերենանիս) համալսարանի շրջանավարտ, Հայաստանի խորհրդարանի անդամ, «Աշխատակոթ» թերթի խմբագիր Ահաս Խոթենին, մեծ հայագետ Կիկոբազյան Արմեն, Ատրպատականի (Պարսկաստան) հայոց թեմի առաջնորդ Կերես սրբազան Մելիք-Յուզգյանը, Չանգեզուրի նահանգապետ Սերգեյ Մելիք-Յուզյանը և որիչներ:

Թագաբեւոյ, Աղբեւոյ, Տոյրոս, Ուգ, Շինաբաղ, Լոր, Գետաբաղ, Գարաբաս (Գարաբաս), Շամբ, Լձեն: Միսիանի շրջանում կային զգալի թվով բուրքաբնակ գյուղեր (Աղուղի, Վաղուղի, Շաքի և այլն), որոնց բնակիչները հայտնի էին իրենց ավագակարար կենցաղով: Կային նաև ռուս վերաբնակ մոլոկանների գյուղեր՝ Բազարչայ, Բորիսովկա: Շրջանի կենտրոնը Գարաբիլիսա (Միսիան) գյուղն էր՝ ընկած Որոտան գետի ձախ ափին:

Ղափանի շրջան: - Ղափանի հանքեր, Չեյվա (Դավիթ Բեկ), Մոդես, Ուժանիս, Խղղղրանց, Եղվարդ, Ագարակ, Տանձավեր, Տորթնի, Վերին Խոտանան, Ներքին Խոտանան, Շրվենանց, Խլաբաղ, Առաջածոր, Նորաշեն, Կավարտ, Ըրկենանց, Սևաբար, Չափնի, Արծվանիկ (Երիցվանի), Բարբաբում (Պառավաբումբ), Բեխ, Վաչական, Պաղավերջ (Բաղաբուրջ), Գյուտգում, Ճակատեն, Բաշարանց, Հանդ, Զրդիկենց, Մագրա, Փոխբուտ, Շիշկերտ, Կիմանց, Մավ, Հանդ-Փոքր, Շիկահող, Սրաշեն: Կային բուրքական բազմաթիվ գյուղեր: Շրջանի կենտրոնը Չավրնդուր գետի ափին գտնվող հանքերն էին:

Մեղրու շրջան: Կալեր, Վանք, Տաշտոն, Լիճք (Լիչե), Վահրավա, Կուտեմնիս, Կուրիս, Ագարակ, Մեղրի, Շիվանիձոր (Աստազուր): Թուրքական գյուղերից ամենամեծն Աղարան էր: Մեղրու շրջանի (Արևիք) կենտրոնը Մեղրի գյուղն էր:

Բուն Չանգեզուրի շրջանի կենտրոն Գորիս քաղաքը միաժամանակ Չանգեզուրի գավառի վարչական կենտրոնն էր: Այն ընկած է մի ծառազարդ հովտում՝ համանուն (կամ Վարարակ) գետի ափին, երկու հին գյուղերի՝ հյուսիսային կողմում գտնվող Հին Գորիսի և արևելյան կողմում՝ Գորիս գյուղի արանքում: Վերջինս, փարված բազմաթիվ լեռկ, սրածայր ժայռերով շրջապատված բլրի լանջին, ուներ բազմաթիվ քարանձավներ ու քարայրեր, որոնք դարերի ընթացքում բշնամու հալածանքների ժամանակ բնակիչների համար ծառայել էին որպես քարստոցներ:

Երբ Հին Գորիս գյուղը պիտի վերածվեր քաղաքի, գավառապետն էր մի գերմանացի ռուսական պաշտոնյա՝ Պֆելեր ազգանունով: Իր իսկ կազմած հատակագծով, գերմանական փոքր քաղաքների օրինակով, Գորիս քաղաքի կառուցման համար հատկացրած հարթավայրը նա բաժանել էր քաղամասերի՝ ուղիղ փողոցներով, ծառուղիներով, մայթեզրերով հոսող առուներով, իսկ կենտրոնում, ըստ նախագծի, հիմնել էր մի ընդարձակ հասարակական այգի¹:

Եվ ահա, «վիճելի» տարածք էր հայտարարված ոչ թե նախկին

¹ Արամ Մանուկյանի ծննդավայրը:

² Դաշնակցության նշանավոր գործիչ, «Դրօշակ» թերթի խմբագիր Իսախանուր Մարտիանի (Ալմուճի) և հնչակյան խոշոր գործիչ Մատթեոս Մարգարյանի (Փարսմազ) ծննդավայրը:

³ Տե՛ս *Մանուկյան*, Միսիանի Միսիական (բուրգիկ ակնարկ), «Հայրենիք» ամսագիր, 1956, փետրվար, թիվ 2, էջ 35:

Ելիգավետաղի նահանգի Չանգեզուրի գավառը՝ իր հայ և բուրք բնակչությամբ հանդերձ, այլ այդ գավառի միայն մի մասը՝ անկախ հայկական Չանգեզուրի չորս շրջանները՝ Գորիսը, Միսիանը, Ղափանը և Մեղրին:

Հենց այդ չորս շրջաններն էին, որ անպարտելի բերդերի նման 1917-1920թթ. կանգնել էին բուրքական խորշակի առջև և հերոսական դիմադրությամբ ձախողում էին հայկական Չանգեզուրը գավթելու և նրա ժողովրդին ստրկացնելու՝ դավադիր բշնամու բոլոր ծրագրերը:

Նախքան Չանգեզուր մտնելը՝ կարմիր բանակի հետախուզական ծառայությունները գավառի բոլշևիկների օգնությամբ հայքայթել էին անհրաժեշտ տվյալներ՝ այնտեղի պաշտպանական հնարավորությունների, հայկական զորամասերի դասավորության, զանգեզուրյան զինվորների մարտական ոգու, բնակչության քաղաքական տրամադրությունների մասին և այլն:

Չանգեզուրից հայտնաձուլված տվյալների հիման վրա Շուշիում գտնվող 32-րդ հրաձգային դիվիզիայի շտաբի հետախուզական բաժինը կազմել էր տեղեկանք ու ներկայացրել Բաբու՝ 11-րդ կարմիր բանակի շտաբին: Տեղեկանքում մասնավորապես նշված էր. «...Դարալագյազի ու Չանգեզուրի գավառների պաշտպանությունն իրականացնում է հայկական բանակի արևելյան խմբավորումը, որի կազմում են զանգեզուրյան, դարալագյազյան և դարաբաղյան ջոկատները: Խմբավորման հրամանատարն է Մովսես Միլիկյանը, որի շտաբը գտնվում է Դարալագյազի Կարազանլու գյուղում: Ինչ վերաբերում է առանձին վերցրած Չանգեզուրին, ապա այնտեղ, հետախուզության տվյալներով, չկան կանոնավոր զորամասեր, այլ կա 5000 զինված կամավոր և ընդամենը 67 բանակային սպա, որոնք ապրելով իրենց գյուղերում, սահմանված հերթականությամբ կատարում են գավառի սահմանների պաշտպանությունը: Չանգեզուրյան այդ բոլոր ուժերի հրամանատարի (գեմ. Ն. Ղազարով) և շտաբի պետի (փոխգնդապետ Դոնդարով) նստավայրը Գորիս քաղաքն է: Այստեղ է գտնվում նաև բուն Չանգեզուրի (Գորիսի շրջանի) գլխավոր ջոկատի հրամանատարությունը (ջոկատի հրամանատար՝ նույն ինքը՝ զանգեզուրյան բոլոր ուժերի հրամանատար գեմ. Ղազարով): Այս գլխավոր ջոկատին ենթակա է Չարուղի ջոկատը՝ պորուչիկ Յապոնի և վեց այլ սպաների ղեկավարությամբ: Նույնպես ջոկատներ կան Չանգեզուրի ուրիշ վայրերում. Ղափանի ջոկատի հրամանատարն է Նժդեհը, Միսիանի ջոկատինը՝ Պողոս Տեր-Դավթյանը»:

Իր հերթին, Աղբեջանի կարմիր բանակի շտաբը 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարության տրամադրության տակ էր

¹ ԱՐՊԱՊԱ, ք. 85, գ. 2, գ. 16, ք. 8:

դրել իր հետախուզության կողմից հայթայթված տեղեկությունները: Դրա վկայությունն է ՀՀ ՀՔԿՓԿՊ արխիվում պահվող Խորհրդային Աղբրեջանի՝ կարմիր բանակի շտաբի օպերատիվ բաժնի հետախուզական բաժանմունքին տրամադրած լրտեսական ամփոփագիրը՝:

Խորհրդային հետախուզությունը պարզել էր, որ բոլշևիկները 1920թ. Մայիսյան ապստամբությունը ծանր հարված է հասցրել Չանգեզուրին: Ճիշտ է, գավառի իշխանություններին հաջողվել էր վերականգնել կարգն ու օրինականությունը, բայց մտքերն արդեն պղտորվել էին, և ինչ-որ չափով վտանգված էր լեռնաշխարհի մարդկանց դիմադրության ոգին: Չնայած դրան՝ հետախուզությունը նաև պարզել էր, որ Չանգեզուրցիները, չհաշված բոլշևիկներին ու նրանց համախոհներին, տրամադիր են մինչև վերջ պաշտպանել իրենց գավառը՝ իբրև Հայաստանի Հանրապետության անբաժան մաս:

Դեռևս 1920թ. մայիսի կեսերին Շուշի ժամանած Կովկասյան ճակատի Ռազմահեղափոխական խորհրդի անդամ Մերգո Օրջոնիկիժեն, 11-րդ բանակի հրամանատար Միխայիլ Լևանդովսկին և Ռազմահեղափոխական խորհրդի լիազոր ներկայացուցիչ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը, մոտիկից ծանոթանալով քաղաքական իրադրությանը Լեռնային Դարաբաղում, ինչպես նաև մանրամասն լսելով Չանգեզուրում և Նախիջևանում բնակչության քաղաքական տրամադրությունների մասին հաղորդումներ, իրենց եզրակացությունը պաշտոնապես փոխանցել էին Կենտրոն: Մոսկվա՝ Լենինին, Ստալինին և Գիչերինին հղած հեռագրում Օրջոնիկիժեն մասնավորապես նշել էր. «Հայ և մուսուլմանական բնակչությունը ցնծությամբ է ընդունում ռուսական կարմիր զորքերին: Կարծում են, որ Շուշիի շրջանը, Նախիջևանը, Օրդուբաղը և Ջուլֆան մեր զորքերի կողմից կգրավվեն առանց դիմադրության»²:

Ինչպես տեսնում ենք, իր հեռագրում Մերգո Օրջոնիկիժեն նշված շրջանների կողքին չէր հիշատակում Չանգեզուրը և չէր գտնում, թե կարմիր բանակի զորքերի կողմից այն «կգրավվի առանց դիմադրության»:

Ինչպես վերևում ասվեց, 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը դեռևս 1920թ. մայիսի 25-ին հրաման էր իջեցրել 32-րդ դիվիզիայի հրամանատար Շտեյգերին՝ Լեռնային Դարաբաղը գրավելուց հետո անմիջապես շարժվել Չանգեզուրի վրա:

Բայց այդ առաջադրանքի կատարումը, ինչպես արդեն նշվել է, ժամանակավորապես հետաձգվել էր մուսուլմանական խռովությունների պատճառով: Այժմ նորից օրակարգի մեջ էր դրվում

արշավը դեպի Չանգեզուր և Նախիջևան:

Կարծյալ ուժի մեջ էր մնում 11-րդ կարմիր բանակի՝ Բարդա-Աղամի շրջանում տեղակայված 32-րդ դիվիզիային նախկինում տված հրամանը: Դիվիզիայի հրամանատարությունը ձեռնամուխ եղավ մարտական առաջադրանքի կատարմանը:

32-րդ դիվիզիայից հետո, ըստ ռազմական պլանի, պետք է Չանգեզուր մտնել նաև Գյանջայում տեղաբաշխված 20-րդ դիվիզիան:

Բանակի օպերատիվ պլանով նախատեսված էր, որ Չանգեզուր մտնելուն պես 32-րդ դիվիզիային պետք է ամենալայն աջակցություն ցույց տան գավառի բոլշևիկները և «աշխատավոր գյուղացիները»:

Չնայած Չանգեզուրի բոլշևիկյան գավառային կազմակերպությունը Մայիսյան ապստամբության օրերին ծանր հարվածներ էր ստացել, բայց շարունակում էր պահպանել իր կազմակերպական կառույցը և ակտիվ աշխատանք տանել: Կոմունիստների մի մասը, խույս տալով տեղական իշխանությունների պատիժներից, գործում էր ընդհատակում: Շատ բոլշևիկներ անցել էին խորհրդայնացված Աղբրեջանի՝ Չանգեզուրի գավառին սահմանակից տարածքները: Նրանք այնտեղ վերախմբավորում էին իրենց ուժերը և Չանգեզուրի իշխանությունների դեմ պատրաստվում նոր զինված ելույթի:

Աղբրեջանի խորհրդայնացումն անմիջական սպառնալիք էր ստեղծել Չանգեզուրի համար: Գավառի իշխանությունները քաջ գիտակցում էին, որ լեռնավայրը բոլշևիկների կողմից գրավվելուց հետո այնտեղ սանձազերծվելու են հաշվեհարդարներ, ինչպես արվում էին այն բոլոր տարածքներում, որտեղ ոտք էին դնում կարմիր բանակի զորամասերը, և որտեղ դրանց ետևից հաստատվում էր բոլշևիկների իշխանությունը: Բայց առավել վտանգավորն այն էր, որ Չանգեզուրի անկումով միանալու էին բուրքական աշխարհի երկու թևերը՝ Թուրքիան ու Աղբրեջանը, և այդ դեպքում Հայաստանի Հանրապետության գլխին կախվելու էր մահացու սպառնալիք: Նժդեհը գրել է. «Մեր հայրենիքի համար ստեղծում արդ ծանրաժան պայմանների մեջ բույլատրելի» է հարցնել, թե Սյունիքը պիտի ծառանա՞ր կարմիր բանակի դեմ, թե՞ ոչ:

Այո՛, դա վճռաբար պիտի կտրեր քեմալական ուժերին օգնութեան փութացող կարմիր բանակի զորքերի ճամփան, եթե՛ հաշվի առնելով ուժերի փոխհարաբերությունը, անգամ համոզուեր, թե գերազանցապես անհավասար այդ կռվում իր լեռնոտ բոյնը

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 174, ք. 13-18:

² ԱՊՊՈՒՊԱ, ֆ. 85, ց. 13, գ. 156, ք. 23:

ամբողջապես կը վերածուի Լեոնիդասեան մի կիրճի*, և որպէս նվիրական կտակ ու հիշատակ, նա դարերին իր աճիւնը կը թողնի»¹:

Գավառի իշխանություններն ու դաշնակցական կազմակերպությունները այդ հարցերը բացատրում էին բնակչությանը, ցույց էին տալիս, որ լեռնաշխարհի հայության ապահովությունը կարող է երաշխավորվել միայն Հայաստանի Հանրապետության սահմաններից ներս, որ բուշխկները կողմից հրապարակ բերված «վիճելի տարածքների» մասին հայտարարությունները նպատակ ունեն բրացնել նրա զգոնությունը և կոտրել դիմադրության կորովը: Հայոց հայրենիքի «վիճելի» հայտարարված տարածքները օտարվելու էին Հայաստանից և հանձնվելու Ադրբեջանի գերիշխանությանը:

Չեզոքացնելու համար գավառի իշխանությունների քարոզչությունը՝ 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը և գավառի բուշխկյան ղեկավար գործիչները դիմեցին հակամիջոցների: Չանգեզուրի «աշխատավորների անունից» բազմաթիվ նամակներ ու հեռագրեր էին հղվում Կովկասյան ճակատի Ռազմահեղափոխական խորհրդին, 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությանը, Ադրբեջանի հեղկոմին, Ղարաբաղի հեղկոմի նախագահ Ջամիլ Վեզիրովին, Շուշիի գավառային հեղկոմի նախագահ Բահաթուր Վելիբեկովին, որոնց «հեղինակները» խնդրում էին «օր առաջ օգնության ձեռք մեկնել», «գորք մտցնել գավառ», «կանխել ազգամիջյան հետազա ընդհարումները»: Հեռագրերի, նամակների, խընդրագրերի հիմնական խնաստն այս էր. «Աշխատավորները խորապես գիտակցում են, որ միայն խորհրդային իշխանությունն Անդրկովկասին կրերի խաղաղություն և ազգային համերաշխություն»²:

Այդ օրերին Չանգեզուրի իշխանություններն իրենց հերթին ամեն ինչ արեցին, որպեսզի թույլ չտան կարմիր բանակի զորքերի մուտքը գավառ: Ամենուրեք անցկացվում էին ժողովներ, որոնցում հանդես էին գալիս դաշնակցական գործիչներ, որոնք բնակչությանը կոչ էին ամուս զինված դիմադրություն ցույց տալ կարմիր բանակին: Հունիսի 17-ին Ղափանի հանքերում Նժդեհի ղեկավարությամբ տեղի ունեցավ Կապարգողթի (Ղափան, Գեմվազ, Գողթան) «Հայության ներկայացուցչական ժողովը», որն ընդունեց հետևյալ որոշումը.

«Ա) Բոլոր շարժումները, ներքին թե արտաքին, ուղղված Հայաստանի անկախության և, մասնավորապես, Ղարաբաղ-Չանգեզուրի ազատագրական ձգտումների դեմ, համարել հակահեղափոխական և դավաճանական ու ամեն գնով աջակցել կառավարությանը՝ իրենց սաղմի մեջ խեղդելու երկիրը դեպի կորուստ տանող բոլոր երևույթները. Բ) Ադրբեջանի խորհրդայնացումը համարել քաղաքական շանտաժ, ստեղծված տաճկանադրբեջանյան համիսլամականների և ռազմապաշտների ձեռքով՝ հատկապես Հայաստանի անկախությունը և հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը վտանգելու նպատակով. Գ) Ամեն մի դափանցի, 18-60 տարեկան, ինչպես եղել է մինչև օրս, զենքը ձեռքին կռվելու է Ադրբեջանի դեմ՝ մինչև վերջին փամփուշտն ու արյան կաթիլը, քանի նա կշարունակի իր հայակեր քաղաքականությունը. Դ) Գիշեր - ցերեկ հսկել դիրքերում և կոչ անել Չանգեզուրի ազգաբնակչությանը՝ վարվել նույն ձևով»³:

Այդ օրերին Գողթիսից Ղափան էին անցել Հայաստանի Պատվամեծի անդամներ Արշակ Շիրինյանն ու Վահան Խորենցի: Կապարգողթի հայության հունիսի 17-ի ներկայացուցչական ժողովից հետո նրանք որոշեցին այցելել շրջանի մի քանի գյուղեր և Նժդեհին խնդրեցին իրենց հետ լինել: Գյուղերում ամենուրեք նրանք տեսան գալիք օրերի նկատմամբ բնակչության մտահոգությունն ու տագնապը, քայց նաև՝ զինյալ մարտիկների՝ հայրենի երկիրը պաշտպանելու անկոտրում վճռականությունը:

Այդ օրերին առավել վտանգվածը բուն Չանգեզուրի, Միսիանի և Կապարգողթի հայության ֆիզիկական գոյությունն էր: Եթե Չանգեզուրի հոծ հայությունը, այնուամենայնիվ, ինքնակազմակերպման և ինքնապաշտպանության հնարավորություն ուներ, ապա Կապարգողթի մի մասը կազմող Գողթանի հայությունը բառիս իսկական խնաստով կանգնած էր ֆիզիկապես բնաջնջվելու սպառնալիքի առջև:

Գողթանում ստեղծվել էր գերսպառնական դրություն: Թուրքական և ադրբեջանական զորամասերը Էղիֆի բեյի և Խալիլ փաշայի գլխավորությամբ պատրաստվում էին վերջնականապես կործանել հայոց այդ հին ոստանը: Թշնամին նորանոր ուժեր էր կենտրոնացնում Օրդուբադում: Մովի կատարած ավերածություններից և թշնամու գերադաս ուժերից ահաբեկված գողթանցիները սկսել էին կորստաբեր գաղթը:

Մայիսի վերջերին Կապարգողթի հրամանատար Նժդեհը

* Լեոնիդասյան կիրճ - Թերմոպիլե լեռանցքն է Թեսալիայի և Միսիե Հունաստանի սահմանում: Այստեղ, մ. թ. ա. 480-ին տեղի ունեցավ հույն-պարսկական պատերազմների նշանավոր ճակատամարտերից մեկը: Հունական փոքրաթիվ զորքը Սպարտայի քաջաբի քաջավոր Լեոնիդասի գլխավորությամբ երկու օր հայտոյրյամբ ետ մղեց Պարսից Մեքսոսես արքայի բանակի գոհները: Միայն դավաճանության շնորհիվ պարսկական զորքը կարողացավ հաղթել: Մարտերի ընթացքում բոլոր հույները զոհվեցին: Հերոսի մահով ընկավ նաև Լեոնիդասը, որի ամուսն անտիկ աշխարհում հայրենասիրության և արիության խորհրդանիշ դարձավ: Եսկատամարտի վայրում կանգնեցվել է առյուծ պատկերող հուշարձան (տես Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 4, ՀԱՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Ե., 1978, էջ 180, 569):

¹ Գ. Նժդեհ, Լու պատմականը, էջ 15:

² ՀՀ ՀԳԿԿՊԱ, ֆ. 4033, ց. 6, գ. 12, ք. 8:

³ Գ. Նժդեհ, Ազատ Միսիե, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, քիվ 12, էջ 93:

⁴ Մինչև 1917. Գողթանի գավառակը վարչական տեսակետից մտնում էր Արևանի նահանգի Ղախիբլանի գավառի մեջ: 1918-1919 նախխյնամայության բարդերից ու արտաքստմից հետո Չանգեզուրի իշխանություններն իրենց պաշտպանության տակ էին առել Գողթանը Ղափանի ու Արևիքի հետ այն դիտելով որպես մի միասնական հայկական տարածք, Հայաստանի Հանրապետության մաս, և կազմել Կապարգողթի պաշտպանական միավորումը:

դիմել էր Երևան, ՀՀ զինվորական նախարարին՝ խնդրելով Չանգեզուրի վրայով Գողթան ուղարկել 500 զինվորից բաղկացած զորամաս՝ այնտեղի հայությունը փրկելու համար: Բայց օգնությունը չէր գալիս:

Նույն խնդրանքով հունիսի կեսերին Ղափանի հանքերից Նժդեհը նորից դիմել էր Երևան, այս անգամ Հ. Յ. Դաշնակցության բյուրոյին:

«...Չեզ համար պարզ է և այն, - գրում էր Նժդեհը, - որ Գողթանի տեղահանությանը՝ բշնամին տեր է դառնում Արաքսի ափից (Կարճևան) մինչև Ջուլ ձգվող լեռնաշղթաների բոլոր կարևոր ռազմագիտական քարձուներն ու կետերին և իր մշտական կրակի ու տեռորի տակ է պահելու Չանգեզուրի հարավ-արևմուտքը:

Ընկերներ, մի տարվա տաժանակիր գործունեության արգասիքի ապահովման մտահոգությունը չէ, որ թելադրում է մեզ նոր չավ անել, օգնություն խնդրել, ո՛չ, հազար անգամ ո՛չ: Ընդունեք, որպես արքայոմա, որ առանց Գողթանի Չանգեզուր - Կարաբաղ լինել չի կարող և որ Գողթանի անկման հետ գերեզման կորվի և Նախիջևան - Շարուրի վերագրավման հույսը և մեր ջահել հանրապետության համար կստեղծվի մի աննախընթաց սպառնական դրություն:

Չանգեզուր - Կարաբաղը միշտ մերն են, եթե ժամանակավորապես վտանգվեն անգամ, եթե Գողթանի մի բուռն հերոսական ժողովուրդը չլքի իր Քրիստափորի և Ռոստոմի նվիրական ծննդավայրը: Արագացրե՛ք, ժամը, վայրկյանը ճակատագրական նշանակություն ունի, արագացրե՛ք օգնությունը»¹:

Ի պատասխան Չանգեզուրի իշխանությունների կողմից ձեռնարկվող միջոցների՝ 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը մի կոչով դիմեց «Կարաբաղի և Չանգեզուրի աշխատավորներին», որտեղ ասված էր, որ մուսավաթականները և դաշնակցականները, աղբրեջանցիներին և հայերին միմյանց դեմ կռվի հանելով, ձգտում են ազգային խնդիրները լուծել կոտորածների ու ավերների միջոցով: Հրամանատարությունը հայտարարում էր, որ, արտահայտելով Ռուսաստանի խորհրդային իշխանության կամքը, ինքը որոշել է ակտիվ միջամտել իրադարձություններին և դադարեցնել կոտորածները: «Մենք չենք կարող թույլ տալ, որ... բախվի հայ և թուրք աշխատավորների արյունը: Մենք հաշտություն և խաղաղություն ենք քերում այդ շրջանների բանվորների և գյուղացիների համար:

Ընկեր աշխատավորներ, մի հավատացեք հակահեղափոխականներին, որոնք ձեզ դրդելու են կռվելու խորհրդային իշխանության դեմ:

¹ ՀՀ ԳԿԳԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 73, ք. 7 և շրջերես:

Դուք եկե՛ք մեր ետևից: Պաշտպանեցե՛ք մեզ և մեկնեցե՛ք ձեր եղբայրական ձեռքը: Կորչե՛ն հարուստների, մուսավաթի և դաշնակցականների կառավարությունները:

Կեցցե՛ կարմիր բանակը, որ ազատություն է քերում աշխատավորներին: Կեցցե՛ խորհրդային իշխանությունը»²:

1920թ. հունիսի վերջերին 11-րդ կարմիր բանակի 32-րդ դիվիզիայի զորամասերը Լեռնային Կարաբաղից շարժվեցին դեպի Չանգեզուր:

Բանակի հրամանատարությունը հրահանգ էր ստացել՝ փորձել Չանգեզուրը գրավել առանց կռվի: Ուստի որոշում ընդունվեց բանակցություններ սկսել գավառի իշխանությունների հետ: Այդ նպատակով բանակի հրամանատարությունը կազմավորեց «պատվիրակություն»՝ 15 հոգուց բաղկացած հետախուզական հեծյալ ջոկատ՝ 32-րդ դիվիզիայի զինվորական կոմիսար, լատիշ Կարլ Ռատոնեկի գլխավորությամբ: Նրա հետ էր նաև դիվիզիայի հետախուզության պետը: Ջոկատին միացան նաև Աղբրեջանում գտնվող մի քանի զանգեզուրցի հայ կոմունիստներ:

Նախքան Չանգեզուր ուղևորվելը՝ պատվիրակության ղեկավարը և դիվիզիայի հրամանատարը հանդիպում ունեցան Մաքո Համբարձումյանի և Կարաբաղի մի քանի ուրիշ բոլշևիկ կուսակցական աշխատողների հետ, որոնք կապեր ունեին Չանգեզուրի կուսակցական ընդհատակյա կազմակերպության հետ և քաջատեղյակ էին գավառի իրավիճակին:

Հետախուզական հեծյալ ջոկատը հունիսի 29-ին մոտեցավ սահմանին: Տասնամյակներ հետո իր հուշերում Կ. Ռատոնեկը գրել է. «Ահա և սահմանը: Այն անցնելով, ժայռի վրա քարձրացրինք կարմիր դրոշը, կիրճով մեկ քարձր ձայնով հայտնեցինք, որ եկել է կարմիր բանակը: Այնուհետև կիրճով շարժվեցինք առաջ: Ներքևում երևում էին ցախ հավաքող գյուղացիներ և դիրք մտած զինվորներ»:
Առջևում Լեռնային Կարաբաղին հարող Գորիսի շրջանի սահմանամերձ Տեղ գյուղն էր: «Ժայռերից շտապ խճուղի իջան Տեղ գյուղի զինվոր գյուղացիները: Նրանց տեսքն անմխիթար էր՝ հին բանակի մաշված շինելներով և տրեխներով: Նրանցից շատերը ցարական բանակի զինվորներ էին եղել, Առաջին համաշխարհային պատերազմի մասնակիցներ... Շարժվեցինք դեպի գյուղ: Բնակիչները մեզ դիմավորեցին աղուհացով: Եկել էր ողջ գյուղը, անգամ՝ քահանան: Սկսվեց միտինգը: Հետո մեզ հյուրասիրեցին, տեղավորեցին բնակարաններում:

² ՀՀ ԳԿԳԱ, ֆ. 1022, ց. 4, գ. 68, ք. 1:

Ընկել էինք շատ անսովոր իրադրության մեջ. ի՞նչ անել այնուհետև՝ վերադառնա՞լ, թե՞ առաջ գնալ Գորիս: Այդ հարցը լուծեց մի ընկեր, որ գիշերը եկավ Գորիսից, բերելով ընդհատակյա կուսակցական կազմակերպության գրությունը, որն ուներ մոտավորապես հետևյալ բովանդակությունը. եթե ձեր ուժերը բավարար են՝ եկեք, մենք ձեզ կօգնենք: Իսկ եթե թիչ եք՝ վերադարձեք: Մենք բռնել ենք հեռախոսագիր, որտեղ ասվում է, որ Բազարչայից դուրս է եկել Դրոյի 300 հեծյալից կազմված ջոկատը, որը վաղը գալու է ձեր դեմ»¹:

Նույն օրը՝ հունիսի 29-ին, Գորիս քաղաքից Տեղ գյուղ եկան մահ Չանգեզուրի քաղաքացիական իշխանությունների երկու ներկայացուցիչներ՝ Գեղամ Տեր-Մինասյանը և Նիկողայոս Գորունցը:

Սկսվեցին բանակցությունները, որի ընթացքում կարմիր պատվիրակները հիշեցրին, որ Չանգեզուրի շատ աշխատավորներ բազմաթիվ դիմումներ են հղել կարմիր բանակի հրամանատարությանը, օգնություն խնդրել՝ որքան հնարավոր է շուտ գործեր մտցնել գավառ, քանի որ դա, հատկապես Մայիսյան ապստամբությունը ճնշելուց հետո, հրամայական անհրաժեշտություն է դարձել: Նրանք ասացին, որ ապստամբները ենթարկվում են հալածանքների և հետապնդումների, իսկ կոմունիստների դեմ կիրառվում են դաժան միջոցներ: Կարմիր բանակի պատվիրակությունը հայտարարեց, որ ստեղծված վիճակից դուրս գալու միակ ելքը Չանգեզուրում խորհրդային կարգեր հաստատելն է: Նաև տեղյակ պահվեց, որ այդ նպատակով բանակի հրամանատարությունը որոշել է զորամիավորումներ մտցնել գավառ: Պատվիրակությունը Չանգեզուրի իշխանություններից պահանջեց գեներ չբարձրացնել կարմիր բանակի զորքերի դեմ, այլ խաղաղ ճանապարհով, առանց արյուն թափելու ընդունել խորհուրդների իշխանությունը²:

Գորիսի պատվիրակությունը կտրականապես մերժեց ներկայացված պահանջները և հայտարարեց, որ եթե կարմիր բանակի զորամիավորումները մուտք գործեն Չանգեզուր, ապա գավառի իշխանությունները դա կդիտեն իբրև ներխուժում և բոլոր միջոցներով կկազմակերպեն զինված դիմադրություն:

Բանակցությունները, այսպիսով, ոչ մի արդյունք չտվեցին:

¹ «Մովսեսական Հայաստան», 1974, 22 մարտի:

² Նույն տեղում:

Կարլ Ռատսենկի գլխավորած խորհրդային հետախուզական հեծյալ ջոկատը, բողմելով Տեղ գյուղը, վերադարձավ Աղրեջանի տարածք¹:

Կարմիր բանակի հետախուզական հեծյալ ջոկատի պետի հետ ունեցած բանակցությունների մասին Գորիսից անմիջապես հաղորդում արվեց Երևան՝ Հայաստանի վարչապետին*:

Բանակցությունների ավարտից հետո Դրոն, որ գտնվում էր Գորիսում, մամակ է ուղարկում Մեղրիում գտնվող Նժդեհին, որի հետ էին Շիրինյանը և Խորենին: Նամակում ասված էր, թե բոլշևիկներն ուժեր են կենտրոնացրել Չարուդում և պատրաստ են անցնել Չանգեզուր: Այդ լուրի վրա նրանք երեքով անմիջապես վերադառնում են Գափան:

Գորիսի շրջանի պաշտպանության ամրացումը դարձել էր ամենահրատապ խնդիրը, ուստի Շիրինյանն ու Խորենին Աշոտ Մելիք-Մուսյանի հետ Գափանի հանքերից ուղևորվում են Գորիս քաղաք:

Կարմիր բանակի հրամանատարության համար պարզ էր դարձել, որ Չանգեզուրցիները չեն հետևելու՝ համարյա առանց դիմադրության Գարաբաղը Աղրեջանի բոլշևիկներին հանձնելու օրինակին և ունեցած բոլոր միջոցներով պաշտպանելու են իրենց երկրամասը:

Աղրեջանի ղեկավարությունը կարմիր բանակի հրամանատարությանը խորհուրդ տվեց դեպի Չանգեզուր արշավի ընթացքում գավառի դեմ ուղղել Գարաբաղի և Չանգեզուրի միջև ընկած շրջանների քրդերի զինված ուժերը: Հրամանատարությունը գերադասեց նախ օգտագործել հետախուզության հնարավորությունները՝ որքան կարելի է շատ բան իմանալու քրդերի, նրանց քաղաքական տրամադրությունների, ռազմական ուժի մասին:

32-րդ դիվիզիայի հրամանատար Ետեյզերը և դիվիզիայի զինկոմ Ռատսենկը հունիսի 27-ին 11-րդ բանակի հրամանատարին հետևյալ տեղեկություններն էին հաղորդում Չանգեզուրին հարակից Քուրդիստանի մասին. 1. Հատվածը բնակեցված է քրդերով և բոչվոր բուրքերով: 2. Քրդերի առաջնորդը Սուլթանբեկ Սուլթանովն է, որը մեծ ազդեցություն ունի այդտեղի ողջ բնակչության վրա: 3. Քրդերը լավ են տրամադրված կարմիր բանակի նկատմամբ և ամեն ինչ անում են կանխելու Չանգեզուրից հայկական զորքերի ներխուժումը Քուրդիստանի սահմաններից ներս: 4. Քրդերի և հայերի հարաբերությունները ներկայումս թշնամական են: 5. Քրդերը հայերի դեմ ունեն 400 զինված մարտիկ, բացի այդ, պահեստում ունեն 1500 զինված մարդ: 6. Չանգեզուրում հայկական

¹ ՀՀ ՀՊՈՒՄԿՊՆ, ֆ. 4033, ց. 4, գ. 73, ք. 53:

* Կարչապետ Հանր Օհանջանյանի իրվանդոսյան պատմաբան իտալի 23-ից վարչապետի մամուլական լրագրողականությանը էր նշանակվել գյուղատնտեսության և պետական գույքի նախարար Միլոն Կրաչյանը (տե՛ս «Եռագույն» 1920, 30 հունիսի):

ուժերի վերացման համար կարմիր բանակի կողմից քրդական ջոկատների օգտագործումը անթույլատրելի է՝ երկու ազգերի միջև լայնատարած կոտորած առաջ չբերելու համար¹։

Կարմիր բանակի հրամանատարությանը՝ Ադրբեջանի ղեկավարության տված հերթական դիվային խորհուրդն այս անգամ վրիպեց, նպատակին չհասավ։ Դրա փոխարեն հրամանատարությունն ուժեղացրեց կապը Չանգեզուրի բուլշևիկյան ընդհատակի հետ։ Գավառից տարբեր ճանապարհներով Շուշի ու Բաքու էին մեկնում բուլշևիկներ, որոնք, իրենց ներկայացնելով որպես լիազորված պատվիրակներ՝ Չանգեզուրի բնակչության անունից Ադրբեջանի կառավարությանը և կարմիր բանակի հրամանատարությանը խնդրանք էին ներկայացնում՝ արագացնել Չանգեզուրի «ազատագրումը»։

11-րդ բանակի Ռազմահեղափոխական խորհրդի լիազոր, Ղարաբաղ - Չանգեզուրի արտակարգ կոմիսար Արմենակ Ղարազյոզյանը 11-րդ բանակի հրամանատարին հուլիսի 2-ին Շուշիից հեռագրում էր, որ Խնձորեսկի գյուղացիներից մի խումբ եկել է իր մոտ և հայտնել, որ Չանգեզուրի գավառի բնակիչներն անհամբերությամբ սպասում են կարմիր բանակի գալստյանը։ Միաժամանակ Ղարազյոզյանը կարևոր ռազմական տեղեկություններ էր հաղորդում Չանգեզուրում տեղաբաշխված զինվորական մասերի, նրանց զինվածության մասին և այլն²։

Դրանից ընդամենը երեք օր հետո 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը հրաման արձակեց մտնել Չանգեզուրի սահմաններից ներս, տապալել գոյություն ունեցող իշխանությունը և գավառը հայտարարել խորհրդային։

Հուլիսի 4-ին 32-րդ դիվիզիայի հեծյալ բրիգադը Ադրբեջանի կարմիր բանակի զորամասերի հետ Չաբուղ գյուղի հովտից բարձրացավ Տեղ և Կոռնիձոր գյուղերի տափարակը։ Փոքր ընդհարում տեղի ունեցավ սահմանագլխին, զանգեզուրյան զորամասը տեղի տվեց և բռնեց նահանջի ճանապարհը։

Նույն օրը կարմիր բանակի առաջապահ զորամասերը մտան Տեղ և Կոռնիձոր գյուղերը։ Մի քանի ժամ հետո Տեղ գյուղ մտավ նաև կարմիր մի էսկադրոն, ապա նաև՝ դիվիզիայի հեծյալ գունդը։

Տեղ - Քարաշեն հատվածը կարմիր բանակի զորամասերն անցան համարյա առանց դիմադրության։ Քարաշեն գյուղի մոտ զանգեզուրյան զորամասերը մի քանի հրացանային համազարկ տվեցին։ Քարաշեն - Գորիս խճուղու Խնձորեսկ գյուղի հատվածում և նրան հարող հանդամասերում հայ սպաներին թեև հաջողվեց վերախմբավորել ուժերը, բայց կարճատև ընդհարումից հետո շտապ նահանջեցին Գորիս։ Վրա հասած մութը չկանգնեցրեց

կարմիր բանակի զորքերի առաջխաղացումը։ Բուլշևիկյան զորքերի կողմից Չանգեզուրի սահմանը խախտելու և գավառ ներխուժելու մասին Տեղ գյուղից հեռախոսով հայտնեցին Գորիս՝ Ազգային խորհրդին։ Լուրն առնելով՝ Ազգային խորհուրդը հուլիսի 4-ի երեկոյան նիստի հավաքվեց նախագահ Միշա Պարոնյանի տանը։ Ներկա էր նաև Գրոն։

Քննության դրած հարցը մեկն էր. բուլշևիկյան ուժերին դիմադրե՞լ, թե ոչ։ Վիճաբանությունները երկար տևեցին, եղան թեր ու դեմ կարծիքներ։ Գրոն առաջարկեց ամբողջ վարչական կազմով և զորամասերով, թեկուզ ժամանակավորապես, հեռանալ Գորիս քաղաքից և թողնել, որպեսզի բնակչությունն ինքը տեսնի ու համոզվի, որ բուլշևիկների նպատակը Չանգեզուրը Ադրբեջանին ենթարկելն է։ Ի վերջո նիստը որոշեց չդիմադրել և զինված ուժերը, պատասխանատու պաշտոնյաներին ու աչքի ընկնող գործիչներին դուրս քերել քաղաքից։

Հուլիսի լույս 5-ի գիշերը խորհրդային ուժերը բռնեցին քաղաքը հյուսիսարևելյան կողմից շրջափակող բարձունքները։ Վաղ առավոտյան 32-րդ դիվիզիայի հեծյալ բրիգադի զորամասերը մտան Չանգեզուրի վարչական կենտրոն Գորիս քաղաքը։ Չանգեզուրը հայտարարվեց խորհրդային։

Նախօրյակին Բաքվում բացված Ադրբեջանի Արմի-ությունների համագումարում Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի քարտուղար Կամինսկին արել էր հետևյալ հայտարարությունը. «Մտացվել է հեռագիր այն մասին, որ Նժդեհի դեմ ձեռնարկված ռազմական գործողությունները պսակվել են հաջողությամբ և հուլիսի 2-ի առավոտյան ժամը 4-ին ամենաանառիկ կետը՝ հակահեղափոխական բանդաների մայրաքաղաքը՝ Գորիսը, գրավված է քաջարի կարմիր բանակի զորքերի կողմից»³։

Ինչպես ընթերցողը նկատում է, այդ հայտարարությունն արվել է հուլիսի 3-ին, այսինքն՝ Գորիսը գրավելուց երկու օր առաջ։ Դա նշանակում է, որ ռազմաօպերատիվ պլանով նախատեսված էր եղել Գորիսը գրավել հուլիսի 2-ին, և դրանից ելնելով է Կամինսկին արել այդ հայտարարությունը։

Կարմիր բրիգադի զորամասերի հետ եկել էին գավառից Ադրբեջան փախած մի քանի տասնյակ զանգեզուրցի կոմունիստներ։ Քաղաքը գրավելուց երեք օր անց՝ հուլիսի 8-ին, Բաքվից Գորիս եկավ Ղարաբաղ-Չանգեզուրի արտակարգ կոմիսար Արմենակ Ղարազյոզյանը (Կարակոզով)։

Գորիս քաղաքի բնակիչների մի մասը համակրանքով ընդունեց կարմիր բանակի զորամասերի մուտքը Չանգեզուր։ Դրա վկայությունն էր քաղաքի կենտրոնում կայացած միտինգը, որտեղ

¹ ՀՀ ՀՊԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 67, ք. 2-3։

² Նույն տեղում, գ. 8, ք. 101։

³ "Бакский рабочий", 4 июля, 1920.

ելույթներ ունեցան տեղի բուշկիկ ղեկավարներից մի քանիսը, կարմիր բանակի գործի հետ Բաքվից եկած՝ 11-րդ բանակի Ռազմահեղափոխական խորհրդին առընթեր հրամանատարական դասընթացների ղեկավար Ն. Յանիշևսկին և կոմիսար Ս. Մաժոնցը, բանակի այլ ներկայացուցիչներ:

Բայց ավելի մեծ էր տեղի ունեցածից բացահայտ դժգոհ քաղաքացիների թիվը:

Գորիս մտնելով բուշկիկների առաջին գործը եղավ պետական զինապահեստին տիրանալը: Հսկողության համար նշանակված զինվորները, թվով երեք հոգի, հրաժարվում են պահեստին մոտ թողնել կարմիրբանակայիններին, ասելով, որ իրենք՝ որպես պահապաններ, իրենց տեղը կարող են զիջել միմիայն օրինավոր իշխանության՝ Հայաստանի Հանրապետության համապատասխան զինվորական մարմնի կողմից նշանակված մարդկանց: Պարտաճանաչ զինվորների կողմից հանդիպելով մման ընդդիմության՝ կարմիրբանակայինները տեղնուտեղը գնդակահարում են երեքին էլ: Դա Գորիս խորհրդային գործերի կողմից գրավելուց հետո առաջին արյունալի դեպքն էր:

Գորիս քաղաքը գրավելու առաջին օրն իսկ՝ հուլիսի 5-ին, կազմակերպվեց Չանգեզուրի գավառի հեղափոխական կոմիտե (Գավիեղկոմ), որի մեջ մտան Հակոբ Կամարին (նախագահ), Միրայել Չալյանը (նախագահի տեղակալ), Քրիստափոր Մկրտչյանը (քարտուղար), Համբարձում Տեր-Հովհաննիսյանը և Լևոն Առուստամյանը (հեղկոմի անդամներ)¹: Փոքր-ինչ ուշ Հեղկոմի նախագահ դարձավ Հայրապետ Տատյանը, իսկ Հակոբ Կամարին անցավ կուսակցական աշխատանքի: Նրանք բոլորն էլ հին, փորձված բուշկիկներ էին:

Իր առաջին նիստում իսկ, այստեղ ընդունած թիվ 1 որոշումով, Գավիեղկոմը ազդարարում էր (կետ 2), որ Չանգեզուրում քաղաքացիական ողջ իշխանությունը պատկանում է իրեն՝ որպես բարձրագույն խորհրդային մարմնի: 3-րդ կետով Գավիեղկոմը ստեղծեց իր բաժինները. ներքին գործերի, պարենավորման, ժողովրդական տնտեսության, լուսավորության, սոցիալական ապահովության, ժողովրդական առողջապահության, ֆինանսների, ռազմական, արդարադատության, հողային, ինչպես նաև՝ բանվորագյուղացիական տեսչություն: Պարենավորման բաժնի վարիչ նշանակվեց Համբարձում Տեր-Հովհաննիսյանը, ներքին գործերի՝ Միրայել Չալյանը, լուսավորության՝ Մուշեղ Մկրտչյանը, հողային՝ Քրիստափոր Մկրտչյանը, ժողտնտեսության՝ Լևոն Առուստամյանը, սոցիալական ապահովության և ժողովրդական առողջապահության՝ Բժ. Հակոբյանը:

Ստեղծվեցին նաև ենթաբաժիններ՝ բոնագրավման (վարիչ՝

Բախշի Օզանեսյան), բնակարանային (Ալեքսանդր Մելիք-Գաղսյան), փոստ-հեռագրի և հաղորդակցության (Դիլիս): Գորիս քաղաքի միլիցիայի պետ նշանակվեց Մկրտիչ (Մակիչ) Մաշուրյանը:

Իր առաջին իսկ նիստում Գավիեղկոմը հաստատեց Միսիանի շրջանի հեղկոմի կազմը, որի մեջ մտան Պատվական Ղազարյանը (նախագահ), Նիկոլայ Արզումանյանը (տեղակալ), Լևոն Թովմասյանը, Արշամ Տեր-Ղազարյանը, Հովսեփ Հարությունյանը (քարտուղար):

Երկրորդ նիստում հեղկոմը գավառը բաժանեց մի քանի շրջանների և հաստատեց դրանց ղեկավար մարմինների կազմը: Օրինակ՝ բուն Չանգեզուրի նորաստեղծ Հալիձորի շրջանային հեղկոմի նախագահ նշանակվեց Հարություն Թովմասյանը, Խնձորեսկի շրջանի հեղկոմի կազմում էին Արել Ղազարյանը, Հայկ Միլանյանը, Գարեգին Մայիլյանը, Ավագ Չանուցը²:

Հուլիսի 5-ին, այսինքն՝ այն օրը, երբ 11-րդ կարմիր բանակի 32-րդ դիվիզիայի հեծյալ բրիգադն արդեն գրավել էր Գորիս քաղաքը, Տեղ գյուղի հատվածով Չանգեզուր մտան նաև նույն բանակի 28-րդ դիվիզիայի զորամասերը: Մի քանի ժամ անց ժամանելով Գորիս քաղաք՝ դրանք այստեղ միացան 32-րդ դիվիզիայի զորամասերին:

Կարմիր բանակի ճնշման տակ թողնելով Գորիս քաղաքը՝ հայկական զինված ուժերը բաժանվեցին երկու խմբի: Դրոն, իր ուժերի գլուխն անցած, հուլիսի 5-ին նահանջեց Միսիանի ուղղությամբ: Նրան հետևեցին Չախար Յոլյանը և Նիկոլայ Հովսեփյանը՝ Երևան անցնելու համար:

Հայկական ուժերի մյուս մասը Գորիս-Շինուհայր-Տաթև գծով գնաց դեպի Ղափան:

Առանձին ջոկատներ, որոնք չէին հասցրել հեռանալ դեպի Միսիան և դեպի Ղափան, ամրացան տարբեր վայրերում՝ սպասելով դեպքերի հետագա զարգացմանը: Արտեմ Խանգաղյանը, օրինակ, իր հավատարիմ զինակիցների փոքր խմբով բարձրացավ քաղաքից մոտ 10 կմ հեռու ընկած հյուսիսային կողմերի բարձր լեռները, Չարսեր Տեր-Գավթյանը իր ջոկատով գնաց Բուռուն գյուղից վերև ընկած Մանջարի ժայռերի շրջանը:

Հուլիսի 5-ի առավոտյան ժամը 10-ի մոտ Ղափանից Գորիս եկող Շիրինյանը, Խորենին և Մելիք-Մուսյանը քաղաքից ոչ հեռու Քարահունց գյուղում ակնատես են լինում բուշկիկյան բացօթյա միտինգի և այդտեղ էլ իմանում են, որ երևանյան ուժերը տեղի են տվել, ու Գորիս քաղաքն անցել է բուշկիկների ձեռքը: Առանց

¹ ՀՀ ՀՔԿԹԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 158, ք. 1:

² ՀՀ ՀՔԿԹԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 158, ք. 1:

³ Նույն տեղում, ֆ. 4033, ց. 4, գ. 73, ք. 57:

մատնելու իրենց՝ նրանք հեռանում են Քարահունջից: Շիրինյանը Խորենու հետ անցնում է իր հայրենի գյուղը՝ Շինուհայր, իսկ Աշոտ Մելիք-Մուսայանն աճապարում է Հանքեր՝ Նժդեհին հասցնելու Գորիսի անկման լուրը:

Կարմիր բանակի 252-րդ գունդը կարճատև հանգստից հետո, հուլիսի 6-ին սկսեց հետապնդել դեպի Միսիան նահանջող հայկական զորաջոկատին: Գունդը դեռ նոր էր դուրս եկել Գորիսից և ուղղություն վերցրել դեպի Միսիանի շրջանի կենտրոն Լարաքիլիսա գյուղը, երբ դեպի այնտեղ նահանջող Դրոյի զորաջոկատի թիկունքում ապստամբություն ծագեց շրջանի մի քանի գյուղերում: Գորիս - Լարաքիլիսա խճուղու որոշ հատվածներում ապստամբները նույնիսկ փորձ արեցին փակել Դրոյի ջոկատի ճանապարհը, մինչև կհասնեին կարմիր բանակի զորամասերը: Բայց այդ փորձը չհաջողվեց, քանի որ ջոկատը նահանջում էր այնքան արագ, որ ապստամբները նույնիսկ չհասցրին դիրքերի մեջ մտնել: 252-րդ գունդը լուրջ դիմադրության չհանդիպեց ինչպես Եռաբլրի տափարակում, այնպես էլ Միսիանի կենտրոն Լարաքիլիսայի մատույցներում: Դրոն նպատակ ուներ անբանալ Միսիան - Անգեղակոթ հատվածում՝ հատկապես օգտագործելով այդտեղով անցնող խճուղուց հյուսիս ընկած քարձուները:

Սակայն Դրոն, հաշվի առնելով Միսիանի բնակչության մի մասի տրամադրությունները, սիրտ չարեց իրականացնել այդ մտադրությունը և զորքին հրաման տվեց հեռանալ Դարալագյազ: Նահանջն այնքան արագ էր կատարվում, որ նրա զինվորներից ոմանք հրացանները թողնում էին ճանապարհներին, հարմար առիթներ էին փնտրում զորամասը լքելու և կարմիր բանակի զորքերին հանձնվելու համար:

Այնուամենայնիվ, խորհրդային զորամասերին չհաջողվեց գրավել Միսիանի ողջ տարածքը: Գլխավոր մայրուղուց հեռու ընկած բնակավայրերը, ինչպես նաև բնական շատ ամրություններ շարունակում էին մնալ տեղական ազգային զինված ջոկատների ձեռքին:

Հուլիսի 5-ին Գորիսից դուրս եկած և դեպի Լափան գնացող հայկական զորաջոկատները, ի տարբերություն Միսիան-Դարալագյազ նահանջող վաշտերի, չենթարկվեցին հարձակումների կարմիր բանակի զորամասերի կողմից, քանի որ վերջիններս երկու օր շարունակ կարգի էին բերում իրենց ուժերը:

Դադարի այդ պահին 32-րդ դիվիզիայի զինվորական կոմիսար Կարլ Ռատնեկի ստորագրությամբ Գորիսից դիմում հղվեց «Ջանգեզուրի բնակչությանը»: «Հեռավոր Խորհրդային Ռուսաստանից, - ասված էր դիմումի մեջ, - ձեզ մոտ է եկել բանվորագյուղացիական կարմիր բանակը, որպեսզի օգնի ձեզ

ազատագրվելու դաշնակցական կառավարության Շնչումից, որպեսզի օգնի ձեզ կառուցելու նոր, խաղաղ կյանք՝ ինչպես ձեզ, նույնքան՝ աղքատ ու տանջված քաքարական ժողովրդին՝ հոգնեցրած, բոլորին տանջահար արած, անիծյալ պատերազմի փոխարեն»: Նշվում էր, որ Խորհրդային Ռուսաստանի կարմիր բանակը և Խորհրդային Աղբբեջանի կարմիր բանակը եկել են ազատագրելու հարստահարված աշխատավորներին, բայց ոչինչ չէր ասվում գավառի հայ բնակչությանը հուզող հիմնական հարցի մասին. Ջանգեզուրը պիտի ենթարկվի՞ Աղբբեջանին, թե ոչ: Այնուհետև դիմումի մեջ համոզմունք էր հայտնվում, որ «եղբայրական աշխատավոր հայ ժողովուրդը երբեք ձեռք չի բարձրացնի հեղափոխության մեջ իր ավագ եղբոր՝ ռուս գյուղացու և բանվորի վրա: Նա երբեք չի գնա ռուսական կարմիր բանակի դեմ, ընդհակառակը՝ ինքը կստեղծի հայկական կարմիր բանակ և մեզ կօգնի աշխատավոր ժողովրդի թշնամիների՝ խաների, բեկերի, գեներալների, դաշնակների, մուսավաթականների և բուրժուական մյուս սրիկաների դեմ մղվող պայքարում: Դրանում մենք խորապես համոզված ենք»¹:

Իմանալով բուլշևիկների կողմից բուն Ջանգեզուրի կենտրոն Գորիս քաղաքը գրավելու մասին՝ Լափանի հանքերում գտնվող Նժդեհը կարգադրեց շրջանի գյուղերի ներկայացուցիչներին շտապ հրավիրել ժողովի: Լափանի Ազգային խորհրդի եռանդուն քարտուղար Իվան բեկ Մելիք-Քարամյանը գիշերը հեռախոսով և սուրհանդակների միջոցով Նժդեհի կարգադրությունը հաղորդեց բոլոր գյուղերին: Հետևյալ օրը՝ հուլիսի 6-ին, նշանակված ժամին, 37 գյուղերի ներկայացուցիչները եկան Հանքեր, որպեսզի որոշեն բուլշևիկների հանդեպ Լափանի և ընդհանրապես Կապարզողթի բռնելիք դիրքը:

Բացելով ժողովը՝ Նժդեհը հակիրճ ներկայացրեց ստեղծված վիճակը և ներկաներին թողեց որոշման ընդունումը: Ելույթներ ունեցան շատերը՝ բուռն, կրակոտ: Ժողովականների կամքն անկուտրում էր, որոշումը՝ մեկ՝ դիմադրել, կովել մինչև վերջ:

Շիկահող գյուղում ուսուցչություն անող բուլշևիկ Բագրատ Հարությունյանը, որը Նժդեհի նախկին կամավորներից էր, ներկայանալով նրան, ցանկություն է հայտնում գնալ Գորիս և տեղեկություններ բերել խորհրդային զորամասերի վերաբերյալ:

Նժդեհը տալիս է իր համաձայնությունը, և Բ.Հարությունյանը հուլիսի 8-ին մեկնում է Գորիս, ուր իր խոստման համաձայն պիտի մնար մեկ օր և որոշ տեղեկություններ հավաքելուց հետո, գիշերը հեռանար քաղաքից:

Հուլիսի 10-ի գիշերը բուլշևիկյան մի հեծյալ գունդ

¹ Կարտի ունի Աղբբեջանի բարբերի: ² ՀՀ Հնիվոստի, ք. 1022, ց. 8, գ. 92, ք. 4-5:

հանկարծակիի է բերում Ղափանի սահմանագլխային գյուղերից մեկը՝ Խոտանանը: Լուսաբացին այդ մասին Նժդեհին լուր է բերում սուրհանդակը: Կարմիր բանակի գունդը դեպի Ղափան էր առաջնորդում Բագրատ Հարությունյանը¹:

Ստանալով Խոտանանի անկման լուրը՝ Նժդեհը մի քանի քիկնապահներով շտապում է Կավարտ՝ ուղքի հանելու տեղական ուժերը: Այստեղ նրան հայտնում են, որ բոլշևիկյան զորամասերը նաև գրավել են Խյաթաղ ու Առաջածոր գյուղերը և շարժվում են դեպի Հանքեր:

Շուտով խորհրդային հեծելազորը հայտնվում է Կավարտի և Առաջածորի միջև ընկած ձորում: Սակայն այն այլևս առաջնալ չի կարողանում, քանի որ մոտակա գյուղերից հասնում են Նժդեհի վաշտերը և բռնում ճանապարհի երկու կողմերի բարձունքները: Նրա հրամանով պայթեցնում են Կավարտից բերված տակառներից մեկը: Առաջխաղացումը կանգնեցնելով՝ կարմիր բանակի զորամասի հրամանատարությունը բանազնացներ է ուղարկում Նժդեհի մոտ, որոնք սպիտակ դրոշակը պարզած մոտենում են հայերի դիրքերին: Նրանք բերել էին ռուսական զորամասի հրամանատարության հետևյալ նամակը Նժդեհին.

«Կատարի ջոկատի պետին.

Ռուսական կարմիր բանակը եկել է Ջանգեզուրում հաստատելու խորհրդային իշխանություն: Նա, ով զինված դիմադրում է դրան, հանդիսանում է ռուսական կարմիր բանակի թշնամի. նրա նկատմամբ ներում չի լինի: Իսկ նա, ով կամովին կանցնի կարմիր բանակի կողմը և կենթարկվի նրան - ներում կլինի: Նույն բանը վերաբերում է նաև սաղյիչներին, որոնք կեղծ լուրեր են տարածում, թե դեպի Ջանգեզուր են գալիս աղբբեջանական զորամասեր, այլ ոչ թե գալիս է ռուսական կարմիր բանակը:

Հրամայում են.

Կաղարեցնել ամեն տեսակի դիմադրություն և ռուսական կարմիր բանակի զորամասերին բոլոր տալ անարգել անցնելու այն գյուղերը, որոնք գտնվում են Ձեր ճակատային գծից այն կողմ:

Ձեր ջոկատի գործողությունների շրջանում գտնվող ողջ բնակչությանը հայտարարել ռուսական կարմիր բանակի ժամանման մասին, այն մասին, որ նրա դեմ ամեն մի դիմադրություն, ում կողմից էլ որ լինի, կճնշվի զենքի ուժով: Ըստ որում, որևէ գյուղի շրջանում տեղի ունեցող դիմադրության համար պատասխան է տալիս ողջ գյուղը:

Ձեզ հրամայվում է անհապաղ ներկայանալ ինձ, ըստ որում, երաշխավորվում է Ձեր կյանքի անձեռնմխելիությունը:

Սույն հրամանի չկատարումը կդիտվի որպես ռազմական գործողությունների ձեռնարկում կարմիր բանակի դեմ: Պատասխան ուղարկել անմիջապես գրաբերիս միջոցով կամ Ձեր

սուրհանդակով: Ես կգտնվեմ Վերին Խոտանանում:

Ռուսական կարմիր զորամասի պետ՝
Իվանով

Ձինվորական կոմիսար՝
Ա. Կոչետկով²:

Նժդեհը կարդում է նամակը, ապա տեղի է ունենում հետևյալ կարճատև երկխոսությունը կարմիր բանազնացներից մեկի և նրա միջև.

- Պարոն գնդապետ, - դիմելով Նժդեհին ասում է բանազնացը, - խորհրդային հրամանատարությունը խնդրում է ձեզմից ճանապարհ տալ իր զորքերին անցնելու Ջուլֆա:

- Ջուլֆա անցնելու համար կարմիր հրամանատարությունը իր տրամադրության տակ ունի լավագույն ճանապարհը՝ Միսիան - Նախիջևան գիծը, - լինում է Նժդեհի պատասխանը:

- Այդ ճիշտ է, բայց մեզ պետք է Ղափան - Մեղրի գիծը, որ ըստ կարմիր հրամանատարության, մեծապես պիտի հեշտացնի մեր առաջխաղացումը դեպի հեռուները՝ Պարսկաստանի վրայով Հնդկաստան և այլն:

- Ի՞նչ, դուք Պարսկաստանն արդեն խորհրդայնացած եք համարում:

- Գրեթե այո, - պատասխանում է կարմիր բանազնացը³:

Նժդեհը խորհրդային բանազնացներին զգացնել տվեց, որ լավ կլինի, եթե կարմիր բանակի զորքը ետ քաշվի Ղափանի սահմաններից, այլապես սպասվելիք կոիվների և քափվելիք արյան ամբողջ պատասխանատվությունն ընկնելու է կարմիր բանակի հրամանատարության վրա:

Կարմիր բանազնացները հեռացան, իսկ գրավոր պատասխանը Նժդեհը ուղարկեց Առաջածոր գյուղում ապրող, Կապարգողի ինքնապաշտպանության ղեկավարներից, մեկի՝ լեռնային ինժեներ Սմբատ Մելիք-Ստեփանյանի միջոցով, որին և ձերբակալեցին:

Ցերեկվա ժամը 4-ի մոտ բոլշևիկները նահանջում են դեպի Խոտանան՝ իրենց հետ տանելով Մելիք-Ստեփանյանին: Խոտանանից նույն օրը զորամասի զինվորական կոմիսարը Նժդեհին ուղղում է հետևյալ վերջնագիրը.

«Գնդապետ Նժդեհին.

Արդեն Կարաբաղ - Ջանգեզուր է մտել կարմիր բանակը: Բոլոր տեղերում կազմակերպված են հեղկոմներ: Հրամայում են այդ առթիվ հայտարարել ժողովրդին և ճանապարհ տալ Վերին Խոտանանում գտնվող մեր զորամասին անցնելու Մեղրի վրայով Օրդուբաղ - Ջուլֆա:

Ձորամասի զինվորական կոմիսար՝

Իվանով:

10 հուլիս, 1920թ. Վ. Խոտանան⁴:

¹ ՀՀ ԳԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 565, ք. 2-3:

² Գ. Նժդեհ, Հայ-բոլշևիկյան կոիվները, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, քիվ 12, էջ 94:

³ Կարմիր զորամասի հրամանատարությանը ուղարկած Նժդեհի ստապին պատասխան գրությունը չենք հանդիպել ոչ գրավանդության մեջ և ոչ էլ արխիվներում:

⁴ Գ. Նժդեհ, Հայ-բոլշևիկյան կոիվները, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, քիվ 12, էջ 95:

¹ ՀՀ ՀԸԿՓԿՊԱ, ֆ. 4033, ց. 4, գ. 398, ք. 68-77, նույն տեղում, գ. 199, ք. 146-166:

Անմիջապես հետևում է Նժդեհի պատասխան գրությունը.

«Ի պատասխան Ձեր ամսյ 10-ի գրության, հայտնում եմ.

Ղափանի բախտը տնօրինելու գերագույն իրավունքը վերապահված է Ղափանի գյուղացիության խորհրդին.

Ինձ և ինձ ենթակա բոլոր զինվորությանը հրահանգված է պաշտպանել երկրի սահմանները օտար տարրերի ներխուժումից, ով կամ ինչ անվան տակ այդպիսին տեղի ունենա.

Ձեր առաջարկությունը՝ ենթարկել Ղափանը ձեր իշխանության, ես անմիջապես կղնեմ խորհրդին քննության, գրության և պատասխանը ստանալուց.

Եթե Դուք համբերություն ունենաք լսելու գյուղացիության կամքը, արյունահեղության մասին խոսք լինել չի կարող.

Մինչև խորհրդի գումարումը և Ձեզ տրվելիք պատասխանը նրա կողմից, դուք պարտավոր եք հեռացնել Ձեր զորքերը Ղափանի սահմաններից.

Ձեր կողմից ձեռքակալված մեր ներկայացուցիչ Սմբատ Մելիք-Ստեփանյանը պիտի լինի ազատված.

Ես անհատապես լայն ինֆորմացիայի համար դեմ չեի լինի տեսակցելու Ձեր ներկայացուցիչների հետ Ղափանի հանրերում, որոնց անձի անձեռնմխելիության համար տալիս եմ պատվո խոսք:

Կապարգողրի ռազմական ուժերի հրամանատար՝

Նժդեհ:

1920, 10 հուլիս Առաջածոր»¹:

Նժդեհի այս պատասխանին հետևեց կարմիր զորամասի հրամանատարի նոր նամակը.

«Ղափանի ջոկատի պետ Նժդեհին.

Ձեր պատասխանի մեջ տեսնում եմ մերժումն այն ամենի, ինչը կարող էր կանխել արյունահեղությունը, ուստի հայտնում եմ հակիրճ.

1. Ինչպիսի պահանջ էլ Ղափանից ներկայացվի ռուսական կարմիր բանակի դուրսբերման մասին, բավարարվել չի կարող: Ես գործում եմ խորհրդային բարձր հրամանատարության հրամանի համաձայն:

2. Սպասում եմ որոշմանը գյուղացիական խորհրդի, եթե այդպիսին գոյություն ունի, ինչպես նաև բանակցության համար Ձեր ներկայացուցիչների ժամանմանը:

3. Սմբատ Մելիք-Ստեփանյանը կալանված է ժամանակավորապես, որպես պատանդ: Ձեր կողմից ձեռնարկվելիք ագրեսիվ գործողությունները կանխելու նպատակով: Քանի դեռ Դուք պահում եք ռազմաճակատը, նրա ազատման մասին խոսք լինել չի կարող:

4. Մեր ներկայացուցիչների անձնական տեսակցությունը Ձեզ

հետ չի կարող տեղի ունենալ Ղափանի հանրերում, մինչև որ իմ առաջին հրամանին դրական պատասխան չտրվի»¹:

Բուն Չանգեզուրի, Միսիանի, Տաթևի և այլ վայրերի՝ առանց կռվի բուշևիկներին հանձնվելը Նժդեհի մոտ լուրջ անհանգստություն էր առաջ բերել. նա մտածում էր, որ իր խնամքին հանձնած երկրամասը՝ Կապարգողրը, նույնպես կարող է նույն ուղին բռնել:

Ստացած գրությունները Նժդեհը հանձնեց Ղափանի Ազգային խորհրդին՝ խնդրելով քննել և տալ պատասխան: Հուլիսի 12-ին Ազգային խորհուրդը Առաջածոր գյուղում գումարեց Ղափանի ներկայացուցիչների երկրորդ արտակարգ ժողովը՝ նախագահությամբ Գեղեոն Տեր-Մինասյանի և քարտուղարությամբ Վ. Փարսաղանյանի: Հավաքին Ղափանի բոլոր գյուղերից ամեն մեկը ուղարկել էր երկուսական ներկայացուցիչ: Օրակարգում մի հարց էր դրված. «Կարմիր հրամանատարությունից ստացված վերջնագիրը և ընդհանուր հրամանատար Նժդեհի տրվելիք պատասխանը»:

Նժդեհը հարմար գտավ բացակայել ժողովից, որպեսզի դրա մասնակիցներն անկաշկանդ քննարկեն հարցը. ժողովը տեղի էր ունենում բացօթյա, և Նժդեհը, իր համհարզի հետ հեռվում նստած, սպասում էր ժողովրդի ներկայացուցիչների վերջին խոսքին՝ այն է՝ Ղափանը պատրաստ է կռվելու, թե՞ կամավոր հանձնվելու է բուշևիկներին:

Ժողովը երկար տևեց: Ներկաներից ոչ ոք չէր ուզում իր վրա վերցնել վիթխարի պատասխանատվության բեռը: Վաշտապետերից Գերասիմ Աբաջանյանը մոտենալով Նժդեհին՝ տեղեկացնում է ժողովում ստեղծված ծանր մթնոլորտի մասին: Անհրաժեշտ է դառնում հրամանատարի միջամտությունը, և նա մոտենում է ժողովականներին: Բոլորը սպասում են նրա խոսքին, և Նժդեհը դիմում է նրանց հետևյալ հակիրճ խոսքով.

«Ղափանցիներ.

Եկա, ձեր վերջին խոսքը լսելուց առաջ, իմ վերջին խոսքն ասելու ձեզ: Չէ, էլ ոչինչ չունեմ ասելու ձեզ: Միայն մի խնդիր ունեմ, որ չեք կարող չկատարել: Վաղուց է, ինչ կռվում եմ ձեր երկրում ձեզ հետ: Որպես բարոյական վարձատրություն, կուզեի, որ հանելիք իմ աչքերը, կուրացնեիք ինձ, որ անբախտություն չունենայի ձեր գլխին գալիք աղետը տեսնելու» (ընդգծումը Նժդեհինն է - Ա.Ա.)²:

Այս ասելով՝ Նժդեհը հեռանում է ժողովատեղից: Ժողովը շարունակվում է:

Մտտ կես ժամ անց Նժդեհին են ներկայացնում հետևյալ արձանագրությունը. «Ժողովը միաձայնությամբ որոշեց. ա) Կարմիր-

¹ ՀՀ ԳԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 565, ք. 4 և շրջերես:

² ՀՀ ԳԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 565, ք. 5 և շրջերես:

³ Գ. Նժդեհ, Հայ-բուշևիկյան կռիվները. «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, քիվ 12, էջ 95:

ներին թույլ չտալ մտնել Ղափան, բ) Վերին Խոտանանը և նրան հարող մյուս գյուղերը կարմիրներին ենթարկվելու դեպքում կհամարվեն հայրենիքի դավաճան և թշնամի»¹:

Անմիջապես վաշտերին հաղորդվում է Ղափանի ներկայացուցիչների որոշումը և հակառակորդին ուղղված Նժդեհի հետևյալ հակավերջնագիրը.

«Խոտանանում գտնվող կարմիրների գորամասի պետին.

Կապարգողքի գյուղացիական ներկայացուցչական խորհուրդը հրամայել է ինձ ուղարկելու ձեզ վերջնագիրը՝ վաղը՝ ամսույս 13-ին մինչև ժամը 7-ը (այսինքն՝ 24 ժամվա ընթացքում - Ա.Ս.) բողոքել Ղափանի սահմանները, հակառակ դեպքում ստիպված կլինեն անցնելու հարձակողականի և զինու ուժով վանելու ձեզ:

Նժդեհ:

1920թ. 12 հուլիս, Ղափանի համբերը»²:

Հուլիսի 13-ի առավոտյան՝ դեռ լույսը չբացված, կարմիր բանակի գորամասը թողնում է Խոտանանը և նահանջում դեպի Գորիս, իր հետ վերցնելով Նժդեհի վերջնագիրը բերած բանագնացին՝ լեռնային ինժեներ Սմբատ Մելիք-Ստեփանյանին, որին շուտով Գորիսից տանելու էին Բաքու: Միաժամանակ, նահանջելիս գորամասի հրամանատարությունը Վերին Խոտանանից մի կոչով դիմում է շրջակա գյուղերի բնակիչներին՝ զինաբափ անել Նժդեհի ջոկատները և իրենց մոտ հաստատել խորհրդային կարգեր: Դիմումն արձագանք գտավ. մի շարք գյուղեր իրենց հպատակությունն ու հավատարմությունը հայտնեցին խորհրդային իշխանությանը:

Նժդեհը բոլոր միջոցները գործադրեց կասեցնելու խորհրդային զորքերի առաջխաղացումը դեպի Հանքեր: Եվ այդ բանը առայժմ նրան հաջողվեց:

Ղափանի շրջանում բուլշևիկների ամուր հենակետերից մեկը Շիկահող գյուղն էր: Այստեղ գործում էր ուժեղ կոմբջիջ, որի անդամները լայն աշխատանք էին տանում բնակչության շրջանում: Նժդեհը հրամայեց ձերբակալել գյուղի կոմբջիջի երկու ղեկավարներին՝ Բագրատ Հարությունյանին և Պատվական

¹ Գ. Նժդեհ, Իմ սրտաստիանը, էջ 35:

² Գ. Նժդեհ, Հայ-բուլշևիկյան կռիվներ, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, թիվ 12, էջ 96: Արխիվային փաստաթղթում Նժդեհի սույն հավա-վերջնագիրը այսպես է ձևակերպված.

«Վերին Խոտանան եկած գորամասի պետին.

Գյուղացիության ներկայացուցիչների կողմից ինձ տեղեկացված է, որ նրանց կողմից Չեզ տրվում է վերջնագրային ժամկետ՝ մինչև հուլիսի 12-ի ժամը 10-ը Չեզ ենթակա ջոկատը դուրս բերել Խոտանանից: Նրանց կողմից ինձ հրամայված է՝ Ղափանի գյուղացիության կամքը Չեզ կողմից չխառնարկու դեպքում դիմել ակտիվ գործողությունների:

Կապարգողքի գնված ուժերի հրամանատար Նժդեհ

1920, հուլիս 12, ժ. 7 անց 10 ռոպ. Առաջադրոք»

(ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 565, ք. 7 և շրջերես):

Բաբայանին: Բ.Հարությունյանին հաջողվեց խուսափել բանտարկությունից և քարնվել: Պ.Բաբայանը թեև ձերբակալվեց, բայց կոմունիստների զինված ջոկատը կարողացավ նրան ազատել բանտից, որը և շարունակեց ղեկավարել գյուղի կոմբջիջը:

Այսպիսով, 1920թ. հուլիսի 5-ից մինչև 10-ը, այսինքն՝ 5 օրում ժամանակավորապես խորհրդային կարգեր հաստատվեցին բուն Չանգեզուրում, Սիսիանի շրջանում և Ղափանի մի մասում: Այլ խոսքով, կարմիր բանակը գրավել էր Չանգեզուրի մեծ մասը:

Կատարելով իր կառավարության հանձնարարությունը՝ Վրաստանում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Տիգրան Բեկկադյանը հուլիսի 10-ին Թիֆլիսից Խորհրդային Ադրբեջանի արտաքին գործերի ժողովունի ուղարկում է հեռագիր, որում բողոք է հայտնում Հայաստանի նկատմամբ Ադրբեջանի կատարած ագրեսիայի կապակցությամբ: Չանգեզուրի վրա հարձակումը և Գորիսի գրավումը համարելով բացահայտ պատերազմական գործողություն՝ Հայաստանի կառավարությունը պահանջում էր ադրբեջանական զորքերը անհապաղ դուրս բերել այդ վայրերից, հակառակ դեպքում հետագա արյունահեղության ամբողջ պատասխանատուն համարելով ադրբեջանական կողմը՝:

Բուլշևիկների գրաված տարածքներում գնալով էլ ավելի մեծ ծավալներ էին ընդունում անօրեն բռնությունները, էկզեկուցիաներն ու զնդակահարությունները: Ըստ որում, այդ գործում ամենաակտիվ դեր էին կատարում կարմիր բանակի ադրբեջանական զորամասերը և տեղի կոմունիստները³:

Հուլիսի 10-15-ը չեկիստները ձերբակալեցին և անհետացրին Հայաստանի ազգային բանակի՝ Գորիսում տեղակայված զորամասի մի շարք սպաների՝ զնդապետ Բոգդան Մելիք-Հյուսեինյանին, կապիտաններ Մադաթյանին, Վոլոդյա Ռսկանյանին, Արմենակ Պարոնյանին, պորուչիկներ Առուստամյանին, Ըմավոն Տեր-Ղազարյանին, Տրդատ Օհանյանին, Գրիգոր Տռռոզյանին, Ավագ Քոչարյանին, Աստվածատուր Գիլավյանին⁴: Գորիսի բանտից դուրս բերելով՝ բուլշևիկները էլվազար թուրքաբնակ գյուղ տարան պորուչիկ Գարեգին Օհանյանին ու շտաբսկապիտան Սարգսյանին և զնդակահարեցին այնտեղ⁵:

1920թ. հուլիսի 17-ին Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարը հեռագիր է ուղարկում Բաքու՝ Ադրբեջանի արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարին, պատճենը՝ Թիֆլիս՝ Ս. Կիրովին և Թիֆլիս՝ Տ. Բեկկադյանին: Հեռագրում ասված էր, որ «ապօրինաբար ձեր գորամասերը ներս խուժելով Ղարաբաղի և Չանգեզուրի սահմանները, զնդակահարել են գերի ընկած

³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 278, ց. 1, գ. 42, ք. 16:

⁴ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 581, ք. 271:

⁵ «Աստուր», 1920, 10 սեպտեմբերի:

⁶ Նույն տեղում:

հայկական ծառայության մեջ գտնված սպաներին», դրանով իսկ ի չիք դարձրել Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև որևէ համաձայնություն:

«Իմ կառավարության անունից,- նշված էր հեռագրում,- հայտնելով ամենակտրուկ բողոքը ձեր զորամասերի կողմից կատարված ապօրինի գործողությունների համար, նորեն խնդրում եմ ձեզ, ձեռք առնել բոլոր համապատասխան միջոցները՝ Չանգեզուրի սահմաններից և Ղարաբաղի վիճելի շրջաններից անմիջապես հեռացնելու ձեր զորամասերը...»¹:

Միաժամանակ իր կառավարության հանձնարարությամբ Վրաստանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Տիգրան Բեկզադյանը Թիֆլիսում տեսակցություն է ունենում Վրաստանում Ռ.Ս.Ֆեռ-Հ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Սերգեյ Կիրովի հետ և բողոք հայտնում բոլշևիկների կողմից Չանգեզուրում հայկական բանակի սպաների սպանությունների առթիվ²:

Ղարաբաղում և Չանգեզուրում կատարվող արյունալի ոճրագործությունները լրացվում էին հակահայկական այն կամպանիայով, որ սանձազերծվել էր ամբողջ Ադրբեջանում և հատկապես Բաքվում:

Գրքի նախորդ էջերում արդեն նշվել է, որ 1920 թ. ապրիլի 28-ին Ադրբեջանում պետական հեղաշրջում կատարելուց անմիջապես հետո փակվել էր մենշևիկյան Վրաստանի դիվանագիտական միսիան Բաքվում: Բայց դա երկար չէր տևել՝ երկու-երեք օր հետո այն վերաբացվել էր: Վրաց-ադրբեջանական բարեկամությունը նորից մտել էր Մուսավաթի ժամանակվա բնականոն հունի մեջ, թեև Վրաստանը շարունակում էր մնալ անկախ, իսկ Ադրբեջանը խորհրդայնացված էր: Վրացիները, առաջվա պես, այստեղ վայելում էին բացառիկ արտոնություններ. նրանք զորակոչի չէին ենթարկվում, իրավունք ունեին իրենց գույքն ազատորեն տեղափոխել Վրաստան, համարյա բոլոր վրացի բանտարկյալներն ազատ էին արձակվել:

Դրան հակառակ՝ խորհրդային Ադրբեջանում պատանդի վիճակում էր հայտնվել հարյուր հազարների հասնող հայությունը, որի մեջ մեծ թիվ էին կազմում առևտրի բնագավառում իրենց գործին լիովին տիրապետող անձինք, արդյունաբերության ասպարեզի առաջնակարգ մասնագետներ՝ ինժեներներ, տեխնիկներ, որակյալ բանվորներ, ինչպես նաև ազատ մասնագետներ՝ բժիշկներ, ճարտարապետներ, փաստաբաններ և այլն: Հայերին արգելված էր սեփական գույքը դուրս բերել երկրից, իշխանություններն ամեն քայլափոխի նեղում էին հարազատ

բնակավայրերը վերադառնալ ցանկացող հայ գաղթականներին, հայ երիտասարդներին զինակոչում և ստիպում էին կարմիր բանակի զորամասերի կազմում մասնակցել պատժիչ գործողություններին Ղարաբաղում, ձերբակալված էին հայ հասարակության համարյա բոլոր նշանավոր ներկայացուցիչները և այլն¹:

Անտանեյի վիճակ էր ստեղծվել Հայաստանի դիվանագիտական միսիայի համար, որը գտնվում էր մշտական սպառնալիքի տակ՝ պարբերաբար ենթարկվելով արհամարհանքի ու ստորացումների: Պատահական չէ, որ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մ. Հարությունյանն իր կառավարությանը հղած հերթական զեկույցում գրում էր. «Պետք է կամ մեկ անգամ վերաքննության ենթարկել կառավարության այն որոշումը, որով մենք Ադրբեջանում դիվանագիտական միսիա ենք հիմնել, կամ պետք է միսիան բողոքովին վերացնել և ... միանգամ ընդմիջտ մեզ ազատել այն անպատիվ վիճակից, որի մեջ գտնվում ենք այժմ»²:

Ադրբեջանի բոլշևիկ կառավարության այդ աներկյուղ գործողություններին Հայաստանի իշխանություններն ի վիճակի չէին նույնանման պատասխան տալու, քանի որ դրա համար չունեին անհրաժեշտ լծակներ: Հայաստանի Հանրապետության բուրք բնակչությունը թե՛ իր թվով, թե՛ ունեցած հարստությամբ և թե՛ մանավանդ, ինտելեկտուալ կարողություններով իրենից ներկայացնում էր մի արհամարհելի մեծություն, որի նկատմամբ անիմաստ էր կատարել այնպիսի փոխադարձ գործողություններ, ինչպիսիք հայերի նկատմամբ մեծ արդյունավետությամբ կիրառվում էին Ադրբեջանում:

Հայաստանի արտգործնախարարությանն այլ բան չէր մնում անելու, քան վճռական բողոքներ ուղարկել Մոսկվա և Բաքու: Այդ բողոքները կամ անհետևանք էին մնում, կամ մերժվում էին տարօրինակ պատճառաբանություններով, երբեմն էլ՝ լկտի արհամարհանքով:

Հայաստանի արտգործնախարարի հեռագրերից մեկին ի պատասխան՝ խորհրդային կողմը Երևանին համոզում էր ազդել Նժդեհի վրա, որպեսզի նա զենքը ցած դնի: Միաժամանակ Նժդեհի մոտ ուղարկվեցին երկու ռուս պատվիրակներ, որոնք իրենց հրամանատարությունից անձնատուր լինելու առաջարկություն էին բերել, որն, ըստ էության, վերջնագրի բովանդակություն ուներ: Այնտեղ նաև շեշտված էր, որ կամավոր հանձնվելու դեպքում Նժդեհը և իր սպաները կստանան կյանքի ապահովություն: Նժդեհը պատասխանեց, որ ինքը Ղափան եկած պատվիրակներին չի ճանաչում, նրանց հետ բանակցելու ոչ մի կարիք չունի և

¹ «Նարայն», 1920, 21 հունիսի:

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 4, ք. 3:

¹ ՀՀ ՀՊԿՊԱ, ֆ. 4047, ց. 2, գ. 37, ք. 7:

² Նույն տեղում, ք. 9:

առաջարկում է տասնհինգ թուղթից թողնել Ղափանի սահմանները, սպառնալով, հակառակ դեպքում, գնդակահարել¹։

Այդ դեպքից հետո կարմիր բանակի հրամանատարությունը տեղի բոլշևիկների խորհրդով, խաղի մեջ է ներգրավում հայերին։ Նրա հրահանգով Գավիեղկոնը ճանաչված մի քանի գործիչների, որոնք չէին հասցրել հեռանալ կամ գերադասել էին մնալ Գորիսում ու Միսիանում և համագործակցել բոլշևիկների հետ, պատվիրեց իրենց անունից նամակներով Նժդեհին հորդորել դադարեցնելու դիմադրությունը։

Դրանցից մեկը ծախ դաշնակցական Մուշեղ Ջաքարյանն էր, որը Հանքերում գտնվող Նժդեհին և Գողթանի կոմիսար Աշոտ Մելիք-Մուսյանին հուլիսի 21-ին Գորիսից գրած նամակում խորհուրդ էր տալիս որքան հնարավոր է շուտ դադարեցնել կռիվը և Ղափանը հանձնել բոլշևիկներին, քանզի անիմաստ է դիմադրությունը՝ հատկապես այն քանից հետո, երբ խորհրդայնացվել է Աղբրեջանը։ Ղափանի, Չանգեզուրի և ընդհանրապես Հայաստանի փրկությունը միանալն է Խորհրդային Ռուսաստանին, գրում էր նա, մանավանդ, հայ ժողովուրդն արդեն համոզվել է, որ Անգլիայից կամ արևմուտքի որևէ երկրից իրական օգնություն սպասելն անստություն է²։

Բայց ձեռնոցն արդեն նետված էր, և Նժդեհը կտրականապես մերժեց մնան խորհուրդներն ու առաջարկները։ Նա չէր ընդունում «վիճելի» կոչված հասկացությունը՝ պատմական Չանգեզուրը համարելով Հայաստանի Հանրապետության անվիճելի մասը։

Հուլիսի 20-ին ՌՍԲԽՀ արտաքին գործերի ժողկոմ Գ. Չիչերինը հայտագիր է ուղարկում Երևան, Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարի հասցեով, ուր ասված էր.

«Խորհրդային գործերի կողմից այն հողամասերի գրավումը, որոնք հարևան ժողովուրդների կողմի ընթացքում Հայաստանի և Աղբրեջանի միջև վիճելի բնույթ են ստացել, նպատակ ունի դադարեցնել արյունալի կոնֆլիկտները, որոնք կարող են անթիվ աղետալի հետևանքներ ունենալ բոլոր մասնակցողների համար, ինչպես և նպատակ ունի ստեղծել այնպիսի պայմաններ, որոնք հնարավոր դարձնեին խաղաղ ու անկողմնակալ կերպով քննել հողային վիճելի հարցերը»³։

Հայտագրի վերջում Չիչերինը հույս էր հայտնում, որ երկու երկրների միջև ծագած խնդիրները հնարավոր կլինի լուծել բանակցությունների, կարծիքների փոխանակման միջոցով, որոնք ի վերջո կհանգեցնեն բարեկամության դաշնագրի կնքմանը։ Ուստի, գրում էր նա, Խորհրդային Ռուսաստանի լիազոր-ներկայացուցիչ

Քորիս Լեգրանի Երևան գալը վճռական նշանակություն կունենա կուտակված բոլոր քյորիմացությունները պարզելու տեսակետից¹։

Բայց խորհրդային կողմի բացատրությունները և խոստումները հավատ չէին ներշնչում Հայաստանի կառավարական շրջաններին։

Հ. Յ. Դաշնակցության օրգան «Յառաջ» թերթը հուլիսի 22-ի խմբագրականում գրում էր.

«Կարո՞ղ է արդյոք բովանդակ հայ ժողովուրդը հանգիստ ու անխռով Հայաստանի անկախության և ազատության բարիքները վայելել, երբ այդ անկախության և ազատության համար ամենից շատ պայքարած Կարաբաղն ու Չանգեզուրը վերստին պիտի կրեն օտարի անարգ ստրկական շղթան։

Կա անկախ Հայաստան, բայց այդ Հայաստանի մեջ չկան ո՛չ Կարաբաղը և ո՛չ էլ Չանգեզուրը, - սա մի այնպիսի դաժան հեզմանք է ողջ հայության, հայության ողջ պատմության հասցեին, որի հետ չի կարող հաշտվել բովանդակ հայ ժողովրդի և ոչ մեկ շիտակ ու հայրենասեր զավակը։

Այսպես գիտենք մենք մեր ժողովրդին, այսպես գիտենք մեր արյունաներկ դարավոր պատմությունը, այսպես գիտենք, վերջապես, ըմբոստ, անվեհեր ու ազատասեր դարաբաղցուն և զանգեզուրցուն»²։

Հուլիսի 26-ին Վրաստանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Տ. Բեկզադյանը Վրաստանում ՌՍԲԽՀ լիազոր ներկայացուցիչ Ս. Կիրովին գրում էր. «Չեզ հետ իմ վերջին անձնական տեսակցության ժամանակ ես Ձեր ուշադրությունը հրավիրեցի այն տեղեկությունների վրա, որ կան միսիայի տրամադրության տակ։ Դրանք վերաբերում են Չանգեզուրում հայկական ծառայության մեջ գտնվող հայ սպաների գնդակահարությանը, որոնք գերի էին վերցվել խորհրդային գործերի կողմից Չանգեզուր վերջին անօրինական ներխուժման ժամանակ»³։

Հուլիսի 27-ին Հայաստանի արտաքին գործոց նախարար Համո Օհանջանյանը պատասխան է ուղարկում Գ. Չիչերինի՝ հուլիսի 20-ի հայտագրին, ուր ասված էր, որ Հայաստանի կառավարությունը, ինչպես և հայ ժողովուրդը, միայն շնորհակալ կարող են լինել Ռուսաստանի խորհրդային կառավարությունից՝ նրա արտահայտած բարեկամական զգացմունքների և ձգտման համար՝ աջակցել ազատ Հայաստանի ապագա հանգիստ ու խաղաղ կյանքի զարգացմանը։ Սակայն Հ. Օհանջանյանը գրում էր. «Իմ կառավարությունը, դժբախտաբար, պիտի հաստատի, որ Ձեր

¹ Տե՛ս «Յառաջ», 1920, 27 հուլիսի։

² ՀՀ ԳԿԳԱ, ֆ. 499, ց. 1, գ. 11, ք. 1-3։

³ «Յառաջ», 1920, 28 հուլիսի։

¹ «Յառաջ», 1920, 28 հուլիսի։

² Նույն տեղում, 1920, 22 հուլիսի։

³ ՀՀ ԳԿԳԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 219, ք. 12։

կառավարության այդ բարեկամական հավաստիացումները սովետական տեղական իշխանությունների ու աղքեջանյան Ձեր գործառնների հրամանատարության գործողությունների մեջ իրական կյանքում կերպարանափոխվում են Հայաստանի դեմ անվերջ ու անընդհատ բշնամական ռազմական գործողությունների – Ղազախի, Ղարաբաղի և Չանգեզուրի շրջաններում»¹։

Նշելով, որ այդ բշնամական գործողությունները որպես ծանր բեռ ընկնում են հատկապես հայ աշխատավոր գյուղացիության ուսերին և նրան զրկում խաղաղ ու կուլտուրական աշխատանքին նվիրվելու հնարավորությունից, այնուհետև Վ. Օհանջանյանը շեշտում էր, որ «Ռուսաստանի սովետական զորքերի ներկայությունը Հայաստանի վիճելի հայտարարված տարածքներում, իսկ ներկա դեպքում նաև անվիճելի, ինչպես, օրինակ՝ Չանգեզուրի շրջանում, ոչ միայն չի նպաստում առաջն առնելու Հայաստանի և Աղբրեջանի միջև արյունալի կոնֆլիկտների, այլ ավելի ևս նպաստում է դրանց զարգացմանը»²։ Նա հիշեցնում էր, որ Հայաստանի կառավարության նախաձեռնությամբ նախատեսվում է առաջիկայում գումարել հայ-աղբրեջանական կոնֆերանս՝ երկու երկրների միջև խաղաղություն հաստատելու նպատակով, ուստի «Ձեր գորքերի ներկայությունը վերը նատնանշված վայրերում կարող է միայն բացասական ազդեցություն ունենալ և խանգարել ստեղծելու պայմաններ, որոնք հնարավոր դարձնեին կոնֆերանսի կանոնավոր աշխատանքները՝ խաղաղ ու անաչառորեն քննության առնելու տերիտորիալ վիճելի բոլոր հարցերը»³։

Այս նկատառումներից ելնելով՝ Հայաստանի արտգործնախարարը հույս էր հայտնում, որ խորհրդային կողմից ձեռք կառնվեն բոլոր միջոցները՝ շտապ կերպով դադարեցնելու կարմիր բանակի զորամասերի կողմից թույլ տրվող բշնամական գործողությունները Հայաստանի նկատմամբ, դուրս հանելու զորքերը վերոհիշյալ վայրերից, նաև վերջ դնելու հայ հասարակական գործիչների ձեռքակալություններին ու հալածանքներին, որ կատարվում էին Աղբրեջանում⁴։

Այդ օրերին դեպքերն արագ զարգանում էին նաև Նախիջևանի երկրամասում։

1920 թ. հուլիսի սկզբներին թուրքական բայագետյան դիվիզիան, մինչև 9000 սվին, Ջևաղ բեյի հրամանատարությամբ սկսել էր Նախիջևանի, Ջուլֆայի, Օրդուբաղի ընդարձակ շրջանի ռազմակալումը։ Գիվիզիայի առաջապահ զորամասերից մեկը՝ 300 սվինով, հուլիսի 2-ին ուղղություն վերցրեց դեպի Շահբախտի շրջան։

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 276, ց. 1 գ. 219, ք. 40, տե՛ս նաև «Յառաջ», 1920, 30 հուլիսի, թիվ 160։

² Նույն տեղում, գ. 211, ք. 202, տե՛ս նաև «Յառաջ», 1920, 30 հուլիսի։

³ Նույն տեղում։

⁴ «Յառաջ», 1920, 28 հուլիսի։

Այդ նույն ժամանակ հայկական զորքը Արարատյան դաշտից շարժվում էր դեպի Նախիջևան։ Համառ կռիվներից հետո 1920թ. ամռանը հայկական զորամասերին հաջողվել էր Շարուր-Դարալագյազի ուղղությամբ կոտրել թուրքերի ու մուսավաթականների դիմադրությունը և գրավել Շարուրի շրջանը։

Հուլիսի 26-ին հայկական զորքերը գրավեցին նաև Շահբախտի երկաթուղային կայարանը, իսկ առաջատար զորամասերը գրահազնացքի հետ նույնիսկ ընդհուպ մոտեցան Նախիջևան քաղաքին։

Այսպիսի պայմաններում, երբ հայկական զորքերը սպառնում էին գրավել Նախիջևան քաղաքը և ամբողջ գավառը, քեմալականները, որոնք օժտված էին քաղաքական լարախաղացության անուրանալի ձիրքով, այս անգամ էլ իրենց ներկայացրին իբրև խորհրդային իշխանության անկեղծ քարեկաններ ցույց տալով, թե տե՛նչում են իրենց կողքին տեսնել կարմիր բանակի զորամասերին՝ ընդհանուր բշնամու՝ Հայաստանի դեմ համատեղ կռիվ մղելու նպատակով։

Կարմիր բանակի զորքերի՝ Չանգեզուր մտնելուց երկու օր հետո՝ հուլիսի 7-ին, Նախիջևանից Գորիս ժամանեցին Ջևաղ բեյի դիվիզիայի մի քանի պատվիրակներ և ներկայացան խորհրդային հրամանատարությանը։ Նրանք խնդրեցին, որպեսզի ռուսական զորամասերը Չանգեզուրից անցնեն Նախիջևանի գավառ, բռնեն Նախիջևան-Օրդուբաղ գիծը և թուրքական զորամասերի հետ հայերի դեմ համատեղ գործողություններ սկսեն։

Դեպքերի բերումով քաղաքական նման դեմագոգիայի համար նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծված, ու քեմալականները առիքը բաց չթողեցին, որպեսզի իրենց օգտին առավելագույնս օգտագործեն այդ պայմանները։ Եթե Չանգեզուրում ռուսական զորքերը ռազմական ընդհարումների մեջ էին գավառի հայ պաշտպանների հետ, իսկ Նախիջևանի գավառում հայկական զորքերի դեմ կռվում էին թուրքական ուժերը, ապա տրամաբանական էր կարմիր բանակի և քեմալական թուրքերի ուժերի միավորումը և հայկական զորքերի դեմ համատեղ պայքարը։

Եվ դա այն դեպքում, երբ քեմալականները հայ ժողովրդի նկատմամբ հետապնդում էին հեռու գնացող նպատակներ. նրանք չէին հրաժարվել Հայաստանը և հայ ժողովրդին ոչնչացնելու մտքից։ Ուստի հայկական բանակի դեմ կարմիր բանակի և քեմալական զավթիչների համատեղ գործողությունները, բնականաբար, ավելի էին ուժեղացնում հայ ժողովրդի տառապանքները։ Հեղափոխական ֆրակներով քողարկված քեմալական ազգայնականները կարողացել էին վստահություն ձեռք բերել Մոսկվայում, և խորհրդային կառավարությունը, որպես փոխհատուցում, ամեն ինչ անում էր, որպեսզի նրանց հետ

գժտության խնդիրներ չունենա:

1920թ. հուլիսին Մոսկվա հասավ Անկարայի քննալական կառավարության մի մեծ պատվիրակություն՝ Բեքիր Սամի բեյի գլխավորությամբ, որը գնացել էր, պատվիրակության ղեկավարի ասելով, Երրորդ Կոմունիստական Ինտերնացիոնալի 2-րդ համագումարի աշխատանքներին մասնակցելու և խորհրդային կառավարության հետ Անկարայի հաստատած կապերն ամրապնդելու նպատակով:

Խորհրդային իշխանությունների հետ քննալական թուրքերի հարաբերությունների ամրապնդմանը զուգընթաց, Մոսկվայի աչքում և Անկարայի համար գնալով մեծանում էր Բաքվի դերը: Ադրբեջանի մայրաքաղաքը 1920թ. ամառվանից դարձել էր քննալականների գործնական աշխատանքի կենտրոնը:

Հուլիսի 20-ին Մոսկվայից Բաքու էր վերադարձել Խալիլ փաշան, որին ընդունել էին մեծ հանդիսավորությամբ: Նրա համար Ադրբեջանում ստեղծվեցին գործելու ամենաբարենպաստ պայմաններ: Խորհրդային իշխանությունների աջակցությամբ Խալիլ փաշան անմիջապես ձեռնամուխ եղավ «խլամական բանակի» ստեղծմանը: Կամավորների արձանագրումը, մարզանքը, զորամասերի ձևավորումը կատարվում էր Դուսար ավանում: Բանակի ողջ ծախսը հոգում էր խորհրդային կառավարությունը՝ տրամադրելով հագուստ, զենք, ռազմամթերք: Բանակի շտաբի պետը խորհրդային զինվորական փորձված մասնագետներից մեկն էր: Ռուսաստանի ամենատարբեր մուսուլմանաբնակ շրջաններից՝ Դրիմից, Կազանից, Ռուֆայից, Թուրքեստանից, խումբ առ խումբ Ադրբեջան էին ուղարկվում մանուկական երիտասարդներ և մտցվում բանակի մեջ: Խալիլ փաշայի տրամադրության տակ դրվեցին նաև Սիբիրից վերադարձող թուրք զերիները: Մեծ արագությամբ պատրաստվող բանակի հետ Խալիլ փաշան Գարաբաղի և Ջանգեզուրի վրայով պետք է անցներ Թուրքիա¹:

Ի կատարումն Կովկասյան Ռազմաճակատի հրամանատարի տված հրամանի՝ 11-րդ բանակի ժամանակավոր հրամանատար Վասիլենկոն հուլիսի 18-ին 28-րդ դիվիզիայի հրամանատարին ուղարկել էր հեռագիր, ուր ցուցում էր տրված, թե ինչպիսի միջոցներ պետք է ձեռնարկել արևելյան թուրքական հրամանատարության ներկայացուցիչ Խալիլ փաշային և այդ հրամանատարության մոտ ռուսական միսիայի քարտուղարությանը մինչև Նախիջևան ուղեկցելու համար: Այդ նպատակով կարգադրվում էր՝

1. Գործողությունն իրականացնելու նպատակով նախապատրաստել 32-րդ դիվիզիայի 1-ին հեծյալ գունդը՝ հրետանային հեծմարտկոցով:

2. Ջորամասի գլխավոր խնդիրն էր՝ լիակատար պաշտպանությամբ Գորիսից Անգեղակոթ - Կարմալինովկա ճանապարհով Նախիջևան հասցնել Խալիլ փաշայի և ռուսական միսիայի քարտուղարությունը՝ իրենց ամբողջ բեռներով:

3. Ճանապարհին կատարել տեղանքի հետախուզություն, պարզել դաշնակցական զորամասերի տեղաբաշխման վայրերը, բնակիչների տրամադրությունը դաշնակների, Խորհրդային Ադրբեջանի, Թուրքիայի, Խորհրդային Ռուսաստանի և կարմիր բանակի նկատմամբ:

4. Ճանապարհին դաշնակցական զորքերի հանդիպելու դեպքում ղեկավարվել թիվ 70 օպերատիվ հրամանի 7-րդ կետով, այսինքն՝ պատրաստ լինել մտնելու կովի մեջ:

5. Տեղի բնակիչների և թուրքական զորքերի հետ փոխհարաբերությունների ընթացքում ղեկավարվել թիվ 70 օպերատիվ հրամանի 3-րդ կետով:

6. Նախիջևանում գնդին տալ 3-4-օրյա հանգիստ, որից հետո նույն ճանապարհով վերադարձնել Գորիս՝ նախապես թուրքական հրամանատարության հետ պայմանավորվելով Նախիջևանի և Գորիսի, Օրդուբադի և Ջիբրայլի միջև թուրքական զորքերի հետ ռուսական զորամասերի հետագա կապերի պահպանման միջոցների մասին:

Ինչ վերաբերում է Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ խորհրդային կառավարության քաղաքականությանը, ապա դա գերազանցապես թելադրված էր հեղափոխության հեռահար շահերով: Քանի որ Հայաստանի կառավարությունն ամեն ինչ անում էր չկորցնելու համար հանրապետության անկախությունը և իր արտաքին քաղաքականության մեջ հենվում էր Արևմուտքի վրա, ուստի, բոլշևիկյան Ռուսաստանը, որը մահու և կենաց կովի մեջ էր Անտանտի հետ, բնականաբար դառնում էր անկախ Հայաստանի հակառակորդ, Անտանտի և Հայաստանի դեմ պայքարող Թուրքիայի բարեկամ ու դաշնակից:

Միաժամանակ Ռուսաստանի բոլշևիկյան կառավարությունը Հայաստանի կառավարությանը փորձում էր համոզել, որ ինքն ամեն կերպ կնպաստի, որպեսզի Հայաստանի օգտին լուծվեն Թուրքիայի նկատմամբ իր տարածքային պահանջները: ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի քաղբյուրոյի 1920թ. մայիսի 25-ի որոշման մեջ ուղղակի ասված էր. «Շարունակել բանակցությունները Հայաստանի կառավարության հետ, ռուսական զորքերի օգնությամբ խորհրդայնացման փորձ չկատարել»: Ինչպես ցույց տվեցին հետագա իրադարձությունները, դա մնում էր թղթի վրա:

Թե խորհրդային կառավարությունն ինչպիսի քաղաքակա-

¹ Ա. Վրացեան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 449-450:

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 86, ք. 1-2:

նություն էր վարում Հայաստանի նկատմամբ, երևում է թեկուզ 11-րդ կարմիր բանակի զորամասերին տրված հրամաններից:

Այսպես, Գորիսում գտնվող 32-րդ և 28-րդ դիվիզիաների զորամասերի բանակի հրամանատարության 1920թ. հուլիսի 16-ի հրամանում նշվում էին այն շարժառիթները, որոնք կարմիր բանակի զորքերին ստիպում են առանց հապաղելու Գորիսից շարժվել և գրավել Նախիջևանը: Հրամանում ասված էր. «Բոլոր զորամասերի հրամանատարները պետք է Նախիջևան ուղարկվող ամբողջ հրամանատարական կազմին և կարմիրբանակայիններին ներշնչեն, որ մենք պատերազմ չենք մղում, որ այս զործողությունը իրականացվում է բացառապես բուրքական հեղափոխական զորքերի հետ կապ հաստատելու և Թուրքիայի ու Հայաստանի սահմաններին տիրող քաղաքական և մարտական իրադրությունը մանրամասնորեն պարզելու նպատակով: Եարժման նպատակն է պարզել թուրքերի և հայ դաշնակցականների փոխհարաբերությունները, բուրքական զորքերի վերաբերմունքը Ադրբեջանի հանդեպ և այն, թե հատկապես ինչ է ակնկալում թուրքական հրամանատարությունը ռուսաստանյան կարմիր բանակից»¹:

Նույն օրը՝ հուլիսի 16-ին, Սերգո Օրջոնիկիձեն Բաքվից Լենինին, Չիչերինին և Ստալինին հեռագրում էր.

«Բացարձակապես անհրաժեշտ են գտնում Նախիջևանի շրջանի օկուպացիան: ...Ես գտնում եմ, որ կարելի է շարունակել առաջխաղացումը՝ հետախուզության նպատակով: ...Կրկնում եմ հետախուզությունն անհրաժեշտ է»²:

Անդրկովկասում քրիստանական գլխավոր կոմիսար Լուկկը և ֆրանսիական բարձրագույն կոմիսար դ'Մարտելը խիստ անհանգստացած էին դեպի Հայաստան կարմիր բանակի առաջխաղացումով և հանրապետության շուրջը տեղի ունեցող զարգացումներով:

Լուկկի հանձնարարությամբ Երևանում անգլիական ներկայացուցիչ կապիտան Գրեյսը հուլիսի 19-ին տեսակցություն է ունենում Հայաստանի վարչապետ Հանո Օհանջանյանի հետ և խնդրում պարզաբանել իր կառավարությանը հետաքրքրող մի շարք հարցեր՝ կապված Հայաստանի ներքին և արտաքին իրավիճակի հետ:

Գրեյսին ամենից առաջ հետաքրքրում էր, թե ինչպիսին է բոլշևիզմի վտանգը հանրապետության ներսում: Այդ հարցին Հ. Օհանջանյանը պատասխանում է, թե «բոլշևիզմը բուն

Հայաստանում մեռած է» (sic. - Ա.Ս.), բայց կան քիչ քով հայ բոլշևիկներ հանրապետության սահմաններից դուրս, հատկապես Ադրբեջանում, որոնք պրոպագանդիստական շինան մեջ են երկրի բնակչության հետ³:

Այն հարցին, թե վարչապետն ինչ է մտածում ադրբեջանցի կոմունիստների մասին, Հ. Օհանջանյանը պատասխանում է, որ իր կարծիքով նրանք նշանակալի չափով տարբերվում են Ռուսաստանի բոլշևիկներից, «պանթուրանական բոլշևիկներ են, որոնց նպատակը կարծես նույնն է, ինչ տաճկա-գերմանական ծրագիրը, այն է՝ միացնել մուսուլմանական բոլոր ցեղերը և կազմել մի ուժեղ զանգված Անդրկովկասի ու Հյուսիսային Կովկասի մահմեդականներից»⁴:

Գրեյսն այնուհետև հարցնում է, թե Հայաստանի կառավարությունը որքանով է հավատ ընծայում Հայաստանի նկատմամբ Մոսկվայի խաղաղասիրական հավաստիացումներին: Վարչապետը պատասխանում է, որ իր կառավարությունը հիմքեր չունի հավատալու բոլշևիկյան ղեկավարության խոստումներին, քանի որ նրա համար «ոչ մի դաշինք սուրբ չէ: ... Այնպես որ մենք նրանց չենք հավատում»⁵:

Այն հարցին, թե վարչապետի կարծիքով ուսներն ու ադրբեջանցիներն ինչպես են մտադիր Հայաստանի վրայով միանալ քեմալական թուրքերին, Հ. Օհանջանյանը պատասխանում է. «Նրանց ծրագիրը մեզ քաջ հայտնի է՝ նրանք կամենում են Ադրբեջանից հարձակվելով, գրավել Իջևանը, Գիլիջանը, Դարաքիլիսան, Ալեքսանդրապոլը, Դարսը և միանալ Քեմալին»: Իհարկե, ասում էր վարչապետը, եթե նրանք մեծ ուժ ունենային, այդ ծրագիրը կարող էին իրագործել, մանավանդ նրանց գործը կհեշտացներ երկաթուղին, որ Դարաքիլիսայից ձգվում է դեպի Դարս և ավելի հեռու: Բայց հայ ժողովուրդը մտադիր չէ հեշտությամբ տեղի տալ և արյան գնով կպաշտպանի իր սուրբ երկրի ամեն մի քիզը: «Երկրորդ ճանապարհը դեպի Մուստաֆա Քեմալ, - նշում էր վարչապետը, - Դարաքալի և Ջանգեզուրի միջով կլինի: Ամբողջ Դարաքալը հիմա բոլշևիկների ձեռքին է: Սկզբում նրանք սահման ուզեցին Հազարո գետի գիծը, բայց հետո առաջ եկան ու գրավեցին Գորիսը: Նրանք հաջողություն ունեցան, որովհետև մենք չունեինք կանոնավոր ճանապարհի [Ջանգեզուրին] գորք, զենք, ռազմամթերք հասցնելու»: Հ. Օհանջանյանը անգլիացուն պատմեց, որ զանգեզուրի ժողովուրդը երկար ժամանակ դիմադրում էր թուրքերին ու տաճիկներին, բայց երբ ռուս բոլշևիկները եկան զավառ, զանգեզուրցիների մի մասը վերհիշեց

¹ ՀՀ ԳԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 89, ք. 1:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, ք. 2:

¹ ՌԿՊԱ, ֆ. 1328, ց. 1, գ. 429, ք. 6:

² ՀՀ ԳԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 85, ք. 3-4:

Ռուսաստանի անցյալի փառքը և, դրանով հրապուրվելով, աջակցություն ցույց տվեց ռուսական բանակի զորամասերին, չկարողանալով ըմբռնել, թե նրանք այս անգամ ինչ նպատակով են գալիս: Նշելով, որ եթե ռուս-ադրբեջանական ուժերը չկարողանային գրավել Ղարաբաղը, ապա չէին կարող նաև Չանգեզուր մտնել, այնուհետև Օհանջանյանն ասում է. «Այս անհաջողությունը, իմ կարծիքով, քրիտանական սխալ քաղաքականության հետևանք է, որ միշտ պաշտպանել է Ադրբեջանի ազատությունը Ղարաբաղի նկատմամբ՝ հակառակ մեր շահերին ու Ղարաբաղի բնակչության բացարձակ մեծամասնության ցանկություններին: Մեր շահերը պահանջում են, որ մեզ տրվեր այն, ինչ ամեն տեսակետից, նաև ֆիզիկական և աշխարհագրական, պատկանում է մեզ: Դա կհամապատասխաներ նաև Բրիտանիայի շահերին»¹:

Գրեյի այն հարցին, թե Հայաստանի կառավարությունն ունի՞ արդյոք հակամիջոցներ՝ դիմակայելու երկրին սպառնացող վտանգներին, Հ. Օհանջանյանը պատասխանում է. «Ներկայումս մեր զորքը գնում է Նախիջևանի վրա ու մենք արդեն գրավել ենք Շահթախտ քաղաքը: Երբ մենք վերցնենք Նախիջևան քաղաքը, այն ժամանակ կունենանք ազատ ճանապարհ Գորիսի վրա գնալու, բուշկիկներին այնտեղից ետ մղելու և Ղարաբաղը գրավելու: Մեր բոլոր գործողություններն այս ճանապարհի վրա նպատակավոր են մեզ համար ու մենք մտադիր ենք այդտեղով կտրել պանթուրանական բուշկիկների և Մուստաֆա Քեմալի կապը: ... Մեր առաջխաղացման հետ երկաթուղային բանվորները նորոգում են այն 15 կիլոմետր գիծը, որ քանդել են բուրքերը»: Նա նշում է, որ այդ կարևոր գործը դանդաղ է առաջանում, որովհետև չի հաջողվել Սարիղամիշից հիմնափայտեր տեղափոխել: Չնայած գյուղատնտեսական աշխատանքների բուռն շրջան է, այնուամենայնիվ երկաթգծի շուրջը գտնվող ամեն գյուղ 10-ական հոգի է տրամադրել գծի շինարարությունն արագ ավարտելու համար և «3-4 օր հետո գնացրը կսկսի գործել»²:

Հայաստանի վարչապետի հետ զրույցի արդյունքների մասին կապիտան Գրեյը նույն օրը գեկուցագիր հղեց Թիֆլիս՝ Լուկկին:

Դեպի Նախիջևան խորհրդային զորամասերի ռազմերը, ռազմական օպերատիվ պլանի համաձայն, կատարվելու էր երկու ուղղություններով: 28-րդ դիվիզիայի 1-ին հեծյալ գունդը՝ Տերեխովի հրամանատարությամբ, կտրելով Գորիս - Միսիան տարածքները, պետք է անցներ Բիչանակի լեռնանցքով, մտներ Նախիջևանի գավառ և, շարժվելով առաջ, գրավեր Նախիջևան քաղաքը: Այս գնդի գործողություններին աջակցելու էր Ադրբեջանի Չանգեզանի տարածքում տեղաբաշխված 18-րդ հեծյալ դիվիզիայի մեկ բրիգադ, որը Արաքս գետի հոսանքն ի վեր առաջանալով՝ պետք է կտրեր-

անցներ Մեղրու շրջանը և մտներ Նախիջևանի գավառ՝ արևելքից: Նախատեսված էր հուլիսի 22-ին գրավել Օրդուբադ քաղաքը և շարժվել Նախիջևան քաղաքի ուղղությամբ: Ճանապարհի՝ Օրդուբադ - Նախիջևան հատվածում այդ բրիգադը պետք է հանդիպեր Բիչանակի լեռնանցքով Նախիջևանի գավառ մտած և Նախիջևան քաղաքը գրաված 28-րդ դիվիզիայի 1-ին հեծյալ գնդին:

Ռազմաօպերատիվ այդ խնդիրը ձևակերպված էր 28-րդ դիվիզիայի հրամանատարի տեղակալ Լիովինենկոյի և զինվորական կոմիսար Լեոնովի՝ դիվիզիայի զորամասերին հուլիսի 20-ին Շուշիից իջեցրած թիվ 14 հրամանի մեջ¹: Այդ հրամանով Տերեխովը կարգադրություն էր ստացել՝ Միսիանի տարածքով անցնելիս ամեն կերպ խուսափել տեղական բնակչության հետ բարդություններ ստեղծելուց, ձգտել, եթե հնարավոր է, ուժ չգործադրել:

Գորիսից Նախիջևան ուղևորվող 1-ին հեծյալ գնդի բերրի և քիկունքի անվտանգությունն ապահովելու խնդիրը դրվեց Միսիանի շրջանում գտնվող 32-րդ հրաձգային բրիգադի (հրամանատար՝ Նիկիտին) վրա: Բրիգադը նաև ակտիվ հետախուզություն պիտի կատարեր Կուղերբեյակ-Չուլ ուղղությամբ²:

Հուլիսի 17-ին բրիգադը Շաքի գյուղում էր: Հանգամանքներից ելնելով՝ բրիգադի հրամանատարը որոշեց ոչ թե անմիջապես շարունակել երթը դեպի Անգեղակոթ և կանգ առնել այնտեղ, այլ Շաքիից սկսած իր ստորաբաժանումները տեղաբաշխել Շաքի-Շուքա-Կարմանիլովկա գծի վրա, այսինքն՝ Նախիջևան տանող ճանապարհի երկու կողմերում ընկած տարածքներում: Այլ խոսքով, բրիգադը ապահովում էր Շաքիից մինչև Նախիջևանի գավառի սահմանն ընկած երթուղու անվտանգությունը:

Ճանապարհի պաշտպանությունն ուժեղացնելու նպատակով Գորիսից Միսիանի Անգեղակոթի ենթաշրջան ուղարկվեց մի ուրիշ զորամաս ևս՝ համալրված հրետանային հաշվարկով, որը պետք է պաշտպաներ առաջ շարժվող կարմիր բանակի զորքերի քիկունքը՝ կանխելով Դարալազյազի կողմից Բազարչայի վրա հայկական զորքերի հնարավոր հարձակումը: Անվտանգության նկատառումներով հեծյալ մի վաշտ էլ՝ իբրև ուղեկալ, ուղարկվեց Կարմանիլովկա գյուղ:

Խորհրդային ղեկավարությունը խիստ անհանգստացած էր Գորիս-Նախիջևան ճանապարհին Խալիլ փաշային և ռուսական միսիայի քարտուղարությանը սպասվելիք պատահարներով: Ի պատասխան Թիֆլիսից Ս.Կիրովի արած հարցման՝ 11-րդ բանակի ժամանակավոր հրամանատար Վասիլենկոն և Ռազմիչենկոն

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 89, ք. 2-3:

² Նույն տեղում, ք. 3:

¹ ՌՊՊԱ, ֆ. 1328, ց. 1, գ. 422, ք. 29:

² Նույն տեղում:

անդամ Լուկինը օգոստոսի 6-ին Բարվից նրան տեղեկացնում էին. քանի որ բռնների փոխադրման համար տրանսպորտային միջոցներ գտնելու նպատակով ռուսական միսիան Գորիսում հապաղել է, ուստի այդ պատճառով Խալիլ փաշան անջատվել է միսիայից և Ղարաքիլիսա-Անգեղակոթի վրայով հուլիսի 29-ին քարեհաջող հասել Նախիջևան: Ուշացած միսիան Գորիսից ճանապարհ է ընկել հուլիսի 29-ին:

Իմանալով Գորիս եկած և այնտեղից Նախիջևան ուղևորվող ռուսական միսիայի աշխատակիցների մասին, որոնք իրենց հետ տանում են գույք և արժեքներ, Վալոց ձորում գտնվող Գրոն 400 հեծյալներով և 400 հետևակ զինվորներով՝ 8 թնդանոթի հետ, հուլիսի 31-ին հարձակվում է Բազարչայ գյուղի վրա: Այնտեղ ամրացված բոլշևիկյան զորամասը, համառ դիմադրությունից հետո, ստիպված է լինում նույն օրը երեկոյան ետ քաշվել ու դիրքավորվել Անգեղակոթից 7 վերստ դեպի արևմուտք: Այդ օրը՝ երեկոյան, միսիան Գորիսից ժամանում է Անգեղակոթ: Գրոյի մարտիկների ճնշման տակ և Անգեղակոթի ներսում ծագած ապստամբության պատճառով բոլշևիկյան զորամասը հարկադրված է լինում շտապ հեռանալ: Հանդիպելով ուժգին կրակի՝ նա նահանջում է ավելի հեռու՝ դեպի Նախիջևան¹: Հայկական ջոկատը կարողանում է գրավել միսիայի ոսկու ձուլածոները՝ ավելի քան 200,6 կիլոգրամ քաշով, որն ուժով վերադարձնելու ուղղությամբ հակառակորդի բոլոր փորձերը անհաջող են վերջանում:

Այս իրադարձությունների ժամանակ Բազարչայում գտնվող ռուսական զորամասին ամենաակտիվ աջակցություն են ցույց տալիս գյուղի բնակիչները:

Ինչպես նախորդ էջերից մեկում բռուցիկ նշվել է, ամբողջ Չանգեզուրում միայն երկու գյուղեր՝ Բազարչայը և Բորիսովկան էին ռուսաբնակ: Միսիանի տնտեսական կյանքում հատկապես մեծ նշանակություն ուներ Բազարչայը, որը գավառի ամենահյուսիսային բնակավայրն էր: Իսկ ինչպես էին ռուս մարդիկ ընկել անդրկովկասյան լեռնային խուլ վայրերը:

Ռուսական եկեղեցու ներսում առաջացած աղանդներից մեկը մոլոկանների աղանդն էր, որի անդամներն իրենց համարում էին «հոգևոր քրիստոնյաներ», իսկ ցարական կառավարությունը նրանց դիտում էր իբրև ուղղափառության հակառակորդներ և, Ռուսաստանի կենտրոնական նահանգներից բռնությամբ տեղահանելով, բնակեցնում էր կայսրության ծայրամասային շրջաններում, Դրիմի և Ստավրոպոլի անմարդաբնակ տափաստաններում, նաև՝ Անդրկովկասում: Այստեղ մոլոկանները բնակություն էին հաստատել մի քանի գավառների ամենահեռավոր ցածրադիր

վայրերում և արագ կլիմայավարժվել էին: «Անդրկովկասի բարձրադիր մասերում էին հիմնավորվել դուխոբորները, իսկ մոլոկանները՝ հովիտներում, - գրել է Վ.Գ. Բոնչ-Բրուսիչը: - Սրանք (մոլոկանները - Ա.Ս.) բացի հացահատիկի մշակությունից, զբաղվում էին նաև այգեգործությամբ, բանջարաբուծությամբ և մեղվաբուծությամբ»¹:

19-րդ դարի կեսերին Չանգեզուրի հյուսիսային ծայրամասում ցարական կառավարությունը վերաբնակեցրեց Տամբուլի նահանգի Մորչանսկի գավառից տեղահանված մոլոկանների մի քանի տասնյակ ընտանիքներ: Ռոտան գետի վերին հոսանքի՝ Բազարչայ գետի հովիտը, դեպի որը տանող ճանապարհն անցնում էր Թուրքիայի սահմանին մոտ լեռնանցքով, ուներ ռազմաստրատեգիական նշանակություն, և ճանապարհի վրա հուսալի պահակ-բնակավայր ունենալը դիտվել էր որպես անհրաժեշտություն: Մոլոկան գաղութաբնակներն արագ մտերմացել էին Միսիանի հայկական գյուղերի բնակիչների և ամուսն իրենց անասուններով նույն Միսիանի խոտառատ սարերը բարձրացող Ղարաբաղի և Արանի թուրք քոչվորների հետ: Բազարչայում բնակիչներն ապրում էին մեծ տոհմերով, որոնք իրար հետ կապված էին արյունակցական կապերով, այդպիսի տոհմերի թիվը 1920 թ. գյուղում հասնում էր 40-ի, որոնցում հաշվվում էր 242 բազմանդամ ընտանիք: Բնակավայրը լիովին ռուսական տեսք ուներ, այնտեղ միայն ռուսներ էին ապրում: Մոլոկանները շատ շուտով հռչակվել էին որպես հմուտ պանրագործներ: Գետը, նաև գյուղը Բազարչայ անունը ստացել էր բազարների (շուկաներ) պատճառով, որ այստեղ կազմակերպում էին թուրք քոչվորները: Գնորդները գլխավորապես տեղացի հայերն էին և ռուս վերաբնակները: Ցարիզմի չար կամքով դառնալով հայերի հայրենակիցներ՝ նրանք բոլորը սովորել էին ապրել հաշտ ու խաղաղ:

Բայց ահա, երբ ռուսական կարմիր բանակի զորամասերը ոտք դրեցին Չանգեզուրից ներս, Բորիսովկայի և Բազարչայի բնակիչները կանգնեցին ռուս զորամասերի կողքին: Բազարչայը փաստորեն գավառի հայկական իշխանություններին հայտարարել էր քաղաքացիական անհնազանդություն և բոլշևիկյան զորամասին դիմավորել էր աղուհացով: Գյուղի բնակիչների գործողությունները ղեկավարում էին երկու ժերուհիներ՝ Ռոդիոն Կասմինինը և Միխայիլ Յուրինը, որոնց շուրջն էին համախմբված ակտիվիստներ Նիկոլայ Գալկինը, Ֆեոդոր Ժուկովը, Ֆեոդոր Տեպկինը և ուրիշներ:

Երբ Գրոյի ուժերի ճնշման տակ խորհրդային զորամասը Բազարչայից շարժվեց Անգեղակոթի ուղղությամբ, նրա հետ

¹ ՀՀ ՀՃԵԹԻՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 171, ք. 2:

¹ Դատական եկեղեցու աղանդներից մեկը: В.Л. Бонч-Бруевич. Избранные исторические произведения, "Мысль", Москва, 1973, с. 247-248.

հեռացան գյուղի երիտասարդներից ավելի քան 50 հոգի, որոնց մի մասը, հագնելով կարմիրբանակայինի համազգեստ, ձուլվեց զորամասին, մյուս մասը զնաց Նախիջևան տանող Բիշանակ լեռնանցքի վրա գտնվող Կարմանիլովկա ռուսական գյուղը և միացավ տեղի զինյալներին, իսկ շուրջ 20 հոգի, բուլշևիկյան զորամասից զենք ու զինամթերք ստանալով, վերադարձավ ու բարձրացավ Բազարչայի սարերը:

Չնայած ձեռնարկած պատժիչ գործողություններին՝ Բազարչայի գյուղացիները շարունակում էին լուռ դիմադրություն ցույց տալ գավառի իշխանություններին, կազմակերպում էին գերի ընկած կարմիրբանակայինների փախուստներ, խնամում-առողջացնում էին վիրավորներին և հետո լեռներով գաղտնի անցկացնում, հասցնում էին Ղարաբաղ և հանձնում կարմիր բանակին:

Իսկ դեպքերը գավառում շարունակում էին սրընթաց զարգանալ: Անհաջողության մատնվեց Մեղրու շրջանի վրայով խորհրդային զորամասերի նախատեսված ռազմերթը: 18-րդ հեծյալ դիվիզիայի հեծյալ բրիգադը չկարողացավ ճեղքել-անցնել այդ տարածքը և մտնել Նախիջևան: Մեղրու շրջանում Նժդեհի վաշտերն ուժեղ դիմադրություն ցույց տվեցին, և բուլշևիկյան զորամասերը ստիպված նահանջեցին ելման դիրքերը: Այդ իսկ պատճառով չիրականացավ 11-րդ բանակի հրամանատարության ռազմական պլանը, որը նախատեսում էր 18-րդ հեծյալ դիվիզիայի հեծյալ բրիգադի հանդիպումը 28-րդ դիվիզիայի 1-ին հեծյալ գնդի հետ՝ Օրդուբադ - Նախիջևան հատվածում:

Մինչ կարմիր բանակի հեծյալ գունդը Միսիանի սահմանն անցնելով՝ մտնում էր Նախիջևանի գավառ, տեղի խաները և մուսավաթականները քեմալականների ծրագրով Նախիջևան քաղաքում «մուսավաթական վարչակարգի դեմ» «ապստամբության» խեղճատակություն սարքեցին և «հաստատեցին» «խորհրդային իշխանություն»: Ստեղծվեց գավառային «հեղկոմ», որն, ըստ էության, նույն խաների և մուսավաթականների իշխանությունն էր՝ քողարկված «հեղափոխական», «բուլշևիկյան» դիմակով: Գավառային «հեղկոմի» նախագահ նշանակվեց կալվածատեր Իբրահիմ Շահթախտինսկին, գավառի զինվորական ուժերի կոմիսար՝ մուսավաթական Աղրբեջանի գործերի նախկին գլխավոր հրամանատար զեներալ Մալիմովը:

Հուլիսի 28-ին՝ չորսօրյա երթից հետո, Նախիջևան քաղաք մտավ 28-րդ դիվիզիայի 1-ին հեծյալ գունդը՝ Տերխտովի հրամանատարությամբ: Ժամանելով Նախիջևան և խորամուխ լինելով նախօրյակին ստեղծված խորհրդային տեղական իշխանության գործերի մեջ՝ նա պարզեց, որ հանձին տեղի «հեղկոմի» խորհրդային իշխանությունը գործ ունի թշնամական

ուժի հետ: Սերգո Օրջոնիկիձեին հղած իր զեկուցագրում Նախիջևանում կյանքի կոչված գավառային «հեղկոմին» նա համարում էր «խորհրդային հեղկոմի ծաղրանկար»:

Նախիջևան մտած կարմիր զորամասի հրամանատարը և Շուշիից այստեղ տեղափոխված ու գավառի արտակարգ կոմիսար դարձած Բահաբուր Վելիբեկովը նպատակահարմար գտան վերացնել կեղծ հեղկոմը և «իսկական բուլշևիկյան հեղկոմ» ստեղծել:

Խորհրդային զորամասի աջակցությամբ ցրվեցին քեմալականների թելադրանքով ստեղծված կեղծ հեղկոմները նաև գավառի ուրիշ քնակավայրերում, և ստեղծվեցին նոր հեղկոմները:

Այսպիսով, 1920թ. հուլիսի վերջերին «վիճելի» համարված հայկական տարածքներում՝ Լեռնային Ղարաբաղում, Չանգեզուրում և Նախիջևանում, արդեն հաստատված էին խորհրդային կարգեր: Հերթի էին դրված այդ գավառներում նոր իշխանության անրապնդման, դրանցում խորհրդային շինարարության ծավալման, գրավածը պաշտպանելու խնդիրները:

Մինչ կարմիր բանակը զբաղված էր «վիճելի» հայկական տարածքները գրավելով՝ քեմալական թուրքերը եռանդով նախապատրաստվում էին վերջնական հարված հասցնելու հայ ժողովրդին:

Այն օրերին, երբ Շանքի պատվիրակությունը գտնվում էր Մոսկվայում, թուրքերը նույնպես, ինչպես ասվեց, այնտեղ էին ուղարկել իրենց պատվիրակությունը՝ բանակցելու խորհրդային կառավարության հետ: Ի տարբերություն հայ-ռուսական բանակցությունների՝ ռուս-թուրքական բանակցությունները հաջողությամբ էին առաջ գնում, որի հետևանքով օրեցօր ամրապնդվում էր միմյանց նկատմամբ երկու պետությունների վստահությունը: Թուրքերը բուլշևիկների աչքում վերջնականապես ձեռք բերեցին Ռուսաստանի հավատարիմ դաշնակիցների և հակաիմպերիալիստական պայքարի առաջամարտիկների համարում: Ռուս-թուրքական մերձեցումը մահացու վտանգ էր ստեղծում հայ ժողովրդի համար, որովհետև այն լիովին արձակում էր Հայաստանի Հանրապետությունը ոչնչացնել ձգտող քեմալական զավթիչների ձեռքերը:

Ստեղծված պայմաններում խորհրդային կառավարությունը, փոխանակ դիմելու ակտիվ քայլերի և չեզոքացնելու հայ ժողովրդի գլխին կախված նոր արհավիրքը, բավարարվում էր հայերին խստումներ տալով: ՌՍՖՍՀ արտաքին գործերի ժողկոմ Գ. Չիչերինը 1920թ. հուլիսի 20-ին Հայաստանի վարչապետ և արտաքին գործերի նախարար Հ. Օհանջանյանին հասցեագրած հայտագրում հավաստիացնում էր, թե խորհրդային կառավարությունը մեծապես շահագրգռված է Հայաստանի անվտան-

¹ «Յաւաթ», 1920, 28 հուլիսի:

գործյան խնդրով և ամեն ինչ անում է կանխելու համար բուրքական արշավանքը, օգտագործում է իր ազդեցությունը բեմավական կառավարության վրա, որպեսզի Փոքր Ասիայում հայ ժողովրդի համար ապահովվի «քավականաչափ տերիտորիա ձեռք բերելը», ստեղծվեն այնպիսի պայմաններ, որոնք հնարավորություն կտան «վերջապես դուրս գալ հարևան մահմեդական ազգաբնակչության հետ հավիտենական թշնամությունից»¹:

Չիչերինը հաղորդում էր, որ բացառապես Խորհրդային Ռուսաստանի խաղաղասեր ձգտումների ազդեցության տակ բուրք ազգայնականները կասեցրել են իրենց սկսած զորահավաքը, որի նպատակն էր նոր հարվածներ հասցնել հայ ժողովրդին, և պատրաստակամություն են հայտնել խաղաղ ելք գտնել՝ կայուն ու բարի հարևանական հարաբերություններ հաստատելու հայ և մահմեդական ազգաբնակչության միջև²:

Հավաստելով Հայաստանի նկատմամբ Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարության բարեկամական վերաբերմունքը՝ Չիչերինն այնուհետև գրում էր.

«Խորհրդային Ռուսաստանը կշարունակի զնալ նույն անկողմնապահ բարեկամության ճամփով՝ բոլոր աշխատավոր ազգությունների նկատմամբ, և հայ ժողովուրդը կարող է հաստատ հույս ունենալ նրա անփոփոխ բարեկամական վերաբերմունքի և իր ուժերի սահմաններում նրա օգնության վրա՝ հայ ժողովրդին պաշտպանելու համար սպառնացող նոր, արյունալի աղետներից»:

Վրաստանում ՌՍՖՍՀ լիազոր ներկայացուցիչ Սերգեյ Կիրովը 1920թ. հուլիսի 21-ին գրույց է ունենում Վրաստանում Հայաստանի կառավարության ներկայացուցիչ Տիգրան Բեկզադյանի հետ և ամուս է հետևյալ պաշտոնական հայտարարությունը. «Մենք ոչ միայն ճանաչում ենք Հայաստանի անկախությունը, ոչ միայն այդ տեսակետը տարածում ենք Թուրքահայաստանի վրա, այլև... մեր պարտքն ենք համարում օգնել հայերին, նույնիսկ զինված ուժերով պահպանել անկախ Հայաստանի սահմանները»³:

Բայց այդ բոլոր խոստումները մնում էին թղթի վրա:

ՀՀ Արտաքին գործերի նախարարության մի տեղեկագրի մեջ նշված էր, որ Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը մի քանի անգամ պաշտոնական դեկրետներով հայտարարել է ի գիտություն ամենքին, որ ճանաչում է և պիտի ճանաչի Հայաստանի անկախությունը, քանիցս ազդարարել է, որ Խորհրդային Ռուսաստանը եղել և մնում է հայ ժողովրդի բարեկամը, որ նրա բոլոր միջամտությունները միայն մի նպատակ ունեն՝ խաղաղորեն

վերջացնել Հայաստանի և Ռուսաստանի դաշնակից Ադրբեջանի միջև եղած վեճերը, վերջ տալ ավելորդ արյունահեղություններին⁴:

Այնուհետև տեղեկագրում ասված էր, որ հակառակ հավաստիացումներին, խոսքով չափազանց բարյացակամ Մուսկվայի կոմունիստները գործնականում չեն մոռանում իրենց շահերը և բոլշևիզմի արևելյան ծրագիրը իրագործելու համար ջլատում են Հայաստանը՝ խելով Չանգեզուրն ու Դարաբաղը: Ավելին, այդ հողամասերում վարելով ահաբեկման քաղաքականություն, ժողովրդին պահում են սարսափի մեջ, երկրի հարստությունը դուրս տանում Բաքու⁵:

Կարմիր բանակի և ադրբեջանական զորամասերի կողմից գրավված բուն Չանգեզուրի և Միսիանի հայությունն իր հայացքը հառած էր պահում Դարալագյազի կողմը, հույսը չկորցնելով, որ այնտեղից շուտով հայկական զորքերը հարձակման կանցնեն և զավառից դուրս կնդեն խորհրդային ուժերին:

Այդ օրերին Նժդեհը ՀՀ զինվորական նախարարին (պատճենը՝ արտաքին և ներքին գործոց նախարարներին, պառլամենտի նախագահին և Հ. Յ. Դաշնակցության բյուրոյին) գրում էր, որ չնայած հակառակորդը գրավել է բուն Չանգեզուրը և Միսիանը, բայց լեռնաշխարհի հայությունը «դեռ չի դադարել իր հարսզատ զորքերին սպասելուց և դեռ ջերմորեն հավատում է, որ շուտով, շատ շուտով Բազադյայից կգոռան մեր թնդանոթները և երկրիս հայությանը կավետեն մեր զորքերի մուտքը Չանգեզուր»: Ապա ավելացնում էր. «Գիտեմ, դուք ընդմիշտ լքել չեք կարող Չանգեզուրը, որովհետև դրանով դուք երիցս ուժեղացրած կլինեք Ադրբեջանը և լայն հնարավորություն տված կլինեք նրան իրագործելու իր վաղեմի երազանքը՝ միանալ Տաճկաստանին»:

Չեռից թողնելով Չանգեզուրը, դուք կվտանգեք ոչ թե միայն տրագիկ Գողթանը, այլև կվիժեցնեք Նախիջևանի օպերացիան: Ստեղծված պայմաններում ես դժվարանում եմ հավատալ այդ օպերացիայի հաջողությանը: Թշնամին իր ձեռքին պահելով Միսիանը, լայն հնարավորություն ունի Հաջիսամլուի և Մինքեմլի (իսկ ով չգիտե, որ այդ շրջանները կենդանի ուժերի անսպառ ռեզերվ են) իր ուժերի մեծագույն մասը կարիքի դեպքում փոխադրելու Նախիջևան»:

Տալով զավառի և նրա շուրջը ստեղծված ռազմաքաղաքական իրադրության բնութագիրը՝ Նժդեհը այնուհետև գրում էր, բուն Չանգեզուրի և Միսիանի «ապստամբ ժողովուրդը, որ Ադրբեջանի հետ մեկից ավելի անգամ է չափվել և միշտ էլ հաղթել, ջերմ հավատով սպասում է Հայաստանի զորքերի շուտափույթ երևալուն

¹ «Աստաթ», 1920, 28 հունիսի, քիվ 158:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Ա. Մնացականյան, Ռևոլյուցիան Ընդլիճկաստան և Ռուսաստանի սպառնալուծները, էջ 198:

⁵ ՀՀ ԳԿՊԱ, ք. 200, գ. 2, գ. 107, ք. 6-7:

⁶ Նույն տեղում:

իր երկրի սահմաններում:

Ուշացնել օգնությունը՝ նշանակում է բուլացնել սպասող ազգաբնակչության մարտական կորուվն ու հավատը և հեշտացնել թշնամու գործը, որն աննախընթաց արագությանը առաջ է տանում բռնությանը սովետականացված հայ տարրի զինաթափումը, գլխատումն ու տնտեսական քայքայումը:

Արագացրե՛ք զորքերի մեկնումը: Սպասում ենք»¹:

Հայաստանի կառավարությունը, իր հերթին, մտադիր չէր հաշտվելու «վիճելի» Չանգեզուրի կորստի և այնտեղ սկսված աղյուսակի հաշվեհարդարների հետ: Ուստի նա Գրոյին հրամայեց իր զորքերով շարժվել բուն Չանգեզուրի վրա և հաջողության դեպքում վերագրավել նաև Ղարաբաղը:

Վերախմբավորելով իր ուժերը՝ 1920թ. օգոստոսի 1-ին Գրոն Վայոց ձորի Ղուշլի Բիլագ գյուղից Բազարչայի լեռնանցքով հանկարծակի հարձակման անցավ Միսիանի շրջանի վրա: Բազարչայի ենթաշրջանում տեղաբաշխված փոքրաթիվ խորհրդային զորամասերն անկարող եղան կասեցնելու հարձակումը և սկսեցին նահանջել Անգեղակոթ գյուղի ուղղությամբ²:

Նահանջող զորամասերին օգնություն ցույց տալու և ճակատի ճեղքվածքը փակելու համար 32-րդ դիվիզիայի հրամանատարությունը Անգեղակոթ ուղարկեց դիվիզիայի հեծյալ և հետևակ երկու զնդեր և մեկ հեծելավաշտ: Միանալով նահանջող զորամասերին՝ նրանք համատեղ ուժերով կարողացան ժամանակավորապես կասեցնել հայկական զորամասի առաջխաղացումը Անգեղակոթից հյուսիս ընկած տարածքներում: Գրոն նպաստեց այն, որ Անգեղակոթ և Շաղաթ գյուղերի կոմբոյիցների ցանքերով շուրջ 50 հոգի մտան կարմիրբանակայինների շարքերը և կոպում էին հայկական զորամասերի դեմ:

Խորհրդային զորամասերի համար այդ ծանր պահին 28-րդ և 32-րդ դիվիզիաների հրամանատարները և զիվորական կոմիսարները Գորիսից հեռախոսագիր-վերջնագիր հղեցին Գրոյին՝ նշելով, որ հայկական զորքերը հարձակում են կատարել ՌՍՖՍՀ կարմիր բանակի զորամասերի վրա, գրավել ու կողոպտել են Թուրքիա տարվող ռուսական միսիայի ունեցվածքը և արժեքները, և որ այդպիսի գործողությունները Խորհրդային Ռուսաստանի և Հայաստանի Հանրապետության միջև դրացիական հարաբերությունների խզման սկիզբ են: Ասված էր, որ կարմիր բանակը Չանգեզուր-Նախիջևանի շրջանը գրավել է ոչ թե այն նվաճելու, այլ հայերի և քաթարների փոխադարձ կոտորածները դադարեցնելու նպատակով: Պնդելով, թե կարմիր բանակը խնդիր չունի հարձակվելու հայկական բանակի վրա, բայց «կոչնչացնի

բանդիտներին և ավազակներին», հրամանատարությունը, սակայն, չէր ճշտում, թե իր կարծիքով Գրոյի զորամասը հայկական բանակի զորքերի՞ց է, թե՞ ավազակախումբ: «Չէր հրամանատարության տակ գտնվող զորքի կամ հայկական բանակի ուրիշ զորամասերի թշնամական գործողությունների դեպքում միայն, շեշտված էր վերջնագրում, ՌՍՖՍՀ կարմիր բանակը վճռական գործողությունների կղիմի և ամեն մի հարվածին կայտասխանի տասնապատիկ ուժզին հարվածով»³:

Այնուհետև խորհրդային հրամանատարությունը Գրոյին առաջարկում էր անհապաղ դադարեցնել ռազմական գործողությունները և 48 ժամվա ընթացքում զորամասերը ետ քաշել իրենց նախկին տեղերը, վերադարձնել Թուրքիայում խորհրդային միսիային պատկանող ամբողջ գույքն ու արժեքները: «Մույն վերջնագիրը չկատարելու դեպքում, շեշտված էր այնտեղ, կարմիր բանակը կանցնի վճռական հարձակման: Վերջնագրի պատասխանին սպասում են 24 ժամվա ընթացքում: Այդ ժամկետը լրացնելուց հետո, պատասխան չտաճալու կամ ստանալու, բայց ներկայացված պահանջները չբավարարելու դեպքում, կարմիր բանակի՝ ինձ վստահված զորամասերը կանցնեն վճռական գործողությունների»²:

Գրոն անմիջապես պատասխան չտվեց վերջնագրին և Բազարչայում սպասում էր Երևանից եկող հրահանգի: Բայց իրադարձության արագ փոփոխությունը նրան ստիպեց չսպասել և դիմել վճռական գործողությունների: Շինուհայր գյուղի քահանայի որդի Գարեգին Բայանը մի քանի հոգով Միսիանի վրայով շտապում էր Դարալագյազ՝ լուր տանելու Գրոյին՝ քոլչեիկների կողմից Հայաստանի խորհրդարանի անդամներ Արշակ Շիրինյանին և Վահան Խորենուն Շինուհայրում մատնությանը ձերբակալելու և Գորիսում քանտարկելու մասին: Տեսնելով, որ Գրոն իր զորքով արդեն Բազարչայում է, Բայանն անմիջապես ներկայանում է նրան և պատմում եղելությունը, երկու ակտիվ քոլչեիկներ՝ Արամ Մուսայեյանը և գորիսեցի Սկրտիչ Մաշուրյանը 10 հայ զինվորներով գնացել են Շինուհայր, որտեղ թաքնված էին Շիրինն ու Խորենին, նրանց ձերբակալել ու տարել են Գորիսի քաղաքային բանտ³: Գրոյի համար պարզ էր, որ նշանավոր գործիչներին սպասվում է հաշվեհարդար, ուստի անմիջապես զորքը շարժեց Գորիս քաղաքի վրա: Օգոստոսի 1-ին նրա ուժերը մտան Միսիանի կենտրոն Դարաքիլիսա գյուղը, օգոստոսի 2-ի գիշերը վերագրավեցին Միսիանի շրջանը և, զարգացնելով հարձակումը, առանց կանգ առնելու նույն գիշերը մոտեցան Գորիսի

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 73, ք. 16 և շրջերես:
² Նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, մաս 1, ք. 180-181:

¹ ՀՀ ՀԻԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 106, ք. 3:

² Նույն տեղում:

³ *Եղիշե Իշխանյան*, Լեռնային Դարաքիլ, 1917-1920, էջ 642:

մատուցներին: Ծանապարհին Գրոյին միանում են նաև գործիչների ջոկատներ՝ Արտեմ Խանգադյանի և ուրիշ խմբապետների գլխավորությամբ:

Երբ Գրոյի զորքերի հարվածների տակ կարմիրբանակայինները Միսիանից նահանջում էին Գորիս, այստեղ օգոստոսի 2-ի գիշերը քաղաքային բանտում տեղի ունեցավ տակալի ողբերգություններից մեկը:

Բանտում անմարդկային տանջանքների ենթարկելուց հետո սպանվեցին Հայաստանի Պառլամենտի անդամներ Արշակ Շիրինյանը և Վահան Խորենին: Նրանց սպանությունը կատարվեց շատ արագ, քանի որ բոլշևիկները վախ ունեին, որ Գրոն ուր որ է կմտնի Գորիս և բանտից կազատի իրենց ձեռքն ընկած դաշնակցական խոշոր գործիչներին¹: Նույն ժամերին հրացանագարկ եղան Միսիանի կոմիսար Զախար Տեր-Ղազարյանը և բռնակորցի Միքայելը: Հետևյալ օրը սրախողխող արվեցին կամ գնդակահարվեցին նաև Զանգեզուրի ինքնապաշտպանության ուրիշ կազմակերպիչներ ու մտավորականներ, որոնք չէին հասցրել փախչել բուն Զանգեզուրը և Միսիանը խորհրդայնացնելու ժամանակ և ձերբակալվելով գտնվում էին Գորիսի բանտում: Գրանցից էին, օրինակ, Զախար Տեր-Ղազարյանի տեղակալ Միքայել Աղամյանը, պարենավորման կոմիսար Գեղամյանը, հասարակական գործիչներ Պողոս Փարսյանը, Դավիթ և Գասպար Տեր-Մկրտչյան եղբայրները, Ազատ Մալինցյանը և ուրիշներ²: 81 հոգի՝ ռանչպար ու մտավորական, գնդացրային կրակով կտորվեցին Զաբուդի ձորում, Գորիս - Շուշի ճանապարհի վրա ընկած Գարաշչաղ (Կալադարասի) գյուղի մոտ գտնվող «Ծակեր» կոչվող վայրում³:

Արյունալի հանցագործությունն արդարացնելու և կատարվածի մեղքը Հայաստանի կառավարության վրա գցելու համար օգոստոսի 2-ի առավոտյան շտապ տպագրվեց և տարածվեց հետևյալ ազդը.

«Ընկերներ և քաղաքացիներ.

Դաշնակցության կառավարության կողմից խորհրդային Զանգեզուրի վրա նենգ հարձակման հետևանքով օգոստոսի լույս 2-ի գիշերը գնդակահարված են դաշնակներ Արշակ Շիրինյանը, Վահան Խորենին, Զախար Տեր-Ղազարյանը և Միքայել Աղամյանը:

02.08.20թ.

Արտակարգ հանձնաժողով»⁴:

Նույն ժամերին 28-րդ հրաձգային դիվիզիայի հրամանատարը վերջնագիր հղեց Գրոյին՝ կարմիր բանակի զորամասերի դեմ ռազմական գործողությունները դադարեցնելու և թուրքիայում

խորհրդային միսիայի բռնագրաված գույքը վերադարձնելու պահանջով⁵:

Հաջորդ օրը՝ օգոստոսի 3-ին, Գրոյի զորքը գրավեց Գորիս քաղաքը:

Արագ երթերում հոգնած կարմիր բանակի զորամասերը նահանջեցին Տեղ գյուղի տարածքները, ապա մույն օրը, Հայաստանի սահմանից անցնելով Աղբրեջան, կենտրոնացան Զաբուդում⁶: Նրանց հետ Զաբուդ անցան Արմենակ Գարազյոզյանը, Հակոբ Բեջանյանը (Կամուլի), զանգեզուրցի և դարաքաղցի ավելի քան 150 կոմունիստներ, որոնց թվում էին դարաքաղցիներ Արամ Մուսայելյանը, Մանսուրյանը, Չախևան, բժ. Հայկ Մելիք-Շահնագարյանը, օրիորդ Թամարան, օրիորդ Արմենուհին, գործիչներ Մկրտիչ (Մակիչ) Մաշուրյանը, Երեմիա Բակունցը, Մուշեղ Մկրտչյանը, Մկրտիչ Տոռոզյանը, Տեղ գյուղից Լևոն Ափունցը, Սահակ Տեր-Հայրապետյանը, խնձորեսկցիներ Բազրատ Գարազյոզյանը, Հովհաննես Հայրապետյանը, բռնակորցի Նիկոլայ Բաբաջանյանը, մագրեցի Աղայո Իսագույանը, քարահունջցի Լևոն Առուստամյանը և ուրիշներ: Նրանցից ոմանք մասնակցել էին Միսիանի և Գորիսի շրջաններում սանձազերծված տեռորին:

Գորիս քաղաքի գրավմանը ժամերի ընթացքում կտրուկ հայտարարություններով արձագանքեցին խորհրդային զինվորական և քաղաքացիական իշխանությունները: Օգոստոսի 3-ի երեկոյան ՀՀ արտգործնախարար Հ. Օհանջանյանը Թիֆլիսի Տ.Բեկզադյանին գրում էր, որ 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատար Վասիլենկոն վերջնագրով դիմել է Հայաստանի Հանրապետության զինված ուժերի հրամանատարին՝ պահանջելով խորհրդային զորքերին թույլ տալ անարգել մտնելու Զանգեզուրի՝ դեռևս չխորհրդայնացված շրջանները՝ և Նախիջևան՝ ազգամիջյան ընդհարումների վտանգը կանխելու պատճառաբանությամբ: Նաև տեղյակ էր պահվում, որ բանակի հրամանատարը վերջնագրի կատարման առավելագույն ժամկետ է նշանակել օգոստոսի 5-ը և որ հետևելու են մի շարք ջախջախիչ հարվածներ Հայաստանի զինված ուժերին⁷:

Նույն օրվա՝ օգոստոսի 3-ի երեկոյան, Գրոն Գորիս քաղաքից գրություն հղեց Զաբուդ նահանջած 28-րդ և 32-րդ դիվիզիաների հրամանատարներին ու զինկոմիսարներին, որը նաև, ըստ էության, պատասխան էր օգոստոսի 1-ին նրանցից ստացած վերջնագրերին:

¹ ՀՀ ՊԿՊՈԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 581, ք. 256:

² Նույն տեղում, ք. 275, 276, 281:

³ Տե՛ս «Յանոս», 1920, 10, 21, 22 օգոստոսի, ՀՀ ՀՊԿՊՈԱ, ֆ. 4033, ց. 4, գ. 73, ք. 57:

⁴ ՀՀ ՀՊԿՊՈԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 160, ք. 1:

⁵ Փաստաթղթեր, հոդվածներ, հաղորդումներ, նամակներ, լուսանկարներ, «Ծակեր» Հայաստանի արևիվներին, 1980, թիվ 2, էջ 26:

⁶ ՀՀ ՀՊԿՊՈԱ, ֆ. 4033, ց. 4, գ. 73, ք. 60:

⁷ «Կոմունիստ», 1920, թիվ 90:

⁸ ՀՀ ՊԿՊՈԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 219, ք. 67:

Գրության մեջ ասված էր. «Ստանալով բոլշևիկյան բռնադատիչներից Չանգեզուրը մաքրելու մասին իմ կառավարության հրամանը, Չեզ առաջարկում եմ Չեր գործերը ետ քաշել Ղարաբաղյան լեռնաշղթայով անցնող՝ Չանգեզուրի նախկին վարչական սահմանից այն կողմ»:

Իմ կողմից իմ գործերին հրամայված է գրավել Հաքյարի գետի գիծը, որը պետք է Չեր կողմից մաքրվի 24 ժամվա ընթացքում:

Չեր կողմից ակտիվություն հանդես բերելու դեպքում ամբողջ ճակատով կանցնեմ հարձակման՝ քափվելիք արյան և հետագա հետևանքների ողջ պատասխանատվությունը դնելով Չեզ վրա:

Այսուհետև, մինչև իմ կառավարության հատուկ հանձնարարականը, Հաքյարիի և Ղարաբաղյան լեռնաշղթայի միջև անցնող գիծը համարել դեմարկացիոն գիծ»¹:

Դրոն Գորիսից հեռագրեց նաև 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությանը: Հեռագրի պատճենը բանակի հրամանատարն ուղարկեց Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարությանն ի գիտություն, իսկ վերջինս, իր հերթին, առաքեց Թիֆլիս, Ս. Մ. Կիրովին՝ ծանոթանալու համար: Դրոյի հեռագրում ասված էր. «28-րդ և 32-րդ կարմիր դիվիզիաների, դրանց հրամանատարների և զինկոմների մեղքով հայ աշխատավոր գյուղացիության և ռուսական դեմոկրատիայի միջև տեղի է ունեցել այն, որից մենք միշտ խուսափել ենք»: Այգա նշված էր, որ Չանգեզուրում զինկոմների և հեղկոմների չորսշաքաբյա գործունեությունը խաղաղ բնակչության քաղաքի և ուրիշ ստորարարքների մի երկար շղթա է, որի առավել ամոթալի օղակը Հայաստանի պառլամենտի անդամներ Վ. Խորենու և Ա. Շիրինյանի զազանային սպանությունն է: Դրոն բանակի հրամանատարությանը տեղյակ էր պահում, որ գոհերի այլանդակված և անարգված դիակների ֆոտոնկարները հայ գյուղացիության բողոքի հետ ուղարկվելու են բոլոր երկրների սոցիալիստական կուսակցությունների մարմիններին: Այդ զազանային ակտը և Մոսկվայի դաշինքը հայ ժողովրդի արյունալի ու մոլի դահիճ Խալիլ փաշայի հետ լիովին մատնում են կարմիր բանակի զավթողական նպատակները, որոնք քողարկված են կոմունիզմի փիկնոցով: Այնուհետև հեռագրով տեղյակ էր պահվում, որ հայ գյուղացիությունը մեծագույն ոգևորությամբ և գայլույթով, հազարներով ցանկություն է հայտնում գենը վերցնել պայքարելու զավթիչների դեմ, պաշտպանելու իր ազատությունն ու անկախությունը, որը ձեռք է բերվել 30-ամյա հերոսական ազատագրական պայքարում ընկած լավագույն հեղափոխական մարտիկների արյան գնով: Հեռագիրն ավարտվում էր հետևյալ

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 276, գ. 1, գ. 219, ք. 86:

խոսքերով. «Հայտարարում եմ Չեզ՝ արյունոտ ձեռքերդ՝ հեռու՛, բողեք ու հեռացե՛ք Հայաստանի գրաված տերիտորիայից: Մի՛ ստեղծեք արյունահեղություն: Հեռացե՛ք Ղարաբաղից, վերադարձրե՛ք գյուղացիներից կողոպտած գույքը»¹:

Գորիսը սուգով ու ծանր մտորումներով հողին հանձնեց Արշակ Շիրինյանին և Վահան Խորենուն: Ժողովրդի ընտրյալների սպանությունը առաջ բերեց գայլույթի այիք ամբողջ Հայաստանում: Հանրապետության կառավարության, Պառլամենտի և «Յառաջ» պաշտոնաթերթի հասցեներով ամեն օր ստացվում էին տասնյակ ցավակցական հեռագրեր՝ հասարակական, քաղաքական, արհմիութենական կազմակերպություններից, քաղաքային ինքնավարություններից, անհատ անձանցից: Բողոքի բազմամարդ միտինգներ տեղի ունեցան Երևանում, Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Մարիդամիչում, Նոր Բայազետում և այլուր: Պառլամենտի դահլիճում տեղի ունեցած սգո երեկոյին հանդես եկան վարչապետ Հանո Օհանջանյանը, պառլամենտի նախագահ Ավետիք Սահակյանը, Նիկոլ Աղբալյանը, Հ. Յ. Դաշնակցության ուրիշ նշանավոր գործիչներ, հանրապետության բոլոր կուսակցությունների, քաղաքական ու հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ: Նրանք բոլորը գայլույթով դատապարտում էին Հայաստանի Պառլամենտի անդամների նկատմամբ կատարված արյունալի հաշվեհարդարը՝ այն որակելով որպես հայ ժողովրդի պետականության դեմ ցինիկ ոտնձգություն և միջազգային օրենքների կոպիտ խախտում:

«Յառաջ» պաշտոնաթերթը «Չանգեզուրի սարսափները» ընդհանուր խորագրի տակ օրեր շարունակ հաղորդումներ էր տալիս կատարված ոճրագործության առթիվ հանրապետությունում ծայր առած վրդովմունքի այիքի մասին: Թերթը «Զգվելի ոճիր» խմբագրականում նշում էր, որ իրենց կոմունիստ համարող և աշխատավորության շահերի պաշտպանությանը հանդես եկող մարդասպանները, «ոտքի տակ տալով ամեն սրբություն, միջազգային օրենք և սովորություն, զազանացած և միացած մույնքան և ավելի դաժան քաբար ավազակների հետ, շարունակում են առաջ տանել այն քաղաքականությունը, որ 1915թ. սկսել էին շնական էմվերը ու մարդակեր Թալեաթը»: Թերթը գրում էր, որ հայ ժողովրդի զավակների դեմ կատարվող հաշվեհարդարները զանգվածային բնույթ են կրում: Չերքակալված են բազմաթիվ դաշնակցականներ Ղազախի շրջանում, Բաքվում բանտարկված են 2000-ից ավելի հասարակական դեմքեր, Ղարաբաղում գնդակահարված են ազատագրական շարժման տասնյակ անձինք: Եվ դա այն դեպքում, երբ Հայաստանի բանտերում գտնվող մայիսյան

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 1022, գ. 8, գ. 171, ք. 7:

բուշխիկյան ապստամբության մասնակիցներից, կազմակերպիչներից և ղեկավարներից ոչ մեկը մահապատժի կամ կոտորածների չի ենթարկվել: «Գորիսում պառլամենտի անդամներին և դաշնակցական ընկերներին մորթելուց հետո, - գրում էր «Յառաջը», - մենք միայն մի եզրակացության կարող ենք գալ, որ նոր, մեծ ու սև դավ է պատրաստվում հայ ժողովրդի գլխին»: Թերթը հարց էր տալիս. «Եվ պե՞տք էր այդ բոլորը կատարելն այն ժամանակ, երբ մեր պատվիրակությունը բանակցություններ էր վարում Մոսկվայում բուշխիկյան հետ, երբ Չիչերինը հավաստիացումներ է տալիս, թե ինքն ու իր կառավարությունը բարյացակամ վերաբերվում են ունեն դեպի հայ ժողովուրդը, երբ նրանց խաղաղության պատվերով Լեզրանը գալիս է մեզ հետ համաձայնության եզր գտնելու»¹:

Պառլամենտի անդամների տմարդի սպանության փաստը առավելագույնս օգտագործեց Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը՝ ժողովրդին Հայաստանի ազգային պետության, Հ. Յ. Դաշնակցության շուրջը համախմբելու, հանրապետությունը կործանել պատրաստվող ուժերին հակահարված տալու համար:

Կատարվածը համարելով անլուր ոճրագործություն և հայ ժողովրդի դեմ ուղղված մեծ դավ՝ «Յառաջը» այնուհետև գրում էր. «Մեր պառլամենտի անդամներին մորթել՝ նշանակում է մեր ժողովրդին, նրա կամքը, ընտրական իրավունքը, ազատությունը սպանել, և դրա համար հայ աշխատավորությունը ոչ թե միայն պիտի բողոքի, այլև վրեժ պիտի լուծե... ամբասցնելով իր շարքերը, կազմակերպվելով բանակի մեջ, համախմբվելով իր կառավարության շուրջ՝ վերջին հարվածը հասցնելու մեր բոլոր անարգ և տմարդի թշնամիներին:

Նա պետք է միանա և դուրս գա հրապարակ հին, սրբագործված և դեռ մինչև այսօր էլ կիրառվող սկզբունքը իրականացնելու՝ ակն ընդ ական և ատամն ընդ ատաման»²:

Օգոստոսի 8-ին Ադրբեջանում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մ. Հարությունյանն իր խնդրանքով տեսակցություն է ունենում Հեղուճի նախագահ Ն. Նարիմանովի հետ: Այդ մասին Հայաստանի արտգործնախարարին հաջորդ օրը նա զեկուցագիր է գրում, նշելով.

«Այդ տեսակցությունը հարկադրական էր, քանի որ Հասանովը Մոսկվայից դեռ չի վերադարձել - նա սպասվում է այսօր - և նրան փոխարինում է Նարիմանովը: Առհասարակ ես խուսափում եմ Նարիմանովի հետ տեսնվել, քանի որ նա չունի նույնիսկ թուրք ցեղին հատուկ վարվեցողության եղանակը, այսինքն արտաքին սիրալիրությունը, և շատ ակնհայտ երևան է բերում յուր

հակահայկական տրամադրությունը և չի աշխատում գոնե այդ քաղցնել քաղաքավարության քողի տակ. նա շատ հաճախ մոռանում է, որ կոմունիստ է և յուր ազգային թրքական պատկերը ցայտուն կերպով հրապարակ է հանում: Անշուշտ մյուսները դրանից ավելի կոմունիստ և ինտերնացիոնալիստ չեն, բայց իրենց մերժումները և հակակրանքը այդքան ցինիկ կերպով չեն արտահայտում»³:

Հարությունյանը տեսակցություն էր խնդրել պարզաբանելու հայ-ադրբեջանական հարաբերությունների հետ կապված մի շարք խնդիրներ, սակայն ոչ մի հարցում բացատրություն չի ստանում: Նրա առաջին խնդրանքն էր՝ թույլ տալ տեսակցելու գերված զեներալ Բաղդասարովի և առհասարակ Ադրբեջանի բանտերը լցված հայերի հետ, բայց Նարիմանովը մերժում է: Հարությունյանի այն հարցին, թե ինչու իրեն՝ որպես դիվանագիտական ներկայացուցիչ, թույլ չի տրվում կատարել իր պաշտոնական պարտականությունները և զբաղվել հայկական բանակի մի գերված զորավարի և հայ բանտարկյալների ճակատագրով, Նարիմանովը պատասխանում է. «Տուվարիշչ. Մի՞թե կարիք կա այդ բանը Ձեզ քացատրելու, մի՞թե դուք ինքներդ չգիտեք»: Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ զարմանքի արտահայտությանն ի պատասխան Նարիմանովն ասում է, թե մերժման պատճառն այն է, որ «մենք պատերազմում ենք իրար դեմ, որ ամբողջ ճակատի վրա, սկսած Դազախից մինչև Նախիջևան հայերը կռվում են կարմիր զորքերի դեմ»: Այնուհետև Նարիմանովը լկտիաբար դիվանագիտական ներկայացուցիչն ասում է. «Դուք միայն զարմացեք այն բանի վրա, որ այսօր նստած եք իմ աշխատասենյակում»⁴:

Հանդիպման ժամանակ Հարությունյանը Նարիմանովին ներկայացնում է նուտա, որով բողոքում էր, որ Հայաստանի բժիշկներին և սպաներին Չանգեզուրում և Դարաբաղում ծառայության են կոչում կարմիր բանակի զորքերի մեջ, իսկ Դազախից բերված հայ զերիներին ստիպողաբար մտցնում են կարմիր զորքերի շարքը: «Ինձ թվում է, - զեկուցագրում նշում էր Հարությունյանը, - թե Նարիմանովը շատ էլ ուրախ չէ այդ երևույթի վրա և կցանկանար հայերի թիվը կարմիր զորքի մեջ իջեցնել նվազագույնի: Սակայն, նրանից ոչինչ կախված չէր, քանզի զորահավաքի գործը իր վրա էր վերցրել 11-րդ բանակի շտաբը»⁵:

Չանգեզուրում ծայր առած արյունալի ոճրագործությունների կապակցությամբ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը մի շարք բողոքներով դիմեց Մոսկվա՝ ՌԱՖԽՀ կառավարությանը:

¹ «Յառաջը», 1920, 10 օգոստոսի:

² Նույն տեղում:

³ ՀՀ ՊԿՊԼ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 4, ք. 17-18:

⁴ Նույն տեղում, ք. 18:

⁵ ՀՀ ՊԿՊԼ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 4, ք. 18:

Խորհրդային Ռուսաստանի արտգործնական Գ. Չիչերինը Կովկասի բոլշևիկյան ղեկավարությունից ուղիղ հեռագրաբերով պահանջում էր պատասխանել մի շարք հարցերի, այդ թվում՝ բացատրություն տալ Չանգեզուրում տեղի ունեցող արյունահեղությունների մասին: Նա գրում էր. «Օհանջանյանը (Համո Օհանջանյանը - Ա.Ս.) ուղարկել է սարսափելի ռադիոգիր, որտեղ, բացի Խորենու և Շիրինյանի սպանությունից, թվարկում է Չանգեզուրում և Ղարաբաղում մեր զորքերի կողմից գնդակահարված բազմաթիվ հայկական կոմիսարների և այլ պաշտոնատար անձանց՝ գնդացիներով մասսայաբար գնդակահարելու մասին: Մեր զորքերի կողմից ջախջախված են մեծաթիվ հայկական գյուղեր Չանգեզուրում, իսկ փրկված գյուղացիության մնացորդները գտնվում են բաց երկնքի տակ: Մեր զորամասերը գնդացիներով խմբերով գնդակահարել են նույնիսկ 12-13 տարեկան տղաների և աղջիկների: Բնակչությունը հասցված է հուսահատության: Մեր զորքերի կողմից ուրիշ անձինք տարվել են Ադրբեջան, որտեղ շատերին արդեն գնդակահարել են: Հենց Բաքվում հայերի մասսայական գնդակահարություններ են եղել: Երևանյան կառավարության տրամադրության տակ են գնդակահարությունների վերաբերյալ ռուսական հրամաններ: Սպասում ենք Չեզանից բացատրություններ, քանզի մնան էքսցեսները հայկական մասսաներին, ստիպում են ատելությանը լցվել մեր նկատմամբ»: Այդ ամենը, վերջում նշում էր Չիչերինը, կարող է խիստ բացասական ազդեցություն ունենալ Հայաստանում խորհրդային կարգեր մտցնելու առումով¹:

Պատասխանելով Ռ.Ս.ՖեՆՀ կառավարության հարցումներին՝ Կովկասում գործող քաղաքացիական և ռազմական բոլշևիկ գործիչները ամենազանազան պատճառաբանություններով արդարացնում էին կատարած մարդասպանությունները: Եվ պատահական չէ, որ ամեն անգամ, Հայաստանի Հանրապետության կառավարության բողոքներից հետո, Մոսկվայից գալիս էին արդարացուցիչ հանգամանքներով պատճառաբանված պատասխաններ²:

Դրոյի զորամասերի կողմից Գորիսի վերագրավումը վտանգավոր վիճակ ստեղծեց Ղափանի տարածքում գտնվող խորհրդային զորամասերի համար, որոնք ստիպված էին դադարեցնել հետագա առաջխաղացումը և ետ քաշվել Շուռնուխ

գյուղի անտառապատ բարձունքները: Բնական ամրություններ լինելուց զատ, այս տարածքը նաև սահմանամերձ էր Ադրբեջանին, և հայկական ուժերի մեծ ճնշման դեպքում կարմիրբանակայինները կարող էին նահանջել այդտեղ:

Միսիանից և Գորիսից 11-րդ բանակի զորամասերի նահանջը Չաբուղ կարևոր նշանակություն ունեցավ Կապարգողքը պաշտպանող ուժերի համար, այն իմաստով, որ նրանց վրա բուլաջավ այնտեղ գտնվող բոլշևիկյան զորամասերի ճնշումը: Ժամանակ շահելով՝ հայկական վաշտերը վերախմբավորեցին իրենց ուժերը և վերագրավեցին մի շարք բնակավայրեր:

Դրոյի զորամասի հաջողությունը ոգեշնչեց Չանգեզուրի ազգաբնակչությանը, որի բացարձակ մեծամասնությունն անվերապահ աջակցում էր գավառում օրինական իշխանության վերահաստատմանը: Դրոյի ջոկատի կողմից Միսիանի և Գորիս քաղաքի գրավումը լայն արձագանք գտավ Ղարաբաղում: Արցախի նվիրյալ զավակները չէին հաշտվել իրենց հայրենի երկրի բռնազավթման և հայ բնակչության նկատմամբ սանձազերծած լայնածավալ բռնությունների ու դաժանությունների հետ: Սկիզբ առավ ապստամբական շարժում, որի գլուխը կանգնեց ծննդով Դիզակի Տուսի գյուղից ընթոստ ու քաջարի Թևան Ստեփանյանը:

Թևանը եղել էր ցարական բանակի սպա, հեծյալ ստորաբաժանման ավագ, Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին կռվել էր Արևմտյան և Կովկասյան ռազմաճակատներում, 1918 թ. վերադարձել էր հայրենի եզերք և շուտով դարձել արցախցիների 1920-1921 թթ. ապստամբական շարժման առաջնորդ:

Շարժումը սկիզբ առավ Դիզակում, ապա տարածվեց դեպի Վարանդ և Խաչեն: Բոլշևիկներին հաջողվում է ձերբակալել Թևանին, բայց նա կարողանում է փախչել և նոր եռանդով նետվել պայքարի մեջ:

Սակայն Միսիանում և Գորիսում Դրոյի հաղթանակը կարճատև եղավ: 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը, մերժելով Դրոյի վերջնագիրը, սկսեց արագորեն վերախմբավորել ուժերը: Բանակի 28-րդ, 32-րդ հրաձգային և 18-րդ հեծյալ դիվիզիաների զորամասերից կազմվեց զորքերի հատուկ հարվածող խմբավորում՝ 28-րդ դիվիզիայի 84-րդ քրիզադի հրամանատար Գ. Մեմյունովի գլխավորությամբ: Հարձակվող խմբին միացան Ադրբեջանից եկած նոր համալրումներ, ինչպես նաև Ադրբեջան անցած Չանգեզուրի կոմունիստական ջոկատները:

1920թ. օգոստոսի 7-ի լուսաբացին կարմիրբանակայինները Գորիսի շրջանի Տեղ գյուղի շրջակայքում կռվի բռնվեցին հայկական զորամասերի հետ: Չլիմանալով այս նոր հարձակմանը՝ հայկական ուժերը նահանջեցին Գորիս քաղաք, ապա, կարճատև

¹ ՀՀ ԷՆԿԳՊՍ, ֆ. 1022, ց. 8, ք. 117, ք. 1-2:

² Ա. Շիրինյանի և Վ. Խորենու սպանության շուրջ Հայաստանի և ՌՍՖՍՀ կառավարությունների միջև ուղիղ ազդեցողական գրություններ տես ՀՀ ԳԿՊՍ, ֆ. 276, ց. 1, ք. 219, ք. 87, 88, 89, 89-ի շրջերես, ք. 90, 165-169, 189:

դադար առնելուց հետո, սկսեցին նահանջել դեպի Միսիան¹:

Կառավարական ուժերի նահանջի ապահովումն իր վրա էր վերցրել Ղափանից օգնության եկած զորամասերից մեկը՝ Նժդեհի գլխավորությամբ: Դեպի Միսիան քաշվող ուժերի անկարգ նահանջի հետևանքով այդ զորամասից մի տասնյակ չի հասցնում ժամանակին դուրս գալ Գորիսի ձորից և ընկնում է կարմիր-բանակայինների կրակի տակ: Իր զինվորներին փրկելու փորձի ժամանակ Նժդեհը վիրավորվում է: Նա շարժվում է դեպի Եռաբլուրի սարահարթը, որտեղ Դրոն նրան առաջարկում է անցնել Երևան՝ բուժվելու:

Նժդեհը մերժում է Դրոյի առաջարկը և, բաժանվելով նրանից, անցնում է Ղափան²:

Գորիսից Դրոյի՝ Երևանյան զորամասի հապճեպ ու անկարգ նահանջից հետո Ղափանի գյուղացիական ներկայացուցիչների խորհրդի նախագահությունը Հանքերից բողոքի նամակ հղեց ՀՀ զինվորական նախարարին: Լեռներով երթևեկող սուրհանդակները քեև Երևանից չբերեցին պատասխանը, սակայն, անկասկած, նամակը անհետևանք չանցավ այն իմաստով, որ Երևանում ավելի պարզ պատկերացրին Դրոյի նահանջի նկատմամբ զանգեզուրցիների տրամադրությունը:

Նամակում ասված էր, որ Չանգեզուրը վերագրավելու նպատակով Երևանյան զորամասի հարձակումը, ապա արդեն գրաված Գորիսից երրորդ օրը շտապ նահանջն «անմիտ» և «վտանգավոր» խաղ էր, որին մասնակցելու էր կանչվել նաև Ղափանի ուժերի մի մասը: Ղափանցիները «վերադարձել են գազազած», քանի որ նրանք սկզբում հույս են ունեցել, թե Երևանյան զորքը չի կրկնի իր հին սխալը և այս անգամ կանցնի Ղափան-Գորքան՝ ուժեղացնելու այդ շրջանների պաշտպանությունը: Ոչ միայն դա տեղի չի ունեցել, այլև զորամասը իր թնդանոթները Ղափանին տալու փոխարեն, զրանք իր հետ տարել է Վայոց ձոր: Ավելին՝ Դրոն տարել է նաև Ղափանին պատկանող երկու թնդանոթները՝ պատճառաբանելով, որ ոչ մի թնդանոթածիօ սպա չի համաձայնվում վերադառնալ Ղափան: «Ի՞նչ,- այնուհետև ասված էր նամակում,- Դրոն եկել էր զինաթափ անելու մեզ, բուլացնելու՞: Ի՞նչ է նշանակում սա: Մենակ մնացած ժողովուրդը հազար ենթադրություններ է անում»: Նամակի վերջում Ղափանի Գյուղացիական ներկայացուցչական խորհրդի նախագահությունը նշում էր. «Վերջին անգամ դիմում ենք ձեզ և խնդրում արագացնել զորքերի առաքումը Միսիան: Մեր հրամանատարը (Նժդեհը - Ա.Ս.) գտնում է, որ կարիք չկա կռվով վերագրավելու Գորիսը և պահելու Չարբղի ճակատը: Գրավելով Միսիանը մինչև Տաթև, մենք

փաստորեն տեր ենք դառնալու ամբողջ Չանգեզուրին: Ուշափալար-Տաթև-Ինջաբեկ գիծը բռնելով, մենք կստիպենք բոլշևիկներին թողնելու Գորիսը»:

Օգոստոսի 8-ին Գորիս քաղաքը նորից խորհրդային զորամասերի ձեռքում էր: Նույն օրը նրանք մտան Միսիանի շրջանի տարածքը և, Եռաբլուրի հանդամասերում կարճատև ու ցարուցրիվ ընդհարումներից հետո, օգոստոսի 9-ին գրավեցին Միսիան (Կարաբլիխա) գյուղը: Դրոն բողեց Միսիանի շրջանը և նորից իր զորքով նահանջեց Դուշլի - Բիլազ Կարալազազ³:

Այսպիսով, ընդամենը 3-4 օրում Գորիսի և Միսիանի շրջաններում վերահաստատվեցին խորհրդային կարգերը:

Գորիսի և Միսիանի ճակատներում ունեցած այս երկրորդ հաջողությունը կարմիրբանակայիններին հնարավորություն տվեց իրենց գործերը շտկել նաև Ղափանի հատվածում:

«Վիճելի» Չանգեզուրի մեծ մասը գրավելուց հետո կարմիր զորամասերը հրաման ստացան ամրապնդվել այնտեղ:

1920 թ. օգոստոսի 10-ի համաձայնագիրը և նրա հետևանքները Չանգեզուրի համար

Լևոն Շանթի գլխավորած պատվիրակության առաքելությունը խափանվելուց հետո խորհրդային կառավարությունը որոշեց Հայաստանում ունենալ Ռ-ՍՖՖՀ լիազոր ներկայացուցչություն, որը պետք է գլխավորեր խորհրդային փորձված դիվանագետներից մեկը՝ Բորիս Լեզրանը⁴:

1920թ. հուլիսին Լեզրանը գործուղվեց Անդրկովկաս: Նրա հետ էր 14 հոգուց բաղկացած մի պատվիրակություն: Առաջին խնդիրը, որ դրված էր նրա միսիայի առջև, Հայաստանի Հանրապետության կառավարության հետ հաշտության դաշնագրի կնքումն էր, որին մինչ այդ պետք է նախորդեր Չանգեզուրում կարմիր բանակի և հայկական զորամասերի միջև զինված ընդհարման դադարեցումը և զինադադարի ստորագրումը⁵:

Գալով Ադստաֆա՝ Բ. Լեզրանն այնտեղից դիմում է Հայաստանի կառավարությանը՝ Երևան գալու համաձայնություն ստանալու համար: Մակայն այդ համաձայնությունը Հայաստանի

¹ Գ. Նժդեհ, Հայ-բոլշևիկյան կռիվները, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, թիվ 12, էջ 97:

² ՀՀ ՀՅԿԳԿՊԼ, ֆ. 4033, ց. 4, գ. 73, ք. 61, ՀՀ ՊԿՊԼ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 58, ք. 325:

³ Լևոն Շանթի պատվիրակության գործունեությանն այս աշխատության մեջ անդրադարձել ենք հարևան-ցիտերեն, նկատի ունենալով, որ այդ հարցը հանգամանորեն լուսաբանված է արտոնական գրականության մեջ:

⁴ Տես Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, էջ 453-454, Բ. Լեզրանի միսիան, փաստաթղթեր, Բաներ Հայաստանի սրկիվներ, 1967, թիվ 3, էջ 32:

¹ ՀՀ ՊԿՊԼ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 441, ք. 156, գ. 427, մաս 1, ք. 185-186:

² Գ. Նժդեհ, Հայ-բոլշևիկյան կռիվները, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, թիվ 12, էջ 97:

կառավարությունը չի տալիս՝ ունենալով իր պատճառաբանությունները:

«Յառաջ» քերթը գրում էր, որ Խորհրդային Ռուսաստանը չի կարող Հայաստանում միսիա ունենալ, քանի դեռ այդ երկու երկրների միջև կնքված չէ բարեկամության և խաղաղության դաշինք: Թերթը գրում էր, որ Լեզրանի խումբը չի կարող Երևան գալ նաև իբրև սոսկ բանակցություններ վարող մի պատվիրակություն, քանի որ մոտ երեք ամիս առաջ Հայաստանի կառավարությունը Ռուսաստանի խորհրդային կառավարության հետ բանակցություններ վարելու համար Մոսկվա է ուղարկել Շանթի գլխավորած պատվիրակությունը, որի նկատմամբ Երևանը կատարյալ վստահություն է տածում, և որը Ռուսաստանի հետ բարեկամական դաշինք կնքելու համար օժտված է ամենալայն լիազորություններով: Ուստի «ամնտություն կլինե՞ր,- գրում է քերթը,- միաժամանակ երկու տարբեր կենտրոններում՝ Մոսկվայում և Երևանում, որոնք, ի դեպ, բաժանված են իրարից հազարավոր վերստերով, միևնույն խնդրի շուրջը տարբեր մարդկանց միջոցով անջատ բանակցություններ վարել: ...Մոտ երեք ամիս է, ինչ մենք բանակցությունների մեջ ենք. բանակցությունները շարունակում ենք վարել նաև այսօր: Բայց նախ հասկանանք, թե ինչ է կատարվում Մոսկվայում, ինչ եղավ դաշինքը, ինչ են անում մեր պատվիրակները, հստակորեն ճշտենք ու պարզենք մեր դիրքերը ու նոր միայն նոր գործերի ձեռնարկենք»¹:

Աղստաֆայից Լեզրանն իր միսիայի հետ ստիպված մեկնեց Թիֆլիս: Այստեղ էլ նա ձեռնամուխ եղավ իր՝ որպես Հայաստանում ՌԱՖԽՀ լիազոր ներկայացուցչության ղեկավարի, պարտականությունների կատարմանը:

Թիֆլիսից Լեզրանը նոր հեռագիր հղեց Հայաստանի արտգործնախարար Հ. Օհանջանյանին՝ կրկին պահանջելով բույլատրել իր միսիայով ժամանել Երևան: «Հայաստանի սահմաններում ստեղծված իրադրության պայմաններում Խորհրդային Ռուսաստանի հետ հաշտության բանակցությունների ամեն մի ընդհատում,- ասված էր հեռագրում,- կարող է առաջ բերել միանգամայն անցանկալի բարդություններ երկու հանրապետությունների ժողովուրդների միջև, իսկ այդ դեպքում հետևանքների ամբողջ պատասխանատվությունը կընկնի Հայաստանի կառավարության վրա»²:

¹ «Եստա», 1920, 27 հունիսի:

² Տե՛ս Հայաստանի միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին բարոսականության փաստաթղթերում, էջ 454-455, Ռ. Լեզրանի միսիան, փաստաթղթեր, Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 1967, թիվ 3, էջ 44-45:

Բանակցելու համար Հայաստանի կառավարությունը տվեց իր համաձայնությունը՝ այն վերապահումով, որ բանակցությունները պետք է վարվեն ոչ թե Երևանում, այլ Թիֆլիսում:

Թիֆլիսում սկսված բանակցությունները ընթանում էին լարված մթնոլորտում: Ռուսական կողմը մշտապես ընդգծում էր «տվյալ պահի հրամայականով» կարմիր բանակի կողմից «վիճելի» տարածքների անվերապահ ռազմակալման անհրաժեշտությունը: Հայկական պատվիրակության անդամները մտահոգություն ունեին, որ ռուս բոլշևիկյան զորքերը չեն բավարարվի «վիճելի» տարածքները ռազմակալելու գործողություններով և առիթներ կհնտրեն Հայաստանից նոր գրավումներ կատարելու համար: Նրանք վկայակոչում էին խորհրդային կողմին պատկանող փաստաթղթեր, որոնք հայթայթվել էին հայկական հետախուզության կողմից: Նրանց հայտնի էր դարձել, օրինակ, որ Ս. Կիրովն օգոստոսի 2-ին 11-րդ բանակի հրամանատարությանը հարցում է արել Ջանգեզուր-Նախիջևանի շրջանում կարմիր բանակի զորամասերի գործողությունների մասին և հաջորդ օրը ստացել է բանակի ժամանակավոր հրամանատար Վասիլենկոյի՝ Բաքվից հեռագրով տված պատասխանը:

Հեռագրում նշված էր, որ Կովկասյան ճակատի հրամանատարության կողմից տրված դիրեկտիվի համաձայն, 11-րդ բանակի զորամասերը զբաղեցրել են «Հայաստանի կողմից գրավված» Ջանգեզուրի և Նախիջևանի վիճելի շրջանները և այնտեղ կանխել հայերի և թուրքերի կոտորածը: «Հայաստանի դեմ պատերազմելու խնդիր չունենք,- գրում էր բանակի հրամանատարը,- առաջ ենք շարժվում բարեկամական մտադրություններով, բայց եթե հայկական զորքերը առաջինը հարձակում գործեն, ապա դրա պատասխանը կլինի երկու-երեք դիվիզիաներ Երևան ուղարկելը»¹: Որպեսզի այդ չպատահի, նա գտնում էր, որ անհրաժեշտ է նախազգուշացնել հայկական կառավարությանը ձեռնպահ մնալ Նախիջևանի և Ջանգեզուրի գավառները գրաված կարմիր բանակի հետ ընդհարումներ առաջ բերելուց, քանի որ վիճելի հարցերը պետք է լուծվեն դիվանագիտական ճանապարհով: Այնուհետև հեռագրում ասված էր. «Նախիջևանը գրաված ջոկատի խաղաղ մտադրությունների մասին նախազգուշացված է հայկական կառավարությանը, դուք մույնպես ձեր կողմից մի անգամ ևս հաստատեցե՛ք դա: Մեզ համար հատկապես կարևոր է ապահովել հաղորդակցությունը Նախիջևանի հետ՝ Անգեղակոթի և Կարմալինովկայի վրայով, որտեղ ներկայումս գործում է գեներալ Դրոն: Նրան լիկվիդացնելու միջոցներ ձեռնարկված են: Շահախախտից այն կողմ չենք գնա, եթե,

իր հերթին, հայկական կանոնավոր բանակը այլևս չառաջանա»¹:

Նորոյա դժվարին բանակցությունները վերջացան դրական արդյունքով: 1920թ. օգոստոսի 10-ին ՌԱՖՅԽՀ-ի և Հայաստանի Հանրապետության միջև պետական մակարդակով կնքվեց առաջին համաձայնագիրը, որը ստորագրեցին մի կողմից՝ Ա. Ջամալյանը և Ա. Բաբայանը, մյուս կողմից՝ Բ. Լեգրանը:

Համաձայնագրով Խորհրդային Ռուսաստանը ճանաչում էր Հայաստանի անկախությունը, և այդ հիման վրա ՌԱՖՅԽՀ-ի և Հայաստանի Հանրապետության միջև օգոստոսի 10-ի գերեկվա ժամը 12-ից դադարեցվում էին ռազմական գործողությունները:

Համաձայնագրով «վիճելի» Գարաբաղը, Ջանգեզուրը և Նախիջևանը ռազմակալվում էին կարմիր բանակի կողմից: Այդ մարզերի Ադրբեջանին, թե Հայաստանին պատկանելության հարցը մնում էր առկախ: Անդրկովկասյան այդ երկու պետությունների միջև եղած տարածքային հարցերը պետք է լուծվեին առաջիկայում՝ խաղաղ ճանապարհով, բանակցությունների միջոցով: Ինչ խոսք, Մոսկվայի համար իրական պայմանը մնում էր Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումը:

Խորհրդային կողմը համաձայնել էր Հայաստանի Հանրապետության կազմում թողնել այն տարածքները, որ հայկական զորքերը Նախիջևանի գավառում գրավել էին 1920թ. հունիս-հուլիս ամիսների ռազմական գործողությունների ընթացքում: Հայկական բանակի և կարմիր բանակի զորամասերի միջև սահմանային գիծ համարվեց Ծախթախտ - Խոկ - Ջնաբերդ - Մույրաբնեկ գիծը, այնուհետև դեպի հյուսիս-արևմուտք՝ Բյուրի-Բազարչայ քնակավայրերի սահմանները: Գազախի գավառում սահմանն անցնում էր այն գծով, որը 1920թ. հուլիսի 30-ի դրությամբ զբաղեցնում էին հայկական և ռուսական զորքերը²:

Համաձայնագիրը ստորագրելու օրը՝ օգոստոսի 10-ին, Օրջոնիկիձեն Բաքվից հեռագրում է Մոսկվա՝ Լենինին, Տրոցկուն, Չիչերինին.

«Նախիջևանի շրջանը գրավված է մեր զորքերի կողմից: Լեգրանն այսօր ստորագրել է համաձայնագիր Հայաստանի հետ՝ ռազմական գործողությունները դադարեցնելու մասին: Դրա հիման վրա Հայաստանի կառավարությունը համաձայնություն է տվել ճանաչել արդեն մեր զորքերի կողմից գրավված շրջանների օկուպացիան»³:

1920թ. օգոստոսի 10-ի համաձայնագիրն, անշուշտ,

¹ ՀՀ ԼՍԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 1, գ. 110, ք. 1:

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 529, ք. 66, գ. 581, ք. 262, գ. 607, ք. 34 և շրջերև, Ը. Լեգրանի միջև, փաստաթղթեր, Օսմերի Հայաստանի արխիվների, 1967, թիվ 3, էջ 46-47, Из истории Нагорного Карабаха, Вестник армянской Армии, 1989, թիվ 1, էջ 122-123, И. Таирян, XI красная армия в борьбе за установление и упрочение советской власти в Армении, էջ 113-114:

³ ՀՀ ԼՍԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 116, ք. 12:

խորհրդային կողմի դիվանագիտության հաջողություններից էր: «Վիճելի» տարածքների հարցը արևմտյան տերությունների դիվանագիտության ոլորտից վերցվեց և մտցվեց բոլշևիկյան Ռուսաստանի և Խորհրդային Ադրբեջանի քաղաքական ու դիվանագիտական հարաբերությունների ոլորտը:

Ձինադադարի համաձայնագիրը ուժի մեջ մտնելուց անմիջապես հետո հայկական կողմը ձեռնամուխ եղավ դրա կատարմանը: Նույն օրը՝ օգոստոսի 10-ին, Հայաստանի զինվորական նախարարը հեռագիր ուղարկեց Գարաբազաում գտնվող Դրոյին՝ նրան պատվիրելով հայտնել Գավանի զորքերի հրամանատար Նժդեհին, որ կարգադրված է թողնել Ջանգեզուրը և առանց դիմադրության անցնել հանրապետության տարածքը: «Ձիճվորական նախարարը հրամայում է Ձեզ. ասված էր Երևանից Դրոյին տրված հեռագրում. կապ պահպանելով Նժդեհի հետ, տեղեկացնել նրան, որպեսզի նա, համաձայն կնքած զինադադարի, հավաքի իր զորամասը, նույնպես իր բոլոր ցանկացողներին ու նախազգուշական միջոցներ ձեռք առնելով անցնի մեր տերիտորիան, բերելով իր հետ ամբողջ զորքերը»⁴: Չնայած կառավարության մեջ և Հայաստանի Պառլամենտում համաձայնագրի դեմ շարունակում էին հանդես գալ ազգային գործիչներից շատերը, սակայն այն արդեն ստորագրված էր, և կառավարությունը տրամադիր էր վճռականորեն հետևելու համաձայնագրի տառին:

Կարծես օգոստոսի 10-ի համաձայնագիրը կատարելու հակում էր ցույց տալիս նաև խորհրդային կողմը: Ելնելով փաստաթղթի ոգուց՝ 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը զորքերին հրաման տվեց այլևս չմտնել Հայաստանի Հանրապետության տարածքները, միաժամանակ խստիվ հետևել, որպեսզի սահմանները չխախտի հակառակ կողմը: Հրամանում նաև նշվում էր, որ կնքված համաձայնագրով, հայկական զորքերը թողնում են վիճելի երեք մարզերը և հեռանում Հայաստանի Հանրապետություն, իսկ դրանց տեղը զբաղեցնելու են կարմիր բանակի զորամասերը:

Դրոյի միջոցով ստանալով Հայաստանի Հանրապետության տարածք անցնելու մասին կառավարության կարգադրությունը՝ Նժդեհը նախ տարակուսեց. ինչպե՞ս և ո՞ր ճանապարհով անցնել: Նախիջևանով անհնարին էր, քանի որ այն գտնվում էր քեմալականների, մուսավաթականների և բոլշևիկների ձեռքին: Անհնար էր նաև մտնել Վալոց ձոր, քանզի Սիսիանի շրջանը գտնվում էր բոլշևիկների ռազմակալության տակ: Եվ եթե նույնիսկ այդ ճանապարհները քաց լինեին, Նժդեհը իրեն նման չէր լինի, եթե թողներ Կապարզողը և հեռանար: Ուստի պատահական չէ, որ նա

⁴ Գ. Լեզիկ, Հայ-բոլշևիկյան կոնֆլիկտ, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, թիվ 12, էջ 97:

կտրականապես հայտարարեց, թե չի ենթարկվելու կառավարության հրամանին և մնալու է Կապարգողորմ ու շարունակելու է կոիվը:

Հայաստանի Հանրապետության զինվորական նախարարին (պատճենը՝ գորավարներ՝ Նագարբեկյանին, Միլիկյանին, Գրոյին, Հ. Յ. Դաշնակցության Բյուրոյին և Դարալազյազի հատուկ կոմիսար Գերասիմ Բալայանին) օգոստոսի 20-ին Ղափանի հանքերից Նժդեհը գրում էր. «Ես չգիտեմ՝

1. Ի՞նչ պայմաններով, ու՞մ հետ (Աղբբեջանի՞, թե՞ Մովսեսյանի Ռուսաստանի) և որքա՞ն ժամանակով է կնքված զինադադարը:

2. Եթե Կապարգողորի իմ ուժերը, համաձայն զինադադարի, պետք է բողոքեն իրենց երկիրը և քաշվեն մեր տերիտորիան, ապա «մեծամասնականները» և աղբբեջանական բանդաները ե՞րբ և ո՞ր են քաշվելու:

3. Ըստ կնքված զինադադարի, ո՞ր օրը և ո՞ր ժամին պետք է Չանգեզուրից քաշվեն-հեռանան մեր և թշնամու ուժերը:

4. Ո՞վ է կառավարելու զինադադարի ընթացքում այս երկիրը:

5. Ի՞նչ է լինելու Գողթանի դրությունը, որը աղմինխատրատիվ տեսակետից չի մտնում Չանգեզուրի մեջ:

6. Չե՞ք կասկածում, որ թշնամին կարող է դավադրել, այն է՝ որ մեր դուրս գալուց հետո, հանկարծակիի բերելով անտերացած ազգաբնակչությանը, կարող է տեր դառնալ Կապարգողորի չորս ապստամբ շրջաններին:

7. Մեր խոր հետախուզությունը պարզել է, որ Այրիչայում կուտակված են բավականին մեծ ուժեր (Շարուրի և Նախիջևանի [թուրք] զաղթականությունը): Չե՞ք ենթադրում, որ իմ [կողմից] Չանգեզուրը՝ բողոքելուց հետո այդ ուժերը հեշտությամբ կարող են տեր դառնալ Գողթանին:

Սա ի՞նչ զինադադար է, որի ժամանակ «մեծամասնականները» շարունակում են իրենց շահատակությունները, քալանը և զինաբախությունը Միսիանում և բուն Չանգեզուրում:

8. Գուր գիտեք, որ ես, բացի ժողովրդական վաշտերը, ուրիշ կանոնավոր զորամասեր չունեմ: Կարող է այնպես լինել, եթե իսկապես կնքված է զինադադարը, որ հարկադրված լինեմ երկրից դուրս գալ 30 հոգով, գուցե և այնպես լինի, որ՝ 300 հոգով: Ընդունենք, որ մինչև թշնամին չքաշվի և մաքրի ամբողջ Միսիանը, իմ դուրս գալը, քանի հոգով էլ որ լինի, ոչ թե դժվար, այլ միանգամայն անկարելի կլինի: Մեր Դարալազյազի ուժերը պետք է առաջանան դեպի Միսիան, որ մենք կապվելով նրանց հետ, հնարավորություն ունենանք անցնելու մեր տերիտորիան:

9. Ի՞նչ դրության մեջ է Նախիջևանի հարցը: Խնդրում եմ հատուկ ստրիանդակով պատասխանել իմ բոլոր հարցերին, տալով

ինձ լայն ինֆորմացիա: Ավելացնում եմ. ամսիս 12-ին «մեծամասնականները» փորձեցին մոտենալ մեր դիրքերին, բայց ետ շարտվեցին: Ժողովրդի ակտիվ մասը, բողոք հունձը և այլ գյուղատնտեսական աշխատանքներ, ամրացել է դիրքերում: Ժողովուրդը բարձր տրամադրությամբ սպասում է Հայաստանի զորքերի գալուն, որ միացյալ ուժերով քշե թշնամուն Չանգեզուրից:

Մրա հետ ուղարկում եմ ձեռքս ընկած մի դոկումենտ, որից երևում է, որ «մեծամասնականները», անձնավորելով Աղբբեջանի բողոքված վտանգը, համառորեն ձգտում են զինաքափելու, տնտեսապես քայքայելու, գլխատելու և ապա տեղահանելու կամ քնաջնջելու Չանգեզուրի հայությանը»¹:

Երկու օր հետո՝ օգոստոսի 20-ին, Նժդեհը ՀՀ զինվորական նախարարին, դարձյալ Հանքերից, գրում է նոր նամակ, որտեղ, շեշտելով Կապարգողորի նշանակությունը ոչ միայն Չանգեզուրի, այլև Հայաստանի համար, նշում էր. «Մեզ պետք է կառչել մեր երկրի ամեն մի բարձունքին, բնական ամեն մի ամրությանը, անգամ բլուրին, որ մեր անհաշտ թշնամին հնարավորություն չունենա իր մշտական կրակի տակ պահելու մեր երկիրը... Մի՛ լքեք այս՝ գերազանցորեն հերոս ու հայրենամկեր ժողովրդին, մի՛ զիջեք նրա սրբազան երկիրը: ...Ոչ մի զիջում: Չիջումն զերություն է, կոտորած ու մահ մեզ համար: Եթե չպետք է տեր կանգնեք մեզ, միացած պահեք մեզ մեր յոթն անգամ սիրած Հայաստանին, բողոք մեզ բարի կամքին՝ մենակ, անկախ: Մենք, որ ապրել ենք ազատ ու հաղթական կյանքով, հպարտ ու հերոսական մահով մեռնել էլ գիտենք: Աստված և իմ սերը իմ հանրապետության հետ»²:

Եթե Նժդեհը կտրականապես մերժում էր ենթարկվել օգոստոսի 10-ի զինադադար-համաձայնագրից բխող ՀՀ զինվորական նախարարի հրամանին և վճռել էր շարունակել կոիվը կարմիր բանակի ու աղբբեջանական ուժերի դեմ, ապա նա ելնում էր միայն ու միայն Հայաստանի ու հայ ժողովրդի շահերից: Նժդեհը չէր կարող վարվել ուրիշ կերպ: Այլ կերպ վարվելու դեպքում, կրկնում ենք՝ նա նման չէր լինի ինքն իրեն: Ծակատագրական այդ որոշումը բխում էր իր իսկ էությունից, ըմբոստ ու անկոտրում ոգուց, ավեր չճանաչող հայրենապաշտությունից, մայր ժողովրդի նկատմամբ անհուն սիրուց:

Հիշատակելով այդ պահը՝ Նժդեհը հետագայում գրել է.

«...Իմացականությամբ ու սրտով փոքրիկ էակներին է միայն հատուկ կորորեն կատարել վերեն տրված ամեն հրաման:

Սրբագրելի է մարդկային ամեն հրաման, թեկուզ դա արված լինի մի երկրի կառավարության կողմից:

Կարող է սխալվել, տկարանալ ամենաբարձր իշխանությունն անգամ:

¹ ՀՀ ՊԵՊՍ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 78, ք. 9-10:

² Նույն տեղում, ք. 20-21:

Մարդկային իմացականության դեմ խորապես մեղանշում է նա, ով իրեն տրված հրամանը չի գործադրում ստեղծագործաբար:

Վտանգի ժամանակ, մասնավորապես, երբ մի երկրի և ժողովրդի լինել-չլինելու խնդիր կա, դավաճանություն է զինվորական կանոնագրի այս կամ այն հոդվածի տակ վատորեն քարնվելը կամ անձնական պատասխանատվությունից փախչելը:

Նման պատմական պայմաններում դեկավարի չափանիշը, նրա հարցումը պետք է լինի- ինչ կը թելադրե երկրիս ու ցեղիս հավիտենական շահը, և ոչ թե միայն՝ օրվա իշխանությունը¹:

Օգոստոսի 10-ի զինադադարի պայմանագիրը կտրակա-նապես մերժվելով Նժդեհի և զանգեզուրցիների կողմից՝ միաժա-մանակ անհանգստություն էր առաջացրել Հայաստանի հասա-րակական-քաղաքական տարբեր շրջաններում: «Ժողովուրդ» թերթը նշում էր. «Պոկեյ մայր Հայաստանի մարմնից նրա մի երրորդը՝ Ղարաբաղը, Չանգեզուրը և Նախիջևանը և այդ ահագին հողամասը դարձնել ինչ-որ չեզոք շրջան, ուր իշխանությունը չեզոք չի լինելու, այլ լինելու է միակողմանի, այսինքն՝ հակառակորդից կազմված- մեզ համար միանգամայն անընդունելի է:

Մենք հիմք ունենք անհանգստանալու: Հայ ժողովրդի երկուկեսհազար տարվա պատմական փորձը դարձրել է նրան սկեպտիկ, բերահավատ: Մեծ աշխարհակալ պետությունների՝ նրանց թվում առավելապես Խորհրդային Ռուսաստանի՝ վարած երկդիմի քաղաքականությունը դեպի մանր պետությունները և նոր ազատագրված ազգերը, ստիպում է լինել վերին աստիճանի զգույշ և շրջահայաց»²:

Ինչ վերաբերում է «դաշնակից» պետություններին, ապա Հայաստանի կառավարության կողմից օգոստոսի 10-ի համա-ձայնագրի ստորագրումը նրանք դիտեցին որպես Անտանտի ուխտին «փոքր դաշնակցի» բացահայտ դավաճանություն:

Թիֆլիսն իրենց նստավայր դարձրած՝ Անդրկովկասում անգլիական գերագույն կոմիսար Լուկկը և ֆրանսիական բար-ձրագույն կոմիսար դ՝ Մարտելը, որոնք սևեռուն հետևում էին Ռ-Ս-Ֆ-Ի-Հ-ի և Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակու-թյունների բանակցություններին, այն բանից հետո, երբ տեղեկացան, որ արդեն ստորագրվել է համաձայնագիրը, անմի-ջապես գալույթ հայտնեցին կառավարվածի առթիվ: Համա-ձայնագիրը կնքելու հաջորդ օրն իսկ՝ օգոստոսի 11-ին, նրանք իրենց մոտ հրավիրեցին Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանա-գիտական ներկայացուցիչ Տիգրան Բեկզադյանին և նրանից հանգամանալից բացատրություն պահանջեցին: Լուկկը և դ՝ Մարտելը ուղղակի հայտարարեցին, որ այդ քայլով Հայաստանի

կառավարությունը Անտանտի նկատմամբ ոչ քարեկամական ակտ է կատարել, և որ իրենք կասկածի տակ են դնում իրենց նկատմամբ քարեկամաբար տրամադրված լինելու Հայաստանի հավաստի-ացումները:

Հանլիպման ժամանակ Տ. Բեկզադյանը և Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական միսիայի մյուս ներկայա-ցուցիչները փորձեցին մեղմել դաշնակից տերությունների դիվանագետների գալույթը, համոզել, որ բուլշևիկների հետ կնքած համաձայնագիրը լուկ զինադադար է, և որ Հայաստանի կառավարությունը, հավատարիմ մնալով Անտանտի ուխտին, շարունակում է մնալ հակախորհրդային դիրքերում:

Երբ Ռ-Ս-Ֆ-Ի-Հ-ի և Հայաստանի միջև կնքվեց համաձայնագիր, այդ նույն օրը՝ 1920թ. օգոստոսի 10-ին, Փարիզի մերձակայքում՝ Սևրում, դաշնակից տերությունների ճնշման տակ Թուրքիայի սուլթանական (Վ. Պոլսի) կառավարությունը դաշնագիր ստորագրեց, որով ընդունում էր Արևմտյան Հայաստանի հողերի վրա հայության գերիշխանությունը: Դաշնագրի տակ գրվել էր նաև Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակ Ավետիս Ահարոն-յանի ստորագրությունը: Սերի պայմանագրի համաձայն Արևմտյան Հայաստանի Հանրապետության մեջ էին մտցվում Էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի, Տրապիզոնի վիլայեթները³:

Սերի դաշնագիրը կնքվեց այն ժամանակ, երբ նոր ամպեր էին կուտակվում Հայաստանի վրա, նոր մահացու սպառնալիք էր կախվել հայ ժողովրդի գլխին: Եվ ահա, կարծես թե, վերջապես, մի նոր դուռ էր բացվում ջարդված ու կտտորակված ժողովրդի առջև, կարծես իրագործվում էր հայ ժողովրդի դարավոր երազանքը՝ տեսնել իր հայրենիքի միասնությունը՝ սեփական պետականությամբ, անկախ և ինքնիշխան գոյությամբ: Վերջապես ակնհայտ է, որ Սերի դաշնագրի այն մասերը, որոնք վերաբերում էին անկախ Հայաստանի և անկախ Քուրդիստանի ստեղծմանը, արդարացի էին և արտահայտում էին հայ և բուրդ ժողովուրդների ամենալայն շրջանակների ազգային զգացմունքները և իղձերը:

Ահա թե ինչու հոգեբանորեն շատ դժվար էր անջատվել Սերից և բանադրանքի ենթարկել այն, ինչպես դա պահանջում էին քեմալականները և բուլշևիկները: Պատմական արդարության տեսակետից դա մի փաստաբույր էր, որն արձանագրում էր հայ և բուրդ ժողովուրդների իրավունքներն իրենց հազարամյա հայրենիքի տարածքների նկատմամբ:

Բայց գործնական իրականացման տեսակետից Սերի դաշնագիրը մնաց օդում կախված: Դաշնագրի ստորագրման ժամանակ Արևմտյան Հայաստանը և բուրբական Քուրդիստանը

¹ Գ. Կոկոն, Իմ պատմականը, էջ 32-33:

² «Ժողովուրդ», 1920, 14 օգոստոսի:

³ Ա. Կոնյան, Հայաստանի միջազգային - իրավական դրությունը 1920 - 1922, էջ 88:

գտնվում էին քեմալականների իշխանության տակ: Մուստաֆա Քեմալի կառավարությունը, անօրինական համարելով Սերի դաշնագիրը, հայտարարեց, որ Թուրքիան մի քիչ հող անգամ չի զիջելու հայերին: Ավելին, քեմալականները տենդագին նախապատրաստական աշխատանքներ տարան, որպեսզի հարձակվեն Հայաստանի վրա, զավթեն այն և բնաջնջեն հայ ժողովրդին:

Սերի դաշնագրով հայերին տրված հողերը Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունն ի վիճակի չէր ձեռք բերել սեփական ուժերով: Իսկ դաշնագիրը իբրև փաստաթուղթ կյանքի կոչած Անտանտի տերությունները մտադիր չէին Հայաստանի գործերը կարգավորելու համար ընդհարվել քեմալական թուրքերի հետ: Օգնության մասին դաշնակիցներին հղած Հայաստանի կառավարության բազմաթիվ խնդրանքները մնում էին անհետևանք կամ բավարարվում էին աննշան չափերով: Պարզ է, որ նման պայմաններում Հայաստանը չէր կարող հույս ունենալ, թե «դաշնակիցները» կարող են օգնության գալ զինվորական կենդանի ուժով: Դեռ 1919թ. աշնանը Անգլիան իր հիմնական զինված ուժերը հանել էր Անդրկովկասից: 1920թ. հունիսին ԱՄՆ-ը վերջնականապես հրաժարվել էր վերցնելու Հայաստանի մանդատը: Դա պատահական չէր, որովհետև Հայաստանը գրավիչ քիչ բան ուներ, չունեի նավթադրոշմի ու ընդարձակածավալ պլանտացիաներ: «Դաշնակից» պետությունները ցույց էին տալիս, թե հայ ժողովրդի կողմն են, բայց իրականում ոչինչ չէին անում հայության հոգսերը թեթևացնելու համար, թեև, ինչպես նախորդ երկու տարիներին, այնպես էլ այժմ, Հայաստանի կառավարությանը նրանք կերակրում էին կեղծ խոստումներով: Ինչ վերաբերում է Հայաստանին գործ տրամադրելուն, ապա այդ մասին ընդհանրապես խոսակցություն չէր գնում:

Հայաստանին ռեալ օգնության ձեռք չմեկնելով և քեմալական զավթիչներից նրան պաշտպանելու միջոցներ չձեռնարկելով՝ «դաշնակից» տերությունները միաժամանակ ամեն կերպ խոչընդոտում էին Ռուսաստանի հետ նրա մերձեցմանը: Ահա այդ ընդհանուր քաղաքականությունից ելնելով է, որ նրանք կտրականապես հանդես եկան ՌԱՖԽՀ-ի և Հայաստանի միջև կնքված ժամանակավոր համաձայնագրի դեմ:

1920թ. օգոստոսի 24-ին Երևան ժամանեց ֆրանսիական զնդապետ Կորբելը: Մի քանի օր հետո՝ օգոստոսի 31-ին, այստեղ եկավ նաև Լուկկը: Հայաստան գալով՝ նրանք նպատակ ունեին ոչ միայն բացատրություն պահանջելու նրա կառավարությունից, այլև, եթե հաջողվեր, ստիպելու չեղյալ հայտարարել օգոստոսի 10-ի համաձայնագիրը:

Հայաստանի կառավարությունն ամեն կերպ փորձում էր

փարատել դաշնակից տերությունների կասկածները, նրանց կրկին ու կրկին հավաստում էր այդ տերությունների նկատմամբ իր հավատարմությունը: Կառավարության անդամները հավաստիացնում էին Կորբելին ու Լուկկին, որ չնայած համաձայնագիր է ստորագրվել ՌԱՖԽՀ-ի հետ, բայց դա վկայություն չէ իրենց հակաբոլշևիկյան դիրքի փոփոխության:

Ճնշում գործադրելով Հայաստանի Հանրապետության կառավարության վրա՝ «դաշնակիցները» դրանով իսկ խաղաքարտի վրա էին դնում Հայաստանի և հայ ժողովրդի անվտանգությունը: Մի կողմից՝ նրանք հրաժարվում էին թուրքական վտանգի դեմ ռազմական ռեալ օգնություն ցույց տալուց, մյուս կողմից՝ արգելում էին, որպեսզի Հայաստանը հաշտության եզրեր գտնի Ռուսաստանի հետ:

Ճիշտ է, գրույցների ժամանակ հայկական կողմից արտահայտվում էին նաև բողոքներ Հայաստանի նկատմամբ դաշնակիցների բռնած անհետևողական և անբարյացակամ վերաբերմունքի կապակցությամբ: Ոմանք նույնիսկ մեղադրական խոսքեր էին ասում, թե ՌԱՖԽՀ-ի մետ Հայաստանի կառավարության համաձայնություն կնքելուն մղել է Չանգեզուրի և Կարաբաղի հարցում անգլո-ֆրանսիական կողմի բռնած հակահայկական դիրքը: Ավելին, վարչապետ Համո Օհանջանյանը մեղադրանք նետեց «դաշնակիցների» ներկայացուցիչներին՝ հիշեցնելով 1918-1920թթ. անգլիական կառավարության բացահայտ հովանավորչական քաղաքականությունն Ադրբեջանի նկատմամբ: Անգլիան, ասում էր նա, «համառ կերպով ցանկանում է Կարաբաղը տալ Ադրբեջանին, իսկ մեզ թույլ չէին տալիս գործ մտցնել Չանգեզուր և ռազմակերպել տեղի ժողովուրդը»:

Երկար գրույցներից և հանգամանալից բացատրություններից հետո Անգլիայի և Ֆրանսիայի ներկայացուցիչները համոզվեցին, որ, այնուամենայնիվ, Հայաստանի կառավարությունը հավատարիմ է Անտանտի ուխտին և շարունակում է կանգնած մնալ հակաբոլշևիկյան դիրքերում:

Չնայած օգոստոսի 10-ին կնքած համաձայնագրին՝ արդեն նույն ամսվա երկրորդ կեսին հատկապես վերջին տասնօրյակում, Դափանում, Միսիանում, Մեղրիում, Նախիջևանում ընդհարումներ տեղի ունեցան հայկական և խորհրդային զորամասերի միջև: Զինադադարի խախտման դեպքերը հաճախակի դառնալով սպառնում էին վերանել ճակատային ընդհանուր կովի: Օգոստոսի 24-ին ընդհարում եղավ Նախիջևանի Չահրի գյուղի մոտ, որը, սակայն, չվերաժվեց լայնածավալ ռազմական գործողությունների:

Նախորդ տարիների ջարդերի հետևանքով թվապես խիստ նվազել էր Նախիջևանի գավառի հայ բնակչությունը և այլևս ի վիճակի չէր որևէ յուրք դիմադրություն ցույց տալու մուսավաքական բանդաներին և ու գավառ մտած քեմալական սովաքաբանակ

¹ ՄԵՊՈՊԱ, ք. 85, ց. 13, գ. 5, ք. 12:

գորքերին: Այժմ նախիջևանահայության մնացորդների համար վիճակը արտակարգ ողբերգական էր դառնում, քանի որ գավառ մտած կարմիր բանակի գորքերը պաշտպան էին կանգնել «խնայերիախիզմից կեղեքված բուրբ աշխատավորներին»՝ միաժամանակ պայքարի ճակատ հարդարելով Հայաստանի դեմ:

Խորհրդային գորքերի և Հայաստանի գորամասերի միջև ռազմական ընդհարումներ եղան նաև Ղազախի և Իջևանի գավառների սահմանագլխին և Միսիանի Կրսր սարի շրջանում:

Մթնոլորտը շիկանում էր նաև այն պատճառով, որ, «վիճելի» տարածքներում չէին դադարում հայերի հալածանքները:

Կառավարությանը ներկայացրած տեղեկագրում ՀՀ արտգործնախարարությունը նշում էր, որ դրությունը Չանգեզուրում շարունակում է մնալ շատ ծանր. ամբողջ հայությունը զինաթափ է արված բոլշևիկների կողմից, նրանից խլված զենքերով զինել են տեղական երիտասարդներից կազմած կոմունիստական խմբերը: Մյուս կողմից՝ բռնի զորահավաքի են ենթարկում հայերին և նրանց պարտադրում մտնել Ադրբեջանի բանակի մեջ: Այդ նպատակով Ղարաբաղ-Չանգեզուրում հայտարարված է 18-45 տարեկանների ընդհանուր զորակոչ: Ավելին, թուրք էմիսարները բուն Չանգեզուրում (Գորիսի շրջանում) և Միսիանում գտնվող տաճկահայերի առանձին խումբ են կազմել և Տեղ ու Խնձորեսկ գյուղերի երիտասարդներից կազմած մի գումարտակի հետ ստիպողաբար ուղարկել են կովկասի Ղափանի դեմ¹:

Դեպքերի նման զարգացումը լուրջ մտահոգություն էր առաջ բերում Հայաստանի իշխանությունների մոտ:

Օգոստոսի 17-ին ՀՀ արտգործնախարար Հ. Օհանջանյանը հեռագիր է հղում Թիֆլիս՝ Բ. Լեզրանին և պաշտոնապես բողոքում բոլշևիկների կողմից Ղարաբաղում և Չանգեզուրում սանձազերծված բռնությունների և գնդակահարությունների դեմ²:

Օգոստոսի 22-ին Հ. Օհանջանյանը հայտագիր է ուղարկում Թիֆլիս՝ դարձյալ Լեզրանին, որտեղ նշում է, որ սարսափելի հալածանքների են ենթարկվում ոչ միայն Ղարաբաղի և Չանգեզուրի հայ գործիչները, այլև նրանց ընտանիքներն ու բոլոր ազգականները: «Ուստի, իմ կառավարության կողմից խնդրում են Չեզ.- ասված էր հայտագրում,- շտապ հարաբերել ուժ որ հարկ է և պնդել, որ նախ՝ դադարեցվեն հալածանքները Ղարաբաղում և Չանգեզուրում մնացած հայ հասարակական գործիչների և նրանց ընտանիքների դեմ, երկրորդ՝ այն հայ գործիչներին, որոնք ուզում են մեկնել երկրից, անարգել բույլ տալ և երրորդ՝ հիշյալ շրջաններից հեռացնել ադրբեջանական զինվորական մասերը և հայ կոմունիստների խմբերը:

Չեղ ձեռք փռած միջոցների մասին խնդրում են չմերժեք ինձ տեղյակ պահել»³:

Երկու կողմերի հարաբերությունների վատթարացման մեղքը Հայաստանի իշխանությունները դնում էին խորհրդային բանակի վրա՝ նկատի ունենալով, որ սահմանային տարբեր հատվածներում ընդհարումները, որպես կանոն, սկսում են այդ բանակի զորամասերը՝ դրանով իսկ խախտելով օգոստոսի 10-ի համաձայնագիրը: Իր հերթին՝ համաձայնագրի խախտման պատասխանատվությունը խորհրդային կողմը մշտապես դնում էր Հայաստանի իշխանությունների վրա:

Օգոստոսի 24-ին Բ.Լեզրանը Թիֆլիսից հեռագրում է Հ. Օհանջանյանին, որտեղ ասվում է. «Ներկա պահին մենք տեղեկություններ ենք ստացել սահմանային գծում օգոստոսի 10-20-ը ընկած ժամանակաշրջանում տիրող դրության շուրջ: Այդ տեղեկություններից երևում է, որ Հայաստանի Հանրապետության կառավարության կողմից տրված հաղորդումները՝ Հայաստանի տերիտորիայի վրա խորհրդային գորքերի կատարած հարձակումների մասին չեն համապատասխանում իրականությանը և հանդիսանում են սահմանային գծում տեղի ունեցած փոքրիկ բռնկումների ծայրահեղ չափազանցություններ, որոնք, ցավոք, տեղ են գտել Կսրը սարի շրջանում, Ղազախի և Իջևանի գավառների սահմանում»⁴:

Ցավ հայտնելով տեղի ունեցած միջադեպերի կապակցությամբ և նորից շեշտելով համաձայնագրի պայմաններն անխախտ պահելու անհրաժեշտությունը՝ Բ. Լեզրանը միաժամանակ հիշեցնում էր, որ Վայոց ձորի Կուշիբիլակ (Կուշիբիլակ) գյուղի շրջանում նկատվում են հայկական զորքերի կուտակումներ, մի բան, որ առիթ է տալիս ենթադրելու, թե նրանք պատրաստվում են հարձակում գործել Չանգեզուրում գտնվող կարմիր բանակի զորամասերի վրա⁵:

Բ. Լեզրանի տված քացատրությունը չբավարարեց Հայաստանի կառավարությանը, որը շարունակում էր խորհրդային կողմին մեղադրել սահմանային խախտումների մեջ: Մոսկվա՝ Ռուսաստանի կենտրոնական կառավարությանը Նրևանից հովեցին նոր հեռագրեր: Դրանցից մեկում ասված էր, թե կարմիր բանակի զորամասերը գրաված հայկական տարածքներում բռնություններ են գործադրում խաղաղ հայ բնակչության նկատմամբ, հայկական գյուղերը դատարկում են նրա բնակիչներից, ավելին՝ կազմակերպում են երեխաների զանգվածային սպանություններ⁶:

Հայաստանի կառավարությունից Մոսկվայում ստացված բողոքների կապակցությամբ Գ. Չիչերինը դիմում է Բաքվում գտնվող Ս. Օրջոնիկիձեին և խնդրում անհրաժեշտ պարզաբա-

¹ ՀՀ Գեղուկ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, 2-րդ մաս, ք. 392-393:

² «Յաւաջ», 1920, 25 օգոստոսի, թիվ 181:

³ Կույն տեղում:

⁴ Բ. Լեզրանի միսիան. փաստաթղթեր, Ծանրեր Հայաստանի արխիվների, 1967, թիվ 3, էջ 48:

⁵ Կույն տեղում:

⁶ ՄԸԳԻՍՊԸ, ֆ. 85, ս. 14, գ. 6, ք. 1:

նումներ տալ այդ առթիվ: Ի պատասխան Չիչերինի հարցումի՝ Օրջոնիկիձևն նրան հեռագրով տեղեկացնում է, որ կարմիր բանակի զորամասերին խստիվ հրամայված է չխախտել Հայաստանի Հանրապետության սահմանները: Միաժամանակ նա առաջ էր քաշում այն վարկածը, թե իր բողոքներով Հայաստանի կառավարությունը նպատակ է հետապնդում հասարակայնության ուշադրությունը շեղել Մայիսյան ապստամբության պարտությունից հետո բոլշևիկների նկատմամբ երկրում սկսած լայնածավալ հալածանքների փաստերից¹:

Իր մյուս՝ օգոստոսի 27-ի հեռագրով Օրջոնիկիձեն Չիչերինին կրկին պարզաբանումներ է տալիս Հայաստանի կառավարության բողոքների կապակցությամբ: «Մի անգամ ևս հաստատում եմ, գրում է նա, - որ [կարմիր] բանակի հրամանատարությանը կատեգորիկ հրաման է տրված խստորեն պահպանել օգոստոսի 10-ի համաձայնագրի բոլոր պայմանները: ...Այդ ժամանակից ի վեր Հայաստանի կողմից հրամանատարությանը ոչ մի բողոք չի ներկայացվել»²:

Խորհրդային կողմը շարունակում էր հակաբողոքներ ներկայացնել Հայաստանի իշխանություններին, թե Մայիսյան ապստամբությունը ճնշվելուց հետո նրա մասնակիցների, հատկապես կոմունիստների նկատմամբ երկրում ուժեղացել են հալածանքներն ու հաշվեհարդարները:

Օգոստոսի 14-ին գնդակահարվեցին Մայիսյան ապստամբության կազմակերպիչներից Ս. Ալավերդյանը, Ս. Մուսայեյանը, Բ. Ղարիբջանյանը: Խորհրդային կողմն այդ կապակցությամբ մի քանի անգամ վճռական բողոք հայտնեց և պահանջեց անհասպաղ դադարեցնել կոմունիստների հալածանքները: Ասվում էր, որ կոմունիստների գնդակահարությունները հակասում են օգոստոսի 10-ի համաձայնագրի տառին և ոգուն, և որ այնպիսի տպավորություն է ստեղծվում, թե Հայաստանի կառավարությունն ամեն ինչ անում է այդ համաձայնագիրը չեզոքացնելու համար:

Խորհրդային կողմը հայկական կողմին նաև մեղադրում էր այն բանում, որ Հ. Օհանջանյանի կառավարությունը ենթարկվում է արևմտյան տերությունների ճնշմանը, կատարում է Ռուսաստանի հետ Հայաստանի մերձեցումը բույլ չտալու նրանց պահանջը: Դրա արտահայտություններից մեկը խորհրդային կողմը համարում էր այն, որ Հայաստանի կառավարությունը տարբեր պատճառաբանություններով շարունակում է արգելքներ հարուցել Հայաստանում ՌԱՖԽՆ-ի լիազոր ներկայացուցիչ նշանակված Լեգրանի և նրա միսիայի առջև՝ չբողոքելով Թիֆլիսից Նրևան ժամանել: Խորհրդային կողմը հայտարարում էր, որ ինքն այդ միսիային

կարևոր դեր էր հատկացրել խորհրդային-հայկական հարաբերությունների բարելավման գործում:

ՌԱՖԽՆ-ի և Հայաստանի կառավարությունների հակասությունների մյուս խումբը կապված էր խորհրդային-բուրջական հարաբերությունների զարգացման հետ: Միաժամանակ գնալով ավելի ու ավելի ջերմ էին դառնում խորհրդային կառավարության և քեմալականների հարաբերությունները: Նրանց հետ ուղղակի կապ հաստատելու համար Մոսկվան հայկական կառավարությունից պահանջում էր ժամանակավորապես իրեն տրամադրել Հայաստանի ճանապարհները՝ Թուրքիային ռազմական, տնտեսական և այլ կարգի օգնություն ցույց տալու համար: Բայց Հ. Օհանջանյանի կառավարությունը կտրականապես մերժում էր այդ պահանջը:

Քեմալականներին ցույց տալով լայնածավալ օգնություն միաժամանակ խորհրդային իշխանությունները հայկական կառավարությանն ատում էին, թե իրենք անկեղծորեն մտահոգ են, որ այդ օգնությունը բուրբերը կարող են օգտագործել Հայաստանի դեմ: Ավելին, խորհրդային կառավարությունը Հայաստանի կառավարությանը հավաստիացնում էր, թե ինքը դիվանագիտական ուղիներով ճնշում էր գործադրում Թուրքիայի վրա, զսպում Հայաստանի նկատմամբ նրա ագրեսիվ նկրտումները: Խորհրդային կառավարությունը հավաստիացումներ էր անում նաև, թե ինքը պատրաստ է անհրաժեշտության դեպքում գորբեր մտցնել Հայաստան՝ բուրբական ներխուժումը կանխելու համար:

Բանն այն է, որ չնայած խորհրդային-բուրբական հարաբերությունները զարգանում էին վերընթաց գծով, բայց առկա էին նաև հակասություններ, որոնք երբեմն տեղիք էին տալիս լուրջ տարաձայնությունների:

Խորհրդային-բուրբական հակասություններից մեկը սուր դրսևորում ստացավ օգոստոսի 10-ի համաձայնագրի առիթով. ինչպես ասվեց, համաձայնագրով Նախիջևանի գավառի Շահբախտի շրջանը և Շահբախտ-Ջուլֆա երկաթուղագիծը բողոքել էր Հայաստանին, որը քեմալականները հանդուրժել չկարողացան և մեծ աղմուկ բարձրացրին: Ավելին, այդ ժամանակ Մոսկվայում բանակցություններ վարող քեմալական պատվիրակությունը խորհրդային կողմին պահանջ ներկայացրեց՝ չեղյալ հայտարարել Շահբախտի երկաթուղային կայարանի ու Շահբախտ-Ջուլֆա երկաթգծի մասին օգոստոսի 10-ի համաձայնագրի կետը և կայարանն ու երկաթգիծը հանել Հայաստանի տնօրինությունից: Պահանջը չկատարելու դեպքում բուրբերը սպառնում էին զինված ուժով Հայաստանից խլել և՛ երկաթգիծը, և՛ կայարանը:

¹ ԱՌՊՈՊԱ, ֆ. 85, ց. 14, գ. 6, ք. 3:

² Նույն տեղում, ք. 8:

³ 1920թ. օգոստոսի 20-ին Մոսկվով Անգորա մեծալ փառայի մոտ էին հասել խորհրդային միսիայի քարտուղար Ռաֆան Անգորակին և ռազմական առաջիկա Վազիթովը: Հետո՞վ սարսփում էր նաև գլխավոր ներկայացուցիչ Էփրազի ժամանումը Անգորա:

Քննալականների այս պլանը խափանելու համար Ս. Օրջոնիկիձեի և խորհրդային ուրիշ գործիչների մոտ միտք հղացավ կարմիր բանակի զորքերով զբաղեցնել Հայաստանին հանձնած Շահբախտի շրջանը՝ նախքան թուրքերը փորձ կանելն գավթել այն: Բայց այդ ծրագրի դեմ հանդես եկավ Լեգրանը՝ ասելով, թե խորհրդային զորքերի կողմից հայկական զորքերի նսկողության տակ գտնվող Շահբախտի շրջանի գրավումը օգուտոսի 10-ի համաձայնագրի բացահայտ խախտում կլինի: Այդ տեսակետը հավանություն գտավ նաև Մոսկվայում՝ կենտրոնական կառավարության կողմից: Քննության առնելով հարցը ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմը որոշում ընդունեց՝ զորքեր չմտցնել Շահբախտ, քուրբական կողմին նույնպես թույլ չտալ այդ բանն անելու:

Այդ առթիվ Չիչերինը Օրջոնիկիձեին գրում էր, որ օգուտոսի 10-ի պայմանագիրը պետք է կատարվի անշեղորեն, որ Հայաստանի հետ չի կարելի թույլ տալ հարաբերությունների ոչ մի սրում և ռազմական բարդացում: Նա տեղեկացնում էր նաև, որ դա կառավարության տեսակետն է, որը վճռականորեն հաստատվել է կուսակցության կենտկոմի կողմից:

Խորհրդային կառավարության բռնած այդ դիրքը սրափեցրեց քննալականներին, որոնք չիսամարձակվեցին զորքեր մտցնել Շահբախտ:

Բայց ընդհանուր առմամբ իրադարձությունները զարգանում էին ի վնաս Հայաստանի: Ողբերգությունն այն էր, որ քննալական գավթիչները, քողարկվելով հեղափոխական ֆրակցներով, շարունակում էին Մոսկվային հավատարմության երդումներ տալ: Խորհրդային իշխանությունները հավատ էին տաժում քննալական «հեղափոխականների» նկատմամբ, որոնք ակտիվորեն պատրաստվում էին հարձակվելու Հայաստանի վրա:

Իր հերթին խորհրդային կառավարությունը, կատարելով քուրբերի պահանջը, Հայաստանի իշխանություններին ստիպում էր պաշտոնապես հրաժարվել Սևրի դաշնագրից, իսկ Սևրից հրաժարվելը Հայաստանի համար նշանակելու էր նաև հարաբերությունների խզում արևմտյան «դաշնակիցներից»: Հայաստանի կառավարությունը գերադասեց չհրաժարվել Սևրից և հավատարիմ մնալ Անտանտի ուխտին:

Նեղկոմների առաջին միջոցառումները ժամանակավոր խորհրդայնագլավ Վորխի և Միսիանի Երջաններում: Չանգեզուրը աղբրեջանական ազգայնամոլների քիթախ

Չանգեզուրի այն վայրերում, որտեղ հաստատվել էր խորհրդային իշխանություն, ձեռնարկվեցին դրա ամրապնդման

¹ ԱՊՊՈՒՊԸ, ֆ. 64, ց. 2, ք. 11, ք. 33, տես նաև Է. Ճոնսոն, 1920թ. քուրբ-նախկական պատերազմը և սերունդները, էջ 130:

ուղղված աշխատանքներ:

Գորիսը կարմիր բանակի կողմից գրավվելուց հետո սկսել էին լայնածավալ գործել գավառային հեղկոմը և բոլշևիկյան կուսակցության գավառային կոմիտեն:

Կարմիր բանակի զորամասերի կողմից գավառի ամեն մի բնակավայր գրավվելուց անմիջապես հետո այնտեղ ստեղծվում էր նոր իշխանության տեղական մարմին՝ հեղկոմ:

Նեղկոմներից բացի շատ գյուղերում ստեղծվում էին կուսակցական նոր բջիջներ, ամրապնդվում էին արդեն եղածները: Նախքան կարմիր բանակի մուտքը գավառ՝ բուն Չանգեզուրում արդեն գործում էին կոմբջիջներ Գորիս գյուղում (9), Քարահունջում (10), Ալիոլիում (11), Գերու գյուղում (8 մարդ): Կարմիր բանակի գալուց հետո կոմբջիջներ կազմակերպվեցին Մաղանջուղ (7 մարդ), Խոտ (5), Քարաշեն (9), Բայանդուր (11), Խնածախ (4), Կոռնիձոր (5), Հալիձոր (3 մարդ) գյուղերում, իսկ Խնձորեսկ գյուղի բոլշևիկյան կազմակերպության անդամների քիվը մոտեցավ 100-ի:

Կոմունիստական ուղղության երիտասարդական խմբերի հիմքի վրա ձևավորվեց նաև Չանգեզուրի կոմերիտական կազմակերպությունը: Այդ գործում ակտիվ դեր էին խաղում Գորգեն Մելիք-Գաղյանը (Գումեղին), Խաչատուր Չարախչյանը, Մուշեղ Մինասյանը, Անուշավան Արզումանյանը և ուրիշներ:

Իր քաղաքականությունը գյուղում իրականացնելու համար նոր իշխանությանն անհրաժեշտ էր ունենալ քիչ թե շատ կայուն սոցիալական հիմք: Ինչպես Ռուսաստանում, այնպես էլ այստեղ, բոլշևիկները հենվեցին չքավոր գյուղացիության վրա:

Չնայած չքավոր գյուղացիությունը Չանգեզուրում բազմամարդ էր, բայց այն դեռևս ամուր հիմք չէր խորհրդային իշխանության համար: Այդ իշխանությունը կարող էր ամրանալ, եթե անվերապահորեն նրա կողմն անցներ նաև միջակ գյուղացիությունը:

Ահա թե ինչու բոլշևիկյան քաղաքիչները ծավալում աշխատանքներ ձեռնարկեցին գյուղացիության այդ շերտի շրջանում, որոնց արդյունքները, սակայն, գոհացուցիչ չէին. դեպի խորհրդային իշխանությունը միջակների շրջադարձը չափազանց դանդաղ էր կատարվում, նրանց բացարձակ մեծամասնությունը շարունակում էր հետևել դաշնակցականներին, գնալ նրանց կարգախոսների ետևից:

Նեղկոմների և գյուղական կոմբջիջների համար առաջին լուրջ քննությունը հացամթերումների կամպանիայի անցկացումը եղավ:

Հողասակավ Չանգեզուրում դա չափազանց դժվար իրականացնելի խնդիր էր:

² ՀՀ ՀՊՊՈՒՊԸ, ֆ. 1022, ց. 2, ք. 180, ք. 6, 7, 8, 14-16, 18, 20, 22-23:

³ Ի. Խոջափորջյան, Չանգեզուր (1917-1921), էջ 85:

Գյուղացիական լայն զանգվածներն իրենք հացի սուր կարիքի մեջ էին և հազիվ էին ծայրը ծայրին հասցնում: Մովորաբար ապրիմայիս ամիսներին սպառվում էին հացի աղքատիկ պաշարները, գյուղացիների զգալի մասը սկսում էր սնվել կանաչեղենով, ապա՝ մրգերով, մինչև որ հնձվում էր վաղահաս զարին: Ռուսի հաց մրբերը կապված էր ոչ միայն վարչական, այլև սոցիալական կարգի մեծ դժվարությունների հետ: Հացամթերումների կամպանիայի դեմ, քնականաբար, առաջին հերթին հանդես էին գալիս փոքրաթիվ ունեռ գյուղացիները, իսկ հետո նաև՝ միջակների մեծ մասը: Նրանցից շատերը հրաժարվում էին հեղկոմներին և կարմիր բանակի պարենային մասի աշխատողներին կայուն զնեռով հաց ու սննդամթերք տալ, դրանք բաքցնում էին բակերում և գոմերում փորված հորերի մեջ, այգիներում ու քարանձավներում: Ընդհատակ անցած դաշնակցականները և նրանց համակիրները բնակչությանը բացատրում էին, որ եթե հացամթերումների կամպանիան անցնի հաջողությամբ, ապա գյուղացիությունը մատնվելու է սովի: Նրանք գյուղացիներին պարզաբանում էին, որ բոլշևիկները, ինչպես Ռուսաստանում, գրավելու են ոչ միայն պարենը, այլև այգիներն ու վարելահողերը, լծկաններն ու մյուս անասունները:

Այսպիսով, իրադարձությունների հետագա ընթացքը շատ բանով էր պայմանավորելու, թե ում կոդն են անցնելու գյուղացիական հիմնական զանգվածները՝ չքավոր ու միջակ գյուղացիները:

Դաշնակցականների քարոզչությունը չէր կարող անհետևանք մնալ: Գյուղացիների մեծ մասը հրաժարվեց ենթարկվել խորհրդային մարմինների հրահանգներին և չկատարեց հաց մրբերելու համար գյուղ եկած պաշտոնյաների պահանջները:

Այս պայմաններում նոր իշխանությունները դիմեցին լայնածավալ բռնությունների: Հեղկոմների անդամները և այլ պաշտոնյաներ գյուղացիներից, հատկապես ունեռներից, հացը վերցնում էին ուժով: Բռնությունների էր ենթակվում նաև միջակների մեծ մասը¹:

Առաջնորդվելով պարենմասնատրման մասին՝ Ռուսաստանի կոմունիստական կուսակցության քաղաքականությամբ՝ հեղկոմները հետևողականորեն կիրառում էին ռազմական կոմունիզմի քաղաքականություն, որն արդեն Ռուսաստանում իրեն սպառել էր, իսկ Չանգեզուրում նոր էր սկսվում:

Գյուղացիները բացահայտորեն ընդվզում էին ռազմական կոմունիզմի կողոպտիչ քաղաքականության դեմ, ամեն կերպ դիմադրում նոր իշխանությունների միջոցառումներին:

Չնայած գյուղացիների համառ դիմադրությանը, այնուամենայնիվ, հացի մրբերման գործը թեև շատ դանդաղ, բայց առաջ էր գնում: Հեղկոմականները և կոմունիստները հայտնաբերում էին բաքցրած հացի մի մասը, բռնագրավում և ստեղծում «պետական պաշարներ»:

Գավառի նորաստեղծ խորհրդային իշխանության կարևոր պարտականություններից մեկը կարմիր բանակի զորամասերին հաց սննդամթերք, անասնակեր մատակարարելն էր:

Չանգեզուրի գավկոմը և գավիեղկոմը կուսակցական բջիջներին և գյուղական հեղկոմներին առաջադրանք էին տվել՝ սերտորեն համագործակցել կարմիր բանակի զորամասերի հետ, օգտագործել նրանց ներկայությունը՝ խորհրդային իշխանության տեղական մարմիններ ստեղծելու և ամրապնդելու համար:

Գավառ մտնելու առաջին իսկ օրերից 11-րդ կարմիր բանակի զորամասերի հրամանատարությունը նորաստեղծ իշխանություններից պահանջեց անառարկելիորեն կատարել զինվորական բոլոր կարգադրությունները: Դա բնական էր, քանի որ այդ իշխանությունները փաստորեն ստեղծվել էին զինվորական սվինների ուժով: Փոխհատուցումը պիտի կատարվեր և այն էլ՝ մեծ հավելումով: Պարտքի կատարման ձևերից մեկը զորամասերին կերակրելն էր¹:

Արագ երթով գավառ մտած 11-րդ բանակի զորամիավորումները կտրված էին իրենց թիկունքային հենակետերից և բանակի մատակարարման ծառայություններից համարյա ոչինչ չէին ստանում: Բանակի գումակներում չկային հաց և այլ սննդամթերք, քանի որ դրանք չէին ուղարկվում Ռուսաստանից՝ այնտեղ սով լինելու պատճառով: Հյուսիսային Կովկասում բանակի համար փոքր քանակությամբ հաց էր մրբերված, բայց այն Չանգեզուրի նման լեռնաշխարհ տեղափոխելը կապված էր մեծ դժվարությունների հետ: Ահա թե ինչու այստեղ մուտք գործելու հենց սկզբից կարմիր բանակին կերակրելու հոգսը ամբողջովին ընկավ գավառի բնակչության վրա:

Չանգեզուրի բոլշևիկյան ղեկավարությունը հսկայական ջանքեր էր գործադրում կարմիր բանակի առջև «սևերես չմնալու», զորամասերն անհրաժեշտ պարենով ապահովելու համար: Բայց, չնայած հեղկոմների և կուսակցական բջիջների ձեռնարկած միջոցներին, գոհացուցիչ չէին բափած ջանքերի արդյունքները:

Գյուղացիները առաջվա պես շարունակում էին հավատ ընծայել դաշնակցական գործիչներին, որոնք ընդհատակից նրանց կոչ էին անում «հաց չտալ թուրք-բոլշևիկյան գավթիչ բանակին», զգուշացնում էին գավառ եկած կարմիր բանակի զորամասերի և

¹ Տե՛ս ՀՀ ԳԿՊԼ, ք. 200, գ. 1, գ. 427, II մաս, ք. 392-393:

նրանց աջակցող տեղի ուժերի հակազգային գործելակերպի ծանր հետևանքների մասին: Գյուղացիների վրա հատկապես մեծ ազդեցություն էին գործում այն չճշտված լուրերը, թե մերվոր հացի մի մասը ուղարկվում է Ադրբեջան՝ «ասկյարներին կերակրելու» համար¹:

Կարմիր բանակի նկատմամբ զավառի նորաստեղծ իշխանությունների երախտագիտական արտահայտություններից մեկը կոմունիստական ջոկատների ստեղծումն էր և դրանց կարմիր բանակի գործառնների տրամադրության տակ դնելը:

Գավիեղկոնը և կուսակցության զավառային կոմիտեն բազմիցս դիմեցին Չանգեզուրի ազգաբնակչությանը, հատկապես երիտասարդությանը՝ կոչ անելով կամավոր մտնել կարմիր բանակի շարքերը, անդամագրվել կոմունիստական ջոկատներին կամ պարտիզանական խմբերին:

Չնայած բոլոր ջանքերին արդյունքները չնչին էին: Չանգեզուրցիները չէին ուզում ծառայել բանակում: Կամավորների բիվը միայն մատների վրա կարելի էր հաշվել: Բազմաթիվ գյուղեր չտվեցին նույնիսկ մեկ կամավոր զինվոր:

1920թ. օգոստոսի վերջին Չանգեզուրի զավառային հեղկոնը իր՝ ազիտրաժմի գծով Գորիսի շրջանի Խնձորեսկի ենթաշրջանի կոմիտեին էր ուղարկել բիվ 17 գրությունը (ռուսերեն), որտեղ հանձնարարվում էր ենթաշրջանի գյուղերում միտինգներ գումարել և կարմիր բանակի համար կամավորներ ցուցակագրել: Այդ գրությունը Խնձորեսկի կոմիտեի բիվ 52 հրամանով ուղարկվեց ենթաշրջանի Գերու, Ալիդուլիչեն, Մաղանջուղ, Քարաշեն, Խնածախ, Բայանդուր, Խոզնավար, Տեղ, Կոռնիձոր, Խնձորեսկ գյուղերը²: Մեպտեմբերի սկզբներին գյուղերից ստացվեցին գրության պատասխանները: Ահա դրանցից մի քանիսը.

«Քարաշեն գյուղի կազմկոմիտեից, 3 սեպտեմբերի 1920թ.: Գյուղում ժողով գումարելով և կարողավ գրության հետ ուղարկած կոչը, ոչ ոք չցանկացավ մտնել կրասնի արմիայի մեջ, իբրև թե դաշտային աշխատանքի ժամանակ է»³:

«Խնձորեսկի շրջկազմկոմիտեին Բայանդուր գյուղի կազմկոմիտեից, 5 սեպտեմբերի, 1920թ.: Չանգեզուրի կենտրոնական կազմկոմիտեի ուղարկած բիվ 17 գրության համաձայն հրավիրվեց ժողով, հավաքվեցին մեր ընկերները, քարզմանվեց ձեր ուղարկած տողերի միտքը, [բայց] չգտնվեց մեկը, որ ցանկանա կարմիր

բանակ [մտնել]: Նախագահ՝ Ա.Օհանջանյան, քարտուղար՝ Շ.Հայրապետյան»⁴:

«Ալիդուլիչենի կազմակերպիչ կոմիտե, 8 սեպտեմբերի, 1920թ.: Համաձայն Չանգեզուրի կենտրոնական կազմակերպչական կոմիտեի բիվ 17 գրության, այսու հայտնում ենք ի գիտություն, որ գյուղում կայացավ միտինգ՝ կամավորներ ունենալու կարմիր բանակի շարքերում: Բայց գյուղում կամավոր մտնող չեղավ: Նախագահ (ստորագրություն), քարտուղար (ստորագրություն)»⁵:

Խորհրդային նորաստեղծ իշխանությունը զավառում ընդհարվեց մի շատ ծանր՝ այնտեղ գտնվող գաղթականների խնդրի հետ: Այդ հարցը խիստ սրվեց հատկապես այն բանից հետո, երբ զավառում բռնությամբ հացամսեր էր ժողովվում կարմիր բանակի գործառնների համար, իսկ հազարավոր գաղթականներ շարունակում էին կարոտ մնալ մի կտոր հացի:

Չորավար Անդրանիկի հետ 1918թ. Չանգեզուր եկած արևմտահայ գաղթականների՝ այնտեղ մնացած մասին գումարվել էր Նախիչևանի կոտորածներից փախած հայ գաղթականների մի սովոր զանգված: Գաղթականներին ոչ միայն պետք էր կերակրել, այլև բնակեցնել:

Դեռ նախորդ իշխանությունները գյուղացիներից վերցրել էին գոմեր, մարագներ, քարանձավներ, որոնցում տեղավորել էին գաղթականներին: Չնայած դա առաջ էր քերել դրանց տեղերի դժգոհությունը, բայց առայժմ ուրիշ ելք չկար, և այդ ծանր խնդրի առջև կանգնել էին նաև բոլշևիկյան իշխանությունները:

Չանգեզուրի բոլշևիկյան նոր իշխանությունները պետք է ճշտեին իրենց վերաբերմունքը խորհրդայնացված Ադրբեջանի նկատմամբ:

Մուսավաթականները փոխել էին իրենց դիմակը և մեկ օրում «դարձել» «երդվայ բոլշևիկներ»: Դա բավական էր, որ, բոլշևիկյան տրամաբանությամբ, նրանք համարվեին հայ բոլշևիկների դասակարգային եղբայրներ:

Հայ և ադրբեջանցի բոլշևիկների ընդհանուր կարծիքն այն էր, որ իրենց միջև «եղբայրական» հարաբերությունների հաստատման համար ոչ մի խոչընդոտ չկա, բացի «անզլիական ինպերիալիզմի դաշնակցական գործակալներից», և եթե Դաշնակցությունը հեռանա քաղաքական ասպարեզից, ապա իրենք եղբայրական հարաբերությունների հաստատման ճանապարհին բնավ չեն ունենա լույս խնդիրներ:

Իսկ թե ինչեր կային ադրբեջանցի բոլշևիկյան իշխանավորների մտքում, հայտնի էր բոլորին, բացի հայ բոլշևիկ գործիչների մեծ մասից, որը կույր ջատագով էր հայ-ադրբեջա-

¹ Ա. Մրազյանի վկայությամբ 1920թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին միայն ըստ Չանգեզուրի շրջանի բոլշևիկները Բաբու են տեղափոխել մոտ 20000 փոքր հազարադեղ, իսկ Գորիս քաղաքից ստրել են ութ կազմեր, մոտ 200 կազմ, 1000 կազմեր, 500 ամկոթն, 100 կազմ մերենա, մի քանի կազմեր սարու, սեղան և այլն (տե՛ս Ա. Մրազյանի, Կենտրոնի ուղիներով: Դիպլոմ, դեմքեր, սպեցմենթեր, Զ հատոր, էջ 156):

² ՀՀ ՀՄԿՓԿՊՆ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 171, ք. 5-ի շրջերևույթ, 6, 26:

³ ՀՀ ՀՄԿՓԿՊՆ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 269, ք. 62:

⁴ ՀՀ ՀՄԿՓԿՊՆ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 269, ք. 67:

⁵ Նույն տեղում, ք. 78:

նական «եղբայրական համերաշխության» ու «պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի», անկեղծորեն հավատում էր, որ աղբրեջանցի բոլշևիկները, համուն ինչ-որ վերացական գաղափարների, իրենց պես պատրաստ են գոհաբերելու «նեղ ազգային» շահերը:

Հայ կոմունիստները, համենայնդեպս նրանց ճնշող մասը, որքան էլ ցավալի է, չկարողացավ ճիշտ ընկալել ժամանակի անցուդարձերի իմաստն իր ամբողջության մեջ: Ի տարբերություն աղբրեջանցի գործիչների նրանք իղեպիստոներ էին բառիս լավ, ազնիվ իմաստով տարված համամարդկային եղբայրության գաղափարներով, միասնության հասնող պարզությամբ: Նրանց զգալի մասը, կրթություն ստացած լինելով Ռուսաստանի և Նվրոպայի համալսարանական կենտրոններում, դաստիարակված համամարդկային արժեքների առաջնայնության, ժողովուրդների համընդհանուր բարօրության ու երջանկության գաղափարներով, իրենց անմնացորդ նվիրել էին հեղափոխությանը՝ որպես նվիրյալ զինվորներ, մի բուպե անգամ չտարակուսելով դրա արդարացիության և հաղթանակի անխուսափելիության մեջ: Ազգայինը նրանց մոտ մղված էր երկրորդական գիծ, ուրիշ ժողովուրդների ազգային շահերը նրանց համար համարյա նույնքան կարևոր էին, որքան սեփական ժողովրդինը: Ինչ խոսք, դա բխում էր ռուսական հեղափոխության բարձր գաղափարներից: Բայց այդ գաղափարները հսկայածավալ երկրի պայմաններում նրա տարբեր մասերում, ինչպես և նրանից անջատված ու անկախություն ստացած ծայրամասային պետություններում ամենազանազան դրսևորումներ էին ստանում: Հայաստանում հայ բոլշևիկների միջավայրում դա ընկալվեց որպես բացարձակ ճշմարտություն և բացառվեց դավանած գաղափարներից որևէ, նույնիսկ փոքր, շեղում դեպի ազգայնականություն: Իհարկե, երկար ժամանակ չէր անցնելու՝ ընդամենը մի քանի ամիս, երբ հայ կոմունիստներից շատերն աստիճանաբար իրենցից թոթափելու էին ոչ քիչ պատրանքներ և, անցնելով դաժան փորձությունների միջով, գալու էին դեպի ազգայինը:

Բայց դա առջևում էր, իսկ այստեղ խոսքը 1920 թ. ամռան դեպքերի մասին է, երբ աղբրեջանցի կոմունիստ գործիչները զբաղված էին ոչ թե պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի տեսական խնդիրներով, այլ պրակտիկ գործերով: Ի պատիվ իրենց, նրանք շատ ավելի գործնական մարդիկ դուրս եկան, եղան օրվա քաղաքական կարգախոսներով քիչ հրապուրվող կամ ընդհանրապես չհրապուրվող իրապաշտ մտածողներ և սրափ դատողներ: Հատկապես պատմական այդ ժամանակահատվածում նրանց բնորոշ եղավ ժամանակի ոգուն ու ստեղծված իրադրությանը ճարպկորեն հարմարվելու բնագրը: Նրանք մինչև վերջ ազգայինը

մղում էին առաջին գծի վրա՝ Աղբրեջանի շահերը համարելով գերագույն, իհարկե, չմոռանալով ինտերնացիոնալիզմի կարգախոսների մասին, չհոգնելով հավաստիացնել ում որ պետք է, թե իրենք ազգային շահերը կապում են հեղափոխության շահերի, մասնավորապես Արևելյի ժողովուրդների քաղաքական զարթոնքի, նրանց հակաիմպերիալիստական պայքարի շահերի հետ, առանձին դեպքերում նույնիսկ խոսում էին համաշխարհային հեղափոխության թեմաներով: Բայց թզնու տերևով երկար ժամանակ մերկությունը ծածկելու հարկը չկար, քանի որ թուրքերի ազգային շահերն այլ բան էին պահանջում:

Աղբրեջանցի կոմունիստ ղեկավարները, որոնց թվում գերակշռում էին բացահայտ հակահայ դիրքերի վրա գտնվողները, քաջ գիտակցում էին, որ բոլշևիկյան կառավարության արևելյան քաղաքականությունը լիովին համապատասխանում է իրենց ազգային շահերին, ուստի «վիճելի» տարածքների հարցին մոտենում էին զուտ պանիպատմական-մուսավաթական դիրքերից: Խոսքով համաձայնություն տալով խորհրդային կենտրոնական կառավարության այն տեսակետին, թե այդ տարածքների՝ Հայաստանին կամ Աղբրեջանին պատկանելու հարցը պետք է վճռվի հանգիստ պայմաններում՝ հաշվի առնելով դրանց բնակչության էթնիկական կազմը և պատմական պատկանելությունը, բայց գործով հակառակ էին անում որքան հնարավոր է հարևանների հաշվին ավելի շատ տարածքների տեղ դառնալ, դրանց տեղի բնակչության զանգվածների ցանկությանը հակառակ ավելացնել թուրք բնակչության քիվը, և, որ հատկապես կարևոր է, օրինականացնել բռնագրավվածը:

Այսպիսով, 1920 թ. ամռանն առկա էր մտածողության երկու ուղղություն և երկու գործելակերպ, հայ կոմունիստների՝ ընդհանուր ու վերացական և աղբրեջանցի կոմունիստների՝ ճշգրիտ ու գործնական: Պատմությունը խոսեց վերջիններիս օգտին:

Նարիման Նարիմանովի կառավարությունը ամեն կերպ նպաստում էր, որպեսզի երեկվա մուսավաթական առավել ակտիվ գործիչները, որոնք Աղբրեջանի խորհրդայնացման առաջին օրերին ձերբակալվել էին, ազատ արձակվեն և ներգրավվեն «խորհրդային շինարարության» մեջ: Դրա համար բավական էր, որպեսզի երեկվա ամենակատաղի մուսավաթականները, հայ ժողովրդի ոխերիմ բշնամիները «ազնիվ խոսք» տային, թե անդավաճան ծառայելու են նոր կարգերին: Սրանց թվում էին, ինչպես արդեն ասվել է, գեներալներ Շիխյինսկին, Մեհմենդարովը, Նախիջևանսկին, մուսավաթական կառավարության ներքին գործերի նախարար Ջիվանչիքը, տասնյակ ու հարյուրավոր ուրիշ մուսավաթական գործիչներ: Այդ մասին պարբերաբար հաղորդում էին հայ մամուլի օրգանները՝ Հայաստանում և Վրաստանում:

Անդրադառնալով այս խնդրին՝ Նժդեիը գրել է. «Ճորհրդային գործերը ոտք դնելով Ադրբեջան՝ ուժեղացրին մեր ակտիվ բշնամիներին - քաթար և տաջիկ, որոնք անպաշտոն կերպով, քայց փաստորեն վաղուց էին բշնամական գործողություններ սկսել հայ ժողովրդի դեմ»¹:

Գարաբաղի հայությունը, որ մուսավաթական և բուրջական ուժերի դեմ երկարատև կռիվներում կարողացել էր պահպանել իր ինքնուրույն անկախ գոյությունը, այժմ կարմիր բանակի բռնի ուժով ստիպված էր ենթարկվել Ադրբեջանի շովինիստ կառավարությանը:

Ադրբեջանը նույնպիսի հետևողական անհանդուրժողականություն էր դրսևորում Նախիջևանի գավառը Հայաստանին հանձնելու հեռանկարի հանդեպ:

Բացահայտ ու գաղտնի ուսնձգությունները շարունակվում էին նաև հայկական Չանգեզուրի նկատմամբ: Եթե դեպքերը շարունակվեին զարգանալ այնպես, ինչպես նախատեսված էր Մոսկվայում և Բաքվում, ապա Չանգեզուրը նույնպես անխուսափելիորեն նույն բախտին էր արժանանալու, ինչին արժանացել էր Գարաբաղը և ինչին պիտի արժանանար Նախիջևանը:

Ինչպես արդեն նշվել է, սույն ուսումնասիրության նախորդ էջերում, Չանգեզուրի մուսուլմանական մասը դեռ 1917թ. վերջերին գավառից փաստորեն անջատվել և միացել էր հարևան ադրբեջանական տարածքներին: Այժմ, երբ խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավարները վերջնականապես համոզվել էին Մոսկվայի բուրբամետ քաղաքականության մեջ, բացահայտորեն առաջ էին քաշում նաև հայկական Չանգեզուրը Ադրբեջանին միացնելու հարցը: Ըստ որում, ադրբեջանցիների մտքով անգամ չէր անցնում, թե Գարաբաղը, Չանգեզուրը և Նախիջևանը վիճելի են. նրանք հարցն արդեն վերջնականապես լուծված էին համարում՝ գտնելով, որ այդ երկրամասերը անվիճելիորեն պատկանում են Ադրբեջանին:

Ադրբեջանի կառավարության ռուսերեն «Կոմունիստ» պաշտոնաթերթը 1920 թ. ամռանը «Ճորհրդային Ադրբեջանի տարածքներով» ընդհանուր խորագրի տակ պարբերաբար լուրեր էր տպագրում նաև Գարաբաղից ու Չանգեզուրից՝ դրանով իսկ փորձելով հաստատել, թե այդ երկրամասերը պատկանում են Ադրբեջանին: Խորագրի «Չանգեզուր» ենթավերնագրի տակ թերթը հուլիսի 30-ի համարում գրում էր, որ «Չանգեզուրը կարմիր բանակի կողմից գրավվելուց հետո [ադրբեջանցի] փախստականները ետ են վերադառնում իրենց քնակավայրերը», որ Բաքվում պատրաստվում են Չանգեզուրում խճուղային նոր ճանապարհների կառուցման նախագծեր, Չանգեզուրի և Բաքվի միջև վերականգնվում է

հեռագրական կապը, որը խափանված էր 1918 թ. ի վեր և այլն»²:

ՀՀ արտգործնախարարության կողմից կառավարությանը ներկայացված հերթական տեղեկագրի մեջ նշվում էր, որ բուրբերը գավառի հայ բնակչության շրջանում ուժգին քարոզչություն են մղում՝ հորդորելով հպատակվել Ադրբեջանին, այլապես սպառնալով քնաջնջումով: Իր հերթին Խալիլ փաշան, որ, Մոսկվայից վերադառնալով Բաքու, հուլիսին եկել էր Գորիս, այստեղ Չանգեզուրի հայերին առաջարկել էր ընդունել Ադրբեջանի հպատակությունը՝ նախագգոշացնելով, որ հակառակ դեպքում նրանց հետ կվարվի այնպես, ինչպես վարվել է Տաճկաստանի հայության հետ³:

Երևան ուղարկված գեկուցագրերից մեկում Նժդեիը գրում էր.

«Ադրբեջանը գործում է: Նրա հարյուրավոր ազենուները՝ իրենց տարած պլուռոսյան հաղթությանը արբեցած՝ օրնիրուն չափչիում են բուն Չանգեզուրի և Միսիանի գյուղերը և համոզում, հավատացնում ժողովրդին, որ «Սովետական Ռուսաստանը ստիպել է Հայաստանի կառավարությանը ձեռք քաշելու Չանգեզուրից, որ այդ երկիրը արդեն տրված է Ադրբեջանին» և այլն, և այլն:

Գլխաված ու ահաբեկված ժողովուրդը լսում է այդ բոլորը ու անգոր կատաղությանը անիծում և՛ բշնամու կողմն անցած, իր տականը կազմող մի բուռն կաշառված դավաճաններին, և՛ յուր ղեկավարներին, որոնք այնքան հանցավոր հեշտությանը տեղի տվեցին բշնամու ողորմելի ուժերի առաջ»⁴:

Նժդեիի հետախուզությունն ու հակահետախուզությունը, որոնք աշխատում էին մեծ արդյունավետությանը և ժամանակին բացահայտում բշնամու մտադրությունները, իրենց ձեռքը գեցցին 1920 թվի ամռանը Գարաբաղում գտնվող, Ադրբեջանի կուսակցական և պետական ղեկավար աշխատող Ասադ Կարակի՝ հուլիսի 19-ին Շուշիից գրած հույժ գաղտնի նամակը, ուղղված Չանգեզուրի գավառից անջատված մուսուլմանական մասի ղեկավարությանը: Այս նամակը Նժդեիը հատուկ գրությանը ուղարկում է Երևան՝ Հայաստանի ռազմական նախարարին: Գրության մեջ նշված էր. «... Ռեդարկում են ձեռքս ընկած մի դոկումենտ, որից երևում է, որ մեծամասնականները, ընդառաջելով Ադրբեջանի քաղաքական ձգտումներին, համատորեն ջանում են զինաթափել, տնտեսապես քայքայել, գլխատել և ապա տեղահանել կամ քնաջնջել Չանգեզուրի հայությանը»⁵:

¹ «Коммуны» (Баку), 1920 г., 20 июля. Ветер «Ճորհրդային Ադրբեջանի տարածքներով» խորագրի տակ Չանգեզուրի մասին զանազան նյութեր է տպագրել նաև 1920թ. հետագա ամիսներին (տե՛ս, օրինակ, Խորհրդերի 3-ի, Խորհրդերի 27-ի և այլ համարներ):

² ՀՀ ՊԼՊԼ, ք. 200, ց. 1, գ. 427, II մաս, ք. 392-393, ց. 2, գ. 94, ք. 9-10:

³ ՀՀ ՊԼՊԼ, ք. 198, ց. 1, գ. 73, ք. 16:

⁴ ԱԸՊԼՊԼ, ք. 64, ց. 1, գ. 10, ք. 8:

⁵ Չ. Նժդեի, Ինչու պաշտպանի է եղև հայաստանը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հունիս, քիվ 8, էջ 78:

Կարակի նամակում ասված էր.

«Ընկերներ: Չեր հաջողությունները խիստ ուրախացնում են մեզ: Մենք բոլորովին չենք կասկածում, որ Բաքվից հատկացված մոտ 100 միլիոն ռուբլի գումարը անօգուտ չի անցնի: Թող այլահոր օրհնի փողի ուժը, որն ավելի շատ բան կարող է անել, քան ուժեղ զորքը: Ովքեր գիտեն հայերի հոգեբանությունը, նրանք միշտ կդառնան նրանց տերերը: Չկա մի հայ, որ փողով չծախի ամեն ինչ: Այդ ազգը, փողից բացի, ոչ մի սրբություն չի ճանաչում: Եվ հենց դրանով կարելի է բացատրել հայ լրտեսների, գործակալների բազմաքանակությունը: Ոչ մի երկրում հնարավոր չէ փողով անել այն, ինչ՝ հայերի մեջ: Մա փաստ է: Խեղճ ու դժբախտ հրեաներին գուր են մեղադրում դրանում: Ես այս մասին երկար եմ գրում, որպեսզի ձեզ ու բոլոր ընկերներին համոզեմ, որ խորապես սխալ է եղել ձեր հին քաղաքականությունը, այսինքն՝ Ղարաբաղն ու Չանգեզուրը զորքերով գրավելու քաղաքականությունը: Մենք գիտենք, որ մեր զորքերը ջախջախվեցին ու նահանջեցին, իսկ այսօր զորքերի փոխարեն մեր փողը հրաշքներ է գործում: Նորից ու նորից կրկնում եմ խորհուրդս՝ չափստասլ ոչ մի գումար, ավելացրեք ոռնիկները, տվեք պարզավճարներ և այն ամենը, ինչ նրանք ուզում են»: Այնուհետև հայտնելով, որ «կառավարությունը որոշել է Ղարաբաղը և Չանգեզուրը Ադրբեջանին միացնելու համար հատկացնել 200 միլիոն ռուբլի», նա միաժամանակ հրահանգավորում էր՝ «ժարկավոր է շտապել», քանի որ «փրավիճակը կարող է հանկարծ փոխվել»: Անգլիան քնած չէ: Բաքվում կասկածներ և ենթադրություններ կան, որ նա կարող է Թուրքիային իր կողմը գրավել: Եթե դա տեղի ունենա մինչև Չանգեզուրը Ադրբեջանին միացնելը, ապա Չանգեզուրը կարելի է դարձյալ կորած համարել: «Դեհ, այլահոր թող օրհնի մեզ, փութացե՛ք, ժամանակը չի սպասում... Ընկերական ողջույնով Ասաղ Կարակ»¹:

Մի քանի օր անց՝ հուլիսի 21-ին, Ա. Կարակը Շուշից, նույն հասցեով երկրորդ նամակն է գրում, որը նույնպես, զանգեզուրյան հետախուզության ջանքերով հայտնվում է Նժդեհի մոտ: Ահա այդ նամակը. «Ընկերներ: Եկած ընկերները պատմում են, որ մինչև այժմ դեռ զինաթափված չի Չանգեզուրի գյուղերի 90 տոկոսը, սա տխուր փաստ է: Բայց ավելի սխուրթն այն է, որ մինչև այժմ Չանգեզուրի հայությունը չի գլխատված (չի թողնված առանց առաջնորդների), նրա մտավորականությունը և զինվորական պարագլուխները մինչև այժմ շարունակում են մնալ գյուղերում: Վաղը, ապստամբության դեպքում, նրանք կդառնան ապստամբության պարագլուխներ և դուրս կհանեն մեր ուժերը

¹ ԱՊՊՈՒՊԸ, ք. 64, ց. 1, գ. 10, ք. 9.

Չանգեզուրից: Նորից ու նորից կրկնում եմ՝ ժամանակը չի ներում: Աշխատեցե՛ք գիշեր-ցերեկ: Չանացե՛ք, որ բոլոր աչքի ընկնող ու երևելի հայերը ձերքակավեն: Աքսորն ու առևանգումը մի մեծ բան չէ (դժվար չէ): Կանցնեն օրեր, դրությունը կփոխվի, և նրանք կրկին կվերադառնան իրենց երկիրը: Մի կողմ թողե՛ք մարդասիրությունը: Դրանով չի կարելի պետություն ստեղծել, երկրներ նվաճել, խաղաղ ապրել: Այստեղի ընկերներն այնքան էլ գոհ չեն Գորիսի հայկական հեղկոմի անդամներից, աշխատեցե՛ք վերընտրել հեղկոմը և այդ ընթացքում ընտրել միայն մուսուլմանների և մեզ հայտնի ռուսների: Մոտ օրերս Գորիս կժամանի Արմենակ Ղարաբաղյանը: Նա ուշանում է փող ստանալու կապակցությամբ: Մինչև չստանա 22 միլիոն ռուբլի՝ չի մեկնի: Լավ ժամանակներ են հարստանալու, ինչու նա չօգտվի դրանից: Դեհ, թող անուշ լինի, որ մեր կառավարությունը տալիս է նրան: Նա (Ղարաբաղյանը) խոստանում է յոթ օրվա ընթացքում Չանգեզուրը միացնել Ադրբեջանին: Չենք կասկածում, որ շուտով մեզ կուրախացնեք Ղափանը միացնելու լուրով: Եթե չունեք ուժ, ապա ունեք փող: Ինչո՞ւ եք հապաղում այդ ապստամբած շրջանի հարցում, արդարանալով մի ինչ-որ «Աժդահ փաշայով» (խոսքը Նժդեհի մասին է - Ա.Ս.): Չեք ատեք օրհնված միջոցներ: Հայերից որին էլ երեք միլիոն ռուբլի տաս, նա կմատուցի ձեզ այդ մարդու (այսինքն՝ Նժդեհի - Ա.Ս.) գլուխը:

Եթե փողի կարիք ունեք, հեռագրեցե՛ք, կուղարկենք: Ողջույնով Ասաղ Կարակ»¹:

Ապա նամակի վերջում նա ավելացրել էր հետևյալ հետգրությունը. «Մարտիկներով հարուստ որոշ տեղերում հայերին թուլացնելու նպատակով սպանեցե՛ք մի ռուս ռազմիկի և դրանում մեղադրեցե՛ք հայերին: Գիտե՞ք, քե ռուսները ինչ կանեն: Չանգեզուրում մի թողեք ոչ որևէ կարգին մարդու, ոչ էլ հարստություն, որպեսզի այդ անիծյալ ցեղը այլևս չկարողանա ոտքի կանգնել: Ռուսաստանում այդպես են արել, այդպես պետք է անեք նաև դուք: Ասաղ Կարակ»²:

Կաշառված ազգուրացներին նկատի ունեռ Նժդեհը, գրելով. «Բաքվի մի քանի տասնյակ կաշառված հայերով Ադրբեջանը տեղ դարձավ Ղարաբաղին: Մովետականացած Ղարաբաղը վարակեց բուն Չանգեզուրի որոշ գյուղերը և քննամու՝ քալանի տեղնով խելագարված սրիկայախմբերը, գրեթե առանց կովի, մտան Գորիս: Վերջինս իր հերթին արագացրեց Միսիանի անկումը: Ու այսօր այդ բոլորը՝ և՛ Ադրբեջան, և՛ բուն Չանգեզուր ոտքի հանած իրենց բովանդակ ուժերը՝ և՛ զորք, և՛ տեռոր, և՛ թղաղորամների դեզեր, կաշվից դուրս են գալիս ընկճելու իրենց դեմ ծառացած Ղափանը,

¹ ԱՊՊՈՒՊԸ, ք. 64, ց. 1, գ. 10, ք. 10.

² Նույն տեղում, ք. 9: Ա. Կարակի այս նամակների մասին տե՛ս նաև «Մշակ» 1920 թ., 23 սեպտեմբերի:

Գեներալը, Բաղաբերդը և Գողթանը¹:

Թշնամու խարդավանքները չէին կարող աննկատ մնալ Չանգեզուրի հայերից:

Ղափանի, Գեներալի, Բաղաբերդի և Գողթանի 60 վաշտապետեր կոչով դիմում են «խարաված զանգեզուրցիներին»՝ Գորիսի և Միսիանի շրջանների բնակչությանը, որոնք «հաշտվել են» Ադրբեջանին ենթարկվելու մտքի հետ: «Ղափանը և յուր զինակիցները,- ասված էր վաշտապետերի կոչում,- խորապես ցավում են և զայրանում, որ դուք դեռ լուռ էք, որ դուք բույլ էք տալիս ձեր երկրի գեները և ռազմասրբերը, հացն ու ուտեստը, գրաստներն ու լծկանները բշնամին դուրս տանի Չանգեզուրից... Ելեք կարմիր հագեք, մաքրեք ձեր գյուղերը, քավեք ձեր մեղքերը... Մահ և սարսափ, զնդակ ու կրակ, բուռ տեսակի դավաճաններին, Չանգեզուրը Ադրբեջանին ծախող սրիկաներին:

Ռտքի՛, ի գեներ՛²:

Չանգեզուրում բացահայտ դժգոհում և ընդվզում էին Ադրբեջանի ղեկավարների դեմ: Գորիսի և Միսիանի շրջանների կոմունիստները փորձում էին մեղմել ժողովրդի զայրույթը, բնակչությանը համոզում էին վերաբերմունքը փոխել արդեն խորհրդային դարձած Ադրբեջանի հանդեպ, քանի որ այն իբր նախկին Ադրբեջանը չէ, բայց դրանից բան չէր ստացվում:

Ահա Գորիսի շրջանի Խնձորեսկ գյուղում 1920թ. օգոստոսին տեղի ունեցած ծխական ժողովի արձանագրությունից մի հատված.

«Օրակարգ՝ Բաքվից եկած նորեկ ընկեր Հակոբ Մայանի զեկուցումը: ...Ընկերը կոչ է անում, որ դուք, ընկեր գյուղացիներ, չենթարկվեք վատ էլեմենտների պրովոկացիաներին և խորք աչքով մտիկ տար Ադրբեջան բառին: Այն միայն մի խոսք է, իսկ կյանքի մեջ գործադրվում է Ռուսաստանի խորհրդային ծրագիրը»³:

Մակայն Խորհրդային Ադրբեջանի իշխանությունների քաղաքականությանը «փրագեկ» մնան մարդկանց ելույթները և խորհուրդները սպասած արդյունքները չէին տալիս:

Հայկական Չանգեզուրը Ադրբեջանին միացնելու՝ այդ երկրի կառավարության և կոմկուսի ղեկավարության համառ ու լկտի քաղաքականությունը հանդիպում էր գավառի ողջ հայության դիմադրությանը:

1920թ. ամռանը գավառի կենտրոն Գորիս քաղաքում ստացվեցին Ադրբեջանի կոմկուսի մեծ թվով անդամատուներ, դրանք իր հետ Բաքվից այստեղ էր բերել Արմենակ Ղարազոյզյանը: Այդ անդամատուները տրվեցին Գորիս քաղաքի և Գորիսի ու Միսիանի շրջանների մի շարք գյուղերի կոմբիջներին

անդամներին: Բայց շուտով կոմունիստներից շատերը անդամատուները ետ ուղարկեցին զավառային կոմիտե՛ դրա փոխարեն պահանջելով Հայաստանի կոմկուսի անդամի տունս: Անհրաժեշտ եղավ կոմբիջներում «բացատրական աշխատանք» տանել, կոմունիստներին համոզել, որ Ադրբեջանի կոմկուսից ստացված անդամատուները տրվում են ժամանակավորապես, մինչև Հայաստանի կոմկուսի անդամատուներ ստանալը:

Գորիսի շրջանի Գերու (Կյուրու) գյուղի հեղկոմի 1920թ. օգոստոսի 26-ի նիստի արձանագրությունում կարդում ենք. «Մենք՝ կոմունիստներս, ստիպված ենք անմիջապես կապ պահպանել Բաքվի հետ, մինչև Երևանից հարցը կպարզվի»: Միաժամանակ կոմբիջները գավկոմից պահանջում էին Գորիս քաղաքում տպագրել Հայաստանի կոմկուսի անդամատուներ և շտապ ուղարկել տեղերը՝ կոմունիստներին բաժանելու համար:

Խնձորեսկ գյուղի կոմբիջից՝ Հարություն Թաքարյանը, զավառային կոմիտե ուղարկելով 30 հոգու ցուցակ, միաժամանակ կից գրության մեջ պահանջում էր. «Այդքանի համար պատրաստի տոմսեր ուղարկեք, իսկ դրա չափ էլ առանց անուն և ազգանուն գրելու: [Տեղում] տոմսեր պատրաստեք և ուղարկեք: Բոլորը լինի 60 հատ»⁴:

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, Խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավարության գավորդական քաղաքականության դեմ վճռականորեն հանդես են գալիս ոչ միայն Չանգեզուրի աշխատավորների լայն զանգվածները՝ դաշնակցության գլխավորությամբ, այլև այդ բացահայտ շովինիստական քաղաքականության դեմ ընդվզում էին նույնիսկ գավառի կոմունիստներից շատերը:

Խորհրդային գորհերի նոր հարձակումը Կաղարզողի վրա: Ղափանի գրավումը

Ինչպես վերևում ասվեց, օգոստոսի 10-ին՝ պայմանագիրը կնքելու օրը, Հայաստանի կառավարությունը Դրոյին ուղարկած հեռագրի միջոցով Ղափանի հայկական զորքերի հրամանատար Նժդեհին կարգադրել էր բողնել Չանգեզուրը և անցնել Հայաստանի Հանրապետության տարածքը: Բայց Նժդեհը հրաժարվել էր կատարել կառավարության որոշումը և հայտարարել էր, որ չի հեռանալու Կաղարզողից:

Կառավարության կարգադրությունը չկատարելու և չեն-

¹ ՀՀ ԳԵՊԿՊԵ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 73, ք. 16-ի շրջերես: Տես նաև Գ. Դեմիրճի, Հայ-բուլղարական կոնֆլիկտը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, երկուամսվա, քիվ 12, էջ 96:

² «Յաւաթ», 1920, 30 սեպտեմբերի:

³ ՀՀ ԿԵՊԿՊԵ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 167, ք. 6:

⁴ ՀՀ ԿԵՊԿՊԵ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 167, ք. 11:

⁵ Կոմիտեի տեղում, գ. 165, ք. 2:

քարկվելու համար Նժդեհը պետք է որ հետ կանչվեր՝ պատասխանատվության ենթարկվելու: Բայց Հայաստանի իշխանությունները այդ քայլին չզնային՝ սպասելով իրադարձությունների հետագա զարգացմանը: Ավելին, որոշ ժամանակ անց կառավարությունը ձեռնպահ մնաց նման բովանդակության նոր հրաման տալուց, քանի որ ամեն ինչից երևում էր, որ Կապարգողը առանց կռվի չի հանձնվելու:

Եվ Նժդեհը որոշեց մինչև վերջին շունչը դիմադրել ու պաշտպանել Կապարգողը: Նա վիրավոր էր և կարիք ուներ բուժման, բայց այդ մասին չէր մտածում, քանզի անկողնում էին ոգին ու կամքը:

Հայաստանի Հանրապետության զինվորական նախարարին ուղղած 1920թ. օգոստոսի 23-ի և 25-ի թիվ 24, 25, 26 պաշտոնական զեկույցներում (որոնց պատճենները հասցեագրված էին ներքին և արտաքին գործոց նախարարություններին) Նժդեհը խնդրում էր՝ առանց ուշացնելու Կապարգողին օգնության ուղարկել կանոնավոր գործասեր: Նա կրկին ու կրկին հավաստիացնում էր, որ չնայած բուշևիկները գրավել են Ղարաբաղը, Գորիսն ու Միսիանը, բայց Չանգեգորի ոգին ընկճված չէ, որ Ղափանը, Գեներվազը (Արևիք), Բաղաբերդն ու Գողթանը պատրաստ են կռվել մինչև վերջ:

Կապարգողը լիովին կտրված էր դրսի աշխարհից: Գորիսում և Միսիանում խորհրդային զորքերն էին, աջից ու ձախից՝ Ադրբեջանի «բուշևիկացած» թուրքերը, հարավում՝ Պարսկաստանն էր՝ հարավփոփոխ վերաբերմունքով:

Այս պայմաններում Կապարգողի ժողովրդի ներկայացուցիչները և զինվորական ղեկավարները օգոստոսի 25-ին հավաքվեցին Ղափանի Կավարտ գյուղի եկեղեցում, ուր տեղի ունեցան արարողություն և հանդես: Պահը ճգնաժամային էր. բշնամիներն ուժեղ էին, զանգեգուրցիները կորցրել էին իրենց երկրի մեծ մասը, բայց անհատնում էր նրանց ազատության տենչը, անկողնում Հայաստանի հետ մնալու կամքը: Նրանց համար անըմբռնելի և անընդունելի էր, թե ինչու հայկական զավառը հայտարարված է «վիճելի տարածք»:

Կավարտում հավաքված ժողովրդական ներկայացուցիչները և գործասերի հրամանատարները երդվեցին հավատարիմ մնալ հայրենի երկրի ազատության գաղափարին, կռվել մինչև վերջին շունչը: Նրանք ուխտեցին նաև անառարկելիորեն ենթարկվել հրամանատար Նժդեհին, սրբությանը կատարել նրա բոլոր կարգադրություններն ու հրահանգները:

Կավարտի տոնականորեն զարդարված եկեղեցում գնդապետ Նժդեհը օձվեց հրամանատար-դիկտատոր, և նրա մեջքին հանդիսավորությամբ կապեցին այդ պաշտոնը խորհրդանշող կարմիր գոտի:

Կավարտ գյուղի եկեղեցական արարողությունից ու հանդեսից հետո Նժդեհը, որն այժմ պաշտոնապես հանդես էր գալիս որպես «Ղափանի, Գեներվազի, Գողթանի և Բաղաբերդի ռազմական ուժերի դիկտատոր-հրամանատար», նոր ուժերով սկսեց արագորեն համարել ժողովրդական վաշտերը: Երջելով Կապարգողի գյուղերը՝ նա կրկին ու կրկին համոզվում էր, որ այդ երկրի հայ գյուղացիների ոգին բնավ կտրված չէ, որ նրանք այսուհետև էլ պատրաստ են կրելու էլ ավելի մեծ զոհողություններ և կատարելու նոր խոյանքներ:

Օգոստոսի 30-ին Նժդեհը Հանքերից Երևան՝ ՀՀ զինվորական նախարարին հաղորդում էր Կապարգողում տիրող ռազմաքաղաքական դրության մասին և ներկայացնում հետագա պայքարի մի ամբողջ ծրագիր:

«Ես չգիտեմ, թե ինչով կվերջանան մեր հանրապետության և Խորհրդային Ռուսաստանի միջև սկսված բանակցությունները, գրում էր Նժդեհը, - սակայն, քաջ գիտեմ, որ Ադրբեջանին զիջել ապստամբ Կապարգողը, նշանակում է մեծապես դժվարացնել մեր ժողովրդի ինքնապաշտպանության գործը»¹:

Դիկտատոր-հրամանատարը նշում էր, որ իրենք որոշել են կառչել Կապարգողի ամեն մի բարձունքից, որպեսզի ռիսկերիմ բշնամին ի վիճակի չլինի մշտական կրակի ու տեռորի տակ պահել նրա ժողովրդին: «Ձեռքից տալով Ղափանի, Գեներվազի, Գեղվաձորի ու Գողթանի բնական ամրությունները, Արարատյան հարթավայրերում մենք հեշտությամբ չպետք է կարողանանք կազմակերպել ու վարել մեր ժողովրդի ինքնապաշտպանության դժվարին գործը»: Նա գտնում էր, որ բշնամուն զիջել Չանգեգուրը և Գողթանը, որոնք Հայաստանի Հանրապետության համար կատարում են ամրակուռ բերդերի դեր՝ իրենց վրա քաշելով և զբաղեցնելով բշնամու բազմաքանակ ուժեր, դա կնշանակեր ոչ միայն զգալիորեն վտանգել Հայաստանի դրությունը, այլև՝ մահվան դատապարտել Կապարգողի և Բաղաբերդի ազգաբնակչությանը:

Ահա թե ինչու այդ ազգաբնակչությունը վճռել է մեռնել, բայց չհանձնվել ստրկության, շեշտում էր Նժդեհը: Այդ լավ գիտե բուն Չանգեգուրը և Միսիանը գրաված հակառակորդը, լավ գիտե, որ այդ շրջանների նվաճումով դեռ տեղը չի Չանգեգուրի: «Մեր բշնամուն պետք է Խալիլ և Նուրի փաշաների ուժերը ջարդող հաղթական Ղափանը, նրա Խուստուփը, Գեղվաձորի բերդերն ու բարձունքները, Գողթանի Ղափուջուղը, Գեներվազի Այիչանգը, Կապարգողի այդ փոքր Մասիսներն են պետք, որոնց տիրելով ևս

¹ Ա. Արսեղյան, «Վանքի ուղիներով»: Մեղքեր, դժբեր, ասցումներ, 2 հատոր, էջ 152:

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ք. 198, ց. 1, գ. 73, ք. 21:

³ Նույն տեղում:

ընդմիջտ պետք է տեր դառնա Ջանգեզուրին»։ Բայց դա չի կարելի քույրատրել անգամ կյանքի գնով։

Ուստի հրամանատար-դիկտատորը Երևանին խնդրում էր.

«Մի՛, մի՛ քրեք այս գերազանցորեն հերոս ու հայրենամուտ ժողովրդին, մի՛ զիջեք նրա սրբազան երկիրը, որը իր ծոցի մեջ տեղ է տվել մեր պատմությունը՝ զարդարող հերոսներից ամենամեծերին՝ Գավիթ Բեկին, Թորոս իշխանին։ Ոչ մի զիջում։ Ձիջումը գերություն է, կոտորած ու մահ մեզ համար։ Եթե չպետք է տեր կանգնեք մեզ, միացած պահեք մեզ մեր յոթն անգամ սիրած Հայաստանին, թողեք մեզ բախտի կամքին, մենակ, անկախ։

Մենք, որ ապրել ենք ազատ ու հաղթական կյանքով, հպարտ ու հերոսական մահով մեռնել էլ գիտենք։

Աստված և իմ սիրտը իմ Հանրապետության հետ»¹։

Մյուս կողմից՝ իրենց ուժերն էին խմբավորում կարմիր բանակն ու թուրք-աղոթեցանական ուժերը՝ Ջանգեզուրի մնացյալ մասին վերջնական մահացու հարված հասցնելու համար։

1920թ. օգոստոսի կեսերին որոշվեց 11-րդ կարմիր բանակի թիվ 248, 249, 250, 251 և 252 ռուսական գնդերից կազմել հարվածող մի զորախումբ, որը պետք է առաջ շարժվեր Գավան-Գեմվազ ուղղությամբ, օդակի մեջ առներ այդ երկու շրջանները, շրջապատեր և ջախջախեր Նժդեհի զորամասերը։ Ռուսական հարվածող զորախմբին աջակցելու էին Նախիջևանում և Ջիրբայիում գտնվող թուրք-բոլշևիկյան զորամասերը՝ խփելով Նժդեհի թիկունքին։

Հարվածող զորախմբի գաղափարի հրապարակ գալուն զուգընթաց, 28-րդ դիվիզիայի Շուշիում գտնվող շտաբից դիվիզիայի հրամանատար Նեստերովսկին և դիվիզիայի զինկոմ Բերեժկոն գաղտնի հեռախոսագրով հրահանգ իջեցրին նույն դիվիզիայի Ջանգեզուրում գտնվող զորամասերի հրամանատարությանը։

Հրահանգում ասված էր, որ Ջանգեզուրի և Նախիջևանի գավառներում խորհրդային իշխանության ամրապնդմանը մեծապես խոչընդոտում է Գորյի նոր հարձակման փտանգը՝ Վայոց ձորի կողմից և հատկապես Գավանի հանրերի շրջանում ամրացված «գնդապետ Նժդեհի բանդաների առկայությունը»։

Թեև նա զենքի տակ ունի ընդամենը 200-300 մարդ, բայց նրանք թիվը շուտով կարող է աճել մինչև 1000 հետևակ և 200 հեծյալ կովոդների, քանի որ գնդապետի քույրավորությամբ բերքը հավաքելու համար գյուղերն անցած զինյալները շուտով կվերադառնան իրենց վաշտերը։

Հետախուզության տվյալների հիման վրա Նեստերովսկին և Բերեժկոն տեղեկացնում էին՝ թշնամին ունի 9 լեռնային և 4 դաշտային հրանոթ, 18 գնդացի, այդ կրակային ոչ մեծ հզո-

¹ ՀՀ ԳԿՊՈՒ, ֆ. 198, ք. 1, գ. 78, ք. 25։

րությամբ նա իր ձեռքում պահում է Կատարի գործարանների շրջանը և դրան հարող Կավարտ, Արծվանիկ, Սեբար, Գյուտկում, Վաչագան և ուրիշ գյուղեր. պաշտպանական գիծը կիսաօդակաձև ձգվում է Կատարի գործարանների արևմտյան, հյուսիսային և արևելյան կողմերով. հատկապես պաշտպան իսկվում է Կատարի գործարաններին մոտ ընկած շրջանը։

Այնուհետև ասված էր, որ «այդ բանդաների վերացման համար այժմ պահն ամենահարմարն է», նկատի առնելով, որ հացահատիկի բերքահավաքի ամենատեղում շրջանն է, և այդ պայմաններում Նժդեհի համար անհնարին կլինի իր վաշտերը արագորեն համալրել նոր ուժերով։

Նշելով Կատարի գործարանների և հանրերի շրջանի վրա հարձակման հիմնական ուղղությունները՝ դիվիզիայի հրամանատարն ու զինկոմը այնուհետև հանձնարարում էին.

«Կատարի գործարանների գրավումից հետո Գորիս է ուղարկվում զրավված ամբողջ ավարը՝ քնդանոթները, արկերը, գնդացիները, փամփուշտները, ավտոմոբիլները և այլն, ինչպես նաև ուղարկվում են ձերբակալված հակահեղափոխական սպաները։ Խորհրդային իշխանություն հաստատելու և նրա ու կարմիր բանակի նպատակները քնակչությանը բացատրելու նպատակով մի քանի միտինգներ կազմակերպելուց հետո գնդերը վերադառնում են Գորիս։ Օպերացիան սկսվում է օգոստոսի 28-ից ոչ շուտ, ռազմական արշավը, հաշված նաև զորամասերի վերադարձը Գորիս, տևում է 10 օր»²։

Ապա, միանգամայն արհամարհելով հակառակորդի ուժերը և ցուցաբերելով զարմանալի անհոգություն, Նեստերովսկին ու Բերեժկոն ցուցում էին տալիս. «Չորամասերը առաջանում են, ունենալով թեթև հանդերձանք, մատակարարվում են միայն անհրաժեշտ քանակի պարենով, զինամթերքով ու բեռնակիր գումակով»³։

Տեղեկանալով առաջիկայում դեպի Գավան կարմիր զորքերի առաջխաղացման մասին՝ տեղի թուրքերի ղեկավարները նամակներով ու խնդրանքներով կարմիր բանակի հրամանատարներին շտապեցնում էին օր առաջ սկսել հարձակումը։

Գավանի շրջանի թրքությունը պահը հարմար էր համարում կարմիր բանակի ձեռքով վերջնականապես հաշվեհարդարի ենթարկելու տեղի ողջ հայությանը և իրականացնելու շրջանը լիովին թրքացնելու վաղեմի ծրագիրը։

1920թ. օգոստոսի 23-ին 28-րդ դիվիզիայի շտաբից վերադասին էին փոխանցել 84-րդ հրաձգային բրիգադի հրամա-

¹ ՀՀ ՀՃԿԳԿՊՈՒ, ֆ. 1022, ք. 8, գ. 122, ք. 1։

² Նույն տեղում, ք. 2։

³ Նույն տեղում։

նատարին և զինվորական կոմիսարին գրած «Ղափանի շրջանի թուրք փախստականների ներկայացուցիչ» հետևյալ դիմումը, որ նա Շուռնուխ գյուղում հանձնել էր Բարգուշատի շրջանի միլիցիայի պետ Ա. Մալչանովին:

«Ղափանի շրջանի 30 հազար փախստական մուսուլմանների անունից,- ասված էր դիմումի մեջ,- ես խնդրում եմ միջոցներ ձեռնարկել մեզ ազատելու դաշնակների լծից: Մենք մեր հերքին կարող ենք կռվի դաշտ հանել 500 լավ, փորձված մարտիկներ, որոնք կարմիր բանակի հետ ձեռք-ձեռքի տված կզնան դաշնակներից մաքրելու Ղափանի շրջանը: Մենք չենք առաջնորդվում ազգային վրեժով, քանի որ գիտենք, որ կարմիր բանակը դա թույլ չի տա: Եթե կարմիր բանակը մեզ շուտով ազատագրի, ապա կարող ենք ոչնչանալ, քանի որ մենք զենք չունենք, և փախստականների մեծ մասը հիվանդ է: Հուսով եմ, որ Ղափանի շրջանը մաքրելուց հետո մեզանից շատերը կննան կարմիր բանակի շարքերում մինչև քաղաքացիական պատերազմի ավարտը»¹:

Ղափանի շրջանը «դաշնակներից մաքրելը» թուրքերի իրական մտադրությունների քողարկումն էր, քանզի նրանք առիքը բաց չէին թողնում կարմիր բանակի զորքերի հրամանատարներին համոզելու, որ դաշնակցականներ են Ղափանի և ընդհանրապես Չանգեզուրի բոլոր հայերը՝ բոլորն էլ խորհրդային իշխանության և Ռուսաստանի թշնամիներ: Հետևապես «դաշնակներից մաքրելու» պահանջը հավասարազոր էր գավառը «հայերից մաքրելու» պահանջին:

Հարվածող զորամասի կազմավորման նպատակով օգոստոսի 25-ից սկսվեց զորամասերի արագ վերախմբավորումը: 84-րդ քրիզադի հրամանատար Գ. Մեմյունովին հրամայվեց Գորիսում և Անգեղակոթում կենտրոնացնել 250-րդ և 251-րդ գնդերը՝ հրետանու հետ: 32-րդ դիվիզիայի հեծյալ քրիզադի հրամանատար Նիկիտինը հրաման ստացավ ուժերը կենտրոնացնել Գորիսում, քայց 70-80 սրից բաղկացած մեկ հեծելավաշտ ուղարկել Բազրչայ, զորափակոց կազմել Կոսր սարի վրայով: Նախիջևանում գտնվող 1-ին հեծյալ գնդի հրամանատար Տերխտովն առաջադրանք ստացավ մեկ հեծելավաշտ ուղարկել Ջահրի, մյուսը՝ Կարմանիլովկա՝ դրանցով ստեղծելով զորափակոցներ Եահ-թախտ - Խոկ - Չնաբերդ-Մուլթանբեկ - Քյուրի գծով: Միաժամանակ, հրամանատարությունն անհրաժեշտ միջոցներ էր ձեռնարկում իմանալու, թե կարմիր բանակի զորամասերի մոտակա առաջխաղացման կապակցությամբ ինչ մտադրություններ կարող են ունենալ մի կողմից՝ քննալականները, որոնք դեռևս բնավորված

էին Նախիջևանում, մյուս կողմից՝ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը:

Կարմիր բանակին օգնություն ցույց տալու համար տեղազին աշխատանքի լծվեցին Չանգեզուրի խորհրդայնացված շրջանների հեղկոմները և կոմբջիջները: Գավառային կոմիտեն պրոպագանդիստական-քարոզչական լայն գործունեություն ծավալեց բնակչության շրջանում, որպեսզի ցույց տա, թե կարմիր բանակը միայն ու միայն ունի ազատագրական նպատակներ: Փորձում էին մարդկանց համոզել, թե բուլշևիկները գավառ են եկել ոչ իբրև քեմալական թուրքերի և Խորհրդային Ադրբեջանի դաշնակիցներ, ինչպես ներկայացնում են դաշնակցականները, այլ՝ իբրև ազատարարներ:

Հատկապես կարևորություն էր տրվում Ղափանին, որը պատրաստվում էր դիմադրության: Տարբեր ճանապարհներով այնտեղ ուղարկվեցին Գորիսում տպագրված զգալի քանակությամբ բռուցիկներ ու կոչեր, որոնք տեղի կոմունիստների միջոցով ցրվում էին բնակչության շրջանում:

Ճիշտ է, բուն Չանգեզուրի (Գորիսի) և Միսիանի շրջանների համեմատությամբ բուլշևիկյան շարժումը Ղափանի շրջանում բավականին թույլ էր: Ղափանի առաջին խորհրդայնացման նախօրյակին այնտեղ ընդամենը կար ձևավորված 5 անլեզալ կոմբջիջ, ինչպես նաև կային 45-50 ակտիվ կոմունիստներ այն գյուղերում, որոնցում չկային կազմակերպված քիջիներ: Բայց այդ ոչ մեծ ուժերով Ղափանի բուլշևիկները Բագրատ Հարությունյանի գլխավորությամբ նկատելի գործունեություն էին ծավալել:

Հատկապես կազմակերպված էին Հանքերի, Եիկահողի, Ծավի, Կեմանցի, Սևբարի, Վաչագանի կոմունիստները: Այս գյուղերի և Հանքերի վրա ուժեղ էր Բաքվի ազդեցությունը. դրանց երիտասարդության զգալի մասը, որ տարիներ շարունակ աշխատում էր նավթահանքերում, մշտական շփման մեջ էր համերկրացիների հետ և ծննդավայր էր բերում բուլշևիկյան գաղափարներ¹:

Հարվածող կարմիր բանակի խմբավորումն արդեն պատրաստ էր շարժվելու Կապարգողթի վրա, երբ վերին հրամանատարությունից կարգադրություն եկավ՝ որոշ ժամանակով հետաձգել առաջխաղացումը և սպասել նոր հրամանի:

11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը ցուցում էր ստացել Ղափանի և Մեղրու վրա զորքեր շարժելուց առաջ նորից փորձել Նեդեհին համոզել, որ նա այդ վայրերը հանձնի առանց կռվի: Կատարելով այդ հանձնարարականը՝ բանակի հրամանատարությունը անհրաժեշտ գտավ Չանգեզուրի գավառի կուսակ-

¹ ՀՀ ՀՐԿԳԿՊԸ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 125, ք. 1:

¹ ՀՀ ՀՐԿԳԿՊԸ, ֆ. 4033, ց. 4, գ. 325, ք. 2:

ցական և խորհրդային նորաստեղծ մարմինների ու բանակի ներկայացուցիչներից միացյալ մի պատվիրակություն կազմել, հանդիպել Նժդեհին և նրա հետ քննարկել խաղաղությամբ զենքերը վար դնելու հնարավորության հարցը: Բանակցելու համար Չանգեզուրի գավառային հեղկոմն իր կողմից պատվիրակներ նշանակեց Երեմիա Բակունցին և Բագրատ Հարությունյանին:

Պայմանավորվածության համաձայն, Գորիսի շրջանի Երիցաքումբ գյուղում բանակցություններ սկսվեցին Չանգեզուրի ազգային իշխանությունների և խորհրդային ներկայացուցիչների միջև: Նժդեհը անզիջում դիրք գրավեց:

Խորհրդային կողմի ներկայացուցիչները նորից փորձեցին համոզել, թե վիճելի տարածքներ, այդ թվում՝ Չանգեզուր, խորհրդային զորքեր են մտցվում ժամանակավորապես: Դա նշանակում է, որ այդ տարածքները «առաջմ» անցնում են Խորհրդային Ռուսաստանի տրամադրության տակ և դրանց վրա չեն տարածվելու ոչ Ադրբեջանի և ոչ էլ Հայաստանի պահանջները, մինչև որ կստեղծվեն խաղաղ պայմաններ, և այդ պայմաններում կքննարկվեն դրանց՝ Ադրբեջանին կամ Հայաստանին պատկանելու հարցերը՝ հիմքում ունենալով ազգերի ինքնորոշման սկզբունքը: Ասվեց, որ նոր արյունահեղությունները ոչ մի օգուտ չեն բերելու խաղաղություն տենչացող հայ ժողովրդին, որ դիմադրությունը շարունակելու դեպքում Չանգեզուրի բնակչությունը նոր արհավիրքներ է ապրելու, ավելին, դա առաջ է բերելու նոր բարդություններ ՌՍՖՍՀ-ի և Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունների միջև: Բացառված չէ, զգուշացնում էին խորհրդային կողմի պատվիրակները, որ այդ բարդացումները կարող են ճակատագրական լինել՝ սպառնալով նույնիսկ Հայաստանի Հանրապետության անկախությանը, նրա բուն գոյությանը:

Բանակցությունների ընթացքում Նժդեհը մերժեց խորհրդային կողմի բոլոր փաստարկները և հանդես եկավ հակափաստարկներով: Նա կտրականապես մերժեց Չանգեզուրից հեռանալու առաջարկը՝ հայտարարելով, որ միայն զենքը կարող է ելք որոշել ստեղծված դրությունից:

Իսկ որտեղի՞ց էր զենքը զանգեզուրցիներին. չէ՞ որ ամբողջ երեք տարի Չանգեզուրը կտրված էր դրսի աշխարհից: Արդյո՞ք դիմադրության համար նրանք զենքի բավարար պաշար ունեին, թե՞ Նժդեհի ասածը պարզապես զեղեցիկ մեռնելու բաղձանք էր:

Շռամյա գոյության անկախ տարիներին Չանգեզուրի բնակչությունը ինքնապաշտպանության նպատակով, այնուամենայնիվ, կարողացել էր զանազան տեղերից զենք հայթայթել: Չենք էր տեղափոխվել նաև Հայաստանի Հանրապետության Երևանի և Քեշիշբենդի ռազմական պահեստներից: Վերջապես, խաղաղ

տարիներից Ղափանի հանքերում մնացած պայթուցիկ նյութերից պատրաստվում էին մեծ թվով ձեռնառումներ և փամփուշտներ:

Խորհրդային գրականության մեջ տեղ էր գտել այն չիմնավորված տեսակետը, թե անգլիացիները 1918-1920թթ. զենքով օգնում էին Չանգեզուրի հայերին: Բ. Խուդավերդյանը վիճարկելով Ս. Սողոմոնյանին՝ ճիշտ է նկատել, որ անգլիացիները Նժդեհին օգնություն ցույց տալ չէին կարող, որովհետև զերմանաբուրքական բրկի պարտությունից հետո, այսինքն՝ 1918թ. աշնան վերջերից սկսած, զրեթե մինչև Ադրբեջանի խորհրդայնացումը, նրանք ամեն կերպ ջանում էին հայկական Չանգեզուրը միացնել մուսավաքական Ադրբեջանին, հետևապես, խոսք լինել չէր կարող անգլիացիների կողմից գավառի պաշտպանական ուժերին ռազմական օգնություն ցույց տալու մասին:

* * *

1920թ. օգոստոսի 26-ին 11-րդ կարմիր բանակի 28-րդ դիվիզիայի հրամանատար Նեստերովսկուն տրվեց օպերատիվ հրաման՝ առաջ շարժվել դեպի Ղափանի հանքերի շրջանը և գրավել այն: Այդ գործողությունը վերջացնելուց հետո զորքերը պետք է շարունակեին առաջխաղացումը և գրավեին Մարու շրջանը:

Մեպտեմբերի 1-ին կարմիր բանակի զորքերը Գորիսի շրջանից երկու ուղղությամբ շարժվեցին դեպի Ղափան: Մեկ զորասյունը առաջացավ Գորիս-Ղափան խճուղով, մյուսը՝ Տաթև - Տանձավեր - Խոտանան գծով:

Երբ կարմիր բանակի զորքերը, Տաթև գյուղից դուրս գալով, ուղղություն վերցրին դեպի Տանձավեր գյուղ, գավառային կոմիտեի և գավիտեղկոմի նախաձեռնությամբ Գորիսի Հալիժոր գյուղում (որն այն ժամանակ նույնանուն ենթաշրջանի կենտրոնն էր) խորհրդակցության հավաքվեցին Չանգեզուրի բուշխիկյան նախկին ընդհատակայինները, խորհրդային և կուսակցական ակտիվիստներ: Խորհրդակցությունը, որ վարում էր գավառային հեղկոմի նախագահի տեղակալ Միշա Չայանը, որոշում ընդունեց անմիջապես կազմակերպել կոմունիստական զինված ջոկատ և կարմիր բանակի զորամասերի շարքերում կռվի գնալ Կապարգողթի դեմ: Խորհրդակցությունից անմիջապես հետո բոլոր մասնակիցները ցուցակագրվեցին ջոկատին: Նրանց թվում էին Ալեքսանդր Մալիք-Դադայանը, Հարություն Թովմասյանը, Անդրանիկ Խաչատրյանը, Բախշի Հովհաննիսյանը, Բագրատ Խաչատրյանը, Բեգլար Չորունցը և ուրիշներ¹: Նույն օրը ցուցակագրվեցին նաև ուրիշ կոմունիստներ ու անկուսակցական ակտիվիստներ, և ջոկատի թիվը

¹ «Հին բուշխիկների կոլեկտիվներ», գիրք 2, էջ 632-633:

հասավ 75 մարդու: Գավիեդկոմի կոմունիստական ջոկատի հրամանատար նշանակվեց Յաշա Մկրտչյանը, որը մինչ այդ գլխավորում էր Ղափանի շրջանային ժողովրդական միլիցիան:

Ջոկատը գործում էր Ջանգեզուրում գտնվող 11-րդ բանակի զորամասերի հետ սերտորեն համագործակցած և ղեկավար ցուցումներ էր ստանում կարմիր բանակի հրամանատարությունից¹:

Հաջորդ օրը դուրս գալով Հալիժոր գյուղից՝ կոմունիստական ջոկատը Չրոչրո սարի վրայով ուղղվեց դեպի ռազմաճակատ: Դանապարհին այն համալրվեց զինված գյուղացիներով: Օրինակ, Մալդաշ գյուղում կամավոր զինյալներին միացավ մի սովոր խումբ: Առաջացած ռուսական զորամասերին դեռ չհասած ջոկատի կազմում արդեն հաշվվում էր 150 մարդ:

Գորիս-Ղափան խճուղով շարժվող խորհրդային զորասյունն արագ երթով մոտեցավ Ջեյվա (Դավիթ Բեկ) գյուղի տարածքին, ապա, զարգացնելով հարձակումը, ամրացավ գյուղից հարավ ընկած բարձունքներում: «Այդ շրջանի գյուղերից,- գրել է Նժդեհը,- կովին մասնակցեց միայն մեկը՝ Ջեյվան, և կովեց արհարար: Մեկաձև թաղված լինելով Բարգյուշատի կրճի մեջ, նա, Ղափանի առաջամարտիկի դերում, ավելի քան երկու ամիս դիմադրեց թշնամու բոլոր հարձակումներին և մարզվեց, թրծվեց կռիվների մեջ»²:

Ղափանի վրա հարձակման ընթացքում գավառի խորհրդային մարմինները և կոմունիստական կազմակերպություններն ամեն ինչով աջակցում էին կարմիր բանակի զորամասերին: Կոմունիստների առջև խնդիր էր դրված հետախուզել Կապարզողի զորամասերի դասավորությունը և կարևոր տեղեկություններ հաղորդել կարմիր բանակի զորքերի հրամանատարությանը, գաղտնի քարտզություն տանել Նժդեհի զինվորների մեջ՝ նպատակ ունենալով կազմալուծել զորամասերը: Կարևոր համարվեց նաև եռանդուն ջանքերով կուսակցականներից և անկուսակցական գյուղացիներից ու քանվորներից կազմակերպել զինված ջոկատներ, որոնք Նժդեհի զորամասերին պետք է հարվածեին փկուներից և փակեին նրանց ճանապարհները:

Նժդեհը որոշել էր Գորիս-Ղափան խճուղով հարձակվող կարմիր բանակի զորասյունը կանգնեցնել Դավիթ Բեկ-Արծվանիկ գծի վրա, ուստի նրա զորամասերն ամրացել էին այդ գծի բնական ամրություններում: Կանոնավոր վաշտերից բացի նա այստեղ էր քերել նաև Ղափանի գյուղերից եկած գյուղացիական թռուցիկ ջոկատներ:

Մկավեց արյունալի ընդհարումը, որի հետևանքով երկուստեք

զոհեր եղան, բայց խորհրդային զորամասերի կորուստները շատ ավելին էին: Նժդեհի կողմից հատկապես կատաղի էին կռվում գյուղերից եկած զինյալները: Պատճառներից մեկն այն էր, որ կարմիր բանակի զորքերի հետ Դավիթ Բեկ գյուղի ուղղությամբ հարձակմանը մասնակցում էր նաև Աղբրեջանի բուլբերից կազմված մի մեծ ջոկատ³:

Գնալով կարմիրբանակայինների ճնշումն ուժեղացավ, և գյուղացիներից շատերը, բողնելով դիրքերը, հեռացան տները: Չնայած Նժդեհի ջանքեր գործադրեց ետ քերելու ռազմաճակատը մերկացրած գյուղացիներին, բայց նրան այդ բանը չհաջողվեց:

Սեպտեմբերի 1-ից կռիվներն այդ ճակատում վերսկսվում են և շարունակվում մեծ չափերով ու չտեսնված կատաղությամբ: Խորհրդային զորամասերը միաժամանակ գործողություններ են սկսում Ինջաբեկի, Գեղվաձորի և Գյազբեկի կողմից: «Կարմիր հրամանատարությունը ոտքի էր հանել Բարգյուշատի, Խանլի, Հաքյառուի, Այրիչայի և Գեղվաձորի բովանդակ ուժերը: Օգնական ուժեր են հասել և Ջիրբայիլից»⁴, -գրում էր Նժդեհը:

Բոլշևիկները գիտեին, որ Ղափանի կռիվների ուժերի գրեթե 80%-ը չի մասնակցում կռիվներին, որովհետև ժողովուրդը, խտտաբքն ու հունձը սկսված լինելու պատճառով, թողել էր գեները և վերցրել մանգաղը: «Թշնամին գիտե և այն, որ ես պետական կանոնավոր զորք չունեմ, որ այդ օրերին ստանձնելով երկրի ինքնապաշտպանությունը՝ գյուղացիությանը հնարավորություն եմ տվել, որպեսզի նա ավարտի իր դաշտային աշխատանքները: Այժմ թշնամին գիտե այդ բոլորը և վճռականորեն շարունակում է կռիվը»⁵:

Արյունահեղ ընդհարումներից հետո՝ սեպտեմբերի 2-ին, խորհրդային զորամասերը գրավեցին Դավիթ Բեկը, ապա առանց հանգիստ առնելու բուռն հարձակում սկսեցին Դավիթ Բեկ-Կարմրաքար (Լզրաշ)-Ինջաբեկ գծով: Նոր ընդհարումներ եղան: Հայկական ուժերը նահանջեցին, և բոլշևիկները գրավեցին Արծվանիկ, Չափնի, Սևբար, Ընկենաց, Բարաքարում գյուղերը:

Երբ կարմիրբանակայինները մտան Արծվանիկ, այնտեղ նրանք ոչ մի բնակչի չհանդիպեցին, քանի որ բոլորը փախել էին ներքևի ձորերը կամ շրջանի հեռավոր գյուղերը՝ վախ ունենալով, թե Աղբրեջանի բուլբերը և բոլշևիկները դաշն կնքած գալու և «կազմակերպելու կոտորելու են բոլորին»: Նույնիսկ գյուղի բոլշևիկյան կազմակերպության ղեկավար Արարատ Տեր-Հարությունյանին չէր հաջողվել իր կողորներով գյուղացիներին ետ պահել փախուստից⁶:

Կարմիր բանակի զորամասերի հարձակումը հաջող էր զարգանում նաև Տաթև-Տանձավեր - Խոտանան ուղղությամբ: Այս

¹ ՀՀ ՊԵՊԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 90, ք. 3:

² Գ. Նժդեհ, Հայ-բոլշևիկյան կռիվներ, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, քիվ 12, էջ 98:

³ Գ. Նժդեհ, Հայ-բոլշևիկյան կռիվներ, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, քիվ 12, էջ 98:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում, էջ 99:

⁶ ՀՀ ՊԵՊԱ, ֆ. 4033, ց. 4, գ. 245, ք. 37:

գծի վրա Նժդեհի ուժերը տևական դիմադրության համար ավելի քիչ էին պատրաստ, ուստի համարյա առանց կռվի թողնելով Վերին ու Ներքին Խոտանան գյուղերը՝ շտապ հեռացան: Առաջ շարժվելով կարմիրբանակայինները համարյա առանց դիմադրության գրավեցին նաև Չորաստան (Խյաղար), Շրվենանց, Առաջածոր, Նորաշենիկ և այլ ենթաշրջանի մյուս գյուղերը:

Ռազմակալելով Ղափանի շրջանի զգալի մասը՝ խորհրդային երկու զորասյուները, մեկը՝ Ինջաբեյի, մյուսը՝ Գեղվաձորի վրայով շարժվեցին դեպի Հանքեր և գրավեցին այն:

Հաշվի առնելով Հանքերի և նրա շրջակա վայրերի՝ որպես պաշտպանական բնական ամրությունների կարևորությունը՝ Նժդեհը որոշեց բոլոր միջոցներով դրանք պահել ձեռքում: Հեծելագործով շտապ գրադեցնելով Ողջի գետի ձախ ափի Չալին Գյուլ սարալանջը՝ նա այնտեղ հարմար դիրքեր գրավեց՝ նպատակ դնելով հանկարծակի հարձակում կատարել կարմիր բանակի զորամասերի վրա և օգտագործել դրանք: Նժդեհը հատկապես մեծ կարևորություն էր տալիս Գերասիմ Արաջանյանի հեծյալ խմբի դիրքին, որը բռնել էր սարալանջի հարավարևմտյան փեշերը:

Երբ երևաց խորհրդային զորասյան առաջապահը, հայկական զորամասերը, դուրս գալով իրենց դիրքերից, ուժեղ գոռի ձեռնարկեցին՝ փորձելով զորասյունը սեղմել կիրճի մեջ: Հանկարծակի սկսած այդ գոռի սկզբում սասանեց ուս զինվորների մարտակարգը, բայց, շատ չանցած, զորասյան հրամանատարությունը կարողացավ արագ կողմնորոշվել: Մրընթաց հակագրոհով կարմիրբանակայինները Նժդեհի ջոկատներին ետ մղեցին ելման դիրքերը: Ուժեղ ճնշման տակ հայկական ուժերը նահանջեցին Ողջի գետի աջ ափը: Մեպտեմբերի 6-ին ռուսական զորքը մտավ Ղափանի հանքերը:

Կարմիր բանակի զորամասերին օգնություն էին ցույց տալիս Ղափանի շրջանի բոլշևիկները: Առանձնապես ակտիվ էին գործում Շիկահող, Ծավ, Կեմանց, Սևբար գյուղերի կոմբոյիցները: Նրանց կազմակերպած զինված ջոկատները թիկունքից հարվածում էին Նժդեհի զորամասերին և կորուստներ պատճառում: Ռազմական գործողությունները պլանավորելիս կարմիր բանակի զորամասերի հրամանատարները հաշվի էին առնում տեղի կոմունիստների և նրանց համակիրների առաջարկությունները: Վերջիններս ռուսական զորքերին ուղեկցում էին առավել հարմար վայրերով, կարմիրբանակայինների հետ երթեր էին կատարում դժվարանցանելի լեռանցքներով և անտառներով:

Մեպտեմբերյան օրերին հատկապես աչքի էին ընկել Շիկահող գյուղի կոմունիստները: Գյուղի կոմբոյիցն աշխատում էր մեծ եռանդով, ակտիվ քարոզչություն էր տանում ոչ միայն տեղի, այլև

հարևան գյուղերի բնակիչների շրջանում, նրանց տրամադրում Նժդեհի ու նրա զինակիցների դեմ, շատերին ներգրավում կռվի մեջ: Շիկահողի կոմբոյիցում էին աշխատում Բագրատ Հարությունյանը, Պատվական և Փառանձեմ Բարսեղյանները, Լևոն Ստեփանյանը, Երեմ Կարապետյանը և ուրիշներ:

Շիկահող գյուղի կոմբոյիցի գործունեության մասին Բարվում լույս տեսնող հայերեն «Կոմունիստ» թերթը գրում էր. «Այդ յաչեյկան (կոմբոյից) և Շիկահողն ընդհանրապես մեծ դեր են խաղում խորհրդային իշխանությունը գյուղերում տարածելու գործում: Երբ կարմիր զորքը նորից ետ է դառնում և բշում Նժդեհին, շիկահողից կարմիր դրոշով գալիս են Հանքերը, զորքը տանում իրենց գյուղը և այնտեղ հաստատում խորհրդային իշխանությունը¹: Այնուհետև թերթը նշում էր, որ Նժդեհը Ղափանի իր նախկին զինվորներին ուղղված մամակում գրել է. «Ես այդ գյուղի բնակչությունն իրեն անգամ մի զինվոր չի տվել, «մինչդեռ այսօր կարմիր զորքերին 30 զինված կամավոր է տալիս»:

Կարմիր բանակի զորամասերի մուտքը Ղափանի հանքեր հոգեփոխություն առաջ բերեց այն գյուղերում, որոնք դեռ չէին գրավվել բոլշևիկների կողմից:

Դրանց բնակիչների մի մասը պահանջում էր առանց դիմադրություն ցույց տալու ընդունել խորհրդային իշխանությունը: Առանձին գյուղական համայնքների կողմից պատվիրակներ ուղարկվեցին Հանքեր, Խոտանան և Շիկահող՝ այնտեղից իրենց մոտ հրավիրելով կարմիր բանակի զորամասեր և կոմունիստական ջոկատներ: Այդ ճանապարհով և համարյա առանց դիմադրության խորհրդային ազդարարվեցին Արծվանիկի, Նորաշենիկի, Ողջիի, Շիկահողի ենթաշրջանները:

Ղափանի հանքերը գրավելուց հետո ստեղծվեց շրջանային հեղկոմ՝ հետևյալ կազմով. Բագրատ Հարությունյան՝ նախագահ, անդամներ՝ Մամիկոն Մարտիրոսյան, Գարեգին Գևորգյան և ուրիշներ, թվով՝ 7 մարդ²: Բ. Հարությունյանը միաժամանակ շրջանի կուսակցական աշխատանքների ղեկավարն էր³:

Սկզբնական շրջանում հեղկոմը ամենից շատ զբաղված էր Ղափանի հայկական և աղբյուրեցանաբնակ գյուղերի միջև բորբոքված ընդհարումները դադարեցնելու խնդրով, բայց աստիճանաբար նրա գործունեությունն ընդլայնվեց՝ ընդգրկելով տնտեսական, քաղաքական և ռազմական ոլորտները: Ստեղծվեց նաև շրջանային ժողովրդական միլիցիա, որի պետ նշանակվեց Գորիսի շրջանի Շինուհայր գյուղի կոմբոյի հիմնադիր-անդամ, կոմունիստական ջոկատներից մեկի հրամանատար Յաշա

¹ «Կոմունիստ», 1920, 20 օգոստոսի:

² Նույն տեղում:

³ ՀՀ ՀՆԳՓԿ-ի Ա, ք. 4033, ց. 4, գ. 245, ք. 6:

⁴ Նույն տեղում, գ. 397, ք. 45:

Մկրտչյանը: Նույն ջոկատի անդամներ Մ. Չալյանը, Ա. Մելիք-Գաղայանը, Հ. Թովմասյանը և ուրիշներ, ինչպես նաև Ղափանի շատ կոմունիստներ բուռն գործունեություն ծավալեցին գյուղերում հեղկոմներ կազմակերպելու ուղղությամբ: Նրանք քաղաքական աշխատանք էին տանում գյուղացիական զանգվածների մեջ՝ նոր իշխանության շուրջ նրանց արագ համախմբելու համար: Գավառում հաստատված հեղկոմները, որպես պետական և քաղաքական մարմիններ, տեղերում սկսեցին հետևողականորեն անցկացնել խորհրդային իշխանության քաղաքականությունը:

Նժդեհը բոլոր միջոցներով դիմադրություն էր կազմակերպում Ղափանի շրջանի այն գյուղերում, որոնք ռազմական տեսակետից առավել կարևոր էին:

Իր բնական բացառիկ դիրքով հատկապես կարևորություն է ստանում Քաջարանը: Այդ գյուղը մեծ նշանակություն ուներ նաև Գենվազի և Գողթանի հետ կապ պահպանելու առումով: Ահա թե ինչու Նժդեհը ամրացրեց Քաջարանը՝ նպատակ ունենալով նաև իր ձեռքում պահել Գենվազից Գողթան տանող ճանապարհը:

Եթե չհաշվենք Ղափանի շրջանի առանձին վայրերում, հատկապես Բաղաբերդի (կամ Քաջարանի) ձորի գյուղերում Նժդեհի զինված ջոկատների ներկայությունը, ապա կարելի է ասել, որ արդեն 1920թ. սեպտեմբերի առաջին տասնօրյակում խորհրդային իշխանություն էր հաստատվել շրջանի տարածքի մեծ մասում: Իսկ մի քանի օր հետո կարմիր բանակի զորամասերի ռազմակալման տակ էր գտնվում արդեն Ղափանի ողջ շրջանը, բացի Շիշկերտ և Մազրա գյուղերից: Շիշկերտը փաստորեն դարձել էր «սահմանագլուխ» Ղափանի և Մեղրիի շրջանների միջև:

Նվ այապես, Մյունիքի երեք կարևոր շրջանները՝ բուն Չանգեզուրը (Գորիսը), Միսիանը և Ղափանը 1920թ. սեպտեմբերի կեսերին ամբողջովին գրավված էին բուլշևիկյան ուժերի կողմից:

Գենվազցիների «սրբազան խննդությունը»՝ գերմարդկային մաքառումը և հաղթանակը

Բուլշևիկները տարակույս չունեին, որ Ղափանում կրած ծանր պարտությունից հետո Նժդեհը վայր կդնի գենքը և կձգտի խաղաղ ճանապարհով լուծել խնդիրը, խորհրդային գորամասերին թույլ կտա մտնել Չանգեզուրի վերջին տարածքը՝ Գենվազ (Մեղրու շրջան): Բայց այդպես չեղավ: Ընդհակառակը, Նժդեհը և նրա խմբապետներն ու վաշտապետները Ղափանում կրած պարտությունը համարեցին «բուլշևիկյան խարդավանքների» արդյունք և պատրաստվեցին մինչև վերջ շարունակելու կռիվը:

Հայաստանի կառավարության որոշմամբ արդեն զնդապետի

¹ Տե՛ս «Անճում գիրք», էջ 7, տե՛ս նաև ՀՀ ՀՔԿԳԿՊԱ, ֆ. 4033, ց. 4, գ. 397, ք. 44:

կոչում ստացած Նժդեհը իր ուժերը կենտրոնացրեց Գենվազում: ՀՀ զինվորական նախարարին ուղարկված նամակում նա գրում էր. «Կույի ծանրության կենտրոնը փոխադրված է Արևիքի շրջանը (Մեղրի)»¹:

Ինքը՝ Նժդեհը, սակավաթիվ հետևողներով (Աշոտ Մելիք-Մուսյան, Գեղեճ Տեր-Մինասյան, Գերասիմ Աթաջանյան և ուրիշներ)² բարձրացավ Ղափանի վրա տիրաբար իշխող ժայռակոփ լանջերով Խուստուպ լեռը:

Խուստուպը, որ ծովի մակերևույթից 9000 ոտք բարձրություն ունի, հարմար դիրքով ընկած է Ղափանի և Գենվազի սահմանագլխին: Նրա՝ Ղափանի կողմը անտառածածկ է, իսկ գազաքը՝ լերկ: Լեռն ունի բնական բազմաթիվ թաքստոցներ: Դրա ստորոտով է անցնում Ղափանից Գենվազ տանող ճանապարհը:

«Խուստուպ լե՛ռը:

Այդ հպարտ հսկային էր վիճակված մեր լեռնաշխարհի ազատության ու փառքի խորհրդանիշը լինելու,- գրում է Նժդեհը: Ինձ հետևող մի բուռն ապստամբների հետ ապաստանելով այդ լեռան բարձունքներին, մենք շարունակեցինք թշնամուն զգացնել տալ դավիթբեկյան ուխտի անպարտելիությունը: ...Ղափանը թողնելուց ընդամենը երեք օր անց՝ Խուստուպը պատրաստ էր արդեն չափվելու ամենաուժեղ թշնամու հետ... Նրա կատարից մինչև փեշերը, որոշ կետերի վրա ժայռերի թե մացառների տակ, նստած էին Նժդեհի զինվորները՝ զինանոցում ունենալով պայթուցիկ մահաբեր տակառը»³:

Լեռան կարևոր դիրքը հնարավորություն էր տալիս շարունակելու դիմադրությունը: «Լճոն էմ հանուն... մեր ժողովրդի անկապտելի իրավունքների, շարունակել կռիվը մինչև վերջին փանփուշտը»⁴, - ազդարարում էր Նժդեհը:

Հաջողա՛յ օրը՝ սեպտեմբերի 6-ին, Գենվազի (Արևիքի) 13 գյուղերի ներկայացուցիչները հնավաքվում են Կալեր գյուղում՝ ժողովի: Ամեն գյուղից եկել էր երկու մարդ: Ժողովին ներկա էին Նժդեհը և Աշոտ Մելիք-Մուսյանը:

Նախագահում էր Ա. Մելիք-Մուսյանը, և օրակարգում մեկ հարց էր. ստեղծված վիճակում ի՞նչ դիրք պետք է բռնի Գենվազի հայությունը: Հարցի քննարկման շուրջ արտահայտվեցին գրեթե բոլորը: Վերջում ժողովականներին ուղղված խոսքով հանդես եկավ Նժդեհը և առաջարկեց իրեն տալ հստակ պատասխան՝ կռվելու՞ է Գենվազը, թե՞ ոչ: Ժողովականները երդվեցին հավատարիմ մնալ իրենց հրամանատարին: Նրանք Նժդեհին հավաստիացրին, թե գենվազցիները պատրաստ են մեկ մարդու պես պաշտպանել իրենց երկիրը:

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 73, ք. 14:

² Ա. Արծրունի, Գեղեճ Նրեան և վերադարձ, մաս 2-րդ, «Հայրենիք» ամսագիր, 1941, մարտ, թիվ 5(221), էջ 86:

³ Գ. Նժդեհ, Հայ-թուրքական կռիվները, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, թիվ 12, էջ 100:

⁴ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 499, ց. 1, գ. 13, ք. 8:

ժողովից հետո Գենվազի փրկության կոմիտեն իր հերթին հայտարարում էր, թե 13 գյուղերի ներկայացուցիչների վճիռը լիովին արտահայտում է տեղի հայության կամքը, միաժամանակ ազդարարելով, որ «Գենվազը իր ուժերը դնում է ռազմական դրության մեջ, բռնում է բոլոր դիրքերը և սպասում երևանյան զորքերի երևալուն բուն Ջանգեզուրում, ուր, միացած Ղափանի ուժերին, զարկե թշնամուն քիկունքից»¹: Փոքրիկ Գենվազը, այսպիսով, երկվեց շարունակել անհավասար կռիվը քվական անհամեմատելի առավելություն ունեցող հակառակորդի դեմ: Նժդեհը գրել է. «Նրան՝ գենվազցուն էր վերապահված լինելու ազատության Ռեթլեհեմը», ուր պիտի ծնվեր ու զարգանար Սյունիքի ազատությունը...»: «Գենվազի վճռականությունը հայարտությանը էր լցրել բոլորիս հոգիները»: Աշոտի հոգևարախիժ դեմքի վրա ծալիտ կար: Ուժասպառ և հիվանդ, նա մասնավորապես այդ օրը, Կալերի ժողովից հետո, «ավելի քան հայարտ էր զգում իր հայ լինելու համար»²: Հարստ էր և Արևիքի արի հրամանատարը, որի մեջ այդ օրը խոսում էր իր լեռների պաշտամունքը, որի մասին Նժդեհը հետագայում ասել է. «Նա՛ իմ քահիլ զինակիցը, գտնում էր, որ «չկա ավելի մեծ դժբախտություն, քան հայրենի լեռներից հեռու մեռնելը»³:

Սեպտեմբերի 6-ի երեկոյան շրջանի ներկայացուցիչները Կալերից ցրվում են գյուղերը: Նույն ժամերին սուրհանդակները Խուստուպ են տանում Գենվազի հերոսական ժողովրդի որոշումը, իսկ Նժդեհը, Աշոտը և Գենվազի հրամանատարը մեկնում են Շիվանիձոր:

Շիվանիձորի հնամենի եկեղեցու ներսում և դրսում խոնաված էր գյուղի ողջ հասարակությունը: Բոլորը սպասում էին Նժդեհին և Աշոտին: Կալերի ժողովի գերհանդուգն որոշումը մոլորեցրել էր գյուղացիներին, վախ առաջացրել նրանցից շատերի մեջ: Ելույթ է ունենում Նժդեհը: «Գյուղը ձերն է, ձերն է և կռվելու-կռվելու իրավունքը, բայց զիտզեք, որ ձեր գյուղի դիրքերը, որպես ռազմաճակատ, որպես կարևոր ռազմագիտական կետ՝ Հայաստանինն է, իսկ կռիվն սկսելու իրավունքը՝ իմը: Վաղը կտեսնեք, որ ոչ ոք չի կարող

¹ Գ. Նժդեհ, Հայ-բոլշևիկյան կռիվները, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, քիվ 12, էջ 101:

² Ռեթլեհեմ-Ռեթլեհեմ (տուն հացի - կրք) քաղաք Պաղեստինում ննազույն Հուդա երկրում, Արտասղծից 15կմ հարավ: Ըստ Հին կտավարանի Լարայի քաղաքը Գալիի ծննդավայրն է: «Սարկոնյան գերություն» (ճ.բ.ա. 597-537) հեռու հրեաներ վերաչինե են ավերակ Ռեթլեհեմ: Նրանք հավատում էին, թե այդտեղ է ծնվելու իրենց ազատարարը Մեսիան: Ռեթլեհեմը սրբազան քաղաք է նաև քրիստոնյաների համար, որովհետև այնտեղ է ծնվել Հիսուս Քրիստոսը (տես Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 2, ՀՍՍՀ ԳԱ կառույց, Երևան, 1976, էջ 353):

³ Գ. Նժդեհ, Հայ-բոլշևիկյան կռիվները, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, քիվ 12, էջ 101:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Նույն տեղում:

խանգարել ինձ և իմ զինվորներին մեռնելու այդ դիրքերի վրա:

Դե, ով ինձ հետ է, բող դուրս գա թշնամու դեմ. ով ինձ դեմ է, բող միանա թշնամուն...»⁴:

Հրամանատարի խոսքերը թափանցում են ներկաների հոգիները: Անմիջապես գյուղի վաշտապետի շուրջն են հավաքվում նրա զինվորները և ուղևորվում դիրքերը:

Նույն օրվա գիշերը Նժդեհը Աշոտի և Գենվազի հրամանատարի հետ Շիվանիձորից մեկնում է Մեղրի: Նժդեհը Մեղրին համարում էր ավելի քան մի շվեյցարական գյուղ, մեղրեցուն՝ Սյունիքի շվեյցարացի: Անվանի այդ գյուղը, ասում էր նա, իդեալ է հայ գյուղացիության համար՝ իր ծառ ու ծառաստաններով, խնամքով մշակված դաշտ ու այգիներով, իր մեղվաջան աշխատավորներով, համալսարանական ուսուցիչներով, տեղացի սպաներով և վաշտապետերով:

Սեպտեմբերի 7-ի առավոտն էր: Մեղրիի ողջ բնակչությունը հավաքվել էր գյուղի կենտրոնում՝ «չինարի» տակ: Բոլորը լուռ ու մռայլ են, բայց՝ ոչ ընկճված: Նժդեհը դիմեց հավաքվածներին. «Ժողովուրդ,- ասաց նա,- թշնամին առաջանում է առանց կռվի: Նա չի հաղթում, այլ խաբում է: Վա՛յ ձեզ, եթե Ղափանի պես դուք էլ խաբվեցիք: Արևելքի և արևմուտքի բրբրությունը չափտի հապաղի Արևիքի գերեզմանի վրա տոնելու իր վաղեմի երազի Ադրբեջանի ու Տաճկաստանի միջև հողային կապ ստեղծելու իր ճիգերի հաղթանակը»⁵: Նժդեհը հարց ուղղեց հավաքվածներին՝ «կռվելու՞ ենք, թե՞ հանձնվելու ենք թշնամուն»: Նա սպասում էր պատասխանի, և եղավ պատասխանը՝ կտրուկ, զանգեզուրավարի: Այս և այն կողմից հնչում էին՝ «ի զե՛ն, ի զե՛ն» գոչումները:

«Ի զե՛ն:

Որքա՛ն թափ ու թև կա այդ սեղմ խոսքի մեջ, - գրել է Նժդեհը: - Քիչ լեզուների է տրված հայոց այդ մի գույգ բառերի արտահայտչական թափը:

Լսելով կամ մտովի կրկնելով այդ ռազմականչը՝ պատկերում են հանկարծակի արքնացած վագրին, որ ձգվում է հարձակվելու համար. արծվին, որ թափահարում է թևերը թռիչք առնելուց առաջ. և նպատակապազ հեծյալին, որի երկվարի սմբակները կայծակներ են աշձակում»⁶:

Բոլորը միահամուռ պատրաստականություն հայտնեցին անաստան կանգնել հրամանատարի կողքին: «Մի ժամ անց,- գրել է Նժդեհը,- գյուղում ձերերից, կանանցից և երեխաներից գատ չէր երևում զենք կրելու ընդունակ և ոչ մի անձ: Ուրախ էինք, որ դեռ կա մի անկյուն, ուր կարող է ապաստան գտնել հալածված

¹ Գ. Նժդեհ, Երեք Լևոնահայաստանի գոյամարտն, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, հունվար, քիվ 3, էջ 126:

² Նույն տեղում:

³ Գ. Նժդեհ, Թանասային գրառումներ, էջ 82:

ազատությունը, որ կան հավատարիմ և մաքուր ձեռքեր, որոնց կարելի էր վստահել մեր ազգային եռագույնի պաշտպանությունը»¹:

Նժդեհը և իր զինակիցները չէին հաշտվում խորհրդային գործառնաբերի կողմից համարյա առանց դիմադրության Ղափանի շրջանի գրավման փաստի հետ: Հրամանատարի հոգին դառնացած էր դափանցիների մի մասի կողմից այդօրինակ վարքագիծ դրսևորելու համար: Նա դյուրագրգիռ էր դարձել, քայց երբեք չէր կորցնում պաղարյունությունը: Պարտության կորուստների ցավը, սակայն, մեծ էր: Եվ նա տեղի ունեցածի պատճառը, որքան էլ զարմանալի է, տեսնում էր ոչ թե հակառակորդի հզորության կամ մեծաքիվ լինելու, այլ Ղափանի ժողովրդի մարտական տրամադրությունների խաթարման մեջ:

Նժդեհը Գեմվազից դափանցիներին է ուղղում իր առաջին կոչը, որ գիշերանց սուրհանդակները հասցնում են Հանրեր: Այնտեղ ասված էր.

«Ղափանցիներ, ես Գավիթբեկյան ուխտին հավատարիմ, շարունակում եմ մնալ քո լեռներում, ամպերի տակ, մենակ, վիրավոր ու ավելի հալարտ, քան էի:

Այժմ ես լիզում եմ քո և բշնամու ինձ հասցրած վերքերը և սպասում քեզից խնդրածս վարպետների, որ գան, շուտ գան, կոպիտ գործիքներով հանելու իմ աչքերը, կուրացնելու ինձ, որ շտենան քո գլխին գալիք գույունը, քո բարոյական անկունը: Դու արիր այն, ինչ որ ուզում էր բշնամին: Նա գոհ է քեզանից, անչափ գոհ, քայց գիտե՞ս, Ղափան, թե որքա՞ն ուժեղ է նա ատում, արհամարհում քեզ:

Դու քո վիրավոր, սրտից զարնված հրամանատարին ես դավաճանել, լքել, մենակ թողել:

Գիտակցո՞ւմ ես, չափո՞ւմ կատարածդ տմարդության և դավաճանության անչափելի մեծությունը:

Առ, ետ առ քո ինձ տված անունը, որով խաբեցիր ինձ, կաշառեցիր ինձ, որ այսօր ինձ մենակ թողնես:

Տմարդ ժողովուրդ, ինչու՞ եմ ուշանում քո դավաճանները, քո լրտեսները, քո ահաբեկիչները: Աղբբեջանը հոգնեց իմ գլխին սպասելուց: Փոքրիկ գուճար չէ երեք միլիոնը, ստացիր և գործի անց:

Նժդեհ

7 սեպտ. 1920թ.,

Խուստուպյան լեռներ»²:

Բոլշևիկները, Ղափանին տիրելուց հետո, պիտի ձգտեին կան հայ վաշտերը թափել Արաքսը, կան դրանք շարտել Պարսկաստան:

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 499, ց. 1, գ. 14, ք. 2:

² Գ. Նժդեհ, Հայ-բոլշևիկյան կոնիները, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, քիվ 12, էջ 101, տե՛ս նաև ՊԿՊԱ, ֆ. 499, ց. 1 գ. 13, ք. 1:

Գեմվազի պաշտպանության խնդրում կար մի ուրիշ մտահոգիչ պարագա: Օրդուբադում հավաքվել էին հակառակորդի մեծ ուժեր: Այնտեղ կարմիր բանակի զորքերից գատ կային տաճկական չորս բարորներ և Շարուրի տեղահանված թուրք տարրերից կազմված մի զորամաս: Կասկած չկար, որ եթե հակառակորդը այդքան մեծ ուժեր է կուտակել Օրդուբադում, ապա նա մտադիր է Արևիքի վրա ուժեղ հարձակում գործել հենց այդ կողմից:

Ուստի Արևիքի արևմտյան Կաքավաբերդի շրջանի ամրացումը խիստ կարևոր նշանակություն էր ստանում: Նժդեհը շտապում էր Կարճևան, ուր հավաքվել էր Կաքավաբերդի գյուղերի զինվորությունը:

Կաքավաբերդի կամ Բաղաբերդի շրջանը Նժդեհը անվանում էր Արևիքի փոքրիկ Չեռնոգորիա, որն իր չորս գյուղերով՝ Վահրավար, Կուրիս, Ագարակ և Գողեմնիս, ընկած էր Ալանգյազ լեռան արևելյան փեշերին: «Ես չգիտեմ, չեմ ճանաչում մարդկային մի այլ հասարակություն, որի մեջ այնքան ջերմ և այնքան գորեղ լիներ լեռների սերը, պաշտամունքը, որքան Ալանգյազի ստորոտում բուն դրած այդ մի բուռ հայության մեջ: Օրդուբադի բրբրայան անհաշտ հարևանությունը տարիների ընթացքում կաքավաբերդացուց ստեղծել է մի եզակի մարտիկ, գրեթե միշտ զինված, անվրեպ խփող, շուտ բռնկվող և մի քիչ էլ անխիշսանական»¹:

Մինչև Նժդեհի Կարճևան գալը, Օրդուբադից այդտեղ էին եկել երկու թուրք պատվիրակներ: Նրանք բերել էին խորհրդային հրամանատարության վերջնագիրը, ուր Արևիքի հայությանը հրամայված էր անմիջապես մաքրել Արաքսի ափով ձգվող խճուղին և հնարավորություն տալ Խորհրդային Աղբբեջանին միանալու Նախիջևանին²: Թուրք պատվիրակները հայ պաշտպաններին ահաբեկելու նպատակով ասում էին, որ կարմիր բանակի զորքերի հետ Արևիքի դեմ բռունցք են կազմել թուրք-թաթար մեծաքիվ ուժեր: Նժդեհը գոհ էր, որ հայ գյուղացիները իրենք անձամբ լսել էին թուրք պատգամավորների շուրթերից դուրս եկած խոսքերն այն մասին, որ թուրքերը և բոլշևիկները միասին են: «Թուրք զորքերի ներկայությունը ավելի ևս պիտի բորբոքեր իմ զինվորների կատաղությունը դարձնելով մեր հարվածները տարերային և վճռական»³:

Հասնելով Կարճևան՝ Նժդեհը ելույթ է ունենում հավաքվածների առջև: Ունկնդիրներին համոզելու բան չունեի, քանի որ մինչև իր գալը թուրք պատվիրակներն արդեն դա արել էին: Նրա ելույթը դարձյալ ոգեշունչ էր, մարդկանց հոգիները գերող: Վերջում նա, դիմելով հավաքված զինվորությանը, հայտարարում է, որ

¹ Գ. Նժդեհ, Երբ Լեռնաստաստանի գոյամարտն, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, հունվար, քիվ 3, էջ 127:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

կարող են տուն վերադառնալ բոլոր նրանք, ովքեր նոր են ամուսնացել, նոր տուն շինել կամ նոր այգու տեր դարձել, և նրանք, ովքեր... վախկոտ են¹:

«Քիչ անց, մեր ուժերը գունդազունդ բարձրանում էին լեռները»² - հետագայում վերհիշել է Նժդեհը:

Ոչ որի, մասնավորապես՝ բոլշևիկների մտքով չէր կարող անցնել, թե մի փոքրիկ գավառակ՝ Արևիքը, որի բնակչությունը հազիվ էր հասնում 8000-ի, արիություն կունենա վերցնելու Խորհրդային Ռուսաստանի և Ադրբեջանի, ինչպես նաև տաճիկների բազմաքանակ ուժերի նետած ձեռնոցը:

Ղափանցիներին ուղղված առաջին կոչից երկու օր հետո՝ սեպտեմբերի 10-ին, Նժդեհը «Ղափանցիներ» վերտառությամբ նախատիճի երկրորդ քուրթն է հղում նրանց:

«Բո մի մասի վախկոտության ու դավաճանության պատճառով, - գրում է նա, - բշնամին մտավ Ղափան և թո ռազմական ուժերի ամենաբազանուն ու խիզախ մասը, կրակելով իր վերջին փամփուշտը, քաշվեց լեռները... Լուրերը թե առած գալիս հասնում են ինձ, որ դու շատ տեղ արդեն աղ ու հացդ ես պղծում՝ ինքդ գնում ու եկողի փեշը բռնած գյուղդ քաշում»:

Թշնամին խոստումներ տալով փորձում է լեռներից իջեցնել ապստամբ մարտիկներին, և դա որոշ չափով նրան հաջողվում է: Իսկ լեռներում մնացողները շարունակում են չճանաչել նվաճողների իշխանությունը և ամեն ինչ անում են սանձառարելու նրանց: Նժդեհը ղափանցիներին կոչ էր անում.

«Դեպի ի՛նձ, դեպի լեռնն րը»³:

Սեպտեմբերի 15-ին Նժդեհը ՀՀ զինվորական նախարարին (պատճենը՝ սպարապետ Նազարբեկյանին և Հ. Յ. Դաշնակցության Բյուրոյին) գրում էր.

«Մեծամասնականները բռնաբար սովետականացած Ղափանի գյուղացիության հայտարարել են, որ «իրենք կոմուն են ոչ թե Հայաստանի Հանրապետության դեմ, որը վաղուց է ձեռք քաշել Չանգեզուրից և որը հայտնել է Լեզրանին, թե այս շրջաններում ոչ ռեզույսար ուժեր ունի, ոչ էլ ներկայացուցիչներ, այլ՝ Նժդեհի դեմ, որը զենք է վերցրել Սովետական իշխանության և նրա գործերի դեմ»:

Նման պրովոկացիաներով բշնամին ձգտում է թուլացնել մարտնչող գյուղացիության ռազմական կորովը:

«Մեզ Նժդեհն է հարկավոր, ոչ թե ձեր երկիրը, և եթե նրան մեզ չհանձնեք՝ ձեր գյուղերը կրակի կմատնվեն, և կարմիր բանակը կշարունակի մնալ ձեր շրջաններում և ապրել ձեր հաշվով»: Նման զենքերով կովող բշնամին իմ դեմ է հանել բռնաբար սովետականացած շրջանների կաշառված ամբողջ տականքը: Կոմուն են: Խփվել է ձիս: Վիրավորված են»⁴:

Այդ օրը՝ սեպտեմբերի 15-ին, Խուստուպից Նժդեհը իր երրորդ

գրությունն է ուղարկում Ղափանի ժողովրդին, որին դիմելով՝ ասում էր. «Ժողովուրդ, ձեզ հետ խոսողը թո հրամանատարն է, թո վիրավոր, թո՝ սրտից զարնված հրամանատարը, որի սուրը վաղուց է, ինչ հանում թո ինքնապաշտպանության, չի հանգստացել պատճանուն»⁵: Նշելով, որ ինքը ոչինչ չի խնայել Ղափանի ժողովրդի ազատության ու փառքի համար, որ «թո հողի վրա իմ արյունն է քափվել», այնուհետև նա հիշեցնում էր, որ «իմ սուրը յոթն անգամ մեծացրել է թո երկիրը և թեզ համար բացարձակ ապահովություն ստեղծել»: Բայց հրամանատարի սրտում չարություն չկար իր պաշտելի Ղափանի ժողովրդի հանդեպ, թեև վերջինս «զբել էր» իրեն: «Ներում են, - գրում էր նա, - թեև պատմություն չի ների թեզ, և խնդրում՝ երբ ինձ սպանված գտնես, դիակս բաղիր Խուստուպի ամենաբարձր կատարին, որտեղից կրևս ինձ և՛ Ղափանը, և՛ Գեմվազը, և՛ Գեղվաձորը, և՛ Գողթանը»⁶:

Այո, դառնացած էր հրամանատարը, բայց Ղափանին այնքան ամուր կապված, այդ երկիրը այնքան սիրող նրա հոգին շարունակում էր փայփայել հույսը, թե ղափանցու պարտությունը ժամանակավոր է, և նա նորից է մտնելու իր դյուցազնական դերի մեջ: Ուստի նա Խուստուպի բարձունքից Ղափանի ժողովրդին պատվիրում էր.

«...Հայացքդ մի կտրիր Խուստուպից: Որքան հաճախ, որքան շատ նայես սև ու սեզ ամպերով ծածկված սարին՝ այնքան շուտ կգա, կհասնի փրկությունը»⁷:

Սեպտեմբերի 17-ին Նժդեհը Ղափանի ժողովրդին մի նոր գրություն է հղում, որտեղ նորից նախատիճի խոսքեր էր ուղղում նրան՝ հայրենի եզերքը պաշտպանել չկարողանալու համար⁸:

Իսկ այդ ժամանակ կարմիր բանակի հրամանատարությունը վերջին պատրաստություններն էր տեսնում Գեմվազը (Մեղրու շրջանը) գրավելու համար:

Ղափանի Շիկահող գյուղի ակտիվ կոմունիստներից մեկը՝ Արտաշես Տեր-Մարտիրոսյանը, տասնամյակներ հետո վերհիշել է այդ օրերին Հանքերում իր հանդիպումը Ղափանում հեղկոմի նախագահ Բագրատ Հարությունյանի հետ: Վերջինս նրան ասել էր. «Կարմիր բանակը շուտով կգրավի Մեղրու շրջանը: Հիմնական ուժերը կգնան Արաքսի ափերով: Անհրաժեշտ է ամնիջապես վերադառնալ գյուղ և աշխատանք կազմակերպել Մեղրու գյուղերում՝ դաշնակների փկլունքում: Պետք է քայքայել նրանց փկլունքը և հեշտացնել կարմիր բանակի մուտքը շրջան»⁹:

Կարճատև դադարից հետո կարմիր բանակի զորամասերը շարժվեցին Գեմվազ:

11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարության կողմից ռազմական գործողությունների նախապես մշակված պլանի համաձայն, ստեղծվել էին զորքերի արևելյան, հյուսիսարևելյան և

¹ ՀՀ ԳԵՊԱ, ֆ. 499, ց. 1, գ. 13, ք. 1.

² Նույն տեղում, ք. 2.

³ Նույն տեղում, ք. 3.

⁴ «Արմուտ գիրք», էջ 38.

⁵ ՀՀ ՀՆԲԵԹԵՊԱ, ֆ. 4033, ց. 4, գ. 397, ք. 45.

¹ Գ. Նժդեհ, Ելքը Լեռնահայաստանի գոյամարտն, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, հունվար, թիվ 3, էջ 127:

² Նույն տեղում:

³ ՀՀ ԳԵՊԱ, ֆ. 499, ց. 1, գ. 13, ք. 4:

⁴ Նույն տեղում: ֆ. 198, ց. 1, գ. 73, ք. 17:

արևմտյան խմբեր:

Չորքերի առաջին՝ արևելյան խումբը, որի կազմում հիմնականում ընդգրկված էր 20-րդ դիվիզիայի հեծյալ գունդը, խնդիր ուներ՝ Շիվանիձոր գյուղի ուղղությամբ արագ գործողություններ սկսել, գրավել Գենվազի կենտրոնի Մեղրի գյուղը, փակել դեպի Պարսկաստան նահանջի ճանապարհը:

Չորքերի երկրորդ՝ հյուսիսարևելյան զորախմբի կազմում ընդգրկվեցին 28-րդ դիվիզիայի 84-րդ բրիգադի 250-րդ, 251-րդ, 252-րդ գնդերը: Չորքերի այս խումբը առաջադրանք ստացավ շեշտակի հարվածով ազատագրել Բաղաբերդը (Քաջարանի ձորի գյուղերը) և Տաշտոնի լեռնանցքով իջնել Մեղրի գետի հոսանքն ի վար՝ գրավելով դրա ավազանում գտնվող գյուղերը:

Չորքերի երրորդ՝ արևմտյան խումբը, ըստ էության, Նախիջևանում գտնվող 32-րդ դիվիզիայի առաջին հեծյալ գունդն էր: Այդ զորամասի առջև խնդիր դրվեց՝ Օրդուբադից դուրս գալով մտնել Մեղրու շրջան և ռազմական գործողություններ ծավալել Մեղրի գետի ավազանում:

Իրենց հերթին, Չանգեզուրի գավիտեղկունը, գավառային կոմիտեն, բոլշևիկյան կուսակցական բջիջները մի շարք կոնկրետ միջոցներ ձեռնարկեցին Գենվազում ծավալվելիք գործողությունների ընթացքում կարմիր բանակի զորամասերին աջակցելու համար:

Մեպտեմբերի սկզբներին Գորիսում կազմակերպվեց կոմունիստական նոր ջոկատ, որի հրամանատար նշանակվեց Երեմիա Խորյուդյանը: Չոկատն անմիջապես մեկնեց Գափան և դրվեց 84-րդ բրիգադի հրամանատար Գ. Մեմյունովի տրամադրության տակ:

Այդ նույն օրերին 50 հոգուց բաղկացած կոմունիստական մի ուրիշ ջոկատ ստեղծվեց Գափանի շրջանի Շիկահող գյուղում: Շիվանիձոր գյուղի ուղղությամբ առաջ շարժվող առաջին զորախմբի հետ այդ ջոկատը կոպելով պետք է մտներ Մեղրի: Չոկատի անդամները նաև առաջադրանք ստացան՝ Գենվազի գյուղերում լայն աշխատանք ծավալել իշխանության նոր մարմիններ՝ հեղկոմներ կազմակերպելու համար: Մեղրու շրջանային հեղկոմի նախագահ առաջադրվեց համանուն շրջանի Գուղեմնիս գյուղից բոլշևիկ Համբարձում Լամբարձումյանը¹:

Գենվազի վրա շարժվող կարմիր բանակի զորախմբերին աջակցելու համար գավառային կուսակցական և խորհրդային մարմինները ձեռնարկեցին նաև ուրիշ միջոցներ: Գորիսից հաճախ էին ռազմաճակատ մեկնում գավկոմի և գավիտեղկոմի ղեկավար աշխատողներ Հ. Կամարին, Ե. Բակունցը, Ք. Սկրտչյանը, Մեյրին, Ալ. Մելիք-Գաղայանը, Մ. Մաշուրյանը, Մ. Չայանը, Մ. Մանուչարյանը և ուրիշներ: Նրանք հանդիպումներ էին ունենում ռուս զինվորների հետ, հավաստիացնում, որ բոլոր միջոցներով օգնելու են կարմիր բանակին:

Գենվազի բնակչությունը 1918-1920թթ. անընդհատ ինքնապաշտպանական կռիվներ էր մղել բուրժուական զորամասերի և մուսավաթական բանդաների դեմ, ուստի ատելությամբ էր լցված

գավրիչների նկատմամբ և հակաբուրժուական ու հակամուսավաթական ամեն մի գործողություն ընկալում էր որպես իր սրտին հարազատ գործ: Հակաբուրժուական տրամադրությունները նոր ուժով բորբոքվեցին, երբ 1920թ. հունիսին, այսինքն՝ Չանգեզուր և Նախիջևան խորհրդային զորքեր մտնելուց մեկ ամիս առաջ, քեմալականները և տեղի բուրքերը նորանոր կատաղի գողներ էին ձեռնարկել Գենվազի վրա, իսկ երբ խորհրդային զորամասերը, անցնելով Նախիջևան, կապ էին հաստատել քեմալական զորքերի հետ և համատեղ գործողություններ ձեռնարկել Չանգեզուրի դեմ, գենվազցիները դա ընկալել էին որպես հայության դեմ ուղղված համատեղ դաշինք, քեմալական Չանգեզուրի հայ բնակչության որոշ շրջանների համար այդ դաշինքի էությունն ու նպատակները դեռևս անըմբռնելի էին:

«Կարմիրները, - գրել է Նժդեհը, - գրավելով Գափանը, հոգեբանական նոր հեռատես հաշվով կ'աճապարեին գրավել Մեղրիի շրջանը՝ Արևիքը և մեզ սրբել, քափել Արաքսը:

Խուստուպի վրա բողոքելով իմ մի բուռ մարտիկները, ես մեկնեցի Արևիք՝ խորհրդակցության հրավիրելու այդ շրջանի փրկության կոմիտեին»²: Նժդեհի հետ էր «Գողթանի վշտակիրը»՝ Աշոտ Մելիք-Մուսյանը, որի նախագահությամբ, ինչպես ասվեց, սեպտեմբերի 6-ին Կալեբ գյուղում գումարվել էր Արևիքի ներկայացուցչական ժողովը, որը որոշել էր. «Արևիքը, իր ուժերը դնելով ռազմական դրության մեջ, բռնում էր բոլոր դիրքերը»³:

Այդ բախտորոշ օրերին Հայաստանի բանակը՝ Նախիջևանում կռվի մեջ լինելով քեմալական զորքերի հետ, հնարավորություն չուներ օգնության գնալու Չանգեզուրին, մասնակից լինելու այնտեղ ծավալված դեպքերին:

Խորհրդային առաջին զորախումբը մարտեր սկսեց արևելքից՝ Գափանի շրջանին սահմանակից Գենվազի Կալեբի ենթաշրջանում Շիվանիձոր գյուղի ուղղությամբ: 20-րդ հեծյալ գնդի զորամասերին միացան Շիկահող, Ծավ, Կեմանց և շրջակա գյուղերի կոմունիստները⁴:

Հարձակման այդ պահը այսպես է ներկայացրել Նժդեհը՝ իր «Էջեր Լեռնահայաստանի գոյամարտեն» հոդվածում.

«Մեպտեմբերի 10-ի լուսաբացին Շիվանիձորի ճակատում գոռում են բշնամու գույգ բնդանորները: Քիչ անց, նույն օրը, կարծեք որպես արձագանք, բնդանորային բոմբյուններ են լսվում և

¹ Գ. Նժդեհ, Լեռնահայաստան, էջ 37.

² Նույն տեղում:

³ ՀՀ ՀՅԻՊԻՊԻԷ, ք. 4033, ց. 4, գ. 397, ք. 46:

⁴ «Հին բոլշևիկների նիշողությունը», գիրք 2, էջ 648-649:

Ալանգյազի կողմից:

Ռուս և բուրք գնդերը՝ արևելքից, տաճիկ և ռուս թարուրները՝ արևմուտքից, գրեթե միաժամանակ, թնդանոթների և գնդացիների փոքորկային կրակի պաշտպանությանը ճգնում են սեպածն թաղվել Արաքսի հայկական ափի և ապստամբ Արևիքի միջև... Կռիվը տեղի է ունենում այնպիսի պարագաներում, որ, երբ անգոր է ռազմավարությունը, գործում է պատերազմական հրաշակերտ քարոյազիտությունը:

Արևելքից բշնամին է, արևմուտքից՝ բշնամին, հյուսիսից՝ բշնամին, հարավից՝ Արաքսը:

Կռիվը տարվում է մի շրջագծածն ճակատի վրա:

Թիկունք չունենք, ճակատ է ամեն մի թիզ տարածությունը: Ռազմամթերքը սակավ է, հացը՝ պակաս, կապ, հաղորդակցություն չունենք դրսի աշխարհի հետ: Մեկը կովում է տասնյակների դեմ, տասը՝ բշնամու վաշտերի դեմ, Գենվազը՝ մի մեծ պետության դեմ:

Կրակում ենք թիչ, այն էլ՝ միայն 700 քայլի և ավելի մոտիկ տարածությունների վրա, այն էլ՝ հրամանով:

Յերեկը ինքնապաշտպանվում ենք, գիշերը և միզամած եղանակներին՝ «գայլաբար» անցնում բշնամու թևն ու թիկունքը»¹:

Սեպտեմբերի 12-ի գիշերը Նյուվաղի գյուղի ուղղությամբ Նժդեհի վաշտերն անցան կարմիր բանակի զորամասերի թիկունքը: Կատաղի ընդհարումներ տեղի ունեցան, որի հետևանքով հայկական ուժերը ստիպված հեռացան ելման դիրքերը, իսկ կարմիրբանակայիններն ամրացան կարևոր բարձունքներում:

Նժդեհի վաշտերը համառ դիմադրություն ցույց տվեցին Շիվանիձոր գյուղում: Սեպտեմբերի 15-ին Երևան ուղարկված իր զեկուցագրերից մեկում նա գրում էր.

«Երրորդ օրն է, ինչ հերոսաբար դիմադրում է Շիվանիձորը: Այս շրջանի գյուղացիությունը դեռ ինձ հետ է: Հույս ունեմ մի քանի օր ևս դիմազրավել, մինչև որ ձեզնից կստանամ օգնություն և որոշ հրահանգներ»²:

Թեև ծանր մարտում ռուսական զորամասերը Շիվանիձորում մեծ կորուստներ ունեցան, բայց հայկական ուժերը ստիպված էին թողնել գյուղը, քանի որ շիվանիձորցիների մի մասը, անցնելով բոլշևիկների կողմը, զենք էր ստացել և միացել նրանց:

Այն ժամանակ, երբ արևելյան զորախումբը թե՛ կռիվներ էր սկսել Շիվանիձորի ուղղությամբ, 32-րդ դիվիզիայի 1-ին հեծյալ գնդի հեծելավաշտերը, Նախիջևանի Օրդուբադի կողմից

շարժվելով, մտել էին Մեղրի գետի ավազանը:

«Կարմիր բանակը,- գրել է Նժդեհը,- գրեթե միաժամանակ սկսեց իր գրոհները թե՛ Օրդուբադի և թե՛ Բարթազի կողմից: Նա ոտքի հանեց Չանգելանի ողջ թաթարությունը և Օրդուբադի բուրքական ուժերը, որոնց անվիճելի սեփականությունը կը համարեր Չանգելուրը»¹:

20-րդ կարմիր հեծյալ գնդի դեմ կռիվը իր ջոկատների մի մասը Նժդեհը ստիպված նետեց Օրդուբադից հարձակվող կարմիր բանակի հեծելավաշտերի դեմ, որոնց հրամանատարներին թվում էր, թե զանգեզուրցիների կողմից կռիվը շարունակելը ոչ մի իմաստ այլևս չունի, և ուր որ է Նժդեհն իր ջոկատներին հրաման է տալու զենքը վար դնել և անցնել Պարսկաստան: Բայց ի զարմանս ռուս զենքը վար դնել և անցնել Պարսկաստան: Բայց ի զարմանս ռուս զինվորների, այդ բանը նա չարեց, և նրան հավատարիմ մնացած փոքրաթիվ ջոկատները շարունակեցին կռվել դատապարտվածների խելակորույս վրիժառությանը: «Կռիվ էր, կռիվ, որի նմանը թիչ անգամ են տեսնում պատերազմող կողմերը,- վերհիշել է հետագայում Նժդեհը:- Թշնամին կաշվից դուրս էր գալիս Արևիքի, որ ասել է՝ մեր դիակների վրայով միանալու քենալականներին»²:

Հայերը վաղորդ գրավել էին բնական անառիկ լեռնանցքները և հարմար դիրքեր ընտրել: Նրանք քաջատեղյակ էին տեղանքին, ոլորապտույտ կածաններին և անցուղիներին: Փոքր խմբերով, հատկապես գիշերները, հայկական ջոկատները հարձակումներ էին կատարում կարմիր բանակի զորամասերի վրա: Նժդեհից անբաժան էին զենքի պատրաստման գործին գլխակ մասնագետները, որոնք քարանձավներում ձեռնառումներ և նռնակներ էին սարքում: Հայ մարտիկները լայնորեն գործածում էին զենքի «սեփական» տեսակը՝ վառողով լեցուն տակառները: Նրանք այդ տակառները գլորում էին սարերից ցած, որոնց խլացուցիչ պայթյունների արձագանքները տարածվում էին հեռու՝ սարսափի մատնելով հակառակորդին:

Դժվարությամբ էին ընթանում խորհրդային զորքերի մյուս՝ հյուսիսարևելյան խմբի հարձակողական գործողությունները:

Շրջանցելով Խուստուպ սարը՝ այդ խմբի մի թևը մոտեցավ Գենվազի սահմաններին: Մյուս թևը, որին միացել էր շուրջ 70 հոգուց բաղկացած կոմունիստական ջոկատը, կարողացավ համեմատաբար հեշտությամբ գրավել Բաղաբերդի Քյուրդիբեդ, Հանդ, Փխրուտ գյուղերը:

Քաջարան և Փիրմազ գյուղերի բնակիչները բոլշևիկների

¹ Գ. Նժդեհ, Ելեր Լեռնահայաստանի գոյամարտն, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, հունվար, թիվ 3, էջ 128-129:

² ՀՀ ԹԿԳԱ, ֆ. 198, ս. 1, գ. 73, ք. 17:

¹ Գ. Նժդեհ, Լճ սրտասխտան, էջ 38:

² Նույն տեղում:

քարոզչության ազդեցության տակ ապստամբություն բարձրացրին և իրենց բնակավայրերը հայտարարեցին խորհրդային: Բայց այդ ժամանակ նշված գյուղերում չհաջողվեց խորհրդային կարգեր հաստատել, Քաջարանը թողած գանգեզուրյան ջուկատները և Մեղրիից եկած զինյալ խմբերը ամրացան Փիրմազա գյուղի վերևում և սկսեցին համառ դիմադրություն ցույց տալ: Ամրանալով լեռնագագաթներին և անդունդների ծերպերին՝ հայերը նախօրոք իրենց համար ապահովել էին հարմար դիրքեր: Նրանք այդ դիրքերից հսկայական ժայռաքեկորներ էին ցած գործում, փակում կարմիր քանակի զորամասերի անցման ուղիները, մեծ վնասներ պատճառում նրանց: Կարմիրքանակայինների ձեռնարկած ռազմարիվ գրոհները վերջացան անհաջողությամբ:

Այսպիսով, հնարավոր չեղավ իրականացնել Գենվազը հյուսիսից՝ Բաղաբերդի ծորով գրավելու՝ նախապես մշակված ռազմական պլանը:

Սեպտեմբերի 20-ից մարտերը թուլացան, և մինչև հոկտեմբերի սկիզբն այլևս ակտիվ գործողություններ չէին ձեռնարկվում, երև չհաշվենք, որ փոփոխակի հաջողություններով ռազմաճակատի այս կամ այն հատվածում փոքր ընդհարումներ էին տեղի ունենում:

«Արևիքի հերոսական որդիները, - հպարտությամբ գրել է Նժդեհը, - գերազանցեցին ամեն ակնկալություն, բշտամուն՝ զարմանք, հարևան Պարսկաստանին հիացում պատճառելով»¹:

Բնավ չափազանցություն չէր Սյունիքի հերոս զավակների սխրանքների նկատմամբ Պարսկաստանի բնակչության արտահայտած ուրախության և հիացումի մասին նժդեհյան վկայությունը:

«Ճանր կռիվ էր տանում փոքրիկ Հայաստանը հսկա Ռուսաստանի և իսլամական շրջապատի դեմ, - գրել է Նժդեհի հավատարիմ գաղափարակից Հայկ Ասատրյանը: - Մահմեդական դրացիներից բարեացակամ չեզոքություն էր պահպանում միայն Պարսկաստանը, որ արդեն վտանգված Ռեշտ և Էնզելի ներխուժած բոլշևիկներից փրկության իր հույսը կապել էր Հայաստանի, մասնավորապես՝ սահմանակից Չանգեզուրի դիմադրությանը»²:

Կարմիր քանակի զորքերի հարձակման կասեցումը 11-րդ կարմիր քանակի հրամանատարությանը դրեց դժվարին կացության մեջ: Հրաման եղավ այլևս առաջ չգնալ, այլ ամրանալ գրաված վայրերում:

Այդ կարճատև հարաբերական դադարը Նժդեհին հնարավորություն տվեց որոշ չափով համալրել սպառման հասնող

զինամթերքի պաշարները: Նա, մասնավորապես, միջոցներ ձեռնարկեց խորհրդային զորամասերի կողմից գրաված Գափանի շրջանի տարբեր վայրերում մնացած զենքն ու զինամթերքը, գոնև յուրանց մի մասը, Գենվազ տեղափոխելու համար:

Սեպտեմբերի 25-ին Նժդեհը Գենվազի Վահրավար գյուղից Մելիք-Մուսյանին գրում էր.

«Միրելի Աշոտ,

«Կաշտապետ Ենոքը և պորուչիկ Տեր-Պետրոսյանը գրում են, քե՛ն Ողջիծորի հայությունը գրեթե ընդունել է բոլշևիզմը և որ հայկական իշխանություն չի ճանաչում և այլև: Մի ուրիշ հաղորդագրություն ասում է, որ բոլշևիկները պատրաստվում են մտնելու Ողջի ծորը: Այդ բոլորը ստիպում է ինձ խնդրելու ձեզ, որ անմիջապես անցնես Գաշտուն՝ տնօրինելու հետևյալը.

1. Քաջարանից անմիջապես փոխադրել տալ իմ 30 000 փամփուշտը Գաշտուն: Նույն տեղում կան մեծ քանակությամբ նաև ձեռնառումներ: Այդ բոլորը փոխադրել էի Գարաբաղից՝ Օրդուբադի օպերացիայի համար: Այդ բոլորը պահանջել Քաջարանի կոմիսարից և վաշտապետից:

2. Հանդից Քաջարան քերել մեր մի ձեռնագնդազիլը:

3. Ապահովել Գողթանից մի թնդանոթի դուրս քերելը: Կարող է լինել, որ թնդանոթը Գափուջուղից իջեցնելուց հետո ընկնի սրիկաների ձեռքը:

4. Ազդել Բաղաբերդի ժողովրդի վրա՝ ետ կանգնելու դավաճանությունից:

5. Մերկացնել, որ Բարվից Բաղաբերդ եկած սրիկաները կաշառվածներ են:

6. Բարձր պահել Լիճք - Գաշտունի տրամադրությունը»¹:

Հետգրությամբ Նժդեհը Աշոտին տեղյակ էր պահում. «Գազարը գրում է, որ երկու թնդանոթով 100 տղաներով շարժվում են»: Ապա՝ «Սովը, որ հրեշավոր չափեր է ընդունել, կատարում է իր քայքայիչ դերը: Օր չկա, որ ամեն մի գյուղում սովից չմեռնի 15-20 մարդ: Ժողովուրդը սնվում է շների ու կատուների մսով, մի քան, որ առաջ է քերել տարբեր վարակիչ հիվանդություններ, որոնք լրացնում են սովի ավերները»²:

¹ Չ. Նժդեհ, 1-մ պատասխանը, էջ 38:

² Հայկ Ասատրյան, Հայաստան արիանակ նախադիր Առաջավոր Անխարժ, էջ 217:

¹ ՀՀ ԳԿՊԸ, ք. 409, գ. 1, գ. 16, բ. 4:

² Նույն տեղում, բ. 5:

Արևելյի ժողովուրդների համագումարի և Հայաստանի վրա Թուրքիայի հարձակման նկատմամբ զանգեզուրցիների դիրքորոշումը

Այն ժամանակ, երբ Ջանգեզուրի գրավումն ամբողջացնելու համար 11-րդ կարմիր բանակի զորամասերը հարձակում էին սկսել Կապարգողի վրա, 1920թ. սեպտեմբերի 1-ին Ադրբեջանի մայրաքաղաք Բաքվում Մայիլովի բատրոնում, իր աշխատանքները սկսեց Արևելյի ժողովուրդների համագումարը:

Արդեն 1920 թ. առաջին կեսին Ռուսաստանի կոմունիստական կուսակցության և եվրոպական կոմունիստական կուսակցությունների համար պարզ էր դարձել, որ Եվրոպայում չկան հասունացած պայմաններ համաեվրոպական պրոլետարական հեղափոխության համար: Գերմանիայում և Հունգարիայում 1918 թ. ծագած հեղափոխությունները և դրանց պարտությունը ցույց էր տվել, որ եվրոպական պրոլետարիատը ի վիճակի չէ միաժամանակյա հեղափոխական պատերազմ սկսել բուրժուազիայի դեմ և դրանով իսկ օգնության ձեռք պարզել աշխարհում առաջին բանվորագյուղացիական իշխանությանը: Այլ խոսքով, պարզ դարձավ, որ Եվրոպան դեռ պատրաստ չէ գնալու Հոկտեմբերյան հեղափոխության ուղով:

Կոմինտերնի II կոնգրեսը (1920 թ. հուլիս) այդ եզրակացությունը ձևակերպեց որպես Կոմունիստական ինտերնացիոնալի նոր քաղաքականություն: Այլևս վստահություն չունենալով, թե առաջիկա տեսանելի ժամանակում Եվրոպայում տեղի կունենա համընդհանուր հակակապիտալիստական ապստամբություն, կոնգրեսը Ռուսաստանում հաղթանակած հեղափոխության գլխավոր դաշնակից հռչակեց «Արևելյի ճնշված ժողովուրդների հակաիմպերիալիստական պայքարը»: Այլ խոսքով, Արևելքից պետք է զար հեղափոխական պայքարը, Արևելյի հեղափոխական պոտենցիալն էր դառնում «իմպերիալիզմի դեմ» ուղղված պայքարի պահեստարանը:

Բաքվում համագումարը հրավիրվում էր Կոմունիստական ինտերնացիոնալի գործկոմի և 1920թ. հունիսի վերջերին Մոսկվայում կայացած Կոմինտերնի երկրորդ կոնգրեսի պատգամավորների մի մասի նախաձեռնությամբ՝ «զաղութարարների դեմ Արևելյի ժողովուրդների ջանքերը միավորելու համար»:

Համագումարին մասնակցելու համար օգոստոսի 31-ի գիշերը Մոսկվայից Բաքու էին ժամանել նշանավոր բոլշևիկներ Զինովևը և Ռադեկը, Կոմունիստական ինտերնացիոնալի խոշոր գործիչ,

հունգար Բելա Կունը, հայտնի հակահայ գործիչներ Պավլովիչը (Վելտման), Սկաչկոն, Մատուշևը և ուրիշներ¹: Այդ նույն նպատակով Բաքու էր եկել նաև հայ ժողովրդի ռիսերիմ թշնամի, երիտրուրբերի պարագլուխներից Էնվեր փաշան՝ իր 12 ալբանյակներով:

Բաքվի համագումարին մասնակցում էին Արևելյի երկրների կոմունիստական և ազգային հեղափոխական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ, հակաիմպերիալիստական տրամադրություններ ունեցող անկուսակցական գործիչներ:

1920թ. օգոստոսի վերջին Ջանգեզուրի բոլշևիկյան կազմակերպությունների և գավառի խորհրդային իշխանությունների միացյալ պատվիրակությունը ևս մեկնել էր Բաքու՝ մասնակցելու համագումարի աշխատանքներին:

Համագումարը տեղեց մինչև սեպտեմբերի 8-ը: Մասնակցում էին 37 ազգերի 1891 պատվիրակներ, որոնցից 1273-ը կոմունիստներ էին: Պատվիրակներից 157-ը հայեր էին, որոնցից հինգը Ջանգեզուրից՝ Բ. Մկրտչյանը, Մ. Մաշուրյանը, Ս. Գաբրայելյանը, Ն. Արզումանյանը և Մ. Սկրտչյանը:

Թեև Կոմինտերնի II կոնգրեսը պարզորոշ ցույց էր տվել, որ Եվրոպան ի վիճակի չէ հեղափոխություն բարձրացնել և աջակից լինել Խորհրդային Ռուսաստանին, բայց հայ կոմունիստ գործիչները առաջվա ոգեշնչվածությամբ դեռ խոսում և գրում էին եվրոպական պրոլետարիատի հեղափոխական պոտենցիալի, նրա՝ որպես տվյալ պահին համաշխարհային հեղափոխության ընթացքն արագացնող կատալիզատորի մասին: Նրանք խորապես համոզված էին, որ, այնուամենայնիվ, շուտով բռնկվելու է համաշխարհային հեղափոխություն, և անխուսափելի է լինելու «համաշխարհային Մովսարկոնի» ստեղծումը, ուստի մեծ ակնկալիքներ ունեին Բաքվի համաժողովից, նրանից սպասելով համաշխարհային հեղափոխական գործընթացի արագացմանն ուղղված կոմկրետ գործողություններ, անկախ ազգային ու կրոնական պատկանելությունից՝ հարստահարված ազգերի ու դասակարգերի ջանքերի միավորում՝ ինտերնացիոնալիզմի և ժողովուրդների բարեկամության դրոշի ներքո:

Բայց համագումարն այլ բան ցույց տվեց. այն, որ հակաիմպերիալիստական պայքարն ուժեղացնելու կոչերով հանդես եկող պատվիրակների զգալի մասը հեռու չէ թթու ազգայնամոլությունից, ավելին՝ կանգնած է պանիսլամիզմի և

¹ Գ. Լոփնևան, Արևելյան ժողովուրդների ապստամբության աշխատակազմի ներքին, «Հայրենիք» ամսագիր, 1938, դեկտեմբեր, թիվ 2 (194), էջ 153:

պանրորքի գծի դիրքերում:

Համագումարի առաջին նիստում Ջինովեր արտասանում է ռազմաշունչ մի ճառ՝ զանազան վայրերից եկած մուսուլման խայտաբղետ պատվիրակներին կոչ անելով սրբազան պատերազմ սկսել «արևմուտքի իմպերիալիստական գիշատիչների դեմ և արևելքի աշխատավոր ժողովուրդներին ազատել գերության շղթաներից»:

Մուսուլման պատվիրակների զգալի մասը Ջինովերի ճառն ընկալում է որպես ընդհանրապես քրիստոնեության դեմ սրբազան պատերազմի կոչ: Այդ ճառին առաջինը անմիջական արձագանք էր տվել համագումարի նախագահության կազմում գտնվող Ադրբեջանի Արտակարգ հանձնաժողովի (ՉԿ) նախագահ Ալիևը: Տեղից գատկելով՝ նա առաջացել էր բեմի վրայով, մերկացրել սուրը, ծնկի եկել և «մուսուլմանների անունից» երդվել, որ ինքը և իր հավատակիցները հողին են հավասարեցնելու քրիստոնյա իմպերիալիստներին և նրանց կամակատարներին: Ալիևին դախիլձից անմիջապես արձագանքում են տասնյակ մուսուլման պատվիրակներ, որոնք նույնպես պատյանից հանելով սրերը՝ ճոճում են օղի մեջ և միանում նրա երդմանը¹:

Բարձրում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մարտիրոս Հարությունյանը համագումարի աշխատանքների ընթացքի մասին կառավարությանն ուղարկած իր ընդարձակ զեկույցում գրում էր. «Համագումարում մի ակներև խաղ է կատարվում: Արևելյան ժողովուրդների և կարմիր կոմունիզմի բողի տակ, կողմերից յուրաքանչյուրը, պանիպամիստներն ու կոմունիստները, աշխատում են իրար խաբել և գործիք դարձնել: Դժվար թե այս պարագաներում մի այլ տեղ հնարավոր լիներ այսպես հեշտությամբ և այսպես ազատ կերպով հավաքել պանիպամիստ մահմեդականներին աշխարհի բոլոր ծայրերից և նրանց հնարավորություն տալ իրենց առաջիկա գործունեության վերաբերյալ ծրագիր մշակել: Որքան էլ կոմունիստները աշխատում են առաջիկա կովին երկյակ բովանդակություն հաղորդել, այսինքն՝ ընդդեմ Անգլիայի ու արևելքի տիրապետող դասակարգերի, սակայն ժողովականների հսկա մեծամասնության համար այն սրբազան պատերազմը, որ համագումարը հայտարարեց արևմտյան կապիտալի դեմ, ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ մահմեդականության կռիվ քրիստոնյաների դեմ, այսինքն՝ մի սովորական «դազավաք»: Էնվերը պահանջում է, որ Անգլիայի դեմ արևելքում մղվելիք առաջիկա պատերազմում հրամանատարությունը իրեն հանձնվի,

որ յուր հեղինակությամբ, զինվորական մասնագիտական պատրաստությամբ կարողանա ոտքի հանել Թուրքեստանը, Հնդկաստանը, Պարսկաստանը, Տաճկաստանը և մյուս մահմեդական երկրները»¹:

Ջինովերի սաղրիչ ճառից անմիջապես հետո Բարձրի փողոցներում բացվեցին շախսեյ-վախսեյի տեսարաններ, վառվում էին խարոյկներ, ուր ամբոխի գոռում-գոչյունի տակ նետվում էին Միլերանի, Վիլսոնի, Լյոյդ Ջորջի նկարներն ու խրտվիլակները: Բանը նրան էր հասել, որ Ռադեկը ստիպված նախազգուշացրել էր Ջինովերին, թե չափազանց վտանգավոր է արևելքիների կրքերի հետ նման խաղեր խաղալը, մահմեդական ֆանատիզմը այդպես ուժգնորեն զրգռելը:

Ջինովերը կարծես թե հաշտվել էր արված նախազգուշացման հետ, բայց արդեն ուշ էր, խաղն արդեն սկսված էր:

Բարձրում հայտնված էնվերը համագումարի նախագահության անունով նամակ էր ուղարկել, որն ընթերցվել էր նիստերից մեկում: Քեմալականների ներկայացուցիչ Վադարդին Շաքիրը արդարացում էր Թուրքիայի մասնակցությունն առաջին համաշխարհային պատերազմին: «Կարմիր բուրբերի» անունից համագումարում կոչեր էին լսվում, թե «ժայկական իմպերիալիզմը խեղդելու» նպատակով պետք է հարձակվել Հայաստանի Հանրապետության վրա և մեջտեղից վերացնել այն: Նման կոչեր էին լսվում նաև Ադրբեջանի պատվիրակության առանձին անդամներից:

Նույն զեկուցագրում Մ. Հարությունյանն այնուհետև հաղորդում էր. «Ի տես այս համագումարի բնույթի և էնվեր փաշայի ներկայությանը Բարձրում, կարծես թե հայ կոմունիստների մեջ սրափումն է առաջ գալիս: Գրանցից չափավոր մտածող տարրը, որ առաջ մի տեսակ ահաբեկված Ավիա, Միկոյան և ընկերությունից, չէր համարձակվում ոչ միայն դրսի մարդկանց մոտ, այլև իրենց ընկերների շրջանում բողոքել ու պնդել յուր տեսակետների վրա, այժմ աստիճանաբար ձայնը բարձրացնում է, իսկ մյուսներից ոմանց մեջ կարծես զոջման նշաններ են երևում: Անշուշտ, այս նոր տրամադրությունը ռեալ արժեք չունի, քանի որ սև գործն արդեն կատարված է: Արևելյան համագումարը «սրբազան պատերազմ» հայտարարելով արևմտյան կապիտալին՝ նրա սպասավորը համարեց Հայաստանին: Այլևս Գաշնակցությունը չէ, որի վրա հարձակումներ են կատարում, այլ Հայաստանը, որին հիմա այստեղ անվանում են մի նոր Լեհաստան, որը Անգլիայի աջակցությամբ ամրանում է իբրև սեպ և իրարից բաժանում կարմիր

¹ ՀՀ Հիմնաօրենք, ֆ. 4047, ց. 2, գ. 37, ք. 10:

¹ ՀՀ Հիմնաօրենք, ֆ. 4047, ց. 2, գ. 37, ք. 13:

Ռուսաստանը հեղափոխական Տաճկաստանից ու Պարսկաստանից»¹:

Համագումարը ընդունում և հրատարակում է երկու կոչ: Մեկով Արևելքի ժողովուրդներին առաջարկվում էր սրբազան պատերազմ (ղազավաթ, ջիհադ) հայտարարել անգլիական կայսերապաշտության դեմ, երկրորդով ամբողջ աշխարհի բանվորությանն առաջարկվում էր շուտափույթ օգնություն հասցնել Արևելքին: Համագումարը ընտրեց նաև մի քանի տասնյակ հոգուց բաղկացած «քարոզչական ու գործողության խորհուրդ»՝ Նաբիման Նարիմանովի գլխավորությամբ, որը պիտի ղեկավարեր քարոզչության և հեղափոխության գործը արևելյան ժողովուրդների մեջ²:

Համագումարի երրորդ օրը մուսուլմանական բեկերը, մուսավաթական երեկվա ընտրանին, կարմիր գույն ստացած թուրք «բուլշևիկները»՝ Էնվեր փաշայի գլխավորությամբ հավաքվում են քաղաքի Թազա-փիր մեչիդում, որի շուրջը խուռներամ այեկոժվում էր Բաքվի ամբողջ մահմեդական աշխարհը: Ելույթ են ունենում Էնվերը, Օսման փաշան և ուրիշներ, որոնք քրիստոնյաների, հատկապես՝ հայերի կոտորածների կոչեր են անում: Շուտով հայտնվում են մոլլաները, որոնք Ղուրանի վրա երդվում են մինչև արյան վերջին կաթիլը կովել գյավուրների դեմ՝ սուլթանի կանաչ դրոշի տակ:

Տեսնելով այդ զանգվածային սանձարձակությունը՝ Ջինովկը և Ռադեկը Նարիման Նարիմանովին շտապեցնում են միջամտել: Մազալիս է մեչիդ և ճառով դիմում էքստազի մեջ ընկած ամբոխին: Ընառելիս նա պատահաբար տալիս է «պրոլետարիատ» անունը, որն առաջ է բերում դժգոհության փոթորիկ. նրան զրկում են խոսքը շարունակելու հնարավորությունից, և նա ստիպված է լինում հեռանալ:

Ջինովկը, Ռադեկը և մյուս ուսուցիչները շտապով Մոսկվա են մեկնում մուսուլմանական ֆանատիկոսության մղձավանջի վերածված Բաքվից: Շուտով վերևից կարգադրություն է գալիս՝ քնդանոթներ ու զնդացիքներ տեղադրել Բաքվի փողոցներում:

Ռուսների անունով հանդես եկող սիոնիստ «բուլշևիկներն» այսպես էին կազմակերպում արևելյան ջարդարարների բանակը:

Այդ ամենը, հատկապես համագումարում Ադրբեջանի ԶԿ-ի նախագահի արարքը, համագումարի ամբիոնից հնչած քացահայտ

հակահայ ելույթներն ու կոչերը՝ չափազանց ծանր տպավորություն էր թողել հայ պատվիրակների վրա, բայց նրանք ստիպված էին լռությամբ տանել ազգային վիրավորանքները:

Բայց դրանով ամեն ինչ չէր վերջացել. համագումարի օրերին Վրաստանի և հատկապես Հայաստանի հարցերով զբաղված էր նաև Բաքվի մամուլը: Թերթերն առասպելական բաներ էին գրում մանավանդ Հայաստանի մասին, որ, իբր այդ երկիրը Անգլիայից ստանում է հսկայական օգնություն՝ զենք, զինամթերք, պարեն և պատրաստվում է, Հունաստանի հետ դաշն կնքելով, կոխվ սկսել հեղափոխական Տաճկաստանի դեմ: Հակահայ թերթերն աստիճանաբար հասունացնում էին այն միտքը, որ պետք է հնարավորին չափ շուտ զորքերը շարժել Վրաստանի ու Հայաստանի վրա: Մամուլը քննարկում էր նաև այն հարցը, թե ինչպես դա անել: Ըստ որում՝ առկա էր երկու մոտեցում, որոնք զգալիորեն տարբերվում էին իրարից. ռուս կոմունիստ ռազմագետները կարծում էին, որ Թիֆլիսի գրավումով այդ երկու հանրապետությունների հարցը միանգամից կլուծվի՝ Հայաստանն առանց արյուն թափելու անձնատուր կլինի, իսկ թուրք ու տաճիկ «կոմունիստները» պնդում էին, թե գրավումը պետք է սկսել Հայաստանից: Նրանց մոտ իշխող կարծիքն այն էր, որ Հայաստանը բավական խոշոր դիմադրական ուժ ունի, հետևաբար նրա վրա պետք է զնայ լավ պատրաստությամբ:

Մոսկվայում նույնպես քաջ գիտակցում էին, որ Հայաստանը հեշտությամբ տեղի չի տալու կարմիր բանակի առջև, ինչպես տեղի էր տվել Ադրբեջանը: Գրա ցայտուն ապացույցը հենց Հայաստանի օգնությունից կտրված Չանգեզուրի և Ղարաբաղի բնակչության անգիջում դիմադրությունն էր կարմիր բանակի զորամասերի և ադրբեջանական զինված ուժերի դեմ: Այս պայմաններում խորհրդային կառավարության առջև հարց էր բարձրանում. արդյո՞ք Ռուսաստանի շահերն անպայման ենթադրում են Ղարաբաղի և Չանգեզուրի ենթակայությունն Ադրբեջանին:

Ադրբեջանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչը սեպտեմբերի 10-ին իր կառավարությանը գրում էր. «Ամսի 7-ին (սեպտեմբերի - Ա.Ս.) տեղեկություն ստացանք, որ Մոսկվայից այստեղ հեռագիր է ստացվել, որ եթե Հայաստանը պնդի Ղարաբաղի վրա և ուզենա պատերազմական գործողություններ սկսել, այդ դեպքում զիջել Ղարաբաղը Հայաստանին ու պատերազմի չհասցնել»²:

¹ ՀՀ ՀՊԿԳԿՊՍ, ֆ. 4047, ց. 2, գ. 37, ք. 14:

² ԱԿԻՊՍՊՍ, ֆ. 64, ց. 2, գ. 29, ք. 58-62, Գ. Եղիվան, Արևելյան ժողովուրդների ազատագրության պարսկապորտիները, «Հայրենից» ամսագիր, 1938, դեկտեմբեր, թիվ 2 (194), էջ 153, Գրուկան քնք, 1990, 8 հունիսի:

¹ Штис "Церной съези народов Востока, Баку, 1-8 сентября 1920г." Степановической отст. Изд. Коммунистического Интернационала, Петроград, 1920, էջ 40, 46, 58, 60, 61, 91, 113, 122, 123, 125, 137, 141, 151, 226 և այլն:

² ՀՀ ՀՊԿԳԿՊՍ, ֆ. 4047, ց. 2, գ. 37, ք. 14:

Արևելյի ժողովուրդների համագումարի աշխատանքների ավարտից հետո Չանգեզուրի պատվիրակության անդամները մասնակցեցին Բաքվում տեղի ունեցող Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունների կոնֆերանսին և ստացան անհրաժեշտ խորհուրդներ և ցուցումներ:

Վերադառնալով Չանգեզուր պատվիրակության անդամները հաղորդումներով հանդես եկան կուսակցական բջիջներում և բնակչության առջև: Իրենց ելույթներում նրանք ընդգծում էին ամբողջ Չանգեզուրում խորհրդային կարգեր հաստատելու և որքան կարելի է շուտ տնտեսական շինարարության անցնելու անհրաժեշտությունը, բնակչությանը կոչ էին անում սերտ համագործակցություն հաստատել կարմիր բանակի զորամասերի հետ:

Դեռ մինչև պատվիրակների՝ Չանգեզուր վերադառնալը, Բաքվից այնտեղ արդեն լուրեր էին հասել, որ Արևելյի ժողովուրդների համագումարում եղել են հակահայ բնույթի կատաղի ելույթներ:

Գավառի բնակչության ուշադրությունը հրավիրելով այդ փաստի վրա՝ դաշնակցականները պրոպագանդում էին այն տեսակետը, որ այդ ելույթները արտահայտում են Հայաստանի և հայերի նկատմամբ ոչ միայն Աղբյուրների դեկավարության, բուրքական շովինիստների և ընդհանրապես մուսուլմանական ռեակցիայի, այլև ռուս բոլշևիկների տեսակետները:

Համագումարի և նրանում հակահայ բովանդակության ելույթների մասին լուրերը խիստ դժվարացրին Չանգեզուրի բոլշևիկյան կազմակերպությունների, մասնավորապես՝ Բաքվից վերադարձած պատվիրակների գործը:

Համագումարի արդյունքների մասին իրենց ելույթներում նրանք ակամայից ճշմարտություններ էին ասում՝ դրանով իսկ հաստատելով այդ արդյունքներին դաշնակցականների տված գնահատականը:

Ավելին, Արևելյի ժողովուրդների համագումարում պանբուրքական և պանիսլամական ելույթների մասին լուրերը լսելուց հետո առանձին կոմունիստներ դուրս եկան կազմակերպություններից և բռնեցին սպասողական դիրք: Նրանցից ոմանք էլ ուղղակի անցան Նժդեհի կողմը: Այսպես, Տաթև գյուղի նորաստեղծ կոմբջիջն ամբողջապես լուծարվեց, և նրա անդամների մեծ մասը ակտիվորեն

ընդգրկվեց կարմիր բանակի դեմ կռիվը վաշտերի մեջ¹: Տաթևի ակտիվ կոմունիստներից «Քուրդ» մականունով Նփրենը դարձավ Նժդեհի ամենամտախիտ զինակիցներից մեկը:

Տաթևի կոմունիստներին հետևեցին հարևան Սևաբանց գյուղի կոմունիստները²: Նժդեհի կողմն անցան նաև Հին Գորիս և Բուռուն գյուղերի կոմբջիջները³:

Գավառի կոմունիստների շարքերում առաջացած քացահայտ բողոքներն անհետևանք չէին անցնում: Կուսակցության գավառային կոմիտեի որոշմամբ Չանգեզուրի կոմունիստական բջիջներում անցկացվեց անդամների ու թեկնածուների վերահաշվառում և վերացուցակագրում, որի ընթացքում բջիջներից հեռացվեցին «անհուսալիները»: Այսպես, կուսակցության Գորիսի շրջանի Խնձորեսկի տեղամասի Ալիդուլիչեն (Ազատաշեն) գյուղում անցկացրած գտման արդյունքների մասին վերադառնալով ուղարկված գրության մեջ կարդում ենք. «Մույնով տեղեկացվում է ձեզ, որ հաշվառման ժամանակ կուսակցականներից երկու հոգի՝ Տիգրան Դավթյանը (կոմբջի նախագահ) և Ավետիս Օհանջանյանը (ռեկվիզիցիոն բաժնի վարիչ) հեռացվել են կուսակցության շարքերից: Բջիջն այժմ ունի 13 անդամ»⁴:

Արևելյի ժողովուրդների՝ Բաքվի համագումարին հաջորդեց հայ ժողովուրդի համար ճակատագրական մի ուրիշ իրադարձություն:

1920թ. սեպտեմբերի 28-ի առավոտյան քեմալական զորքերը, ընդհանուր թվով ավելի քան 50 հազար զինվոր ու սպա⁵, հարձակում գործեցին Հայաստանի վրա և ներխուժեցին հանրապետության սահմաններից ներս: Թշնամու առաջին հարվածով ընկավ Սարիղամիշը: Հայաստան ներխուժած բուրք ռազմաժողովները նոր արհավիրքներ բերեցին բազմաչար երկրին: Հայ ժողովուրդը նորից կանգնեց ֆիզիկապես բնաջնջման վտանգի առջև:

Լ. Յ. Դաշնակցության բյուրոն սեպտեմբերի 30-ին հետևյալ կոչով դիմեց բոլոր դաշնակցականներին.

«Ընկերներ.

Թշնամին նորից ծեծում է մեր դռները: Սարիղամիշի շրջանում տեղի են ունենում արյունոտ դեպքեր: Տաճիկ փաշաները ուզում են արյան մեջ խեղդել Հայաստանի Հանրապետությունը և բնաջնջել հայ աշխատավոր ժողովուրդը: Կյանքը մեզ վրա նորից

¹ ՀՀ ՀՅԻՓԿՊԸ, ֆ. 1022, ս. 2, գ. 2, թ. 9:

² Նույն տեղում, թ. 9:

³ Նույն տեղում, թ. 12:

⁴ Նույն տեղում, գ. 170, թ. 104:

⁵ Է. Հեկոպոյան, 1920թ. բուրք-հայկական պատերազմը և տեղությունները, էջ 169:

պարտականություններ է դնում: Հ. Յ. Դաշնակցության բյուրոն, ինչպես մայիսյան խռովության օրերին, նույն ձևով հայտարարում է բոլոր ընկերների մոբիլիզացիա: Ամեն ընկեր պարտական է իրեն դնել կուսակցության տրամադրության տակ և անմիջապես կատարել իրեն տրված հրահանգը:

Ընկերներ, դեպի գործ, դեպի ֆրոնտ»¹:

«Յառաջ» պաշտոնաթերթի էջերից էին իջնում հանրապետության կառավարության, Հայաստանում գործող տարբեր կուսակցությունների՝ բնակչությանն ուղղված կոչերն ու հորդորները: Շտապ կազմված կամավորական խմբերն անմիջապես մեկնում էին ճակատ՝ միանալու գործին, որը ծանր կռիվներով նահանջում էր:

Հաջողությամբ խաղալով արևելյի ճնշված ժողովուրդների հակաիմպերիալիստական պայքարի առաջամարտիկի դերը՝ քեմալական զավթիչները ծրագրել էին վերջնականապես գերեզմանել հայ ժողովրդին: Իրենց դիվային նպատակը իրականացնելու ճանապարհին նրանք դիմում էին բոլոր միջոցների, որպեսզի ստանան Խորհրդային Ռուսաստանի բարոյաքաղաքական ու ռազմական օգնությունը: Ուստի, կաշվից դուրս էին գալիս ապացուցելու, թե իրենք խորհրդային կարգերի քատագովներ են, Ռուսաստանի և ռուս ժողովրդի բարեկամներ, իսկ Հայաստանի Հանրապետությունը, ընդհանրապես հայերը խորհրդային իշխանության հակառակորդներ են, Ռուսաստանի և ռուս ժողովրդի բշնամիներ: Այստեղից, ասում էին նրանք, կարելի է անել այն պարզ հետևությունը, որ Ռուսաստանի և Թուրքիայի շահերը համընկնում են, ավելին՝ այդ շահերը նույնացած են, այսինքն՝ և Ռուսաստանը, և Թուրքիան հանձին Հայաստանի ունեն ընդհանուր բնական հակառակորդ:

Իրենց ասածների ճշմարտացիությունն ապացուցելու համար բուրքերն իրեն գորեղ փաստարկ էին օգտագործում զանգեզուրյան հակախորհրդային գոյամարտը:

Ռազմաճակատում պարտության մատնելով հայկական զորքերին և գրավելով Հայաստանի նորամոր տարածքներ՝ քեմալականները միաժամանակ գործադրում էին բոլոր միջոցները, որպեսզի խորհրդային իշխանություններին համոզեն ավելի ետանդով շարունակելու կռիվը Չանգեզուրում: Նրանք ռուս բոլշևիկ ղեկավարներին մշտապես հիշեցնում էին, որ եթե բուրքական «ժեղափոխական» զորքերը հայերին անխնա հարվածում են արևմուտքից, ապա խորհրդային զորքերը նրանց պետք է

շարունակեն հարվածել Ղարաբաղում, Չանգեզուրում, Նախիջևանում, Իջևանի կողմից: Արցախի մեջ առնել Հայաստանը և նրան խեղդել վերջնականապես՝ այս էր բուրք ռազմամուկների շարանեց ծրագիրը:

Թուրքերի հարձակումը Հայաստանի վրա և նրանց առաջխաղացումն անհնարին կլինեք առանց Ռուսաստանի բոլշևիկյան կառավարության համաձայնության և տնտեսական, ռազմաքաղաքական ու բարոյական բազմակողմանի աջակցության: Ամենամեծ աջակցությունն այն էր, որ երբ քեմալական զորքերը Հայաստանը ծվատում էին արևմուտքից, ապա բոլշևիկյան զորքերը այդ նույն ժամանակ Հայաստանին խփում էին հյուսիսից և արևելքից: Փորքիկ Հայաստանը փաստորեն կովում էր չորս ճակատով. բուրքերի դեմ՝ արևմուտքում, կարմիր բանակի զորքերի դեմ՝ Իջևանի ճակատում, բոլշևիկյան ռուսական զորքերի և բոլշևիկացած աղբբեջանական զորքերի դեմ՝ Նախիջևանի և Չանգեզուրի ճակատներում:

Ինչպես նշում են հետազոտողները և հուշագրությունների շատ հեղինակներ, այդ օրերին բուրք-բոլշևիկյան համագործակցությունն այնքան հեռու էր գնացել, որ Հայաստանի դեմ առանձին ռազմական գործողություններ մշակվում և իրականացվում էին համատեղ, փոխադարձ համաձայնությամբ և փոխադարձ խմբումով:

Իրադարձությունների վերլուծումը բերում է այն համոզման, որ այդ պահին Խորհրդային Ռուսաստանին ձեռնտու էր Հայաստանի դեմ ուղղված քեմալականների պատերազմը, բայց՝ փոքր պատերազմ: Բոլշևիկները մտածում էին, որ եթե բուրքերը հարձակվեն Հայաստանի վրա, ապա հայկական բանակը զոհն մի քանի ամիս ուժգին դիմադրություն ցույց կտա, և երբ հակառակորդի ճնշման տակ կսկսի նահանջել, և երբ բուրքերը կգրավեն որոշ տարածքներ, այդ դեպքում անխուսափելիորեն Հայաստանի կառավարությունը կդիմի Ռուսաստանին՝ կարմիր բանակը Հայաստան մտցնելու և երկիրը կամավոր խորհրդայնացնելու խնդրանքով: Բայց, սպասածին հակառակ, հայկական բանակն անկարող եղավ երկարատև դիմադրության և քեմալականների ճնշման տակ ետ էր նահանջում՝ մեկը մյուսի ետևից բուրքերին բողոնելով Հայաստանի Հանրապետության գյուղերն ու քաղաքները:

Տասնամյակներ շարունակ խորհրդային պատմագրությունն առաջնորդվել է հետազոտության մի սկզբունքով, այն է՝ անպայման արդարացնել բոլշևիկների բոլոր գործողությունները՝ դրանք համարելով միակ ճիշտը, միաժամանակ մերժել այդ գործողությունների մասին մյուս բոլոր տեսակետներն ու

¹ «Մասուպ», 1920, 30 սեպտեմբերի:

փաստարկումները: Որքան էլ ցավալի է, խորհրդային, այդ բվում խորհրդահայ պատմաբանները նույնիսկ արդարացնում էին քեմալականների և կարմիր բանակի պատերազմը «իմպերիալիստական Հայաստանի» դեմ, որի «ոչաշնակ կառավարողները», իբր, «վաճառքի էին հանել հայ ժողովրդի ազգային շահերը»:

Այդ մեղմ ասած, հակագիտական տեսակետն էին հաստատում նաև այն պատմաբանները, որոնց մեղադրանքներն ուղղված էին Ջանգեզուրը պաշտպանող հայկական ուժերի դեմ: Այն տեսակետն էր իշխում, որ 1920թ. աշնանը Անդրկովկասում 11-րդ կարմիր բանակի դրություներ ծանր լինելու գլխավոր պատճառներից մեկը զանգեզուրյան գոյապայքարն էր:

Այս հարցում խորհրդային պատմագրության հիմնական փաստարկներից մեկն այն էր, որ Հայաստանի Հանրապետության կառավարության վարած քաղաքականությունը հակառակ էր Անդրկովկասում խորհրդային կառավարության վարած քաղաքականությանը, և որ դա հող էր ստեղծում, որպեսզի համընկնեն Խորհրդային Ռուսաստանի և քեմալական Թուրքիայի շահերը՝ թեկուզև ժամանակավորապես:

Ինչևիցե, բուրքերը առավելագույնս օգտագործեցին Ջանգեզուրի հայության ազգային-ազատագրական պայքարը: Նրանց հեռահար նպատակն էր՝ երև չհաջողվի Թուրքիային միացնել Նախիջևանի գավառը, ապա ամեն ինչ անել, որպեսզի Ռուսաստանը հակվի վիճելի տերիտորիաները՝ Նախիջևանը, Ջանգեզուրը և Գարաբաղը Խորհրդային Ադրբեջանին տալու վճռին:

Խորհրդային կողմը ելնում էր այն բանից, որ Ջանգեզուրում Նժդեհի վարած կռիվներին տոն է տալիս և ոգեշնչում Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը՝ դրանով իսկ խախտելով ՌԱՖԽՆԷ և Հայաստանի Հանրապետության միջև 1920թ. օգոստոսի 10-ին կնքված ժամանակավոր զինադադարի մասին համաձայնագիրը:

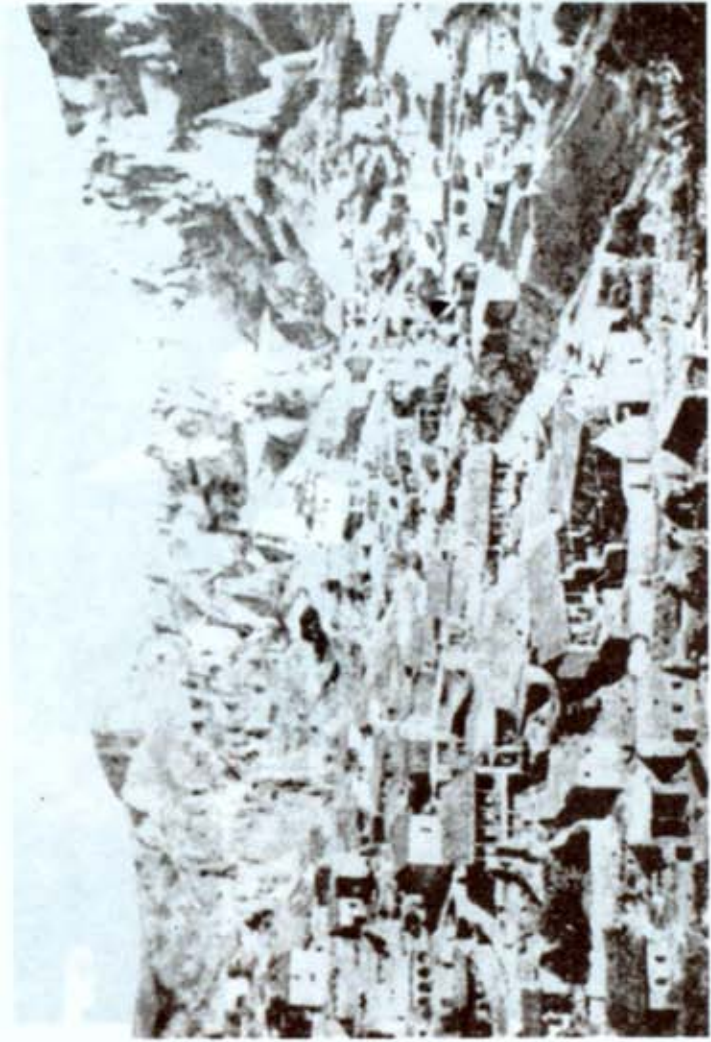
Բոլշևիկյան կառավարությունը միաժամանակ չէր կարող չտեսնել քեմալականների շատ հեռու գնացող նպատակները, Հայաստանը վերջնականապես ոչնչացնելու ծանր հետևանքները Անդրկովկասում և Կովկասում՝ ռուսական քաղաքականության համար:

Դեմ չլինելով Հայաստանի վրա բուրքական զավթիչների

Գորիս քաղաքը 20-րդ դարի սկզբին

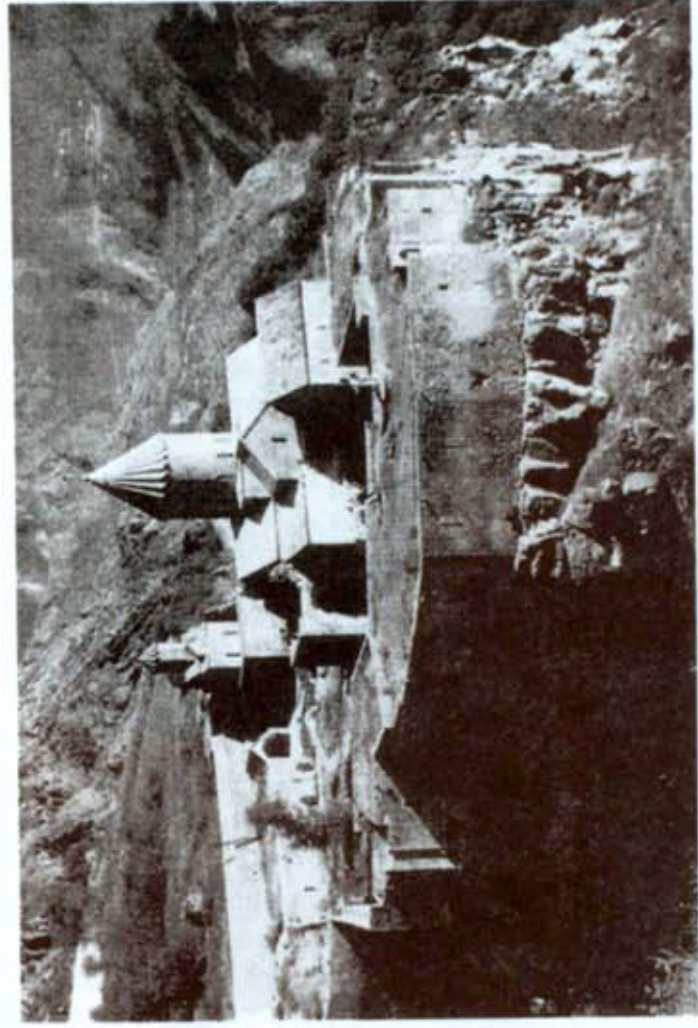
¹¹ Լ. Լուսինյան, Հայաստանի միջազգային իրավական դրությունը, էջ 157:

Գորին գյուղը (Կյուրես)

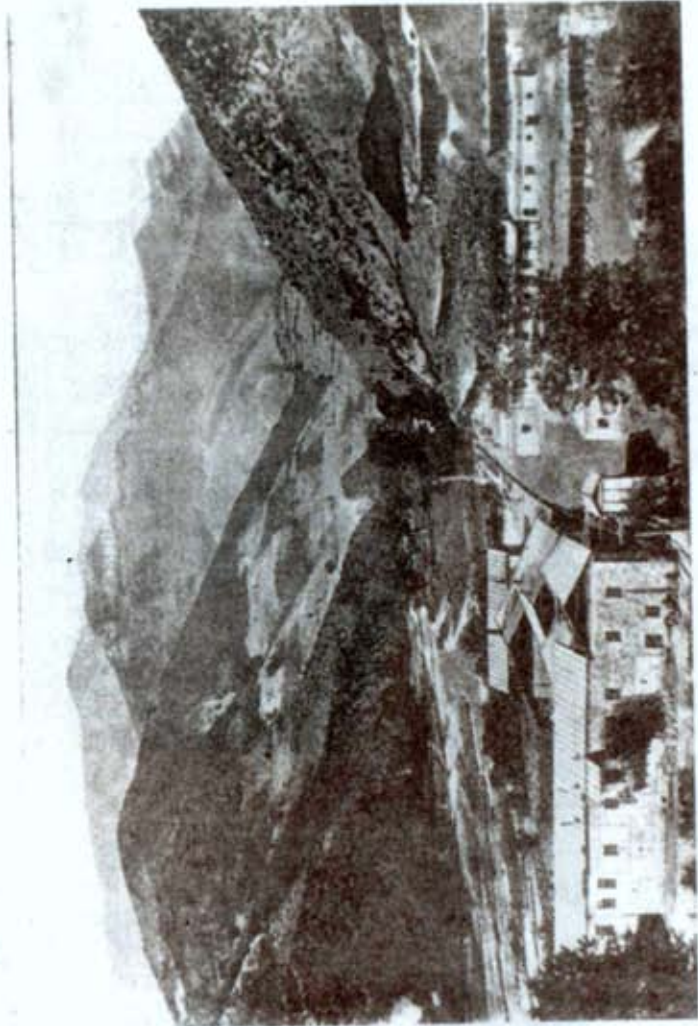
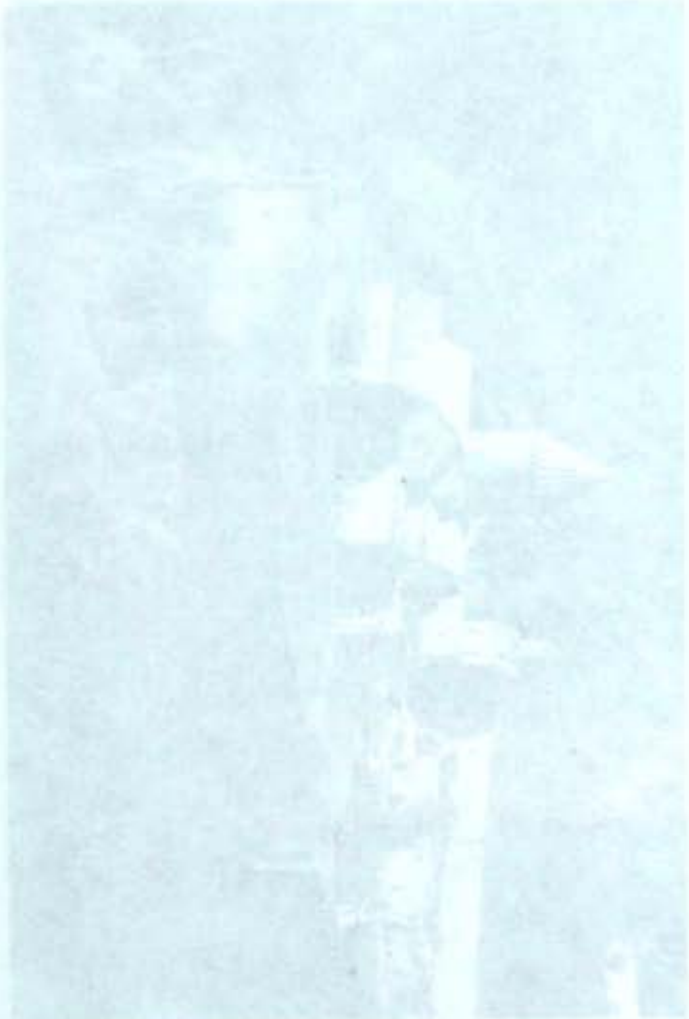

Գաղթյալ ժողովուրդի Երուսաղեմ

Մաքաբեյի Կոթողները
Տաբաթի վանքը

Գրականություն

Ղափանը 20-րդ դարի սկզբին

Հայաստանի Գեղարվեստի Գիտությունների Գիտական կենտրոնի Գրադարան

Մեղրի գյուղը

հարձակմանը, ավելին՝ աջակցելով նրանց՝ բուլղարիկյան իշխանությունները միաժամանակ երկյուղում էին հայերի նկատմամբ քեմալականների չափից ավելի անպատիժ, լկտիության հասնող վարմունքից:

1920թ սեպտեմբերի 14-ին Հայաստանի Հանրապետության Լ. Շանթի գլխավորած պատվիրակությունը Մոսկվայից վերադարձել էր Երևան՝ ձեռնունայն, թեև բանակցությունները չէին խզվել, այլ ընդհատվել էին:

Սեպտեմբերի 18-ին Լենինն ընդունում է Վրաստանում ՌՍՖՍՀ լիազոր ներկայացուցիչ Ս.Կիրովին և գրուցում Կովկասում տիրող վիճակի մասին: Հաջորդ օրը՝ սեպտեմբերի 19-ին, Լենինի մասնակցությամբ տեղի է ունենում Ռ-Կ(բ)կ Կենտկոմի պլենում, որը, որպես առանձին հարց, քննարկում է Գեորգի Չիչերինի, Շալվա Էլիավայի, Սերգեյ Կիրովի առաջարկները՝ Հայաստանի Հանրապետության կառավարության հետ Բորիս Լեգրանի միսիայի բանակցությունների առնչությամբ¹:

Հայաստանի կառավարությունը գերմարդկային ճիգեր էր քափում ժողովրդի գլխին կախված ահռելի վտանգը ետ մղելու համար, իսկ խորհրդային կառավարությունն արդեն փորձում էր զսպել թուրքերի չափազանց մեծ ախորժակը:

Մինչդեռ զանգեզուրցիները վաղուց էին ճշտել իրենց անելիքները. նրանք անկոտրում կանգնած էին այն տեսակետին, որ հայ ժողովուրդը կարող է գոյությունը շարունակել միայն այն դեպքում, եթե կարողանա զորահավաքի ենթարկել բոլոր ուժերը և առաջին հերթին կանգնեցնել երկիր ներխուժած թշնամուն՝ քեմալական թուրքերի և Ադրբեջանի թուրքերի միացյալ ուժերը:

¹ ՀՀ ՀԻՊՈՒԿԻԸ, միկրոստորագրությունների հավաքածու, ց. 1, գ. 2, ք. 108-109:

ՀԱԿԱԲՈԼՇԵՎԻԿԻՅԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՁԱՆԳԵԶՈՒՐՈՒՄ
ԵՎ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՉՈՐՔԵՐԻ ՆԱՀԱՆՁԸ
ԳԱՎԱՌԻՑ

Մարտերը Գեովազում

Տեսնելով խորհրդային զորքերի թուլացումը՝ Չանգեզուրի զինյալները գոտեպնդվեցին և որոշեցին ուժեղացնել ճնշումը:

Ինչպես վերևում ասվեց, Ղափանի հանքերը թողնելուց հետո Նժդեհը հեծյալների մի զորախմբով բարձրացել էր Խուստուպ սարը՝ շարունակելու կռիվը:

Մեպտեմբերի 17-ին Նժդեհը Ղափանից հեռացած իր վաշտապետերին և կոմիսարներին հրահանգում է հավաքվել Մեղրի գյուղում և սպասել իրեն:

Իջնելով Խուստուպից՝ Նժդեհը մեկնում է Մեղրի: Այնտեղ հասնելուն պես՝ սեպտեմբերի 19-ին, նա իր զինակիցների ժողով է հրավիրում, որի օրակարգում մի հարց էր դրված՝ ինչպես կանգնեցնել զորամասերի առաջխաղացումը: Ժողովը որոշում է ամրացնել Գեովազի պաշտպանական գծերը և ուժեղ ճակատային դիմադրություն ցույց տալ: Միաժամանակ որոշվեց ապստամբություն բարձրացնել կարմիր բանակի զորամասերի փկուներում, դրանց կտրել իրարից և, եթե սկսեն նահանջել, ապա օգտագործել բնական ամրությունները, փակել նահանջի ճանապարհները: Հենց այստեղ էլ հաստատվեց զործողությունների պլանը, որի իրականացման պատասխանատվությունը դրվեց խմբապետ Գերասիմ Աբաջանյանի և Սամսոն Մելիք-Փարսադանյանի վրա:

Սեպտեմբերի 20-ին Գարեգին Նժդեհի մարդիկ անցան ապստամբության կոնկրետ նախապատրաստմանը: Գեովազից վերադառնալով՝ Նժդեհը նորից բարձրացավ Խուստուպ սարը և այնտեղից սկսեց հրահանգներ տալ Ղափանի հակախորհրդային ընդհատակին:

Բոլշևիկյան զորամասերի փկուներում ապստամբությունն արագացնելու նպատակով Նժդեհը գյուղական 10 վաշտապետեր ուղարկեց Ղափան¹: Գաղտնի ճանապարհներով անցնելով նշանակված տեղերը՝ նրանք սկսեցին ընդհատակում կազմակերպել հարվածող խմբեր, մարտիկներին հրահանգավորել և բացատրել անելիքները:

Ապստամբության նախապատրաստման օրերին Գարեգին

¹ Գ. Նժդեհ, Հայ-բոլշևիկյան կռիվները, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, թիվ 12, էջ 100:

Նժդեհը կարևոր համարեց ամրապնդել կապերը պարսից խաների հետ: Նա մարդիկ ուղարկեց Արաքս գետից այն կողմ, որոնք բանակցությունների մեջ մտան պարսիկների հետ՝ ակնկալելով նրանց օգնությունն ու աջակցությունը: Կողմերից ամեն մեկն իր հաշիվներն ուներ: Ստացած նյութական օգնությանը զանգեզուրցիները պարտավորվում էին փոխհատուցել կարմիր բանակի դեմ անզիջում պայքարով: Հյուսիսային Իրանում տազնապի մեջ էին, որ Ադրբեջան ու Հայաստան մտած կարմիր բանակը կարող է մուտք գործել նաև իրենց երկիրը: Ուստի «բոլշևիկյան վարակից» սեփական տիրույթները զերծ պահելու համար պարսիկ խաները պատրաստ էին նյութական այլ կարգի գոհողությունների, տրամադիր էին ամեն կերպ աջակցելու այն ուժերին, որոնք կովելով կարմիր բանակի դեմ՝ դանդաղեցնում էին նրա մոտենալը Իրանի սահմաններին:

Ավելին, Նժդեհի հետ հարաբերություններ հաստատելու համար Իրանի խաներն առաջինն իրենք նախաձեռնություն հանդես բերեցին: «Բարեկամությունը իմ և պարսից խանության միջև» խորագրով հոդվածում Նժդեհը հետագայում պատմել է պարսից խաներից Մուրալիմ Սահրադի հետ իր հանդիպման մանրամասները: Ցանկություն ունենալով տեսակցելու Նժդեհի հետ՝ այդ խանը անցել էր Արաքսի ձախ ափը, որտեղից նրան անմիջապես առաջնորդել էին Կարճևան գյուղ: Այստեղ էլ տեղի էր ունեցել նրա հանդիպումը Նժդեհի հետ: Հանդիպման ժամանակ Մուրալիմ Սահրադը Նժդեհին խոսք էր տվել ապահովել նրա մարդկանց անարգել և անվտանգ երթևեկությունը Գեովազի և Թավրիզի միջև: Նույն օրը երեկոյան, վերիիշել է Նժդեհը, խանի հետ միասին «Գեղեոն Տեր-Միմասյանը իմ որոշ հանձնարարություններով անցնում էր Ատրպատական»¹: Արաքսի այս ափին նման մի տեսակցություն Նժդեհն ունենում է մի ուրիշ երևելի պարսիկի՝ Մեհթի խանի և նրա եղբոր հետ: Այս հանդիպման ընթացքում պարսիկ գործիչները Նժդեհին խոստանում են «պարբերաբար տեղեկություններ տալ Օրդուբադի շարժումների մասին»²: Այդ օրերին Նժդեհի հետ տեսակցելու համար Մեղրի է գալիս նաև Ղարաղադի Մուժամբար հայկական գյուղի քահանա Տեր-Մեսրոպը³:

Դրան հաջորդեցին փոխադարձ այցելություններ: Գեղեոն Տեր-Միմասյանից հետո Արաքսի այն կողմն անցավ Աշոտ Մելիք-Մուսյանը, ապա նրան հետևեցին ուրիշներ՝ վարելով բանակցություններ:

Պարսիկների հետ Նժդեհի և նրա զինակիցների բանակցու-

¹ Գ. Նժդեհ, Ելելը Լոմոսիսայաստանի գոյամարտին, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, հունվար, թիվ 3, էջ 131:
² Նույն տեղում:
³ Նույն տեղում:

բյուրների հիմնական արդյունքը հետևյալն էր.

1. Կողմերը համաձայնության եկան կանոնավոր կապեր հաստատել Գենվազի և Թավրիզի միջև.

2. Խաները հանձն առան Նժդեհին տեղեկություններ ժալ Օրդուբադի կողմից հարձակվող կարմիր բանակի գործառնների մասին.

3. Նժդեհը խոստացավ մինչև վերջին փամփուշտը կռվել քուշևիկյան զորքերի դեմ:

* * *

Նախքան Ղափանում հակաքուշևիկյան ապստամբություն սկսվելը՝ կարմիր բանակը, տասնօրյա դադարից հետո, 1920թ. հոկտեմբերի սկզբին, նորից վերսկսեց մարտական գործողությունները Գենվազում:

Պահը շատ նպաստավոր էր զանգեզուրյան ուժերին վերջնական հարված հասցնելու համար. Հայաստանի դեմ հարձակման անցած քեմալական զորքերը առաջանում էին և, ըստ էության, աջակցում Չանգեզուր մտած կարմիր բանակի գործողություններին:

Խորհրդային հրամանատարությունը հատկապես կարևոր էր համարում այն, որ իր զորքերը թվապես մի քանի անգամ գերազանցում են Նժդեհի զինյալներին և ընդհանրապես դեմ առ դեմ կանգնած այդ երկու ուժերը, իրենց թվաքանակով, համեմատության ոչ մի եզր չունեն:

Նժդեհը, սակայն, այդ հանգամանքը վճռորոշ չէր համարում: «...Միայն թվական հաշիվներով կռիվ մղելը կամ կռվից խուսափելը, - ասում էր նա, - պղծություն է մարդկային պատմության և զայն շարժող հրաշագործ ոգու դեմ»¹:

Գենվազի ճակատում մարտական նոր գործողությունների հենց սկզբից՝ հոկտեմբերի 1-ից, կարմիր բանակի գործառնները վերցրին նախաձեռնությունը: Գարեգին Նժդեհի ջոկատների համար ծանրագույն վիճակ ստեղծվեց. թվում էր՝ ուր որ է նրանք կթողնեն Չանգեզուրի վերջին տարածքը և կանցնեն Պարսկաստան:

Բայց այդ քանը ոչ միայն տեղի չունեցավ, այլև հայերը ծավալեցին իրենց համար կենաց ու մահու մի դաժան կռիվ: Հրացանների որոտը բռնել էր չորսքույրը, դիրքերը ձեռքից ձեռք էին անցնում: Կարմիր բանակի գործառնները հարձակման առաջին օրը որևէ հաջողություն չունեցան՝ տալով թավական թվով զոհեր:

Հոկտեմբերի 1-ի ուշ երեկոյան Մեղրու Կարճևան գյուղից Աշոտ Մելիք-Մուսյանը և Նժդեհը հերթական հաղորդում են անում

Երևան՝ ՀՀ զինվորական նախարարին, պատճենը՝ Հ. Յ. Գ. Բյուրոյին:

«Գենվազում կռիվները շարունակվում են նախկին թափով, - գրում էին նրանք: - Մեղմում են մեզ երկու կողմից՝ 1. Շիվանիձորի, 2. Օրդուբադի: Կասկածից դուրս է, որ Աղբրեջանը որոշել է կապվել Նախիջևանի հետ՝ վերացնելով մեջտեղից Գենվազը»¹: Նշելով, որ հակառակորդը, չթուլացնելով Շիվանիձորի գործողությունները, կրկնակի համառությամբ գործում է Օրդուբադի կողմից, այնուհետև նրանք գրում էին, որ խորհրդային զորքերի հետ այս ճակատում անմիջականորեն մասնակցում են տեղական բուրքերը և տաճկական զորքերը²:

Հաղորդելով, որ «Գենվազի մի բուռ հայությունը հերոսության աննախընթաց օրինակներ է ցույց տալիս», Նժդեհն ու Մելիք-Մուսյանը զարմանալի սառնասրտությամբ ավելացնում էին. «Հաջողությունը մինչև օրս մեր կողմն է: Վերցրել ենք գերիներ և ավար. թշնամու կորուստները շատ են»³: Եվ նրանք այս տողերը շարադրում էին այն ժամանակ, երբ Գենվազում կարմիր բանակի ռազմակալումից ազատ էր մնացել ընդամենը մի քանի քնակավայր:

Նժդեհը և Աշոտը բողոքում էին, որ Երևանի հետ փաստորեն կապ չկա: «ԻնՖորմացիայի կատարյալ բացակայությունը մեզ դրել է ծանր կացության մեջ»⁴, - հայտնում էին նրանք: Իրենց անելիքների մասին կառավարությունից թույլ առ թույլ սպասելով հրահանգների ու ցուցումների՝ նրանք միաժամանակ զինվորական նախարարին ներկայացնում էին մտտ օրերի իրենց գործողությունների ծրագիրը, որը պարունակում էր երկու հիմնական սկզբունք. 1. Արաքսի ափը (Շիվանիձոր - Մեղրի-Կարճևան, որոնցից վերջինը գտնվում էր Նախիջևանի գավառում) ոչ մի գնով չզիջել թշնամուն, որովհետև, ինչպես գրում էին նրանք, «դա միակ ճանապարհն է (ընդգծումը նրանցն է - Ա.Ս.), որով նա կարող է և կամենում է ուժ մատակարարել Նախիջևանին՝ նախ կանգնեցնելու հայկական առաջխաղացումը (նկատի ունենին՝ Արարատյան դաշտից - Ա.Ս.), ապա իրագործելու Տաճկաստանի հետ միանալու իր նվիրական ծրագրերը»: 2. Կազմակերպել Գենվազի և Գողթանի ժողովրդի ինքնապաշտպանությունը վերահաս կոտորածների վտանգի դեմ:

«Թշնամին աննախընթաց եռանդ է գործադրում պատռելու (այսօր, հոկտեմբերի 1-ին) մեր շրթան Օրդուբադի ճակատում: Մեր բոլոր դիրքերը ոմբակոծում են: Սոյուխի (սար) վրա նկատվում են թշնամու նորանոր ուժերի կուտակումներ: Բարձունքներից

¹ ՀՀ ՊԿ ՊԼ, ֆ. 198, գ. 1, գ. 73, ք. 10:

² Կույն տեղում:

³ Կույն տեղում, ք. 10 և շրջերև:

⁴ Կույն տեղում, ք. 11:

⁵ Կույն տեղում, ք. 10-ի շրջերև:

¹ Գ. Նժդեհ, Իմ պատմությանը, էջ 33:

մերոնք հեռանում են: Տղաները փամփուշտ, փամփուշտ և փամփուշտ են խնդրում»¹, - հաղորդման վերջում շեշտում էին Նժդեհը և Աշտուր:

Գեներալի ճակատի՝ կարմիր բանակի զորամասերի գործողությունների ուղղությունը շեղելու և դրանով իսկ Նժդեհի զինյալներին աջակցելու նպատակով 1920թ. հոկտեմբերի 2-ին Հայաստանի Հանրապետության զորամասերը Դարալազյազի կողմից հարձակման անցան Սիսիանի վրա՝ նպատակ ունենալով շարժվել առաջ, գրավել Գորիսը և արցաանի մեջ վերցնել կարմիր բանակի Գորիս - Դափան տարածքի վրա գտնվող զորամասերը:

Հոկտեմբերի 2-ի ամբողջ օրը Գեներալի հայերն աջ թևից նահանջելով մինչև Կարճևան, ձախով աստիճանաբար թևանց էին անում: Դեռ առավոտյան նրանք կարողացան շրջապատել առաջացած հակառակորդին, որին, ստացած տեղեկությունների համաձայն, դեկավարում էր տաճիկ սպա Էդիֆ Բեյը: Խիտ մատախուղի պատճառով հակառակորդին, այնուամենայնիվ, հաջողվեց ճողուպրել՝ կռվի դաշտում թողնելով դիակներ, ուղտեր, քավական ավար:

Մեկը մյուսին հաջորդած գրոհները հայերը ետ մղեցին նաև Շիվանիձորի ճակատում:

Հոկտեմբերի 2-ի գիշերը Նժդեհը նախորդ օրը Երևան հղած, քայց դեռ չուղարկած, հաղորդման վերջում հետգրությամբ ավելացրել է. «Հերոսական Գեներալը լիկվիդացիայի ենթարկեց Օրդուբադի ճակատը»: Հակառակորդի զորամասերը «թվում է, լեռներում թողած պիտի լինեն գնդացիներ. քնդանոթներն, ըստ երևույթին, ուղղակի ցած են գլորել կամ փախցրած են եղել գիշերով»: Նա զինվորական նախարարին տեղեկացնում է նաև, որ «Օրդուբադում գտնվող մեծամասնականների և տաճիկական հրամանատարության միջև ինչ-որ բյուրիմացություններ են առաջացել: Զինվորական կոմիսար Վարդանյանը և մի քանի այլ հայեր ձերբակալված են որպես դավաճաններ»²:

Հոկտեմբերի 2-ի դրությամբ բնութագրելով Շիվանիձորի ճակատի իրավիճակը՝ Նժդեհը նշում էր. «Շիվանիձորի ճակատում, ինչպես արդեն գրված է ձեզ (նկատի ունի հոկտեմբերի 1-ի իր հաղորդումը - Ա.Ս.) կռիվները շարունակվում են իրենց նախկին քափով»³:

Հենց այստեղ էլ Նժդեհն առաջին անգամ խոսք է բացում Կապարզողըրը նորից լիովին ազատագրելու հնարավորության մասին՝ գրելով. «Երև հաջողվի լիկվիդացիայի ենթարկել և այդ ճակատի գործողությունները՝ թիկունքն ապահովելու համար,

ստիպված կլինեն ձեռնարկելու Դափանի վերագրավման գործին»¹: Հետգրության վերջում Նժդեհն ավելացրել էր. «Մի ավելորդ անգամ ևս խնդրում են արագացնել ձեր օգնությունը: Ոչ մի կերպ չեն կարողանում հաշտվել այն մտքի հետ, որ դուք կարող եք անտես առնել Դափանի, Գեներալի և Գորիսի ռազմական խոշոր նշանակությունը մանուկ Հայաստանի համար, ինչպես նաև այդ շրջանների հերոսական ժողովրդի ֆիզիկական գոյության կարևոր խնդիրը»²:

Հոկտեմբերի 3-ին հայկական ուժերը նոր, հուժկու հարձակումներով Շիվանիձորի դիրքերից դուրս մղեցին հակառակորդին:

Այսպիսով, եռօրյա մարտերում կարմիր բանակի զորամասերի և նրանց միացած աղբյուրական զինված կազմավորումների ու տաճիկական զինվորական ստորաբաժանումների բոլոր հարձակումները ձախողվեցին. հակառակորդը նահանջեց մարդկային ուժի, զենքի ու ռազմական հանդերձանքի զգալի կորուստներով:

Ռուսական զորամասերը հոկտեմբերի 4-ին նորից հարձակման անցան Գեներալի ճակատում: 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարության ռազմական պլանն այս անգամ նախատեսում էր արագ գրավել Գեներալը, ապա զորքերը ետ քերել և նետել Դարալազյազի կողմից Սիսիանի տարածքը մտած Հայաստանի Հանրապետության ուժերի դեմ:

Հարձակման անցնելով՝ կարմիր բանակի զորքերը ուղղություն վերցրին դեպի Մեղրի: Որքան խորանում էին նպատականշված ուղղությամբ, այնքան մարտերը ծանր էին դառնում: Նժդեհը փորձեց խորհրդային զորքերի հարձակումը կանգնեցնել՝ նրանց թիկունքից հարվածներ հասցնելով: Այդ նպատակով իր զորամասերի գլխավոր ուժերը նա կենտրոնացրեց ռազմաճակատի Շիվանիձորի հատվածում: Հայկական մի զորաջոկատ, սեպածև խրվելով թշնամու դասավորության մեջ, այնուհետև ջանքեր գործադրեց ընդլայնելու բացած ճեղքը՝ հակառակորդի առաջապահ մասը մյուս զորամասերից կտրելու համար, քայց այդ բանը նրան չհաջողվեց: Գրոհի անցնելով իրենց մարտակարգերի մեջ խրվող զորաջոկատի դեմ կարմիր բանակի զորքերը նրան ստիպեցին նահանջել:

Վերախմբավորելով ուժերը՝ ռուսական զորամասերը հարձակման անցան Շիվանիձորը պաշտպանող, ինչպես նաև Եահրազ - Յուրդում ամրացված գանգեգուրյան ուժերի դեմ:

Շիվանիձորի վրա խորհրդային զորքերը շարժվում էին երեք ուղղություններով: Մեծան սարի փեշերից մի զորամաս Սմիռնովի

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 73, ք. 11:

² Նույն տեղում, ք. 13:

³ Նույն տեղում, ք. 13 և շրջերևույթ:

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 73, ք. 13:

² Նույն տեղում:

հրամանատարությամբ գյուղի վրա հարձակում ձեռնարկեց արևելյան կողմից: Մյուս զորամասը, որի հրամանատարը Փարսադանովն էր, խնդիր ուներ Գյուլու-Գուրդին լեռնապարի գագաթներում անրացված դիրքերից հայերին սրբնթաց դուրս մղել ու ջախջախել, ապա գրավել Շիվանիձորի վերին բաղամասը: Երրորդ զորամասը Վայցեխովսկու հրամանատարության տակ հարձակվում էր Բարահաջի կողմից¹:

Բոլշևիկյան զորքերին օգնում էին տեղի կոմունիստները և գյուղացիների մի մասը: Կոմունիստները հայկական ուժերի քիչուներում կատարում էին կարմիր բանակի հրամանատարների հատուկ հանձնարարությունները, հետախուզում գանգեզուրյան ուժերի դասավորությունը և կարևոր տեղեկություններ հաղորդում: Նժդեհի զորամասերում գտնվող զգալի թվով գյուղացիներ կոմունիստների քարոզչության հետևանքով հրաժարվում էին կռվել կարմիր բանակի դեմ, լքում էին դիրքերը, հեռանում տները:

Շիվանիձորի ուղղությամբ հարձակվող ռուսական զորքերին միացան Ղափանի Շիկահողի ենթաշրջանի և Գենվազի Շիվանիձոր ու Մալե գյուղերի գյուղացիներից կազմված կոմունիստական ջոկատները: Շիվանիձորցիներից կազմված ջոկատի հրամանատարն էր Սամսոն Հարությունյանը:

Այդ կռիվներին մասնակցում էին Ջանգեզուրի տարբեր վայրերից՝ Ղափանից, Գորիսից, Սիսիանից եկած կոմունիստները: Դրանցից էին՝ Սեդրակ Հովհաննիսյանը, Գինոս Խաչատրյանը, Հովհաննես Գրիգորյանը, Լեոն Հովհաննիսյանը, Գինոս Հայրապետյանը, Հովհաննես Հովհաննիսյանը, Կարապետ Գրիգորյանը, Մելիտոս Մելքոնյանը, Վարդան Վարդանյանը, Մարգար Ռսկանյանը և ուրիշներ²:

Շիվանիձորի մերձակայքում կոտորելով հայկական ուժերի համառ դիմադրությունը՝ խորհրդային զորամասերը և կոմունիստական ջոկատները մտան գյուղ: Նժդեհի ուժերը տեղի տալով թողեցին գյուղը և բարձրացան շրջակա բնական ամրությունները:

Հոկտեմբերի 5-ին Նժդեհը Հայաստանի Հանրապետության զինվորական նախարարին Ապկեզից գրում էր.

«Մեկից ավելի անգամ մեծ կորուստներով ետ շարված Օրդուբադն ու Բարթազը միացած մեծամասնականներին, սեպտեմբերի 28-ին կրկնեցին իրենց հարձակումը ավելի մեծ ուժերով ու մասշտաբով: Կռիվը շարունակվում է երկու ճակատների վրա: Թշնամու մարտական և տեխնիկ ուժերից ավելի մեծ գործ են տեսնում նրա հրաշագործ քրթադրամների դեզերը և պրոպկագիան: Շիվանիձորի զինվորությունը Բարվից եկած մեկ-երկու կաշառված

հայերի սադրանքով մերկացրել է դիրքերը և առաջ քաշել թշնամուն: Այդ գյուղն էլ կարելի է ժամանակավորապես կորած համարել, քայց և այնպես դրությունը անհույս չեմ համարում: Շարունակելով կռիվը, ապաստում եմ deus ex maxima-յին¹:

Տիրելով կարևոր դիրք ունեցող Շիվանիձոր գյուղին՝ կարմիր բանակի զորամասերը գերազանցություն ստացան տակտիկական առումով և, առանց ժամանակ կորցնելու, հապշտապ ձեռնամուխ եղան Գենվազը վճռական ուստյունով գրավելու գործին:

Չնայած կարմիրբանակայինները կռվում էին ուժերի գերազույն լարումով, քայց զնալով թուլանում էր նրանց հարձակման թափը: Յուրաքանչյուր կարևոր դիրք մի քանի անգամ ձեռքից ձեռք էր անցնում: Ընդհակառակը, գանգեզուրցիների դիմադրությունը զնալով կատաղի և անզիջում էր դառնում: Նրանք դիմադրության համար վարպետորեն օգտագործում էին քարափների նեղ շավիղները, քարքարոտ արահետները՝ սեպածև լեռնակատարները, որոնցով ստիպված էին անցնել զորամասերը:

Նժդեհի ջոկատներն իրենց գրոհները մեծ մասամբ կատարում էին գիշերները: Հայերն առավել արդյունավետ էին օգտագործում տեղանքի բնական ամրությունները՝ շարժվում էին արագ, թշնամու վրա կրակում քաքստոցներից՝ այդ նպատակին հատկապես ծառայեցնելով քարանձավները, ծուղակներ էին ստեղծում հակառակորդի նահանջի ճանապարհներին և այլն:

Կռիվները քեծացան ոչ միայն Շիվանիձորի ուղղությամբ, այլև ռազմաճակատի Բարթազի, Շահբազ - Յուրդի և Ալանգյազ սարի հատվածներում:

Երբ Արևիքի հարավարևմտյան ճակատում՝ Ալանգյազ սարի բարձունքների վրա, իր զորամասերին գտնեպնդելու համար Նժդեհը շրջագայում էր դիրքից դիրք, նրան է մոտենում հարյուրապետերից մեկը և, կասկած հայտնելով կռվի հաջող ելքի նկատմամբ, փաստարկում է, թե մնացել է աննշան քանակի ռազմամթերք, և եղած փամփուշտների պաշարով կռիվը շարունակելը հղի է լիովին ոչնչանալու վտանգով:

Նժդեհը չցանկացավ խկույններ պատասխան տալ նահանջի մասին մտածող վաշտապետին, որը կարծես դադարել էր գիտակցել, թե այդ վճռական պահին տեղի տալ կնշանակեր թշնամուն թույլ տալ Արևիքի հայության գերեզմանի վրայով միանալ քարքար Աղբրեջանին: Նա հրամայում է իր մոտ կանչել ռազմական բոլոր ղեկավարներին: Գալիս են նրանք, և նրանցից շատերը նույնպես իրենց անհանգստությունն են հայտնում հետագա հաջող դիմադրության կարելիության մասին: Հետագայում Նժդեհը գրել է.

¹ Deus ex maxima «Աստուծոյ անսպասելի օգնութիւն»:

² ՀՀ ԳԿՊԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 73, ք. 3:

¹ Տե՛ս Ս. Սողոմոնյան, Ճարտարապետական կռիվները Ջանգեզուրում, էջ 60:

² Կոմյն տեղում:

«Նախ հոգևպես են պարտվում և՛ դեկավար տարրերը: Եվ թշնամու հաջողությունը սկսում է հենց այն վայրկյանից, երբ իր դեմ կռվող բանակի հրամանատարության մեջ սկսում է տկարանալ հաղթանակելու հավատը: Չորրը նման դեպքում բնագղաբար զգում է, թե ինքն այլևս բարոյապես անտեր է, անզուխ:

Հոգուս աչքերով տեսնում էի պարտությունը՝ կախված մեր գլխին: Մենք պարտված էինք արդեն. մնում էր, որ թշնամին արիություն ունենար հազար քայլ առաջանալու, որպեսզի մենք լքեինք մեր դիրքերը»¹:

Նժդեհը ոչ թե սպառնալիք է կարդում իր վաշտապետերին, այլ մի կրակոտ խոսքով դիմում է նրանց՝ հիշեցնելով հայրենի երկրի նկատմամբ իրենց պարտքը:

«Մեզանից առաջ, - ասում է նա, - այս լեռների վրա կռվող հայը խորապես գիտակցել է, թե Սյունիքը հանձնելը թշնամուն՝ կը նշանակե հայ երկրի քանալիները և հայ ժողովրդի քախտն ընդմիշտ հանձնել իր խլամ հարևաններին: Նույն փրկարար գիտակցությամբ այս բարձունքների վրա պետք է կռվե, մեռնե ու հաղթե և վաղվա հայությունը: Ի՞նչ, միայն ձե՞զ է պակասում այդ գիտակցությունը: Մոռացե՞լ եք, թե կա հայ ցեղի հավիտենադիր հրամանը՝ հաղթել կամ մեռնել»:

- Ո՛չ, - լինում է վաշտապետերի պատասխանը²:

Նժդեհը շարունակում է վաշտապետերին ուղղված իր խոսքը.

«Ես բնավ չեմ մտածում նահանջի մասին, որովհետև սովորություն ունեմ նման օրհասական վայրկյաններում դիմելու իմ խղճին՝ հարցնելու իմ ներքին դատավորին՝ ինչպես են վարվել նման և ավելի ծանր վիճակում Վարդաններն ու Դավիթ քեկերը»³:

Ամսիջապես հետևում է վաշտապետերի պատասխանը.

«Մեռնել, բայց հաղթել»:

Այնուհետև այսպես է շարունակվում հրամանատարի և վաշտապետերի երկխոսությունը.

«- Ինչպե՞ս կուզեի, որ վարվեմ նման դեպքերում այն բոլոր դեկավարները, որոնց ապագայում պիտի վիճակվի վարել մեր ցեղի ինքնապաշտպանության սրբազան գործը:

- Մեռնել, բայց չգիջել հայոց լեռնաշխարհը:

- Իմ ներքին դատավորի թելադրությամբ միշտ էլ այսպես եմ պատասխանել, այսպես եմ պատասխանում ինձ և այժմ...

- Ես, - արդարանալ փորձեց վաշտապետը, - ես ուզեցի ասել, թե այլևս ռազմամբերը չունենք:

- Բայց ո՞վ ասաց, թե միայն առատ ռազմամբերով են հաղթում: Շատ անգամ հաղթում է այն կողմը, որ նվազ է կրակում:

Վախկոտն է հաճախակի աղմկում՝ մատնելով իր անարիությունը: Հրացանից, գնդացրից, քնդանոթից չէ, որ սարսափում է թշնամին, այլ քար լուրջությունից: Չկա ավելի ահաբեկիչ բան, քան լուռ առաջխաղացումը, մասնավորապես գիշեր ժամանակ, երբ քարը, քուփը, այն ամենը, որ կարող է գրադեցնել մարդուս աչքն ու երևակայությունը, դառնում է գրոհող հակառակորդ: Լուռ առաջխաղացող տասնյակը մի աճրողջ գունդ է, վաշտը՝ մի աճրողջ բանակ պաշտպանվողի համար: Գիշեր ժամանակ հարձակվողի զինակիցներն են՝ խավարը, լուրջությունը, ժայռերը: Իսկ երբ նախահարձակվողը մենք ենք՝ այդ լեռների տերը՝ մեզ հետ են նաև այն բոլորի վրեժխնդիր սովերները, որոնք մեզանից առաջ հեզնել են մահը և ղնկել այդ սրբազան բարձունքների վրա: Իսկ երբ մենք ենք նախահարձակվողը՝ մեզ հետ է նաև մեր լեռների հզոր ոգին: Ուրեմն, ռազմամբերի կարիքը չզգալու համար՝ մնանք հավատարիմ մեր օրհնված ռազմավարության տարերային ձևերին: Գիշերամարտը թող լինի մեր բաժինը: Ուրեմն հարձակվե՛ք, ինչպես հարձակվում է մահը՝ լուռ և անակնկալ»⁴:

Նժդեհի խոսքերը խորապես թափանցում էին վաշտապետերի սրտերը: Հրամանատարի հարձակման հրավերին նրանք պատասխանեցին՝ «Հարձակվե՛ք»:

Եվ վաշտապետերը վերադարձան իրենց վաշտերը և նրանց տարան դեպի մարտ:

Նժդեհը քաջ գիտակցում էր, որ Գեմվագում ծավալված այս նոր մարտերը վճռորոշ են լինելու: Ուստի, նա զորահավաքի ենթարկեց իր ողջ ուժերը և անցավ հակահարձակման:

Լուսաբացին Ալանգյազի բարձունքներում հակառակորդը ծեծված էր ու գերված: Եվ դա արել էին վերջին փամփուշտները կրակող հայ խլիզախները՝ ապշահար անելով ռազմամբերի պակաս շունեցող հակառակորդին:

Վերհիշելով այդ դեպքը, Նժդեհը գրել է. «Իմ զինվորն այդ օրը օրհնում էր ճակատագիրը, որ չէր հապաղել թշնամու ձեռքով մեզ առատ ռազմամբերը հասցնելու:

Այդ կռվում սյունեցին մի անգամ ևս զգաց, թե հաղթում է այն կողմը, որը փստահ է ոչ թե իր սպառազեն բռունցքի, այլ իր ներազեն ոգու գերազանցության:

Որ ցեղի ոգու ձեռքով դեկավարվող ժողովուրդը կարիք չունի երկար սրի:

Իր լեռների վրա սյունեցին այդ օրը հաստատեց, թե երկաթե զենքերի դեմ հեշտ է վահան գտնել, բայց ոչ ոգու զենքերի, որպիսին են ցեղի զենքերը»⁵:

Չանգեզուրյան վաշտերի նախ՝ ուժեղ դիմադրությունը, ապա և

¹ Գ. Եսմեն, Մեկի ոգու շարժը, էջ 36-37:

² Նույն տեղում, էջ 37:

³ Նույն տեղում, էջ 37-38:

⁴ Գ. Եսմեն, Մեկի ոգու շարժը, էջ 38:

⁵ Նույն տեղում, էջ 39:

հակահարձակումը, ռուսական զորամասերին ստիպեցին նահանջել: Վիճակը կարմիրբանակայինների համար հատկապես ծանրացավ Ալանգյազի սարերի արևմտյան փեշերին:

Հայ մարտիկների՝ 18-20 հոգանոց մի ջոկատ տեղեկանում է, որ Նախիջևանի կողմից եկող կարմիրբանակայինների մի զորամաս՝ բաղկացած 100 զինվորից, սպառազինված գնդացիներով և լեռնային բնդանոթով, անցնելու է մի ձորի միջով, որը միակ ճանապարհն էր առաջխաղացման համար: Չուկատի մարտիկները ձորի երկու կողմերի ժայռակոփ գագաթներն են բարձրացնում ծանր տակառներ և սպասում հակառակորդին: Երբ ամբողջ զորամասն առաջանալով մտնում է ձորը, տակառները երկու կողմերից պանում են ներքև և պայթում անեղածայն: Չորամասում սոսկալի իրարանցում է առաջանում. ռմանք խլանում կամ ուշաքափվում են, իսկ մնացածները՝ ձեռքերը վեր պարզած, հանձնվում են: Երբ գինաքափ զինվորները դուրս են գալիս ձորից և տեսնում, որ իրենց դիմաց ընդամենը 20 հայ զինյալներ են, նրանց սարսափը փոխվում է զարմանքի:

Հայերի՝ մեկը մյուսին հաջորդած և մեկը մյուսից հաջող գրոհների ճնշման տակ կարմիր բանակի զորամասերը Գենվազից ետ քաշվեցին Նախիջևանի տարածքը՝ Օրդուբադ: Նրանց մյուս մասը բռնեց դեպի Ղափան անկարգ նահանջի ճանապարհը: «Աերջապես ջարդվեց թշնամին և անփառունակ կերպով իր բարոյալքված մասը փախցրեց Ղափան», - գրել է Նժդեհը: Քառասուն և հինգ օր շարունակ տեղի ունեցած ճակատագրական կռիվները Արևիքում՝ մեկը մյուսից խիզախ, մեկը մյուսից հանդուգ՝ վերջացան մի բուռն մարտիկների փայլուն հաղթանակով:

Անդրադառնալով այն հարցին, թե ինչպես է լինում, որ մի բուռ խիզախներ ճակատ առ ճակատ դուրս են գալիս տասնապատիկ գերազանց ուժեր ունեցող թշնամու դեմ, կարողանում են հալածել նրան և խլել հաղթության դափնեպսակը, Նժդեհը գրել է. «Աերջին հաշվով կողմերի գոհապատրաստության չափն է որոշում այս կամ այն ճակատամարտի, և ապա՝ ողջ պատերազմի ելքը:

Հաղթում, նշանակում է հակառակորդին գերազանցում են գոհաբերության մեջ: Ահա՛ ռազմական դրոտրինայի այբն ու փիլիսոփայությունը»¹:

Առսամբությունը Ղափանում և խոհրդային գործերի սահանջը

Ռազմաճակատի Ալանգյազի հատվածից կարմիր բանակի զորքերի նահանջը դեպի Նախիջևանի գավառ Նժդեհի զինվորական պետերին վստահություն՝ ներշնչեց իրենց ուժերի

նկատմամբ, և նրանք, արագ խմբավորելով իրենց զորամասերը, պատրաստվեցին նոր գրոհների:

Ալանգյազում ձեռք բերած հաջողություններից հետո Նժդեհը այնտեղի իր զինջոկատները բաժանեց երկու խմբի: Մի խումբը նա ուղարկեց Ղափանի շրջան՝ Բաղաբերդի տարածք (Քաջարանի ենթաշրջան), նպատակ ունենալով, դեռ մինչև Գենվազի վերագրավումը, այդ խմբի ուժերով Բաղաբերդում վերականգնել կորցրած դիրքերը և թիկունքից սպառնալ Մեղրու վրա հարձակվող հակառակորդի զորքերին: Մյուս խումբը օգնության ուղարկեց Շիվանիձոր գյուղի ուղղությամբ կովոլ ուժերին:

Վերևում արդեն ասվեց, որ Ջանգեզուրում կովոլ Նժդեհի զինված ուժերին աջակցություն ցույց տալու և Գենվազի ճակատում խորհրդային զորքերի առաջխաղացումը կանգնեցնելու համար 1920թ. հոկտեմբերի 2-ին Հայաստանի Հանրապետության զորքերը Գարալազյազից հարձակման անցան Միսիանի վրա: Այդ մասին Նժդեհը Երևանից պաշտոնական լուր ստացավ հաջորդ օրը՝ հոկտեմբերի 3-ին: Նա դժգոհ էր, որ Միսիանի վրա հարձակումն այդքան ուշ է սկսվել և հատկապես դժգոհ էր, որ Հանրապետության կառավարությունը իրեն հարկ եղած օգնություն չի հասցնում զենքով ու զինամթերքով:

Ջանգեզուրը կովում էր մեն-մենակ՝ առանց դրսի օժանդակության: Գավառի ղեկավարները բազմաթիվ դիմումներ էին հղում Երևան՝ կառավարությունից ակնկալելով որևէ օգնություն, բայց այդ օգնությունը չէր գալիս: Երևանը միայն բավարարվում էր դեպքից դեպք զանգեզուրցիներին քաջալերանքի խոսքեր հղելով:

Հոկտեմբերի 3-ին Նժդեհը Ղափանի Հանքերից Երևանում Ջանգեզուրի գեներալ-կոմիսար Սերգեյ Մելիք-Յոլչյանին գրում էր. «Մոտավորապես 100 օր է, որ, կտրված Հանրապետությունից, կովում են իմ թշնամու գերագույն ուժերի դեմ՝ առանց դրսից օգնության: Միայն իմ զինակիցները գիտեն, թե ի՞նչ ռազմադավերի, ի՞նչ թշնամու համար անձանոթ տակտիկական ձևերի, ի՞նչ՝ երբեմն խենթության հասնող, խիզախ քայլերի են դիմել ռազմամթերքի ծախսը անենամիմիսալ չափերի հասցնելու համար: Կովել են ուժանակով, պայթուցիկ տակառներով, տեղումս պատրաստած սփյններով: Ցերեկները ակամայից դիմել են պատշպանողականի, գիշերները՝ ԵՍՍՐ տակտիկայի: Կռիվներին մտան ձև տալով հանդերձ՝ այսօր կանգնած են ռազմամթերքի սուր կրիզիսի առաջ:

Կատաստրոֆան անխուսափելի է, եթե Հանրապետությունը չուտափույթ կերպով օգնութեան չ'հասնի ինձ:

Ընկեր, մի ավելորդ անգամ էլ լսնդրում են արագացնել օգնությունը: Այս շրջանները իրենց անչափելի ռազմագիտական նշանակությամբ և գերազանցորեն մարտունակ ժողովրդով մեր Հանրապետությանը շա՛տ, շատ են պետք:

¹ Գ. Նժդեհ, Բանաստիճի գրություններ, էջ 79:

Աստված և իմ սերը իմ Հանրապետության հետ: Ջերմ բարևներս ձեզ և կուսակցական բոլոր ընկերներին»:

Այնուհետև հետգրությամբ նամակին ավելացրել է. «Նամակս կարդալ Մինիստրական խորհրդում և ֆրակցիայում»¹:

Միսիանի վրա Հայաստանի Հանրապետության գործերի հարձակման լուրը ստանալուն պես և իր թիկունքում ունենալով Արևիքում տարած հաղթանակը՝ Գարեգին Նժդեհը որոշեց անհապաղ գործողության մեջ դնել Ղափանի շրջանում ապստամբություն բարձրացնելու և մարտերը կարմիր բանակի գործերի թիկունք տեղափոխելու իր ծրագիրը: Արևիքում տարած հաղթության շնորհիվ, գրել է նա, «հայ զենքի այդ փայլուն հաջողությամբ ես կարելիություն ստացա՝ ծրագրել ու գործադրել Ղափանի վերագրավումը»²:

Նույն օրը՝ հոկտեմբերի 3-ին, Նժդեհը, որպես իր ծրագրի կենսագործման առաջին քայլ, Ղափան ուղարկեց երեք համախառն, որոնք այնտեղ տարան անհրաժեշտ հրահանգներ ու կոչեր: Համախառններ գնացին նաև Միսիան: Մ. Վրացյանը գրել է. «Ապստամբությունը միաժամանակ հղազվում էր երկու շրջանում՝ Ղափանում և Միսիանում: Ղափանն իր թիկունքում ուներ ազատ Արևիքը, Միսիանը՝ Գարալագյազը»³:

Գեներալգուս ձեռք բերած ռազմական հաջողությունների առթիվ Նժդեհը հոկտեմբերի 5-ին դափանցիներին նոր գրությամբ է ուղղում, որում ասված էր.

«Ուրքի, խարված ժողովուրդ, ուրքի ել, փրկությունդ մտա է: Ուրքի, զենքը ձեռքիդ, կազմ ու պատրաստ ինձ սպասիր Խուստուպից»⁴:

Ղափանի հակաբոլշևիկյան ընդհատակը արդեն պատրաստ էր ապստամբության: Իհարկե, այդ ընդհատակը նոր չէր ստեղծվում, այն կյանքի էր կոչվել դեռ մինչև կարմիր բանակի մուտքը Ղափանի շրջան: Հետագայում Նժդեհը գրել է. «Ղափանի անկումից շատ առաջ, երկրի սպառնական դրությունից խթանված, ես մթության մեջ ծնունդ էի տվել մի ստորերկրյա կազմակերպության»⁵:

Ղափանի հակաբոլշևիկյան զինված ընդհատակը, որ Նժդեհին անվանում էր «ղավիթբեկյան ուխտ», բաժանված էր առանձին միավորների՝ խմբերի: Խմբերում ընդգրկվածները կոչվում էին «ղավիթբեկյաններ» կամ «գեղվածոյաններ»: Ուխտի մարտական

ուժերը բաժանված էին քեթև միավորների, որոնք կոչվում էին գայլախմբեր: Մյուսն ունեին իրենց ահաբեկիչներն ու սուրհանդակները: Նորերը ընդունվում էին միայն հենրի երաշխավորությամբ:

Նժդեհի մարդիկ հետախուզական լայն աշխատանքներ էին տանում, տեղեկություններ հավաքում բոլշևիկյան զորամասերի տեղաբաշխման և շարժումների, կոմունիստական ջոկատների գործողությունների, հեղկոմների միջոցառումների, կուսակցական բջիջների որոշումների մասին: Նժդեհը կողմնակիցներ ուներ կոմունիստական պարտիզանական ջոկատներում, գյուղական հեղկոմներում, անգամ կուսակցական բջիջներում:

Կարմիր բանակի թիկունքում այս նախնական աշխատանքները տանելուց հետո, հոկտեմբերի 8-ին, Ղափանի վաշտապետերը խորհրդակցության հավաքվեցին Խուստուպի սարայանջին փոխված Արխալըղի անտառում: Այստեղ որոշում ընդունվեց անմիջական գործողությունների դիմել, այսինքն՝ զինված ապստամբություն բարձրացնել: Ղափանի և Գեներալգի վաշտապետերն ու զինվորները, սարից իջնելով, անցան իրենց գյուղերը:

Մյուս կողմից նախազգուշական միջոցներ էր ձեռնարկում կարմիր բանակի հրամանատարությունը: Սրա կարգադրությամբ Ղափանի զանազան կետերում ամրացան 251-րդ ու 252-րդ հրացանաձիգ և կովկասյան 2-րդ գնդերը: Մյուսն Ղափանի հանքերում և շրջակա գյուղերում գտնվում էր ավելի քան 400 խորհրդային զինվոր: Բոլշևիկյան հրամանատարներն իրենց գործակալների միջոցով նախապես տեղեկացել էին նախապատրաստվող ապստամբության մասին և զգաստ էին պահում իրենց զորամասերը:

Միաժամանակ կարմիր բանակի հրամանատարությունն ու Ջանգեզուրի կոմունիստական կազմակերպությունները լայն հակապրոպագանդ էին մղում. զանգեզուրցիներին հորդորում էին հեռու մնալ ապստամբություն բարձրացնելու մտքից, համախմբվել խորհրդային իշխանության շուրջը և պայքար ծավալել զավառը «ղաշնակ մատուցելու համար»:

1920թ. հոկտեմբերի 7-ին Գորիսում տեղի ունեցավ բոլշևիկյան զավառային կոնֆերանս: Իրենց ելույթներում կոնֆերանսի մասնակիցները սպառնալիքներ էին տեղում բոլոր նրանց հասցնել, ովքեր կհամարձակվեին բողոքել խորհրդային իշխանության միջոցառումների դեմ, «գործիք դառնալ» զաշնակների ձեռքին: Կոնֆերանսն ընդունեց մի շարք որոշումներ, որոնցով զավառի կոմունիստներին պարտավորեցնում էր անշեղորեն կատարել Ռ.Վ(Բ)Կ Կենտկոմի և խորհրդային կառավարության առաջադրանքները, «արմատախիլ անել զաշնակիզմը» և «միանալ

¹ ՀՀ ՊԿՊԸ, ֆ. 499, գ. 1, գ. 19, ք. 1:

² Գ. Նժդեհ, 1-ին պատասխանը, էջ. 38:

³ Մ. Վրացյան, Ղափանի առիթներով: Մարտի, դեպքեր, սպորտներ, Չ հատոր, էջ. 156:

⁴ ՀՀ ՊԿՊԸ, ֆ. 499, գ. 1, գ. 13, ք. 10, տե՛ս նաև Վ. Գևորգյան, 1 հունիսիայաստանի հերոսամարտը (1919-1921), «Ազատ խոսք», Արևան, 1991, էջ. 88:

⁵ Գ. Նժդեհ, Հայ-բոլշևիկյան կոնֆերանս, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, թիվ 12, էջ. 100:

համաշխարհային պրոլետարիատի մեծ բանակին»:

Կոնֆերանսի ավարտից անմիջապես հետո պատվիրակները մեկնեցին տեղերը և նրա արդյունքների մասին կոմբոլիցներում հանդես եկան հաղորդումներով: Բոլիցների ժողովներում կոմունիստների մեծ մասը պատրաստակամություն էր հայտնում կանքը շինայել քոլշևիկյան գործի համար: Բայց առանձին բոլիցներում կուսակցականների մի մասը կասկած էր հայտնում նոր իշխանությունների կողմից վարվող ազգային քաղաքականության ճշմարտացիության նկատմամբ, իսկ ոմանք էլ ուղղակի հանդես էին գալիս այդ քաղաքականության դեմ:

Մինչև քոլշևիկները բազմակողմանի աշխատանքներ էին ծավալում մոտեցող ապստամբությունը կանխելու համար, Նժդեի վերջին մախապատրաստություններն էր տեսնում:

Հարկ է նշել, որ Նժդեի և նրա զինակիցները մեծ վստահություն ունեին հատկապես Ղափանի շրջանի կենտրոնին՝ Հանքերին մոտ գտնվող գյուղերի բնակչության վրա, որի քացարձակ գերակշիռ մասը անվերապահ հավատ էր տածում հրամանատարի նկատմամբ և գնում էր նրա ետևից: Այդ գյուղերից էին Գյուտկումը, Բեխը, Բաղաբուրջը, Կավարտը, Բարաբարումը և այլն¹:

Հոկտեմբերի 9-ի երեկոյան Նժդեի հավատարիմ զինակից Արմենակ Գավթյանի զինված մարդիկ ձեռքակալեցին ճակատեն գյուղի հեղկոմի անդամներին: Գրավելով ճակատենը՝ նրանք փակեցին Ղափանի ավանը Շիկահողի ենթաշրջանի հետ կապող միակ ճանապարհը, ինչպես նաև իրարից կտրեցին Ղափանի շրջանում գործող և Բարթազ-Նյուվադի-Շիվանիձոր ճակատում կռվող կարմիր բանակի զորքերի երկու խմբերին:

Ճակատենի գրավումով սկսվեց Ղափանի ապստամբությունը: Նույն ժամերին Նժդեի Գենվազից շտապում էր Ղափան: Նա այսպես է վերիիշել այդ պահը. «Յոթը ձիավոր ենք: Առաջանում ենք դեպի Խուստուպ: Կալերի քարձուրներից երևում են մեր բոլոր ճակատները, որոնց վրա տիրում է մի ծանր, մի ճնշող լույս, ինչպիսին գագգվում է փոթորկից առաջ: Աճապարում ենք: Մեզ հետ, միաժամանակ, գիշերվա ժամը 12-ին Խուստուպի վրա պիտի կենտրոնանան 300 զորքետիր հետևակներ»²:

Այդ ուժերը Նժդեիին օգնության պիտի գային Գենվազի արևելյան ու արևմտյան ճակատներից և Ղափանի Շիշկերտ գյուղից, որի բնակչությունը, հակառակ շատ ղափանցիների, շարունակում էր հավատարիմ մնալ հրամանատարին: Հետագայում Նժդեի մի առանձին սիրով է արտահայտվել Շիշկերտի մասին՝ գրելով.

«Ինչ խոսք, որ երե Ջանգեզուրի հարյուրավոր գյուղերի փոխարեն մնացած լինեք միայն այդ մեկը, դարձյալ պիտի մնայի գերագույն հաճությամբ մեռնելու այդ մեկի փրկության համար: Դա այն եզակի գյուղերից է, որոնցով հռչակվում են ամբողջ շրջաններ»:

Բայց որոշված ժամին զինյալները չկարողացան գալ Խուստուպ, քանի որ Նժդեի կողմից Արաքսի ափը թողնելուց հետո խորհրդային զորքերը վերստին երևացել էին Շիվանիձորի ճակատում:

Ուրեմն ի՞նչ, հետաձգե՞լ ձեռնարկը: Ոչ, դրա մասին խոսք անգամ չի կարող լինել, խորհում էր Նժդեից, որովհետև Ղափանից հասած սուրհանդակները լուր էին բերել, որ այնտեղ գտնվող քոլշևիկյան երեք գնդերը վաղը լուսաբացին հյուսիսային ճակատից վերսկսելու են իրենց զործողությունները՝ նպատակ ունենալով քիկնային հարվածով հայկական վաշտերը «սրբել և քափել Արաքսը»³:

Հետևապես մնում էր օգնության կանչել վճռականությունն ու կամքը և գիշերը գործի անցնել: Անդիմադրելի վճռականության առաջ «երիներ կը խոնարհին», իսկ խավարը մնան ձեռնարկների հաջողության մայրն է, գրել է Նժդեից: «Ուրեմն, հապո՛ւն, առաջ դեպի Ղափան»⁴:

Կեսգիշերն անց յոթ ձիավորների խումբը Նժդեի գլխավորությամբ իջնում է լեռներից: Պայմանավորվածության համաձայն՝ Մևաքար գյուղի մոտ սպասում էին Գերասիմ Արաջանյանի և Արմենակ Գավթյանի զինվորներից երկու հոգի, որոնք նրանց առաջնորդում են Գյուտկումի ձորը: Այստեղ հավաքվել էր մոտ 50 հոգի՝ Գերասիմի գլխավորությամբ, որոնց մի մասն անգն էր:

Նժդեից լսում է Գերասիմի կարճ զեկույցը Ղափանի ժողովրդի տրամադրության, քոլշևիկյան ուժերի թվի, ռազմամթերանոցների տեղերի մասին և այլն: Բայց տվյալ թուպին առավել հրատապը Ղափանի հանքերի հարավարևելյան սարալանջին գտնվող Գյուտկում (Գեղանուշ) գյուղի մասին տեղեկություններն էին: Գերասիմը հաղորդում է, որ գյուղում խորհրդային մի վաշտ է, որը տեղավորված է դպրոցում:

Իր խումբը համալրելով Գերասիմ Արաջանյանի զինյալներով՝ նույն գիշերը Նժդեի շարժվում է դեպի Գյուտկում: Հաշվի առնելով գյուղի հարմար դիրքը՝ նա որոշել էր այն կենտրոն դարձնել ապստամբների զործողությունները ղեկավարելու համար:

Նժդեից հրաման է տալիս, և ապստամբները, բաժանվելով

¹ Գ. Նժդե, Էջեր և հոնահայտասանի գոյամարտն, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, սաղի, թիվ 6, էջ 109:

² Նույն տեղում, էջ 109-110:

³ Նույն տեղում:

¹ ՀՀ ՀՄԿԳԿՊԱ, ֆ. 4033, ց. 4, գ. 325, ք. 1:

² Գ. Նժդե, Էջեր և հոնահայտասանի գոյամարտն, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, սաղի, թիվ 6, էջ 109:

երեք խմբի, անադմուկ մտնում են Գյուրթկուն: Ապահով համարելով բոլշևիկյան զորամասի հրամանատարը գյուղում պահակներ չէր նշանակել: Խոր քուն մտած զինվորները հանգստանում էին վաղվա արշավանքի համար:

Հայ զինյալների երկու խմբեր անշշուկ մտնում են դպրոցի շենքին և շրջապատում այն: Նրբորդ խումբը մտնում է դպրոց:

Կարմիրբանակայինները, հանկարծակիի եկած, փորձում են դիմել զենքի, բայց անմիջապես զգում են նման բայի անմտությունը, քանզի նրանց էին ուղղված ամեն վայրկյան ճայթելու պատրաստ տասնյակ հրացաններ:

Վաշտը գերելուց հետո հայ մարտիկները դպրոցից դուրս են տանում գրաված զնդացիքը, զենքերն ու ռազմամթերքը: Գերված զինվորների վախը փարատելու համար Նժդեհը հայտնում է իր ուլ լինելը և ավելացնում. «Մեր կռիվը ձեր դեմ չէ, այլ հրամանատարության դեմ: Նրանք չուզեցին հասկանալ քայքայված ժողովրդի լեզուն և դրա համար էլ այժմ անպատեհություն ունեն զգալու մեր սրի լեզուն: Ձեր զենքերից և ռազմամթերքներից գատ մեզ պետք չէ ոչինչ: Անարյուն կերպով պիտի զինաթափեն ձեր բոլոր զորամասերը: Տեսություն!»:

Ճակատեն և Գեղանուշ գյուղերը վերագրավելուց հետո Նժդեհն առանց ժամանակ կորցնելու վերախմբավորում է ուժերը և պատրաստվում նոր գործողությունների: Նույն գիշերը նա ստրիանդակներ է ուղարկում Վաչագան, Բեխ, Կավարտ, Բարաբարում, Բաղարուջ գյուղերը, որտեղ իր մարդիկ կազմ ու պատրաստ սպասում էին ազդանշանի: Նրանք հրահանգ էին ստացել լույսը բացվելուն պես ապստամբել և արագ գործողություններով ոչնչացնել գյուղերում տեղակայված խորհրդային ուժերը:

Այն նույն ժամերին, երբ դափանցիների զորաջոկատը գրավում էր Գեղանուշ գյուղը, Դափան ավանից վերև, Խուստուպ սարի ստորին փեշերից մեկի մոտ գտնվող Վաչագան գյուղում, Սամսոն Մելիք-Փարսադանյանի և Կարապետ Նուրիջանյանի զլխավորությամբ ապստամբների մի ուրիշ ջոկատ գիշերային մրության մեջ շրջապատում է դպրոցի շենքը, ուր նույնպես գիշերում էին կարմիրբանակայիններ և պարտիզաններ: Ի տարբերություն Գեղանուշ գյուղի, Վաչագանում հանկարծակիի եկած կարմիրբանակայինները հասցնում են զենքի դիմել և դիմադրություն ցույց տալ: Կռիվը կատաղի, բայց կարճատև է լինում: Շրջապատվածներից մի քանիսը սպանվում են, զոհվում է նաև ջոկատի հրամանատար Ռեզնիկովը: Մյուսները ստիպված անձնատուր են լինում:

¹ Գ. Նժդեհ, Ելքեր Լեռնահայաստանի գոյամարտն, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, ապրիլ, թիվ 6, էջ 110:

Առանց ժամանակ կորցնելու՝ գրաված զնդացիքով և ռազմամթերքով ուժեղացած խմբերը, դեռ լույսը չբացված, դուրս են գալիս Հանքերի գլուխը: Շրջանային կենտրոնը գրավելու համար հայերի ուժերը չնչին էին, հետևապես այդտեղ չէր կարող կիրառվել Գյուրթկունի օրինակը: Նժդեհը վճռում է Հանքերում գտնվող հակառակորդի զնդերը նախ խուճապի մատնել, ապա նրանց մղել անձնատվության:

Հոկտեմբերի 10-ի լուսարագին Արմենակ Դավթյանի վաշտը և Գերասիմ Աբաջանյանի ուժերը՝ դավիթբեկյան խմբերը և գայլավաշտերը, բոլոր կողմերից հարձակման են անցնում Դափանի հանքերի վրա:

Հայ զինվորները, մտնելով Հանքեր, հրացանային ուժեղ համազարկ են տալիս զորանոցին և շտաբին: Նույն պահին Կավարտի և Բարաբարումի բարձունքներից դրոշյունով դեպի ձորն են սլանում պայթուցիկ տակառներ: Վայրկենաբար զորանոցներից և շտաբից իրենց դուրս են նետում սարսափահար մարդիկ՝ զինված ու անզեն, հագնված կամ գիշերազգեստով, կոշիկներով կամ բոքիկ: Գլուխները կորցրած փախչելով ուր պատահի՝ նրանք, ի վերջո, խռնվում են ձորի մեջ: Բանտից ազատվում են բոլոր ձերբակալվածները, որոնք անմիջապես մտնում են կովոլ մարտիկների շարքերը: Այդ ամենն այնքան արագ ու անսպասելի է կատարվում, որ Դափանի շրջանային հեղկանի անդամները չեն կարողանում ի մի գալ և որոշել իրենց անելիքները: Հեղկոմի նախագահ և կուսակցական կազմակերպության ղեկավար Բազրատ Հարությունյանը փորձում է դիմադրել ապստամբներին, բայց այդ բանը նրան չի հասցողվում, քանի որ վերջիններս արդեն արագ հսկողություն էին հաստատել բնակավայրի բոլոր կարևոր կետերի վրա և դարձել դրոշյան տերը:

Ձորում խռնված կարմիրբանակայինների մի մասը փախչում է Ողջի գետի հոսանքով դեպի Գեղվաձոր, իսկ մյուս մասը, զենքերը նետելով, հանձնվում է: Նժդեհը հրամայում է սեղմել պաշարման շղթան՝ առանց կրակելու: Քիչ անց հանձնվում է և վերջին գունդը, բացառությամբ մի հարյուրյակի, որը բերև դիմադրությունից հետո նույնպես ստիպված է լինում հանձնվել:

Կարմիրբանակայինների միայն մի քանի ցարուցրիվ խմբերի է հասցողվում խուճապահար նահանջն՝ Գորիս տանող ճանապարհով: Դրանց հետ նահանջում էին նաև շրջապատումից խուսափած հեղկոմի անդամները և տեղի կոմունիստների մի մասը:

Հոկտեմբերի 10-ի առավոտյան ժամը 10-ին ամբողջ Դափանը կրկին Նժդեհի ուժերի ձեռքին էր: Հաղթանակը Հանքերում կատարյալ էր: Նժդեհի զորքի ձեռքն էին անցել մեծաքանակ ռազմամթերք և զենք: Հակառակորդը բողբ էր 20 զնդացի, 200

¹ Գ. Նժդեհ, Ելքեր Լեռնահայաստանի գոյամարտն, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, ապրիլ, թիվ 6, էջ 111:

հրացան, 200-ից ավելի ձի, 100 հազար փամփուշտ, երկանիվ կառքեր, դաշտային խոհանոցներ, այլ ռազմական ավար, ամբողջ արխիվը¹։

Նույն օրը Հանքերում կենտրոնացան Ղափանի 37 վաշտերը։

Գերիները հողին են հանձնում իրենց զոհերին։ Հայերը զոհեր չունենին։

«Լեռնահայաստանի գոյամարտը» հողվածում Նժդեհը գրել է.

«Կռվի բախտը վճռում է բշնամի կողմերից մեկի բարոյական հավասարակշռության խախտումը, որին անմիջապես հետևում է խուճապը, իսկ այդ վերջինին՝ նյութական պարտությունը։

Անհավասար կռիվը չէ, որ կործանում է այս կամ այն բանակը, այլ խուճապը, որին մատնված կողմը առնվազն եռապատկում է իր կորուստը, երբեմն էլ՝ ոչնչանում գլխովին։

Սպանվածների, վիրավորների, գերվածների, ինչպես և պատերազմական ավարի քանակը եղել է և շարունակում է մնալ պարտության երկրորդական ազդակը։

Էականը այն բարոյական ազդեցությունն է, որը ունենում է կռվող կողմերից մեկը մյուսի վրա»²։

Հանքերի գրավումից հետո Նժդեհի ուժերը առանց հապաղելու շարունակում են հետապնդել նահանջողներին։ «Լեռջիններս Կավարտ և Բարաբարում գյուղերի միջև ընկած տարածություններում կարողացան վերախմբավորել իրենց ուժերը և դիմադրություն ցույց տալ։ Օրհասական կռիվ սկսվեց։ Կարմիրբանակայինների հետ կռվում էին տեղի կոմունիստները և Ղափանի շրջանի ողջ մնացած ղեկավարները։ Այն քանից հետո, երբ Նժդեհի մի զորաջոկատի հաջողվեց անցնել խորհրդային զորամասերի քիկումը, վերջիններիս դրությունը խիստ ծանրացավ։ Ուժեղացնելով ճնշումը՝ Նժդեհի վաշտերը մեծ կորուստներ պատճառեցին նրանց, ապա՝ շրջապատեցին։ Պաշարման մեջ ընկան նաև Ղափանի բոլշևիկյան կազմակերպության ղեկավար Բագրատ Հարությունյանը, շրջանային հեղկոմի անդամները և ուրիշ ղեկավարներ։ Շրջապատված և ուժասպառ զինվորներն ու կոմունիստները գերի հանձնվեցին։

Ապստամբության առաջին օրվա՝ հոկտեմբերի 10-ի երեկոյան վաշտապետերը բոլոր կողմերից գերի կարմիրբանակայիններին և կոմունիստներին տարան Ղափանի շրջանային կենտրոն և բոլորին բանտարկեցին։ Կոմունիստներից մի քանիսին հաջորդ օրերին գնդակահարեցին, որոնց թվում էր նաև Բագրատ Հարությունյանը։ Գնդակահարվեցին նաև կոմունիստական ջոկատի հրամանա-

¹ ՀՀ ՀՔԿՔԿՊՈՒ, Ֆ.1022, ց. 2, գ.162, ք. 7, նաև՝ Գ.Նժդեհ, Էյեր Լեռնահայաստանի գոյամարտն, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, սպրիլ, թիվ 6, էջ 111։

² Գ.Նժդեհ, Լեռնահայաստանի գոյամարտը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, սեպտեմբեր, թիվ 11, էջ 74-75։

տարներ Երեմիա Խորշուդյանը և Տիգրան Մայսուրյանը, կոմունիստ ամուսիններ Պատվական և Փառանձեմ Բաբայանները, Մեղրու շրջանային հեղկոմի նախագահ Համբարձում Համբարձումյանը և ուրիշներ։ Ղափանի բոլշևիկյան կազմակերպությունը գրկվեց ղեկավար գործիչների մեծ մասից։

Ինչ վերաբերում էր գերի կարմիրբանակայիններին և հրամանատարներին, ապա նրանց նկատմամբ ոչ մի բռնություն չգործադրվեց։ Մոտ 500-ի հասնող գերիները հիմնականում ռուսներ և ուկրաինացիներ էին, բայց նրանց թվում կային նաև լատիշներ, չեչեններ, դաղստանցիներ, նույնիսկ՝ սարտեր։ Գերիները մեծ հոգս էին զանգեզուրցիների համար, որովհետև գավառում պարենի պաշարները խիստ անբավարար էին և մոտալուտ սովի պայմաններում նրանց պահելը դառնալու էր անհնարին։

Հոկտեմբերի 11-ին, անշուշտ Նժդեհի խորհրդով, գերի ընկած կարմիր զինվորների և հրամանատարների մի խումբ հավաքական գրություն է կազմում՝ ուղղված կարմիր բանակի հրամանատարությանը, որի տակ իրենց ստորագրություններն են դնում մի քանի հարյուր գերիներ։ Գրության մեջ, ի միջի այլոց, ասված է, թե «Զանգեզուրում տեղի ունեցող հայ-բոլշևիկյան կռիվների գլխավոր պատճառներն են՝ Ա. Զանգեզուրը կարմիր բանակի բարձր հրամանատարության կողմից Խորհրդային Ադրբեջանի անբաժան մասը հայտարարելը և Բ. Տաճկական փաշաների ու զորամասերի ներկայությունը կարմիր բանակի շարքերում»։ Հրամանատարները և զինվորները նաև գրել էին. «Մոտ են այն լուրերը, թե Նժդեհի մոտ անգլիական սպաներ կան։ Սրա բանակը զինված գյուղացիությունն է, որն ուզում է ազատ ապրել իր լեռների վրա։ Նժդեհը հեղափոխական է և ոչ ցարական զորավար և մեզ հետ շատ լավ է վարվում»¹։

Այն օրը, երբ Ղափանը կրկին Նժդեհի ուժերի ձեռքին էր, այսինքն՝ հոկտեմբերի 10-ին, Խալիլ փաշան, որը Արևելքի ժողովուրդների՝ Բաքվի համագումարից հետո բոլշևիկների տված ոսկու առատ պաշարով անցել էր Օրդուբադ՝ կապ պահելու համար խորհրդային ուժերի և Քեմալի միջև, մի նոր հարձակում է կատարում Կարճան - Կաքավաբերդի ուղղությամբ՝ նպատակ ունենալով Նժդեհին Գեմվազ քաշել, որպեսզի Ղափանում գտնվող կարմիր բանակի գնդերը անարգել ձեռնարկեն դեպի Գեմվազ իրենց ռազմական արշավը։ Բայց Հանքերի կայծակնային գրավումը ի չիք էր դարձրել Խալիլի ծրագիրը։

Տեղեկանալով Գեմվազի վրա Խալիլ փաշայի ուժերի հարձակման մասին՝ հոկտեմբերի 11-ի գիշերը Նժդեհը մեկնում է Մեղրի՝ իր հետ վերցնելով գերի ընկած կարմիրբանակայիններից

¹ Գ.Նժդեհ, Էյեր Լեռնահայաստանի գոյամարտն, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, սպրիլ, թիվ 6, էջ 112։

երեք հոգու, որոնք նույն օրը կազմած և գերիների ստորագրություն կրող գրության հետ Գեներալից Արաքսի ափով պիտի մեկնեին յուրայինների մոտ և այն հասցենին 11-րդ բանակի հրամանատարությանն ու կովկասյան ռազմաճակատի զինվորական կոմիսարին:

Հոկտեմբերի 12-ի առավոտյան Նժդեհը հասնում է Մեղրի: Սակայն նրան հարկ չի լինում անձամբ ղեկավարելու գեներալգիների նոր մարտը, քանի որ մինչև հրամանատարի գալը նրանք կարողացել էին մեծ կորուստներ պատճառելով ետ մղել թուրքական ուժերի հարձակումը: Այդ մասին ՀՀ զինվորական նախարարին (պատճենը՝ սպարապետ Նազարբեկյանին և Հ.Յ. Դաշնակցության բյուրոյին) ուղարկած զեկուցագրում նա նշում էր. «Կոխվր տեղեց երեք օր ու վերջացավ թշնամու կատարյալ պարտությանը: Թշնամին հետապնդվեց մինչև Օրդուբադի դաշտերը: Այդ կովում վերցրել ենք երեք գնդացի, հեռախոսային ապարատներ, հրացաններ ու զրաստներ»¹:

Նժդեհը Մեղրիում երկար չի մնում և նույն օրը՝ հոկտեմբերի 12-ին, գիշերը վերադառնում է Ղափան ու անձամբ գլխավորում շրջանի գյուղերի վերագրավումը:

Համառ մարտեր էին մղվում Ղափանի շրջանի համարյա բոլոր վայրերում: Մի քանի անգամ ձեռքից ձեռք անցան Արծվանիկի, Ինջաբեկի, Կարմրաքարի բարձունքները: Խորհրդային զորամասերի հետ կովում էին Սևաքարի, Շիկահողի և Ղափանի շրջանի ուրիշ գյուղերում կազմակերպված կոմունիստական ջոկատները:

Նժդեհի ստորաբաժանումները շրջապատեցին Բաղաբերդը, որտեղ տեղակայված էր կարմիր բանակի զորամասերից մեկը, որը Միսիանից այստեղ էր բերվել հենց ապստամբության նախօրյակին: Մեծ դժվարությամբ դուրս գալով շրջապատման օղակից և շատ կորուստներ տալով՝ զորամասը Գետաքաղ և Աջիբակ գյուղերի վրայով նահանջեց Ինջաբեկ սարի ուղղությամբ:

Այսպիսով, ընդամենը երեք օրում՝ 1920թ. հոկտեմբերի 10-13-ը տեղի ունեցած կռիվներում զանգեզուրյան ջոկատները ծանր պարտության մատնեցին կարմիր բանակի զորամասերին, որոնք ետ քաշվեցին Ղափանի շրջանի մեծ մասից և, նահանջելով Գորիս տանող ճանապարհով, ամրացան Ինջաբեկ - Կարմրաքար - Կղզաշ բարձունքների բնական ամրություններում:

Նժդեհը Արևիքում գտնվող Աշոտ Մելիք-Մուսայանին գրում էր, որ վախկոտները չէին հավատում, թե Նժդեհը կվերադառնա Ղափան և կրկին կգլխավորի ինքնապաշտպանության գործը: Բայց դա տեղի ունեցավ: «Ես մի խումբ արծիվների հետ վերադարձա՝

հրաժարվելով վերքս բուժելու համար Երևան մեկնելուց: ... Համբուրում են Ղափանի և աշխարհի բոլոր հպարտ ճակատները»²:

Ղափանում տարած հաղթանակը ձեռք բերվեց հերոսական, անձնուրաց պայքարով, որը գլխավորում էին Նժդեհը և նրա հավատարիմ օգնական-զինակիցները, վաշտապետերն ու խմբապետները՝ Գերասիմ Աբաջանյանը, Արմենակ Դավթյանը, Գրիգոր Պողոսյանը, Հովհաննես Տեր-Պողոսյանը, Մուշեղ Ոսկանյանը, Հարություն Գրիգորյանը, Աստվածատուր Տեր-Պետրոսյանը, Տիգրան Ղազարյանը, Կարապետ Նուրիջանյանը, Անդրեաս Տեր-Հարությունյանը, Խեչան Թումանյանը, Բագրատ Մելիք-Քարամյանը, Պատվական Տեր-Գրիգորյանը, Արտեմ Սարգսյանը, Սամսոն Մարտիրոսյանը և ուրիշներ³:

Արևիքում և Ղափանում տարած հաղթանակների լուրը տարածվեց ամենուր՝ հույս ներշնչելով հայերի նվաղած հոգիներին:

Այդ օրերին գրված արխիվային մի փաստաթղթում կարդում ենք.

«Մեր գրիչն անգոր է նկարագրելու Կապան-Գողթի սիրելի հերոս Նժդեհի՝ «երկրորդ Դավիթ Բեկի», «Աժդահա փաշայի» մի տարուց ի վեր այս շրջանում կատարած քաջագործությունները: Տեղի ունեցած բոլոր կռիվներում, որ ճակատում էլ նա հայտնվել է, յուր օրինակով ոգևորել է զինվորությանը ու միշտ գտնվելով առաջին շարքերում՝ տարել է թշնամու վրա փայլուն հաղթանակներ: Չնայած նրան, որ կովի թեժ պահին խփվել է յուր տակի ձին և մի ուրիշ տեղ էլ վիրավորվել է ոտքից, բայց և այնպես ոչ մի ժամանակ կովի առաջին շարքերից չի հեռացել ու իր բարոյական օրինակով շատերին է մղել հերոսական գործեր կատարելու:

Բավական է, որ թշնամին իմանար, որ յուր դիմաց կովողը «Աժդահա փաշան» է, բռնում էր փախուստի ճամփան՝ գլուխը ազատելու համար»⁴:

Թավրիզում գտնվող Գեդեոն Տեր-Մինասյանը այնտեղից Նժդեհին ուղարկած նամակում գրում էր.

«Միքելի Գարեգին, այսօր ցնծում է ամբողջ Թավրիզը՝ Մեղրու և Ղափանի հաջողության լուրերով:

Ղափանի վերագրավումը և ձեռք բերված զինամթերքի և ավարի լուրը ուղղակի հուզեցին մեզ բոլորիս:

Ամենուրեք, ամենքի բերանում հոլովվում է Նժդեհի անունը...:

Մեր սիրտը պայթում է, որ այդ պատմական թուպին թո կողքին չենք:

... Հաջողություն քո սկսած գործին և բարի ելք:

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 73, ք. 8:

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 499, ց. 1, գ. 16, ք. 1-2:

³ ՀՀ ՀՆԿԹԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 162, ք. 1-3, ֆ. 4033, ց. 8, գ. 118, ք. 2-3:

⁴ ՀՀ ՀՆԿԹԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 162, ք. 1:

Համբույրներով՝ միշտ հարգող և սիրող Գ.Տեր-Մինասյան:

Թավրիզ, 16 հոկտ(եմբերի) 1920:

Հ.Գ. Ներսես սրբազանը*, օգտվելով առիթից, օրհնում է քեզ, քո քաջարի զորքին և համբույրում քո ճակատը»¹:

Հարևան Պարսկաստանի կառավարության համակրանքն ամբողջովին բուլշևիկների դեմ կռվող Սյունիքի պաշտպանների կողմն էր: Պարսիկները երկյուղ ունեին, թե զանգեզուրյան պատմեջի անկումը ճանապարհ է բացելու դեպի Իրան: Ռուսի իշխանությունները, անվտանգության շահերից ելնելով, անհրաժեշտ միջոցներ էին ձեռնարկում երկրի հյուսիսային (Անդրկովկասին սահմանակից) նահանգներում քարոզչական և կազմակերպչական աշխատանքներ ծավալած, հատկապես ռուս բուլշևիկ հեղափոխականներին արտաքսելու ուղղությամբ:

Բարվից Երևան ուղարկված մի փաստաթղթում այդ առթիվ նշված էր. «Տեղեկություն ստացանք, որ մեծամասնականները վերջնականապես բողոնում, հեռանում են Պարսկաստանից և իրենց ողջ ունեցվածքը փոխադրել են Բաքու: Այնտեղից նոր վերադարձած մի հայ կոմունիստի պատմելով՝ Սովետական Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականությունն անուղղակի կերպով տապալվեց և այնպիսի ատելություն առաջ բերեց պարսկական ժողովրդի մեջ, որ այսուհետև հազիվ թե մի ռուս կարողանա ոտք կոխել Պարսկաստան»²:

Եթե հաղթական ապստամբությունը Չանգեզուրում և Նժդեհի զինյալների հաջողությունները հայ ժողովրդի ամենալայն խավերում պատճառ էին դարձել հպարտության բուռն զգացումների, ապա ընդհակառակը, Բաքվում և Մոսկվայում դրանք առաջ էին բերել բուլշևիկ ղեկավարների անեզր գայրույթը:

Գ. Չիչերինին և Բ. Լեգրանին հղած հեռագրերից մեկում Սերգո Օրջոնիկիձեն նշում էր. «Ապստամբությունը Չանգեզուրում քևավորել է Հայաստանի կառավարությանը, որը, մեր ունեցած տվյալների համաձայն, չդադարեցնելով իր ընդհատակյա աշխատանքները Չանգեզուրում, նույնիսկ ցամկություն է դրսևորում Չանգեզուրի լեռներում ակտիվորեն հանդես գալ կարմիր բանակի դեմ:

Մենք Հայաստանում կանգնած ենք նոր արկածախնդրության փաստի առջև: Այդպիսի իրադրությունը չի կարելի հանդուրժել: Պետք է լրջորեն զգուշացնել Հայաստանի կառավարությանը, որը

* Խոսքը Թավրիզի հայոց առաջնորդ Ներսես Մեկր-Յոսեփյանի ճառին է:

¹ Գ. Նժդեհ, Իմ պատմականը, էջ 40-41:

² ՀՀ ՀՄԿԳԿՊԸ, ֆ. 4047, ս. 2, գ. 37, ք. 14:

քացահայտորեն կոնֆլիկտի է ձգտում ՌՍՖՍՀ կառավարության հետ»¹:

Ահա այսպես, Հայաստանի կառավարության գործողությունները, որոնք ուղղված էին հանրապետության օրինական տարածքներից մեկի՝ Չանգեզուրի պաշտպանությանը, բուլշևիկ գործչի համար նշանակում էր «արկածախնդրություն», նշանակում էր «քացահայտորեն ձգտել կոնֆլիկտի», իսկ բուլշևիկյան զինված ուժերի անօրինական ներխուժումը նույն հայկական տարածք նրա համար նշանակում էր խաղաղարար առաքելության իրականացում:

* * *

Ղափանում ձեռք բերած հաջողությունը ոգեշնչեց Չանգեզուրի մյուս մասերի պաշտպաններին:

Ղափանին առաջինը հետևեց Սիսիանը: Կապ հաստատելով Նժդեհի հետ՝ Սիսիանի շրջանի ընդհատակը սպասում էր ապստամբության ազդանշանի:

Չանգեզուրյան պաշտպանների համար իրադարձություններն այստեղ հենց սկզբից հաջող ծավալվեցին: Դրա հիմնական պատճառն այն էր, որ 11-րդ կարմիր բանակի՝ Չանգեզուրում գտնվող համարյա բոլոր զորամասերը կռվի էին նետվել Ղափանի և Մեղրու ուղղությամբ, իսկ Սիսիանում մնացել էին փոքր թվով զինվորական ուժեր: Այստեղից, ինչպես ասվեց, մի զորամաս դեռ ապստամբության նախօրյակին գնացել և ամրացել էր Բաղաբերդում, իսկ մի ուրիշ զորամաս անցել էր Նախիջևանի գավառ:

Դրոն, որը մինչ այդ գտնվում էր Վայոց ձորում, 1920թ. սեպտեմբերին, բուրբ-հայկական պատերազմն սկսվելուն պես մեկնել էր ռազմաճակատ և կռվում էր Հայաստան ներխուժած քեմալական զորքերի դեմ: Վայոց ձորում նրան՝ իբրև զորամասի հրամանատարի, փոխարինել էր ցարական բանակի նախկին սպա, ծնունդով Ղափանի Վերին Խոտանան գյուղից, պորուչիկ Պողոս Տեր-Դավթյանը:

Դեռևս հոկտեմբերի 5-ին Պողոս Տեր-Դավթյանն ու նրա զինակիցները հավաքվել էին Ջուլում, որտեղ որոշել էին կապ հաստատել Ղափանի հրամանատար Նժդեհի ու Գորիսի ընդհատակի հետ և սպասել հարմար պահի՝ ապստամբելու համար:

Ջուլի խորհրդակցությունից հետո Պողոս Տեր-Դավթյանը վստահելի մի քանի մարդկանց ուղարկում է Սիսիանի գյուղերը՝ նրանց առջև խնդիր դնելով մոտիկից ծանոթանալ ժողովրդի

¹ ՀՀ ՀՄԿԳԿՊԸ, ֆ. 1022, ց. 5, գ. 361, ք. 18:

քաղաքական տրամադրություններին, պատրաստ վիճակի բերել հակախորհրդային ուժերը: Նրանք իրենց հետ վերցրել էին բուցիկներ գյուղերում տարածելու համար:

Տեղեկություն ստանալով, որ Ղափանում հաղթել է Նժդեհը և, որ Սիսիանի ընդհատակը պատրաստ է անցնելու կոնկրետ գործողությունների, հոկտեմբերի 12-ի լույս 13-ի գիշերը Տեր-Դավթյանը 200 զինվորների հետ Վայոց ձորից անցնում է Սիսիանի գյուղերը: Այստեղ նրան միանում է տեղական ամբողջ զինվորությունը: Համարյա առանց դիմադրության Վայոց ձորի սահմանից մինչև Սիսիանի կենտրոն Ղարաքիլիսա ընկած գյուղերը գրավվում են: Հոկտեմբերի 13-ի կեսօրին հայկական ուժերը գրավում են նաև Ղարաքիլիսա գյուղը: Կարճատև ընդհարումներից հետո ապստամբները հասնում են Ուզ, Աղուղի, Վաղուղի գյուղերի տարածքները և, մոտենալով Գորիսի շրջանի սահմաններին, դիրքեր են գրավում Յայջի գյուղի ուղղությամբ:

Հոկտեմբերի 14-ին ամբողջ Սիսիանի շրջանը գտնվում էր ապստամբների ձեռքին:

Այդ գործողություններն այնքան արագ կատարվեցին, որ Սիսիանի շրջանային ղեկավար աշխատողները, կոմունիստները, գյուղական հեղկոմների անդամները, ըստ էության, չկարողացան որևէ լուրջ հակադեցություն գործել և, խույս տալով ձերբակալությունից, անցան Գորիս:

Բայց ապստամբներին, այնուամենայնիվ, հաջողվեց ձերբակալել շրջանի ղեկավար մի շարք աշխատողների և կարմիրբանակայինների մի մասին: Գերի ընկան և գնդակահարվեցին Զանգեզուրի գավկոմի քարտուղար Քրիստափոր Մկրտչյանը, Սիսիանի շրջանային միլիցիայի պետ Աղայր Խազուլյանը և ուրիշներ:

Հոկտեմբերի 14-ի դրությամբ ռազմաճակատի զիծը Ղափանի շրջանում անցնում էր Ինջաբել - Կարմրաքար, իսկ Սիսիանի շրջանում՝ Ուզ, Աղուղի, Վաղուղի գյուղերից դեպի Գորիս ընկած տարածքներով:

Հայկական զորքերին հաջողվել էր գրավել Ղափանի շրջանի մեծ մասը և ամբողջ Սիսիանի շրջանը: Դեռ խորհրդային էին մնացել Ղափանի մի քանի գյուղեր և ամբողջ Գորիսի շրջանը:

* * *

1920թ. հոկտեմբերի 11-ին 47 հոգուց բաղկացած մի պատվիրակություն՝ Բ.Լեգրանի գլխավորությամբ, Թիֆլիսից ժամանեց Երևան: Պատվիրակության կազմի մեջ էին նաև նշանավոր բուշևիկներ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը և Աշոտ Հովհաննիսյանը: Հայաստանի կառավարությունը, որն անկեղծորեն

ձգտում էր Ռուսաստանի հետ ունենալ միջպետական քաղաքացիական հարաբերություններ, մեծ պատիվներով ընդունեց խորհրդային պատվիրակությանը: Երկու օր հետո՝ հոկտեմբերի 13-ին, սկսվեցին բանակցությունները Լեգրանի և սեպտեմբերի 14-ին Մոսկվայից Երևան վերադարձած Շանի պատվիրակության միջև:

Մոսկվայում ընդհատված և Երևանում վերսկսված հայ-ռուսական այս բանակցությունների ընթացքում համաձայնություն ձեռք բերվեց հայ-բուրքական կոնֆիկտը կարգավորելու գործում Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարության միջնորդության պայմանների վերաբերյալ: Լեգրանը բանակցությունների հենց առաջին օրը պահանջեց հրաժարվել Սևրի դաշնագրից: Դրան հետևեց մյուս պահանջը՝ Հայաստանի երկաթուղիներն անարգել տրամադրել ռուսական կողմին՝ քեմայական զորքերին զենք, զինամթերք և ռազմական այլ բեռներ ուղարկելու համար: Վերջապես, Լեգրանը Հայաստանի կառավարությունից պահանջում էր ընդունել Խորհրդային Ռուսաստանի միջնորդությունը՝ հարևանների հետ հայերի ունեցած սահմանավեճերը լուծելու համար: Հայաստանի պատվիրակությունը կտրականապես մերժեց Սևրի դաշնագրից հրաժարվելու մասին Լեգրանի պահանջը: Երկրորդ և երրորդ պահանջների շուրջ բանակցությունները շարունակվեցին:

Այն օրերին Հայաստանի կառավարությունը կասկածներ ուներ, որ այդ բանակցություններին խորհրդային կողմը ձևական նշանակություն է տալիս, բայց միայն տասնամյակներ անց արխիվային փաստաթղթերը և հրապարակումները լիովին հաստատեցին այդ կասկածները:

Երևանում բանակցությունները սկսվելու հաջորդ օրը՝ հոկտեմբերի 14-ին, Մոսկվայում տեղի էր ունենում Ռ-Կ(բ)Կ Կենտկոմի Քաղբյուրոյի հերթական նիստը: Շատ տարիներ հետո՝ 1965թ., Լենինի երկերի 5-րդ հրատարակության 54-րդ հատորում գետնից փաստաթղթից իմացվեց, որ այդ նույն նիստում բուշևիկների առաջնորդի առաջարկությամբ քննարկվել է նաև Հայաստանում տիրող դրության հարցը, որը Գ. Օրջոնիկիձեի հաղորդման հիման վրա Քաղբյուրոյին էր ներկայացրել Գ. Չիչերինը: Այն վերաբերում էր Հայաստանի կառավարության կողմից հրաժարական տալու հավանականությանը ու իշխանությունը կոմունիստներին փոխանցելու հնարավորությանը և պարունակում էր հետևյալ կետերը.

1. Համաձայնել Հայաստանում խորհրդային իշխանություն հաստատելու համար վճռական գործողությունների դիմելու անհրաժեշտության մասին Հայաստանի Կոմկուսի Կենտկոմի և Ռ-Կ(բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի կարծիքի հետ:

2. Նրան քաղաքական օգնություն ցույց տալ բուրքերի

հետագա առաջխաղացումը կասեցնելու համար:

3. Պաշտպանել նոր, խորհրդային կառավարությունը:

Ռ.Կ(Բ)Կ Քաղբյուրոն ընդունեց Չիչերինի ներկայացրած առաջարկությունները¹:

Իսկ Երևանում Լեզրանի հետ սկսված բանակցությունները առաջ էին գնում դժվարությամբ: Շուրջ երկու շաբաթ տևած բանակցությունների արդյունքում, վերջապես, պատրաստվեց ՌՍՖՍՀ և Հայաստանի Հանրապետության միջև կնքվելիք համաձայնագրի նախագիծ, որը նախատեսում էր.

1. Խորհրդային Ռուսաստանը ճանաչում էր Հայաստանի անկախությունը և ներքին անձեռնմխելիությունը: Հայաստանի անբաժանելի մաս էր համարվում Չանգեզուրը, իսկ Ղարաբաղի ու Նախիջևանի պատկանելության հարցը պիտի քննվեր հետագայում:

2. Խորհրդային Ռուսաստանը պարտավորություն էր ստանձնում միջամտել և կասեցնել ընթացող բուրք-հայկական պատերազմը:

3. 1914թ. սահմանի վրա ստեղծվելու էր չեզոք գոտի, և Հայաստանի ու Թուրքիայի միջև սահմանային վեճերը լուծվելու էին Ռուսաստանի միջնորդությամբ:

4. Հայաստանը համաձայնություն է տալիս, որպեսզի ռուսական զորքերն անցնեն իր տարածքով, ինչպես նաև քեմալական բանակի համար տեղափոխվի զենք ու զինամթերք:

5. Թուրքիա փոխադրվող զենքի 30 տոկոսը պիտի թողնվեր Հայաստանին՝ ինքնապաշտպանության համար:

6. Իր հերթին, Հայաստանն ընդունում էր Խորհրդային Ռուսաստանի միջնորդությունը՝ հարևանների հետ հողային վեճերը լուծելու համար:

7. Խորհրդային Ռուսաստանը պարտավորվում էր Հայաստանին հատկացնել 2.5 միլիոն ռսկի ռուբլի, մատակարարել երկրագործական գործիքներ, վերադարձնել Մոսկվայում գտնվող Էջմիածնին պատկանող գույքը, օգնել Հայաստանին փոխադրելու Ռուսաստանի մի քանի կենտրոններում գտնվող հայկական մշակութային արժեքները, աջակցել հայ գաղթականների վերադարձին Հայաստան:

1920թ. հոկտեմբերի վերջին Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից Բորիս Լեզրանը, Հայաստանի Հանրապետության կողմից՝ Լևոն Շանթը, Համբարձում Տերտրյանը և Լևոն Զարաֆյանը ստորագրեցին ՌՍՖՍՀ և ՀՀ հաշտության պատվիրակությունների եզրափակիչ որոշման արձանագրությունը: Եթե հաշտության պայմանագրի համաձայնեցված նախագծով Հայաստանի և

Ադրբեջանի միջև վիճելի տարածքների հարցի վերջնական լուծումը թողնվում էր անցկացվելիք հանրաքվեին (հոդ.4), ապա եզրափակիչ որոշման արձանագրությունը անվերապահորեն ընդունում էր (հոդ.1) Նախիջևանի և Չանգեզուրի պատկանելությունը Հայաստանի Հանրապետությանը, իսկ Ղարաբաղի մարզը համարում էր Ադրբեջանի տարածք: Արձանագրության այդ մասը ձևակերպված էր այսպես.

«1) ... ՌՍՖՍՀ-ի և Ադրբեջանի ՄԽՀ-ի կառավարությունները ճանաչում են վիճարկելի մարզերի՝ Նախիջևանի և Չանգեզուրի գավառների տարածքների նկատմամբ Հայաստանի Հանրապետության անսասան իրավունքը և այդ գավառների սահմաններից դուրս կրեթեն այն բոլոր զորամասերը, որոնք գտնվում են ՌՍՖՍՀ-ի և ԱՄԽՀ-ի հիմնամատարության ենթակայության տակ:

2) ... Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը, իր հերթին, անվերապահորեն կիրառարվի որևէ պահանջից այսպես կոչված Ղարաբաղի մարզի նկատմամբ, քացառությամբ այն անկյունի, որ առաջացնում են Նոր-Բայազետի գավառի արևելյան սահմանագիծը և Շարուր-Ղարալազյազի գավառի արևելյան սահմանագծի և Չանգեզուրի գավառի հյուսիսային սահմանագծի մի մասը՝ Գիկալդաղ սարից դեպի Չիչաքլի սարն ընթացող պայմանական գծով»:

Եթե համաձայնագրի նախագծում նշված էր, որ հարևանների հետ հողային հարցերը լուծելու համար Հայաստանը ընդունում է Խորհրդային Ռուսաստանի միջնորդությունը, ապա եզրափակիչ որոշման արձանագրության մեջ այդ կետը ստացել էր հետևյալ, ավելի կոնկրետ, ձևակերպումը.

«1. Հայաստանի Հանրապետությունը, ելնելով Թուրքական Հայաստանի մարզերում վիճելի տերիտորիալ հարցերը Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարության հետ բարեկամարար լուծելու դիտավորություններից, պատրաստ է այդ հարցերի լուծման գործում ընդունել ՌՍՖՍՀ-ի կառավարության օժանդակությունն այն քանից հետո, երբ՝

1. Ազգային Մեծ ժողովի կառավարությունն իր զորքերը հետ կքաշի մինչև 1914թ. ռուս-բուրքական նախկին սահմանագիծը:

2. Թուրքիայի Ազգային Մեծ ժողովի կառավարությունը կիրառարվի Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրից և Բաբունի կոնվենցիայից:

3. Թուրքիայի Ազգային Մեծ ժողովի կառավարությունն անվերապահորեն կճանաչի Հայաստանի Հանրապետության անկախությունն այն սահմաններում, որոնք որոշված են ՌՍՖՍՀ-ի

¹ Տե՛ս «Հայաստանի միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923)», էջ 456:

¹ Հ. Տիտուբեան, Հայաստանի Հանրապետության և խորհրդային Ռուսաստանի բանակցությունները-Լևոն Կանի պատմափաստագրություն, «Հայքենիք» ամսագիր, 1954, մայիս, թիվ 5 (379), էջ 7:

և Հայաստանի Հանրապետության միջև կնքված հաշտության պայմանագրով:

«Արտիկշյալ պայմանների կատարումից հետո, ՌՍՖՍՀ բարեկամական օժանդակությամբ, լրացուցիչ կնշակվեն վիճակի տերիտորիալ հարցերի խաղաղ լուծման հիմունքները»:

Թեև համաձայնագրի բոլոր կետերին Լեզրանը տվել էր իր համաձայնությունը, բայց փաստաբուրդը նա չէր ստորագրում, քանի դեռ չէր ստացել կենտրոնի հավանությունը:

Բանակցություններն ավարտելուց հետո Լեզրանը, իր հետ վերցնելով համաձայնագրի բնագիրը և Տրևանում գտնվող ՌՍՖՍՀ միախաչի ժամանակավոր տեղապահ ճշանակելով պատվիրակության անդամ Սիլինին՝ Թիֆլիսի վրայով մեկնեց Բաքու, որպեսզի այնտեղից Մոսկվա փոխանցի փաստաբուրդը, ինչպես նաև դրա վերաբերյալ հայտնի իր հավելյալ նկատառումները՝ կենտրոնից վերջնական համաձայնություն ստանալու համար:

Նոյեմբերի 1-ին Լեզրանը Բաքվից Մոսկվա փոխանցեց համաձայնագրի բովանդակությունը: Մինչ այնտեղից պատասխան կգար, Բաքու եկավ Ստալինը, որի մասնակցությամբ 1920թ. նոյեմբերի 4-ին տեղի ունեցավ Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի և ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի համատեղ նիստ, որտեղ ուրիշ հարցերի հետ քննարկման էր դրված նաև Հայաստանի կացության հարցը: Լեզրանը նիստին զեկուցում ներկայացրեց Հայաստանի ներքաղաքական վիճակի մասին, ինչպես նաև Տրևանից իր հետ բերած ռուս-հայկական համաձայնագրի տեսքը:

Համատեղ նիստը, քննարկելով Հայաստանի քաղաքական կացությունը, գտավ, որ այդ երկրի կառավարությունը փաստորեն չի վերահսկում իրավիճակը, և հատուցեց է նրան տապալելու պահը: Ինչ վերաբերում է համաձայնագրին, ապա դրա վերաբերյալ ընդունվեցին հետևյալ առաջարկությունները.

1. Փաստաբուրդը կարող է ուժ ստանալ միայն ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի համաձայնությունը ստանալուց հետո:

2. Համաձայնագրով նախատեսված Նախիջևանի և Չանգեզուրի հանձնումը Հայաստանին ձեռնտու չէ ռազմաքաղաքական առումով:

3. Հայաստանի հետ կապված հարցերը կենտրոնին պարզարանելու համար անհրաժեշտ համարել Լեզրանի ուղևորությունը Մոսկվա²:

Ի դեպ, նիստում առաջարկվել էր, որպեսզի ռուս-հայկական համաձայնագրի վերաբերյալ ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի հետ Ադրբեջանի

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, գ. 1, գ. 12, ք. 29, գ. 623, ք. 2. «Հայաստանի միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին բարոյականության փաստաթղթերում (1828-1923)», էջ 457-458, Ռ.Լեզրանի միջան, փաստաթղթեր, Օսներ Հայաստանի արխիվների, 1967, թիվ 3, էջ 71-72:

² Նախիջևան-Շարուր 1918-1921թթ.: Փաստաթղթեր և նյութեր, Օսներ Հայաստանի արխիվների, 1993, թիվ 1-2, էջ 314:

կոմկուսի Կենտկոմի և ՌԿ(բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի բանակցությունների կազմակերպումը ստանձնի Ստալինը, որը և տվել էր համաձայնությունը:

Ավելորդ է ասել, որ Ստալինն ամեն ինչ արել էր բավարարելու համար Բաքվի պահանջները և խափանելու ռուս-հայկական համաձայնագրի նախագծի նկատմամբ ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի կողմից դրական վերաբերմունք դրսևորելու ամեն մի փորձ:

Սակայն ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի և արտգործոժողկոմատի ղեկավարների միջև միակամություն չկար ռուս-հայկական համաձայնագրից հրաժարվելու նպատակահարմարության մասին: Մոսկվայում երկուողներ կային քեմալականների կողմից Հայաստանի լիակատար ջախջախման հեռանկարի կապակցությամբ:

Ադրբեջանում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մ. Հարությունյանը ՀՀ արտաքին գործերի նախարարին 1920 թ. նոյեմբերի 9-ին Բաքվից գրում էր. «Քեմալիստների արշավանքի հետ միասին այստեղ սովետական պատասխանատու գործիչների շրջանում նկատվում է մի տեսակ անհամաձայնություն: Կարծես սկսում են հասկանալ, որ եթե այդ արշավանքը հաջողություն ունեցավ, և քեմալիստները միացան Ադրբեջանի հետ, այստեղ կսկսվի մի նոր ֆրոնտ ընդդեմ բոլշևիկների: Ասում են, որ զանազան միջոցներ են ձեռք առնվում ուղղակի կամ Մոսկվայի միջոցով կանգնեցնելու այդ առաջխաղացումը»:

Սակայն Ստալինի հեղինակությունն արդեն բացարձակ էր ընդհանրապես և կովկասյան գործերում՝ առանձնապես: ՌԿ(բ)Կ Բաքվում նրա ներկայությամբ և թելադրանքով նոյեմբերի 4-ին ընդունված որոշման անշեղ կատարմանը խանգարող անհաղթահարելի արգելքներ չկային: Հենց այստեղ Բաքվում, Ստալինը ցուցում տվեց Հայաստանի դեմ ծավալել լայնամասշտաբ գործողություններ:

Բաքվի նշված նիստից հետո Գաղստան ու Թերեքի մարզ մեկնած և այնտեղ խորհուրդների համագումարներին մասնակցած Մերզո Օրջոնիկիձեն նոյեմբերի 19-ին վերադառնալով Բաքու՝ անմիջապես ձեռնամուխ եղավ Ստալինի հանձնարարականի կատարմանը:

Խորհրդային զորեի նոր հարձակումը և դարձությունը

11-րդ կարմիր բանակի հետագա գործողությունների մասին Նժդեկը շատ կարևոր տեղեկություններ էր ստացել գերիներից: Պարզվեց, որ կարմիր բանակը պատրաստվում է առանց ուշացնելու վճռական հարվածով ճնշել Գափանի և Գենվազի ապստամբությունը: Այդ նպատակով կարմիր բանակի հրամանատարությունը գործի դրեց մեծ ուժեր: Մարտի պատրաստվեցին

¹ ՀՀ ՊԿՊԿՊԱ, ֆ. 4047, գ. 2, գ. 37, ք. 14:

ամբողջ 28-րդ լեռնահրաձգային հետևակ դիվիզիան, Գենվազի ճակատի վրա պարտված 20-րդ դիվիզիայի հեծյալ բրիգադը, երկու հետևակ «կովկասյան» գնդեր, Խորհրդային Ադրբեջանի երկու հետևակ բրիգադները, հայերից կազմված կոմունիստական մի գումարտակ: Այդ բոլորին միացավ Հաքյարիի բրբուրյունը՝ իր զինված բանդաներով:

Հոկտեմբերի 13-ին 11-րդ կարմիր բանակի շտաբից 28-րդ դիվիզիայի հրամանատար Նեստերովսկուն կարգադրվեց ոչ մի կերպ թույլ չտալ Ջանգեզուրում գործերի հետագա նահանջ, շտապ վերականգնել խզված կապերը 84-րդ բրիգադի (հրամանատար՝ Գ. Սեմյոնով) զորամասերի միջև, արագորեն խմբավորել բրիգադի՝ հատկապես մեծ կորուստներ կրած 250-րդ և 251-րդ գնդերի ուժերը, քաղաքական լարված աշխատանք տանել գործերի մեջ մարտիկների բարոյական ոգին բարձրացնելու համար: Միաժամանակ կարգադրվեց անհապաղ մարտի մեջ նետել նաև 28-րդ դիվիզիայի՝ դեռևս Ղարաբաղում գտնվող 83-րդ բրիգադը (հրամանատար՝ Վ. Լիտվինենկո):

Բանակի հրամանատարության կարգադրությունը ստանալուց հետո 28-րդ դիվիզիայի հրամանատար Նեստերովսկին առանց ժամանակ կորցնելու ձեռնարկեց դրա կատարումը: Գիվիզիայի շտաբից, որը գտնվում էր Շուշիում, հոկտեմբերի 14-ին նա իր զորամասերին իջեցրեց թիվ 29 հրամանը, որտեղ ասված էր. «Համարյա ամբողջ Ջանգեզուրում բռնկվել է ապստամբություն: Ապստամբած հայերը գրավել են Անգեղակոթ-Ղարաբիխսան, ամբողջ Ղափանի շրջանը և Ողջի չայի ու Մեղրի չայի ավազանները: Նյուվադի գյուղի շրջանում գործող 252-րդ և Կովկասյան 2-րդ գնդերի հետ ունեցած կապը խզված է: Ղափանի աննշան զորամասը շրջապատված է, և նրա վիճակն անհայտ է: 251-րդ հրացանաձիգ գունդը թշնամու դեմ կռվում է Տանձավերից 4 վերստ դեպի հարավ գտնվող Ինջաբեյի բարձունքներում»¹: Հրամանի տեքստում այնուհետև կարդում ենք. «Մեր դիվիզիային հրամայված է պատրաստել հարվածող բռունցք և ուժեղ թափով ջնջել ապստամբությունը, կենդանի բաց չթողնելով ոչ մի բանդիտ»²: 83-րդ բրիգադի հրամանատար Լիտվինենկոյին կարգադրվում էր. «Թիկունքն ապահովելու համար վերցնել Տեղ գյուղում կուլակներից 100 պատանդ, կարմիր գործի թիկունքից մինչև իսկ մի գնդակ արձակելու դեպքում բոլորին գնդակահարել: Ստանալ 84-րդ բրիգադի հրամանատարից մի դասակ հեծյալ, լեռնային հրետանի և, եթե հնարավոր չլինի հարձակման դեպքում օգտագործել, այդ դեպքում գետնով Տեղ գյուղի դիմացի դիրքերում գյուղը ունրակոծել, եթե հարկ լինի»:

84-րդ բրիգադի հրամանատար Սեմյոնովին նույնպես

¹ ՀՀ ԳԽԳՆ, ֆ. 220, ց. 1, գ. 12, ք. 29, տե՛ս նաև ՀՀ ՀԳԽԳՆԳՆ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 139, ք. 1

² ՀՀ ՀԳԽԳՆԳՆ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 139, ք. 4:

³ Նույն տեղում:

կարգադրված էր, «ոչ մի բանդիտի բաց չթողնել»¹: Հրամանի վերջում ասված էր. «Կրկին հիշեցնում և հրամայում են 83-րդ և 84-րդ բրիգադների հրամանատարներին՝ խուսափել ամեն տեսակի մարդասիրական միջոցներից և դաժան լինել ապստամբ բնակչության հետ, որպեսզի նա զգա բանվորական բռունցքի թափը: Դիմադրողներին գերի չվերցնել և կենդանի բաց չթողնել ոչ մի բանդիտի: Միմիայն ապստամբած կուլակներին ոչնչացնելով և նրանց ամբողջ կայքը գրավելով կհասնենք խաղաղության: Եթե հանգամանքները կստիպեն՝ կանգ չառնել ամբողջ գյուղերն ավերելու առաջ, հիշելով այն, որ աններողամտությունը և դաժանությունը, նամանավանդ Կովկասում, կհասցնի լավ հետեվանքի: Գրաված գյուղերում զորամասերը պարենով ապահովել ապստամբների հաշվին: Ես կլինեմ Շուշի՝ դիվիզիայի շտաբում... ինձ ուղարկեցեք ռազմական գործողությունների մասին զեկուցումները՝ յուրաքանչյուր երկու ժամը մեկ»²:

Նույն հրամանով 28-րդ դիվիզիայի գլխավոր խնդիրը նրա հրամանատարը համարում էր. վճռական հարված հասցնելով արագ ջախջախել զանգեզուրյան ջոկատներին և գավառում ամուր հաստատել խորհրդային կարգեր:

Ձորերի օպերատիվ ծրագիրը հետևյալն էր.

1. 20-րդ դիվիզիայի կովկասյան բրիգադը խնդիր ստացավ՝ Արաքսի ափով շարժվել նրա հոսանքն ի վեր և արագ հարվածով հոկտեմբերի 16-ին գրավել Նյուվադի գյուղը: Հակառակ կողմից՝ Նախիջևանից, հարձակում էին սկսելու դեռևս հուլիսի վերջին Միսիանի վրայով այնտեղ անցած 32-րդ և 28-րդ դիվիզիայի զորամասերը և Նյուվադիում միանալու էին 20-րդ դիվիզիայի զորամասերին: Համատեղ բռունցք կազմելով, գործերի այս խումբը արագ գործողություններով պետք է ջախջախեր Նժդեհի ուժերին ու գրավեր ողջ Գենվազը: Ապա այդ միացյալ ուժերը Գենվազի ճակատից պետք է դառնային դեպի Ղափան, թիկունքից խփեին ապստամբներին, փակեին նրանց նահանջի ճանապարհները դեպի Պարսկաստան և լիտվին ջախջախեին: Դրանից հետո միայն այդ ուժերը միանալու էին 28-րդ դիվիզիայի մյուս զորամասերին³:

2. 28-րդ դիվիզիայի 83-րդ բրիգադի հրամանատար Լիտվինենկոյին հրամայված էր. բրիգադի 248-րդ և 249-րդ հրաձիգ գնդերի հազուստ ունեցող բոլոր զինվորներից կազմել միացյալ գունդ, այն միավորել նույն բրիգադի 247-րդ գնդի հետ: Հարվածող այդ բռունցքը, որին պիտի տրամադրվեր նաև 84-րդ բրիգադի հեծյալ լեռնային հրետանու դասակը, հոկտեմբերի 15-ին՝ ժամը 16-ին, կենտրոնացնել Տեղ գյուղում, իսկ հոկտեմբերի 16-ի լուսաբացին

¹ ՀՀ ՀԳԽԳՆԳՆ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 139, ք. 5:

² Նույն տեղում, ք. 6:

³ Նույն տեղում, ք. 1:

վճռական հարձակման անցնելով Ջեյվայի, Արծվահիկի, Բարաբարումի վրա՝ արևելյան կողմից օղակել Ղափանի շրջանը և դաժանորեն ճնշել ապստամբությունը: Գեայի այ կապ պահպանել 84-րդ բրիգադի հետ, իսկ Ղափանը գրավելուց հետո կապակցվել նաև 20-րդ հրաձիգ դիվիզիայի կովկասյան բրիգադի հետ¹:

3. 28-րդ դիվիզիայի 84-րդ բրիգադի հրամանատար Գ. Մեմյոնովի հրամանատարությամբ բրիգադի 250-րդ և 251-րդ հրաձիգ գնդերը Գորիսի շրջանի Տաթև գյուղի մոտերքից սկսվող Գյազբեյ լեռների վրայով հոկտեմբերի 15-ին պետք է վճռական հարձակման անցնեին, Քոչբեկի (Քյամբիլի) լեռնանցքով մտնեին Ղափանի Խալաջ գետի հովիտն ու Ողջի ձորի գյուղերը՝ Ղափանի շրջանը օղակելով արևմտյան կողմից: Այդ գնդերի՝ Գորիսի շրջանից Ղափանի շրջան անվտանգ անցումը ապահովելու համար առանձնացվում էին պահակային ուժեր, որոնք հսկելու էին Ղարաբիխայից, Անգեղակոթից և Բազարայից եկող ճանապարհները, որպեսզի խոչընդոտեն այդ կողմերից 84-րդ բրիգադի վրա հայկական ուժերի ենթարկվող հարձակումը: Բացի այդ, Գորիս քաղաքի դիմաց, նրա արևելյան կողմում դրվում էր բրիգադի 3-րդ թնդանոթային մարտկոցի (հրամանատար՝ Գուսակով) մի դասակ, նպատակ ունենալով արկակոծությամբ զսպել Գորիսի ընդհատակը, եթե նա ապստամբելու փորձ աներ: Մարտկոցի առջև դրված խնդիրը այսպես էր ձևակերպված. «Լինել կատարելապես կովի համար պատրաստ և քաղաքում ապստամբություն ծագելու կամ դրսից հարձակման դեպքում թնդանոթի կրակով անխնա ոչնչացնել բանդիտներին...»²:

Գորիսի շրջանից Ղափանի շրջան անցած 250-րդ և 251-րդ հրաձիգ գնդերը Խալաջ գետի հովիտում և Ողջի ձորի գյուղերում պետք է միանային 28-րդ դիվիզիայի 83-րդ բրիգադի 247-րդ, 248-րդ ու 249-րդ գնդերին և համատեղ հարձակվելով գրավեին Ղափանի հանրերը:

4. Օպերատիվ ծրագրում նախատեսված էին նաև զորքերի պարենավորման և առողջապահական մասերի կոնկրետ խնդիրները:

28-րդ դիվիզիայի կապի պետի ժամանակավոր պաշտոնակատար Գրոմանին հանձնարարված էր ձեռք առնել բոլոր միջոցները՝ Կարաբուլաղի (Կարյազինոյի) վրայով վերստին կապ պահպանելու: Կովկասյան 20-րդ բրիգադի հետ:

28-րդ դիվիզիայի պարենավորման պետը կարգադրություն էր ստացել փոխադրական բոլոր միջոցները կենտրոնացնել ձեռքի տակ և Շուշիի հեղկոմի միջոցով գյուղացիներից հավաքելով 200 սայլ՝ Ավդալարում (հետագայում՝ Լաչին գյուղաքաղաք) հիմնել

մրերքների տեղափոխման կայան, որպեսզի զորամասերը ժամանակին ստանան ուտելիք և ռազմամթերք: Հիշել, որ ապստամբած շրջաններում սննդամթերք հայրաթելու ուղղությամբ դիվիզիայի պարենավորման պետի գործունեությունը կարող է ծախողվել:

Դիվիզիայի առողջապահական մասին հրահանգավորված էր կազմակերպել վիրավոր և հիվանդ կարմիրբանակայինների էվակուացիա՝ Գորիսից Շուշի վերադարձող սայլերով, որոնք մրերք էին տեղափոխելու ռազմաճակատ: Վիրավորների և հիվանդների նախնական բուժումը կազմակերպել Ավդալարում: Միաժամանակ նախօրոք Շուշիում տեղ պատրաստել և վիրակապման համար քավականաչափ նյութ մատակարարել³:

Այդ օրերին Չանգեզուրին սահմանակից աղբբջանական տարածքներում եռուն աշխատանքներ էին տարվում 11-րդ բանակի թնդանոթային կազմերը զանգեզուրյան ճակատ նետելու ուղղությամբ: Հոկտեմբերի 7-ին Աղբբջանում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մ. Հարությունյանը Բաքվից ՀՀ արտգործնախարարին ուղարկել էր հետևյալ գաղտնի գրությունը. «Այսօր ամենահավաստի աղբբջաններից տեղեկացանք, որ Աղբբջանի սովետական իշխանությունը 70-ի չափ ինժեներներ, տեխնիկներ է ուղարկել դեպի Ջիբրայիլի գավառը, որպեսզի փութով այդտեղից սայլի ճանապարհ կառուցեն դեպի Չանգեզուրի գավառի զանազան մասերը: Ենթադրվում է ճանապարհ անցկացնել Ջիբրայիլից դեպի Չանգեզուրի գավառի Թումասլու - Խոջևան և Խանլըղ գյուղերը: Խանլըղից ենթադրվում է մի ճանապարհ տանել դեպի Գորիս և ապա դեպի Ղափան, իսկ մյուսը՝ Գորիսից դեպի Հաջիսամլու: Գնացողներին տրամադրել են խոշոր զուսարներ, որպեսզի աշխատանքները արագորեն առաջ տան և հնարավորություն ստեղծեն դեպի Չանգեզուրի լեռնային մասերը արտիլերիա փոխադրելու և կանոնավոր երթևեկության համար սայլի, կառքի ճանապարհ ունենան այդ գավառում:

Հարկ ենք համարում այդ մասին հայտնել Ձեզ ի տեղեկություն»⁴:

Հոկտեմբերի 14-ի հրամանի և զորքերի օպերատիվ ծրագրի տակ, բացի դիվիզիայի հրամանատար Նեստերովսկուց, ստորագրել էին նաև դիվիզիայի զինվորական կոմիսար Մարաևը և դիվիզիայի շտաբի պետ Ֆրոյովը:

Հոկտեմբերի 14-ի հրամանը ստանալուց անմիջապես հետո՝ նույն օրը, 84-րդ բրիգադի հրամանատար Մեմյոնովը Գորիս քաղաքում գտնվող իր զորքին տվեց թիվ 35 հրամանը, որով 250-րդ և 251-րդ հրաձիգ գնդերի հրամանատարներին կարգադրում էր.

¹ ՀՀ Հիմնօրենք, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 139, ք. 1

² Նույն տեղում:

³ ՀՀ Հիմնօրենք, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 139, ք. 2-3:

⁴ ՀՀ ՊԿՊԸ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 571, ք. 43 և յոթերես:

«Կանգ առնելով ներկայումս գրաված դիրքերում, 24 ժամվա ընթացքում զորամասերը դնել կատարելապես ռազմական վիճակի մեջ և կարգի բերել»։ Հրամանով 251-րդ և 252-րդ գնդերից կազմվում էր նույն՝ 251-րդ համարը կրող մի լիարժեք գումարտակ, որը գործողությունների ընթացքում ժամանակավորապես ենթարկվելու էր 250-րդ գնդի հրամանատարին¹։

250-րդ գնդի հրամանատարին կարգադրվում էր՝ բացի 251-րդ համարը կրող գումարտակից, իրեն ենթարկել նաև հայ կոմունիստներից կազմված ջոկատները՝ դրանք մտցնելով 250-րդ գնդի կազմի մեջ։ Հայ կոմունիստ-միլիցիոներները պետք է կատարեին ուղեցույց-առաջնորդողների դեր։

Մեմյոնովի հրամանում նշված էր, որ 84-րդ բրիգադի շտաբը կլինի Գորիսում, բայց ինքը կովի ընթացքում լինելու է 250-րդ գնդի հետ և երկու ժամը մեկ սպասելու է զեկույցների։

Մեմյոնովի հետ այդ հրամանը ստորագրել էին նաև 84-րդ բրիգադի զինվորական կոմիսար Գորկովենկոն և բրիգադի շտաբի պետ Կրուպեննիկովը։

Պետք է ասել, որ այդ օրերին 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարության կարգադրությունները միշտ չէ, որ էլնում էին զորամասերի իրական հնարավորություններից։ Նշենք այն մասին, որ հարձակողական գործողությունների օպերատիվ հերթական ծրագիրն ընդունելիս հրամանատարությունը կարծես թե այդ ծրագրից ամբողջովին դուրս էր բողել Նժդեհի ուժերն ու հնարավորությունները հաշվի առնելու անհրաժեշտությունը և քամահրանքով էր վերաբերվում դիմադրություն ցույց տալու մասին նրա վճռական հայտարարություններին։ Մյուս կողմից՝ այնտեղ հաշվի չէին առնված սեփական զինվորների կարիքները, այն, որ նրանք տառապում էին ցրտից ու թեքամումից, որի հետևանքով մեծապես պակասել էր նրանց մարտական կորովը։

Չանգեզուրում կովող կարմիր բանակի զորքերին պակասում էին ամենամահրաժեշտ բաները։ Չինվորներից շատերը նույնիսկ շինել չունեին, իսկ պատառոտված ու քրքրված կոշիկները ոտքերը չէին պաշտպանում ցեխաջրերից ու սառնամանիքներից։

1920թ. հոկտեմբերի 13-ին ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի և Համառուսաստանյան Ռազմաօդային ուղարկված զեկուցագրում ասված էր. «Մեր բանակների, մասնավորապես 11-րդի, կոշիկեղենի և համազգեստի վիճակը բառիս իսկական իմաստով աղետալի է։ Չանգեզուրում, Ղարաբաղում, Չաքաբալայում, Դաղստանում տեղացած ձյունը և սկսած աշնանային անձրևները միանգամայն անհնարին են դարձնում մեր զորամասերի առաջխաղացումը և լեռներից իջնող ապստամբների ու քանդիտական ջոկատների

վերացումը։ ...Չանգեզուրում, որը ներկայումս ամբողջովին բռնկված է ապստամբությամբ, քուրքերի հարձակման կապակցությամբ մենք ոչ միայն զրկված ենք այդ ապստամբությունը արագ ճնշելու հնարավորությունից, այլև ենթակա ենք լիակատար ոչնչացման։ Ուստի հարկադրված դիմում ենք ձեզ, խնդրելով արտակարգ կերպով, ամեն կարգի հերթից դուրս, Բաքու ուղարկել 20 հազար ձուրք համազգեստ։ Առանց այդ միջոցառման մենք կարող ենք կորցնել ամբողջ 11-րդ բանակը»²։

Հարձակման նախապատրաստությունը դեռ չէր ավարտվել, երբ կարմիր բանակի հետախուզությունը պարզեց, որ հայերը նպատակ ունեն ապստամբություն բարձրացնել 28-րդ դիվիզիայի այն զորամասերի փկուներում, որոնք տեղաբաշխված են Ռոտանի կիրճի Յայջի գյուղում և նրան հարող տարածքներում։ Ապստամբությունը պետք է իրականացնեին Հալիձոր, Շինուհայր և Խոտ գյուղերի հայկական զինյալ խմբերը։ Դրանք խնդիր ունեին Հալիձոր - Շինուհայր գծով անցնել Յայջի գյուղի բուշևիկյան զորամասի փկուները, հարվածել նրան և հնարավորության դեպքում սեղմել Ռոտան գետի ժայռակոփ ավերին։ Դրանից հետո Դարպասի (Դարաբաս) կողմից եկող Չանգեզուրյան ուժերի օգնությամբ այդ զինյալ խմբերը կարմիր բանակի զորամասերին պետք է ոչնչացնեին Տաթև գյուղի հյուսիսարևմտյան մասը երիզող կիրճերում։

Բայց այդ ծրագիրը ձախողվեց։ Շինուհայր, Հալիձոր, Խոտ գյուղերում կազմվեցին կոմունիստական զինյալ խմբեր, որոնք նախապես փակեցին դեպի Յայջի գյուղի սարահարթը տանող ուղիները։ Այդ խմբերը շուտով միավորվեցին մի ջոկատի մեջ, որը համարվեց Գորիսի շրջանի Յայջի և Նրիցաբումբ (Բարձրավան), ինչպես նաև Սիսիանի շրջանի մի շարք գյուղերի կոմունիստներով։ Չոկատի հրամանատար նշանակվեց Եզոր Հարությունյանը։ Չոկատի մեջ էին մտնում Արսեն Խոյունցը, Լևոն Գալստյանը, Սահակ Աբգարյանը, Ասատուր Խուրշույանը, Սողոմոն Կարապետյանը, Նիկոլայ Հարությունյանը, Խաչատուր Ջոլունցը, Հարություն Մկրտչյանը, Պատվական Հարությունյանը, Սեդրակ Սարգսյանը և ուրիշներ³։ Չոկատը մասնակցեց Յայջի գյուղի մոտ տեղի ունեցած երկու մարտերի, ապա պատրաստվեց 84-րդ բրիգադի 250-րդ գնդի հետ մեկնել Դափանի ռազմաճակատ։

Ամեն ինչ պատրաստի վիճակի մեջ դնելուց հետո, 11-րդ կարմիր բանակի շտաբում մշակված օպերատիվ ռազմական պլանի համաձայն, հոկտեմբերի 15-ին բանակի՝ Չանգեզուրում գտնվող բոլոր զորամասերը կոմունիստական ջոկատների հետ անցան հարձակման։

¹ ՀՀ Հնչյունագրեր, ք. 1022, ց. 8, գ. 139, ք. 15։

² Արմյուր, ք. 85, գ. 13, գ. 57, ք. 12, ՀՀ Հնչյունագրեր, ք. 1022, ց. 8, գ. 136, ք. 1։

³ Մ. Թորոնյան, Ժողովրդական կռիվները Չանգեզուրում, էջ 66։

Հոկտեմբերի 15-ին սկսված համառ ու դաժան կռիվները տևեցին մինչև նոյեմբերի 15-ը՝ ուղիղ մեկ ամիս:

28-րդ դիվիզիայի 83-րդ և 84-րդ բրիգադները և նրանց միացած հայ կոմունիստական ջոկատներն ու աղբյուրեղենների խմբերը Գորիսի շրջանից միաժամանակ շարժվեցին Ղափանի և Սիսիանի ուղղությամբ: «Այս ուժերը, - գրել է Ս. Կրացյանը, - ունեին մեծաքանակ փամփուշտ ու գնդացիքներ, առատ բնդանոթներ, ժողովրդից խլամ հարուստ պարենավորում և տեղափոխության միջոցներ: Թիկունքն ապահովելու համար Գորիսից ու գյուղերից առնված էին հարյուրավոր պատանդներ: Չորամասերի պետերին խիստ հրաման էր տրված՝ լինել անողոր, չխնայել ոչ որի, գյուղերը հողին հավասարեցնել, մեծ ու փոքր շխնայել, գերի չվերցնել»:

Պարզ է, որ կռիվը անողոր էր լինելու:

Առեղի փտանց էր կախվել Չանգեզուրի գլխին: «Մահ կամ ազատություն», «Ազատություն կամ մահ», - այս մտքով էին տոգորված զանգեզուրյան գոյամարտի մարտիկները: Նրանք մահապարտներ էին, ռազմական հզոր ուժերով օղակված մի փոքրիկ լեռնաշխարհի պատանդներ, բայց դեռ՝ ոչ զինաբափ: Հայոց ողբերգական և հերոսական պատումի մի նոր էջ էր հյուսվում՝ արյունով ու կամքով:

Ճակատագրական այդ օրերին աշխարհից կտրված Չանգեզուրին գործնականում աջակից էր միայն Արցախը: Արցախի ոչ քիչ թվով մարտիկներ ու հրամանատարներ կամավոր նետվել էին զանգեզուրյան ազատամարտի մահաբեր կրակների մեջ՝ կատարելով իրենց եղբայրական պարտը:

Չանգեզուրում և Ղարաբաղում լայնորեն տարածվեց հետևյալ հոգեցունց կոչը.

«Չանգեզուրի և Ղարաբաղի հերոսներ:

Հայկական սև լեռների հերոսներ:

Հայեր: Անկեղծ ու հավատարիմ բարեկամներ...

Մենք միշտ հրաժարվել ենք մեր գլուխը խոնարհելուց և միշտ բարձր գոչել ենք մեր իրավունքների մասին, մեր մահատակված եղբայրների և բույրերի մասին՝ օտարների ուրախ խնջույքին:

Եվ այսօր մենք մնացել ենք առանց բարեկամների. մինչև անգամ Ռուսաստանը, որի վրա դարերով և մեծ հույսերով նայում էր տանջված ժողովուրդը, մեզ դավաճանեց և ձեռք ձեռքի տված Քենալ փաշայի, Խալիլ փաշայի, Նուրի բեկի, Քերբալայ խանի ավազակային բանդաների հետ, քարուքանդ է անում մեր գյուղերը, ներս է խուժել մեր լեռները, որպեսզի արյան հեղեղների մեջ խորտակի մեր մանուկ ազատությունը:

Բայց մեր թշնամիները դառը կերպով սխալվում են: Կրացվեն

¹ Ս. Կրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 549:

խարված ռուս ժողովրդի աչքերը, և իրենց ազատության համար զոհվող մարմինները չեն գնա փոքր հայ ժողովրդի ազատության դեմ ...

Չանգեզուրի և Ղարաբաղի հայեր:

Մեր հայրենիքը ձեզ է սպասում, սպասում է ձեր զոհողություններից այն բանի համար, որ նա տվել է ձեզ կյանք, ձեզ տվել է անուն և փառք:

Բուժեր նրա վերքերը, կանգնեցրեք արյունը...

Միևնույն մոր զավակներ: Այս ծանր բուպեին կյանքի և մահվան առջև ձեռք-ձեռքի տված միացե՛ք հարազատ ժողովրդի դրոշակի շուրջը և ... կանգնեք հայրենիքի զոհվող մարտիկների շարքերում կովելու հայրենիքի ազատության համար»:

Ռազմական գործողությունները սկսելու հաջորդ օրը՝ հոկտեմբերի 16-ին, 28-րդ դիվիզիայի հրամանատար Նեստերովսկին և դիվիզիայի զինվորական կոմիսար Սարաևը, իրենց հերթին, մի առանձին կոչով դիմեցին Չանգեզուրի, Նախիջևանի և Շուշվա շրջանների ժողովրդին: Նրանում ասված էր, որ «Չանգեզուրի ազգաբնակչությունը սուղորված է Նժդեհի և նրա արբանյակների կողմից», որ «բանդիտները կարմիր զորամասերին կատաղի դիմադրություն են ցույց տալիս», քանի որ գիտեն, որ սնտենում է իրենց վախճանը: Նժդեհի և նրա համախոհների քարոզչության ազդեցության տակ ապստամբելով և իր գեներն ուղղելով կարմիր բանակի դեմ՝ «Չանգեզուրի ազգաբնակչությունը սնտացել է, որ այդ բանակը աշխատավորներին ազատել է ճրիակերների, պարազիտների, գեներալների, հողատերերի, բուրժուազիայի և կուլակների ծանր լծից»: Դիվիզիայի հրամանատարը այնուհետև շեշտում էր. «Թող Չանգեզուրի ողջ ազգաբնակչությունը իմանա, որ կարմիր բանակը որքան բարյացակամ է աշխատավորության հանդեպ, որքան որ իր կյանքն է զոհում աշխատավորության երջանկության համար, այնքան էլ խիստ է ու անողոր իր թշնամիների նկատմամբ: ...Քանի ուշ չէ, վերադարձե՛ք ձեր խաղաղ աշխատանքին, հանձնե՛ք ձեր գեները...»

Ապստամբներին գերի ընկած հիվանդ, վիրավոր կարմիր զինվորները և տեղական կազմակերպությունների կոմունիստները պետք է գերմ լինեն բռնություններից և վերադարձվեն...

Վտնդեցե՛ք Նժդեհին և նրա արբանյակներին, որոնք իրենց հետ քերում են աղքատություն և քայքայում: Կարմիր բանակը ձեզ

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 190, ց. 1, գ. 43, ք. 1:

բերում է ազատություն, բախտավոր ու խաղաղ կյանք»¹:

Ապստամբությունը ճնշելու համար գործառնների մեծ մասը ուղարկելով Ղափանի և Սիսիանի շրջանները՝ դիվիզիայի հրամանատարը տագնապում էր, որ դրանով իսկ թուլացրել է քիկունքը՝ Գորիսը, որտեղ նույնպես ապստամբություն էր սպասվում: Ահա թե ինչու, Գորիսի ընդհատակը սարսափի մատնելու և զսպելու համար, նրա հրամանով հոկտեմբերի 16-ին Կոռնիձոր գյուղում գնդակահարվեցին 13 հայ բանտարկյալներ, որոնցից 6-ը՝ կոռնիձորցիներ: Նրանք բոլորը մեղադրվել էին հակաբոլշևիկյան գործունեության մեջ: Հաջորդ օրը՝ հոկտեմբերի 17-ին, Նեստերովսկին հատուկ հրամանով բնակչությանը տեղյակ պահեց կատարված «արդարացի պատժի» մասին: Հրամանի 5-րդ կետում նշված էր. «Զանգեզուրի գավառի Կոռնիձոր գյուղի բնակիչներ Ավագիմ Պողոսյանը, Սիմոն Պողոսյանը, Շամիր Կարապետյանը, Ալեքսանդր Հասրաբովը, Հակոբ Վանեսյանը և Ահարոն Ղահրամանովը գնդակահարված են՝ հակահեղափոխականության և կոմունիստների ծնողներին ծաղրելու համար»: Այդ օրը Գորիսի կենտրոնական բանտում, որը լիքն էր բանտարկյալներով², սվիններով սպանվեցին նաև Համբարձում Սարգիսյանյանը (Յապոնացի Սարո), որը հեղափոխական գործունեության համար 10 տարի շրջաններ էր կրել ցարական բանտերում, Ավանես Մալինցյանը, Ալեքսանդր Միրաքյանը, Բախչի Սարգսյանը, Ալեքսանդր Տեր-Մկրտչյանը, Համբարձում Շալունցը և ուրիշներ:

Իսկ մինչ այդ եղեռնագործները հոկտեմբերի 16-ին Գորիսի բանտում գնդակահարել էին 19 ուս կարմիրբանակայինների և մեկ հայ զինվորի, որոնք հրաժարվել էին Ղափան գնալ և կռվել ապստամբների դեմ³:

1920թ. հոկտեմբերին տեղի ունեցած Ադրբեջանի կոմունիստական կուսակցության համագումարում Զանգեզուրի գավառից «ընտրված պատգամավոր» Հայրապետ Տատյանը հպարտությանը զեկուցում էր, որ կարմիր բանակի գավառ մտնելուց հետո «բոլոր դաշնակները գնդակահարվել են... Տերտերների հետ մենք այլ կերպ ենք վարվել՝ մի մասը ձերբակալվել է, որոնցից ոմանք գնդակահարվել են, որոնց թվում եղել է նույնիսկ մեկ մետրոպոլիտ»:

Զանգվածային բռնությունների, ձերբակալությունների ու գնդակահարությունների հիմնական նպատակն էր՝ վախ ու սարսափ տարածել բնակչության մեջ: Բայց այդ գործողու-

թյունները հակառակ արդյունք էին ունենում:

Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարության կողմից այդ օրերին կառավարությանը գրած մի տեղեկագրի մեջ կարդում ենք. «Ղափանը Նժդեհի ղեկավարությանը շարունակում է պահպանել իր անկախությունը և հերոսական կռիվ է մղում բուրքերի ու ռուս բոլշևիկների դեմ: Բոլշևիկները, որոնց հաջողվել է գրավման տակ պահել Ղափանի գյուղերի մի մասը, դիմում են ամեն տեսակ վայրագությունների՝ գյուղերը հրդեհի են մատնում, ղեկավար գործիչներին՝ գնդակահարում: Չնայած դրան, Ղափանը և Գորիսը ընկճված չեն և շարունակում են անհավասար կռիվը»⁴:

Այդ բանը լավ էր ըմբռնում կարմիր բանակի հրամանատարությունը, որը մտավախություն ուներ, թե դաժանությունները գուցե իրենց նպատակին չհասնեն: Ուստի նա անհրաժեշտ համարեց բացատրություններով դիմել գավառի բնակչությանը և բռնություններն ու գնդակահարությունները արդարացնելու փորձեր անել:

Այդ նպատակին էր ուղղված, մասնավորապես, 28-րդ դիվիզիայի հրամանատար Նեստերովսկու հերթական հրամանը, որտեղ նա նորից անդրադառնում էր գնդակահարությունների խնդրին: «Արոհիչյալ անձնավորությունները, - ասված էր հրամանում, - գնդակահարված են որպես իսկական հակահեղափոխականներ և բանվորագյուղացիական իշխանության ակնհայտ թշնամիներ: Նրանք վարում էին պրովոկացիոն աշխատանք, որպեսզի ձեզ բարձրացնեն կարմիր բանակի դեմ, այնպիսի բանվորների և գյուղացիների դեմ, ինչպիսին դուք եք: ...Բանվորագյուղացիական իշխանության թշնամիներ, զգուշացեք, դողացեք, որովհետև հեղափոխությունն իր հաղթական ընթացքի ժամանակ կանգ չի առնում զոհերի առաջ:

Հայաստանի պրոլետարներ, լավ հասկացեք, որ կարմիր բանակը եկել է Զանգեզուր ոչ թե ձեզ տիրելու, ձեզ շահագործելու ու կեղծելու համար, ինչպես այդ անում էր հին ցարական կառավարությունը և ինչպես հիմա անում են հայ դաշնակները. կարմիր բանակը եկել է ձեզ և ձեր հարազատներին ազատելու կուլակների, զազան մաուգերիստների, բանդիտ Նժդեհի, Դրոյի և մյուսների բռնություններից, որոնք ուզում են ձեզ բարձրացնել Խորհրդային Ռուսաստանի և Ադրբեջանի պրոլետարիատի դեմ:

Դարաբաղի, Զանգեզուրի և Նախիջևանի պրոլետարներ և չքավոր գյուղացիներ, լավ հիշեցեք, որ հիմա ահագին աշխատանք է տարվում ստեղծելու նոր հասարակարգ, որտեղ չի լինի ֆաբրիկանտների, հողատերերի և կուլակների իշխանությունը, այլ կլինի ազատության, հավասարության, եղբայրության և խաղաղ,

¹ ՀՀ ՊԿՊԸ, ֆ. 1022, գ. 8, 4, 139, ք. 18-19:

² 1920թ. հոկտեմբերի 6-ից մինչև նոյեմբերի 19-ը ժամանակաշրջանում բոլշևիկները Գորիսի կենտրոնական բանտ լին նստել 763 մարդ (տե՛ս «Արևոտ գիրք», էջ 24):

³ «Արևոտ գիրք», էջ 23:

⁴ ՀՀ ՊԿՊԸ, ֆ. 200, գ. 1, գ. 632, ք. 3:

¹ ՀՀ ՊԿՊԸ, ֆ. 200, գ. 1, գ. 632, ք. 9-10:

հանգիստ կյանքի թագավորությունը:

Խորհրդային իշխանությունը վերջին անգամ դիմում է ձեզ. կանգնեցե՛ք խաղաղ կյանքի ուղիղ ճանապարհի վրա, մի՛ լսեք ձեր բշտամի դաշնակցականներին, հեղափոխության և ժողովրդի բշտամիներին. կուտ միացե՛ք կարմիր բանակին՝ ոչնչացնելու մեր բշտամիներին, որոնք ձեզ ուզում են ապստամբեցնել: Թող անիծված լինեն Ղարաբաղի, Չանգեզուրի և Նախիչևանի բանվորների և գյուղացիների բշտամիները՝ դաշնակները, հակահեղափոխականները:

Կեցցե՛ կարմիր բանակը, որ պատժում է ժողովրդի բշտամիներին:

Կեցցե՛ Խորհրդային իշխանությունը Հայաստանում:

Կեցցե՛ համաշխարհային պրոլետարական հեղափոխությունը¹:

Խորհրդային հրամանատարությունից զատ թռուցիկներ ու կոչեր էր տպագրում ու տարածում նաև Գորիսի գավառային հեղկոմը: Հոկտեմբերի 21-ին, այսպես կոչված, «գյուղացու շարքավա» կապակցությամբ տպագրվեց ու տարածվեց «Չանգեզուրի չքավոր գյուղացիներին» կոչը, հոկտեմբերի 26-ին՝ «Կոչ Չանգեզուրի գյուղացիներին»:

Առաջին կոչում ասված էր.

«Ընկեր գյուղացիներ:

Կոմունիստական (բոլշևիկյան) կուսակցությունը միակ կուսակցությունն է, որ պաշտպանում է ձեր շահերը, խորհրդային իշխանությունն է, որ կռվում է ձեզ կեղեքողների, ձեր արյունը ծծողների դեմ, բանվորությունը ձեր միակ զինակիցն է ու բարեկամը:

Ընկերներ, բանվորությունը, նրա առաջնորդ կոմունիստական կուսակցությունը, շատ լավ գիտե, որ դուք վատ դրության մեջ եք, գիտե, որ դուք մերկ եք, շոր չունեք, նավթ չունեք, աղ չունեք, մի խոսքով՝ ձեր տնտեսությունը քանի գնում քայքայվում է, ձեր դրությունը քանի գնում վատանում է...

Հաստատվորներից կաշառված ազնետները ձեր մեջ խռովություն են սերմանում մեր դեմ՝ բանվորությանը թույլ չտալով, որ նա ձեզ համար անհրաժեշտ գործիքներ ու մթերքներ պատրաստի:

Ընկեր գյուղացիներ, դուք էլ լավ պիտի ճանաչեք ձեր իսկական բշտամիներին, պիտի կռվեք հարուստների, նրանց կողմից կաշառված զանազան մութ անձնավորությունների դեմ, որպեսզի բանվորությունը հանգիստ կարողանա ձեզ օգնել իր ունեցած ապրանքներով, իսկ դուք ձեր ունեցած հացով՝ բանվորներին:

¹ «Արևոտ գիրք», էջ 67:

Միայն բանվորների և չքավոր գյուղացիների միության մեջ է մեր փրկությունը: Հակառակ դեպքում կստացվի այն, ինչ հիմա մեր գավառում է, մենք կմնանք սոված ու մերկ:

Ընկեր գյուղացիներ, կազմակերպվում է «գյուղացու շարք»²: Մի ամբողջ շարքավա ընթացքում բանվորությունն ամենայն կերպ պետք է օգնի գյուղացիներին: Այդ շարքավա ընթացքում գյուղացիները ձրի, առանց որևէ վճարի, կստանան աղ, նավթ, շոր, լուցկի, հնարավորության սահմանում՝ կշինվեն ճանապարհները, կվերաշինվեն ձեր երկրագործական գործիքները...

Չանգեզուրի հեղկոմի նախագահ
Էր. Բակունց

Չանգեզուրում «գյուղացու շարքը»
կազմակերպող հանձնաժողովի նախագահ՝
Ա. Շահելդյան¹:

Սկզբում կարծես թե բոլշևիկների գործերը վատ չէին գնում:

Ռուսական զորամասերը ռուսների տարափ տեղալով՝ հարձակվում էին Ասկյուլում -Ղզղաշ - Ինջաբեկ գծով՝ այսինքն՝ Ղափանի հյուսիսարևելյան ամբողջ սահմանի վրա:

Չախ թևում՝ ճակատեն գյուղի վրա սկսած հարձակումը, սակայն, հաջողություն չբերեց: Խորհրդային զորամասերը ստիպված էտ քաշվեցին:

Ռազմաճակատի կենտրոնական մասում կարմիրբանակայինների գործերը հաջող էին գնում. հոկտեմբերի 17-ին նրանք գրավեցին Արծվանիկ գյուղը, ապա առաջ շարժվեցին դեպի Ղափանի հանրեր:

Այ թևում մխրճվելով Տարևի և Ղափանի միջև՝ ռուսական զորամասերն ամեն ջանք գործադրում էին գրավելու Խոտանան գյուղը:

Ռազմաճակատի կենտրոնական մասում անընդհատ գործում էին երկու դաշտային թնդանոթները, իսկ թևերից անդադրում կրակում էին 40-ի չափ զնդացիները:

Նժդեհը Բաղաբերդի շրջանից Խուստուպի վրայով մեկնում էր Գեճվազ, երբ ճանապարհին սուրհանդակները նրան են հասցնում Ղափանի Ազգային խորհրդի նախագահ Մամսոն բեկի՝ Հանրերից գրած գրությունը՝ հետևյալ բովանդակությամբ. «Ղափանում դրությունը շատ լուրջ է: Խոտանանից մինչև Չեյվա ամբողջ տարածության վրա բշտամին է կանգնած: Անհամբեր սպասում ենք Ձեր գալստյան»²:

Ստանալով այս գրությունը՝ Նժդեհը, սակայն, շարունակում է ճանապարհը: Չհասած Խուստուպի կատարին՝ Մամսոն բեկից

¹ «Արևոտ գիրք», էջ 11-12:

² Գ. Նոյնեճ, Էջեր Լ. Նոյնեճի հիշատակի գոյամարտն, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, սափի, թիվ 6, էջ 113:

նրան են քերում երկրորդ գրությունը. «Նորից խնդրում են, աղաչում հասնք, հասնք: Այսօր մեծ կոիվ կար: Տղաներին իսկույն ուղարկեցի. դեռ լուր չունեն»¹:

Նժդեհը ստիպված վերադառնում է Հանքեր և անմիջապես Ինջաբեյի ճակատ է ուղարկում հետևյալ հրահանգը.

«Խուսափել ցերեկվա գրոհներից և զոհեր տալուց: Ընդունել «Մորճն ու Ոստայնը» ձևը և սպասել ինձ: Չեզ մոտ կլինեն մի ժամեն: 1920թ. 17 հոկտեմբերի, ժամը 14.20, Հանքեր»²:

Նժդեհը շտապ կազմակերպում է քիկնային մի զորախումբ՝ վաշտապետ Կարապետի գլխավորությամբ, որը Գետաքաղի բարձունքներով ուղղությամբ է վերցնում դեպի Տափասար՝ անցնելու համար հակառակորդի քիկուները, իսկ ինքը անցնում է Ինջաբեյի ճակատ:

Նշված ժամին Նժդեհը գալիս է Ինջաբեյ և անմիջապես ձեռնարկում պաշտպանական գծի ստուգումը, գրույցներ ունենում մարտիկների հետ, նրանց հաղթանակի հավատ ներշնչում: Նա իր վրա է վերցնում իր իսկ ծրագրած ռազմական գործողության դեկավարումը:

Կարծես քե 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարության օպերատիվ մարտական պլանը կենսագործվում էր: Բայց հարձակման սկզբից ընդամենը երկու օր անց՝ հոկտեմբերի 17-ից, վիճակը սկսեց փոխվել: Առաջ ընթացող խորհրդային զորամասերն ավելի ու ավելի սպառնալիորեն էին կտրվում քիկուներից: Ռազմաճակատի բոլոր տեղամասերում և Գափանում, և Գենվազում, նրանց համար ստեղծվում էր ծայրաստիճան աննպաստ վիճակ:

Հոկտեմբերի 18-ի լուսաբացին Նժդեհն իր զորամասերին ու գայլավաշտերին տանում է հակահարձակման: Հանկարծակի և հզոր գրոհով Խոտանանից հարձակված Նժդեհի զորախումբը խուճապի է մատնում խորհրդային ուժերին, որոնք սկսում են նահանջել Ինջաբեյի ամբողջ ճակատի վրա: Միաժամանակ Կարապետի հրամանատարությամբ գործող զորամասը, Տափասարի կողմից քանցում կատարելով, անցնում է կարմիրբանակայինների քիկուները և ուժգին գրոհով նոր խուճապ առաջացնում նրանց շարքերում:

Ռազմաճակատի այս հատվածից բուլշևիկյան զորքերի խուճապահար նահանջի պահին քիկուներում Տաքև գյուղում, Նժդեհի կողմնակիցները ապստամբում են և գրավում ոչ միայն Տաքև, այլև Տանձատափ, Սևարանց, Մալղաշ, Աղվանի գյուղերն ու դրանց հարող տարածքները: Խորհրդային բրիգադի նահանջի

¹ Գ. Նժդեհ, Ելիք Լեռնահայաստանի գոյամարտն, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, ապրիլ, թիվ 6, էջ 113:
² Նույն տեղում:

միակ՝ Տաքև - Հալիձոր - Գորիս ճանապարհը փակվում է: Շուտով վրա են հասնում և կարմիրբանակայիններին քիկուներից հարվածում Միսիանի կողմից Տաքևի տարածքներ մտած զանգեզուրյան զորամասերը՝ Պողոս Տեր-Դավթյանի և սպա Տեր-Պետրոսյանի գլխավորությամբ: Խորհրդային ուժերի մի մասը, ավելորդ համարելով դիմադրությունը, հանձնվում է: Մնացած մասը խուճապահար նահանջում է՝ մեծ կորուստներ կրելով Պողոս Տեր-Դավթյանի ուժերի հարվածներից:

Կարմիր բանակի զորամասերի գործերը վատ դասավորվեցին նաև ռազմաճակատի կենտրոնում: Արժվանիկը գրավելուց հետո Չեյվա - Արժվանիկ գծով դեպի Գափանի հանքեր հարձակվող 84-րդ բրիգադի զորամասերն այստեղ հանդիպեցին ուժգին դիմադրության: Բրիգադի զորքերին սկզբից հաջողվեց սեպածև մխրճվել զանգեզուրցիների դասավորության մեջ: Բայց, նախապես չմտահոգվելով անհրաժեշտ հետախուզական տվյալներ հայթայթելու հարցով, բրիգադի հրամանատարությունը չկարողացավ ճիշտ գնահատել ռազմական իրադրությունը և Նժդեհի ուժերը: Ոչինչ չարվեց ամրապնդելու առաջ շարժվող և քիկուներից կտրված զորամասերի թևերը:

Գափանի հանքերում Նժդեհի զորամասերը և գայլավաշտերը, երեք-չորս օր պաշտպանական մարտեր մղելուց հետո, հոկտեմբերի 19-ին և 20-ին, հակահարձակման անցան: Նրանց հաջողվեց շրջապատել կարմիրբանակայիններին: Մեծ կորուստներ տալուց հետո բուլշևիկյան զորամասը դադարեցրեց դիմադրությունը: Հայերը գերեցին մոտ 500 զինվոր:

Նժդեհը գրել է. «Հոկտ. 18-ի երեկոյան մեր սահմանների վրա արդեն թշնամին չկար: Մեր հաղթական վաշտերը բազմաթիվ գերիներով, թշնամուց խլած գնդացիներով, հրացաններով, հեռախոսային ապարատներով, խրամատաշինական գործիքներով և դրոշակներով վերադառնում էին Հանքեր՝ տոնելու իրենց նոր հաղթանակը: «Մորճն ու Ոստայնը» հաղթել էին և այս անգամ: Մարդկային կորուստ գրեթե չունեինք: Թշնամու կորուստը ավելի քան մեծ էր»¹:

Հոկտեմբերի 19-ին Նժդեհը Գափանի հանքերից ՀՀ զինվորական նախարարին (պատճենները՝ սպարապետ Նազարբեկյանին, պառլամենտի նախագահին և Հ. Յ. Գաշնակցության Բյուրոյին) հաղորդում էր.

«Օրդուբադն ու Չանգիլանը նորից սկսեցին իրենց հարձակումը հերոսական Գենվազի մի բուն ժողովրդի վրա: Թշնամու ուժերը հասնում են մի քանի հազարի: Հարձակվողների 70 տոկոսը թուրք է: Օրդուբադի ճակատից հարձակվողների մեջ կան նաև օսմանցիներ: Կասկածից դուրս է, որ թշնամին վճռել է գրավել

¹ Գ. Նժդեհ, Ելիք Լեռնահայաստանի գոյամարտն, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, ապրիլ, թիվ 6, էջ 114:

Գեներալը և սրի քաշել նրա գերագանցորեն մարտունակ ու քաջանուն ժողովրդին: Պարսկական ափից հաղորդում են ինձ, որ բշնամին դեպի Գեներալ է շարժում նաև մի մեծ խուժան՝ քալանի և կոտորածի նպատակով: Ի սեր Գեներալի, Գորթանի և Ղափանի մարտնչող ժողովրդի, որը ոչինչ չխնայեց Հայաստանի նախադուռն ու ամրությունները պաշտպանելու համար, որը չորրորդ ամիսն է, ինչ համուն իր հարազատ հանրապետության իր լավագույն մարտիկների ազնիվ արյունն է գոհի սեղան հանում, օգնություն հասցրեք ինձ գործով, քնդանոթով ու ռազմամթերքով»¹:

Այնուհետև Նժդեհը տեղյակ էր պահում, որ կռիվները շարունակվում են նաև Ղափանում, ուր «մի խենթ գրոհով» Ինջարեյի ճակատում հաջողվել էր մասամբ ջարդել, ապա ութ զնդացիների հետ գերի վերցնել խորհրդային 250-րդ հեծելազուն-ըր:

Բոլշևիկյան հրամանատարությունը կռիվների ծանրության կենտրոնը փոխադրել էր Ղափանի հյուսիսարևելյան ճակատ և կռվում էր գերադաս ուժերով: Իսկ հայկական վաշտերի զինամթերքը սպառվելու վրա էր: «Ռազմամթերքի սուր կրիզիսը և քնդանոթների բացակայությունը կարող է պատճառ դառնալ Ղափանգոտրի հերոս ժողովրդի ոչնչացմանը,- զինվարական նախարարին հաղորդում էր Նժդեհը: Սա չորրորդ հարձակումն է Օրդուբադի կողմից: Օսմանյան հայակեր ավանտյուրիստներին Գեներալի ժողովրդի ազնիվ արյուն է պետք:

Ի սեր Աստծո և իմ թափած գերմարդկային աշխատանքների՝ արագացրեք օգնությունը:

Ըստ իս, Կապարգողը փրկելու համար պետք է կամ անմիջապես գրավել Նախիջևանը, կամ թե Լեզրանի միջոցով լավ կլիներ Նախիջևան - Օրդուբադ մի խառը կոմիսիա ուղարկել, դադարեցնել Օրդուբադի և Գորիսի անվերջ հարձակումները՝ Չանգեզուրի այս կամ այն շրջանի վրա: Օգնություն, օգնություն, օգնություն՝ իր վերջին փամփուշտը կրակող Ղափան - Գեներալին»²:

Չսպասելով պատասխանի՝ Նժդեհը հաջորդ օրը՝ հոկտեմբերի 20-ին, Հանքերից հետևյալ երկրորդ նամակն է գրում ՀՀ զինվորական նախարարին (պատճենները՝ սպարապետ Նազարբեկյանին, պառլամենտին, Հ.Յ.Գաշնակցության Բյուրոյին, Չանգեզուր - Ղարաբադի կոմիտեին և «Յառաջ» թերթին)։

«Ես լռել չեմ կարող: Բայց ինչ արժե՞ անվերջ, անհավասար կռիվներում արնաքան և ուժասպառ եղած, մի ժողովրդի մեռող դեկավարի ճիշդ, ցավը, հարայը:

Ես մեռնում եմ. գիտե՞ք՝ ինչ է նշանակում սա: - Այն, որ ինձ հետ մեռնում է նաև իր ռազմական խոյանքներով մեր վերջին երկու տարվա պատմությունը՝ զարդարող Ղափան - Գեներալ - Գորթանի հերոսական ժողովուրդը:

Ես հաղթում եմ, ջարդում բշնամու գնդերը, հարյուրներով գերի վերցնում, զինաթափում, բայց և այնպես ինձ պարտված եմ զգում և մեռնում: Գիտե՞ք՝ ինչ է նշանակում սա: - Այն, որ տեսնում եմ, որ վերջ չկա բշնամու հարձակումներին, որ ես իմ բոքերի վերջին կտորն եմ մաշում, իսկ ժողովուրդը վերջին փամփուշտն է վառում:

Հաղթել և իրեն պարտված զգալ! Այդ տրագեդիան զգալու համար պետք է սիրտ ունենալ, սիրտ: Այսօր Կապարգողը օղակող բշնամին՝ «տվեաականացնելու» տեղ միայն կտորում է և քալանում:

Մեծամասնականների տեղ այժմ արյան տենչով խելագարված բուրք կանոնավոր ուժերն ու հսկայական խուժաններն են պաշարել իմ շրջանները:

Իհարկե պարոն Լեզրանը գիտե այդ և դիվանագիտորեն լռում է: Մինչև այդ մարդը կասե յուր խորհրդավոր խոսքը, Կապարգողի տրագիկ ժողովուրդը կարող է քայքայված լինել: Արագացրե՛ք, արագացրե՛ք օգնությունը, երև պետք է այդ գերագանցորեն հայրենասեր և քաջագործ ժողովուրդը:

Գիտեք, չէ՞, որ այդ ժողովուրդը գոհ է գնում ի դեպ Երևանն ունեցած ջերմ հավատին: Օգնություն՝ ն, օգնություն՝ ն»:

Եթե ահալոր դժվար էր զանգեզուրյան ուժերի համար, ապա կարմիր բանակի զորամասերի դրությունն ուղղակի աղետալի էր:

Ղափանից նահանջող զորամասի մնացորդները այնպես էլ չկարողացան մարտական վիճակի գալ: Օգտվելով բրիգադի հրամանատարության տակտիկական կոպիտ սխալներից՝ Նժդեհի ջոկատները սկսեցին նահանջող զորամասերի վրա գրոհել կողերից: 84-րդ բրիգադի մնացորդները Չեյվա - Արծվանիկ - Տանձավեր գյուղերի շրջանում նոր շրջապատման մեջ ընկան, կրեցին կենդանի ուժի մեծ կորուստներ: Չարդուփշուր եղած բրիգադի շնչին մասը Բաղուրդանով նահանջեց դեպի Խոտանան:

Ռազմաճակատի այս հատվածում Նժդեհի զորամասերի ձեռքն անցան տասնյակ զնդացիներ, հարյուրավոր հրացաններ, մեծաքանակ ռազմամթերք:

Հանդիպելով Նժդեհի զորամասերի ուժին դիմադրությանը՝ ստիպված պաշտպանության անցան նաև Արաքս գետի ափով դեպի Նյուվադի գյուղը հարձակվող 20-րդ դիվիզիայի զորքերը:

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 73, ք. 14:

² Նվաստի ունի Գորիս գրաված կարմիր բանակի զորքերին:

³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 73, ք. 15-17:

⁴ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 73, ք. 4:

Գենվազում տալով մեծաթիվ զոհեր՝ այդ գորքերը խուճապահար վերադարձան Ադրբեջանի տարածք՝:

Գենվազում ջախջախված ուսական ուժերի մի մասը, անցնելով Նախիջևան և իրեն միացնելով տեղի թուրքերի մեծաթիվ բանդաներին և քեմալական սպաների գլխավորած զինվորների խմբերին, հոկտեմբերի 20-ին հարձակում գործեց սովահար ու տառապամ Գողթանի վրա:

Չնայած ուժերի անհավասար լինելուն՝ Գողթանի հայերն առայժմ կարողանում էին հերոսական դիմադրությամբ պաշտպանել իրենց օջախները, չկորցնելով հույսը, որ Նժդեհից օգնություն կստանան: Օգնություն ուղարկվեց, որը, սակայն, տեղ չհասավ:

«Հոկտեմբերի 20-ից բշնամու ուժեղ հարձակումները Գողթանի վրա շարունակվում են, - հոկտեմբերի 25-ին գրում էր Նժդեհը ՀՀ զինվորական նախարարին: - Լեզրանի քթի տակ կարմիր կոշված սվոլոչը թուրք ասկյարների և խուժանի հետ Խալիլի և Էդիֆի ղեկավարությամբ պաշարել է քաղցից ուժասպառ եղած Գողթանը: Այլևս ի՞նչ զինադադար, ի՞նչ բանակցություններ: Թշնամին ձգտում է լայնացնել իր բազան և ամրացնել Նախիջևանի թիկունքը:

Կրկնում եմ Գողթանին տիրելով բշնամին կղառնա գրեթե անպարտելի և անգուսպ:

Ղափուջուղը՝ մեր ձեռքին եղած միակ ճանապարհը, որը միացնում է Ղափան-Գենվազը Գողթանի հետ, փակ է: Այսօր չորրորդ օրն է, ինչ Գողթան ուղարկած օգնական ուժերը գերմայրեկային ճիգեր են քափում անցնելու Գողթան և միշտ էլ մարդկային զոհերով ետ են գալիս:

Բուք ու բորանը ձյունապատ Ղափուջուղի՝ Կապգողթի այդ փոքր մասի վրա կտրել է մեր ճանապարհը: Արագացրեք Նախիջևանի գրավումը, եթե չեք ուզում ընդմիշտ կորցրած լինել Գողթանը, գուցե և Նախիջևանը»:

Այդ օրերին մի ուրիշ՝ Հ. Յ. Դաշնակցության Բյուրոյին գրած, նամակում Նժդեհը նորից էր բարձրացնում Գողթանին անհապաղ օգնության հասնելու և Նախիջևանն ու Օրդուբադը գրավելու անհրաժեշտության հարցը:

«Հարցերից ամենաեականը, - շեշտում էր նա, - դա Նախիջևան-Օրդուբադի գրավումն է, որը պետք է հանրապետությունը իրագործի մոտ օրերում, որպեսզի միանգամ ընդմիշտ վերջ դրված լինի տաճկա-ադրբեջանական անարգել հարձակումներին և ուսնձգություններին և հնարավորություն՝ Ձանգեզուրը կապելու մայր երկրին»¹:

Չնայած Նժդեհի ուղարկած վաշտը հնար չգտավ Ղափանից անցնելու Գողթան, բայց գողթանցիները մեն-մենակ, արգելափակելով բշնամու ճանապարհը, շարունակում էին մաքառել ու կորուստներ պատճառել նրան:

Անհաջողություն կրեցին նաև Միսիանի ուղղությամբ հարձակվող կարմիր բանակի զորամասերը:

Դուրս գալով Գորխից՝ այդ զորամասերը հոկտեմբերի 20-ին մտան Յայջի, ապա արագ առաջ շարժվելով, հաջորդ օրը՝ հոկտեմբերի 21-ին, հասան Անգեղակոթ և գրավեցին այն: Նույն օրը Անգեղակոթից բոլշևիկյան հրամանատարությունը վերջնագիր հղեց Միսիանի ապստամբներին՝ պահանջելով անհապաղ զինաթափվել:

Բոլշևիկների հաշվարկները սխալ դուրս եկան: Միսիանի ապստամբները բնավ մտադիր չէին տեղի տալ: Նրանց առաջնորդ Պողոս Տեր-Դավթյանը ոչ միայն չպատասխանեց այդ վերջնագրին, այլև իր ջոկատներին հրաման տվեց անմիջապես հակահարձակման անցնել և ետ գրավել Անգեղակոթը: Գիշերային հարձակումով սիսիանցի մարտիկները կարողացան բոլշևիկյան զորամասերը դուրս մղել գյուղերից և ստիպել նահանջել Ղարաքիլիսա:

Այդ պահին Պողոս Տեր-Դավթյանը լուր է ստանում Ինջաբեյի գծում խորհրդային 83-րդ բրիգադի ջախջախման և ղեպի Տաթև նահանջի մասին: Նա մի գորամասի գլուխ անցած շրջանցում է Ղարաքիլիսա գյուղը, որտեղ ապաստանել էին Անգեղակոթից նահանջած խորհրդային զորամասերը և, մի այլ ճանապարհով առաջ անցնելով, գրավում է Յայջին: Դրանով իսկ նա մի կողմից՝ ապառնում է Ղարաքիլիսայում գտնվող բոլշևիկյան զորամասերին, մյուս կողմից՝ հնարավորություն է ստանում օգնության գնալ Ինջաբեյի գծից Տաթև նահանջող 83-րդ բրիգադին հալածող ապստամբական ուժերին:

Յայջի գյուղից Պողոս Տեր-Դավթյանը իր զորամասով անցնում է Տաթև, ապա, Նժդեհին միանալու նպատակով Տաթևից դուրս գալով, շարժվում Ղափանի ուղղությամբ: Ճանապարհին՝ Մալդաշ գյուղում, հանդիպելով բոլշևիկների մի զորամասի, մարտ է տալիս և նրան ստիպում նահանջել: Անցնելով Ղափանի Խոտանան գյուղը, Պողոս Տեր-Դավթյանը միանում է Նժդեհին: Ստանալով որոշ հրահանգներ՝ մի քանի օր հետո, նա վերադառնում է Միսիան, Ղարաքիլիսա գյուղ, որտեղից խորհրդային զորամասերն արդեն նահանջել էին Գորխ:

Այսպիսով, ձախողվեց 11-րդ բանակի հրամանատարության մշակած օպերատիվ ռազմատակտիկական պլանը: 28-րդ դիվիզիայի 84-րդ և 83-րդ բրիգադները և 20-րդ դիվիզիայի զորամասերը չկարողացան կատարել իրենց խնդիրը և նահանջեցին ելման դիրքերը:

¹ ՀՀ ՀՊԿ-ԳԿՊԱ, ֆ. 4033, ց. 4, ք. 398, ք. 9:

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, ց. 1, ք. 73, ք. 4:

³ Նույն տեղում, ք. 10:

Ընդամենը մեկ շաբաթում խորհրդային զորքերը միայն Ղափանում տվեցին հարյուրավոր սպանվածներ: Հայկական ուժերը այստեղ գերի վերցրին մի քանի հարյուր զինվոր, գրավեցին մեծ քանակությամբ զենք ու զինամթերք:

Նժդեհի համար ծանր խնդիր էր դարձել այդքան մեծ բվով ռուս զերիներին պահելը: Նա այդ օրերին բազմիցս դիմեց Հայաստանի կառավարությանը, որպեսզի սա միջոցներ ձեռնարկի զերիների գոնե մի մասը Վայոց ձորի վրայով Ղափանից Հայաստան տեղափոխելու համար: Հոկտեմբերի 23-ին Ղափանի հանքերից Հայաստանի Պատվամեծի անդամներ Ե. Միրաքյանին և Գ. Բալայանին գրած նամակում Նժդեհը բողոքում էր, որ ինքը հույս ուներ, թե կառավարությունը 500 զերի կտանի Հայաստան, նկատի առնելով, որ Ղափանում պարեն չկա նրանց «ավելորդ օր անգամ կերակրելու», բայց Երևանից այնպես էլ ոչ մի պատասխան չի ստացել: «Մինչև ե՞րբ,- դառնացած գրում էր նա.- Ուզում եմ հավատալ, որ դուք, սիրելի ընկերներ, զգում եք, ապրում իմ տրազեղիան և հասկանում ինձ: Ես կատարելապես հյուծվել եմ: Թորքերիցս արյուն է գալիս: Սուր ռևմատիզմը փակել է ոտ ու ձեռքս, այնպես որ շորերս հանել-հագնելու հնարավորությունից էլ զրկվել եմ: ...Ինչպես երևում է, իմ կեանքը ոչինչ չարժե հանրապետության համար»¹:

Կարմիր բանակի զորքերի հարձակումը ձախողվեց մի շարք պատճառներով: Առաջին և գլխավոր պատճառը զանգեզուրցու հայրենապաշտությունն էր, նրա ամուր կամքը, անխորտակ հավատը իր արդար գործի նկատմամբ: Չանգեզուրի պաշտպանության գլուխ էր կանգնած հեռատես ու տաղանդավոր Գարեգին Նժդեհը, որը հրաշքներ գործեց հայոց այդ լեռնավայրում առաջ բերելով թե՛ բարեկամների, թե՛ բշտամիների հիացումը: Պատճառներից մյուսը պետք է փնտրել կարմիր բանակի հրամանատարության ապաշնորհ գործելակերպի և մեծամուրթյան մեջ, մի քան, որ շատ քանակ նստեց կարմիրբանակայինների վրա, որոնք շինել հագած ռուս մուժիկներ էին և եկել էին այդ անձանոթ երկիրը՝ իբրև նվաճողներ, ենթարկվելով բուլշևիկների դաժան կարգապահությանը: Վերջապես հարձակվողների համար ոչ պակաս դեր կատարեցին Չանգեզուրի անբարենպաստ բնական և կլիմայական պայմանները: Շուտ վրա հասած աշնանային եղանակները՝ մինչև ոսկոր թափանցող ցուրտը, քանձր մառախուղը, անընդհատ անձրևները մեծապես դժվարացնում էին բուլշևիկների գործը: Ընդհակառակն, Չանգեզուրի պաշտպանները, լավ ծանոթ լինելով տեղանքին, իմանալով լեռնային անցումները, վարպետորեն օգտագործելով բնական ամրությունները և օգտվելով մառախլապատ եղանակից, հատկապես զիչերները, հարձակում-

ներ էին գործում կարմիր բանակի ստորաբաժանումների վրա, հանկարծակիի բերում, պատճառում ծանր կորուստներ: Ղափանում, Գեմվազում և Մխիթանում խորհրդային զորքերի պարտությունը և նահանջը ծանր անդրադարձ ունեցավ: Չանգեզուրում փաստորեն խորհրդային էին մնացել Գորիս քաղաքը և Գորիսի շրջանի մի մասը՝ Ռոտան գետի ձախ ափից սկսած մինչև Աղբրեջանին սահմանակից Տեղ գյուղը, որոնց պաշտպանությունը նույնպես վտանգի տակ ընկավ:

Չանգեզուրում բուլշևիկյան ուժերի ծանր պարտությունը զարմանք էր առաջ բերել ամենուր: Խորհրդային Ռուսաստանի հզոր բանակներից մեկը ջարդուփշուր էր եղել մի գավառի հերոսական զինյալների ուժով և, դա այն դեպքում, երբ քաղաքացիական պատերազմի ճակատներում կարմիր բանակը մեկը մյուսի ետևից հաղթանակներ էր տարել Յուդենիչի, Կուչակի, Գեմիկիների բազմահազարանոց բանակների դեմ, և հերքող արդեն հասել էր Վրանգելին:

Չանգեզուրցիների մարտական հաջողությունները մեծ օգնություն էին քեմալական հորդաների դեմ կենաց ու մահու կռիվ մղող Հայաստանի բանակին: Հանրապետության կառավարությունն այդ հանգամանքը ընդգծել է բազմիցս, համոզմունք հայտնելով, որ Չանգեզուրն անառիկ ամրոցի պես արգելք կհանդիսանա կարմիր բանակի և բուրքական զորքերի միացմանը:

Այդ օրերին Հայաստանի կառավարությունը դիմեց Չանգեզուրի և Ղարաբաղի հայությանը՝ կոչ անելով ուժեղացնել պայքարը կարմիր բանակի և աղբրեջանական բանդաների դեմ²:

Բուլշևիկները լավ էին ըմբռնում, որ անհնար է կուտրել զանգեզուրցիների դիմադրությունը, եթե չհաջողվի գավառի բնակչության լայն խավերին կտրել զինյալներից և հակադրել նրանց: Ուստի, կազմվեցին զանազան ծրագրեր՝ զանգեզուրցիների շարքերում պառակտում առաջ բերելու, նրանց ամուր միասնությունը քայքայելու համար:

Այդ օրերին Բաքվում ռուսերեն լույս տեսնող բուլշևիկյան «Կրասնի ավանգարդ» թերթը այսպես էր շարադրում Չանգեզուրում բուլշևիկների և կարմիր բանակի հետագա անելիքները. «Արևելքում ի հայտ է եկել մեծ դաշնակիցների կրտսեր քույրը՝ Արևելյան Անտանտը: Այդ դաշինքը ստեղծել են Հայաստանի, Վրաստանի, Ռուսինիայի և Հունաստանի բուրժուաները, որպեսզի խեղդեն Արևելքում ծավալվող հեղափոխական շարժումը: Արևելյան Անտանտի անմիջական ներկայացուցիչներից մեկը ավազակապետ Նժդեհն է, որն իր բանակը կազմել է ազգային

¹ ՀՀ ՊԿՊՈԱ, ֆ. 1022, ց. 8, ք. 147, ք. 1-5:

² ՀՀ ՊԿՊՈԱ, ֆ. 290, ց. 1, ք. 43, ք. 1:

ատելությանը լցված հայերից: Մինչ Նժդեհը Չանգեզուրի լեռների վրա ավազակությանը էր զբաղվում, կարմիր սվինները փախուստի մատնեցին մի ուրիշ գայլի՝ Գրոյին:

Ընկեր կարմիրները պետք է ամուր սեղմեն իրենց հրացանները և բշեն սև գայլ Նժդեհին:

Կարմիր բանակի խորամանկ և համառ բշամիներ Նժդեհը, Գրոն և մյուս հին գայլերը լավ գիտեն զինվորական գործը: Ուստի և այդ ապստամբների դեմ անհրաժեշտ է հանել մեծ ուժ՝ ջարդելու համար նրանց հրոսակախմբերը: Միաժամանակ մենք չպետք է մոռանանք, որ ապստամբների հաջողությունը մեծապես կախված է ազգաբնակչության տրամադրություններից: Ահա թե ինչու կարմիր բանակը, բշամու կենդանի ուժերը խորտակելուց բացի, պիտի ձգտի ժողովրդին ոտքի հանել և բշամանք առաջացնել ապստամբության դեկավարների նկատմամբ»¹:

Հոկտեմբերի 25-ին 28-րդ հրաձգային դիվիզիայի շտաբից (Շուշի) հրամանատար Նեստերովսկին Չանգեզուրում գտնվող իր զորամասերին իջեցնում է հերթական հրամանը, որով առաջնային խնդիր էր համարում բոլոր միջոցներով ռազմաճակատի գիծը ամրացնելը և զանգեզուրցիներին բույլ շտալը նորից առաջ գալու: Բայց այդ գիծն ամրացնելու համար զինվորական նոր ուժեր էին հարկավոր: Եվ քանի դեռ Կարաբաղի կողմից այդպիսի ուժեր չէին ժամանել, զորքերի զանգեզուրյան խմբավորման հրամանատարությունը որոշեց փոքր դադարն օգտագործել՝ կարգի բերելու անհաջողություն կրած և նահանջած զորամասերը, նրանց տեղաբաշխել բնական հարմար ամրություններում, հայրայրել պարեն: Գլխավոր նպատակը մնում էր ուժի մեջ՝ գրավել ողջ Չանգեզուրը: Նժդեհը գրել է. «Կարմիր հրամանատարությունը՝ կույր գործիք Բաքվի համիսլամականների ձեռքին, ըստ ամենայնի, վճռել էր, ի զին իր վերջին զինվորի արյան, ճնշել «Նժդեհի և դաշնակների ստեղծած սպիտակ շարժումը» և Չանգեզուրը կցել խորհրդային Ադրբեջանին: Նրա մի շարք զորամասերը ձեռնված էին, զինաբաժնված, գերված: Նրա ռազմունակությունն ու բարոյական վիճակը գերեզման էին գտել Գենվազի, Բաղաբերդի և Կափանի ռազմաճակատներում»:

Տաթևի ենթաշրջանը գրաված հայկական ուժերը, մինչև Կափանի կողմից համալրում ստանալը, Ռոտտանի աջ ափից փորձեցին անցնել Հալիձոր և Յայջի գյուղերի տարածքները: Նրանք մտադիր էին Շինուհայր - Խոտ գծով առաջ շարժվելով՝ ընդհուպ մոտենալ գավառային կենտրոն Գորիս քաղաքին և, եթե ներքին ուժերը, գրոհով վերցնել այն:

¹ ՌՊՈԱԸ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 3, ք. 41:

² ՀՀ ՀԳՊԿՊՈԱԸ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 141, ք. 1-2:

³ Գ. Նժդեհ, Էջեր Լեռնահայաստանի գոյամարտին, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, ապրիլ, թիվ 6, էջ 116:

Խորհրդային զորքերի հրամանատարության պահանջով գավիեղկունը միջոցներ ձեռնարկեց Տաթևից Գորիս եկող ճանապարհը փակելու և դեպի Գորիս քաղաք Նժդեհի զինջուկատների առաջխաղացումը կանգնեցնելու համար: Այդ նպատակով որոշվեց Եզոր Հարությունյանի գլխավորած կոմունիստական ջոկատը, որը նույնպես խորհրդային զորքերի հետ Կափանի ճակատից նահանջել էր Գորիս, ուղարկել զանգեզուրյան ուժերի կողմից գրավված Տաթև և կարմիրբանակայինների կողմից գրավված Հալիձոր գյուղերի արանքում ընկած Յարուտ կոչվող վայրը: Չոկատը պետք է պաշտպաներ Հալիձոր-Յայջի գիծը, Նժդեհի ուժերին բույլ շտար Ռոտտանի աջ ափից անցնելու ճախ կողմը:

Միսիանի ուժերի հրամանատարությունը շտապում էր օր առաջ հարձակում սկսել Գորիս քաղաքը և շրջանը վերագրավելու համար: Համաձայնություն ստանալու համար Պողոս Տեր-Գավթյանը դիմում է Հանրեր՝ Նժդեհին:

Հոկտեմբերի 27-ին Նժդեհը Միսիանի ուժերի հրամանատարությանը նամակ է գրում, որ իր կարծիքն է հայտնում Գորիսը վերագրավելու աննպատակահարմարության մասին: Նա գտնում էր, որ կարելի է և պետք է վերագրավել Գորիսը, բայց դրա համար անհրաժեշտ է նախապատրաստական լուրջ ու իմնավոր աշխատանք տանել.

1. Առանց ուշացնելու ունենալ բավականին կանոնավոր ու զգալի զինված ուժեր, այնքան, որ քաղաքը գրավելուց հետո այդ ուժերի մի մասով «կարողանանք ամրացնել և մեր ձեռքին պահել Չարուղի մեր հին դիրքերը»:

2. Երբ բուն Չանգեզուրի ժողովուրդը կհետևի Կափան-Միսիանի օրինակին, «կրոքափի սովետա-ադրբեջանական լուծը», երբ իր միջից արմատախիլ կանի բոլոր կոմունիստական տարրերին, վճռականորեն կկանգնի իր սահմանների վրա՝ «միշտ պատրաստ՝ դիմագրավելու բշամու բոլոր տեսակի փորձերին»:

Առաջադրելով Գորիս քաղաքը և բուն Չանգեզուրը վերագրավելու պարտադիր այս երկու նախապայմանները՝ Նժդեհը, այնուհետև, ավելացնում էր. «Ռոքան ես գիտեմ, այժմ մենք ոչ այնքան կանոնավոր ուժեր ունենք, ոչ ժողովուրդն է ապստամբելու միտումներ գույց տալիս»²: Նա նշում էր, որ Խոտ, Շինուհայր, Հալիձոր գյուղերի կոմունիստները շարունակում են խտացնել խորհրդային զինվորների շարքերը, իսկ Խնձորեսկ գյուղը պաշտպանում է մեծամասնականների բոլոր ձեռնարկումները: Հետևապես՝ Գորիսը կարելի է վերագրավել ամեն լուրջ, ամեն ժամ,

¹ ՀՀ ՀԳՊԿՊՈԱԸ, ֆ. 499, ց. 1, գ. 18, ք. 1:

² Նույն տեղում:

ամենաչնչին ուժերով, բայց այդ ուժերով վերագրավել բուն Չանգեզուրը, առավել ևս՝ պաշտպանել այն, անհնար է: «Կարելի է մի խիզախ հալեռ-ով կարճ ժամանակով տեր դառնալ Գորիսին, բշնամուն փախցնել մինչև Ջարուղ, ձեռք գցել բշնամու քնդանոթները և ռազմամթերքը, ազատել բանտարկյալներին, բայց մնալ Գորիսում առանց Ջարուղն անբացնելու՝ անկարելի է»¹:

Ընդհանուր հրամանատարը նշում էր, որ հակառակորդը, կարիքի դեպքում, բուն Չանգեզուրում իր շարքերն ու ռեզերվները համալրելու մեծ հնարավորություններ ունի Հաջիսամուխի և ուրիշ վայրերի բուրքերի հաշվին: Այդ առավելություններից, ասում էր նա, Չանգեզուրի պաշտպանները գրկված են:

Նժդեհը Միսիանի հրամանատարությանը նախագգուշացնում էր, որ շատ ժամանակ չի անցնի, և բուլշևիկները Ադրբեջանի կողմից նորից կանոնավոր ուժեր կուղարկեն Չանգեզուրի վրա, ուստի կարճատև դադարը պետք է օգտագործել առավելագույն արդյունավետությամբ: Նա հատկապես կարևորում էր բուն Չանգեզուրի ժողովրդի բարոյական ու մարտական ոգին բարձրացնելու ուղղությամբ աշխատանքների ծավալումը:

«Մինչև կանոնավոր (կարմիր բանակի- Ա.Ս.) ուժերի գալը- գրում էր Նժդեհը,- պետք է բռուցիկներով, կոչերով, պրոպագանդիստներով հեղեղել բուն Չանգեզուրը, պետք է այնտեղ ստեղծել ցանկալի հոգեբանական մթնոլորտ (психологическая атмосфера)»²:

Գորիս քաղաքը և բուն Չանգեզուրը գրավելու նախապատրաստական աշխատանքների քվում ընդհանուր հրամանատարը խիստ կարևորում էր թիկունքի, տվյալ դեպքում՝ Միսիանի ամրապնդումը: «Աշխատեք Միսիանում մոթիլիզն՝ անել 26, 27, 28, 29 և 30 տարեկաններին, կազմակերպել նույնպես մի ուժեղ գումարտակ, իհարկե, լավ զգեստավորելու (одемушировать) և կերակրելու պայմանով»³: Այնուհետև նա խորհուրդ էր տալիս Միսիան ներմուծել մանուֆակտուրա, բեյ, շաքար, օճառ, լուցկի և նման բաներ: «Այդ բոլորն անելուց հետո, հավատացեք, բուն Չանգեզուրի ներկայացուցիչները գալու են հայ կառավարության փեշը բռնած իրենց երկիր քաշելու»⁴:

Նժդեհը համոզված էր. «Որքան լավ կազմակերպված լինի և ուժեղանա Միսիանը, այնքան կհեշտանա բուն Չանգեզուրի վերագրավման գործը»⁵:

Մինչ Գարեգին Նժդեհը, Պողոս Տեր-Դավթյանը և նրանց

¹ ՀՀ պատմ. Ֆ. 499, օ. 1, գ. 18, ք. 1 և շրջերես:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, ք. 2:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում:

զինակիցները զանազան ծրագրեր էին կազմում Գորիս քաղաքը և բուն Չանգեզուրը վերագրավելու համար, այդ նույն ժամանակ, 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը, իր հերթին, Չանգեզուրի գավառը վերջնականապես գրավելու նոր նախապատրաստություն էր տեսնում:

Չանգեզուրյան հարվածող խմբավորման դաբարությունը

11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը զինվորական բարձր իշխանություններից կարգադրություն ստացավ առանց ժամանակ կորցնելու, ամենակարճ ժամկետում ճնշել Չանգեզուրյան ապստամբությունը և գավառում վերահաստատել խորհրդային կարգերը:

Ելնելով բարձր հրամանատարության կարգադրությունից՝ 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը վիճելի բոլոր շրջանները՝ Չանգեզուրը, Լեռնային Դարարաղը և Նախիջևանը, հայտարարեց ռազմական դրության մեջ: Միաժամանակ մարտական բարձր պատրաստության մեջ դրվեցին այդ շրջանների բոլոր խորհրդային զորամասերը:

Չանգեզուրը վերջնականապես ծնկի բերելու համար 11-րդ բանակի հրամանատարությունը ստեղծեց զորքերի մի հզոր միավոր, որը ստացավ «Չանգեզուրյան հարվածող խմբավորում» անվանումը: Այն գլխավորեց 9-րդ բանակի 18-րդ հեծյալ ղեկավարի հրամանատար Պյոտր Վասիլևիչ Կուռիչկոն¹:

Պ. Կուռիչկոն 11-րդ կարմիր բանակին օգնության էր եկել Հյուսիսային Կովկասից: Ծագումով լինելով Դոնի գյուղացի՝ քաղաքացիական պատերազմի ռազմաճակատներում նա իր մարտական ծառայությունը սկսել էր որպես ավագ հանձնակատար սպա, այնուհետև եղել էր հեծյալ հետախույզ ջոկատի պետ, ապա՝ հեծելավաշտի հրամանատար, վերջապես դարձել էր հեծյալ ղեկավարի հրամանատար: Դեմոկրատիայի ղեկավարում հռչակվել էր որպես անվախ ու հերոս հրամանատար, մարտերի կազմակերպման և ղեկավարման ժամանակ միշտ ցույց էր տվել ռազմագիտական բարձր ընդունակություններ ու հմտություն: Քաջարի այդ մարտը կոչվեց 18 անգամ վիրավորվել էր և կատարած սխրագործությունների համար արժանացել Կարմիր դրոշի շքանշանի ու ներկայացվել ոսկե զենքով պարգևատրման: Չոր չէ, որ նա «խորհրդային Հաննիբալ» անուն էր վաստակել²:

Երբ Գորիսում բուլշևիկներին հայտնի դարձավ, որ Չանգեզուրի դեմ գալիս է Կուռիչկոն, Դարարաղի և Չանգեզուրի

¹ Պ. Կուռիչկոն, Ազատ Միսիան, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հունիս, թիվ 8 (32), էջ 134:

² Տե՛ս: "За рабоче-крестьянское дело. Сборник, посвященный памяти Куринко", изд. политотдела отдельной кавалерийской бригады, Тифлис, 1923, էջ 40.

արտակարգ կոմիսար Արմենակ Ղարազյոզյանը, գավառի հայ ազգաբնակչությանը սարսափի մատնելու նպատակով, շարունակ կրկնում էր. «Ձգու յշ, սրան Կոտոչկին՝ կասեն, որը կատակ չի սիրում: Սա է ջարդել Դենիկինին, Կոչյակին և շատերին: Կր տեսներ՝ այսօր-վաղը Նժդեհի և Ղափանի փոշին քամուն կտա»¹: Լսելով այդ խոսքերը՝ Նժդեհն ասում էր. «Դառար ոչխար՝ պատրաստ են գայլերը, բայց մենք երբեք ոչխար չենք դառնա»: Ապա պատասխանելով նրանց, ուրբեր փորձում են խուճապ ստեղծել, ասելով, թե Կոտիչկոյի բազմամարդ զորքին հաղթել չի լինի, Նժդեհը, իր խոսքերն ուղղելով կարմիր բանակի հրամանատարությանը, բացակայում էր. «Շատ եկեր և շուտ եկեր, ձեզ սպասում ենք անհամբեր»:

Հարվածող խմբավորման միջուկը կազմեց Կոտիչկոյի հեծելազորքի մի մասը՝ բաղկացած մարզված ու կովելու ընդունակ 1800 հեծյալներից: Դա 18-րդ դիվիզիայի առաջին հեծյալ քրիզադն էր, որի կազմում էին 103-րդ և 105-րդ գնդերը և օժանդակ ուրիշ զորամասեր: Բրիգադի հետ էին դիվիզիայի հրամանատար Կոտիչկոն, դիվիզիայի զինվորական կոմիսար Կուլեշովը, շտաբի պետ Նեկրիտովը, որին շուտով փոխարինեց Ֆրոյովը: Առայժմ «Չանգեզուրյան հարվածող խմբավորում» անվանումը իր վրա էր կրում 18-րդ հեծյալի դեպի Չանգեզուր գնացող այդ քրիզադը:

18-րդ դիվիզիայի 1-ին հեծյալ քրիզադին հրամայված էր Չանգեզուր գնալ արագ երթով և կովի մեջ մտնել որքան հնարավոր է շուտ:

11-րդ բանակի հրամանատարությունը և Ադրբեջանի նարինանովյան ղեկավարությունը Բաքվում ակնդետ հետևում էին դեպի Չանգեզուր 18-րդ հեծյալի գործառնների երթին: Դիվիզիայի հրամանատարը և շտաբը բանակի ղեկավարությանը պարբերաբար տեղյակ էին պահում քրիզադի շարժման, ճանապարհի դժվարությունների, մարտիկների բարոյական ոգու մասին:

Ահա հոկտեմբերի վերջին տասնօրյակում հեծքրիզադի շարժման մասին դիվիզիայի շտաբի կողմից Բաքու՝ 11-րդ բանակի հրամանատարությանը հեռագրով ուղարկված օպերատիվ ամփոփագրերը.

Հոկտեմբերի 22-ին, Բարդայից: «1-ին հեծքրիզադը իր 103-րդ և 105-րդ գնդերով, առաջին կարգի գումակով և ձիաքարշ հրետանային մարտկոցով դիվիզիայի դաշտային շտաբի հետ հոկտեմբերի 22-ին, ժամը 18-ին հասավ Բարդա գյուղը, որտեղ և

¹ Չանգեզուրում սխալմամբ այդպես էին անվանում Կոտիչկոյին: 11-րդ սխալը կրկնված է գրականության մեջ, այդ բովանակումը Նժդեհի գրվածքներում:

² Լ. Գևորգյան, Լեռնահայաստանի հերոսամարտը (1919-1921), էջ 103:

կանգ է առել գիշերելու: Կորուստներ և ռազմավար չկան: Ծանապարհներին ցեխ է»¹:

Հոկտեմբերի 25-ին, Շուշիից: «Դիվիզիայի 1-ին հեծքրիզադը ժամանել է Շուշի հոկտեմբերի 24-ին, ժամը 17.30-ին, ուր և կանգ է առել գիշերելու: Ռազմավար չկա: Ծանապարհին կորցրել ենք մի քանի ձի: Կերը միանգամայն բացակայում է: Չիերը գերհոգնած են: Եղանակն անձրևային է: Լեռնային ճանապարհներին ցեխ է»²:

Հոկտեմբերի 26-ին, Շուշիից: «18-րդ հեծյալի դիվիզիայի հեծյալ քրիզադի գնդերի դասավորության շրջանում օրն անցել է հանգիստ: 103-րդ հեծյալը՝ 35 մարդ հրամակազմով, 260 թուր, 230 հրացանով, 6 գնդացրով տեղաբաշխված է Քելիշքենդ գյուղում: Բրիգադի շտաբը գտնվում է ներքին Սիզանկ գյուղում: 1-ին ձիաքարշ հրետանային մարտկոցը չորս թնդանոթով գտնվում է Շուշիքենդ գյուղում: Կորուստներ և ռազմավար չկան: Գնդերը սննդամթերքով ապահովված են: Կեր չկա: Ուրիշ տեղեկություններ չեն հասել: Եղանակը պարզ է, թույլ քամի է: Ծանապարհների վիճակն անբավարար է»³:

Հոկտեմբերի 27-ին, Շուշիից: «Չանգեզուրյան հարվածող խմբավորմանը տրված հրամանի համաձայն 18-րդ հեծյալի դիվիզիայի 1-ին հեծքրիզադը, 103 և 105 հեծյալ գնդերի կազմով, Ներքին և Վերին Սիզանկ-Քելիշքենդ շրջանից շարժվել է Կալադարասիի ուղղությամբ, ուր կանգ է առել գիշերելու: ...Գնդերը սննդամթերքով ապահովված են: Կեր չկա: Եղանակն անձրևային է, ճանապարհների վիճակը՝ անբավարար»⁴:

Հոկտեմբերի 28-ին, Շուշիից: «18-րդ հեծյալի դիվիզիայի դաշտային շտաբը ժամը 8-ին մեկնել է Կալադարասի գյուղը, որտեղ կանգ է առել գիշերելու: 1-ին հեծքրիզադը, 103 և 105 հեծյալ գնդեր կազմով և առաջին կարգի գումակով՝ հոկտեմբերի 28-ին ժամը 5-ին դուրս գալով Կալադարասի գյուղից՝ շարժվել է Տեղ գյուղի ուղղությամբ, ուր և կանգնել է գիշերելու: 1-ին ձիաքարշ մարտկոցը 4 հրանոթով գտնվում է Շուշիքենդում: 103-րդ հեծյալ գնդի կազմը՝ 35 հոգանոց հրամակազմ, 217 հրացանակիր, 258 թուր և 11 գնդացիր: 105-րդ հեծյալ գնդը՝ 25 հոգանոց հրամակազմ, 220 հրացանակիր, 260 թուր, 6 գնդացիր: Լեռնային ճանապարհներին ցեխ է»⁵:

Հոկտեմբերի 29-ին, Տեղ գյուղից: «18-րդ հեծյալի դիվիզիայի 1-ին քրիզադի դաշտային շտաբը Կալադարասի գյուղից հոկտեմբերի 29-ին, առավոտյան ժամը 6-ին ճանապարհվել է և ժամը 2-ին հասել

¹ ՀՀ Հիստորիա, ք. 1022, գ. 8, գ. 143, թ. 1:

² Կույն տեղում:

³ Կույն տեղում, թ. 3:

⁴ Կույն տեղում, գ. 145, թ. 3:

⁵ Կույն տեղում, թ. 4:

Տեղ գյուղ, ուր տեղավորվել է և պատրաստվել զիշերելու: Բրիգադի 103-րդ և 105-րդ գնդերը, որոնք նախորդ օրվա զիշերն են հասել Տեղ գյուղ, նույն օրվա առավոտյան ժամը 5-ին, համարյա առանց հանգիստ առնելու, Տեղ գյուղից շարժվել են դեպի Գորիս և քաղաք հասել երեք ժամ հետո...»¹:

18-րդ հեծյալ դիվիզիայի 1-ին հեծյալ բրիգադի անգամ ճանապարհով Չանգեզուր էին գալիս նաև այդ դիվիզիայի մյուս զորամասերը:

Գորիս ժամանած «կարմիր զորավարը»՝ Պյոտր Կուտիչկոն, ջերմ ընդունելության արժանացավ տեղի բուլշևիկ ղեկավարների կողմից: Նա ամեն առիթով մեծարվում էր գավառի խորհրդային իշխանության կողմից, նրա բանկազին հյուրն էր: Կուտիչկոյի հեծյալ զորամասերը, որոնք տեղավորվել էին քաղաքում և մերձակա գյուղերում, շատ էին տարբերվում 28-րդ լեռնահրաձգային դիվիզիայի զորամասերից. 18-րդ հեծյալ դիվիզիայի զորամասերի հրամանատարներն ու զինվորները առողջ էին ու կայտառ, լավ զգեստավորված էին և ունեին ընտիր ձիեր²:

Գորիսում Կուտիչկոն ձեռնարկեց խմբավորման վերջնական ձևավորումը: 18-րդ հեծյալի դիվիզիայի՝ Գորիս հասած առաջին հեծյալ բրիգադը և Չանգեզուրում գտնվող մյուս բոլոր զորամասերը միավորվում էին՝ կազմելով մի ընդհանուր բոունցը:

Չանգեզուրյան հարվածող խմբավորման մեջ մտան 28-րդ հրաձգային դիվիզիան՝ իր բոլոր ստորաբաժանումներով, 20-րդ դիվիզիայի հեծյալ բրիգադը, 18-րդ դիվիզիայի առաջին հեծյալ բրիգադը:

Խմբավորման կազմի մեջ մտցվեցին զգալի թվով հրետանային միավորներ: Բացի Չանգեզուրի մերձազանգակատային վայրերում եղած լեռնային ձիաքարշ հրետանային մարտկոցներից, խմբին հանձնվեցին նաև Լեռնային Դարաքաղում, Կարյազինոյում, Ջիրբայիլում գտնվող երեք հրետանային դիվիզիոնները:

Հարձակման նախօրյակին Չանգեզուրյան հարվածող խմբավորման զորքերի ընդհանուր թիվը հաշվվում էր 6000 հետևակ և շուրջ 2000 հեծյալ: Չենքերի ընդհանուր քանակությունը, հրացաններից բացի, հետևյալն էր. 48 հրանոթ, 218 գնդացիր, 8 զրահամեքենա, 2 սավառնակ և այլն³: Մարտական գործողությունների ընթացքում հարվածող խմբավորմանը պետք է օգներ օդային ուժերը: Նրանք ինքնուրույն մարտական օդակը⁴:

Ահա այդ հզոր խմբավորումն էր, որին միացավ նաև 1200 բուրք ասկյարներից կազմված «բուրքական առաջին հրաձգային

կոմունիստական գունդը»՝ Չավալ փաշայի հրամանատարությամբ⁵:

Օսմանյան բուրքերից կազմված այդ գունդը ձևավորվել էր Բաքվում Ադրբեջանի նորաստեղծ խորհրդային կառավարության և այնտեղ գտնվող Թուրքիայի կոմունիստական կուսակցության ջանքերով: Գունդը զինելու և հանդերձավորելու խնդիրը դրվել էր 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարության վրա: Նրա բոլոր ստորաբաժանումների հրամանատարները բուրք սպաներ էին:

Չավալովելուց և ավարտուն տեսքի գալուց հետո գունդը ժամանակավորապես դիտվեց որպես 11-րդ բանակի զինվորական միավորներից մեկը և կրում էր «8-րդ գունդ» համարանիշը:

Գունդը կազմող ասկյարները Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Կովկասյան ճակատում ռուսական զորքերի կողմից գերի վերցված օսմանյան բանակի զինվորներ էին, որոնք 1918թ. Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո ներկվել էին կարմիր գույնով և բուլշևիկներին նույնիսկ հավատացնում էին, թե ամբողջ հոգով ընկալում են այդ հեղափոխության գաղափարները: Իսկ երբ Թուրքիայում հաղթանակեց քեմալական շարժումը, Ռուսաստանում գտնվող բուրք ռազմագերիների արժեքը էլ ավելի բարձրացավ:

Խորհրդային կառավարությունը պատրաստակամությամբ հայտնեց նրանց ազատ արձակել ռազմագերիների ճամբարներից, զինել և ուղարկել Մուստաֆա Քեմալի տրամադրության տակ, որի բարձրացրած «հեղափոխությունը», իբր, ուղղված էր միջազգային իմպերիալիզմի դեմ:

Թուրք ռազմագերիները Թուրքիա էին վերադառնում Գրիմի վրայով (Սև ծովով) կամ Բաքվի վրայով (Հարավային Ադրբեջանով) շրջանցելով Հայաստանը: Բաքվում գտնվող Թուրքիայի կոմունիստական կուսակցության ղեկավարության մեջ միտք հղացավ իր դրոշի տակ ստեղծել բուրք ռազմագերիներից կազմված մի գունդ և օգնության ուղարկել «հեղափոխական» Քեմալին:

Այդ ուղղությամբ Բաքվում ետանդուն ջանքեր գործադրեց բուրք կոմունիստական ղեկավար Մուստաֆա Մուքիին, որը կարծում էր, թե օգնություն ցույց տալ Քեմալին նշանակում է օգնել Արևելքի ճնշված ժողովուրդներին՝ ազատագրվելու իմպերիալիզմի լծից:

Ինչևէ, գունդը կազմակերպվեց, և ծրագրվեց այդ զորամասը Թուրքիա ուղարկել ոչ թե Հարավային Ադրբեջանով, այլ ուղիղ Բաքու-Նախիջևան գծով: Բայց այդ գիծն անցնում էր Դարաքաղով

¹ ՀՀ ԸԿԳՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 145, ք. 5, նաև՝ նույն տեղում գ. 146, ք. 1:

² Գ. Կոմիտե, Լեյբեր Լեռնախաչատուրի գոյամարտն, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, սարկի, քիվ 6, էջ 117:

³ ՌԳՊԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 2, ք. 7, տե՛ս նաև՝ Ա.Բ. Կարտաչ, Интегрेशन и гражданская война в Азербайджане, էջ 339:

⁴ ՌԳՊԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 3, ք. 2:

⁵ ՀՀ ԸԿԳՊԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 90, ք. 3-4:

ու Ջանգեզուրի Գորիսի և Միսիանի շրջաններով, այսինքն՝ հայ բնակչություն ունեցող բնակավայրերով:

Թուրքական գունդը նշված վայրերով անկողուստ անցնելու համար որոշվեց զինվորական այդ միավորը մտցնել Ջանգեզուրյան հարվածող խմբավորման մեջ: Գորիսի և Միսիանի շրջանները գրավելու ընթացքում գունդը բոլշևիկյան զորքերի աջակցությամբ պետք է անցներ Նախիջևան, իսկ այնտեղից՝ Թուրքիա:

Իրենց զավթողական նպատակները հաջողությամբ քողարկող և հեղափոխական կեղծ ֆրակների տակ բաքնված քեմալականները ջերմորեն ողջունեցին Բաքվում թուրքական զնդի ստեղծումը և հանդերձավորումը: Մյուս կողմից՝ 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը, անվերապահ վստահություն տածելով իրեն կոմունիստական հայտարարած թուրքական զնդի նկատմամբ, հույս ուներ, որ միանալով Քեմալին, «կարմիր ակկարները» պատվով կկատարեն հակաիմպերիալիստական պայքարի իրենց միսիան: Բաքվում գտնվող հայ կոմունիստներից շատերը նույնպես միամտաբար կարծում էին, թե թուրքական գունդը, անցնելով Անատոլիա, կոչվ է մղելու եվրոպական կապիտալի դեմ՝ հանուն երկրում խորհրդային իշխանության հաստատման:

Համաձայնություն տալով գունդը «Թուրքական կոմունիստական գունդ» անվամբ խորհրդային զորքերի կազմում մտցնել Ջանգեզուր՝ 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը, սակայն, հիմնավորված մտավախություն ուներ, թե հայ բնակչությունը կարող է արգելք հանդիսանալ զավառի տարածքով զնդի առաջխաղացմանը դեպի Նախիջևան և Թուրքիա: Երկյուղ կար նաև, որ Ջանգեզուրով անցնելիս գունդն առաջինն ինքը կարող է հայ բնակչության հետ ընդհարումների տեղիք տալ: Հաշվի առնելով թուրքերի վայրագությունների, կողոպուտների ու սպանությունների բնական մոլուցքը՝ խորհրդային կուսակցական զործիչներից և բանակի հրամանատարությունից ոմանք ընդհանրապես դեմ էին թուրքական գունդը կարմիր բանակի զորամասերի հետ շարժելուն: Նրանք գտնում էին, որ այդ զորամասը պետք է Նախիջևան անցկացնել շտապ՝ մինչև Ջանգեզուրում կարմիր բանակի նոր, հարձակողական զործողությունների սկսելը:

Բայց այդ պահանջի կողմնակիցները, այնուամենայնիվ, հարցը կտրուկ չէին դնում՝ նաև չբացատելով, որ եթե թուրքական գունդը խորհրդային զորամասերի հետ մտնի Ջանգեզուր, բայց չմասնակցի մարտերին, ապա կարող է բարեհաջող անցնել Նախիջևան:

Հենց այդ մտադրությամբ դեռ հոկտեմբերի 30-ին 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը հարվածող խմբի ղեկավարությանը կարգադրություն արեց՝ նախքան Ջանգեզուրում ռազմական գործողություններ վերսկսելը՝ թուրքական գունդը շտապ ուղարկել Նախիջևան: Այդ կարգադրությունը չկատարվեց¹, և «Թուրքական կոմունիստական գունդը» կամա թե ակամա հայտնվեց 11-րդ կարմիր բանակի Ջանգեզուրյան հարվածող խմբավորման կազմում:

Երբ Մոսկվայում հայտնի դարձավ այդ մասին, արտգործժողկոմ Գ.Չիչերինը կովկասյան 11-րդ բանակի հրամանատարությունից պահանջեց բացատրություն: Բանակի շտաբի պետ Պուգաչովը նոյեմբերի 2-ին Չիչերինին ուղարկեց հետևյալ հանգստացնող հեռագիրը.

«Գորիսից Անգեղակոթի և Նախիջևանի վրայով դեպի Բայազետ է ուղևորվում թուրքական կարմիր հրաձգային գունդը, որը շարժվում է թուրքական կոմունիստների բյուրոյի պնդմամբ և ռազմաճակատի Ռազմահեղափոխական խորհրդի անդամ ընկ. Օրջոնիկիձեի համաձայնությամբ: Գունդը շարժվում է մեր վաշտի պաշտպանությամբ, որին հանձնարարված է թույլ չտալ հայերի և թուրքերի ազգային կոտորած»²:

Հայաստանի վրա եկող կարմիր բանակի զորքերի կազմում մուսուլմանական զորամասեր գտնվելու մասին իր կառավարությանը բազմիցս տեղյակ էր պահել Բաքվում հայկական միսիայի ղեկավարը: Այդ տեղեկատվությունների հիման վրա Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարությունը բողոքներ էր ներկայացրել Մոսկվա՝ Գ. Չիչերինին: Վերջինս այս կապակցությամբ նույնպես բացատրություն էր պահանջել 11-րդ բանակի հրամանատարությունից: Նշված նույն հեռագրով բանակի շտաբի պետ Պուգաչովը արտգործժողկոմի հարցումին պատասխանել էր՝ հատուկ ընդգծելով, որ «Հայկական կառավարության հայտարարությունները իրականությանը չեն համապատասխանում: Ղարաբաղում, Ջանգեզուրում և Նախիջևանի շրջանում գործում են միայն ռուսական զորամասեր, և մուսուլմանական զորամասերով վերջիններիս փոխարինում չի եղել: Ապստամբական բանդաները մեր դեմ զինվում են բացառապես դաշնակների կողմից: Ինչ վերաբերում է մեզ, ապա մենք չենք դիմում դաշնակների հակառակորդների՝ հայ կոմունիստների օգնությանը»³:

Ինչպես տեսնում ենք, բանակի շտաբի պետի՝ Չիչերինին հղած հեռագրի պնդումները հեռու էին իրականությունից:

¹ Մեզ հայտնի չէ, թե ինչու հրամանատարության այդ կարգադրությունը չկատարվեց:

² ՀՀ ՀՆԳԳԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 150, ք. 1:

³ Նույն տեղում:

Ինչևիցե, թուրքական գունդն արդեն Գորիսում էր, և այդ կապակցությամբ Ջանգեզուրի գավառային հեղկոմը հետևյալ գրությունն ուղարկեց համապատասխան գյուղական հեղկոմներին. «Հուրախություն Ջանգեզուրի, այսօր Գորիս ժամանեց տաճկական կոմունիստական գունդը: Հրամայվում է սրա համար գյուղերում ստեղծել ապրելու հարմարություններ...»¹:

Հարվածող խմբավորման հրամանատարությունը, առանց ժամանակ կորցնելու, Կուռիչկոյի, Կուլեշովի, Ֆրուլովի և 28-րդ դիվիզիայի հրամանատար Նեստերովսկու ղեկավարությամբ վերջնական տեսքի բերեց Ջանգեզուրը ռազմակալելու օպերատիվ պլանը:

Հարձակման պլանի համաձայն՝ հարվածող խմբավորումը բաժանվեց չորս զորասյունի:

Առաջին զորասյունն ամբողջովին կազմված էր 28-րդ դիվիզիայի 83-րդ և 84-րդ հրաձգային բրիգադներից: Այս զորասյան հրամանատարը, բնականաբար, դիվիզիայի պետ Նեստերովսկին էր: Դիվիզիայի հետ էին նաև մեծ թվով տաճիկ զինվորներ: Առաջին զորասյունը մարտական առաջադրանք ստացավ՝ նոյեմբերի 1-ին Գորիսից անցնել Դափանի ռազմաճակատ, հարձակման անցնել Ջեյվա - Արծվանիկ ուղղությամբ և, կենտրոնից զարգացնելով մարտական գործողությունները, գրավել Դափանի հանքերը ու ամրանալ Ողջի գետի հովտում:

Երկրորդ զորասյան կազմի մեջ մտան 18-րդ հեծյալ դիվիզիայի առաջին հեծյալ բրիգադի 103-րդ և 105-րդ հեծյալ զնդերը: Չորսայան հրամանատար նշանակվեց Մինկոն: Խնդիրն էր՝ Գորիսի շրջանի Հալիձոր գյուղի մոտից Տաքևի վրայով անցնել Մալդաշ-Վերին Խոտանան-Տանձավեր գծով, դուրս գալ Ներքին Խոտանանի, Շահարջիկի, Աչաջուրի շրջանը, ամրանալ այնտեղ, ապա առաջին զորասյան հետ համագործակցված նախապատրաստվել առաջ մղելու հարձակողական գործողությունները դեպի Դափանի հանքեր:

Երրորդ զորասյունն ամբողջովին կազմված էր 20-րդ դիվիզիայի հեծյալ բրիգադից, որի հրամանատար Վորոնովը, բնականաբար, նշանակվեց զորասյան պետ: Այս զորասյունը, Ադրբեջանի Խոջախանի կողմից մտնելով Դափանի շրջան, Ողջի գետի հոսանքն ի վեր հարձակվելով, պետք է գրավեր Թաղլի, Կարագյոլ, Կյախալի, Բեխ գյուղերը, ապա ուղղություն վերցնել դեպի Հանքեր: Մոտենալով Հանքերի շրջանին՝ զորասյունը պետք է համագործակցեր կենտրոնից՝ Արծվանիկի ուղղությամբ հարձակվող առաջին զորասյան հետ, ապա միասնական գրոհով գրավեին Հանքերը՝ ամրանալով Շահարջիկի տարածքներում²:

Չորրորդ զորասյան կազմի մեջ սկզբնական շրջանում մտավ միայն «թուրքական առաջին հրաձգային կոմունիստական գունդը»: Կուռիչկոյի հոկտեմբերի 27-ի հրամանով թուրքական կարմիր զնդի առջև խնդիր էր դրված Գորիս քաղաք հասնելուց հետո հանգիստ առնել, ապա, երբի դուրս գալով, շարժվել Միսիանի ուղղությամբ, ընթացքում գրավել Գորիսի շրջանի Յաջի գյուղը, դիմադրության հանդիպելիս մարտի մեջ մտնել և Վաղուդի - Կարաքիլիսա - Շաքի-Անգեղակոթ - Շյուբար երթուղով ու Բիչանակի լեռնանցքով անցնել Նախիջևան՝ միանալով այնտեղ գտնվող թուրքական 9-րդ դիվիզիային¹:

Նախորդ ծանր կռիվների փորձը ցույց էր տվել, որ խորհրդային զորքերի անհաջողության գլխավոր պատճառներից մեկը տեղանքի վատ իմացությունն է: Ահա թե ինչու Ջանգեզուրյան հարվածող խմբավորման հրամանատարությունը գավառի խորհրդային իշխանություններից (որոնց ազդեցությունն այդ ժամանակ, ըստ էության, տարածվում էր միայն Գորիսի շրջանի մի մասի վրա) պահանջեց ստեղծել կոմունիստներից և համակիրներից կազմված մի նոր ջոկատ, որը զորքերի հետ պետք է մասնակցեր մարտերին, նաև՝ առաջապահի դեր խաղար: Ջոկատը պետք է նաև հետախուզական աշխատանքներ կատարեր, զորամասերին օգներ ճիշտ կողմնորոշվելու լեռնային դժվարանց վայրերում: Արձագանքելով այդ պահանջին՝ Ջանգեզուրի գավառային կոմիտեն բնակչությանը դիմեց հատուկ կոչով: Այդ կոչը արձագանք չգտավ բնակչության մեջ: Չորս չէ, որ 11-րդ բանակի շտաբի պետը Բարվից հեռագրում էր Մոսկվա, Գ. Չիչերինին. «Ջանգեզուրում դաշնակների իշխանությունը չի ընդունում բնակչության չնչին մասը միայն: Մի քանի աննշան խմբեր, որոնք միացել են մեզ, բացառապես կազմված են հայ կոմունիստներից»²: Այդ «աննշան խմբերի» միավորումով ստեղծվեց կոմունիստական նոր ջոկատ, որի մեջ մտավ 200 կոմունիստ և համակիր: Ջոկատի հրամանատար նշանակվեց Մակիչ Մաշուրյանը:

Միսիանից Գորիս անցած կոմունիստներից և համակիրներից կազմակերպվեց մի ուրիշ ջոկատ, որի մեջ մտավ մի քանի տասնյակ մարդ:

Կոմունիստներով և համակիրներով համալրվեց նաև Հալիձորում գտնվող ջոկատը:

Միաժամանակ, մինչև Կուռիչկոյի Գորիս ժամանելը, այստեղ բուլշևիկյան զորամասերի հրամանատարները գավառային հեղկոմի հետ միջոցներ էին ձեռնարկում ամենուրեք երկաթյա կարգապահություն հաստատելու համար: Դա վերաբերում էր ոչ միայն բանակին, այլև գավառի քաղաքացիական իշխանություններին,

¹ Գ. Նոթն, Եսբր Լեփանյանտանի գրասարձին, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, ապրիլ, թիվ 6, էջ 117:

² А.Б. Жданов, Интервенция и гражданская война в Закавказье, т. 341:

¹ А.Б. Жданов, Интервенция и гражданская война в Закавказье, т. 342:

² ՀՀ ՀԻԿՓԿՊՍ, ֆ. 1022, ց. 8, ք. 150, ք. 1:

կուսակցական կազմակերպություններին ու բջիջներին, բնակչությանը:

Ղափանի վրա կարմիրբանակայինների հարձակման նախօրյակին Գորիս քաղաքում տեղի ունեցան մի շարք դեպքեր, որոնցից հիշատակելի են հատկապես երկուսը:

Մոտ 100 կուրանցի կազակներ հրաժարվել էին կռվի գնալ Նժդեհի դեմ: Ի պատասխան այդ հանդուգն քայլի, այսինքն՝ զինվորական կարգապահության խախտման, հեղափոխական տրիբունալի որոշմամբ նրանցից մոտ 60-ը գնդակահարվեց Գորիսում:

Այդ դեպքից մի օր անց «կարմիր քատերասերները» Գորիսի քատրոնի դահլիճում կազմակերպել էին երեկույթ՝ Կուռիչկոյի և նրա հրամանատարական կազմի համար: Երբ դահլիճն արդեն լիքն էր, հանկարծ լուր էր տարածվել, թե Նժդեհը ծալտայ մտել է քաղաք՝ անձամբ ուսումնասիրելու խորհրդային զորքերի տեղն ու դասավորությունը: Իսկույն փակվում են դահլիճի դռներն ու պատուհանները, սկսվում են հանդիսատեսների մեկ առ մեկ խուզարկումն ու քննումը: Երեկույթը խափանվում է, բայց դրա փոխարեն իսկական իրարանցում է սկսվում քաղաքում, ուր ծայր են առնում շուրջկալներ և ձերբակալություններ:

Նախապատրաստական աշխատանքներն ավարտելուց հետո հարվածող խմբավորման հրամանատարությունը օպերատիվ պլանը իջեցրեց զորամասերին: Ձորքերին Տաթևի ուղղությամբ հարձակման հրաման տրվեց հոկտեմբերի 31-ին, Ղափանի վրա՝ նոյեմբերի 1-ին:

Այս մեկ օրվա տարբերությունը պայմանավորված էր նրանով, որ առաջին զորասյունը նոյեմբերի 1-ին Գորիս քաղաքից դեպի Ղափան էր շարժվելու ուղիղ գծով՝ հիմնականում առաջանալով Գորիս - Հանքեր խճուղով, իսկ դարձյալ Ղափան գնացող երկրորդ զորասյունը Գորիս քաղաքից նախ պետք է շարժվեր արևմուտք, անցնելով շուրջ 20 կմ տարածություն, հասնել Գորիսի շրջանի Տաթև գյուղ, որի համար կպահանջվեր մի ամբողջ օր: Այդ տարածությունը անցնելուց հետո միայն երկրորդ զորասյունը կարող էր հաջորդ օրը՝ նոյեմբերի 1-ին, առաջանալ դեպի Ղափան: Այլ խոսքով՝ երկու հրամաններն այնպես էին տրված, որպեսզի և՛ առաջին, և՛ երկրորդ զորասյունները Գորիսի շրջանից Ղափանի շրջան մտնեն նույն օրը՝ նոյեմբերի 1-ին:

Հոկտեմբերի 31-ին Գորիսից պետք է շարժվեր նաև խմբավորման չորրորդ զորասյունը, այսինքն՝ թուրքական զունդը. այն պետք է շարժվեր դեպի Միսիան:

Հարձակվող խմբավորման ռազմական գործողությունը լիովին պետք է ավարտվեր երեք օրում:

11-րդ բանակի հրամանատարության նախապես հաստա-

տված ռազմական օպերատիվ պլանի համաձայն՝ խմբավորման չորրորդ զորասյունը հրահանգ էր իջեցված դեպի Միսիան գնալիս ամեն կերպ խուսափել զանգեզուրցիների հետ ընդհարվելուց:

Բայց խմբավորման հրամանատար Պ. Կուռիչկոն Գորիս ժամանելուց անմիջապես հետո նպատակահարմար գտավ թուրքական զունդը մասնակից դարձնել ռազմական գործողություններին: Այս տեսակետը պաշտպանություն գտավ իր զինակից հրամանատարների մեծ մասի մոտ, ինչպես նաև հավանության արժանացավ գավառի կուսակցական և խորհրդային առանձին ղեկավար աշխատողների կողմից:

Կուռիչկոն դիմեց 11-րդ բանակի հրամանատարությանը՝ թուրքական զունդը կռվի մեջ մտցնելու առաջարկով: Բանակի հրամանատարությունը տվեց իր համաձայնությունը, մի բան, որ զանգեզուրցիների համար ունեցավ ծանր հետևանքներ:

Թուրքական զունդը կռվի մեջ մտցնելու մասին որոշում ընդունելուց հետո էլ հարվածող խմբավորման հրամանատարությունը մտահոգ էր, թե դա կարող է բարդություններ ստեղծել: Հենց դրանով պետք է քացատրել, որ Կուռիչկոն թուրքական գնդի հրամանատարությանը իջեցրած հրամանում խստիվ պատվիրում էր. «Ոչ մի դեպքում ձեռք չտալ խաղաղ բնակչությանը, նրա ունեցվածքը անօրինական բռնագրավումների չենթարկել»¹:

Ինչպես ասվեց, խմբավորման չորրորդ զորասյան (ըստ էության՝ թուրքական գնդի) առջև խնդիր էր դրված՝ մի հարվածով գրավել Գորիս քաղաքից մոտ 20 կիլոմետր արևմուտք, Որոտան գետի խոր կիրճի փոքր մի դարավանդում ընկած, Միսիանի շրջանին սահմանակից Յայջի գյուղը: Դա հայկական ուժերի կողմից ամրացված բնակավայրերից էր, որտեղ գտնվում էր նաև նրանց ռազմամթերքի խոշոր պահեստներից մեկը: Գյուղը գրավելով՝ զորասյունը կարող էր վերահսկողություն սահմանել Որոտան գետի ձախ ափին ընկած տարածքների վրա՝ Յայջի - Դարպաս հատվածում: Ենթադրվում էր, որ մտնելով Միսիանի տարածքը, զորասյան հիմնական ուժը կազմող թուրքական զունդը անվտանգ կանցներ այդտեղի աղբյուրանաբնակ գյուղերով, որոնց բնակիչները անհամբեր սպասում էին իրենց ցեղակիցների գալուստյանը: Առաջ շարժվելով դեպի Նախիջևան՝ գունդն իր ճանապարհին դաշնակներից պետք է «ազատագրեր» հայկական գյուղերը:

Ձգալով, որ Յայջի գյուղի գրավումը հեշտ չի լինելու, Պ. Կուռիչկոն կարգադրել էր չորրորդ զորասյան հետ, եթե հարկ լինի, այդ ուղղությամբ ժամանակավորապես ճակատ մտցնել նաև 18-րդ դիվիզիայի երկրորդ զորասյան մաս կազմող 105-րդ զունդը և

¹ ՌՊՈԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 2, ք. 5:

28-րդ դիվիզիայի 2-րդ հեծյալ գունդը:

28-րդ դիվիզիայի 2-րդ հեծյալ գնդի հրամանատարության տրամադրության տակ դրվեց նաև մարտերից երկու օր առաջ Գորիս ժամանած 360 զինվորից բաղկացած «երթային» կոչվող հեծյալ գումարտակը: Նրա մարտիկները սպիտակզվարդիական նախկին զինվորներ էին, ծառայել էին Գեմիկիկի կամավորական բանակում, որի ջախջախումից հետո անցել էին խորհրդային իշխանության կողմը՝ իրենց զինվորական ծառայությունը առաջարկելով նրան: Այնպես որ, Չանգեզուրյան հարվածող խմբավորման հրամանատարության համար այդ հեծյալ գումարտակն այնքան էլ հուսալի գործնաս չէր:

Մի շարք գործնասերով համալրված չորրորդ գորասյունը, հոկտեմբերի 31-ի առավոտյան ժամը 8-ին Գորիս քաղաքից դուրս գալով, շարժվեց դեպի Յայջի գյուղը՝ այնտեղից Միսիան անցնելու համար: Թուրքական գնդին կարգադրված էր դեպի Յայջի գնալ բարձրավանդակով, չրեքվել ձախ և չմտնել Խոտ, Շինուհայր, Հալիձոր գյուղերը, որոնք նույնպես գտնվում էին դեպի Յայջի տանող ուղղության վրա՝ Որոտանի կիրճում:

Նույն ժամին Գորիս քաղաքից դուրս եկավ նաև երկրորդ գորասյունը՝ Հալիձոր-Տաթև գծով ուղղություն վերցնելով դեպի Դափան:

18-րդ հեծյալի 1-ին բրիգադը՝ իր շտաբով և 103-րդ ու 105-րդ հեծգնդերով, ունենալով 28-րդ դիվիզիայից վերցրած մեկ լեռնային հրանոթ, շարժվեց իրեն հանձնարարած ուղղությամբ: Հասնելով Ուլու-Գաղ բարձունքին (թիվ 6698)՝ բրիգադը իրեն միացրեց արդեն այնտեղ հասած չորրորդ գորասյան թուրքական գունդը, և դրանից հետո ամբողջ մի շաբաթ երկրորդ և չորրորդ գորասյունները գործում էին համատեղ:

Հոկտեմբերի 31-ի ժամը 10-ի սահմաններում 105-րդ հեծգնդի հրամանատարության կողմից Շինուհայր գյուղի ուղղությամբ ուղարկված հետախուզող խումբը հանդիպում է 50 մարդուց բաղկացած հայկական մի ջոկի: Տեղի է ունենում փոխհրաձգություն, որից հետո հետախուզական խումբը միանում է իր գնդին:

Երկրորդ հարվածող գորասյունը՝ 18-րդ հեծյալի 103-րդ և 105-րդ գնդեր, ինչպես նաև թուրքական գունդ կազմով, ոչ ուժեղ փոխհրաձգությունից հետո, հոկտեմբերի 31-ին, ժամը 15-ին, գրավում է Որոտանի դարավանդներից մեկի վրա ընկած Շինուհայր գյուղը¹: Բրիգադը հրաման է ստանում առայժմ մնալ Շինուհայրում, իսկ գյուղում գտնվող թուրքական գնդին նույն

հրամանով հանձնարարվում է ամրապնդել բրիգադի ձախ բեր:

Հեծբրիգադի այդ օրվա ամփոփագրում նշված էր, որ գյուղը գրավելու ժամանակ հայերի կորուստները կազմել են 40 մարդ, կարմիրբանակայինների կողմից՝ ոչ մի¹: Նշենք, որ Շինուհայրում հայերի կորուստների թիվը բացառապես վերաբերում էր խաղաղ բնակչությանը: Հատկապես թուրք ասկյարները, հավատարիմ իրենց ազգային բնազդներին և ցեղային նկարագրին, անուր գազանություններ գործեցին, բալանեցին գյուղը, սպանեցին անմեղ շինականների: Նրանք պղծում էին գյուղացիների ընտանեկան պատիվը, վիրավորում ազգային արժանապատվությունը, ոտքի տակ տալիս ամեն սրբություն: Թուրք հրամանատարի կարգադրությամբ՝ ասկյարները գյուղի քահանա Մտեփան Բայանին շամփուրներով ծեծելով կիսամեռ են անում: Այդ ամենը զայրացնում է շինուհայրցի կանանց, որոնք խմբով գալիս են Գորիս՝ բողոքի:

Թալանը, սպանությունները, բռնաբարությունները կատարվում էին կարմիրբանակայինների աչքի առջև, որոնցից շատերը նույնպես անմասն չմնացին գործած ոճիրներից:

Թողնելով Շինուհայր գյուղը և նրան հարակից տարածքները՝ հայկական վաշտերն անցան Յայջի: «Բնակչությունը կարմիր բանակի հանդեպ բշտամբար է տրամադրված», - կարդում ենք հարվածող խմբավորման դաշտային շտաբի նոյեմբերի 1-ի օպերատիվ ամփոփագրի մեջ²:

Հաջորդ օրը թուրք ասկյարները, գյուղացիներից բախանալով ձիերին բեռնած և իրենց ետևում շինականների տասնյակ դիակներ թողած, բարձրացան բարձրավանդակ և չորրորդ գորասյան մյուս գորաստների հետ շարժվեցին Յայջի գյուղի վրա:

Թանձր մառախուղը պատել էր դաշտերն ու ձորերը, իսկ տեղատարափ անձրևներից առաջացած ջրափոսերն ու ցեխը դժվարացնում էին գորասյան երթը: Վերջապես հարավարևելյան կողմից մոտենալով գյուղին՝ գորասյունը՝ առաջին հեծբրիգադ և թուրքական գունդ կազմով, նոյեմբերի 1-ին, ժամը 19-ին, գրոհի անցավ:

Հարձակվող գորասյանն օգնում էին Քարահունց, Խոտ, Շինուհայր և Հալիձոր գյուղերի կոմունիստները:

11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը կարևոր նշանակություն էր տալիս Յայջի գյուղի և դրան հարող տարածքների գրավմանը: Հարվածող խմբավորման գործերի հրամանատարին բանակի հրամանատարության տված հանձնարարականում ասված էր. «Բանակի հրամանատարը հրամայում է

¹ ՀՀ ՀԱԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 146, ք. 6:

¹ ՀՀ ՀԱԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 146, ք. 7:

² Նույն տեղում, ք. 6:

Չեզ՝ անհրաժեշտ ուշադրություն դարձնել այ թևի վրա: Բանակի շտաբին ներկայացնելիք զեկուցագրում նշեք, թե ինչպիսի ուժերով է պաշտպանվում Յայջի-Դաշ թափա-Ուշ թափա գիծը...»:

Յայջի գյուղի մատուցներում հարձակվողները ուժգին դիմադրության հանդիպեցին: Գյուղի պաշտպանների թիվը 900 էր՝ 700 սվին և 200 թուր, կային նաև զնդագիրներ¹: Երկու օր անընդհատ հրաձգություն էր տեղի ունենում, գրոհներն ու հակազոտները հաջորդում էին իրար²: Խմբավորման գործառնների հարձակումները շոշափելի արդյունք չուվեցին: Վիճակը բոլշևիկների համար բարդացավ, երբ նախկին սպիտակզավարիական զինվորներից կազմված երթայինների հեծյալ գումարտակը մարտերից մեկի թեժ պահին լքեց ճակատը:

18-րդ հեծյալի ճակատային նոյեմբերի 1-ի ամփոփագրում նշված էր. «Հակառակորդը ցույց է տալիս ուժգին, համառ դիմադրություն, և, երկրորդ օրն է, ինչ անընդհատ մարտ է մղվում: Ջորասյան մասերի կողմից կտրված են հակառակորդի նահանջի բոլոր ուղիները, բացի Յայջի գյուղի հարավային մասից՝ դեպի Որոտան գետը: Մեր կողմից կան մեծ թվով սպանվածներ և վիրավորներ»³:

Անընդհատ մարտեր մղող հայկական ուժերը, համալրում ստանալով, Յայջի գյուղից նոյեմբերի 2-ի առավոտյան հակահարձակման անցան Երևուհայրի ուղղությամբ և զգալի կորուստներ պատճառեցին հակառակորդին՝ իրենց հերթին տալով սպանվածներ և վիրավորներ:

18-րդ հեծյալի ճակատային նոյեմբերի 2-ի ռազմական ամփոփագրում նշված էր, թե «սպիտակ դաշնակների կազմում նկատվել են մեծ թվով դեմիկինյան սպաներ և կուրանյան կազակներ»⁴:

Եղած ուժերով չկարողանալով կտրել Յայջի գյուղի պաշտպանների հերոսական դիմադրությունը՝ երկրորդ գորասյան հրամանատարությունը Գորիս քաղաքից օգնություն է խնդրում: Նույն օրը օգնության է ուղարկվում 247-րդ գունդը՝ շուրջ 300 զինվոր կազմով:

Համալրում ստանալուց հետո 1-ին հեծրիգաղը և թուրքական գունդը համատեղ ջանքերով կարողանում են հայկական ուժերին ետ մղել Յայջի գյուղի հարավարևմտյան ուղղությամբ դեպի Որոտան գետը և գրավել գյուղի հյուսիսային մասը: Դիվիզիայի՝ նոյեմբերի 2-ի հիշյալ ռազմական ամփոփագրում կարդում ենք. «Մարտը շարունակվում է:

Կարմիրբանակայինների և ասկյարների տրամադրությունը

կայտառ է»¹: Բայց, իրականում, կայտառ լինել չէր կարող: Անընդհատ ծանր մարտերի, հայերի համառ դիմադրության պատճառով հարվածող խմբավորման հրամանատարությունը նոյեմբերի 2-ին կարգադրում է ժամանակավորապես կանգնեցնել հարձակումը և, մի քանի ժամ գրաված դիրքերում մնալով, հանգստանալ²:

Չորրորդ գորասյան անհաջողությունների գլխավոր պատճառը հարձակվողների շարքերում թուրքական զնդի առկայությունն էր: Թուրք ասկյարներին զանգեզուրյան պաշտպանների դեմ մարտի մեջ մտցնելը բուժականով հարվածեց հենց իրենց՝ բոլշևիկներին, գավառի նորաստեղծ խորհրդային իշխանությանը:

Կարմիր բանակի զորքերի կազմում թուրքական զնդի գտնվելը և զանգեզուրցիների դեմ նրանց համատեղ գործողությունները բնակչության մեջ զայրույթի փոթորիկ առաջացրին: Երևուհայր գյուղում ասկյարների խժոժությունների մասին նույն օրը իմացել էին Յայջի գյուղում, որտեղ գյուղացիները զանգվածաբար զենք էին վերցրել, որպեսզի թուրքական զնդին թույլ չտան մուտք գործելու իրենց բնակավայրը: Թուրքական զորամասի դեմ կազմակերպված դիմադրությունը անխուսափելիորեն ուղղված էր նաև գյուղի վրա հարձակվող խորհրդային զորքերի դեմ: Յայջեցիների հերոսական դիմադրության ղեկավարներից մեկը՝ Անդրանիկի կամավորական զնդի նախկին հարյուրապետ, Մարդարապատի ճակատամարտի հերոսներից, այնուհետև՝ Չանգեզուրի պաշտպանության կազմակերպիչներից Արմենակ Գ-ի գործյանն էր, որի զինվորական տաղանդը նոր ուժով փայլատակեց իր հայրենի գյուղի պաշտպանության օրերին:

Նոյեմբերի 3-ի գիշերն անցավ հանգիստ, բայց լուսաբացին կարմիր բանակի զորամասերը թևերից հարձակման անցան հայկական ուժերի դեմ և սլացիկ հարվածով ու շրջանցիկ անցումներով նրանց դուրս մղեցին դեպի Որոտան գետի հյուսիսարևմտյան կողմը:

Կարճատև դադարից հետո թուրքական գունդը մարտ սկսեց Հալիժոր-Տաթև ճանապարհին գտնվող Սատանի կամուրջը գրավելու համար:

18-րդ հեծյալի ճակատային նոյեմբերի 3-ի կեսօրից հետո տված ամփոփագրում նշված էր, որ մարտերի ընթացքում հայ զինյալները տալիս են սպանվածներ, բայց ոչ որ գերի չի հանձնվում: «Կարմիրբանակայինների և ասկյարների տրամադրությունը կայտառ է, մարտը շարունակվում է», - համառորեն կրկնվում էր դիվիզիայի ամփոփագրում: Իրականում խորհրդային զորամասերի

¹ ՀՀ ՀԳԿԳՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 146, ք. 7.

² Նույն տեղում, գ. 144, ք. 22-ի շրջերես:

³ Նույն տեղում, ք. 8.

⁴ Նույն տեղում:

¹ ՀՀ ՀԳԿԳՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 146, ք. 8.

² Նույն տեղում, ք. 11:

համար վիճակը ծանրագույններից էր: Հենց ամփոփագրի վերոհիշյալ տողերը շարադրելիս՝ կեսօրին 105-րդ հեծգունդը, կարմիրքանակայինների ու ձիերի մեծ կորուստներ տալու և մարտունակությունը լիովին կորցնելու պատճառով, հանվում է 1-ին հեծյալ բրիգադի կազմից, տեղափոխվում Գորիս քաղաք, որտեղից ուղարկվում է Հին Գորիս գյուղ վերականգնվելու համար:

Թեև նոյեմբերի 3-ի առավոտյան կարմիրքանակայինները գրավել էին Յայջին, բայց նույն օրն իսկ, կեսօրին, հայկական ուժերը, հակահարձակման անցնելով, խորհրդային զորամասերին դուրս են մղում գյուղից և նրանց ստիպում կորուստներով նահանջել 4 վերստ դեպի հյուսիս-արևելք և հարավ:

Նոր դիրքերում մարտական կարգի բերելով շարքերը՝ 103-րդ հեծբրիգադը, բուրբական գունդը և 247-րդ գնդից որպես աջակցություն եկած մեկ վաշտը (գնդի մյուս երկու վաշտերը գտնվում էին Շինուհայր գյուղում) նոյեմբերի 4-ի լուսաբացին, հյուսիսարևելյան կողմից կատարելով հաջող շրջանցում, սրբնաջ հարձակումով գրավում են Յայջի գյուղը: Հայկական ուժերը նահանջում են երկու ուղղությամբ՝ Վաղուղի-Ղարաքիլիսա և Տաթև-Մալաշ:

Գիվիզիայի օրվա ամփոփագրում կարդում ենք. «Յայջին մեր զորամասերի կողմից գրավելու ժամանակ բնակիչները ցույց էին տալիս համառ դիմադրություն՝ կրակելով տների պատուհաններից ու տանիքներից»: Ապա՝ «103-րդ հեծգնդի կողմից Յայջի գյուղում սրի է քաշված մինչև 300 մարդ»:

Այս արյունալի եղեռնագործությունը դաժանությամբ գերազանցեց Շինուհայր գյուղում բուրբական գնդի կատարած կոտորածը: Յայջիի բնակչության մյուս մասը փախավ նահանջող հայկական վաշտերի հետ:

Նախքան Յայջին գրավելը՝ նոյեմբերի 3-ին, հարվածող խմբավորման հրամանատար Կուռիշկոն և զինկոմ Կուլեշովը 11-րդ բանակի հրամանատարին Գորիս քաղաքից հեռագրով ներկայացնում էին տեղի ունեցած կոիվների ամփոփ մտայն կարագրությունը: Հեռագրում ասված էր. «Չորսօրյա գործողությունները, կիմայական ծանր պայմանները և բնական արգելքները պարզ ցույց են տվել, որ այդ շրջանում հեծելագործի գործողությունը միանգամայն անհնար է և անօգուտ: Կերի պակասը, դժվար հաղթահարելի լեռնային արգելքները նպաստում են ձիերի արագ անկմանը:

...103-րդ հեծգունդը, որը Յայջի գյուղի շրջանն էր մտել 336 քրով, իր ողջ կազմով փաստորեն դուրս է եկել շարքից: Ինչ գնով էլ ուզում է լինի, պետք է բարձրացնել զորամասերի մարտու-

նակությունը: Հաստատում են, որ եթե գնդերը այս վիճակով թեկուզ կարճ ժամանակով մնան ինձ հանձնարարած շրջանի մարտահատվածում, ապա դրանցից կմնան միայն գնդերի համարները, և ինձ ենթակա դիվիզիան հետագա գործողությունների համար կլինի միանգամայն անմարտունակ: Չանգեզուրյան շրջանում սպիտակ-դաշնակների բանդաները կարելի է ոչնչացնել միայն ու միայն լավ զգեստավորված և ոտնամաններ հագած հետևակով: Այդ փաստը հաստատվում է անմարտունակության հասած 18-րդ դիվիզիայի 1-ին հեծբրիգադի օրինակով, որի 105-րդ գունդը լիակատար պարտություն է կրել ոչ թե հակառակորդի ուժերի հարձակումից, այլ լեռնոտ բնությունից: Ելնելով վերը շարադրածից, խնդրում են Չեզ լուրջ ուշադրություն դարձնել սույն զեկույցի վրա և այն չթողնել անհետևանք»¹:

Յայջի գյուղի գրավումը խմբավորման հրամանատար Կուռիշկոյի մոտ հույս ներշնչեց, թե հայկական ուժերն այլևս ի վիճակի չեն քիչ թե շատ լուրջ դիմադրություն ցույց տալու, և իր զորամասերը բանակի հրամանատարության քիվ 03 օպերատիվ հրամանն այսուհետև կկատարեն առանց մեծ դժվարության: Նման լավատեսությամբ նոյեմբերի լույս 5-ի գիշերը նա բանակի հրամանատարին հաղորդում էր. «Ձեկուցում են, որ մեր զորքերի կողմից Յայջի գյուղը գրավելիս հակառակորդի գլխավոր ուժերը նահանջել են Տաթևի ուղղությամբ: Հակառակորդի ուժերի ոչ մեծ մասը, քաղկացած առավելապես հայ ապստամբներից, անկարգ նահանջել է Անգեղակոթի ուղղությամբ և ցրվել զանազան կողմեր՝ սարերում: Լեռներում նստած քանձր մատախուղի պատճառով անհնար է պարզել հակառակորդի ուժերը: Չանգեզուրյան հատվածի աջ թևը ապահովված է 103-րդ հեծգնդով և 247-րդ գնդով: Թուրք գունդը շարժվել է Նախիջևանի գծով: Լուրջ ուշադրություն են դարձնում աջ և ձախ թևերի վրա»²:

Յայջին գրավելուց հետո բուրբական գունդը այդ գյուղի կիրճից նոյեմբերի 6-ին բարձրանում է Եռաբլի սարահարթը և դիրքավորվում Գաշ թափայում: Նրա աջև խնդիր էր դրված՝ ապահովել երկրորդ զորասյան աջ թևը Եռաբլիի կողմից, ինչպես նաև նախապատրաստվել առաջ շարժվելու Վաղուղի - Աղուղի - Ղարաքիլիսա - Անգեղակոթ գծով Նախիջևան անցնելու համար:

Սակայն նահանջած հայկական վաշտերը և սիսիանցիների զինված ջոկատները, վերախմբավորելով իրենց ուժերը, փակել էին բուրբական գնդի առաջխաղացման ճանապարհը դեպի Սիսիան:

Թուրքերը խժոժություններ կատարեցին նաև Սիսիանի շրջանում: Գորիսի գյուղերում, իսկ այժմ էլ Սիսիանի

¹ ՀՀ ՀԳՎԳՊՈՒ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 146, ք. 14.

² Նույն տեղում, ք. 19-20.

¹ ՀՀ ՀԳՎԳՊՈՒ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 146, ք. 14-15.

² Նույն տեղում, էջ 24.

³ Նույն տեղում, ք. 33.

բնակավայրերում կատարած այդ խժողովությունները քարոշական ծանր հարված հասցրին խորհրդային իշխանության գաղափարին գավառում, լրացուցիչ դժվարություններ ստեղծեցին կարմիր քանակի զորամասերի համար: Նժդեհը և նրան հավատարիմ մարդիկ առավելագույնս օգտագործեցին 11-րդ բանակի հրամանատարության կուպիտ սխալը: Ծավալվեց հակախորհրդային ուժգին քարոզչություն: Նպաստավոր առիթը ինքն էր ներկայացել Նժդեհին, և նա այդ առիթը ձեռքից բաց չբողեց: Խորհրդային զորամասերի հետ թուրքական գնդի հարձակումը ներկայացվեց որպես ապագույց այն բանի, որ թուրքն ու բուլղիկը նույն բանն են: Թուրքական գունդը համարելով բուլղիկյան զորամաս՝ Նժդեհն ասում էր, որ բուլղիկների դեմ կռվել, նշանակում է կռվել թուրքի դեմ, նշանակում է պաշտպանել հայրենի օջախն ու պատիվը: Նա անցնում էր գյուղից գյուղ, կրակոտ ելույթներով զանգեզուրցիների մեջ բորբոքում ատելություն, նրանց մղում անզիջում օրհասական կռվի:

Ռուսեն Գարբինյանը (Արտաշես Չիլինգարյան) նկատել է, որ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի հերոսների և զինվորական բացառիկ կարողություններով օժտված հեղափոխական նշանավոր առաջնորդների փայլուն համաստեղության մեջ քիչ է թիվը նրանց, ովքեր սուր ու զենք գործածելու քաջությանը հավասար ունեին հռետորական բացառիկ տաղանդ: Այդ եզակի տաղանդը Նժդեհն էր, որն ընդունակ էր «խանդավառել, նույնիսկ հիպնոսացնել բազմությունները», նրանց մղել զանգվածային խելահեղ ըմբոստության ու անձնագոհության:

Ուժգին քարոզչությունն իր գործը տեսավ: Թուրքական գնդի հետ բուլղիկյան զորամասերի համագործակցության լուրը տարածվեց ողջ Չանգեզուրով:

Իրենց բողոքն անբաքույց հայտնեցին նաև գավառի կոմունիստներից շատերը, իսկ ոմանք էլ դուրս եկան կազմակերպության շարքերից: Ավելին, նրանցից մեկը՝ Տիգրան Մելիք-Շահնազարյանն, ինքնասպանություն գործեց՝ կուսակցական ընկերներին բողոքելով հետևյալ նամակը.

«Ընկերներ, անձնասպանությունից առաջ գրում եմ ձեզ խաբված ենք, խաբված: Աղբբեջանում, Նախիմանովից սկսած, չի եղել և չկա մի հատիկ բուլղիկ:

Մուսավաթը հին Մուսավաթն է, որ գույնը փոխել է և մեզ խաբել: Դարձի՛ եկեք, ընկերներ, դարձի՛, քանի դեռ ուշ չէ: Ես գիտակցորեն չեմ դավաճանել հայ աշխատավորությանը, բայց անգիտակցորեն ծառայել եմ ռեակցիոն Աղբբեջանին: Ես խոստովանում եմ իմ մեղքը, բող Աստված ու պատմությունը ներեն ինձ: Մեռնում եմ...»⁷:

¹ Նժդեհ: Կեանքն ու գործունեությունը, նշխարներ, վկայություններ, էջ 430:
² Նույն տեղում, էջ 442-443:

Ասկյարների խժողովությունները Սիսիանում վրդովմունքի նոր պայթյուններ առաջ բերեցին բնակչության տարբեր խավերում: Սիսիանը այեկոծվեց: Գավառի բոլոր շրջաններում գյուղացիները խմբերով ներկայանում էին Նժդեհի վաշտապետերին, զենք պահանջում և մտնում դիմադրական ջոկատների մեջ, կռվում մինչև վերջին փամփուշտը, վերջին հնարավորությունը:

11-րդ բանակի 32-րդ դիվիզիայի հետախուզական բաժնի կողմից այդ օրերին կազմած մի տեղեկագրում ասվում էր, որ հայ զինվորները անմարտունակ են դառնում, երբ ստիպված են լինում կռվել ռուս կարմիրքանակայինների դեմ: Գրան հակառակ՝ նրանք թուրքական զորքերի դեմ կռվում են անզիջում, ինչպես վայել է իսկական մարտիկներին¹:

11-րդ բանակի հրամանատարությունը թուրքական գունդը Չանգեզուրում մարտի մեջ մտցնելու մասին որոշում ընդունելիս լիովին անտեսել էր հայկական գործոնը՝ հավանաբար արբեցած իր հաղթական երթով՝ սկսած Հյուսիսային Կովկասից: Թույլ տված կուպիտ սխալը քանկ նստեց ոչ միայն բուլղիկյան զորամասերի, այլև գավառի կոմունիստների և խորհրդային աշխատողների վրա:

Յաջից կռվելուց հետո երկրորդ զորասյունը, առանց դադար առնելու, ձեռնամուխ եղավ իր հիմնական օպերատիվ ռազմական խնդրի կատարմանը, այն է՝ Տաթև - Մալաթ գծով անցնել Դափան և առաջին զորասյան հետ մարտեր սկսել շրջանը գրավելու համար:

Նոյեմբերի 5-ին 103-րդ հեծգնդից առանձնացվում է մի ջոկատ՝ նույն գնդի 2-րդ էսկադրոնի հրամանատար Կրիվիչի գլխավորությամբ, որի նպատակն էր գործողություն սկսել Տաթև գյուղից հարավ՝ Որոտան գետի աջ ափի բարձունքները գրավելու համար:

Հալիձորի գյուղամերձ անտառների կողմից իջնելով Որոտան գետի ձախ ափի Յաբուր կոչվող թեքությունները՝ ջոկատն անցնում է Սատանի կամուրջը և դիմացի գառիվեր, ուղղածիզ լանջերով փորձում է բարձրանալ Տաթև գյուղի տափարակը: Նախատեսված էր գյուղի վրա գրոհել հարավից: Բայց դեռ չհասած տափարակին՝ Կրիվիչի ջոկատը հանդիպում է այնտեղ ամրացած հայերի ուժգին կրակին, ուստի կանգ է առնում՝ սպասելով օգնության: Շուտով մոտենում է 247-րդ գունդը, և երկու զորամասերը համատեղ գրոհում են հայ պաշտպանների դիրքերը: Չնայած զգալի կորուստներին՝ նրանք, գործադրելով ձեռնառումներ, կարողանում են զանգեզուրյան պաշտպաններին դուրս մղել առաջին գծից: Հայկական ուժերը նահանջում են, բայց անմիջապես ամրանում են գյուղը արևմուտքից զուտևորդ մյուս բարձունքներում: Սկսվում է ուժեղ փոխհրաձգություն: Կարմիրքանակայիններին այլևս չի հաջողվում առաջ շարժվել, և նրանք մնում են զանված Տաթևի տափարակում:

¹ ՀՀ ՀճԿՓԿՊՈՒ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 144, ք. 20:

Նոյեմբերի 6-ի կեսօրին պարզ էր դարձել, որ հետագա ընդհարումները ծանր են նստելու զորասյան վրա: Ուստի հարձակումը դադարեցվեց և հրամայվեց նահանջել: Սատանի կամրջով զորամասերը վերադարձան Ռոտան գետի ձախ ափը:

Այսպիսով, Ջանգեզուրյան հարվածող խմբավորման երկրորդ զորայունը նույնպես չկարողացավ կատարել մարտական առաջադրանքը: Նա ի վիճակի չեղավ Տաթև-Մալղաշ-Վերին Խոտանան - Տանձավեր գծով զարգացնելու հարձակումը և Արծվանիկի տարածքում միանալու հարվածող խմբի առաջին զորասյանը¹:

Ռեզերվ բողոնելով Սատանի կամրջի մոտ՝ 247-րդ գունդը հարձակման է անցնում կիրճում գտնվող Կյուրատի գյուղի վրա, ուր, հետախուզության տվյալներով, կային հայերի զգալի ուժեր: Այդ հատվածի հայկական հրամանատարությունը, կանխատեսելով հակառակորդի մանյովրը, իր ուժերը կենտրոնացնում է նրա աջ թևի վրա: Ջբաղեցրած քարձուներեցից հայերը հրացանային և զնդացրային փոթորկալի կրակ են քացում, ապա իրենց դիրքերից բոլոր կողմերից հակահարձակման են անցնում՝ նպատակ ունենալով կտրել 247-րդ հրաձգային զնդի նահանջի բոլոր ուղիները, այդ թվում՝ Կյուրատի գյուղի մոտ գտնվող Սատանի կամրջի վրայով: Հայկական վաշտերի ուժգին ճնշման տակ 247-րդ գունդը նահանջում է դեպի Սատանի կամուրջը, ուր օգնության էին շտապում 103-րդ հեծզնդի մասերը, որոնց կրակային պաշտպանության տակ, տալով շուրջ 50 սպանված, կարողանում են Ռոտան գետի ձախ ափով առաջանալ հյուսիսային ուղղությամբ և ամրանալ Յայջի գյուղի մոտերքում: 103-րդ գունդը մնում է տեղում՝ իր հսկողության տակ պահելով Սատանի կամուրջը²:

Երկրորդ զորասյան ուղեկալները նոյեմբերի 6-ի դրությամբ տեղաբաշխված էին Յայջի - Կյուրատի - Երնուհայր գծի վրա: Նոյեմբերի 7-ին զորասյունը զբաղեցնում էր բավական մեծ տարածություն՝ Ռոտան գետի հոսանքով Երնուհայր գյուղից սկսած մինչև Յայջի և ավելի հեռու՝ հյուսիսարևմտյան ուղղությամբ մինչև Եռաբլրի սարահարթի հարավային Դաշ թափա սարը:

Այժմ հետևենք 6 օր առաջ Ղափանի շրջան գնացած Ջանգեզուրյան հարվածող խմբավորման առաջին զորասյան մարտական գործողություններին:

Առաջին զորասյան զորքերը Նեստերովսկու հրամանատարությամբ նոյեմբերի 1-ին Ղափանի վրա հարձակման էին անցել

Շահվելյար-Շուռնուխ - Ջեյվա (Դավիթ բեկ) գծով: Ջորասյան հիմնական ուժերը 28-րդ դիվիզիայի 83-րդ և 84-րդ բրիգադներն էին:

84-րդ հրաձգային բրիգադը՝ 250-րդ, 251-րդ և 252-րդ զնդեր կազմով և 2-րդ հեծզնդից նրան փոխանցած մեկ լեռնային և մեկ դաշտային հրանոթներով, Շահվելյարում գրաված դիրքերից շարժվելով, հոկտեմբերի 21-ին անցավ Ռոտան գետի աջ ափը՝ նոյեմբերի 1-ին հարձակման անցնելու համար:

83-րդ հրաձգային բրիգադը՝ 248-րդ և 249-րդ զնդեր կազմով, հոկտեմբերի 31-ին Գորիս քաղաքից ուղղվեց Շահվելյար գյուղի գծով, իսկ նույն բրիգադի 247-րդ հրաձգային գունդն այդ օրը Շուշիից ժամանեց Գորիս և տեղավորվեց գիշերելու³: 248-րդ և 249-րդ զնդերն առայժմ մնում էին Շահվելյար - Շուռնուխ շրջանում՝ 84-րդ բրիգադի զորամասերի թիկունքի վրա հայերի հնարավոր հանկարծակի հարվածը կանխելու համար:

Նոյեմբերի 2-ին Գորիսի քաղաքային հրապարակում տեղի էր ունեցել միտինգ, որին մասնակցել էին կարմիրբանակայիններ, նորաստեղծ կոմունիստական ջոկատը, քաղաքի և շրջակա գյուղերի բնակիչներ: Բուշևիկ հրամանատարներից մեկն ընդունել էր կոմունիստական ջոկատի շքերթը, ապա ելույթներ էին ունեցել Արմենակ Ղարազոյզյանը, քաղաքի զինվորական կոմիսարը և ուրիշներ: Ջորահանդեսից հետո կոմունիստական ջոկատը հրապարակից ուղղակի մեկնել էր Ղափանի ռազմաճակատ՝ օգնելու երկրորդ զորասյանը:

Ղափանի շրջանում հայերի և ռուսական հարվածող խմբավորման հետախույզ խմբերի առաջին հանդիպումը տեղի ունեցավ նոյեմբերի 2-ի լույս 3-ի գիշերը: 84-րդ բրիգադի աջ զորաթևը լուսաբացին մոտեցավ Ջեյվա գյուղին, ժամը 10-ին հախուռն անցավ հարձակման և առանց դիմադրության հանդիպելու՝ գրավեց այն:

Ջեյվան հանձնելուց հետո Նժդեհը հաղորդում էր Երևան, կառավարությանը.

«Նոյեմբերի 3-ին թշնամին մեծ ուժերով (20-րդ և 28-րդ կարմիր հեծյալ բրիգադները, Բարգյուշատի թրքությունը և 400 տաճիկ ասկյարներ՝ Ռուսաստանից բերված զեբիներ, որոնց զինել են Գորիսում) կրկնեց իր հարձակումը Ղափանի հյուսիս-արևելյան գյուղերի վրա»:

Կարմիրբանակայինների հերթական խնդիրը Արծվանիկ գյուղի գրավումն էր, ուստի 84 - րդ բրիգադը, առանց ժամանակ կորցնելու, ժամը 13-ին դուրս եկավ Ջեյվայից և շարժվեց դեպի Արծվանիկ: Հայկական վաշտերը, հրամանի համաձայն, նույնիսկ

¹ ՀՀ ՀՔԿԳԿՊԼ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 144, ք. 2.

² Նույն տեղում, ք. 5.

³ Պետք է լինեք 20-րդ հեծյալ և 28-րդ հրաձգային դիվիզիաների բրիգադները:

⁴ ՀՀ ՊԿՊԼ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 73, ք. 5:

¹ ՀՀ ՀՔԿԳԿՊԼ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 144, ք. 20.

² Նույն տեղում, ք. 31:

Ձեյվան հանձնելուց հետո չէին կրակում և խուճապահար նահանջ էին բեմադրում:

Նույնիսկ այդ վճռական պահերին Նժդեհին չէր լքում հաղթանակի հավատը: Նա համոզված էր, որ զանգեզուրցիները նորից տեր են դառնալու իրենց լեռնավայրին: Ուստի նրա միտքը զբաղված էր ոչ միայն ռազմագիտական խնդիրներով, այլև ազատագրվելիք զավառում խաղաղ աշխատանքներ ձեռնարկելու հարցերով:

Կարմիր բանակի զորամասերը նոր էին սկսել Արծվանիկի գրավման գործողությունը, երբ Նժդեհը նոյեմբերի 3-ին Գեճվազից նամակ է գրում Հ. Յ. Դաշնակցության Բյուրոյին, որտեղ կոնկրետ ներկայացնում էր իր և Չանգեզուրի ժողովրդի պահանջները:

«Առաջին. Նախիջևանը և Օրդուբադը այսօրվանից պիտի համարել մեր ստրատեգիայի ալֆան և օմեգան:

Երկրորդ. Բուն Չանգեզուրի գրավումը, կանոնավոր զորքերով, մոտ օրերում:

Երրորդ. Առանձին ուշադրություն Չանգեզուրի վրա, նկատի առնելով նրա՝ տնտեսապես քայքայված, անգեն և հասարակականորեն գլխատված վիճակը:

Չորրորդ. Հաշվեհարդար ժողովրդի բշնամիների հետ:

Հինգերորդ. Նախաբուլշևիկյան Չանգեզուրի պաշտոնությունը և հրամանատարությունը ենթարկել դատի՝ հանուն արդարության և հանրապետության շահերի:

Վեցերորդ. Վարձատրություն և պատիժ: Ավելի քան մի տարվա ընթացքում համայն Չանգեզուրում տեղի չի ունեցել վարձատրության և պատժի ոչ մի դեպք: Վատերը անարգել շարունակել են իրենց կործանարար դերը, իսկ լավերը, մոռացության մատնված, աստիճանաբար՝ հուսալքվելով քաշվել են ասպարեզից:

Յոթերորդ. Ուժեղ հրամանատարություն և պաշտպանություն ապստամբ Չանգեզուրում:

Ութերորդ. Ժողովրդական վաշտապետական համակարգի օրինականացում:

Իններորդ. Տաքեն-ռեզիդենցիա:

Տասներորդ. Ինձ արձակուրդ, վերականգնելու միանգամայն քայքայված առողջությունս»¹:

Մինչ Նժդեհը առաջիկա ամեյիքների ծրագրեր էր մշակում, 84-րդ բրիգադի զորամասերը մոտեցան Արծվանիկ գյուղի մատույցներին:

Բրիգադի 250-րդ գունդը հարձակվում էր խճուղով, իսկ 252-րդ գունդը՝ արևմուտքից: Առաջացող զորամասերից երկու վերստ հեռավորությամբ խճուղով շարժվում էր 251-րդ գունդը՝ որպես

ռեզերվ. նրան տրամադրված էր դաշտային մեկ հրանոթ:

Այդ նույն ժամերին 83-րդ հրաձգային բրիգադի 248-րդ և 249-րդ գնդերը, Շահվեղյար-Շուռնուխ շրջանից դուրս գալով, հասել էին Ձեյվայի տարածքները և սկսել էին կենտրոնանալ գյուղի թիվ 5822 սարի բարձունքներում:

Ժամը 14-ին խորհրդային առաջավոր զորամասերը, շփման մեջ մտնելով հայկական վաշտերի հետ, անցնում են գրոհի՝

Նրե Գորխից մինչև Արծվանիկ գյուղի բարձունքները առաջին զորասյան զորամասերը չհանդիպեցին որևէ լուրջ միջադեպի, ապա Արծվանիկում հայկական վաշտերի դիմադրությունը կատաղի բնույթ ստացավ: Գյուղը և նրա շրջակա տարածքները լավ ամրացնելով՝ Նժդեհը որոշել էր այդտեղ կանգնեցնել հակառակորդի հետագա առաջխաղացումը: Բայց այդ բանն անել չհաջողվեց. շուրջ 30 ժամ տևած դաժան մարտից հետո 84-րդ բրիգադի զորամասերը նոյեմբերի 4-ի ժամը 20-ին, ի վերջու, գրավեցին Արծվանիկ գյուղը՝ տալով մինչև 40 սպանված²:

Արծվանիկի գրավումը տեղի է ունենում հետևյալ հանգամանքներում.

Նոյեմբերի 4-ին, ժամը 15-ին, 84-րդ բրիգադի զորամասերին հաջողվում է հայկական վաշտերը դուրս մղել գյուղի բարձունքներից, որոնք սկսում են նահանջել և ամրանալ անմիջականորեն հարավ ընկած բլուրների վրա՝ ստեղծելով բուռնոր կարմիր բանակի զորքերի ձախ թևում՝ Ուժանիս գյուղի դիմաց: Ուժեղ մատախուղի պատճառով կարմիրբանակայինների համար խիստ դժվարանում է կողմնորոշվել մարտական իրադրության մեջ, որի հետևանքով զորամասերի միջև կտրվում է կապը:

Ժամը 16-ին 83-րդ բրիգադի մասերը ուժերի վերախմբավորում են կատարում Արծվանիկի բարձունքների վրա: Այդ նույն պահին հայերը, իրենց հերթին, հարձակում են գործում Ձեյվայի բարձունքների վրա, միաժամանակ թիկունքային ուղեկալ են դնում հյուսիսարևմտյան ուղղությամբ՝ նպատակ ունենալով շրջանցել 84-րդ բրիգադի մասերը: Ուժերի վերախմբավորումից և հայկական վաշտերի հարվածը հետ մղելուց հետո 84-րդ բրիգադի 250-րդ, 251-րդ և 252-րդ հրաձգային գնդերը խճուղով շարժվում են Արծվանիկի վրա՝ վճռական գրոհով այն գրավելու համար: Հայկական վաշտերը հարձակվող խորհրդային զորամասերին ցույց են տալիս համառ դիմադրություն. քայց վերջիններս, այնուամենայնիվ, լեռնային մեկ հրանոթի կրակի աջակցությամբ, ժամը 18-ին, գրոհով գրավում են Արծվանիկ գյուղը: Հայկական ուժերը նահանջում են Կատարի ուղղությամբ:

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 1922, ց. 8, գ. 146, ք. 13-14.

² Նույն տեղում, ք. 20.

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 73, ք. 19.

Չորսյին հետախուզության և տեղի բնակիչների հարցաքննությունից խորհրդային հրամանատարությունը պարզում է, որ Չեյվայի բարձունքների և Արծվանիկի պաշտպանության ժամանակ հայերի ուժերը կազմել են մինչև 300 հետևակ և 100 հեծյալ¹:

83-րդ հրաձգային բրիգադի 248-րդ գունդը նույն ժամերին ամրանում է Արծվանիկի բարձունքների հարավարևմտյան հատվածում: Նույն բրիգադի 249-րդ գունդը գտնվում էր պահեստագործում Շուռնուխ գյուղում:

Արծվանիկը գրավելուն զուգընթաց և դրանից անմիջապես հետո 83-րդ և 84-րդ բրիգադների զորամասերը գրավեցին նաև Չափնի, Ընկենանց և Ալմալու գյուղերը, որոնց բնակիչները նախապես հեռացած են լինում անտառներն ու սարերը: Գյուղում մնացածներից շատերը, այդ թվում կանայք ու երեխաները, զոհ են դառնում կարմիրբանակայինների կույր վրեժխնդրությանը²:

Նրանք Արծվանիկում թաղանում են բոլոր տները, բռնաբարում ավելի քան 30 կին: Այդ դեպքերից գրգռված՝ հայ զինյալները որոշում են գերի չվերցնել³:

83-րդ բրիգադի 249-րդ գունդը, դուրս գալով Շուռնուխից, նոյեմբերի 5-ին ժամը 20-ին ժամանել էր 248-րդ գնդի գրաղեցրած հատվածի հարավային բարձունքները, որպեսզի աջակցի 84-րդ բրիգադի հարձակմանը: Սակայն հայկական զորամասերը, վերախմբավորելով իրենց ուժերը, ցույց են տալիս կատաղի դիմադրություն, ապա անցնելով հակահարձակման՝ ջախջախում են 249-րդ գունդը: 28-րդ հրաձգային դիվիզիայի հրամանատարությունը 11-րդ բանակի շտաբին հաղորդում էր, որ 83-րդ բրիգադի 249-րդ գունդը նոյեմբերի 5-ին լիովին շարքից դուրս է եկել: Մեծ էին նաև 84-րդ բրիգադի կորուստները⁴:

Հայկական վաշտերի համառ դիմադրության պատճառով զորասյունն այլևս չկարողացավ առաջ շարժվել և ստիպված դադարեցրեց հարձակումը Կատարի վրա⁵, որա փոխարեն ուժերը կենտրոնացնելով ճակատի այ թևի վրա՝ հայերի հարվածն այդ կողմից չեզոքացնելու համար: Չորսյան առաջխաղացման ժամկետը սկսեց խախտվել: Որոշվեց սպասել, մինչև որ կգային և առաջին զորասյանը կմիանային արևմտյան կողմից՝ Տաթև - Մալղաշ - Վերին Խոտանան - Տանձավեր - Ղափան ուղղությամբ հարձակվող երկրորդ զորասյան և արևելյան կողմից՝ Խոջախան -

¹ ՀՀ ՀՈՒՎՔԿՊՈԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 146, ք. 21-23:

² Նույն տեղում, ք. 18-19:

³ Նույն տեղում, գ. 162, ք. 8:

⁴ Նույն տեղում, գ. 146, ք. 23:

⁵ Նույն տեղում, գ. 143, ք. 1, 2, գ. 144, ք. 16-17, գ. 145, ք. 1, 2, 3:

Ագարակ-Ղափան ուղղությամբ հարձակվող երրորդ զորասյան զորամասերը:

Առաջին զորասյան զորամասերը, հիմնականում տեղաբաշխվելով Ղզղաշի տարածքում, սպասում էին մյուս երկու զորասյունների մոտենալուն: Վերջինները հապաղում էին, իսկ ժամանակը չէր ներում: Նժդեհի զորքերը՝ փոքր ջոկատներով, հատկապես զիշերները, հանկարծակի հարձակումներ էին գործում, զգալի մարդկային կորուստներ պատճառում, ապա արագորեն անհետանում աչքից: Ահա թե ինչու, զորասյան հրամանատարությունը որոշեց, առանց մյուս երկու զորասյունների մոտենալուն սպասելու, սեփական ուժերով շարունակել հարձակումը Ղափանի հանքերի վրա:

Սակայն նոյեմբերի 6-ին վերջնականապես ի դերն ելավ այ ու ձախ քեներից օգնություն ստանալու հույսը, և զորասյան հրամանատարությունը, հրաժարվելով դեպի Ղափանի հանքեր հարձակումը շարունակելու մտադրությունից, զորամասերին հրաման տվեց անցնել պաշտպանության:

Նժդեհը որոշեց ամենից առաջ հարվածել Չեյվա - Արծվանիկ - Բերդիկ գծի վրա ամրացված կարմիր բանակի զորքերի Չանգեզուրյան խմբավորման առաջին զորասյանը, ջախջախել այն և գրավել ամբողջ Ղափանի շրջանը:

Ռազմական հետագա գործողությունների ծրագիրը մշակելիս Նժդեհը ելնում էր իր համար բարենպաստ դրությունից, այն է՝ Չանգեզուրյան հարվածող խմբավորման երկրորդ և երրորդ զորասյունները, չկարողանալով կատարել իրենց մարտական առաջադրանքը և կորուստներ տալով, արդեն նահանջել էին ելման դիրքերը: Առաջին զորասյունը ռազմաճակատի կենտրոնական հատվածում մնացել էր մենակ՝ առանց քեներից սպասվելիք օգնության:

Նոյեմբերի 5-ին Գեմվազից գալիս է Նժդեհը և, սպաներին ու վաշտապետերին բուցիկ խորհրդակցության հրավիրելով, հրամայում է անմիջապես պաշարել ու վերագրավել Ընկենանց, Չափնի և Ալմալու գյուղերը: Շատ չանցած՝ զանգվածային հարձակումով բուշկիկյան զորամասերը դուրս են մղվում նշված գյուղերից:

Բայց առավել կարևոր խնդիրը Արծվանիկ գյուղի վերագրավումն էր, որից հետո, Նժդեհի համոզմամբ, սկսվելու էր կարմիր բանակի զնդերի բարոյալքումը:

Նոյեմբերի 6-ի վաղ առավոտյան, ուղղություն ունենալով Արծվանիկը, Կապարգողթի վաշտերը 84-րդ բրիգադի այ թևով ուժեղ գրոհ ձեռնարկեցին Բերդիկ բարձրությունում ամրացած 248-րդ գնդի դիրքերի վրա: Չդիմանալով ճնշմանը՝ գունդը նահանջում է հյուսիսարևմտյան ուղղությամբ: Բերդիկի վրա ամրանում է Նժդեհի

վաշտերի մի մասը:

Նույն ժամերին հայկական ուրիշ վաշտեր, դուրս գալով իրենց հենակետերից, հարձակում են սկսում 84-րդ բրիգադի ձախ բևով՝ Արծվանիկից 4 վերստ հեռավորության վրա գտնվող Մողես գյուղի կողմից՝ դարձյալ նպատակ ունենալով Արծվանիկը:

Հայերի առաջին հարվածն ընդունում են 250-րդ հրաձգային և 2-րդ հեծյալ գնդերը: Փոխգործողությունների միջոցով այդ երկու գնդերը կարողանում են համատեղ ետ մղել հայերի մի քանի գրոհները և որոշ ժամանակ իրենց ձեռքում պահել Արծվանիկից հյուսիս և արևմուտք գտնվող բարձունքները, ինչպես նաև գյուղի հյուսիսարևմտյան մասը:

Արծվանիկի աջ հատվածում կենտրոնացնելով մինչև 500 սվին և մոտ 200 բուր՝ առավոտյան ժամը 11-ին ամբողջ ճակատով հայերը հակահարձակման են անցնում՝ նպատակ ունենալով շրջանցել 84-րդ բրիգադի զորամասերը և անցնել նրանց քիկունքը:

Ընդամենը կես ժամում հայկական վաշտերը կարողանում են Չափնի գյուղի բարձունքներից հասնել Արծվանիկի մատույցները և դուրս գալ Արծվանիկ-Ջեյվա ճանապարհը¹:

Արծվանիկում ամրացել էին 84-րդ բրիգադի 250-րդ և 252-րդ գնդերը: 250-րդ գունդը խրամատավորվել էր գյուղի հարավարևելյան, իսկ 252-րդ գունդը՝ հարավարևմտյան մասերում՝ գրավելով դեպի Ղափան տանող ճանապարհի կարևոր հատվածները: Սկսվեց արյունահեղ կռիվը, որը տևեց ամբողջ օրը: Գիրքերը մի քանի անգամ ձեռքից ձեռք անցան: Թեև խորհրդային զորամասերը գործի էին դրել 3 հրանոթ, բայց այլև ոչինչ չէր օգնում: Նրանք պարտվում էին: Գոռ մարտում նորանոր հերոսներ էին ծնվում, մեծ դեր էին խաղում պորուչիկ Մելիք Ղարազյոզյանը, կապիտան Նարինյանը, վաշտապետ Անդրեասը և ուրիշներ:

Կարմիր բանակի զորամասերի համար ստեղծվեց լրիվ շրջապատման ու ջախջախման իրական վտանգ: Նրանք արդեն ոչ միայն ի վիճակի չէին հարձակվելու, այլև՝ պաշտպանվելու:

Որպեսզի հայերը չկարողանան շրջապատել 84-րդ բրիգադի ստորաբաժանումները, հրաման է տրվում դուրս գալ Արծվանիկից: Թողնելով հրացաններ, գնդացիներ, մեծ բվով փամփուշտներ և այլ ավար՝ 83-րդ բրիգադի զորամասերի պաշտպանությանը 84-րդ բրիգադը քաշվում է քիվ 5823 բարձունքը: Բայց հայկական վաշտերը անշեղորեն շարունակում են ճնշումը և Արծվանիկից 3 վերստ հյուսիս-արևելք գտնվող Վանք գյուղի շրջանում ուժգին հարված հասցնելով 84-րդ հրաձգային բրիգադին՝ այն բաժան-բաժան են անում: Միաժամանակ ջախջախելով 248-րդ հրաձգային գնդի՝ Արծվանիկ-Ջեյվա խճուղու վրա դրված պահակակետը՝ վերջնականապես կտրում են 250-րդ և 252-րդ գնդերի նահանջի

¹ ՀՀ ՀՆԿԳԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 146, ք. 31:

ուղիները և ելքը դեպի Ջեյվա տանող ճանապարհը: Մեծ բվով սպանվածներ տալով՝ այդ գնդերի մի մասը նոյեմբերի 6-ին կարողանում է ճեղքել օղակումը և ծանր մարտեր մղելով՝ նահանջել դեպի հյուսիս՝ Ջեյվայի ուղղությամբ՝ փորձելով կապ հաստատել դիվիզիայի մյուս զորամասերի հետ: Չհասած Ջեյվա՝ Արծվանիկ - Ջեյվա գծում գնդերը նորից շրջապատման մեջ են ընկնում: Նժդեհի զորաջոկատները խրվում են գնդերի դասավորության մեջ: Կտրված ծառերով ու գերաններով նրանք փակում են կարմիր բանակի գնդերի նահանջի ճանապարհները: Ավելացնենք, որ խիստ մատախուղը պատել էր սար ու ձոր՝ դժվարացնելով տեղանքում ճիշտ կողմնորոշվելը: Խոր կիրճերով ու լեռներով կտրված ռելիեֆը միանգամայն անձանոթ էր խորհրդային զինվորներին և, ընդհակառակը, խիստ նպաստավոր՝ տեղական ուժերի համար: Առավելագույն չափով օգտագործելով տեղանքը՝ Նժդեհի զայավաշտերին հաջողվում է ոչնչացնել կամ գերել ճորերում ու անտառներում մոլորված կարմիրբանակայիններին:

Այդ ծանրագույն պահին 84-րդ բրիգադի շրջապատման մեջ ընկած զորամասերին օգնության եկան 83-րդ բրիգադը և դիվիզիայի պահեստայինները: Նրանք հարձակվեցին Բերդիկի բարձունքում ամրացված զանգեզուրյան զորաջոկատների վրա, այն նպատակով, որպեսզի Նժդեհը ստիպված լինի 84-րդ բրիգադը շրջապատած իր ուժերի մի մասը հանել և օգնության ուղարկել Բերդիկի վրա ամրացված զորաջոկատներին: Իսկապես որ, զանգեզուրյան մի քանի ջոկատներ բաժանվեցին 84-րդ բրիգադը օղակած իրենց հիմնական ուժերից և օգնության շտապեցին Բերդիկ: 84-րդ բրիգադի օղակումը քուպցավ: Առանձին զորամասեր, ճիշտ է, բաժան-բաժան, այնուամենայնիվ մաքառելով կարողացան դուրս գալ օղակումից, շարունակել դիմադրությունը՝ իրենց հետ տանելով նաև հրանոթները²:

11-րդ կարմիր բանակի ամփոփագրում այդ մասին ասված էր. «11-րդ կարմիր բանակի օպերաժոկետին, պատճենները՝ 20-28-րդ հրաձ. դիվիզիայի տեղերին: Գաղտնի: Չանգեզուրի հարվածող խմբի շտաբի օպերատիվ ամփոփումը առ 1920 թիվ 7 նոյեմբերի ժամը 12-ը: Քարտեզ 10 վերստ մի դյույնում: Քաղ. Շուշի 7-XI-20, ժ. 19:

Հարվածող զորասյուն (28-րդ հրաձ. դիվիզիա), 84-րդ բրիգադ 6/XI : Հակառակորդը 84-րդ բրիգադի (251-րդ հրաձ. և 2-րդ հեծ. գնդերը) ձախ քիկն ուղղած մի հարվածով Վանքի շրջանում, Արծվանիկից 3 վերստ դեպի արևելք, իրարից անջատեց բրիգադի մասերը, կտրելով 250-րդ և 252-րդ հրաձ. գնդերի նահանջի ճանապարհը դեպի Ջեյվա տանող խճուղով: Գնդերի մի մասը օղակումից դուրս է պրծել, մյուս մասի (200 սվինավոր) ճակատագիրն անհայտ է»³:

Հաջորդ ամփոփագրում կարդում ենք. «250-րդ և 252-րդ հրաձ.

² ՀՀ ՀՆԿԳԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 144, ք. 25:

³ Նույն տեղում, ք. 27-ի շրջերես:

գնդերի ճակատագրի մասին ոչինչ հայտնի չէ. եղած տեղեկությունների համաձայն, որոնք պաշտոնապես չեն հաստատված, գնդերը՝ շրջապատված լինելով՝ Մյուլխբաչան գյուղից գնացել են դեպի արևելք՝ մահմեդական գյուղերի շրջանը: Այդ տեղեկությունները ստուգվում են: Ինչ վերաբերում է 83-րդ հրաձ. բրիգադի 243-րդ հրաձ. գնդին, ապա այն, որպես անազանուհի միավոր, ետ է բերվում Գորիս»¹:

Նահանջի բոլոր դառնությունները խորհրդային զորամասերի հետ կիսում էին տեղի կոմունիստական ջոկատները: Ղափանի ռազմաճակատում այդ օրերին սպանվեցին կոմունիստական առանձին ջոկատի հրամանատար Մակիչ Մաշուրյանը, Քարահունջ գյուղի կոմբջջի անդամ Մահակ Ծատուրյանը և ուրիշներ:

Ետ քաշվելով Արծվանիկի հատվածից՝ կարմիրբանակայինները փորձեցին անրանալ Ջեյվայի բարձունքներում, բայց դա նրանց չհաջողվեց: Զանգեզուրյան մարտիկներն առանց դադար առնելու հետապնդում էին բուշևիկյան նահանջող ուժերին:

Նոյեմբերի 3-ին Արծվանիկում և շրջակա տարածքներում մղած մարտերն ավարտվել էին խորհրդային զորամասերի դառը պարտությամբ. չորս գնդերի կազմից հագիվ էր հաջողվել մի մասը փրկել²: Նոյեմբերի 8-ին Ղափանի հանքերից ՀՀ զինվորական նախարարին (պատճենը՝ սպարապետին և Հ. Յ. Դաշնակցական Բյուրոյին) հաղորդում էր. «Կռիվները աննախընթաց համառությամբ ու կատաղությամբ տևեցին չորս օր և վերջացան թշնամու պարտությամբ: Թշնամին բողել է 250-ի չափ դիակներ, մի քանի տասնյակ գերիներ և 6 գնդացի: Հերոսաբար ետ է շարտել թշնամուն նաև սովամահության մատնված Գողթանը: Արագացրեք Նախիջևանի գրավումը»³:

83-րդ բրիգադի 248-րդ և 249-րդ գնդերին օգնություն ցույց տալու նպատակով 84-րդ բրիգադի 250-րդ և 251-րդ գնդերը Ջեյվայի հարավարևմտյան բարձունքներից հարձակման են անցնում հայկական ուժերի դեմ, բայց չեն կարողանում իրական աջակցություն ցուցաբերել այն պատճառով, որ հայկական վաշտերը Հաջիհան սարի կողմից կատարում են խոր շրջանցում և սպառնում շրջապատման մեջ գցել ամբողջ 83-րդ բրիգադը:

Գրանով իսկ ավարտվեցին Ղափանի հանքերի շրջանը գրավելու համար առաջին զորասյան զորամասերի հարձակողական գործողությունները: Իսկ դա նշանակում էր, որ Զանգեզուրյան հարվածող խմբավորման հիմնական ուժի՝ առաջին

¹ ՀՀ ՀՅԿ ԳԵՊԸ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 144, ք. 28 շրջերես:

² Նույն տեղում, գ. 146, ք. 19:

³ ՀՀ ԳԵՊԸ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 73, ք. 5:

զորասյան համար նախատեսված օպերատիվ պլանի իրագործումը ձախողվել է:

84-րդ հրաձգային բրիգադի փրկված մասերը, այն է՝ համարյա գլխովին ջախջախված 251-րդ հրաձգային գունդը, նրան հանձնված 2-րդ հեծգնդի մնացորդները, 250-րդ գնդի մեկ վաշտը և 252-րդ գնդի կես վաշտը, ինչպես նաև 83-րդ հրաձգային բրիգադի 248-րդ և 249-րդ մեծ կորուստներ կրած գնդերը, 28-րդ դիվիզիայի հրամանատարի նոյեմբերի 6-ի հրամանի համաձայն, կենտրոնացվում են Շուռնուխ գյուղի մոտ՝ Մագրայից 4 վերստ հարավ:

84-րդ բրիգադի 250-րդ և 252-րդ գնդերը, որոնք կտրված էին մնացել Արծվանիկի շրջանում, կարողացել էին մեծ ջանքերի գնով դուրս գալ շրջապատումից և հասնել Չալգամի գետից 3-4 վերստ հարավ և Ջեյվա գյուղից 4 վերստ հյուսիս գտնվող Տուրուլու թուրքական գյուղը:

Համաձայն դիվիզիայի հրամանատարի նոյեմբերի 6-ի վերոհիշյալ օպերատիվ հրամանի՝ առաջին զորասյան Շուռնուխ-Մագրա հատվածում տեղի է ունենում 83-րդ և 84-րդ հրաձգային բրիգադների ուժերի վերախմբավորում, և զորամասերը նոյեմբերի 7-ին հյուսիսային ուղղությամբ քաշվում են դեպի Ռոտան գետը¹:

Նոյեմբերի 8-ին առաջին զորասյան զորամասերը գտնվում էին հետևյալ կետերում. 83-րդ բրիգադի 248-րդ գունդն արդեն Գորիսում էր, իսկ 84-րդ բրիգադի 250-րդ և 252-րդ գնդերը Ռոտան գետի ձախ ափից շարժվել էին և գտնվում էին Գորիսի ճանապարհին: Չախ ափին անրանալու հրաման էր ստացել 83-րդ բրիգադի 249-րդ գունդը, որին հանձնված էր 248-րդ գնդի հրամակազմը և կարմիրբանակայինների որոշ մասը: Այս զորամասը դիրք էր գրավել Ռոտան գետի վրա՝ Խոտ-Ալիկումուշաղի գյուղերի գծով, պաշտպանելով հարավարևմտյան ուղղությունը, հատկապես ուշադրություն դարձնելով Ռոտանի գետանցումների վրա²:

Բայց 83-րդ հրաձգային բրիգադի 249-րդ գունդը չկարողացավ անրանալ Ռոտան գետի ձախ ափին: Չկար բավարար քանակությամբ ռազմամթերք, սպառվել էր պարենը, իսկ որևէ տեղից սննդամթերք չէր ստացվում: Գրան գումարվում էին աշնանային ցուրտ ու մառախուլապատ եղանակը, չդադարող անձրևները և այլ բարդություններ, որոնք անհնարին էին դարձնում խիստ լեռնոտ տեղանքում բանակելը:

Ի վիճակի չլինելով իր ձեռքում պահել այս նոր բնագիծը՝ 28-րդ դիվիզիայի 83-րդ բրիգադի 249-րդ խիստ նոսրացած գունդը հարկադրված եղավ հետևել առաջին զորասյան մյուս պարտված զորամասերին և Ռոտանի ձախ ափից կիրճն ի վեր բարձրացավ

¹ ՀՀ ՀՅԿ ԳԵՊԸ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 146, ք. 32:

² Նույն տեղում, ք. 35:

Վարարակ գետի նեղ հովիտը, ապա, էլ՝ ավելի առաջանալով, ամրացավ Գորիս քաղաքում¹:

Գործերը նույնքան անհաջող դասավորվեցին Չանգեզուրյան հարվածող խմբավորման երրորդ զորասյան համար, որը հիմնականում կազմված էր խմբավորման 20-րդ դիվիզիայի առաջին հեծյալ բրիգադից:

Նոյեմբերի 1-ին՝ կեսօրից հետո, 1-ին հեծյալ բրիգադի 1-ին հեծգունդը հրանոթային կրակի աջակցությամբ Ադրբեջանի Խոջախան գյուղի տարածքից հարձակման էր անցել Ագարակ գյուղի վրա՝ հյուսիս-արևելքից²: Միաժամանակ գյուղի վրա հարավային կողմից հարձակում էին սկսել 2-րդ հեծգունդի երկու էսկադրոն՝ նպատակ ունենալով տիրել այն լեռնապարհին, որը գյուղից սկսելով ձգվում էր դեպի հյուսիս-արևմուտք:

Մինչև Ագարակ գյուղի սահմանները զորասյունը համարյա ոչ մի դիմադրության չհանդիպեց: Բայց հենց այստեղ էր, որ հայկական ուժերը նախապատրաստվել էին ուժգին դիմադրության³: Նրանք ամրացել էին Ագարակ - Աղավյուրտ գյուղերի հատվածում, ունեին «Մաքսիս» մակնիշի մեկ զնդացիր և 400-500 զինյալներ, որոնց մեծ մասը տեղի բնակիչներ էին:

Գյուղերը տանող մատույցները դժվարանցանելի էին, քանի որ դրանք գտնվում էին Ագարակ սարի լանջերի բարձունքներին: Տեղանքն ամրացված էր խրամատներով և քարերից պատրաստված բլինդաժներով, որոնց բազմաթիվ հրակնատները զնդակոծման տակ էին պահում շրջակա ողջ տարածությունը: Մարի վրա գտնվող պաշտպանների խնդիրն էր փակել կարմիր բանակի զորասյան նահանջի ճանապարհը դեպի Վաչագան: Նկատելով հայկական ուժերի այդ զորաշարժը՝ 1-ին հեծբրիգադը փոխում է ուղղությունը և Ագարակի վրա հարձակումը շարունակում Մուղանյու - Կարաբաքա գծով:

Սկսվեցին ծանր մարտեր⁴: Թանձր մառախուղը պատել էր չորսրդուրը և քարենպաստ պայման ստեղծել հայկական փոքր խմբերի հանկարծակի հարձակումների համար: Կիրճերի խոր կտրվածքները, անձրևներից զոգավորություններում գոյացած լեփ-լեցուն ջրերը, լեռներում տեղացած առատ ձյունը խորհրդային հեծելազորին հնարավորություն չէին տալիս առաջ շարժվելու: Չյան նստվածքաշերտերի մեջ խրվում էին մարդիկ, ձիերը, զուսակը: Երեք օր դռնվելով տեղում և կրելով զգալի կորուստներ՝ զորասյունը հարկադրված նահանջեց և վերադարձավ Խոջախանի բազան⁵:

¹ ՀՀ ՀՈՒՎԵՐԿՈՒՄ, ֆ. 1022, գ. 8, գ. 146, ք. 32:

² Նույն տեղում, ք. 12:

³ Նույն տեղում, ք. 35:

⁴ Նույն տեղում, ք. 18-19:

⁵ Նույն տեղում, գ. 146, ք. 20-ի շրջերես և ք. 21:

⁶ Նույն տեղում, ք. 24:

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, լիովին ձախողվեց Ղափանի շրջանում ռազմական գործողությունների անցկացնելու՝ կարմիր բանակի հրամանատարության մշակած ռազմական ծրագիրը: Չանգեզուրյան հարվածող խմբավորման առաջին, երկրորդ և երրորդ զորասյունները ծանր պարտություն կրեցին:

Ղափանում և Մեղրիում տարած հաղթանակը հույս ներշնչեց Գողթանի սովահար, բայց աննկուն պաշտպաններին, որ, վերջապես, անհրաժեշտ օգնություն են ստանալու Չանգեզուրից և շարունակելու են իրենց կռիվը «խորհրդայնացված» Նախիջևանի մուսուլմանական բանդաների դեմ:

1920 թ. նոյեմբերի 4-ին Բիստ գյուղում տեղի ունեցավ հարևան երեք գյուղերի՝ Բիստի, Մեսրոպավանի և Ալախի ներկայացուցիչների ժողով: Ընդունված որոշումն անհապաղ ուղարկվեց Նժդեհին: Որոշման մեջ ասված էր. «Ժողովը աչքի առաջ ունենալով Գողթանի տագնապալից և լուրջ դրությունը, երկար ու քարակ խոսակցություններից հետո, միաձայն եկավ այն եզրակացության, որ [հետագա] ռազմական գործողությունները անպայման պետք է սկսել Գողթանում, մեր հարևան Արևիքի և Ղափանի գործող ուժերի աջակցությամբ տակն ու վրա պնել Օրդուբադը իր շրջանի բոլոր գյուղերով և այդ բոլորը պետք է ղեկավարի հարազատ համրապետության ներկայացուցիչ և մեր ընդհանուր հրամանատար պարոն Նժդեհը:

ՌԻստի սույն գրությամբ դիմում ենք մեր ընդհանուր հրամանատարին և խնդրում աչքի առաջ ունենալ Գողթանի ճգնաժամային դրությունը, օգնության գալ և, ինչ գնով ուզում է լինի, մեզ՝ գողթանցիներին, ազատել այս անելանելի դրությունից, հավատացած լինելով, որ անտես չեք առնի մեր խնդրանքը»:

Նժդեհը ստացավ գողթանցիների խնդրագիրը, բայց տվյալ պահին նրանց օգնելու հնարավորությունը նա չէր տեսնում, քանի որ առջևում Միսիանի և Գորիսի շրջանների ազատագրման խնդիրն էր:

Նույն ժամանակ արյունահեղ կռիվներ էին ծավալվել Միսիանի շրջանում: Մտնելով Միսիանի տարածքը՝ խորհրդային զորքերը բուրբակյան գնդի հետ առաջ էին շարժվում:

Որքան բուրբակյան գունդը առաջանում էր դեպի Նախիջևանի սահմանը, այնքան ասկյարներն ավելի սանձարձակ էին դառնում: Նրանք Միսիանի գյուղերում նույնպես սկսեցին բայանք: Բայց այստեղ գյուղացիների նոր կազմակերպած զինված խմբերը և զանգեզուրյան զինյալները, Միսիանի ուժերի հրամանատար Պողոս Տեր-Գավթյանի գլխավորությամբ, ցույց տվեցին համառ

¹ ՀՀ ՊԿՊՈՒՄ, ֆ. 499, գ. 1, գ. 20, ք. 1:

դիմադրություն: Թուրք գավառիչներին հատկապես մոլեզնաբար էին խփում Ռուզ և Ղարաքիլիսա գյուղերի բնակիչները:

Կռվի բեժ պահին հայ մարտիկներն օգնություն ստացան: Գեռ մի քանի ամիս առաջ՝ 1920 թ. հուլիսին Գորիսը կարմիր բանակի զորքերի կողմից գրավելու օրը, մի խումբ երիտասարդներ քաղաքից հեռացել էին դեպի Երևան, բայց ճանապարհին որոշել էին ապաստանել Մեծ Վեդիի մոտակայքում գտնվող Չիմքենդ գյուղում: Ավելի քան երեք ամիս այստեղ մնալուց հետո նրանք կազմել էին զինյակների մի խումբ, որը մեկնել էր Չանգեզուր՝ մասնակցելու ազատագրական կռիվներին: Հասնելով Միսիան՝ խումբն իրեն դրել էր Պողոս Տեր-Գավթյանի տրամադրության տակ:

Միսիանի տարածքով կարմիր բանակի զորքերի առաջխաղացումը գնալով դանդաղում էր: Սարսափելի ցուրտ էր, ձյան հաստ շերտը ծածկել էր սարերն ու դաշտերը: Հայկական ջոկատները գիշերային արագ երթեր էին կատարում՝ մանյովրելով անսպասելի հարձակվում էին հակառակորդի զորամասերի վրա, հանկարծակիի բերում նրանց: Տալով զգալի կորուստներ՝ խորհրդային ռուս զորքը ստիպված սկսեց նահանջել դեպի Գորիս:

Թուրքական զունդը, որը, քվում էր, ուր որ է մոտենալու է Նախիջևանի սահմանին, շնչակտուր եղավ: Նոյեմբերի 5-ին Միսիանի ուժերի հրամանատար Պողոս Տեր-Գավթյանի զորամասերը, օգտվելով մառախուղից, խելահեղ հարձակման անցան Ռուզ գյուղի մոտ: Հերոսաբար էին կռվում նաև գյուղացիական նոր կազմակերպված ջոկատները և Չիմքենդից եկած գորիսեցիների խումբը: Տալով 100-ի չափ սպանված՝ բուրքերը նույնպես բռնեցին նահանջի ճանապարհը:

Այդ օրվա կատաղի կռվում Ռուզ գյուղի ճակատում, գլխից մահացու վիրավորվեց Պողոս Տեր-Գավթյանը, որը Չանգեզուրի պաշտպանության տաղանդավոր կազմակերպիչներից մեկն էր՝ Գարեգին Նժդեհի աջ թևը: Գնդակը աչքից վերև հոները կտրել, ոսկորը կտրել-անցել էր: Ժողովրդի պաշտելի հրամանատարը մահվան դեմ մաքառեց ամբողջ երկու շաբաթ, սակայն հնարավորություն չեղավ նրան հարկ եղած բժշկական օգնություն ցույց տալ, և նա վախճանվեց նոյեմբերի 20-ին: Հերոսի դին փոխադրեցին ձնհովիտայր՝ Խոտանան, և դեկտեմբերի 4-ին մեծ պատվով ամփոփեցին գյուղի գերեզմանատանը: Ավելի քան 60 կիլոմետր՝ սկսած Միսիանի կենտրոն Ղարաքիլիսա գյուղից, Գորիսի վրայով, մինչև Խոտանան գյուղ, հերոսի դագաղը նրա զինակիցները տարան ուսերի վրա:

Մառախլապատ եղանակը բուրքական գնդին օգնեց խույս տալ սիսիանցիների նոր հարվածներից և նահանջել Աղուղի գյուղի վերևով անցնող քարաքամի ճանապարհով: Հայերը կրճակալուս հետևում էին քչնամուն: Չիմքենդիցիների խումբը, անցնելով

հարձակվող զորաշրջայի ձախ թևը, սարերի կուրծքը բռնած, կրակ էր քափում բուրքերի վրա: Հակառակորդին կենտրոնից խփում էին սիսիանցիների ուժերը, որոնց փոխարինում էր Պողոս Տեր-Գավթյանին ժամանակավորապես փոխարինած անգեղակոթցի խմբապետ Սարգիսը: Արժանի փոխարինող էր, կռիվը վարում էր խելահեղ համարձակությամբ, ամբողջ հասակով կանգնած զորաշրջայի առաջ ոգեշնչում էր դեպի քչնամուն սլացող մարտիկներին: «Տղերք ջան, ձեզ մատաղ, բուրքին խփեցեք քաջաբար, հերիք է որքան նրան գերի մնացիք», - բարձրաձայն գոչում էր նա՝ չնոռանալով թանձր հիշոցներ ուղղել ասկյարներին: Կենտրոնից հասցրած հարվածն այնքան ուժեղ էր, որ բուրքական զորամասը բաժան-բաժան եղավ և ցրվեց այ ու ձախ կողմերի վրա: Աջ կողմից Շաղաթի գյուղացի Չախարի գլխավորած խումբը ուժգին գրոհով բուրքերին լցրեց ձորերը:

Նոյեմբերի 5-ի իրիկնադեմին բուրքական զորամասը բռնեց դեպի Գորիս քաղաք փախուստի ճանապարհը՝ ձյան վրա թողնելով տասնյակ դիակներ:

Ճանապարհին նորից մտնելով Յայջի՝ ասկյարները սոսկալի խժոժություններ կատարեցին, գնդակահարեցին մի քանի անմեղ գյուղացիների, քալանցից գյուղը իբրև փոխվրժ Ղարաքիլիսայի ճակատում իրենց կրած պարտության:

Թուրքական զունդը չկարողացավ, սակայն, մտնել նահանջի ճանապարհին գտնվող մյուս գյուղը՝ Հայիձորը, քանի որ այստեղ գյուղացիներն ապստամբություն էին բարձրացրել Նժդեհի կողմից այդտեղ ուղարկված մի վաշտապետի գլխավորությամբ: Հայիձորը դարձել էր Չանգեզուրյան ուժերի ամուր հենակետերից մեկը, ուստի բուրքերը բարձրացան Տոարլի սարահարթը և Արխաշանի բարձրավանդակով խուճապահար նահանջեցին դեպի Գորիս: Յոթնադրյորի մոտ մութն ընկավ, և քչնամուն հետապնդող հայկական վաշտերն ու խմբերը, չնայած սոսկալի ցրտին, այդտեղ հանգիստ առան: Օգտվելով դրանից՝ բուրքերը գիշերը շարունակեցին նահանջել և ձեծված ու ջարդված քափվեցին քաղաք:

Այսպիսով, անհաջողություն կրելով Չանգեզուրի բոլոր ճակատներում՝ խորհրդային զորքերը կենտրոնացան Գորիս քաղաքում և քաղաքը շրջապատող բարձունքների վրա:

Բանակի հրամանատարության համաձայնությունը ստանալուց հետո Չանգեզուրից սկսեցին աստիճանաբար հեռանալ առավել մեծ կորուստներ տված կամ լիովին ջախջախված խորհրդային զորամասերը: Այսպես օրինակ, 18-րդ հեծովիլիզայի 1-ին հեծյալ բրիգադը իր ողջ կազմով նոյեմբերի 10-ին դուրս գալով Գորիսից՝ նոյեմբերի 11-ի երեկոյան հասնում է Շուշի:

¹ ՀՀ Հրկրակոչ, № 1022, ց. 8, գ. 146, ր. 35:

Ավելորդ արյունահեղությունից խուսափելու համար նույնների 14-ին Նժդեհը Ղափանի հանքերից հետևյալ վերջնագիրն ուղարկեց Գորիսում գտնվող կարմիր բանակի զորամասերի հրամանատարությանը. «Ղարաբաղի և Չանգեզուրի հայությունն արդեն գլխատված և տնտեսապես ու հասարակականապես քայքայված է կարմիր բանակի ձեռքով: Չեր գործերի ներկայությունը Սյունիքի սահմաններում այլևս անհանդուրժելի է: Հրամայում են, եթե չեք ուզում 11-րդ բանակի մնացորդներն էլ կոտորածի և գերության մատնել, անմիջապես դատարկել Չանգեզուրը, հակառակ դեպքում ստիպված կլինեն կոփով տիրելու ձեր ձեռքին գտնված երկրամասին:

Կապարզողի
հրամանատար՝ Նժդեհ:
Հանրեր, 14 նոյեմբերի, 1920»¹:

Պյոտր Կուռչկոյի գլխավորած խմբավորման զորքերի պարտությունից հետո հայերը մի պահ հավատացին, թե կարմիր բանակի հրամանատարությունը այլևս հրաժարվելու է նոր հարձակումներից: Բայց նրանք սխալվեցին. բոլշևիկները տրամադիր չէին դուրս գալու Գորիսից: «Իմ այդ վերջնագրին, - գրել է Նժդեհը, - խորհրդային զորահրամանատարությունը պատասխանեց սրով, ուղարկելով իմ դեմ Բաքուեն հասած նոր ուժեր...»²: Կարմիր բանակի հրամանատարությունը որոշեց արագորեն վերախմբավորել ուժերը և նորից հարձակման անցնել:

Այս անգամ խորհրդային զորքերի հարձակումը պիտի կատարվեր նեղ ճակատով՝ քուն Չանգեզուրի (Գորիսի շրջան) Շինուհայր, Հայիձոր, Յայջի գյուղերի ուղղությամբ: Այդ նպատակով ստեղծվեց հարվածող մի զորախումբ, որի կազմի մեջ մտան թուրքաց գունդը, Կուռչկոյի ծիավոր զորամասի՝ Գորիսում մնացած ստորաբաժանումները, այդտեղ եղած 11-րդ կարմիր բանակի ուրիշ զորախմբեր, ինչպես նաև տեղի կոմունիստական ջոկատները:

Բոլշևիկյան հրամանատարությունը մտահոգ էր. համեմատաբար քիչ ուժերով հիմա արդյո՞ք հնարավոր է հասնել հաջողության, այն դեպքում, երբ ավելի մեծ ռազմական ուժերով հոկտեմբերին և նոյեմբերի առաջին կեսին դառը պարտություն են կրել:

Բայց հրամանատարությունն ուներ ուրիշ՝ ոչ պակաս տազնապալի մտահոգություն: Խորհրդային զորամասերի և աղբբեջանցի թուրքերի զինված բանդաների՝ Չանգեզուրում կրած ծանր պարտությունները բարձրացրել էին արցախյան հակախորհրդային և հակաաղբբեջանական ուժերի մարտական ոգին, որոնք սկսեցին հարվածներ հասցնել կարմիրբանակայիններին, աղբբեջանցի թուրք ջոկատներին, խորհրդային իշխանության մարմիններին³: Արցախցիների նոր պոռթկման գլուխ դարձյալ կանգնած էր Թևան Ստեփանյանը:

Ապստամբական նոր ելույթները ճնշելու համար հրամանատարությունը ստիպված էր Չանգեզուրից հանել և Արցախ տեղափոխել մի շարք զորամասեր: Իրենց հերթին, զանգեզուրցիներն էլ օգնության էին գնում արցախցի ապստամբներին:

Նոյեմբերի կեսերին, այսինքն՝ Գորիսը վերագրավելուց մի քանի օր հետո, Նժդեհը, կապվելով Ղարաբաղի ընդհատակյա հայկական ուժերի ղեկավարության հետ, նրանց տվել էր հետագա գործողությունների անհրաժեշտ հրահանգներ: Այդ օրերին, որոշ ցուցումներ ստանալու նպատակով, Սյունիք էր անցել Թևանը: Ստանալով օգնության հավաստիացումներ՝ Թևանը վերադարձել էր Գիզակ և այնտեղից Տաթև ուղարկել երկու ներկայացուցիչ, որոնք պետք է իրենց հետ տանեին զինվորական ղեկավարներ, ռազմամբերք և մի զորամաս²:

Իր հերթին՝ Թևանը իր շուրջն էր համախմբում 100-ից ավելի կողմնակիցների, որոնց թիվն արագորեն աճում էր:

11-րդ կարմիր բանակի շտաբի 1920թ. դեկտեմբերի 26-ի օպերատիվ գաղտնի ամփոփագրում նշված էր. «Խուզաբյուրտի (Շուշիից 23 վերստ հարավ) շրջանում Չանգեզուրից հայտնվել է 300 հոգուց բաղկացած դաշնակցական բանդա՝ ավազակ Թևանի առաջնորդությամբ: Բանդան գործում է Խուզաբյուրտ - Թաղլար - Արաբյուլ շրջանում: Խուզաբյուրտի շրջանում Թևանը հարկադրաբար մոբիլիզացնում է տեղի բնակչությանը՝ խորհրդային իշխանության դեմ պայքարելու համար»³: Մի քանի օր հետո՝ դեկտեմբերի 31-ին, նույն մարմնի ամփոփագրում արդեն նշված էր. «Չիքրայի - Կարյազինո շրջանում գործում է մինչև 600 հեծյալ ունեցող դաշնակցական ջոկատ, որի նպատակն է ընդհանուր ապստամբություն բարձրացնել Լեռնային Ղարաբաղում և Լիսազորսկի կողմից հարձակում գործել Շուշիի վրա,

¹ «Արևոտ գիրք», էջ 48:

² Չ. Նժդեհ, 1-մ պատմախոսք, էջ 41:

³ Տե՛ս Համան Արցախյան, Թևան, «Ինքստ», Երևան, 1998, էջ 8 - 9:

² Չ. Նժդեհ, Ազատ Սիսինք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հունիս, թիվ 9 (33), էջ 84:

³ ՀՀ ՀՐԽԳԻՊԸ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 189, ք. 6:

միաժամանակ նաև հարձակվել Ասկերանի և Խանքենդիի շտաբ-կայանի վրա»¹։

Վերադառնալու Չանգեզուր։ Նոյեմբերի 12-ին բուրբակյան զույգը ռուսների հետ, Գորիսից դուրս գալով, մտավ Եռաբլուրի սարահարթը, քեթվեց ձախ՝ Երևան, Հալիձոր, Յայջի գյուղերի ուղղությամբ՝ նպատակ ունենալով դրանք գրավելուց և քիկունքն անվտանգ դարձնելուց հետո գնալ Միսիանի ՌԲԿ և Դարաքիլիսա գյուղերի վրա։ Դանապարհին ընկած առաջին մեծ խոշորոտը Հալիձորն էր, և գորախումբը գրոհեց գյուղի վրա։ Խորհրդային հրամանատարությունը նորից թույլ էր տվել աններելի արարք՝ հրահանգելով և Գորիս քաղաքում մնացած բուրբ ասկյարներին երկրորդ անգամ ուղարկելով հայ բնակչության դեմ։

Կարմիր բանակի զորամասերը Հալիձորը շրջապատեցին երեք կողմից։ Սկսվեց կատաղի կռիվ։ Հալիձորի պաշտպաններին օգնության փութաց Տաթևի զորամասը։ Թե՛մ կռիվը տևեց երեք օր։ Բոլշևիկյան զորամասերին չհաջողվեց գրավել Հալիձորը։ «Տաթևի և Գորիսի միջև, - գրել է Նժդեհը, - ...տեղի ունեցավ մեր վերջին վճռական ճակատամարտը, որի ընթացքում կարմիր բանակը մի անգամ էլ զգաց Սյունիքի զարկերի թափը»²։ Կարմիր-բանակայինները նահանջեցին դեպի Երևան և Երևանի շտաբ-կայանի վրա։

Չնայած դրան՝ բուրբակյան զույգը, ռուսական զորամասերի պաշտպանությամբ, Եռաբլուրի հարթությունով կրկին շարժվում է Դարաքիլիսայի վրա։ Միսիանի ապստամբական ուժերը, օգտվելով մատախուղից, չեն հապաղում թուրքերին քանակապես կատարել։ Հայերի՝ երեք ժամ տևած համառ դիմադրությունից հետո թուրքերը դիմում են անկարգ փախուստի թողնելով ավելի քան 90 սպանված։ Միսիանից նահանջելիս թուրքական զույգը կրկին պաշարում է հայկական Յայջին։ Գյուղացիները դիմադրում են հերոսաբար, բայց ռազմամթերքը հատվելու պատճառով տեղի են տալիս։

Նոյեմբերի 19-ին Տաթևի և Դարաքախի ձորերից օգնություն են խնդրում Նժդեհից։ Մոտ մի հարյուրյակ ձիավորներով նույն օրը նա անցնում է Տաթև։

Իրենց ձեռքին պահելով Յայջին՝ բուրբակյան զույգը և ռուսական զորամասերը համատեղ գործողություններ են սկսում ապստամբ Հալիձորի դեմ։ Նրանց հաջողվում է Երևանից կողմից մտնել գյուղի արևելյան քաղը և կրակին տալ մեկ-երկու տուն։ Ապստամբները դիմադրում են խիզախորեն, մինչև որ նրանց

օգնության են գալիս Տաթևի ուժերը։

Տաթևում գտնվող Նժդեհը մշակում է հետագա ռազմական գործողությունների ծրագիրը։ Ըստ նրա մարտագրի՝ Միսիանի ուժերը շարժվելու էին դեպի Եռաբլուրի սարահարթ՝ Դարաքիլիսա - Գորիս խճուղով և լուսաբացին բշնամուն հարվածելու էին քիկունքից։ Դարաքախի ուժերը գիշերով պետք է գրավեին Յայջի գյուղի քիկունքում գտնվող Խուրիս կոչվող բարձունքը, իսկ Տաթևի ուժերը նույն ժամերին անցնելու էին Ռոտտան գետը և գրոհելու էին բշնամու կենտրոնի վրա։ Իրենց հերթին Հալիձորի ապստամբները պետք է անցնեին հակահարձակման և հարվածեին բշնամու ձախ գորաթևին։

Նոյեմբերի 20-ին իրականացվում է Նժդեհի մշակած օպերացիան։ Դեռ գիշերով կատարվում են հարկավոր խմբավորումները, իսկ գործողություններն սկսվում են լուսաբացից մի ժամ առաջ։

Լուսաբացին Խուրիսի բարձունքից հայկական ուժերը առաջացան դեպի հակառակորդի դիրքերը։ Նրանց զորաշղթայի կրակից և պայթուցիկներից խուճապի մատնված հակառակորդը թողնում է Յայջին և քաշվում դեպի Եռաբլուրի հարթությունը, իսկ ժամը 10-ի մոտ նա թողնում է նաև Հալիձորի բարձունքները։

Համարյա նույն ժամանակ Միսիանի զինվորականությունը՝ մինչև 800 սվին, 100 թուր և 4 գնդացի, ուժով Դարաքիլիսայից հարձակման է անցնում կարմիր բանակի զորքերի դասավորության աջ թևի վրա և գրավում Եռաբլուրը։ Միաժամանակ միսիանցիները հարձակվում են 248-րդ և բուրբակյան գնդերի շփման եզրերի վրա և նրանց դուրս մղում գրաված դիրքերից³։

Ճակատի գիծն ուղղելուց հետո հայկական ուժերը նետվում են առաջ։ Հակառակորդը բոլոր ճիգերով դիմադրություն է ցույց տալիս, որպեսզի շահի մեկ-երկու ժամ և Գորիս մտնի գիշերով։ Գորիսից թուրքերին օգնության է ուղարկվում 200 հոգուց բաղկացած զորամաս, որը, սակայն, տեղ է հասնում ուշացած և, դեռ մարտի մեջ չմտած, ստիպված է լինում երեկոյան կողմ նահանջել Քարահունջ գյուղ։

Վրա է հասնում գիշերը։ Նժդեհը հրամայում է դադարեցնել հետապնդումը և կենտրոնանալ Յայջիում ու Հալիձորում։ Յայջիում տեղավորվում են Միսիանի և Դարաքախի, Հալիձորում՝ Դափանի և Տաթևի ուժերը։

Երբ բոլշևիկները նոր անհաջողություն էին կրել Յայջի-Հալիձոր գծի վրա ու նահանջում էին, այդ նույն ժամանակ Գորիս քաղաքը պատրաստվում էր ապստամբելու։ Նժդեհի ուղարկած մարդիկ արդեն անհրաժեշտ զաղոնի աշխատանքներ էին տարել և

¹ ՀՀ ՀԳՎԹԻՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 189, ք. 6։

² Գ. Նժդեհ, Իմ պատասխաններ, էջ 42։

³ ԸՊՊՈԱ, ֆ. 1328, ց. 1, գ. 422, ք. 70։

կազմ ու պատրաստ հրահանգի էին սպասում՝ ապստամբությունը սկսելու համար:

Ապստամբության պլանի համաձայն՝ առաջինը հանդես էին գալու Գորիս քաղաքից երեք վերստ դեպի հյուսիս ընկած Վերիշեն (Հին Գորիս) գյուղի բնակիչները, որոնց ղեկավարները կապի մեջ էին ինչպես Գափանում գտնվող Նժդեհի, այնպես էլ Միսիանի ապստամբների հետ: Վերիշենցիները պետք է ապստամբություն քարձրացնեին նոյեմբերի լույս 21-ի գիշերը, փակելին Գորիս քաղաքից դուրս եկող և քաղաքի հյուսիսային կողմն ընկած լեռնաշղթայի լանջերով դեպի Շուշի տանող խճուղին, արգելեին այդ ճանապարհով զորքերի նահանջը: Միաժամանակ նախատեսված էր, որ այդ նույն օրը՝ նոյեմբերի 21-ին, ապստամբելու են Գորիսի քաղաքացիները, որոնց օգնության էին շտապելու Միսիանի վաշտերը և համատեղ ուժերով գրավելու էին քաղաքը՝ շրջապատման մեջ գցելով բոլշևիկյան ուժերին¹:

Գորիսում գտնվող խորհրդային հրամանատարությունը հետախույզների միջոցով տեղեկություն ստացավ նախապատրաստվող ապստամբության մասին: Հայտնի դարձավ նաև, որ Միսիանից արդեն Վերիշեն և ոչ հեռու գտնվող Բուռուն գյուղ են քափանցել 8 մարդ, որոնք առաջադրանք ունեն այդ գյուղերում գլխավորել ապստամբությունը:

Վերջինիս ծրագիրը խափանելու, Շուշի տանող խճուղին իր ձեռքում պահելու և հարկ եղած դեպքում դեպի Աղբրեջան զորքերի նահանջը անվտանգ կազմակերպելու համար՝ կարմիր բանակի հրամանատարությունը նոյեմբերի 20-ին թնդանոթներ ուղարկեց քաղաքից վերև, որոնք դիրքավորվեցին խճուղու տարբեր հատվածներում:

Նոյեմբերի 20-ին հրամանատարությունը Գորիս քաղաքից մի զորամաս ուղարկեց Վերիշեն՝ Միսիանից եկած 8 մարդուն ձերբակալելու և նոյեմբերի 21-ին նախատեսված ապստամբությունը ձախողելու համար: Հրամանատարությունը, իհարկե, պարզ պատկերացնում էր, որ եթե ապստամբություն տեղի ունենա և ապստամբներին հաջողվի գրավել Վերիշենի մոտով անցնող Գորիս-Շուշի խճուղին, ապա անելանելի վիճակ կստեղծվի նահանջող իր զորամասերի համար:

Բոլշևիկյան զորամասը դեռ նոր էր Գորիսից ուղղվել դեպի Վերիշեն, երբ ապստամբները Վանո Խանգաղյանի գլխավորությամբ արդեն դիրքեր էին գրավել գյուղից ներքև ընկած տարածության վրա: Հանդիպելով նրանց ուժեղ կրակին՝ զորամասը, մի քանի զոհեր տալուց հետո, ստիպված նահանջեց քաղաք:

Լուր ստանալով Վերիշենի իրադարձությունների մասին, նույն օրը՝ նոյեմբերի 20-ին, Շինուհայր և Խոտ գյուղերից վերև գտնվող հարթության վրա խորհրդային զորամասերն ու թուրքական զունդը սկսեցին արագորեն ետ քաշվել դեպի Գորիս քաղաք:

Նոյեմբերի 20-ի երեկոյան դեմ Շինուհայր գյուղից ու Նոաբրի հարթությունից Գորիս նահանջած ուժերը և քաղաքում գտնվող զորամասերը հրաման ստացան թողնել բուն Չանգեզուրը (Գորիսի շրջան) և նահանջել Խորհրդային Աղբրեջան:

Այդ օրվա գիշերը՝ ժամը 12-ին, սկսվեց նահանջը Գորիս քաղաքից երկու գծով՝ Գորիս - Շուշի խճուղով և Հին Գորիս գյուղի միջով անցնող արահետով:

Նոյեմբերի 21-ի լուսաբացին, պայմանավորվածության համաձայն, ապստամբեցին զորիսեցիները: Նրանք դիրքեր բռնեցին Հին Գորիս գյուղից եկող ճանապարհին, որը զորքերի նահանջի ուղիներից մեկն էր, և փակեցին այն՝ Գորիս քաղաքի ապստամբների ղեկավարներից էր Արտեմ Խանգաղյանը՝ Վանո Խանգաղյանի հորեղբայրը:

Գիշերը Տաբևում գտնվող Նժդեհին ներկայանում են Գորիսից եկած երկու սուրհանդակ և նրան հանձնում մի զրոյություն, ուր ասված էր, որ քաղաքն ապստամբել է, քայց հակառակորդը կարող է լուսաբացին ուժեր ստանալ, վերագրավել այն և սրի քաշել ժողովրդին: Գորիսեցիները Նժդեհին խնդրում էին առանց ուշացնելու գալ օգնության: Հրամանատարը ոտքի է հանում վաշտերը և արագ շարժվում դեպի Գորիս:

Գորիսից Շուշի տանող գլխավոր խճուղին արդեն Վերիշենի ապստամբների ձեռքին էր, որոնք փակել էին նաև խճուղու Վարարակ գետի վրա գտնվող կամրջի մուտքը:

Այսպիսով, Գորիսից դուրս եկող նահանջի երկու գծերն էլ արդեն գրավված էին ապստամբների կողմից: Կարմիրբանակայինները թուրքերի հետ ընկել էին արցանի մեջ: Նրանց մի ելք էր մնում՝ ճեղքել շրջապատման օղակը, դուրս գալ Գորիս քաղաքի փոստրակից և նահանջել Աղբրեջան:

Իրենց հերթին՝ զանգեզուրյան ուժերը Նոաբրի կողմից խուժեցին Գորիս քաղաքի տափարակը: «Իմ վաշտերը թուրքական դիակներ կոխելով մտան Գորիս»², - հետագայում այդպես է վերիշել պահը Գարեգին Նժդեհը:

Սկսվեց կատաղի կռիվ քաղաքի փողոցներում և այգիներում: Կարմիրբանակայինները և թուրք ասկարները փորձեցին Գորիսի ձորից արահետով քարձրանալ Խնձորեսկի հարթությունը: Նահանջը անկանոն ընթացք ստացավ: Մութ գիշեր ու անձանք

¹ Տե՛ս «Արևոտ գիրք», էջ 49:

¹ Տե՛ս «Արևոտ գիրք», էջ 50:

² Գ. Նժդեհ, Լճ սպասախանը, էջ 42:

վայրեր: Մի կողմից՝ Գորիս քաղաքի և Հին Գորիս գյուղի միջև հոսող Վարարակ գետը, մյուս կողմից՝ ապառաժ ժայռեր, հրաքանձների անընդհատ որոտ: Ասկյարներն ամենուրեք դեմ էին առնում ուժեղ կրակի: Ետ ու առաջ գնալու ճանապարհ չունենալով՝ նրանք կռվելով կոտորվում էին հատկապես քաղաքի արվարձաններում: Թուրքերի դիակները փռվել էին Գորիսից Շուշի տանող գլխավոր խճուղու՝ Վարարակ գետի վրայի կամրջից մինչև Ղուտուչայ մոտիկ սարի փեշերը: Վիրավորվել և գերի էր ընկել բուրքական գնդի հրամանատար Զավալ փաշան: Նրա ոսկեգոծ բուրք, որի վրա դրվագված էին օձի, ձիու և կնոջ գլուխներ, տղերքը գոտուց հանեցին, և էրք Նժդեհը մտավ Գորիս, նվիրեցին նրան:

Ոչ միայն ռուսական բանակի զինվորներն ու հրամանատարները, բուրքական գնդի ասկյարները, այլև տեղի հայ կոմունիստներն էին փախչում քաղաքից: Վերջիններս փորձ արեցին Գորիս գյուղին հարող ժայռերի վրայով անցնող կամանով՝ Խաչին աղբյուրի մոտով, դուրս գալ ձորից, սակայն նրանց ճանապարհը կտրեցին դաշնակ երիտասարդները և կրակ տեղացին նրանց վրա: Սկսվեց փոխհրաձգություն, և երիտասարդները տեղի տվեցին: Ի վերջո, հայ կոմունիստների մի մասը կարողացավ նահանջել Լրջաթի խոր-խոր ձորերով, մյուս մասը, այնուամենայնիվ, Խաչին աղբյուրի մոտով ձորից բարձրանալով, միացավ նահանջող զորամասերին:

Թե Գորիսի զինյալներն ինչու էին իրենց վրեժխնդրությունը թափում հատկապես բուրք ասկյարների վրա՝ անխնա կոտորելով նրանց, իր հասկանալի բացատրությունն ունի: Թուրքերին ոչնչացնելով՝ գորիսեցիները կարծես վրեժ էին լուծում հայ-բուրքական պատերազմում հայկական բանակի կրած պարտությունների, գրավված հայկական տարածքներում բուրք զինվորների կողմից կատարվող ահավոր վայրագությունների համար: Նրանք չէին մոռացել մի քանի ամիս առաջ զոհված իրենց նշանավոր հայրենակիցներ Արշակ Շիրինյանի և Վահան Խորենու հիշատակին նվիրված Հայաստանի Պառլամենտի օգոստոսի 15-ի սգո միստոմ Նիկոլ Աղբալյանի արտասանած խոսքերը. «Մեզ հիմա ստիպում են այս նոր օրհասական կռվի մեջ դառնալ մի քիչ ավելի մարդասպան, մի քիչ ավելի արյունարբու, մի քիչ ավելի վայրագ, մի քիչ ավելի անխիղճ: Մեզ, որ դատապարտված ենք մահվան, ուրիշ ճանապարհ չի մնում, քան սպանությանը պատասխանել սպանությամբ»¹:

Եվ այսպես, Գորիսի ծորում թողնելով հարյուրավոր բարձած սայլեր, դաշտային խոհանոցներ, ձիեր, մեծաքանակ ռազմամթերք, ինչպես նաև մեծ թվով սպանվածներ ու վիրավորներ՝

կարմիրբանակային զորամասերի մնացորդները լուսաբացին կարողացան դուրս գալ քաղաքի հյուսիսարևելյան տափարակը և նահանջել Տեղ գյուղի ուղղությամբ:

Միսիանի ապստամբները, որոնք գիշերը դուրս էին եկել Յաջի և Հալիձոր գյուղերից, նոյեմբերի 21-ի առավոտյան՝ ժամը 10-ին, մտան քաղաք և, միանալով տեղի ապստամբ ուժերին, նույնպես սկսեցին հետապնդել նահանջող զորամասերին:

Գորիս քաղաքը հանձնելուց հետո նույն օրը՝ նոյեմբերի 21-ի կեսօրին, 28-րդ դիվիզիայի հրամանատար Նեստերովսկին իր ջախջախված զորքերի մնացորդներին Շուշիից իջեցրեց թիվ 37 հրամանը, որտեղ, մասնավորապես, ասված էր. «Գտնվելով մեր քիկունքում ապստամբած բնակչության հարվածի վտանգի տակ և հնարավորություն չունենալով նշված գյուղերում ճնշելու ապստամբությունը, կանխելու համար մի քանի անգամ գերազանցող հակառակորդի կողմից մեզ շրջանցելու վտանգը, դիվիզիայի զորամասերը կատարի մարտից հետո թողել են Գորիսը և ետ քաշվել Տեղ գյուղի արևմտյան և հյուսիս-արևմտյան բարձունքների դիրքերը»:

Գիվիզիայի նոր դիրքերի վրա զանգեզուրյան ուժերի ճնշումը կասեցնելու, այդ ուժերի կողմից Տեղ գյուղի շրջանի գրավումը թույլ չտալու և նրանց հետագա առաջխաղացումը խափանելու համար, ինչպես նաև մինչև օգնական ուժերի գալը հակահարձակման համար ելման հարմար դիրքեր ապահովելու նպատակով Նեստերովսկին 83-րդ բրիգադի հրամանատար Լիտվինենկոյին հրամայում էր.

ա) Տեղ և Գերենգուր (Կոռնիձոր) գյուղերում թողնել ուժեղացված ռեզերվներ, մտցնել խստագույն զինվորական կարգապահություն և հայ բնակչությանը չտալ ապստամբություն բարձրացնելու հնարավորություն:

բ) Ուժեղացված ուղեկալներով և պահակակետերով առաջավոր բնագիծ գրավել Կազիկուրից Ախսուլայ գետի ձախ ափով մինչև Դաշքենո գյուղը և այնուհետև մինչև թիվ 6287 բարձունքը ներառյալ:

գ) Թիվ 6287 բարձունքում տեղակայել ուղեկալ և հուսալիորեն ապահովել բրիգադի այդ թևով հակառակորդի հնարավոր շրջանցումը Հին Գորիսի հովտից, Գորիս չայ գետի վտակի և Կազի-Գուլյակքաշի սարի թիվ 7450 բարձունքի կողմից:

դ) Ոչ մի դեպքում չթողնել նոր դիրքի գիծը: Նահանջ չպետք է լինի ոչ մի առիթով:

¹ «Շառսո», 1920, 19 օգոստոսի:

¹ ՌՊԻԱ, ֆ. 1328, գ. 1, գ. 422, ք. 70:

ե) Թուրքական գունդը պահել պահեստազորում, Տեղ գյուղում, որտեղ նրան բերել մարտունակ վիճակի և բույլ չտալ նրա կողմից ոչ մի կողոպուտ¹ :

84-րդ բրիգադի հրամանատար Սեմյոնովին կարգադրվում էր 252-րդ գունդը շտապ մախապատրաստել և օգնության ուղարկել 83-րդ բրիգադին: Այդ գունդը նոյեմբերի 23-ի ժամը 12-ից ոչ ուշ պիտի գրավեր 83-րդ բրիգադին հատկացված պաշտպանական գծի իր հատվածը²:

83-րդ և 84-րդ բրիգադների հրամանատարներին խստիվ հրամայված էր ամեն օր մի քանի անգամ դիվիզիայի շտաբ (Շուշի) զեկույց ուղարկել թիվ 37 հրամանի հանձնարարականների կատարման մասին³:

Հրամանը՝ հրաման, քայց այն կատարել էր պետք: Իսկ ծեծված ու մարտունակությունից զրկված ուժերով անհնարին էր իրագործել Շուշիից եկած հրամանները:

Կրնկակոյա հետապնդելով կարմիր բանակի զորամասերին՝ զանգեզուրյան ուժերը նույն օրը՝ նոյեմբերի 21-ին, երկու ժամ տարբերությամբ, Տեղ գյուղի շրջանում հասան հակառակորդին և, առանց կանգ առնելու, հարձակվեցին նրա զորամասերի վրա, որոնք դեռ չէին հասցրել զորափակոց կազմել և դիրքավորվել:

Կարճատև հրաձգությունից հետո բուշլիկյան զորամասերի մնացորդները նոյեմբերի 21-ի երեկոյան լիովին բողեցին Չանգեզուրի տարածքը և մահանջեցին Աղրբեջան՝ Չարուղի և Ավդալարի ձորերը: 11-րդ կարմիր բանակը ծանր պարտություն էր կրել: Շուրջ 45 օր տևած ահեղ կռիվներից հետո զավառը ազատագրվել էր կարմիրներից: «Ազատագրված՝ ցնձում է ողջ Չանգեզուրը»⁴, - գրում էր Նժդեհը:

Երբ ռուսական ջախջախված զորամասերն արդեն թողել էին Չանգեզուրի սահմանները, նույն օրը՝ նոյեմբերի 21-ին, բուշլիկների ետևից Նժդեհը Գորիսից նամակ ուղարկեց, ուր քացատրում էր իրերի բուն վիճակն ու ժողովրդական ապստամբության պատճառները և փորձում կարմիր բանակի հրամանատարությանը հասկացնել իր մոլորությունը: Իսկ կարմիր բանակի հրամանատարությունը համոզված էր, որ Բաքվի ու Աղրբեջանի բուրբերը պայքարում են սոցիալիզմի համար՝ ընդդեմ իմպերիալիզմի վարձկան հայերի⁵:

Չանգեզուրյան հարվածող խմբավորման զորքերի թվում առավել մեծ կորուստներ կրել էր 28-րդ լեռնահրաձգային դիվիզիան:

¹ ՌՊՈՒՍ, ֆ. 1328, ց. 1, գ. 422, ք. 71:

² Նույն տեղում, ք. 72:

³ Նույն տեղում, ք. 73:

⁴ Գ. Նժդեհ, Իմ պատասխանը, էջ 42:

⁵ Առ, Նժդեհ, էջ 143:

Այդ դիվիզիայի անհաջողությունների պատճառները պարզելու և մեղավորներին պատասխանատվության ենթարկելու համար դեռևս նոյեմբերի առաջին օրերին 11-րդ բանակի հրամանատարի կարգադրությամբ ստեղծվել էր հատուկ հանձնաժողով, որը, ուսումնասիրելով հարցը, ներկայացրել էր հանգամանալից զեկույցագիր: Դրա հիման վրա բանակի նոր հրամանատար նշանակված Հեկկերը, բանակի Ռազմահեղափոխական խորհրդի անդամ Միխայլովը և բանակի շտաբի նոր պետ Ռենեզովը նոյեմբերի 22-ին իջեցրին թիվ 712 հրամանը, որով բանակի բոլոր ստորաբաժանումների հրամանատարներին տեղյակ էր պահվում 28-րդ դիվիզիայի պարտության պատճառներին և բանակի հրամանատարության կողմից ձեռնարկված պատժամիջոցներին:

Հրամանում նշվում էր, որ դիվիզիայի հրամանատարությունը չի կարողացել ճիշտ գնահատել Չանգեզուրի շրջանում ստեղծված դրությունը, ժամանակին մախազգուշական միջոցներ չի ձեռնարկել կանխելու համար ապստամբությունը, ոչինչ չի արել բնակչությանը քացատրելու խորհրդային իշխանության քաղաքականությունը: Ասված էր, որ դիվիզիայի հրամանատարը, ինչպես հարկն է, հոգ չի տարել ժամանակին ստանալու և Չանգեզուր տեղափոխելու հագուստ, կոշիկ ու սննդամթերք, այն դեպքում, երբ բանակի հրամանատարության կարգադրությամբ դիվիզիային տրամադրված է եղել մոտ 18000 զույգ կոշիկ և մոտ 7000 ձեռք համազգեստ: Շեշտվում էր, որ ոչինչ չի արվել տրանսպորտի աշխատանքը կանոնավորելու համար, չնայած այն բանին, որ 32-րդ դիվիզիայից վերցվել և 28-րդ դիվիզիային էին տրամադրվել մեծ թվով տրանսպորտային միջոցներ: Անտարբերություն էր հանդես բերվել սանիտարական մասերի և բուժկետների կազմակերպման ուղղությամբ: Արձանագրվել էին դեպքեր, երբ վիրավոր և հիվանդ կարմիրբանակայինները 5-7 օր շարունակ մնացել էին առանց բժշկական օգնության, առանց վիրակապերի և սննդի¹:

Այնուհետև բանակի հրամանատարությունը ստորաբաժանումներին տեղեկացնում էր, թե ինչպիսի պատիժներ է ստացել 28-րդ դիվիզիայի հրամանատարական կազմը:

Դիվիզիայի հրամանատար Նեստերովսկին ազատվել էր իր պաշտոնից և ետ կանչվել բանակի Ռազմահեղափոխական խորհրդի տրամադրության տակ: Դիվիզիայի հրամանատարի ժամանակավոր պաշտոնակատար էր նշանակվել 84-րդ բրիգադի հրամանատար Սեմյոնովը: Պաշտոնից ազատվել էր դիվիզիայի գինվորական կոմիսար Բեբեժկոն և նրա փոխարեն նշանակվել Սոկոլովը, դիվիզիայի քաղբաժնի պետ Մարախին փոխարինել էր Վայմանը, դիվիզիայի 84-րդ բրիգադի շտաբի պետ Կրուպենինը նշանակվել էր 82-րդ բրիգադի ժամանակավոր հրամանատար:

¹ ՀՀ ՀՈՒՍՊԿՊՍ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 153, ք. 2:

Ջրաղեցրած պաշտոններից հեռացվել էին դիվիզիայի մատակարարման պետ Բաուերը և մատակարարման ռազմական կոմիսար Լիներ, Բաուերի փոխարեն նշանակվել էր Ադրբեջանական հրաձգային դիվիզիայի հրամանատար Կրեմլը: Դիվիզիայի սանիտարական մասի պետ Կուզնեցովը և սանմասի զինկոմ Բրլեր իրենց պարտականությունները կատարելիս, ժամանակին հարկ եղած միջոցներ չձեռնարկելու համար, հեռացվել էին զբաղեցրած պաշտոններից և հանձնվել Ռ-ազմհեղտորիբունայի դատին¹: Հատկապես ծանր մեղադրանքներ էին ներկայացվել 83-րդ հրաձգային բրիգադի հրամանատար Լիտվինենկոյին: Հրամանում նշված էր, որ նա անփույթ է վարել մարտական գործողությունները: Հոկտեմբերի 19-ի լույս 20-ի գիշերը Արծվանիկ գյուղի շրջանում անհրաժեշտ միջոցներ չի ձեռնարկել հետախուզություն կազմակերպելու համար, փոխանակ բրիգադի ձեռքն ընկած զինու մեծ քանակությունը ոչնչացնելու հրաման տալու, հանցավոր թողտվությանը չի արգելել դրա գործածությունը նույնիսկ դիրքերում: Հրամանով Լիտվինենկոն հեռացվել էր պաշտոնից և հանձնվել Ռ-ազմահեղափոխական տրիբունայի դատին, իսկ նրա փոխարեն 83-րդ բրիգադի հրամանատար էր նշանակվել 246-րդ հրաձգային գնդի հրամանատար Սարլինը: Սակայն, մինչև նրա ժամանումը կարճ ժամանակով բրիգադի հրամանատարությունը հանձնվում էր 252-րդ գնդի հրամանատար Վոյցեխովսկուն, իսկ նրան փոխարինում էր նույն գնդի հրամանատարի տեղակալ Շուդյակը²:

28-րդ դիվիզիայի հրամանատար Նեստերովսկին պաշտոնից հեռացվել էր նոյեմբերի 22-ին, ուստի նրա՝ մի օր առաջ՝ նոյեմբերի 21-ին, դիվիզիայի 83-րդ և 84-րդ բրիգադներին տված հրամանը կորցրել էր ուժը, մանավանդ որ այդ բրիգադների մնացորդներն արդեն գտնվում էին Ջանգեզուրի սահմաններից դուրս՝ Չարուղի ձորերում, Ավդալարում, Հաքյարի գետի երկու կողմերի գաղիվայրերի վրա:

28-րդ հրաձգային դիվիզիայի նոր նշանակված հրամանատար Սեմյոնովը Շուշիից՝ դիվիզիայի շտաբից, 1920թ. նոյեմբերի 23-ին գործասերին տալիս է թիվ 39 հրամանը, որով հայտնում է, որ 11-րդ բանակի հրամանատարի կողմից գործերին ս. ք. նոյեմբերի 22-ին տրված թիվ 712 հրամանի համաձայն ինքը նոյեմբերի 23-ից անցնում է իր պարտականությունների կատարմանը:

Այնուհետև հրամանատար Սեմյոնովը 28-րդ դիվիզիայի գործասերին առաջադրում է նրանց օպերատիվ խնդիրները.

1. 83-րդ բրիգադի հրամանատար Վոյցեխովսկուն կար-

¹ ՀՀ ՀՅԽՖԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 153, ք. 3:

² Նույն տեղում, գ. 154, ք. 1:

գաղբվում էր՝ գրավել հետևյալ օպերատիվ մարտական տեղամասը. Ախ-Օզլակ գետի ձախ ափով Մորատ գյուղից Հաքյարի գետի հոսանքով ներքև մինչև այդ գետի միանալը Շարսու և Միլխակ գետերին: Չորամասերը բերել խիստ մարտական կարգի, հաստատելով ամուր, կայուն ճակատ՝ ամեն կերպ պահել նշված բնագիծը: Հետագա նահանջը խստիվ արգելվում էր: Մոտեցող 252-րդ հրաձգային գունդը պետք է փոխարիներ մարտական տեղամասի առավել թույլ գնդին՝ հատուկ ուշադրություն դարձնելով իր քեռի անվտանգությանը: 252-րդ հրաձգային գնդով փոխարինված նոսրացած գունդը բուրբակյան գնդի մնացորդների հետ քաշվում էր Ավդալար՝ բրիգադի ռեզերվ, ուր արագորեն պետք է քերվեր մարտունակության: Ջանգեզուրյան ուժերի նոր հարձակման դեպքում նրանց հարվածելու համար Հաքյարի և Ախ-Օզլակ գետերի գաղիվայրի վրա հաստատվում էր դաշտային մարտկոցի մի վաշտ:

Ամենալուրջ ուշադրություն էր դարձվում դիվիզիայի շտաբի հետ հստակ, անխափան կապի ստեղծմանը, և այդ նպատակով Ավդալարում հաստատվում էր «Մորգե» ապարատ:

Ջանգեզուրյան ուժերի քեռը, նրա խմբերի տեղը, քվաքանակը, մտադրությունները պարզելու համար հարավային, հարավարևմտյան և արևմտյան ուղղություններով պետք է կատարվեր ամենալարված ու անընդմեջ հետախուզություն՝ խափանելու համար հակառակորդի հնարավոր քեանցումը: Խնդիր էր դրվում սերտորեն կապվել Քաչայ-դաղի շրջանում և Ախ-Օզլակ գետի վերին հոսանքում գտնվող քրդական ջոկատների հետ:

2. 84-րդ բրիգադի հրամանատար Կրուպեննիկովին կարգադրվում էր անմիջապես մեկ գործաս նետել Շուշի և պատրաստ լինել աջակցություն ցույց տալու առաջապահ գործասերին: Հաշվի առնելով Ասկերանի շրջանում հայ բնակչության ապստամբական տրամադրությունները՝ նախատեսվում էր օգնական լրացուցիչ ուժեր ուղարկել այնտեղ տեղաբաշխված կարմիր բանակի գործասերին:

3. 28-րդ հեծյալ բրիգադի հրամանատար Միգյարիկովը խնդիր էր ստանում ուժեղացնել զբաղեցրած շրջանի պաշտպանությունը, ինտենսիվ հետախուզություն կատարել՝ լայնորեն դիմելով գործակալների ծառայությանը՝ պարզելու համար դաշնակցական շարժման հնարավորությունը Կարյազինոյին (Կարաբուլաղ) հարող հայկական գյուղերի շրջանում: Հետախուզության կողմից ստացված բոլոր տեղեկությունների և տվյալների մասին ամանցապես պետք է զեկուցվեր դիվիզիայի շտաբ:

Պաշտպանական նոր բնագծերում ամրանալու՝ խորհրդային

¹ ՀՀ ՀՅԽՖԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 154, ք. 2-4:

հրամանատարության նախագուշական միջոցներն ընթռնելի էին և քելադրված էին ծանր պարտության հետևանքներով:

1920թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին Չանգեզուրում ծավալված կռիվների ժամանակ Չանգեզուրյան հարվածող խմբավորման զորամասերն ունեին մոտ 8000 մարդ: Ահա այդ հզոր ուժի դեմ էին ճակատել զանգեզուրցիները: 1920թ. հոկտեմբերի 19-ից մինչև նոյեմբերի 9-ը Միսիանի, Գափանի, Գեմվազի, Գոռքանի ու Օրդուբադի ճակատների վրա նրանք ետ էին մղել 14 ուժգին գրոհներ, ինչպես նաև՝ բազում մանր հարձակումներ:

Կռիվների ընթացքում զորքերը և «հեղափոխական» թուրքերը կռվի դաշտում բողել էին մեծ թվով դիակներ, իսկ 1600 հոգի գերի էր ընկել: Ապստամբները գրավել էին 67 գնդացիր, 400-ի չափ ձիեր, մեծ քանակությամբ ռազմական իրեր և մթերք:

Ամբողջ կռիվների ընթացքում զանգեզուրցիները տվել էին 22 սպանված:

Երբ կարմիր բանակի զորամասերն անցնում էին Չանգեզուրի Քուրդիստանի տարածքով, մասնավորապես Հաջի Մամլուի շրջանով, տեղի քրդերը և աղբրեջանցիները օգնություն էին ցույց տալիս նրանց, ուղեկցում հարմար վայրերով: Նոյեմբերի 21-ին ամրանալով Զաբուղ - Մարքիզ-Ավդալար շրջանում՝ զորքերը երկյուղ ունեին, թե կարող են հարձակման ենթարկվել տեղի բանդիտական ուժերի կողմից: Բայց այդ բանը տեղի չունեցավ: Հայտնի արյունարբու Մուլքանքեկ Մուրադովը, իրեն հայտարարելով խորհրդային իշխանության կողմնակից, կապ հաստատեց նահանջող զորքի հրամանատարության հետ, նրան տեղյակ պահեց, որ զինյալ քրդերը և աղբրեջանցիները պաշտպանելու են զորքերի նահանջի գիծը: Կատարելով իր խոստումը՝ Մուլքանքեկ Մուրադովը Գորիսից 18 կիլոմետր հյուսիս-արևմուտք գտնվող Քաչալդադի կողմից հայերի դեմ հանեց թվով 500 հետևակ և 600 հեծյալ քրդերի, սակայն համարձակություն չունեցավ նրանց մարտի նետելու:

Քրդերի օգնությունը խորհրդային զորքերին չէր կարող վճռորոշ լինել: Փոխադրական միջոցների քայքայվածության, հատկապես ձիերի զանգվածային կորստի պատճառով դեպի Գարաբաղ նահանջող զորքերը տանջալից դժվարություններ էին կրում: Նահանջը, փոքր քացառություններով, կատարվում էր

* Մեր այստեղ կարմիր բանակի կողմնակից մասին կոնկրետ թիվ չենք մյուս, բանի որ զնայելիս նվիրված գրականության մեջ և արխիվային փաստաթղթերում բերված տվյալների միջև մեծ տարբերություն կա: Նժդեկի խոզվածներում և գրքերում, ինչպես նաև դաշնակցական արտոնագրության մեջ Չանգեզուրում միայն սպանված խորհրդային զինվորների և հրամանատարների թիվը հաշվում է ավելի քան 5000, այն զնայում, երբ 11-րդ կարմիր բանակի զորամասերի հրամանատարների զեկուցագրերում, բանակի հրամանատարության, մասնավորապես շտաբի տեղեկագրիցում այդ թիվը տասանվում է 1500-ից 1800-ի սահմաններում, որը ակնհայտորեն նվազեցված է: Մեր հաշվումներով տարեկանների թիվը տասանվում է 2500-ից 3000-ի միջև:

** Այս տվյալը Նժդեկին է, որը, մեր կարծիքով, խիստ նվազեցված է:

ուտքով: Գորիս - Շուշի խճուղային ճանապարհը, աշնանը տեղացած հորդ անձրևներից առաջացած հեղեղումների պատճառով, գրեթե անանցանելի էր դարձել:

Չանգեզուրում 1920թ. աշնանը խորհրդային զորքերի կրած ծանր պարտության պատճառները բազմազան էին: Այդ պատճառների թվում հատկապես առանձնանում են մի քանիսը, որոնք և որոշեցին ռազմական գործողությունների ընթացքը և ելքը:

Ամենից առաջ նշենք, որ 11-րդ կարմիր բանակի՝ Չանգեզուրյան հարվածող խմբավորումը ստեղծվեց մեծ շտապողականությամբ և նույնպիսի շտապողականությամբ էլ արշավանքի գնաց գավառի վրա:

Բանակի հետախուզական մարմնի անբավարար աշխատանքի հետևանքով հրամանատարությունը ճիշտ պատկերացում չունեի Չանգեզուրում տիրող իրավիճակի, հակամարտող ուժերի հարաբերակցության, զանգվածների տրամադրությունների մասին: Հրամանատարության մոտ նախապես այն կարծիքն էր ստեղծվել, որ գավառի հայկական ուժերին հաղթահարելը երեք-չորս օրվա խնդիր է: Հենց այս սխալ հաշվարկից ելնելով է, որ հրամանատարությունը հարկ չհամարեց անհրաժեշտ ռեզերվներով ամրապնդել Չանգեզուր գնացող զորքերի թիկունքը:

1920թ. դեկտեմբերի 20-ին 28-րդ հրաձգային դիվիզիայի նախկին հրամանատար Ն. Նեստերովսկին և կոմիսար Ռ. Բերեժկոն ծավալուն զեկուցագիր էին ներկայացրել Կովկասյան ռազմաճակատի Ռազմահեղափոխական խորհրդի անդամ Մ. Օրջոնիկիձեին՝ 11-րդ բանակի հրամանատարության կողմից բանակի ստորաբաժանումներին 1920թ. նոյեմբերի 22-ին տրված թիվ 712 հրամանի կապակցությամբ¹: Չեկուցագրում տրված էր դիվիզիայի կրած պարտության պատճառների վերլուծությունը՝ փաստաթղթի հեղինակների տեսանկյունից: Սակայն զեկուցագրի մեջ բերված պատճառները վերաբերում էին ոչ միայն կոնկրետ այդ դիվիզիային, այլև 1920թ. աշնան բոլոր ամիսներին 11-րդ բանակի՝ Չանգեզուրում կռիվ մղած ու պարտված բոլոր զորամասերին:

Չեկուցագրի հեղինակները վճռականորեն մերժում էին իրենց ներկայացված բոլոր հիմնական մեղադրանքները՝ նշելով, որ 28-րդ դիվիզիայի անհաջող գործողությունների պատճառների հիմնավորումները, որոնք արձանագրված են հրամանի մեջ, չեն համապատասխանում իրականությանը: Նրանց կարծիքով, Չանգեզուրում 28-րդ դիվիզիայի գործողությունները ստուգելու համար նշանակված հանձնաժողովը խիստ մակերեսորեն էր ծանոթացել ռազմական գործողությունների ընթացքին և այդ իսկ պատճառով թույլ էր տվել փաստերի կոպիտ խեղաբյուրում:

¹ ՀՀ ՀՊՊԿ-ի Ձ, 1022, ց. 8, գ. 163, ք. 1-8:

Փոխանակ բացահայտելու անհաջողությունների իսկական պատճառները՝ դրանք շուտափույթ վերացնելու և վիճակը շտկելու համար, հանձնաժողովը զբաղվել էր երկրորդական պատճառներ որոնելով: Նա չի անդրադարձել կրած պարտությունների մեջ բանակի հրամանատարության ունեցած մեղքերին, որոնք շատ ավելին են, քան դիվիզիայի հրամանատարության թույլ տված սխալներն ու բացթողումները:

Ձեկուցագրում շեշտված էր, որ եթե ծանր մեղադրանք է հարուցված 28-րդ դիվիզիայի հրամանատարությանը, ապա նման մեղադրանք պիտի հասցեագրված լինի նաև Չանգեզուրի հարվածող խմբավորմանը, որի հրամանատար Կուտիչկոն նաև 18-րդ հեծողաբանական խմբի հրամանատարն էր: Չնայած խմբավորման գործերի թիվը 28-րդ դիվիզիայի համեմատությամբ երեք անգամ ավելի էր, բայց այն նույնպիսի ծանր պարտություն էր կրել, ինչպիսին կրել էր 28-րդ դիվիզիան: Խմբավորման հրամանատարությունը ոչ միայն չի կարողացել բարելավել դրությունը, այլև, ընդհակառակը, 28-րդ դիվիզիայի գործասերը դրել է էլ ավելի վատթար վիճակի մեջ: Յոթնօրյա մարտերի ընթացքում խմբավորման կազմում կովող 28-րդ դիվիզիայի մարտիկների 3/4 մասը, բառիս իսկական իմաստով, հյուծված էր, և պետք էր զարմանալ կարմիրբանակայինների հերոսության ու բարձր գիտակցականության վրա, որ նույնիսկ այդ անտանելի պայմաններում շարունակում էին դիմադրություն ցույց տալ: Խմբավորման կազմում դիվիզիայի գործողությունը պարզորոշ ցույց է տալիս, որ առանց գլխավոր պատճառների վերացման ինչպես դիվիզիայի, այնպես էլ խմբավորման հրամանատարությունը անգոր էին փոխելու իրավիճակը:

Չանգեզուրյան հարվածող խմբավորման պարտության համար հրամանատար Կուտիչկոն ոչ միայն չէր պատժվել, այլև նրան չէր արվել որևէ դիտողություն, ավելին՝ ստացել էր մարտական նոր, կարևոր առաջադրանք:

Թերի համարելով 28-րդ դիվիզիայի պարտության պատճառների մասին հանձնաժողովի արձանագրած փաստարկները՝

* Չանգեզուրի Պյոտր Կուտիչկոյի մեկնելուց հետո 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը Աղթրեասում տեղակայված զորամասերի հաշվին համարեց նրա 18-րդ հեծյալ դիվիզիան, և այն նույնը՝ Կրասնայն դեմ: 1921 թ. փետրվարի 17-ին, առաջանալով Արևմտյան ուղղությամբ, 59-րդ հրամազային բրիգադի գլխավորությամբ, հայրենասերներով վազազան բանակի անբավարար դիրքերը, գրավելով Չանգեզուրյան 30 կմ հարավ-արևմուտքում գտնվող Լազոլիկին, իսկ այդ նույն ժամանակ 18-րդ դիվիզիայի հեծյալները յուրաքանչյուր անգամ են Ալազան գետը և ուղղությամբ վերջում դեպի Շարսիկի Կոլոզի մարտադաշտի 50 կմ հարավ-արևմուտք: Դիվիզիայի հրամանատար Կուտիչկոն որոշում է շրջապատել զորամասերը Շարսիկի Կոլոզիում, որտեղ անբավել էին մեկնելույն գործերը և, մեծ կորստանքից խուսափելու համար, դրանք գրավել գիշերը: Փետրվարի յոթյ 18-ի գիշերը նա հրամայում է արձակել հարձակման մասին և ինքը՝ 103-րդ հեծյալ գնդի 1-ին հեծակազմի գլխավոր անգամ, նետվում է գրոհի և սպանել էլ. կոմի թեմ պեռին, զոհվում հակառակորդի զննակից (տես А. Козлов, Источники и фронтовые письма в Закавказье, с. 378-379):

Նեստերովսկին և Բերեժկոն նշում էին, որ իրենք մտադիր են ճիշտ լուսաբանել եղևությունը, որպեսզի բարձր հրամանատարության համար պարզ լինի անհաջողությունների պատկերը, և որպեսզի հետագայում չկրկնվեն այն սխալները, որոնք «բանկ են նստել կարմիր բանակի վրա»:

Առանձին-առանձին մեջբերելով թիվ 712 հրամանի կետերը՝ նրանք, այնուհետև, այդ կետերի դիմաց տալիս էին իրենց բացատրությունները:

Հրամանում ասված էր, որ դիվիզիայի հրամանատարությունը, անբավարար գնահատելով Չանգեզուրի շրջանում ստեղծված ռազմական իրադրությունը, չի ձեռնարկել նախագուշակական միջոցներ՝ ապստամբական խմբումները ժամանակին կանխելու համար: Ձեկուցագրի հեղինակները գրում էին, որ այդ հաստատումը իրականությանը չի համապատասխանում: 28-րդ դիվիզիայի մասերը Կարաբաղ գալուս պես սկսել են Չանգեզուրի խորհրդայնացման համար պայքարը: Սկզբում գործասերը գրավել են Գորիս - Անգեղակոթ - Նախիջևան խճուղու երկայնքով մի նեղ շերտ, բայց «գեներալ Դրոյի հարձակվող զորամասերի և գնդապետ Նժդեհի ուժերի ջախջախման գուզընթաց» լայնացրել են այդ շերտը, հետո գրավել նաև Կատարի շրջանը: Ըստ որում, գրաված բոլոր վայրերում դիվիզիայի համապատասխան ծառայությունները աչալուրջ հետևել են, որպեսզի ժամանակին խափանեն բնակչության ապստամբական փորձերը, բայց դա չի հաջողվել, որովհետև Չանգեզուրի զգալի մասը ռազմական գործողությունների ամբողջ ժամանակահատվածում «գտնվել է Նժդեհի զինյալների ազդեցության տակ»: Բնակչության վերաբերմունքը, որ սկզբում կարմիր բանակի հանդեպ ընդհանուր առմամբ դրական էր, գնալով օրեցօր մեծապես վատացավ, որովհետև Աղբրեջանի կենտրոնական իշխանության, մարզային Հեղկոմի և 11-րդ բանակի հրամանատարության կողմից ոչ մի միջոց չձեռնարկվեց չքավոր գյուղացիների, խորհրդային ծառայողների, միլիցիայի և փախստականների դրությունը բարելավելու համար: Չանգեզուրը նման էր աշխարհից լիովին անջատված, րված մի կտորի, որտեղ գտնվող 28-րդ դիվիզիայի զորամասերը ոչ միայն չէին կարողանում իրենց միջոցներով օգնել զավառին, այլև գնալով իրենց դեմ էին հանում բնակչության նորանոր շերտերի:

Հրամանում արձանագրված էր, որ դիվիզիայի համապատասխան ծառայությունները բնակչության շրջանում չեն տարել անհրաժեշտ քաղաքական աշխատանք, մասնավորապես, խորհրդային իշխանության գաղափարների պրոպագանդ: Կորակա-նապես մերժելով այդ մեղադրանքը՝ Նեստերովսկին ու Բերեժկոն նշում էին, որ, ընդհակառակը, Չանգեզուրի շրջանները գրավելուց

հետո գործառնաբերի զինկոմները և դիվիզիայի պրոպագանդի մասի աշխատողները շատ ժամանակ են հատկացրել բնակչության շրջանում խորհրդային իշխանության գաղափարների պրոպագանդին, գավառային հեղկոմի և դիվիզիայի հրամանատարության կողմից տեղերում, առանց հետաձգելու, ստեղծվել են գյուղական հեղկոմներ, նույնիսկ կոմբոյներ, հրավիրվել են միտինգներ, տարածվել է խորհրդային գրականություն, ցրվել են բռուցիկներ: Բայց այդ ամենը բնակչությունն ընկալել է որպես խոսքեր, քանի որ ոչ Բարվի, ոչ բանակի և ոչ էլ գավառի իշխանությունների կողմից ոչինչ չի արվել, որպեսզի կոնկրետ գործերով նրանց ցույց տրվի խորհրդային իշխանության գերազանցությունը մինչ այդ եղած իշխանության համեմատությամբ: Խոսքից բացի անհրաժեշտ է եղել նաև գործ, սակայն կենտրոնի կողմից միայն մի անգամ, այն էլ 4-5 ամիս հետո է ուշադրություն հատկացվել Չանգեզուրին, որն արտահայտվել է միայն «գյուղացու շաբաբ» անցկացնելու ժամանակավրեպ ձևով: Ամբողջ Չանգեզուրն արդեն ապստամբել էր, և հեղկոմների մի մասն անցել էր ապստամբների կողմը:

28-րդ դիվիզիայի հրամանատարը և զինվորական կոմիսարը մերժում էին նաև հանձնաժողովի զեկուցագրում արձանագրված ուրիշ մեղադրանքներ: Նրանք միաժամանակ տեղեկացնում էին Ս. Օրջոնիկիձեին, որ իրենք բանակի հրամանատարության կողմից ուղարկված հանձնաժողովի անդամներին Գորիսում առաջարկել են մեկնել Արծվանիկի ճակատ, տեղում ժանդարմալ ռազմական գործողություններին, որպեսզի հնարավոր լինի ճիշտ պատկերացում կազմել իրավիճակի մասին, բայց նրանք հրաժարվել են մեկնել:

Նեստերովսկին և Բերեժկոն Ս. Օրջոնիկիձեին զեկուցում էին, որ դիվիզիայի պահանջների մասին իրենք ժամանակին հայտնել են բանակի շտաբին, բայց իրենց զեկուցագրերը միշտ անհետևանք են մնացել, և հենց բանակի հրամանատարությունն է պատասխանատու Չանգեզուրում գտնվող գործառնաբերի քիկունքի անմխիթար վիճակի համար: Ռուտի նրանք գտնում էին, որ անհաջողությունների իսկական պատճառները բացահայտելու խնդրով նպատակահարմար է, որ զբաղվի ոչ թե բանակի, այլ ռազմաճակատի հրամանատարությունը՝ հետաքննության համար ուղարկելով իր հանձնաժողովը:

Վերջում Նեստերովսկին և Բերեժկոն Սերգո Օրջոնիկիձեին խնդրում էին՝ նկատի ունենալով անցյալի իրենց մարտական ծառայությունները, արդարացնել և վերականգնել իրենց նախկին հեղինակությունը և հնարավորություն տալ աշխատելու նոր եռանդով: Հեղափոխության գործին իրենց նվիրվածությունը կրկին ցույց տալու համար նրանք խնդրում էին նաև իրենց հանել 11-րդ

բանակի շարքերից և ուղարկել ցանկացած ռազմաճակատ¹:

Ն. Նեստերովսկու ու Ռ. Բերեժկոյի զեկուցագրում, արխիվային ուրիշ փաստաթղթերում նույնպես բերված են նաև Չանգեզուրում կարմիրբանակային գործառնաբերի ժանր պարտության ուրիշ պատճառներ:

1. Ռազմական գործողությունների ընթացքի վրա խիստ քացասաբար էր անդրադարձել անհրաժեշտ փոխադրական միջոցների պակասը: Գրավված վայրերում մերվում էր պարենի և անասնակերի 40-50%, իսկ մնացածը պետք է լրացվեր Եվախ կայարանից: Բայց փոխադրամիջոցները չէին բավականացնում այդ խնդիրը կատարելու համար: Դաշտային աշխատանքների ժամանակ գյուղացիները հրաժարվում էին կարմիր բանակի գործառնաբերին գրաստներ ու սայլեր տրամադրելուց, մյուս կողմից՝ տրանսպորտային եղած սուղ միջոցները շարքից արագ դուրս էին գալիս կոմունիկացիոն գծերի երկար լինելու և չափից ավելի լարված փոխադրումների պատճառով: Տրանսպորտային գումակների ցածր արդյունավետության մասին է վկայում հետևյալ փաստը. սեպտեմբերին բանակի հրամանատարությունը 28-րդ դիվիզիային տրամադրեց 32-րդ դիվիզիայի ոչ մեծ տրանսպորտը, որը, սակայն, տեղ չհասավ, ավելին՝ այն նույնիսկ ի վիճակի չեղավ ինքն իրեն կերակրելու, և, ի վերջո, ետ կանչվեց իր գործառնա:

Չանգեզուրում գտնվող գործերի հրամանատարներն ամռան ամիսներին բանակի ղեկավարությունից պահանջել էին Եվախ - Աղղամ շրջան բերել ավտոտրանսպորտ և ուրիշ անվավոր փոխադրամիջոցներ, բայց բոլոր խնդրանքները մնացել էին անհետևանք: Եվ երբ արդեն վրա էին հասել անձրևախառն, ձյունոտ եղանակները, երբ մերթի և կերի պակասը դարձել էր ճգնաժամային, այն ժամանակ միայն բանակի հրամանատարությունը Չանգեզուր էր ճամփել 8 քեռնատար ավտոմեքենա, որոնք երկար ժամանակ մնացել էին Բարդայի և Աղղամի միջև ընկած ճանապարհներին, իսկ երբ, վերջապես, ճանապարհ էին ընկել, չէին կարողացել արագ շարժվել, քանի որ Եվախ - Գորիս խճուղին քայքայվել և շարքից դուրս էր եկել: 28-րդ դիվիզիային տրամադրված 100 կարքերը ձիերի քացակայության պատճառով մի կողմ էին ընկած: Հատկանշական է նաև, որ հարվածող խմբի հրետանավորները, կանգ առնելով Գորիս քաղաքից հինգ կիլոմետրի վրա, մի քանի օր մատնվել էին անգործության, որովհետև չէին կարողանում հրանոթները առաջ մղել լժկաններ շինելու պատճառով²:

2. Անհողություն էր դրսևորվել գործերին պարենով ապահովելու հարցում: Անհրաժեշտ քանակի պարեն չուներնալու

¹ ՀՀ ՀԻԿԳԿՊՍ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 163, ք. 8:

² Նույն տեղում, ք. 3:

պատճառով զինվորները տեղական բնակչությունից բռնությամբ ու առանց որևէ փոխհատուցման վերցնում էին մթերքներ՝ դրանով իսկ առաջ բերելով նրա զանգվածային դժգոհությունը:

3. Խիստ անբավարար է եղել հանդերձավորումը, որը նախատեսված չէր անձրևոտ օրերի համար: Չանգեզուր գալուց առաջ 28-րդ հրաձգային դիվիզիան Բաքվում ստացել էր 18.000 զույգ կոշիկ և 7000 ձեռք խտալական մահուղից կարված համազգեստ: Համազգեստի մի մասը զինվորները Չանգեզուր գալու ճանապարհին, երբ դեռ ամառ էր, վաճառել էին կամ փոխանակել սննդամթերքի հետ: Ինչ վերաբերում էր կոշիկներին, ապա այն լեռներում այնքան արագ էր մաշվում, որ մի քանի օր տևած երթերից հետո այլևս պետքական չէր լինում, և կարմիրբանականները մնում էին բոքիկ: Չնայած զինվորական բանակի հրամանատարությանը ներկայացրած բազմաթիվ հայտերին, ոչինչ չէր արվել կարգավորելու համար այդ հարցը: Ուտարոբիկ-տված, համազգեստ չունեցող զինվորների թիվը աճում էր ամեն օր, որի հետևանքով շատերը ոտքերի ցրտահարությունից դուրս էին գալիս շարքից, մեծ տարածում էին գտել ցրտից ու քաղցից առաջացած հիվանդությունները: Այդ բոլորի հետևանքով խիստ իջել էր զորամասերի մարտունակությունը: Եվ այդպիսի անտանելի վիճակում գտնվող մարտիկները կարգադրություն էին ստացել՝ կտրել ձյունածածկ լեռներն ու ձորերը և հակառակորդին հաղթել 3-4 օրում:

4. Նժդեհի զորաջոկատները մեծ հաջողությամբ էին օգտագործում տեղանքը: Դարանակալելով անմատչելի լեռնածերպերում և անդնդախոր կիրճերում՝ նրանք սրընթաց հարձակումներ էին գործում կարմիր բանակի զորամասերի վրա, դրանց հարվածում քեռից ու քիկունքից: Քաջ ծանոթ լինելով իրենց երկրին՝ զանգեզուրցիները քաքնվում էին բնական ամրություններում, հանկարծակի կրակ բացում ժայռաճեղքերից ու քարանձավներից:

5. Բանակի հրամանատարությունն անբավարար էր տիրապետում լեռնային պայմաններում ռազմական գործողություններ վարելու տակտիկային: Ինչպես ասվեց, անդամալույծ էր եղել տրանսպորտային ծառայությունը, չկային փոխադրության համապատասխան միջոցներ: Առանց այն էլ վատ ճանապարհները շարքից դուրս էին եկել, և այդ պատճառով կտրվել էր կապը քիկունքի և լեռներում իրարից անջատ գործող զորամասերի միջև: Հեծյալ գնդերը, ծանր հրետանին, տեխնիկական զորամասերը,

¹ ՀՀ ՀՐԿԳՎՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 163, ք. 5:

գումակը չէին կարողանում հաղթահարել լեռնային դժարապատույտ, նեղ ու քարքարոտ ճանապարհները, իսկ կաժաններով շարժվելը համարյա անհնար էր, քանի որ դրանք գտնվում էին հայերի մշտական հսկողության և կրակի տակ:

6. Վատ էր աշխատում հետախուզությունը, որի հետևանքով հրամանատարությունը հստակ պատկերացում չուներ հակառակորդի ուժերի քանակի, նրա դիտավորությունների մասին, չգիտեր, թե ինչն է Նժդեհի հաջողությունների պատճառը: Բանակի հրամանատարությունը հաշվի չէր առել այն վիճակը, որի մեջ հայտնվել էր հայ ժողովուրդը: Հայաստանի վրա քուրբական արշավանքը, պատերազմում հայկական զորքի պարտությունը, զավթած տարածքներում քուրբերի գազանությունները, լուրերն այն մասին, որ Խորհրդային Ռուսաստանը գեներով օգնում է Հայաստանի վրա արշավող քեմալականներին, այդ ամենը ծայրաստիճան լարել էին իրադրությունը Չանգեզուրում: Բնակիչները լի էին վճռականությամբ՝ արյան գնով պաշտպանել հայրենիքի գոնե այն հողակտորները, որտեղ չէր հասել քուրբի ավերիչ ձեռքը: Այդ ամենին գումարովեց քուրբական գունդը մարտի մեջ նետելու՝ 11-րդ բանակի հրամանատարության անհավասարակշիռ որոշումը, որը շատ քանկ նստեց բուշևիկյան զորամասերի վրա:

7. Հստակ չէին աշխատում գավառում ստեղծված խորհրդային մարմինները: Մի քանի ամիս շարունակ գավառի խորհրդային ժառանգները և միլիցիայի աշխատողները աշխատավարձ չէին ստացել, և նրանց շրջանում առաջ էր եկել մեծ դժգոհություն: Ամենուրեք ստեղծվել էր տնտեսական ծանր վիճակ, որի պատճառով գյուղական մի շարք հեղկուններ ապստամբության ժամանակ անցել էին Նժդեհի կողմը:

8. Կարմիր բանակի զորքերի ռազմական գործողությունները մեծապես արգելակում էին աննպաստ եղանակները: Այդ տարի ձմեռը Չանգեզուրում շուտ վրա հասավ: Չյան հաստ շերտը և կապտավուն սառույցը պատել էին ճանապարհներն ու անցուղիները: Անընդհատ տեղացող ձյունախառն անձրևներից լվկվել էր հողը: Վրա հասած սառնամանիքներն անհնարին էին դարձնում զինվորների երբը լեռնային ճանապարհներով, կաժաններով ու լեռնանցքներով: Մառախուղի մեջ մոտիկ տարածությունից ոչինչ չէր երևում: Անբարենպաստ եղանակի պատճառով օդային ուժերակոծիչների օդակը չկարողացավ մասնակցություն ունենալ Չանգեզուրի մարտական գործողություններին: Օդակի հրամանատար Կուզնեցովը նոյեմբերի 5-ին Պ. Կուռիչկոյին ուղարկված հեռագրում նշում էր, որ աննպաստ եղանակի պատճառով հնարավոր չէ օդ բարձրացնել սավառակները, և որ առաջին իսկ հնարավորության դեպքում

դրանք մարտի մեջ կմտցվեն: Բայց այդպես էլ մինչև վերջ դրանք անգործության մատնվեցին՝ չկարողանալով կատարել մարտական ոչ մի քոչիչք:

11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարական կազմի ներսում մեկը մյուսին մեղադրում էր կրամ ծանր պարտության համար: Բանակի հրամանատարը, կոմիսարը, շտաբը հիմնական մեղքը գցել էին 28-րդ դիվիզիայի հրամանատար Նեստերովսկու, դիվիզիայի կոմիսարի ու շտաբի պետի վրա: Վերջիններս, իրենց հերքին, ներկայացրած մեղադրանքները վերահասցեագրում էին բանակի հրամանատարությանը: Բայց նրանցից ոչ մեկը մեղ չուներ:

Կարմիր բանակի զորքերի պարտության հիմնական պատճառը զանգեզուրցիներն էին՝ կռվում խիզախ ու անձնագոհ, իրենց երկիրն ազատ տեսնելու անկոտրում կամքով ու համառությամբ, համախմբված հայ ժողովրդի անկախ պետականության գաղափարի շուրջը:

Չանգեզուրը հռչակվեց «առասպելական հերոսների, երկաթյա լեռների աշխարհ»:

**Հովհաննես
Բաջազնունի**

**Ալեքսանդր
Խատիսյան**

Համո Օհանջանյան

Սիմոն Վրացյան

Ավետիք Սահակյան

Նիկոլ Աղբալյան

Լևոն Շանթ

Վահան Խորենի

Արշակ Շիրինյան

Մանուկ Բաղդասարյան

Գևորգ Բաղդասարյան

Լևոն Շիրինյան

Արշակ Շիրինյան (1901 թ. լուսանկար)

Հայաստանի Հանրապետության Վարչապետ

**Զոր. Թովմաս
Նազարբեկյան**

Զոր. Մովսես Միլիկյան

**Դրաստամատ Կանայան
(Դրո)**

Ռուբեն Տեր-Մինասյան

Ճաշմոլիմ Բեկասյան Դավի

Կանյուն Դավի
Ճաշմոլիմ Բեկասյան

Ճաշմոլիմ Դավի Ծնվում

Ճաշմոլիմ Կանյուն Դավի
(1919)

ՎՈՒՄ ԵՐՐՈՐԳ

ՍՅՈՒՆԻՔԻ ՆԵՐՔԻՆ ԿՅԱՆՔԻ
ՊԵՏԱԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆԱՎՈՐՄԱՆ ԵՎ
ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՄՐԱՊՆԴՄԱՆ
ՈՒՂՂՈՒԹՅԱՄԲ ՁԵՌՆԱՐԿՎԱԾ
ՄԻՋՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐԸ ԱՏԵՂԾՎԱԾ
ՀԱՐԱԲԵՐԱԿԱՆ ԴԱԴԱՐԻ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ
(1920թ. դեկտեմբերի-1921թ. ապրիլ)

Ներհաղափական վիճակը Չանգեզուրում՝ գավառից խորհրդային զորամասերի հեռանալուց հետո

1920 թ. նոյեմբերի 22-ի կեսօրին Գորիս ժամանեց Գարեգին Նժդեհը: Քաղաքում նրան ընդունեցին ջերմորեն, մեծ պատվով:

«Ազատ Սյունիքը» գրում էր. «Նոյեմբերի 22-ի առավոտվա ժամը 12-ին անբողջ Գորիս քաղաքի և շրջանի ժողովուրդն ու զինվորությունը՝ խոնկված Վահան Խորենու, Արշակ Շիրինյանի և Մարոյի շիրմներու շուրջ. «Մեր հայրենիք ազատ, անկախ» երգելով, հայ եկեղեցու զանգակներու քաղցր դողանջներուն տակ, աղ ու հացով կը դիմավորե իր սիրելի ազատարար Նժդեհին և անոր հաղթական մուտքը կը շնորհավորե: Հազարավոր շրթունքներ օրհնութեան մրմունջներ կը բոթվեն. բոլորին դեմքին վրա կը փայլե ազատության ժպիտը»:

Գորիս գալու օրը Նժդեհն առաջին անգամ հայտարարեց «Ազատագրված Սյունիքի ազգաբնակչության համագումար» հրավիրելու անհրաժեշտության մասին: Նույն օրը կազմվեց բուն Չանգեզուրի համար յոթ հոգուց բաղկացած «Գյուղացիական ժամանակավոր խորհուրդ», որին և ժամանակավորապես հանձնվեց ապստամբ երկրի բախտը: Այն հանդիսանալու էր երկրի քարձր իշխանությունը՝ մինչև համազանգեզուրյան համագումար հրավիրելը և իշխանության մարմիններ ստեղծելը: Այդ ժամանակավոր խորհուրդը նաև պիտի զբաղվեր համագումար հրավիրելու նախապատրաստական աշխատանքներով: Ապա Նժդեհը հասարակությանը դիմում է հետևյալ հայտարարությամբ.

«Հայտնում եմ ի գիտություն հասարակության, որ ընտրված բուն Չանգեզուրի գյուղացիության ժամանակավոր խորհուրդը հաստատում եմ իր պաշտոնում և հրամայում եմ ենթարկվել խորհրդից եղած կարգադրություններին:

Հակառակվողները կը պատժվեն ամենախիստ կերպով»¹:

Նույն օրը՝ նոյեմբերի 22-ին, Գորիսի հայ կանայք Նժդեհին ներկայացրին գրավոր մի բողոք, որի տակ դրված էր 100

¹ «Ազատ Սյունիք» քերթ, 1920, 25 նոյեմբերի:

² «Ազատ Սյունիք» ժողովածու, էջ 43:

³ Հ. Գեորգևան, Լեռնահայաստանի ներքամասեր (1919-1921), էջ 109:

ստորագրություն: Նրանք Նժդեհին զայրացած բողոքում էին, որ Չանգեզուրում մի քանի ամիս տևած բուլշևիկյան իշխանությունը մեծ չարիքներ է բերել գավառի բնակչությանը: Այդ իշխանությունը, ասված էր դիմումի մեջ, «անգթությամբ քաղանեց խեղճ ու աղքատ գյուղացիներին՝ որից վերցնելով լծկան եղբ, որից՝ ձին, որից՝ կով ու ոչխար... Զբաղականանալով դրանով, նա յուր ճիղաններն ուղղեց դեպի անգոր ու խեղճ հայ կիներ՝ նրա գլխի գարդն ու ոսկե գոտին խլելով...»: Նրանք հատկապես աններելի էին համարում, որ կարմիր բանակի զորքերի հետ բուլշևիկները գավառ էին ուղարկել արյունաբքու բուրբերին: «Այդ ուղարկած «կարմիր» ասկյարներն էլ կարմիր արյան վրեժից չվախենալով, մտնելով հայաբնակ գյուղերը, ազատություն տվեցին վաղեմի վրեժին ու զազանաբար կրքերին, կոտորելով երիտասարդներին, բռնաբարելով հայ կանանց ու անմեղ օրիորդներին, նետելով նրանց զանազան անբուժելի հիվանդությունների գիրկը»: Բերելով այդ փաստերը՝ կանայք այնուհետև դառնությամբ գրում էին. «Մենք շատ էինք լսել Տաճկաստանի սարսափ ու զուլումների մասին, բայց այնպիսի բարբարոսություններ, ինչպիսիք եղան Չանգեզուրում, չէինք տեսել: ...Հայտնելով Չեզ, պարոն հրամանատար, մեր խորին շնորհակալությունները, որ դուք մեզ ազատեցիք մեր անունը արատավորելուց, աղաչում ենք Չեզ՝ եղեք այսուհետև էլ մեր պաշտպանն ու փրկիչը, որպեսզի երկրորդ անգամ նրանք չհանդգեն նուր կոխելու մեր երկիրը՝ իբրև մեր ազատարար...»

Մեր միակ հույսը Դուք եք, Դուք, որ կանց չառաք ոչ մի խոչընդոտի առաջ, Դուք, որ կարողացաք մեզ փրկել խորհրդային կոչված մուսավաթական կառավարության չարիքներից: Եղեք մեր փրկիչը ապագայում և ընդմիշտ»:

Այդ օրերին ամբողջ Չանգեզուրում եռանդուն աշխատանք էր տարվում հաշվելու այն նյութական վնասները, որոնք հասցվել էին զանգեզուրցիներին: Այդ ամենի հիման վրա Չանգեզուրի Գյուղացիական խորհրդի Գորիսում 1920թ. նոյեմբերի 30-ին տեղի ունեցած նիստում հաստատվեց ընդարձակ մի արձանագրություն 1920թ. հուլիսի 5-ից մինչև նոյեմբերի 20-ը բուլշևիկյան զորքերի և խորհրդային իշխանությունների կողմից Չանգեզուրի բնակչության տարբեր խավերի նկատմամբ կատարած սպանությունների, բռնագրավումների և բռնությունների մասին²:

Չանգեզուրում կարմիր բանակի զորքերի և աղբյուրանակաճ զինված կազմավորումների կրած ծանր պարտությունները Աղբյուրանի իշխանությունների մոտ առաջ էին բերել վրեժխնդրության նոր մոլուցք, սկսվել էր հայերի զանգվածային ձերբակալությունների նոր ալիք: Բանտարկյալները ենթարկվում

էին ծեծի, կտտանքների ու ստորացումների: Բանտարկյալների թվում հատկապես շատ էին Դարաբաղից և Չանգեզուրից գերված հայերը՝ դաշնակցական գործիչներ, ինքնապաշտպանության մարտիկներ: Նրանց մեծ մասի գործերի քննությունը հանձնված էր ռազմադաշտային բարձրագույն տրիբունալին, որի նախագահ Հաջինսկին հայտնի էր իր կատաղի ատելությամբ դեպի հայությունը և այն ամենը, ինչ հայկական էր: Տրիբունալի որոշմամբ գնդակահարվել էին Գրիգոր Հակոբյանը (Գանձակից)՝ իր ընկերների հետ (16 հոգի), Դարաբաղից Պողոս Մելիք-Եզանյանը, Արամ Դուբլարյանը՝ Չանգեզուրից և շատ ուրիշներ, համարյա բոլորն էլ դաշնակցականներ կամ համակիրներ: Իրենց վախճանին էին սպասում հարյուրավոր ուրիշ զանգեզուրցիներ և դարաբաղցիներ, այդ թվում նաև Դավանի Առաջածոր գյուղում 1920 թ. հուլիսին կարմիր բանակի զորամասի կողմից առևանգված և որպես պատանդ Բաբու տարված Սմբատ Մելիք-Ստեփանյանը: Նրանց բոլորի «մեղքը» քաղաքական էր, բայց տրիբունալի կողմից դատվում էին իբրև բանդիտներ:

Հայաստանի կառավարությունը ձեռնարկում էր հնարավոր բոլոր միջոցները՝ փրկելու համար ձերբակալվածների կյանքը՝ հատկապես գերիների փոխանակման միջոցով:

1920թ. նոյեմբերի 9-ին Աղբյուրանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մ. Հարությունյանը հանդիպում է ունենում Նարիման Նարիմանովի հետ և նրան ներկայացնում է բողոքի նոտա Չանգեզուրից և Դարաբաղից Բաբու գերի բերված անձնավորությունների նկատմամբ կատարվող հաշվեհարդարների դատավարությունների և գնդակահարությունների առիթով:

Հայ դիվանագետի այն հարցին, թե որոնք էին գնդակահարված հայերին ներկայացված մեղադրանքները, Նարիմանովը պատասխանում է, որ հիմնական մեղադրանքը բանդիտիզմն է և «մենք բանդիտներին պետք է ոչնչացնենք»: Բանդիտ էր համարվել նաև Տիգրան Բեզնագար-Յուզբաշյանը, թեև 20 տարվա հարկադրանքի էր դատապարտվել «դաշնակցական կառավարության մոտ ծառայության համար»:

Մ. Հարությունյանն ասել էր, որ «եթե դուք բանդիտներ լինեիք, ես երբեք չէի բողոքի, բայց դուք ձեր գաղափարական հակառակորդներն են, կողմնակից Հայաստանի կառավարության և բնական է, որ ձեր տիրապետության ձգտումների դեմ կովել են գեները ձեռքին: Այդ մարդկանց դուք երբեք չպետք է դատեք, այլ պետք է պահեք իբրև պատանդներ կամ ռազմագերիներ՝ ժամանակին ազատելու կամ փոխանակելու համար»: Ապա Մ. Հարությունյանը հարցրել էր. «Ժնչպե՞ս կվարվեիք դուք այն մարդկանց հետ, որ ձեր իշխանության դեմ ապստամբեցնեին ձեր

¹ Վ. Գեղոցյան, Ի տեսնալստանի նկրտամարտը (1919-1921), էջ 110-111:
² ՀՀ ՆԳՎՊՈԱ, ֆ. 114, գ. 2, գ. 70, ք. 11, 11-ի շրջերես, 11»:

¹ ՀՀ ՆԳՎՊՈԱ, ֆ. 4047, գ. 2, գ. 37, ք. 30-33:

գորքը, օգնելին ձեր թշնամուն և առհասարակ աշխատելին հեղաշրջում առաջ բերել ձեր պետության մեջ, օրինակ Գանձակի ապստամբության հեղինակներին»։ Իր տված հարցին ինքը՝ հայ դիվանագետը, պատասխանում է. «Անկասկած դուք նոցա կգնդակահարելիք և ոչ թե բանտերում կպահելիք»։ Ապա նա վկայում է, որ Հայաստանի կառավարությունը այդպես չի մտածում և այդպես չի գործում։ «Մեր կառավարությունը Հայաստանի կոմունիստներին, որոնք ամեն տեսակի ոճիր գործեցին մեր պետության և ժողովրդի դեմ, պահում է բանտարկված միայն այն պատճառով, որ նրանք գաղափարական հակառակորդներ են և պետք է փոխանակության ենթարկվեն։ Դրանցից միայն մի քանիսին այնտեղ գնդակահարեցին, որոնք առանձնապես մեծ ոճիրներ էին գործել և այն էլ գուցե ի պատասխան ձեր արարքների ընդդեմ դաշնակցականների»¹։

Մ. Հարությունյանի արտահայտած այն տեսակետին, թե երկուստեք գնդակահարություններով ո՛չ Ադրբեջանի և ո՛չ Հայաստանի կառավարությունները երբեք դրական արդյունքի չեն հասնի և որ պետք է «միանգամ ընդմիջտ վերջ դնենք դրան», Նարինանովն առարկում է ասելով. «Մի՞թե մենք իրավունք չունենք գնդակահարելու մեր հանցավոր մի պաշտոնյային միայն այն պատճառով, որ նա հայ է։ Դուք կարծեք տրամադրություն ունեք բոլոր հայերին պաշտպանելու»։ Դրան հետևում է հայ դիվանագետի պատասխանը. «[Ես] երբեք ձայն չեմ բարձրացնի, եթե դուք ձեր զեղծարար հայ պաշտոնյային պատժում եք, դա ձեր իրավունքն է, բայց միշտ կրողոքեմ և անբույսատրեյի կհամարեմ, երբ դուք «բանդիտ» անվան տակ պատժում եք հեղափոխական մարդկանց, որոնք զենքը ձեռքին պաշտպանել են իրենց ժողովրդի անկախությունը»²։

Ն. Նարինանովի հետ հանդիպման մասին իր կառավարությանն ուղղած զեկուցագրում Մ. Հարությունյանն առաջարկում էր որոշ սպառնալիքով բողոքի մի հեռագիր ուղղել Ադրբեջանի խորհրդային կառավարությանը և Ադրբեջանի կոմունիստական կուսակցության կենտրոնին, քանի որ «ի վերջո, եթե մեկը կա, որ այս փոխադարձ գնդակահարումների մեջ որոշ շահագրգռություն է զգում, դա այդտեղի [Ադրբեջանի, Բաքվի-Ա.Ս.] հայ կոմունիստներն են, որոնք կուզենային Հայաստանում քանտարկված իրենց ընկերներին [փոխանակության միջոցով] փրկել։ Ես նույնիսկ համոզված եմ, որ [Ադրբեջանի] ռազմա-

դաշտային տրիբունայն այնպիսի վճիռներ է կայացնում ու իրագործում, որպեսզի նույն բանն առաջ բերի նաև Հայաստանում կոմունիստների վերաբերյալ։ Թե՛ դաշնակցականների և թե՛ հայ կոմունիստների ոչնչացումը հավասարապես ձեռնառու է այստեղի բոլոր «կարմիրներին»³։

Բաքվում և Ադրբեջանում կատարվող հայ գործիչների նոր ձերբակալությունների ու հաշվեհարդարների մասին լուրերը հասնում էին Չանգեզուր և այստեղ առաջացնում էին փոխադարձ վրեժխնդրության զգացմունքների բռնկում։

Չանգեզուրն ազատագրելուց հետո Նժդեհը կարգադրեց խստագույն պատժի ենթարկել բոլոր նրանց, ովքեր նպաստել էին բոլշևիկյան գործերի ներխուժմանը գավառ, տոն տվել այնտեղ կատարված անօրինակամարտություններին ու խժոժություններին։

Դեռ գավառում մղվող կռիվների ժամանակ գնդակահարվեցին Գորիսից եկած և Ղափանի ռազմաճակատում գերի ընկած մի շարք կոմունիստներ, որոնց թվում էր կոմունիստական ջոկատի հրամանատար Յաշա Մկրտչյանը։ Ապստամբության օրերին զերվեցին և գնդակահարվեցին բոլշևիկների գավառային կազմակերպության ղեկավարներ Քրիստափոր Մկրտչյանը և Ավետիք Գուլոյանը (Սեյրի), ակտիվ կոմունիստներ Արտեմ Ջանունցը, Արամ Մուսայեյանը, Երեմ Խուրշուդյանը և ուրիշներ։ Մի քանի գերի կոմունիստներ գնդակահարվեցին Միսիանի Անգեղակոթ գյուղում։ 40-ից ավելի մարդու Տաթևի ժայռից նետեցին անդունդը։ Պատժիչ ջոկատները Շինուհայրում կատարած հարցաքննություններից հետո հրդեհեցին գյուղի հեղկոմի նախագահ Հարություն Թովմասյանի, Լևոն Գալստյանի, Ասատուր Խուրշուդյանի և Ադրբեջան անցած մյուս կոմունիստների տները։ Բազմաթիվ գյուղացիների հետ ձերբակալվեցին և Տաթևում քանտարկվեցին, օրինակ, Ասատուր Խուրշուդյանի մայրը, քույրը և կրտսեր եղբայրը՝ Արշակ Խուրշուդյանը։ Ավելորդ պատիժների ենթարկվեցին նաև գյուղի մի շարք ուրիշ կոմունիստների հարազատներն ու ազգականները։

Անշուշտ, այստեղ խոսում էր վրեժխնդրության կիրքը։ Դեռ չէր չորացել ժողովրդական գործին անհունորեն նվիրված Արշակ Շիրինյանի և Վահան Խորենու արյունը, որոնք զազանաբար խոշտանգվել էին Գորիսի քանտում, դեռ քարն էր գնդակահարված տասնյակ ազգային գործիչների հիշատակը։

Այդ բոլորը ճիշտ է, բայց դա չէր արդարացնում արդեն գերի կամ անպաշտպան հայ մարդկանց փոխվրեժով կատարվող սպանություններն ու բռնությունները։

¹ Մ. Հարությունյանը նկատի ունի 1920 թ. աշնանը Դանձակի, Խառնապետ Չեզանի և Եամխորի շրջաններում ծայր առած արարամբարան շարժումը, որի լեքապրոմ լավ զինված ապրիլյանական խմբերը պարբերական հարձակումներով հանգիստ չէին տալիս փոքրաթիվ խորհրդային զորամասերին։ Ապստամբության նորադեմը էր տապալել խորհրդային իշխանությունն Ադրբեջանում։

² ՀՀ ՀԻԿԲԿՊԱ, ֆ. 4047, գ. 2, ք. 31-32։

³ Նույն տեղում, ք. 32։

¹ ՀՀ ՀԻԿԲԿՊԱ, ֆ. 4047, գ. 2, ք. 33։

Գորիս գալով՝ Նժդեհի Չանգեզուրի Գյուղացիական խորհրդի ներկայացուցիչ Աշոտ Մելիք-Մուսյանին հանձնարարեց գնալ Երևան, կառավարությանը հաղորդել գավառի վերջին դեպքերի մասին, ինչպես նաև սպասվելիք հետագա վտանգներին դիմագրավելու համար խնդրել ռազմական օգնություն: Մելիք-Մուսյանը կազմեց կառավարությանն ուղղված հիշատակագիր, որը համաձայնեցնելով Նժդեհի հետ՝ Գորիսից մեկնեց Երևան: Նոյեմբերի 24-ին նա կառավարությանը ներկայացրեց այդ հիշատակագիրը, որի մեջ ասված էր. «Չանգեզուրը, ինչպես հայտնի է, փաստորեն երբեք (նկատի ունի 1918-1920թթ.- Ա.Ա.) Հայաստանի անբաժան մասը չի կազմել, նա ունեցել է ինքնուրույն կյանք՝ կառավարվելով սեփական ինքնավարությամբ: Հայաստանի կառավարությունն անտես առնելով այս հանգամանքը՝ ի վնաս սեփական իսկ շահերի, մասնավորապես առանց Չանգեզուրի ժողովրդի կամքն իմանալու, սույն թվի օգոստոսի 10-ին կնքում է մեծամասնականների հետ անպատվաբեր մի դաշնագիր՝ Չանգեզուրի անկախ ժողովրդի դատը համարելով վիճելի, իսկ կառավարությունը՝ խորհրդային: Թե ինչ կորստաբեր հետևանքներ պիտի ունենար այդ դաշնագրի իրականացումը ողջ Հայաստանի համար, եթե ի չիք չդարձնեք դրա գործությունը ինքը՝ ժողովուրդը, հանձին իր սիրելի հրամանատար Նժդեհի, դա ակնհայտ կարող է լինել, երբ բոլշևիկների 9000 ավիոնը, Նախիջևանն անցնելով, այսօր ոտք կոխեն Հայաստանի մայրաքաղաքը:

Այս բոլորից հետո թվում է՝ կառավարությունը որոշ ողջախոհության պիտի եկած լինի, համոզվելով, որ չուր վերոհիշյալ բնթացքը տանում է, ինչպես Չանգեզուրը, նույնպես և ողջ Հայաստանը՝ դեպի կորուստ»:

Ապա հիշատակագրով կառավարությանը ներկայացվում էր պահանջ՝ վերջապես տեր կանգնել Չանգեզուրին: Չանգեզուրցիների միակ խոճն է՝ միանալ մայր երկրին: Ուստի այդ նպատակն իրականացնելու համար անհրաժեշտ է. 1. Նրանց տրամադրել բնդանոթների մի խմբակազմ (4 բնդանոթ). 2. Պահանջվող քանակի ռազմամթերք ու զենք. 3. Ռազմական լուրջ գործողություններ ձեռնարկել Չանգեզուրում. 4. Լեզալ կամ անլեզալ ճանապարհով Չանգեզուրը ճանաչել իբրև Հայաստանի տարածք և նրա կարևորագույն ռազմաճակատներից մեկը:

«Չանգեզուրի ժողովրդի, Նժդեհի և իմ անունից, - վերջում գրում էր Ա. Մելիք-Մուսյանը, - խնդրում եմ դրված հարցերին շուտ պատասխանել մեզ, որովհետև Ձեր կողմից ամեն մի դանդաղում Չանգեզուրը կարող է մատնել վերջնական կորուստի: Այս հանգամանքներում սկսած գործը մենք անկարող ենք շարունակել և

Ձեր կողմից բացասական պատասխան ստանալու դեպքում ստիպված կը լինենք երկիրը հանձնելու մեծամասնականներին, իսկ մենք, այսինքն՝ դեկավարներս, անցնելու Հայաստան, ամբողջ պատասխանատվությունը թողնելով կառավարության վրա»¹:

Ինչպես նախկինում, այս անգամ նույնպես Չանգեզուրի խնդրանքները անուշադրության մատնվեցին կառավարության կողմից, որին ընդամենը մի քանի օրվա կյանք էր մնացել. շուտով երկրում հաստատվելու էին խորհրդային կարգեր:

Աշոտ Մելիք-Մուսյանը Երևանից Չանգեզուր մեկնեց Հայաստանի Հանրապետության անկման հաջորդ օրն իսկ: Ձեռնունայն Գորիս վերադառնալով՝ նա իր առաքելության անհաջողության մասին զեկուցեց Նժդեհին: Վերջինս վրդովմունքի պահերին շրջապատին հիշեցնում էր, թե կառավարությունը քանի անգամ է մերժել Չանգեզուրի պահանջները՝ տեր չկանգնելով նրա ժողովրդին, լքել է նրան, ավելին՝ հարվածել է Սյունիքի ազատագրության գործին: «Մենք թշնամուս ենք ձեռում, Երևանը՝ մեզ»², - ասում էր նա: Հետագայում իր հողվածներից մեկում ՀՀ կառավարությունից իր բողոքները խմբավորել և շարադրել էր յոթ կետերի մեջ:

Առաջին անգամ կառավարությունը Չանգեզուրը լքել է 1920թ. հուլիսի 5-ին, երբ երևանյան կանոնավոր զորամասը տեղի է տվել 11-րդ կարմիր բանակի զորքերի առջև և հեռացել Չանգեզուրից, իսկ Կապարզողի ուժերը շարունակել են կռվել: Երկրորդ անգամ՝ 1920թ. օգոստոսի սկզբին, հանրապետության մի զորամաս Չանգեզուրի վրա հարձակվելով գրավում է Միսիանը և Գորիսը, բայց շուտով առանց խորհրդային զորամասերին լուրջ դիմադրություն ցույց տալու թողնում ու քաշվում է Վայոց ձոր: Նրան օգնության եկած Դավիանի ուժերը ստիպված վերադառնում են Հանքեր և շարունակում Կապարզողի պաշտպանությունը: Երրորդ անգամ՝ 1920թ. օգոստոսի 10-ին, Դրոն ՀՀ զինվորական նախարարի անունից մի պաշտոնական գրությամբ, համաձայն ՀՀ և ՌՍՖՍՀ պատվիրակությունների միջև նույն օրը կնքված զինադադարի, Նժդեհին առաջարկում է թողնել երկրամասը և անցնել Հայաստան: Մակայն, չենթարկվելով այդ որոշմանը, Նժդեհը շարունակում է մնալ և պաշտպանել Չանգեզուրը: Չորրորդ անգամ՝ 1920թ. հոկտեմբերի 10-ին, այսինքն՝ ապստամբության միջոցով Դավիանը վերագրավելու օրը, կառավարությունը անորոշ ժամանակով Չանգեզուրը զիջում է խորհրդային զորքերին, իսկ Սյունիքի պաշտպանները երկարատև կռիվներով վերագրավում են

¹ Գ. Նժդեհ, Ազատ Միսիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հոկտեմբեր, թիվ 12 (36), էջ 130, տե՛ս նաև:

² Գ. Նժդեհ, Լեռնասպաստանի ներտանալուր (1919-1921), էջ 112-113:

³ Գ. Նժդեհ, Ազատ Միսիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հոկտեմբեր, թիվ 12 (36), էջ 130:

⁴ Արառի ունիք Իրանից ինչպե՛ս չուրաղ Դրոյի հրամանատարությանը:

⁵ Խոսքը դարձյալ Դրոյի գլխավորած զորամասի մասին է:

¹ Գ. Նժդեհ, Ազատ Միսիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հոկտեմբեր, թիվ 12 (36), էջ 130, տե՛ս նաև:
² Գ. Նժդեհ, Լեռնասպաստանի ներտանալուր (1919-1921), էջ 112-113:

իրենց երկիրը: Հինգերորդ անգամ 1920թ. նոյեմբերի 24-ին, Ջանգեզուրի հոգսերով Երևան գնացած Աշոտ Մելիք-Մուսյանը կառավարությանը ներկայացնում է գրություն՝ ռազմական, նյութական և բարոյական օգնության խնդրանքով, բայց Սյունիք է վերադառնում ձեռնունայն: Վեցերորդ անգամ 1920թ. նոյեմբերի 26-ին, կառավարությունը որոշում է առանց կովի տեղի տալ քիրտ ուժի առջև և դեկտեմբերի 2-ին կատարում է Հայաստանը խորհրդայնացնելու Ռուսաստանի պահանջը: Նույն ժամանակ Ջանգեզուրի զինյալները բոլշևիկներից լիովին ազատագրում են իրենց երկիրը և ստեղծում Սյունիքի Ինքնավարությունը¹:

Գորիսից Նժդեհն անցնում է Միսիան:

Նախապես իմանալով այդ մասին՝ Միսիանի բոլշևիկյան ընդհատակի ղեկավարությունը որոշում է ահաբեկչության ենթարկել նրան, և այդ գործողության կազմակերպումը հանձնարարվում է կոմունիստ Հակոբ Մկրտումյանին:

Միսիանում Նժդեհն առաջինն այցելում է Բոնակոթ գյուղը, որտեղ կազմակերպված էր մեծ հանրահավաք: Նա կոչոյք է ունենում, ապա անմիջապես մեկնում Մազրա, իսկ այնտեղից՝ Շաղաք: Հաջորդ օրը լինում է Անգեղակոթում: Ամեն տեղ փայլուն ճառերով ոգեշնչում է գյուղացիներին, միաժամանակ զգոնության կոչ անում, հորդորում չքնել դափնիների վրա և միշտ պատրաստ լինել Ջանգեզուրի պաշտպանությանը:

Անգեղակոթի եկեղեցում տեղի ունեցած միտինգից հետո Նժդեհը վերադառնում է Գորիս. նրան սպանելու՝ Միսիանի կոմունիստների մտադրությունը, այդպիսով, չի հաջողվում իրականացնել²:

Պարտություն կրած կարմիր բանակի զորքերի հրամանատարության համար անըմբռնելի էր կատարվածը: Չինվորական մի հսկա ուժ չէր կարողացել հաղթահարել ընդամենը մի փոքր գավառի բնակչության օրհասական դիմադրությունը, ավելին, ջախջախիչ պարտություն էր կրել ու նահանջել:

Նույնիսկ այդ պայմաններում խորհրդային կողմը ավելորդ էր համարում զանգեզուրցիների հետագա պայքարը և փորձում էր դիվանագիտական ճանապարհներով ազդել Նժդեհի վրա, հասնել

¹ Աշոտ Երևանում շատ դժուր էր բռնել, բայց սարսղայում: Նա Երևանում էր, երբ համապատասխան ընկավ: Բոլշևիկների Երևան ճանձնելու հաջորդ օրն իսկ նա ճանապարհվում է Ջանգեզուր: Ծանաթարհին բոքերի բորբոքում է առանում և, հասնելով Գորիս, սպանում է լազարի երկամյանդամ Արտեղ էլ, երեք օր անց, արքեանակի հարվածով մա վերջ է տալիս իր բեղմնավոր կյանքին՝ բողոնելով մի երկտող (տե՛ս Գ. Նժդեհ, Ազատ Միտինք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, մայիս, քիվ 7(31), էջ 131):

² Գ. Նժդեհ, Ազատ Միտինք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հոկտեմբեր, քիվ 12(36), էջ 130:

³ Այս ամենին հետազոտում Նժդեհն ավելացրել է յոթերորդ «Հայրենիքի փոկության կոմիտեի» կողմից Ջանգեզուրին հասցրած վնասը, երբ չկառուցանայով կազմակերպել կոմիտեի կարմիր բանակի ղեկ, բողոք Երևանը և 12 հազար զարթուցանողական հետ ազատամարտ գտնով Լեռնապարսպում: Երկիրը եղելով բազմաանգամ փախուստի ենթարկված և արագազորին նրա անկողմը:

⁴ ՀՀ ՀՊԿԳԿՊՆ, ֆ. 4033, ց. 4, գ. 273, ք. 6, գ. 432, ք. 3:

այն բանին, որ Ջանգեզուրը դադարեցնի զինված դիմադրությունը և, առանց կոիվը շարունակելու, ենթարկվի բոլշևիկյան իշխանությանը:

Միաժամանակ, նահանջած բոլշևիկ հրամանատարները Ջարուղում և Ավդալարում վերախմբավորում էին իրենց զորամասերի մնացորդները:

Նոյեմբերի 23-ի առավոտյան 28-րդ դիվիզիայի քաղբաժնից զինվորական կոմիսարը գրություն է ուղարկում «Ջանգեզուրի գավառի ապստամբ բնակչության հրամանատարությանը»: Չինվորական կոմիսարը առաջարկում էր՝ «48 ժամվա ընթացքում վերադարձնել Գորիսում մնացած մեր հիվանդ ու վիրավոր և հոկտեմբերի 15-ից կոիվներում գերված զինվորներին, Գորիսում մնացած բոլոր գույքն ու ռազմամթերքը»: Միաժամանակ, նա ավելորդ չէր համարում հայտարարել, որ միայն այդ պայմանով հնարավոր կլինի առաջիկայում երաշխավորել Ջանգեզուրի «ապստամբների կայքի ու գույքի ապահովությունը, նրանց անձի անձեռնմխելիությունը»:

Ի պատասխան այս գրության՝ Նժդեհի զորամասերը պատրաստվեցին հարձակվելու Ջարուղի վրա: Բոլշևիկյան զորամասերի համար կարող էր նոր աղետ ծայր առնել, քանի որ այդ դեպքում նրանք ստիպված կլինեին դիմագրավել ինչպես Ջանգեզուրից հայ ապստամբ ուժերի սպառնացող հարձակմանը, այնպես էլ աղբյուրեզանակա-բրդակա հակախորհրդային ավազակախմբերի հարձակումներին: Բանն այն է, որ Ջարուղից և Ավդալարից կարմիրբանակային զորամասերը չէին կարողանում նահանջել դեպի Շուշի, որովհետև Հաջի-Մամուլի աղբյուրեզանակա-բրդակա ուժերը, լսելով ռուսական զորամասերի Ջանգեզուրում կրած պարտության մասին, Լխազորի (Թրու ջրի) կողմից փակել էին նրանց ճանապարհը՝ բալանելու նպատակով: Չորամասերի վիճակը անհուսալի էր դառնում, վերջնապես վրա էին պարենամբերի պաշարները, վիրավորներին ու հիվանդներին խնամելու համար չկային դեղամիջոցներ և այլն:

Նոյեմբերի 24-ին 84-րդ քրիզադի հրամանատար Սեյմունովը երեք հոգուց բաղկացած մի պատվիրակություն ուղարկեց Գորիս՝ Նժդեհի մոտ, նրան առաջարկելով հեռանալ Ջանգեզուրից և խաղաղությամբ վերջացնել կարմիր բանակի հետ ունեցած վեճը³:

Քանի որ այդ օրերին Նժդեհը Գորիսից անցել էր Միսիան, ուստի պատվիրակության անդամներին պահեցին Կոռնիժոր գյուղում, մինչև ապստամբների հրամանատարի վերադարձը⁴:

Միաժամանակ, 28-րդ դիվիզիայի՝ Շուշիում գտնվող քաղ-

¹ «Արևոտ գիրք», էջ 70:

² Նույն տեղում, էջ 72:

³ Նույն տեղում:

բաժինը Չանգեզուր է ուղարկում նոյեմբերի 23-ին տպագրված «Ամեն մի ապստամբի ուշադրությանը» խորագրով հայտարարությունը, որտեղ ընդհատակ անցած տեղի բուլժիկների կողմից տարածվում է գավառի գյուղացիության մեջ: Գիմելով ապստամբ գանգեզուրցուն՝ քաղաքաժինը հարցնում էր.

«Հայտնի՞ է արդյոք քեզ, որ ՌՍՖՖՀ կարմիր բանակի հրամանատարության կողմից ուղարկված է քո հրամանատարների մոտ երեք հոգուց բաղկացած խաղաղարար մի պատգամավորություն՝ ապստամբների հետ նախնական հաշտություն կնքելու համար:

Արդյոք իրագե՞լ ես, որ Խորհրդային Ադրբեջանի կենտրոնական իշխանությունը և ՌՍՖՖՀ կարմիր բանակի բարձրագույն հրամանատարությունը ձգտում են խաղաղ ճանապարհով լուծել մի կողմից՝ ապստամբների և մյուս կողմից՝ խորհրդային իշխանության ու կարմիր զորքի միջև ծագած վեճը: Հայտնի՞ են արդյոք քեզ քո ղեկավարները, որ կարմիր բանակի հրամանատարությունը և Ադրբեջանի խորհրդային իշխանությունը կարող կլինեն հրաման տալ կարմիր բանակի զորամասերին՝ մաքրելու Չանգեզուրն ու Ղարաբաղը, եթե ապստամբները չհրաժարվեն ազգայնական ավերումներից և բուրքերի կոտորածից:

Եթե այդ բոլորը հայտնի չէ քեզ, ապա ուրե՞մն այդ ամենը բարցրել են քեզանից ապստամբության ղեկավարներն ու պարագլուխները: ...Իսկ եթե դու կատարյալ գիտակցությամբ սուրը ձեռքիդ դնես ևս գնում քո աշխատավոր եղբայրներին, ...ապա ի՞նչ ցանկությունը՝ հաշտվելու քեզ հետ, մենք ստիպված պիտի լինենք վարվել քեզ հետ անողորմ կերպով»¹:

Այնուհետև հետևում էր շատ բնորոշ վերջին նախադասությունը.

«Ռուսական կարմիր բանակը, որը ջարդել է բարոն Վրանգելի տասնյակ հազարավոր սպիտակ գվարդիայի բանդաները, կարող կլինի պաշտպանել նաև Խորհրդային Ադրբեջանը» (ընդգծումը մերն է. - Ա.Ա.)²:

Միսիանից վերադառնալով Գորիս՝ Նժդեհը անպատասխան բողեց ինչպես պատգամավորության բերած առաջարկը, այնպես էլ 28-րդ դիվիզիայի քաղաքաժնի կողմից Եռշիից ուղարկված հայտարարությունը:

28-րդ դիվիզիայի հրամանատարությունը ստանձնած Սեմյոնովը և նրա զինվորական կոմիսարը նոյեմբերի 26-ին

Զաբուդից Չանգեզուրի ապստամբական ուժերի հրամանատար, գնդապետ Նժդեհին ուղարկում են գրություն, որտեղ կրկին առաջարկում են վերջ տալ ապստամբական շարժմանը և խնդիրը վերջացնել խաղաղությամբ:

Գրության մեջ ասված էր, որ մի կողմից՝ Չանգեզուրի ու Ղարաբաղի հայության, մյուս կողմից՝ կարմիր բանակի միջև ծագած կռիվները հետևանք են այն բանի, որ քնակչությունը սխալ պատկերացում ունի խորհրդային իշխանության իսկական նպատակների, մասնավորապես նրա ազգային քաղաքականության մասին:

Հանդես գալով ոչ միայն Ռուսաստանի խորհրդային հանրապետության, այլև խորհրդայնացված Ադրբեջանի կառավարության անունից՝ դիվիզիայի հրամանատարը և կոմիսարը հայտարարում էին, որ խորհրդային իշխանությունը վճռել է խաղաղ, բայց ամենակտրուկ միջոցներով վերջ դնել ռազմական գործողություններին: Այդ նպատակով նրանք Նժդեհին առաջարկում էին ընդունել նախնական համաձայնության հետևյալ երկու կետերը.

1. Անմիջապես դադարեցնել ռազմական գործողությունները և սկսել բանակցություններ:

2. Բանակցելու համար ներկայացուցիչներ ուղարկել Զաբուդ գյուղը, որտեղ կժամանեն նաև կարմիր բանակի հրամանատարության ներկայացուցիչները:

Միաժամանակ խորհրդային կողմից ռազմական գործողությունները դադարեցնելու համար դրվում էին հետևյալ պայմանները.

ա) Անմիջապես լուծարել ապստամբական զորամասերը և զինվորներին ուղարկել իրենց գյուղերը՝ խաղաղ աշխատանքի:

բ) Վերջ դնել մահմեդականների նկատմամբ ամեն տեսակ թշնամական գործողություններին:

գ) Լիովին զինաթափվել և ձեռքի տակ գտնված ու պահեստներում եղած ամբողջ զենքը հանձնել ՌՍՖՖՀ կարմիր բանակի մարմիններին, «որովհետև ազգայնական հողի վրա տեղի ունենալիք նորանոր կոտորածներին վերջ կդրվի միայն այն ժամանակ, երբ հայ և մահմեդական ժողովուրդներն ամբողջովին «կզինաթափվեն»:

դ) Վերադարձնել կարմիր բանակի զորամասերից խլված ամբողջ գույքը, հիվանդներին, վիրավորներին և գերի խորհրդային զինվորներին:

Գրության մեջ, առանց դիվանագիտություն բանեցնելու, փաստորեն ասված էր, որ Չանգեզուրն Ադրբեջանին է: «Վիճելի» տարածքն արդեն դիտվում էր իբրև Խորհրդային Ադրբեջանի կալվածք, և խոստումներ էին տրվում, թե Չանգեզուրի հայերի հետ

¹ ՀՀ Հիմնական օրենքի 1022-րդ հ. գ. 155, ր. 1:

² Նույն տեղում:

Աղբբեջանական կառավարությունը լավ կվերաբերվի: «ՌՍՖՆՀ կարմիր բանակի զինվորական հրամանատարությունը և Աղբբեջանի խորհրդային իշխանությունը,- ասվում էր գրության մեջ,- երաշխավորում են ապահովել հայ ժողովրդի խաղաղ աշխատանքը և ապստամբների անարգել վերադարձը իրենց բնակավայրերը»:

Գրությունը վերջանում էր սպառնալիքով, որ եթե Չանգեզուրը չենթարկվի կարմիր բանակի թելադրանքին, ապա դրանով իսկ կործանարար հարված կհասցնի Հայաստանին. «Ներկա րուպեին Ռուսաստանի խորհրդային կառավարությունը միջնորդի դեր է կատարում՝ բանակցություններ վարելով Հայաստանի և բուրք-հեղափոխական զորքերի միջև՝ հաշտություն կնքելու համար»:

Մի՛ խանգարեք այդ գործը, մի՛ մղեք սակավ գիտակից հայ ժողովուրդը դեպի ապարդյուն կռիվներ, որովհետև ձեր հաջողությունները չեն կարող պայմաններ թելադրողի հաջողություններ լինել»:

Ստանալով Մեմլոնովի և նրա զինվորական կոմիսարի գրությունը՝ Նժդեհը նոյեմբերի 30-ին տվեց դրա պատասխանը: Պաշտպանելով հաշտության բանակցություններ սկսելու առաջարկը՝ Չանգեզուրի ապստամբ զորքերի հրամանատարը, սակայն, դեմ էր արտահայտվում բանակցությունները Աղբբեջանի տարածքում Չարուղում սկսելուն, փոխարենն առաջարկելով Գորիս քաղաքը, ուր և հրավիրում էր կարմիր բանակի լիազոր ներկայացուցիչներին:

Այնուհետև Նժդեհը նշում էր, որ բուլշևիկները Չանգեզուրում կրած իրենց դառը պարտության պատճառը գուր են փնտրում գավառի ապստամբ հրամանատարության գործունեության մեջ: Հիմնական պատճառը ժողովուրդն է, նրա անգիջում կռիվը՝ իր ազատության համար: Չանգեզուրցիներն իրենց փորձով համոզվեցին, որ հանձին կարմիր բանակի՝ «հեղափոխական» դրոշով գավառ է մտել մի ուժ, որը թիկունք կանգնած խավարամոլ «հեղափոխական» բրքությանը՝ աններելի բարբարոսություններ է կատարել խաղաղ հայ բնակչության նկատմամբ: Դափանի Չեյվա ու Արծվանիկ, Գենվազի Շիվանիձոր, բուն Չանգեզուրի Յայջի գյուղերի օրինակներով Նժդեհը ցույց էր տալիս, թե բուլշևիկները զանգվածային ինչպիսի սպանություններ, բայան ու բռնություններ են կատարել գրավված հայկական բնակավայրերում: Հենց դա է պատճառ դարձել զանգեզուրցիների ըմբոստացմանը, որոնք պատվավոր մահը գերադասելով անպատիվ կյանքից՝ կռվի են ելել բուրք-բուլշևիկյան ջարդարարների դեմ, հանուն իրենց ազատության: «Չեր տեռորի հունձը մեծապես արագացրեց ձեր պարտությունը», - շեշտում էր նա:

Նժդեհը մեղադրանք էր նետում բուլշևիկյան իշխանություններին, որոնք քաղաքական կեղտոտ գործարքների մեջ էին մտել արևմտահայության արյունալի եղեռնը կազմակերպողների՝ երիտբուրքական պարագլուխների հետ, բացահայտորեն աջակցում էին քեմալական զավթիչներին՝ բուրքական ռեակցիայի հայաջինջ ծրագրերը իրականացնողներին:

Ուստի, գրում էր նա, բուլշևիկները բարոյական ոչ մի իրավունք չունեն ներկայանալու աշխատավորությանը իբրև հեղափոխականներ, հանդես գալու «սրբազան սոցիալիզմի» անունից:

Բուլշևիկյան իշխանություններին մեղադրելով Աղբբեջանի՝ հեղափոխական դրոշով քողարկված հետադեմ բրքությանը պաշտպան կանգնելու մեջ՝ Նժդեհը գրում էր. «Դուք զինաթափել եք հայ աշխատավորությանը և շարունակում եք այդ տխուր գործը, երբ մինչև ատամները զինված մուսավաթական Աղբբեջանը հարմար առիթի է սպասում Չանգեզուրը առանց հայի թողնելու»:

Չեզ՝ խաբվածներիդ համար Աղբբեջանը խորհրդային է, իսկ հայ աշխատավորության համար դա մնում է նույն ռեակցիոն հայախալած մուսավաթական «հանրապետությունը», որի դիվիզիաները դեռ տարին չէ լրացել, ինչ փորձեցին Չանգեզուրը հրի և սրի մատնել, սակայն Չարուղում ետ քաշվեցին»:

Ապա, անդրադառնալով բուլշևիկ-քեմալական դաշինքին և զինակցությանը, Նժդեհը գրում էր. «Մոսկվան և դուք բոլորդ խաբված եք քեմալականներից... Հեղափոխական լոգունգներով Քեմալը և ընկերությունը քողարկել են իրենց պանիսլամական ամենահետադեմ նպատակները: Պանիսլամականների, որոնք շատ են Չեր դրոշակի տակ, նպատակն է՝ միանալ Աղբբեջանի հետ, տիրել Բաքվին, կապվել Դադստանի հետ և քշել ռուսներին Հյուսիսային Կովկասից»:

Նժդեհի այս խոսքերն այնքան այծմեական են, որ կարծես այսօր են ասված:

Չանգեզուրի ապստամբության առաջնորդն իր գրության մեջ շրջանցել էր կարմիրբանակայիններին ու գրաված գեներն ու զինամթերքը վերադարձնելու պահանջը: Ոչ գերիները, ոչ էլ գեներն ու զինամթերքը չվերադարձվեցին:

1919թ. վերջերից սկսած Նժդեհի անունը հոլովվում էր բուլշևիկյան մամուլի օրգաններում, հատկապես զինվորական թերթերի էջերում, նրա մասին անհատում ատելությամբ և անգոր կատաղությամբ էին խոսում ու գրում Աղբբեջանում, հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի հերոսին առատորեն պիտակավորելով

* Նժդեհը նկատի ունի 1919թ. նոյեմբերին մուսուլմանական Աղբբեջանի 15 հազարանոց բանակի հարձակումը Չանգեզուրի վրա և նրա կրած ջախջախի, պարտությունը գավառի հերոս պաշտպաններին:

† «Արևոտ գիրք», էջ 90:

† «Արևոտ գիրք», էջ 74-77:

«դահիճ», «դաշնակ ոճրագործ», «արկածախնդիր ավագակ» և նմանատիպ ուրիշ բառերով ու բառակապակցություններով: Ռուսի Մեմլոնովին և բրիգադի կոմիսարին ուղղած գրության վերջում Նժդեհը հարմար էր գտել մի բանի խոսք ավելացնել իր մասին:

«Ես,- գրում էր նա,- որին այնքան հայեցում են ձեր թերթերն ու բռուցիկները, ավելի շեշտված ու հին սոցիալիստ եմ, քան ձեզ մոլորեցնող նարիմանովներն ու կարակները: Հանուն իմ հեղափոխական հավատամքի՝ եղել եմ բոլոր բանտերում՝ Արաքսի ափից մինչև Պետրոգրադ: Ավելի քան երեք տարի ես շղթաներ եմ մաշել բանտերում ու արտոգրավայրերում: Կռվել եմ և կռվելու եմ բռնության դեմ՝ ինչ քողի տակ և ինչ գույնով էլ որ դա երևան գա՝ ճնշելու հեղափոխական աշխատավորությանը: Կռվել եմ բուրք աշխատավորության ազատության համար Պարսկաստանում, Բալկաններում՝ մակեդոն ժողովրդի փրկության համար, կռվում եմ և այսօր: Եթե իմ օգնության կարիքն երբևիցե զգացիք, դիմեք, կը հասնեմ»¹:

Այն պահին, երբ Նժդեհը գրում էր այս պատասխանը, Հայաստանում ծայր էին առել նոր բախտորոշ իրադարձություններ:

Հայաստան ներխուժած բուրքական զորքերը նորանոր տարածքներ էին գրավում: Նրանց ձեռքն էր անցել Կարսը, ապա ընկել էր Ալեքսանդրապոլը: Թշնամին պատրաստվում էր շարժվելու հանրապետության մայրաքաղաք Երևանի վրա:

Հայաստանի Հանրապետության կառավարության հետ վարած բանակցությունների ժամանակ, 1920թ. նոյեմբերի 19-ին, Բորիս Լեգրանցն ասել էր, որ խորհրդային կառավարությունը բավականաչափ ուժեր չունեի մտցնելու Անդրկովկաս և հարկադրաբար բուրքերին սպառնալու՝ Հայաստանի վրա նրանց հարձակումը կանգնեցնելու նպատակով²:

Մի բանի օր հետո Թիֆլիսում Ռ.Ս.Ֆեռ՝ լիազոր ներկայացուցիչ Ա. Շեյնանին գրած նամակում Գ. Չիչերինը, անդրադառնալով Հայաստանի վրա բուրքերի հարձակմանը, նշել էր. «Թուրքերը հարձակվում էին առանց մեզ հետ ունենալու որևէ համաձայնություն, հենց նրա համար, որ մենք այն ժամանակ թույլ էինք»³:

Ճշմարտությունից հեռու այս հաստատման մեջ ճշմարիտը միայն այն էր, որ բուրքերի հետ համաձայնության եկած բոլշևիկյան իշխանությունները, ինչպես ասվեց, չէին սպասում իրադարձությունների այդպիսի կտրուկ շրջադարձի և Հայաստանի արագ պարտությանը:

Այս ամենը Նժդեհի համար անսպասելի չէր: Կանխատեսելով

բուրք-այրբեջանական զավթիչների հետագա դավադիր քայլերը՝ նա գրում էր. «...Նուրի և Խալի փաշաները, Էդիֆ և Խալի բեյերը, իրենց հենարան ունենալով Ջիրբայի-Կարյազինը՝ հարավ-արևմուտքում, երկրորդ տարին էր, որ կաշվից դուրս էին գալիս՝ Սյունիքի հայության գերեզմանի վրայով կամուրջ ձգելու Աղբեջանի և Տաճկաստանի միջև»⁴:

Առավել անտանելիմ, սակայն, այն էր, որ այդ կործանարար քաղաքականության պաշտպանությամբ կամ հավանությամբ հանդես էին գալիս հայ բոլշևիկները, համենայն դեպս՝ նրանց մի մասը:

«Չանգեզուրի կոմունիստ» թերթը գրում էր, որ Խորհրդային Ռուսաստանը պետք է ունենա անմիջական ու մշտական կապ Տաճկաստանի հետ, որի ճանապարհը Չանգեզուրն է: «Քեմալը,- նշում էր թերթը,- միևնույն ժամանակ աշխատում է իր բանակը միացնել Ռուսաստանի և Աղբեջանի կարմիր բանակներին, որպեսզի ընդհանուր ուժերով ջախջախենք անգլիական, ֆրանսիական և մյուս՝ արևելքի ժողովուրդներին հարստահարող կապիտալիստներին: Ահա սրա համար է, որ բուրժուական կուսակցությունները՝ Հ. Յ. Դաշնակցությունն ու ուրիշները, այդպես տենդորեն աշխատում են Խորհրդ. Աղբեջանի զավառներում սպասարկություն առաջացնել (ընդգծումը մերն է- Ա.Ս.): Մեր բանակն ու Քեմալը բոլոր ազգությունների աշխատավորության համար ազատություն են բերում: Վա՛յ նրան, որ զենք կը քարձրացնի Խորհրդ. Աղբեջանի դեմ»⁵:

Ինչպես տեսնում ենք, Չանգեզուրը ևս, ինչպես և Դարաբադը, կրկին հայտարարված էին «Խորհրդ. Աղբեջանի զավառներ»:

Հայաստանի խորհրդայնագումը և Չանգեզուրի աղսամբների դիրքորոշումը

Չանգեզուրից խորհրդային զորքերի ժամանակավոր նահանջից մեկ շաբաթ հետո՝ 1920թ. նոյեմբերի 29-ին, Հայաստանի հյուսիսային մասում՝ Քարվանսարայի (Իջևանի) զավառում, կյանքի կոչվեց Հայաստանի ռազմահեղափոխական կոմիտեն՝ Մարգիս Կասյան (նախագահ), Ալիս Նուրիջանյան, Ալեքսանդր Բեկզադյան, Իսահակ Դովլաթյան, Ասքանազ Մոսվյան, Սահակ Տեր-Գաբրիելյան կազմով: 1920թ. նոյեմբերի 29-ին կոմիտեն

¹ «Արևոտ գիրք», էջ 81:

² Ռ. Լեգրանցի միտան, փաստաթղթեր, Ժամերի Հայաստանի արխիվների, 1967, թիվ 3, էջ 90:

³ Ա.Բ.Պ.Ուլ. ֆ. 85, ց. 14, գ. 32, ք. 2:

⁴ Գ. Լեգրանց, Ինչու պայքարեց Լեռնահայաստանը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հունիս, թիվ 8, էջ 78:

⁵ «Չանգեզուրի կոմունիստ», 1920, 20 նոյեմբերի:

հանդես եկավ Հայաստանի աշխատավորությանն ուղղված դեկլարացիայով՝ Հայաստանը Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետություն հռչակելու մասին:

Գեկլարացիայի մեջ ասված էր, որ Ռուսաստանի խորհրդային իշխանությունը բազմիցս ցանկացել է «ազդել դաշնակցական կուսակցության վրա, նրան խլել Անտանտի գիշատիչներից» և օգնության ձեռք մեկնել Հայաստանի բազմատանջ ժողովրդին: Բայց «խորհրդային իշխանությունը մինչև այժմ այդ ժողովրդին զգալի աջակցություն չկարողացավ ցույց տալ, որովհետև զբաղված էր քաղաքացիական կռվի կարևոր ճակատներում, որ կյանում էին նրա բոլոր ուժերը: Լեհաստանի հետ կնքած հաշտությունը և ցարական վերջին գեներալ Վրանգելի չտեսնված պարտությունը այժմ ազատում են կարմիր բանակը: Խորհրդային Ռուսաստանն այժմ ապստամբ ժողովրդի հրավերով հնարավորություն ունի եղբայրական օգնություն ցույց տալու նրան ու Հայաստանը Անտանտի գործակալների՝ դաշնակցական կառավարությունից փրկելու»¹: Ապա դեկլարացիայում նշված էր, որ Խորհրդային Ռուսաստանը ներկայումս ի վիճակի է «երկրի առողջ ուժերը հավաքելու, վերակենդանացնելու և Խորհրդային Հայաստանի խաղաղ աշխատանքի հիմքը դնելու: Ազատ Խորհրդային Հայաստանի կարմիր դրոշը հուսահատության ու դառնությունների անդունդից դուրս կրերի նրա աշխատավոր զանգվածներին»²:

Հայաստանի ռազմահեղափոխական կոմիտեն հույս ուներ, որ «Հայաստանում խորհրդային իշխանություն հաստատելով մեկընդմիջտ վերանայու են այն վիճելի հարցերը, որոնք պատճառ են դարձել երկու երկրների (Հայաստանի և Ադրբեջանի- Ա.Ս.) բանվորների ու գյուղացիների արյան հեղեղներ թափվելուն: Այս համոզմունքով մենք մեր հեղափոխական ողջույնն ենք ուղարկում Ադրբեջանի աշխատավոր ժողովրդին, Բարվի պրոլետարիատին՝ իբր Անդրկովկասի սոցիալիստական հեղափոխական առաջապահ գնդի, ողջույններ ենք ուղարկում նաև Ադրբեջանի հեղափոխական կոմիտեին:

...Ներկա պայմաններում ու լուրջ լուսնին ընդունելով իշխանության ամբողջ պատասխանատվությունը, մենք Հայաստանի ժողովրդական ուժերին կոչ ենք անում մեզ աջակցել բանվորագյուղացիական իշխանության թշնամիների դեմ կռվելու և կանչում խորհրդային անդուլ, ստեղծագործական աշխատանքի»³:

¹ «Նվաճողական սոցիալիստական մեծ մեղադրանք և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում»: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 404:

² Կոչն տեղում:

³ Կոչն տեղում, էջ 405:

Հայաստանում խորհրդային իշխանության հռչակման կապակցությամբ նոյեմբերի 30-ին Հայաստանի հեղկոմը Գեկլարացիայի ողջույն ուղարկեց Լենինին, որով նրան տեղյակ էր պահում կատարված իրադարձության մասին: Կատարելով ապստամբների կամքը՝ ասված էր ողջույնի մեջ. «մենք՝ կազմելով Հեղկոմ, առաջ ենք շարժվում այն կատարյալ հույսով, որ Արևելքի ճնշված ժողովուրդների ազատարարը՝ սոցիալիստական մեծ Ռուսաստանի հերոսական կարմիր բանակը, մեզ իրական օգնություն ցույց կտա մեր այս դժվարին պայքարում: Հայաստանի բոլոր բանվորների ու գյուղացիների անունից մենք խնդրում ենք ժողովուրդին ցույց տալ այդ օգնությունը»:

Խորհրդային կառավարությունն անմիջապես պաշտոնապես արձագանքեց Հայաստանի հեղկոմի խնդրանքին: Հայաստանի քոչևիկներին օգնության ուղարկվեցին կարմիր բանակի զորամասեր: Նոյեմբերի 30-ին խորհրդային դարձավ Գեկլարանը, հաջորդ երկու օրը՝ Ելենովկան (Սևան) և Հրազդանը, հետո՝ Երևանը:

Լենինը պատասխան հեռագիր ուղարկեց Երևան՝ Հայաստանի Ռազմհեղկոմի նախագահ Մարգիս Կասյանի անունով, որտեղ ասված էր. «Հանձնիմս ձեզ՝ ողջունում են իմպերիալիզմի ճնշումից ազատագրված աշխատավորական Խորհրդային Հայաստանին»:

Կրաստանում ՌՍԲԽՀ լիազոր ներկայացուցչության մամուլի բյուրոն դեկտեմբերի 5-ին Մոսկվայից ստացել էր հետևյալ հաղորդագրությունը, որն անմիջապես հանձնվել էր տպագրության.

«Ռուսաստանի Խորհրդային կառավարությունը, Հայաստանում կատարված հեղաշրջման և այնտեղ խորհրդային իշխանություն հաստատվելու մասին լուրը ստանալուց հետո, անմիջապես որոշում է կայացրել Զանգեզուրի, Լեռնային Գարաբաղի և Նախիջևանի վիճելի մարզերը հանձնել Խորհրդային Հայաստանին»:

Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաղթանակը ողջունեց Խորհրդային Ադրբեջանի կառավարությունը: 1920թ. դեկտեմբերի 1-ին տեղի ունեցավ Բարվի խորհրդի հանդիսավոր նիստ՝ նվիրված Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաղթանակին: Նիստում հանդես եկավ Ադրբեջանի Հեղկոմի նախագահ Նարիման Նարիմանովը, որը կարդաց Հեղկոմի դեկլարացիան՝ Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաղթանակի առթիվ: Այնտեղ ասված էր, որ Խորհրդային Ադրբեջանի կառավարությունը ուրախության զգացումով է դիմավորում Հայաստանում խորհրդային իշխանության

¹ «Նվաճողական սոցիալիստական մեծ մեղադրանք և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում»: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 406:

² Կոչն տեղում, էջ 406:

³ «Հաս»⁷, 7 ապրիլ, 1920:

* Կեկլարացիայի լուր տեսող հայերը օրը 1920թ. դեկտեմբերի 2-ին, Բարվի հայերն «Կոմունիստ» քվարտալ:

հաստատման լուրը: Աղբրեջանում մուսավաթականները և Հայաստանում դաշնակցականները Անտանտի կառավարությունների քելադրանքով հայ և աղբրեջանցի ժողովուրդներին դրդեցին մեկը մյուսի դեմ ստեղծելով «Պարաբաղյան, զանգեզուրյան, նախիջևանյան և այլ տարածքային հարցեր, որոնք չէին կարող լուծվել դաշնակցական-մուսավաթական ռեակցիայի քանքերով»: Այնուհետև Ն. Նարիմանովը կարողացավ ղեկավարացիայի այն տողերը, որտեղ ասված էր. «Խորհրդային Աղբրեջանը, ընդառաջ գնալով եղբայրական աշխատավոր հայ ժողովրդի պայքարին ընդդեմ դաշնակցների իշխանության, որոնք բափել և բափում են Հայաստանի և Չանգեզուրի սահմաններում մեր լավագույն կոմունիստների անմեղ արյունը, հայտարարում է, որ այսուհետև ոչ մի տերիտորիալ հարց չի կարող երկու դարավոր հարևան ժողովուրդների հայերի և մուսուլմանների փոխադարձ արյունահեղության պատճառ դառնալ. Չանգեզուրի և Նախիջևանի գավառների տերիտորիաները Խորհրդային Հայաստանի անբաժանելի մասն են, իսկ Լեռնային Գարաբաղի աշխատավոր գյուղացիությանը տրվում է ինքնորոշման լիակատար իրավունք, ռազմական բոլոր գործողությունները Չանգեզուրի սահմաններում դադարեցվում են, իսկ Խորհրդային Աղբրեջանի գործերը դուրս են բերվում»:

Բարվի խորհրդի հանդիսավոր նիստին մասնակցում էր Սերգո Օրջոնիկիժեն: Երբ Ն. Նարիմանովը հրապարակեց ղեկավարացիան, Օրջոնիկիժեն խոսք վերցրեց և զգայացուցեց ճառ արտասանեց: «Ընկերներ, - ասաց նա, - ավելի երջանիկ դահլիճ, քան այս դահլիճն է, հազիվ թե կարելի է գտնել մեկ այլ տեղ: Ընդամենը յոթ ամսվա ընթացքում Բաքու քաղաքի բանվորները բազմիցս հավաքվել են նրա պատերի ներսում հանդիսավոր տոների համար:

Այսօր այս նույն դահլիճում Բարվի պրոլետախիատը ողջունում է ծնունդ առնող Հայաստանի Խորհրդային հանրապետությանը (ժափահարություններ):

Բազմաչարչար հայ ժողովուրդը, Հայաստանի աշխատավոր զանգվածները դաշնակցների կառավարման հետևանքով նետվել էին ինպերիալիստական պատերազմի անդունդը՝ նրա բոլոր սարսափներով հանդերձ: Այդ ժողովուրդը ներկայումս բարձրացնում է ապստամբության կարմիր դրոշը և մեզ միանում խորհրդային իշխանության կարմիր դրոշի ներքո: Ավելի մեծ հաղթանակ մենք չէինք կարող ակնկալել: Ամեն մի ժողովուրդ, որը պատրաստվում է

ազատվել դարավոր ճնշումից, այսուհետև բարձրացնում է խորհրդային իշխանության դրոշը, քանի որ մեր դրոշը ճնշվածների դրոշն է: Ամեն մի ճնշված ժողովուրդ, ամեն մի ճնշված աշխատավոր դասակարգ բարձրացնում է այդ դրոշը և ընթանում մեզ հետ միասին»:

Այնուհետև, անդրադառնալով Ն. Նարիմանովի բերանով արված պաշտոնական հայտարարությանը «Վիճելի» երեք երկրամասերի մասին, Ս. Օրջոնիկիժեն ասում է. «Խորհրդային Աղբրեջանը, որն այսօր հանդես է գալիս ի դեմս ընկ. Նարիմանովի, ապագուցեց ամբողջ աշխարհին և ամենից առաջ Հայաստանի բանվորներին ու գյուղացիներին, որ միայն խորհրդային իշխանությունն է ընդունակ լուծելու ազգամիջյան բշնամանքի հետ կապված բոլոր անիծյալ հարցերը, որոնք առկա էին այստեղ և որոնք շատ ու շատ են ամբողջ աշխարհում:

Շատ հատկանշական է ընկ. Նարիմանովի ելույթը: Նա կարողացավ մեզ համար իր ղեկավարացիան: Չանգեզուրը, Նախիջևանը և Գարաբաղը այդ բաների բովանդակությունը չիրազեկված ռուսի ականջի համար բացարձակապես ոչինչ չեն նշանակում: Մի ինչ-որ Չանգեզուր, մերկ լեռներ, ոչ հաց, ոչ ցուր: Այնտեղ ոչինչ չկա: Մի ինչ-որ Նախիջևան՝ ճահիճ, մալարիա և ուրիշ ոչինչ: Մի ինչ-որ Լեռնային Գարաբաղ: Ի՞նչ կա այդ Գարաբաղում: Ոչինչ էլ չկա: Վերցրեք անպտուղ հողերը Հայաստանի համար: Կարծես թե Խորհրդային Աղբրեջանը ազատվում է ավերորդ բեռից: Բայց ոչինչ: Այդ գավառներում, այդ անպտուղ հողերում բարձրված է այսպես կոչված հայ-մուսուլմանական հարցի հանգույցը, այստեղ, Անդրկովկասում, այն հարցի, որը արհավիրքի աղբյուր դարձավ, այն հարցի, որը մուսուլմանական աշխատավորին նետում էր հայ աշխատավորի վրա՝ փոխադարձ ոչնչացման համար: 1905 թվականից սկսած բափվում է այդ դժբախտ ժողովուրդների արյունը: Հազարավոր մարդիկ անգրաբար ոչնչացվում էին: Ես ինքս ականատես եմ եղել, թե ինչպես էին դժբախտ երեխաներին, որոնք ոչ մեկին վնաս չեն տվել, անդունդ նետում, և ինչպես էին դժբախտ, անպաշտպան կանանց ցրիորներ նետում, որպեսզի այնտեղ ստակալի տանջանքներով նրանք մահանան: Այդպես են արել մուսուլմանները մուսավաթականների առաջնորդությամբ և հայերը դաշնակցների առաջնորդությամբ:

Եվ ահա այսօր Աղբրեջանական Հանրապետության ղեկավարը դուրս է գալիս և ասում. «Այդ սարսափելի հարցը այլևս գոյություն չունի»: (Աղմկալից ժափահարություններ): Այլևս չկա բշնամանք մուսուլմանների և հայերի միջև: Մուսուլմաններն ու հայերը, այդ աշխատավորները, այսուհետև դառնում են հարազատ եղբայրներ՝ խորհրդային իշխանության կարմիր դրոշի ներքո» (ժափահարություններ): Այստեղ ընթերցված այդ ակտը մեծագույն

¹ «Կոմունիստ» (Բաքու), 1920, 2 դեկտեմբերի:

կարևորություն ունեցող ակտ է, պատմական մի ակտ, որը նախադեպ չունի մարդկության պատմության մեջ»¹:

Այնուհետև իր ճառում հակիրճ անդրադառնալով Հայաստանի խորհրդայնագնան ընթացքին՝ Օրթոնիկիձեն նշում էր, որ դա տեղի է ունենում խաղաղ, անարյուն ճանապարհով:

Ս. Օրթոնիկիձեն ճիշտ էր նկատում, որ բոլշևիկները Հայաստանում իշխանությունը վերցրել են առանց կռվի:

1920թ. դեկտեմբերի 2-ին համաձայնագիր ստորագրվեց ՌՍՖՖՀ լիազոր ներկայացուցչության և Հայաստանի Հանրապետության կառավարության միջև: Համաձայնագիրը Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարության կողմից ստորագրեց Բորիս Լեզրանը, իսկ Հայաստանի Հանրապետության կողմից ստորագրեցին Գրաստամատ Կանայանը (Գ-րո) և Համբարձում Տերտերյանը²:

Այդպիսով, Հայաստանի խորհրդայնացումը տեղի ունեցավ ոչ քննյեմբերի 29-ին, այլ դեկտեմբերի 2-ին:

Համաձայնագրով Հայաստանը հայտարարվում էր անկախ սոցիալիստական խորհրդային հանրապետություն: Մինչև Հայաստանի խորհուրդների համագումարի հրավիրումը կազմվում էր ժամանակավոր ռազմահեղափոխական կոմիտե (Ռազմհեղկոմ), որին փոխանցվում էր Հայաստանի բովանդակ իշխանությունը: Ռազմհեղկոմի կազմի մեջ էին մտնում հինգ մարդ կոմունիստական կուսակցության կողմից և երկու ծախ դաշնակցականներ, որոնց քեկնածություններին պետք է հավանություն տար կոմունիստական կուսակցությունը:

Ռուսաստանի խորհրդային կառավարությունն ընդունում էր, որ անվիճելիորեն Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության մաս են կազմում հետևյալ հողերը. Երևանի նահանգը՝ իր բոլոր գավառներով (նահանգի մեջ էին մտնում նաև Նախիջևանն ու Մուրմալուն - Ա.Ս.), Կարսի շրջանի մի մասը, Գանձակ նահանգի Չանգեզուր գավառը, նույն նահանգի Գազախ գավառի մի մասը՝ համաձայն 1920թ. օգոստոսի 10-ի համաձայնագրի, ինչպես նաև Թիֆլիսի նահանգի այն մասերը, որոնք մինչև 1920թ. հոկտեմբերի 28-ը Հայաստանի տիրապետության տակ էին:

Ստորագրված փաստաթղթով կողմերը համաձայնության էին եկել, որ հայկական բանակի հրամանատարական կազմը ոչ մի պատասխանատվության չի ենթարկվելու այն գործողությունների համար, որ կատարել է բանակի շարքերում մինչև Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատումը: Նաև համաձայնել էին, որ Դաշնակցություն կուսակցության և Հայաստանի մյուս սոցի-

ալիստական կուսակցությունների անդամները իրենց կուսակցական պատկանելության համար չեն ենթարկվելու ոչ մի հալածանքի:

Համաձայնագրով խորհրդային կողմը պարտավորվում էր միջոցներ ձեռնարկել և անհրաժեշտ զինվորական ուժեր կենտրոնացնել Հայաստանի խորհրդային հանրապետության անկախությունը պաշտպանելու համար:

Համաձայնագրի վերջին՝ 8-րդ կետով նախատեսվում էր, որ փաստաթուղթը ստորագրելու պահից Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը հեռանում է իշխանությունից և մինչև Հեղկոմի ժամանումը իշխանությունը փոխանցվում է Հայաստանի զորահրամանատարությանը, որի գլուխն է կանգնում Գ-րոն, իսկ Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից այդ զորահրամանատարության կից կոմիսար է կարգվում Միլինը³:

Նույն օրը՝ դեկտեմբերի 2-ին, Օրթոնիկիձեն Լենինի անունով ուղարկում է հեռագիր, որտեղ նրան հայտնում է. «Հենց նոր Երևանից հաղորդում է ստացվել, որ Երևանում հռչակվել է Խորհրդային իշխանություն, հին կառավարությունն արձակվել է, ամբողջ իշխանությունը ժամանակավորապես, մինչև հեղկոմի ժամանումը, հանձնվել է զինվորական հրամանատարությանը՝ Գ-րոյի գլխավորությամբ, Հայաստանի զինվորական կոմիսար է նշանակվել Միլինը: Չորքերին հրաման է տրվել հեղկոմի տնօրինությանը հանձնվելու մասին: Հեղկոմը ներկայումս Գիլիջանում է, վաղն առավոտյան կմեկնի Երևան: Հեղկոմը ողջույնի հեռագիր է ստացել քուրբական ռազմաճակատի հրամանատար Կարաբեքիրից և Թուրքիայի ներկայացուցիչ Քյազիմ բեյից: Հեղկոմը Երևան տանող ճանապարհին է: Այսօր Ալեքսանդրապոլից եկած ընկերը հայտնում է, որ քեմալական զորքերի շրջանում տրամադրությունը վերին աստիճանի բարեկամական է մեր նկատմամբ, զորքերը կարմիր կրծքանշաններ են կրում և իրենց կարմիր բանակային են համարում: Աղբրեջանը երեկ արդեն հայտարարել է Նախիջևանը, Չանգեզուրը և Լեռնային Դարաբաղը Խորհրդային Հայաստանին հանձնելու մասին»⁴:

Հայաստանի Հեղկոմի նախագահ Սարգիս Կասյանը ողջույնի հեռագիր ուղարկեց Բաբու՝ Աղբրեջանի Հեղկոմի նախագահ Ն. Նարինանովին, որտեղ ասված էր, որ Հայաստանի Հեղկոմը եղբայրական հիացմունքի զգացումով է ընդունել Աղբրեջանական Խորհրդային կառավարության 1920թ. նոյեմբերի 30-ի պատմական ակտը Չանգեզուրի, Նախիջևանի և Լեռնային Դարաբաղի մասին:

¹ «Կոմունիստ» (Չարյու), 1920, 2 դեկտեմբերի, տե՛ս նաև /:K. Ортонник. Чужая война, т. 1, с. 140-141:
² Մ. Կյուսեբան, Յուշեր մտնիկ անցնալից, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, նոյեմբեր, թիվ 1, էջ 72-73:

³ Մ. Կյուսեբան, Յուշեր մտնիկ անցնալից, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, նոյեմբեր, թիվ 1, էջ 73:
⁴ «Կոմունիստ» (Չարյու), 1920, 2 դեկտեմբերի:

Նա շեշտում էր, որ այդ ակտը հանդիսանում է հարևան երկրների պատմության մեջ նոր, մինչ այժմ չտեսնված փոխհարաբերությունների կենդանի օրինակ¹:

«Կոմունիստ» թերթը, որը սկսել էր լույս տեսնել Երևանում, այդ օրերին տպագրել էր «Վիճելի երկրամասերը» հոդվածը, որտեղ ասված էր. «Մոտ երեք տարվա պատմություն ունի Հայաստանի և Ադրբեջանի վեճը այդ երկրամասերի համար: Որքան դիվանագիտական ինտրիգներ են լարվել այդ խնդրի շուրջ, որքան բռնություն է գործադրվել և արյուն թափվել այդ դժբախտ «վեճի» առթիվ»²: Նշելով, որ այդ երկրամասերի համար կոիվը սանձազերծել էին դաշնակները և մուսավաթականները՝ ելնելով «հայ խոջաների և թուրք աղաների» շահերից, որ հայ-թուրք ազգամիջյան կոիվները նպատակ ունեին ամրապնդելու շահագործող դասակարգի իշխանությունը, որ «Կարաբաղի և Չանգեզուրի կիրճերում Անդրկովկասյան հակահեղափոխությունը խճճված հանգույց էր ստեղծում», որպեսզի անհնարին դառնա հայ և ադրբեջանցի աշխատավորների համատեղ դաշինքը բուրժուազիայի տիրապետությունը տապալելու պայքարում, թերթը, այնուհետև, խորին համոզվածությամբ շեշտում էր, որ Ադրբեջանում, հետո նաև՝ Հայաստանում, խորհրդային կարգերի հաստատումով «վիճելի» տարածքների հարցը անդառնալիորեն լուծվում է՝ Խորհրդային «եղբայրական» Ադրբեջանի ղեկավարության և մուսուլման ժողովրդի «քարի կամքով»: «Խորհրդային Ադրբեջանի նոր ակտը գալիս էր վկայելու, - այնուհետև միամտաբար գրում էր «Կոմունիստը», - բե, հիրավի, «վիճելի» երկրամասերի շուրջը բռնկված պայքարը հայ և թուրք ժողովուրդների «ֆիզիկական գոյության» խնդիր չէր, ինչպես ուզում էին հավատացնել Ադրբեջանի և Հայաստանի տապալված բեզական և բուրժուական կառավարությունները, այլ դրան պաշտպանած դասակարգերի լինել կամ չլինելու հարց: Վեճի առարկա պետք է լիներ և կար թուրք հողատերերի և հայ գյուղացիների միջև, դասակարգային կատաղի պայքար կար, և չէր կարող չլինել, Ադրբեջանի աշխատավորության և Արարատյան ինպերիայիզմի միջև, ինչպես և ընդհակառակը՝ Հայաստանի աշխատավորության և Ադրբեջանի աղալարության միջև: Սակայն այսօր տապալված են և տապալվում են շահագործողների դասակարգը և՛ Հայաստանում, և՛ Ադրբեջանում: Հին վեճը չքանում է, քանի որ չքացել կամ չքանում են նրան ծնունդ տվող դասակարգերն ու կուսակցությունները»³:

Հայաստանում խորհրդային իշխանությունը հաստատվեց ներքին և արտաքին չափազանց քարդ իրադրության պայմաններում: Երկիրը քաղաքական խոր ճգնաժամի մեջ էր, տնտեսությունը քայքայված էր ծայրաստիճան, սովի ոսկրոտ ձեռքը սեղմում էր տասնյակ հազարավոր մարդկանց կոկորդը: Չկային կամ պակասում էին կյանքի համար ամենաանհրաժեշտ բաները:

Է՛լ ավելի անմխիթար էր խորհրդային նորաստեղծ հանրապետության արտաքին դրությունը: Թուրքական ռազմածուլները Հայաստանի Հանրապետությունից զավթել էին մեծ տարածքներ, կոտորել խաղաղ հայ բնակչությանը: Փախստականների նոր ալիքը հեղեղել էր երկրի թուրքական արշավանքից զերծ մնացած մասը:

Ահա բե ինչու, Հայաստանում տեղի ունեցած բուշիկյան հեղաշրջումը նոր էջ էր հայ ժողովրդի ողբերգական պատմության մեջ, այն իրենով նշանավորում էր հայության համար մի նոր, բազում հարցականներով յի ժամանակաշրջանի սկիզբը: Ժողովրդի տարրերի հատվածներում և խավերում գիտակցում էին, որ ստեղծված պայմաններում նոր իշխանությունը թերևս միակ ուժն է, որ կարող է հայ ժողովրդին դուրս բերել ահավոր կացությունից:

Գրոյի և կոմիսար Միլինի՝ ղեկտեմբերի 2-ի համատեղ հատուկ հրամանով սկսվեց Հայաստանի կարմիր բանակի վերակազմման գործը: Հաստատվում էր զինվորական խիստ կարգապահություն. բանակի ամբողջ հրամանատարական կազմը մնում էր իր տեղում, բայց վերացվում էին զինվորական աստիճանները, այսինքն՝ վերացվում էր բանակի ստորաբաժանումը սպաների, ենթասպաների, շարքայինների, արգելվում էր շքանշաններ կամ տարբերանշաններ կրելը, բացի Կարմիր դրոշի շքանշանից. հրամանատարական կազմ նշանակելիս մերժվում էր ընտրականության սկզբունքը. գործատերում նշանակվում էին քաղաքական կոմիսարներ, որոնց ստորագրության դեպքում միայն կարող էին ուժի մեջ մտնել զինվորական պետերի հրամանները. բոլոր գործատերը մնում էին իրենց տեղերում և առանց համապատասխան կարգադրության չէին կարող ուրիշ վայրեր տեղափոխվել:

Այդ օրերին Հայաստանի հեղկոմի անունով բազմաթիվ ողջույններ էին գալիս Ռ-Կ(բ)Կ Անդրկովկասի տարբեր կազմակերպություններից ու մարմիններից, կարմիր բանակի գորամիավորումներից, աշխատավորության ներկայացուցիչների ժողովներից, ինչպես նաև արտասահմանյան, մասնավորապես տարբեր երկրների հայ գաղութների զանազան կազմակերպություններից և գործիչներից: Ինչ վերաբերում էր Հայաստանի տարբեր վայրերից

¹ ՀՀ ԿԿՊՍ, ք. 113, ց. 3, գ. 4, ք. 13:

² «Կոմունիստ» (Երևան), 1920, 6 դեկտեմբերի:

³ Կոյն տեղում, 7 դեկտեմբերի:

⁴ Տե՛ս «Չեկոստեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռեյոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում»: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 411-412:

Հեղկոմին ուղարկված ողջույնի նամակներին, ապա դրանք վավերագրեր են, որոնք ցույց են տալիս, որ ժողովրդի ամենատարբեր հատվածներն ու խավերը, այլ ելք չունենալով, իրենց ապրելու և գոյատևելու հույսերը, իսկապես որ, կապում էին բոլշևիկյան հեղաշրջման հետ:

1920թ. դեկտեմբերի 3-ին 11-րդ կարմիր բանակի Չանգեզուրից նահանջած 28-րդ դիվիզիայի զորամասերի ներկայացուցիչները, Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման առթիվ Շուշիում հավաքվելով հանդիսավոր նիստի, ողջույնի նամակ հղեցին Հայաստանի Հեղկոմի նախագահ Ս. Կասյանին¹: Նույն օրը տեղի ունեցավ Շուշի քաղաքի աշխատավորների և 28-րդ դիվիզիայի զորամասերի ներկայացուցիչների միացյալ նիստ, որը ողջույն հղեց Ադրբեջանի Հեղկոմի նախագահ Ն. Նարիմանովին: Վերհիշելով Հայաստանի նկատմամբ Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարության քաղաքականությունը նիստի մասնակիցները նշում էին. «Այն հանգույցը, որ մուսուլմանական կառավարությունը հյուսել էր Հայաստանի հարավում, կտրել է Հայաստանի գիտակից պրոլետարիատի հեղափոխությունը»²:

Դեկտեմբերի 5-ին Կովկասյան ռազմաճակատի հեղափոխական խորհրդի նախագահ Սերգո Օրջոնիկիձեն, 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատար Հեկկերը և բանակի հեղափոխական խորհրդի անդամ Միխայիլովը ռազմաճակատի հեղափոխական խորհրդի անունից Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման առթիվ ողջույն ուղարկեցին Հայաստանի Հեղկոմին, որտեղ մասնավորապես ասված էր. «Հայաստանի և Խորհրդային Ռուսաստանի ճնշված ազգերի և աշխատավոր մասսաների ազատագրման համար միշտ պայքարող կարմիր բանակը խոնարհում է իր զինադրոշմերը պրոլետարական ինտերնացիոնալի շարքերը մտնող Հայաստանի Մոցիայիստական Հանրապետության առաջ»³:

Դրանից մեկ օր առաջ՝ դեկտեմբերի 4-ին, Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման առթիվ, «Պրավդա» թերթում լույս տեսավ Իոսիֆ Ստալինի «Կեցցե՛ Խորհրդային Հայաստանը» վերնագրով հոդվածը, որտեղ նա, հերքականությամբ նկարագրելով 1920թ. նոյեմբերի վերջերին Հայաստանում ծավալված իրադարձությունները, մասնավորապես նշում էր, որ «դեկտեմբերի 1-ին Խորհրդային Ադրբեջանը հոծարակա՛մ հրաժարվում է վիճելի գավառներից և հայտարարում է Չանգեզուրը, Նախիջևանը, Լեռնային Գարաբաղը Խորհրդային

Հայաստանին հանձնելու մասին»: Ապա հայտարարելով, թե «Հայաստանի և նրան շրջապատող մուսուլմանների միջև եղած դարավոր բշխանությունը լուծվեց մեկ հարվածով», Ստալինը «հայկական պրոբլեմը» բառակապակցությունը դնելով չակերտների մեջ, գրում էր, որ այդ պրոբլեմը, «որի վրա ապարդյուն գոյխ էին ջարդում իմպերիալիստական դիվանագիտության հին գայելը, կարողացավ լուծել միայն խորհրդային իշխանությունը»⁴:

Այսպիսով, Չանգեզուրը, Նախիջևանը և Լեռնային Գարաբաղը Խորհրդային Հայաստանի հետ միավորելու հարցերը կարծես թե սկզբունքորեն լուծում էին ստանում ՌԱՖՅԸ՝ ամենավերին պետական մակարդակով: Վերացված էր հայտարարվում Ադրբեջանի և Հայաստանի միջև եղած հակասությունների հիմքը:

Նման պայմաններում ավելորդ էր դառնում Հայաստանում ՌԱՖՅԸ լիազոր ներկայացուցչության գոյությունը: 1920թ. դեկտեմբերի 6-ին Խորհրդային Ռուսաստանի լիազոր Բորիս Լեզրանը հեռագիր է հղում Մոսկվա՝ Գ. Չիչերինին և Բաբու՝ Ս. Օրջոնիկիձեին այն մասին, որ Խորհրդային Ռուսաստանի միսիան Հայաստանում պահելու հարկ չկա»⁵:

Ընթերցողի մեջ կարող է հարց առաջանալ, թե ինչպես պատահեց, որ Հայաստանի խորհրդային կարգերի հաստատման առթիվ Խորհրդային Ադրբեջանի կառավարությունը ի դեմս Ն. Նարիմանովի, հանդես եկավ դեկլարացիայով, որով Չանգեզուրը, Նախիջևանը ու Լեռնային Գարաբաղը իրավացիորեն հայտարարվեցին Հայաստանի անբաժանելի մասեր: Այդ հարցը առաջանում է բնականաբար, որովհետև մեր նախորդ շարադրանքից երևաց, որ մինչ այդ Ն. Նարիմանովը և Խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավար գործիչները հանդես էին գալիս Լեռնային Գարաբաղը և Նախիջևանը, ինչպես նաև հայկական Չանգեզուրը Ադրբեջանին միացնելու պահանջով և այդ պահանջը փորձում էին իրագործել զենքի ուժով: Ինչպե՛ս եղավ, որ մեկ օրում այդպիսի փոխակերպություն տեղի ունեցավ Ադրբեջանի Հեղկոմի անդամների մտքում: Այդ հարցը բնականաբար և անխուսափելիորեն ընթերցողի մոտ ծագում է նաև այն պատճառով, որ Խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավարների այդ ոգով արված հայտարարությունը առաջինը և վերջինն էր:

Թե ինչու Ադրբեջանի Հեղկոմը ի դեմս Ն. Նարիմանովի, հանդես եկավ նման դեկլարացիայով, մեր կարծիքով, դա թե՛ լաղրված էր հետևյալ հանգամանքներով.

Վերևում նշվեց, որ Վրաստանում ՌԱՖՅԸ լիազոր ներկայացուցչությունը Մոսկվայից հեռագիր էր ստացել այն մասին, որ

¹ Տե՛ս «Հեղկոմների անդամության և սովետական իշխանության հարթամակ Հայաստանում»: Մասնաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 412:

² Նույն տեղում, էջ 413:

³ Նույն տեղում, էջ 416:

⁴ Ի. Ստալին, Կոլեկտ, հ. 4, Հայպոլիտարտ, Երևան, 1948, էջ 458-459:

⁵ ԱՊՊՈՒՊՈՒ, ֆ. 85, ց. 14, գ. 33, ք. 3:

մինչև Ադրբեջանի Հեղկոմի ղեկարացիայի հրապարակումը, Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը որոշում էր ընդունել խնդրո առարկա հայկական երեք մարզերը Խորհրդային Հայաստանին հանձնելու մասին:

Մենք չգիտենք, քն Մոսկվայում այդպիսի որոշում ընդունվել էր, քն՝ ոչ, քայց կարելի է ենթադրել, որ Անդրկովկասում ազգային-տարածքային հարցերի լուծմանն ուղղված ՌՍՖՍՀ կենտրոնական կառավարության և ՌԿ(բ)Կ գործելակերպում դեռ տեղ ուներ այն միտումը, որ Հայաստանում խորհրդային իշխանություն հաստատվելուց հետո, իսկապես որ, հնարավոր կդառնա նշված տարածքների հանձնումը Հայաստանին՝ էլնելով ազգային-էթնիկական սկզբունքից և դրանց անվիճելի պատմական պատկանելությունից: Հավանաբար հենց դա է եղել Ադրբեջանի Հեղկոմի կողմից ղեկարացիայի ընդունման հիմնական պատճառը:

Երկրորդ, պետք է նկատի ունենալ, որ Նարիմանովի «մեծահոգի» հայտարարությունից մի քանի օր առաջ ողջ Չանգեզուրն ու Լեռնային Դարաքաղի մի մասն արդեն ազատագրված էր քն՝ կարմիր բանակի զորամասերից և քն՝ ադրբեջանական բանակային կազմավորումներից ու զինված բանդաներից: Հետևապես՝ Ադրբեջանի կոմունիստ ղեկավարը լավ կյանքից չէր հանդես եկել նշված ղեկարացիայով: Բացի այդ, Հայաստանի խորհրդայնացված մասում նոր իշխանությունը դեռ ամրապնդված չէր, և հայության անկախության գաղափարը, որի հիմնական կրողը Դաշնակցություն կուսակցությունն էր: Խորհրդային իշխանությունները կարծում էին նաև, որ, ղեկարացիա հռչակելով, կարելի կլինի երկար կռիվներից հոգնած զանգեզուրցիներին ի վերջո կտրել Նժդեհից, ավելին՝ հակադրել նրան, և հեշտացնել զավառում խորհրդային կարգերի հաստատման ընթացքը: Քաղաքական այդ խոշոր ակտով խորհրդային իշխանությունը հույս ուներ խառնել Դաշնակցության խաղաթղթերը և նրան դատապարտել պատմական ասպարեզից հեռանալուն:

Երրորդ, Ադրբեջանում հատկապես Բաքվում, խորհրդային կարգերի հաստատման ու ամրապնդման գործում մեծ դեր էին խաղում հայերը, մասնավորապես՝ բազմալեզու և բազմահազար բանվորության զգալի մասը կազմող հայ բանվորությունը: Խորհրդային իշխանության առաջին շրջանում Ադրբեջանի կոմկուսակցության մեջ և Ադրբեջանի իշխանության մարմիններում մեծ թիվ էին կազմում հայ անվանի գործիչները, որոնց գերակշիռ մասը հանդես էր գալիս Անդրկովկասում ծագած տարածքային բարդ հարցերը ինտերնացիոնալիստական սկզբունքներով լուծելու դիրքերից: Ադրբեջանի Հեղկոմը և նրա ղեկավարները, ինչ խոսք, նոր իրադրության պայմաններում չէին կարող հաշվի չնստել այդ հանգամանքի հետ:

Վերջապես, հակված ենք նաև կարծելու, որ Խորհրդային Ադրբեջանի Հեղկոմի ղեկարացիան ուղղակիորեն առնչվում էր բուրբ-հայկական պատերազմի հետևանքների հետ: Պարտված Հայաստանի տարածքների մի զգալի մասը տիրակալած Թուրքիան արդեն այն ժամանակ՝ 1920թ. դեկտեմբերին, մտածում էր այն չվերադարձնել Խորհրդային Հայաստանին, օրինականացնել տարածքային գրավումները: Թուրքերի համար հատկապես մեծ նշանակություն ուներ ռազմավարական խիստ կարևոր արժեք ունեցող Կարսի քերդին և հարակից շրջաններին տիրելը: Բացառված չէ, որ մշտական շփումների մեջ գտնվող, միասնաբար խորհրդակցող, հաճախ Բաքվում և այլուր համատեղ գործողությունների ծրագրեր մշակող «բոլշևիկ» քենայականները և Խորհրդային Ադրբեջանի բուրբ ղեկավարները պայմանավորվածություն ձեռք բերած լինեին, որ առայժմ անհրաժեշտ է հայտարարություն անել այն մասին, որ Չանգեզուրը, Նախիջևանը և Լեռնային Դարաքաղը հայկական են, որպեսզի հեշտացվի քուրդերի գործը՝ օրինականացնելու Կարսի, Սարիղամիշի և Հայաստանի մյուս տարածքների զավթումը: Ինչպես հետագա իրադարձությունները ցույց տվեցին, այն բանից հետո, երբ քենայականներին հաջողվեց 1921թ. մարտի 16-ին Մոսկվայում ՌՍՖՍՀ կառավարության հետ կնքել պայմանագիր, որով նշված հայկական տարածքներն անցնում էին Թուրքիային, այսինքն՝ այն բանից հետո, երբ արդեն կատարված էր հիմնական խնդիրը, քենայականներ-նարիմանովականներ բոլոր, ձեռնարկեց հերթական խնդրի լուծումը, այն է՝ հրաժարվել Ադրբեջանի Հեղկոմի տված ղեկարացիայից, ամեն ինչ անել Չանգեզուրը, Նախիջևանը և Լեռնային Դարաքաղը Ադրբեջանի անբաժան մասեր հայտարարելու համար:

Թուրք-ադրբեջանական կողմի անդրկուլիսյան աշխատանքների, խարդավանքների և հետագա ագրեսիվ ձգտումների համար նպաստավոր վիճակ էր ստեղծել Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը:

1920թ. դեկտեմբերի 2-ին, այսինքն այն ժամանակ, երբ Հայաստանի զգալի տարածքում արդեն հաստատվել էր խորհրդային իշխանություն, և Սիմոն Վրացյանի գլխավորած կառավարությունը փաստորեն գրկվել էր քաղաքական լիազորություններից, այդ կառավարության և Թուրքիայի միջև Ալեքսանդրապոլում կնքվեց խաղաղության պայմանագիր:

Հարկ է նշել, որ Թուրքիայի հետ պայմանագիր կնքելուն հանրապետության ղեկավարներից ոմանք արդեն հոգեբանորեն պատրաստ էին: Բանն այն է, որ դեռ Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման նախօրյակին Երևանի կառավարության մեջ ձևավորվել էր գործիչների մի խումբ, որն աշխատանք էր տանում հայությունը հոգեբանորեն Ռուսաստանից

օտարելու և Թուրքիայի հետ մերձեցնելու, հայ ժողովրդի ավանդական կողմնորոշումը դեպի Թուրքիա շրջելու օգտին: Այդ տեսակետի պաշտպանն էր, հատկապես, Հայաստանի Հանրապետության արդարադատության նախարար Արտաշես Չիլինգարյանը (Ռուբեն Գարրինյան): Նրա հետ համախոհ էին դաշնակցության նշանավոր գործիչներ Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, Սարգիս Արարատյանը, Աբրահամ Գյուլխանդանյանը, Արշակ Ջամալյանը և ուրիշներ¹:

Այդ ոգով Ա. Չիլինգարյանը մի քանի խմբագրականներ գրեց Հ. Յ. Դաշնակցության պաշտոնաթերթ «Յառաջի» համար: Տարիներ հետո «Հայրենիք» ամսագրում վերիլիչելով այդ օրերը՝ նա գրել է. «Մեր քանի մը ընկերները և ես մասնավորապես այն համոզումն ունեինք թե՛ բոլշևիկները երբեք չպիտի ձգտեն, որ մենք ազգային անկախ պետություն մը ունենայինք, մինչդեռ բուրժուար ավելի դյուրությամբ պիտի կրնային հաշտուիլ մեր անկախ պետության հետ, քեկուզ ավելի փոքր սահմաններուն մեջ, ինչպես որ հաշտուեցան 1918-ին, երբ կնքեցին մեզ հետ Պարսի դաշնագիրը»²:

Ա. Չիլինգարյանի տեսակետը պաշտպանում էր նաև Հայաստանի Հանրապետության վերջին վարչապետ Միսնոն Վրացյանը: «Յառաջում» նա գրել է. «Եթե Հայաստան կամենում է ապրիլ իբրև պետություն, ամեն կերպ նա պիտի խուսափի լինել մեր մեծ հյուսիսային հարևանի՝ Ռուսաստանի խաղաղիքը: Մյուս կողմից մեր դարավոր բշտամին՝ Տաճկաստանը կարող է ի վերջո հաշտուիլ մեր պետական գոյության հետ միայն այն ժամանակ, երբ մենք միանգամ ընդմիջտ կը հրաժարունք ռուսական օրինետացիայից: ...Իր փրկության համար Հայաստան ունի մի ճանապարհ - գտնել անմիջական կերպով մի ընդհանուր լեզու իր հարևանի՝ բուրժի հետ: Եթե հայ ժողովուրդը կամենում է պահել ֆիզիկական գոյությունը հարատևորեն, նա պետք է ունենայ ոչ թե Ռուսական, այլ բուրժուական օրինետացիա: Եվ եթե հայ ժողովուրդը վերջին համաձայնագրական պատերազմի ժամանակ չունենար ռուսական օրինետացիա, այլ լիներ բուրժուի հետ, առանց վերապահության, ամենայն հավանականությամբ նա խուսափած կը լիներ կոտորածներից և նրա դուրսը վրացիներից էլ ավելի լավ կլիներ: ... Ամեն մի օտար միջամտություն, մանավանդ ռուսների միջամտությունը, կարող է միայն վնասակար լինել հայ և բուրժ ժողովուրդների հարատև խաղաղեցման համար... Մինչդեռ հայ ժողովուրդը, ինչպես և բուրժ ժողովուրդը, կարող է հարատև

հաշտութեան: Բավական է ինչքան խաբուեցանք օտարներից»³:

Միանգամայն ճիշտ համարելով այն տեսակետը, որ հայ ժողովուրդն իր ազգային խնդիրները լուծելիս պետք է միայն կամ զերազանցապես հենվի իր սեփական ուժերի վրա, սույն աշխատության հեղինակը միաժամանակ կտրականապես մերժում է Ա. Չիլինգարյանի, Ս. Վրացյանի և նրանց հետ համախոհ գործիչների՝ հայության կողմից բուրժական օրինետացիա որդեգրելու անհրաժեշտության մասին մտքերը:

Եվ այսպես, Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը կնքված էր, և դրանով պատերազմը Հայաստանի և Թուրքիայի միջև համարվում էր ավարտված:

Պայմանագրի երկրորդ կետում նշված էին Հայաստանի հետ Թուրքիայի սահմանները: Նախիջևանի, Շարուրի և Շահբախտի շրջաններում հետագայում պետք է անցկացվեր հանրաքվե, և դրա միջոցով հաստատվեր հատուկ վարչություն, ըստ որի՝ Հայաստանը պարտավորվում էր չմիջամտել այդ վարչակարգին, «անկախ այն բանից, թե աղմինիստրացիան որ կողմը կրեքվի: Այդ շրջանները ժամանակավորապես գտնվելու են Թուրքիայի պաշտպանության տակ»⁴:

Այս կետում հատկանշական է «անկախ այն բանից, թե աղմինիստրացիան որ կողմը կրեքվի» արտահայտությունը: Այստեղ նկատի է առնվել երկու կողմ՝ Թուրքիան և Խորհրդային Ադրբեջանը: Երրորդ կողմը Հայաստանն էր: Քննադականների համար կարևորն այն էր, որ այդ տարածքները չտանն Հայաստանի կազմի մեջ, անկախ այն բանից, թե Հայաստանում ովքեր են լինելու իշխանության գլխին՝ դաշնակցականները, թե՛ կոմունիստները: Միաժամանակ նրանց համար կարևոր չէր, թե Շարուր-Նախիջևանն ու Շահբախտը ում կանցնեն՝ Թուրքիայի՞ն, թե՛ Ադրբեջանին: Նրանց համար դա սկզբունքային հարց չէր, սկզբունքայինը այդ տարածքները Հայաստանից խլելն էր:

Պայմանագրի մեջ նշված էր (կետ 11), որ «Թուրքիայի... կառավարությունը պարտավորվում է Շարուր - Նախիջևան - Շահբախտ-Ջուլֆայի վրայով Հայաստանին ազատ տրանզիտ տրամադրել դեպի Պարսկաստան և Մեքքա»⁵: Թուրքական կողմի այս «պարտավորությունը», ինչ խոսք, խաբուություն էր: Չլուսելով արդեն Հայաստանի հանրապետության տապալված կառավարության մասին՝ ասենք, որ շուտով բուրժական իշխանությունները Հայաստանի խորհրդային կառավարության առջև հարուցելու էին խոչընդոտներ, որպեսզի խափանեն առևտրական կապերը Խոր-

¹ Տե՛ս /Է. Գարրինյան, Կանխիկ գրված (փյուսններ իմ յուշերեն), «Հայրենիք» ամսագիր, 1961, թիվ 3(421), էջ 27:

² Կույն տեղում, էջ 26:

³ «Նստաթ», 1920, 20 նոյեմբեր:

⁴ «Հայաստանի միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության վառարարիկներ (1828-1923)», էջ 684:

⁵ Կույն տեղում, էջ 486:

իրդային Հայաստանի և Պարսկաստանի միջև, արզևրներ էին ստեղծելու, որ Հայաստանը յօգուվի Շարուր-Շահախառ-Նախիջևան-Ջուլֆա-Թավրիզ երկաթգծից: Ինչ վերաբերում էր բուրքական կողմի «սեմահոգոթյանը», այն է՝ Հայաստանին «ազատ տրանզիտ տրամադրելու» դեպի... Մերքա, ապա դա առնվազն հնչում էր որպես հեզնանք, քանի որ հայերը, իբրև քրիստոնյաներ, բնավ կարիք չունեին հասնելու մուսուլմանական հեռավոր սրբավայրը:

Պայմանագիրն ամբողջությամբ ստորագուցիչ էր հայ ժողովրդի համար. նրա առանձին կետեր ուղղակի ծաղրում էին «պայմանավորվող» մյուս՝ հայկական կողմին: Վերջինս համաձայնում էր (կետ 4) «բացի քերև և երկրի կարգն ու անվտանգությունը պաշտպանելու համար բավարար քանակությամբ զենք ունեցող ժանդարմերիայից, սահմանների պահպանության համար չունենալ այլ ռազմական ուժ, բացի 1500 զինվորից բաղկացած ֆոկատից՝ 8 խեռային կամ դաշտային հրանոթով և 20 զնդացիքով: Ձիմապարտությունը Հայաստանում պարտադիր չի լինի... Հայաստանին իրավունք է վերապահվում քերղեր (ամբողջություններ) կառուցել և այնտեղ դնել ծանր հրանոթներ... այնպիսի քանակությամբ, որը նա հարկավոր կհամարի, պայմանով, որ չդնի 15-սանտիմետրանոց տրամաչափի և հեռահար հրանոթներ, որոնք գործադրվում են ինչպես հայկական, այնպես էլ ուրիշ քանակներում»¹: Մի այլ կետով (կետ 10) Հայաստանի՝ արդեն իշխանությունից հեռացած կառավարությունը հանձն էր առնում՝ «Ապահովել մուսուլմանական բնակչության իրավունքները հանրապետության տերիտորիայում և մուսուլմանական բնակչության կրոնական ու կուլտուրական զարգացումն ապահովելու նպատակով... ոչնչով չարգելակել այդ [ներանց համայնքների] կազմակերպումը, մոֆտիների անմիջական ընտրությունների իրավունքը, որոնց հաստատելու է գլխավոր մոֆտին, որին ընտրում են տեղական մոֆտիները և Թուրքիայի... կառավարության շեյխուլ-խայանը»²:

Եվ այսպես, Հայաստանի իշխանությունները ոչ միայն իրավունք չունեին միջամտելու երկրի մուսուլմանական բնակչության ներքին գործերին, այլև պարտավոր էին ոչ մի արզևր չհարուցել այդ բնակչության կրոնական և սնկուրային գործունեության ճանապարհին: Այլ խոսքով՝ Հայաստանում բնակվող մուսուլմանների ղեկավարությունը փաստորեն անցնում

էր Թուրքիային: Բայց առավել ստորագուցիչը պայմանագրի 12-րդ հոդվածն էր, որն ազդարարում էր, քն Թուրքիային իրավունք է վերապահված «ռազմական միջոցներ ձեռք առնել Հայաստանի... տերիտորիայում»³:

Հայաստանի իրավունքները «չխախտող» կողմը, այսպիսով, իրավունք էր ստանում ցանկացած դեպքում ուսնատակ տալ Հայաստանի դեռևս չօկուպացված մասը, ավելին՝ այնտեղ ցանկացած ժամանակ ռազմական գործողություններ ձեռնարկել, եթե ինքը դրա կարիքը կզգա:

Եվ այսպես, Հայաստանում իշխանությունը Հեղկոմին հանձնելուց 16 ժամ հետո կնքված Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով Հայաստանը փաստորեն դառնում էր Թուրքիայի ձայնագուրկ վասալը:

Հայաստանի Հեղկոմը հենց առաջին օրերից ընդհարվեց ոչ միայն երկրում ստեղծված տնտեսական ծանր կացության, այլև բուրքական իմպերիալիստական անպատկառ քելադրանքի և դրանից բխող միջազգային և ներքին կարգի անասելի բալդությունների հետ:

1920թ. դեկտեմբերի 7-ին Խորհրդային Հայաստանը հրաման արձակեց հանրապետության ժողովրդական կոմիսարների կազմի մասին: Հրամանի համաձայն՝ Հայաստանի Հեղկոմի նախագահ Ս. Կասյանը միաժամանակ նշանակվում էր գյուղատնտեսության ժողովրդական կոմիսար, ներքին գործերի և արտաքին առևտրի ժողկոմ նշանակվեց Ի. Դովլաթյանը, արտաքին գործերի և պարենավորման՝ Ա. Բեկզադյանը, ռազմական գործերի՝ Ա. Նուրիջանյանը, աշխատանքի և սոցիալական ապահովության՝ Հ. Կոստանյանը, արդարադատության՝ Ս. Բաղդատյանը, ֆինանսների ժամանակավոր ժողկոմ՝ Ե. Երզնկյանը, ճանապարհային հաղորդակցության և փոստ-հեռագրի ժողկոմ՝ Ռ. Ոսկանյանը⁴:

Հանրապետության կառավարությանը վիճակված էր լարված, դրամատիկ պահերով լի ծանր աշխատանք:

Եթե Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումը դրական արձագանք էր գտել ժողովրդի տարբեր խավերում, եթե նույնիսկ Դաշնակցություն կուսակցության և Հայաստանի Հանրապետության նախկին պետական ու հասարակական գործիչներից շատերը ցանկություն էին հայտնել համագործակցել խորհրդային իշխանության, խորհրդային Հայաստանի կառավարության հետ, ապա միանգամայն ուրիշ, տրամազծորեն հակառակ դիրք բռնեցին Նժդեկը և զանգեզուրցիները:

Հայաստանի Հանրապետության անկումով ավելի ծանրացավ

¹ «Հայաստանը միջազգային ղեկավարություն և սովետական արտաքին քաղաքականություն փաստաթղթերում (1828-1923)», էջ 684:

² Նույն տեղում, էջ 686:

³ «Հայաստանը միջազգային ղեկավարություն և սովետական արտաքին քաղաքականություն փաստաթղթերում (1828-1923)», էջ 686:

⁴ ՀՀ Հիստորիա, ք. 1022, ց. 8, գ. 187, ք. 5:

Մյունիքի դրույունը. այն այժմ կտրված էր ամբողջ աշխարհից: Չանգեզուրի ապստամբ ուժերը որոշեցին մինչև վերջ պայքարել Հայաստանում հաստատված խորհրդային կարգերի դեմ իրենց այդ դիրքորոշումը պատճառաբանելով մի շարք հանգամանքներով:

Նժդեկը գտնում էր. առաջին՝ հենց նոր վերջացած բուրք-հայկական պատերազմում բոլշևիկները և քեմալականները դաշնակիցներ են եղել, հետևապես, ինչպես բուրքերը, այնպես էլ բոլշևիկները հայ ժողովրդի թշնամիներն են:

Երկրորդ, հակառակ Ա. Չիլինգարյանի և Հ. Յ. Դաշնակ-ցուրյան ուրիշ գործիչների այն տեսակետին, թե Հայաստանի անկախությունը փրկելու համար պետք է փոխել Թուրքիայի նկատմամբ հայության ունեցած դիրքը և Ռուսաստանից կտրվելով սերտացնել կապերը Թուրքիայի հետ, Նժդեկը վճռականապես հանդես էր գալիս այդ տեսակետի դեմ գտնելով, որ հայ ժողովուրդը իր ազատությանը կարող է հասնել միայն այն դեպքում, եթե իր հույսը կապի սեփական ուժերի հետ, կարողանա զենքով պաշտպան կանգնել իր հայրենիքին:

Երրորդ, Նժդեկը և նրա կողմնակիցներն այն տեսակետին էին, որ դարեր շարունակ պետությունը կորցրած հայ ժողովուրդը, հանձին Հայաստանի Հանրապետության, վերջապես ձեռք էր բերել իր պետականությունը, որը կործանվել է բոլշևիկների և քեմալականների միացյալ ջանքերով:

Վերջապես, չորրորդ, ապստամբները հայտարարեցին, որ իրենք չեն հավատում Լեոնային Դարաբաղը, Չանգեզուրը և Նախիջևանը Խորհրդային Հայաստանի տարածքներ համարելու մասին Ադրբեջանի կառավարության ղեկավարացիային: Նրանք պնդում էին, որ դա մուսուլմանական-բոլշևիկյան հերթական խաղ է, որի նպատակն է բուլացնել Չանգեզուրի պայքարող հայության զգոնությունը, ժամանակ շահել և հարմար պահին այդ տարածությունները միացնել Ադրբեջանին:

Ելնելով այդ ամենից Նժդեկը գտնում էր, որ պայքարը, որքան էլ այն ողբերգական լինի, պետք է շարունակել մինչև վերջ, մինչև որ ամուր երաշխիքներ ստեղծվեն այդ խոստումները կատարելու համար:

Հայաստանի կարմիր բանակը վերակազմելու մասին 1920թ. դեկտեմբերի 2-ի Դրոյի և Սիլինի հրամանի հիման վրա, բնականաբար, Խորհրդային Հայաստանի կարմիր բանակի գորամիավորումներ էին հայտարարվում նաև Հայաստանի Հանրապետության նախկին կանոնավոր բանակի այն զորամասերը, որոնք գտնվում էին Չանգեզուրում: Բայց Նժդեկի հրամանատարության տակ եղած զորամասերի պետերը, իմանալով հիշատակած հրամանի մասին, հայտարարեցին, որ իրենք հավատարիմ են մնալու իրենց հրամանատարին տված զինվորական երդմանը և

չեն ենթարկվելու խորհրդայնացված Երևանից եկած զինվորական և այլ կարգի հրամաններին:

Նժդեկին հավատարիմ ուժերի վճռականությունը կրկնապատկվում էր Լեոնային Դարաբաղից, Ռուխից, Քուրդիստանից, Նախիջևանից Չանգեզուր հասած լուրերից: Մեկը մյուսից տագնապալի այդ լուրերը ցույց էին տալիս, որ հայ ժողովրդի դեմ բուրք-ադրբեջանական դավերը ոչ միայն գնալով չեն թուլանում, այլև նոր երանգներ և ծավալներ են ստանում Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաղթանակից հետո:

Քեմալական «բոլշևիկները» և ադրբեջանցի ղեկավարներից շատերը ցույց տալով, թե ողջունում են Հայաստանի խորհրդային իշխանության հաստատման փաստը, իրականում մեծապես դժգոհ էին իրադարձությունների ընթացքից: Նրանք լավ էին ըմբռնում, որ Հայաստանի խորհրդայնացումով իրենք զրկվում են նրա հետ ցանկացած ձևով վարվելու հնարավորությունից, քանի որ, որքան էլ թուրքամետ էր Մոսկվան, Երևանի նոր իշխանությունը հայ ժողովրդի համար դառնում էր պաշտպանական վահան: Ինչ խոսք, բուրքերը կցանկանային այսուհետև նույնպես Հայաստանը տեսնել հակաբոլշևիկյան ճամբարում անպաշտպան և լքված:

Մինչ Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատվելը՝ քեմալական զավթիչները, ինչպես վերևում ասվեց, տարածում էին այն սուտը, թե իրենք Հայաստանի և հայերի հետ այլևս ոչ մի հաշիվ չունեն, որ իրենց հաշիվները դաշնակների հետ է, և եթե վերջիններս հեռանան իշխանությունից, ապա իրենք կդադարեցնեն մարտական գործողությունները: Բայց Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո քեմալականները չդադարեցրին հայ ժողովրդի դեմ իրենց դավերը: Այժմ նրանք սկսեցին տարածել նոր վարկած, թե Հայաստանի նորահաստատ իշխանությունը կեղծ է, ըստ Լուրյան խորհրդային չէ, այլ դաշնակցական իշխանության մի տարբերակ՝ քողարկված բոլշևիզմի դրոշով: Եվ որպես ապացույց՝ նշում էին Հայաստանի առաջին խորհրդային կառավարության մեջ դաշնակների ղեկավարներից մեկի՝ Դրոյի ներկայությունը: Պարզ է, որ բուրքերը դա անում էին, որպեսզի անհրաժեշտ հող նախապատրաստեն Հայաստանի դեմ նոր գործողություններ ձեռնարկելու համար:

Դուրս գալով «բոլշևիզմի» ժխաձաձկույթի ետևից, որով հաջողությամբ քողարկվել էին բուրք-հայկական պատերազմի ամբողջ ընթացքում, բուրքերը Խորհրդային Հայաստանի նկատմամբ բռնեցին անզիջում թշնամական դիրք:

Ստեղծված նոր պայմաններում քեմալականները դիմեցին բացահայտ գործողությունների: Նրանք, օրինակ, Նախիջևանում մուսավաթականների հետ անպատիժ հաշվեհարդարներ էին տեսնում խաղաղ հայ բնակչության հետ, շարունակում էին քայանք,

րոնաբարություններն ու սպանությունները: Անելանելի վիճակի մեջ ընկած Նախիջևանի երկրամասի հայկական գյուղերի բնակիչները, ինքնապաշտպանության միջոցներ և հնարավորություններ չունենալով, ըստ Լուրյան հանձնված էին թուրք-ադրբեջանական արյունաբերությունների ողորմածությանը: Գրա ցայտուն օրինակը Նախիջևան գավառի Գողթանի հայ բնակչության վիճակն էր:

1920 թ. վերջին ամիսներին հայոց պատմական Գողթանից մնացել էր միայն 6 գյուղ՝ մոտ 5000 բնակչությամբ, որը շուրջ երեք տարի անասելի զրկանքների, նեղությունների, կոտորածների գեղեցիկ միջով անցնելով, շարունակում էր քարշ տալ իր գոյությունը:

Վատահորեն կարելի է ասել, որ այդ ժամանակ Անդրկովկասում թերևս չկար մեկ այլ վայր, որի բնակչությունը ենթարկվեր այնպիսի ահավոր զրկանքների ու դաժան փորձությունների, որպիսին երբեմնի լիառատ ու փարթամ Գողթանի գյուղացիությունն էր: Մարդիկ այստեղ հացի փոխադրեն ընկույզի կճեպ էին ուտում, շրջում էին բոբիկ ու ցնցոտիների մեջ՝ վաղուց մոռացած ճրագը, օճառի, յուզկու գործածությունը: Գողթանցի հայը ստիպված էր կտրել 12 հազար ոտնաչափ բարձրություն ունեցող Կապուտջուղը (Վափուջուղ), անցնել 50 վերստ ճանապարհ, հասնել Կափանի գյուղերը և այնտեղից, երե հաջողվեր, տանել մի շալակ գարի՝ երեխաներին սովից փրկելու համար:

Այդ անտանելի պայմաններում նույնիսկ, Գողթանի երիտասարդությունն ինքնապաշտպանության համար գիշեր-ցերեկ զիրքերում էր՝ օրհասական կռիվ մղելով հարևան թուրքերի և օսմանյան թունադատիչների դեմ:

Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման լուրն առնելուց անմիջապես հետո Գողթանի գյուղացիությունն իր ներկայացուցչին՝ Քրիստափոր Տեր-Մկրտչյանին ուղարկեց Երևան՝ «մի ճար անելու» խնդրանքով: «Հայաստանի քանվորագյուղացիական խորհրդային իշխանության ուշադրությունն ենք հրավիրում այդ թշվառ տարրի վրա, -ասվում էր գողթանցիների խնդրագրում, որ իր հետ տարել էր պատվիրակը: - Դանդաղելը հավասար է Գողթանի բնակչության խաղաղ ոչնչացման: Ճանապարհի բաց արեք, հաց և հագուստ ուղարկեք Գողթանի սոված ու մերկ գյուղացիության համար»¹:

Բայց Հայաստանի խորհրդային կառավարության ձեռքը չէր հասնում Գողթանին: Տեր-Մկրտչյանը Երևանում իշխանության ժարմիհներից անեն անգամ լսում էր նույն պատասխանը. «Հարկ է մի քիչ էլ սպասել, շուտով կոնֆերանս կլինի, որտեղ տաճիկների հետ կքննարկվի Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի վերանայման հարցը: Հայկական հողերը, այդ թվում Նախիջևանը, կվերադառնան

հայրենիքի գիրկը և այն ժամանակ ինքնաբերաբար արմատապես կլուծվի նաև հայկական Գողթանի հարցը»:

Եվ Գողթանի պատվիրակը սպասում էր: Սպասում էին գողթանցիները...

Այդ օրերին Նախիջևանի գավառի հայերի վիճակը ճշմարիտ է ներկայացրել այնտեղի արտակարգ կոմիսար, կոմունիստ Բ. Վելիբեկովը: Նա նշում էր, որ Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաղթանակը «մեծ հարված եղավ» «հեղափոխական» Թուրքիային²: Թվում էր, թե պետք է հակառակը լիներ, որովհետև խորհրդային դարձած Ադրբեջանի կողմին կյանքի էր կոչվել Խորհրդային Հայաստանը: Այդ նոր պայմաններում սպասելի էր, թե պիտի վերանան կամ մեղմանան նրանց միջև եղած հակասությունները՝ հող ստեղծելով խորհրդային երկու հանրապետությունների համագործակցության համար: Բայց միայն թվում էր: Բանն այն է, ասում էր Նախիջևանի արտակարգ կոմիսարը, որ Թուրքիայի «վերաբերմունքը» դեպի Խորհրդային Հայաստան մնաց այնպես անփոփոխ, ինչպես դաշնակցական Հայաստանի նկատմամբ էր³: Գրան հակառակ, փոխվեց քեմալականների վերաբերմունքը Նախիջևանի շրջանի հայ կոմունիստների նկատմամբ, «որոնց հետ նրանք երկ վարելամություն էին անում, իսկ այսօր սկսեցին նայել իբրև դաշնակների վարձկանների»⁴:

Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատումը Նախիջևանում գտնվող թուրքերի մոտ տագնապ էր առաջացրել նաև այն պատճառով, որ գավառն արդեն դիտվում էր իբրև Հայաստանի անբաժանելի մաս: Ահա թե ինչու, այնուհետև նշում էր Բ. Վելիբեկովը, թուրքերն այն «չկարողացան սառնարյուն նայել Խորհրդային Նախիջևանին»: Նա գրում էր, որ «միջնադարյան բոլոր սարսափները, որոնք քայքայված երկրամասի գլխին խաղացել էին նրանց հրամանատարներն ու ասկյարները, նորից կյանքի կոչվեցին, այն է՝ փախստական կանանց րոնաբարություններ, կողոպուտ, սպանություն, կոմունիստների հալածանք»⁵:

Քեմալականների գլխից դուրս չէր գալիս Նախիջևանի գավառը Թուրքիային կցելու միտքը: Արդեն 1920թ. դեկտեմբերի երկրորդ տասնօրյակին, այնուհետև գրում էր Բ. Վելիբեկովը, թուրքերը «խորհրդային իշխանությունների հետ սկսեցին բացելիքաց սակարկել Նախիջևանի երկրամասի համար, վկայակոչելով դաշնակների հետ կնքված պայմանագիր»⁶ (սուսը Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի մասին է - Ա.Ս.):

¹ Աշոցի ժող., է. 85, ց. 14, գ. 108, ք. 4:

² Նույն տեղում, ք. 3:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ «Կոմունիստ» (Երևան), 1920 թ. 26 դեկտեմբերի:

Նախիջևանի գավառի գավառները բուրբերի համար ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեն։ Այդ տարածքը նրանք դիտում էին որպես մի հարմար միջանցիկ ուղի՝ Ադրբեջան, Դաղստան և Հյուսիսային Կովկաս գնալու, իսկ Հյուսիսային Իրանի վրայով՝ Միջին Ասիա քափանցելու համար։ Ահա թե ինչու, գավառում քենալականների կոնկրետ գործողություններն անմիջականորեն ուղղված էին այդ ռազմավարական նպատակի իրականացմանը կամ այդ նպատակի ճանապարհի հիմնական խոչընդոտներից մեկի՝ Հայաստանի հետագա բուլացմանը, և եթե հնարավոր էր վերագծանը։

Գրանով էր թելադրված քենալականների սանձարձակ պահվածքը Նախիջևանի գավառում։ Օգտվելով ստեղծված բարդ իրադրությունից՝ Նախիջևանում գտնվող քենալական զորքերը գավառից երկրամասի Շահրախտի և Շարուրի շրջանները, որոնք ՌԱՖՆՀ և Հայաստանի Հանրապետության միջև կնքված համաձայնագրով բողոքել էին Հայաստանին։ Քենալականները Մակուի սարդարից լկտիաբար պահանջեցին անհապաղ դադարեցնել առևտուրը Խորհրդային Հայաստանի հետ, չնայած Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով հանձն էին առել «Շարուր - Նախիջևան - Շահրախտ - Ջուլֆայի վրայով Հայաստանին ազատ տրանզիտ տրամադրելի դեպի Պարսկաստան...»։ Միաժամանակ նրանք Նախիջևանից ուղիներ էին որոնում աջակցելու Ադրբեջանի ապստամբ ուժերին, որոնք հակախորհրդային դրոշով այդ հանրապետության տարբեր վայրերում ոտքի էին ելել՝ նպատակ ունենալով վերականգնել մուսավարական ռեժիմը։

Ինչ խոսք, այս ամենի մասին Չանգեզուրի քնակչությունը այս կամ այն կերպ տեղյակ էր դառնում, և դա մեծապես ազդում էր նրա քաղաքական տրամադրությունների վրա՝ նպաստավոր հող ստեղծելով Նժդեհի շուրջը զանգեզուրցիների նորանոր շերտերի համախմբման համար։

Միսիանից Գորիս վերադառնալուց հետո Նժդեհն այստեղ երկար չմնաց, այլ անմիջապես մեկնեց Դափան։ Ամենուրեք, որտեղ նա լինում էր՝ Միսիանում, բուն Չանգեզուրում թե Կապարգողորում, ժողովուրդը նրան խանդավառ ընդունելություն էր ցույց տալիս, հիանում նրա կերպարով, ոգևորվում բոցավառ ելույթներով ու ճառերով։

Ապստամբության ղեկավարն այնտեղ էր, որտեղ ժողովուրդն էր, քաղմաչարչար, բայց՝ հերոսական։ Օրական մի քանի անգամ նա հանդիպումներ էր ունենում տարբեր գյուղերի հասարակության հետ, հիացմունքով ընդունում վճռականությամբ տոգորված քաջակրող զանգեզուրցիների երդումներն առ այն, որ իրենք մինչև

«Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռեյտայան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում»։ Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 410։

արյան վերջին կարիքը կռվելու են բուրբ-բուշխիկյան միացյալ ուժերի դեմ, որ պատրաստ են մեռնելու, բայց երբև ծնկի չգալու քչնամու առջև։

Գյուղացիների բռուցիկ հանրահավաքներում, գործառնում Նժդեհի՝ այդ օրերին արտասանած անհամար ելույթներն ու ճառերը, հարազատ ժողովրդի հետ նրա գրույցները, նրա գրությունները, նամակներն ու կոչելը ոչ միայն բացահայտում էին մեծ հայի հոգևոր և քարոշական հզոր կերպարը, այլև ցույց էին տալիս, որ հանձին նրա հայ ժողովուրդն ունի պետական ու քաղաքական խոշորագույն գործիչ և տաղանդավոր գործարար, որը նույնիսկ ազգի համար այդ ողբերգական պահին ունակ է նրան կորով և ուժ ներշնչել՝ դիմագրավելու քչնամիներին։ Հանձին Նժդեհի՝ զանգեզուրցիները տեսնում էին ազգային մի գործիչ, որն արմատապես տարբերվում էր հայ իրականության մեջ եղած բոլոր գործիչներից՝ իր հայացքներով, դեպքերն ու երևույթները վերլուծելու և ճշտորեն գնահատելու բացառիկ կարողությամբ, մտքի պարզությամբ, իր ժողովրդի հետ ձուլված լինելու իրողությամբ, տաղանդավոր խոսքով ու գրչով։ Նժդեհը ոչ միայն ռազմական ու պետական մեծ գործիչ էր, այլև մեծ մտավորական, որի մտքերը, ասույթները, փիլիսոփայական ընդհանրացումները, ազգային առողջ գաղափարները գալիք տարիներին ու տասնամյակներին նորահաս սերունդներ պիտի դաստիարակեին և պիտի ընկնեին հայ ժողովրդի ազգային գաղափարի հիմքում։

Չրնկճվել և մինչև վերջ մաքառել ազգային սուրբ իդեալների համար՝ այս էր այն օրերին զանգեզուրցիների քաջարձակ գաղափարը։

Ժողովրդի հերոս գավակ Պողոս Տեր-Դավթյանի մահացու վիրավորվելը Միսիանում, ապա և մահը խոր վիշտ էր պատճառել ողջ Չանգեզուրին։ Կորուստը անփոխարինելի էր, չկար այլևս Նժդեհի նվիրյալ զինակիցը, լեռնաշխարհի հարազատ գավակը, հայոց բազում քաջերից մեկը, որի գերագույն նպատակը նույնպես իր քաղմաչարչար ազգին անմնացողը նվիրումով ծառայելն էր։

Բայց կյանքը շարունակվում էր։ Նժդեհը նահատակ Տեր-Դավթյանին փոխարինելու ուղարկեց իր հավատարիմ մարդկանցից մեկին՝ արիեստավարժ զինվորական, կապիտան Թորոսյանին։

Դեկտեմբերի 5-ին Նժդեհը Դափանի հանքերից Միսիանի հերոսական ժողովրդին ուղղում է հետևյալ կոչը.

«Ինչ, հետևելով ապստամբ Դափանի օրինակին, քոբափեցիք բուշխիկ-ադրբեջանական լուծը և ստեղծեցիք ձեզ համար ազատ ու անկախ կյանք։ Փառք ու պարծանք ձեզ։ Հարգանք ձեր տված զոհերին ու թափած սրբազան արյունին։ Խեղճացած, բայց չար քչնամին մինչև ձեր ապստամբությունը անարյուն կոտորածով

էր բնաջնջում ոչնչացնում ձեզ՝ խելով ձեզնից ձեր գեւոր, ձեր դեկավարներին, ձեր արյուն քրտինքով ձեռք բերած մի կտոր հագր, միացած՝ աշխարհի ամորն ու անեծքը հանդիսացող օսմանյան ջարդարար ասկյարներին՝ նա փորձեց նորից ձեր վզին դնել բռնության յուծը:

Այդ փորձի ժամանակ, որը շնորհիվ ձեր անօրինակ բաջուրյան դարձավ պարտություն բշնամու համար, վիրավորվեց մեր պաշտելի Պողոսը և մի քանի օր անց վախճանվեց:

Փառք այդ մեծ ու հերոս նահատակին:

Այսօրվանից Պողոսի որբացած գործնաւոր հանձնում եմ շտաբս կապիտան Թորոսյանին, որին արդեն հրամայված է անցնել Սիսիան: Լիախոյս եմ, որ դուր, քաջանուն սիսիանցիներդ, քն ու բիկունք կր հանդիսանար ձեր նոր հրամանատարին:

Աստված և իմ հոգին ձեզ հետ»¹:

Նժդեհի կոչը լայնորեն տարածվեց Սիսիանի բնակչության շրջանում: Գյուղական համայնքների ժողովներում և հավաքներում սիսիանցիները ելույթներ էին ունենում, երգվում մինչև վերջ հավատարիմ մնալ իրենց ընտրած պայքարի ուղուն, անսակարկ կատարել հրամանատարի բոլոր կարգադրությունները:

Նժդեհը Ղափանից նորից Սիսիան անցավ հանդիպելու ժողովրդին: Ամենուրեք նրա երևալը վերածվում էր խանդավառ ցույցերի: Նրան էին ուղղված հազարավոր մարդկանց հայացքները, որոնք հանձին նրա տեսնում էին իրենց խորհրդատուին ու փրկարար առաջնորդին:

Դեկտեմբերի 12-ին, երբ Նժդեհը այցելել էր Սիսիանի շրջանի Դարպասի ձորի գյուղերը, այդ գյուղերի հայ կանայք ու օրիորդները հետևյալ խանդավառ գրությամբ ընդունեցին Չանգեզուրի հրամանատարին:

«Քաջարի հերոս Նժդեհին.

Ողջունում ենք ձեզ և բարի գալուստ ցանկանում: Սրկար կյանք և հաջողություն Ձեզ: Չորս ամսվա ընթացքին մեր կրած տանջանքներից ու բարբարոսների գազանային վերաբերմունքից հետո, վերջապես, Ձեր գալուստը բերեց մեզ մեծ ավետիք: Հայ կինը դարեր ի վեր գտնվելով ստրկության լծի տակ, չէ կարողացել ազատ արտահայտվել: Այսօր նա պարտավոր է ազատ շնորհակալություն հայտնել իր քաջարի հրամանատարին, որովհետև նա եղավ նրանց պատիվը վերականգնողը:

Կեցցե՛ք քաջ հրամանատարը:

Կեցցե՛ն նրա քաջարի զինվորները»²:

Սիսիանից գալով բուն Չանգեզուր՝ Նժդեհը Գորիս քաղաքից դեկտեմբերի 15-ին հրաման ուղղեց Չանգեզուրցիներին, որի նպա-

տակն էր ազատագրված շրջաններում հաստատել ամուր կարգուկանոն: Ահա հրամանը.

«Այսօրվանից Չանգեզուրը հայտարարում եմ զինվորական դրոբյան մեջ: Ընդամին, սահմանում եմ մահվան պատիժ դավաճանության, լրտեսության, պրովոկացիայի, սպեկուլյացիայի, կաշառակերության և նման քրեական ու քաղաքական հանցանքների համար: Հրամայում եմ բոլոր պաշտոնյաներին՝ զինվորական քե քաղաքական՝ լինել արթուն, աշխատել օրվա ընթացքում 24 ժամ և կանգնել իրենց կոչման բարձրության վրա»³:

1920թ. դեկտեմբերի 16-ին Խորհրդային Հայաստանի զինվորական կոմիսար Ավիս Նուրիջանյանը և Խորհրդային Հայաստանի կարմիր զորքերի հրամանատար Դրոն Գորիս եմ իղում կոչ՝ ուղղված Չանգեզուրի ապստամբներին:

«ԿՈՉ ուղիղ հեռագրաթելով՝ Երևան - Քեշիշքենդ - Չանգեզուր՝ գյուղացիությանը և հրամանատարությանը:

Թող հայտնի լինի բովանդակ Չանգեզուրին, որ Հայաստանը հայտարարված է խորհրդային հեղափոխական հանրապետություն: Հին կառավարությունը նետել էր երկիրը արյան ու արցունքի անդունդը: Չանգեզուրի բարձունքներում կռվելով կարմիր բանակի դեմ, դուր, այսպիսով, անգիտակցաբար խորացնում եք վիշտն ու դժբախտությունը ձեր ժողովրդի, որի միակ փրկությունը կախված է կարմիր բանակի և Խորհրդային Ռուսաստանի օգնությունից: Խորհրդային Ադրբեջանը զիջել է Խորհրդային Հայաստանին Չանգեզուրը, Դարաբաղն ու Նախիջևանը: Խորհրդային Ռուսաստանը, միմիայն նա է ընդունակ կանխելու այն վտանգը, որը սպառնում է դրսի ուժերի կողմից, և հաշտեցնելու ձեր ժողովրդին իր հարևանների հետ՝ վերականգնելով նրա իրավունքները: Հայաստանը քայքայված է, մենք կարող ենք վերականգնվել միայն այն օգնության միջոցով, որ ցույց կտան մեզ Խորհրդային Ռուսաստանը և Խորհրդային Ադրբեջանը: Առաջինն իր ուժեղ բանակով, իսկ երկրորդը՝ իր նավթով: Խորհրդային Ադրբեջանը հրաժարվեց Չանգեզուրից, Դարաբաղից և Նախիջևանից: Այսօր նա արդեն մեզ համար ուղարկում է նավթ, մանուֆակտուրա և մքերք: Մեր ժողովուրդը սուր կարիք է զգում երկաթուղագծերի բացման և խորհրդային իշխանության անրապնդման Անդրկովկասում: Ներկայումս ամբողջ Հայաստանում կազմակերպված է խորհրդային իշխանություն: Քաղաքական հակառակորդներից ոչ ոք չի հետապնդվում, բացի հին կառավարության անդամներից, որոնք հեղկոմի ձեռքով ձեռքակալված և հանձնված են ժողովրդական դատի: Մենք համոզված ենք, որ մեր բոլորի հարազատ Չանգեզուրը ևս կմտնի Խորհրդային

¹ Վ. Գևորգյան, Լեւոնհայաստանի երրամսաբար (1919-1921), էջ 122:

² ՀՀ Ն.Պ.ԳՊԸ, ք. 113, ց. 1, գ. 29, ք. 7:

³ Վ. Գևորգյան, Լեւոնհայաստանի երրամսաբար (1919-1921), էջ 123:

Հայաստանի մեջ, որպեսզի վերջ տրվի ամեն բշնամական գործողության կարմիրների դեմ, որոնք բարեկամական և եղբայրական հարաբերությունների մեջ են գտնվում Խորհրդային Հայաստանի կարմիր զորքերի հետ: Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը դիմել է կարմիր զորքերի հրամանատարությանը, որպեսզի յուր զենքը ետ քաշի Չանգեզուրի շրջաններից՝ այն համատուով, որ Չանգեզուրի գյուղացիությունը վերջ կտա կարմիրների դեմ բշնամական գործողության: Խորհրդային կառավարության անունից մենք հայտնում ենք կոխվներին բոլոր մասնակցողների ամնիստիա՝ համարելով այդ կոխվը կործանարար մեր ժողովրդի համար: Մենք կոչ ենք անում Չանգեզուրին՝ կանգնել Խորհրդային Հայաստանի դրոշակի տակ, մերձենալ Ռուսաստանին և Խորհրդային Ադրբեջանին: Մենք ազնվությամբ, բաց սրտով հայտարարում ենք մեր ժողովրդին, որ կարմիր զորքի դեմ հետագա կոխվները ձեռնտու են միայն հայ ժողովրդի բշնամիներին: Խորհրդային Հայաստանի անունից մենք կոչ ենք անում Չանգեզուրին՝ դիմել խաղաղ աշխատանքի: Պահանջում ենք անմիջապես դադարեցնել ամեն տեսակի պատերազմական գործողություն և ենթարկվել Հայաստանի խորհրդային իշխանության: Մույն հրամանը խախտելը մեր կողմից կնկատվի իբրև բշնամական գործողություն՝ ուղղված Խորհրդային Հայաստանի և նրա դաշնակից Խորհրդային Ռուսաստանի ու նրա կարմիր զորքերի դեմ:

Խորհրդային Հայաստանի Հանրապետության զինվորական կոմիսար՝

Ավիս

Խորհրդային Հայաստանի կարմիր զորքերի հրամանատար՝

Դրո

16 դեկտեմբերի 1920թ.»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, կոչում մի քանի անգամ հաստատ հավաստիացումներ են արված, թե Խորհրդային Ադրբեջանը Խորհրդային Հայաստանին է զիջել ոչ միայն Չանգեզուրը, այլև Նախիջևանը և Ղարաբաղը:

Սակայն այդ խնդրի նկատմամբ կոչի հեղինակների և Նժդեհի տեսակետների միջև ոչ մի նմանություն կամ շփման կետ չկար: Սրև Ավիսն ու Դրոն միանորոք են խանդավառված էին Չանգեզուրը, Նախիջևանը և Ղարաբաղը Հայաստանին զիջելու մասին

¹ «Միմտ գիրք», էջ 86-88, Դ. Գեղեմ. Իմ պատմական, էջ 5: Միմտ «Գրացյանը վերջում է, որ Կրու հետագայում անձամբ հաստատել է, որ «այս հետագիրը ըստ իր Ավիսի առաջարկությամբ և Կապանի ու Մուսլիսի հավանությամբ: Չանգեզուրիներին ամալվելի մասին ընդհանուր որոշում է տրվել իսկ հետագիրը շարադրել և ստորագրությունները դրել է Ավիսը ինքը» (Ա. Գրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 558-ի տողառակ):

բուշնիկների և Ադրբեջանի բուրքերի պարագլուխների տված խոստումներով, ապա հեռատես ու սրափ հայացքով դեպքերն ու իրադարձությունները խորությամբ բննող Նժդեհը դույզն-ինչ չէր կասկածում, որ դա բուշնիկյան և բեմայական հերթական խաբկանք է, և համոզված էր, որ բուրքը Հայաստանին կամավոր չի զիջի մի քիզ հող անգամ, եթե նա ստիպված չլինի զիջելու:

Կոչը խորացրեց Նժդեհի և Դրոյի միջև եղած հակասությունները, որոնք գնալով վերածվեցին անձնական բացահայտ հակակրանքի:

Չանգեզուրն ազատագրված էր, և այնտեղ հայոց կամքն էր իշխողը: Չարություն կամ Ավդալարում իրենց ուժերը վերախմբավորող և Չանգեզուրի դեմ նոր հարձակման նախապատրաստվող կարմիր բանակի գորամասերի հրամանատարների սպառնալից նամակ-գրությունները և Երևանից եկող հորդորներն ու կոչերը անկարող էին կոտրել Նժդեհի ու Չանգեզուրցի ապստամբների՝ իրենց երկրի անկախությունը պաշտպանելու վճռակամությունը:

Լեռնաշխարհի դրությունը օրհասական էր: Չճեռ էր արդեն՝ խստաշունչ ու դաժան: Հացի պաշարները սակավ էին, և բոլորին մտահոգում էր այն հարցը, թե ինչ է լինելու ժողովրդի դրությունը, եթե լիովին սպառվի պարենը: Բոլոր կողմերից շրջապատված Չանգեզուրը մահապարտի էր նման, որ կամավոր կառափնարան էր բարձրացել:

Միմոն Վրացյանը գրել է. «Չսփից ավելի աննպաստ ժամանակ կատարվեց Չանգեզուրի ազատագրությունը: Ազատվելով բուշնիկներից նա մնաց բոլորովին մենակ, կտրված ամբողջ աշխարհից, նաև՝ Հայաստանից, որը այդ միջոցին՝ պարտված տաճիկներից՝ արագ քայլերով գնում էր դեպի բուշնիզմ: Խորհրդային Ռուսաստանը՝ ազատ արտաքին և ներքին բոլոր ճակատներից՝ իր ամբողջ ուշադրությունը կենտրոնացրել էր Մերձավոր Արևելքի վրա և պատրաստվում էր խորհրդային կարգեր մտցնել նաև Անդրկովկասում: Ի՞նչ կարող էր անել հյուսիսից անհետք թափով խուժող ալիքի առջև մենակ մնացած Չանգեզուրցին:

Չնայած դրան, անխառն ոգևորություն և հավատ էր տիրում ամբողջ երկրում: Ժողովուրդը վստահ իր ուժերի վրա՝ վճռում է... սեփական ուժերով տնօրինել իր ճակատագիրը»²:

² Ա. Գրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 550:

Սյունիքի ինքնավարության ազդարարումը

Ազատ և ինքնուրույն ապրելու՝ զանգեզուրցիների բուռն ձգտումն ու զարմանալի համառությունն իր ցայտուն արտահայտությունը գտավ համազանգեզուրյան պատմական համագումարի հրավիրման և Ինքնավար Սյունիքի հռչակման փաստի մեջ:

Մինչ գավառի ռազմարադարական իրավական դրության վերջնական պարզվելը, երկիրը պետք է ապրեր ու կառավարվեր սեփական օրենքներով: Իսկ օրենքներ կարող էր ստեղծել ժողովրդի հավաքական կամըր: Անհրաժեշտ էր նաև ի մի բերել գավառում բոլոր-բոլշևիկյան զինված ուժերի դեմ անցած ամիսներին մղված արյունալի կռիվների արդյունքները, նաև՝ մշակել և ընդունել ապագա գործողությունների ծրագիրը: Այդ խնդիրներն էին, որ պետք է լուծեր Համազանգեզուրյան առաջին համագումարը:

Համագումարի նախապատրաստական աշխատանքները սկսվեցին 1920թ. դեկտեմբերի կեսերից: Գարեգին Նժդեհը և Գյուղացիական ժամանակավոր խորհուրդը գավառի բոլոր շրջաններ ուղարկեցին հեռախոսագրեր՝ պահանջելով հրավիրել շրջանային համագումարներ՝ նախապես այդ համագումարների պատվիրակներ ընտրելով գյուղական համայնքներում: Երջանային համագումարներին առաջարկվում էր քննարկման դնել Հայաստանում տեղի ունեցած հեղաշրջման և դրա նկատմամբ շրջանի քնակչության բուն դիրքի հարցը, ինչպես նաև ժողովրդական հիմունքներով ընտրել Համազանգեզուրյան համագումարի պատգամավորներ և նրանց Տաթև ուղարկել՝ համապատասխան մանդատներով:

Զանգեզուրի բոլոր շրջանների գյուղական համայնքներում ժամանակին անցկացվեցին ժողովներ, առաջադրվեցին, քվեարկվեցին և ընտրվեցին շրջանային համագումարների պատգամավորներ: Այդ համագումարներն իրենց հերթին ընտրեցին Համազանգեզուրյան առաջին համագումարի պատգամավորներ, որոնք մեկնեցին Տաթև:

Բացառությամբ էր կազմել Արևիքի (Մեղրու) շրջանը, որ հեռախոսագիրը հասել էր մեծ ուշացումով՝ դեկտեմբերի 21-ի երեկոյան:

Դեկտեմբերի 21-ի լույս 22-ի գիշերը Արևիքի բոլոր 14 հայկական գյուղերում տեղի են ունենում հասարակական ժողովներ, որոնք ընտրում են ներկայացուցիչներ և մանդատներով շտապ ուղարկում Մեղրի գյուղ՝ շրջանային գյուղացիական համագումարի: Դեկտեմբերի 22-ին բացված համագումարին 12 գյուղերից ներկա էին 68 պատգամավորներ: Բացակայում էին

⁵ Համազանգեզուրյան համագումարի և Ինքնավար Սյունիքի կազմավորման մասին, տես ՀՀ ԳԿԳՈՒ, ֆ. 113, ց. 1, գ. 30, ք. 25, գ. 37, ք. 98-129:

Կարճևանի և Ապկեզի ներկայացուցիչները:

Արևիքի գյուղացիական պատգամավորների համագումարի օրակարգի հարցերն էին. 1. Հայաստանում տեղի ունեցած հեղաշրջումը և Արևիքի ժողովրդի բուն դիրքը: 2. Համազանգեզուրյան համագումարին ներկայացուցիչներ ուղարկելու մասին:

Օրակարգի առաջին հարցի քննարկումից հետո ընդունվեց հետևյալ որոշումը.

«Բոլշևիկյան իշխանությունը բուն կերպով է փարափված հայ ժողովրդի վզին, Հայաստանը սովետական է հայտարարված տաճկական և ռուսական զորքի բռնցքի ճնշման տակ: Նորմալ պայմանների մեջ երբեք նման քաղաքական հեղաշրջում չէր կարող կատարվել Հայաստանում, ընդհակառակը, շատ անգամ հայ ժողովուրդը ցայտուն կերպով արտահայտել է, որ ինքը Ազատ և Անկախ Հայրենիք է ցանկանում: Եվ որովհետև բունկայական ստոր միջոցներով ժողովրդի վզին փարափված իշխանությունը տևական լինել չի կարող, որովհետև այդ իշխանությունը չի կարող վայելել ժողովրդի մեծամասնության հավատն ու վստահությունը. Արևիքի ժողովրդի ներկայացուցիչներս այն ամուր համոզումն ունենք, որ շատով Հայաստանի հայությունը ոտքի կկանգնի և զգվանքով դեն կշարտի այն լուծը, որ այսօր ակամայից ընդունել է իր վրա: Ոտքի կկանգնի նոր ցատուով, ցարդ ու փշուր կանի այն երկաթե կապանքները, որոնցով սովետական իշխանությունը կապկպել է իրենց և նորից Արարատյան սրբազան դաշտերի վրա կծածանի ազատ ու անկախ կյանքի կարմիր դրոշակը:

Արևիքի ժողովրդական ներկայացուցիչներս համոզված ենք, որ այս ապստամբությունը ավելի արագ կկատարվի, եթե Զանգեզուրը կանգուն մնա իր սահմանների մեջ: Իսկ ժողովրդի հոգին և հերոսական կամքն անրնկճելի է, այն է՝ ապրել ազատ: Այդ իսկ նկատառումներով Արևիքի ժողովրդական ներկայացուցիչներս դեկտեմբերի 22-ի ժողովում գտանք, որ մեր հորիզոնների վրա դեռ փրկության ճառագայթները ընդմիշտ չեն մարել, որ կա փրկության ճանապարհ, ուստի որոշեցինք պաշտպանվել մինչև վերջին հնարավորությունը»:

Արևիքի գյուղացիական պատգամավորական համագումարը որոշեց շրջանի կողմից Տաթևի համագումարին ներկայացուցիչներ ուղարկել Գավիթ Գավրյանին և Խաչատուր Գանիելյանին: Պատգամավորները Մեղրիից դուրս եկան նույն օրը՝ դեկտեմբերի 22-ին, քայց Ախր-Տաշտոնի ճանապարհին առատ ձյան պատճառով փակվել էր, և նրանք ստիպված էին ետ վերադառնալ ու դեկտեմբերի 23-ին անցնել Հանքերը:

Չկարողանալով հասնել Համազանգեզուրյան համագումարի

⁶ «Նժդեհի Գևանքն ու գործունեությունը, նշխարներ, վկայություններ», էջ 165-166:

բացմանը՝ պատգամավորները Հանքերից հեռախոսով Տաբև հղեցին Արևիքի գյուղացիական համագումարի որոշումը՝ ավելացնելով, որ արևիքցիները լի են անկոտրում վճռականությամբ. «թույլ չտալ ոչ մի օտար զորքի և օտար մարդկանց ներս խուժելը մեր երկրի սահմանները և խառնվելը մեր ներքին գործերի մեջ»¹:

Համագանգեզուրյան առաջին համագումարը բացվեց Տաբևի պատմական վանքում 1920թ. դեկտեմբերի 25-ին, կեսօրվա ժամը 2-ին:

Համագումարին ներկա էին Չանգեզուրի բոլոր շրջանների 69 գյուղերից ըստ բնակչության բվի ընտրված պատգամավորները, գավառի բոլոր շրջանային խորհուրդների 15 ներկայացուցիչները, Չանգեզուր-Գողթանի սպարապետ Գարեգին Նժդեհը, ընդամենը՝ 118 մարդ²:

Համագումարը բացում է բուն Չանգեզուրի Գյուղացիական ժամանակավոր խորհրդի նախագահ Տիգրան Մելիք-Հուսեփյանը և առաջարկում ընտրել համագումարի դիվանը:

Ծայնրերի մեծամասնությամբ համաժողովի դիվանի կազմում ընտրվում են Գեղեճն Տեր-Մինասյանը՝ նախագահ, Եզոր Հարությունյանը և Տիգրան Մելիք-Հուսեփյանը՝ փոխնախագահներ, Սամվել Մաշուրյանը և Նիկոլայ Դորունցը՝ քարտուղարներ:

Նիստը հայտարարելով բացված՝ նախագահ Գ. Տեր-Մինասյանը համառոտ բացատրում է համագումարի պատմական նշանակությունը, նշում անելիքները, որից հետո առաջարկում է համագումարի հետևյալ օրակարգը.

1. Ձեկուցում Հայաստանի քաղաքական անցողիկների մասին և համագումարի բռնելիք դիրքը.
2. Իրենց գործունեության մասին բոլոր շրջանային խորհուրդների գեկուցումները.
3. Ինքնավար Սյունիքի հռչակումը և նրա կառավարման ձևի որոշումը.
4. Ինքնավար Սյունիքի իշխանության կազմակերպումը (Սպարապետի հրավիրումը, Ինքնավար Սյունիքի պառլամենտի դիվանի, Ինքնավար Սյունիքի վերահսկիչ մարմնի ընտրությունները).
5. Իշխանության կենտրոնատեղի որոշումը.
6. Արտաքին քաղաքականություն (փոխհարաբերությունների մշակում Հայաստանի և Ադրբեջանի խորհրդային հանրապետությունների, Պարսկաստանի կառավարության և հարևան բուրքերի հետ).
7. Ինքնապաշտպանության հարց.

¹ «Աղիկ»: Կեսանի ու գործունեությունը, նշարներ, վարչություններ, էջ 166, ՀՀ ՆՊԿՊՈՒ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 37, ք. 127-128, տես նաև «Ազատ Միություն», էջ 58, Ա. Արաբեան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 626-627 (նավթի մասին):

² Տես Գ. Նժդեհի Իմ պատմականը, էջ 42, «Ազատ Միություն», էջ 44, ՀՀ ՆՊԿՊՈՒ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 37, ք. 120 շրջերև:

8. Պարենավորման հարց.

9. Պետական ծառայողների ուժիկների նորմաների որոշման հարց.

10. Մասնավոր խոշոր սեփականությունների պետականացում.

ա. վանքապատկան և եկեղեցական,

բ. խաների, բեկերի և մելիքների,

գ. արդյունաբերական ձեռնարկությունների պետականացման հարց.

11. Ընթացիկ հարցեր (որբանոցի, ցուլիականոցի բացման, նախկին կառավարություններից զանազան անձնավորությունների մոտ մնացած գումարների պահանջման հարց, դրամների գործադրության հարցը)¹:

Ինչպես տեսնում ենք, համագումարն ըստ էության նաև Սահմանադիր ժողովի դեր էր կատարում, քանի որ քննության էին առնվելու մի շարք հիմնական պետական սկզբունքներ, մասնավորապես որոշվելու էր նաև երկրի պետական կառույցի խնդիրը:

Օրակարգի հաստատումից հետո համագումարն անցավ դրանց քննարկմանը:

Նիստերն անցնում էին գործարար մթնոլորտում: Պատգամավորներն իրենց ելույթներում անդրադառնում էին գավառի բնակչությանը հուզող, առանց բացառության, բոլոր հարցերին, որոշակի առաջարկներ էին անում, պարզում իրենց ու ժողովրդի անելիքները:

Համարյա բոլոր ելույթ ունեցողները անդրադառնում էին Խորհրդային Ադրբեջանի կողմից Չանգեզուրի դեմ ձեռնարկվող բշնամական չղաղարող գործողություններին, գավառն իրեն ենթարկելու՝ այդ երկրի ղեկավարների ջանքերին, միաժամանակ առաջարկում էին պատրաստ լինել նոր հարձակումները զենքով դիմավորելուն, արգելք հանդիսանալու ադրբեջանցի բուրքերի նվաճողական նոր ձգտումներին:

Սյուս կողմից պատգամավորներն այն տեսակետն էին արտահայտում, որ Խորհրդային Հայաստանի նորաստեղծ իշխանությունը տվյալ իրադրության մեջ ի վիճակի չէ պաշտպան կանգնելու Չանգեզուրին, առավել ևս՝ անգոր է գավառը ընդգրկելու հանրապետության կազմի մեջ:

Ելնելով դրանից՝ պատգամավորներն առաջարկում էին Չանգեզուրն անջատված համարել Խորհրդային Հայաստանից, գավառը հայտարարել անկախ երկրամաս և նրա ինքնավարությունը պահպանել այնքան ժամանակ, քանի դեռ ամուր երաշխիքներ չեն ստեղծված այն Հայաստանի կազմի մեջ մտցնելու համար:

¹ ՀՀ ՆՊԿՊՈՒ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 37, ք. 121 և շրջերև, տես նաև «Ազատ Միություն», էջ 45-46, Ա. Արաբեան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 620-621:

Պատգամավորներն իրենց ելույթներում նկարագրում էին Չանգեզուրի տնտեսական ծանր վիճակը, ցավով նշում, որ վաղուց դադարել են աշխատելուց Դափանի պղնձահանքերը և ձուլարանը, փակվել են Գորիս քաղաքի մանր ձեռնարկությունները:

Ծայրահեղ անկման էր հասել գավառի գյուղատնտեսությունը: Որոշակի օրինակներով պատգամավորները ցույց էին տալիս, որ տևական կոիվները գյուղացիներին կտրում են առօրյա աշխատանքներից, խանգարում ժամանակին վար ու ցանք անել: Այդ պատճառով խոսքն էին մնացել դաշտերը, բարձիթողի՝ այգիները: Կեր չկար կովերի ու լծկանների համար, իսկ Որոտանի և Ողջիի ձորերում մակաղած ոչխարների սակավաթիվ ու նոսրացած հոտերն ամռան ամիսներին չէին բարձրանում սարերը, որովհետև այնտեղ անվտանգ չէր հովիվների կյանքը:

Երեք երկար տարիներ մեկուսացած լինելով դրսի աշխարհից՝ գավառի քնակչությունն իր գոյությունը պահպանում էր միայն ու միայն ներքին աղքատ միջոցներով՝ ամեն ինչում տնտեսելով, հաճախ ուղղակի գրկելով իրեն: Ծուկաներում չքացել էր կենսամթերքը: Լիովին դադարեցված էր ապրանքների փոխանակությունը գավառի սահմանակից շրջանների հետ: Փակվել էին Գորիսի հռչակավոր հարուստ խանութները, դատարկվել էին պահեստները: Արդյունաբերական ապրանքներ ընդհանրապես չկային: Գյուղացին մոռացել էր նավթի, օճառի, կտորեղենի մասին: Արը ամենաթանկ և հազվագյուտ ապրանքներից էր, քանի որ Նախիջևանից Չանգեզուր դրա տեղափոխելը կապված էր հսկայական ղժվարությունների, հաճախ էլ՝ կյանքը վտանգի ենթարկելու հետ: Երջանառության մեջ գտնվող անդրկովկասյան բոն թղթադրամները և Հայաստանի Հանրապետության չեկերը արժեզուրկ էին, չէին երաշխավորված որևէ տարադրամով, ուստի առևտուրը ոչ այլ ինչ էր, քան պարզ ապրանքափոխանակություն: Այդ ամենի մասին խոսում էին համագումարի պատգամավորները և առաջարկներ անում, թե ինչպես շտկել դրությունը¹:

Պատգամավորները երկար ու հանգամանալից քննարկեցին օրակարգի առաջին հարցը, սպա առաջարկվեց բանաձևի նախագիծ, որը քվեարկության դրվեց և ընդունվեց միաձայն²:

Բանաձևի արձանագրությունը սկսվում էր նրանով, որ զանգեզուրցի «մի շարք տակաձևների ու ազգուրացների» հրավերով, «առանց ազգաբնակչության կամքը և ցանկությունը հարցնելու» գավառ են մտել խորհրդային զորամասերը, որոնք իրենց ավերիչ ու քայքայիչ գործողություններով աշխատավոր

գյուղացիությանը ստիպել են՝ ընդամենը հինգ ամսում մինչև վերջին կարիլը դատարկել դառնության բաժակը: Խորհրդային զորքերի հրամանատարությունը «խլեց մեր վերջին պատառ հացը, բողեց մեզ մերկ ու զուրկ ամեն ինչից: Խորհրդային կառավարությունը իրեն հատուկ արյան բաղնիքներ սարքեց մեր գիտակից երիտասարդների նկատմամբ և տասնյակներով կոտորեց նրանց, չխնայելով մեր գրական վաստակավոր գործիչներ Խորենուն և Շիրինյանին և տարիներ շարունակ բանտերում տառապած Սարսնեթին: Առանց քննության և որոշ մեղադրանքների՝ մեր ռանչպար գյուղական երիտասարդներից տասնյակները գլխատվեցին ու փոսերը բափվեցին և վերջում իր հայակործան հաղթանակը կամենալով առաջ տանել՝ մեր գավառը մտցրեց 1000-ներով տաճկական ասկարներ»: Չկարողանալով տանել նման բարբարոսությունները, այնուհետև սաված էր բանաձևում, Չանգեզուրի աշխատավոր գյուղացիությունը ստիպված ոտքի կանգնեց և գավթիչներին դուրս վտնդեց երկրից:

Չբավականանալով Չանգեզուրում կատարած հանցագործություններով՝ ռուս և աղբրեջանցի բոլշևիկները Քենայի գլխավորած բուրքական հորդաներին «հրավիրեցին Հայաստան և Ալեքսանդրապոլի պատերի տակ ստիպեցին Հայաստանին ընդունելու այսպես կոչված «խորհրդային» իրավակարգը, մի ռեժիմ և ծրագիր, որոնց հետ չի կարող այլևս հաշտվել թե՛ մեր երկիրը և թե՛ բովանդակ հայ ժողովուրդը»:

Նկատի առնելով այդ ամենը և այն, որ Չանգեզուրը երեք տարուց ի վեր ապրել էր իր ներքին ուրույն կյանքով և այսուհետև էլ շարունակելու էր ապրել նույն կյանքով, Համագանգեզուրյան համագումարն իր այդ բանաձևով որոշեց.

«Չանգեզուրը հայտարարել ժամանակավորապես ինքնավար, մտցնելով հանրապետական իրավակարգեր, լինելով անկախ, մինչև քաղաքական հնարավորություն կունենա միանալու իր մայր երկրի՝ Հայաստանի հետ:

Ինքնավար Սյունիքի սահմաններն են Չանգեզուրի նախկին սահմանները»³:

Այնուհետև համագումարը քննարկում է օրակարգի երկրորդ հարցը, լսում է շրջանային բոլոր խորհուրդների համառոտ զեկուցումներն ու ելույթները, ի գիտություն է ընդունում կատարած աշխատանքը և հանձնարարում համագումարի ավարտից հետո լարել բոլոր ուժերը՝ ընդունված որոշումները կատարելու համար:

Պատգամավորներն անցնում են Ինքնավար Սյունիքի կառավարման ձևի որոշման խնդրին: Քանի որ հարցը արտակարգ կարևոր նշանակություն ուներ, ուստի ծավալվեց մտքերի լայն

¹ Տե՛ս *Ս. Արաղան, Հայաստանի Հանրապետություն*, էջ 552-553, 620-622:

² ՀՀ ՆԽԽՊՍ, ք. 113, գ. 3, գ. 37, ք. 121 շրջերես, տես նաև *Ս. Արաղան, 160 պատմախոսք*, էջ 43, «Ազատ Սիւնիք», էջ 46:

³ ՀՀ ՆԽԽՊՍ, ք. 113, գ. 3, գ. 37, ք. 121 շրջերես - 123 շրջերես, տես նաև *Ս. Արաղան, Հայաստանի Հանրապետություն*, էջ 628, «Ազատ Սիւնիք», էջ 46-50:

փոխանակություն, որին մասնակցեցին երկու տասնյակից ավելի պատգամավորներ: Ելույթ ունեցողները շեշտում էին, որ Ջանգեզուրի ազատաբաղձ ժողովրդի համար ընդունելի կարող է լինել միայն պառլամենտական-սահմանադրական կարգը:

Մտքերի փոխանակությունից հետո համագումարը միաձայն որոշում է ընդունում, որով հաստատվում են Ինքնավար Սյունիքի կառավարման ձևի գլխավոր գծերը, սահմանադրվում են կառավարման մարմինները, նրանց պարտականություններն ու իրավունքները:

Խորհրդարան: Որոշման համաձայն, համագումարը ճանաչվեց որպես Ինքնավար Սյունիքի բարձր օրենսդրական մարմին՝ պառլամենտ-խորհրդարան, որին վերապահվում էր Սյունիքի բախտի լիակատար տնօրինությունը¹:

Որոշման մեջ արձանագրված էին Սյունիքի խորհրդարանի իրավասության շրջանակները, որը ցույց էր տալիս իսկական սահմանադրական, ժողովրդավարական, իրավական պետություն կառուցելու՝ Ջանգեզուրի ժողովրդի ներկայացուցիչների վճռականությունը:

Սահմանվեց, որ պառլամենտ-խորհրդարանը հրավիրվում է տարեկան երկու անգամ՝ իր դիվանի պրեզիդիումի (նախագահության) կողմից: Բացառիկ պայմաններում պառլամենտը կարող էր նաև արտահերթ հրավիրվել, եթե նման պահանջով հանդես գալին պատգամավորների առնվազն կեսը, կամ եթե պառլամենտ հրավիրելը պահանջեր նրա պրեզիդիումը:

Սահմանվեց, որ Խորհրդարանի անդամները Ինքնավար Սյունիքի ազգաբնակչության կողմից ընտրվում են ընդհանուր սկզբունքներով՝ հետևյալ համամասնությամբ. մինչև 100 ծուխ ունեցող գյուղական համայնքը Խորհրդարան է ուղարկում մեկ, 100-ից մինչև 200 ծուխ ունեցող համայնքները ուղարկում են երկու, իսկ 200-ից ավելի ծուխ ունեցողները՝ երեք ներկայացուցիչներ²:

Խորհրդարանին վերապահված էր.

ա) զինվորական ընդհանուր հրամանատարի՝ սպարապետի ընտրությունը,

բ) պատերազմ հայտարարելու և հաշտության բանակցություններ վարելու իրավունքը, իսկ արտակարգ դեպքերում դա վերապահվում էր նաև սպարապետին,

գ) երկրի թե՛ քաղաքացիական և թե՛ զինվորական կառավարչական ձևի հաստատումը և օրենսդրությունը³:

¹ ՀՀ ԿԳԿՊՈ, ֆ. 113, ս. 3, գ. 37, ք. 123 շրջերես, տե՛ս նաև՝ Գ. Նժդեհ, 1-ձ պատասխանը, էջ 46, Ա. Արսեղյան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 623:

² ՀՀ ԿԳԿՊՈ, ֆ. 113, ս. 3, գ. 37, ք. 123 շրջերես, Ա. Արսեղյան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 620, «Ազատ Սյունիք», էջ 50-51:

³ Կոչն տեղում:

Կառավարություն: Իր պատգամավորների քվից կամ դրսի գործիչներից Խորհրդարանն ընտրում էր պրեզիդիում-դիվան, այսինքն՝ Ինքնավար Սյունիքի կառավարություն: Պրեզիդիում-դիվանն ընտրվում էր 9 մարդուց, 6 ամսով՝ Խորհրդարանի մի նստաշրջանից մյուսն ընկած ժամանակաշրջանի համար:

Համագումարը որոշեց, որ պրեզիդիում-դիվանն ունենում է հետևյալ 10 վարչությունները. Ներքին գործերի, Արտաքին գործերի, Պարենավորման, Արդարադատության, Ֆինանսական, Լուսավորության, Առևտրա-արդյունաբերության, Հողային, Ճանապարհների հաղորդակցության (փոստ, հեռագիր, հեռախոս և խճուղի), Խնամատարության:

Ինքնավար Սյունիքի կառավարության մեջ մտնելու համար համագումարում առաջարկվել էր 15 մարդու ընկնածություն: Գրանցից ձայների մեծամասնությամբ ընտրվեցին 8 գործիչներ՝ Գեղեղն Տեր-Մինասյանը, Նիկոլայ Գորունցը, Իսրայել Մելիք-Փարսադանյանը, Գրիգոր Գրիգորյանը, Եգոր Հարությունյանը, Մկրտիչ Տեր-Մկրտչյանը, Տիգրան Մելիք-Հուսեինյանը և Սամվել Մաշուրյանը: Գրանց անձնափոխանորդ ընտրվեց Մինաս Մինասյանը: Գեներալի ներկայացուցիչներն ուշացել էին համագումարից, ուստի կառավարության մեջ նախատեսված 10 վարչությունների վարիչների տեղերից մեկը բաժուր էր մնացել: Համագումարը Գեներալի շրջանին իրավունք վերապահեց ընտրել և ուղարկել մի ներկայացուցիչ՝ դիվանի կազմը լրացնելու համար:

Կառավարության պարտականություններն ու իրավունքներն էին.

ա) երկրի զինվորական և քաղաքացիական բոլոր գործերի ղեկավարում,

բ) Խորհրդարանի կողմից ընդունված բոլոր որոշումների և օրենքների անբերի կատարում,

գ) Բոլոր խոշոր կարևոր խնդիրները մասնավորապես՝ ներքին և արտաքին քաղաքականությանը վերաբերող, իրենց լուծումը ստանում են ոչ թե այս կամ այն վարիչի, այլ պրեզիդիում-դիվանի կողմից վճռով,

դ) Բոլոր պատասխանատու պաշտոնյաները հաստատվում են պրեզիդիում-դիվանի կողմից՝ վարիչների առաջարկությամբ,

ե) Զինվորական բոլոր տեսակի գործերը տարվում են սպարապետի ղեկավարությամբ, որն այդ մասին իրազեկ է պահում պրեզիդիում-դիվանին:

Համագումարը միաձայն որոշում է ընդունում Նժդեհին կրավիրել որպես Սյունյաց Սպարապետ: Բուռն ժափահարությունների ներքո Նժդեհին տալով վստահության իրենց քվեն՝ դրանով իսկ նրան են հանձնում Սյունիքի բախտի տնօրինությունը: Ինքնապաշտպանության հարցի վերաբերյալ բոլոր միջոցների

ձեռնարկումը և գործադրությունը որոշվեց բողոնել Սպարապետի կարգադրությանը¹:

Իշխանության շրջանային օդակներ: Համագումարը բնեց իշխանության շրջանային օդակների հարցը և որոշում ընդունեց շրջանային գործադիր մարմինների, նրանց կազմի, ընտրության կարգի և իրավասության սահմանների մասին:

Որոշման համաձայն՝

ա) Սյունիքը բաժանվեց 6 շրջանների՝ բուն Չանգեզուր, Տարևի ձոր, Գափան, Գարաբասի ձոր, Միսիան և Գենվազ: Ամեն մի շրջանն ունենում էր իր գործադիր մարմինը, որի անդամներն ընտրվում էին նույն շրջանից Պառլամենտ ուղարկված անդամների կողմից: Ըստ որում՝ մեծ շրջաններում գործադիր մարմինը բաղկացած էր հինգ, իսկ փոքր շրջաններում՝ 3 հոգուց: Երջանային գործադիր մարմնի կազմը ընտրվում էր 6 ամսով:

բ) Երջանային գործադիր մարմիններն իրենց գործունեության մասին պարբերաբար զեկուցում էին Խորհրդարանի դիվանին և նրան ներկայացնում իրենց հաշվետվությունը՝ ի հավանություն և ի հաստատություն:

գ) Տվյալ շրջանի այս կամ այն հարցի լուծումը, որոնք համապետական բնույթ չէին կրում, վերապահվում էր գործադիր մարմնին:

դ) Երջանային գործադիր մարմիններն ունենում էին իրենց հետևյալ մասնաճյուղերը. 1. Ներքին գործերի, 2. Պարենավորման, 3. Զինական: Երջանային մարմիններին կից գործում էր ազիտացիոն բյուրո:

ե) Երջանային գործադիր մարմիններն իրենց շրջանի գյուղերում կազմակերպում էին գյուղական զինվորական վաշտեր և գյուղացիական ինքնապաշտպանության կոմիտեներ:

զ) Երջաններին վերաբերող բոլոր խոշոր ու կարևոր հարցերը վճռվում էին Խորհրդարանի դիվանի կողմից:

է) Երջանային գործադիր մարմինն իր կազմից ընտրում էր շրջանային կոմիսարներ, որոնք գործադիր մարմնի առաջարկությամբ հաստատվում կամ մերժվում էին Խորհրդարանի դիվանի կողմից: Երջանային կոմիսարներ ունեին 6 շրջաններից երեքը. Գափանի շրջանը՝ երեք, Միսիանի և բուն Չանգեզուրի շրջանները՝ մեկական:

ը) Ինքնավար Սյունիքի յուրաքանչյուր գյուղ կամ համայնք, համագումարի որոշմամբ, ունենում էր իր գյուղական կոմիսարը: Այն գյուղերը, որոնց ծխերի քիվն անցնում էր 100-ից, ունենում էին նաև կոմիսարի օգնականներ: Ինչպես գյուղական կոմիսարները, այնպես էլ կոմիսարների օգնականները ընտրվում էին գյուղական

հասարակության կողմից և հաստատվում տվյալ շրջանի գործադիր մարմնի կողմից¹:

Վերահսկիչ մարմին: Համագումարը որոշեց ունենալ Ինքնավար Սյունիքի վերահսկիչ մարմին, որը լիազորված էր վերահսկողության ենթարկել պետական բոլոր հիմնարկների, այդ թվում նաև՝ պառլամենտի դիվանի վարիչների գործունեությունը, լսել և հաստատել նրանց հաշվետվությունները:

Վերահսկիչ մարմնի անդամներ են ընտրվում երեք հոգի՝ Գասպար Խաչատրյանը, Մուշեղ Ռսկանյանը և Գևորգ Գևորգյանը, իսկ դրանց անձնափոխանորդներ՝ Տիգրան Սազանդարյանը և Եիրին Եիրինյանը:

Ինքնավար Սյունիքի իշխանության կենտրոնատեղի ընտրությունը: Համագումարը մտքերի փոխանակությունից հետո միաձայն որոշում է Ինքնավար Սյունիքի իշխանության կենտրոնատեղի ընտրել Գորիս քաղաքը:

Մտքերի աշխույժ փոխանակությունից հետո համագումարը քանաձևեր է ընդունում, թե Ինքնավար Սյունիքի կառավարությունը ինչպիսի քաղաքականություն պետք է վարի հարևան պետությունների նկատմամբ:

Առաջին հերթին ձևակերպվեց Խորհրդային Հայաստանի նկատմամբ վարվելիք քաղաքականությունը: Նշվում էր, որ Հայաստանի անկախ ազգային պետականության ստեղծումից ի վեր Չանգեզուրը միշտ ձգտել է լինել մայր երկրի՝ Հայաստանի Հանրապետության անբաժան մասը: Բայց ժողովրդի կամքին հակառակ՝ Հայաստանում խորհրդային իրավակարգի հաստատումը փոխել է քաղաքական իրադրությունը նաև Չանգեզուրում, որի բնակչությունը որոշել է ապրել Խորհրդային Հայաստանից անկախ, ինքնուրույն կյանքով այնքան ժամանակ, քանի դեռ չի վերականգնվել հայ ժողովրդի ինքնիշխանությունը:

Համագումարը ճիշտ համարեց Ադրբեջանի կառավարության նկատմամբ Չանգեզուրի հարաբերությունների կանոնավորումը՝ միաժամանակ նշելով, որ առայժմ հնարավորություններ չեն ստեղծված սերտ կապեր ունենալու այդ երկրի հետ, վերականգնելու երթևեկությունը, և որ դա միայն հնարավոր կդառնա երկու երկրների ժողովուրդների փոխադարձ վստահության վերականգնման պայմաններում:

Պարսկաստանի հետ Սյունիքի հարաբերությունները համագումարը միանշանակ համարեց սերտ ու քարեկամական: Հաստատված առևտրական, տնտեսական և հաղորդակցական

¹ ՀՀ Ն.ՊԿՊՈՒ. ֆ. 113, ց. 3, գ. 37, ք. 123-ի շրջերև, 124, 125-ի շրջերև, տե՛ս նաև Գ. Եսեղև, Լճ պատմություն, էջ 46, «Ազատ Միմիք», էջ 50-51, 54:

¹ ՀՀ Ն.ՊԿՊՈՒ. ֆ. 113, ց. 3, գ. 37, ք. 124-124-ի շրջերև, 125, տե՛ս նաև «Ազատ Միմիք», էջ 51-53:
² Գործում էր գտնվում նաև զանգեզուրյան գյուղերի գլխավոր շուսքը, այստեղ էր նաև հեռագրակայանը, իսկ ռադիոկայանը գտնվում էր Գափանի Կառաթի գործարանների մեկում (տե՛ս ՀՀ Ն.ՊԿՊՈՒ. ֆ. 113, ց. 3, գ. 10, ք. 15):

կապերն էլ ավելի ամրապնդելու նպատակով Ինքնավար Մյունիքի կառավարությանը հանձնարարվեց Պարսկաստանում ունենալ իր մշտական ներկայացուցիչը:

Անդրադառնալով Մյունիքի հայ և բուլք բնակչության փոխհարաբերությունների հարցին՝ համագումարը նշեց, որ արտաքին սաղարհների և քաղաքական կոպիտ միջամտությունների հետևանքով երեք տարուց ի վեր այդ հարաբերությունները բշնամական են: Համագումարը, սակայն, հույս հայտնեց, որ Ջանգեզուրում ապրող հայերն ու բուլքերը կդադարեցնեն անտեղի բշնամանքը, և երկու դարավոր հարևանների միջև կվերականգնվի բարեկամությունը:

Այնուհետև քննվում է պետական ծառայողների ոռնիկների հարցը և նպատակահարմար է համարվում ոռնիկների նորմաների որոշումը բողնել Սպարապետի հայեցողությանը:

Համագումարը որոշում է պետականացնել վանքերի, եկեղեցիների, բեկերի և մյուս կալվածատերերի խոշոր սեփականությունը:

Վերջապես, օրակարգի ընթացիկ չորս հարցերի (որքանոցի ու քուլիականոցի բացման, նախկին կառավարություններից զանազան անձնավորությունների մոտ մնացած գումարների պահանջման, դրամների գործադրության) մասին որոշումների ընդունումը համագումարը բողնում է Պառլամենտի կողմից ընտրված պրեզիդիում-դիվանին¹:

Տաթևի համագումարի որոշումները լայնորեն քննարկվեցին Գորիս քաղաքի, Դավանի հանքերի, Մյունիքի բոլոր գյուղերի և ավանների հասարակական ժողովներում և արժանացան ժողովրդի ջերմ հավանությանը:

Համագումարի որոշումները լայն հետաքրքրություն առաջացրին Ինքնավար Մյունիքի սահմաններից դուրս՝ Խորհրդային Հայաստանում և Ադրբեջանում, ինչպես նաև ոռսական բանակի հրամանատարության մոտ:

11-րդ կարմիր բանակի հետախուզությունը վերադասին գրած գեկուցագրում նշում էր, որ Տաթևի վանքում կազմավորված Ջանգեզուրի ինքնավար կառավարությունը հրատարակել է տեղի մուսուլման բնակչությանն ուղղված մի կոչ, ուր ասված է, որ պետք է վերջ տալ հայերի և մուսուլմանների դարավոր բշնամությանը, և գավառի հայկական իշխանությունների կողմից հավաստիացում էր արվում, որ ամեն ինչ կձեռնարկվի երկու ժողովուրդների միջև բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատելու համար²:

Այնուհետև զեկուցագրի մեջ ասված էր, որ մուսուլմանների կողմից այդ կոչին դրական արձագանք տալու դեպքում պայմաններ

կստեղծվեն հայ և ադրբեջանցի հակաբոլշևիկյան ուժերի միավորման համար՝ դրանով իսկ դժվարացնելով Ջանգեզուրի խորհրդայնացման գործը:

Եվ այսպես, Մյունիքը ինքնավար էր, սակ է թե՛ ստեղծված պայմաններում՝ անկախ: Դա իր երկիրն ազատ տեսնելու՝ լեռնահայության իղձերի մարմնացումն էր, նրա կամքի արտահայտությունը:

Տվյալ պահին Մյունիքն ուրիշ ելք չուներ, քան ազդարարելու իր անկախությունը ոչ միայն Ադրբեջանից, այլև Հայաստանից: Դա նույնպիսի ստիպողական քայլ էր, ինչպիսինը եղավ յոթ տասնամյակ հետո դարաբաղյան համաժողովրդական շարժման ուժով Դարաբաղի Հանրապետության անկախության հռչակումը: Նժդեհը գրել է. «Թշնամին՝ շացած Երևանի կամովին խորհրդայնացումից, չուզեց կատարել մեր առաջադրած հաշտության նախնական պայմանները և ստիպեց մեզ Մյունիքը հայտարարելու ինքնավար, մինչև որ քաղաքական հնարավորություն կստեղծվեր միանալու մայր երկրին»³: Նա նշում էր, որ քանի դեռ հարցականի տակ էր Մյունյաց երկիրը Հայաստանին միավորելը, Ջանգեզուրի ժողովուրդը հերոսական պայքարով պահում էր հայոց այդ լեռնավայրի անկախությունը՝ միաժամանակ ձեռնամուխ լինելով իր պետական կյանքի կառուցմանը՝ ժողովրդավարական հիմունքներով:

Համագումարից անմիջապես հետո Նժդեհը, վերադառնալով Գորիս, կատարեց զինվորական ղեկավար կադրերի մի շարք անհետաձգելի փոփոխություններ: Պորուչիկ Պետրոսյանին նշանակեց ռազմական գծով իր օգնական, Մյունիքի զինված ուժերի շտաբի պետ նշանակվեց կապիտան Պարոնյանը, քաղաքի պարետ՝ Սմբատ-Խոջաբեկովը: Խնձորեսկի զինվորական տեղամասի պետ դարձավ 28-րդ կարմիր դիվիզիայի նախկին սպաներից մեկը՝ Նժդեհի կողմն անցած Քոչարովը, իսկ նրան օգնական նշանակվեց Գերենգուր (Կոռնիժոր) գյուղի քահանա Գրիգորը⁴:

Նժդեհն առաջվա պես վճռական էր համարում ժողովրդի բարոյական ոգու ամրացումը, ուստի գրեց այունեցիներին ուղղված յոթ պատվիրաններ պարունակող բարոզության մի պատգամ, որն այդ օրերին կարդում էին Մյունիքի եկեղեցիներում, դպրոցներում, գորանոցներում, ռազմաճակատներում, գյուղի թե քաղաքի ամեն մի հարկի տակ: Ահա այդ պատվիրանները.

1. «Երբեք առանց Մյունիքի և Արցախի: Առանց Հայաստանի աշխարհագրական այդ ուժեղ ողնաշարի, մեր ամբողջական հայրենիքը գոյություն ունենալ չի կարող:

2. Լեռները վրա, լեռներից մեջ է քո փրկությունը: Արդ, տա-

¹ ՀՀ ԸՄԿԹԿՊԸ, ք. 113, գ. 3, գ. 37, ք. 126-ի շրջերես-127, տե՛ս նաև «Ազատ Մյունիք», էջ 56-57:

² ՀՀ ԸՄԿԹԿՊԸ, ք. 1022, գ. 8, գ. 189, ք. 8:

³ Գ. Նժդեհ, Լեռն ապրարեկ Լեռնահայաստանը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հունիս, քիվ 8, էջ 80:

⁴ ՀՀ ԸՄԿԹԿՊԸ, ք. 1022, գ. 8, գ. 189, ք. 7:

ճարմերիդ մեջ, խաչերիդ կողքին բարձրացուր մի-մի ժայռ և պաշտե, և՛ երկրպագե, որ չթուլանա փրկարար պաշտամունքդ դեպի լեռները:

3. Սպարտա: Քո երկիրը, որպես նոր Սպարտա կարող է գոյություն ունենալ տխուր Արևելքում: Չգտիր, կարող ես և պիտի դառնաս:

4. Երբեք անգեմ: Թող նախ հարևանները իրենց սրերը խոփերի և միզակները օտոցների վերածեն:

5. Եվ ոչ մի ընչագուրկ՝ քո հողի վրա: Խեղճերի արցունքից ու քույրերի անարիությունից են քանդվում հայրենիքները: Բոլոր որդիներդ անկարտու և արի:

6. Մի ժողովուրդ - մի ընտանիք: Ազգերի մեջ գուցե և միայն դու իրավունք չունես ներքուստ պառակտված լինելու:

7. Եղի՛ր ուժեղ, էլի՛ ուժեղ, և մի՛շտ ուժեղ: Ժողովուրդները վերջիվերջո տեր են մնում ոչ թե նրան, ինչ որ նրանց տրվում է, ինչ որ մուրում են, այլ միայն նրան, ինչի որ արժանի են, ինչ որ իրենց սեփական ուժերով ապահովել են կարողանում¹:

Իրադարձությունների զարգացումը 1921թ. հունվար-փետրվարին

Զանգեզուրի բոլշևիկյան կազմակերպությունը մեծ կորուստներ էր կրել: Գավառից կարմիր բանակի զորամասերի նահանջի օրերին, ինչպես արդեն ասվել է, սպանվել էին Քրիստափոր Մկրտչյանը, Մակիչ Մաշուրյանը, Բագրատ Հարությունյանը և ուրիշ ղեկավարներ: Արմենակ Ղարազյոզյանը և Հակոբ Կամարին կոմունիստների մի մասի հետ անցել էին Ղարաբաղ, ոմանք էլ, ինչպես, օրինակ՝ Հայրապետ Տատյանը և ուրիշներ, այնտեղից մեկնել էին Բաքու:

Գորիսի կոմունիստական ջոկատները, ուժերը պահպանելու և համալրելու համար, անցել էին գավառին հարևան Աղրբեջանի Կուրաթլի շրջանը:

Այնտեղ էին գնացել նաև գավառի ընդհատակում գործող կոմունիստներից շատերը, ինչպես նաև մի քանի տասնյակ անկուսակցականներ: Կուրաթլի բոլշևիկները և խորհրդային մարմինները աջակցություն ցույց տվեցին իրենց մոտ ապաստանած հայ կոմունիստներին և կոմունիստական ջոկատի անդամներին, համալրեցին նրանց զինապաշարը, ապահովեցին պարենով և այլն:

Այդ ամենը, իհարկե, անմիջապես հայտնի դարձավ Զանգեզուրի իշխանություններին: Նրանք Կուրաթլի բուրք և քուրդ ղեկավարներից պահանջեցին իրենց հանձնել հայ կոմունիստ-

ներին, հակառակ դեպքում սպառնում էին ասպատակել շրջանը և պատժել նրանց ապաստան տվողներին: Բայց, ինչպես և պետք էր սպասել, մերժում էին ստանում:

1921թ. հունվարի երկրորդ կեսին Կուրաթլիում տեղի ունեցավ տեղի բոլշևիկների կոնֆերանս՝ Գորիսի շրջանի այնտեղ գտնվող հայ կոմունիստների մասնակցությամբ: Կոնֆերանսի կազմակերպման և անցկացման գործում ղեկավար դեր էր խաղում Աղրբեջանի բոլշևիկ ղեկավարներից՝ ազգությամբ քուրդ՝ Նազար Հեյդարովը: Կոնֆերանսը քննարկեց Կուրաթլիում գտնվող հայ կոմունիստներին ավելի լայն աջակցություն ցույց տալու, Զանգեզուրի բնակչության շրջանում հակամոժեհական քարոզչությունը ուժեղացնելու հարցերը:

Քանի որ գավառային նախկին կոմիտեն ցրվել էր, ուստի կոնֆերանսն ընտրեց գավառի նոր կազմ, որի մեջ մտան Հուսեին Արդուլանը, Ալի Ամիրախանովը, Օրուջ Բաբաևը, Կարա Իլյասովը, Քերիմ Իսկենդերովը, Կուլի Արդուլ Ազիմովը, Լյաթիֆ Շաֆիևը, Արշակ Բայանը, Ալի Շահմուրադովը, Եղո Ղազարյանը, Արսեն Ջարունցը, Սավալան Շիրինովը, Նազար Հեյդարովը և ուրիշներ: Վերջինս ընտրվեց նաև գավառային կոմիտեի քարտուղար¹:

Հայ կոմունիստները Կուրաթլիից ավելի ու ավելի հաճախակի սկսեցին թափանցել Գորիսի շրջանի գյուղերը և գաղտնի նախապատրաստական աշխատանքներ տանել: Նրանք ընդհատակում ժողովներ էին անցկացնում, ցրում բռուցիկներ, իրենց կողմը քաշում համակողմների²:

Բոլշևիկյան աշխատանքները աշխուժացան նաև Միսիանի շրջանում, որտեղից նրանք նույնիսկ կարողացան կապեր հաստատել Վալոց ձորի առանձին գյուղերի՝ ընդհատակում գտնվող կոմբոլջիների հետ:

Միաժամանակ, մեծ ջանքերի շնորհիվ կապեր հաստատվեցին Բարվի հետ: Այդ գործում հատկապես ակտիվ աշխատանք տարան Անդրեաս Ապրյանը, Ալեքսանդր Բաղդասարյանը, Արշակ Բայանը, Հարություն Գյուլնազարյանը, Յաշա Մարտիրոսյանը, Մակիչ Արզանյանը և խնձորեսկցի ուրիշ կոմունիստներ: Վերականգնվեցին կապերը նաև 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարության հետ:

Խնձորեսկ գյուղի ակտիվ կոմունիստներից Մաթևոս Ասատրյանը շատ տարիներ հետո իր հուշերում գրել է. «Այդ ժամանակ մենք ուժեղացնում էինք մեր նամակագրական կապերը Անդրերկրկոմի և Աղրբեջանի ղեկավար մարմինների հետ: Դաշնակցության դեմ մղվող պայքարում կոնկրետ ցուցումներ և

¹ Պ. Կոնյան, Ազատ Միմիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հունիս, թիվ 9 (33), էջ 78:

¹ Տես Մ. Ի. Իմարտ, В горах Закавказья. Воспоминания о годах борьбы за победу и укрепление советского строя, էջ 109:

² ՀՀ ՀՊԿ ԳՊՍՍՍ, ֆ. 4033, ց. 4, գ. 87, ր. 32:

ղեկավարություն էին ստանում Ադրբեջանի կենտկոմից: ...Մեր հերթին տեղեկություններ էին հաղորդում դաշնակների զինված ուժերի քանակի և դասավորության մասին, նամակներ էին ուղարկում Կուրաթիի շրջկոմին: ...Մեզ հաջողվում էր տեղեկություններ ստանալ դաշնակների ուժերի տեղաբաշխման, նրանց պլանների, գյուղացիների տրամադրությունների և այլ հարցերի վերաբերյալ և հաղորդել Բաքու՝ Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմին և կարմիր բանակի հրամանատարությանը»¹:

Զանգեզուրի բոլշևիկները Բաքվում 11-րդ բանակի հրամանատարության հետ հանդիպումների ժամանակ հորդորում և խնդրում էին արագացնել կարմիր բանակի զորքերի նոր հարձակումը գավառի վրա:

Նազար Հեյդարովն իր «Զանգեզուրի լեռներում» գրել է. «Մենք, ընդհատակյա կոմունիստներս, ստիպված էինք շարունակ կազմ ու պատրաստ լինել և հայ ընկերների միջոցով հսկողության տակ պահել Գորիսը, Խնձորեսկը և Շինուհայրը: Նրանցից մենք ստանում էինք տեղեկություններ դաշնակցական զենքերայ Նժդեհի միջոցառումների, գյուղացիների տրամադրությունների մասին և այլն:

... Զանգեզուրի կոմունիստները կապ էին պահպանում Ադրբեջանի կոմունիստական կազմակերպությունների հետ: Դաշնակցական զորքերի թվաքանակի ու գտնվելու վայրի մասին բոլոր տվյալները կուսակցության Շուշի գավկոմի միջոցով ուղարկվում էին Ադրբեջանի Կ(բ)Կ կենտկոմին: Այդ տվյալների հիման վրա եւ 1921 թ. մայիսին լինելով Բաքվում, Ադրբեջանի Կ(բ)Կ կենտկոմին առընթեր Հայաստանի Կ(բ)Կ կենտկոմի ներկայացուցչությունում, Հայաստանի կուսկազմակերպության ղեկավար աշխատողներ Սահակ Համբարձումյանի, Սերմիա Բակունցի, Հայրապետ Տատյանի և այլոց ներկայությամբ հատուկ հաղորդում արեցի»²:

Կուրաթիից, հիմնականում Գյուրջուլու քրդաբնակ գյուղի վրայով, Գորիս քաղաքի ընդհատակի հետ կապը պահպանում էին Ադրբեջանի կոմկուսակցության Կուրաթիի գավառային կոմիտեի անդամներ Նոդ Դազարյանը և Արսեն Քյարունցը, Խնձորեսկի հետ, Կոռնիձոր գյուղի այգիներով՝ Արշակ Բալայանը և նրա ղեկավարած հետախույզների խումբը, որի մեջ մտնում էին Պուկաս Յուզբաշյանը, Գրիգոր Բալույանը, Բախշի Առուշանյանը, Թևո Շահնազարյանը, Մաթևոս Ասատուրյանը, Գարեգին Դիլանչի-յանը և Գարեգին Քյարունցը, Շինուհայր գյուղի հետ, գլխավորապես բուրբարնակ Մազրա, Շահվեղյար և Էյվազար (Էյվազու) գյուղերի վրայով, շինուհայրի կոմունիստներ Արշակ

Աբրահամյանը, Արսեն Աղասյանը, Բարսեղ Առաքելյանը, Սուրիաս Աղասյանը, Պուկաս Մկրտչյանը, Թադևոս Աբգարյանը, Ասատուր Խուրշուդյանը, Ավագ Աղամեյանը, Մերգեյ Բաղդասարյանը, Հարություն Թովմասյանը³:

Սակայն Զանգեզուրի պաշտպանների քիկունքում ընդհատակյա աշխատանք կատարելն այնքան էլ հեշտ չէր: Նժդեհի համապատասխան ծառայությունները ձերբակալեցին տասնյակ կոմունիստների, որոնք մեղադրվեցին կարմիր բանակի հրամանատարության և ադրբեջանական հետախույզության հետ կապի մեջ մտնելու, նրանց տեղեկություններ հաղորդելու և այլ մեղքերի մեջ: Ձերբակալվածներից գնդակահարվեցին Թադևոս Թեյունցը, Մոնա Թաքարյանը, Մոփի Աբրահամյանը, Մաշա Հովհաննիսյանը, Շուշանիկ Գյուլնազարյանը, Գարեգին Գյուրջանը, Նիկոլայ Միրզոյանը, Դազար Գասպարյանը, Վարդուհի Բարսեղյանը, Մաշա Բարխուդարյանը, Սուրիաս և Արսեն Աղասյանները և ուրիշներ: Հատկապես մեծ կորուստներ էին կրել Շինուհայրի կոմունիստները, որոնց մի մասը ձերբակալվել կամ գնդակահարվել էր գավառի ծառայությունների կողմից, իսկ մի քանիսը, որոնք անցել էին Ադրբեջանի՝ Զանգեզուրին սահմանակից շրջանները, այնտեղ գոհ էին գնացել տեղի մուսավաթական-թեգական տարրերի գնդակներին: Այսպես, մուսավաթական բանդիտները Խոջախանից Շուշի գնալիս Գեղեղեսի ձորում սպանեցին շինուհայրի կոմունիստներ Արշակ Աբրահամյանին, Արսեն Աղասյանին և Բարսեղ Առաքելյանին⁴:

Ինչպես կովի ճակատում բոլշևիկյան զորքերի պարտությունը, այնպես էլ տեղի կոմունիստների ու նրանց համակիրների ձերբակալությունները և դաժան պատիժները ի վիճակի չեղան խափանելու գավառում խորհրդային իշխանության հաստատման համար պայքարող ուժերի գործունեությունը: Ընդհատակում գործող բոլշևիկյան բջիջները և Ադրբեջան անցած զանգեզուրցի կոմունիստները շարունակում էին քարոզչական-կազմակերպական գործունեությունը, նախապատրաստվում նոր առճակատման:

Դեռ 1921թ. սկզբներին կովկասյան ճակատի Ռազմա-հեղափոխական խորհուրդը ՌԱՖԽՆՀ կառավարությունից ցուցում էր ստացել՝ Զանգեզուրը գրավել մինչև գարուն: Բայց 11-րդ բանակի հրամանատարությունը, հաշվի առնելով եղանակի հետ կապված բարդությունները, չէր շտապում չցանկանալով նորից դիմել դիակի և նոր վտանգների առջև կանգնել: Նույն կարծիքին էր նաև Սերգո Օրջոնիկիձեն, որը Լենինին գրած նամակում նշում էր. «Զանգեզուրի դեմ Ադրբեջանի կողմից ռազմական գործողությունները վերսկսելը բոլորովին հնարավոր չէ: Հայաստանից և

¹ ՀՀ ՀՊՈԿԿՊՈՒ, ֆ. 4033, ց. 4, գ. 87, ք. 33, 45.

² III: Լենինոս, Вропак Զանգեզուր, էջ 112:

³ III: Լենինոս, Вропак Զանգեզուր, էջ 114-115.

⁴ Նույն տեղում, էջ 224-225:

Աղբրեցանից Չանգեզուր տանող բոլոր լեռնանցքները ծածկված են խոր ճյուղով¹։ Նա շեշտում էր, որ գարնան բացվելուն պես բանակը կձեռնարկի կառավարության ցուցմունքի կատարմանը։

Ելնելով դրանից՝ 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը որոշեց ժամանակավոր դադարն օգտագործել՝ փորձելով դիվանագիտական ուղիներով ներագրել Չանգեզուրի իշխանության վրա՝ պահանջելով առանց զենք գործադրելու հանձնվել։ Նա գտնում էր, որ դեռ չեն սպառվել Գորիսի հետ լեզու գտնելու բոլոր հնարավորությունները։ Ուստի, զանգեզուրյան զինյալների ղեկավարին համոզելու նոր փորձեր արվեցին, ուղարկվեցին նոր կոչեր, նամակներ, գրություններ, որոնց բովանդակությունը նույնն էր՝ Նժդեհը չի կարող իր փոքրաթիվ զինված ուժերով դիմադրել կարմիր բանակի նոր հարձակմանը, գավառը չի կարող պահպանել իր ներկա ինքնավար կարգավիճակը, հետևապես անիմաստ է հետագա արյունահեղությունը։

Չանգեզուրի հետ բանակցություններ վարելու հարցը հատկապես բարձրացավ Բաքվում Դրոյի գտնվելու ժամանակ։

Դեռ 1921թ. հունվարի 5-ին Տրոցկին հեռագիր էր ուղարկել Երևան և պահանջել, որ Խորհրդային Հայաստանի կարմիր բանակի հրամանատար Դրոն Բաքվի վրայով մեկնի Մոսկվա։ Դա նախազգուշական քայլ էր, որ խորհրդային իշխանություններն անում էին որոշակի նպատակով. Դրոն մեծ հեղինակություն ուներ հայ զինվորականության շրջանում, որը Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո իր հիմնական զանգվածով մնացել էր Երևանում։ Նախկին հայկական բանակի զինվորականությունը չեզոքություն էր հանդես բերել նոր կարգերի նկատմամբ, իսկ շատ սպաներ, համակրելով խորհրդային իշխանությանը, ցանկանում էին ծառայել Հայաստանի կարմիր բանակում։ Չնայած դրան՝ Հայաստանի խորհրդային և զինվորական մարմինների ոչ քիչ պատասխանատու աշխատողներ (Ավիս, Աբաբեկյան, Այվազյան և ուրիշներ) մնում էին այն տեսակետին, որ հին զինվորականությունը նոր իշխանության անուղղելի հակառակորդն է, ուստի պետք է հալածել նրան՝ կանխելու հնարավոր ընթացումը։

Այդ ուղղությամբ ձեռնարկված առաջին քայլերից մեկը հենց Դրոյին Երևանից հեռացնելն էր։ Նրան Մոսկվայում աշխատանք էին առաջարկելու, որպեսզի այդ վտանգավոր, անկայուն օրերին նա չվերադառնա Երևան։

¹ ԱԶԳՈՒՄԸ, ք. 85, ց. 14, գ. 77, ք. 2։

² Այդ տեսակետից շատ հետազոտողական էրոյնիկ հրամանատարության է Գ. Նժդեհի միջև տեղի ունեցած կրակոթյունը, որը զետեղված է 1921թ. գարնան Գորիսում յուրա տեսած «Երևան գիրք» վերնագրով փաստաթղթերի ժողովածուի մեջ։

Երևանից Դրոյի մեկնելուց հետո Խորհրդային Հայաստանի գործերի հրամանատարի պաշտոնը ստանձնեց Մ.Վ. Մոլկայանովը, իսկ բանակի քաղվարչության պետ նշանակվեց Հովսեփ Լազյանը։

Մոսկվա գնալու ճանապարհին Դրոն կանգ առավ Բաքվում և այստեղ մնաց մի քանի օր՝ գանազան մակարդակների հանդիպումներ և գրույցներ ունենալով տեղի խորհրդային և զինվորական գործիչների հետ։ Այդ հանդիպումների արդյունքներից մեկն այն եղավ, որ նրան խորհուրդ տվեցին նամակ ուղարկել Նժդեհին և նրան հնազանդության կոչ անել։

Հունվարի կեսերին 11-րդ բանակի հրամանատարությունը Հայաստանի Հեղկոմի հետ պայմանավորվել էր՝ նրա անունից՝ Բաքվից Եվալիս-Շուշիի վրայով պատվիրակություն ուղարկել Նժդեհի մոտ։ Հեղկոմը տվել էր իր համաձայնությունը, և 11-րդ բանակի հրամանատարությունը լիազորել էր երկու մարդու՝ Մարո Համբարձումյանին և Հակոբ Իռանիսյանին։

Հունվարի 23-ին Բաքվում ՀՍԽՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Աբաբեկովը (Աբաբեկյան) ուղիղ հեռագրաբեղով կապվում է Երևանի հետ, և հետևյալ խոսակցությունն է տեղի ունենում նրա ու հանրապետության արտգործժողկոմի տեղակալ Ասքանազ Մոսկվայի միջև.

«Աբաբեկով։ - Օրերս Չանգեզուր ենք ուղարկում 11-րդի (11-րդ կարմիր բանակի- Ա.Ս.) կողմից լիազորված Հեղկոմի (Հայաստանի Հեղկոմի- Ա.Ս.) ներկայացուցիչներ՝ գյուղացիներին և Նժդեհին ուղղված առաջարկով՝ ճանաչել Խորհրդային Հայաստանը, դադարեցնել բջնամական գործողությունները։ Դրոն նամակ է տվել տանելու Չանգեզուր։ Մեր առաջարկության մանրամասն պայմանները կմշակվեն Բեկկադյանի զալուց հետո։ Հեղկոմի կողմից լիազորվածներ առաջարկում ենք Համբարձումյանին և Հակոբ Իռանիսյանին։

Մոսկվայի։ - Չանգեզուրի պատվիրակության մասին մտածում ենք, որ լավ կլինեք, եթե գնար Երևանով, քայց եթե ձեր կողմից արդեն ամեն քան արվել է Շուշիով ուղարկելու համար, ...ապա վաղը կհաղորդեն ընկերներին այստեղ։ Հաղորդիր և մեր կարծիքը։ Պատվիրակության ընտրությունը ես համարում եմ շատ հաջող...»։

Լիազորված պատվիրակությունը, հավանաբար, Հայաստանի Հեղկոմի կողմից հավանություն չի գտնում, ուստի բանակի հրամանատարությունը հունվարի 25-ին լիազորում է պատվիրակության նոր կազմ, այս անգամ՝ քաղկացած 5 հոգուց. Հայաստանի Հեղկոմի կողմից նշանակված կոմունիստներ՝ նախկին հնչակյան գործիչ, իսկ հետո քոլչևիկյան կոսակցության մեջ անցած Գրիգոր Վարդանյան (ղեկավար) և Սամսոն Թյունիկ, 11-րդ բանակի կողմից՝ ոչ կոմունիստներ փոխզնդապետ Արմենակ

¹ ՀՀ ԿՊԵՊԸ, ք. 114, ց. 2, գ. 35, ք. 9-ի շջերիս։

Օրբեյան, Արտաշես Հովհաննիսյան և Շմալոն Քոչարյան: Վերջին երեքը պատվիրակության կազմի մեջ էին մտել Գրոյի համաձայնությամբ:

Հունվարի 21-ի թվով Գրոն երկու մամակ էր գրել, մեկը՝ Նժդեհի, մյուսը՝ Չանգեզուրի Գյուղացիական խորհրդի անունով, որոնք պետք է տեղ հասցվեին Համբարձումյանի և Իոաննիսյանի միջոցով: Նոր պատվիրակություն կազմելուց հետո այդ մամակների հանձնումը հանձնարարվեց նրան:

Նժդեհին գրած մամակում Գրոն արել էր հետևյալ առաջարկությունները. 1. Մյունիքը հայտարարել խորհրդային: 2. Գաղարեցնել ապստամբական կոիվները Դարաբաղում: 3. Ընդունել 11-րդ բանակի հրամանատարության ներկայացուցիչներին, եթե դա ցանկանում է Նժդեհը¹:

Ավելի ընդարձակ էր Չանգեզուրի Գյուղացիական խորհրդին ուղղված (պատճենը՝ Նժդեհին) Գրոյի շարադրած մամակը, որ կրկնված էին խորհրդային կողմի հիմնական պահանջները: Այս մամակում Գրոն գրում էր, որ երկու և կես տարվա դառը փորձը համոզում է, որ հայ ժողովուրդը չի կարող իր հույսը կապել Նվրտայի հետ: Այժմ Հայաստանը խորհրդային է, և հեղափոխական Ռուսաստանը կգա նրան եղբայրական օգնության: Ռուսաստանի միջոցով միայն հայ ժողովուրդը կարող է լուծել իր հողային հարցերը: Շատով Մոսկվայում տեղի կունենա կոնֆերանս, որտեղ Ռուսաստանի, Թուրքիայի և Հայաստանի մասնակցությամբ կլուծվի երկրի սահմանների խնդիրը:

Նամակում ձևակերպված հիմնական պահանջը մնում էր Չանգեզուրի խորհրդայնացումը: Շեշտված էր, որ եթե Չանգեզուրցիները շարունակեն իրենց պայքարը, ապա դա կունենա ծանր հետևանքներ ոչ միայն Մյունիքի աշխատավոր գյուղացիության, այլև ողջ հայ ժողովրդի համար: Չանգեզուրի կողմից Խորհրդային Հայաստանը չճանաչելը թերելու է հետևյալ աղետները.

1. Հայաստանի կառավարությանը խանգարելու է լուծել Նախիջևանի, Շարուրի և Դարաբաղի խնդիրները:

2. Առիթ է դառնալու, որպեսզի տաճիկները զորքերը չհեռացնեն Հայաստանից, պատճառաբանելով, թե այնտեղ հաստատված խորհրդային իշխանությունը կեղծ է:

3. Չի սկսվի խաղաղ և շինարար աշխատանք արյունաքան երկրում:

Նշված էր նաև, որ «Դժվար է խոստովանել և հաշտվել այն դառն իրողության հետ, որ կատարված են մի շարք քաղաքական սխալներ»:

«Ուստի դիմելով ձեզ՝ ուզում եմ հավատալ, - ասված էր Գրոյի մամակի վերջում, - որ Չանգեզուրը և նրա ղեկավարները վերջ կտան իրենց բռնած քաղաքականությանը և կմիանան իրենց Մայր երկրին՝ Հայաստանին, որ Մոսկվայում տաճիկների հետ բանակցությունները կգան ապացուցելու, որ Սովետական Ռուսաստանը պաշտպանելու է հայ աշխատավորության շահերը: Ուստի՝

ա) Չեզ պետք է անմիջապես հայտարարվել խորհրդային և միանալ Խ.Հայաստանի հետ.

բ) Եթե որևիցե բան ունեք պարզաբանելու, առանց ուշացնելու պետք է ներկայացուցիչներ ուղարկեք 11-րդ բանակի հրամանատարության և Հայաստանի կառավարության մոտ»²:

11-րդ բանակի ընդհանուր հրամանատար Հեկկերը և Ադրբեյջանում Խորհրդային Հայաստանի Հեղկոմի ներկայացուցիչ Աբարբեկյանը պատվիրակությանը հանձնարարել էին.

ա) Գրոյի մամակները տանել ու հանձնել Նժդեհին և Չանգեզուրի Գյուղացիական խորհրդին:

բ) Բանակցել Նժդեհի հետ և նրան առաջարկել, որ Չանգեզուրում հայտարարի խորհրդային իշխանություն՝ միացած Խորհրդային Հայաստանին:

գ) Անհամաձայնության դեպքում աշխատել, որ Նժդեհն իր կողմից մարդիկ ուղարկի Շուշի կամ Բաքու՝ բանակցությունները շարունակելու համար:

դ) Համաձայնության դեպքում խոստանալ ամենայն ամսիստիա թե իրեն Նժդեհին և թե բոլոր յուրայիններին²:

Բարվից դուրս գալով պատվիրակությունը մեկնում է Գարաբաղ՝ այնտեղից Չանգեզուր անցնելու համար: Հունվարի 28-ին հասնելով Շուշի՝ պատվիրակությունը հաջող օրը Արտաշես Հովհաննիսյանին և Շմալոն Քոչարյանին հանձնարարում է ճանապարհով Չանգեզուր և ինչ գնով էլ լինի՝ մտնել այնտեղ, սևակցել Նժդեհի հետ և նրան հայտնել, որ Շուշիում զանվոդ պատվիրակության անդամները կարևոր մամակներ ունեն իրեն տալու: Չանգեզուր ուղևորվողները նաև հանձնարարական ունենին բանակցություն սկսել խիստ կենսական և ընթացիկ հարցերի մասին, ինչպես և Նժդեհին առաջարկել երաշխավորելու պատվիրակության անձեռնմխելիությունը:

Շուշիում լուր ստանալով, որ պատվիրակության անդամներն արդեն անցել են Չանգեզուր, Գ. Վաղդանյանը և Ա. Օրբեյանը որոշում են պատասխանի չսպասել և, այնտեղ բողոքելով Սամսոն Խյունիկին, անմիջապես մեկնում են Ավդալար՝ սահման, որ հասնում են հունվարի 31-ի երեկոյան: Քիչ հետո նրանք սահմանի

¹ Գ. Նժդեհ, Ազատ Միսիր, «Շայկներ» ամսագիր, 1925, հունիս, թիվ 8 (32), էջ 131. Գ. Նժդեհ, ԼՂ պատասխանը, էջ 55:

² ՀՀՆԳԿՊՈՒ, ք.114, ս. 2, գ. 70, ք. 29:

³ Կոլոն տեղում, ք. 16:

վրա ստանում են Չանգեզուրից՝ Շ. Քոչարյանի գրած երկտողը, ինչպես նաև բուն Չանգեզուրի (Գորիսի շրջանի) հրամանատար Տեր-Պետրոսյանից մի պաշտոնական գրություն, որտեղ ասված էր, որ համաձայն Սյունիքի սպարապետ Նժդեհի կարգադրության՝ ապահովվում է պատվիրակության անդամների անձի անձեռնմխելիությունը, և նրանց հրավիրում են Չանգեզուր: Փետրվարի 1-ին անցնելով սահմանը՝ նրանց անմիջապես առաջնորդում են Տեղ գյուղ՝ հրամանատար Տեր-Պետրոսյանի մոտ: Գյուղ մտնելիս նրանք տեսնում են հավաքված գյուղացիների, որոնք հանգիստ չէին դիտում նրանց, մարդկանց տրամադրությունը խիստ քաջասական էր եկվորների հանդեպ:

Հաջորդ օրը՝ փետրվարի 2-ին, նրանց առաջնորդում են Գորիս քաղաք, ուր և գտնվում էր Նժդեհը:

Փետրվարի 2-ին Բարվում Խ. Հայաստանի ներկայացուցիչ Արարելյանը հեռագրում է Երևան, ՀՄԽՀ արտգործօրդկոմի տեղակալ Մռավյանին, հաղորդելով, որ պատվիրակությունն արդեն գտնվում է Չանգեզուրում, և երաշխավորված է նրա անդամների անվտանգությունը¹:

Գորիս մտնելիս պատվիրակները հանդիպում են ավելի մոայլ և վրեժխնդիր դեմքերի. մրնուդրտն ավելի ճնշող էր, ատելությունն ավելի շատ զգացվում էր զինվորականության և պաշտոնյաների կողմից:

Չանգեզուրի սահմանը ոտք դնելուց հետո Գ. Վարդանյանը և Ա. Օրբեյանը, ինչպես և ավելի շուտ այնտեղ անցած Ա. Հովհաննիսյանը և Շ. Քոչարյանը մշտապես գտնվում էին խիստ հսկողության տակ, որպեսզի հնարավորություն չունենան շփվելու տեղացիների հետ: Այդ հսկողությունը պատճառաբանվում էր նրանով, թե նախապես կանխում են բոլշևիկների նկատմամբ՝ զայրացած ամբոխի հնարավոր անախորժությունները:

Փետրվարի 2-ին՝ ժամը 12-ին, Արմենակ Օրբեյանը հրավիրվում է Նժդեհի մոտ՝ նրա բնակարանը: Գրոյի երկու գրությունները հանձնելուց հետո նա քավական երկար գրույց է ունենում Նժդեհի հետ և նրան հայտնում պատգամավորության նպատակը:

Այնուհետև ժամը 2-ին Նժդեհը իր մոտ է հրավիրում Գրիգոր Վարդանյանին, իսկ ինքն այդ նույն պահին մի տան պատշգամբից ելույթ է ունենում Տաթևից և այլ գյուղերից նոր եկած զորամասերի առջև: Այնտեղ էր հավաքվել նաև քաղաքի գրեթե ամբողջ հասարակությունը: Գ. Վարդանյանին տանում են միտինգի մասնակիցների շարքերի միջով այն պահին, երբ Նժդեհը մոտավորապես ասում էր. «Այո, կոմունիզմի շղարշ հազամ պարոններ հայ կոմունիստները քավական չէ, որ կործանման դուռը հասցրեցին

Չանգեզուրի աշխատավորությանը, այսօր խոնարհվելով ձեր իրական ուժի առաջ՝ պատգամավորներ են ուղարկում մեզ ինչ-ինչ առաջարկներով. և սա նրա համար, որովհետև սրիկա Քենայի հակահեղափոխական բանդաները գրավել են Հայաստանի մեծ մասը և սպասում են գրավել մյուս մասերը, բայց ո՞վ բերեց քեմալականներին Հայաստան...»²:

Անցնելով շալքերի միջով՝ Գ. Վարդանյանը հասնում է Նժդեհի բնակարանը, ուր քիչ հետո գալիս է նաև ինքը՝ Նժդեհը, և նրան հրավիրում իր աշխատասենյակը: Ձրույցին ներկա է լինում նաև Սյունիքի նորընտիր կառավարության դիվանապետը՝ Գեղեոն Տեր-Մինասյանը:

Նժդեհի առաջարկով Վարդանյանը հանգամանորեն ներկայացնում է այն հարցերը, որոնք մշակվել էին Բարվում, ինչպես նաև մի շարք ուրիշ հարցեր, այն է՝

1. Ռուսական սոցիալիստական հեղափոխության առաջադրած մեծ նպատակները և 3-րդ Ինտերնացիոնալը.
2. Հակահեղափոխական Անտանտը և իր գործելակերպը.
3. Խորհրդային Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականությունը.
4. Քեմալական շարժումը, Խորհրդային Ռուսաստանը և Անտանտը.
5. Մուսավաթականները, մենշևիկներն ու դաշնակցականները և նրանց հակահեղափոխական գործելակերպն Անդրկովկասում.
6. Հայաստանի Հանրապետության կործանումը և դաշնակների դաշնագրերը Քեմալի և մենշևիկյան Վրաստանի հետ.
7. Խորհրդային Հայաստանի ներկա տնտեսական և քաղաքական ծանր պայմանները, որոնք արդյունք են դաշնակցության արկածախնդրական քաղաքականության.
8. Քաղաքական նոր քարոզությունների հավանականությունը հատկապես Անդրկովկասում և մանավանդ՝ Հայաստանի ճակատում.

9. Չանգեզուրի և Լեռնային Ղարաբաղի նշանակությունը ռազմական և Խորհրդային Հայաստանի ամրապնդման ու սպազազարգացման տեսակետներից.

10. Չանգեզուրի կղզիացումը խոշոր դժբախտություն առաջ կբերի թե՛ հենց իր՝ Սյունիքի աշխատավոր գյուղացիությանը և թե՛ առհասարակ մանուկ Խորհրդային Հայաստանի աշխատավոր մասսաներին³:

Գ. Վարդանյանի՝ մեկ ժամ տևած հաղորդումից հետո սկսում է խոսել Նժդեհը՝ հուզված ու վրդովված:

¹ ՀՀ ԿՊԿՊԱ, ֆ. 114, գ. 2, գ. 70, ք. 17 և շրջերես:

² Նույն տեղում:

³ ՀՀ ԿՊԿՊԱ, ֆ. 114, գ. 2, գ. 70, ք. 28:

Իր խոսքի սկզբում Նժդեհը հայտարարում է, որ սոցիալիստները ոչ թե Գ-որիս եկամ պատգամավորներն են, այլ հենց ինքն է իսկական սոցիալիստը, որովհետև միշտ սեփականագործ է եղել և երբեք ձգտում չի ունեցել սեփականություն ունենալու. բնդհակառակը՝ իր ողջ կյանքը տրամադրել է միայն ու միայն աշխատավոր զանգվածների ազատագրման գործին, պայքարել հանուն Տաճկաստանի և Պարսկաստանի ճնշված ժողովուրդների, մասնավորապես՝ հայ բազմաչարչար ժողովրդի ազատագրման համար:

Անցնելով բուն հարցին՝ Նժդեհն ասում է, որ նրանք առաջարկում են Չանգեզուրը խորհրդայնացնել, բայց չեն ուզում իմանալ՝ արդյոք դա ցանկանում է Սյունիքի ժողովուրդը, այն ժողովուրդը, որն արդեն տեսել է խորհրդային իշխանության «բարիքները» անցյալ տարվա հուլիսից նոյեմբեր ընկած ժամանակահատվածում: Մի՞թե խորհրդային գործերը չէին, որ իրենց հետ Չանգեզուր էին բերել 1200-ի չափ տաճիկ ասկյարներ, որոնք 15 օր շարունակ կրակի էին մատնել Յայջի գյուղը և վերածել ավերակի, Քարահունջ գյուղում բռնաբարել ու լլկել 100-ից ավելի հայ օրիորդներ, որոնք այժմ, սիֆիլիսով հիվանդացած, աղի արցունք են քափում: Իսկ Չանգեզուրի կոմունիստները, որոնք «ծաղրում էին եկեղեցիներ», որոնք «մինչև իսկ ամիլեցիին մի ձերուցի քահանայի մորուքը՝ պարզ քմահաճույքի համար»¹: Բոլշևիկների՝ Չանգեզուրում եղած հինգ ամիսների ընթացքում նրանք գնդակահարեցին տասնյակ անմեղ մարդկանց, այդ թվում՝ Վահան Խորենուն և Արշակ Շիրինյանին: Մի՞թե Խորենին չէր, որ լինելով «Աշխատավորի» խմբագիր Թիֆլիսում, 1918 թվականին իր բերրի էջերում քերտորեն ողջունում էր Խորհրդային Ռուսիան և Հոկտեմբերյան մեծ հեղափոխությունը:

Վառնալով Գ. Վարդանյանի այն խոսքերին, թե խորհրդային իշխանությունը բանվորների և չքավոր գյուղացիների շահերի պաշտպանն է, Նժդեհն ասում էր. «Բայց ինչո՞վ բացատրել այն հանգամանքը, որ խորհրդային 5-ամսյա իշխանության օրոք Չանգեզուրի չքավոր գյուղացիությունը բառի բուն իմաստով քայանվեց: ...Իսկ դրա փոխարեն ի՞նչ է տրվել չքավոր գյուղացուն. ոչինչ և ոչինչ... Տարան մինչև իսկ աղքատ գյուղացու մի հատիկ ուլը»: Բերելով այս և նման կարգի ուրիշ այլ փաստեր ու փաստարկներ՝ Նժդեհը շարունակում էր. «Թվելով այս բոլորը, կամեցա ցույց տալ այն խոր վերքերը, որ հասցրել են այս ժողովրդին, որով էլ Չանգեզուրի և Մխիթանի չքավոր մասաաներին ստիպեցին երեսները շուռ տալ կոմունիստներից և Խորհրդային կարգերից գեր որոշ ժամանակով, մինչև վերքերը սպիներ դառնան: Ժամանակ և գործելակերպի խիստ փոփոխություն է պետք, որ այս

¹ ՀՀ Ն.ՊԿՊԸ, ք. 114, գ. 2, գ. 70, ք. 18-ի շրջակա:

ժողովրդի հետ կարելի լինի խոսել սովետիզացիայի մասին»¹:

Այնուհետև, դառնալով արտաքին-քաղաքական հարցերին, Նժդեհը կտրուկ հայտարարում է, որ Չանգեզուրը ոչ մի կապ և առնչություն չունի ոչ մեծ և ոչ էլ փոքր կոչված անտանտների հետ, «իսկ անձամբ ես խորապես առում եմ և մեկը, և մյուսը: Պատճառը պարզ է. նրանք խաբեբաներ են, ստոր և ոճրագործ: Նրանք խաբել են ամենից շատ հայ աշխատավոր ժողովրդին և գցել նրան քրի բերան»²:

Գ. Վարդանյանը գրույցի ընթացքում նշում է, թե կարմիր բանակի գործերին Չանգեզուրի ցույց տված դիմադրությունն ավելի ծանր կացության մեջ է դնում Հայաստանը, որի Լոռվա շրջանը գրավել է Վրաստանը, իսկ Քեմալը գրավել է նրա ընդարձակ տարածքները և սպառնում է զավթել ամբողջ Հայաստանը: Որպես պատասխան Նժդեհն ասում է. «Գ-իտեմ, որ շատ լուրջ մտնեմ է: Այդ գիտակցելով է, որ ես շատ պինդ կպամ եմ այս սարերին ու այս աշխատավոր զանգեզուրցիներին և խորապես համոզված եմ, որ այդ ահավոր պայքարի միջից մենք՝ զանգեզուրցիներս, ավելի շուտ պատվով դուրս կգանք, քան ներկա Խորհրդային Հայաստանը, որի ուժերը ոչ միայն չեն կազմակերպված, այլև, ինչպես լսում ենք, եղածն էլ քանդում են: Եթե, հիրավի, Խորհրդային Հայաստանը գտնվում է այդպիսի խոշոր վտանգի առաջ, ապա ինչու՞՝ այնտեղ գլխատում են մարզված զինվորական և ինտելիգենտ ուժերը: Ես լիովին ընթրոնում եմ հակահեղափոխական տարրերին կոզիացնելը, բայց ես չեմ հասկանում, թե ինչու՞՝ բանտերը լցվում են այնպիսի ինտելիգենտներով, որոնք անպայման օգտակար կհանդիսանային հենց իրեն՝ Խորհրդային Հայաստանին: Մինչև այս բոլորը մի վերջ չգտնեն կարելի՞ է տեսնել գարանտիա ապագայի նկատմամբ: Պետք է հավատ ներշնչել ոչ թե խոսքերով, այլ գործով, փաստերով»³:

Հետագա խոսակցություններում Գ. Վարդանյանը, առարկելով Նժդեհի մի շարք փաստարկներին, հատկապես ընդգծում է, որ Չանգեզուրի հայ կոմունիստ ընկերների մասին եղած ամբաստանություններն իր համար մեծ մասամբ նորություններ են: «Այս բոլորը, անշուշտ, խիստ ցավալի է, - ասում է նա, - բայց մենք խոշոր հասարակական երևույթները եթե մասնավորի վերածենք, երբեք չենք կարող լուծել էական հարցը: Ամեն մի հասարակարգ, քանի դեռ հիմնավորված չէ, կունենա իր բերությունները, ճիշտ այդպես էլ խորհրդային իշխանությունը Չանգեզուրում: Բայց մի՞թե այս և նման հանգամանքներն իրավունք կտան Չանգեզուրի աշխատավորությանը, որ կազմում է Հայաստանի մի մասը,

¹ ՀՀ Ն.ՊԿՊԸ, ք. 114, գ. 2, գ. 70, ք. 19-ի շրջակա:

² Ելույն տեղում:

³ Ելույն տեղում, ք. 20:

կղզիանալ. չէ՞ որ սա պետական առողջ մտածելակերպ չէ, չէ՞ որ Խորհրդային Հայաստանի անկումից անմիջապես հետո Քեմալին, մուսավաթիստներին ու այլ հակահեղափոխականներին դժվար չափտի լինելու ոտնակոխ անելու նաև Չանգեզուրը»¹:

Աերադառնալով Նժդեհի այն խոսքերին, թե Չանգեզուրի ժողովուրդը ոչ միայն կռվել, այլև պատվով մեռնել գիտե, Վարդանյանն ասում է. «Բայց սա նպատակ չէ, այլ հուսահատ միջոց: Մենք ձգտում ենք ապրեցնել մեր աշխատավոր մասսաները, իսկ դուք կոչ եք անում մեռնել՝ թեկուզ հերոսական մահով: Ի՞նչ օգուտ. չէ՞ որ վերջիվերջո խորտակվելու եք: Հարցը, ընդհակառակը, ես պարզ ու կտրուկ կերպով եմ դնում. ի՞նչ դիրք կռոնեք Դուք, պարոն Նժդեհ, և Չանգեզուրի աշխատավորությունն այն դեպքում, եթե Խորհրդային Հայաստանը, հանգամանքների բեղադրանքով, Խորհրդային Ռուսաստանի և Խորհրդային Ադրբեյջանի հետ ձեռք-ձեռքի տված պատերազմական գործողություններ սկսելու ընդդեմ Քեմալի ու Վրաստանի կամ այլ խոսքով՝ ընդդեմ Անտանտի»²:

Նժդեհն ասում է, որ դա կախված կլինի նրանից, թե ի՞նչ վերաբերմունք ցույց կտան խորհրդային իշխանությունները հայ աշխատավոր զանգվածների նկատմամբ: Նման դեպքում Սյունիքը կվարձի այնպես, ինչպես թելադրում են հայ ժողովրդի շահերը. «Նս, իբրև հեղափոխական, երբեք և ոչ մի դեպքում չեմ կարող լինել հակահեղափոխության հետ, - շեշտում է Նժդեհը. - Բայց եթե խորհրդային իշխանությունները գիտակցաբար թե անգիտակցաբար մեզ իրենցից ետ մղեն՝ շարունակելով նախկին կործանարար մերողները, ապա մենք մեղավոր չենք լինի, եթե ստիպված լինենք կղզիանալ կամ թեկուզ ընկնել կատաստրոֆիկ վիճակի մեջ: Կրկնում եմ, ես սկզբունքային տեսակետից չէ, որ վիճում եմ խորհրդային իշխանության մասին. ոչ, այլ թե որքան, ցավ ի սիրտ, վատ են կիրառվում խորհրդային կարգերը կյանքում, հատկապես՝ մեր կողմերում»³:

Աերջում Նժդեհն ասում է, որ իր կառավարությունը գրավոր պատասխան կտա խորհրդային կողմի արած առաջարկներին, նամակներ կտրվեն պատվիրակությանը՝ հասցնելու 11-րդ բանակի ընդհանուր հրամանատարին, խորհրդային Ռուսաստանի արտգործնախարար Չիչերինին և Գրոյին:

Պատվիրակության անդամները տեսակցում և գրույցներ են ունենում նաև Սյունիքի կառավարության երկու անդամների՝ Գեղեոն Տեր-Մինասյանի և Տիգրան Սազանդարյանի հետ: Ապա ստանում են հիշյալ երեք նամակները:

11-րդ բանակի հրամանատար Հեկկերին հասցեագրած

նամակը ստորագրել էին Ինքնավար Սյունիքի դիվանի նախագահ ու արտաքին գործերի վարիչ Գեղեոն Տեր-Մինասյանը և դիվանապետ Սամվել Մաշուրյանը: Նամակում նշվում էր, որ Սյունիքի կառավարությունը լի է վճռականությամբ՝ բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատելու հարևան բոլոր երկրների և ժողովուրդների հետ՝ միմյանց ինքնուրույնությունը հարգելու պայմանով: Հիշեցնելով Չանգեզուրում կարմիր բանակի կատարած դաժանությունները՝ միաժամանակ ցավ էր հայտնվում, որ Երևանի և Բաքվի բանտերում տառապում են հայ ժողովրդի բազում զավակներ, այն դեպքում, երբ սովետական կողմն անընդհատ փորձում է հավաստիացնել իր խաղաղասիրական մտադրությունները: Չանգեզուրը խորհրդայնացնելու՝ Գրոյի նամակի առթիվ նշվում էր, որ «Ինքնավար Սյունիքի կառավարությունը, լինելով գերազանցորեն ժողովրդական, առանց ժողովրդի հավաքական կամքի և ցանկության չի կարող անմիջապես պատասխանել նրան: Գրոյի նամակի կապակցությամբ նա կտնտյի ժողովրդի տրամադրությունը և կամքը՝ աշխատելով հնարավորության սահմաններում շուտափույթ կերպով պատասխանել այդ գրությանը»⁴:

Օգտվելով առիթից՝ նամակի հետ ներփակ կցվեցին դիվանում գտնվող բազմաթիվ փաստերից մի քանիսը, որոնք ցույց էին տալիս Չանգեզուրում բոլշևիկների կատարած անօրինությունները: Դրանք էին բուն Չանգեզուրի Գյուղացիական ժամանակավոր խորհրդի՝ նոյեմբերի 30-ի նիստում հաստատված փաստերի արձանագրությունը, Կոռնիձոր և Տեղ գյուղերի բնակիչների աղաղակող համախոսականները, այդ գյուղերի կրած վնասների ցուցակները և Գորիս քաղաքի ու շրջանի հայ կանանց բողոքը⁵:

Խորհրդային Ռուսաստանի արտաքին գործերի կոմիսար Գ. Չիչերինին ուղղված նամակ-բողոքը⁶ նույնպես ստորագրել էին Գեղեոն Տեր-Մինասյանը և Սամվել Մաշուրյանը:

Այնտեղ նշված էր, որ Հայաստանի գյուղացիությունը և մասնավորապես Սյունիքի աշխատավորությունը, որ գերազանցորեն մի դեմոկրատ ժողովուրդ է, «աչքերը հառած դեպի հյուսիսի իր մեծ եղբայրը, նրա առաջ լայն բացեց իր դռները, բայց միանգամայն հիասթափվեց»: Ապա նորից նկարագրվում էր բոլշևիկյան իշխանության 5-ամսյա տիրապետության օրոք Չանգեզուրցիների կրած տառապանքները: «Բողոքում ենք և սպասում, - ասված էր նամակի վերջում, - որ Ձեր կողմից ձեռք

¹ ՀՀ Կ.ՊԿ.ՊԸ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 70, ք. 30:

² Այդ և նմանօրինակ բազմաթիվ նրբի փաստեր տեղ են գտել այդ ժամանակ (1921 թ. գարն) Ինքնավար Սյունիքի խորհրդի նրատարակությանը և Տիգրան Սազանդարյանի անսպասանով Գորիսի «Սասուն» սպարաբան յուս տեսած «Ազատ Սյունիք» վերակազմված ժողովածուի մեջ:

³ ՀՀ Կ.ՊԿ.ՊԸ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 70, ք. 32-34:

⁴ ՀՀ Կ.ՊԿ.ՊԸ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 70, ք. 20:

⁵ Կոմիս տեղում:

⁶ Կոմիս տեղում, ք. 20-ի շրջերես:

կառնվեն, վերջապես, իրական միջոցներ՝ հանգիստ տալու մեր գյուղացիությանը: Բողոքում ենք և պահանջում, որ վերջապես ճանաչեք արդարությունը և թույլ տաք խաղաղ և շինարար աշխատանքով զբաղվելու այն գյուղացիությանը, որն ընչազուրկ է, քաղցած և մերկ է»¹:

Դրոյին հասցեագրած նամակում, որը ստորագրել էր Նժդեհը, առաջ էին քաշված տվյալ պահին Սյունիքի իշխանությունների հիմնական պահանջները.

1. Հայ մտավորականությանն ազատել բանտերից.
2. Սյունիքը և Ղարաբաղը կցել Հայաստանին.
3. Թուրքերին հեռացնել գոնե Շարուրից և Ալեքսանդրապոլից:

Այս երեք պահանջները կատարելու դեպքում նա խոստանում էր անցնել արտասահման և խորհրդային իշխանության առաջ քացել Սյունյաց երկրի դռները²:

Թեև Նժդեհն իր պաշտոնական պատասխաններում ըստ էության մերժում էր խորհրդային հրամանատարության որոշակի առաջարկությունները, բայց լիովին չէր բացառում Չանգեզուրի և բոլշևիկների միջև տանելի հարաբերությունների հաստատման հնարավորությունը՝ գտնելով, որ դա առաջին հերթին պայմանավորված է նրանց քաղաքականության փոփոխությամբ:

Գորիսում երեք օր մնալուց հետո, փետրվարի 5-ի կեսօրին, 15 մարդուց բաղկացած պահակախումբը խորհրդային պատվիրակությանը ուղեկցեց մինչև սահմանը: Պատվիրակությունը Բաքու մեկնեց առանց որևէ արդյունքի: Նժդեհը տրամադրություն չէր հանդես բերել երկխոսություն սկսելու կարմիր բանակի հրամանատարության հետ և մերժել էր Դրոյի խորհուրդները³:

Վերադառնալով Բաքու՝ Հայաստանի Հեղկոմի կողմից նշանակված պատգամավոր Գրիգոր Վարդանյանը 1921 թ. փետրվարի 11-ին զեկուցագիր ներկայացրեց՝ «Չանգեզուրի ներկա կացության և Նժդեհի հետ վարած մեր բանակցությունների մասին»⁴:

Չանգեզուրի ապստամբներին խաղաղորեն ենթարկվելու կոչեր էին գալիս նաև Երևանից:

1921 թ. հունվարի վերջերին Հայաստանի ՍԽՀ Հեղկոմը դիմում հղեց «Չանգեզուրի գյուղացիությանը», որի մեջ, նկարագրելով Խորհրդային Հայաստանի քաղաքական փիճակը, նորաստեղծ

հանրապետության առջև կանգնած վիթխարի դժվարությունները, Հեղկոմը շեշտում էր, որ Ադրբեջանում և Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումով վերանում են այն շարժառիթները, որոնք վերջին տարիներին բաժանում էին այդ երկու հանրապետությունների աշխատավոր ժողովուրդներին՝ առաջ բերելով պատերազմական արյունալի ընդհարումներ: «Այժմ, - ասված էր Հեղկոմի դիմումի մեջ, - մնում է Չանգեզուրին Խորհրդային Հայաստանի հետ միացման հարցը: Հայաստանի խորհրդային իշխանության համար դա մի անհրաժեշտ և անհետաձգելի հարց է: ...Ձեր գործելակերպի շարունակությունը կարող են օգտագործել միայն նորահաստատ հայկական կառավարության և հայ աշխատավոր մասսաների բշնամիները: Ահա և դրա համար առաջարկում են վերջ տալ ձեր աննպատակ դիմադրությանը և ճանաչել Հայաստանի խորհրդային իշխանությունը: Երբ դուք ցույց կտաք ձեր յոյալությունը, Հայաստանի Հեղկոմը երաշխավորում է կյանքի անձեռնմխելիություն այն մարդկանց, որոնք անցյալում նկատվել են սովետական իշխանության դեմ սղվող կոլովներում»⁵:

11-րդ բանակի հրամանատար Հեկկերը ուղիղ հեռագրաբերով Բաքվից Երևան՝ Ավիսին և Դրոյին հաղորդում էր. «Մենք հեռացնում ենք մեր զորամասերը Չանգեզուրից և Ղարաբաղից, Շուշիում և Աղդամում միայն թողնելով ոչ մեծ կարմիրբանակային մասեր՝ սահմանային ընդհարումներ թույլ չտալու համար: Հայկական ջոկատների հրամանատար Նժդեհը համաձայնություն է տվել բանակցություններ վարելու Գորիսում: Ես գտնում եմ, որ անհրաժեշտ է հենց այժմ բանակի հրամանատարության կողմից կատեգորիկ սպառնալիքով հրաման ուղարկել Նժդեհին՝ նրա ջոկատների կողմից ակտիվ գործողությունները դադարեցնելու և անատարելիորեն ռազմական հրամանատարությանը ենթարկվելու պահանջով, նշելով, որ այլապես նրա դեմ կշարժվեն հայկական զորամասերը, առավել ևս նկատի առնելով այն, որ Նժդեհը ուղարկել է հանդուգն ազիտացիոն նամակ՝ խորհրդային իշխանության նկատմամբ զանազան գրպարտություններով, շշուշտ անգամ երկու կողմից թույլ տրված բյուրիմացությունները»⁶:

Չանգեզուրի խնդիրը Երևանի բոլշևիկներին զբաղեցնում էր համարյա ամեն օր: Այդ թեման չէր իջնում «Կոմունիստ» թերթի էջերից, այն հանրահավաքների հիմնական խոսակցության նյութերից էր:

Թեև Չանգեզուրի դեմ ռազմական նոր գործողություններ էին

¹ ՀՀ ԿԳԿԳՊԼ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 70, ք. 34:

² Գ. Նժդեհ, Ազատ Սյունիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հունիս, թիվ 8 (32), էջ 131:

³ Զ. Ալխատանյան, Կրուպսկին մեր ազատության պայքարից, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հուլիս, թիվ 9 (33), էջ 132:

⁴ Արմենակ Օրբելյանը նույնպես ներկայացրել էր գրավոր զեկուցագիր, որը, սակայն, չհասցրեց գտնել արխիվներում:

⁵ ՀՀ ԿԳԿԳՊԼ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 70, ք. 29:

¹ ՀՀ ԿԳԿԳՊԼ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 169, ք. 1:

² Խոսքը Հայաստանի կարմիր բանակի մասին է:

³ Կրուպսկի ունի Հայաստանի կարմիր բանակի գործառնալիք:

⁴ ՀՀ ԿԳԿԳՊԼ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 21, ք. 18:

ծրագրում, բայց Խորհրդային Հայաստանի կառավարության անդամների մեծ մասը հարցը բանակցությունների միջոցով լուծելու կողմնակից էր:

Ըստ որում, բոլշևիկներից ոմանք ուզում էին այդ գործում ներգրավել նաև ոչ բոլշևիկ ստավորականների: Այդպես գործելու կողմնակիցների բժում էին Հայիեդկոմի նախագահ Սարգիս Կասյանը և Ասրանազ Մռավյանը, որոնք Չանգեզուր ուղարկելու համար տալիս էին Դավիթ Անանունու, Վահան Մինախոբյանի և Սիմոն Վրացյանի անունները:

Ս. Վրացյանը վկայում է.

«Ինձ անպաշտոն կերպով ուղղված հարցումին՝ ես տվի սկզբունքային համաձայնություն: Սակայն, իբրև նախապայման Չանգեզուր գնալու, ես անհրաժեշտ էի համարում, որ Հայաստանի Հեղկոմը երաշխավորի տալ զանգեզուրցիներին տեղական ինքնավարություն և վերջ դնի հալածանքներին Հայաստանում: Ինձ հաղորդեցին, որ Կասյանը ընդունելի է համարում այս պայմանները, բայց հանդիպում է խիստ դիմադրության Աբարբեկյանի և մանավանդ, Ավիսի կողմից, որը պահանջել է Չանգեզուրը զենքով գրավել»¹:

Նույն օրերին Գորիսում ստացվում է Շուշի քաղաքի և նրա շրջակայքի կայագրի պետ Վոյցեխովսկու պաշտոնագիրը, որի համառոտ բովանդակությունը հետևյալն էր. անհրաժեշտ է վերջ դնել բոլոր ապստամբություններին և բարեկամական հարաբերություններ հաստատել խորհրդային կողմի հետ: Այդ դեպքում խորհրդային կողմը համապատասխան քայլեր կկատարի, որոնցից առաջինը կլինի Շուշի - Գորիս հեռախոսային գծի վերականգնումը²:

Գրանից երկու օր անց՝ հունվարի 26-ին, Նժդեհը Շուշիից ստանում է նույնիմաստ մի ուրիշ գրություն, այս անգամ՝ 28-րդ դիվիզիայի ժամանակավոր հրամանատար Սեմյոնովից, որը կրկին ստանձնել էր դիվիզիայի 84-րդ բրիգադի հրամանատարությունը: «Կարմիր բանակը, - ասված էր գրության մեջ, - մտնելով Հայաստան, պաշտպան է հանդիսանում ճնշված հայ ժողովրդին: Սակայն հանաշխարհային կապիտալիզմն այստեղ ևս ցուցադրել է իր հափշտակիչ դիտավորությունները և արգելք հանդիսացել այն ընթացքին, որը պատմականորեն պիտի կատարվի: Հայաստանի տարաբախտ որդուն բարեկամաբար պարզած մեր ձեռքը մնաց օդի մեջ կախված... Առաջարկում են դադարեցնել ամեն տեսակի ռազմական գործողություններ, կապ հաստատել մեզ հետ և փոխադարձաբար գտնել ընդհանուր լեզու...»³:

Նժդեհը Սեմյոնովի գրությանը տվեց պատասխան, ուր ասված էր. «Անկեղծ բարեկամական հարաբերություն կարող է ստեղծվել այն դեպքում, երբ հայ մտավորականությունը կազատվի բանտերից, երբ կդադարեն նրան հալածելուց, երբ ձեր բարձր հրամանատարությունը իրական և կտրուկ միջոցներ ձեռք կառնի մարքել այն հողամասերը, որոնք գրավված են քեմալականներից և, վերջապես, երբ կդադարեն Չանգեզուր ուղարկել զանազան մութ անձնավորություններ՝ «գաղտնի և շտապ գործերով», ինչպես այդ անուն էր 11-րդ բանակի ռեզիստանցիայի բաժինը: Երբ ես կհամոզվեմ, որ դուք կսկսեք իրականացնել Չանգեզուրի աշխատավոր գյուղացիության ցանկությունները, որի հավաքական կամքը արտահայտում են ես, երբ ես կհամոզվեմ, որ դուք հանձնես հայ հեղափոխական ղեմկրատիայի տեսնում եք ոչ թե ձեր բշնամուն, այլ նրանց, որոնք կոչված են շարունակել ընդհանուր հեղափոխական գործը, այն ժամանակ միայն ես կարող եմ հավատալ ձեր անկեղծությանը, և ձեր մեկնած ձեռքը չի կալավի օդում: Իմացեք և ինչեք, որ ես և Չանգեզուրի ժողովուրդը, որն ինձ է հանձնել յուր բախտը, ներկայացնում է իրենից մի պատկառելի իրական ուժ, որը, ինչպես ես առաջ էլ գրել եմ, մի օր ձեզ պետք պիտի գա: ...Երբ գործով ապացուցեք, որ դուք միանգամայն բշնամի չեք դժբախտ հայ ժողովրդին, այն ժամանակ միայն կարելի է բարեկամական փոխհարաբերություն ստեղծել մեր և ձեր միջև»⁴:

Հատկանշական է, որ ինչպես Վոյցեխովսկու, այնպես էլ Սեմյոնովի գրությունները շարադրված էին հանդարտ, մեղմ տոնով ու հանդուրժողաբար, որոնք խիստ տարբերվում էին խորհրդային հրամանատարության նախորդ բազմաթիվ սպառնալից հայտարարություններից, գրություններից, վերջնագրերից: Դա, մի կողմից, կարմիր բանակի զորամասերի ծանր պարտության հետևանքն էր, մյուս կողմից՝ արտահայտություն էր առանց կովի Չանգեզուրը խորհրդայնացնելու բոլշևիկյան նոր մարտավարության:

Մի փոքր այլ կերպ էր իր մտքերը ձևակերպել Նժդեհին ուղարկած գրության մեջ 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատար Ա. Ի. Հեկկերը: Նա ընդունում էր, որ խորհրդային զորքերը Չանգեզուրում ծանր պարտություն են կրել, բայց միաժամանակ զգուշացնում էր, որ դա բնավ չի նշանակում, թե բանակի հրամանատարությունը հրաժարվել է նոր հարձակումով զավառը գրավելու մտքից: Ըստ որում, ամեն անգամ բանակի հրամանատարը հավաստիացնում էր, թե Չանգեզուրը կմիացվի Խորհրդային Հայաստանին:

Ձիմաբափվելու բոլոր առաջարկներին ու կոչերին ի պատասխան՝ Չանգեզուրի ղեկավարները համառորեն պահանջում էին երեք բան.

¹ Ա. Վրացյան, Ելնը մտիկ անցնալիս, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, փետրվար, թիվ 4, էջ 36:

² Գ. Նժդեհ, Ազատ Միություն, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հունիս, թիվ 8 (32), էջ 132:

³ Նույն տեղում:

⁴ Գ. Նժդեհ, Ազատ Միություն, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հունիս, թիվ 8 (32), էջ 133:

1. Տաճիկների հեռացում հայկական հողերից:

2. Կայուն երաշխիքներ, որ Չանգեզուրը լինելու է Խորհրդային Հայաստանի անբաժան մասը:

3. Հայաստանում ծայր առած հալածանքների դադարեցում:

Չանգեզուրի կողմից առաջ քաշված առաջին երկու պահանջների առնչությամբ կարմիր բանակի ներկայացուցիչները և Խորհրդային Հայաստանի պաշտոնական անձինք միանշանակ պատասխանում էին, որ շուտով Մոսկվայում տեղի է ունենալու կոնֆերանս, որտեղ Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ քննարկվելու են նաև Հայաստանի սահմանների, այդ թվում՝ Վարաբադի և Չանգեզուրի հարցերը, հետևապես պետք է համբերել և սպասել կոնֆերանսի արդյունքներին: Ավելին, Մոսկվայի կոնֆերանսն իր որոշումներով գալու է հանգստություն և կարգ հաստատելու ամբողջ Անդրկովկասում: 1920թ. դեկտեմբերի 18-ին Ռաքվում հրատարակվող ռուսերեն «Կոմունիստ» թերթը գրում էր, որ Մոսկվայում հրավիրվելիք հատուկ կոնֆերանսը նախաձեռնել է անգորակ կառավարությունը, որն էլ որոշելու է տարածքային և մյուս հարցերը Թուրքիայի և Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետությունների միջև:

Նժդեհը ոչ մի հավատ չէր տածում այդ հավաստիացումներին՝ համոզված լինելով, որ Մոսկվայի կոնֆերանսի աշխատանքներն ընթանալու են հաղթած երկրի Թուրքիայի քեյադրանքի ներքո:

Այդ համոզմունքից ելնելով՝ Նժդեհը միջոցներ ձեռնարկեց խորհրդային կողմի վրա ճնշում գործադրելու համար:

Նախ, ավելի ծավալվեցին հարաբերությունները Թավրիզի հետ: Չանգեզուր - Պարսկաստան կապերի սերտացման մեջ խիստ շահագրգռված էին երկու կողմերը: Չանգեզուրը Պարսկաստանից շարունակում էր ստանալ ամենից առաջ տնտեսական օգնություն, հատկապես հացահատիկ և ալյուր, որը սյունեցիներին հնարավորություն էր տալիս հագիվ գոյատևել: Իր հերթին՝ պարսկական կողմը, որը սարսափած էր բոլշևիկյան ներխուժման վտանգից, շահագրգռված էր, որպեսզի Չանգեզուրը, որքան հնարավոր է, կանգուն մնա:

Բացի դրանից, Սյունիքի կառավարությունը հույս ուներ Թավրիզի վրայով Պարսկաստանի, Սիրիայի, Լիբանանի հայերից ստանալ ոչ միայն նյութական, այլև ռազմական աջակցություն, ստանալ օգնություն նաև դրսի հակախորհրդային ուժերից:

Հայկական կարմիր բանակի շտաբը 1921թ. հունվարի 8-ին լրտեսական ծառայությունից ստացել էր տեղեկություն այն մասին, թե Չանգեզուրի ապստամբներին Թավրիզի եպիսկոպոսի միջոցով հաղորդվել է անգլիացիների հավաստիացումն այն մասին, որ Չանգեզուր է ուղարկվում հայ-սիրիական (արխիվային փաստաթղթում այդպես է, հավանաբար, պետք է լիներ հայ-ասորական:

Ա.Ս.) միացյալ զինված մի ջոկատ: Ստանալով այդ տեղեկությունը՝ շտաբը բանակի հրամանատարությանը գեկուցում էր. «Հայ-սիրիական ջոկատի մասին տեղեկությունը ցույց է տալիս խորհրդային իշխանության դեմ ապստամբական նոր կենտրոն ստեղծելու՝ անգլիացիների փորձի հնարավորությունը»¹:

Սյունիքի կառավարությունը քայլեր արեց Վարաբադի և Չանգեզուրի միջև գտնվող տարածքների զինված քրդերին չեզոքացնելու համար և այդ նպատակով բանակցություններ սկսեց նրանց դեկավարի՝ Մուրաբեկ Մուրանովի հետ, որը Վարաբադի նախկին գեներալ-մահանգապետ Խոսրովբեկ Մուրանովի հարագատ եղբայրն էր և որի ազդեցությունը տարածվում էր նաև Ջիվանչիի գավառի վրա:

1921թ. փետրվարի 14-ին 11-րդ բանակի հետախուզական բաժինը վերադասին ներկայացրած գեկուցագրի մեջ հաղորդում էր, որ իր նստավայրում Գորիսից 15 վերստ հյուսիս գտնվող Պիչանիս գյուղում, Մուրաբեկ Մուրանովն ունի մոտ 400 զինված քուրդ մարտիկ, իսկ Գորիսից մոտավորապես նույն հեռավորության վրա գտնվող Մյնքենդ գյուղում կան սուրբանովյան 150 զինյալներ: Բազմաթիվ մանր խմբեր, սովորաբար կազմված 10-15 մարդուց, ունեն թրդակա մյուս բեկերը²:

Թեև քրդական ավագանու տրամադրության տակ գտնվող զինյալները թվական տեսակետից մեծ ուժ էին ներկայացնում, բայց Չանգեզուրի վրա կարմիր բանակի զորքերի նոր հարձակման դեպքում դրանց զոհն չեզոք պահվածքը նպաստավոր կարող էր լինել հայկական կողմի համար: Ռուսի դա էր պատճառը, որ Գորիսը որոշակի քայլեր էր անում քրդերի չեզոքությունը գուխ բերելու նպատակով:

Խորհրդային կողմի վրա ճնշում գործադրելու միջոցներից մեկը խմբապետ Թևան Ստեփանյանի գլխավորած հակախորհրդային, հակաաղբյեջանական ապստամբությանը ակտիվ աջակցություն ցուցաբերելն էր: Այդ ապստամբության նպատակն էր կարմիր բանակի զորամասերին և աղբյեջանական զավթիչներին դուրս մղել հայկական Վարաբադից: Ընթրստ արցախցիները աջակից էին զանգեզուրցի իրենց եղբայրներին: Նրանց հաջողությունները հնարավորություն կտային ընդլայնել Գորիսի ազդեցության ոլորտը և ինչ-որ չափով բերեացնել բանակի զանգեզուրցի զինյալների զորքը:

1921 թ. հունվարին ապստամբությունը Վարաբադում բևեռխեց նոր փուլ՝ կարմիր բանակի զորամասերին զանգեզուրցի դիմադրություն ցույց տալու փուլը³: Թևանի ուժերին ակտիվորեն օժանդակում էր Նժդեհի կողմից Վարաբադ ուղարկված սյունե-

¹ ՀՀ ԳԿՊԸ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 192, ք. 1:

² Նույն տեղում, գ. 206, ք. 1:

³ ՀՀ ԳԿՊԸ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 90, ք. 4-5:

ցիների առաջին գործնասար, որի հետ միասին օրերի ընթացքում ապստամբները ազատագրեցին ամբողջ Դիզակը¹:

Նժդեհի օրինակով Թևանը մեծ նշանակություն էր տալիս բնակչության շրջանում մղվող հակախորհրդային քարոզչությանը: Բանավոր լայն քարոզչություն մղելու և բռուցիկներ տպագրելու ու տարածելու գործը ղեկավարելու համար Թևանը կազմակերպեց արտակարգ եռյակ, որի կազմում էին, բացի իրենից, նաև գնդապետ Մամուցևը և իր գլխավոր զինակիցներից մեկը՝ Բախուզը²:

Հարձակման անցնելով Թևանի ուժերը 1921թ. հունվարի կեսերին գրավեցին Գրախտիկ և Սուգ գյուղերը, ապա, շարունակելով հարձակումը, գրավեցին Շուշիից 12 վերստ արևելք գտնվող Սարուշները: Այստեղից Թևանը գյուղի բնակիչներին և իր անունից նամակ ուղարկեց Քեշիշբենդ և բնակիչներին կոչ արեց զինված ապստամբություն բարձրացնել խորհրդային իշխանության դեմ՝ սպառնալով հակառակ դեպքում գյուղը գրավել զինված ուժով³: Իրեն միացնելով Քեշիշբենդի հայերից կազմած զինված ջոկատը՝ Թևանը շարժվեց Շուշիից 25 վերստ հարավ գտնվող Ճարտար և դիրքավորվեց գյուղի դիմաց⁴:

Նույն ժամանակ՝ հունվարի 16-17-ին, ապստամբեցին Դուշի-Բարա-Կարաբուլաղ շրջանի հայկական գյուղերի բնակիչները, որոնք Թևանից հանձնարարություն ստացան գրավել Խանքենդի տարածքը և Շուշին կտրել Աղդամից⁵:

Այդ օրերին բուն Չանգեզուրի սահմանային վերջին գյուղի՝ Տեղի բնակիչները Գորիս-Շուշի ճանապարհի վրա ընկած քրդական գյուղերի բնակիչներին խնդրել էին բույլ տալ անցնելու իրենց բնակավայրերով, օգնության զնալու Թևանին՝ հարձակվելու Շուշիի վրա և այն մարքելու կարմիր բանակի զորքերից⁶:

Այն բանից հետո, երբ ապստամբները գրավում էին Լեռնային Ղարաբաղի գյուղերը, Թևանը դրանք հայտարարում էր արդեն գոյություն չունեցող Արարատյան Հանրապետության տարածքներ, իսկ իրեն՝ այդ հանրապետության կառավարության ներկայացուցիչ Ղարաբաղում: Գրավված գյուղերում անցկացվում էր 20-65 տարեկան տղամարդկանց գորակոչ: Չորակոչվածների մի մասը մնում էր տեղում՝ պաշտպանելու հայրենի գյուղը, մյուս մասը միանում էր Թևանի խմբերին:

1921թ. հունվարի վերջերին Թևանի զինված խմբերում արդեն հաշվվում էր մինչև 800 մարդ⁷:

Ինչպես ասվեց, ապստամբները հենց սկզբից մեծ հույսեր էին կապում Չանգեզուրից սպասվող օգնության հետ, որը և ցուցաբերվեց: Գորիսից հատկապես Դիզակի շրջան մեկնեցին նոր զինված խմբեր՝ Թարխանովի հրամանատարությամբ, և Դավանից՝ Ամիրջանյանի հրամանատարությամբ: Ուղարկվեց նաև զգալի քանակի զինամթերք:

Նժդեհն անձամբ մշտական կապի մեջ էր Թևանի հետ, նրան ընդունում էր Չանգեզուրում կամ ինքն էր գնում Ղարաբաղ, ամեն կերպ աշխատում էր բավարարել նրա պահանջները: Հունվարի 25-ին Շուշիից 26 վերստ հարավ գտնվող Տաշալտի գյուղ էր գնացել Նժդեհը, ուր եկել էր նաև Թևանը, և նրանք երկար խորհրդակցել էին վերջինիս անելիքների մասին¹:

Երբ Թևանը մարտեր էր սկսել կարմիր բանակի զորամասերի դեմ, այդ նույն ժամանակ ապստամբություն էր ծագել Աղբրեջանի Լենքորանի գավառում՝ Կուլամ-Թաղիևի գլխավորությամբ:

1921թ. հունվարի կեսերին Կուլամ-Թաղիևի ապստամբական ջոկատը հասնում էր 1500 մարդու: Նրա գործակալները բնակչության մեջ մղում էին ուժգին քարոզչություն, լուրեր էին տարածում, որ եթե բոլշևիկները գան, ապա կխլեն բոլորի ունեցվածքը, համայնական կդարձնեն նույնիսկ կանանց: Այդ քարոզչության ազդեցության տակ Լենքորանի Թալիշ և բուրք բնակչության զգալի մասը գնում էր Կուլամ-Թաղիևի ետևից²:

Ինչպես Կուլամ-Թաղիևի, այնպես էլ աղբրեջանցի մյուս ապստամբի՝ Իսրաֆիլ բեկի պայքարը բոլշևիկյան զորամասերի դեմ հեշտացնում էր Թևանի ապստամբական ուժերի վիճակը, որոնք իրենց ազդեցությունը տարածում էին նորանոր տարածքների վրա:

1921թ. հունվարի վերջերին Թևանի զինված խմբերը վճռական հարձակման անցան և փետրվարի առաջին տասնօրյակին արագորեն գրավեցին Դիզակի (այժմ Հաղբուրի) և Վարանդայի (այժմ՝ Մարտունու) շրջանները: Չարգանցելով հարձակումը՝ նրանք ընդիուպ մոտեցան Խանքենդի (այժմ՝ Ստեփանակերտ) առաջին տեղամասին և պատրաստվեցին գրոհով վերցնել այն³: Խորհրդային զորամասերը տեղի տվեցին, քաշվելով դեպի հարավ՝ նրանք խուճապով փախան Ջիբրայիլի կողմերը՝ տալով հարյուրավոր սպանվածներ, 150 զերի, թողնելով ռազմամթերք, զնդացիրներ, հացի պաշար և այլ ավար:

Այսպիսով, 1921թ. փետրվարի վերջերին ազատագրված էր Լեռնային Ղարաբաղի մեծ մասը և միացված Մյունիքին:

Թևանի հաջողությունն առաջին հերթին պայմանավորված էր նրանով, որ Չանգեզուրից Լեռնային Ղարաբաղ նահանգած

¹ Գ. Կոթնճ, Ազատ Սիւնիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հունիս, թիվ 9 (33), էջ 84:

² ՀՀ ՀԱԽԻԲԻՊԵՆ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 189, ք. 8:

³ Խոսքը Դարաբաղի 45-իշրենդ գյուղի մասին է:

⁴ ՀՀ ՀԱԽԻԲԻՊԵՆ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 189, ք. 5:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Նույն տեղում, ք. 8:

⁷ Նույն տեղում:

⁸ Նույն տեղում, ք. 5:

¹ ՀՀ ՀԱԽԻԲԻՊԵՆ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 189, ք. 5:

² Նույն տեղում, ք. 8:

³ Գ. Կոթնճ, Ազատ Սիւնիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հունիս, թիվ 9 (33), էջ 84:

կարմիր բանակի զորամասերի մի մասը հեռացել էր նաև այդ երկրամասի սահմաններից: Բանակի հրամանատարությունը կարծում էր, որ Լեոնային Ղարաբաղի կոմունիստներից ստեղծված զինված ջոկատները բավական են պաշտպանելու համար այնտեղ հաստատված խորհրդային իշխանությունը: Բայց նման լավատեսությունը հիմք չուներ. կոմունիստական այդ ջոկատներում բացակայում էին բարձր կազմակերպվածությունը և կարգապահությունը, պակասում էին հանդերձանքն ու զինամթերքը, ոչ բոլոր ջոկատների բոլոր անդամներն էին հուսալի, նրանց զգալի մասը իրենց գյուղերի սահմաններից չէր ուզում հեռանալ:

Սակայն Թևանի ապստամբության հաջողության պատճառը միայն դա չէր: Հիմնական պատճառը Ղարաբաղի հայերի մեծ մասի դժգոհությունն այն բանից էր, որ ռուսական կարմիր բանակի հետ իրենց երկիր էին մտել Ադրբեջանի կարմիր ասկյարները, որոնք Ղարաբաղն արդեն իրենցն էին համարում: «Ամեն ինչից երևում էր, որ «վիճելի» համարված իրենց գավառի հարցը լուծվելու էր հոգուտ Ադրբեջանի, և դա չէր կարող գալույթ և ընթացություն առաջ չբերել արցախահայության մեջ»¹:

Երբ Թևանի ապստամբությունը ծավալվում էր Ղարաբաղում, լուրերը հասան Չանգեզուր այն մասին, որ բոլշևիկյան նոր իշխանությունները Խորհրդային Հայաստանում սանձազերծել են ահալոր չափերի հասնող անօրինականություններ և բռնություններ:

ՌՍՖՍՀ լիազոր ներկայացուցիչ Բորիս Լեզրանի և Հայաստանի Հանրապետության կառավարության ներկայացուցիչներ Գրոյի ու Տերտեյանի միջև 1920թ. դեկտեմբերի 2-ին կնքված համաձայնագրով, ի միջի այլոց, նախատեսված էր նաև հետևյալ հոդվածը.

«5. Գաշնակցության և ուրիշ սոցիալիստական կուսակցությունների անդամները ոչ մի հարստանքի չպիտի ենթարկվեն կուսակցությանը պատկանելու և կոմունիստական կուսակցության դեմ մղած կռիվին մասնակցելու ու Հայաստանը խորհրդային հայտարարելուց առաջ կատարած գործերի համար»²:

Բայց բոլշևիկները չհարգեցին իրենց ստորագրությունը:

Հեղկոմը հազիվ էր Հայաստան մտել, երբ Երևանի, Էջմիածնի, Աշտարակի, Ախտալի, Նոր Բայազետի և Գամարուի բանտերը լցվեցին դաշնակցական մտավորականներով ու հանրային գործիչներով: Գաշնակցականների ձերբակալությունը նոր բափ առավ 1921թ. հունվարի երրորդ տասնօրյակում, երբ բանտ նետվեցին Հ.Յ.Գ. ավելի քան 300 անդամներ: Բանտարկվածների մեջ էին կուսակցական ու պետական նշանավոր գործիչներ

նախկին վարչապետներ Հովհաննես Քաջագունին և Համո Օհանջանյանը, Լևոն Շանթը, Նիկոլ Աղբալյանը, Վահան Նավասարդյանը, Ռուբեն Գարբինյանը, Խորհրդարանի և կառավարության համարյա բոլոր անդամները:

Դաժան հաշվեհարդարների ենթարկվեցին ոչ միայն դաշնակցականները, այլև Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության, Ժողովրդական կուսակցության անդամներ, սոցիալիստ-հեղափոխականներ՝ բոլորն էլ հայ մարդիկ, հայ ժողովրդի ներկայացուցիչներ: Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության ղեկավարներից Բախշի Իշխանյանը, որը նույնպես ձերբակալվել էր, հետագայում վերհիշել է, որ սովորականից երեք անգամ ավելի մարդիկ էին մտած Երևանի կենտրոնական բանտում: Այս և հանրապետության մյուս բանտերում կալանվածների թիվն անցնում էր 2000-ից³:

Գործած անօրինականությունների և դաժանությունների շարքերում առանձնանում էին Հայաստանի Հանրապետության բանակի համարյա բոլոր բարձրաստիճան զինվորականների և սպաների ուխտադրուժ, զանգվածային ձերբակալությունները, բանտարկությունն ու արտոլը:

1920թ. դեկտեմբերի 2-ին Հայաստանի Հանրապետության կառավարության ներկայացուցիչների հետ Բ. Լեզրանի կնքած համաձայնագրի չորրորդ կետով արձանագրված էր, որ հայկական բանակի հրամանատարական կազմը չի ենթարկվում պատասխանատվության այն գործերի համար, որ կատարել է նա բանակի շարքերում մինչև Հայաստանի խորհրդային իշխանության հաստատումը:

Սակայն շատ չանցած, կասկածելով ասպարեզից արդեն հեռացած զինվորականներին, բոլշևիկները գավառներից նրանց աստիճանաբար տեղափոխեցին Երևան և արգելափակեցին: Այնուհետև հավաքեցին ու արգելափակեցին Երևանում բնակվող զինվորականներին: Այդպիսով, 1921թ. հունվարի երկրորդ կեսին, ընդամենը 6 օրվա ընթացքում ձերբակալվեց հայկական բանակի համարյա ամբողջ հրամանատարական կազմը, այդ թվում՝ 18 գեներալ և 15 գնդապետ: Չինաբափված ու ձերբակալված էին Հայաստանի Հանրապետության զինված ուժերի գլխավոր հրամանատար գոր. Թ. Նազարբեկյանը, գեներալ-լեյտենանտներ Սիլիկյանը, Հախվերդյանը, Գամազովը, գեներալներ Բեյ-Մամիկոնյանը, Պավլովսկին, Բադրամովը, Շելկովնիկովը, Վասիլևը և ուրիշներ, գնդապետներ Մելիք-Աղամալովը, Մելիք-Շահնազարովը,

¹ ՀՀ ՀԳԿԳՊՈՒ, ֆ. 1022, ց. 8, ք. 208, ք. 1:

² ՀՀ ԳՊԿԳՊՈՒ, ֆ. 199, ց. 1, ք. 248, ք. 2:

³ Կ. Դասունի, Փետրուսեան ապստամբութիւնը, «Հայքնիթ» ամսագիր, 1925, թիվ 12 (36) (հոկտեմբեր), էջ 99:

Ստեփանյանը, Մելիք-Փարսադանովը, Տեր-Ներսեսովը և այլոր¹։ Չերբակաված զինվորականները մեծ մասամբ ճակատայիններ էին, որոնք անցել էին Առաջին համաշխարհային պատերազմի արևավորքների միջով և երջանիկ պատահականությամբ ողջ էին մնացել՝ թեև հաշմված մարմիններով և ճակատագրերով։ Ոմանք մարտնչել էին Բաքվի կոմունայի պաշտպանների շարքերում, իսկ նրա պարտությունից հետո Լենքորանով և Իրանով, Վլադիկավկազով ու Վրաստանով շտապել էին Հայաստան, որպեսզի զավթիչներից պաշտպանեն նրա սահմանները։ Քիչ չէին այն զինվորականները, որոնք ծառայել էին հայկական բանակի Չանգեզուրի գորսմասերում։

Չերբակաված բոլոր զինվորականներին՝ թվով ավելի քան 1000 մարդ, հունվարի 26-ին՝ մի սոսկալի ցրտաշունչ օր, ճանապարհեցին դեպի արտո՝ մինչև իսկ արգելելով վերցնել տաք հագուստ և ուտելիք²։ Չինվորականները արքայիցին Ռուսաստան և հիմնականում ներփակվեցին Ռյազանի ճամբարում։

Վայրագ սպանությունների, բանտարկությունների, բռնությունների գլխավոր քուրմերը Գևորգ Աբարբեկյանը և Ավիս Նուրիջանյանն էին, նաև Արտակարգ հանձնաժողովի (ԾԿ) նախագահ Մերգեյ Մելիք-Հովսեփյանը։

Անօրեն բռնություններից գերմ չմնաց հասարակ ժողովուրդը։

Այդ ամենը սկսվեց նրանից, որ բոլշևիկ նորեկ պաշտոնյաներին Երևանում և այլուր բնակեցնելու համար բռնագրավվեցին տներ ու բնակարաններ, նաև՝ պետական հայտարարվեց դրանցում եղած ունեցվածքը։ Հետո Երևանից մինչև վերջին գյուղը սկսվեց ժողովրդի կեղեքումը՝ նրան հասցնելով սովամահության։

Ստեղծված դժնդակ վիճակը «Հայաստանը, միջազգային դիվանագիտությունը և ԽՍՀՄ-ը» իր աշխատության մեջ ճիշտ է ներկայացրել բոլշևիկյան նշանավոր գործիչ Բագրատ Բորյանը։ «Հեղկոմը, գրել է նա, բռնեց անխնա ու վճռական ռեկվիզիցիայի և բռնագրավման ուղին՝ առանց խտրության ու առանց դասակարգային սկզբունքի, առանց հաշվի առնելու գյուղացիության ընդհանուր տնտեսական դրությունը և նրա հոգեբանական վիճակը։ Դրա հետ մեկտեղ ռեկվիզիցիաները տեղի էին ունենում անկազմակերպ, չունեին պլանաչափ, հեղափոխական-դասակարգային բնույթ և ուղեկցվում էին անհարկի ռեպրեսիաների կիրառմամբ։ Առանց կազմակերպված ու կարգապահ ապարատի, առանց նախնական ազիտացիոն նախապատրաստության և երկրի յուրահատուկ պայմանները հաշվի առնելու, հեղկոմը մետում է

լոգունգ՝ ռեկվիզիցիայի ենթարկել և բռնագրավել պարենը քաղաքներում՝ մասնավոր անձերից և հացի պաշարները՝ գյուղացիներից»³։

Հիրավի, բացարձակապես ամեն ինչի՝ տնայնագործական իրերի, գյուղատնտեսական աշխատանքի միջոցների, ջրաղացների ու դինգերի, փեթակների, սպիտակեղենի, հագուստի, նույնիսկ երաժշտական և վարսավիրական գործիքների չհամակարգված բռնագրավումները, որոնք ուղեկցվում էին բռնություններով, չէին կարող չառաջացնել համաժողովրդական զայրույթ և ընդվզում, մասնավորապես որ, այդ ամենին գումարվեցին արտաքին գործունեները տարածքային հարցերի չլուծվելը, գաղթականների իսկազանգվածի բշվառ վիճակը, Վրաստանի կողմից իրականացվող շրջանակումը, սովը, ցուրտը և այլն։ Արագորեն փոխվեցին զանգվածների տրամադրությունները՝ խորհրդային իշխանության համար ոչ ցանկալի իմաստով՝ նրա դեմ ձևավորելով բռնամական վերաբերմունք։

Այս ամենի պատճառով Չանգեզուր հասած մեկը մյուսից տազնապալի տեղեկությունները չէին կարող անտարբեր թողնել Սյունիքի կառավարությանը։

Նժդեհը որոշեց վճռական քայլերի դիմել Խորհրդային Հայաստանի բանտերում ոչնչացման դատապարտված կամ ընդհատակում թաքնված հայ մտավորականների, պետական ու հասարակական գործիչների, կուսակցական ընկերների փրկության համար։ Նա եկել էր այն համոզման, որ, ինչ գնով էլ լինի, պետք է Արարատյան Հայաստանից մի ճանապարհ բացել դեպի Սյունիք, իսկ դա կարելի կլիներ այն ժամանակ միայն, եթե հաջողվեր գրավել Խորհրդային Հայաստանի և Ինքնավար Սյունիքի միջև ընկած Վայոց ձորը, որը նույնպես խորհրդային էր։ «Իմ այդ որոշումը, գրել է Նժդեհը, միանգամայն անկախ էր Երևանի շրջաններում առաջ եկած ապստամբական շարժումներից, որոնց մասին ինձ ոչ ոք իրազեկ չէր դարձրել»⁴։

Խորհրդային հետախուզությունը տեղեկացել էր Նժդեհի մտադրություններին, ուստի ձեռնարկում էր հարկ եղած միջոցներ։ Դրանով էր, անշուշտ, պայմանավորված այն նամակը, որ Խորհրդային Հայաստանի կառավարության նախագահ Սարգիս Կասյանը հունվարի 29-ին գրել էր Վայոց ձորի Հեղկոմին։

«Քանի դեռ չի գրավված Չանգեզուրը, նշված էր նամակում, Դարալազյազում, որը կազմում է չգրված մեծ երկրամասի քիկունքը, վարել ամենամեղմ քաղաքականություն։ Խստիվ արգելվում են աֆից-ձախից ձերբակալումները և բռնագրավումները։ Դեպի քաղաքացիները ցույց տալ կորրեկտ վերաբերմունք։ Չեր-

¹ Տե՛ս, Դ. Մարտրոսյան, Երե՛ս յոթ տասնամյակի փոխանակումը, «Լիտերատուրնա Արմենիա», 1994, թիվ 7-9, էջ 89-125։

² «Աղայան Ստեփանյանի յուշերը», «Ալիք», Թիֆլիս, 1966, էջ 372։

³ Կ. Ա. Խորոյ, Արմենիա, Միջուրբարեան անտոմոնոն և ՍՍՄԿ, տասն II, շ. 126։

⁴ Գ. Նժդեհ, Լեռնահայաստանի անկման պատճառների մասին, «Նորր» համիկ, 1923, թիվ 3, էջ 331։

քակալել միայն նրանց, որոնք բացահայտ կերպով պրոպագանդ են մղում իշխանության դեմ: Այն պաշտոնատար անձինք, որոնք կիսուսափեն կատարել սույն հրամանը, կենթարկվեն հեղափոխական ամենախիստ պատասխանատվության»:

Ինչպես տեսնում ենք, գրության մեջ խոսքը գնում էր ոչ թե ընդհանրապես Հայաստանի նորահաստատ կառավարության կողմից հանրապետությունում մեղմ քաղաքականություն որդեգրելու մասին, այլ որոշակի մի գավառում՝ Վայոց ձորում, տակտիկական նկատառումներով, ժամանակավորապես («քանի դեռ չի գրավված Զանգեզուրը...») իրագործվելիք մեղմ քայլերի մասին, մի բան, որ պետք է հոգեբանական ազդեցություն ունենար Սյունիքի գյուղացիության վրա:

Փետրվարի 14-ին Սյունիքի գործառնքի Յապոնի, հայտնի խմբապետ Մարտիկ և Միսիանի ուժերի հրամանատարի գլխավորությանը Միսիանից հարձակվում են Վայոց ձորի վրա: Սյունեցիները մեկը մյուսի ետևից գրավում են մի շարք բնակավայրեր: Մոտենալով Դարալազյազի կենտրոն Քեշիչքենդին, որտեղ տեղաբաշխված էր կարմիր բանակի 24-րդ դիվիզիայի 180-րդ գնդի գումարտակներից մեկը, նրանք արագորեն զրոհի են անցնում: Հանկարծակիի եկած կարմիրբանակայինները չեն կարողանում դիմադրություն ցույց տալ: Հրաձգության ժամանակ սպանվում են գումարտակի հրամանատարներ Կոզլովը և Բելովը: Մեծ կորուստներ տված գումարտակի հիմնական մասը գերի է հանձնվում, և միայն մի քանի տասնյակ զինվոր կարողանում է հեռանալ Երևանի ուղղությամբ: Վայոց ձորի կոմունիստներից կազմված տեղական ջոկատները նույնպես չկարողացան կազմակերպված դիմադրություն ցույց տալ և զգալի կորուստներ ունեցան: Սպանվեցին Միսիանի շրջանից՝ Քեշիչքենդում աշխատանքի նշանակված կոմունիստներ Վահան Տեր-Ղազարյանը, Արզուման (Արզո) Հարությունյանը, Սլրտիչ Սլրտունյանը, Հովակիմ Պողոսյանը, Դարապետ Ղազարյանը, Հովսեփ Դանիելյանը, Դարալազյազից՝ Սուրեն Տեր-Ստեփանյանը, Գրիգոր Ասատրյանը և ուրիշներ:

Ինքնավար Սյունիքի Սպարապետի գլխավոր շտաբը փետրվարի 20-ին Գորիսում հրապարակեց ռազմական հաղորդագրություն (թիվ 2), ուր ասված էր, որ փետրվարի 17-ին Զանգեզուրի զորքերը և ապստամբ ժողովուրդը առանց զոհի գրավել են Վայոց ձորի ամբողջ շրջանը: Բոլշևիկների կողմից ոչ մի դիմադրություն չի եղել: Գերի են վերցվել 405 ռուս բոլշևիկներ, ձերբակալվել են 20-ից ավելի հայ բոլշևիկ ղեկավար գործիչներ:

¹ Գ. Դեմեձ, Ազատ Սիւնիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հունիս, թիվ 9 (33), էջ 76:
² ՀՀ Ն.Պ.Կ.Պ.Ը. ք. 37, ց. 1, գ. 24, ք. 3, տե՛ս նաև Ե. Հարությունյան, Անտոնյանի օրեր (հուլիս), էջ 70-71, և Լ. Լալայան, Զանգեզուրյան դրվագներ, 1917-1921թթ. (սրտամահազարական ակնարկ), էջ 75:

շրջանի ամբողջ վարչությունը՝ իր լրիվ կազմով և մի շարք կարևոր փաստաթղթերով հանդերձ:

Օպերացիայի ժամանակ գրավվել էին բոլշևիկների բոլոր ռազմապահեստները, ուր կային լեռնային շորս բնդանոթ, 36 զնդացիք, հրացաններ, միլիոնի հասնող զանազան տեսակի փամփուշտ, հազարներով հրանոթի արկեր, հեռախոսային սպարատներ, հեռախոսադարեր և այլն:

«Բովանդակ Վայոց ձորի ժողովրդի տրամադրությունն աննկարագրելի բարձր է, նշված էր հաղորդագրության մեջ: Նա բշեց բոլշևիկներին իր սահմաններից: Գերազանցորեն գիտակցելով իր կատարած գործի բարձր նշանակությունը, նա իր ձեռքով կայանավորել է բոլշևիկացած պարագլուխներին, իսկ շատերին էլ ենթարկել Լինչի դատաստանին:

Դարալազյազն այսօր տոնում է իր մեծ հաղթանակը»¹:
Գործողությունը տևեց ընդամենը երեք օր. փետրվարի 16-ին ամբողջ Վայոց ձորը գտնվում էր Սյունիքի ուժերի ձեռքին²: Բոլշևիկյան ուժերը թողնում են այն տարածքները, որոնք կենսական նշանակություն ունեին Երևանի շրջանի և Վայոց ձորի միացման համար: Շուտով կապը Երևանի հետ իրականացվելու էր երկու ճանապարհով. 1. Չիմանքենդ - Բոյուք Վեդի - Ղամարլու - Երևան, 2. Չիմանքենդ - Խոսրով - Գիլանասար - Կետանիյու - Երևան: Երկու երթուղին էլ անցնում էր Վայոց ձորով³:

Վայոց ձորում զանգեզուրյան զինուժի տարած արագ հաղթանակն ամենից առաջ արդյունք էր նրա բարձր կազմակերպվածության, մարտիկների հայրենասիրական անկոտրուս ոգու և իրենց կատարած գործի արդարացի լինելու խոր գիտակցության: Ընայ քիչ կարևոր չէր նաև այն, որ Հայաստանի կարմիր բանակը, որը կազմավորման փուլում էր, դեռ պատրաստ չէր լայնածավալ մարտական գործողությունների: Խիստ անբավարար էին բանակի, հատկապես նրա Դարալազյազի գործառնքի զինվածությունը, զինվորների զգեստավորումն ու սնունդը:

ՀՄԽՀ զորքերի գլխավոր շտաբի պետ Մոկկայանովը և շտաբի զինկոմը 1921 թ. փետրվարի 1-ին 11-րդ կարմիր բանակի կրամանատարին ուղարկած զեկույցում (թիվ 1935) գրում էին. «Ժողովրդային իշխանությունը Հայաստանում ստացել է ոչ միայն շարային, այլև տնտեսական կողմից քայքայված բանակ: Գլխավոր նյութական պահեստները մնացին թուրքերի ձեռքին, իսկ Երևանի պահեստի և գորական ցեյխեստների պահեստների նյութական պաշարները շատ չնչին դուրս եկան, [բանի որ] իր ժամանակին կողոպտվել են:

¹ ՀՀ Ն.Պ.Կ.Պ.Ը. ք. 114, ց. 2, գ. 70, ք. 40-ի շրջերես:
² «Ազատ Հայաստան», 1921, 4 մարտի, տե՛ս նաև Գ. Դեմեձ, Ազատ Սիւնիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հունիս, թիվ 9 (33), էջ 79:
³ ՀՀ Ն.Պ.Կ.Պ.Ը. ք. 113, ց. 3, գ. 10, ք. 5-ի շրջերես:

Հին դաշնակցական բանակի րեկորները, որոնք վերցվել էին որպես նյութական նոր հայկական կարմիր բանակ ստեղծելու համար, վատ զգեստավորված ու հագնված դուրս եկան: Բանակի շարքերը վերադարձող նախկին դասախմբները, մանավանդ բուրքերից գերվածները, գալիս են միանգամայն մերկ: Ներկայումս բանակի 18.000 մարդկանց կարիքը նյութական անբավարարվածության տեսակետից արտահայտվում է այսպես. սպիտակեղեն 90%, զգեստ 60%, ոտնաման 75%: Այս բերված տոկոսային քվերը նվազագույն են, մանավանդ, որ բանակի համալրումը տեղի է ունենում բացառապես ի հաշիվ զգեստագործների:

[Հայաստանի] կարմիր բանակի վերակազմակերպման հաջողությունը, նրա նյութական բարեկեցության բարձրացումը կախված է նրանից, թե ինչ բաց կթողնվի 11-րդ Կարմիր բանակի կողմից»¹:

Վայոց ձորի վրա զանգեզուրյան ուժերի հարձակումը արագացրեց 11-րդ կարմիր բանակի ռազմական նախապատրաստությունները: Բանակը համալրվեց Ռուսաստանից ժամանած նորակոչիկ զինվորներով, ստացվեցին զենքի տարրեր տեսակներ, մեծաքանակ զինամթերք, հանդերձանք, դեղորայք և այլն: Համալրվեց նաև հրամանատարական կազմը: Բայց կար կոմունիստ քաղաշխատողների խիստ պակաս ընդհանրապես բանակի բոլոր օղակներում:

1921 թ. մարտի 1-ին Ս. Օրջոնիկիձեն Բաքվից հեռագրում էր Թիֆլիս.

«Նկատի առնելով վերջին մարտերում (խոսքը 1920 թ. աշնանը Չանգեզուրում ծավալված կատաղի կռիվների մասին է - Ա. Ս.) կոմունիստների կրած վիթխարի կորուստները, առաջարկում են Կավքյուրոյում և երկրամասային խորհրդակցությունում քննության առնել 11-րդ բանակի համար Կովկասում կոմունիստների մոբիլիզացիայի հարցը»²: Միաժամանակ բանակի հրամանատար Հեկկերը շարունակում էր մնալ այն կարծիքին, որ հնարավոր է Նժդեհի ուժերը Վայոց ձորից հեռացնել դիվանագիտական ճանապարհով, որ սպառված չեն նաև խաղաղ միջոցներով Չանգեզուրը զինաթափելու և խորհրդայնացնելու հնարավորությունները:

Վայոց ձորի վրա հարձակվելու հաջորդ օրը՝ 1921 թ. փետրվարի 15-ին, 11-րդ կարմիր բանակի Ռազմահեղափոխական խորհրդի և խորհրդային գերագույն իշխանության կողմից լիազորված Հեկկերը «քաղաքացի Նժդեհին և քաղաքացի Տեր-Մինասյանին» ողարկել էր նամակ, ուր նա փորձում էր ժխտել

¹ ՀՀ ԿԿԿԿԿԿԿԿ, ֆ. 1022, գ. 8, գ. 197, ք. 2:

² Իր խոսքը Չանգեզուրում ծավալված այդ կռիվների մասին էր, գուցա է տալիս արխիվային գործի փաստաթղթի վերնագիրը՝ По поводу Чангезских событий из Баку 1/III - 21 г. Ортжоникидзе Гелартович»:

³ ԿԿԿԿԿԿԿԿ, ֆ. 64, գ. 1, գ. 19, ք. 20:

Սպարապետի այն մեղադրանքը, որ Խորհրդային Ռուսաստանը օժանդակել է բուրքական արշավանքին՝ Վարսն ու Ալեքսանդրապոլը գրավելու գործում: Հեկկերը հավաստիացնում էր, որ Չանգեզուրը պիտի միացվի Խորհրդային Հայաստանին: Ռուստի առաջարկում էր հանդիպում ունենալ և քննարկել այդ միացման հետ առնչվող կոնկրետ խնդիրները: «Չանգեզուրը Հայաստանի հետ միացնելու պայմանները ճշտությամբ գծելու համար,- գրում էր նա,- խնդրում եմ ձեզնից որևէ մեկը ուղարկել Շուշի, ուր ես կսպասեմ Ձեր գալուտյան»:

Հեկկերն ընդունում էր, որ կարմիր բանակի հրամանատարությունը անցյալ տարվա հոկտեմբեր-նոյեմբերին կոպիտ սխալ է բույլ տվել՝ բուրքական գունդը ուղարկելով Չանգեզուր: Նա խոստովանում էր, որ Չանգեզուրում, հիրավի, տեղի է ունեցել այդ «ամորալի դեպքը»:

11-րդ բանակի հրամանատարի նամակը Նժդեհը անպատասխան թողեց:

Իր գորբերի հետագա առաջխաղացումը Վայոց ձորից դեպի Արարատյան դաշտ տվյալ պահին համարելով անհնարին՝ Նժդեհը, այնուամենայնիվ, նպատակահարմար գտավ գաղտնի ուղիներով Չանգեզուրից մի քանիսին ուղարկել Խորհրդային Հայաստան՝ փորձելով այնտեղ ծավալել հակախորհրդային աշխատանք: Գրանցից մեկը բաշգառնեցի խմբապետ Մարտիրոսն էր, որը Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո՝ դեկտեմբերի 2-ին, դեպի Չանգեզուր էր ուղեկցել զինվորական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանին և պահեստի միլիցիայի պետ Լևոն Քալանթարյանին: Եվ ահա Նժդեհը և Ռուբեն Տեր-Մինասյանը Մարտիրոսին նույնպես խորհուրդ են տալիս վերադառնալ հայրենի Բաշ-Գառնի:

Առժամանակ թաքստոցից հետևելով իրադարձությունների զարգացմանը՝ Մարտիրոսը հանգում է ժողովրդական ապստամբական ուժերով Երևանը գրավելու և ձեռքակալված ընկերներին բանտերից ազատելու մտքին: Կազմակերպական աշխատանքի ընթացքում նրան հաջողվում է իր մտահղացումներին հաղորդակից դարձնել ընդհատակում գտնվող ուրիշ փորձառու զինվորական գործիչների, ինչպես, օրինակ, գնդապետ Մուրեն Թարխանյանին (Կուռո), գնդապետ Գարեգին Մարգարեկյանին, խմբապետ Խնկոյին և ուրիշներին:

Շուտով պարզվում է, որ ապստամբական տրամադրության մեջ են նաև Թալինի սասունցիները:

Այդ ամենը չէր կարող գաղտնի մնալ Հայաստանի քոլչեկյան իշխանություններից, որոնք զնայով ավելի ու ավելի էին համոզվում, որ ուր որ է իրենց իշխանության դեմ պայքելու է ապստամբություն:

1921 թ. փետրվարի 8-ի լույս 9-ի գիշերը Հայաստանում

³ Գ. Նազին, Իմ պատմականը, էջ 56:

սկսվեցին զանգվածային նոր ձերբակալություններ՝ մասնավորապես Երևանում և Լջմիածնում: Սակայն ինչպես նախորդ, այնպես էլ այս ձերբակալությունների ժամանակ հետապնդումներից կարողացան խուսափել Հ. Յ. Դաշնակցության մի շարք կարևոր դեմքեր և գործիչներ, որոնք իրենց թաքստոցներից հետևում էին երկրի իրավիճակին և կատարելապես տեղյակ էին անցողաբժին¹:

1921 թ. Փետրվարյան ապստամբությունը: Քաղաքացիական կռիվների սասկացումը, ապստամբների դաժնությունը և գաղթը դեռի Չանգեզուր:

1921 թ. Փետրվարյան ապստամբությանն անդրադառնալիս հետազոտողները հակասական տեսակետներ են հայտնում դրա նախապատրաստման ժամկետների վերաբերյալ: Դաշնակցության պատմագրությունը կայուն տեսակետ ունի, այն նախօրոք կազմակերպված ու պատրաստված չի եղել, այլ ծագել է տարերայնորեն, հանկարծակի: Բուլշևիկյան պատմագրությունը, ընդհակառակը, գտնում է, թե այն Դաշնակցության կողմից նախապատրաստվել է Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատումից անմիջապես հետո: Դժմարտությունն, անշուշտ, այս երկու տարբեր տեսակետների միջև է: Դա են հաստատում քաղաքախիվ փաստեր, որոնցից բերենք մեկը:

Հ.Յ. Դաշնակցության Սրևանի կազմակերպության ակտիվ անդամներից մեկը՝ տիկ. Եղստ Ստամբուլցյանը (Լյեն Բյուզանդ), Փետրվարյան ապստամբությունից տասնամյակներ անց, իր հուշերում գրել է, որ Հայաստանում խորհրդային իշխանության առաջին օրերին ինքն ականատես է եղել հետևյալին.

«Դուրս եկա խորհրդարանեն: Հետևող չեղավ, ազատ էի: Արովան փողոցի վրայ, քիչ վերը Դաշնակցության Տունն էր: Դուրս քաց էր, մի երիտասարդ և մի նորահարս աղջիկ, ինձ անձանոք, դուրս էին գալիս շենքից: Չկարողացայ դիմադրել Աբր Տունը մտնելու ցանկութեանս: Վեր բարձրացայ, տեսայ մի քանի պատանի և Սաթո (Մաթենիկ) Յակոբեանը, որը Սրևանի Հ.Յ. Դաշնակցության քարտուղարուհին էր: Օրը ցերեկով նա քացել էր միջանցքի խորքում, աննկատ մի պահարան, այնտեղեն դուրս էր հանում ատրճանակներ, հրացանների կազմաններ և հանդարտորեն յանձնում էր ներկայ պատանիներին, որոնք ստացածները պահելով իրենց վերարկուների տակ, գնում էին, անշուշտ տանելու համար քանկազին ավանդը կանխավ նշանակուած տեղերը:

- Ի՞նչ ես անում, Սաթո, հապա եթե նրանցից (բուլշևիկներից - Ա.Ս.) մեկը ներս մտնե:

- Քանի չեն մտել, պետք է փրկել ինչ որ կարելի է, դու գործ չունես այստեղ, հեռացիք»²:

Պատմագրության մեջ իրարից խիստ տարբերվող տեսակետներ կան նաև ապստամբության պատճառների մասին: Արդեն նախորդ էջերում ցույց է տրվել դաշնակների մատնանշած հիմնական պատճառը՝ Հայիեղկոմի կողմից երկրում ստեղծված հեղձուցիչ մթնոլորտը: Բայց բուլշևիկները հիմնական պատճառը համարում էին նորահաստատ խորհրդային ռեժիմի նկատմամբ դաշնակցականների շարունակվող բշնամանքը: Այս երկրորդ տեսակետի պաշտպանների քիվը տարիների ընթացքում աստիճանաբար ստվարացավ՝ հանձինս կոմունիստների, հնչակյանների, ռամկավարների, անկախ մտավորականության ներկայացուցիչների, նաև՝ նախկին դաշնակցականների:

Փետրվարյան ապստամբության առաջացման պատճառների և դրա սկսվելու մասին ժամանակին կային և այսօր էլ կան տրամագծորեն հակառակ երկու տեսակետներ: Թե մեկ և թե՛ մյուս տեսակետը պատմագրության մեջ քաղաքացիություն են ստացել պատմական երևույթների նկատմամբ հակառակ կողմերի կուսակցական-գաղափարական հակոտնյա մոտեցումների ուժով, որը և խանգարում է ճշգրիտ ու օբյեկտիվ գաղափար կազմել ապստամբության պատճառների ու բնույթի, կովող կողմերի նպատակների մասին:

Նախքան Փետրվարյան ապստամբության դեպքերին անդրադառնալը՝ հարկ է կանգ առնել մի հարցի վրա ևս:

Ռխտմնասիրությունները ցույց են տալիս, որ, որքան էլ տարօրինակ է, ապստամբության, տվյալ պարագայում քաղաքացիական կռիվի մեջ շահագրգռված էին և՛ դաշնակները, և՛ կոմունիստները:

Անարյուն խորհրդայնացումից հետո Հայաստանի բոլոր կուսակցություններն ու հոսանքները կարծես մի սրբազան դաշն էին կնքել, ամեն կերպ աջակցել բուլշևիկյան իշխանությանը՝ նրա միջոցով հավանական արտաքին նոր պատուհասները դիմագրավելու հույսերով:

Սակայն մեկ ամիս չանցած՝ իրադարձությունները Դաշնակցությանը ստիպեցին մտածել ինքնապաշտպանական նպատակով գաղտնադրաններում պահվող զենքերն օգտագործելու մասին:

Դաշնակցության բարձրագրած ապստամբությունը գերազանցապես ունեցել է որոշակի իրավիճակից բխող գործնական խնդիրներ, այն է՝ վերջ տալ երկրում ծայր առած անօրինու-

¹ Տե՛ս «Մայրան Մանիանիստի յուշերը», էջ 372:

² Էջեր 7/իլյուստր. Հայտնիներ, Երևանի «Չեղափո» բանաստ, «Հայրենիք» անսպիր, 1965, օգոստոս, քիվ 8, էջ 7-8:

բյուրներին, բանտերից արձակել ձերբակալվածներին և, հնարավորության դեպքում, վերականգնել Հայաստանի անկախությունը: Քաղաքացիական պատերազմում դաշնակների շահագրգռությունն արտահայտվում էր այս հիմնական նպատակների իրականացման տեսքով:

Ինչ վերաբերում է քաղաքացիական կոիվներում բոլշևիկների ունեցած շահագրգռությանը, ապա պետք է ասել, որ այն բխում էր բոլշևիկյան տեսությունից: Բոլշևիկները Հայաստանում քաղաքացիական պատերազմի կոչ էին անում իշխանությունը գրավելուց անմիջապես հետո:

Հայաստանի Հեղկոմի առաջին նախագահ Մարգիս Կասյանը, անդրադառնալով Հայաստանում տեղի ունեցած քաղաքացիական պատերազմի խնդրին, գրել է.

«Համառուսական և արդյունագործական մասշտաբ - ահա մեր գործունեության ելակետը մինչև հոկտեմբերեան հեղափոխությունը: Անդրկովկասեան քանվորութեան ընդարձակ զանգվածների գիտակցութեան մէջ ամրապնդել պրոլետարիատի դիկտատուրայի անհրաժեշտութիւնը, ստեղծել նրանց մեջ հեղափոխական կամք դեպի այն, պատրաստել նրանց՝ անհրաժեշտութեան դեպքում գործադրելու դասակարգային կրփի ամենասուր զենքը՝ քաղաքացիական պատերազմը և կազմել ռուս հեղափոխական բանվորութեան հետ միասին՝ ընդարձակ և ուժեղ պրոլետարիական բանակ - ահա այն նպատակը և ուղին, որ որդեգրած ունեինք մենք փետրվարեան հեղափոխութիւնից (1917 թ. - Ա. Ս.) հետո»¹:

Նորաստեղծ Խորհրդային Հայաստանում քաղաքացիական պատերազմի մարտահրավեր էին կարողում ոչ միայն տեղի կոմունիստ ղեկավարները, այլև, գերազանցապես, հանրապետությունից դուրս՝ հիմնականում Ռուսաստանում գործող հայ կոմունիստները, որոնք արդեն անցել էին քաղաքացիական պատերազմի դաժան փորձությունների միջով:

Հայ կոմունիստների համար Հայաստանում քաղաքացիական պատերազմը երկու հիմնական նպատակ էր հետապնդում. 1. արմատախիլ անել հին ուժերը, 2. բուրքերին ապացուցել, որ Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունը Դաշնակցության ղխերին բշնամիւն է, չեզոքացնել քեմալականների այն պնդումները, թե Հայաստանում պարզապես կաթինեռի փոփոխություն է կատարվել՝ Վրացյանին հաջորդել է Կասյանը և ուրիշ ոչինչ:

Այժմ տեսնենք, թե նորաստեղծ Խորհրդային Հայաստանում ինչպես սկսվեց և ինչպես ընթացավ բոլշևիկյան իշխանության դեմ ուղղված 1921 թ. Փետրվարյան ապստամբությունը:

Փետրվարի 10-ից սկսած Բաշ-Գառնիում, Վայոց ձորում և

Արագածի լանջերին, մեկ այստեղ, մեկ այնտեղ բռնկվում են բացահայտ զինված ելույթներ: Ապստամբությունն սկսվեց փետրվարի 13-ին: Օգտագործելով ստեղծված իրադրությունը, ապստամբներն իրենց ուժերը մոտեցնում են Երևանի շրջակա բնակավայրերին, նպատակ ունենալով միաժամանակյա կենտրոնացված հարձակում սկսել քաղաքի վրա ու մեկուսացնել այն: Նշանակալի ուժեր կենտրոնանում են Շիրակայայի, Նեջիուի շրջաններում, ինչպես նաև Բաշ-Գառնիում (դրանք փոխադրվել էին Դարալագյազից): Անգամ բուն Երևանում պատրաստված էր զինված մի ջոկատ քաղաքի պարետի օգնական Մարգսյանի հրամանատարության տակ: Փետրվարի կեսերին հակախորհրդային ճակատն ուներ շուրջ 5 հազար զինված մարդ:

Կարմիր բանակի գլխավոր ուժերը դասավորված էին Երևանից արևմուտք և հարավ՝ ապահովելով հայ-բուրքական սահմանի պաշտպանությունը: Բաշ-Ապարան — Աշտարակ — Էջմիածնի կայաբան շրջանում խմբված էր 6 զումարտակ՝ մեկ հեծելավաշտով և 14 հրանոթով: Մյուս խմբավորումը՝ քաղկացած 6 զումարտակից և 8 հրանոթից, գրավել էր Դամարու - Ավշար - Դավալու շրջանը: Դարալագյազում գտնվում էր մեկ զումարտակ՝ 4 հրանոթով, որի խնդիրն էր ապահովել զանգեզուրյան ուղղությունը: Դահեստագործը, որի կազմում կային 6 զումարտակ, 12 հրանոթ, 5 հեծելավաշտ և 2 զրահագնացք, տեղաբաշխված էր ընդարձակ տարածքի վրա՝ Երևան - Ներքին Ախտա - Ելենովկա շրջանում²:

Խորհրդային բանակի հետախուզությունը չկարողացավ ժամանակին ճշտել, թե որտեղից կարող է գալ հիմնական հարվածը: Հայաստանի կարմիր բանակի զորքերի հրամանատար Մուկաչանովը գտնում էր, որ գլխավոր վտանգը սպասվում է Դարալագյազի կողմից, իսկ 11-րդ բանակի հրամանատար Հեկկերն, իր հերթին, գտնում էր, որ սպառնալիքի տակ են հանրապետության հյուսիսային շրջանները: Խորհրդային թե՛ մեկ և թե՛ մյուս բարձրաստիճան հրամանատարների կանխատեսումները սխալ դուրս եկան:

Փետրվարի 15-ին դաշնակների ղեկավարությունը վերջնականապես ճշտում է ապստամբության ժամկետը, և հակախորհրդային ուժերն անցնում են գործի:

Փետրվարի 16-ին Բաշ-Գառնիի ապստամբները գնդապետ Մուրեն Թարխանյանի (Կուռո) և խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամյանի (բազառնեցի Մարտիրոս) գլխավորությամբ, զգալի ուժերով անսպասելի հարձակվելով Կոտայքի շրջանի տարբեր վայրերում տեղակայված բոլշևիկյան ուժերի վրա, նրանց ստիպում են նահանջել դեպի հյուսիս, ապա շարժվելով Քանաքեռի և Էլարի

¹ «Նոր աշխարհ» ամսագիր, 1922, թիվ 2, էջ 4:

² Տե՛ս՝ Ա. Է. Կոռնի, Интерпретация гражданской войны в Закавказье, էջ 381:

ուղղությամբ՝ կտրում են Երևանի հաղորդակցությունը Գլխիցանի հետ: Ապստամբների մեկ այլ ջոկատ՝ մոտ 600 հոգի, հարձակում է սկսում դեպի Շորքուլաղ:

Հարձակման հետևանքով ծանր կորուստներ են կրում Հայաստանի կարմիր բանակի 2-րդ գնդի զորամասերը: Հրամանատարության կարգադրությամբ գունդը նահանջում է Նորք և բռնում Քանաքեռ - Ավան-Ջրվեժ - Թոխմախան գյուղ գծի բարձունքները, բայց այս ռազմագիծը նույնպես հնարավոր չի լինում պահել: Գնդի հրամանատար Ֆիշիկիչը հազիվ է կարողանում շրջապատումից դուրս բերել իր զորամասերի մնացորդները և նահանջել Ադրաշի ուղղությամբ: Շորքուլաղը գրաված ապստամբական ուժերը, զարգացնելով հարձակումը, մոտենում են Ադրաշին, դիրքավորվում և սպառնում փակել խորհրդային զորքերի հարավային խմբավորման հաղորդակցության ուղիները Երևանի հետ:

Քանաքեռը գրավելուց հետո Կոտայքի ապստամբական ուժերը շարժվում են Երևանի վրա: Փետրվարի 16-ի և 17-ի ընթացքում կատաղի մարտեր են տեղի ունենում քաղաքի մերձակա մատույցներում: Երևանից դեպի հյուսիս, Քանաքեռ ուղարկված բոլշևիկյան զորամասերը ապստամբների կողմից ջախջախվեցին, այդ մարտում զոհվեց խորհրդային զորքերի արևմտյան խմբավորման հրամանատար Երմոլենկոն:

Նույն ժամանակ՝ փետրվարի 16-ին և 17-ին, Արագածի լանջերից դեպի Երևան շարժվող Թալինի ապստամբ ուժերը Մուշեղ Ավետիսյանի, Չոլոյի, Մորուք Կարոյի, Կարո Սասունու և Ասլան Ստեփանյանի գլխավորությամբ Աշտարակ-Էջմիածին ուղղությամբ ծանր պարտության են մատնում հայկական կարմիր բանակի 2-րդ բրիգադի զորամասերին և գրավում Էջմիածինը, Աշտարակը, Փարաքարը:

Փետրվարի 17-ի երեկոյան ապստամբ ուժերը մոտենում են Երևանի արվարձաններին և բոլոր կողմերից շրջապատում քաղաքը:

Սկսված ապստամբությունը ճնշելու համար 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը ստիպված եղավ Կրաստանը խորհրդայնացնելու նպատակով դեպի Թիֆլիս արշավող իր զորամասերից մի բանիսը հանել և նետել ապստամբների դեմ: Դազախից Գլխիցանի վրայով Երևան ուղարկվեցին 18-րդ հրաձգային դիվիզիայի զորամասերը, որոնք ուժեղացված էին 179-րդ հրաձգային գնդով և 20-րդ հրաձգային դիվիզիայի մեկ ուսումնական զուսմարտակով: Գլխիցանի վրայով ուղարկված այս զորամասերը հարձակվեցին Սեմյոնովկայի լեռնանցքը պահող ապստամբ ջոկատի վրա, գրավեցին լեռնանցքը և կռիվների ողջ ընթացքում այն ամուր պահելով, բույլ չտվեցին, որ ապստամբությունը տարածվի դեպի հյուսիս՝ Թիֆլիսի ուղղությամբ:

Միաժամանակ Նախիջևանի երկրամասից դեպի Երևան էին շարժվում 20-րդ հրաձգային դիվիզիայի 178-րդ և 180-րդ հրաձգային գնդերը, որոնք ճանապարհին ուշանում էին: Չեռնարկած այդ միջոցները, սակայն, ի վիճակի չէին կանգնեցնելու ապստամբության ծավալվելը: Փետրվարի 17-ի երեկոյան ապստամբական ուժերը, չհանդիպելով լուրջ դիմադրության, երեք կողմից օղակում են մայրաքաղաքը:

Նվ Քանաքեռից Երևան իջնող, և Էջմիածին - Աշտարակից այնտեղ շտապող ապստամբները, մինչև քաղաք մտնելը առաջադրանք էին ստացել հենց սկզբից գրավել Երևանի բանտը և ազատել բանտարկյալներին:

Խորհրդային զորամասերի դիմադրությունը Երևանում այլևս անիմաստ էր դարձել, ուստի դրանց հրամանատարների գլխավոր խնդիրը մնացած զորամասերին գերվելուց փրկելն էր:

Քանի որ Երևանի հյուսիսային և հյուսիսարևմտյան ողջ տարածքները գտնվում էին ապստամբների վերահսկողության տակ, ուստի Հայաստանի Ռազմեղկոնք որոշում է քնդուծում բողոնել մայրաքաղաքը և նահանջել դեպի Դամարու (Արտաշատ): Խորհրդային զորամասերը հրաման ստացան նահանջել երկաթուղու կայարանի ուղղությամբ, որտեղ կանգնած էին «Ազատամարտ» և «Աարդան Ջորավար» գրահագնացքները:

Փետրվարի 18-ի երկրորդ կեսին կարմիրբանակայինները, վերցնելով 8 վագոն ցորեն, մի քանի վագոն բնդանորի արկ և մեծ քանակությամբ ռազմամթերք, բողոնում են Երևանը, կենտրոնանում հին ու նոր կայարաններում և դեպի Դամարու տանող խճուղու ուղղությամբ: Երևանից նահանջած զորքի թվաքանակը կազմում էր 1664 մարդ հետևակ, 70 հեծյալ, որոնց տրամադրության տակ կար 11 հրանոթ և երկու գրահագնացք¹:

Երևանից նահանջելու նախօրյակին՝ փետրվարի 16-ի լույս 17-ի գիշերը, բոլշևիկները Երևանի բանտում սպանում են մոտ 40 բանտարկյալի, այդ թվում՝ հայտնի ռազմական դեմքեր Համազասպին և Մակեդոնին, խմբապետների ու մտավորականների:

Փետրվարի 18-ի վաղ առավոտյան տարբեր կողմերից սրընթաց Երևան մտան ապստամբ ուժերը: Դրանք էին 1. Չանգվի կամրջից դեպի բանտ՝ Ասլան Ստեփանյանը իր զորամասով, 2. Քանաքեռից իրենց զորամասերով՝ գնդ Մուրեն Թարխանյանը (որին աջակից էին Հակոբ Տեր-Հակոբյանը և Նիքոն Սարգսյանը), բաշգառնեցի խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամյանը, բուլանուղյի խմբապետ Դազար Թարխանյանը (Դալի Դազո), 3. Երևանի Նորք արվարձանից բաշգառնեցի խմբապետ Խնկո Ասատրյանը՝ իր

¹ Տե՛ս Լ. Հակոբյան, Ժողովրդավարական կռիվները Հայաստանում 1921 թվին, էջ 69-70, Ա.Բ. Կոմուս, Ինտերնետի և ցրոսլանսկայա լուկիները Հայաստանում 1921 թվին, էջ 384:

գործառնաով, 4. Երևանի Կոնդ քաղաքային գիմված խմբեր՝ վանեցի Փանոս Ժամհարյանի գլխավորությամբ՝ Ջինված ապստամբների հիմնական մասը արևմտահայեր էին:

Մինչև ժամը 8-ը փողոցներում մղվում էր քառային ու արյունահեղ գուպար: Ամեն կարգի հրազենների որոտին խառնվել էին որբանոցներից ու բանտերից տարածվող սարսափազդու աղիողորմ ձայները: «Ապստամբները կռվում էին կատաղության լացով»²⁷, - պահը պատկերավոր արտահայտել է Հայկ Ասատրյանը:

Երևան մտած ապստամբները, որոնց միացել էին քաղաքացիները, առաջին հերթին հարձակվեցին բանտի վրա և ազատ արձակեցին կալանավորներին:

Ստորյգ մահից ազատվեցին բազմաթիվ պետական ու կուսակցական գործիչներ, նշանավոր մտավորականներ, այդ թվում՝ Հովհաննես Քաջազնունին, Համո Օհանջանյանը, Նիկոլ Աղբալյանը, Լևոն Շանթը և ուրիշներ:

Ջրահագնացքների ուղեկցությամբ նահանջելով Ուլուխանլու՝ խորհրդային զորքերի այդ խումբը, որը կազմված էր 180-րդ հրաձգային գնդից և զնդապետ Միրիմանովի հրամանատարության տակ գործող 1-ին հայկական քրիզադից, նահանջեց Գամարլու, ապա Երևանից 40 կմ դեպի հարավ-արևելք գտնվող Ավշար: Ծանր մարտեր մղելով՝ խորհրդային զորքերի մեծ մասը այնուհետև քաշվում է Վեդիքասարի տարածքը և բռնում Բոյուք Վեդի - Ենգիջա, Բյուչուկ Վեդի - Խոր Վիրապ - Թայթան-Շիրազլու գիծը:

Խորհրդային կառավարությունը, Հայկոմկուսի կենտկոմը, մի շարք հիմնարկներ և զորքերի խմբավորման շտաբը հիմնավորվում են Ավշարի մոտ՝ երկաթուղային վագոններում: Այստեղ կարմիր բանակի զորամասերը վերակազմվում և նախապատրաստվում են վճռական մարտերի:

Միաժամանակ Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը դիմում է Հայաստանի Հանրապետության դեմ 1919թ. Բոյուք Վեդի քուրբերին ոտքի հանելու գործում մեծ դեր խաղացած Նախիջևանի բեկերից մեկին՝ Աբաս Կուլուն՝ խնդրելով տեղի քուրբերից կազմակերպել ջոկատ և միանալ կարմիր բանակի զորամասերին: Բեկն ընդունում է առաջարկը և մինչև մարտի սկիզբը կազմակերպում է 400 հոգուց բաղկացած մի ջոկատ, որը ստանում է, այսպես կոչված, «Կարմիր տարոր» անվանումը:

Երևանը գրավելուց անմիջապես հետո ապստամբ ուժերը ստեղծեցին իշխանության գերագույն մարմին՝ «Հայրենիքի փրկության կոմիտե», իրենց վերապահելով Հայաստանի Հանրապետության Խորհրդարանի դերը: Կոմիտեն գլխավորում էր Հայաստանի Հանրապետության վերջին վարչապետ Սիմոն

Վրացյանը: Գրանով իսկ ապստամբներն ընդգծում էին, որ Հայրենիքի փրկության կոմիտեն Հայաստանի Հանրապետության վարչակարգի անմիջական շարունակությունն է:

Փրկության կոմիտեն կազմեց կառավարություն, որի մեջ, վարչապետի պաշտոնից զատ, Ս.Վրացյանը ստանձնեց նաև արտաքին գործոց նախարարի պաշտոնը: Նրա դահլիճի անդամ-նախարարներն էին Արշակ Հովհաննիսյանը (զինվորական), Կարո Սասունին (ներքին գործոց), Համբարձում Տերտերյանը (եղևմտական), Հակոբ Տեր-Հակոբյանը՝ Իրազեկ (պարենավորման), Թ.Սմբատ Եղիազարյանը (խնամատարական), Հ.Սարգսյանը (պրոպագանդի և աշխատանքի): Կոմիտեում Հ.Յ. Գաշնակցության ներկայացուցիչն էր Նիկոն Սարգսյանը: Բանակի հրամանատար նշանակվեց սպա Սուրեն Թարխանյանը (Կոտո), շտաբի պետ՝ Գարեգին Սարգիսբեկյանը: Բաշգառնեցի խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամյանը նշանակվեց Գամարլուի ճակատի հրամանատար, իսկ սպա Սերյոժա Քոբանջյանը՝ Երևանի պարետ: Երևանի քաղաքագլուխ նշանակվեց Արշալույս Աստվածատրյանը²⁸: Փետրվարի 20-ին Երևանում կազմվեց Արտակարգ դատարան՝ ինժեներ Ավետիս Օհանջանյանի նախագահությամբ²⁹:

Փրկության կոմիտեի հրահանգով կազմվեց, այսպես կոչված, Վասպուրականի զինվորական մարմինը, որի անդամներն էին Վահե Արծրունին, Գրիգոր Խղարյանը, Կարապետ Բեյլարյանը, Գալուստ Էյնաթյանը, Հայկակ Կոկոսյանը, Փանոս Ժամհարյանը, Սամվել Մարտալյանը և Արմենակ Մարասպետյանը: Աերթին երեսուր մտան Հայրենիքի փրկության կոմիտեի մեջ:

Վասպուրականի զինվորական մարմինը կոչ հրապարակեց, որով վասպուրականցիներին զենքի էր կոչում կռվելու բոլշևիկների դեմ: Մի քանի օրում կոչին արձագանքեց 20-60 տարեկան շուրջ 3000 մարդ և կազմվեց Վասպուրականի զորագունդը, որի հրամանատար նշանակվեց Ալան Ստեփանյանը³⁰: Իրենց առանձին զորամասերը ստեղծեցին նաև սասունցիներն ու տարոնցիները՝ մշեցի Սմբատի և ուրիշների գլխավորությամբ:

Մայրաքաղաքին տիրելուց հետո ապստամբները շարունակեցին մարտական գործողությունները՝ նպատակ ունենալով կարճ ժամանակում օպիսցախել կարմիր բանակի զորամասերը և որքան հնարավոր է արագ վերականգնել իրենց իշխանությունը Խորհրդային Հայաստանի ուղջ տարածքի վրա:

Այսպիսով, ընդամենը 3-4 օրում ապստամբներին հաջողվեց շատ արագ գրավել Արագած լեռան հարավային և արևելյան փեղերը, Աշտարակը, Արարատյան դաշտի զգալի մասը, Բաշ-

²⁷ Մուսխան, Վեհաբե ուղիներով: Դեպքեր, զինվոր, սպանություններ, 2 հատոր, էջ 38-39

²⁸ Ալան Ստեփանյանի յուշերը, էջ 386

²⁹ Նույն տեղում, էջ 385-386

¹ Տե՛ս՝ «Ալան Ստեփանյանի յուշերը», էջ 383

² Հայկ Ասատրյան, Հայաստան, արիակառն նախադիր Մուսայանը Մոսկվայում, էջ 241

Գառնիի շրջանը և այլ տարածքներ: Բայց նրանց ուժերը անբավարար էին ռազմական ավելի մեծ գործողություններ ծավալելու և ավելի մեծ արդյունքներ ձեռք բերելու համար: «Նրանք ապստամբել էին իրենց հոգու ուժով, բայց զուրկ էին հարձակողական պատերազմ վարելու տնտեսական թե ռազմամերային կարելիությունից: Փետրվարի 18-ի ապստամբությունը քայքայված մի երկրի վերջին ճիգն էր: Երկրում բացվել էր երեք ռազմաճակատ, որոնց վրա ժողովուրդը կոպուս էր ապավինած միայն բարոյական իր ուժերին»¹:

Փրկության կոմիտեի օրգան «Ազատ Հայաստան» թերթը, որը սկսել էր յույս տեսնել փետրվարի 19-ից, թիվ 1-ի խմբագրականում գրում էր.

«Այս շարժումը, որ մեր ազատագրական պատմության մեջ կմնա անմահ, գերազանցորեն ժողովրդական էր, վկա այն մտանք չտեսնված խանդավառությունը, որով տոգորված, անգամ կանայք և անչափահաս պատանիներ, հրացանները գրկած՝ նետվել էին փողոց՝ բոլշևիկ կոչվածներին մեր երկրից դուրս շարտելու համար: Բայց այս շարժումը, ժողովրդական այս բուռն, տարերային պողրկումը ուղղված չէ Ռուսաստանին և ոչ էլ նրան ղեկավարող կուսակցության: Մենք եղել ենք բարեկամը և սիրողը ռուս մեծ ժողովրդին և այսուհետև էլ կշարունակենք մնալ նույնը, պայմանով միայն, որ հյուսիսի մեր մեծ դրացին փոխադարձաբար հարգե մեր ժողովուրդը և նրա արյունով վաստակած անկախությունը»²:

Հայաստանում ծագած ու դեռևս հաղթանակած հակաբոլշևիկյան ապստամբության յուրը տարածվեց ամենուր՝ առաջացնելով կառավարությունների ու հասարակական-քաղաքական շրջանների գարնանքը և տարակուսանքը:

Ապստամբության յուրն այնչուժեց հայ գաղթօջախները աշխարհի բոլոր մասերում: Արձագանքները Հայաստանից դուրս գտնվող հայերի շրջանում տրամագծորեն տարբեր էին: Գաշնակցության անդամների ու համակիրների մեծ մասի մոտ ապստամբությունը մեծ ոգևորություն էր առաջացրել և հույս էր ստեղծել, թե հնարավոր է լինելու վերականգնել Հայաստանի պետական անկախությունը: Ապստամբությունը ողջունեցին նաև Ռամկավար Մահմանաղլարական կուսակցության արտասահմանյան համարյա բոլոր կազմակերպությունները, որոնք ցավով էին ընդունել 1920 թ. դեկտեմբերին Հայաստանի Հանրապետության անկման յուրը: Մահմանաղլարական ռամկավարների Ամերիկայում

¹ Հայկ Մատթեոս, Հայաստան, արիական նախադիր Առաջավոր Ասիայում, էջ 242:

² «Ազատ Հայաստան», 1921, 19 փետրվար:

³ Կառավարական շատ կազմակերպություններ որոշ ժամանակահատվածում - 1920-1922 թթ. - հակախորհրդային դիրք էին բռնել, սակայն 1923 թ. սկսած Բաղկատար Ազատական նորաստեղծ կառավարությունը աստիճանաբար որդեգրել Հայաստանում հաստատված նոր ռեժիմի փոքր պաշտպանության քաղաքականությունը:

յույս տեսնող «Ազգ» թերթը (թիվ 1712), «Մանչեսթրը Գաղղիանից» անունով, բարգմանաբար տպագրել էր մի հոդված, որտեղ նկարագրված էր Հայաստանում բոլշևիկյան ռեժիմի տակ իրագործվող «քնաչնջման» քաղաքականությունը՝ իր կողմից հակախորհրդային ոգով մեկնարանելով այն: «Ազգը» մեղադրում էր Անտանտի երկրներին, որ նրանք չփութացին օգնության իրենց բշվատ ու հոգնաբեկ դաշնակցին, որը կորցրեց պետական անկախությունը: Այդ երկրների կառավարությունները գոնե հիմա պատրաստ են արդյոք աջակից լինել հայոց ապստամբությանը. - հարցնում էր թերթը: Հայ ազգային մյուս կուսակցությունը՝ Հնչակը, նրան պատկանող թերթերը, կուսակցական գործիչները միանշանակ դատապարտում էին ապստամբությունը՝ այն որակելով որպես արկածախնդրություն: Գաղթօջախներում կար նաև մտավորականների մի խավ, որն առավել սրափ գնահատելով Հայաստանում ստեղծված քաղաքական իրավիճակը, չէր շտապում կատարվածի մասին կարծիք հայտնել կամ գնահատական տալ:

Փարիզից Ավետիս Ահարոնյանը նամակ էր ուղարկել Իտալիայում գտնվող Ավետիք Իսահակյանին և հարցրել նրա կարծիքը Փետրվարյան ապստամբության մասին: «Պատասխան նամակում Իսահակյանը նշել էր. «Գրում ես, թե Հայաստանում նորից կռիվներ կան, և բավական չէ», որ մեր լավ ժողովուրդը արյուն կորցնե: Սիրելիս, խոսք չեմ գտնում ասելու, միայն թե՛ք հետ ո՛չ համաձայն եմ, ո՛չ հակառակ...»¹:

Ավելի հստակ էր արտահայտվում գորավար Անդրանիկը՝ Փետրվարյան ապստամբությունը համարելով անտեղի: Դեռ մեկ տարի առաջ նա ասում էր. «Հայաստանի ապագան մուր է: Այն բոլոր պետությունները, որոնք տե ֆակտո և տե Ժուրե ճանչցան մեր երկիրը, արտաքին երևոյթի տակ համբոյր մըն է որ շնորհեցին մեր նորածին հանրապետությանը՝ միմիայն աշխարհը խաբելու նպատակով. այն վայրկեանին որ իրենց շահերը տարբեր կերպարանք մը ստանան՝ պիտի գոհեն ամեն բան Ռուսաստանին: Ռուսաստանը պիտի ըլլայ ամենավերջին խոսողը, պոլշևիք թե հանրապետական, ընկերավարական թե կայսերական, ինչ այլափոխութեան մեջ այ ծուլուի, անորն է վերջին խոսքը...»²:

Առաջին անհաջողությունից ուշքի գալով՝ կարմիր բանակի գործառնաբեր սկսեցին ուժգին դիմադրություն ցույց տալ ապստամբներին: Ավելին՝ վերախմբավորելով ուժերը, նրանք փետրվարի 25-ին երկու գորասյունով հայկական հրաձիգ բրիգադի հրամանատար Միլիմանյանի հրամանատարությամբ, հարձակման անցան Երևանի վրա՝ գլխավոր հարվածն ուղղելով ապստամբ խմբերի

¹ «Ավետիք Իսահակյանի նամակները», տպ. «Ռուստեր», Կահիրե, 1959, էջ 78:

² Ա. Արմատեան, Ինչպե՛ս պետք է գրավել Երրանաստանը (ՅՈՒՆ. Անդրանիկի կարծիքը), տպ. Ա. Տեք-Ստեփանյան, Կ. Պոլս, 1921, էջ 16:

ծախ բեկն: Իր հերթին, Ֆիլիլեիչի 2-րդ գունդը, վերակազմվելով, հարձակման է անցնում այս բեկն:

Սկսվում են համառ, անզիջում կռիվներ: Ջորավար Սմբատը, վերիիշխելով այդ արյունահեղ կռիվները, հետագայում ցավով նշել է. «Հայր հայուն կոտորեց, բուրբերուն դեմ այնքան սրտոտ չէին կռուեր, որքան որ իրարու դեմ գիրար կոտորելու ատեն»¹:

Չնայած ապստամբների գերմարդկային դիմադրությանը՝ խորհրդային զորամասերին հաջողվում է առաջ շարժվել և փետրվարի 26-ին հասնել Երևանի մատույցները:

Քանի որ Հայաստանի Հեղկոմը, Կոմկուսի կենտկոմը և պետական մի շարք կարևոր հիմնարկներ, կարմիր բանակի զորամասերի պաշտպանությամբ, Դամարու-Վեդի շրջանում գտնվում էին շրջապատման մեջ և նրանց կապը խորհրդային մյուս շրջանների հետ կտրված էր, փետրվարի 26-ին կազմակերպվում է Դիլիջան-Ասրաբիխյան գավառների Ռազմահեղափոխական կոմիտեի Գևորգ Աբարբեկյանի գլխավորությամբ: Կոմիտեի հիմնական խնդիրն էր՝ ղեկավարել այդ գավառների պետական և կուսակցական աշխատանքը ու նախապատրաստվել հյուսիսային շրջաններում ապստամբների դեմ վճռական հարձակման անցնելու համար: Դիլիջանում ստեղծվում է նաև Հայաստանի Կոմկուսի ժամանակավոր կենտկոմ:

Մակայն այդ ժամանակ Դիլիջան-Ասրաբիխյան շրջանում բոլշևիկները զբաղված էին իրենց ուժերը համալրելով, կարգի բերելով, և անմիջական մասնակցություն կռիվներին չէին ունենում: Դրա փոխարեն, Դամարուի ճակատում մարտերն ավելի ու ավելի արյունահեղ էին դառնում:

Փետրվարի 26-ին Երևանի մատույցներ հասած Դամարուի ճակատի կարմիր բանակի զորամասերին չի հաջողվում մտնել մայրաքաղաք: Ռազմաճակատում գտնվող Փրկության կոմիտեի ուժերին օգնության են գալիս ապստամբ նոր ջոկատներ, որոնք հնարավորություն են տալիս անցնել հակահարձակման: Հատկապես ակտիվ էր գործում հեծելազորը: Եռօրյա մարտերից հետո բոլշևիկյան զորքերը, զգալի կորուստներ կրելով, նահանջում են ելման դիրքերը:

Շուտով Միրիմանյանը նշանակվում է ամբողջ Դամարուի ռազմաճակատի զորքերի հրամանատար, որը և ձեռնարկում է նոր հարձակում:

Մայրաքաղաքը գրավելու նպատակով փետրվարի 28-ի առավոտյան կարմիր բանակի զորամասերը առաջանում են բոլոր ճակատներով և, գրավելով Ներքին Շենկավիթն ու Չարբախի ալպինները, ամրանում են Երևանի երկարուղային կայարանից

¹ Արսեն Մամբեկյան, Ջորավար Անդրանիկ կոմսոմոլական իր նախառնակը, Փարիզ, 1945, էջ 73:

հյուսիս-արևելք և գերեզմանոցից հարավ գտնվող բարձունքներում:

Միաժամանակ Վայոց ձորի կողմից Բաշ-Նորաշենի վրա խմբապետ Յապոնի հնարավոր հարձակումը քիկունքից կանխելու նպատակով խորհրդային հրամանատարության հրամանով Արաս Կուլի բեկն իր ջոկատով փակում է Վայոց ձորից Բաշ-Նորաշեն եկող ճանապարհի լեռնանցքը:

Բոլշևիկների նոր հարձակմանն ի պատասխան՝ ապստամբները, Աղջաղայա - Հաջի Էյլակի շրջանում կենտրոնացնելով հեծելազոր և իրետանի, հակահարձակման են անցնում ամբողջ ճակատով: Կորուստներ տալով՝ կարմիր բանակի զորամասերը նահանջում և ամրանում են Աղբաշ-Իմանշալու - Բուզումլու գծամասերում:

Մեծ ուժեր կենտրոնացնելով կարմիրբանակային 2-րդ գնդի տեղամասում՝ մարտի 1-ին ապստամբները շարունակում են հակահարձակումը: Չդիմանալով ուժգին ճնշմանը՝ գունդը ետ է քաշվում Բոյուք Վեդի: 3-րդ գունդը ամրանում է Մեզիջա - Քյուչուկ Վեդի և Խոր Վիրապ գծամասերում: 178-րդ ռուսական գունդը զբաղեցնում է Արաքս գետի ձախ ափի Արարատ կայարանի և Սաղարակ գյուղի միջև եղած տարածությունը: Բրիգադի շտաբը, զրահագնացքները և իրետանին մնում են Շիրազյում¹:

Մարտի 1-ից մինչև 8-ը ռազմաճակատում համեմատաբար հանգիստ էր, երկու հակառակորդ կողմերը պատրաստվում էին վճռական գործողությունների:

Փրկության կոմիտեն գերմարդկային ճիգեր էր գործադրում իր իշխանությունն ամրապնդելու, զորամասերը համալրելու և կարգի բերելու, ամուր կարգ հաստատելու համար:

«Լինենք անողոր» վերնագրով խմբագրականում «Ազատ Հայաստան» քերթը գրում էր. «Հայրենիքի փրկության կոմիտեն, որ հանձնակատարն է այսօրվա ըմբոստ գյուղացիության և աշխատավորության, իբրև դիկտատոր, հանուն մեր բարձրագույն շահերի, պիտի լինի այսուհետև... խիստ, անողոր բոլոր նրանց նկատմամբ, որոնք հանդգնություն կունենան որևէ կերպ այս ու այն կողմը շոտ տալ մեր ազգային քաղաքական կյանքի անիվը»²:

Այդ օրերին, ինչպես արդեն ասվեց, զանգեզուրյան զորքերը գրավել էին Վայոց ձորը: Գորիսից Նժդեհը Վայոց ձոր է գալիս՝ տեղյակ չլինելով Փետրվարյան ապստամբության մասին: Իմանալով նա մեծ ուրախություն է ապրում: Լուրը Ջանգեզուրում նույնպես ընդունվում է գնձությամբ: Նժդեհը Քելիջբենդից նաճակ է ուղարկում Երևան և հետևյալ խոսքերով ողջունում Մայր Հայաստանում տեղի ունեցած հեղաշրջումը. «Մրտի անհուն բերկրանքով ողջունում են Արարատյան հայության ապստամ-

¹ Տես Գ. Արսենյան, Դիլիջանի հրամանատար Արսեն, էջ 57-60:

² «Ազատ Հայաստան», 1921, 6 մարտի, թիվ 14:

բուրյունը և ազատագրումը օտար լծից: Ինքնավար Լեոնահայաստանի ժողովուրդը ջերմ կարոտով սպասում է այն երջանիկ րոպեին, երբ քաղաքական հնարավորություն կունենա միանալու իր մայր երկրին»: Նա ողջուն է ողբարկում նաև Փրկության կոմիտեի գործերին, ուր կային այս խոսքերը. «Եթե խորապես գիտակցենք, ճապոնական կայսրի հետ կրկնում են, որ սերը դեպի հայրենի երկիրն ու ժողովուրդը ավելի մոտ է կանգնած Մեծ ու Գեղեցիկ Արևին, քան մեր հայրենիքի անենաբարձր լեռները, այն ժամ մահը քիթեռնիկի քիչ էլ քեր կրվա»²:

Իր հերքին, Լեոնահայաստանի կառավարության նախագահ Գեղեղոն Տեր-Մինասյանը Գորիսից Փրկության կոմիտեի նախագահ Ս. Վրացյանին ողբարկում է հետևյալ հեռագիրը. «Ուրն ամիս տևող ապստամբական կռիվները Լեոնահայաստանի սահմաններում հերոս Նժդեհի գլխավորությամբ ստեղծեցին ազատ և ինքնավար Մյունիքը, որի կառավարությունը երջանիկ է այսօր ողջունելու Մայր Հայաստանի ազատագրումը: Մյունիքի աշուժները կազմ և պատրաստ սպասում են իրենց պաշտելի Սպարապետի հրամաններին՝ լրացնելու այն պակասը, որ դեռևս ունի մեր Մայր Հայաստանը»³:

Փետրվարի 27-ին Նժդեհը ժամանում է Քեշիչքենդ և տեղի ժողովրդի կողմից ընդունվում մեծ խանդավառությամբ: Նա մոտիկից հաղորդակից է լինում գյուղացիների տրամադրություններին, յուր մրանց պահանջները⁴:

Մարտի 2-ին Քեշիչքենդում հրավիրվում է Գյուղացիական համագումար, որը որոշում է ընդունում Վայոց ձորը միացնել Մյունիքին⁵:

Փաստորեն հիմք էր դրվում Լեոնահայաստանին, իսկ Մյունիքի Սպարապետ Նժդեհն այսուհետև դառնում էր Լեոնային Հայաստանի Սպարապետ: «Ազատ Հայաստան»-ը գրում էր. «Զանգեզուրից ստացված վերջին տեղեկությունների համաձայն Նժդեհն ընտրված է Լեոնահայաստանի ընդհանուր Սպարապետ, որն այսօր ամբողջ Լեոնահայաստանի ժողովրդի պաշտամունքի առարկան է»⁶:

Ապա բերրո նշում էր. «Կազմվել է ինքնավար Լեոնահայաստան, որի մեջ մտնում են՝ Գարալագյազը, բուն Զանգեզուրը, Մխիհանը, Գափանը, Գողթանը, Մեղրին և Լեոնային Գարաբաղը (Գիգակ, Վարանդա և Խաչեն)»:

Միաժամանակ Վայոց ձոր գալուց հետո Նժդեհն այստեղից

² «Ազատ Հայաստան», 1921, 9 մարտի:

³ Նույն տեղում, 17 մարտի:

⁴ «Ազատ Հայաստան», 1921, 15 մարտի:

⁵ Նույն տեղում, 4 մարտի, տես նաև: ՀՀ Ն.Գեղեղոն, ք. 37, ց. 1, գ. 24, ք. 3:

⁶ ՀՀ Ն.Գեղեղոն, ք. 37, ց. 1, գ. 24, ք. 3:

⁷ «Ազատ Հայաստան», 1921, 9 մարտի:

⁸ Նույն տեղում:

կապ է հաստատում Սևանի ավազանի հակաբոլշևիկյան ընդհատակի հետ՝ նպատակ ունենալով այնտեղ հրահրել ապստամբություն:

«Նժդեհը իր գործնաստվ մոտ օրերս սպասվում է նոր Բայազետում»⁷, գրում էր «Ազատ Հայաստան» քերքը:

Սևանի ավազանի հակախորհրդային ուժերը, ստանալով Երևանում և այլուր սկսված ապստամբության յուրը, ինչպես նաև Նժդեհի հրահանգները, իրենք նույնպես գործի են անցնում և քարձրացնում ապստամբության դրոշ:

Այստեղ առաջինն ապստամբում է Բասարզեչարում կանգնած բոլշևիկյան քնդանորսաձիգ գունդը, որը շարժվելով դեպի Նոր-Բայազետ քաղաք՝ առանց կռիվի գրավում է այն: Տեղի բոլշևիկյան ուժերը հեռանում և ամրանում են Սևանա լճի հյուսիսային մասում ընկած Ելենովկա՝ ռուս մոլոկանների գյուղում և նրա շրջակա բարձունքների վրա:

Այդ առթիվ Երևանից Փրկության կոմիտեի ուղղորդանքները երեք արձակեց հետևյալ հաղորդագրությունը. «Մարտի 5-ին Նժդեհի դարապազյազյան ջոկատը գրավել է Նոր-Բայազետ քաղաքը, այն մարտիկով բոլշևիկներին: ... Գերված է 400 ռուսական կարմիր զինվոր և ողջ հրամանատարական կազմը, վերցված է 4 ընդանոր, 100 միլիոն ռուբլի, մանուֆակտուրա, 100 փութ աղ, ուրիշ ավար: Գյուղացիական համագումարը Գարալագյազը միավորել է հակախորհրդային Զանգեզուրին՝ իր ներկայացուցիչը ուղարկելով Մյունիքի կառավարության մեջ:

Հռչակված է Լեոնային Հայաստան, որի կազմի մեջ են մտնում Զանգեզուրը, Գարաբաղը, Գարալագյազը»:

Մտավորապես նույն բովանդակության հաղորդագրությամբ մարտի 7-ին հանդես եկավ Փրկության կոմիտեի տեղեկատու բյուրոն: Հաղորդագրությունը վերնագրված էր՝ «Կեցցե՛ն ապստամբ Լեոնա-Հայաստանը»⁸:

Այդ դեպքերի մասին Վայոց ձորում գտնվող Նժդեհին Նոր-Բայազետից գրում է խմբապետ Աղաբեկը: Իր հերքին՝ Սպարապետը այնտեղ է ուղարկում իր խմբապետներից երկուսին՝ Մաթոպին և Գառնիկ Շահինյանին, որոնք անձամբ պետք է տեղում ծանոթանային իրերի վիճակին և շտապ զեկուցեին իրեն: Երկու օր անց Աղաբեկի, Մաթոպի և Գառնիկի ստորագրությամբ Նժդեհը ստանում է հեռախոսագիր, որով նրան խնդրում էին անցնել Նոր-Բայազետ: Դեռևս խիստ անհրաժեշտ չհամարելով Վայոց ձորը բողոնել և Սևանի ավազան անցնելը՝ նա չի ընդառաջում այդ

⁷ «Ազատ Հայաստան», 1921, 9 մարտի:

⁸ Ինչպես ամենի, Նոր-Բայազետը գրավել էր Բասարզեչարում ապստամբած իսկական կարմիր բանակի ընդամենումից գունդը, այդ ոչ թե՛ Վայոց ձորի նմանական զորամասը:

ՀՀ Ն.Գեղեղոն, ք. 37, ց. 1, գ. 9, ք. 34:

⁹ Նույն տեղում, ք. 30:

խնդրանքին, սակայն հետևում է երկրորդ խնդրագիրը:

Յապոնին հրահանգելով Չանախչու վրայով կապել Երևանի հետ՝ Նժդեհը մի քանի հեծյալներով Շատին գյուղի մոտով, Սելիմի լեռնանցքով շարժվում է դեպի Սևանի ավազան: Անցնելով լեռնանցքը՝ նա կանգ է առնում ճանապարհի վրա ընկած գյուղերում, հանդիպում ժողովրդի հետ, ելույթներ ունենում:

Հասնելով Ներքին Գարանյուխ (Մարտունի)՝ Նժդեհն այնտեղ ստանում է Հայրենիքի փրկության կոմիտեի նախագահ Սիմոն Վրացյանի՝ դեռ փետրվարի 20-ին Երևանից գրած նամակը՝ հասցեագրված իրեն և Ռուբեն Տեր-Մինասյանին: Նամակն ուշացել էր, քանի որ սուրհանդակները ձյան առատության պատճառով չէին կարողացել հաղթահարել Սևանից Չանախչու վրայով Վայոց ձոր գնացող ճանապարհը և ստիպված վերադարձել էին Երևան ու այս անգամ Վայոց ձոր մեկնել Ախտա - Ուչքափա-Նոր Բայազետ - Գարանյուխ - Շատին գծով: Տեղեկանալով, որ Նժդեհը ոչ թե Վայոց ձորում է, այլ եկել է Ներքին Գարանյուխ, սուրհանդակներն այստեղ էլ նրան հանձնում են Վրացյանի նշված նամակը:

Փրկության կոմիտեի նախագահը գրում էր Փետրվարյան ապստամբության, հաջողության, Բաշ-Ապարանի, Թալիմի, Աշտարակի, Կոտայքի, Երևանի, Էջմիածնի, Չանգիբասարի շրջանները բոլշևիկներից ազատելու մասին, միաժամանակ հույս էր հայտնում, որ շուտով կազատագրվեն նաև Նոր-Բայազետը, Գազախը, Լոռին: Տեղեկացնում էր նաև, որ Գամարուի կողմեր նահանջած Հեղկոմի անդամները և բոլշևիկյան ուրիշ ղեկավարներ իրենց հետ տարել են երկու գրահագնացք, ունեն 1000-ի չափ զինվոր, որի կեսից ավելին ռուսներն են: «Ժողովուրդն ամեն տեղ խանդավառ է և մեզ հետ է»¹, - ասված էր նամակում:

Ներքին Գարանյուխից Նժդեհն անցնում է Նոր-Բայազետ, որտեղ մարտի 8-ի երեկոյան Համո Օհանջանյանից ստանում է մի երկտող, ուր ասված էր, որ Սյունիքի հրամանատարի՝ Նոր-Բայազետ գալով փաստորեն պաշտոնական կապ է ստեղծված Չանգեզուրի և Մայր Հայաստանի միջև:

Ինչպես Ս. Վրացյանը, այնպես էլ Հ. Օհանջանյանը Նժդեհին գրած իրենց նամակներում նրան ակնարկներ էին անում, որ նախապես անհրաժեշտ է միջոցներ ձեռնարկել, որպեսզի հարկ եղած դեպքում ապստամբները դեպի Սյունիք նահանջելու արահետ ունենան: Վրացյանն ի միջի այլոց գրել էր. «Մի քանի վրա միայն առանձնապես շեշտում են, և խնդրում են ուշադրության առնել՝ Գարապազյազ - Չանգեզուր - Երևան գծի բացումը մեզ համար շատ

է կենսական և անհետաձգելի, ինչպես նաև մարտական օժանդակություն հասցնելը: Ամեն գնով պետք է կապվեք մեզ հետ՝ ճանապարհը ապահովելու»¹:

Ընդառաջ գնալով Սևանի ավազանի ապստամբական զորամասերի հրամանատարության խնդրանքին՝ Նժդեհն այստեղից գրություն է ուղարկում Վայոց ձոր և պահանջում Նոր-Բայազետին օգնության ուղարկել սիսիանցիներից կազմած մի վաշտ, իսկ ինքը վերադառնում է Սյունիք:

Կատարելով Ս. Վրացյանի խնդրանքը՝ Նժդեհը Չանգեզուրի Արևմտյան ճակատի հրամանատար Յապոնին, որի մոտ այն ժամանակ գտնվում էր Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, կարգադրում է Բոնուրյու գծից, ինչ գնով էլ լինի, առաջ շարժել և գրավել մինչև Քիրալու ընկած տարածքները, միանալ Փրկության կոմիտեի Գամարուի ու Չիմանքենդի զորամասերին և դրանով իսկ ապահովել ճանապարհները: Նժդեհի հրամանը կատարվում է, և նահանջի հուսալի ուղի է բացվում Արարատյան դաշտից դեպի Չանգեզուր:

Այդ առթիվ «Ազատ Հայաստանը» գրում էր. «Անկախ և ազատ Չանգեզուրն ևս օգնության ձեռք է երկարում մեզ: Պաշտոնական աղբյուրից հաստատվում է, որ Նժդեհի հետախույզները սկսել են կապ հաստատել Գամարուի մեր զորամասերի հետ, որոնք հետապնդում են թշնամուն»²: Մի ուրիշ հաղորդագրության մեջ րեքըր նշում էր. «Նժդեհի հետախույզները մտել են Գամարու և կապ հաստատել Մարտիրոսի զորամասի հետ»³:

Չնայած առաջին հաջողություններին՝ ապստամբները քաջ գիտակցում էին, որ ավելի հեշտ է իշխանություն գրավելը, քան այն պահելը: Իսկ իշխանություն պահելու համար նրանք հեռանկար չունեին: Հիմնականում անկանոն ապստամբ ուժերը չէին կարող դիմագրավել մեծաքանակ և լավ զինված կարմիր բանակի զորամասերին: Բացի այդ, գրավված շրջանների բնակչությունը խանդավառված չէր սկսված ապստամբությանը՝ քաջ գիտակցելով, որ արյունահեղ կռիվները նոր զոհեր են խլելու բազմաառանց հայությունից: Սակայն առավել աղետալին այն էր, որ մեծապես ընկած էր ապստամբների բարոյական ոգին:

Ելենովկայի ճակատի կռիվներին ակամատես Համո Օհանջանյանը մարտի 10-ին Գարեգին Նժդեհին գրում էր. «...Պիտի խոստովանեմ. ինձ քավական վիատեցրել են այստեղի ուժերը՝ իրենց խոճապային տրամադրությամբ: Ամոք մեզ երեք անգամ հարձակում գործեցինք Ելենովկայի վրա և չկարողացանք վերցնել: Վաղը չորրորդ անգամն ենք հարձակվում...»⁴:

¹ Գ. Նժդեհ, Ազատ Սյունիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հունիս, թիվ 9(33), էջ 79:

² Ազատ Հայաստան, 1921, 25 փետրվար:

³ Կույն տեղում:

⁴ Գ. Նժդեհ, Լեռնախաչատուրի անվան սպանության ձեռնարկ, «Նորը» հունիս, 1923, թիվ 3, էջ 333:

¹ Գ. Նժդեհ, Ազատ Սյունիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հունիս, թիվ 9(33), էջ 79:

Նժդեհը Երևանից ստանում էր բազմաթիվ ուրիշ նամակներ ևս, գրույցներ էր ունենում այնտեղից Չանգեզուր եկած գործիչների հետ: Տպավորությունը մեկն էր. ապստամբ զորամասերը և նրանց սպայությունը բարոյապես լքված են ու ծայրահեղ ընկճված:

Պատահական չէ, որ Փրկության կոմիտեի անդամների մոտ հաստատանում էր Գարեգին Նժդեհին Չանգեզուրից Երևան հրավիրելու և նրան զինված ապստամբ ուժերի ընդհանուր հրամանատար նշանակելու միտքը: Մարտի 10-ին Հանն Օհանջանյանը Նժդեհին գրում էր. «Մեծ հույսեր ունեմ, որ Չեր գալուստը պիտի ոգևորե և քաջալերություն ներշնչե այդտեղի և այստեղի ուժերին...»¹:

Ապստամբների իշխանությունը հենման կետեր չունեի նաև դրսում և կարելի է ասել, լիովին մեկուսացած էր: Կռվելով բոլշևիկյան զորքերի դեմ Հայրենիքի փրկության կոմիտեն դաշնակիցներ չունեի Հայաստանը շրջապատող երկրների քվում: Թուրքիան սպասողական վիճակում հետևում էր իրադարձությունների հետագա, իր համար բարենպաստ, զարգացմանը, որպեսզի վերջնականապես թաղի հայկական հողային պահանջների հարցը: Պարսկաստանը Հայրենիքի փրկության կոմիտեի հանդեպ թեև չեզոք էր, բայց տրամադիր չէր գործնական օգնություն ցույց տալու: Վրաստանն, ըստ էության, դիտողի դերում էր: Աղբրեջանի իշխանությունները կարծես հենց Փետրվարյան ապստամբությանն էին սպասում, որպեսզի Ռուսաստանի օգնությամբ իրենց օգտին լուծեն Հայաստանի հետ ունեցած հողային հաշիվները, «անուղղելի» հայերից խլեն և Աղբրեջանին միացնեն Նախիջևանի, Լեռնային Կարաբաղի և Չանգեզուրի «վիճելի» տարածքները:

Հայրենիքի փրկության կոմիտեի միակ աջակիցները Չանգեզուրի զինյալներն էին:

Ապստամբության կազմակերպիչները, սակայն, հույս ունեին ակտիվ գործողությունների դիմելու միջոցով փոխել իրենց համար խիստ անբարենպաստ ռազմաքաղաքական իրավիճակը: Ստեղծման առաջին իսկ օրից Հայրենիքի փրկության կոմիտեն սկսեց դրսի ուժերի հետ կապեր հաստատելու ելք փնտրել՝ նրանց հետ լեզու գտնելու, լիակատար մեկուսացումից դուրս գալու համար: Այդ նպատակով նա ակտիվ քայլեր արեց՝ սերտ կապերի մեջ մտնելու պարսկական խաների հետ: Գրան կարող էին նպաստել այն լավ հարաբերությունները, որ 1918-1920թթ. ստեղծված էին Հայաստանի Հանրապետության և Պարսկաստանի, իսկ այժմ Հյուսիսային Պարսկաստանի և Չանգեզուրի, այնտեղի խաների և Նժդեհի միջև: Կոմիտեն հույս չունեի անմիջական օգնություն

ստանալ Պարսկաստանից, որովհետև Երևանի և Թավրիզի միջև ընկած տարածություններում կարմիր բանակի զորամասեր էին, իսկ Նախիջևանում՝ նաև քեմալական զորամիավորումներ: Բայց ապստամբները մտածում էին գալիքի մասին, այն մասին, որ պարտության դեպքում իրենց միակ փրկությունը կլինի անցնել Պարսկաստան և հովանավորվել այնտեղի իշխանությունների կողմից:

Հայրենիքի փրկության կոմիտեն ինչ-որ չափով ակնկալում էր նաև վրացական մենշևիկյան կառավարության աջակցությունը, բայց հույսերը չնչին էին, քանի որ Փետրվարյան ապստամբությունը զուգահեյլ էր բոլշևիկների հարձակմանը Վրաստանի վրա: Վրացական կառավարությունն ինքը սարսափի մեջ էր սպասվելիք իրադարձություններից և հազիվ թե կարողանար որևէ օգնություն ցույց տալ Հայաստանի ապստամբներին:

Ինչ վերաբերում է Թուրքիային, ապա այդ դեպքում «Հայրենիքի Փրկության» կոմիտեի հոգան այն էր, որ ա) թուրքերին հեռու պահի իրադարձություններին միջամտելու գայթակղությունից, բ) եթե հնարավոր է, օգնություն խնդրել նրանից:

Ինչպես արդեն ասվել է, մինչև Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատվելը դաշնակների գլխավորած կառավարության մեջ ստեղծվել էր գաղափարական մի հոսանք, որի փորձարիվ ներկայացուցիչները և, առաջին հերթին, Արտաշես Չիլինգարյանը գտնում էին, որ Հայաստանի հետագա գոյության երաշխիքը հայ-թուրքական տանելի հարաբերություններ հաստատելն է: Եվ ահա այժմ, Երևանում և հարակից շրջաններում իշխանությունը ժամանակավորապես գրավելուց հետո, Փրկության կոմիտեն քայլ արեց թուրքերի հետ հարաբերությունները բարելավելու, նրանց հետ ընդհանուր լեզու գտնելու համար:

Բազալունեցի խմբապետ Մարտիրոսը իր հուշերում նշել է, թե Կոմիտեի ղեկավարները գտնում էին, որ «տաճիկների քաղաքական ու ազգային շահերի տեսակետից շատ ավելի ձեռնու է, որ Հայաստանը լինի Ռուսաստանից անջատված ու անկախ, քան թե նրա մեկ անբաժան մասը դառնա: Ռուսի և մեր հակախորհրդային պայքարին նրանք չպիտի խանգարեն: Տաճիկական ճակատից գեթ առայժմ վտանգ չկա»:

Մարտի 9-ին Ս. Վրացյանը Թավրիզի հայկական թեմի առաջնորդ Ներսես արքեպիսկոպոս Մելիք-Թանգյանին նամակ է գրում, որը լույս է տեսնում Թավրիզի «Միմարեթ» շաբաթաթերթում: «Տաճիկների հետ մեր հարաբերությունները լավ են, - նշում էր նա, - հույս ունենք անկեղծ բարեկամություն հաստատել, մի հարաբերություն, որ հիմնված լինի փոխադարձ շահի վրա: Մեր միակ

¹ Գ. Նժդեհ Լեռնահայաստանի անկման պատճառների մասին, «Նորը» համբու, 1923, թիվ 3, էջ 333:

² Փետրոսյանի ապստամբությունը (Բազալունեցի խմբապետ Մարտիրոսի յուշեր), գրի առավ Լ. Հայրապետյան, «Հայրենիք» ամսագիր, 1956, թիվ 7, էջ 40:

վտանգն այժմ հյուսիսից է, որի համար պետք է միանան հարավի բոլոր ժողովուրդները»¹։

Մարտի 10-ին Վրացյանը Աշտարակի փրկության կոմիտեի նախագահի հետ ունեցած հեռախոսազրույցում հայտնում էր. «Ռուսաստանում հեղափոխական շարժումները ուժեղանում են։ Կրոնշտադը դարձել է հակաբոլշևիկյան հեղափոխության օջախ. շարժումը ղեկավարում են էսեռները։ Լոնդոնի կոնֆերանսը զբաղված է հայ-տաճկական հարցով, հետևանքը դեռ հայտնի չէ։ Երեկ տաճիկ ներկայացուցիչը հայտնեց, որ իր դիմումի հետևանքով Էրզրումից արդեն ճանապարհ են հանված դեպի Երևան զեն. Արարատյանը և գնդ. Վեքիլովը։ Մյուս գերիների հարցը նույնպես կլուծվի այս օրերս»²։

«Հայ և բուրք բարեկամության խնդիրը» վերնագրով խմբագրական հոդվածում «Ազատ Հայաստան» բերքը (որի խմբագիրը Ս. Վրացյանն էր և խմբագրականը, անշուշտ, պատկանում է նրա գրչին) գրում էր. «Իրերի պատմական բերումով Անդրկովկասի ժողովուրդների քաղաքական ազատության իրական պաշտպանը կարող է դառնալ միայն Տաճկաստանը։ Որովհետև Տաճկաստանն էր այն միակ իրական մերձավորագույն քաղաքական ուժը, որ անմիջապես և կենսապես շահագրգռված է Անդրկովկասի ժողովուրդների կատարյալ ազատագրությամբ բոլշևիկյան Ռուսաստանի խեղդող լծից և որ ի վիճակի է այս պահին իրական օգնություն հասցնել իրենց ազատության համար հերոսաբար կռվող Անդրկովկասի ժողովուրդներին»։ Ապա բերքը շարունակում էր. «Իր ազատագրական պայքարի այս տաժանելի օրերին հայ ժողովուրդը քաղաքական իմաստություն պիտի ունենա բոբափելու իրենց անցյալի դառն հուշերն ու ավանդությունները և ոչինչ չլսնայելու հայ և բուրք ժողովուրդների, Հայաստանի և Տաճկաստանի բարեկամությունը հաստատելու համար։ Թուրք ժողովրդի, Տաճկաստանի գործուն բարեկամությամբ է միայն, որ հայ ժողովուրդը պիտի դուրս գա իր ներկա ծանր տագնապից, և բուրք ժողովրդի հետ միասին է, որ հայ ժողովուրդը պիտի կարողանա վերջապես ձեռք բերել տևական խաղաղություն և տևական ապահովություն։ Ուրիշ ճանապարհ չկա...»³։

Ինչպես տեսնում ենք, Վրացյանը և ընկերները սխալ պատկերացում ունեին իրենց շուրջը ծավալվող իրադարձությունների մասին։ Դրա վկայություններից էր, օրինակ, մարտի 7-ի երեկոյան Փրկության կոմիտեի տեղեկատու բյուրոյի տված հաղորդագրությունը, որով ի լուր ամենքի հայտարարվում էր.

«Ամբողջ բրբրությունը մեզ հետ է և բոլշևիկների դեմ»⁴։

Դաշնակիցներ ձեռք բերելու համար նախ և առաջ անհրաժեշտ էր ռազմաճակատում մի խոշոր հաղթանակ տանել։

Մարտի 8-ի առավոտյան ապստամբ ջոկատները հարձակման անցան Բյուրյուկ Վեդիի և Խոր Վիրապի ուղղություններով և երկու ժամ տևած կատաղի մարտերից հետո գրավեցին այդ տարածքները։ Սակայն հաջողությունը տևական չէր։ Ապստամբ ուժերը բոլշևիկյան զորամասերի ճնշման տակ նույն օրվա երեկոյան ստիպված էին նահանջել ելման դիրքերը։

Մարտի 9-18-ը ճակատում նորից հարաբերական հանգիստ էր։ Բոլշևիկները պատրաստվում էին վճռական հարձակման Երևանի վրա⁵։

Այդ նույն ժամանակ Մոսկվայում իր աշխատանքներն էր շարունակում ռուս-բուրքական կոնֆերանսը, որը քննարկում էր նաև Հայաստանի սահմանների հարցը։ Կոնֆերանսում խորհրդային պատվիրակությունը գլխավորում էր ՌՍՖՍՀ արտաքին գործերի ժողկոմ Գեորգի Չիչերինը, Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի պատվիրակությունը՝ Յուսուֆ Քեմալ-բեյը։ Խորհրդային Հայաստանի պատվիրակությունը մերժում էր ստացել մասնակցելու կոնֆերանսի աշխատանքներին։ Դեռ փետրվարի 26-ին տեղի ունեցած առաջին նիստում, բացելով կոնֆերանսը, Գ. Չիչերինն ասել էր. «Այս կոնֆերանսին, որը ես պատիվ ունեմ բացելու, վիճակված է Լադիսա ստեղծել Արևելքի պատմության մեջ և վերջնականապես ամրապնդել սերտ ու ամուր միաբանությունը Ռուսաստանի և Թուրքիայի ժողովուրդների միջև, որոնք տոգորված են միանման վճռով, արտաքին ամեն տեսակի կեղեքումից ու ճնշումից պաշտպանել իրենց ճակատագիրը տնօրինելու իրավունքը և կարգավորել իրենց քաղաքական ու սոցիալական իրավիճակի հարցը...»⁶։

Չիչերինը համոզմունք էր հայտնել, որ երկու երկրները դառնալու են հավատարիմ դաշնակիցներ ընդհանուր բշնամու դեմ մղվող պայքարում։

Պատասխան խոսքով հանդես գալով Յուսուֆ Քեմալ-բեյը ոչ պակաս ոգեշնչվածությամբ շեշտել էր. «Մենք ընտրել ենք ամենաճիշտ ուղին։ Աշխարհագրական, պատմական, տնտեսական ու քաղաքական պայմանները մեզ ցույց տվեցին Ռուսաստանի

¹ «Միմարեր» (Երևան), 1921, 14 ապրիլի։ Վրացյանի այս նամակը արտատպել էր «Շողովրդի ծայր» բերքը 1921 թ. հունիսի 27-ին։

² ՀՀ ԿՊԿՊԿ, ֆ. 37, ս. 1, գ. 24, ք. 7-ի շրջերևույթ։

³ «Ազատ Հայաստան», 1921, 15 մարտի։

⁴ ՀՀ ԿՊԿՊԿ, ֆ. 37, ս. 1, գ. 9, ք. 30։

⁵ Մանրատան տեսն. *Н. Тамарин*, XI крестный армян и борцы за установление и упрочение советской власти в Армении, т. 250-259։

⁶ *Ս. Ս. Չիչերինի Ա. Ն. Սերգեն*, Չիչերին, «Հայաստան» իրատ., Երևան, 1969, էջ 186։

ճանապարհը: Նոր Ռուսաստանի ներկայացուցիչների առջև բուրքին հատուկ ամբողջ անկեղծությամբ ասում են. հավատացե՛ք մեզ...»¹:

Փոխադարձ սիրո և հավատարմության հավաստիացումների պակաս չկար: Կարծես ընդամենը երեք տարի առաջ չէր, որ Բրեստ-Լիտովսկում, բանակցությունների սեղանի շուրջ նստած, բուրքական պատվիրակները գերմանական զենեղայների հետ և նրանց խրախուսանքով տեղաշարժված էին նվաստացնել, կողոպտել ու ոչնչացնել Խորհրդային Ռուսաստանը:

Կոնֆերանսում խորհրդային պատվիրակության դիրքը Չիչևրինը հետագայում շարադրել է հետևյալ կերպ. «... Մենք բուրքերին շարունակ ասում էինք. ձեզ մոտ կոմունիզմ չկա, մեր իղեղայները չեն համընկնում, բայց մենք պետք է ընթանանք ձեռք-ձեռքի տված և միմյանց աջակցենք շահերի միասնության պատճառով»²:

Մոսկվայում հայ ժողովրդի համար քննարկվում էին ճակատագրական հարցեր՝ առանց նույնիսկ Հայաստանի բոլշևիկյան կառավարության ներկայացուցիչների մասնակցության: Օտարները որոշում էին հայ ժողովրդի բախտը, իսկ Հայաստանում նույն ժողովրդի գավակները եղբայրասպան պատերազմում կտորտում էին միմյանց:

Այդ օրերին Դամարյուի ճակատի կարմիր բանակի զորքերի կապի պետին հաջողվում է Արարատ կայսրանում եղած ավտոմոբիլային ռադիոկայանը կարգի բերել և Դիլիջանի ռադիոկայանի միջոցով կապ հաստատել Բարձի և Թիֆլիսի հետ:

Դամարյուի ճակատի զորքերի հրամանատարությունը ռադիոկապով 11-րդ բանակի ղեկավարությանը խնդրում էր նոր զորամասեր ուղարկել օգնության: Սակայն բանակի հրամանատարությունն իր զորքերի ուժերը չցրելու համար որոշեց ակտիվ գործողություններ չձեռնարկել Հայաստանում, մինչև որ չավարտվի Թիֆլիսի օպերացիան:

Մենշևիկյան Վրաստանի խորհրդայնացման խնդիրը տվյալ պահին Մոսկվայի համար ավելի կարևոր էր, քան Հայաստանի ապստամբության ջախջախումը: Բանակի հրամանատարությունը երկու ուղղությամբ հարձակողական գործողություններ վարելու համար չունեի անհրաժեշտ ուժեր: Փետրվարի 20-ի դրությամբ 11-րդ բանակն ուներ ընդամենը 17.937 սպիև, 4.316 սուր, 1.065 գնդացի, 181 բեթև, 15 ծանր հրանոթ, 7 զրահագնացք, 3 զրահաջոկատ, 1 տանկային ջոկատ (4 տանկ) և 50 ինքնաթիռ³: Այնինչ վրաց-մենշևիկյան զինված ուժերը, որոնք պատերազմում էին Վրաստան ներխուժած կարմիր բանակի զորքերի դեմ, ունեին

հետևյալ կազմերը. կանոնավոր բանակ՝ 27.000 սպիևով և 2000 սրով, «ժողովրդական զվարդիա»՝ 34.400 սպիևով և 500 սրով: Սահմանապահ ծառայության զորամասերի, զինվորական ուսումնական հաստատությունների, նավատորմի և այլ զորամասերի հետ, Վրաստանն ուներ ընդամենը 75.870 սպիև և 3990 սուր: Վրաց զորքերն ունեին 1255 գնդացի, 104 բեթև և 18 ծանր հրանոթ, 4 զրահագնացք, 16 զրահամեքենա, 2 տանկ և 56 ինքնաթիռ⁴:

Այսպիսով, 11-րդ կարմիր բանակը բվական տեսակետից զգալիորեն զիջում էր վրացականին: ՌԺԺԻ-ի այդպիսի հարաբերության պայմաններում Հայաստանում լայնածավալ հարձակում սկսելը բանակի հրամանատարությունը համարում էր աննպատակահարմար, մինչև Վրաստանում ռազմական գործողությունների ավարտը:

Փետրվարի վերջերին ընկավ Թիֆլիսը, և կարմիր բանակի զորքերը ռազմականացրին երկրի ողջ տարածքը: Վրացական բանակը գլխավին ջախջախելուց հետո Վրաստանում գտնվող խորհրդային զորքերը հրաման ստացան օգնության գնալ Հայաստանում կռվող բոլշևիկյան զորամասերին:

Մարտի կեսերին 11-րդ բանակի հրամանատարությունը ստեղծեց զորքերի «Դիլիջանյան» հատուկ խմբավորումը՝ Սրեանի վրա վճռական հարձակում գործելու համար: Այդ խմբավորման մեջ մտան 18-րդ, 20-րդ, 32-րդ հրաձգային և 18-րդ հեծյալ դիվիզիաները: Խմբավորումը այնուհետև ստացավ «Նրեանյան» անվանումը, որի հրամանատար նշանակվեց 20-րդ դիվիզիայի հրամանատար Աելիկանովը:

Ռադիոյի միջոցով կարմիր բանակի զորամասերը տեղեկանում են, որ 11-րդ բանակի Սրեանյան խմբավորումը մարտի 9-ին դուրս է եկել Գարաբիլիսայից ու Դիլիջանից և հյուսիսից հարձակվելու է Սրեանի վրա:

Հայաստանի կարմիր բանակի հրամանատարությունը Դամարյուի ճակատի զորքերին հրաման իջեցրեց մարտի 11-ին հարձակման անցնել: Ռազմական պլանի համաձայն, այդ զորքերը կարմիր բանակի Սրեանյան (Հյուսիսային) խմբավորման հետ համատեղ մարտի 18-ին գրոհով պետք է մտնեին մայրաքաղաք Սրեան:

Սակայն ցրտերի և առատ ձյան պատճառով Սրեանյան (Հյուսիսային) խմբավորումը չկարողացավ ժամանակին կատարել նախատեսված ծրագիրը և ստիպված կանգ առավ Ներքին

¹ Ս. Ա. Չեռնիսկի, 11.7. Սերգև, Չիչևրին, «Հայաստան» հրատ., Սրեան, 1969, էջ 187:

² Նույն տեղում, էջ 188:

³ ՌԳՊՍ, ք. 195, գ. 4, գ. 112, ք. 1-2:

⁴ ՌԳՊՍ, ք. 109, գ. 4, գ. 946, ք. 172:

Այստայի շրջանում: Այդ իսկ պատճառով անհրաժեշտ եղավ Ղամարլուի ճակատի զորքերի հարձակման օրը մարտի 11-ից տեղափոխել մարտի 14:

Մարտի 15-ին խորհրդային զորքերը հյուսիսից՝ Այստայի կողմից, և հարավից՝ Ղամարլուի ճակատից, վճռական հարձակման անցան Երևանի վրա: Հարձակումը, սակայն, նույն օրը կանգնեցվեց ապստամբ զորամասերի կողմից, որոնք, անցնելով հակահարձակման, ջախջախեցին խորհրդային առաջապահ ուժերը:

Ծանր վիճակ էր ստեղծվել նաև Ղամարլուի ճակատի և կարմիրբանակայինների, և՛ ապստամբների համար: Կատաղի մարտեր էին ծավալվել, և երկու կողմերն էլ ծանր կորուստներ էին կրում:

Ապստամբների հրամանատարությունը, նախազգալով Երևանյան (Հյուսիսային) խնդիրների մոտակա հարձակումը, վճռեց բոլոր ջանքերը կենտրոնացնել Ղամարլուի ճակատում՝ նպատակ ունենալով ապահովել Երևանից Դարալագյազ նահանգի ճանապարհը: Մինչև 60 տարեկան՝ զենք կրելու ընդունակ տղամարդկանց զորահավաք հայտարարվեց, միաժամանակ էլ նույնպես ճակատից Փրկության կոմիտեի ուժերի մի մասը փոխադրվեց Ղամարլուի ճակատ:

Կոիվների թե՛մ պահին՝ 1921թ. մարտի 16-ին, Մոսկվայի կոնֆերանսի ՌՍՖՍՀ-ի և Թուրքիայի կառավարական պատվիրակությունները ստորագրեցին «Բարեկամության և եղբայրության մասին» պայմանագիր: Դա հայ ժողովրդի պատմության սև էջերից մեկն էր: Պայմանագրում ոչ մի հիշատակություն չկար Արևմտյան Հայաստանի մասին: Ավելին, նրանում վավերացվեց 1920թ. բուրք-հայկական պատերազմի ժամանակ քեմալական զորքերի կողմից Հայաստանի հողերի գավրումը: Պայմանագրի համաձայն, Հայաստանը կորցրեց ավելի քան 25 հազ. քառ. կմ տարածք: Ըստ որում, Թուրքիան լսեց 18815 քառ. կմ, այսինքն՝ Կարսի մարզը և Մուրնալուի գավառը: Մնացած 5.5 հազ. քառ. կիլոմետրը՝ Նախիջևանի մարզը և Շարուրը միավորվեցին իբրև Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետություն, որը քեմալականների ճնշման տակ տրվեց Ադրբեջանին: Ավելին, պայմանագրի մեջ կետ մտցվեց, որի համաձայն Ադրբեջանը այդ տարածքները չպետք է զիջեր «երրորդ պետությանը»՝ նկատի ունենալով Հայաստանը¹:

1921թ. մարտի 18-ին Միմոն Վրացյանը հետևյալ դիմումն ուղարկեց Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարության արևելյան ճակատի հրամանատարության ներկայացուցիչ, կա-

պիտան Բահաեդդին բեյին.

«Հաճեցեք ներկա դիմումը շտապ կերպով հասցնել Չեր բարձր իշխանության և ինչպես անձամբ բացատրել եմ Չեզ, շտապեցնել, որ շուտափույթ պատասխան ստացվի:

Իր ազատության ու անկախության համար մարտնչող Հայաստանի կողմը բոլշևիկների դեմ, մեր համոզումով, ծառայում է ոչ միայն Հայաստանի, այլև Առաջավոր Ասիայի բոլոր ազգերի օգտին: Այդ պատճառով Հայաստանը հույս ունի, որ իր կովի ընթացքում ինքը կստանա օգնություն իր հարևաններից և, առաջին հերթին, տաճիկ ժողովրդի կենսական շահն էլ պահանջում է Հայաստանի հաղթական դուրս գալը այս կովից և անկախ մնալ:

Այդ համոզումից ելնելով՝ Հայաստանի կառավարությունը խնդրում է Թուրքիայի Ազգային Մեծ ժողովի կառավարությանը, հանուն երկու ազգերի փոխադարձ շահի, ըստ կարելիության շուտ՝

1. Վերադարձնել Երևան Տաճկաստանում գտնվող հայ զինվորական ռազմագերիներին:

2. Որոշ պայմաններով հայ քանակին ռազմամբերք և առաջին հերթին ուսական երեք գծանի հրացանի կամ տաճկական մատուցելի փամփուշտներ տալ և կամ Ռոսի ու Լեբելի սիստեմի հրացաններ:

3. Հաղորդել մեզ, թե արդյոք Ազգային Մեծ ժողովի կառավարությունը հնարավոր է գտնում Հայաստանին զինվորական օժանդակություն հասցնել և եթե կարող է՝ ի՞նչ չափով ու եղանակով և ի՞նչ ժամանակամիջոցում:

Մույն դիմումն անելով՝ Հայաստանի կառավարությունը հիմնվում է այն բարեկամական հարաբերությունների վրա, որոնք հիմք են դրված Ալեքսանդրապոլի դաշնագրից սկսած և որոնք խանգարված են բոլշևիկյան իշխանության ժամանակ»¹:

Այդ օրերին բուրքական էմիսարներն իրենց հերթին Հայրենիքի փրկության կոմիտեին հավաստիացումներ էին անում, ելույթներ էին ունենում բնակչության առջև: Օրինակ՝ նույն Բահաեդդին բեյը, Երևանի Գոյ-Մեչետում մահմեդական հավատացյալների առջև հանդես գալով, հայտարարել է, թե քանի որ բոլշևիկներից այդն ազատագրվել է Հայաստանը, «մենք պետք է աշխատենք նրանց (ապստամբների- Ա.Ս.) հետ»: Մի ուրիշ հավաքություն նա ասել էր. «Հայեր, դուք մի վախեցեք, մենք ձեզ օգնության կգանք, կտանք զենք և ամեն կարգի ռազմական պաշար»: Վերջապես ելույթներից մեկում էլ խոստումներ տալով՝

¹ Տե՛ս "Документы внешней политики СССР", т. 3, Издательство, Москва, 1959, էջ 598-599:

¹ Ա. Վրացյան, Կեանքի ողբերգով, զեպուր, դեմեր, ասցումներ, 52 հատոր, էջ 67 - 68:

Բահաեղդինը շեշտել էր, «Մենք պատրաստ ենք օգնել ձեզ: Գուր միայն սարքեցեք Մարգարայի կամուրջը, և մենք բոլոր ուժերով օգնելու ենք ձեզ»¹:

Մարտի 18-ին Ս. Վրացյանը մի ուրիշ նամակ է գրում Գարեգին Նժդեհին և նրան տեղյակ պահում բուրքերի հետ սկսված բանակցությունների մասին: Նամակից երևում է, որ չնայած Փրկության կոմիտեի նախագահը օգնության համար դիմել է դարավոր բշտամուն, բայց այդ օրերին արդեն պարզորոշ գիտակցում էր ապստամբության անհաջող վախճանի անխուսափելիությունը և դրությունը փրկելու վերջին հույսը դարձյալ կապում էր Նժդեհի հետ:

Վրացյանի այդ նամակը չի հասնում հասցեատիրոջը, որովհետև երեք օր հետո՝ մարտի 21-ին, Ախտայի շրջանում այն ընկնում է կարմիր բանակի զորամասերից մեկի ձեռքը: Ահա նամակի լրիվ տեքստը, որը տպագրվել է Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների «Կոմունիստ» պաշտոնաթերթում.

«Երևան, 18 մարտի 1921 թ.

Սիրելի Նժդեհ

Ես արդեն գրել եմ մեր կացության մասին: Մի ամիս է կովում ենք: Վերջին օրը նկատվում է ժողովրդի մեջ բուլություն ու մարտիկների մեջ խուճապային տրամադրության նշաններ: Կանգնած ենք ծանր հնարավորությունների առաջ: Գրությունը կարելի է փրկել միայն Բայազետից և Գարայազյազից գործող ուժերով: Այդ մասին քանիցս գրել ու խնդրել ենք քեզ, բայց ց'արդ գործոն հետևանքներ չեղան: Նորից շեշտում եմ անհրաժեշտությունը ձեր արագ և վճռական գործողությունների, որոնք կարող են փրկել Հայաստանը կատաստրոֆից: Մյուս կողմից քո անմիջական ներկայությունը Հայաստանում ավելի քան անհրաժեշտ է և իմ բոլոր ընկերների ստիպողական պահանջն է: Մեր մարտական ուժերի գլուխը պետք է կանգնե քեզ պես ժողովրդական հեղինակություն ունեցող մի անձնավորություն, որպեսզի կարելի լինի վճռական քայլեր անել: Այս տեսակետից ինչ էլ լինի պայմանները, դու պետք է շտապես երևան: Ես չեմ ուզում գուշակություններ անել: Կարող է պատահել փորձության շատ ծանր օրեր հասնեն Երևանի համար, բայց ինչ էլ լինի Երևանի ճակատագիրը՝ մենք կոխվր շարունակելու ենք մինչև վերջ:

¹ Լ. Կարամ, Հայաստանի միջազգային իրավական դրությունը 1920-1922, էջ 183-184.

Մտել ենք բանակցության մեջ օգնության մասին նաև տաճիկք հրամանատարության հետ:

Հաշվի առ բոլոր հանգամանքները, լարիք բոլոր ուժերը, ոտքի հանիր ամեն տեղ ժողովուրդը և արա մարտիմունը ինչ որ կարելի է: Եվ որ գլխավորն է արագ:

Համբույրներով
Ս. Վրացյան»²:

Թուրքիայից սպասվելիք «օգնությունն» այդպես էլ չնկավ: Քեմալականները միամիտ չէին, որ Մոսկվայում իրենց օգտին վերջացած ռուս-թուրքական կոնֆերանսից հետո, երբ Հայաստանի մասնատումը արդեն իրավաբանական ձևակերպում էր ստացել, իրենք իրենց համար լրացուցիչ դժվարություններ ստեղծեին: Նրանց հաշիվների մեջ Փրկության կոմիտեին օգնելու հարց չկար, քանի որ լավ գիտեին, որ ապստամբությունը անհուսալի ճիգ է, ոչ մի հեռանկար չունի և չի կարող պարտությամբ չվերջանալ: Բայց, հակառակ դրան, մինչև ապրիլի սկզբները, այսինքն՝ մինչև կարմիր բանակի զորքերի կողմից Երևանի վերագրավումը, Կոմիտեն հավատացած էր, որ քեմալականները, այնուամենայնիվ, օգնության կգան: Կոմիտեի հույսերը, սակայն, մնացին օդում կախված:

Փետրվարյան ապստամբությունն ուրախությամբ ընդունած Չանգեզուրի պաշտպանները, մի քանի ղեկավարներից բացի, խանդավառված չէին Հայրենիքի փրկության կոմիտեի այդ գործողություններով և սկզբունքորեն հակառակ էին Սիմոն Վրացյանին և նրա համախոհ այն գործիչներին, որոնք հակված էին թուրքիայի հետ դաշինքի կողմը:

Երբ Ս. Վրացյանը օգնության խնդրանքով դիմում էր թուրքիային, այդ նույն օրը՝ մարտի 18-ին, ապստամբ ուժերի ընդհանուր հրամանատար, գնդապետ Սուրեն Թարխանյանը (Կուռ) Գամալուի ռազմաճակատում գործող զորամասերին հետևյալ հրամանը տվեց.

«Համարյա մեկ ամսից ավել տևող անընդհատ մարտերում կարմիրների քիվը խիստ նվազել է: Նրանք չունեն պարեն և հրանոթներ: Սննդամթերքի բացակայության պատճառով ուժգին դժգոհություններ են առաջացել կարմիր զինվորների շրջանում: Ռուսները չեն ուզում մեռնել Հայաստանի դաշտերում և հրաժարվում են մեր դեմ պատերազմել: Ելենովկայի ճակատի դրությունը մեզանից պահանջում է շտապ կարմիրների

² «Կոմունիստ», 1921, 13 մայիս:

³ Ս. Վրացյան, Գեանքի ուղիներով: Դիպլոմ, դմբեր, սպորտներ, 2 հատոր, էջ 66-68:

զախջախել Ղամարուի ճակատում: Անիրաժեշտ է կապ հաստատել Յապոնի ջոկատների հետ և մարտել մեր քիկունքը կարմիրներից, որպեսզի հնարավորություն ստեղծվի մեր բոլոր ուժերը տեղափոխել Ելենովկայի ճակատ»¹: Այնուհետև գնդապետը հրամայում էր դրանից հետո անցնել ընդհանուր հարձակման և երկու օրվա ընթացքում խորհրդային ուժերին ջախջախել Ղամարուի ճակատում:

Մարտի 19-ին ժամը 6-ին ապստամբները հարձակման անցան Ղամարուի ամբողջ ճակատով: Խորհրդային 2-րդ գունդը Ֆիլիկիչի հրամանատարությամբ, շղիմանալով ուժգին հարձակմանը, բողեց Ադրաշը և սկսեց անկանոն նահանջել դեպի Արտաշատ: Նահանջի ճանապարհը բռնեցին նաև այդ գնդի ձախքում գտնվող Յանիչևսկու կոմունիստական ջոկատը և 3-րդ կարմիր գունդը Բաղդասարյանի հրամանատարությամբ:

Նկատի ունենալով, որ 11-րդ բանակի առաջխաղացումը դանդաղում է, Ղամարուի ճակատի կարմիր բանակի զորամասերի հրամանատարությունը վճռեց դադարեցնել հարձակումը Երևանի վրա, մինչև որ հյուսիսից կհարձակվեն 11-րդ բանակի զորամասերը: Ետ քաշվելով՝ կարմիրբանակայինները գրավեցին Կարաբեկյար - Բոյուկ Վեդի - Ենգիջա - Խոր Վիրապ գիծը:

Այդ օրերին Սերգո Օրջոնիկիժեի կարգադրությամբ Թիֆլիսից ինքնաթիռ ուղարկվեց Ղամարուի շրջան, որը 5 փուլ ոսկի էր բերել կարմիր բանակի զորամասերի համար Շարուրի թուրքերից պարենամթերք գնելու նպատակով²:

Հաշվի առնելով բոլշևիկների հյուսիսային խմբավորման կողմից սպառնացող վտանգը՝ գնդապետ Թարխանյանը մարտի 24-ին վճիռ է ընդունում հաջորդ օրը լուսաբացին հարձակման անցնել Ղամարուի ճակատից նահանջած կարմիրբանակայինների վրա և նույնիսկ համապատասխան հրաման է տալիս: Բայց նույն օրը երեկոյան հայտնի է դառնում, որ հյուսիսային ճակատի խորհրդային զորամասերն արդեն պատրաստ են արագ առաջխաղացումով գնալ Երևանի վրա, ուստի նա ետ է վերցնում արդեն տրված հրամանը: Նույն օրը հյուսիսային երկու ճակատներում (Ապարան և Ախտա) մեծապես ուժեղացավ բոլշևիկյան զորամասերի ճնշումը: Ապստամբական ուժերը սկսեցին աստիճանաբար նահանջել դեպի Երևան և Էջմիածին:

Մարտի 25-ի առավոտյան կարմիր բանակի զորքերի Երևանյան խմբավորումը հարձակում սկսեց մայրաքաղաքի վրա երկու ուղղությամբ՝ Ելենովկա-Ախտա - Սուխոյ Յոնտան-Քանաքեռ-Երևան խճուղային ճանապարհով և Համանյու-Ապարան-

Աշտարակ-Երևան գծով: Միաժամանակ Երևանի վրա հարձակում սկսեցին Ղամարուի ճակատի խորհրդային զորամասերը:

Ծավալվեցին կատաղի մարտեր, և ապստամբների ուժերը, մեծապես զիջելով հակառակորդին, ստիպված էին նահանջել:

Ս. Վրացյանը գրել է, որ այդ բախտորոշ պահին Հայրենիքի փրկության կոմիտեի՝ Երևանում գտնվող անդամները պատասխանատու գործիչների հետ միասին խորհրդակցություն են ունենում՝ քննելով անխուսափելի նահանջի հետ կապված խնդիրները: Խորհրդակցության մասնակիցները գիտակցում էին, որ բոլորովին անհույս է ապստամբության ելքը. ավերված երկրում սովը կրկին ցույց էր տալիս իր ժանիքները, սպառվելու վրա էր զինամթերքը, հակառակորդը հասցնում էր նորանոր ուժեր, ճանապարհները բռնված էին խուճապահար բազմություններով: Նախատեսվեց երկու հնարավորություն. Հայրենիքի փրկության կոմիտեի անդամների մի մասը տրամադիր էր բովանդակ ուժով գրոհ տալ և, խորտակելով Ղամարուի ճակատի բոլշևիկյան պատնեչը, Շարուր-Նախիջևանի վրայով միանալ Չանգեզուրին: Ոմանք գերադասում էին բռնել Բաշգառնի - Մյլի ձոր - Վայոց ձոր գիծը, որ թեև դեռ փակված էր ձյունով, բայց շուտով կարող էր բացվել:

Հաշվի առնելով ստեղծված ծանր վիճակը, այն, որ 11-րդ բանակի զորամասերը հյուսիսից Երևանի վրա են գալիս մեծ ուժերով, իսկ Ղամարուի ճակատից կարմիր բանակի զորամասերը սպառնում են քիկունքից, ապստամբների հրամանատարությունը վճռեց նահանջել Վայոց ձոր՝ Չանգեզուր անցնելու համար:

Խորհրդային ուժերն առանց կանգ առնելու շարունակում են հետապնդել պարտություն կրած ապստամբ ուժերին, որոնք գաղթականության հետ շտապում են օր առաջ թողնել Արարատյան դաշտը և Սյունիքի գորքի միջոցով ապահով դարձած գծով անցնել դեպի Վայոց ձոր:

Լեռնահայաստանի իշխանություններն ուշիուշով հետևում էին Արարատյան Հայաստանում տեղի ունեցող դեպքերի զարգացմանը, և որքան մոտենում էր Փրկության կոմիտեի անկման օրը, այնքան ավելի էր ուժեղանում նրանց ատելությունը բոլշևիկների հանդեպ: Հանձինք թուրքերի դաշնակից գտնելու հույսը այս անգամ վերագարքնել էր Գորխում:

Գարեգին Նժդեհը, որը երկու-երեք ամիս առաջ անհնարին էր համարում բուրբ-հայկական կապերի հաստատումը, այժմ նկատելիորեն փոխել էր իր վերաբերմունքը՝ հակվելով երկու երկրների բարիդրացիական հարաբերությունների հաստատման կողմը, իսկ մարտի վերջին ճգնաժամային օրերին դա ուղղակի անհաժեշտ էր համարում:

Ինչպես արդեն ասվել է, 1920 թ. ամռանը Նախիջևանի երկրա-

¹ ՀՀ ՀՊՏԳԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 1, ք. 25:

² Տե՛ս Լ.Լ. Կրամոսկին, Կյանքը ամիսախառն, «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1974, էջ 66-68:

մասը խորհրդային հայտարարվելիս խորհրդայնացվել էր նաև նախկինում Նախիջևանի գավառի մաս կազմող Գողթանի գավառակը՝ դեռ հայկական մնացած մի քանի գյուղերով:

Գողթանում խորհրդային իշխանության շարունակվող գոյությունը ոչ այնքան ռազմագիտական, որքան հոգեբանական տեսակետից բացասաբար էր անդրադառնում զանգեզուրցիների տրամադրությունների վրա: Գողթանի հայերի մնացորդները, ենթակա լինելով Նախիջևանի «հեղկոմին», ստիպված էին կատարել նրա որոշումները, այդ թվում նաև այն կարգադրությունները, որոնք նպատակաուղղված էին Չանգեզուրի պաշտպանների դեմ պայքարին: Դրանով իսկ Գողթանի հայերը ականաչից մասնակից էին դառնում Նախիջևանի կողմից Լեռնահայաստանի նկատմամբ կատարվող ոտնձգություններին:

1921 թ. մարտի 30-ին Նժդեհը նամակ է գրում Գողթանի խորհրդային իշխանության ներկայացուցիչ Քրիստափոր Տեր-Սկրտչյանին՝ պահանջելով, որ վերջինս հանդես գա գավառակը Արարատյան Հայաստանի հետ միավորվելու և Փրկության կոմիտեին ենթարկվելու մասին հայտարարությամբ:

Նժդեհը գրում էր.

«Պրն. Քրիստափոր

Տերք դեռ Արարատյան Հայաստանը կարմիր սրիկաների ձեռքին էր՝ հասկանալի էր ձեր կատարածը, Գողթանի սովետականացումը, իսկ այսօր, երբ Արարատյան Հայաստանում ժողովուրդը ապստամբությամբ մաքրել է իր երկիրը, ձեր սովետական իշխանություն ճանաչելը, անմիտ լինելուց զատ, դավաճանություն է: Երևանից թշված սրիկայախմբերի քափփուկները փախել պատսպարվել են Նախիջևանում, իսկ դուք Գողթանի խաբված ժողովրդին շարունակում եք պահել մթության մեջ և հավատացնել, որ Հայաստանը կարմիր սվոլոչի ձեռքին է: Արարբեկյան, Ավիս, Կասյան կոչված «կոչկոդավ»ները փախել են այդ կողմերը և առևտուր սկսել պարսկական կոնսուլի հետ, որ ստանալով երկու թնդանոթ, թույլ տա 7-10 հոգով անցնելու Պարսկաստան:

Մի մոռանաք, որ այդ երեք հոգուն ազատելու համար ոչ թե միայն դուք, այլև Գողթանի երեք դավաճան գյուղերը հավետ անձեքի առարկա պիտի դառնան: Այդ սրիկաներից ամեն մեկի խղճի վրա ծով արյուն կա:

Ի՞նչ, ուզում էիք թուրքերի հետ առևտրական փոխհարաբերություններ սկսել. կարելի էր, բայց դա չէր նշանակում, որ դուք երկիրը պետք է հայտարարեիք սովետական: Ի՞նչ են իրենցից

* Ընդ Նախիջևանում պարսկական կոնսուլի հետ հայ բոլշևիկ ղեկավարների բանակցությունների բովանդակության մասին Նժդեհի պնդումը որդանով է համապատասխանում իրականությանը. դժվարանում ենք ասել, քանի մեք տրամադրության տակ այդ փաստը հաստատող այդ աղբյուր չունենք:

ներկայացնում Գողթանի երեք գյուղերը: Երկու Հայաստանների (Արարատյան և Լեռնահայաստան) միջև մեր թշնամու հացին յուր քսող մի ողորմելիություն, որը առանց դրսի օգնության չի ապրել և ապրել չի կարող: Ուշքի բերեք ձեր վատ ընկերներին, որոնք արջի ծառայություն են մատուցում և ձեզ, և խաբված գյուղերին:

Առաջարկում են՝

1. Անմիջապես Գողթանը հայտարարել Արարատյան հանրապետության անբաժանելի մասը:
2. Չեղարկել դրսեցի սրիկաներին և հանձնել ինձ:
3. Կանոնավորել հայ-թրքական երթևեկություններն ու փոխհարաբերությունները:
4. Մի պատգամավորություն ուղարկել ինձ մոտ, որ որոշ գրություններ ստանալով անցնի Երևան՝ հոգալու Գողթանի կարիքները:

Սպարապետ Նժդեհ՝:

Ինչպես երևում է Նժդեհի առաջարկից, նա արդեն համակարծիք էր Փրկության կոմիտեի՝ թուրքերի հետ կանոնավոր փոխհարաբերություններ հաստատելու քաղաքականությանը: Տվյալ պահին նրա համար գլխավոր թշնամին մնում էր բոլշևիկյան Ռուսաստանը, որի դեմ պայքարում ընդունելի էր համարում նույնիսկ թուրքերի հետ ժամանակավոր մերձեցումը:

Այնուհետև նամակում Նժդեհը հետզհետե անհրաժեշտ էր համարում Ք. Տեր-Սկրտչյանին տեղեկություններ հաղորդել Խորհրդային Ռուսաստանում կատարվող անցուղարձերից: Նա գրում էր. «Ամբողջ Ռուսաստանում բռնկվել է ապստամբություն: Անճնուրեք ժողովուրդը պահանջում է համառուսաստանյան սահմանադիր ժողով: Կրոնշտադր, Պետրոգրադը, Կոզլովը՝, Ռյազանը, Պսկովը, Օրեոլը, Կորոնեծը, Խարկովը և ամբողջ Ռեկրաինան գտնվում է ապստամբների ձեռքին: Մարտի 21-ից Մոսկվայի ռադիոն չի պատասխանում Երևանին և Թիֆլիսին. ապստամբություն է այնտեղ: Ապստամբությունը ղեկավարում են զեն. Կոզլովը, Չերնովը (Էս-էր), Մավենկովը, Պետլյուրան: Գոհը, Կուբանը, Թերեքը և Դադստանը վաղուց է (փետրվարի վերջերին) մաքրված կարմիրներից: Կրացիները կռվել են հերոսաբար՝ պատճառելով մեծ կորուստ թշնամուն: Կարմիրները նահանջում են բոլոր ճակատներից: Անգլո-տաճկական ղեկավարը շարժվում է դեպի Բաքվի քիկունքը: Կարմիրները Գանձակից գիշերով են փախել: Հայաստանում դրությունը կայուն է. ժողովրդի տրամադրությունը՝ մարտական ու խանդավառ: Լեռնահայաստանի

՝ ՀՀ ՊԿՊՈՒ, ք. 314, ց. 1, գ. 38, ք. 1-4:

* Այդպես է նամակում:

(ին) գորքերը Չանախյի-Չիմանբենդով և Նոր Բայազետով միացել են Արարատյան Հայաստանի գորքերին:

Նժդեհ»¹:

Ընթերցողը նկատում է, որ Ռուսաստանի և նրա շուրջը ստեղծված ռազմա-քաղաքական իրադրության մասին Նժդեհի նկարագրությունը հիմնականում չէր համապատասխանում իրականությանը: Դա կարելի է բացատրել երկու հանգամանքով. կամ Նժդեհը նպատակ է ունեցել բարձրացնել աշխարհի անցողաբժին անհաղորդ Ք. Տեր-Մկրտչյանի և գողբանցի հայերի բարոյական ոգին, նրանց համարձակություն ներշնչել Արարատյան Հայաստանին միանալու համար, կամ ինքը՝ աշխարհից կտրված լեռնաշխարհում տարված լինելով ամենօրյա եռուն կազմակերպական աշխատանքով, ճշգրիտ տեղեկություններ չէր ստանում Ռուսաստանում, Ռուկրահնայում և նույնիսկ Կովկասում ու Անդրկովկասում ծավալվող դեպքերի մասին: Այսպես նա չէր գրի, քե «ամբողջ Ռուկրահնան գտնվում է ապստամբների ձեռքին», կամ «կարմիրները նահանջում են բոլոր ճակատներից» և այն էլ 1921 թ. գարնանը, երբ քաղաքացիական պատերազմի բոլոր ճակատներից խորհրդային գորքերը դուրս էին գալիս հաղթանակով: Հատկապես տարօրինակ է դեպի Բաքու անցյու-տանկական դեսանտի շարժման մասին տեղեկությունը, նաև այն հաստատումը, քե « Հայաստանում դրությունը կայուն է», և դա այն դեպքում, երբ Նրևանը գտնվում էր անկման նախօրյակին:

Մենք չգիտենք՝ Նժդեհի մամակը հասե՞լ է արդյոք Ք. Տեր-Մկրտչյանին, քե ոչ: Եթե այո, ապա ինչպե՞ս է նա արձագանքել Սպարապետի առաջարկին: Ամենայն հավանականությամբ Տեր-Մկրտչյանը չի հասցրել պատասխան գրել: Եթե ընդունենք, որ նա Սպարապետի մամակը ստացել է ապրիլի 1-ին կամ 2-ին, ապա դրանից ընդամենը ժամեր հետո կարմիր բանակի գորքերը պիտի մտնեին Նրևան, և Արարատյան Հայաստանին Գողբանի միանալու մասին մտածելն անգամ դառնալու էր ավելորդ:

Դեպքերի վերջին արարն էր Արարատյան դաշտում:

Ինչպես փետրվարի 18-ին, երբ դաշնակների գլխավորած ապստամբները, մտնելով Նրևան, առաջին հերթին գրավել էին բանտերը, ուր բռնափակված էին Դաշնակցության քազմաբիվ գործիչներ ու համակիրներ, այս անգամ էլ՝ ապրիլի 2-ին, երբ կոմունիստների գլխավորած բոլշևիկյան զորամասերը մտան մայրաքաղաք, նրանց առջև դրված առաջին խնդիրներից մեկը դարձյալ եղել էր բանտերի գրավումը, որոնցում բանտարկված էին Փրկության կոմիտեի կարճատև իշխանության օրոք ձերբակալված կոմունիստներ և նրանց համակիրներ, որոնց քիվը, չէր զիջում 1921 թ. հունվար-փետրվարին ՉԵԿԱ-ի կողմից բանտերը նետվածների քվից:

Այսպես, 1921 թ. մարտի 5-ի տվյալներով Նրևանի կենտրոնական բանտում կար շուրջ 800 մարդ, իսկ զինվորական բանտում՝ 600: Բանտարկյալներով լեփ-լեցուն էին նաև Աշտարակի, Էջմիածնի, Կոտայքի, Ախտալի, Նոր-Բայազետի բանտերը²: Բանտարկյալ կոմունիստների և նրանց համակիրների համար բանտերի վարչակազմների կողմից հաստատված էր նույնքան ստակալի ռեժիմ, ինչպիսին մինչև փետրվարի 18-ը ՉԵԿԱ-ն հաստատել էր բանտարկյալ դաշնակցականների և նրանց համակիրների համար:

Երբ ռազմական գործողությունների ընթացքում կարմիր բանակի զորամասերը մտնեում էին քաղաքին (փետրվարի 27, մարտի 14-15), բանտարկյալները լսում էին ընդամենների որոտն ու գնվազիւրների ծայր և նրանց մոտ ազատության հույս էր ստկալծում: Այդ էր պատճառը, որ Փրկության կոմիտեի նախագահի մոտ միտք է հղանում առավել աչքի ընկած կոմունիստ-բանտարկյալներին քաղաքից հեռացնել:

Փրկության կոմիտեի արտակարգ հանձնաժողովի (արտակարգ դատարան) նախագահ Արծրունին, որը մարտի 19-ին փոխարինել էր Ավետիս Օհանջանյանին, մարտի 25-ին Ս. Վրացյանից բանավոր կարգադրություն է ստանում՝ առավել ակտիվ կոմունիստներին ու կոմեիստականներին շտապ հանել բանտերից և խիստ հսկողության տակ տեղափոխել Բաշ-Գառնի:

Փրկության կոմիտեի նախագահի անձնական կամայական այդ որոշումը կատարվեց. մայրաքաղաքի երկու գլխավոր բանտերի՝ Կենտրոնական բանտի և Զինվորական բանտի վարչակազմների ղեկավարներին Արծրունին հրամայում է նույն օրը բանտախցերից դուրս բերել «ամենավտանգավոր էլեմենտներին»: Կենտրոնական բանտից հանվեց 52, իսկ Զինվորական բանտից՝ 11 մարդ, ընդամենը՝ 63 «դավաճան» ու «մարդասպան», որոնք շրջապատված 150 միլիցիոներներով ու ներքին գործերի նախարարության վասալորականցի զինվորներից կազմված պահակախմբով, քվեցին Բաշ-Գառնիի ուղղությամբ: Պահակախմբերը ղեկավարում էր Անդրանիկ Կարազետյանը՝ օգնականներ ունենալով Կարապետ Կարապետյանին և Վարդանին:

Բանտերից հանվածների քվում էին Ն. Օրբեյանը, Մ. Միկիչյանը, Ռ. Պողոսյանը, Վ. Սարգսյանը, Կ. Տեր-Գաբրիելյանը, Գ. Գևորգյանը, Ա. Բողաղյանը, Խ. Խաչյանը, Գ. Ներսիսյանը և ուրիշներ²: Նրանցից ոմանք հանրապետական մասշտաբի կուսակցական և պետական գործիչներ էին, ուրիշները՝ Խորհրդային Հայաստանի կարմիր բանակի հրամանատարներ, կային նաև կոմունիստ շարքայիններ՝ ծառայողական ավտոմեքենաների

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 314, ց. 1, գ. 38, ք. 4-6:

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 314, ց. 1, գ. 38, ք. 8:

³ Տե՛ս «Մանուկագոր» (Երևան), 1927, 21 ապրիլ:

վարորդներ և մեխանիկներ, հեռագրիչներ, տպարանի բանվորներ և այլոր:

Քանտարկյալ-պատանդները Բաշ-Գառնիում մնացին 6 օր, այսինքն՝ մինչև կարմիրբանակայանների կողմից Նրևանի գրավումը, ենթարկվելով ամեն տեսակ զրկանքների և պատիժների:

Փրկության կոմիտեի ուժերի կողմից Նրևանը խորհրդային զորքերին հանձնելուց հետո, 5000-ից ավելի հյուծված զինվորներ և 8000 քաղաքացիներ հայ մտավորականության ընտրանու հետ բռնեցին Ջանգեզուր տանող ճանապարհը¹: Ջանգեզուր էին գնում Հովհաննես Քաջազնունին, Սիմոն Վրացյանը, Նիկոլ Աղբալյանը, Լևոն Շանրը, Ռուբեն Գարրինյանը, Սիրական Տիգրանյանը, ճարտարապետ Ալեքսանդր Թամանյանը, գրող Լեռ Կամսարը և հարյուրավոր ուրիշ մտավորական գործիչներ:

Նրևանի գրավման օրերին, երբ փախտականների հոսանքը շարժվում էր դեպի Բաշ-Գառնի, մյուս ուղղությամբ հսկայական զանգվածներ դիմեցին դեպի Մարգարայի կամուրջը՝ բուրքերին հանձնվելու համար: Իհարկե, բուրքերը նրանց չընդունեցին, ուստի նրանք ստիպված վերադարձան ու քարծրացան Արագած լեռան լանջերը²: Արագածում հավաքվածները մի քանի օրվա քեթև, քայց այլև անխնաստ ընդհարումներից հետո ցրվեցին իրենց գյուղերը:

Հայրենիքի փրկության կոմիտեն հասցրեց իր հետ վերցնել կառավարական արխիվների մի փոքր մասը, իսկ արխիվային մյուս բոլոր փաստաթղթերը մնացին Նրևանում, որոնք հետագայում համալրեցին Խորհրդային Հայաստանի արխիվային ֆոնդերը: Փրկության կոմիտեն իր հետ տարավ մեկ պետական գանձը: Այդ արարքին Սիմոն Վրացյանը տվել է հետևյալ բացատրությունը. փետրվարի 18-ի ապստամբության հետևանքով Նրևանից նահանջելիս քոլեկիկները պետական գանձը լցրել էին սնդուկների մեջ՝ իրենց հետ տանելու նպատակով, քայց հաջողվել էր տանել այդ սնդուկների միայն մի մասը, մնացածն ընկել էր Փրկության կոմիտեի ձեռքը: Այդ արկղերը մնացել էին պետական գանձարանում, չբացված, մինչև դեպի Ջանգեզուր նահանջի նախօրյակին հատուկ հանձնաժողովի միջոցով դրանք հաշվառվել էին և տարվել զինվորական ջոկատի հսկողությամբ³:

Փրկության կոմիտեի տրամադրության տակ կային Նրևանից դուրս հանված երեք տեսակի դրամներ. ա) հայկական դրամանիշեր ու չեկեր, բ) սովետական դրամներ, գ) տարադրամային արժեքներ:

Հայկական դրամները տեղավորվել էին 15 արկղերի մեջ, որոնց պարունակությունը կազմում էր ինը միլիարդ չորս հարյուր միլիոն (9.400.000.000) ռուբլի: Սովետական դրամները կազմում էին

վեց հարյուր հիսուն միլիոն (650.000.000) ռուբլի: Վայրուտային արժեքները բազմազան էին՝ ռուսական դրամներ, ամերիկյան դոլար, անգլիական ֆունտ ստեռլինգ, ֆրանսիական ֆրանկ, տաճկական լիրա, պարսկական դրան, գերմանական մարկ, իտալական լիրա, դանիական կրոն, շվեյցարական ֆրանկ, ռումինական լեյ, բուլղարական լև, մեկ կնքված արկղ ոսկյա իրեր և այլն⁴:

«Որևէ հաշվեցույց չկա, - գրել է Վրացյանը, - բե Հայաստանի պետական գանձի ո՞ր մասը Հեղինուն է տարել և ո՞ր մասը՝ Հայրենիքի փրկության կոմիտեն: Համենայն դեպս, մեծ մասը բաժին ընկավ Հեղինուն, որը, սակայն, որևէ հաշիվ չներկայացրեց հասարակության: Հայրենիքի Փրկության տարած գումարները ծախսվեցան կառավարական ընթացիկ պետքերու և բազմահազար տարազիրների պարենավորման համար և այդ մասին, 1921թ. վերջերը հայկական կառավարությունը հաշիվ ներկայացրեց հանրությանը»⁵:

1921թ. ապրիլի 6-ին Հայաստանի Հեղինունի նախագահ Ս. Կասյանը և հանրապետության ռազմաժողովու Ավիսը հեռագրում են Թիֆլիս Սերգե Օրջոնիկիձեին, որը պատրաստվում էր գալ Նրևան:

«Նրևանից նահանջողները իրենց հետ տարել են պետական արժեքները, ինչպես խորհրդային, այնպես էլ հայկական բոլոր դրամները: Խնդրում են Ձեզ հետ վերցնել նվազագույնը մեկ միլիարդ խորհրդային ռուբլի»⁶:

Հենց այստեղ հարկ է նշել, որ Փրկության կոմիտեն զոնե քարոյական իրավունք չունեի քայքայված ու սոված երկրից դուրս տանելու վերջին միջոցները: Կաշնակցական գործիչներից մեկը հետագայում գրում էր. «Անհասկանալի է, բե կառավարությունը (Փրկության կոմիտեն - Ա.Ս.) ինչու՞ չի հանձնել (դրամները - Ա.Ս.) նոր կազմակերպված իշխանություններին, որպես ժողովրդի սեփականություն: Եկող ուժերին էին թշնամի համարում (Ս. Վրացյանը և ընկերները - Ա.Ս.), ժողովուրդը խոն մնում էր ու պիտի լինեի ամեն ժամանակներում էլ, բոլոր ռեժիմի կառավարությունների օրոք»⁷: Իր հերթին «Կոմունիստ» (Նրևան) թերթը հիշեցնում էր, որ այդ «միլիոնավոր դոլարների ու այլ գումարների մեծ մասը փոխառության ձևով» արտասահմանի տարբեր երկրների հայ գաղթօջախներում դեռևս 1920 թ. ամռանը հավաքված են եղել Հայաստանի սահմաններում ապրող ժողովրդի տազնապը մեղմելու, նրա երկիրը վերաշինելու նպատակով, ուստի «այդ քալանը մեղմացուցիչ ոչ մի հանգամանք չունեցող ոճիր է»: Թերթը

¹ Ս. Վրացյան, Վերադարձված յուրաքանչյուր օրերից (յուրեր և սպորումներ), Գ ժամ, «Հայրենիք» ամսագիր, 1960, ապրիլ, թիվ 40 (410), էջ 89:

² Տես Ս. Վրացյան, Մոտիկ անցյալից, պատմական դեպքեր և սպորումներ, 1917-1922, էջ 108:

³ Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 628-629:

⁴ Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 629-632:

⁵ Կոմիտեի տեղում, էջ 628-629:

⁶ ՀՀ Կոմիտեի, էջ 150, գ. 2, գ. 1, թ. 13:

⁷ Կոմիտեի տեղում, էջ 113, գ. 3, գ. 37, թ. 63:

գտնում էր, որ պետք է մի «հատուկ լիազոր պատգամավորություն ուղարկել արտասահման և մեր այնտեղի ընկերների, բազմաթիվ բարեկամների և հայ մասսաների միջոցով վերադարձնել տառապող ժողովրդի անունով կատարված փոխառության հսկայական գումարները»¹: Արտասահման անցնելուց հետո Փրկության կոմիտեի անդամները կառավարության արածն արդարացնում էին՝ ասելով, որ եթե իրենք Նրևանից հանած չիներին տարադրամը և մյուս արժեքները, ապա Պարսկաստան անցած մի քանի հազար հայերն, անկասկած, սովամահ կլինեին: Այս պատճառաբանությանն ի պատասխան, նրանց ընդդիմախոսները փաստարկում էին՝ շեշտելով, թե չէ՞ որ Հայաստանում մնացել էին ոչ թե մի քանի հազար, այլ 700-800 հազար հայ, որոնց գերակշիռ մասը նույնպես գտնվում էր ծայրահեղ աղքատության ու թշվառության մեջ և այդ տարած տարադրամի կարիքը շատ էր գգում: Ինչպիսի արդարացուցիչ փաստարկներ էլ հետագայում վկայակոչում էին Փրկության կոմիտեի ղեկավարները, սակայն կատարվածը ոչ մի կերպ չի կարելի արդարացնել: Ասենք նաև, որ նշված գումարների վրա հսկողությունը և ծախսը իրականացվում էր մի փոքր խումբ ղեկավար մարդկանց կողմից: Ժամանակին այդ ամենը տեղիք է տվել գաղթականության մեծ բողոքներին ու մեղադրանքներին, ընդվզում էր առաջացրել նաև շարքային դաշնակցականների շրջանում²: Ինչպես գրքի վերջին էջերում կտեսնենք, հանրությանը ներկայացրած կիսատ-պռատ հաշվետվությունը այդպես էլ երկար ժամանակ չկարողացավ հանգստացնել կրթերը Սփյուռքում:

Բոլշևիկները երկրորդ անգամ հաստատեցին իրենց իշխանությունը Հայաստանում: Անլուծելի թվացող խնդիրներ ունեցող երկրում, դաշնակցականների գլխավորած ապստամբության և կոմունիստների կողմից դրա ճնշման հետևանքով, ավերածությունն ու թշվառությունը հասել էր ծայրահեղ աստիճանի:

Դաշնակցության հայտնի գործիչներից մեկն այնպես է նկարագրել բոլշևիկների գրաված Նրևանը.

«Քաղաքը մեռած վիճակի մեջ է, ինտելիգենտ ղեմեր չկան, դպրոցների բարձր դասարանները փակ են աշակերտների և ուսուցիչների բացակայության պատճառով: Փողոցներում երթևեկություն չկա, ընդհանուրի տրամադրությունը սաստիկ ընկճված է: Համալսարանում հրավիրված ուսանողական ժողովին ներկայացել են միայն 6 հոգի: Ապրիլի 20-ից սկսվում են համալսարանի դասախոսությունները 20 ուսանողի ներկայությամբ: Ամենքի, հատկապես բոլշևիկների վրա, խիստ ճնշիչ տպա-

¹ «Կոմունիստ», 1921, 12 մայիսի: Տարադրամի և մյուս տարած արժեքների մասին տե՛ս նաև «Իրոցակի Հայաստան», 1921, 19 հունիսի:

² ՀՀ Կ.Պ.Կ.Պ.Ս. Գ. 113, ց. 3, գ. 33, ք. 47:

վորություն է բողոյ ինտելիգենցիայի հեռացումը»³:

Մոսկվայում և Բաքվում մոքիլիզացված մի խումբ հայ կոմունիստների հետ 1921 թ. ապրիլի 17-ին Գիլիջանի խճուղով Նրևան եկավ Սերգո Օրջոնիկիձեն: Նա հանգամանորեն ծանոթանում է Փետրվարյան ապստամբությունից հետո Հայաստանում ստեղծված աղետալի վիճակին: Ապրիլի 19-ին կայանում է Հայաստանի կոմկուսակցության Նրևանի կազմակերպության, Նրևանի կոմիտեի, Արևատակցական միությունների և դրանց խորհրդի միացյալ բազմամարդ հանդիսավոր նիստ: Ռ.Կ(Բ)Կ-ի և խորհրդային կառավարության անունից Օրջոնիկիձեն ողջունում է «Նրիտասարդ կարմիր Հայաստանին», խստորեն քննադատում Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը, որով օրինականացվել էր բուրքերի կողմից հայկական տարածքների բռնազավթումը: Նման արտակարգ պայմաններում Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը դավաճան կլիներ, եթե չվերցներ ղեկն իր ձեռքը: Կոմկուսակցությունը և խորհրդային Ռուսաստանը Հայաստան են եկել ոչ թե «տանջված ու հյուժված երկրի անկախությունը խլելու», այլ բոլոր ուժերով և միջոցներով ապահովելու ժողովրդի անվտանգությունը⁴: Նա շեշտում էր, որ Ռուսաստանի գործադրամասերի Հայաստանում գտնվելը ժամանակավոր է, և դրանք հանրապետությունից կհեռանան հենց այն ժամանակ, երբ կկազմակերպվի Հայաստանի երիտասարդ կարմիր բանակը, «որը աշխատավոր մասսաների ֆիլիկական գոյության ապահովման միակ երաշխիքը կլինի»⁵:

Այնուհետև Օրջոնիկիձեն ավստասեր է հայտնում, որ Նրևանից և Արարատյան դաշտից Չանգեզուրի ճանապարհն են բռնել մեծ թվով աշխատավոր մարդիկ, հատկապես՝ մտավորականներ: «Հայ մտավորականությունը պետք է մնար իր ժողովրդի հետ, - ասում էր նա և շարունակում, - բող հայ մտավորականությունն ամոթով չմնա իր ժողովրդի առաջ ... Հայ մտավորականությունը տրեխավոր գյուղացու և աշխատավոր բանվորի զավակն է: Նա հանցավոր կլինի, եթե չգա ծառայելու նրա բանվորա-գյուղացիական իշխանությանը»⁶:

Ապրիլի 20-ին Մ. Օրջոնիկիձեն, Հայհեղկոմի ղեկավարները, 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատար Հեկկերը, Վրաստանի Հեղկոմի անդամ Էլիափան և ուրիշ նշանավոր բոլշևիկ գործիչներ գնում են Նրևանի Կենտրոնական բանո:

Նրևանը բոլշևիկների կողմից ապրիլի 2-ին վերագրավվելուց հետո քանտերը երրորդ անգամ լցվել էին հայ մարդկանցով: Կալանքից ազատված կոմունիստների և նրանց համակիրների

³ Ի. Իրոցակի, Մոսկով անկախից պատմական ղեկեր և սպանմանը, 1917-1922, էջ 108:

⁴ «Կոմունիստ», 1921, 22 ապրիլի:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ «Կոմունիստ», 1921, 22 ապրիլի:

տեղերը այս անգամ բռնել էին դաշնակցականներն ու նրանց համակիրները, ապստամբության ակտիվ մասնակիցներ, որոնց թիվը հանրապետությունում մոտենում էր 1000-ի: Անշուշտ, եթե չլինեք դեպի Չանգեզուր զանգվածային փախուստը, ապա այդ թիվն անհամեմատ մեծ կլիներ:

Չնայած տեղատարափ անձրևին՝ հազարավոր քաղաքացիներ հանրահավաքի էին եկել Կենտրոնական բանտից քիչ հեռու: Ելույթ ունեցան Օրջոնիկիձեն, Հեկկերը, Էլիավան, Կարինյանը և ուրիշներ: Միտինգից հետո Օրջոնիկիձեն և մյուս ղեկավարները մտնում են բանտ և, Հայաստանի Հեղինի ներման ղեկրետի համաձայն, անձամբ բացում բանտախցերի դռները և այնտեղից դուրս բերում ապստամբության մասնակից քաղաքական բոլոր բանտարկյալներին՝ առանց բացառության: «Կոմունիստ» թերթը հաղորդում էր. «Ազատված բանտարկյալները բուռն ոգևորությամբ և ուռաներով դուրս եկան փողոց, ուր նրանց սպասում էր հազարավոր ժողովուրդ»¹: Հենց բանտի դռան առջև կայացավ մի նոր, մեծ միտինգ, որտեղ ճառով կրկին հանդես եկավ Օրջոնիկիձեն: Մասնավորապես նա խիստ քննադատեց Սարգիս Կասյանի գլխավորած Հայաստանի բոլշևիկյան նախկին կառավարությանը, որը հաշվի չէր առել երկրի իրավիճակն ու առանձնահատկությունները, բույլ էր տվել կոպիտ սխալներ, կատարել էր անկիրք, անօրինական քայլեր և դրանով իսկ նպաստել Փետրվարյան ապստամբության առաջացմանը: Միտինգն ընդունեց բանաձև, որն արտահայտում էր դրա մասնակիցների կամքը՝ ամեն կերպ աջակցել խորհրդային իշխանությանը, խաղաղ ստեղծագործ աշխատանքով ամրացնել նրա հիմքերը: «Ազատվածներն ու ժողովուրդը իրար խառնված, - գրում էր «Կոմունիստը», - ցնծության բուռն կոչերով փռվեցին ու ցրվեցին Նրևանի փողոցներով ու տներով, ամեն տեղ բերելով ներման ու խաղաղության ուրախ լուրը»²:

Նույն օրը՝ ապրիլի 20-ին, Հայաստանի Հեղինը, Հայկոմկուսի Կենտկոմի անդամների, Օրջոնիկիձեի և Էլիավայի մասնակցությամբ, քննության առավ Հայաստանի սահմաններից արտաքսված և Ռուսաստանի զանազան բանտերում ու ճամբարներում բռնափակված Հայաստանի բանակի նախկին սպաների հարցը և ընդունեց հետևյալ որոշումը. «Հայկական բանակի բոլոր նախկին սպաներին ազատել լազերներից ու արգելման այլ վայրերից, լիակատար ազատություն տալ նրանց, իսկ նրանց Հայաստան վերադառնալու հարցը թողնել բաց, մինչև քաղաքացիական կռիվ վերջը»³:

¹ «Կոմունիստ», 1921, 22 ապրիլ:

² Նույն տեղում:

³ «Կոմունիստ», 1921, 24 ապրիլ:

Հայկեղկոմի այդ որոշման մասին Թիֆլիսի միջոցով անմիջապես հաղորդում արվեց Մոսկվա: Երկու օր անց՝ ապրիլի 22-ին, Մոսկվայից տեղեկություն ստացվեց այն մասին, որ նախկին հայկական բանակի սպաներին, որոնք արտոլված էին Ռուսաստան, բույստովված է վերադառնալ հայրենիք¹:

Իհարկե, հասարակությանը հանգստացնելու նպատակով արված զանազան խոստումները, Հայկեղկոմի ներման ղեկրետները և նույնիսկ Նրևանում գտնվելու օրերին Ս. Օրջոնիկիձեի արած արտասովոր քայլերը ցույց էին տալիս, թե Փետրվարյան ապստամբությունն ինչպիսի սրափեցնող ազդեցություն է ունեցել բոլշևիկյան ղեկավարության վրա: Չեռնարկված այդ արտասովոր միջոցառումները ուշացումով կամ արագ արձագանք էին գտնում Չանգեզուրի ճանապարհին գտնվող կամ արդեն տեղ հասած հատկապես փախստական շատ մտավորականների մոտ, քայց բոլշևիկների հանդեպ ունեցած վախն ու սարսափն այնքան գորավոր էին, որ նրանք գերադասում էին որքան հնարավոր է հեռու փախչել:

Նրևանը գրավելուց հետո 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունն իր զորքերի առջև դրեց երկու գլխավոր խնդիր. 1. Կրնկակոխ հետապնդել Փրկության կոմիտեի նահանջող զորամասերին և վերականգնել խորհրդային իշխանությունը Կայոց ձորում, դիմադրության դեպքում դրանք հասցնել քախախիչ հարվածներ: 2. Վճռական գործողություններով ճնշել Թևան Ստեփանյանի գլխավորած ապստամբությունը Ղարաբաղում:

Արդեն ապրիլի առաջին օրերին Ղարաբաղում տեղակայված կարմիր բանակի զորամասերը, արդրեջանական թուրքերի զինյալները և տեղի կոմունիստական գումարտակներն ու չուկատները, Բարվից ստանալով մեծաքանակ զենք ու ռազմամրերը, հարձակման անցան Թևանի ուժերի դեմ:

Թեև կովող երկու կողմերի թվակազմերը համեմատության եզրեր չունեին, քայց Թևանի փոքրաթիվ ջոկատները շարունակում էին հարվածներ հասցնել հակառակորդին, որն իր ուժերը կիմնականում կենտրոնացրել էր Կարյազիկոնյի, Աղբամի և Լաչինի շրջաններում²: Բոլշևիկները փակել էին Ղարաբաղից Պարսկաստանի սահման տանող բոլոր ուղիները, ինչպես նաև ուժեղ հսկողության տակ էին առել Լաչինով և Կուրարիով Չանգեզուր անցնող ճանապարհները: Ըստ հրամանատարության մշակված պլանի՝ Թևանի ուժերը շրջապատման մեջ էին ընկնելու Դիզակում ու հարակից տարածքներում, ապա ձեռնարկվելու էին բոլոր միջոցները, որպեսզի նրանք չկարողանան դուրս գալ շրջապատումից և անցնել Չանգեզուր: Նժդեկի կողմից Դիզակի

¹ «Կոմունիստ», 1921, 7 մայիս:

² Չրանա Կրթատեսչան, Թևան, էջ 13:

ապստամբներին օգնության ուղարկված էրսպեդիցիոն գործառնախ հրամանատար Տեր-Պետրոսյանը 1921 թ. ապրիլի 8-ի իր մի գրության մեջ նշում էր. «Ես նույնիսկ կասկածում եմ, որ մենք կարողանանք այստեղից ապահով դուրս գալ»: Իսկ ապրիլի 12-ի քվակիր գրությամբ նա տեղեկացնում էր. «Կամուրջը քանդված է, հաղորդակցությունը կտրված, կոիվները սկսված»:

Արցախի ապստամբ ուժերի դեմ բնդհանուր հարձակումը սկսվեց 1921 թ. ապրիլի 15-ի առավոտյան: Հակառակորդը որոշել էր նախ ոչնչացնել Չանգեզուրից եկած էրսպեդիցիոն գործառնապա քաջաջախել Թևանի ուժերը, որոնք հիմնավորված էին Շաղախ, Աղջաքենդ, Թաղար, Խծաքերդ գյուղերում: Կարմիր բանակի գործառնապերը հաջողություն ունեցան և նույն օրվա երեկոյան գրավեցին Թևանի հիմնական ամրացված հենակետը՝ Մեծ Թաղարը: Չնայած դրան, ապստամբները կոիվը շարունակում էին ուժերի գերագույն լարումով, նրանց համար անձնուրացության օրինակ էին հանդիսանում Թևանը և Տեր-Պետրոսյանը:

Հակառակորդի գերակշիռ ուժերի ճնշման տակ ապստամբների հիմնական մասը ստիպված էր թողնել վերջին հենակետը՝ Խծաքերդ գյուղը, և ապրիլի 18-ի գիշերը, Չանգեզուրից Դիզակ անցած քաչ հրամանատար Ամիրջանյանի ղեկավարությամբ, մտնել Չարուղ: Նրանք այստեղ ճեղքում են կարմիր-բանակայինների և մուսուլմանների ամրացված գիծը և, բացելով ճանապարհը, անցնում են Գորիս՝ ու միանում Նժդեհի մարտիկներին: Իսկ Դիզակում մնացած ապստամբները ապաստան են գտնում լեռներում ու անտառներում՝ շարունակելով պայքարը:

Կարաբաղում Թևանի ապստամբությունը ճնշելուց հետո արագացավ 11-րդ կարմիր բանակի գործառնապերի կենտրոնացումը՝ Կայոց ձորում:

Փետրվարյան ապստամբության պարտությունից հետո բուշեխները, առանց հապաղելու, ձեռնամուխ եղան Հայաստանում խորհրդային կարգերի ամրապնդմանը:

1921 թ. Փետրվարյան ապստամբությունը դժվար է գնահատել միաժամանակ: Ընդհանուր առմամբ, ավելի ճիշտ՝ մեծ վերապահումներով, ապստամբությունը արդարացի էր, բարոյական, բայց արդյունքների տեսակետից՝ անցանկալի:

Ապստամբությունը հիմնականում երեք դրական հետևանք ունեցավ. 1. Բանտերից ազատվեցին պետական, հասարակական, քաղաքական պատասխանատու նկատված բազմաթիվ գործիչներ, մտավորականներ, մարտական առաջնորդներ, ուսանողներ, որոնցից շատերին ՉՆԿԱ-ի կողմից սպասվում էին արյունալի հաշվեհարդարներ: 2. Աքսորից վերադարձավ հայկական բանակի

Նժդեհ

¹ Հրատն Արցախյան, Թևան, էջ 15-16:

Պողոս Տեր-Դավթյան

Ապրիլի 1918 թ. հունիս

Աշոտ Մելիք-Մուսյան

Գրիգոր Բաղդասարյան

Գրիգոր Բաղդասարյան

Գերասիմ Աթաջանյան

Մարտիրոս Բեկաթով

Սերգեյ Մելիք-Յուլյան

Զախար Յուլյան

Գեղեոն Տեր-Մինասյան

Սմբատ
Մելիք-Ստեփանյան

Մարտիրոս Բաղդատի

Մարտիրոս Բաղդատի

Մարտիրոս Բաղդատի

Մարտիրոս Բաղդատի

Ջախար Տեր-Ղազարյան

Գասպար Տեր-Մկրտչյան

Դավիթ Տեր-Մկրտչյան

Չարախանյան Կարեն

Մալուխյան Կարեն

Սարգսյան
Մալուխյան Կարեն

Ռուբեն Նարինյանը
Նժդեհի հետ

Արտեմ Խանգադյան

Վանո Խանգադյան

Արմենակ Գրիգորյան

Մալխասյան Գևորգ

Գևորգյան Գևորգ
Կարապետ

Մալխասյան Գևորգ

Մալխասյան Գևորգ

Բաշգառնեցի Մարտիրոս
(Մարտիրոս Աբրահամյան)

Կուռ
(Սուրեն Թարխանյան)

Յապոն
(Հովհաննես Պարոնյան)

Թևան Ստեփանյան

Մուսիս
(Մալխոյանի)

Բարսեղյան
(Մալխոյանի)

Չալմարյանի

Շուսան
(Չալմարյանի)

սպաների մեծ մասը: 3. Թե՛ Մոսկվայում և թե՛ Երևանում բոլշևիկյան իշխանավորները դառը դաս առան, Խորհրդային Հայաստանի ոչ կոմունիստական տարրերի նկատմամբ սկսեցին վարել հանդուրժողական քաղաքականություն, դադարեցին բռնագրավումները, մտավորականության նկատմամբ քացահայտ անվտանգությունը փոխարինվեց նրա սիրաշահումով ու հոգատարությամբ:

Ապստամբությունն ունեցավ մաս քացասական հետևանքներ. 1. Առանց այն էլ ծայրահեղորեն քայքայված երկրում եղան նոր ավերածություններ: 2. Գաժան կոիվներին զոհ գնացին հայ ժողովրդի հազարավոր զավակներ՝ հիմնականում երիտասարդ տարիքում: 3. Երկրից հեռացավ տաղանդավոր, շնորհալի մտավորականությունը՝ իր հետ տանելով կուտակված գիտելիքների մեծ պաշար, որն այնքան անհրաժեշտ էր Հայաստանին: 4. Գեալի Չանգեզուր խունապահար շտապող հազարավոր փախստականներ քայքայում առաջացրին Սյունիքի պաշտպանների շարքերում՝ իր ավերիչ հետևանքներով: 5. Ավելի քան 12 հազար արտագաղթողներ, անցնելով Պարսկաստան, այնտեղ կրեցին անասելի զրկանքներ ու տառապանքներ:

Իր դրական ու քացասական կողմերով հանդերձ, 1921 թ. Փետրվարյան ապստամբությունը հայ ժողովրդի նորագույն պատմության անջնջելի հետքն է՝ հերոսական ու ողբերգական դրսևորումներով:

ԳՈՅԱՄԱՐՏԻ ՎԵՐՋԻՆ ՓՈՒԼԸ

Գաղթի սառադալից ճանադարհին

Նահանջը Ադրաշից ձգվեց դեպի Բաշ-Գառնի, այնտեղից Միլի ձորով՝ դեպի Վայոց ձոր:

Անդրադատնալով Արարատյան դաշտից ապրիլի 2-ին սկսած գաղթի քաղաքական նշանակությանը՝ գաղթողների թվում գտնված նշանավոր սոցիալիստ-հեղափոխական (ԷսէՄ) գործիչ, ՀՀ Պառլամենտի անդամ Վահան Մինախոբյանը գրել է. «Ապրիլի 2-ի գաղթը ինքնաբերաբար առաջացած մի գաղափարական ակտ էր, որ «չէ» էր ասում հակառակորդին: Մի հրամայական կամարտահայտություն էր, մի հանրաքվե, իր մինչ այդ դիտած իրադարձություններից հանած մի վճիռ, քառասուն օրվա անդուլ պայքարով նվիրագործված վերջնական վերջը, մի «ինքնորոշում» և այն էլ ոչ սեղմ, այլ «ամենայայն» մինչև «անջատվելու իրավունքի» բոլոր նշաններով», մի բան, որ ամենից առաջ «քարոշական ապտակ էր խորհրդային իշխանությանը»¹:

Խորհրդային իշխանությանը «քարոշական ապտակ» տալու համար արժե՞ր արդյոք հազարավոր մարդկանց հանել տուն ու տեղից, զգել սար ու ձոր, նետել անիմաստ տառապանքների գիրկը: Մի՞թե միակ հնարավոր ելքը անտեղի ու անիմաստ խելակորույս փախուստն էր երևանից:

Ստեղծված իրադրության մեջ դեպի Ջանգեզուր փախչող հազարավոր մարդիկ ի վիճակի չէին սրափ ու սառնասրտորեն մտածել այլ դիրք ընելու մասին: Եվ դա գլխավորապես այն պատճառով, որ խունապային տրամադրություններն առավելապես բորբոքում էին Փրկության կոմիտեի որոշ ղեկավարներ՝ զանգվածներին սարսափեցնելով, թե «գալիս են բուշկիկյան հրեշները, գալիս են կազիններով»:

Չնայած զանգվածներին համակամ ընդհանուր խունապին՝ այնուամենայնիվ նրանց մեջ կային ոչ քիչ թվով մարդիկ, որոնք կարծում էին, որ սխալ է բռնել դեպի Ջանգեզուր տանող տանջալի ճանապարհը: Այդպես մտածողները քիչ չէին հենց Փրկության կոմիտեի ղեկավարների շրջանում:

Գաշնակցության ակտիվ գործիչներից մեկը՝ Հայաստանի խորհրդարանի անդամ Սիրաք Գրիգորյանը, այդ փախուստի առթիվ գրում էր. «Բաշ-Գառնիում հրավիրված էր տասը հազարից ավելի ժողովուրդ, բայց կառավարությունը դեռ իր համար չէր պարզել, թե այդ ահազին քազմությանն ու՞ր է տանելու: Մինչդեռ

¹ Վ. Մինախոբյան, «Արարատք», «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, սուրբի, թիվ 6, էջ 48:

Լեռնահայաստանի բնակավայրեր հասնելու համար պահանջվում էր անմարդարնակ վայրերով կտրել օրերի ճանապարհ, հայտնի չէր նաև, թե ճանապարհի վրա ընկած գյուղերի սոված բնակիչներն ինչպե՞ս են այդ հսկա զանգվածը տեղավորելու Լեռնահայաստանում»¹:

Քանի որ փախչողը հիմնականում Հայաստանի մտավորականությունն էր և գործուն տարրը, ուստի նախկին պառլամենտականը հարց էր տալիս, այդ զանգվածի համար ո՞վ և որտե՞ղ է համապատասխան աշխատանք գտնելու: Նա նաև հարց էր տալիս. Փրկության կոմիտեի ղեկավարները քարոշական իրավունք ունե՞ին արդյոք Հայաստանը գրկելու իր աշխատավոր, ստեղծագործ ուժից: «Թվում է, թե Բաշ-Գառնիում մեր ղեկավարները պիտի սրափվեին, բանակցություններ վարեին Երևան մտած բուշկիկների հետ՝ գոնե ապստամբություն բարձրացնելու գործին չմասնակցած տարրերին իրենց հայրենի օջախը վերադարձնելու համար: Եթե կառավարությունը չխորշեց տանիկների հետ բանակցություններ վարելուց, - շարունակում էր Ս. Գրիգորյանը, - եթե նա Կարսի ու Ալեքսանդրապոլի աղետից հետո քեմալականների հետ կարող էր բանակցել զանազան հարցերի շուրջ, ապա կարծում եմ, որ խորշելի չէր լինի Հայաստանում տիրող հեղափոխական մի կուսակցության հետ նույնպես որևէ լեզու գտնելը: Կարծեմ սա ավելի պատվաբեր կլիներ: Մակայն կառավարությունը գլուխը կորցրած, անկազմակերպ, անդեկ, առանց ծրագրի, այդ հսկա մասսան սոված, ծարավ ձգեց դեպի հեռուն, դեպի անորոշ տարածություններ»²:

Մինչև Վայոց ձոր գաղթականությունը շատ էր տագնապում հարձակումներից, ուստի ՄՍՐատի, Մասունցի Մուշեղի և Մարտիրոսի կովող ուժերը, որոնք գտնվում էին քիկունքում, քայլ առ քայլ հետևում էին Արարատյան Հայաստանից հեռացող հայությանը: Բոլորը մի պահ ազատ շունչ են քաշում Վայոց ձոր հասնելուց հետո:

Արարատյան դաշտը թողած զինվորների, մտավորականության, պետական ու հասարակական գործիչների նահանջն արագորեն վերածվեց գաղթի: «Ոչինչ այնքան առատ յուղ է քսում բշնամու հացին, - գրել է Նժդեհը, - որքան գաղթը: Ոչինչ այնքան շուտ, այնքան հեշտ է քարոշայրում և կազմալուծում գործը, որքան գաղթը, գաղթականությունը: Ոչ մի նյութական անհատություն և ոչ մի կորուստ, լինի դա հողային թե մարդկային, այնքան արագ չէ խախտում գործերի քարոշական հավասարակշռությունը, ինչպես գաղթականությունը, գաղթը: Այդ տխուր և անփառունակ գործողությունն է հարվածում կովողների արիությանը, մարում

¹ ՀՀ Վ.Պ.Գրիգ., ք. 113, գ. 3, գ. 37, ք. 58:

² Նույն տեղում, ք. 59:

նրանց մեջ ուզվածական բոցը, խռովություն և շփոթ մտցնում նրանց հոգիների, նրանց շարքերի մեջ»¹։

Գաղթողների կազմը բազմազան էր. առևտրականներ ու արհեստավորներ՝ իրենց ընտանիքներով կամ առանց ընտանիքների, գյուղացիներ, որոնք ակնհայտ համակրանք էին ցույց տվել ապստամբներին կամ ուղղակի աջակցել նրանց։ Հատկապես մեծ թիվ էին կազմում մտավորականները, որոնք փրկվելու համար օր առաջ ձգտում էին ուր դնել ազատ Սյունիքի հողին։

«Հերոսական Սյունիքը,- գրել է Նժդեհը,- որպես հեքիաբային տիտան, իր մի բազուկը պահեց իր լեռների վրա թշնամու դեմ, իսկ մյուսը նախախնամաբար երկարեց Արարքսի վրա, որ Արարատյան դաշտեն պոկված բազմահազար մտավոր և մարտական ընտրանին անվճար ու անաղետ անցնի Պարսկաստան»²։

Հայոց լեռնաշխարհի ամենատիպի ժամանակն էր լեռների վրա ծյուն, սոսկայի ցուրտ, իսկ ձորերում՝ մեգ, մառախուղ, անձրև, ցեխ։ Տեղ-տեղ հալած ծյունը, կիսահալ սառույցը և լճացած ջուրը ուղղակի անհնարին էին դարձնում շարժվելը։

Սարսափահար բազմությունը խճուղի էր Չանգեզուր տանող բոլոր արահետներն ու դրանց հարող շրջակա տարածքները։ Ճանապարհներ, որպես այդպիսին, չկային. միայն լեռնային կածաններ էին, որ մերթ մագցում էին բարձրաբերձ լեռների կատարները, և մերթ ցած իջնում անդնդախոր ձորերն ու ափաչափ հովիտները։ Միայն շատ քիչ բախտավորներ ձի կամ գրաստ ունեին, բայց դրանց մեծ մասը մնացել էր ճանապարհին՝ կեր չլինելու և հյուծվածության պատճառով։ Բոլորը գնում էին ոտքով՝ մի կտոր հաց կամ մի ձեռք սպիտակեղեն մեջքներին կապած, թրջված, ցեխաթարախ, բայց գնում էին փրկելու իրենց կյանքը։

Հազարավոր մարդիկ անտերության էին մատնված, չկար իշխանություն, չկար բազմությանը կազմակերպող ուժ, չկային տարրական խնամք ու հոգածություն։

Սովահար ու տանջահար բազմությունն անցնում էր այն շրջաններով, որոնք ընդհանրապես աղքատ էին, չունեին իրենց սեփական հացը, և նորմալ ժամանակներում իսկ իրենց պաշարը ստանում էին դրսից։

Դեպի Չանգեզուր շտապող Փրկության կոմիտեի անդամներից Հակոբ Տեր-Հակոբյանը (Իրազեկ) գրել է. «Երե ավելացնենք այն, որ տարիներ շարունակ պատերազմի ծանրությունն իրենց ուսերին կրելով, այլև հաճախ կովի թատերաբեմ լինելով, այդ շրջանները հնարավորություն չէին ունեցել իրենց սովորական

ցանքի գեթ նվազագույնը ցանելու։ Եվ հիմա այդ քաղցած ու տնտեսապես քայքայված ժողովուրդը պիտի ընդուներ ու կերակրեր 10 հազարի չափ մի բազմություն, որ մորեխի պես թափվել էր իր վրա»³։

Վայոց ձոր մտած գաղթականությունը իսկական չարիք էր այն վայրերի համար, որտեղով անցնում էր, բայց հատկապես անուղղելի էր նրա թողած ավերիչ ազդեցությունը տեղի բնակչության և տեղական զինվորների բարոյականային վիճակի վրա։

Վայոց ձորի Ազգային խորհրդի նախագահ Եղիշե Իշխանյանը 1921թ. ապրիլի 17-ին Գնդեվազ գյուղից Նժդեհին գրած նամակում տազմապ էր հայտնում բնակչության վրա երևանյան գաղթականության, մտավորականության և գորքի կազմալուծիչ հետևանքների կապակցությամբ⁴։ Նա հատկապես շեշտում էր երևանյան զորամասերի թողած ավերիչ ազդեցությունը։ Նժդեհը լիովին համամիտ էր այս և նման գնահատականներին։ Այդ զորամասերի անկառավարելի լինելու փաստին անդրադառնալով՝ նա գրել է. «Չորամասերը չեն գաղթում, այլ նահանջում են ռազմագիտորեն։ Իսկ նահանջել՝ նշանակում է տեղի տալ կովով, աստիճանաբար, կազմակերպված ձևով, խուսափելով տնաքանդ խուճապից և բարոյաբուժից, որոնք, զիտենք, հաճախ ամբողջ բանակներ ու երկրներ են կործանել։ Սակայն, Երևանի անկումը պատկվել էր մերոց համար ոչ թե ռազմագիտական նահանջով, այլ սովորական խուճապով և գաղթով»⁵։

Դեպի Չանգեզուր գաղթի կործանարար հետևանքների մասին այսպես է արտահայտվել Հովհ. Քաջազնունին.

«Ապստամբների, կուսակցականների և մարտիկների հետ էր նաև մի ահագին ամբոխ-հազարներով ու հազարներով ահաբեկված մարդիկ, որոնք հաշիվ չէին տալիս իրենց, թե ո՞ր են գնում և ինչի՞ համար գնում։ Անխուսափելի պարտությունը կատարված փաստ էր արդեն։ Այն, ինչ որ տեղի ունեցավ հետագա երկու-երեք ամիսների ընթացքում Գարալազյազի և Չանգեզուրի մեջ, պայքար չէր այլևս, այլ հոգեվարք... Հաշվի չէինք առել, որ պարտված, կազմալուծված և նահանջի ճամփան բռնած խմբերը, և մանավանդ սարսափահար ամբոխը, կարող են առաջ բերել միայն լքում և հուսահատություն։ Ակամայից շփոթ էինք մտցրել տեղական կյանքի մեջ։ Ծագել էր մի խուլ հակառակություն եկվոր և տեղական իշխանությունների միջև»⁶։

1921թ. ապրիլի 10-ին Հայաստանի Հեղկոմն ընդունեց ներման մասին դեկրետ, որը ստորագրել էին Հեղկոմի նախագահ Ս. Կաս-

¹ Չ. Իրազեկ, Ազատ Սիւնիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, օգոստոս, թիվ 10 (34), էջ 135։

² Չ. Իրազեկ, Ին պատմական, էջ 8։

³ Տե՛ս Չ. Իրազեկ, Մտո՞րկ անցյալից. պատմական դեպքեր և ապրումներ, 1917-1922, էջ 114։

⁴ Չ. Իրազեկ, Մտո՞րկ անցյալից. պատմական դեպքեր և ապրումներ, 1917-1922, էջ 114։

⁵ Չ. Իրազեկ, Ազատ Սիւնիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, օգոստոս, թիվ 10 (34), էջ 136։

⁶ Կոյն տեղում։

⁷ Կոյն տեղում, էջ 137։

յանը, անդամներ՝ Ալիսը, Ի. Գովաթյանը և Ա. Մռավյանը: Գեկրեւում ասված էր. «Եւրոպայի աշխատավորական կյանքի բարեկարգման, դաշնակցների ավերած երկրի ժողովրդական տնտեսության վերականգնման և ծաղկող սոցիալիստական հայրենիք ստեղծելու համար անհրաժեշտ է, որ բոլորը նվիրվեն շինարար ստեղծագործ աշխատանքի:

Խորհրդային Հայաստանի հեղափոխական կոմիտեն այս շինարար աշխատանքին լծվելու հրավիրում է ոչ միայն նրանց, որոնք կռվել են հեղափոխության հաղթանակի համար, այլև նրանց, ովքեր նետվել էին նրա դեմ մղվող ակտիվ կռվի մեջ: ՀՄԽՀ Ռազմահեղափոխական կոմիտեն, իբրև երկրի աշխատավոր մասսաների կառավարություն, չի կարող լինել սխալալ, չի կարող ղեկավարվել վրեժի զգացումով: ...Նա անողոր է այն խմբակի նկատմամբ, որ ստիպեց քաղաքականապես դիմազուրկ և փոքրոգի ինտելիգենցիային ծառայել հակահեղափոխական կառավարության և պաշտպանել նրան: Բայց նա, բանվորագյուղացիական կառավարությունը, մեծահոգի է դեպի այն բոլոր մոլորյալները, բոլոր նրանց, որոնք ենթարկվել են հանցավոր ազդեցության, վախի ու փոքրոգության»:

Գրա հետ միասին ղեկրեւում շեշտվում էր, որ Հայաստանի խորհրդային իշխանությունը լինելու է անողոր այն «փոքր խմբակի» նկատմամբ, որը կազմակերպելով Փետրվարյան ապստամբությունը, ժողովրդին նետել է նոր արհավիրքների մեջ:

Ներումը ազդարարվում էր հետևյալ երկու կետերով.

«1. Ի նկատի ունենալով վերոհիշյալ հանգամանքները, սրանով հայտարարվում է բոլոր գյուղացիներին, տաճկահայ գաղթականներին, աշխատավոր ինտելիգենցիային, որոնք այս կամ այն ձևով մասնակցել և մասնակցում են հակահեղափոխության շարժման - լինի դա դաշնակցական զինված ուժերի շարքերում կամ դաշնակցական պետական կամ հասարակական հիմնարկություններում, անկախ նրանց համոզմունքից կամ գործունեության դրդումներից-կառավարությունը լիակատար մոռացության է տալիս Հայաստանի բանվորների և գյուղացիների հանդեպ նրանց կատարած հանցանքը, հակահեղափոխական շարժման մեջ մասնակցելու համար: Նրանք բոլորը՝ գյուղացիները, գաղթականները և աշխատավոր ինտելիգենցիան կանչվում են աշխատանքի:

2. Սույն ներումը չի տարածվում հակահեղափոխության գիտակցական և հանցագործ ղեկավարների՝ այսպես կոչված Հայրենիքի փրկության կոմիտեի անդամների, արտակարգ

հանձնաժողովի կողմից, բարձր հրամանատարական կազմի և խմբակների վրա»¹:

Ներման ղեկրեւի առթիվ «Կոմունիստ» պաշտոնաթերթը գրում էր, որ «սովն ու ավերածությունն այսօր հրեշի նման բազմել են մեր քաղաքներում ու գյուղերում» և դրա դեմ պայքարի միայն մի միջոց կա՝ «դիմել իսկույն ևեթ շինարար աշխատանքի»: Թերթը կոչ էր անում «հեռու քշել գլխից այն բոլոր դժոխային սարսափները, որ տարածել են դաշնակցները կոմունիստների ու կարմիր բանակի մասին: ... Այսօր արդեն ամեն մի աշխատավոր, ամեն մի քաղաքացի, իր աչքով պիտի տեսնի, որ կոմունիստներն ու կարմիր բանակը ոչ բուրբ են, ոչ էլ կացիններով զինված ծեր ու ցահել կոտորող հրեշներ: Կոմունիստներն ու կարմիր զինվորները նույն հայ աշխատավորներն են, որոնք մի վափազ ունեն միայն՝ որ մեր երկիրը էլի չքանդվի և ժողովուրդը մինչև վերջին մարդը գաղթական չդառնա: ... Խորհրդային իշխանությունը ոչ մի աշխատավորից վրեժ չի ուզում հանել: Սրտի խոր ցավով քերում է նա իր գլուխը խաբված անմեղ գոհերի առաջ և կենդանի մնացածներին հրավիրում է դեպի գործ, դեպի աշխատանք»²:

Հավանաբար ղեկրեւի երկրորդ կետը առիթ էր դարձել լուրջ տարածայնությունների Խորհրդային Հայաստանի կառավարության մեջ: Հատկանշական է, որ «Կոմունիստ» թերթն այդ օրերին, մի քանի անգամ հանդես գալով ղեկրեւի պարզաբանմանը նվիրված հոդվածներով, միայն հարևանցիորեն էր անդրադառնում այդ կետին կամ ընդհանրապես չէր անդրադառնում:

Հետևապես ներման ղեկրեւը սպասած արդյունքը չտվեց, և բոլշևիկներից սարսափահար փախչողներից ոչ ոք հետ չդարձավ Նրևան: Բայց ղեկրեւից տեղյակ նեղ շրջանակի՝ երևանյան գործի բարձրաստիճան սպայության և արևմտահայ զորագնդերի հրամանատարների շարքերում տատանումներ սկսեցին՝ հավատալ ղեկրեւին ու վերադառնալ, թե՛ ոչ: Ի վերջո հաղթեց չվերադառնալու զգացումը: Հատկապես տաճկահայ հրամանատարների մտքերն արդեն խառնվել էին. չցանկանալով վերադառնալ Խորհրդային Հայաստան՝ նրանք նաև ոչ մի ցանկություն չունեին նույնիսկ կարճ ժամանակով մնալ Չանգեզուրում, մասնակցել կարմիր բանակի զորքերի դեմ կռիվներին: Ընդհակառակը, աշխատում էին իրենց զորագնդերի հետ ժամ առաջ բողոնել Լեռնահայաստանը և անցնել Պարսկաստան:

Առաջիններից մեկը, որ հեռացավ Սյունիքից, հայ ժողովրդի ազատագրական շարժման խոշոր գործիչ Սմբատն էր՝ իր ավելի քան 1500 զինյալներով: Գորիս հասնելուն պես Սմբատին հանդիպում են Լեռնահայաստանի կառավարության անդամները և

¹ ՀՀ Կոմունիստ, № 114, ց. 2, գ. 3, ր. 14:

² ՀՀ Կոմունիստ, № 114, ց. 2, գ. 3, ր. 140:

³ «Կոմունիստ», 1921, 10 ապրիլի:

նրան համոզում, որ մնա Չանգեզուրում: Բոլոր փորձերն ապարդյուն են անցնում, և Սմբատն իր գործով շարժվում է դեպի Արաքսի ափը¹:

Չնայած դեկրետի հրատարակմանը և տարածմանը՝ սարսափի մատնված հազարավոր մարդիկ, խուճապով մտնելով Վայոց ձոր, առանց կանգ առնելու շարունակում էին իրենց փախուստը: Կանգ չառան նաև զինվորներն ու սպաները, որոնք բարոյականության օրենքով պարտավոր էին միանալ Վայոց ձորում գտնվող զանգեզուրյան զորամասերին և միասնական ուժերով ապահովել քաղաքացիների անվտանգ գաղթը: Նժդեհը գրել է, որ գաղթողներից ամեն մեկն «իր համար գլուխը վերցրած առաջ էր փախչում առանց հետ նայելու»: Գաղթողների հեղեղը «ողողել էր Դարալազյազի և Սիսիանի ճանապարհին ընկած համարյա բոլոր գյուղերը»²:

Փրկության կոմիտեն ի վիճակի չէր դեկավարելու գաղթը, ընթացք տալու և կանոնավորելու նրա հոսքը, ձեռնարկելու միջոցներ՝ որևէ չափով թեթևացնելու մարդկանց տառապանքը, որոնք չգիտեին, որ Երևանից մինչև Արաքս գետի պարսկական ափը ոտքով գնալու են ամբողջ մեկ ու կես ամիս, չէին պատկերացնում, որ սովից չմեռնելու համար ստիպված են լինելու ճանապարհին մորթուել իրենց հետ տարած բոլոր անասունները, այդ բոլոր՝ մի քանի հարյուր ընտիր ծի³:

Գաղթող դաշնակցական գործիչներից մեկը մի քանի ամիս հետո գրելու էր. «Այդ գաղթի ժամանակ երևաց, որ մեր դեկավարներն իրենց բարձրության վրա չեն: Նորա իրենց և իրենց ընտանիքների ու մերձավորների համար ստեղծել էին հարմարություններ, միաժամանակ բառի բուն նշանակությամբ լքել էին կուսակցական ու պետական գործիչներին, մտավորականներին, չխոսելով արդեն հասարակ մարդկանց մասին, լքել էին բոլորին, բողմելով իրենց բախտին: Երբեք չի մոռացվի ոտքով գնացող [Նիկոլ] Աղբալյանի, Շափիդյանի և ուրիշ ավելի տարիքավոր ու ֆիզիկականով բույլ գործիչների ետ մնալը անմարդաբնակ վայրերում, իսկ զանազան խմբապետեր, զինվորներ, սպեկուլյանտ առևտրականներ պետական ձիերի վրա նստած, անցնում էին հայ ժողովրդի վաստակավոր աշխատավորների և նրանց ընտանիքների շարքերի միջով գինված ու հպարտ շրջապատված իրենց քիկնապահներով ու ծառայողներով: Այդ երևույթն ավելի տանջալից էր դարձնում մեր իսկական ընկերների հոգեկան հիասթափումը»⁴:

Ապրիլի 11-ին Ս.Վրացյանը Նժդեհին գրում էր. «Կարծես

լավագույն կլինի նշանակել Կուռոյին քեզ օգնական և Արևմտյան ճակատի հրամանատար»: Թեև Նժդեհը առանձնապես բարձր կարծիք չուներ ապստամբ զորքերի ընդհանուր հրամանատար Կուռոյի մասին, բայց, իբրև կուսակցական ենթարկվելով կարգապահությանը, կատարում է Վրացյանի առաջարկը՝ Կուռոյին նշանակում այդ ճակատի հրամանատար և իր օգնական՝ մտածելով, թե Երևանից եկած զինվորությունը հանգստանալուց և ապաքինվելուց հետո իր հրամանատարի գլխավորությամբ ունակ կլինի գոնե քիչ ու շատ, գոնե իր շահի տեսակետից ելնելով, կատարելու այս կամ այն ռազմական խնդիրը⁵:

Վայոց ձոր հասած Փրկության կոմիտեի անդամները և պատասխանատու ուրիշ գործիչներ ապրիլի 11-ին Առյուր գյուղում հավաքվեցին խորհրդակցության: Մասնակցում էին Սիմոն Վրացյանը, Արաքսի ափից եկած Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, Հակոբ Տեր-Հակոբյանը, Սերգեյ Մելիք-Յուշյանը, Ա.Մարսապետյանը, Հայկակ Կոստյանը և Վասպուրականի Ձինվորական մարմնի մյուս անդամները: Առյուր էր եկել և խորհրդակցությանը մասնակցում էր նաև Դարալազյազի (Վայոց ձոր) ընդհանուր հրամանատար Յապոնը (Հովհաննես Պարոնյան):

Խորհրդակցությունում Ռուբենը և Յապոնը հայտարարեցին, որ Վայոց ձորը և Չանգեզուրը լի են վճռականությամբ մի մարդու պես կռվելու բոլշևիկյան ուժերի դեմ: Բաժանելով այդ տեսակետը՝ Փրկության կոմիտեի անդամներից ոմանք, իրենց հերքին, ասացին, որ իրենք իրենց ուժերով օգնելու են վայոցձորցիներին ու զանգեզուրցիներին, իսկ այն նահանջող զորամասերը, որոնք չեն ցանկանում կռվել՝ դեպի Չանգեզուր կարող են շարժվել միայն Վայոց ձորում զինաքափվելուց և զենքերը կռվել ցանկացող ուժերին հանձնելուց հետո⁶:

Այդ տեսակետը ժողովականներից շատերի մոտ առաջ քերեց մեծ հուզում. վեճը երկարեց և անախտ ձևեր ընդունեց: Ի վերջո, Ռուբենի առաջարկով, ժողովը եկավ այն եզրակացության, որ կռվել չցանկացող զորամասերը զինաքափելու հարկ չկա:

Խորհրդակցության ընթացքում Յապոնը խիստ դժգոհություն հայտնեց Վայոց ձորում գաղթականության ներկայությունից, որը հուսալքում էր առաջ քերում տեղի ժողովրդի մեջ: Ելնելով դրանից՝ նա առաջարկում էր գաղթականությանը բույլ չտալ անցնելու Չանգեզուր, որտեղ նա կունենա ավելի քայքայիչ դեր: Յապոնի տեսակետը պաշտպանում էր Ռուբենը⁷:

Բայց անհնար էր կանգնեցնել բազմահազար գաղթականության հեղեղը. ոչ ոք չէր կարող պատնեշ դնել նրա շարժման առջև:

¹ «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 19 հունիսի:

² Գ. Դեմյան, Լեռնախորանում անվճար պատճառների մասին, «Նորը» համբեր, 1923, թիվ 3, էջ 332:

³ Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 1 հուլիսի:

⁴ ՀՀ Ն.Պ.Կ.Պ.Ը. ֆ. 113, ց. 3, գ. 37, ք. 58-59:

⁵ Գ. Դեմյան, Լեռնախորանում անվճար պատճառների մասին, «Նորը» համբեր, 1923, թիվ 3, էջ 333:

⁶ Ե. Մուրզաբեկ, Փնայության չեղարկման օրերից (յուշեր և սպորտներ), Գ. ճառ, «Հարևներ» ամսագիր, 1960, սալի, թիվ 4 (410), էջ 90:

⁷ Կուռոյն տեղում:

Հաջորդ օրը՝ ապրիլի 12-ին, նորից խորհրդակցության հավաքվեց Փրկության կոմիտեն՝ դարձյալ պատասխանատու գործիչների մասնակցությամբ, բայց այս անգամ՝ Քեշիշբենդում: Ժողովին մասնակցում էին Ս. Վրացյանը, Հովհ. Քաջագունին, Հ. Օհանջանյանը, Ռ. Տեր-Մինասյանը, Վ. Մինասյանը, Հ. Տերտերյանը, Ա. Խոնդկարյանը և ուրիշներ: Խորհրդակցության մասնակիցները նշում էին, որ գաղթականությունն անկազմակերպ ու տարերային քափով շարունակում է առաջանալ ղեպի Չանգեզուր, քե՛ն չգիտեն, քե՛ն առջևում ինչ է սպասում իրենց: Պարզ չէր նաև, քե՛ն Չանգեզուրի իշխանությունը, մասնավորապես Գ. Նժդեհը, ինչ դիրք են բռնելու Փրկության կոմիտեի նկատմամբ: Մասնավանդ արդեն կար տեսնել նախադեպը. դեռ Փետրվարյան ապստամբությունից առաջ հեռանալով Չանգեզուր՝ Ռուբեն Տեր-Մինասյանը փորձել էր համագործակցել Նժդեհի հետ, բայց վերջինս ընդառաջ չէր գնացել, որի հետևանքով Ռուբենը, Ս. Վրացյանի ասելով, «քաշվել էր Մեղրի գյուղը, Արաքսի ափը և այնտեղ նստած դիտում էր Չանգեզուրում կատարվող դեպքերը»:

Որոշվեց.

1. Կռիվը բույնիկների դեմ շարունակվում է:

2. Հայաստանի Փրկության կոմիտեն քե՛ն գտնվում էր իր սեփական հողի վրա, այնուամենայնիվ, գործուն մասնակցություն չի ունենալու երկրի (Չանգեզուրի) կառավարման մեջ, այլ միայն գործակցելու է տեղական իշխանության հետ՝ իր զինվորական ու քաղաքական ուժերը տրամադրելով նրան²:

Այս վերջին հարցը որոշակիացնելու համար անհրաժեշտ էր, որ Փրկության կոմիտեի նախագահ Ս. Վրացյանն առանց ուշացնելու հանդիպի Գ. Նժդեհի հետ: Ուստի վերջինիս տեղեկացվեց, որպեսզի Ս. Վրացյանի հետ տեսակցելու համար Գորիսից գա Գնդեվազ կամ Բազարչայ³:

Որոշում ընդունվեց նաև՝ պահել Հայրենիքի փրկության կոմիտեն այնքան ժամանակ, մինչև որ Գորիսի իշխանությունների հետ համաձայնություն կկայացվի Հայաստանի նոր կառավարություն ստեղծելու մասին:

Վերջապես, անհրաժեշտ համարվեց, որպեսզի Փրկության կոմիտեի բոլոր անդամները գնան առաջ՝ բացի Հակոբ Տեր-Հակոբյանից և Եփրեմ Մարգարյանից, որոնք մնալու էին Վաղոց ձորում՝ հացահատիկի գնում կազմակերպելու համար: Ասենք, որ այդ ուղղությամբ նրանց սկսած գործը խոստումնալից էր, բայց

¹ Ս. Վրացյան, Կեսանի ուղիներով: Դեպքեր, դեմքեր, սպրտմներ, 2 հատոր, էջ 138:

² Ս. Վրացյան, Փետրվարյան յնաչրթման օրերիս (յուշեր և սպրտմներ), Գ. մաս, «Հարեմից» ամսագիր, 1966, սաղյի, թիվ 4-110, էջ 90:

³ Կույն տեղում:

⁴ Սև Ս. Վրացյան, Կեսանի ուղիներով: Դեպքեր, դեմքեր, սպրտմներ, 2 հատոր, էջ 139:

ղեկերի արագ զարգացման պատճառով կիսատ մնաց:

Հակառակ ապրիլի 12-ի խորհրդակցության որոշման՝ արդեն անհնարին էր դառնում Փրկության կոմիտեն պահելը, քանի որ հենց Կոմիտեի անդամներից ոմանք ավելորդ էին համարում նրա գոյությունը:

Ուստի Ս. Վրացյանը և Հովհ. Քաջագունին որոշեցին Քեշիշբենդից անմիջապես մեկնել Չանգեզուր՝ Նժդեհի հետ տեսակցելու և համաձայնության գալու գործակցության ձևերի մասին:

Անցնելով Մալիշկան, Գնդեվազը և Բազարչայը՝ Վրացյանն ու Քաջագունին Նժդեհին գտան Կարաքիլիսա գյուղում: Վրացյանը գրել է. «Նժդեհի հետ ես երբեք մտերիմ չեմ եղել, բայց և չեմ արհամարհել նրան: Նա էլ հարգանքով էր վերաբերվում ղեպի ինձ: Այս անգամ ջերմ համբույրներով հանդիպեցինք իրար: Նույն Նժդեհն էր՝ բուլղարական սպայի քիկնոցը ձգած տաք հագուստի վրա, բուլղարական ձևի գլխարկը գլխին, մի քիչ ավելի ծերացած, նժդեհական վառվառն աչքերով ու նժդեհական խոսելավաճկով...»¹: Վրացյանն ականատես է լինում, քե՛ն Չանգեզուրի ժողովուրդն ինչպիսի մեծագույն սիրով ու նվիրվածությամբ էր տոգորված իր խելոք ու անձնագրի ղեկավարի հանդեպ: «Նա կարողացել էր ձեռք բերել լայն ժողովրդականություն, կապել իր հետ ժողովրդի համակրանքը և կազմակերպել շրջանի մարտական ուժերը: Նա անընդհատ պտտում էր գյուղից գյուղ և, շնորհիվ իր աչքի ընկնող եռանդի, կազմակերպչական շնորհքի և խոսքի ազդեցության, կարողանում էր քնակչությանը ոգևորել և բարձր պահել նրա դիմադրական ոգին»²:

Կարձեռն շարունակելով Ս. Վրացյանի սիրտը՝ Աշոտ Արծրունին հետագայում վերհիշել է. «Ուր այ որ եղա Չանգեզուրում, նշմարեցի ընդհանուր մի երևույթ՝ ժողովուրդը կր պաշտեր իր Սպարապետը: Որ գյուղն այ որ մտնեիր, խոսակցութեան գլխավոր նյութը Սպարապետն էր: ... Նժդեհը ոչ միայն բացարձակ հեղինակություն մըն էր ժողովրդեան խավերուն համար, այլ և սիրուամ էր բոլորին կողմն անխտիր: Այն տպավորությունն կը ստանայիր, քե՛ն Լեռնահայաստանի ժողովրդի միակ յոյսն ու ապավենը իր Սպարապետն էր, Խոստուփի արժիվը:

Եվ իրականին մեջ Նժդեհ ամեն ինչ էր և ամեն տեղ: Ան օր ու գիշեր կշափչփեր հարյ ճանապարհներե զուրկ այդ երկրամասը, որ վայրեջրի և վերելքի աշխարհ մըն է: Յաճախ ձիւմ վրայ նստած կը քնանար: Տեղ մը սահմանային դիրքերը կը քններ, ուրիշ տեղ մը մարտական վաշտերը կստուգեր, պահեստները աչքե կանցկացներ, վեճեր կը յուժեր և նորանոր կարգադրություններ կըներ: Անոր

¹ Սև Ս. Վրացյան, Կեսանի ուղիներով: Դեպքեր, դեմքեր, սպրտմներ, 2 հատոր, էջ 140:

² Կույն տեղում, էջ 151-152:

խոսքը օրենք էր և վճիռը անբեկանելի: Ոչ քե տիկտատորի մը բռնի պարտադրանք, այլ որպես հետևանք այն վստահութեան, որ ժողովուրդն ունէր իր Սպարապետի նկատմամբ»¹:

Հենց այդ անսահման վստահությունն էր, որ մինչև 1921 թ. ապրիլ ամիսն ամուր էր պահել լեռնաշխարհի զինյալների պայքարի կամքն ու դիմադրական ոգին:

Բայց հենց Նժդեհի աչքերի առջև այդ ոգին արդեն սկսել էր աստիճանաբար թուլանալ և դրա երե ոչ միակ, ապա գլխավոր պատճառը արարատյան գաղրականության քայքայիչ ազդեցությունն էր:

Նրևանից և Արարատյան դաշտից եկած խուճապահար փախուստն իր հերթին կատարյալ լքման և հոգեկան քայքայման ենթարկեց Վայոց ձորում գտնվող՝ թվով փոքր զանգեզուրյան զորամասերը, որոնք ստիպված էին բնագոյաբար ետ քաշվել:

Թողնելով Վայոց ձորը՝ զորամասերն ամրացան այդ զավառի մի փոքր տարածքում՝ Գնդեվազ գյուղի և հարակից հողամասերում:

Ռազմական անհաջողությունների այդ օրերին Վայոց ձորում տեղի էր ունենում հերթական ողբերգություններից մեկը:

Նրևանի բանտերից դուրս բերված 63 պատանդները, որոնց նահանջողները տանում էին իրենց հետ, ճանապարհին ենթարկվում էին բազում տանջանքների: ՌԻԹ օր տեղց պատանդներին Բաշ-Գառնիից Քեշիչքենդ քերելը: Գանապարհի տարբեր հատվածներում գերվածներին շրջապատած միլիցիոներները և վասպուրականցի զինվորները սպանեցին նրանցից մի քանիսին: Ջոհ գնաց Հայաստանի կոմերիտականների ղեկավար Արմենակ Բուդաղյանը: Սպանվեցին նաև Աճեմովը, բանվոր Տաճատ Թաղիանոսյանը, Օհանես Նավասարդյանը, Հայրապետյանը, Տեր-Հարությունյանը, զինվորական կոմիսար Նիկոլայ Օրբեյանը, վաշտի հրամանատար Ռուբեն Պողոսյանը: Քեշիչքենդում կոմունիստ պատանդների խմբին միացրին 40 հոգանոց մեկ այլ խումբ՝ հիմնականում բաղկացած Գարալագյազի գյուղական հեղկոմների նախագահներից ու անդամներից:

Գարեգին Նժդեհի պահանջով Փրկության կոմիտեն Բաշքենդում պատանդներին հանձնեց Լեռնահայաստանի զինվորական իշխանություններին: Քեշիչքենդում Լեռնահայաստանի զինվորական հատուկ հանձնախումբը որոշում է բոլոր ձերբակալվածներին տանել Գնդեվազ գյուղ, իսկ այնտեղից՝ Չանգեզուր²:

Պատանդներին ապրիլի 13-ին բերում են Գնդեվազ, բայց Լեռնահայաստանի զինվորական իշխանությունները, խախտելով

իրենց զինվորական հատուկ հանձնախմբի որոշումը, կարգադրում են գնդակահարել նրանցից 12-ին: Դրանց թվում էին Կոլյա Տեր-Գարրիեյանը, Ջուրաբյանը, Նալչաջյանը, Կորյսմազյանը, աշտարակցի Գևորգյանը: Մեկ օր հետո բանտարկյալները Բազարչայ գյուղում էին, որտեղ սրանց միացրին Քեշիչքենդում Յապոնի կողմից գերված 100 ռուս կարմիրբանակայինների և բոլորին տարան Անգեղակոթ ու նետեցին գոմերից մեկը: Տեղի միլիցիոներները, նույն գյուղի խմբապետ Ծերունի կարգադրությամբ, գիշերը դուրս բերեցին 16 բանտարկյալի և գնդակահարեցին գյուղի մերձակա մի ձորակում: Դրանց թվում էին Անտոն Անտոնյանը, Մուրադյանը, Սարոյանը, Միկիչյանը, ջրվեժի Վարդանը, Արվա գյուղից հինգ մարդ:

Նրբ դժբախտների խումբը հասնում է Գարաքիլիսա, այստեղ էլ լինում Նժդեհը, որը կարգադրում է Տաթև տանելուն պես բոլորին գնդակահարել: Ապրիլի 19-ին պատանդները Լժեն գյուղում էին, որտեղ նրանցից գնդակահարվեց 17 մարդ (Մայիսայան, Ավարյան և ուրիշներ): Լժենից Տաթև ընկած ճանապարհին սպանվեցին ևս տասնյակ պատանդներ, այնպես որ Տաթև հասան Լեռնահայաստանում գերված կարմիրբանակայիններից 80 հոգի, և մոտ 30 հայ կոմունիստ ու կոմերիտական: Հետևյալ օրը՝ ապրիլի 21-ին, Տաթևում գնդակահարվեցին բոլոր ռուս կարմիրբանակայինները: Հայ պատանդների խմբին միացրին ձերբակալված տեղի բոլշևիկներից 7 մարդու և, կարճատև հարցաքննությունից հետո, բոլորին գնդակահարեցին: Դրանց թվում էին կոմունիստներ Պ. Մկրտչյանը, Ա. Անտոնյանը, Մ. Ջոնրաբյանը, Խ. Խայյանը, Հ. Մուրադյանը, Մ. Տեր-Գևորգյանը, Ա. Սարուխանյանը, Ռ. Պողոսյանը և ուրիշներ³:

Բաշ-Գառնիից սկսած մինչև Տաթև, այդ ամբողջ անցուդարձերից միայն հրաշքով փրկվեց մի քանի մարդ՝ Գևորգյանը, Սեկոյանը, Խուսովանյանը, ջրվեժի Լեոնը և ինչ-որ մեկը, որի անունը պարզել չհաջողվեց:

Անպաշտպան հայ մարդկանց նկատմամբ նմանօրինակ դաժան հաշվեհարդարները դեռ այն օրերին բռուն բողոքներ առաջ բերեցին դաշնակցական ոչ միայն շարքային, այլև ղեկավար շատ գործիչների մոտ, որոնք դատապարտում էին ավելորդ դաժանությունները, դրանք համարում անհարիր դաշնակցականի ազգային նկարագրին, քաղաքական համոզմունքներին ու քարոշակաբանությանը:

Առաջ անցնելով ասեմը, որ արտասահման անցնելուց հետո, անդրադառնալով այդ ոճրագործությանը, Ս. Վրացյանը «Հայրենիք» ամսագրի 1923 թ. թիվ 3-ում «Հայաստանի Հան-

¹ Նժդեհի: Կենտրոն ու գործունեությունը, նշխարներ, վկայություններ, էջ 449:

² Տե՛ս «Կոմունիստ» (Երևան), 1921, 28 ապրիլի:

³ ՀՀ ՀՊԿԳՊՊՄԼ, ք. 4033, ք. 8, գ. 126, ք. 9-10:

րապետության պատմությունից» հողվածում գրել էր հետևյալը. «Մեր Չանգեզուրի ապստամբության պատմության մեջ մի սև էջ կա, այն է՝ 60 բոլշևիկ պատանդների գնդակահարությունը, որ կատարվել է զինվորական իշխանությունների կարգադրությամբ և Արտակարգ Հանձնախմբի նախագահի անփութության պատճառով: Այս դեպքը, որի մեջ, սակայն, մեզ չի կարելի մեղադրել, մեծ վիշտ պատճառեց մեզ, որովհետև դա հակասում էր թե՛ մեր գործունեության և թե՛ մեր քաղաքական դավանանքներին: Հանցավորները հանձնվեցին դատի, սակայն սխալը ուղղել, ի հարկե, անկարելի էր»¹:

Ի պատասխան իր նկատմամբ Ս. Վրացյանի կողմից հարուցած մեղադրանքի, Փրկության կոմիտեի Արտակարգ հանձնախմբի (Արտակարգ դատարան) նախագահ, դաշնակցական ճանաչված գործիչ, ինժեներ Ավետիս Օհանջանյանը 1923 թ. ապրիլի 18-ին Թավրիզից Թիֆլիսում լույս տեսնող «Չարյա Վոստոկա» թերթի խմբագրությանը գրում է մի նամակ, որն, ըստ էության, պատասխան բացատրագիր էր: Նամակը ուսերեն քարգմանությամբ տպագրվում է թերթի մայիսի 16-ի համարում, իսկ 1923 թ. հունիսի 25-ին լույս է տեսնում «Արձագանք Փարիզի» թերթում:

Իր նամակում Ա. Օհանջանյանը կտրականապես մերժում էր Վրացյանի վերոհիշյալ բացատրությունը և վկայում, որ հենց նրա շրջապատի կարգադրությամբ է իրականացվել այդ ոճիրը: «Թեև ես եղել եմ Արտակարգ հանձնախմբի ղեկավարը, - գրում էր նա, - բայց ոչ ես, ոչ էլ Արտակարգ հանձնախումբը Նրեանի սահմանից դուրս չունեին և չէին կարող ունենալ որևէ հարաբերություն արագ երթով դեպի Չանգեզուր տարվող պատանդների հետ, մանավանդ, որ Լեռնահայաստանի սահմաններ Արարատյան Հայաստանից փոխադրված կառավարությունը և նրա ընտրած Արտակարգ հանձնախումբը չունեին ոչ մի իրական իշխանություն»: Այնուհետև նամակագիրը հայտնում էր, որ երբ Ղարաբիլիսա գյուղում գտնվող Նժդեհը Վրացյանի ներկայությամբ հրամայել էր գնդակահարել պատանդներին, վերջինս «չի համարձակվել զոհե մի խոսք ասել փրկելու համար այդ անմեղ զոհերին, թեպետ նա, որպես Վաշնակցության բյուրոյի անդամ ուներ և՛ իրավունք, և՛ հնարավորություն այդ բանն անելու: Նրան անպայման կլսեր Լեռնային Հայաստանի հրամանատարը»²:

Նշելով, որ գնդակահարությունը կատարվել է «վանքի բակում, Վրացյանի բնակարանից 50 քայլ հեռավորության վրա», որից հետո դիակները նետել են ձորը, Ա. Օհանջանյանը այնուհետև շա-

¹ Թե՛ «մեզ» անելով հողվածագիր ու՛մ նկատի ունի Փրկության կոմիտեի՝ թե՛ Լեռնահայաստանի իշխանություններին, Ս. Վրացյանը չի հասկանում:

² Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, թիվ 3, էջ 45:

³ «Արձագանք» (Մոսկու), 16 մայ 1923.

լունակում է. «Եթե այս բոլոր բարբարոսությունները «հակասում էին» Վրացյանի «քաղաքական դավանանքներին», [ապա] ինչու՞ նա և նրա հետ ներկա եղող Բյուրոյի երկու անդամները լույ էն և Լեռնային Հայաստանի հրամանատարից չեն պահանջել դադարեցնել ջարդը»¹: Նա հարկ էր համարել թերթի ընթերցողներին տեղեկացնելու նաև մի քանի ուրիշ մանրամասներ: «Ես, - գրում է Օհանջանյանը, - Տաթև էի հասել Վրացյանից չորս օր հետո, երբ արդեն գնդակահարված էին դժբախտ մարդիկ: Երբ ապշած ու զայրացած մի քանի անգամ պահակախմբի պետին հարցում ուղղեցի, թե ու՞ր են մնացյալ բանտարկյալները, վերջինս միշտ պատասխանում էր՝ «էլ չկան»: Կենդանի մնացածների մասին ես այն կարծիքն էի հայտնում, որ նրանք հասարակ գյուղացիներ ու զինվորներ են, որ նրանց չպետք է պատանդներ նկատել և պետք է ազատ արձակել»:

Փրկության կոմիտեի Արտակարգ հանձնախմբի նախագահը, եզրափակելով իր խոսքը, գրում էր. «Ռեբենն պարզ է, որ 48 պատանդների և պատերազմական զբոհների գնդակահարությունը (Տաթևի վանքում - Ա.Ս.) տեղի է ունեցել, երբ ես հեռու էի Տաթևից և երբ, ընդհակառակը, Վրացյանը գտնվելիս է եղել Տաթևում և ձևացել է համր, խուլ և կույր՝ նահատակների սրտամոխիկ աղաղակների հանդեպ»²:

Եվ այսպես, անողոր պատերազմում կույր վրեժխնդրության զոհեր էին դառնում և կոմունիստները, և դաշնակցականները: Դաժանությունից ոչ որ չէր շահում, բայց տուժում էր նրանց ծնած ժողովուրդը՝ կորցնելով ժողովուրդ տարիքի իր զավակներին:

Մինչ Տաթևում տեղի էր ունենում այրուճալի ողբերգություն, կարմիր բանակի զորամասերը շարունակում էին զարգացնել հարձակողական գործողությունները: Չանգեզուրյան զորամասերի անսպասելի նահանջը Վայոց ձորում մեծապես վշտացրել էր Նժդեհին: 1920թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբերից սկսած առաջին անգամ էր, որ նա բացահայտ դժգոհություն էր հայտնում իր զինվորներից և սպաներից:

Ապրիլի 16-ին Նժդեհը Գորիսից հետևյալ հեռախոսագիրն է հղում Սյունիքի Արևմտյան ճակատի պետին.

«Այդ ի՞նչ եք անում. մինչև ե՞րբ պետք է շարունակվի ձեր նահանջը: Նստել և թշնամուն սպասել՝ սխալ, կորստաբեր տակտիկա է: Անմիջապես անցեք հարձակողականի: Աշխատեք նախաձեռնությունը խլել թշնամուց և միշտ լինել ակտիվ: Այդ առթիվ խոսեք Արարատյան զորամասերի պետերի հետ և զիտցեք, որ անվերջ նահանջներով դուք վտանգում եք նաև Լեռնահայաստանի դյուրությունը»³:

¹ «Արձագանք» (Մոսկու), 16 մայ 1923.

² Այնն տեղում.

³ Գ. Նժդեհ, Լեռնահայաստանի անկման պատճառների մասին, «Նորը» հանդես, 1923, թիվ 3, էջ 333:

Նկատի առնելով նահանջող ժողովրդի և զինվորների պարտվողական-խուճապային հոգեբանությունը՝ Նժդեիը սպրիլի 24-ին Արևմտյան ճակատ՝ Յապոնի և Կուռոյին ուղղում է հերքական (քիվ 297) հեռախոսագիրը. ուր, մասնավորապես, ասված էր. «Երևանից մինչև Գենվազ տեղի ունեցած նահանջները եղել են խուճապային, անկազմակերպ և քարոյալքող... Նկատի ունեցեք, որ այսուհետև այս երկրի ամեն մի քիվ հողը պիտի պաշտպաներ ամենակատաղի կերպով. եթե անգամ փամփուշտներ չլինեին, ապա պետք է կովել ատամներով...»¹:

Բայց քարոյական հարվածն արդեն հասցված էր, գործաճանարում տիրում էր խուճապային տրամադրություն: Ինչպես Մպարապետի հեռագրերը, այնպես էլ նրա այցելությունները ռազմաճակատ ի վիճակի չեղան ոգի ու եռանդ մերչնչելու ժողովրդին ու զինվորականությանը: Երբ 5000-ից ավելի զինվորականությունը տարերային շարժումով Միսիան էր անցնում, մի քանի հարյուր զանգեզուրցի զինվոր միայնակ չէր կարող պաշտպանել Վայոց ձորի սահմանները: Գառնացած սրտով Նժդեիը դրանից մի քանի ամիս հետո գրել է. «...Ոչ թե միայն Երևանից եկած զինվորությունն էր հուսալքվել, բուլացել, ամնարտունակ դարձել, այլև նրանց սպաներն ու գործընկերները, համարյա թե քիչ քաջառությանը, նույն հոգեկան դրությունն ու ապրումներն ունեին, նույն պարտվողական վիճակի մեջ էին: Էլ ո՞վ պիտի նրանց առաջնորդեր դեպի հաղթություն: Երևանի շրջաններում ապստամբական ձգձգվող կռիվներն արդեն հոգնեցրել էին և միանգամայն աննարտունակ դարձրել այդ գորամասերը...»²:

Կովի հետագա հաջողության հանդեպ թերահավատների թիվը օրեցօր մեծանում էր: Տասնամյակներ անց խուճապի ու սեփական ուժերի նկատմամբ կորցրած հավատի մասին իր խոհերը Նժդեիը ձևակերպել է այսպես. «Թերահավատություն - ահա իրական բշևամին, որին չհաղթահարած՝ հաղթանակ տոնած չէ. և ո՞չ մի գորավար:

Հաղթանակում կամ պայտվում է նախ ոգին, ապա հետո՝ նյութեղեն գեները»³:

Մյուսիքի հրամանատարությունը բազմաթիվ փորձեր արեց, որպեսզի փախչող գորամասերի զոնն մի մասը ամրանա Գնդեվազի

¹ Գ. Նժդեի, Լեռնահայաստանի անկման պատմությունների մասին, «Կորո» հանդես, 1923, քիվ 3, էջ 333:

² Նույն տեղում:

³ Գ. Նժդեի, Օսկանային գրատմանը, էջ 93:

շրջանում, բայց այդ բանը նրան չհաջողվեց: Որքան ցավալի էր, խուճապը հատկապես ավերներ էր գործել սպաների մեջ: Արևմտյան ճակատի նոր հրամանատար նշանակված Կուռոն, որի ռազմակայանը արդեն գտնվում էր Միսիանի տարածքի վերջին գյուղում՝ Բազարչայում, ի վիճակի չէր այնև իր գորամասերը պահել Վայոց ձորում, ուստի շատ դեպքերում ստիպված էր անտեսել և Գորիսից եկող հրամանները:

Փրկության կոմիտեի անդամ Արշակ Հովհաննիսյանը, այցելելով Արևմտյան ռազմաճակատ, հանդիպումներ և գրույցներ էր ունեցել հրամանատարության հետ և իր տպավորությունների մասին գրել էր Սերգեյ Մեյիք-Յուլյանին: Գրության մեջ նա, մասնավորապես, նշում էր. «Կուռոյի հետ երկար, շատ երկար և կտրուկ ու պարզ խոսեցի այդ (ռազմաճակատի դրության- Ա.Ս.) մասին: Նա դժգոհ է և՛ Փրկության կոմիտեից, և՛ իր մեծ ընկերներից, և՛ թեզանից, և՛ ձեր կառավարությունից, և՛ Նժդեից, և՛ բոլորից, որ իրեն չեն գնահատել: Իմ կատեգորիկ հարցին՝ ի՞նչ է թո ուզածը, նա պատասխանեց. - Այսպիսի պայմաններում չեմ կարող, չեմ ուզում աշխատել: - Ես նրան պատասխանեցի, որ մեր կյանքի, մեր կառավարության և ընկերների պայմաններն այդ են, և ես թեզ համար չեմ կարող ստեղծել այնպիսի պայմաններ, որ գոհ լինես. բոլորս դժգոհ ենք, բայց ժողովրդին բողոքել չենք կարող: Նա պատասխանեց. «Ես կուսակցական մարդ չեմ, ես էլ ինձ համար մի մա՞րդ եմ հո»: Իմ վերջին խոսքն եղավ՝ «ինչպես երևում է՝ չես ուզում աշխատել»: Նա պատասխանեց. «Այո, չեմ ուզում աշխատել և չպետք է աշխատեմ, խնդրում եմ ինձ ազատեք»:

«Այս հայտնելով թեզ, - այնուհետև գրում էր Արշ. Հովհաննիսյանը, - մնում է. առաջին՝ Նժդեիին հայտնես, որ, իմ կարծիքով, անպայման պիտի ազատել այդ մարդուն պաշտոնից, երկրորդ՝ դրա համար բող Նժդեիը կանչի նրան զեկուցման՝ յուր մոտ և ազատ կացուցանես յուր պաշտոնից: Իմ վերջնական եզրակացությունն է՝ Կուռոյին բոլորովին ազատել պաշտոններից և հայտնել, ուր ուզում է, կարող է գնալ, որ այդ մարդը հասկանա իրեն էլ, ուրիշներին էլ: Այս բոլորը որքան շուտ կատարվի, այնքան լավ: Զորքի (զանգեզուրյան- Ա.Ս.) տրամադրությունը բարձր է, նա ուզում է կովել, բայց ինչպես ժողովուրդն է ասում՝ կովեցնող չկա: Ես այս խնդրի առթիվ երկար չեմ գրում: Կուռոն ինքը մի շարք պատճառաբանություններով չի կատարել Նժդեիի հրամանը և այդ մասին, ինչպես ինքը հայտնեց, պատրաստ է քաջատրություններ տալու Նժդեիին»¹:

Արշ. Հովհաննիսյանի այս գրությունը առավել ակնհայտորեն ցույց էր տալիս Երևանից եկած հրամանատարության, ընդհան-

¹ Գ. Նժդեի, Լեռնահայաստանի անկման պատմությունների մասին, «Կորո» հանդես, 1923, քիվ 3, էջ 334:

րապես սպառնալից քարոզական ծայրաստիճան գաժը մակարդակը: Կոմունի մասին Արշ. Հովհաննիսյանի կարծիքի առնչությամբ Նժդեհն ասում էր. «...Ու՞մ առաջնորդությամբ գործը (փախստական- Ա.Ս.) պիտի կռվի ելներ, ո՞վ պիտի նրան ոգի ու եռանդ ներշնչեր, երբ հրամանատարն ինքը չի ուզում աշխատել այդ ժողովրդի հետ միասին, որի մոտ գաղթելով նա յուր գլուխը փրկեց»:

Չորրիկ և գաղթականության մի մասը դեռ ճանապարհին էր և չէր հասել Չանգեզուրի սահմաններին, երբ Հայրենիքի փրկության կոմիտեն ապրիլի 20-ին իր ամբողջ կազմով Սիմոն Վրացյանի գլխավորությամբ հասավ Տաթև:

Հաջորդ օրը՝ ապրիլի 21-ի երեկոյան, Փրկության կոմիտեն Տաթևի վանքում հավաքվեց պաշտոնական նիստի, որի օրակարգում դրված էր երկու հարց. 1. Կոմիտեն պիտի շարունակի՞ իր գոյությունը, թե՞ պետք է ինքնալուծարվի. 2. Արդյո՞ք Կոմիտեի լուծարումից հետո պետք է ստեղծել իշխանության նոր մարմին, թե՞ ոչ:

Առաջին հարցը հանգամանորեն քննարկելուց հետո որոշում ընդունվեց Հայրենիքի փրկության կոմիտեի ինքնալուծարման մասին:

Երկրորդ հարցի քննարկումն անցավ բուն վիճարկությունների մթնոլորտում, և ի վերջո որոշվեց Չանգեզուրում ունենալ երկու կառավարություն²:

Կառավարություններից մեկը Սյունիքինն էր՝ գուտ տեղական իշխանություն, տեղական գործերի համար: Սրան էին փոխանցվում նաև Փրկության կոմիտեի ներքին կառավարման լիազորությունները:

Սյուս կառավարությունը ստեղծվում էր Փրկության կոմիտեի հիմքի վրա: Նիստում որոշվեց Ս. Վրացյանին լիազորել կազմելու «մեծ» կամ «Հանրապետական Հայաստանի կառավարություն»: Այս նոր կառավարությունը ներքին կառավարման ֆունկցիաներ չէր ունենալու, չէր խառնվելու Սյունիքի ներքին գործերին, այլ կոչված էր լինելու «Հանրապետական Հայաստանը ներկայացնելու արտաքին աշխարհի առաջ»³: Կառավարության պաշտոնավայր էր հայտարարվում Ղափանի Հանրերը:

² Ղ. Նժդեհ, Լեոնահայաստանի անկման պատմությունների մասին, «Նորք» հանդես, 1923, թիվ 3, էջ 334: Հարկ է նշել, որ իրականության պատմական զրգակության մեջ և գործիչների հուշերում երևանում ապստամբ գործերի հրամանատար, սարսափալետ Կոտո Խաչատրյանի մասին տարբեր, շատ հաճախ մեկը մյուսին հակառակ, կարծիքներ են արտահայտվում: Ս. Վրացյանը, սրինակ, գրել է. «Կոտոն ընթացում էր կապության լրջությամբ, բայց չէր կարող նաշվի շատե՛լ և գործի ու իր շրջապատի տրամադրությունը: Եվս չունե՛ր քնակ, համարձակ նայում էր իրականության երևալի և, իբրև կարգապահ և քայ գինգորական, անվախ եետում էր ճակատագրի տնօրինության» (Ս. Վրացյան, Երևանի ուղիներով: Մեջերս, դեմերս, աստուներ (Ս. հատոր), էջ 240): Ժանի որ Կոտոյի մասին Նժդեհի և Վրացյանի տեսությունները տրամադորին հակառակ էին, ուստի մենք վերադառն ենք գնահատական տալու գինգորական այդ գործի գործունեությանը:

³ Ղ. Նժդեհ, Կոմիտեի անցեալից, պատմական դեպքեր և աստուներ, 1917-1922, էջ 109:

⁴ Կոմիտեում, էջ 110, 115:

Նիստից անմիջապես հետո Փրկության կոմիտեի մի խումբ անդամներ մասնավոր խորհրդակցության հավաքվեցին և նպատակահարմար գտան կյանքի կոչել Ս. Վրացյանի «Նախարոշիկյան դահլիճը», այսինքն՝ մինչև Հայաստանում խորհրդային իշխանություն հաստատվելը գոյություն ունեցած նախկին դաշնակցական կառավարությունը, որի կազմը լրացվում էր երկու նոր նախարարներով՝ Լեոն Ծանթ և Ա. Մաքսապետյան (երկուսն էլ արևմտահայեր):

Նոր կառավարություն կազմելուց հետո Ս. Վրացյանը մեկնում է Տաթև՝ այնտեղից Պարսկաստան անցնելու համար: Նա այնտեղ պետք է փորձեր ստանալ Չանգեզուրին օգնություն ցույց տալու մասին «դաշնակիցների» հավաստիացումը:

Տաթևի շրջանում կենտրոնացել էր գաղթականության մտավորական մասը, որը ցերեկները հավաքվում էր վանքի բակում՝ ցուցակագրվելու: Որոշում էր ընդունվել, որ առաջին հերթին Պարսկաստան է անցնելու հայ մտավորականությունը:

Արևմտահայ զորամասերը, ինչպես և զինված ու մարտունակ տարրերը, պիտի սպասեին հերթի:

Քառսը չխորացնելու համար Տաթևից մինչև Արաքսի ափը գաղթականությունը, Նժդեհի մշակած ծրագրի համաձայն, շարժվում էր քարավաններ կազմած՝ ինչ-որ մեկի գլխավորությամբ: Առաջին քարավանի մեջ էին Քաջագունին, Ծանթը և ուրիշներ, որոնք որոշ առաքելություններով պիտի անցնեին Թավրիզ: Այդ խմբի հետ էր նաև Նժդեհի ներկայացուցիչը, որ Ատրպատականի իշխանություններին, ավելի կոնկրետ՝ արքայական փոխանորդ խանին, տանում էր Գորիսից ապրիլի 26-ին Լեոնահայաստանի Սպարապետ Նժդեհի և Գլխավոր շտաբի պետ Նարինյանի նամակը:

Նամակում մանրամասն տրված էր Սյունիքում և նրա շուրջը ստեղծված ռազմաքաղաքական վիճակի նկարագրությունը, շեշտված էր, որ Սյունիքի գոյամարտը Պարսկաստանի հյուսիսային նահանգների համար ըստ էության պաշտպանական վահան է կարմիր բանակի գործերի ներխուժման դեմ:

Այդ հանգամանքը նամակում շեշտված էր մի հիմնական մտահոգությամբ. որպեսզի պարսկական իշխանությունները արգելք չհանդիսանան երևանյան փախստականության և, առաջին հերթին, հայ մտավորականության՝ դեպի Պարսկաստան անցնելուն: Քանի որ Լեոնահայաստանը հնարավորություն չունի պահելու ու կերակրելու գաղթող մտավորականությունը, ասված էր Նժդեհի նամակում, ուստի «այդ պատճառով խոնարհաբար խնդրում են Ձերդ արքայական բարձրության, կարգադրել թույլ տալու այդ մտավորական ուժերին, որոնք թվով մոտ 500 հոգի են և քաղկացած են մեծ մասամբ պրոֆեսորներից, ինժեներներից,

տելսնիկներից, ուսուցիչներից, բժիշկներից և իրավաբաններից, անցնելու հյուրընկալ Պարսկաստանի հողը և ժամանակավորապես պատսպարվելու Չերդ արքայական բարձրության վեհաշուք հովանու տակ, Թավրիզում և նրա շրջակայքում, մինչև որ հանգամանքները նրանց թույլ կտան կրկին վերադառնալու իրենց հայրենիքը: Հարկավոր են համարում ավելացնել, որ այդ մտավորական ուժերը ծանր բեռ չեն լինի մեր բարեկամ Պարսկաստանի համար, որովհետև նրանք ունեն նյութական ապահովություն իրենց միջոցներով ապրելու»¹:

Ատրպատականի արքայական փոխանորդի ներկայացուցիչներ Սահրանգ և Մեկի խաները հարգել էին տարագիր 500 մտավորական հյուրընկալելու Նժդեհի խնդրանքը:

Բայց հակառակ նահանջը կազմակերպված կատարելու Չանգեզուրի իշխանությունների բոլոր ջանքերին՝ գաղթականության մեծ մասը խուճապով թափվեց Արաքսի ափը: Մեղրին այլևս գյուղ չէր, այլ մի հսկա քանակատեղի: Գետափի ավազի վրա կիսամերկ ու անոթի ընկած էին հարյուրավոր մարդիկ՝ ցերեկվա արևին և գիշերվա ցրտին: Նդան սովամահության շատ դեպքեր, բոլորին սարսափի էին մատնել խղերայի բռնկման հնարավորության մասին խոսակցությունները²: Մեղրիում էին Արարատյան մտավորականությունը, սպայությունը, խմբապետները, նախկին նախարարներ, խորհրդարանի անդամներ և այլոք: Խաները, տազնապած գետի ափին խճողված բազմահազար բազմությունից, դադարեցրին գետանցը:

Երբ այդ մասին Մեղրիից տեղեկացրին Նժդեհին, նա վերստին անցավ Արաքսի ափը և իր մոտ, Մեղրի հրավիրեց բարեկամ խաներին ու քանակությունների միջոցով հարթեց կնճիղը: Նորից սկսվեց անցումը Արաքսով դեպի Թավրիզ:

Թավրիզի հետ Չանգեզուրի կապը իրականացվում էր Մեղրի-պարսկական ափի Դուզալ գյուղ-Մուժամբար հայկական գյուղ-Թավրիզ գծով: Դուզալում մեծ քանակությամբ պարենամթերքի գնումներ էին կատարվում Չանգեզուրի համար: Այդ գործում մեծ օգնություն էր ցույց տալիս Ղարաղաղի խան Ամիր Արշաղի օգնական Մուրալիմ խանը: Նրա օգնությամբ սուրհանդակներ էին մեկնում Չանգեզուր և վերադառնում: Ապրիլից սկսած Պարսկաստան-Չանգեզուր կապը ավելի արդյունավետ դարձավ: Չանգեզուր էին գնում ու վերադառնում դիվանագիտական առաքելության և տնտեսական ամենատարբեր գործարքներ կատարելու նպատակով: Օրինակ, ապրիլին Չանգեզուր էր մեկնել Ատրպատականի հայոց քեմակալ առաջնորդ Ներսես Մելիք-Թանգյանի եղբայրը՝

Մելիք-Թանգյան Սիմոն րեկը՝ երեք սպաների ուղեկցությամբ՝ կարևոր հանձնարարականով³:

Գետանցը կապված էր մեծ վտանգների հետ: «Կամուրջներ չհանդուրժող Արաքսը» հատկապես խիստ վտանգավոր էր Մեղրի գյուղի հատվածում: Ժայռակոփ ափերով սեղմված, գարնանային հեղեղներից վարարած գետը վայրագ դողդյունով սլանում էր առաջ՝ անզուսպ ու մոլեգին: Բայց այն առավել կատաղի էր այդ տարի: Գետն անցնելիս շատերը խեղդվում էին, որովհետև խղճուկ էր փոխադրության միջոցը: Քանի որ Մյունիքը Պարսկաստանին միացնող կամուրջ Արաքսի վրա գոյություն չուներ, ուստի մյուս ափին կարելի էր հայտնվել միայն, այսպես կոչված, «քելակի» վրա «նստած»: Դա այժմի փչած տիկների վրա դրած տախտակի մի քանի քարակ կտորներ էին՝ ամբարցրած պարաններով: Հորդացած ու փրփրած գետի խենթ ալիքների վրա այդ «փոխադրամիջոցը» նման էր ջարդված խաղալիքի: Երկու-երեք հոգով, երեքուն տախտակների վրա ծալապատիկ նստած, հանձնվում էին գետի հոսանքին: Լաստավար պարսիկը թիանման երկար ձողով վարում էր լաստը, և այն, ջրի հոսանքի ուղղությամբ, դուրս էր գալիս մյուս ափ՝ որևէ տեղ: Փրփրաբաշ ալիքների վրա անզուսպ մի շարժումը կարող էր անխուսափելի կործանման հանգեցնել⁴: Եվ լինում էր, գետում բազմաթիվ խեղդվողներ եղան:

Երբ ապրիլ ամսին սկսվեց գետանցը, «քելակները» ընդամենը երկուսն էին և չէին բավականացնում նվազագույն պահանջը: Քանի՞ օր ու ամիս պիտի տևեր հազարների գետանցը... Գետն անցնելու նպատակով գալով Մեղրի՝ ակաղ, Ալ. Թամանյանը Ռուբեն Տեր-Մինասյանի խնդրանքով մի քանի ճարտարագետների հետ նախաձեռնում է Արաքսի վրայով լաստագիծ (паром) անցկացնելու գործը, և դրա համար Հանքերից բերվում են երկաթե պարաններ: Բայց չի հաջողվում անզուսպ գետը կամրջել, ուստի մոտ 100 օսմանյան ոսկի ծախսելուց հետո աշխատանքները դադարեցվում են: Գաղափարից հրաժարվելու հիմնական պատճառն այն էր, որ գետում խեղդվել էր նաև այդ գործի տեխնիկական ղեկավար ճարտարագետ Նորայր Իսահակյանը: Միակ հոգսը նորից մնացել էին «քելակները», որոնց թիվը դարձավ չորս⁵: Դրանք մոտ երկու ամիս երթևեկեցին Արաքսի վրա, մինչև որ վերջացավ գաղթականության անցը⁶:

Երևանյան գաղթի առաջացրած բարոյաբուժից տեղական ժողովրդին հեռու պահելու համար պետք էր մի նոր արարքով

¹ Հ. Կոչին, Կապու Միմիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, օգոստոս, թիվ 10 (34), էջ 141:

² Տե՛ս և՛, Մարտիկ, Կեսարի ուղեկերով՝ Մացեք, դճեր, սպանման (Ա. Խատր), էջ 229-230, և՛ Խատր, էջ 147:

³ Տե՛ս Գ. Կոչին, Ինչու պայքարեց Լևոնտախառտումը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հունիս, թիվ 8, էջ 81:

⁴ Կոչին, Կապու Միմիք, 1925, օգոստոս, թիվ 10 (34), էջ 142, և՛, Մարտիկ, Փնտրատարևան չեղաչքոսան օրերի (չոյչե և՛ սպանման), 1960, մայիս, թիվ 5 (41), էջ 67:

⁵ Գ. Կոչին, Ինչու պայքարեց Լևոնտախառտումը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հունիս, թիվ 8, էջ 81:

¹ Գ. Կոչին, Կապու Միմիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, օգոստոս, թիվ 10 (34), էջ 141:

² «Չանգե (Թավրիզ), 1923, 8 մայիս»:

գոտեպնդել նրան՝ ոչ միայն անկախ Հայաստանի գաղափարն ապրեցնելու նպատակով, այլև որպեսզի Սյունիքի հայությունը հոգեբանական մի նոր լիցք ստանար՝ դիմադրելու կարմիր բանակին և բուրք հորդաներին այնքան ժամանակ, մինչև որ մագապուրծ հայ մտավորականությունը կանցներ Պարսկաստան:

Լեռնահայաստանի անկախության ազդարարումը

Հայրենիքի փրկության կոմիտեի լուծարումից և Հայաստանի նոր կառավարության ստեղծումից 5 օր հետո, Սյունիքի խորհրդարանի դիվանի հրավերով, 1921թ. ապրիլի 26-ին Տաթևի վանքում կայացավ Ինքնավար Սյունիքի հայ ազգաբնակչության 2-րդ (Արտակարգ) համագումարը, որտեղ 64 գյուղից ներկա էին 95 պատգամավոր և սպարապետ Նժդեհը¹:

Ինքնավար Սյունիքի կառավարության նախագահ Գեղեճ Տեր-Մինասյանը, բացելով համագումարը, առաջարկեց ընտրել նախագահություն: Առաջադրվում են թեկնածուներ, տեղի է ունենում քվեարկություն: Համագումարի նախագահ է ընտրվում Սերգեյ Մելիք-Յուլյանը, ձայների ճնշող մեծամասնությամբ՝ փոխնախագահ բժ. Մինասյանը, քարտուղարներ են ընտրվում Տ.Սազանդարյանը և Վ.Վարդապետյանը:

Բացելով համագումարը՝ նախագահ Ս.Մելիք-Յուլյանն ընդգծում է, որ այն ունի եզակի նշանակություն և կոչված է կարևոր դեր ունենալու Ինքնավար Սյունիքի պատմության մեջ:

Համագումարը հաստատում է հետևյալ օրակարգը. 1. Ինքնավար Սյունիքի դիվանի կազմի հրաժարականը, 2. Պարենավորումը, 3. Ինքնավար Սյունիքի սահմանադրության վերանշակումը, 4. Ազատ հողերի բաշխման հարցը, 5. Պաշտոնյաների վարձատրության մասին, 6. Գյուղացական գործ, 7. Պետական հարստության պահպանության մասին, 8. Նոր կառավարության (դիվանի) ընտրություն, 9. Համագումարում հարուցվելիք խնդիրներ:

Օրակարգի այս հարցերը պետք է լուսարանվեին Նժդեհի, Սյունիքի խորհրդարանի և կառավարության հաշվետվությունների մեջ:

Ձեկուցման համար խոսքը տրվում է Նժդեհին: Նա հանգամանալից հաշվետվություն է տալիս, կատարում է Ինքնավար Սյունիքի ռազմաքաղաքական և սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի քազմակողմանի ու խոր վերլուծությունը, հանրագումարի բերում նախորդ համագումարից հետո կատարված աշխատանքները, առաջադրում է մոտակա ժամանակների հրատապ խնդիրները: Սպարապետի սպառիչ զեկուցումից հետո

¹ Գ. Նժդեհ, Լճ պատմությանը, էջ 71:

համագումարի պատգամավորներն այլևս ավելորդ են համարում լսել հաշվետու մյուս զեկուցումներն առանձին-առանձին և անցնում են մտքերի փոխանակության:

Այնուհետև քննարկվում է պարենավորման հարցը, որի մասին դարձյալ զեկուցում է Նժդեհը: Նա նկարագրում է տնտեսական ծանր կացությունը զավառում, բնակչության կրած տառապանքները, որոնք անընդհատ խորանում էին Արարատյան դաշտից եկած հազարավոր գաղթականներին կերակրելու պատճառով:

Սյունիքը հացի մեծ կարիք ուներ՝ սկսած դեռ 1918 թվականից, երբ Անդրկովկասը մատնվել էր քաոսի, երբ ծայր էին առել հայ-ադրբեջանական և հայ-վրացական բախումները, որի հետևանքով փակվել էին ճանապարհները, և լեռնաշխարհը կղզիացել էր: Բայց եթե 1918-1919 թվականներին վիճակն ինչ-որ կերպ տանկի էր, ապա 1920թ. ամառվանից սովը չորել էր զանգեզուրցիների դռանը: Դիշտ է, 1920-ին կարմիր բանակի զորքերից խլած հացի պաշարները փոքր-ինչ մեղմել էին զանգածային սովը: Նժդեհի պատկերավոր խոսքերով ասած՝ զանգեզուրցին «հաց էր ճարել իր սրի ծայրով», բայց 1921թ. գարնանը նա նորից սոված էր:

1921թ. գարնան ամիսներին սովի սաստկացումը երկու պատճառների հետևանք էր. ա) Սյունիք բաժկված քազմահազար գաղթականությունը արագորեն նվազեցնում էր զանգեզուրցիների հացի՝ առանց այն էլ խղճուկ պաշարը, բ) Արարսի վրայով Սյունիքից դեպի Պարսկաստան կամուրջ չիներ և այլ երկրից բավարար բանակությանը հաց չստանալու: Աշխարհից կտրված երկրամասը դրսի օգնության որևէ հույս չուներ:

Այս պայմաններում սովը սաստկանում էր օրըստօրե, ժամառժամ: Ըստ գյուղերի բնակիչների միակ սնունդը դաշտերի բանջարեղենն էր և արմտիքը: «Դիրքապահ վաշտերը շատ ռազմածակատներում սպրում էին վայրի շագանակի այլուրից պատրաստած հացով, նշել է Նժդեհը: Գողթանը գործածեց անզամ կատվի և էշի միս:

Գաշտերում չմնաց ոչ աղվես, ոչ ազուլ: Դիրքապահ զնդերի մի մասի պարտականությունը դարձավ որսով սնունդ ճարելը: ... Դիրքապահ զինվորությունը զինված և գործոն վիճակի մեջ՝ դեռ մի կերպ կարող էր լրացնել իր աղքատիկ սնունդը: Նրանք էին երկնքի թռչունները, վայրի զազաններից՝ հովազը, արջը, նրանք էին վայրի պտուղները»: Սպառվելու վրա էր ռազմամերթը: Նման դժնդակ պայմաններում, ասում էր Նժդեհը, բանակները գոնե ժամեր դիմադրելու փոխարեն, բշնամու անարգանքին են հանձնում իրենց դրոշակները, «տեղի են տալիս կառավարությունները», բայց «սյունեցին չլրեց իր վահանը», բանգի նրա մարմնում «ցեղի հրաշագործ ոգին» էր: Կրելով գերմարդկային տառապանքներ՝ նա

¹ Գ. Նժդեհ, Ազատ Սյունիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, սեպտեմբեր, թիվ 11 (75), էջ 89:

զարմանալիորեն չէր ընկճվում, չէր բուլացնում բազուկը. շարունակում էր ամուր բռնամ պահել գեները¹:

Համագումարին տված հաշվետվության մեջ Նժդեկը պատգամավորներին տեղեկացնում էր, որ հացի չնչին պաշարները ինչ-որ չափով լրացնելու համար Ինքնավար Սյունիքի իշխանությունները 1921 թ. գարնանը մի շարք փորձեր են արել հաց հայրայրել հարևան աղբթջանական բուրքաբնակ և քղղաբնակ Ավղայարի, Կուրաթիի, Ջանգելանի, Ջիբրայիլի շրջաններում: Այդ նպատակով մարտի 21-ին Աղբթջանի մոտակա գյուղերից Գորիս էին հրավիրվել երեք մարդ՝ Էյվազբեկովը Էյվազար գյուղից, Հաջի Հաշիմը՝ Շուռնուխից և մեծահարուստ Քերթալայ Աղամամեղը՝ Մելիք-Ահմեդի գյուղից, որոնց հետ Նժդեկը հանդիպել և առաջարկել էր համեմատաբար բարձր գներով հացահատիկ վաճառել: Սրանք համաձայնել էին, բայց վերադառնալով իրենց գյուղերը՝ աղբթջանական իշխանությունների սպառնալիքների տակ հրաժարվել էին կատարել տված խոստումը: Նման մեկ այլ խորհրդակցություն ապրիլի 6-ին հրավիրվել էր Գափանի Ագարակ գյուղում, որտեղ Խոջախան, Մինջևան, Խորամա, Իսկենդերբեյլի, Գոնդարյու և այլ գյուղերից եկել էին ոչ քիչ քվով հարուստ բուրքեր՝ Շահումվարթի Բալանթարովը, Բախլույ Էֆենդի Բեհեռին և ուրիշներ: Խորհրդակցության անձամբ եկել էր մասնակցելու Նժդեկը: Այստեղ ևս հացահատիկ վաճառելու խոստումներ էին եղել, որոնք նույնպես չէին կատարվել:

Բնակչության և գորքի սլարենավորումը համարելով առաջնային՝ համագումարը տեղի պաշտոնյաներին ցուցում տվեց խիստ կազմակերպված կատարել հացահատիկի հումձը, հացը հավաքել անկողուստ, միաժամանակ միջոցներ հայրայրել Պարսկաստանից լրացուցիչ հացահատիկ կամ ալյուր ձեռք բերելու համար:

Պարենավորման խնդրի վերաբերյալ համագումարի միաձայն ընդունված հայտարարության մեջ ասված էր.

«Պարենավորման համար Սպարապետը հայտարարում է, որ մինչև նոր հումձը հնարավոր է Հայաստանի Հանրապետության կառավարության՝ նյութական օգնությամբ հաց ձեռք բերել և միաժամանակ ըստ հնարավորության աշխատել կազմակերպել պետական տրանսպորտը և ժողովրդին ազատել փոխադրական ծանր պարտականությունից»²:

Այնուհետև ըննարկվում է կառավարման մարմիններ կազմելու ձևի և սկզբունքների հարցը: Պատգամավորների ելույթներից հետո ձայների մեծամասնությամբ համագումարը որոշում է.

1. «Ինքնավար լեռնաշխարհ Ազատ Սյունիքը» հայտարարել անկախ պետություն և այն վերանվանել Լեռնահայաստան, որի մեջ մտնում են Ջանգելգուրը, Վայոց ձորը (Գարալագյազ) և Լեռնային Գարաբաղը: Գորիս քաղաքը համարել Լեռնահայաստանի մայրաքաղաք:

2. Քանի որ նորաստեղծ պետությունն ազդարարվում էր հանրապետական և ժողովրդավարական, ուստի այն պետք է ունենար համապատասխան հաստատություններ՝ պառլամենտ, նախարարների խորհուրդ և ինքնիշխանությանը բնորոշ մյուս հատկանիշները:

3. Համագումարը հայտարարել Լեռնահայաստանի վարչապետություն՝ նախարարների խորհուրդ: Կառավարության անդամներին հետայսու անվանել նախարարներ:

4. Վարչապետ ընտրել Սպարապետին՝ նրան վերապահելով նոր կառավարության կազմի ընտրությունը:

Կուտոյի գորքերը պետք է մնային նոր կառավարության տրամադրության տակ, Բազարչայում³:

Համագումարում հարց է բարձրացվում սպարապետ Նժդեկին գորավարի (գեներալի) աստիճան շնորհելու մասին: Մտքերի և կարծիքների փոխանակումից հետո խորհրդարան-համագումարը միաձայն որոշում է գնդապետ Նժդեկին շնորհել գորավարի աստիճան և նրան պարգևատրել «Խուստուպյան արծիվ» երկաթ շքանշանով⁴:

Համագումարը, այնուհետև, օրակարգի համաձայն, ապրիլի 27-ին որոշում է նոր կառավարության կազմը: Նժդեկը համագումարի հաստատմանը գրավոր ներկայացնում է կառավարության յոթ մարդուց բաղկացած հետևյալ կազմը.

1. Գ. Նժդեկի վարչապետ և արտաքին գործոց նախարար, 2. Ս. Մելիք-Յույյան՝ ներքին գործոց, 3. Հ. Տեր-Հակոբյան՝ սլարենավորման, 4. Բժիշկ Մ. Մինասյան՝ խնամատարության, 5. Հովի. Տևեճյան՝ արդարադատության և լուսավորության, 6. Ավ. Օհանջանյան՝ հաղորդակցության և փոստ-հեռագրի, 7. Բժիշկ Ս. Եղիազարյան՝ ֆինանսների նախարար⁵:

Կառավարության կազմը հաստատելուց հետո մի ժամով հայտարարվում է ընդմիջում, որից հետո կարդացվում և ընդունվում է Լեռնահայաստանի գորքին ու ղեկավարներին ուղղված՝ հետևյալ բովանդակությամբ՝ համագումարի ողջույնի ուղերձը.

«Համազանգեզուրյան Տաթևի 2-րդ Խորհրդարանը սրտանց

¹ Տես Ս. Կոտլեան, Կեանքի ուղիներով: Դեպքեր, դեմքեր, սպարմաներ, Զ հատոր, էջ 178:

² Տես Ս. Կոտլեան, Իմ սրտամտքում, էջ 30 (տարածակ):

³ ՀՀ Ն.Պ.Կ.Պ.Ս.Ս. ք. 114, գ. 2, գ. 3, ք. 150, տես նաև Ս. Կոտլեան, Մտքի անկախությունը և սպարմաներ, 1917-1922, էջ 16, Ս. Կոտլեան, Կեանքի ուղիներով: Դեպքեր, դեմքեր, սպարմաներ, Զ հատոր, էջ 235, Գ. Նժդեկի Ազատ Սյունիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, օգոստոս, թիվ 10 (34), էջ 139:

⁴ Գ. Նժդեկ, Իմ մի օգու շարժը, Մոֆիա, 1932, էջ 32:

⁵ Ազատի տեղի Ս. Կոտլեանի գլխավորած ֆրոնտյան կոմիտեի:

⁶ ՀՀ ՊԿՊՍՍ, ք. 198, գ. 1, գ. 73, ք. 11:

ողջունում է իր կուռ, անհաղթելի և տոկուն բանակի ռազմիկներին և լիախույս է, որ այդ անհաղթ բանակը, որ մինչև օրս իր փառապանծ հաղթանակներով աշխարհն է զարմացրել, այսուհետև էլ պատրաստ կը լինի նոր հրաշքներ, նոր զարմանքներ ցուցադրելու քաղաքակիրթ աշխարհին, իր կատարյալ և վերջնական հարվածը տալով հայ աշխատավորության թշնամիներին:

Կազմված է կառավարություն:

Մեր ինքնավար Սյունիքն այսուհետև կոչվելու է Լեոնա-Հայաստան, որն իր քաջարի զորքով, իր անպարտ առյուծասիրտ մարտիկներով սպառնալիք պետք է լինի մեր բոլոր թշնամիների համար:

Մեր ազատարար սպարապետ Նժդեհին տրված է զորավարի տիտղոս և «Խուստուպյան արծիվ» շքանշան:

Այս սուրբ տաճարում նա ուխտեց և իր սրբազան խոսքն ասաց՝ ձեզ հետ միասին, սև օրվա համար հայության բաժին համարված Սյունիքը դարձնել հայության վերածնության օրրան»¹:

1921 թ. մայիսի 1-ին Լեոնահայաստանի կառավարությունը Գորիսում հանդես եկավ Գեկլարացիայով: Կառավարությունը հայտարարում էր, որ «իր առաջնակարգ պարտքն է համարում լարել երկրի բոլոր ուժերը՝ զորացնելու մեր հայրենիքի ինքնապաշտպանության ռազմական կողովը. Լեոնահայաստանը պետք է լինի ամուր հենակետ մոտ ապագայում Մայր Հայաստանը թշնամի տարրերից ազատելու համար»²:

Կառավարությունն իր կարևորագույն խնդիրներից էր համարում պարենավորման գործի արմատական բարելավումը, գյուղացիական տնտեսությունների արագ զարգացումը: Միաժամանակ ազդարարվում էր կառուցել իրավական պետություն՝ «մոտեցնելով ժողովրդին և մատչելի դարձնելով դատավարությունը, զարկ տալ ժողովրդի լուսավորության գործին՝ կազմակերպելով նորանոր դպրոցներ, անգլագետների դասընթացներ, դասախոսություններ, գրույցներ, երկույթներ և տարածելով գրավոր հրատարակություններ: Կառավարությունը ջանք չի խնայելու հանրային առողջապահությունը և բժշկական օգնությունը դնելու ավելի լավ հիմքերի վրա»³:

«Լեոնահայաստանի կառավարության ղեկավարացիայում» շեշտված էր հարևան ժողովուրդների հետ բարիդրացիական հարաբերությունների հաստատման հրամայականը: «Լեոնահայաստանի կառավարությունը պետք է ջանա սերտ բարեկամական, բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատել մեր երկրի սահմաններում բնակվող և սահմանամերձ ազգությունների,

¹ ՀՀ ՊԿՊՈՒ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 73, ք. 11 և շրջերև:

² Ա. Վրացյան, Կեսանի ողբերգով: Գեղարք, դեմքեր, սպրումներ, 2 հատոր, էջ 233:

³ Կայն տեղում, էջ 234:

մանավանդ՝ բուրբ ժողովրդի հետ: Տնտեսական և առևտրական փոխհարաբերությունների զարգացումը ավելի ևս կնպաստի հայ ժողովրդի մերձեցումին բուրբ, պարսիկ և տաճիկ ժողովուրդների հետ: Կառավարությունը նաև պիտի ձգտի ապահովել միջազգային բոլոր բարեկամ ուժերի օժանդակությունը մեր ազգային դատի բարեհաջող լուծման համար»⁴:

Կառավարությունը վստահ էր, որ ժողովրդի միական աջակցության պայմաններում ինքը կարող է կատարել իր առաքելությունը: «Լիախույս լինելով, որ Լեոնահայաստանի ազատատենչ ժողովուրդը և պարտաճանաչ պաշտոնեությունը ոչ մի ջանք չեն խնայի ընդառաջ գնալու և բոլոր ուժերով աջակցելու կառավարությանը՝ համագումարի կողմից նրա վրա դրած պարտականությունները կատարելիս, նաև վստահ լինելով, որ Սյունյաց Աշխարհի հեղուսացած Գավիթ-բեկյան զորքերը, միացած բուն Հայաստանի զորամասերի հետ, նորանոր սխրագործություններով պիտի զորավիգ հանդիսանան կառավարությանը, իրենց Սպարապետի ղեկավարությամբ՝ Լեոնահայաստանի կառավարությունը ստանձնում է երկրի ծանր դեկը»⁵:

Այսպիսով, 1921 թ. ապրիլի 27-ից մի փոքր լեոնաշխարհում կողք կողքի գոյություն ունեին դաշնակցական երկու կառավարություններ՝ Սիմոն Վրացյանի գլխավորած Հայաստանի Հանրապետության նոր կառավարությունը և Լեոնահայաստանի հանրապետության նոր կառավարությունը՝ Գարեգին Նժդեհի վարչապետությամբ: «Մի կտոր հողի վրա երկու կառավարություն»⁶, - հեզմանքով գրում էր նշանավոր դաշնակցական գործիչներից մեկը:

Նժդեհը նշում էր, որ Լեոնահայաստանի ստեղծման նպատակը «ոչ թե Սյունիքի անկախ գոյությունը երկարացնելն էր», «այլ որպեսզի այդ ապստամբ երկրամասին հնարավորություն տրվեր մի որոշ ժամանակով ևս դիմագրավելու իրեն օղակող թշնամիներին», մինչև որ Երևանից փախչող հայ մտավորականությունը, երկրից հեռացող արևմտահայ զորամասերը, սպայության մեծագույն մասը, լսմբապետների մի որոշ մասը անցնեն Պարսկաստան»⁷:

Արաքսի հայկական ափին՝ Մեղրի գյուղի դիմաց, շարունակում էին խոնվել հազարավոր զաղթականներ:

Նժդեհը ստիպված էր երկրորդ անգամ անցնելու Արաքսը և անձամբ տեսնվելու պարսից իշխանության ներկայացուցիչների և իր բարեկամ խաների հետ: Պարսկական կողմն այն մտա-

⁴ Ա. Վրացյան, Կեսանի ողբերգով: Գեղարք, դեմքեր, սպրումներ, 2 հատոր, էջ 234:

⁵ Կայն տեղում, էջ 235:

⁶ ՀՀ ՊԿՊՈՒ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 37, ք. 59:

⁷ Գ. Նժդեհ, Լեոնա պարսից Լեոնահայաստանը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հունիս, թիվ 8, էջ 80:

հոգւոյն ունէր, որ Սյունիքից Արաքսն անցնողների մեջ մեծ քիվ կարող են կազմել զինվորական ուժերը: Դա նրան հիմք էր տալիս կարծելու, որ զանգեզուրցիները որոշել են դադարեցնել կռիվը կարմիր բանակի դեմ, այն դեպքում, երբ իրենք հույս ունեին, որ Սյունիքը ի վիճակի է լինելու կանգնեցնել բոլշևիկների առաջ-խաղացումը և նրանց հեռու պահել պարսկական սահմանից:

Նժդեհին հարկ եղավ բազմիցս հավաստիացնելու պարսկական իշխանությունների ներկայացուցիչներին, որ Սյունիքը չի մտածում տեղի տալու, որ արարատյան գաղթականությունը փոխադրվում է Պարսկաստան ոչ թե Սյունիքը վտանգված լինելու պատճառով, այլ որովհետև այնտեղ հաց չկա: Բացառված համարելով Սյունիքի անձնատվությունը՝ Նժդեհը նշում էր, որ ինքը իր զինված ուժերի հետ «մինչև վերջին փամփուշտը» կռվելու է անկախության համար:

Իր բարեկամ խաների հետ գրույցների ընթացքում պարզվեց նաև, որ որոշ մութ ուժեր պարսկական ափում սաղրիչ լուրեր են տարածել, թե ինքը՝ Նժդեհը, պատրաստվում է լքել Չանգեզուրը և անցնել Պարսկաստան: Այս տեղեկությունը հատկապես խիստ բացասաբար էր անդրադարձել պարսկական կողմի վրա, որը և որոշել էր փակել գետանցը:

Թյուրիմացությունները պարզելուց հետո վերսկսվեց գաղթականության անցը Արաքսի վրայով¹: Նժդեհը վերադարձավ Գորիս:

«Ահա թե նաև ի՞նչ պատճառներով 3-4 ամիս ևս անհրաժեշտ էր դառնում երկարած գել Ազատ Լեռնահայաստանի գոյությունը»², - գրել է Նժդեհը:

Չանգեզուրը խաղաղ միջոցներով խոհեղդախազնելու՝ Երևանի նոր ջանքեր: Միսիանի բանակցությունները

Արդեն 1921թ. ապրիլի վերջերին կարմիր բանակը պատրաստ էր վճռական նոր հարձակումով գրավել Չանգեզուրը:

Բայց այդ ժամանակ դա չարվեց, և ռազմական գործողությունները ժամանակավորապես հետաձգվեցին: Հիմնական պատճառը վատ եղանակներն էին: Նախորդ տարվա աշնանն էլ Չանգեզուրում կարմիր բանակի զորամասերի կրամ ծանր պարտությունները շատ բանով պայմանավորված էին խիստ անբարենպաստ եղանակով, երկարատև հորդառատ անձրևներ, ամպամածություն և, վերջապես, նոյեմբերյան ճրճբան սառնամանիքներ: «Չնուանը Չանգեզուրի վրա հարձակվելը ծայրահեղ դժվար էր և մեզանից կպահանջվեր մեծ զոհեր»³, - «Պրավդա Գրուզիլ»

¹ Գ. Կոնյան, Ինչու պայքարեց Լեռնահայաստանը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հունիս, քիվ 8, էջ 81:

² Նույն տեղում:

³ «Պրավդա Գրուզիլ», 2 նոյեմ 1921:

բերքում գրում էր Հայկունուսի ղեկավարներից մեկը: Բայց ոչ միայն ծնունդը: Բանակի հրամանատարությունը հաշվի էր առնում, որ ապրիլ-մայիս ամիսներին Չանգեզուրում լինում են հորդառատ անձրևներ և բանձր մառախուղ, մի բան, որ կարող էր նորից արգելք լինել կռիվների հաջող ծավալմանը:

Ռազմական գործողությունների հետաձգումը հետապնդում էր նաև մի ուրիշ նպատակ: Խորհրդային Հայաստանը տղի ու ցրի պես կարիք ուներ խաղաղ տնտեսական աշխատանքի: Հանրապետության շահերը պահանջում էին բոլոր ուժերը գորահավաքի ենթարկել, բայց ոչ թե ռազմական նոր գործողություններ ձեռնարկելու, այլ երկիրը քայքայվածությունից դուրս բերելու համար:

Ահա թե ինչու Հայաստանի խորհրդային կառավարությունը միջոցներ է ձեռնարկում, որպեսզի Չանգեզուրի հարցը լուծվի խաղաղ ճանապարհով, զավառը մայր երկրին միացվի առանց նորից արյուն թափելու: Նա գիտեր, որ ռազմական յուրաքանչյուր գործողություն վճատում է ամենից առաջ հայ աշխատավորությանը, Չանգեզուրի և Վայոց ձորի գյուղացիության տնտեսությանը: Ռազմական գործողությունների վայրերում էլ հարկավոր կլինեին գունդեր կորսվածքներ, կերակրել զինվորներին, հայ շինականներից պաշտենի ու զենքի փոխադրության համար խել սայլերն ու լծկանները և այլն: Այդ բոլորից մեծապես կտուժեին աղքատ հայ գյուղացիները: Հենց նկատի առնելով այդ հանգամանքները, Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը ջանում էր որքան կարելի է արագ վերջ տալ պատերազմական վիճակին և Չանգեզուրը խորհրդայնացնել բանակցությունների միջոցով¹:

Նշենք նաև, որ Հայաստանում կատարվող ղեկավարող լրջորեն մտահոգել էին Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությանը, որն սկսել էր աշխույժ միջամտել նորաստեղծ հանրապետության ներքին կյանքին: Մոսկվայից Հայաստանի բոլշևիկներին խորհուրդներ էին տրվում որդեգրել նոր գործելաճ: Կենտրոնի այդ վերաբերմունքը շուտով արտահայտվեց Հայաստանի բոլշևիկների գործելակերպի մեջ: ՀՍԽՀ կառավարությունն արդեն խիստ անհանգստացած էր, որ ապրիլի 25-ին փախստականների առաջին խումբը, հասնելով Մեղրի, անցել էր Արաքսից այն կողմ՝ Պարսկաստան²: Մեղրիում հերթի էին կանգնել գետն անցնել գանկացող նորանոր խմբեր:

Ինչպես ասվեց, Խորհրդային Հայաստանի կառավարության կողմից ապրիլի 10-ին ընդունված ղեկրետը, դրա երկրորդ կետի համաձայն, չէր տարածվում Փրկության կոմիտեի անդամների և Փետրվարյան ապստամբության մյուս առավել ակտիվ ղեկավարների վրա:

¹ Այդ մասին տե՛ս ՀՀ Կ.ՊԿՊՈՒ, ք. 113, ս. 3, գ. 61, ք. 20-ի, րոկետ:

² ՀՀ Կ.ՊԿՊՈՒ, ք. 113, ս. 3, գ. 10, ք. 11:

Այս հանգամանքները հաշվի առնելով՝ Հայաստանի Հեղկոմը ապրիլի 23-ին, այս անգամ միայն Ս. Կասյանի և Ա. Մռավյանի ստորագրությամբ, լույս է ընծայում երկրորդ դեկրետը, որով չեղյալ էր հայտարարվում նախորդ դեկրետի 2-րդ կետը, ազդարարելով համաներում, այսինքն՝ ներումը տարածվում էր բոլորի, այդ բվում նաև՝ Փրկության կոմիտեի անդամների վրա:

Ի լրումն և ի փոփոխություն նախորդ ներման դեկրետի՝ ընդհանուր ներման այս դեկրետով Հայաստանի Հեղկոմը հայտարարում էր.

«1. Ազատ համարել քաղաքական ամեն տեսակի և ձևի պատասխանատվությունից առանց բացառության բոլոր նրանց, ովքեր որևէ կերպ պայքարել են Հ.Ս.Խ. Հանրապետության դեմ՝ անկախ նրանց անմիջական գործերից, կոչումից, դիրքերից, պաշտոնից:

2. Բոլոր այս քաղաքացիներին վերահաստատել իրենց ամբողջ իրավունքների մեջ:

3. Պարտավորեցնել Հ. Ս. Խ. Հանրապետության բոլոր զորական և քաղաքացիական հիմնարկություններին ու պաշտոնյաներին՝ անհապաղ և անշեղ գործել ներկա դեկրետը՝ ազատելով վերոհիշյալ քաղաքական գործիչներին ու քաղաքացիներին ինչպես բանտարկությունից, կալանքից և արտրից, նույնպես և այլ տեսակի որևէ հետապնդումից:

4. Սույն դեկրետը գործադրության ուժ է ստանում իր հրատարակման օրվանից և հետագրով հաղորդվում է Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության բոլոր զինվորական և քաղաքացիական հիմնարկություններին ու պաշտոնյաներին ի գործադրություն»¹:

Այս դեկրետը սովորական հայտարարություն չէր, այլ նաև սրտառույ կոչ էր՝ ուղղված բազմահազար փախստականներին. «Վերադարձե՛ք, իզուր եք փախել. Հայաստանում տեղ կա բոլորիդ համար. Վերադարձե՛ք շենացնելու ամայացած Երևանը. Վերադարձե՛ք լծվելու սոցիալիստական հայրենիքի շինարարության գործին. Կարող են վերադառնալ բոլորը, բոլորը, բացի մեկը, երկուսը...»

«Ընդհանուր ներում» վերտառությամբ հողվածում «Կոմունիստ» թերթը գրում էր, որ կառավարության երկրորդ դեկրետը շատ-շատերի համար քաղաքական իմաստով կարող է անհասկանալի լինել: «Շատերը կարող են կարծել, թե դեկրետը հետևանք է որևէ զաղտնի հետին մտքի և հայտարարված է ժո-

¹ ՀՀ Ն.ՊԿՊԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 3, ք. 142:

² «Կոմունիստ», 1921, 24 ապրիլի, տե՛ս նաև՝ Գ. Լեյնե, Ազատ Միմիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, օգոստոս, թիվ 10 (34), էջ 143:

ղովյոյն քննցնելու, հիմարացնելու նպատակով: Այսպես խոսողներ կգտնվեն և նրանք կարող են հեշտ հավատացող մարդկանց մոլորեցնել»: Ընդհանուր ներման նպատակը, շեշտում էր թերթը, փախստական զանգվածներին, նաև ապստամբության դեկավարներին վերադարձնելն է և նրանց խաղաղ շինարարական աշխատանքի մեջ ներգրավելը¹:

Դեկրետի շուտափույթ և լիակատար իրագործման համար Հեղկոմը ստեղծեց հատուկ մի հանձնաժողով հետևյալ կազմով. Արտաշես Կարինյան, Սիմոնիկ Փիրումյան և ՀՍԽՀ արդարադատության ժամանակավոր ժողովրդական կոմիսար Ալասի Վարդանյան²:

Ընդհանուր ներման դեկրետն ամենուրեք լայն արձագանք գտավ: Այսպես, ապրիլի 27-ին Հայաստանում Իտալիայի ներկայացուցիչ սինյոր Գորինը Հանքերում (Ղափան) կուտակված Արարատյան փախստականներին դիմեց հետևյալ բաց նամակով.

«Որպես Իտալիայի ներկայացուցիչ այստեղ հասնելով ես մեծ ցավով տեղեկացա, որ ազգաբնակչության մի մասը գաղթել է դեպի Զանգեզուր: Կառավարությունը, սրբագրելով իր առաջին մասնակի ներման դեկրետը, այսօր նոր հրատարակեց մի ընդհանուր լրիվ ներում՝ առանց որևէ մեկին դուրս բողնելու, և ինձ տվեց ցանկալի երաշխիք, թե բոլոր վերադարձողները պիտի հարգվեն: Հայաստանի երջանկության համար ես ցանկանում եմ ձեր վերադարձը դեպի Երևան, ես կամեն ինչ որ կարող եմ, որպեսզի դուք հարգվեք և ապահով լինեք»:

Հայեեակցումի վերջին հրամանագիր-կոչը բարոյախոզերանական ուժգին ազդեցություն գործեց հատկապես գաղթի ճանապարհին գտնվող փախստականների և նահանջող զորամասերի վրա՝ ոգևորելով նրանց: Վայոց ձորում բոլշևիկների կողմն անցավ Կոտայքի վաշտը, երկու օր անց նույն կերպ վարվեց մի կիսավաշտ, հետո լրիվ կազմով դիրքերը բողեց և հեռացավ Նոր-Բայազետի գումարտակը:

Քանի որ ներումը տարածվում էր նաև Պարսկաստան անցած բոլոր անձանց վրա, ուստի բոլշևիկների հորդորները պարարտ հող էին գտնում նաև Արաքսից այն կողմ՝ Թավրիզում և նրա շրջակա այն բնակավայրերում, ուր կային փախստականներ³:

Հնչակյան կուսակցության Թավրիզի օրգան «Զանգ» թերթը ընդհանուր ներման մասին դեկրետի առիվ հանդես էր եկել «Կառավարության և հայրենիքի ձայնը» խմբագրականով, ուր ասված էր. «... Բնավեր դառած, ոսկե երազներից հիասթափված մեր գաղթականության համար հանգստացնող և բերկրալից ձայն է

¹ «Կոմունիստ», 1921, 26 ապրիլ:

² Նույն տեղում, 23 ապրիլ:

³ Հ. Լեյնե, Մարտ Միմիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, ապրիլ, թիվ 6, էջ 49:

⁴ Գ. Լեյնե, Մարտ Միմիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, օգոստոս, թիվ 10 (34), էջ 144:

լավում: Այդ ձայնը գալիս է հայ հայրենիքից և նոր կառավարությունից: ... Դա վեհանձնության, իմաստուն քաղաքականության ձայնն է, որին պետք է արձագանքել օր, ժամ և րոպե առաջ: ... Դեպի՝ հայրենի հորիզոնները, դեպի՝ հայրենի անուշ հողը - ահա թե ձեզ՝ Թավրիզ բափված Երևանի տարագիրներ, ինչ է ասում նոր կառավարությունը իր ողջունելի ներման դեկրետով¹:

Թեև ներման մասին Հայաստանի Հեղկոմի գույզ դեկրետները սկզբնական շրջանում չէին տալիս սպասված արդյունքները, բայց դրանից հետո էլ Հայաստանի կառավարությունը շղաղարեցրեց փախստականներին նա թերելու և Զանգեզուրի հարցը խաղաղ ճանապարհով լուծելու փորձերը:

Երևանից եկած մի շարք առաջարկներից հետո Լեւնահայաստանի կառավարությունը, վերջապես, համաձայնեց Զանգեզուրի հետագա ճակատագրի հարցով բանակցել խորհրդային կողմի հետ:

Հայաստանի Հեղափոխական կոմիտեի որոշմամբ ապրիլի վերջերին կազմվեց 5 մարդուց բաղկացած մի պատվիրակություն, որը պիտի աշխատեր խաղաղ բանակցությունների միջոցով վերջ տալ Զանգեզուրի ապստամբությանը: Պատվիրակության կազմի մեջ էին, Խորհրդային Հայաստանի կառավարության կողմից՝ Արտաշես Կարինյանը (պատվիրակության ղեկավար) և Վասիլի Մելնիկովը (կարմիր բանակի ներկայացուցիչ), ինչպես նաև Երևանի քաղաքացիների կողմից երեք ոչ բոլշևիկներ՝ Դավիթ Անանունը, Ադոն և Հ. Մելիքյանը²: Վերջին երեք անձնավորություններն իրենց կողմից պիտի արագացնեին բանակցությունների ընթացքը և Հայաստանի մտավորականության կողմից Զանգեզուրի իշխանություններին խորհուրդ տալին համաձայնության գալ Երևանի հետ: Միաժամանակ այդ մտավորականները պիտի ցույց տալին, որ խորհրդային իշխանության մասին Զանգեզուրում տարածվող լուրերը միանգամայն անտեղի են ու անհեթեթ: Հայաստանի կառավարությունը գտնում էր, որ Երևանի մտավորականության կողմից ուղարկված ոչ բոլշևիկ պատվիրակները կարող կլինեն փարատել սխալ կարծիքներն ու պլուվոկացիան լուրերը:

Արդեն այն հանգամանքը, որ Երևանի կառավարությունը Զանգեզուր էր ուղարկում նաև ոչ բոլշևիկների, նշանակում էր, որ Խորհրդային Հայաստանը, հիրավի, ցանկանում էր Զանգեզուրի խաղաղության համար գործադրել բոլոր ջանքերը:

Հայաստանի Հեղկոմը հետևյալ մանդատն է տալիս Ա. Կարինյանին.

«Սոցիալիստական Խորհրդային Հայաստանի Հանրապե-

տության Ռազմահեղափոխական կոմիտեն լիազորում է ընկ. Արտաշես Կարինյանին բանակցություններ վարել Լեւնային Հայաստանի և Հայրենիքի փրկության կոմիտեի կառավարությունների և հրամանատարության հետ՝ զինվորական գործողությունները դադարեցնելու մասին:

Ընկ. Կարինյանին տրվում են արտակարգ լիազորություններ՝ մշակելու զինադադարի պայմանները և վերջնականորեն դադարեցնելու զինվորական գործողությունները³:

Մանդատը ստորագրել էին ՀՍԽՀ Ռազմահեղափոխական կոմիտեի նախագահի տեղակալ Պողոս Մակինցյանը, անդամ Ասրանազ Մռավյանը և գործերի կառավարիչը:

Խորհրդային Հայաստանի կառավարական պաշտոնատերերը գրում էր, որ բանվորագյուղացիական իշխանությունը այդ քայլին դիմում է ոչ թե նրա համար, որ բույլ է: Կարմիր բանակը շատ հեշտ կարող է տապալել Զանգեզուրի կառավարությունը և ճնշել ապստամբությունը, բայց նա խուսափում է դրանից, որովհետև քաջ զիտակցում է, որ ամեն մի ռազմական գործողություն ամենից առաջ հարվածում է հայ աշխատավորների, տվյալ դեպքում՝ Դարալագյազի և Զանգեզուրի գյուղացիական զանգվածների տնտեսությանը: Ռազմական գործողությունների վայրերում հարկ է լինում կազմակերպել նոր գործառնախնայ տեղի բնակիչներից, կերակրել զինվորներին, խել գյուղացիներից պարեն և անասնակեր, զենքի փոխադրության համար էկզեկուցիայի ենթարկել շինականների սայերը, լծկանները, գրաստները: «Եվ ահա, նկատի ունենալով հենց այդ բոլորը, մեր կառավարությունը հանձնարարում է իր պատգամավորներին՝ որքան կարելի է արագորեն ուղևորվել Զանգեզուր և բանակցությունների միջոցով վերջ տալ ռազմական գործողություններին»⁴:

Պատգամավորությունը լրիվ կազմով Երևանից դուրս է գալիս մայիսի 1-ին և մայիսի 3-ին հասնում մերձակատային Հերիեր գյուղը: Նույն օրը Երևանի մտավորականության երեք ներկայացուցիչները այստեղից ուղևորվում են տասը վերստ հեռավորության վրա ընկած Գնդեվազ գյուղը, ուր գտնվում էր Վայոց ձորի գավառապետ և տեղի դաշնակցական գործառնախնայ հրամանատար Յապոնի շտաբը: Այդ նույն օրը մտավորականության պատվիրակները հասնում են Գնդեվազ, իսկ Հայաստանի կառավարության պատվիրակները՝ Ա. Կարինյանը և Վ. Մելնիկովը, մնում են Հերիերում:

Մայիսի 3-ին Գ. Անանունը Հերիեր Ա. Կարինյանին է ուղարկում հետևյալ երկտողը.

¹ «Չոմուկ» (Թավրիզ), 1921, 8 մայիսի: ՀՀ Կոմկոմ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 61, ր. 20:

² ՀՀ Կոմկոմ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 61, ր. 52:

³ «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 23 հունիսի:

«Սիրելի Արտաշես.

Հասանք Գնդեվազ: Մեր նպատակների մասին հաղորդված է Կենտրոնական կառավարությանը (Գորխիսի - Ա.Ս.): Սպասում ենք պատասխանի, որի մասին կհաղորդենք ձեզ»¹:

Հերիերում Ա. Կարինյանը և Վ. Մելնիկովը սպասում են երկու օր, բայց լուր չստանալով՝ պաշտոնական դիմում են ուղարկում Գնդեվազ՝ Յապոնին.

«Չանգեզուրի կառավարության և զորահրամանատարության.

Հայաստանի Հեղկոմը և կարմիր զորաքանակի հրամանատարությունը հանձնարարել են մեզ սկսել հաշտության բանակցություններ Չանգեզուրում գոյություն ունեցող կառավարության հետ՝ զինվորական գործողությունների դադարեցման համար: Խնդրում ենք տեսակցության տեղի և ժամանակի մասին հաղորդել Հերիեր:

Ա. Կարինյան

Վ. Մելնիկով

Հերիեր գյուղ 1921թ. մայիսի 5»²:

Այս գրությանը նույն օրը տրվում է հետևյալ պատասխանը.

«Ա. Կարինյանին և Վ. Մելնիկովին.

Ձեր առ 5 մայիսի 1921թ. թիվ 1 գրությունը ստացա և նույնությամբ հաղորդեցի կառավարության և հրամանատարության: Պատասխանը ստանալուն պես կհաղորդեմ ձեզ:

Յապոն

5 մայիսի 1921թ.

Գնդեվազ»³:

Այդ պաշտոնական նամակից հետո Ա. Կարինյանը Գ. Անանունից ստանում է այս երկտողը.

«Սիրելի Արտաշես.

Կենտրոնական կառավարությունից ստացանք տեղեկություն, որ մեզ՝ պատգամավորներին, պիտի լսեն Գնդեվազում: Սպասում ենք ներկայացուցչի գալստյան:

Ըն Դավիթ»⁴:

Գ. Անանունի երկտողին ի պատասխան՝ Կարինյանը Գնդեվազ է ուղարկում հետևյալ գրությունը.

«Սիրելի Դավիթ.

¹ ՀՀ Կ.ՊԿԹԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 61, ք. 36.

² Նույն տեղում, ք. 20-ի շքերես:

³ Նույն տեղում, ք. 39.

⁴ Նույն տեղում, ք. 42.

Ըն նամակը ստացա: Այսօր մի տղայի հետ քեզ նամակ դրկեցի: Խնդիրը նրանումն է, որ շատ են ուշացնում: Երե կարող ես տեղեկացրու նրանց, որ շուտ գան: Հույս ունեմ, որ վաղը տեղեկություն կստացվի: Երևանից մեզ շտապեցնում են: Ավելի լավ է շուտ որոշել խնդիրները: Երե կարող ես՝ ուղարկիր Չանգեզուրում լույս տեսած հրատարակությունները: Ավելի լավ կլիներ, որ նրանք իրենց ներկայացուցչին մանդատ տային, որպեսզի հենց Գնդեվազում սկսենք կանոնավոր բանակցությունները:

Բարևներ, Արտաշես:

1921թ. մայիսի 5

Հերիեր գյուղ»¹:

Քիչ հետո, նույն օրը, Ա. Կարինյանը Անանունից ստանում է իր այդ գրության պատասխանը.

«Գնդեվազ, մայիսի 5:

Արդեն առավոտյան հատուկ սուրհանդակի միջոցով հայտնել էի քեզ, որ կենտրոնական կառավարությունից ստացել ենք պատասխան, քե մեզ պիտի լսեն Գնդեվազում: Մենք սպասում ենք, որ կգա կառավարության պատասխանատու ներկայացուցիչը և նրան մանրամասն իրազեկ կդարձնենք մեր առաքելության մասին:

Այստեղ գրականություն չկա, քեև Գորխում քեթք լույս է տեսնում: Ողջ եղիր ու համբերությամբ սպասիր: Մեր ողջույնները հաղորդիր Մելնիկովին:

Ըն Դավիթ»²:

Պատվիրակության՝ Հերիերում մնացած անդամներին թվում էր, քե այդ բոլորից հետո շուտով Գորխից պատասխան կգա Գնդեվազում բանակցություններ սկսելու մասին և իրենք կմեկնեն այնտեղ: Բայց դա տեղի չունեցավ:

Ուստի Ա. Կարինյանը ստիպված նամակ է գրում նաև Հայաստանի Հանրապետության կառավարության անդամ Համբարձում Տերտերյանին՝ ցանկություն հայտնելով, որ նա այդ նամակը ցույց տա նաև վարչապետ Սիմոն Վրացյանին: Կարինյանը լրջախոսության կոչ էր անում նրանց՝ ասելով, որ տվյալ պայմաններում հայ ժողովրդի համար ամենակարևորը խաղաղությունն է, որի պայմաններում միայն նա և նրա սոցիալիստական պետությունը ի վիճակի կլինեն ուժ հավաքել և ուրի կանգնել: «Այսուհետև, - նշում էր նա, - ամբողջ պատասխանատվությունն ընկնում է Չանգեզուրի կառավարության վրա, որն իր ապստամբությամբ ոչ միայն բուլացնում է միակ օրինավոր, անկախ

¹ ՀՀ Կ.ՊԿԹԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 61, ք. 43:

² Նույն տեղում, ք. 40.

Խորհրդային Հայաստանի ուժը, այն նորանոր վնասներ է հասցնում առանց այն էլ վիրավոր ժողովրդին»¹:

Վերջապես մայիսի 6-ին Գնդեվազ եկան Գորիսի կառավարության ներկայացուցիչները: Հաջորդ օրն այդ մասին Անանունը հայտնում է Կարինյանին.

«Գնդեվազ, 7 մայիսի 1921թ.

Սիրելի Արտաշես.

Երեկ, երեկոյան, Գնդեվազ եկան կառավարության ներկայացուցիչները: Չեկուցեցինք մեր առաքելության նպատակների մասին: Կառավարության ներկայացուցիչները այսօր վերադառնում են գեկուցանելու կառավարության, որից հետո կգան պաշտոնական ներկայացուցիչները: Պետք է աչքի առաջ ունենայ, որ ֆիզիկական հնարավորություն չկա արագորեն կապ հաստատելու: Պաշտոնական ներկայացուցիչները կարող են Գնդեվազ գալ 3-4 օրից հետո: Ողջ եղիր: Մեր ողջույնները Մելնիկովին:

Ըն Դավիթ»²:

Այս նամակը Գ. Անանունը գրել էր այն բանից հետո, երբ ինքը և իր մյուս երկու ընկերները զանգեզուրյան կողմին նորից առաջարկել էին փութացնել բանակցությունները: Գնդեվազը Գորիսի հետ կապված էր հեռախոսով, ուստի նրանք կարծում էին, որ հեռախոսի միջոցով հնարավոր կլինի արագացնել երկու կողմերի պատվիրակների հանդիպումը: Նրանց վրա տարօրինակ տպավորություն էր քողել այն, որ Գորիսից Գնդեվազ էին եկել «ոչ պաշտոնական» մի քանի ներկայացուցիչներ և, առանց իրենց հետ խորհրդակցելու, անակնկալ կերպով վերադարձել էին: Այդ մասին Գ. Անանունը հաղորդում է Հերիեր Ա. Կարինյանին: Վերջինս տարակուսել էր, թե ինչու իրեն գրած նամակում Անանունը Չանգեզուրի իշխանությունը կոչել էր «Կառավարություն», իսկ դրանից առաջ մայիսի 5-ին գրած նամակում «Կենտրոնական կառավարություն»: Արդյո՞ք «Կենտրոնական կառավարությունը» Փրկության կոմիտեն է, իսկ «Կառավարությունը» Չանգեզուրի իշխանությունը, և եթե այդ ապա ու՞մ հետ է գործ ունենալու Երևանից եկած պատգամավորությունը: Չնայած այս անորոշությանը, այնուամենայնիվ, Ա. Կարինյանը մայիսի 7-ին նամակ է ուղարկում Գ. Անանունին և հայտնում, որ ինքը և Վ. Մելնիկովը գանկանում են ուղևորվել Գնդեվազ և հանդիպել Գորիսից եկած որևէ, թեկուզ «ոչ պաշտոնական» ներկայացուցչի հետ³:

Եվ այսպես, հինգերորդ օրն էր, ինչ Կարինյանն ու Մելնիկովը

Հերիերում նստած Գորիսից սպասում էին պաշտոնական պատասխանի, բայց պատասխանն այդպես էլ չէր գալիս: Նրանք ստիպված մայիսի 7-ին հետևյալ նամակն են ուղարկում Գնդեվազ, Յապոնին՝ Գորիս հաղորդելու համար.

«Չանգեզուրի կառավարությանը և բանակի հրամանատարությանը.

Ս.ք. մայիսի 5-ի մեր առաջարկը մինչև այժմ մնացել է առանց պատասխանի: Այս նկատառումով տպավորություն է ստեղծվում, թե Չանգեզուրում գոյություն ունեցող կառավարությունը հակված չէ խաղաղ բանակցությունների ուղիով դադարեցնել ռազմական գործողությունները: Ուստի կրկին դիմում ենք Ձեզ նույն առաջարկով, շտապ հաղորդեցեք մեզ խաղաղ բանակցությունների համար պատվիրակությունների հանդիպման ժամկետի մասին»⁴:

Մինչ Ա. Կարինյանը և Վ. Մելնիկովը պատրաստվում էին Հերիերից մեկնել Գնդեվազ, այնուտեղից ստացվեց Գ. Անանունի երկտողը.

«Գնդեվազ, 8 մայիսի

Սիրելի Արտաշես.

Կառավարության ներկայացուցիչները, որոնց գեկուցում տվինք, անմիջապես վերադարձան, որ շտապեցնեն պաշտոնական ներկայացուցիչների գալուստը: Մենք էլ էինք փութացնում: Հավանորեն մի րեք օր էլ պիտի սպասենք նրանց գալուստին: Եթե ձեզ մոտ թեյ ու չամիչ կա՝ բաժին հանեցեք մեզ, նույնպես ծխախոտ: Ողջ եղեք:

Դավիթ»⁵:

Նույն օրը հետևյալ հերթական նամակն է ստացվում նաև Յապոնից.

«Ա. Կարինյանին և Վ. Մելնիկովին.

«Ձեր մայիսի 7-ի նամակի բովանդակությունը նույնությամբ հաղորդված է կառավարության և հրամանատարության շտապ կարգով: Հետևանքի մասին ձեզ կհաղորդվի նույնպես շտապ կարգով:

8 մայիսի 1921թ.

Գյուլ Գնդեվազ»⁶:

Երբ Հերիերում Ա. Կարինյանը ստանում է Գ. Անանունի մայիսի 8-ի նամակը, նա, իր ասելով, նորից համոզվում է, որ Չանգեզուրի իշխանությունը խուսափում է պարզ պատասխան տալուց: «Այդն չափազանց ակնհայտ է այն, - շեշտում էր Կարինյանը, - որ «Կառավարության ներկայացուցիչների» վերադարձը, իբր թե «գեկուցման համար» կատարվում է ձգձգման

¹ ՀՀ Կ.ՊԿ.ՊԼ. ֆ. 114, ց. 2, գ. 70, ք. 25:

² Նույն տեղում, ֆ. 113, ց. 3, գ. 61, ք. 38:

³ «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 23 հունիսի:

⁴ ՀՀ Կ.ՊԿ.ՊԼ. ֆ. 113, ց. 3, գ. 61, ք. 46:

⁵ Նույն տեղում, ք. 37:

⁶ Նույն տեղում, ք. 45:

նպատակով: Ահա թե ինչու Գ. Անանունի նամակը ստանալուց հետո, նա Վ. Մելնիկովի հետ մայիսի 8-ին հեռանում է Հերիերից և վերադառնում Մալիշկա գյուղ: Ըստ երևույթին, Գարալազյազում գտնվող զանգեզուրյան հետախույզները, տեղեկանալով այդ մասին, շտապ հայտնում են Գնդեվազում գտնվող Յապոնին, իսկ սա հեռախոսով հաղորդում է Գոբիս: Այստեղ, հավանաբար, խորհրդակցելով, կառավարությունն այն հետևությանն է հանգում, որ Խորհրդային Հայաստանի պատգամավորության վերադարձը Երևան կարող է ունենալ անկանխատեսելի հետևանքներ. պատասխան տալը կամ չտալը դառնում է հրամայական անհրաժեշտություն:

Անգամ ևս մի օր, և մայիսի 9-ին Հերիերում Յապոնից ստացվեց հետևյալ գրությունը.

«Պ.Պ. Արտ. Կարինյանին և Վ.Մելնիկովին.

Այս բոլորիս ստացա կառավարությունից հրահանգ, որ բանակցությունների վայր է նշանակված Գալաջուղ գյուղը, որտեղ և Գոբ տեղումս եղած պատգամավորների հետ պետք է բարեհաճեք մեկնել: Չեզ Գնդեվազ բերելու համար վաղը՝ ամսիս 10-ին, ուղիղ ժ.12-ին մեր և Չեր առաջավոր դիրքերի մեջ եղած տարածության վրա կլինի մեր մարդը, որը կողեցի Չեզ Գնդեվազ:

ժ.18-ին

9 մայիսի 1921

Գնդեվազ»:

Այս Յապոնը գրության վերջում ավելացրել էր.

«Հ.Գ.- Չեզ համար սահմանի վրա պատրաստ կլինի երկու ձի, այնպես որ, Չեր մոտ եղած ձիերը սահմանից կարող եք ետ ուղարկել:

Նույն»¹:

Մինչ այդ, Կարինյանը և Մելնիկովը այդ ամենի մասին Մալիշկա գյուղից Նորաշենի հեռագրատան միջոցով մայիսի 9-ի կեսօրին զեկուցում են Երևան՝ Պ.Մակինցյանին ու գործերի երևանյան խմբավորման հրամանատար Վելիկանովին² և իսկույն ևս մեկնում են Հերիեր՝ Գնդեվազ գնալու համար, որտեղ և պետք է որոշվեր, թե ո՞ր գյուղը կարող է բանակցությունների համար ավելի հարմար լինել:

Նույն ժամերին ՀՄԽՀ արտգործժողկոմի տեղակալ Ա.Մուսվաթը Մոսկվա, Սահակ Տեր-Գաբրիելյանին հաղորդում է, որ «Զանգեզուրի ներկայացուցիչները եկել են Գարալազյա խաղաղ բանակցությունների: Սպասում ենք զանգեզուրյան կառավարության վերջնական պատասխանին»³:

Մայիսի 10-ին Կարինյանը և Մելնիկովը Հերիերից հետևյալ տեքստն են ուղարկում Նորաշեն, որտեղից հեռագրով հաղորդում են Երևան՝ Հեղկոմի նախագահ Ս. Կասյանին, պատճենը՝ երևանյան խմբավորման հրամանատար Վելիկանովին:

«Այսօր, մայիսի 10-ին (այսպես է արխիվային փաստաթուղթում, պետք է լիներ մայիսի 9-ին - Ա.Ս.), Յապոնի միջոցով ստացել ենք Զանգեզուրի կառավարության հրավերը: Հանդիպման տեղը նրանց կողմից նշանակված է Գալաջուղ: Հիմա մենք մեկնում ենք Գնդեվազ: Համառոտն կպնդենք փոխելու բանակցությունների տեղը՝ տեխնիկական և Երևանի հետ կապ չունենալու նկատառումներով»:

Հայաստանի կառավարության պատվիրակության քայերին ակնդետ հետևում էին ոչ միայն Երևանից, այլև Բաքվից: 11-րդ բանակի հրամանատարությունը մեծապես շահագրգռված էր, որպեսզի որքան հնարավոր է շուտ խաղաղությամբ ավարտվի զանգեզուրյան կնճիռը, որպեսզի կարմիր բանակի զորամասերը ստիպված չլինեն նորից արյունահեղ կռիվների մեջ մտնելու:

Ուստի նույն օրը Կարինյանը և Մելնիկովը նույն բովանդակությամբ և նույն գծով հեռագիր են ուղարկում Բաքու՝ Աղրբեջանում Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչ Արաբեկյանին⁴:

Անսպասելի և անհասկանալի էր այն, որ բանակցությունների վայր, հակառակ Գ. Անանունի նախորդ գրության, Գոբիսի կառավարությունն առաջարկել էր ոչ թե Գնդեվազը կամ մի որևէ ուրիշ գյուղ Գարալազյազում, այլ ռազմաճակատից հեռու Գալաջուղ գյուղը: Բայց Կարինյանը և Մելնիկովը չեն ուզում նոր ձգձգումների առիթ տալ և որոշում են անհապաղ ուղևորվել Գնդեվազ և այնտեղ արդեն քննարկել, թե ո՞ր գյուղը կարող է բանակցությունների համար ավելի հարմար լինել:

Մայիսի 10-ին Ա. Կարինյանը և Վ. Մելնիկովը ուղևորվում են Մալիշկայից և նույն օրը երեկոյան ժամը 8.30-ին հասնում Գնդեվազ: Այստեղ են լինում պատգամավորության կազմի մեջ մտնող հայ հասարակության ներկայացուցիչները (Գ. Անանուն, Արտ. Հ. Մելիքյան) և Գարալազյազի գավառապետ Յապոնը:

Գնդեվազ գյուղում երևանյան պատգամավորությունը, որն արդեն լրիվ կազմով էր, հայտարարում է, որ Գալաջուղ գյուղը չափազանց հեռու է ռազմաճակատից և այնքան էլ հարմար չէ բանակցություններ վարելու համար: Նրանց, սակայն, տեղեկացվում է, որ Զանգեզուրի իշխանության կողմից միմիայն

¹ ՀՀ Կոմկոմ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 61, ք. 41:

² Նույն տեղում, ֆ. 114, ց. 2, գ. 70, ք. 5, 6, 7:

³ Նույն տեղում, ց. 1, գ. 9, ք. 48-ի շրջերես:

⁴ ՀՀ Կոմկոմ, ֆ. 113, ց. 2, գ. 70, ք. 1, տե՛ս՝ նաև «Թոմոսիտո», 1921, 13 մայիս:

⁵ Նույն տեղում, ֆ. 114, ց. 2, գ. 70, ք. 1:

այդ գյուղն է հարմար դիտվել: Գա նշանակում էր, որ որևէ առարկության դեպքում կարող էին նորից ձգձգվել բանակցությունները: Մյուս կողմից, Խորհրդային Հայաստանի պատվիրակները ցանկանում էին ապացուցել, որ բանակցությունների տեղի հարցում համաձայնվելով Գորիսի հետ՝ Խորհրդային իշխանությունը մեկ անգամ ևս ցուցադրում է, որ իրապես նա կողմնակից է վիճելի խնդրի արագընթաց լուծմանը և ընդհանրապես ջատագով է խաղաղության: Գրանից հետո Յապոնը հայտնում է, որ «Կառավարության ներկայացուցիչներն արդեն հասել են Ղալաջուղ և այդտեղ սպասում են ձեր դեղեգացիային»: Ա. Կարինյանը և Վ. Մելնիկովը մտածում էին Ղալաջուղ մեկնել հաջորդ օրվա առավոտյան, բայց Յապոնը պատգամավորությանն առաջարկում է լրիվ կազմով հենց գիշերը դուրս գալ Գնդեվազից և ուղևորվել այնտեղ: Երբ Ա. Կարինյանը տարակուսանքով հարցնում է, թե որքանով է հարմար ճանապարհի ընկնել գիշերով, Յապոնը պատասխանում է, որ անհանգստանալու հարկ չկա, բանի որ Գնդեվազից մինչև Ղալաջուղ ճանապարհն այնքան էլ երկար չէ, բացի այդ արդեն Ղալաջուղ հասած պատվիրակությանը սպասեցնել տալը հարմար չէ: Գիշերային երկար ճանապարհ կտրելը, այն էլ դեռ ձյունապատ սարերով, հայ մտավորականության ներկայացուցիչները հարմար չէին համարում: Գիշերվա ժամը 10.30-ին Ա. Կարինյանը և Վ. Մելնիկովը մեկնում են Միսիան, իսկ պատվիրակության մյուս երեք անդամները՝ Անանուրը, Ադոն և Մելիքյանը Գնդեվազից վերադառնում են Երևան¹:

Շուտով Ա. Կարինյանին և Վ. Մելնիկովին պարզ է դառնում, որ ուղեկցող զինվորներն իրենց տանում են ճանապարհից բավականին հեռու ընկած գարտուղի շավիղներով, որպեսզի չտեսնեն Չանգեզուրի գորամասերի ռազմաճակատային դասավորումները:

Մայիսի 11-ի վաղ առավոտյան՝ ժամը 7.30-ին, Ա. Կարինյանը և Վ. Մելնիկովը հասնում են Ղալաջուղ, որը բարձր լեռներով շրջապատված, աշխարհից կտրված գյուղ էր՝ մի խոր ձորի մեջ, Որոտան (Բազարչայ) գետի ափին: Գյուղում ապրում էին ընդամենը 75-80 տուն բնակիչներ²:

Տեղ հասնելուն պես երկու պատգամավորներին գյուղի պարեւոր հատկացնում է մի տուն, որի բակում տեղավորվում են մի քանի զինվորներ՝ «դեղեգացիայի պաշտպանության համար», բայց

¹ ՀՀ ԿԿԿԿԿԿ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 70, ք. 1:

² Միսիանի Ղալաջուղ գյուղն այն գյուղային շրջան էր, որի բնակիչները 30-ական թվաքանակով վերաբնակություն են հաստատել շրջանի ուրիշ գյուղերում: (ՀՀ ՀԿԿԿԿԿԿ, ֆ. 4033, ց. 4, գ. 73, ք. 71):

իրականում նրանց հանձնարարված էր բակից դուրս չբողնել պատվիրակներին և միաժամանակ թշել այն միամիտ գյուղացիներին, որոնք ցանկանում էին բակ մտնել: Պարզ էր, որ պատգամավորությունը Չանգեզուրի իշխանության հրահանգով ենթարկվում էր մեկուսացման: Այդպիսի պայմաններում պատվիրակները ստիպված են լինում հինգ օր մնալ Ղալաջուղում:

Մայիսի 11-ի վաղ առավոտյան Ղալաջուղ հասած պատգամավորների համար միանգամայն անսպասելի էր, որ Չանգեզուրի իշխանության կողմից դեռևս ոչ ոք չէր եկել, թեև Գնդեվազում Յապոնը հայտնել էր, թե Գորիսի պատվիրակներն արդեն Ղալաջուղում սպասում են իրենց: ՌԽտի նրանք գյուղի պարեւորին հայտնում են, որ իրենք միայն մեկ օր կարող են սպասել և երե հաջորդ օրը Չանգեզուրի իշխանության ներկայացուցիչները չգան, ապա իրենք ստիպված կլինեն հեռանալ:

Վերջապես, մայիսի 11-ի երեկոյան, պատգամավորությանը հայտնում են, որ Չանգեզուրի իշխանության ներկայացուցիչներն արդեն եկել են և, որ մյուս օրը վաղ առավոտյան կեկսվեն բանակցությունները:

Բանակցությունների ընթացքն արագազվեց Ալեքսանդր Մյասնիկյանի՝ Հայաստան գալուց հետո:

Հայաստանում Խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո նորաստեղծ հանրապետությունը մեծապես կարիք ուներ կուսակցական և պետական փորձված գործիչների: Բազմաթիվ հայեր պատասխանատու պաշտոններ էին զբաղեցնում Ռուսաստանում, ինչպես նաև՝ Խորհրդայնագված Ադրբեջանում և Խորհրդային Վրաստանում:

Դեռևս 1920թ. դեկտեմբերի սկզբին, այսինքն՝ Հայաստանում Խորհրդային կարգերի հաստատումից անմիջապես հետո, Ռ. Կ(ր) Կենտկոմի որոշմամբ ամբողջ Խորհրդային Ռուսաստանում հայ կոմունիստների գորահավաք էր հայտարարվել Խորհրդային Հայաստան ողարկելու համար: «Կոմունիստ» («Երևան») թերթը հաղորդում էր. «Ինչպիսի Խորհրդային Հայաստան են մեկնում բոլոր պատասխանատու աշխատողները: Գալիս են ընկ. Մյասնիկյանը (Ա. Մարտունի), Լուկաշինը (Մարգիս Սրապիոնյան), Կարինյանը, Նազարեթյանը, Մակինցյանը, Բորյանը և ուրիշներ: Ռուստովից արդեն ուղևորվել են 24 ընկերներ»³:

Ցուցակագրված հայ կոմունիստների մեծ մասի Հայաստան գալը ժամանակավորապես հետաձգվել էր մի շարք պատճառներով ու առաջին հերթին՝ 1921թ. Փետրվարյան ապստամբության հետևանքով: Բայց նույնիսկ ապստամբության օրերին շարունակվում էր կոմունիստների ցուցակագրումը՝ ապստամբության ընթացքում և այն ճնշելուց հետո նրանց անմիջապես Հայաստան ուղարկելու համար:

³ «Կոմունիստ» (Երևան), 1920, 12 դեկտեմբերի:

Այսպես, 1921 թ. մարտի 15-ին Ասրանագ Մռավյանը Գիլիջանից հեռագիր է տալիս Թիֆլիս, ՌԿ(Բ)Կ Կենտրոնի Կավբյուրոյին և Վրաստանի Կոմկուսի Կենտրոնին՝ հետևյալ բովանդակությամբ. «Հաշվի առնելով փորձված և պատասխանատու աշխատողների կարիքը, Հայաստանի Կոմկուսի Կենտրոնը խնդրում է Վրաստանում հայտարարել կոմունիստ հայերի մոբիլիզացիա և անմիջապես ուղարկել Գիլիջան քաղաք՝ Հայաստանի Կոմկուսի Կենտրոնի բյուրոյի տրամադրության տակ: Արդյունքների մասին խնդրում ենք հաղորդել հեռագրով»¹:

Հաջորդ օրն իսկ Թիֆլիսում ընդունվում է հետևյալ որոշումը.

«Վրաստանի հայ կոմունիստների մոբիլիզացիայի մասին.

Հայաստանի Կոմկուսի Ժամանակավոր Կենտրոնի որոշման համապատասխան, ՌԿ(Բ)Կ Կենտրոնի Կավբյուրոն սույնով հայտարարում է Վրաստանի բոլոր հայ կոմունիստների մոբիլիզացիա: Բոլոր ընկերներին, առանց բացառության, առաջարկվում է սույնի հրապարակման օրից երկօրյա ժամկետում գրանցվել ՄԽՀ Հայաստանի միսիայի հաշվառման - բաշխիչ բաժնում (Գոլավինսկի պողոտա քիվ 8):

ՌԿ(Բ)Կ Կենտրոնի Կավբյուրոյի նախագահության անդամներ՝ Օրջոնիկիձե, Օրախելաշվիլի, Նազարբյան

Վրաստանի Կոմկուսի Կենտրոնի քարտուղար՝ Գ. Դումբաձե
Հայաստանի Կոմկուսի Կենտրոնի ներկայացուցիչ՝ Լազրյան»²:

Սույն որոշման քաղվածքը տպագրվեց «Պրավդա Գրուզիա» քերթում³:

Եվ ահա այժմ վերահաստատվել էր խորհրդային իշխանությունը Հայաստանում, կոմունիստական կուսակցության ղեկավար մարմինների որոշումներով Ռուսաստանից, Վրաստանից, Ադրբեջանից հանրապետություն ժամանեցին մեծ թվով կոմունիստներ՝ կուսակցական, պետական, զինվորական, հասարակական գործիչներ:

Նորաստեղծ հանրապետություն եկած բուլշևիկ գործիչներից շատերն առաջին անգամ էին լինում Հայաստանում: «Հայրենիք» ամսագրում Վահան Մինախոյանը գրում էր, թե Հայաստան եկածները «տարրական ծանոթություն չունեին երկրի մասին»⁴: Այդ պնդումը ճիշտ էր մասնակիորեն. նրանց մի մասն էր միայն, որ չէր եղել նախնիների հայրենիքում, այնուհետև՝ երկրին ծանոթ չլինելը փոխհատուցվում էր այդ գործիչների բուռն ցանկությամբ՝ ուժերի լարումով ուղքի կանգնեցնել երկիրը⁵:

¹ «Պրավդա Գրուզիա», 17 մարտ 1921.

² Այբուբեն, ք. 85, գ. 67, ս. 18, բ. 1, 2.

³ «Պրավդա Գրուզիա», 17 մարտ 1921.

⁴ Կ. Մինախոյան, «Արարածք», «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, քիվ 7, էջ 88.

⁵ Սույն տեղում:

1921 թ. մարտի 21-ին ՌԿ(Բ)Կ Կենտրոնը որոշել էր Հայաստան աշխատանքի ուղարկել կոմունիստական կուսակցության և խորհրդային պետության ականավոր գործիչ Ալեքսանդր Մյասնիկյանին: Կենտրոնի կազմբյուրոյի որոշմամբ այն ժամանակվա ամենախոշոր բուլշևիկյան հայ գործիչը նշանակվեց Հայկեղ կոմի նախագահ և մտցվեց Հայաստանի կոմկուսի կենտրոնի, նրա բյուրոյի և ՌԿ(Բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի կազմի մեջ:

Կովկաս մեկնելուց առաջ Ալ. Մյասնիկյանը հանդիպում է Լենինի հետ և նրանից ստանում կարևոր ցուցումներ: Մյասնիկյանը Լենինին խնդրում է իր մտքերը շարադրել գրավոր՝ որպես երկրամասի կոմունիստներին ուղղված ցուցումներ: 1921 թ. ապրիլի 14-ին Լենինը գրում է «Ադրբեջանի, Վրաստանի, Հայաստանի, Դաղստանի լեռնականների հանրապետության կոմունիստ ընկերներին» դիրեկտիվ-նամակը և հանձնում Մյասնիկյանին: Նամակում շարադրված էր անդրկովկասյան նորաստեղծ խորհրդային հանրապետություններում նոր կարգերի ամրապնդման և սոցիալիստական շինարարության ծավալման ուղղությամբ երկրամասի կոմունիստների որոշակի խնդիրները: Անդրադառնալով Կովկասում սոցիալիզմին անցնելու յուրահատկությանը հարցերին՝ Լենինը գրում էր. «Ավելի դանդաղ, ավելի զգույշ, ավելի սխտեմատիկ անցում դեպի սոցիալիզմ, - ահա թե ինչն է հնարավոր ու անհրաժեշտ Կովկասի հանրապետությունների համար՝ ի տարբերություն ՌՍՖՍՀ-ի: Ահա թե ինչն է հարկավոր հասկանալ ու կարողանալ իրականացնել, ի տարբերություն մեր տակտիկայի»:

Հասնելով Թիֆլիս՝ մայիսի 2-ին Մյասնիկյանը ՌԿ(Բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի նիստում հաղորդում է Լենինի նամակի մասին:

1921 թ. մայիսի 4-ին ժամանելով Երևան՝ Ալ. Մյասնիկյանն անմիջապես անցնում է Հայաստանի Հեղկոմի նախագահի պարտականությունների կատարմանը: Նա մի քանի օրում հանգամանորեն ծանոթանում է հանրապետության ներքին կյանքին, խորամուխ լինում այն պատճառների մեջ, որոնք նորաստեղծ հանրապետությունում ծնունդ տվեցին արյունահեղ քաղաքացիական պատերազմի: Նրան շատ էր մտահոգում ոչ միայն հանրապետության տնտեսական ծանր վիճակը, այլև արտաքին քաղաքական դրությունը: Զնայած այն քանին, որ Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարության հարկադրանքով քեմալական բարբարոսները հեռացել էին Ալեքսանդրապոլ քաղաքից և Շիրակի գավառից, Թուրքիայի հետ հարաբերությունները շարունակում էին մնալ լարված:

Այդ օրերին Հայաստանի մամուլում հրապարակվեց Լենինի

¹ Կ. Լենին, ԽՍՀ, հ. 43, էջ 238-240.

1921թ. ապրիլի 14-ի նամակը, որ Մյասնիկյանն էր իր հետ բերել (ուվկաս: Հանրապետության նախագահը անհրաժեշտ համարեց նամակի ոգով, նրանում առաջ քաշված խնդիրների լույսի ներքո, կուսակցական, խորհրդային, տնտեսական լայն ակտիվի հետ միասին բննարկել հայ ժողովրդին հուզող կենսական հարցերը:

1921թ. մայիսի 9-ին հրավիրվեց Երևանի կուսակցական կազմակերպության և Հայաստանի արհեստակցական միությունների միացյալ ժողով, որտեղ հանրապետության նոր ղեկավարը հանդես եկավ իր առաջին ծրագրային ճառով, որը տեղ ոչ ավելի, քան 20 րոպե: Բայց այդ համառոտ ելույթում նա շարադրեց հանրապետության առջև կանգնած անասելի բարդ խնդիրների լուծման մի ամբողջ ծրագիր:

Անդրադառնալով Հայաստանում ստեղծված ահավոր կացությանը Ալեքսանդր Մյասնիկյանը շեշտում էր. «Դուք տեսնում եք, որ դրությունը անմխիթար է: Մա ամենադաժան, ամենադժբախտ երկիրն է Անդրկովկասում: Դեռ այս երկրի փողոցներում, դաշտերում, հիշեք Ալեքսանդրապոլը, ցրված են դիակներ: Քաղցր ահագին է: Պետք է կռվել քաղցի դեմ»¹:

Մյասնիկյանը կոչ արեց ահավոր փլուզումից ելք գտնել՝ հույսը դնելով սեփական ուժերի վրա, առավելագույնս օգտագործելով ներքին հնարավորությունները: Ըստ որում, նա այն կարծիքին էր, որ Հայաստանի վերածնության գործը բոլոր բնակիչների պարտքն է՝ անկախ նրանց սոցիալական վիճակից և դասակարգային դրությունից: «Մենք կարծում ենք, - ասում էր նա, - որ ժողովրդի բոլոր շերտերը (ընդգծումը մերն է - Ա.Ս.) մեզ օգնության կգան»:
Մերժելով նեղմիտ մոլեռանդությունը նա լայնախոհաբար կոչ էր անում հայրենաշեն աշխատանքի մեջ ներգրավել բոլորին: Ավելին, Մյասնիկյանը գտնում էր, որ Հայաստանի վերածնության գործի մեջ պետք է ներգրավել նաև արտասահմանյան կապիտալը: Եվ նա հիշատակում էր իր վերջին գրույցը Լենինի հետ, որի ընթացքում նա ասել էր. «Տնտեսությունը պիտի վերականգնեք ներքին ուժերով: Կարմիր բանակը ձեզ միշտ կօգնի, Ռուսաստանը քաղաքական օգնություն կտա: Բայց ձեր երկրում տնտեսական հարստություններ ունեք: Դուք չե՞ք կարող այն սեփական ուժերով օգտագործել: Դիմեցեք արտասահմանին, կոնցեսիաներ տվեք: Այդ բանը բույլ է տալիս իմ մարքսիստական խիղճը»²:

Իր ծրագրային ճառում Մյասնիկյանը դատապարտում էր աշխատավոր գյուղացիության և մտավորականության նկատմամբ Հայաստանում խորհրդային իշխանության՝ առաջին ամիսներին բույլ տված կոպիտ սխալներն ու անօրինականությունները:

Քննադատելով Հայաստանի կոմկուսի և Հայկեդկոմի ճախ հեղափոխական արտահայտություններով առաջնորդվող ղեկավար գործիչներին, որոնք անտեղի ու անարդար մեղադրանք էին առաջադրում Հայաստանի գյուղացիությանը, քե նա «ամբողջովին վարակված է դաշնակիզմով», Մյասնիկյանը շեշտում էր, որ Հայաստանի գյուղացիությունը աղքատ է, բանվորությունը՝ սակավաթիվ, մտավորականությունն իր բնույթով դեմոկրատական է և բազմաթիվ թելերով կապված է աշխատավոր դասակարգերի հետ:

Այ. Մյասնիկյանը քաղաքացիական պատերազմը ժողովրդի համար համարում էր կործանարար և գտնում, որ այն անխուսափելի չէր Հայաստանում, և ընդհանրապես պարտադիր չէ, որ Հայաստանը նույնպես անցնի քաղաքական այն բոլոր անցուղարձերի փուլերը, ինչպիսի փուլերով անցել է Խորհրդային Ռուսաստանը: «Չպետք է անցնել անպատճառ Ռուսաստանի տասնյա քաղաքացիական կռվի շղթան, - շեշտում էր նա, - հարկավոր չէ, որ հայ աշխատավորությունը անպատճառ տեսնի քաղաքացիական կռվի այն բոլոր սարսափները, ինչ որ վիճակվեց ռուս մոժիկին»³: Նկատի ունենալով Ադրբեյջանը և Վրաստանը նա հիշեցնում էր, որ «մեր հարևաններն անմիջապես, առանց ծանր քաղաքացիական կռվի անցան շինարար աշխատանքի»⁴: Նույնը պետք է արվեր նաև Հայաստանում: «Եվ դա լավ է, - ասում էր Մյասնիկյանը, - չէ՞ որ վերջիվերջո ի՞նչ է կոմունիզմը աշխատավորության համար, գյուղացու համար դա գյուղացիությունն է՝ առանց շահագործման, կուշտ կյանք է բանվորի համար և այլն»⁵: Այդ, Հայաստանում ռազմական կոմունիզմի քաղաքականության գյուղացիության և մտավորականության նկատմամբ բռնություններ կիրառելու ոչ մի անհրաժեշտություն չկար:

Ելնելով «Ադրբեյջանի, Վրաստանի, Հայաստանի, Դաղստանի լեռնականների հանրապետության կոմունիստ ընկերներին» Լենինի՝ 1921թ. ապրիլի 14-ի նամակի ցուցումներից, մասնավորապես այն խորհրդից, որ անհրաժեշտ է «մանր բուրժուազիայի, մտավորականության և մասնավոր գյուղացիության նկատմամբ» վարել նոր, համբերատար քաղաքականություն և հանդես բերել «ավելի մեղմություն, զգուշություն, զիջողականություն»⁶, Այ. Մյասնիկյանն իր ծրագրային ճառում առաջադրում էր. «Մենք նոր գիծը շեշտակի պիտի ընդգծենք Հայաստանի համար: Մենք պիտի աշխատենք ավելի մեղմ միջոցներով»: Դրությունը Հայաստանում ուրիշ է, քան Ռուսաստանում: Այստեղ, Հայաստանում, «մեր քաղաքակա-

¹ 11. Մյասնիկյան, Գնտիր երկեր, էջ 336:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 336-337:

⁴ 11. Մյասնիկյան, Գնտիր երկեր, էջ 335:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Լ. Լենին, ԵՊ. Կ. 45, էջ 238:

նությունը պիտի լինի ավելի զգույշ, մեղմ»¹:

Ահա այս տեսական հիմքի վրա էր Մյասնիկյանը մշակում իր վերաբերմունքը նաև Զանգեզուրի նկատմամբ:

Մայիսի 9-ի ճառում Այ. Մյասնիկյանը նշում էր. «Մենք եկել ենք այստեղ ոչ թե քաղաքացիական կռիվ անելու, շարժարկու, այլ աշխատավորությանը տանելու դեպի խաղաղ, հանգիստ աշխատանք՝ առանց շահագործման, առանց կռվի, դեպի կոմունիզմ»²: Հայաստանում, ասում էր նա, ըստ էության քաղաքացիական կռիվ էր ամբողջ մի տարի: «Հայաստանը տեսել էր քաղաքացիական կռիվ անգլյալ մայիսին և այս փետրվարին: Մենք կաշխատենք խուսափել այս կռվից, որ այնքան ավերումներ քերեց հայ գյուղացուն»³: Ուստի, ասում էր Մյասնիկյանը, Զանգեզուրում մեր դեմ կռվող զինվորներին մենք դիտում ենք ոչ թե որպես ռիսերին բշնամիների, այլ իբրև շինելի հագամ գյուղացիների, որոնք ոչ մի շահ չունեն կրակելու կարմիր բանակի զինվորների՝ նույնպես շինելի հագամ գյուղացիների վրա:

Նժդեհի զորքի դասակարգային կազմի վերամոտրությունը ցույց է տալիս, որ երկու իրավացի էր Մյասնիկյանը: Զանգեզուրյան գորաջուկատուները կազմված էին գավառի աշխատավոր գյուղացիներից, որոնք իրենց ֆիզիկական գոյության երաշխիքը տեսնում էին բուրբ-աղբյուրեջանական ջարդարարների դեմ անզիջում կռվի մեջ: Այնուհետև, դրանք այն գյուղացիներն էին, որոնք զայրացած Հայիեղկոմի 1920թ. դեկտեմբեր-1921թ. փետրվար ամիսներին իրականացրած «ձախ» քայլագրովական ծրույններից և վախեցած իրենց ընտանիքների ճակատագրի համար, Խորհրդային Հայաստանից բողել և հեռացել էին Զանգեզուր, միացել Նժդեհին: Վերջապես, դրանց մի մասը բուրբահայ գյուղացիներ էին, որոնք 1918թ. Անդրանիկի զորքի կազմում եկել էին Զանգեզուր և մնացել այնտեղ, հույսը չկորցնելով, թե իրապարծությունների հաջող դասավորման դեպքում գուցե հնարավոր լինի վերադառնալ հայրենի հարազատ վայրերը: Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, Զանգեզուրի զինյալները շարքայիններ էին գյուղացիներ, աշխատավորներ:

Ինչ վերաբերում է զանգեզուրյան զինված ուժերի հրամանատարությանը, ապա պետք է ասել, որ վաշտերի և ջոկատների պետերը նույնպես տեղի գյուղացիներ էին, և նրանց զգալի մասը դաշնակցություն կուսակցության անդամ չէր: Այդ կուսակցության հետ կապված չէր նաև կադրային սպաների մեծ մասը, որոնք ծառայել էին ցարական բանակում, հետո ծառայության անցել Հայաստանի Հանրապետության բանակի մեջ: Այդ սպայությունը

Ալեքսանդր Մյասնիկյան

¹ Ա. Մյասնիկյան, Վտակը երկր, էջ 335:

² Նույն տեղում, էջ 336:

³ Նույն տեղում, էջ 335:

խորհրդային իշխանության հանդեպ անգիջում բշնանական դիրք
ռոնեց, երբ 1921թ. հունվարին Հայաստանում չպատճառաբանված,
անհիմն հալածանքներ սկսվեցին հայ կադրային, զինվո-
րականության դեմ, նրանց ձերբակալելով և արտրելով Ռու-
սաստան: Այս սպալությանն էին միացել ապրիլի սկզբներից
Նրևանից Չանգեզուր նահանջած այն զինվորականները, որոնք
հավատարիմ էին մնացել Հայրենիքի փրկության կոմիտեին:

Ինչպես ասվեց, Հայաստանի խորհրդային կառավարությունը,
Ա. Մյասնիկյանի Նրևան ժամանելուց մի քանի օր հետո, ստացել
էր Լեոնային Հայաստանի համաձայնությունը՝ Միսիանում
բանակցություններ սկսելու մասին:

Հայաստան գալուց անմիջապես հետո, ծանոթանալով
իրադրությանը, Մյասնիկյանը հավանություն տվեց այն քայլերին,
որ ՀՍԽՀ կառավարությունն արդեն արել էր բանակցությունների
նախապատրաստման ուղղությամբ:

Նախքան պատվիրակության Ղալաջուղ ժամանելը՝ Հայ-
հեղկոմի նախագահ Ա. Մյասնիկյանի ստորագրությամբ մամուլում
հրապարակվեցին Լեոնահայաստանի կառավարությանն ուղղված
ատաջարկներ ու պայմաններ, որոնք կարող էին հիմք հանդիսանալ
հաշտության համար: Հիմնական պայմաններն էին.

Առաջին. Չանգեզուրի կառավարությունը, լեոնաշխարհի բոլոր
ընթուստ տարրերը պետք է հրաժարվեն զինված պայքարից,
յուծարեն իրենց իշխանության մարմինները և հպատակություն
հայտենն խորհրդային Հայաստանի կառավարությանը:

Երկրորդ. Հայհեղկոմը ընդհանուր ներում էր խոստացել
նրանց, ովքեր կովել էին Լեոնահայաստանի կառավարության
հրահանգներով, քայց այժմ ցած են դնում զենքերը և հպատակվում:
Ըստ որում, ներման երաշխիք էր տրվում բոլորին՝ և շար-
քայիններին, և ղեկավարներին: Նույնիսկ ամենաակտիվ դաշ-
նակցական գործիչները, ըստ խոստման, չպիտի ենթարկվեին
տնտեսական սեղմումների կամ քաղաքական հալածանքների,
կարող էին ապրել այնտեղ, որտեղ գանկանում էին, այդ թվում
Չանգեզուրում:

Երրորդ. կատարվելու էին տնտեսական ու սոցիալական
արմատական վերափոխումներ, մասնավորապես արդարացի
յուծվելու էր հողային խնդիրը, այսինքն՝ Լեոնաշխարհի աշխա-
տավոր գյուղացիությանը հուզող գլխավոր հարցը:

Չորրորդ. մեծապես զարկ էր տրվելու կուլտուրական
շինարարությանը, առանձնապես՝ դպրոցական գործին¹:

Մյասնիկյանը ուշադիր հետևում էր Չանգեզուր մեկնած ՀՍԽՀ
պատվիրակության աշխատանքներին:

Միսիանի Ղալաջուղ գյուղ հասած Ա. Կարինյանը և Վ. Մելնի-

¹ ՀՀ Գրքերի, ք. 113, ց. 4, գ. 22, ր. 1:

կովը մայիսի 12-ին այնտեղ հանդիպում են Լեոնահայաստանի կառավարության պատվիրակներին:

Խորհրդային պատվիրակներին այստեղ միայն հայտնի դարձավ, որ Լեոնահայաստանի կառավարությունը դեռ մայիսի 6-ին քննության է առել բանակցությունների սկսման հետ կապված հարցերը և ընտրել երեք մարդուց բաղկացած պատվիրակություն, որի մեջ էին Գեղեոն Տեր-Մինասյանը (ղեկավար), արտաքին գործերի նախարար ԲԺ. Մինաս Մինասյանը և զինվորական Լեոն Միրայելյանը: Նրանց հետ էր նաև Գառնիկ Շահինյանը, որը պատվիրակության մեջ չէր մտնում, այլ կատարելու էր քարտուղարի պարտականություններ¹:

Գեո բանակցությունները չսկսած՝ մայիսի 11-ին Ա.Կարինյանը հետևյալ գրությունն է ստանում Ա.Մյասնիկյանից.

«Հավաստի տեղեկություններով՝ Վրացյանը գտնվում է Թավրիզում և գնում է ավելի հեռու՝ Ամերիկա՝ Երևանի անկումից հետո նա կողմ է եղել կապիտուլյացիայի, բայց նրան չի հաջողվել համոզել իր բոլոր ընկերներին: Նրանց շարքերում մեծ տարածայնություններ են: Եղեք անողորմող բանակցությունների ընթացքում, մեր պայմանների վրա պնդել համատրոբեն»:

Բանակցությունների առաջին նիստը կայացավ մայիսի 12-ին, առավոտյան ժամը 10-ին:

Լիազորությունները ստուգելուց հետո, փոխադարձ համաձայնությամբ, որոշվում է նիստերը նախագահել փոխնիփոխ, իսկ բանակցությունները վարել հայերեն:

Առաջին նիստի նախագահ է ընտրվում Լեոնահայաստանի կառավարության պատվիրակության ղեկավար Գեղեոն Տեր-Մինասյանը:

Բացելով նիստը՝ Գ.Տեր-Մինասյանը հանդես է գալիս Լեոնահայաստանի կառավարության հայտարարությամբ: Նա ողջունում է Հայաստանի խորհրդային կառավարության ներկայացուցիչների ժամանումը Լեոնահայաստան, ապա հույս է հայտնում, որ երկու պատվիրակությունների բանակցությունները հնարավորություն կտան ստեղծելու այնպիսի տանելի փոխհարաբերություններ երկու պետությունների միջև, որոնք, ի վերջո, կհանգեցնեն վերջնական խաղաղության²:

Տեր-Մինասյանը նշում էր, որ Լեոնահայաստանն իր աշխարհագրական դիրքով կամուրջ է հանդիսանում բոլոր անցումների, որոնք տանում են դեպի Մերձավոր Արևելք: Իր հարևան

¹ Ա. Արշակունի, Մինասի բանակցությունները, «Հարկեր» ամսագիր, 1926, հունիս, թիվ 8 (44), էջ 40:

² Ա. Արշակունի, Լեոնահայաստանի կառավարության պատվիրակության նախագահի զեպ:

³ ՀՀ Ն.ՊԿ ԳՈԱ, ֆ. 114, գ. 2, գ. 70, ք. 10:

⁴ Գեղեոն Տեր-Մինասյան (1865-1937թթ.), փաստաթղթեր, «Կաներ Վայաստանի արխիվներ», 1991, թիվ 3, էջ 141:

⁵ ՀՀ Ն.ՊԿ ԳՈԱ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 61, ք. 5:

երկրամասերի նկատմամբ Չանգեզուրը նաև ունի ռազմագիտական խոշոր նշանակություն:

Ապա Գորիսի կառավարության ներկայացուցիչը կանգ է առնում Չանգեզուրի կռիվների պատմության վրա: Նա հիշեցնում է, որ ռուսական հեղափոխությունից ի վեր տարբեր կողմերից մի քանի փորձեր են արվել տիրելու լեոնաշխարհին: Առաջին անգամ անգլիական ինգլերիսիզմի ներկայացուցիչները Անդրկովկասում քանիցս ցանկացան և դիմեցին ակտիվ քայլերի՝ հանձնելու Չանգեզուրը և Լեոնային Գարաբաղը Ադրբեջանին, բայց Չանգեզուրի զինված գյուղացիությունը վճռականորեն ընդդիմացավ: Գրանից հետո Ադրբեջանի ազգայնականները իրենց բանակները քշեցին դեպի Չանգեզուր ու Գարաբաղ և ամեն անգամ ջարդված նահանջեցին: 1919թ. Ադրբեջանի կողմից եղավ վերջին փորձը, երբ 12 հազարանոց բանակով արշավեցին Չանգեզուր, բայց գավառի զինված գյուղացիությունը հենց Գորիս քաղաքի մատույցներում ջախջախեց այդ բանակը և փախուստի մատնեց: Մակայն Չանգեզուրից Ադրբեջանը ձեռք չբաշեց: Գառնալով խորհրդային և շահարկելով բոլշևիկյան լուրսգնեղը՝ Ադրբեջանի բուրքերը կարմիր բանակի հետ հարձակում գործեցին Չանգեզուրի վրա և ռազմակալեցին գավառի տարածքների մեծ մասը: Բայց կռիվը շարունակվում էր Գալիանի լեռներում, որը գնալով վերածվեց ընդհանուր ապստամբության, և Չանգեզուրցիները կարողացան հարազատ երկիրն ազատագրել ու տեղ դառնալ իրենց քախտին:

Այնուհետև նշելով, թե Չանգեզուրում բոլշևիկյան զորքերի հնգամյա ներկայությունը ինչպիսի մեծ վնասներ է հասցրել գավառի աշխատավորությանը, Գ.Տեր-Մինասյանը հույս էր հայտնում, որ այդ բանն այնքա տեղի չի ունենա, եթե խորհրդային կողմը հաշվի նստի ազատ ու անկախ ապրելու ինքնոշոշված Լեոնահայաստանի աշխատավորության կամքի հետ¹:

Գ.Տեր-Մինասյանի հայտարարությունը Մելնիկովին քարգմանում էր Կարինյանը:

Լեոնահայաստանի կառավարության պատվիրակության ղեկավարի հայտարարությունից հետո խոսք առավ Խորհրդային Հայաստանի պատվիրակության ղեկավար Արուշես Կարինյանը, որը քարձրացրեց մի շարք հարցեր:

Իր ելույթը Կարինյանը սկսեց նրանից, որ Հայաստանի խորհրդային կառավարությունն իրեն հանձնարարել է հայտնել Լեոնահայաստանի կառավարությանը, որ նա կամենում է «խաղաղ կերպով վերջ տալ քաղաքացիական այն պատերազմին, որը տևում է ցայժմ»: Նա նշեց, որ Չանգեզուրը և փաստորեն նրան միացած Լեոնային Գարաբաղը մնալով անկախ, դառնում են գործիք ինգլերիսիզմի համար, մի գործիք, որն ուղղվում է ամենից առաջ

¹ Գ. Արշակունի, Լեոնահայաստան, էջ 75, տե՛ս նաև ՀՀ Ն.ՊԿ ԳՈԱ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 61, ք. 6 և յոթերես:

Խորհրդային Հայաստանի դեմ»: Եվ որպես նախնական առաջարկ Գորիսի կառավարությանը՝ խորհրդային իշխանության հաստատումն էր Լեռնային Հայաստանում և իշխանության հպատակեցումը Խորհրդային Հայաստանին: «Այդ պայմանը ընդունելու պարագային, շեշտեց Կարինյանը, ներման կենթարկվեն քաղաքական բոլոր այն գործիչները, որոնք ընթացողում են Հայաստանի խորհրդային իշխանության դեմ»¹:

Երկրորդ հարցը, որ Խորհրդային Հայաստանի պատվիրակության ղեկավարը բարձրացրեց իր ելույթում, վերաբերում էր Ջանգեզուրի իրենց բնակավայրերից հեռացած բուրք գաղթականների վերադարձին: Նա հավաստիացնում էր, որ նրանց վերադարձը չի վնասելու տեղի հայերի շահերին: Կարինյանն ի գիտություն հայտնում էր, որ իր կառավարությունը հանձնարարել է Գորիսի պատվիրակությանը հայտարարել, որ «Ջանգեզուրի գյուղացիության պատկանելիք հողավայրը ոչ մի պարագայում չի կրճատվի, որովհետև առանց այն էլ Ջանգեզուրի գյուղացին այնքան սակավահող է, որ հազիվ է նրան բավարարում»²:

Վերջում Կարինյանը բարձրացրեց քոչի հարցը՝ անվանելով մի կարևոր խնդիր, որ «այսօր ևեթ պիտի դրվի ավելի ռեալ հիմքերի վրա»: Շեշտելով, որ տափարակներում ապրող բուրք բնակչությունը առանց քոչի չի կարող ապրել, նա նշեց, որ ճիշտ կլինեք, եթե Ջանգեզուրի գյուղացիությունը ինքը կամովին աջակցեր այդ կնճռուտ խնդրի լուծմանը: Կարելի է այնպես կազմակերպել այդ խնդիրը, ասաց նա, որ քոչը ոչ մի վնաս չհասցնի լեռներում ապրող հայ գյուղացիությանը: Իսկ եթե մենք կարողանանք խնդիրն իրապես լուծել, դրանով իսկ կամրացնենք բարիդրացիական հարաբերությունները հայ և բուրք գյուղացիների միջև: Հայաստանի խորհրդային կառավարությունը հենց դրան է ձգտում:

«Առաջարկելով Չեզ այդ բոլորը, կխնդրեի տալ պատասխան Հայաստանի խորհրդային կառավարության առաջարկին»³, - ելույթի վերջում ասում է Կարինյանը:

Խորհրդային Հայաստանի կառավարության ներկայացրած առաջարկների կապակցությամբ Լեռնահայաստանի կառավարության պատվիրակության անդամները հանդես եկան լուրջ առարկություններով:

Գ.Տեր-Մինասյանը նշում էր, որ նպատակահարմար չէ բուրք բնակիչներին վերադարձնել ամենից առաջ այն պատճառով, որ Ջանգեզուրում «հողի տակալի պակասություն կա»: Քոչի հարցի կապակցությամբ նա Երևանի պատվիրակության ուշադրությունը հրավիրեց այն բանի վրա, որ «դեռ ցարիզմի ժամանակ ձգտում կար

իշխանության կողմից որևէ կերպ վերջ տալ այդ թափառական կենսաձևին և նոցա (քոչվորներին- Ա.Ս.) դարձնել նստակյաց, որովհետև քոչի շրջանում տեղական ազգաբնակչության և քոչվորների միջև շատ հաճախ են պատահում սպանություններ, բալան, կոիվներ, որոնք իրենց հետևանքներով դառնում էին ազգամիջյան կոիվներ»: Նա գտնում էր, որ այժմ բնավ երաշխիք չկա, որ «այս պայմաններում էլ, երբ ուժեղ որևէ իշխանություն չկա, նույն դեպքերն ու անախորժությունները չեն կրկնվի ավելի լայն ծավալով և ավելի վատ հետևանքներով»: Ուստի, ասում էր Գ.Տեր-Մինասյանը, Ջանգեզուրի հայ բնակչության շահերը պահանջում են, որ «այդ հարցը վճռվի և մնա այն վիճակում, ինչպես եղել է վերջին 3-4 տարվա ընթացքում»⁴:

Այլ խոսքով, Լեռնահայաստանի պատվիրակության ղեկավարը պարզ ու հստակ հանդես եկավ ինչպես բուրք գաղթականությունը Ջանգեզուր վերադարձնելու անհրաժեշտության, այնպես էլ բուրքերի քոչը Ջանգեզուրի սարեր բարձրանալուն արգելք չհանդիսանալու՝ Ա.Կարինյանի առաջարկների դեմ: Սակայն հետագա խոսակցությունների ընթացքում բուրք գաղթականությունը վերադարձնելու հարցում Լեռնահայաստանի պատվիրակության տեսակետի մեջ տեղի է ունենում փոփոխություն. Գ.Տեր-Մինասյանը հակվում է այն կարծիքին, որ «մեր հաշվին» զալիս է և կարող է «ընդունելի լինել» բուրքերի վերադարձի հարցը⁵:

Լեռնահայաստանի պատվիրակության անդամ բժ. Մինասյանը ցանկություն է հայտնում իմանալ, թե ինչ վիճակի մեջ են Խորհրդային Հայաստանի և Թուրքիայի փոխհարաբերությունները: Ա.Կարինյանը պատասխանում է, որ Ալեքսանդրապոլի 1920թ. դեկտեմբերի 2-ի և Խորհրդային Ռուսաստանի ու Թուրքիայի միջև 1921թ. մարտի 16-ին կնքված պայմանագրերի համաձայն, Կարսն անցել է Թուրքիային, իսկ Ալեքսանդրապոլը իր շրջանով մնում է Խորհրդային Հայաստանին:

Գ.Տեր-Մինասյանը, Նախիջևանի հարցը համարելով «չափազանց կենսական Ջանգեզուրի ժողովրդի համար», Երևանի պատվիրակության ղեկավարին հարցնում է, թե «ի՞նչ վիճակի մեջ է այժմ Շարուր-Նախիջևանի խնդիրը»: Պատասխանը լինում է այն, որ Խորհրդային Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև կնքված դաշինքի հիման վրա Շարուր-Նախիջևանը դառնում է ինքնավար միավոր Խորհրդային Ադրբեջանի պրոտեկտորատի տակ: Ըստ որում, Ա.Կարինյանն այդ կապակցությամբ անում է հավատ չներշնչող ուրիշ հայտարարություն՝ ասելով, թե Նախիջևան-Շարուրի

¹ ՀՀ Ն.ՊԿՊՈՒ, ք. 113, ց. 3, գ. 61, ք. 7:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ ՀՀ Ն.ՊԿՊՈՒ, ք. 113, ց. 3, գ. 61, ք. 7 և շրջերես:

⁵ Նույն տեղում, ք. 7, տես նաև *Մ. Արսեղյան, Կասկածի ուղիներով*: Ղեպտեր, դեմքեր, սպտյուններ, Ձ հաստք, էջ 239-240, 241:

«տեղական բուրբ ազգաբնակչությունը դիմում է և ցանկանում, որ հայությունը վերադառնա» և որ, իբր, «այդ ուղղությամբ աշխատում են առանձնապես բուրբ գործիչները»¹:

Հարցին միջամտում է Երևանի պատվիրակության անդամ Մելնիկովը՝ ցանկություն հայտնելով իմանալ, թե «ինչպե՞ս է նայում պատգամավորությունը (Լեռնահայաստանի: - Ա.Ս.) այն հիմնական հարցին, որ Չանգեզուրը և Լեռնային Գարաբաղը պետք է մտնեն Խորհրդային Հայաստանի մեջ, որպես նրա անբաժան մաս»²:

Քանի որ այդ երկրամասերը Խորհրդային Հայաստանին վերադարձնելու մասին չկային համապատասխան որոշումներ, և դա առայժմ մնում էր որպես լուկ խոսակցություն, ուստի Գ.Տեր-Մինասյանն ասում է, որ «մեր կենտրոնական կառավարության հետ» խորհրդակցելուց հետո միայն «ի վիճակի կլինենք այդ հարցին վերջնական պատասխան տալ»: Տեր-Մինասյանը միաժամանակ նկատում է, որ Նախիջևանի հարցը «դուր ղնում եք որպես արդեն վճռված հարց», բայց նման ձևով հարցի լուծումը կապ չունի բանակառության հետ. Չանգեզուրի քիկուներում ստեղծվում է նրան քշնամի մի ինքնավար բուրբական միավոր: Ակնարկելով Մելնիկովի այն միտքը, թե Չանգեզուրը մտնելու է Հայաստանի կազմի մեջ, նա ավելացնում էր. «Չգիտեմ ինչպե՞ս պետք է Խորհրդային Հայաստանը կապ պահպանի Չանգեզուրի հետ՝ առանց Նախիջևանի: Պետք է այդ հարցը համարել չսպառված». Երևանի կառավարությունը պետք է աշխատի մի ելք գտնել, որպեսզի «Նախիջևանը լինի Խորհրդային Հայաստանի մի մասը»³:

Ա. Կարինյանը շեշտում է, որ Նախիջևանի հարցը վերջնականապես վճռված է Ադրբեջանի օգտին, և ավելորդ է այնևս դրան անդրադառնալ: Իր հերթին Մելնիկովը զարմանք է հայտնում, որ Լեռնահայաստանի պատվիրակությունը Նախիջևանին այդքան մեծ նշանակություն է տալիս: «Նախիջևանի հարցը այնքան կարևոր հարց չէ», - ասում է նա: Ապա, նախիջևանահայության մնացորդների ճակատագրի հանդեպ զանգեզուրցիների ունեցած տագնապները փարատելու համար ավելացնում է. «Մենք Ռուսիայում էլ ունենք նման ավտոնոմ մասեր, օրինակ, բաշկիրները, և գործնականապես այն տեղերում, ուր ազգաբնակչությունը ռուս չէ: Նույնը և պետք է կատարվի այստեղ՝ Նախիջևանի հետ», իսկ եթե տեղի հայությունը ենթարկվի ճնշումների,

¹ ՀՀ Ն.ՊԿ.ՊԼ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 61, ք. 8, տե՛ս նաև Ա. Կրպեան, Կեսանի ուղիներով: Մաքեր, դժեր, սպրտմներ, 2 հատոր, էջ 240:

² Նույն տեղում, ք. 8-ի շրջերև:

³ Նույն տեղում, տե՛ս նաև Ա. Կրպեան, Կեսանի ուղիներով: Մաքեր, դժեր, սպրտմներ, 2 հատոր, էջ 241-242:

ապա «խորհրդային կառավարությունն այնքան ուժ կունենա», որ «առաջը կ'առնի նման հակահեղափոխական ոտնձգությունների»⁴:

Հանդես գալով Նախիջևանի մասին Մելնիկովի արտահայտած տեսակետի դեմ Լ. Միքայելյանն ասում է. «Որքան էլ ընկ. Մելնիկովը Նախիջևանի հարցը համարի ոչ կարևոր, բայց ես գտնում եմ, որ դա չափազանց կարևոր խնդիր է, մանավանդ՝ Չանգեզուրի քաղաքական ապագայի տեսակետից: Արժե, որ այդ հարցը պարզաբանվի բոլոր կողմերից և ըստ ամենայնի՝ ուշիմ և ուշադիր: Մխայ է ընկ. Մելնիկովը, երբ Նախիջևանի հարցը, նրա ավտոնոմ վիճակը համեմատում է Ռուսաստանում գոյություն ունեցող ավտոնոմ շրջանների հետ: Այն պատմական, ցեղային և հոգեբանական անտազոնիզմը, որ կա հայ և բուրբ ազգաբնակչության միջև մեզանում, պետք է հաշվի առնվի, ... Այլ բան է Ռուսաստանի ավտոնոմ շրջանների և ռուս ժողովրդի հարաբերությունը անցյալում. Նրանք չեն ունեցել և ոչ մի ազգամիջյան կոիվ, ինչ մեզանում գոյություն ունի դարերով»: Մելնիկովը կրկին պնդում է իր տեսակետը՝ ասելով. «Մի երկիր, եթե նա խորհրդային է, քեկուզ և ավտոնոմ, պետք է առաջնորդվի կենտրոնի հրահանգներով և կառավարվի խորհրդային քաղաքականությամբ, իզուր են Չեր բոլոր երկյուղներն ու կասկածները: Քանի կա ու գոյություն ունի խորհրդային իշխանություն, չի կարող և ոչ մի պարագայում լինել ոչ վեճ, ոչ կոտորած և ոչ ընդհարում»:

Նախիջևանի հարցում Լեռնահայաստանի պատվիրակությունը մնում է իր կարծիքին: «Դուր,- ասում է Տեր-Մինասյանը,- գուր եք այդքան չնչին դեր տալիս ավտոնոմ Նախիջևանին, որը մի սեպի պես մտած է Հայաստանի կործրը, իր հետ ունենալով, յավ է ասել՝ քիկուրք ունենալով, Տաճկաստանի մահմեդական ծովը և ճակատում մի բուռն հայ ժողովուրդ»⁵: Նա գտնում էր, որ Մելնիկովի ասածն իրականություն դարձնելու համար անհրաժեշտ են փաստացի և ուժեղ երաշխիքներ, որոնցից մեկը նա համարում էր ժողովրդի զինումը, այլ ոչ թե նրա զինաթափումը⁶:

Առաջին նիստի հարցերը սպառվելու վրա էին, երբ Մ. Մինասյանը ցանկություն է հայտնում Երևանի պատվիրակության պահանջները ստանալ գրավոր և՛ կետ առ կետ: Նա նաև ուզում էր իմանալ՝ Երևանի պահանջները անբեկանելի՞ են, թե՞ պետք է մտնեն օրակարգի մեջ, դառնան բանակցությունների առարկա: Այդ հարցադրմանը միանում է Լ. Միքայելյանը:

⁴ ՀՀ Ն.ՊԿ.ՊԼ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 61, ք. 10:

⁵ Հետագայ տասնամյակներում նախիջևանահայության ողբերգական ճակատագիրը ակնհայտ ցույց տվեց, որ երկու միջոց էին Լեռնահայաստանի պատվիրակները, իմունալորված նրանց տաղվապներ, իսկ Երևանի պրոպագանդիստների՝ «նաբուր», «գիտական» տևությունը վրա էնկնված պնդումները սնանկ դուրս եկան:

⁶ ՀՀ Ն.ՊԿ.ՊԼ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 61, ք. 10-ի շրջերև, տե՛ս նաև Ա. Կրպեան, Կեսանի ուղիներով: Մաքեր, դժեր, սպրտմներ, 2 հատոր, էջ 242-243:

Ա. Կարինյանը պատասխանում է, որ արդեն բարձրացված հարցերը անպայման պետք է մտնեն օրակարգի մեջ և քննարկվեն: Նա այնուհետև ավելացնում է, որ օրակարգի հարցերը կանոնավոր քննարկելու համար կողմերից ամեն մեկը պետք է հնարավորություն ունենա մշտական կապի մեջ լինելու իր կառավարության հետ՝ բանակցությունների ընթացքը մշտապես տեղյակ պահելու և նոր ցուցումներ ստանալու համար: Բայց աշխարհից կտրված Ղալաջուղ գյուղից «մենք հնար չունենք հաղորդակից անելու մեր կառավարությանը այստեղի անցուդարձի և բանակցությունների ընթացքի մասին»: Ելնելով դրանից՝ նա առաջարկում է փոխել բանակցությունների վայրը:

Միաժամանակ Կարինյանը կտրուկ հարց է դնում. Չանգեզուրի կառավարությունը ընդառաջ կգնա՞ խորհրդային կողմին, կընդունի՞ նրա առաջարկները, թե՞ կմերժի դրանք: «Մենք ի վիճակի չենք երկար սպասելու, երկուսս էլ ունենք պատասխանատու գործեր: Պետք է իմանանք, կհաջողվի՞ մեզ մի ընդհանուր լեզու գտնել, թե՞ ոչ»:

Գրան ի պատասխան՝ Գորիսի պատվիրակությունը նորից է առաջ քաշում հիմնական պահանջը. «Քանի դեռ Լեռնահայաստանը խորհրդային իշխանության կողմից չի ճանաչված որպես Հայաստանի անբաժան մաս, մենք չենք ճանաչելու խորհրդային իշխանությունը»²:

Հարցերը սպառված համարելով՝ առաջին նիստը որոշում է, որ նույն օրը՝ մայիսի 12-ի ցերեկվա ժամը 4-ին Հայաստանի խորհրդային կառավարության ներկայացուցիչներն իրենց վերոհիշյալ առաջարկությունները գրավոր հանձնում են Գ.Տեր-Մինասյանի գլխավորած պատվիրակությանը, որպեսզի այն ներկայացվի Լեռնահայաստանի կառավարությանը՝ քննարկման: Գա լինելու էր բարձրացված հարցերի վերաբերյալ Խորհրդային Հայաստանի կառավարության ղեկավարացիան:

Նշանակված ժամին Ա. Կարինյանը և Վ. Մելնիկովը Գ. Տեր-Մինասյանին են հանձնում Խորհրդային Հայաստանի և 11-րդ կարմիր բանակի զորահրամանատարության գրավոր Գեկլարացիան՝ ուղղված Լեռնահայաստանի կառավարությանը:

Փաստաթղթում նշված էր, որ խորհրդային իշխանությունը միշտ ձգտել և ձգտում է ծագած խնդիրները լուծել ոչ թե պատերազմով, այլ խաղաղ միջոցներով և միայն ամենաձայնախեղ պարագայում է դիմում զենքի: Պատերազմը Խորհրդային Հայաստանի և Չանգեզուրի միջև ներկայումս շարունակվում է այն պատճառով, որ, սնալով Հայաստանի անկախ միավոր, նա դրանով

իսկ «դառնում է իմպերիալիզմի համար մի գործիք, մի զենք, որ ուղղվում է Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետությունների և ամենից առաջ՝ Հայաստանի խորհրդային հանրապետության դեմ»:

Այս խոսքերին հետևում էր հետևյալ կտրուկ պահանջը. «Այդ պատճառով Խորհրդային Հայաստանի և Չանգեզուրի միջև տեղի ունեցող ռազմական գործողությունների լիկվիդացիայի համար առաջին և հիմնական նախապայմանն է խորհրդային իշխանության հաստատումը Չանգեզուրում և Լեռնային Ղարաբաղում, որը պետք է ենթարկվի Հայաստանի խորհրդային իշխանությանը»: Չանգեզուրն առանց կովի հանձնվելու դեպքում, ասված էր փաստաթղթում, քաղաքական համընդհանուր ներում կշնորհվի բոլոր նրանց, ովքեր կովել են խորհրդային իշխանության դեմ և հնարավորություն կստանան անցնելու խաղաղ աշխատանքի¹: Նկատի ունենալով Չանգեզուրի առանձնահատկությունները այնտեղ հովանավորության տակ կառնվեն մանր և միջակ գյուղացիական տնտեսությունները, տնայնագործությունը, կրոն-յատրվի ազատ առևտուրը, չեն անցկացվի բռնագրավման կամ-պանիաներ և այլն:

Հաշվի առնելով լեռնավայրի գյուղացիության ընդհանուր տրամադրությունը, այն, որ սակավախողության պատճառով Չանգեզուրը չի կարող կերակրել նույնիսկ իր ունեցած բնակչությանը, Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը հայտարարում էր, որ «Չանգեզուրից այժմ բացակայող ոչ մի փախստական տարր չի տեղավորվի այնտեղ՝ հակառակ տեղացի գյուղացիության ցանկության»:

Նորից շեշտելով, թե Չանգեզուրի անկախ գոյությունը հարված է «մեր բանվորագյուղացիական հայրենիքին», Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը պարզ ու հստակ նշում էր, որ «այդ հանգամանքը ստիպում է մեզ պատերազմի հետ կապել մեր ժողովրդի այն զավակներին, որոնք կարող էին այժմ խաղաղ շինարարական գործերի անցնել»²:

Այս ամենից հետո Ա. Կարինյանը և Վ. Մելնիկովը, նորից ընդգծելով, որ իրենք հանձնարարություն ունեն Լեռնահայաստանի կառավարության պատվիրակությանը հայտնելու ստանձնած բոլոր պարտավորությունները կատարելու և դրանք անհրաժեշտ

¹ ՀՀ ՀԳԿԹՄԱ, ֆ. 1022, գ. 8, գ. 305, ք. 1. Գ. Նոյն, Ազատ Միմիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, սեպտեմբեր, թիվ 11 (35), էջ 86, նույն տեղում. Զ. Աշխատանի, Գրուսգեր մեր ազատության պայքարին, նույն տեղում, էջ 80:

² Հետագայում, Խորհրդային Հայաստանի կառավարության համաձայնությամբ, գաղթած բոլոր բուրքերը իրավունք ստացան վերադառնալու հանրապետության իրենց նախկին բնակավայրերը, այդ բոլոր մեռելները, թափ Գորիսի շրջանից, որտեղ բուրք բնակությունը չկարողացավ հիմնավորվել. Չանգեզուրի մնացած երեք շրջաններում՝ Սիսիանում, Կախանում և Մալիխում բուրքերի բնական արտա անց մի քանի տասնամյակ հետո ժողովրդագրական փճակի փոփոխման ապաստանք էր ստեղծել պատեղ:

³ ՀՀ ՀԳԿԹՄԱ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 61, ք. 13-ի շրջերևույթ:

¹ Ա. Կարինյան, Կանոնի ուղիներով: Դիպեր, դեմքեր, ապրումներ, Զ հատոր, էջ 241:

² Գ. Նոյն, Ազատ Միմիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, սեպտեմբեր, թիվ 11 (35), էջ 86:

երաշխիքներով պահովելու՝ խորհրդային կողմի վճռականության մասին, նաև խնդրում էին «շտապ կարգով քննել խորհրդային իշխանության առաջարկը և տալ պատասխան ամենակարճ ժամանակվա ընթացքում»:

Նույն օրը՝ մայիսի 12-ի երեկոյան ժամը 6-ից 9-ը, տեղի ունեցավ բանակցությունների երկրորդ նիստը: Պատվիրակությունների նույն կազմն էր, նիստը նախագահում էր Ա. Կարինյանը:

Լեոնահայաստանի պատվիրակության անդամներն արդեն ծանոթացել էին Խորհրդային Հայաստանի կառավարության Գեկլարացիայի հետ, ուստի պատահական չէր, որ նրանց առաջին խոսքը վերաբերեց այդ փաստաթղթի ոչ միայն բովանդակությանը, այլև ձևին:

Մ. Մինասյանը և Լ. Միրայեյանը Երևանի պատվիրակությունից պահանջեցին Գեկլարացիայում արձարձամ հարցերը ներկայացնել գրավոր ամփոփ, կետ առ կետ, ինչպես պայմանավորված էր առավոտյան նիստում: Իրենց պահանջը նրանք հիմնավորում էին այն բանով, որ Լեոնահայաստանի կառավարությունը նախապես չի իմացել, թե որոշակի ինչ հարցեր են քննարկվելու Դալաթուղում, մանավանդ չէր կարող իմանալ, որ դրվելու է Լեոնահայաստանի քաղաքական ինքնուրույնության վերացման հարցը: Մնացած հարցերը համարելով երկրորդական նրանք առաջարկեցին քննարկել միայն այդ հարցը:

Գեղեղն Տեր-Մինասյանը նշեց, որ կարելի է բավականանալ խորհրդային պատվիրակության Գեկլարացիայով և չպահանջել, որ Երևանի առաջարկները ներկայացվեն կետ առ կետ, քանի որ փաստաթղթում արդեն պարզորոշ ձևակերպված է Լեոնահայաստանին հետաքրքրող հիմնական հարցը՝ նրա պետականության վերացման և երկրի խորհրդայնացման պահանջը:

Ա. Կարինյանը համաձայնում է, որ, իսկապես, իրենց հիմնական պահանջը Չանգեզուրի խորհրդայնացումն է, ուստի լավ կլիներ, որ հենց այստեղ՝ Դալաթուղում, Տեր-Մինասյանի գլխավորած պատվիրակությունը որևէ ձևով բանաձևեր այս բանակցությունների արդյունքը և որոշակի պատասխան տար Գեկլարացիայում արված հիմնական առաջարկին՝ չնոռանալով, որ Խորհրդային Հայաստանի կառավարության կողմից տրված են ամուր երաշխիքներ: Ապա նա ավելացնում է, որ եթե Լեոնահայաստանի կառավարությունը մերժի իր կառավարության Գեկլարացիայում շարադրած հիմնական պահանջը՝ Չանգեզուրի խորհրդայնացման մասին, այդ դեպքում «այս բանակցություններն ավելորդ են»¹:

Գ. Տեր-Մինասյանը պատասխանում է, որ Չանգեզուրի

խորհրդայնացման պահանջի հարցին իր գլխավորած պատվիրակությունը և ոչ էլ նույնիսկ իր կառավարությունը չի փճակի չեն պատասխան տալու, քանի որ դա այն խնդիրն է, որը «բացառապես վերաբերում է ժողովրդին, և նրա վճռելու հարցն է, ուստի և պետք է ժողովրդի կամքը հարցնել»: «Ինքը՝ ժողովուրդն է, որ իր լավագույն զավակների գնով ստեղծել է հայրենիք և կառավարություն, որ պաշտպանել է իրեն բոլոր կողմերից եկած ռաճճությունների դեմ»: Ժողովուրդն է իրավասու իր համագումարով լուծելու այդ հարցը: Այդ ժողովուրդը չի կարող կույր հավատ տաձել երաշխիքների մասին տված խոստումներին: «Թղթի կտորներ շատերն են տվել, ինչպես Գերմանիան Բելգիային, Լեզրանը՝ Հայաստանին: Մեր միակ երաշխիքը մեր ժողովրդի զենքն է ու կամքը»: Ապա, եզրափակելով իր խոսքը, նա ասում է. «Եթե անգամ մենք համաձայնենք Ձեր առաջարկին, ժողովուրդը կարող է հոշոտել մեզ»:

Իր հերքին, Մ. Մինասյանը նշում է. «Մեր ժողովուրդն ինքն է, որ պահել է իր երկիրը և պաշտպանել զայն անգլիացիների և Ադրբեջանի ռաճճություններից: Եվ այն բոլորը, ինչ տեսել է մեր ժողովուրդը ու զգացել իր մաշկի վրա, լսել է նաև Հայաստանում կատարվածի մասին, պետք է հնար տրվի նրան հակառակը համոզվելու»: Ապա ավելացնում է, որ գլուղացիությունն ու մտավորականությունը «մեզ կհարցնեն, թե ինչու՞՝ Նախիջևանը Ադրբեջանի պրոտեկտորատի տակ է և ոչ Հայաստանի: Ինչպե՞ս եղավ և ինչու՞՝ մեծամասնականները Քեմալի գործերին Հայաստան բերին և տեղի ունեցավ այն, ինչ որ Գուր էլ եք խոստովանում: Պետք է զարանտիան լինի գործնական, և ժողովուրդն ինքը համոզվի, որ վտանգ չկա իր գոյության դեմ»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, Լեոնահայաստանի պատվիրակության անդամները ոչ այնքան մտահոգ էին Չանգեզուրում խորհրդային կարգեր մտցնելու հեռանկարով, որքան դրա հնարավոր երկու հետևանքներով. ա) Չանգեզուրը կարող է հայտնվել Ադրբեջանի կազմում: Բ) Չանգեզուրում կարող են ծայր առնել այնպիսի խստություններ, որոնք տեղի էին ունեցել Հայաստանում:

Չանգեզուրի տագնապներն օրինաչափ էին: Հայաստանից Նախիջևանի բռնազավթումը խարխուլ էր զանգեզուրցիների հավատը: Հարևանների հետ հայերի ունեցած տարածքային հարցերը խորհրդային իշխանությունը լուծում էր ոչ թե Անդրկովկասի բոլոր երեք հիմնական ժողովուրդների վրա տարածվող ընդհանուր ազգագրական սկզբունքով, այլ պրոլետարիատի դիկտատուրայի շահերից ելնելով, այսինքն՝ տվյալ

¹ ՀՀ Կոմկոմի, ֆ. 113, ս. 3, գ. 61, ք. 14, 15:

¹ Մ. Կրոյան, Կեմալի ուղիներով: Կարգեր, դժբեր, սպառնումներ, 2 հատոր, էջ 248:

պահին իշխանության համար նպատակահարմարության սկզբունքով: Մյուս կողմից՝ դեռ չափազանց բարձր էր Հայաստանում խորհրդային իշխանություն հաստատելուց հետո Ս. Կասյանի գլխավորած՝ ՀՍԽՀ առաջին կառավարության կողմից սանձազերծած բռնությունների մասին հիշողությունը, ուստի նրանք, բնականաբար, հավատ չէին ընծայում նաև Ալ. Մյասնիկյանի գլխավորած՝ Երևանի նոր կառավարության խոստացած երաշխիքներին, համընդհանուր քաղաքական ներման մասին արված հայտարարություններին:

Նիստի վերջում Լեոնահայաստանի պատվիրակության անդամները մտահոգություն են հայտնում, որ եթե իրենք Խորհրդային Հայաստանի կառավարության Գեկլարացիան իրենց կառավարությանը ներկայացնեն այն տեսքով, ինչպես ստացել են, ապա կառավարությունը կարող է այն դիտել որպես վերջնագիր և կտրականապես մերժել:

Արտահայտած այդ մտահոգությունը, սակայն, չփոխեց Երևանի պատվիրակության դիրքը: Ուստի Լեոնահայաստանի պատվիրակությունը խնդրեց տալ երկու օր ժամանակ՝ Գեկլարացիան իր կառավարությանը փոխանցելու և պատասխան ստանալու համար: Խորհրդային կողմը տվեց իր համաձայնությունը: Բանակցություններն ընդհատվեցին և հետաձգվեցին երկու օրով:

Որոշում ընդունվեց, խորհրդային կողմի Գեկլարացիան ամբողջովին ներկայացնել Լեոնահայաստանի կառավարությանը և պատասխանի համար սպասել մինչև մայիսի 15-ը, առավելագույնը՝ ցերեկվա ժամը 12-ը:

Մայիսի 13-ին Ղալաջուղ է գալիս Լեոնահայաստանի արևմտյան ճակատի հրամանատար ու փոխսպարապետ Կուռոն և Գորիսի պատվիրակության անդամներին հայտնում, որ իրեն վստահած ճակատում իր զորամասերն ընկել են ծանր դրության մեջ, ուստի, որպեսզի հնարավոր լինի բանակցությունների սեղանի շուրջ նստել հավասարը հավասարի հետ, պետք է այդ բանակցությունները ձգձգել, ժամանակ շահել, մինչև որ ռազմաճակատում կշտկվեն գործերը: Նշելով, որ այդ կարծիքին է և Լեոնահայաստանի կառավարությունը, և՛ զորաճակատի հրամանատարությունը, նա կրկին շեշտում է. «Բանակցությունները պետք է երկարաձգել, այդ մեր օգուտն է, ժամանակ շահելու համար»¹:

Մայիսի 14-ին Կարինյանն ու Մելնիկովը հետևյալ շտապ գրությունն են ուղարկում Երևան.

«Հեղկոմի նախագահ Մյասնիկյանին,

Երևանի գործերի խմբավորման հրամանատար Վելիկանովին.

Գտնվում ենք Ղալաջուղ գյուղում: Տեղի է ունեցել պաշտոնական երկու նիստ, որից հետո մեր կողմից առաջարկված է դեկլարացիա, որը ուղարկված է Ջանգեզուրի կառավարության քննարկմանը: Պատասխանի ենք սպասում երեք օր անց, որից հետո կմեկնենք Երևան»²:

Իր հերթին, ՀՍԽՀ արտգործադրմանը հետևյալ շտապ հեռագիրն է հղում խմբավորման հրամանատարի շտաբին.

«Ձեզ ի գիտություն եմ հաղորդում, որ մեր պատվիրակությունը Ջանգեզուրի կառավարությանը առաջարկել է խաղաղության հետևյալ պայմանները՝ Ջանգեզուրի անհիվանդագին խորհրդայնացման և այն Խորհրդային Հայաստանին միավորելու համար.

Առաջին.- Ապստամբած Խորհրդային իշխանության դեմ պայքարած բոլոր քաղաքական և ռազմական գործիչների լիակատար և համընդհանուր ներում:

Երկրորդ.- Ջանգեզուրի հայ գյուղացիության համար հողային հարցի անցավագին լուծում:

Երրորդ.- Ջանգեզուրի հեղկոմի և իշխանության տեղական մարմինների կազմակերպում տեղի տարրերից»³:

Մայիսի 14-ին Լեոնահայաստանի կառավարությունը քննության առավ Խորհրդային Հայաստանի կառավարության Գեկլարացիան:

Ղալաջուղի բանակցությունների ընթացքում Գորիսի պատվիրակության անդամները ենթադրում էին, որ իրենց կառավարությունը, հնարավոր է, որ դրական վերաբերմունք դրսևորի Երևանի կառավարության Գեկլարացիայի առանձին կետերի նկատմամբ և կփորձի ընդհանուր լեզու գտնել Խորհրդային Հայաստանի հետ: Նրանք այդպես էին կարծում, օրինակ, Ջանգեզուրից գաղթած բուրբերին վերադարձի հնարավորություն տալու՝ Երևանի պահանջի մասին: Բայց Լեոնահայաստանի կառավարությունը կտրականապես մերժեց Հայաստանի կառավարության բոլոր առաջարկներն ու պահանջները, ընդունեց պատասխան Գեկլարացիայի տեքստ:

Պայմանավորված ժամկետին՝ մայիսի 15-ին, Լեոնահայաստանի պատվիրակությունը վերադարձավ Ղալաջուղ, և բանակցությունները վերսկսվեցին նրա բերած Գեկլարացիայի շուրջ:

Խորհրդային Հայաստանի կառավարությանն ուղղված Լեոնահայաստանի կառավարության պատասխանը սկսում էր ամենակարևորից՝ Ջանգեզուրի քաղաքական ինքնության հարցից:

Փաստաբոլորում նշված էր, որ ռուսական հեղափոխությունն իր կարգախոսներով և փոքր ազգերի ինքնորոշման գաղափարով

¹ Ա. Ալշարյանի, Սիսեանի բանակցությունները, «Հայրենիք» ամսագիր, 1926, հունիս, քիվ 8 (44), էջ 40:

² ՀՀ ԿԳԿՊԸ, ֆ. 114, ս. 2, գ. 70, ք. 14:

³ Կայն տղարմ, գ. 21, ք. 38:

ջերմորեն ընդունեցին քաղաքական ակնկալիքներով խանդավառված Ռուսաստանի բոլոր ազգությունները, այդ թվում նաև հայ ժողովուրդը, որը հեղափոխության բարիքներից օգտվելու իր իրավունքները ձեռք էր բերել երեսնամյա հեղափոխական պայքարով: Սակայն ռուսական հեղափոխությունից տրված քաղաքական ինքնուրույնության իր անկապտելի իրավունքը հայությունը իրականացված չտեսավ: Ավելին, նրան վիճակվեց ընդունել և ետ մղել նորանոր հարվածներ: Դրա ակնառու օրինակը եղավ Լեոնահայաստանը՝ իր ազատասեր ու բաջ ժողովրդով: Նա պատվով դիմագրավեց բոլոր կողմերից եկած հարվածները և կարողացավ պաշտպանել ձեռք բերած ինքնուրույնությունը: Անգլիական իմպերիալիստներն ամեն ինչ արեցին Չանգեզուրը Ադրբեջանին միացնելու համար, բայց դրանից ոչինչ չստացվեց: «Կա և կմնա անտուաց մեր ժողովուրդի ազատագրական կռվի պատմության մեջ, թե ինչպես 1919 թվին անգլիացի զենեքալ Շատելվորտին իր զինակիցներով Գորիսում շրջապատեց զինված գյուղացիությունը, մերժեց նրա պահանջները՝ տալ իր ղեկավարներին՝ Շիրինյանին և Շահնազյանին, և դուրս վճռեց Չանգեզուրի սահմաններից»:

Ադրբեջանը չդադարեց դավել Չանգեզուրի դեմ: Նա դրանից հետո էլ բազմիցս փորձեց զավթել հայոց այդ լեռնաշխարհը, բայց զանգեզուրցին միշտ զենքով պատասխանեց զավթիչներին և միշտ եղավ հաղթական:

Նոստի և ինքնուրույն պայքարով ու թանկագին զոհերով Չանգեզուրի ժողովուրդը ձեռք է բերել ինքնուրույն կառավարելու և ինքնուրույն ապրելու սրբազան իրավունք: Նա իր զենքի ուժով ազդարարել է ամենուր. «Չեմ ցանկանում ուրիշ ոչ որի տիրապետություն, ես եմ, որ կարող եմ ու ցանկանում եմ կառավարել ինձ»¹:

Ազատ և ինքնուրույն ապրելու՝ զանգեզուրցիների կամքն այս անգամ կոտրել փորձեցին կարմիր բանակները: Նրանք գրավեցին երկիրը և հաստատեցին իրենց անտանելի հնգամսյա տիրապետությունը: Բայց ազատասեր ժողովուրդը անկոչ հյուրերին հերոսական խոյանքով դուրս մղեց լեռնաշխարհից, ընտրեց իր կառավարությունը և անցավ խաղաղ ստեղծագործ աշխատանքի:

Լեոնահայաստանի կառավարությունն իր պատասխանում, այնուհետև, մերժում էր Նրևանի այն մեղադրանքը, թե Չանգեզուրն իմպերիալիստական ուժերի ձեռքին խաղալիք է դարձել և դրանով իսկ սպառնում է Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետությունների և, ամենից առաջ, Հայաստանի անվտանգությանը: «Պնդում ենք ամենավճռական կերպով, - ասված էր փաստաթղթի

մեջ, - որ մեր ժողովուրդն ու անոր ղեկավարները ոչ միայն անցյալում խաղալիք չեն եղել որևէ իմպերիալիստական պետության ձեռքում, այլև ապագայում էլ չեն կարող լինել: Մենք ցանկացել ենք առաջին հերթին գտնել խաղաղ ապրելու մի ձև՝ մեր հարևանների հետ, չենք ունեցել և ոչ մի ագրեսիվ փորձ որևէ ժողովրդի և երկրի նկատմամբ, բայց և թույլ չենք տվել նույնպես, որ ուրիշը իր թաքը մեկնի մեր աշխատանքին և քաղաքական անկախությանը»²:

Կառավարության պատասխան-ղեկարացիայում հստակ պատասխան էին տրված Չանգեզուրի համար երկու կենսական հարցերի, որոնք բարձրացված էին Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների կողմից ներկայացված Դեկլարացիայի մեջ:

1. Կռիվների հետևանքով Չանգեզուրից հեռացել էր Լեոնահայաստանի քաղաքական անկախության և ժողովրդի ֆիզիկական գոյության դեմ դաված ու պայքարած թուրք բնակչության մի մասը: Թեև Հայաստանի խորհրդային կառավարությունը պնդում է, թե նրանց վերադարձը կարող է տեղի ունենալ միայն «զանգեզուրցիների համաձայնության» դեպքում, բայց նույն զանգեզուրցիները չէին հավատում, որ զավառի խորհրդայնացումից հետո հաշվի կմտնեն իրենց կարծիքի հետ: Ուստի, Չանգեզուրի կառավարությունը վճռականորեն հայտարարում էր, որ «այդ հարցը ոչ միայն չպետք է դնել որևէ ժողովի քննության», այլև այն պետք է համարել փակված և «արգելել որևէ վերաբնակություն Լեոնահայաստանի սահմաններում»³:

2. Ոչ պակաս հուզող հարցի՝ քոչի կապակցությանը Լեոնահայաստանի կառավարությունը ազդարարում էր. «Թույլ տալ, որ նորից քոչվորների հեղեղը գա մեր լեռնաշխարհը, նույնիսկ երբ ձեռք առնվեն բոլոր նախազգուշական միջոցները, դա երկիրը անարխիսիայի, ազգամիջյան կռիվների մի թատերաբեմ կդարձնի, նոր ընդհարումներ, նոր անտազոնիզմ պիտի ստեղծվի երկու ժողովուրդների միջև, փոխանակ խաղաղ, շինարար աշխատանքի: Մեզ թվում է, ինչպես և որտեղ ապրել ու կառավարվել են այս 3-4 տարվա ընթացքում քոչվորները, այսուհետև էլ կշարունակվի այս ձևով: Մեր երկիրը պետք է ազատ լինի քոչվորների ասպատակություններից, որոնց ներկայությունը մեր լեռներում, մեր ժամանակի քաղաքական պայմաններում կարող է դրսի ուժերի համար դառնալ ագրեսիվ քաղաքականության գործիք»⁴:

Վերջում Լեոնահայաստանի իշխանությունը հետևյալ հար-

¹ ՀՀ Ն.ՊԿ.ՊՆ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 61, ք. 17 և շրջերես:

² ՀՀ Ն.ՊԿ.ՊՆ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 61, ք. 18, 19, տե՛ս նաև Ս. Վրացեան, Կեանքի ուղիներով, Կապր, դեմքեր, սպցոմենք, 2 հատոր, էջ 254:

³ ՀՀ Ն.ՊԿ.ՊՆ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 61, ք. 18-ի շրջերես և 18^ա, տե՛ս նաև Ս. Վրացեան, Կեանքի ուղիներով, Կապր, դեմքեր, սպցոմենք, 2 հատոր, էջ 255:

⁴ ՀՀ Ն.ՊԿ.ՊՆ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 61, ք. 18^ա, տե՛ս նաև Ս. Վրացեան, Կեանքի ուղիներով, Կապր, դեմքեր, սպցոմենք, 2 հատոր, էջ 258:

գերն էր առաջադրում ապագա բանակցությունների համար.

1. Լեռնահայաստան ռուսական ու հայկական կարմիր բանակի զորամասեր բերելու խնդիրը, 2. Լեռնահայաստանի զորքի ու հրամանատարության զինաթափման խնդիրը, 3. Լեռնահայաստանի գյուղացիությանը զինելու խնդիրը, 4. Լեռնահայաստանի իշխանության կազմակերպման ձևի ու եղանակի հարցը, 5. Լեռնահայաստանում քաղաքական կուսակցությունների ու մամուլի խնդիրը, 6. Հայերեն լեզուն Լեռնահայաստանի պետական-պաշտոնական լեզու հայտարարելու, զորքի ու հիմնարկությունների մեջ դրա առաջատար դերը ապահովելու խնդիրը, 7. Լեռնահայաստանի սահմաններից պարեն ու ռազմամթերք դուրս տանելու խնդիրը, 8. Չորականների, քաղաքական, հասարակական ու պետական գործիչների երաշխավորված անվտանգության, նրանց ազատ գործելու, ինչպես նաև հանցագործ տարրերին Լեռնահայաստանից վտարելու խնդիրը, 9. Շարուր-Նախիջևանի հարցը:

Ինչ վերաբերում էր Լեռնահայաստանը խորհրդայնացնելու և այն Խորհրդային Հայաստանի անբաժան մասը համարելու խնդրին, ապա Գորիսի կառավարությունը գտնում էր, որ երկրի և բովանդակ ժողովրդի քաղաքական բախտի տնօրինման խնդիրը իր իշխանությունից դուրս է, այն ժողովրդի գերագույն իրավունքի հարցն է, որը և պետք է որոշի ինքը՝ ժողովուրդը: Ուստի դրա համար պետք է հրավիրվի Լեռնահայաստանի գյուղացիության համագումար, որ և քննության կառնվի այդ հարցը, ինչպես նաև ՀՄԽՀ պատվիրակության հետ բանակցությունների հետևանքները¹:

Վերջում Լեռնահայաստանի պատվիրակությունը հայտնում է, որ իր կառավարությունը ցանկալի է համարում շարունակել բանակցությունները և հավատում է, որ երկուստեք փոխզիջումների միջոցով կգտնվի ընդհանուր լեզու՝ անարյուն և խաղաղ ճանապարհով լուծելու բոլոր խնդիրները և կանխելու որևէ հնարավոր ընդհարում²:

Խորհրդային Հայաստանի պատվիրակության համար պարզ է դառնում, որ իր այդ պատասխանով Չանգեզուրի իշխանությունը փորձում է ժամանակ շահել՝ իր զորքերը կազմակերպելու և ընդհանրապես գործերը կարգի բերելու համար: Կասկած չէր մնում, որ Նժդեհը հրահանգել է վերջ տալ բանակցություններին:

Այդ համոզմամբ, Ա. Կարինյանը զանգեզուրյան պատվիրակությանը հարցում է անում, թե ինչպես կարելի է խաղաղության մասին արված հայտարարությունը համատեղել Լեռնահայաստանի կառավարության ստեղծման կապակցությամբ՝ նրա

հրապարակած Գեկյարացիայի հետ, որտեղ պարզ ասված է, թե Չանգեզուրի զորամասերը պիտի հարձակվեն Խորհրդային Հայաստանի վրա և Երևանը մարտն բռնկելու են³: Կարինյանը, այդ վկայակոչելով, նաև ցույց է տալիս Գեկյարացիայի համապատասխան մասը: Գ. Տեր-Մինասյանը պատասխանում է, որ տվյալ արտահայտությունը բյուրիմացաբար է մտել Գեկյարացիայի մեջ:

Այսպիսով, Լեռնահայաստանի կառավարությունը Ղալաջուղի բանակցություններում ըստ էության հրաժարվեց համաձայնության գալ խորհրդային կուլմի հետ:

Տնօրյա բանակցություններից հետո Արտաշես Կարինյանի պատվիրակությունը վերադառնում է Երևան՝ իր կառավարությանը տանելով Լեռնահայաստանի կառավարության առաջարկները և պահանջները: Ղալաջուղից մեկնելիս Կարինյանը խոստանում է «շուտափույթ պատասխան» տալ Լեռնահայաստանի կառավարության առաջարկներին, բայց դա տեղի չունեցավ:

Դրա փոխարեն Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները մայիսի վերջերին Երևանից Սյունիք ուղարկեցին լեռնային ինժեներ Սմբատ Մելիք-Ստեփանյանին, որին մեկ տարի առաջ, Ղափանի Խոտանան գյուղից մահանջելիս առևանգել էր կարմիր բանակի զորամասը: Նրան տարել էին Բաքու, բանտարկել, ապա ամիսներ հետո ազատել և ուղարկել Երևան:

Սյունիք մեկնելուց առաջ Սմբատ Մելիք-Ստեփանյանը ստացել էր հետևյալ բովանդակությամբ մանդատը.

«Թուրքս ներկայացնող ինժ. Սմբատ Մելիք-Ստեփանյանը Խորհրդային Հայաստանի Հեղկոմի համաձայնությամբ մեկնում է Չանգեզուր՝ լեռներում և գյուղերում բարքված գյուղացիներին և քաղաքացիներին համոզելու, որ վերադառնան իրենց տեղերը և զբաղվեն խաղաղ աշխատանքով:

Առաջարկվում է բոլոր զինվորական և քաղաքացիական իշխանությանց՝ արգելք չհարուցել քաղաքացի Ս.Մելիք-Ստեփանյանին և ցույց տալ նրան ամեն տեսակ աջակցություն՝ իր վրա առած առաքելությունը ի կատար ածելու համար:

Խ. Հայաստանի Ռազմա-Հեղափոխական կոմիտեի նախագահ Ալ. Մյասնիկյան (Ալ. Մարտունի)

Արտաքին գործոց ժողովո՞մ Մոսկվան 1921թ., 14 մայիսի, Երևան»⁴:

Վերադառնալով իր հայրենի Չանգեզուր, ծանոթանալով անցած շուրջ մեկ տարում այնտեղ տեղի ունեցած դեպքերին՝ Ս. Մելիք-Ստեփանյանը, ելնելով երկրի ու ժողովրդի վիճակից,

¹ ՀՀ ԿԿԿՊԱ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 61, ր. 18^ա-ի շրջերես:

² «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 15 նոյյնիս:

³ «Ազատ Սյունիք», 1921, թիվ 5:

⁴ Գ. Նազին 1-մ սրտատխանք, էջ 78:

կազմում է տեղեկագիր և հունիսի 3-ի բվով ուղարկում ՀՍԽՀ ժողովրդական կոմիսարների խորհրդին, պատճենը՝ Լեոնահայաստանի կառավարությանը: Տեղեկագրում նա մասնավորապես գրել էր.

«Այստեղ ես տեսնում եմ ժողովուրդ, կառավարություն և գորահրամանատարություն՝ միաբան:

Ամեն ինչ նորմալ է այստեղ:

Այստեղ չկան խաներ, բեկեր, կապիտալիստներ, բուրժուաներ, կուլակներ: Չկա այն ամենը, որ տկարացնում է ժողովրդի ռազմական բախն ու ուժը: Ժողովրդի տրամադրությունը կատարելապես հեղափոխական է...»¹:

Ղալաջուղի բանակցությունների ժամանակ ձեռք բերված պայմանավորվածություններից հետո Լեոնահայաստանում սպասում էին Խորհրդային Հայաստանի կառավարության պատասխանին:

Բայց պատասխան չէր ստացվում, բանի որ Երևանի կառավարությունն ինքնուրույնաբար ի վիճակի չէր լուծելու խնդիրը. նա պետք է իր գործողությունները համաձայնեցներ և՛ Մոսկվայի, և՛ Բաքվի հետ:

Երևանն ամենից առաջ պետք է հաշվի առներ Աղբյուրի պանրոբխատ «բուշեիկների» կամքը, որոնք իրենց զավթողական ծրագրերի իրականացման համար կարմիր բանակը ներգրավել էին արյունալի կռիվների մեջ:

Իր հերթին, կարմիր բանակի հրամանատարությունը չէր տեսնում Լեոնահայաստանի խնդրի կարգավորման խաղաղ ելքը և երկրամասի դեմ պատրաստվում էր նոր արշավանքի, որովհետև միայն հաղթական կռիվ կարող էր փրկել իր զենքի պատիվը, ինչ որ չափով մեղմել 1920թ. հոկտեմբեր-նոյեմբերին բուշեիկյան գործառնների կրած պարտության դառը հիշողությունը: Եվ եթե Հայաստանի կառավարությունը հարգեր Լեոնահայաստանի կառավարության պահանջները, դա, ըստ էության, կնշանակեր, որ խորհրդային իշխանությունը ստորագրել է կարմիր բանակի պարտությունը:

Առձակասման նոր փուլը

Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման օրից սկսած՝ Հայիեղկոնը իշխանության և՛ օրենսդիր, և՛ գործադիր գերագույն մարմինն էր, թեև գործում էին նաև մի քանի ժողովրդական կոմիսարիատներ: Բայց ժամանակն էր, որ հեղափոխական արտակարգ դրության ժամանակ ստեղծված

¹ Գ. Նովին, 146 պատասխան, 19 78:

Հեղկոնը փոխարինվի օրինական կառավարությամբ՝ օժտված գերագույն իշխանության բոլոր հատկանիշներով:

1921թ. մայիսի 18-ին ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի պլենումը քննարկեց Հայիեղկոնը վերակազմելու և նրա փոխարեն Խորհրդային Հայաստանի կառավարություն՝ Ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդ կազմակերպելու հարցը:

Երեք օր տևեց Ժողկոմխորհրդի ձևավորումը: Մայիսի 21-ին հաստատվեց նոր կառավարության կազմը, որը հրապարակվեց մայիսի 24-ին: Նախագահի պաշտոնը ստանձնեց Ալ. Մյասնիկյանը, որը միաժամանակ հանրապետության ռազմական գործերի ժողկոմն էր: Արտաքին գործերի ժողկոմ հաստատվեց Ասրանազ Մռավյանը, ներքին գործերինը՝ Պողոս Մակինցյանը, արդարադատության ժողկոմ Արտաշես Կարինյանը, ժողտնտխորհի նախագահ՝ Սարգիս Մրապիտոնյանը (Լուկաշին), հողժողկոմ՝ Արամայիս Երզնկյանը, պարենավորման և արտաքին առևտրի ժողկոմ՝ Ալեքսանդր Բեկզադյանը, ֆինժողկոմ՝ Սարգիս Խանոյանը, լուսժողկոմ՝ Աշոտ Հովհաննիսյանը, առողջապահության ժողկոմ՝ Սարո Համբարձումյանը, փոստ-հեռագրի ժողկոմ՝ Դրաստամատ Տեր-Սիմոնյանը, բանվորուղեսչության ժողկոմ՝ Ալեքսանդր Շահվերդյանը: Ավելի ուշ աշխատանքի և սոցիալական ապահովության ժողկոմ նշանակվեց Արշակ Խաչիկյանը, Արտակարգ հանձնաժողովի նախագահ՝ Շավարշ Ամիրխանյանը:

Խորհրդային Հայաստանի նոր կառավարությունը՝ ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը, Չանգեզուրի հարցում բռնեց հստակ գիծ.

1. Չանգեզուրը բուն հայկական հող է, և այն պետք է միացվի Խորհրդային Հայաստանին՝ որպես նրա անբաժան մաս: 2. Պետք է անել ամեն ինչ, որպեսզի Հայաստանին Չանգեզուրի միացումը իրականացվի խաղաղ միջոցներով: 3. Եթե դա չհաջողվի, Չանգեզուրը Հայաստանին միացնել զենքի ուժով:

Ժողկոմխորհրդի նիստում քննարկվեց Ղալաջուղից Երևան վերադարձած ՀՍԽՀ պատգամավորության հաղորդումը: Քննարկումն ավարտելուց հետո ժողկոմխորհուրդը հանդես եկավ մի հայտարարությամբ, որը տպագրվեց «Խորհրդային Հայաստան» թերթում: Այդ հայտարարության մեջ ավելորդաբանություն և անորոշ դարձվածքներ չկային: Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը պարզ ու կտրուկ որոշում էր իր դիրքն ու քաղաքականությունը Չանգեզուրի հարցում:

Հանրապետության նոր կառավարությունը, Չանգեզուրի խնդրում ունենալով հստակ գիծ, այն է՝ զավառ պետք է միացվի Խորհրդային Հայաստանին, միաժամանակ, առիթը ներկայանալու դեպքում, ընդգծում էր, որ չեն սպասվել խաղաղ միջոցներով հարցը

¹ «Կոմունիստ», 1921, 24 մայիսի:

լուծելու առկա հնարավորությունները: Գրա վկայություններից մեկը, օրինակ, հեռագրամ այն գրույցն էր, որ 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատար Հեկկերը 1921թ. մայիսի 23-ին ունեցել էր Հայաստանի ժողովրդիկ նախագահ և ռազմագործող կոմ Ալ. Մյասնիկյանի հետ: Ահա արխիվում պահպանվող այդ համառոտ գրույցի տեքստը.

«Ապարատի մոտ է հրամանատար Հեկկերը.

- Բարի երեկը, ընկեր Մյասնիկով: Ներեցեք, որ անհանգստացնում եմ Ձեզ, բայց ես ունեմ մի շարք հարցեր. 1. Ինչպե՞ս է լուծվել Չանգեզուրի մասին հարցը: 2. Արդյո՞ք հույս կա վերացնելու (այսինքն՝ խնդիրը լուծելու- Ա.Ս.) խաղաղ ճանապարհով:

Ապարատի մոտ է ընկ. Մյասնիկովը.

-Ընկեր Հեկկեր: Առայժմ բանակցությունները կշարունակվեն, նրանք (Լեռնահայաստանի կառավարության գործիչները- Ա.Ս.) հավանաբար ձգձգում են: Մեր կարծիքով, այժմ անհրաժեշտ է շտապ ուժեղացնել մեր գործասերը: Չանգեզուրի դեմ, ռազմական գործողությունների խնամով, մեզ թվում է, որ պետք է առայժմ սահմանափակվել Մեղրի ավանը գրավելով և միայն այդքան: Մնացյալի մասին Ձեզ կհաղորդեմ վաղը...»:

Մի ուրիշ վկայություն. Գալաթուղի բանակցությունների ծախսողումից մեկ ամիս հետո 1921թ. հունիսին, Թիֆլիսում Անդրերկրկոմի բյուրոյի նիստում, Չանգեզուրի հարցը քննելու ժամանակ, Ալ. Մյասնիկյանը դեմ արտահայտվեց Լեռնահայաստանի վրա հապշտապ հարձակվելու առաջարկին¹:

Երրորդ վկայություն. Խորհրդային Հայաստանի բանվորների, գյուղացիների և մի խումբ գանգեզուրցի կարմիրբանակայինների անունից մի դիմում հղվեց «Չանգեզուրի աշխատավոր եղբայրներին»՝ «Հիմա խոսքը ձերն է» վերտառությամբ: Դիմումի մեջ ասված էր. «Արարատյան ազատ աշխարհի ազնիվ աշխատավոր, ձեր հայրենակից գանգեզուրցիները շատ են ցավում, որ իրենց գանգեզուրցի եղբայրը... գութանը թողած հրացան է վերցրել: Էդ ի՞նչ թշնամու դեմ եք հրացանը բռնել, գանգեզուրցի եղբայրներ... Էն որ օրից է երևանցի, դազախեցի, ալեքսանդրապոլցի ու լոռեցի շինականը քո թշնամին դարձել, Չանգեզուրի քաջ, բայց խաբված շինական»²: Խորհրդային Հայաստանի աշխատավորը չի ուզում կռվել Չանգեզուրի իր եղբոր դեմ, բանի որ «Էս կողմերի գյուղացին հիմա մենակ մի կռիվ ունի. այդ կռիվը աղքատության, անկարության դեմ է»: Նրա դրությունը «օրեցօր, ամսեամիս լավանում է: Դամփաները բացվել են,

Խորհրդային Ռուսաստանից ստանում ենք չրեդեն, մաշիններ, մանգաղներ, գերանդիներ, գութաններ...»: Հենց այդ խաղաղ պայմաններն են պատճառը, որ Չանգեզուրից Պարսկաստան փախածներից շատերն արդեն վերադառնում են Հայաստան և կանգնում իրենց գործին: «Գալիս են և՛ գյուղացին, և՛ առևտրականը, և՛ վարժապետը, և՛ ինժեները, և՛ զինվորականը: Գալիս են և տանկահայերը՝ սասուցիները, մշեցիները, վանեցիները»:

«Հայաստանի բանվորագյուղացիական կառավարությունը, այնուհետև նշված էր դիմումի մեջ, երկրորդ անգամ է մարդ ուղարկում ձեր կառավարության մոտ, որպեսզի հարցը խաղաղ վերջացվի», բայց այդ կառավարությունը հրաժարվում է ընդունել խաղաղության առաջարկները: Ուստի «հասել է ժամանակը, որ դուր, աշխատավոր գանգեզուրցիներ, ինքներդ ձեր գլխով ձեր մասին ստաժեք: Խորհրդային Հայաստանի կարմիր բանակը, որ ձեր երկրի սահմաններում է կանգնած, վաղուց արդեն կռիվ ձեզ ազատած կլինեք ձեր այդ նեղ դրությունից, բայց մենք չեմք ուզում արյունահեղություն, որովհետև եթե կռիվ լինի, գյուղացու տունն է քանդվելու»: Դիմումի մեջ շեշտված էր, որ եթե գանգեզուրցիներն իրենց երկիրը պաշտպանելու մտահոգությամբ չեն ուզում բաժանվել գեներից, ապա նրանց հնարավորություն կտրվի ունենալ սեփական բանակ: «Խորհրդային Հայաստանը ձեզ չի խանգարում պահելու Չանգեզուրի կարմիր բանակ՝ ձեր հալալ աշխատանքը պաշտպանելու համար»:

«Չանգեզուրի եղբայրներին» ուղղված դիմումի վերջում շեշտված էր. «Այսօր դուր պիտի ասեք կարճ ու կտրուկ. խաղաղությո՞ւն եք ուզում, թե՞ կռիվ: Խորհրդային Հայաստանի և Ռուսաստանի հե՞տ եք ուզում լինել, թե՞ նրա դեմ: Ուզո՞ւմ եք, որ մեր երկրում խաղաղ, ազատ աշխատանքը լինի, թե կռիվն ու ավերը:

Չանգեզուրի անշխատավոր գյուղացիներ: Ձեր պատասխանին են սպասում Հայաստանի բոլոր բանվորները և գյուղացիները: Գե՛, հիմա ինքներդ դատեցեք, գանգեզուրցի եղբայրներ: Հիմա խոսքն ու գործը ձերն է»:

Թեև անձամբ Ալ. Մյասնիկյանը և նրա կառավարությունը հակված էին խնդիրը խաղաղությամբ վերջացնելու կողմը, բայց այդ կառավարության վրա մշտապես ճնշում էին գործադրում «ճախերը», հատկապես Ավիս-Արարբեկյան խումբը, որի քաղաքականությունը Հայաստանում ծախսողվել էր և հանգեցրել Փետրվարյան ապստամբությանը: Այդ ապստամբությունից նրանք ոչ միայն դասեր չէին քաղել, այլև դժգոհում էին Մյասնիկյանի կառավարությունից՝ դասակարգային թշնամիների և, հատկապես,

¹ ՀՀ ՀՊԿ-ԳՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 309, ք. 1:

² Տե՛ս Ս. Անդրյան, Արևմտահայ Մյասնիկյան, էջ 455:

³ ՀՀ ՀՊԿ-ԳՊԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 196, ք. 1:

⁴ ՀՀ ՀՊԿ-ԳՊԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 196, ք. 2:

դաշնակցության նկատմամբ հանդուրժողական քաղաքականություն վարելու համար:

Լեոնահայաստանի խնդիրը խաղաղությանը լուծելու ճանապարհին Մյասնիկյանի կառավարության առջև ծառայած մյուս խոչընդոտն այն տարածայնություններն էին, որոնք գոյություն ունեին Երևանի և Բարձի, Երևանի և 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարության միջև: Ինչպես Հայաստանում «ճախերը», այնպես էլ Ադրբեջանում նարինանովական «բոլշևիկները» խեղճաբար էին նայում «դասակարգային թշնամիներին» հանդեպ Մյասնիկյանի և նրա կողմնակիցների որդեգրած համեմատաբար մեղմ քաղաքականությանը: Ն.Նարինանովի և նրա զինակիցների այդ տեսակետը լիովին կիսում էր 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը:

Շուտով պարզվեց, որ Մյասնիկյանի կառավարությունը չի կարողացել Լեոնահայաստանի խնդրի խաղաղ լուծման անհրաժեշտության մեջ համոզել Բարձին և 11-րդ բանակի հրամանատարությանը: Գրան գումարվում էր այն, որ, ինչպես ցույց էին տվել Դալաջուղի բանակցությունները, Նժդեհը առանց կռվի չէր զիջելու զավառը: Հենց այդ երկու հանգամանքները ժողկոմ-խորհրդային բերեցին Ջանգեզուրի վրա վճռական հարձակում գործելու կոդը:

Այ.Մյասնիկյանը և 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատար Ա. Հեկկերը մշակեցին ռազմական գործողությունների օպերատիվ պլան, որով նախատեսվում էր ուժեղացնել Հայաստանի կարմիր բանակը, մասնավորապես մեծացնել նրա կրակային հզորությունը, նրա կազմում ստեղծել նոր հատուկ զորամիավորումներ՝ ելնելով Ջանգեզուրի տեղանքի առանձնահատկություններից: Նախատեսվում էր 11-րդ կարմիր բանակից Հայաստանի զինված ուժերին տրամադրել ձիեր, զենքեր, փամփուշտներ: Ա. Հեկկերի հետ ուղիղ գծով ունեցած խոսակցության ժամանակ Այ. Մյասնիկյանը նրան խնդրեց՝ «Հայաստանի կարմիր բանակի տրամադրության տակ ուղարկել գրահապատ մեքենաներ, ինչպես նաև այդ բանակի հրամանատարությանն օգնելու նպատակով Երևան ուղարկել 2-3 փորձված շտաբայինների»¹:

Ռազմական գործողությունների օպերատիվ պլանը մշակելուց հետո Այ. Մյասնիկյանին մտահոգում էր, թե այն ինչպես գործողության մեջ դնել, որպեսզի քիչ լինեն զոհերը: Նրան չէր լքում նաև խնդրի լուծման համար խաղաղ ելք գտնելու միտքը: Այդ է վկայում նաև, ինչպես տեսանք, մայիսի 23-ին 11-րդ բանակի հրամանատար Հեկկերի հետ ունեցած նրա խոսակցությունը:

Այ.Մյասնիկյանը, որպես նաև հանրապետության ռազմաժող-

կում, մի շարք հրամաններ արձակեց, որոնք ուղղված էին Հայաստանի կարմիր բանակի ամրապնդմանը, զինվորների և հրամանատարների մարտական-քարտյական ոգու բարձրացմանը:

Եվ այսպես, Հայաստանի կարմիր բանակը և 11-րդ կարմիր բանակը նախապատրաստվում էին միասնաբար վճռական հարված հասցնելու Ջանգեզուրի ապստամբներին և գրավելու զավառը: Այդ նպատակով մայիսի երրորդ տասնօրյակում լրացուցիչ մի շարք միջոցառումներ ձեռնարկվեցին նաև 11-րդ կարմիր բանակն ամրապնդելու, նրա շարքերը նոր, քարն զորամասերով համալրելու, ստորաբաժանումների կրակային հզորությունը մեծացնելու համար:

Մայիսի 29-ին 11-րդ կարմիր բանակը վերանվանվեց Կովկասյան առանձին բանակ: Նոր բանակի ռազմահեղափոխական խորհրդի կազմի մեջ մտան Ս. Օրջոնիկիձեն, Ս. Կիրովը, Այ. Մյասնիկյանը, բանակի հրամանատար Ա. Հեկկերը և ուրիշներ: Խորհրդային Հայաստանի կառավարության պաշտոնաթերթը հաջորդաբար անդրադառնում էր բանակի ռազմահեղափոխական կոմիտեի գործունեությանը²:

Իրենց հեքիսն, Ջանգեզուրի պաշտպանները նախապատրաստական տենդագին աշխատանքի լծվեցին՝ կարմիր բանակի հերթական հարձակմանը դիմագրավելու համար:

Դարձյալ մտահոգում էր Լեոնահայաստանի արևմտյան ռազմաճակատի դրությունը:

Մայիսի 12-ին Լեոնահայաստանի կառավարության ներքին գործոց նախարար Ս.Մելիք-Յուլյանը Նժդեհին ուղղած մամակում գրում էր. «Դարապազյազի հարցը և այնտեղի՝ մեր ճակատների պաշտպանության խնդիրը շատ խախտու հիմքերի վրա է դրված: Կուռն միանգամայն լքված է և չի կարողանում գործել, նրան կամ պետք է հեռացնել, կամ պետք է փոխել ուրիշ ճակատ, կամ արձակուրդ տալ: Ես քաղաքակապես կասկածում եմ, որ մի որևէ դեպքի ժամանակ նա կարող լինի պաշտպանել այն ճակատը, թեկուք այնտեղ կան ավելի, քան պետք են, ուժեր»³:

Նժդեհը ստիպված էր մյուս ճակատներից հանել մի քանի փորձված զանգեզուրցի սպաների և նրանց ուղարկել արևմտյան ռազմաճակատ: Ինչ վերաբերում է Կուռոյին ռազմաճակատի հրամանատարի և իր օգնականի պաշտոններից ազատելու առաջարկներին՝ Նժդեհն այդ քայլին չդիմեց, անշուշտ, հաշվի առնելով, որ նրան ինքն է նշանակել Ս.Վրացյանի խնդրանքով:

Ավելի ավերիչ էին դառնում մեծ ծավալներ ընդունած

¹ Տե՛ս Ա.Ն. Մյասնիկյանի ռազմական գործունեությունը 1917-1925թթ.: Փաստաթղթեր և նյութեր, Դամբն Հայաստանի պրիսիվների, 1976, թիվ 1, էջ 205, 206:

² Խորհրդային Հայաստանի կառավարության «Կոմունիստ» պաշտոնաթերթը 1921 թ. մայիսի 27-ից սկսել էր լրջա տեսակի «Խորհրդային Հայաստան» ամսագրում:

³ Գ. Նոյնե, Լեոնահայաստանի անվան պատմության մասին, «Նորը» հանդես, 1923, թիվ 3, էջ 334:

բոլշևիկյան պրոպագանդի և քարոզչության ազդեցությունը գործի և բնակչության վրա: Կոմունիստների տարածած համարյա բոլոր բռուցիկների տեքստերը վերջանում էին փախստականներին ուղղված վերադարձի և Սյունիքի զինյալներին ուղղված կամավոր զենքը վայր դնելու և կռիվը դադարեցնելու կոչերով: Նժդեհը հանգանք էր համարում բոլշևիկների պրոպագանդին համապատասխան միջոցներով և նմանատիպ մեթոդներով չհակադրվելը: Նրա հանձնարարականով Լեոնահայաստանում հակաբոլշևիկյան քարոզչության լայն արշավ սկսվեց: Մասնավորապես Գորիսի «Մասուն» տպարանում մի քանի հազար օրինակով տպագրվեցին տարբեր բովանդակության բռուցիկներ, որոնց մեծ մասը ցրվեց ռազմաճակատի զանգեզուրյան գործաձուլում: Մի քանի բռուցիկների հետ բոլշևիկների ձեռքն էր անցել նաև Նժդեհի ստորագրությամբ մի բռուցիկ, որը մայիսի 15-ին Հանքերից տված նրա հեռախոսագիրն էր՝ հետևյալ բովանդակությամբ.

«Արևմտյան ֆրոնտի հրամանատար Յապոնին, պատճենը՝ Լեոնահայաստանի փոխ-սպարապետ Կուռոյին, պատճենը՝ կառավարության:

Ես այսօր վերադարձա Ղափան:

Բորբեքստանում ապստամբությունը պսակվել է կատարյալ հաջողությամբ: Ռուսաց զորքերը քաշվել են Կենտրոնական Ռուսաստան: Աղվանստանում ժողովուրդը սպանել է սովետական ղեկավարներին և քշել բոլշևիկներին: ՌԻկրահման և Լեհաստանը սկսել են իրենց առաջխաղացումը, Ռուսաստանի գրեթե բոլոր նահանգներում սկսել է ապստամբություն: 11-րդ կարմիր բանակը քաշվել է Ռուսաստան. թե ինչ ուժեր պետք է փոխարինեն [այդ բանակին], մեզ հայտնի չէ:

Երևանում հայ և ռուս բոլշևիկների միջև տեղի են ունեցել կռիվներ: Ռուսները բացահայտ կերպով հրամայել են [հայկական] զորքին դուրս գալ Չանգեզուրի դեմ, իսկ հայերը հայտնել են, որ առանց ռուսների [զորամասերի] ոչ մի քայլ առաջ չեն անի:

Մայիսի 11-ին, կազմակերպված մանյովրներով, քննաձուլ ստիպեցին փախչել Օրդուբադից:

Եվրոպական մամուլը և դեմոկրատիան պահանջում են Կովկասը բողոքել կովկասցիներին: Փարիզում հայերից, բուրքերից և վրացիներից կազմակերպված է մի խառն կոմիտե, որի նպատակն է Անդրկովկասում կազմել մի ընդհանուր զորք՝ բոլշևիկների դեմ կռվելու համար:

Մարդարապատի մոտ տեղի են ունենում ուժեղ կռիվներ

բոլշևիկների ու տաճիկների միջև և բոլշևիկները ջարդ են տվել պատճառը Ալեքսանդրապոլը դատարկելու պահանջն է:

Չորավար Նժդեհ

15 մայիսի 1921 թ.

Հանքեր»¹:

Ինչպես ընթերցողը տեսնում է, Նժդեհի այս հեռախոսագիր-բռուցիկի մեջ բերված փաստերը, բացի մեկ-երկուսից, չէին համապատասխանում իրականությանը: Բայց պատերազմական պայմաններում սեփական զորքերի մարտական ոգին բարձրացնելու համար կռվող կողմերին միշտ էլ քույրատրեյի են եղել ինֆորմացիոն պայքարի բոլոր միջոցները:

1921 թ. մայիսի 28-ին Չանգեզուրը տոնում էր Հայաստանի անկախության երրորդ տարին: Այդ օրը Գորիս քաղաքում հավաքվել էին բուն Չանգեզուրի, Տաթևի և Դարաբասի շրջանների ժողովրդական վաշտերը: Կեսօրին քաղաքային այգում, Շիրինյանի, Խորենու, Սարոյի, Աշոտ Մելիք-Մուսյանի և այլոց եղբայրական գերեզմանների շուրջը հավաքվել էին բազմահազար մարդիկ: Ստեղծվել էր ալիմների, սրերի, դրոշակների մի ամբողջ անտառ:

Տոնակատարությանը մասնակցում էր նաև Պարսկաստանից նոր վերադարձած Ս.Վրացյանը: Տարիներ անց, վերհիշելով այդ օրը, նա գրել է. «Չափազանց ազդված էի. խոսելու տրամադրություն չկար մեջս, բայց ինչպե՞ս կարելի էր խոսք չառնել Հայաստանի անկախության տարեդարձի առթիվ: Ինձանից հետո խոսեց Նժդեհը: Սպարապետի կարմիր գոտին մեջքին, ձեռքերը խաչաձև կրծքի վրա՝ նա սկսեց ճառը մեղմ ձայնով, ապա՝ աստիճանաբար ձայնը բարձրացավ՝ հատու և հզոր նախադասություններով, հուզելով ու հմայելով բազմությանը: Ի՞նչ ասաց, մի՞թե կարևոր էր, թե ինչ ասաց, կարևորը ասելու ձևն էր: Նժդեհը գիտեր խոսքով մարդկանց սրտերը գերելու արվեստը, և այդ օրը գերազանցեց ինքն իրեն»²:

Իսկ որպիսի՞ ջերմությամբ է նկարագրել այդ հանդիսությունը ինքը՝ Նժդեհը.

«Նվիրական հողաբնի վրա, արևի տակ վեհորեն ու հպարտ փայլում էին Սյունիքի սուրն ու խաչը՝ առաջինը որպես հաղթության, երկրորդը՝ տառապանքի խորհրդանշան:

Ջերմ խոսք կար:

Կար դառնության և ուրախության արցունք:

Այդ օրը ես հասկացա, որ մի պետության բարոյական

¹ «Վերադարձն Հայաստան», 1921, 19 հունիսի:

² Ա. Վրացյան, Կեանքի ողբերգություն, Կեպեք, դեմքեր, սպրտմեք, Դ հատր, էջ 238:

բովանդակ մեծությունը կամ ոչնչությունը կարելի է կարդալ նրա քաղաքացիներից մեկի դեմքի վրա:

Այդ օրը սյունեցու աչքերի մեջ կարելի էր տեսնել մեր ցեղի բովանդակ զորույթն ու քափը:

Այդ օրը հաղթական էր սյունեցին, քանզի ցեղի ոգին կշարժեր հայ վաշտերը...

Ես այդ օրը տեսա Սյունիքը՝ իր ուժի, փառքի իր մեծության մեջ: Նա հպարտ էր, որովհետև պարտության էր մատնել Ադրբեջանը, ջարդել տաճիկ գնդերը, զինաթափել բուշխիկյան 11-րդ բանակը...»¹:

Բայց տոնակատարության մասնակիցների հոգում ոչ միայն հպարտություն էր, այլև տագնապ՝ վաղվա օրվա հանդեպ, քանի որ նրանք գիտակցում էին իրենց դրության ողբերգականությունը:

«Այդ օրը,- գրել է Նժդեհը,- բոլորը, ղեկավար թե՛ զինվոր, տղամարդ թե՛ կին, ընդհանուր խանդավառության մեջ լուռ և անխոս մտածում էին՝ «ի՛նչ լավ պիտի լիներ, երև մեր ռազմամթերանոցները դատարկ չլինեին: Մենք՝ ազատության համար թշնամու հարյուրապատիկ մեծ ուժերի հետ չափվողներս, հաց և փամփուշտ չունենք»:

Այո՛, շատ քաների հետ կոփի համար Սյունիքը չուներ նաև ամենամահիբաժեշտը՝ հաց և ռազմամթերք: Նա գիտակցում էր, որ «սիրամարզի պես իր շքեղ թևերի տակ չպիտի կարողանա թաքցնել իր «սև ոտները», իր պահեստների դատարկությունը: Նա հպարտ էր, որովհետև հաղթել էր, բայց դառնացած էր, քանզի հնարավորություն չուներ օգտվելու իր հաղթություններից»²:

Գորիսում Ս. Վրացյանը հանդես եկավ զեկուցումով, կառավարության նիստում հաղորդում արեց Պարսկաստան կատարած ուղևորության մասին, շեշտեց, որ այնտեղ իրեն հայտնի է դարձել, որ մարտի 16-ի ռուս-թուրքական պայմանագրից հետո, երբ բուշխիկների և քեմալականների միջև հաստատվել են մտերիմ նոր հարաբերություններ, դաշնակիցները ոչ կարողություն ունեն օգնելու Լեռնահայաստանին և ոչ էլ կամեցողություն:

Սակայն Վրացյանը չխոսեց այն մասին, որ Թավրիզում ինքը հանդիպել է իր նկատմամբ ծայր առած բուռն դժգոհության: Հայաստանից Թավրիզ հասած ՀՀ նախկին Պառլամենտի անդամները, տեղեկանալով Վրացյանի գալստյան մասին, նրան խնդրել էին հանդիպել իրենց հետ և համատեղ քննարկել տեղեկված իրավիճակից բխող հետագա անելիքների հարցը: Վրացյանի մասնակցությամբ իրավիճակ էր ժողով, ուր նա ենթարկվել էր խիստ քննադատության: Մասնավորապես ելույթ ունեցողները հայտարարել էին, որ Տաթևում նրա կազմած նոր կառավարություն

ապօրինի է, և որ դա պատճառ է դառնալու մի նոր աղետի, այս անգամ՝ Լեռնահայաստանում: Ժողովը նրան առաջարկել էր ցրել կառավարությունը:

Նշանակություն չտալով նախկին պառլամենտականների կարծիքին՝ Վրացյանն այնուհետև հանդիպում էր ունեցել Թավրիզում ապաստանած դաշնակցական մի քանի նշանավոր գործիչների հետ: Վերջիններս կարծիք էին հայտնել, որ նպատակահարմար է միավորել Զանգեզուրում գտնվող երկու կառավարությունները, Լեռնահայաստանն ազդարարել Ազատ Հայաստան և ստեղծել Հայաստանի միասնական կառավարություն: Վրացյանն անմիջապես հավանություն էր տվել այդ գաղափարին³:

Ծանոթանալով գործերի ընթացքին՝ Վրացյանը գնալով համոզվում էր, որ Լեռնահայաստանի անկախության պայքարը տանուլ է տրվում: «Ժնձ համար,- գրել է նա,- արտասահմանի վիճակին ծանոթանալուց հետո պարզ էր այլևս, որ մենք դատապարտված ենք հեռանալու երկրից, որքան շուտ, այնքան, թերևս, ավելի լավ երկրի և մեզ համար: Կառավարությունը (Լեռնահայաստանի-Ա.Ս.) այդպես չէր մտածում: Որքան երկար դիմանանք, այնքան լավ, թերևս դրանով հաջողվի ապահովել Լեռնահայաստանի ինքնավարությունը, թերևս նոր դեպքեր տեղի ունենան, նոր հորիզոններ բացվեն մեր առջև, ո՛վ գիտե: Հեղափոխական ժամանակ է, ինչե՛ր ասես չեն պատահի...»⁴:

Իր հաղթանակներով հպարտ սյունեցուն սպասում էր մշուշապատ ապագա, բայց նա սովոր չէր իր բախտը թողնել անորոշությանը:

Նժդեհը և նրա զինակիցները անբնական ու վնասակար էին համարում Զանգեզուրում երկու կառավարությունների գոյությունը, մանավանդ որ դրանք, տեղին թե՛ անտեղի, միջամտում էին միմյանց ներքին գործերին, խախտում ֆունկցիաների հստակ բաժանման մասին նախապես համաձայնեցված կարգը: Ս. Վրացյանի կառավարության անդամներից ոմանք Զանգեզուրում իրենց գտնվելը համարում էին ժամանակավոր, ուստի համարյա չէին լինում ռազմաճակատներում, ջանքեր չէին քափում երևանից եկած զորքերի գոնե մի մասը Զանգեզուրի պաշտպանության գործին լծելու համար և այլն:

Ի տես այս ամենի, Նժդեհը բողոքում էր.

«Նախարարներից (Ս. Վրացյանի կառավարության - Ա.Ս.) երեք հոգի ապրում են Հանքերում առանց որևէ իրական օգնություն ցույց տալու գործին, իսկ կառավարության մյուս անդամները նույն

¹ Գ. Նժդեհ, Փնդի ուղևոր շարժի, էջ 26-27:

² Նույն տեղում, էջ 27:

³ ՀՀ ՆԱԳԻՊԸ, ք. 113, գ. 3, գ. 37, ք. 59:

⁴ Ս. Վրացյան, Կեսանի ուղևորություն, Կեղևեր, դեմքեր, անցումներ (Ա հատոր), էջ 237:

եղանակով շարունակում են իրենց գործունեությունը, որի շնորհիվ էլ ոչինչ չի փոխվում եղած դրությունից»։ Այնուհետև նա նշում էր. «Ես ստիպված եմ լինում ճակատից ճակատ բափառել, խոսել զինվորների և գյուղացիության հետ, նրանց մեջ վառ պահել անկախության ոգին։ Մինչև իսկ կառավարության անդամները շատ անգամ գրում էին ինձ՝ այս կամ այն շրջանն անցնել և երևալ ժողովրդի աչքին, որ նա չհուսահատվի, չվարանե։ Ես առանց դադարի Գորիսից Հանքերն էի անցնում, այնտեղից՝ Մեղրի, երկու օրից հետո երևում էի Տաթև, Բազարչայ և այսպես անընդհատ։ Բայց ի՞նչ է լինում այդքան ջանքերի հետևանքը։ Ընկ. Վրացյանը մի երկու օրով միայն վերադառնում է Գորիս և էլի իսկույն ետ գնում Թավրիզ»¹։

Գավառի համար ճակատագրական այդ պահին անհրաժեշտ էր ուժերի ոչ միայն համադրում, այլև՝ միավորում։ Այդ նպատակադրումը իր հերթին առաջացրել էր Լեոնահայաստանի կառավարությունն անկախ Հայաստանի կառավարության ֆունկցիաներով օժտելու առաջարկը։

Դեռ մայիսի 18-ի նիստում Լեոնահայաստանի կառավարությունը որոշում էր ընդունել «անմիջապես հեռախոսագրով Գորիս հրավիրել Փրկության կոմիտեի անդամներին (հատկանշական է, որ Լեոնահայաստանի կառավարությունը դեռ չէր հարմարվել «Հանրապետական Հայաստանի կառավարություն» բառակապակցությանը- Ա.Ս), ամսիս 27-ին գումարել խառը նիստ, խորհրդակցության մեջ մտնել նոցա հետ և պարզել մի շարք կարևոր հարցեր, որոշելով Լեոնահայաստանի կառավարության և Փրկության կոմիտեի փոխհարաբերությունները»²։

Իր կառավարության անդամների հետ Ղափանից Գորիս եկած Ս.Վրացյանը, առանց ժամանակ կորցնելու, Նժդեհի հետ քննարկում է Ազատ Հայաստանի միասնական կառավարություն ստեղծելու հարցը։ Չնայած Վրացյան-Նժդեհի խոսակցությունը հարթ չի անցնում, բայց նրանք ի վերջո գալիս են համաձայնության։

1921թ. մայիսի 31-ին Լեոնահայաստանի կառավարությունը Գարեգին Նժդեհի վարչապետությամբ, և, Հանրապետական Հայաստանի կառավարությունը՝ Միսոն Վրացյանի գլխավորությամբ, Գորիսում կայացած համատեղ նիստում համաձայնության եկան մեքենայաբար միանալու և միասնական կառավարություն ստեղծելու մասին։

Հունիսի 1-ին ստորագրվեց մի փաստաթուղթ, որի հիման վրա

այդ երկու կառավարությունները ձուլվեցին, և ստեղծվեց մեկ՝ Հայաստանի կառավարությունը։ Այլ խոսքով՝ Լեոնահայաստանը պաշտոնապես հայտարարվում էր Հայաստան, որի մայրաքաղաքը Գորիսն էր³։

Ըստ կայացած համաձայնության՝ Հայաստանի նախարարների խորհրդի նախագահ առաջադրվեց Միսոն Վրացյանը, իսկ ռազմական ուժերի հրամանատար՝ Գարեգին Նժդեհը։ Նոր դաշինքը բազմամարդ էր՝ բաղկացած 11 նախարարից. Արշ. Հովհաննիսյան, Գ. Նժդեհ, Ս. Մելիք-Յուլյան, Հ. Տեր-Հակոբյան, Սմբ. Եղիազարյան, Ավ. Օհանջանյան, Հովհ. Տեեճյան, Հ. Տերտերյան, Ա. Խոնդկարյան, Վ. Մինախոբյան, Միս. Մինասյան։ Կառավարությանն առընթեր պետական հսկիչ նշանակվեց Գեղեճն Տեր-Մինասյանը⁴։ Նախարարների մի մասը պորտաֆելով էր, մյուս մասը՝ առանց պորտաֆելի։ Նրանցից մեկն անկուսակցական էր, երկուսը սոցիալիստ-հեղափոխականներ էին, մնացածը՝ դաշնակցականներ։

Այդ գործողությամբ, ըստ էության, վերացվում էին Տաթևի ապրիլի 26-ի համագումարի որոշումները, և չեղյալ էր հայտարարվում համագումարում ընտրված Լեոնահայաստանի կառավարությունը։ Թեև Լեոնահայաստանի փաստացի առաջնորդը շարունակում էր մնալ Նժդեհը, բայց իրավական տեսակետից կառավարության ղեկավար դարձավ Ս. Վրացյանը։

Շուտով Միսոն Վրացյանը կրկին մեկնեց Իրան, որ պարզի, թե զավառի վրա կարմիր բանակի նոր հարձակման դեպքում Լեոնահայաստանը ինչպիսի՞ փաստացի օգնություն կարող է ակնկալել պարսկական խաներից։

Գորիսում նոր կառավարության ստեղծումն արդեն Պարսկաստան անցած դաշնակցական գործիչներից շատերի մոտ կարող էր հույս արթնացնել, թե գուցե հնարավոր լինի Հայաստանում վերականգնել ազգային-անկախ պետականությունը։ Բացի այդ, ենթադրվում է, որ նոր կառավարությունը շունչ է տալու Խորհրդային Հայաստանում մնացած դաշնակցականներին և մտավորականության այն մասին, որոնք նույնպես չէին կորցրել Հայաստանի անկախության վերականգնման հույսը։

Գորիսում Հայաստանի միացյալ կառավարության ստեղծումը Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը դիտեց որպես Ջանգեզուրի իշխանությունների կողմից պայքարը մինչև վերջ շարունակելու վկայություն։

Ելնելով դրանից, ինչպես նաև հաշվի առնելով այն

¹ Գ. Նժդեհ, Լեոնահայաստանի անկման պատմաբանների մասին, «Նորը» հանդես, 1923, թիվ 3, էջ 339-340։

² Ա. Բյուզան, Մտոնի անկախից. պատմական դեպքեր և ապրումներ, 1917-1922, էջ 116։

³ Գ. Նժդեհ, Ազատ Միսոնը, «Հայրենիք», ամսագիր, 1925, սեպտեմբեր, թիվ 11 (35), էջ 88։

⁴ Նույն տեղում։

⁵ Ա. Բյուզան, Մտոնի անկախից. պատմական դեպքեր և ապրումներ, 1917-1922, էջ 116։

հանգամանքը, որ Հայաստանի բնակչության լայն շրջանները չէին ընդունում Չանգեզուրի վրա հարձակման գաղափարը, Ալ. Մյասնիկյանի կառավարությունը, 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարության հետ համագործակցած, պրուպագանդիստական լայն գործունեություն ձեռնարկեց: Չանգեզուրը գրավելու կոչերը չէին իջնում «Խորհրդային Հայաստան» քերթի էջերից: Ամենուրեք կազմակերպվում էին բանվորների, գյուղացիների, կարմիրբանակայինների միտինգներ, որոնցում համոզմունքով կամ պատվերով ելույթ ունեցողները պահանջում էին վճռական միջոցների դիմել «Չանգեզուրի հակահեղափոխությունը տապալելու» համար:

Հարկ է նշել, որ Ս.Վրացյանի գլխավորած Հայաստանի կառավարության ստեղծումը Չանգեզուրի բնակչության լայն զանգվածների շրջանում մեծ ոգևորություն առաջ չբերեց: Հոգնած ու տառապած գյուղացիներից շատերն այլևս նախկինի նման ոգեշնչված չէին գավառի ինքնիշխանության գաղափարով և փաստով: Նրանք կարոտով երագում էին հանգստության և խաղաղ կյանքի մասին: Այդ կառավարությունը հարկ եղած պաշտպանություն չստացավ նաև զորքի կողմից, ավելին, զորամասերի փտահեղի հրամանատարների մի մասը բացահայտորեն հանդես եկավ նրա դեմ: Նոր կառավարությանը հակված չէին ընդունելու նույնիսկ նրա հետ Չանգեզուր եկած զորամասերը: Մասնավորապես տաճկահայերը, որոնք փետրվարյան օրերին դաշնակների հիմնական հարվածող ուժն էին, կենտրոնանալով Չանգեզուրում, սկսեցին տրտնջալ անորոշ վիճակից:

Այդ օրերին Ասրանազ Մոավյանը գրում էր, որ Փետրվարյան ապստամբության հիմնական ուժը կազմող տաճկահայերը, մասնավորապես սասունցիները և մշեցիները, «նահանջելով Չանգեզուր, տսկայի տանջանքներ են կրել ճանապարհին», ուստի նրանք «մերժում են կոխվող շարունակել Չանգեզուրում»: Այո՛, Չանգեզուր անցած ապստամբների մի զգալի մասը այլևս տրամադիր չէր կռվելու կարմիր բանակի դեմ:

Ահա քե ինչու զանգեզուրյան իշխանությունները ձեռնարկում էին բոլոր միջոցները՝ քիկունքն ամրապնդելու համար:

Այդ ուղղությամբ ձեռնարկված զանազան միջոցների թվում Ս.Վրացյանն ու Գ.Նժդեհը կարևոր նշանակություն տվեցին Չանգեզուրի բոլոր հակախորհրդային, հակաաղբթջանական ուժերի համախմբմանը: Ամենուրեք գյուղերում կազմակերպվում էին ժողովներ, որոնցում դրանց մասնակիցներին կոչ էր արվում մինչև վերջ կռվել գավառի անկախության համար: Նժդեհը շրջում է

գյուղից գյուղ, հանդես գալիս կրակոտ ելույթներով ու կոչերով, բնակչության մեջ բորբոքում կռիվը շարունակելու տրամադրություն:

Կարևոր խնդիրներից մեկը նոր գորահավաքի միջոցով գորահավաքումների համալրումն էր: Վրացյանը և Նժդեհը այդ գործում մեծ դժվարությունների առջև կանգնեցին. երիտասարդների մի մասը հրաժարվում էր գորակոչից: Չնայած գործադրած ջանքերին՝ գորակոչը սպասված արդյունքը չտվեց:

Թիկունքն ամրապնդելու համար ձեռնարկվեցին նաև ուրիշ միջոցներ: Նժդեհը հրահանգ տվեց՝ «գավառը մաքրել կոմունիստներից և նրանց համակիրներից»: Նա, օրինակ, Լեռնահայաստանի բանակի գլխավոր շտաբի պետ Ռուբեն Նարինյանի գլխավորությամբ պատժիչ զորամասեր ուղարկեց Սիսիանի շրջանի Բազարչայ և Բորիսովկա ռուս-մոլդավական գյուղերը, որոնց բնակիչները, հետախուզության տվյալների համաձայն, գավառի վրա ռուսական կարմիր բանակի հարձակման դեպքում պատրաստվում էին Չանգեզուրի պաշտպանների քիկունքում ապստամբություն բարձրացնել: Հօգուտ պետության բռնագրավվեց այդ գյուղերի բնակիչների մի մասի ունեցվածքը, իսկ զենքը բռնելու ընդունակ մոլդավացիներից մի քանի տասնյակ մարդ ձերբակալվեց և ուղարկվեց Տաքևի վանք՝ բանտարկության: Նրանց թվում էին գյուղի ամենաակտիվ գործիչները՝ Ռոդիոն, Գրիգորի և Անդրեյ Կասմինյանները, Վասիլի Տոկարը, Անդրեյ Ժուկովը, Աֆանասի Սորոկոտովը, Վասիլի Տեպկինը, Պավել Սերգեևը, Իվան Յուրինը և ուրիշներ:

Տաքև հասնելուն պես պատանդներից մի քանիսը գնդակահարվում են, որոնց թվում էին Վասիլի Տեպկինը և Աֆանասի Սորոկոտովը: Բազարչայցիների հետ բանտարկության մեջ էին գերի կարմիրբանակայիններ և շրջակա գյուղերից, Գորիս քաղաքից ու Լափանի հանքերից բերված հայ բուշեիկներ: Ովքեր հարցաքննությունների ժամանակ ցուցմունքներ չէին տալիս, ժառից նետվում էին ձորը:

Տաքև գյուղի բուշեիկյան բջիջը, ընդհատակյա ղեկավարությունից հրահանգ ստանալով, ձեռնարկում է ռուս գյուղացիներին ազատելու փորձագավոր գործը: Մի քանի կոմունիստներ գիշերով կարողանում են թափանցել վանք, իրենց հետ բերած պարանը կապում են վանքի խցերից մեկի պատուհանին, և բանտարկյալ բազարչայցիները սկսում են իջնել կիրճը: Վանքի պահակ զինվորները, նկատելով այդ, կրակ են բացում և սպանում են իջնողներից մի քանիսին, բայց ոմանց, այնուամենայնիվ, հաջողվում է փախչելով ազատվել և 45-օրյա բանտարկությունից հետո, գիշերը քայլելով և ցերեկը քարմվելով, հասնել Աղբթջանի տարածք ու մտնել կարմիր բանակի շարքերը: Այդ անսպասելի գործողությունն իրականացնելիս մեծ համարձակություն են

¹ «Կարմիր սատար» (Թիֆլիս), 1921, 1 հունիսի:

ցուցաբերում հատկապես Տաթևին հարևան Մևարանց գյուղի ընդհատակյա կոմունիստներ Մերզո Վարդանյանը, Լևոն Վարդանյանը, Մաթի Դազարյանը և Տիգրան Մորմյանը: Վանքում մնացած բանտարկյալներից մի քանիսը գնդակահարվում են, իսկ մյուսներն ազատվում են կարմիրբանակայինների կողմից Տաթև գրավելու ընթացքում¹:

Այդ օրերին բուռն իրադարձություններ տեղի ունեցան Միսիանի Ախլաթյան գյուղում: Գյուղացիների մի մասը հայտարարեց, որ այլևս չի ենթարկվելու գավառի կառավարությանը: Յույցը կազմակերպել և գլխավորում էր ընդհատակյա կոմբջիջը՝ Հակոբ Տանիսի գլխավորությամբ:

Չինված մի ջոկատ հարձակում գործեց գյուղի վրա և ճնշեց հուզումները²: Չերբակավեց 52 մարդ, որոնց ուղարկեցին Գորիս հարցաքննության: Հ.Տանինը կարողացավ քարքվել, բայց ձերբակալվեց նրա հայրը, որը նույնպես ցույցի կազմակերպիչներից մեկն էր ու, երկար հարցաքննությունից հետո, գնդակահարվեց Բոնակոբ գյուղում:

Շուրջկալ կազմակերպվեց Դարաքիյաս գյուղում, բայց կոմունիստներն այնտեղից կարողացել էին ժամանակին հեռանալ: Այնուամենայնիվ, պատժիչները բռնեցին գյուղի կոմբջջի ակտիվ անդամներից մեկին՝ Գարեգին Գյուրջյանին, որը նույնպես գնդակահարվեց՝ «խռովություն կազմակերպելու փորձ անելու» մեղադրանքով:

Հունիսի սկզբներին Հայաստանի Հեղկոմի կողմից կրկին Վայոց ձոր եկան Արտաշես Կարինյանը և Մելիկյոզը՝ բանակցելու Չանգեզուրի իշխանությունների հետ՝ վերջ տալու պատերազմին: Գորիսի կառավարությունը այնտեղ ուղարկեց Գառնիկ Շահինյանին, որին Լեոնահայաստանի Նախարարների խորհրդի թիվ 1438 որոշմամբ և նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետության միացյալ կառավարության փոխվարչապետ Արշակ Հովհաննիսյանի ստորագրությամբ հունիսի 4-ին տրվեց հետևյալ վկայագիրը.

«Մույնը ներկայացնող՝ ընկեր Գառնիկ Շահինյանը լիազորվում է անձամբ հանձնելու Խորհրդային Հայաստանի կառա-

¹ Այս դեպքերից շատ յանգած՝ 1921 թ. վերջին և 1922 թ. սկզբին, տնտեսապես քայքայված քաղաքայինները բողոքեցին գյուղը: Միայն երկու քննամիջոց: Մոտոզոլներն ու Մատրոյակները, չթանկացան մեկնել, իսկ 240 քնտանիք ֆոխտարվեց Հյուսիսային Կովկաս: Այստեղ բախտ փնտրելու և որոնումների մասը ուղի անցնելու հետո, քաղաքային շատ բնակիչներ, մի քանի տարի անց, կոլտնտեսություն ձևավորելու խոստովանված վերակազմավորման Հյուսիսային Կովկասում ազնի փող էր սկսել, վերադարձան գյուղ: Իսկ շուտով այստեղ էլ սկսվեց կոլեկտիվացման շարժումը, և կազմակերպվեց Իրազարյայի հայտնի տնտեսիկն անասնաբուծության սովետը: Հարիմակն մեծ պատերազմից հետո քաղաքայինները կրկին ու վերջնականապես բողոքեցին իրենց հարյուրամյա գյուղի և բնակչության նաստատելին Չեչենա-Ինգուշական վերնավար Հանրապետության մայրաքաղաք Գրոզնու մերձակա ախանկերում, բայց երկար ժամանակ իրենց հարիմները չարտնական էին համարել Չանգեզուրի մայր կուլտուր, Ռրոտանի վերին հոսանքում ընկած հովիտը շրջապատված գոլ ու խոտատառ քարերից սարերով:

² Այդ մասին տե՛ս «Գ. Նոյնի, Ազատ Միլին, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, սեպտեմբեր, թիվ 11 (35), էջ 82:

վարությանը Լեոնահ-Հայաստանի կառավարության պաշտոնական գրությունը և ստանալու պատասխանը:

Հրահանգվում է զինվորական և քաղաքացիական իշխանություններին ցույց տալ ընկեր Շահինյանին ամենալայն աջակցություն»¹:

Հանդիպումը կողմերի միջև տեղի ունեցավ Գոնեվազ գյուղում, բայց որևէ համաձայնություն չկայացավ, և որոշվեց բանակցությունները հետաձգել երկու շաբաթով:

Իշխանությունն ամրապնդելու նպատակով Գորիսի կառավարությունը զանազան քայլեր էր անում նաև գավառից դուրս գտնվող հակախորհրդային ուժերի հետ ընդհանուր լեզու գտնելու համար: Աջակցություն ստանալու հույսով նա դիմեց նույնիսկ Չանգեզուրին հարող խորհրդային հայտարարված աղբրեջանական տարածքներում դեռևս չջախջախված և դեռ իրենց ազդեցությունը բնակչության զգալի խավերի վրա պահպանող մուսավաթական ուժերին²: Երեկվա բշնամիներն ուզում էին միավորել իրենց ուժերը խորհրդային իշխանության դեմ: Այդ մերձեցման փորձը Գորիսում արդարացվում էր նրանով, որ եթե իրենց դեմ միավորվել են հայ և աղբրեջանցի բոլշևիկները, ապա տարօրինակ ոչինչ չկա, եթե նրանց դեմ իրենց ուժերը միավորեն բոլշևիզմի հակառակորդները:

Եթե Չանգեզուրին հարող շրջանների մուսավաթականները լայլ էին տեսնում, որ խորհրդայնացված Աղբրեջանի կառավարության մեջ և իշխանության տեղական մարմիններում մեծ թիվ են կազմում երեկվա բունդ մուսավաթականները և իրենց կոմունիստ վերանվանած մուսավաթականները գործիչները, բեև համոզված էին, որ Նարիմանովի կառավարությունը Հայաստանի և հայերի նկատմամբ ըստ էության վարում է նախկին կառավարության քաղաքականությունը, այնուամենայնիվ, նրանք պատրաստակամությամբ ընդառաջ գնացին Գորիսի կառավարության առաջարկին, որովհետև երազում էին Բաքվում վերականգնել նախկին իշխանությունը³:

Հունիսի 5-6-ին Գորիսում բանակցություններ տեղի ունեցան այնտեղ ժամանած Քուրդիստանի Մինքենդ գյուղի և հարակից գյուղերի գործիչների հետ, որոնք դեռ պահպանում էին իրենց զինված ջոկատները: Հունիսի 6-ին Գորիսում բանակցություններ տեղի ունեցան «բոլշևիկների» անվան տակ այնտեղ եկած քուրդ գործիչների և տեղի իշխանությունների ներկայացուցիչների միջև: Բանակցելու էին եկել մի քանի բեկեր՝ Ալիբեկովը, Ասադուլաբեկ Համգաբեկովը, Հուսեյին Գուլիբեկ Բաբաբեկովը, Հաջի Իսմայիլ

¹ ՀՀ ԿԳԿՊԸ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 61, ք. 33:

² Լույս տեսած, ֆ. 1022, գ. 8, գ. 208, ք. 1-2:

³ Լույս տեսած, գ. 315, ք. 1:

Հաջի Շեխուլի օղին, Քեմանդ Բարաօղլին և Հաջի Մահմեդ օղին¹։

Գորիսի իշխանությունների կողմից բանակցությունները վարում էր կառավարության ներքին գործերի նախարար Մելիք-Յուշյանի գլխավորած պատվիրակությունը։

Բանակցությունների ընթացքում բեկերը խոստումներ տվեցին, որ Չանգեզուրի վրա կարմիր բանակի հարձակման դեպքում իրենք օգնություն են ցույց տալու Գորիսի կառավարությանը²։

Այդ խոստումը, իհարկե, չկատարվեց, և Գորիսի կառավարությունն էլ այնքան միամիտ չէր, որ հավատ ընծայեր բեկերի երդումներին։ Ուղղակի այդ օրերին Գորիսի համար չափազանց կարևոր էր, որ Չանգեզուրի վրա կարմիր բանակի արշավանքի դեպքում բեկերը զոնե իրենց չեզոք պահեին։ Իսկ Չանգեզուրում տեսել էին, թե մուսավաթականները, ամենահետադեմ մուսուլմանական ուժերը, խավարամիտ բեկերը ինչպես էին զանգվածաբար միանում կարմիր բանակին, բոլշևիկյան գույն ստացած ցեղակիցներին, այսպես կոչված՝ կարմիր ասկյարներին, երբ նրանք կռվի էին զայիս Հայաստանի Հանրապետության վերջին բեկորի Չանգեզուրի դեմ։

Վրացյան-Նեդեխ խմբակցությունը եռանդուն ջանքեր էր գործադրում նաև Հյուսիսային Պարսկաստանի խաների հետ ստեղծված բարեկամությունը պահպանելու և նրանցից օժանդակություն ստանալու համար։ Պարսկաստանում շարունակվում էր աշխատանքը հիմնականում երկու ուղղությամբ՝ Երևանյան տարադրանով Չանգեզուրում գտնվող փախստականների համար զենե սննդամթերք և բույրավորություն ստանալ թավրիզում ու շրջակա քնակավայրերում տեղավորելու Արաքսն անցած փախստականներին։ Ինչպես առաջին, այնպես էլ երկրորդ հարցի լուծման գործում մեծ դեր էր խաղում Հյուսիսային Պարսկաստանի նշանավոր քաղաքական գործիչ, հայերի ընդգծված բարեկամներից մեկը՝ Ամիր Արշաղ խանը։

Կարևոր դեր էր ստանձնել Թավրիզի հայոց առաջնորդ Ներսես Մելիք-Թանգյանը, որին մշտապես աջակցում էր Ամիր Արշաղը։ Դեռևս Փրկության կոմիտեի օրերից նա նշանակվել էր «Հայաստանի կառավարության ներկայացուցիչ» Թավրիզում, ինչպես որ նույնպիսի պարտականություն Թեհրանում կատարում էր իշխան Արղությանը։

Մելիք-Թանգյանի նախաձեռնությամբ ստեղծվել էր Կարմիր խաչի կոմիտե զանգեզուրյան բանակի վիրավոր և հիվանդ մարտիկներին բժշկական օգնություն ցույց տալու համար։ Փախստականների առաջին խմբի ապրիլի 27-ին Պարսկաստան

անցնելուց մեկ ամիս հետո՝ մայիսի 24-ից, սկսվել էր Հայաստան վերադարձի հոսքը³։ Նրանց օգնելու նպատակով, ինչպես Թավրիզում, այնպես էլ ողջ Ատրպատականում սկսվել էր դրամահավաք, որը մեծ արդյունքներ էր տալիս։ Թեմակալ առաջնորդը նաև Չանգեզուրի կառավարության և Ամիր Արշաղի միջնորդն էր։ Վերջինս և նրանից կախում ունեցող Մուրադիք և Գիդաետ խաները ոսկու և քանկարժեք իրերի դիմաց Չանգեզուր էին ուղարկում ցորեն և փամփուշտ⁴։

Մակայն Արաքսն անցնելու գործը դժվարանում էր նրանով, որ Հյուսիսային Պարսկաստանում քաղաքական անկայուն վիճակ էր։ Մի կողմից անգլիական զորքերը շարունակում էին մնալ Չանջանում, Համադանում, Վազվիհում և տեղաշարժվում էին առանց հաշվի առնելու տեղական իշխանությունների կարծիքը, մյուս կողմից՝ լուծված չէին Խորհրդային Ռուսաստանի հետ կապված մի շարք լուրջ խնդիրներ։

Պարսկաստանի կառավարության մինիստր-պրեզիդենտ Տաբա-Տաբային մայիսի 15-ին Թավրիզ՝ սահմանային իշխանություններին ուղարկել էր հետևյալ հրամանը. «Պարսկական կառավարության հետ ունեցած պայմանագրի համաձայն, Խորհրդային Ռուսաստանը պարտավոր էր հեռանալ Հյուսիսային Պարսկաստանի Գիլանի նահանգի տարածքից, բայց մինչև այժմ շարունակում է մնալ այնտեղ։ Ուստի Կովկասի հետ պարսկական սահմանը հայտարարում են փակված, և բոլոր շտապ պարանքների արտահանում Կովկաս»⁵։ Թավրիզի զենեբալ-նահանգապետ Մուխթար-Սալթանեն անմիջապես ձեռնարկեց հանձնարարականի կատարմանը։

Պարսկական կառավարության մինիստր-պրեզիդենտի այդ հրամանը տազնապալի էր Լեռնահայաստանի և հատկապես այնտեղ կուտակված բազմահազար փախստականների համար։

Մյուս կողմից՝ այդ հրամանը մեծ վրդովմունք էր առաջացրել Թավրիզի առևտրականների շրջանում, քանի որ այն մեծապես հակասում էր նրանց շահերին։ Ուստի, հավաքվելով ընդհանուր ժողովի, առևտրականները քննադատեցին մինիստր-պրեզիդենտի հրամանը, նշեցին, որ Թավրիզի զենեբալ-նահանգապետը՝ որպես կառավարիչ, չի գտնվում իր կոչման քարձրության վրա, իր վարչական ապարատով ազդեցություն չի գործում այն խաների ու զանազան սարդարների վրա, որոնք խաղաղ աչքով են նայում ավարառություններին, բայց չեն մտահոգվում առևտրի ու արհեստների զարգացմամբ։ Ելնելով դրանից՝ նրանք որոշում ընդունեցին՝ խնդրել մինիստր-պրեզիդենտին՝ պաշտոնազրկել

¹ Տե՛ս *Արշաղյանի*, Միքեղանի շրջանի բուրք-բույրերը (Վեռնահայաստանի երեսուցյալի ցրտի ստորի), «Հայրենիք» ամսագիր, 1926, սեպտեմբեր, քիվ 11 (47), էջ 65, 71։

² ՀՀ ՀՊԿԳՊԷ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 208, ք. 1-2։

³ *Ա. Մինախյանի*, Վարադաթի, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, ապրիլ, քիվ 6, էջ 49։

⁴ ՀՀ ՀՊԿԳՊԷ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 10, ք. 10-11։

⁵ ՀՀ ՀՊԿԳՊԷ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 306, ք. 2։

Մուխրի-Մայրանեին և նրա փոխարեն Թավրիզի գեներալ-նահանգապետ նշանակել Ամիր Արշաղին, որն ավելի ազդեցիկ է, ուժեղ և գործունյա:

Իրենց պահանջը ժողովականները հեռագրով ուղարկեցին մինիստր-պրեզիդենտ Տաբա-Տաբայիին: Մակայն նա մերժեց առևտրականների պահանջը և Ամիր Արշաղին առաջարկեց անմիջապես իր ջոկատով հեռանալ Թավրիզից, վերջինս ենթարկվեց հրամանին¹:

Չնայած դրան՝ Նժդեհին հաջողվել էր մինչ այդ պայմանագիր կնքել Ամիր Արշաղի հետ, որով երաշխավորվում էր Չանգեզուրից անարգել բոլոր հայերի Պարսկաստան անցնելը: Հաշվի առնելով արդեն կնքված պայմանագիրը և ելնելով Չանգեզուրում հայերի համար ստեղծված ծանր վիճակից՝ մինիստր-պրեզիդենտը բոլորատրեյի համարեց նրանց առջև սահմանը բաց պահելը:

Բայց Նժդեհի, Վրացյանի և նրանց զինակիցների ֆանքերը սպասած արդյունքները չէին տալիս: Լեռնաշխարհի բնակչության լայն զանգվածների գիտակցության մեջ փոփոխություն էր կատարվում: Ավելի ու ավելի շատ զանգեզուրցիներ էին հակվում խնդիրը Խորհրդային Հայաստանի բոլշևիկյան կառավարության հետ խաղաղ ճանապարհով լուծելու կողմը:

Չանգեզուրցիներ, բառիս բուն իմաստով, կանգնել էր սուլի առջև: «Լեռնահայաստանի ժողովուրդը,- գրում էր Նժդեհը,- 7000-ի չափ երևանյան գաղթականություն է կերակրում, ինքը բաղցած մնալով հանդերձ»: Բայց դա բոլորը չէր. դեպի Արաքս փախչող երևանյան գործմասները, բնակավայրերով անցնելիս, բույլ էին տալիս զանգվածային անօրենություններ: Տաճկահայ զինվորությունը, որ Հայկական Հանրապետության բանակի աննառագնունակ տարրն էր, Վայոց ձորի ճակատում մնալ չցանկանալով, շտապում էր դեպի Արաքս: 2500 մարդուց բաղկացած տաճկահայ մի գործմաս Միսիանի, բուն Չանգեզուրի, Ղափանի և Արևիքի հայկական գյուղերով անցնելիս անկազմակերպ խուճապային արշավով Խուսաբեկություն էր առաջացնում տեղացիների մոտ: Բայց առավել անտանելի գյուղացիների նկատմամբ գործմասի զինվորների անկիրք ու անհոգի վերաբերմունքն էր, նրանք թալանում էին գյուղացու հացի վերջին կտորը, մորթում նրա ոչխարը, այժը, հավերը, մի խոսքով՝ կատարյալ ավերի էին ենթարկում նրա վերջին ունեցածը: Այդ պատճառով տեղի ունեցան ցավալի ընդհարումներ տաճկահայ զինվորների և տեղի գյուղացիների միջև, եղան նաև մարդկային զոհեր:

Գողթանի շրջանում մնացած մի քանի հայկական գյուղերի բնակիչները զինված դուրս էին եկել և դիրք բռնել տաճկահայ

զինվորների դեմ՝ իրենց բնակավայրերը պատշպանելով թալանի վտանգից: Նրանք նաև պարզ հայտարարել էին, որ իրենք, իհարկե, բոլշևիկներ չեն, բայց իրենց ֆիզիկական գոյության պահպանումը և տնտեսական կյանքի շահը պահանջում է լինել Խորհրդային Հայաստանի հետ²:

Ալ. Մյասնիկյանին ներկայացրած հետախուզային զեկու-ցագրի մեջ նշված էր. «Մինչև երևանյան փախստականների Չանգեզուր հասնելը այստեղի գյուղացիները ռազմատենչ էին, բայց գալուց հետո նրանք ճնշված վիճակում են, անուր սարսափներ են կրում մաուզերիստներից: Կան շրջաններ, որտեղ ամեն մի գյուղացու մոտ «հյուրընկալված» է 8-10 մաուզերիստ: Մրանց կողմից եղել են բռնաբարությունների դեպքեր»³:

Պատահական չէ, որ գյուղացիները շատ տեղերում, չկարողանալով բավարարել զինվորների պահանջները, դուրս էին փախչում իրենց տներին: Նժդեհը զայրացած գրում էր. «Ճիշտ է, տաճկահայ զինվորությունը կիսաբաղց էր, բայց չէ՞ որ մույն և ավելի վատթար վիճակում էր նաև Լեռնահայաստանի զինվորը, որը պետական պահեստներից չէր հաց ստանում, այլ կամավոր նվեր բերված հացի փշրանքներից, և ոչ թե հինգ օր, 10 օր, այլ ամբողջ ամիսներ շարունակ: Տաճկահայ զինվորի այդ վարմունքը պետք է քայքայում առաջ քերեր գյուղացիության լայն խավերում՝ սկսած Գարալազյազից մինչև Մեղրի»⁴:

Ուստի Լեռնահայաստանի իշխանությունները շահագրգռված էին երևանյան փախստականությունը որքան կարելի է շուտ հեռացնել Պարսկաստան՝ դրանով իսկ արգելքներ հարուցելով Հայաստանի կառավարության ղեկընտների իրականացման առջև:

Հակառակ դրան՝ Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները ուժեղացնում էին աշխատանքները գաղթողների փախուստը կանգնեցնելու և արդեն Պարսկաստան անցածներին ետ բերելու համար:

Այդ նպատակին էին ծառայեցվում նաև Պարսկաստանի հետ դիվանագիտական և տնտեսական սերտ հարաբերություններ հաստատելու ուղղությամբ Խորհրդային Հայաստանի կառավարության ակտիվ քայլերը:

ՀՍԽՀ արտգործժողկոմ Ասքանազ Մռավյանը Մոսկվայում գտնվող Սահակ Տեր-Գաբրիելյանին հաղորդում էր. «Սկսում ենք ապրանքափոխանակություն Պարսկաստանի հետ: Համաձայնություն է կայացվել Թավրիզի նահանգապետի հետ 240 հազար փութ հացահատիկ ներմուծելու մասին: Մեր պատվիրակությունը Միոնցիկ Փիրոմյանի գլխավորությամբ գնացել է Մակուի սարդաքի

¹ ՀՀ ՀՊԿԳՊԷ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 306, ք. 2.

² Գ. Նժդեհ, Լեռնահայաստանի անկման պատճառների մասին, «Ղոթք» հանդես, 1923, քիվ 3, էջ 339:

³ ՀՀ ՀՊԿԳՊԷ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 37, ք. 60:

⁴ ՀՀ ՀՊԿԳՊԷ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 306, ք. 2:

⁵ Գ. Նժդեհ, Լեռնահայաստանի անկման պատճառների մասին, «Ղոթք» հանդես, 1923, քիվ 3, էջ 336:

մոտ և համաձայնություն է ստացել մինչև կես միլիոն փութ ցորեն, ինչպես նաև անասուններ ներմուծելու մասին»¹:

1921թ. հունիսի 1-ին ՀՍՍՀ արտոգործող կոմի հրավերով և Հայկոմկուսի Կենտկոմի ցուցումով Գրիգոր Վարդանյանը հանձն է առնում մեկնել Ջուլֆա և ղեկավարել Թավրիզից հայրենադարձություն կազմակերպելու գործը:

Ջուլֆայում նա մնում է 23 օր և անընդհատ ընդունում ու Հայաստան է ճամփում փախստականներին: Նրան մեծ աջակցություն էին ցույց տալիս Ջուլֆայում ՀՍՍՀ արտաքին առևտրի կոմիսարիատի ներկայացուցիչ Գ. Հայրապետյանը և պարսկական կողմի փոստային տնօրեն Վ. Աղասյանը:

«Փախստականները գալիս էին և՛ երկաթուղով, և՛ հետիտուն: Վերջիններս Ջուլֆա էին հասնում 4-րդ օրը՝ մեծ մասամբ հիվանդ և ուժասպառ: Այդ ամսում հաջողվեց Հայաստան տեղափոխել մոտ 3250 փախստական՝ սովար մեծամասնությամբ աշխատավոր գյուղացիներ և մտավորականներ»²:

Խորհրդային Հայաստանի իշխանություններն ամեն ինչ անում էին, որ այդ բոլորի մասին տեղեկանան ինչպես Լեոնահայաստանում գտնվող փախստական զանգվածները, այնպես էլ տեղի բնակիչներն ու զինվորները:

Լեոնահայաստանի և հատկապես Երևանից եկած զորքերի մեջ իսկական ավերներ էին գործում բուլշևիկյան քարոզչությունը և պրոպագանդը, խորացնում պարսկական հոգեբանությունը:

Հունիսի առաջին օրերին երևանյան զորքերի՝ Գնդեվազում գտնվող մի վաշտ (Նոր Բայազետի) և մի կիսավաշտ (Կոտայքի) քարոզչության աղեղնության տակ անցնում են բուլշևիկների կողմը: Այդ առթիվ Նժդեհը հարկ է համարել կրկին ընդգծել զանգեզուրցի պաշտպանների և գաղթող զորքի արմատական տարբերությունը՝ գրելով. «Լեոնահայաստանի զինվորությունը յուր վարած բոլոր կոիվների ընթացքում չի հիշում այդպիսի դավաճանական արարք և մինչև վերջին րոպեն էլ նա հավատարիմ մնաց հայրենասեր և ազնիվ զինվորի սուրբ պարտականությանը»³: Նա նշում էր, որ բուլշևիկները ոչ ամեն տեղ են հաղթանակներ տանում զենքի ուժով, այլ շատ դեպքերում՝ պրոպագանդով ու քարոզչությամբ՝ հուսալքում առաջացնելով հակառակորդի զորամասերի շարքերում: Այդպես կատարվեց նաև Վայոց ձորում: Մտնելով այնտեղ՝ բուլշևիկներն ամմիջապես բռուցիկներ էին ցրել, որոնցում ասված էր, որ Խորհրդային Հայաստանի նախկին վարիչները, որոնք 1920թ. դեկտեմբեր - 1921թ. փետրվար ժամանակաշրջանում կատարված

¹ ՀՀ ՆՊԿՊՍ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 9, ք. 48, 49:

² Նույն տեղում, ֆ. 113, ց. 39, գ. 11, ք. 69:

³ Գ. Նժդեհ, Լեոնահայաստանի անկման պատճառների մասին, «Նորը» հանդես, 1923, թիվ 3, էջ 337:

ոնպեսիսիաների հեղինակներն էին, հեռացված են ասպարեզից, որ խորհրդային իշխանությունը ներում է շնորհել երևանյան ապստամբներին, ուստի նրանք առանց որևէ վախի կարող են վերադառնալ իրենց տեղերը: Այդ բռուցիկներն ընկնում էին ռազմաճակատ, հեղափոխում դաշնակցական զորամասերի զինվորների մտքերը, ապա Գորիս կամ Սյունիքի մյուս շրջաններ պաշտոնական գործերով գնացած զինվորականների միջոցով տարածվում էին Լեոնահայաստանի բոլոր ծայրերում: Փախստականների մեծ մասն ընդառաջ էր գնում բուլշևիկների պրոպագանդին և խմբերով կես ճանապարհից վերադառնում էր Երևան:

Լեոնահայաստանի աշխատավոր զանգվածների գիտակցության մեջ տեղի ունեցող փոփոխությունների հիմնական խթանը Խորհրդային Հայաստանում սկսված խաղաղ շինարարական աշխատանքներն էին, որոնց մասին լուրերը հասնում էին զավառ և մեծապես ազդում երկարատև կոիվներից հոգնած գյուղացիության վրա: Տառապած երկրի բնակչության բաղձանքը խաղաղությունն էր և շինարարական աշխատանքը: Երկարատև կոիվներից և ալյունահեղությունից, տառապանքներից ու զրկանքներից շատ էին հոգնել բոլորը, կարոտել էին մուրճ ու զնդանի, հանդ ու արտի, գիր ու գրքի: Բայց Չանգեզուրի ապստամբների ղեկավարները առաջվա նման հրաժարվում էին հպատակություն հայտնել Հայաստանի խորհրդային կառավարությանը, քանի որ այնպես էլ նրանք հավատ չունեին, թե խաղաղ ճանապարհով Չանգեզուրը հանձնելով՝ այն չի անցնի Ադրբեջանի ենթակայության տակ:

Ավելին, ինչպես ասվեց, Ս.Վրացյանը, Գ.Նժդեհը և նրանց զինակիցները հույսը չէին կորցրել, որ կարելի է վերադառնալ Երևան և վերահաստատել Հայաստանի անկախ պետականությունը:

Հենց այդ մտքով Գորիսի կառավարությունը նախապատրաստական աշխատանք սկսեց Խորհրդային Հայաստանի վրա հարձակվելու համար: Ըստ որում, ինչպես հուշում են արխիվային որոշ տվյալներ, սկզբում Նժդեհը կասկած է ունեցել Դարալազյազի վրա հարձակվելու նպատակահարմարության հարցում, բայց Վրացյանը, որպես կառավարության նախագահ, ճնշում է գործադրել նրա վրա՝ արագացնելով ճակատագրական հարձակումը:

Դարալազյազի վրա հարձակում կազմակերպելու մասին արդեն հունիսի սկզբներին հայտնի էր դարձել Թավրիզում: Դաշնակցական հայտնի գործիչներից Սիրակ Գրիգորյանը վկայում էր. «Թավրիզում սարսափով լսում ենք, որ ծրագրվում է հարձակվել Դարալազյազի վրա և կոիվները վերանորոգել Խորհրդային Հայաստանի հետ: Ժողովներ են արվում, միջոցներ

ձեռք առնվում խանգարելու այդ նոր աղետը»¹: Ժողովներում ընդունված բանաձևերն հանձնվում են դեռևս Թավրիզում գտնվող Վրացյանին, ուղարկվում են նաև Գորիս, բայց Վրացյանը պատասխանում է, թե «Հայաստանի (Լեռնահայաստանի - Ա. Ս.) գործն ու կուսակցական մարմինները կողմնակից են շարունակելու կռիվը և, որ Թավրիզում հավաքված գաղթականների կարծիքը չի կարող ազդել կառավարության քաղաքականության վրա»²:

Իրականում, թե՛ Զանգեզուրի ժողովուրդը, թե՛ Հ.Յ.Գ. տեղի կազմակերպությունները և թե՛ նույնիսկ գործի հրամանատարությունը կողմնակից չէին կռվին:

Թավրիզից վերադառնալով Գորիս՝ Ս. Վրացյանն այնտեղից մեկնում Բազարչայա համոզելու արևմտյան ճակատի հրամկազմին, որպեսզի նա կատարի Դարալագյազի վրա հարձակվելու մասին իր կառավարության որոշումը: Այդ մասին են վկայում նաև Թավրիզ անցնելուց հետո Դաշնակցության Գերագույն դատական ատյանին Կուռոյի և Յապոնի տված ցուցմունքները³:

Պարզվում է նաև, որ հարձակման նախօրեին Դարալագյազի ժողովրդի կողմից հատուկ պատգամավորություն էր գնացել Գորիս և կառավարությանը խնդրել նոր կռիվ չսկսել, չգալ իրենց գավառը գրավելու, այլապես եթե Գորիսի գործերը հարձակում սկսեն, իրենք միանալու են խորհրդային զորքին⁴: Գորիսում պատգամավորությանը պատասխանում են, որ արդեն գործի է դրվել պատերազմական մեքենան, և շուտով սկսվելու են ռազմական գործողությունները⁵:

Այս պայմաններում Թավրիզում հրավիրվում էին նոր ժողովներ, որոնց ընդունած բանաձևերն ուղարկվում էին արդեն ոչ թե Վրացյանին, այլ ուղղակի Երևան՝ Հայաստանի խորհրդային կառավարությանը:

Հունիսի կեսերին՝ Դարալագյազի վրա հարձակման նախօրեին, տաճկահայության ներկայացուցիչները Սմբատի նախագահությամբ գումարում են ժողով, որը մանրամասն քննության է առնում թե՛ տաճկահայ փախստականության անտանելի վիճակը և թե՛ Խորհրդային Հայաստանի կացությունը, նրա ներքին և արտաքին քաղաքականությունը: Ժողովը վճռում է մեկընդմիջտ վայր դնել զենքերը, հետայսու ամեն կերպ աջակցել Խորհրդային Հայաստանի կառավարությանը: Ժողովը միաժամանակ ընտրում է մի պատվիրակություն՝ մշեցի Հակոբ Տեր-Չաքարյան և վանեցի Հայկ Կոկոսյան կազմով, և նրան հանձնում է իր կողմից միաձայն ընդունված և, իբրև ժողովի նախագահ, Սմբատի կողմից

¹ ՀՀ ԿԹԿՊԱ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 37, ք. 60:

² Կույն տեղում:

³ Կույն տեղում:

⁴ Կույն տեղում:

⁵ Կույն տեղում:

ստորագրած բանաձևը՝ Հայաստանի խորհրդային կառավարությանը ներկայացնելու համար¹: Պատվիրակությունը շտապ մեկնում է Երևան՝ հանդիպելու կառավարության ղեկավարներին: Զուլֆայում նրանց միանում է այդ ժամանակ Խորհրդային Հայաստանի փախստականների հանձնաժողովի տեղի ներկայացուցիչ Գրիգոր Վարդանյանը, և միասին հասնելով Երևան, նրանք ներկայանում են Արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիտարի պաշտոնակատար Արտաշես Կարինյանին, գրույց ունենում նրա հետ և հանձնում Թավրիզում կայացած ժողովի բանաձևը:

Հաջորդ օրը պատվիրակությանն ընդունում է ներքին գործերի ժողովրդական կոմիտարի Պողոս Մակինցյանը, որը հավաստիացնում է, կառավարությունը մտառոգ է տաճկահայ փախստականների ճակատագրով, շեշտում է, որ Խորհրդային Հայաստանի դռները բաց են նրանց առջև, որտեղ կտանան հնարավորություններ՝ ներգրավվելու շինարար աշխատանքի մեջ, դրսևորելու իրենց ունակությունները:

Նույն օրը՝ հունիսի 23-ին, պատգամավորները հրավիրվում են Ժողովախորհրդի նախագահ Ալ. Մյասնիկյանի մոտ, որից հետո նրանք վերադառնում են Թավրիզ՝ Երևանում իրենց տեսածներն ու լսածները հաղորդելու թուրքահայությանը²:

Վայոց ձորի նոր ռազմակալումը Լեռնահայաստանի զինված ուժերի կողմից: Զանգեզուրի վրա խորհրդային զորքերի վճռական հարձակման նախադասարանությունը

Դարալագյազի վրա նոր հարձակում գործելու Գորիսի կառավարության պատճառաբանությունները սրանք էին.

Լեռնահայաստանի արևմտյան ռազմաճակատի վիճակն օրեցօր ծանրանում է: Հունիսի 1-ի դրությամբ հացի միայն մեկ շաքարվա պաշար է մնացել: Դա նշանակում է, որ հացը սպառվելուց հետո նահանջող երևանյան զորքը պիտի փախչի բոլշևիկների կողմը կամ լավագույն դեպքում պիտի արշավի Միսիան, ցրվի այդ շրջանի գյուղերում և, վերածվելով քաղցած, բայց զինյալ ամբոխի, ավերի ենթարկի գյուղացու տնտեսությունը, ինչպես մինչ այդ արել էր տաճկահայ զինվորությունը անցնելով Վայոց ձոր-Միսիան - բուն Զանգեզուր - Դափան - Մաղրի շրջանների բնակավայրերով:

Իսկ հացն առջևում է խորհրդային զորքի գրաված Վայոց ձորի տարածքներում: Բոլշևիկները հացի պակաս չունեն, որովհետև ողջ գավառի գյուղերից հավաքել են հազարավոր

¹ Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 24 հունիսի:

² Կույն տեղում, 1 հունիսի:

փրբերով հացահատիկ և պահեստավորել գավառի տարբեր բնակավայրերում, հատկապես՝ Քեշիչքենդում: Սպառվելու վրա է նաև ռազմամթերքը, որը հազիվ բավականացնի մեկ օրվա ոչ մեծ կովում, իսկ բուշխիկները Վայոց ձորում, հատկապես Հերիերում, կենտրոնացրել են զինամթերքի հսկա պաշար:

Նժդեհը մտադրվեց գրավել ամբողջ Վայոց ձորը, ձեռք գցել հացի և զինամթերքի պահեստները, խլկված պարենով ապահովել զորամասերը: Ավելին, հաջողության դեպքում, այսինքն՝ հանկարծակի Վայոց ձոր ներխուժելուց և գրավելուց հետո զորքն արագ ընթացքով պիտի առաջանար դեպի Արարատյան դաշտ, այնտեղ ապստամբ նոր խմբերով համալրել իր շարքերը, որից հետո շարժվել դեպի Երևան:

Հարձակման օպերատիվ պլանի համաձայն՝ զանգեզուրյան զորքերի մի խմբավորում արագ երթով պետք է հարվածեր Արփա գետի կամրջի ուղղությամբ, գրավեր այն, որպեսզի կարծիք բանակի զորամասերը հնարավորություն չունենային անցնելու վարարած գետի մյուս՝ այս ակն: Այդ նույն խմբավորումը այնուհետև, գետի ետևանքն ի վեր բարձրանալով, պետք է փակեր դրանից ձախ ընկած տարածքներում գտնվող խորհրդային զորքերի նահանջի բոլոր անցուղիները: Չորքերի մյուս խմբավորումը Բազարայնի հյուսիսարևմտյան բարձունքներից գրոհելով պետք է կարմիր բանակի զորքերը սեղմեր Արփա գետին և վերցնել արցանի մեջ:

Ելք արդեն պատրաստ էր ռազմական գործողության օպերատիվ պլանը, Նժդեհը հրահանգ է տալիս ռազմաճակատի հրամանատար և իր օգնական Կուռոյին և Վայոց ձորի ուժերի հրամանատար Յապոնին: Հրահանգում ասված էր.

«Հրամայում եմ Ձեզ տված մարտական խնդիրը՝ Վայոց ձորի վերագրավումը իրագործել ոչ ուշ, քան ամսույս 7-ին (հունիսի): Ամեն մի հաջողություն օգտագործել ամենալայն մասշտաբով, որի համար բշնամու ուժերի հետապնդումը շարունակել այնքան ժամանակ, մինչև որ վերջինս կզրկվի այս կարևոր ռազմական կետի վրա ամրանալու և ապա հակահարձակողականի անցնելու ամենաբույլ հնարավորությունից»: Հրամանում կար նաև այսպիսի գուցում. «Կռիվները ղեկավարել անձամբ (մեջբերման մեջ ընդգծումները Նժդեհին են՝ Ա.Ս.) և բոլոր զորամասերի պետերից պահանջել մեռնել, քայք հաղթել»:

Նժդեհի համար միանգամայն անհասկանալի պատճառներով Կուռո Թարխանյանն ավելի քան մեկ շաբաթ ձգձգեց տրված հրամանի կատարումը: Իրականում պատճառն այն էր, որ նա դեմ էր հրամանին՝ գտնելով, որ այդ հարձակումը Չանգեզուրի դեմ կհանի խորհրդային ողջ ուժերը:

Հրամանի նկատմամբ խիստ բացասական դիրք բռնեց նաև Յապոնը: Հետագայում նա գրել էր. «...Նժդեհից հրաման ստացա,

որ առաջ շարժվեմ ու գրավեմ ամբողջ Դարաբազյազը: Այդ հրամանը չկատարեցի՝ գտնելով, որ դա թե՛ իմ զորամասը և թե՛ Չանգեզուր ապատանամ բազմությունը կտանի կործանումի: Նժդեհը երկրորդ հրամանը գրեց: Նա այդ հրամանն էլ չկատարեցի ու անմիջապես պահանջեցի, որ ինքն անձամբ գա Գնդեվազ՝ ճակատի ընդհանուր կացությանը ծանոթանալու, մեր դեմ կանգնած բշնամու ուժը չափելու և, որ ամենակարևորն է, մեր զորամասերի ու բուն իսկ ժողովրդի տրամադրությունը իմանալու համար: Դրանից հետո ասում էի, եթե ինքը դպրձայլ պնդեր իր հրամանի վրա՝ պատրաստ էի կատարելու այն»¹:

Հետագայում իր հուշերում Յապոնը նշել է, որ ինքը համոզված էր, որ այս անգամ զանգեզուրյան զորքը խոշոր պարտություն է կրելու, քանի որ այն կորցրել է վաղեմի մարտունակությունը: Հրամանատարության մոտ հատկապես խոր տագնապ էր առաջացրել բուշխիկների պրոպագանդի աննախընթաց ուժեղացումը:

Վայոց ձորի ժողովրդի տրամադրության և Լեռնահայաստանի զորքի մարտունակության վրա խիստ բացասաբար էին ազդում Լեռնային Դարաբազը Խորհրդային Հայաստանի հետ միավորելու մասին Երևանից եկող լուրերը: Չանգեզուրյան զորամասերում ու բնակչության մեջ գաղտնի ցրվում էին հարյուրավոր բուցյիկներ հետևյալ հարցողագրությամբ.

«Լեռնային Դարաբազը Հայաստանին է կցված.

Աղբյուրանի սոցիալիստական խորհրդային հանրապետության հեղկոմի և Հայաստանի ու Ադրբեջանի սոցիալիստական խորհրդային հանրապետությունների կառավարությունների միջև եղած համաձայնության հիման վրա հայտարարվում է, որ Լեռնային Դարաբազն այժմվանից կազմում է Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության անբաժանելի մասը:

ՀՄԽՀ Ժողկոմների խորհրդի նախագահ՝
Ա. Մյասնիկյան (Ալ. Մարտունի)
Քարտուղար Մ. Դարաբեկյան
1921թ. հունիսի 12
Երևան»²:

Իսկ այդ ժամանակահատվածում շարունակում էին բուռն իրադարձությունները ինչպես Լեռնահայաստանում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս:

Հայաստանի Հեղկոմի ներկայացուցիչներ Ա.Կարինյանը, Վ. Մելնիկովը, որոնք հունիսի սկզբին եկել էին Գնդեվազ (Վայոց ձոր) բանակցելու, հունիսի 13-ին կրկին եկան այնտեղ: Նրանք իրենց հետ բերել էին Խորհրդային Հայաստանի կառավարության Չանգեզուրի ապստամբներին ուղղված մի նոր հայտարարություն՝

¹ Կուռոյի (Իմիսաննա Պարոնեան) յուրեր, գրի առավ /Ն.Տրտմյան, «Հայրենիք» ամսագիր, 1941, հունիս, թիվ 9 (223), էջ 117:

² «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 19 հունիսի:

³ ՀՀ Ա.Պ.Պ.Պ.Պ., ֆ. 114, ց. 2, գ. 70, ք. 25:

⁴ Պ. Կեշիկ Լեռնահայաստանի անկման պատճառների մասին, «Կորթ» հանդես, 1923, թիվ 3, էջ 340:

որը ստորագրել էին ժողկոմխորհրդի նախագահ Ալ. Մյասնիկյանը, ժողկոմխորհրդի նախագահության անդամներ Պ. Մակինցյանը, Ալ. Բեկզադյանը, Ս. Սրապիոնյանը (Լուկաշին), Ա. Կարինյանը և քարտուղար Միք. Գարաբեկյանը:

Հայտարարության մեջ «Չանգեզուրում ապաստանած բոլոր ըմբոստ տարրերին» կոչ էր արվում «վերջ տալ ապստամբությանը և խաղաղ կերպով հպատակվել երկրի միակ օրինական իշխանությանը՝ Հայաստանի Խորհրդային կառավարությանը»:

Ժողկոմխորհուրդը կարևոր էր համարում ի լուր ամենքի հայտարարել, որ նկատի առնելով Չանգեզուրի բնակչության «առանձին կարիքները», նրան հնարավորություն կտրվի ունենալ կառավարման տեղական մարմիններ, պահպանել իր ավանդական ապրելաձևը, այսինքն՝ «զավառում իշխող ուրույն համայնական կենցաղը», որն «առավել հարագատ և մոտ է» Չանգեզուրի ժողովրդի պահանջներին ու տեղական պայմաններին: Չանգեզուրցիները նաև իրավունք կունենան «ձեռնարկել ինքնապաշտպանության և լեռնավայրի ամրացման համար բոլոր անհրաժեշտ միջոցները»: Փարատելու համար զանգեզուրցիների հիմնական տազնապար, որ զավառը գրավելուց հետո բոլշևիկներն այն չեն հանձնի Ադրբեջանին, կառավարությունը ազդարարում էր, որ Չանգեզուրի հայությանը հնարավորություն կտրվի, որպեսզի հենց իրենք ձեռնարկեն ինքնապաշտպանության բոլոր անհրաժեշտ միջոցները՝ «լեռնավայրի ամրացման համար», որ այնտեղ ամենալայն չափով կկիրառվի ընդհանուր զինավարժության սկզբունքը, որի համաձայն «երկրի ամեն մի քաղաքացի պետք է դառնա իր տեղավայրի գոյությունը պաշտպանող ռազմական ուժ»: Խոստում էր տրվում, թե կպահպանվեն զավառում «գործող այժմյան գորախմբերը» իրենց սպառազինությանը:

Ինչպես տեսնում ենք, Ժողկոմխորհուրդը Չանգեզուրին ըստ էության տալիս էր ինքնավարություն:

Ինքնավար Չանգեզուրը կազմելու էր Խորհրդային Հայաստանի անբակտելի մասը՝ ամենասերտ կերպով կապված «բանվորա-գյուղացիական իր հայրենիքի հետ»: Եվ այդ կապը պետք է ամրապնդելին իրենք՝ Չանգեզուրի գյուղացիները: Ինքնավարության պայմաններից մեկն այն է, ասված էր հայտարարության մեջ, որ «Չանգեզուրում գործող այժմյան գորախմբերը պիտի ենթարկվեն մեր ընդհանուր հրամանատարությանը», որոնք «ձուլվելով մեր գործի հետ, պիտի կազմեն ՀՍԽՀ կարմիր գորարանակի անբաժան մասը»:

Լինել ինքնավար, բայց լինել ՀՍԽՀ կազմում - այս էր հարցի լուծման պայմանը և բանալին:

Միաժամանակ ժողկոմխորհուրդը «ամենայն վճռակա-

նությամբ» հայտարարում էր, որ «կգործադրվի ընդհանուր քաղաքական ներման այն դեկրետը, որ հրատարակվել է Հայաստանում»: Իդոր նրանք, ովքեր զենք են բարձրացրել խորհրդային իշխանության վրա, եթե այժմ հրաժարվեն կարմիր բանակի դեմ կռվելուց, ապա քաղաքական համաներում կստանան: Հայտարարության մեջ շեշտված էր, որ խորհրդային կառավարության դեմ կռված «բոլոր գործիչները ոչ միայն ազատ կլինեն որևէ հալածանքից, այլև կարող են անարգել մնալ Չանգեզուրում» և «ոչ որ նրանցից չի արսորվի երկրի սահմաններից այն չափով, որչափ նրա աշխատանքը չի ուղղվի Հայաստանի խորհրդային իշխանության դեմ»¹:

Անդրադառնալով քաղաքական կուսակցությունների և մամուլի ազատության խնդրին՝ Ժողկոմխորհուրդն ազդարարում էր, որ «բոլոր քաղաքական այն հոսանքները, որոնք կկտրեն վերջնականապես իրենց կապը միջազգային իմպերիալիզմի հետ, բոլոր այն կազմակերպությունները, որոնք կպաշտպանեն խորհրդային գիծը, իրավունք կունենան միանգամայն ազատորեն գործել Հայաստանում: Այդ հոսանքները կունենան թե իրենց առանձին կազմակերպությունները և թե ազատ մամուլը»²:

Հայտարարությունը շոշափում էր նաև Չանգեզուրի գյուղացիության մյուս ցավոտ կողմը. Ժողկոմխորհուրդը գտնում էր, որ զավառից հեռացած նախկին բնակչությունը (նկատի ուներ բոլոր բնակչությունը - Ա. Ս.) պետք է վերադառնա իր լքած գյուղերը, բայց նաև հավաստիացնում էր, որ հեռացած այդ բնակչության վերադարձը «չպիտի կատարվի հակառակ տեղացի աշխատավորության ցանկության: Չանգեզուրում ապրող հայ գյուղացիությունը կարող է ապահով լինել, որ նրանից չի խլվի ոչ մի հողավայր»³:

Ի լրումն վերոհիշյալ կետերի, ժողկոմխորհուրդը ավելորդ չէր համարում մեկ անգամ ևս Չանգեզուրի պաշտպաններին հիշեցնել խորհրդային իշխանության ուժի մասին՝ շեշտելով. «Ներկայումս ամբողջ Կովկասում հաստատված է ամուր և անպարտելի խորհրդային իշխանություն: Հայաստանը միացած է եղբայրական կապերով հարևան պետությունների՝ Խորհրդային Վրաստանի և Խորհրդային Ադրբեջանի հետ: Լեռնային Գարաբաղը վերջին համաձայնությամբ Հայաստանի խորհրդային կառավարության կողմից հայտարարված է Հայաստանի անբաժան մաս»⁴: Ինչ վերաբերում է 1921թ. մարտի 16-ի ռուս-բուրքական պայմանագրով Ադրբեջանի ենթակայության տակ դրված Ինքնավար Նախիջևանին, ապա ժողկոմխորհուրդը հայտարարում էր, որ այն

¹ ՀՀ ԿԹԿԳԻ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 70, ք. 25:

² Կոչյն տեղում, ք. 26:

³ Կոչյն տեղում, ք. 27:

⁴ Կոչյն տեղում, ք. 31-32:

«հարազատ եղբայրն է Խորհրդային Հայաստանի», և նրա կողմից ոչ մի վտանգ չի կարող սպառնալ հայ գյուղացիությանը: Այդ բանը գիտակցելով, ասված էր հայտարարության մեջ, Նախիջևանի երկրամասից հեռացած հայ գյուղացիությունը «այժմ երկար շարաններով վերադառնում է իր վայրերը և տեղական իշխանության աջակցությամբ վերահաստատվում է իր հին բնակավայրերում»¹:

Հաշվի առնելով այս ամենը, որ Ջանգեզուրի մեկուսացված գոյությունը «խանգարում է մեր հայրենիքի խաղաղ շինարարության գործին և նրա բոլոր հատվածների վերջնական միացմանը», Հայաստանի ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը վերջում հայտարարում էր, որ ինքը «այլև չի կարող հաշտվել հին դրության հետ» և առաջարկում էր «անհապաղ տալ պարզ պատասխան այս պաշտոնական դիմումին»²:

Հայաստանի ժողովրդի այս դիմում-հայտարարությունը տարակուսանքով ընդունվեց Գորիսի իշխանությունների կողմից: Հայտարարության մեջ բացակայում էին նախորդ դիմումների մեջ արված սպառնալիքները, բայց միաժամանակ չափից ավելի առատ էին խոստումները և ցցուն՝ պրոպագանդիստական նպատակները:

Ամենից առաջ հավատ չէին ներշնչում այն հավաստիացումները, թե խորհրդային իշխանության դեմ կռված գործիչները հալածանքների չեն ենթարկվելու, թե կուսակցություններն ու հոսանքները ազատորեն կգործեն Հայաստանում և կունենան իրենց ազատ մամուլը: Մա ինչ-որ սման չէր բոլշևիկների գործելակերպին: Խորհրդային երկրի ողջ տարածքում վերացված էր այլախոսությունը, ֆախջախված էին բոլոր, այդ թվում՝ ոչ բոլշևիկյան, սոցիալիստական, կուսակցությունները, Հայաստանում օրենքից դուրս էին հայտարարված ազգային բոլոր կուսակցությունները, իսկ Դաշնակցությունը հայտարարված էր հայ ժողովրդի ռիսեռիմ թշնամի: Եվ ահա, այդ ընդհանուր անմխիթար պատկերի կողքին հավաստիացումներ էին տրվում, որ աշխարհից կտրված Ջանգեզուր լեռնավայրում ժողովրդավարական կարգեր են հաստատվելու՝ բազմակուսակցականությամբ և ազատ մամուլով:

Ջանգեզուրի իշխանությունները տազնապով ընդունեցին գավառից հեռացած թուրք բնակչությանը վերադարձնելու՝ Երևանի կառավարության հաստատ որոշումը, թեև հավաստիացնում էին, որ թուրքերի «վերադարձը չպետք է կատարվի հակառակ տեղացի աշխատավորության ցանկության»: Ցանկության մասին խոստմանը ոչ ոք չէր հավատում, և, ինչպես հետագայում ցույց

¹ ՀՀ ԿԿԿՊԼ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 70, ք. 25:

² Նույն տեղում:

տվեց կյանքը, նրանք իրավացի էին: 1917-1920թթ. ինքնապաշտպանության տարիներին բոլոր կողմերից շրջապատված և բուրբերի անընդհատ հարձակումներից պաշտպանվող զանգեզուրցիները ստիպված են եղել դիմագրավել նաև ներքին սպառնալիքին՝ գավառի թուրքական գյուղերի բնակիչների խժժություններին և խռովություններին փկուներում, որոնք դրսի իրենց ցեղակիցների հետ ընդհանուր ճակատ կազմած փորձում էին հայաբափել Ջանգեզուրը: Եվ ահա, հեռացած թուրք բնակչությունը պետք է վերադառնար գավառ, այն դեպքում, երբ Նախիջևանի փախստական հայությանն արգելված էր վերադառնալ իր լքված բնակավայրերը: Ոչ ոք չէր կարող հավատալ, թե նախիջևանահայերը «երկար շարաններով» վերադառնում են իրենց քանդված օջախները: Ով-ով, Նախիջևանի անմիջական հարևան զանգեզուրցին լավ գիտեր այնտեղ տիրող վիճակը. հայության նկատմամբ շարունակվող ատելություն, մուսուլմանական չմարող ֆանատիզմ, իլիենց բնակավայրեր վերադառնալ ցանկացող հայերի առջև անհաղթահարելի արգելքների ստեղծում և այլն:

Այդ ամենից ելնելով՝ Գորիսի կառավարությունը նպատակահարմար չգտավ պատասխանել ժողովրդի խորհրդի 13-ի դիմում-հայտարարությանը՝ այն համարելով ոչ այնքան Ջանգեզուրին հասցեագրված կոչ, որքան կարմիր բանակի նոր հարձակման նախօրյակին ստեղծված պրոպագանդիստական նյութ՝ ուղղված Խորհրդային Հայաստանի բնակչությանը:

Դիմում-հայտարարությունն անպատասխան մնաց նաև այն պատճառով, որ Գորիսի կառավարության առջև մշտապես կանգնում էր այն հարցը, թե հայտարարություններ անելիս ինչու՞ է Երևանը համառոտեն շեշտը դնում Ջանգեզուրը խաղաղ ճանապարհով Խորհրդային Հայաստանին միացնելու անհրաժեշտության վրա, երբ այդ նույն ճանապարհով բազմիցս հանդես էր եկել Հ. Յ. Դաշնակցության ղեկավարությունը: Այժմ էլ, ահա, Դաշնակցության արտասահմանյան կենտրոնի նախաձեռնությամբ աշխատանքներ էին տարվում Ռուսաստանի կոմունիստական (բոլշևիկների) կուսակցության ղեկավարության հետ բանակցությունների մեջ մտնելու համար:

Դալաջուղում տեղի ունեցած բանակցություններից հետո մի աղոտ լույս էր ծագել, թե Լեռնահայաստանի խնդիրը զուցե հնարավոր լինի կարգավորել խաղաղ միջոցներով: Ուստի Հ. Յ. Դաշնակցության արտասահմանյան ղեկավար կենտրոնն իր հերթին միջոցներ ձեռնարկեց սկսած գործընթացը արագացնելու համար:

Արտասահմանյան կենտրոնի համար կարևորն այն էր, որ Դալաջուղում Ա. Կարինյանի գլխավորած պատվիրակությունը Լեռնահայաստանի պատվիրակությանը հաստատ հավաստիա-

ցումներ էր արել, թե Ջանգեզուրը մտնելու է Խորհրդային Հայաստանի կազմի մեջ: Հենց այս հանգամանքն է. Ջ.Յ.Գ. արտասահմանյան կենտրոնին թելադրում էր հետագա արյունահեղությունից խուսափելու միջոցներ գտնել, որպեսզի Ջանգեզուրի խնդիրը լուծվի խաղաղ միջոցներով:

Քաջատեղյակ լինելով, որ Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության ղեկավարությունն ու ՀՍԽՀ Ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը, առանց Մոսկվայի գիտության և համաձայնության, ինչպես նաև առանց Բարձրի կարծիքը ստանալու, ի վիճակի չեն ինքնուրույնաբար լուծելու կարևորագույն խնդիրներ, տվյալ դեպքում Ջանգեզուրի կնճիղը, Հ. Յ. Գ. Արտասահմանյան կենտրոնը որոշել էր անմիջապես քանակցել Ռուսաստանի կոմունիստական (բոլշևիկյան) կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի հետ: Հ.Յ.Գ. ղեկավարությունը ենթադրում էր, որ Ռ.Կ(բ)Կ Կենտկոմի համաձայնության դեպքում կարելի կլինի համատեղ քննարկել ոչ միայն Ջանգեզուրի խնդիրը, այլև ստեղծված ճգնաժամային վիճակից հայ ժողովրդին դուրս բերելու, ինչպես նաև երկու կուսակցությունների փոխհարաբերությունները կարգավորելու հետ առնչվող հարցերը:

Այդ նպատակով Բուխարեստում ժամանակավորապես հաստատված Հ. Յ. Գ. Գերագույն մարմինը 1921թ. մայիսի կեսերին կազմել էր մի պատվիրակություն, որը բարձր լիազորություններով մեկնել էր Բեռլին, որպեսզի այնտեղից, որտեղ կային կապի հաստատում միջոցներ, շփման մեջ մտնի խորհրդային իշխանությունների հետ:

Բուխարեստից Բեռլին մեկնած պատվիրակությունը քաղկացած էր երեք մարդուց՝ Վահան Փափագյան (ղեկավար), Արշակ Իսահակյան (նույն ինքը՝ Արշակ Ջամալյան) և Վահան Նավասարդյան: Պատվիրակության անդամները հայ ազատագրական շարժման և Հ.Յ.Գ. նշանավոր գործիչներ էին:

Բեռլին հասած պատվիրակությունը Մոսկվայի հետ առաջին շփումը հաստատել էր տեղի խորհրդային ներկայացուցչության գծով: Մայիսի 26-ին Վահան Փափագյանի ստորագրությամբ Ռ.Կ(բ)Կ Կենտկոմին հասցեագրված մի նամակ էր հանձնվել Բեռլինի խորհրդային ներկայացուցչությանը՝ Մոսկվա ուղարկելու համար: Հ. Յ. Գ. ղեկավար կենտրոնի անունից Ռ.Կ(բ)Կ Կենտկոմին առաջարկ էր արվել առանց հետաձգելու քանակցություններ սկսել երկու կուսակցություններին հետաքրքրող խնդիրների շուրջ:

Նամակում շարադրվել էին Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո տեղի ունեցած կարևորագույն դեպքերը, ուշադրություն էր հրավիրվել այն հանգամանքի վրա, որ 1920թ. դեկտեմբերի 2-ին իշխանությունը Հայաստանի Հեղկոմին է հանձնվել կամավոր, առանց որևէ դիմադրության Հայաստանում ՌԱՅԽՀ ներկայա-

ցուցիչ Բորիս Լեգրանի և Միմոն Վրացյանի կառավարության միջև կնքված հատուկ համաձայնագրի հիման վրա: Ինչպես հայտնի է, այդ համաձայնագրով նախատեսվում էր կարմիր բանակի ուժերով Կարսի մարզի օկուպացված մասը և Ալեքսանդրապոլ քաղաքը մաքրել թուրքական զորքերից և փախստականներին վերադարձնել իրենց բնակավայրերը: Բայց թուրքերը շարունակում էին մնալ օկուպացված տարածքներում: Նամակում նշված էր, որ իրենց հերքին՝ Հայաստանի բոլշևիկյան իշխանությունները երկրում հաստատել են խստագույն ռեժիմ, սանձագերծել դաժան տեռոր, որի պատճառով հաջորդաբար իրար են հետևել ճակատագրական դեպքեր՝ 1921թ. Փետրվարյան համաժողովրդական ընդվզումը, խորհրդային իշխանության տապալումը և Հայրենիքի փրկության կոմիտեի ստեղծումը, ապա ապստամբների պարտությունը, խորհրդային կարգերի վերահաստատումը և բոլշևիկյան իշխանությունների կողմից իրականացվող զանգվածային նոր բռնությունները:

Այդ նոր արհավիրքները, այնուհետև ասված էր նամակում, ուժգին հարված եղան ահավոր ջարդերի ու բռնությունների ենթարկված հայ ժողովրդի աշխատավոր զանգվածների համար, որոնք «հիմա էլ խորհրդային իշխանությունների ռեպրեսիաներով ահաբեկված, հոժարակամ չեն ուզում հանձնել իրենց դիրքերը, նորանոր զոհերի գնով պաշտպանում են իրենց անկախությունը Հայաստանի լայնատարած տարածքում՝ Ջանգեզուրում և Արարաթում, դժգոհ են նոր վարչակարգից երկրի նաև այն մասում, որն այժմ գտնվում է Հայաստանի հեղկոմի իշխանության ներքո»:

Չնայած այդ ամենին, այնուհետև ասված էր նամակում, Հ.Յ.Գ.աշակցություն կուսակցությունը գտնում է, որ կարելի է խուսափել նոր արյունահեղությունից, կարելի է գտնել ընդհանուր լեզու և «հայ ժողովրդի տնտեսապես քայքայված աշխատավոր զանգվածների համար» անելանելի թվացող վիճակից դուրս գալու մի միջոց:

Ելնելով այդ համոզումից՝ պատվիրակությունը Ռ.Կ(բ)Կ Կենտկոմին խնդրել էր՝ նշանակել լիազոր անձանց և նշել կայանալիք հանդիպման տեղն ու ժամանակը՝ նպատակ ունենալով համատեղ գոյակցելու եղանակ գտնել, կարգավորել Ռ.Կ(բ)Կ կենտկոմի և Հ. Յ. Գ.աշակցության փոխհարաբերությունները և «կողորդինացնել նրանց համատեղ գործունեությունը»²: Ըստ որում, պատվիրակության անդամները «փխտ ցանկալի» էին համարում Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչների մասնակցությունը բանակցություններին:

¹ ՀՀ ՀԻԿԳԿՊԵ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 191, ք. 1-2:

² Նույն տեղում, ք. 2:

Նամակի վերջում ասված էր. «Մեր առաջարկությունը համարելով շատ շտապ, հետաձգում չհանդուրժող, մենք Չեզ խնդրում ենք չուշացնել պատասխանը և Չեր որոշման մասին մեզ ծանուցել հեռագրով՝ Բեռլինում Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցչի միջոցով»¹:

Պատվիրակության անդամները ավելորդ չէին համարել նաև ավելացնել, որ եթե բանակցությունները կայանան, ապա իրենք դրանց ընթացքի մասին պետք է շարունակ տեղյակ պահեն իրենց կուսակցության գերագույն մարմնին: Ռուտի, նպատակահարմար էին գտել, որ հանդիպումը տեղի ունենա «որևէ չեզոք երկրում»², որպեսզի հնարավոր լիներ տեղեկություններ հաղորդել ամարգել:

Խորհրդային կողմի առաջարկով բանակցությունների վայր ընտրվեց Լատվիայի մայրաքաղաք Ռիգան, նաև կազմվեց Ռ.Կ(Բ)Կ Կենտկոմի պատվիրակություն, որի մեջ մտան Ա. Ա. Իոֆֆեն (ղեկավար), Ս. Մ. Տեր-Գաբրիելյանը և Վ. Ա. Տեր-Վահանյանը:

Ռ.Կ(Բ)Կ պատվիրակությունը չէր շտապում մեկնել Ռիգա: Հավանաբար, խորհրդային կողմը մինչև բանակցություններ սկսելը մտածում էր ուժով լուծել Չանգեզուրի հարցը և դաշնակցությանը կանգնեցնել կատարված փաստի առջև, իհարկե, միաժամանակ բանն այնպես ներկայացնելով, թե շարունակում է մնալ հարցի խաղաղ լուծման կողմնակից, որին խանգարում են Չանգեզուրյան զինյալները: Հենց այդ տրամադրությամբ և նպատակով էր կազմված Խորհրդային Հայաստանի ժողովմխորհրդի 1921թ. հունիսի 13-ի դիմում-հայտարարությունը, որին պատասխանելը ավելորդ էին համարել Գորխում:

Հունիսի 13-ի դիմում-հայտարարությունից հետո Երևանի ներկայացուցիչը հունիսի 15-ին մեկնել էր Վայոց ձոր, որպեսզի հունիսի 16-ին սահմանի վրա հանդիպում ունենա Չանգեզուրի կառավարության պատվիրակի հետ՝ Գալաջուղում ընդհատված բանակցությունները շարունակելու համար³: Երևանի ներկայացուցչի ճանապարհ ընկնելու մասին նախապես տեղյակ էր պահվել Չանգեզուրի կառավարությանը:

Նույն օրը՝ հունիսի 13-ին, Գնդեվազ են գալիս Արշակ Հովհաննիսյանը և Կոռո Թարխանյանը: Նրանք Յապոնիա ասում են, որ կրկին հրամայված է գրավել Վայոց ձորը: Յապոնը նրանց պատասխանում է. «Գրավելը հեշտ է, բայց պահելը դժվար: Քանի որ դուք ինձ հրամայում եք, կանեն: Բայց գրավելուց հետո խնդրում եմ իմ տեղը մի ուրիշ հրամանատար նշանակել: Ես պիտի հրաժարվեմ»: Հունիսի 15-ի երեկոյան գրավոր հրահանգ ստա-

նալով՝ Յապոնը անմիջապես գործնասերը շարժեց առաջ⁴:

Յապոնի ուժերը, որոնք ամրացված էին Արփաշայի ծախափին, Դուշչի-Գնդեվազի անառիկ բարձունքներում և կազմում էին Չանգեզուրի արևմտյան ճակատի զորքերի մեծ մասը, հունիսի 15-ի լույս 16-ի գիշերը Ռոտտանի լեռնանցքով հանկարծակի հարձակում սկսեցին Վայոց ձորում տեղաբաշխված խորհրդային գործնասերի դիրքերի վրա:

Հունիսի 16-ին, երբ Նժդեհը Գափանում էր, Կոռոն նրան հղում է առաջին հեռախոսագիրը՝ Վայոց ձորից Գորխու.

«Մեր քաջարի ձիավորները ժամը 16-ին վերցրին բշտամուց 3 բնդանոթ, ռազմամթերք, գերիներ, որոնցից երեքը գումարտակապետեր: Այսօրվա ընթացքում ընդամենը վերցված է 4 լեռնային բնդանոթ, 170 գերի: Թշնամու զորքերը ցրված են և սարսափով նահանջում են: Կարմիրների՝ Վայոց ձորի գործնասեր կարելի է համարել ջախջախված»⁵:

Հունիսի 17-ին գործնասերը վերցնում են 700-ի չափ նոր գերիներ և գնդացիներ⁶:

Անակնկալի գալով՝ կարմիր բանակի գործնասերն ընկան ծանր դրության մեջ: Հարձակման առաջին երեք օրը Չանգեզուրյան զորքերը ակնհայտ առավելության հասան Վայոց ձորում տեղաբաշխված խորհրդային հիմնական ուժի՝ հայկական առաջին բրիգադի նկատմամբ: Գրավելով Արփաշի կամուրջը՝ Չանգեզուրցիները բիկունքից սպառնալիք ստեղծեցին խորհրդային գործնասերի համար: Օղակի մեջ առնվեց Վայոց ձորի կայազորը՝ հայկական բրիգադի առաջին գունդը: Չկարողանալով լուրջ դիմադրել և տալով մեծ թվով սպանվածներ ու վիրավորներ՝ գունդը փաստորեն դադարեցրեց իր գոյությունը, նրա անձնակազմի մի մասը անցավ հարձակվողների կողմը:

Բրիգադի երկուրդ գունդը նույնպես չդիմացավ Չանգեզուրցիների ուժգին գրոհին և սկսեց անկանոն նահանջել: Հրամանատարներին, այնուամենայնիվ, հաջողվեց վերադասավորել գնդի ուժերը և մարտակարգ կազմել: Բայց դա երկար չտևեց: Ռոժեղացող ճնշման տակ գունդը ստիպված նորից նահանջեց: Երկուրդ գնդի նահանջը Չանգեզուրցիներին հնարավորություն տվեց ակտիվացնել հեծելազորի գործողությունները:

¹ Լուսպոնի (Լուվանսու Պարունան) յուրերը, գրի առավ Վ. Տերաթն, «Հայրենիք» ամսագիր, 1941, հունիս, թիվ 9 (223), էջ 118:

² Սապոնի հրամանատարության տակ էին Սիսիանի գործնասերից 100 մարդ (Թրամ կապիտան Թորոյան), Նոր Օսթալանի գումարտակը (Թրամ՝ Աջարեկ), Երևանի գումարտակը՝ չորս վնասյալով (Թրամ, Փիլոկզապետ Ասրգոյան), Դրխարայի գումարտակը (Թրամ՝ Հակոբ), Կարալազուզի գումարտակը (Թրամ՝ Թորոս), Երևանի գումարտակը (Թրամ՝ Ջեֆիմյանյան), Կապառայանի ձիավոր դիվիզիոնը, Իսկուլի ձիավոր դիվիզիոնը՝ իր կեսական խմբով, լեռնային բնդանոթների մեկ մարտկոչ և Ստրենյանի վնասյալային խումբը: Այդ բոլոր գործնասերի գնդերների թիվը հասնում էր 1900-ի (Լուսպոնի (Լուվանսու Պարունան) յուրերը), գրի առավ Վ. Տերաթն, «Հայրենիք» ամսագիր, 1941, հունիս, թիվ 9 (223), էջ 116-117:

³ Տ. Լեյբեն, Ելուտ Սիսիանի, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, սեպտեմբեր, թիվ 11(35), էջ 88:

⁴ Նույն տեղում:

¹ ՀՀ ՀՊԿ մեդալ, № 4047, գ. 1, գ. 191, ք. 2:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս՝ «Հայտնիության սոցիալիստական մեծ ռեպուզիան և սովետական իշխանության հարթանակը Հայաստանում: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու», էջ 535:

Ծանր վիճակ ստեղծվեց նաև բրիգադի երրորդ գնդի համար: Ջանգեզուրյան հեծյալ հարյուրյակներից մեկը կարողացավ անցնել գնդի քիկունքը: Լիակատար շրջապատման վտանգից խուսափելով՝ գունդը հարկադրված նահանջեց Այնաձոր (այժմ՝ Աղավնաձոր) գյուղի արևելյան բարձունքները: Ջանգեզուրցիները գրոհեցին նաև այդ նոր դիրքերը:

Երրորդ գնդի երկրորդ և երրորդ գումարտակները կարողացան ետ գրավել Արփա գետի կամուրջը և դրա վրայով նահանջել Նորաշեն: Բայց առաջին գումարտակը, չկարողանալով դիմանալ Այնաձորի բարձունքներում, զանգեզուրյան զորամասերի ճնշման տակ անջատվեց գնդի մյուս մասերից, ապա բողեց դիրքերը և նահանջեց դեպի Գարանլուղ (Մարտունի):

Կարմիր բանակի զորամասերի հետ հեռացան նաև Վայոց ձորի գյուղացիներից շատերը¹:

Վայոց ձորը գրավելուց 3-4 օր անց, ճակատի վիճակին ծանոթանալու համար, Քեչիշքենդ եկան Արշակ Հովհաննիսյանը, Եփրեմ Սարգսյանը և Գառնիկ Շահինյանը: Տեղ հասնելուն պես նրանք Նժդեհի անունից Յապոնից պահանջեցին հարձակվել և գրավել նաև Նոր Բայազետը:

«Այս առաջարկին ես բոլորովին հակառակ կանգնեցի, հետագայում գրել է Յապոնը: -Ասացի, որ ոչ միայն չենք կարող Սելիմը անցնել ու Նոր Բայազետը գրավել, այլև իրենց տներին մոտեցած Երևանի ու Նոր Բայազետի մեր զինվորները այլևս կռվելու որևէ տրամադրություն չունեն և հարմար առիթի են միայն սպասում, որ տուն փախչեն»²:

Կարմիր բանակի հրամանատարությունը շտապ միջոցներ ձեռնարկեց զանգեզուրյան ուժերի հարձակումը կանգնեցնելու համար: Այդ նպատակով նա ուժեղացրեց ճնշումը Արևիքի, Գափանի և Գորիսի սահմանների վրա, որպեսզի Նժդեհը ստիպված լինի Սյունիքի գորքի մի մասը հանել Վայոց ձորից և նետել այդ սահմանների պաշտպանությանը:

Կարմիրբանակայինների՝ Ոլոտան գետի աջ ափին կենտրոնացած ուժերը ցրելու նպատակով Նժդեհը դափանցիների մի քերև հեծյալ զորամասով հունիսի 18-ին խորհրդայնացված բուրբական շրջանով Գափանից շարժվում է դեպի Գորիս: Բարգյուշատի թրքությունը, որը մի ամբողջ տարի գտնվում էր բոլշևիկների իշխանության տակ, հայկական զորամասի երևալուց հանկարծակիի եկած, նրան ընդունում է աղ ու հացով և հպատակություն հայտնում, իսկ շրջանի միլիցիայի բաժանմունքները խուճապով փախչում են դեպի Խանլուղ: Հպա-

տակություն հայտնած այդ գյուղերին նշանակելով թուրք կոմիսար Նժդեհը գալիս է Գորիս³:

Մարտերը Վայոց ձորի համար դեռ շարունակվում էին, երբ բռնկված նոր պատերազմի առիթով Հայաստանի ժողկոմխորհրդի նախագահ Ալ. Մյասնիկյանը հունիսի 18-ին կոչով դիմեց Հայաստանի աշխատավորությանը⁴: «Գաշնակների նոր քայլը տեղիք է տալիս նոր արյունահեղությունների»,- նշում էր նա: Ասելով, թե «մենք չենք, որ ուզում էինք այս կռիվը, բայց մենք ստիպված ենք այժմ ընդունել այն», որ «այս կռիվի ծանրության ամբողջ մեղքն ընկնում է Ջանգեզուրի իշխանությունների վրա», Մյասնիկյանը միաժամանակ շեշտում էր. «Մեկ րոպե անգամ չենք կասկածում, թե ով պիտի լինի հաղթողը այս կռիվում»⁵: Նա ասում էր, որ զանգեզուրյան ուժերին չի հաջողվի իրականացնել իրենց մտադրությունները, և շատ շուտով կարմիր բանակը նոր հարձակումով կազատագրի ոչ միայն Վայոց ձորը, այլև ողջ Ջանգեզուրը:

«Նոր ավանտյուրան» վերտառությամբ հողվածում «Խորհրդային Հայաստան» թերթը գրում էր. «Ժողովրդասպան հարվածը հասցված է: Հայաստանի խորհրդային կառավարությունը գերագույն փորձեր կատարեց Ջանգեզուրի հարցն անարյուն լուծելու: Մեր կառավարության պատգամավոր ընկ. Կարինյանը ամսի 13-ին նորից ճանապարհվեց Գարալազյազ՝ հաշտության առաջարկով. այդ առաջարկի մասին վաղօրոք զգուշացվել էին Ջանգեզուրի «փրկիչները», սակայն նրանք ... պատերազմը գերադասում են հաշտությունից...»⁶:

Այդ ծանր պահին ռազմաճակատում սկսված խուճապը կանգնեցնելու համար Ալ. Մյասնիկյանի կարգադրությամբ կազմվեց և շտապ ռազմաճակատ ուղարկվեց ռազմահեղափոխական տրիբունալ, որի նպատակն էր այնտեղ կիրառել խստագույն պատիժներ, եթե հարկ լինի՝ նաև դիմել գնդակահարությունների:

Տրիբունալի անդամների մի մասը հակված էր մեղավոր ճանաչված կարմիրբանակայինների նկատմամբ կիրառել անսահմանություններ՝ ամենադաժան եղանակներով ու մեթոդներով: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Ալ. Մյասնիկյանը տրիբունալի անդամներին, նրանց ռազմաճակատ մեկնելուց առաջ, հրավիրեց իր մոտ և խստորեն նախազգուշացրեց՝ չընկնել ծայրահեղությունների

¹ «Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռեյոլուցիան և սովետական իշխանության հարթմանը Հայաստանում: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու», էջ 541:

² Ասաթյանի (Յովհաննես Գարունյան) յուշերը, գրի ստավ *Յ. Տերտյան*, «Հայքենիք» ամսագիր, 1941, հունիս, թիվ 9(223), էջ 118:

³ *Գ. Նժդեհ*, Ազատ Միմիք, «Հայքենիք» ամսագիր, 1925, սեպտեմբեր, թիվ 11(35), էջ 88:

⁴ Տե՛ս «Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռեյոլուցիան և սովետական իշխանության հարթմանը Հայաստանում: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու», էջ 533-536:

⁵ Նույն տեղում, էջ 536:

⁶ «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 19 հունիս:

մեջ, չտարվել գործի վարչական, դատական-պատժիչ կողմով: Հանդիպմանը մասնակցած տրիբունալի անդամներից մեկը՝ Հայկ Բաղդասարյանը, հետագայում գրել է, որ հանրապետության նախագահը կարգադրեց շեշտը դնել քաղաքական ներգործության վրա՝ խնդիր ունենալով վերացնել խուճապը, բարձրացնել զինվորների բարոյական ու մարտական ոգին: Մյասնիկյանը մասնավորապես ասել էր. «Ինքնին ռազմահեղափոխական տրիբունալի երևալը ռազմաճակատում, ուրիշ ռազմական ու քաղաքական միջոցառումների հետ միասին, կօգնի արագ կերպով վերականգնել կարգապահությունն ու կարգը զորամասերում», որ անհրաժեշտ է «խոսել հրամանատարների ու մարտիկների հետ, պարզաբանել նահանջի պատճառները և միայն դրանից հետո, անհրաժեշտության դեպքում, դատական գործ հարուցել»¹:

Պետք է ասել, սակայն, որ չնայած այդ մտահոգություններին ու նախագոյազգումներին՝ ռազմաճակատ ժամանած ռազմահեղափոխական տրիբունալը, այնուամենայնիվ, շեշտը դրեց դատական-պատժիչ կողմի վրա, որի հետևանքը եղան չարդարացված պատիժները և բազմաթիվ գոհերը:

Ինչևիցե, տրիբունալի օգնությամբ կարմիր բանակի հրամանատարներին հաջողվեց զորամասերում վերականգնել կարգը և վերախմբավորել ուժերը: Միաժամանակ օգնության եկավ Հայաստանի կարմիր բանակի 20-րդ հեծյալ գումղը, որը մարտի մեջ մտավ տեղ հասնելուն պես:

Մարտակարգերը կարգի բերելուց հետո կարմիր բանակի զորամասերին հաջողվեց մի շարք հակագրոհներ ձեռնարկել, որի հետևանքով թուլացավ զանգեզուրցիների հարձակման թափը, կանգնեցվեց նրանց առաջխաղացումը Ռ-ինդ և Արփա գյուղերի շրջանում:

Չնայած դրան՝ կարմիր բանակի զորքերի պարտությունը ակնհայտ էր:

Համառ ու արյունահեղ մարտերում, որը տևեց վեց օր՝ հունիսի 15-ից մինչև 21-ը, Հայկական առաջին բրիգադը նահանջեց մոտ 80 կիլոմետր: Վայոց ձորն ամբողջովին անցավ զանգեզուրյան զորքերի ձեռքը, որոնք գերի վերցրին 900 զինվոր ու հրամանատար, որը կազմում էր այնտեղ եղած խորհրդային զինվորների մեկ երրորդը, գրավեցին 20 գնդացիր, շատ փամփուշտ, կերպասեղեն,

սննդամթերք և այլն¹: Տարած հաղթանակը գլխապտույտ էր առաջացրել Լեռնահայաստանի զինվորների մոտ: Բանը հասնում է նրան, որ Քեշիշբենդում հրավիրված Լեռնահայաստանի կառավարության մի քանի անդամների ներկայությամբ բանակի բարձր հրամանատարության զինվորական խորհուրդը, զինվորական զանգվածի ճնշման տակ, ստիպված քննության է առնում Երևանը վերագրավելու հարցը: Չորրը պահանջում էր առաջ շարժվել, բայց հրամանատարությունը դեմ էր հետագա հարձակմանը՝ գտնելով, որ Երևանը գրավել հնարավոր է, բայց դժվար կլինի հինգ օրից ավելի պահել: Այդ հողի վրա բարձր հրամանատարության և զինվորների միջև առաջ եկած տարակարծությունը սպառնում էր գնալով խորանալ:

Հրամանատարությունը հաշվի էր առնում այն, որ, այնուամենայնիվ, չի հաջողվել իրականացնել Հայկական առաջին կարմիր բրիգադը շրջապատելու և լիովին ջախջախելու օպերատիվ ռազմական պլանը:

Մեկշաբաթյա կռիվներում զգալի կորուստներ ունեցան նաև զանգեզուրյան զորամասերը: Դա էր պատճառը, որ Նժդեկը որոշում ընդունեց կանգնեցնել նախատեսված առաջխաղացումը դեպի Արարատյան դաշտ, դեպի Երևան: Վայոց ձորում ձերբակալվեցին առավել ակտիվ մի շարք կոմունիստներ, որոնք ստացան զանազան պատիժներ: Կարճատև հարցաքննություններից հետո զնդակահարվեցին գերի ընկած մի քանի հոգի, որոնք ղեկավար պաշտոններ էին գրավել զավառային կոմիտեում և գավառի խորհրդային մարմիններում:

Դարապայազի վրա զանգեզուրցիների հարձակումը տարբեր կերպ ընդունվեց Խորհրդային Հայաստանում: Քիչ չէին նրանք, ովքեր կառավարությունից պահանջում էին ձեռք առնել ամենակտրուկ միջոցներ և ճնշել զանգեզուրյան ապստամբությունը: Երևանում և հանրապետությունում ամենուրեք բողոքի ժողովներ ու միտինգներ էին կազմակերպվում, որոնց մասնակիցները դատապարտում էին «խմպերիալիզմի դաշնակ գործակալների» նոր քայլը, միաժամանակ պատրաստակամություն էր հայտնվում Ջանգեզուրի «հակահեղափոխությունը ոչնչացնելու» համար կարմիր բանակին ցույց տալ ամեն տեսակի աջակցություն: Հանրապետության բնակչության մեծ մասը, սակայն, անորոշ վիճակի մեջ էր և սպասում էր իրախարձությունների հետագա զարգացմանը:

¹ Ա. Արսլանյան, Կեսանի ուղիներով: Կէպոթը, դեմքեր, սպորումներ, Չ հատոր, էջ 180:

¹ ՀՀ ՀՎԵՄԻԳՄԷ, ֆ. 4004, ց. 1, գ. 114, ր. 11-12:

1921թ. հունիսի 18-ի երեկոյան Սոցհուսմանի անվան քանվորական ակումբի դահլիճում Ալ.Մյասնիկյանի նախագահությամբ կայացավ մեծ հանրահավաք «Զանգեզուր ապաստանում դաշնակների նոր ավանտյուրայի առթիվ»: Միտինգը բացեց Աբաբանազ Մռավյանը, ապա խոսք վերցրեց Հայաստանի Ժողովնխորհրդի նախագահ Ալ. Մյասնիկյանը: Նա իր ճառը սկսեց նրանով, որ քաղաքացիական ծանր կռիվից ժողովուրդը ժառանգել է միմիայն տնտեսական քայքայում: Պատերազմն ինքնին մի չարիք է, որից տուժում են ամենից առաջ աշխատավոր գյուղացիական տարրերը: Դա չարիք է ոչ միայն այն պատճառով, որ արտադրողական բարձր ուժերը կտրվում են աշխատանքից: Պատերազմը ավելի ևս խոշոր վնասներ է հասցնում այն տարածքին, ուր բախվում են կռվող կողմերը: Վերջապես այն վնասաբեր է նաև այն կողմից, որ խանգարում է բուն երկրում սկսած շինարարական աշխատանքին: Զանգեզուրյան ապստամբությունը թելադրել է ձեռնարկել մի շարք նախագծուշական միջոցներ, որոնք անհրաժեշտ են վաղվա անակնկալ դեպքերը կանխելու համար: Բայց ակներև է և այն, որ այդ միջոցները հաճախ սխալ են ընկալվում երկրի մտավորականության կողմից. շատ-շատերին թվում է, թե դա ընդհանրապես կառավարության կողմից մշակված մի քաղաքականություն է, որ այսուհետև պետք է հետևողականորեն կիրառվի Հայաստանի հայության նկատմամբ: «Մեր ընկերները պիտի կարողանան ցրել բոլոր այդ բյուր կարծիքները, - ասում էր Մյասնիկյանը, - Գավառում գործող մեր գործիչների վրա դրվում էր առանձնապես ծանր պարտականություն: Մեր պայքարը Դաշնակցության դեմ քաղաքական մի պայքար է, որն աննկնի մեզ իրավունք չի տալիս փոխել մեր վերաբերմունքը դեպի հայ ինտելիգենցիան: Ոչ մի ռեպրեսիա, ոչ մի հայաձանք հայ մտավորականության դեմ չի կարող և չպիտի լինի: Խիստ ու կտրուկ լինելով Խորհրդային Հայաստանի բռնամիտների նկատմամբ, մենք պիտի նորից ընդգծենք, որ մեր հայ աշխատավորության բոլոր մնացյալ տարրերի և մանավանդ խաղաղ շինարարական աշխատանք վարող մտավորականության նկատմամբ խորհրդային իշխանությունը չի փոխում իր քաղաքականությունը: Այդ սկզբունքը մենք կրանքում կիրառելու ենք ամենայն վճռականությամբ, անշեղ ու անփոփոխ»:

Հայաստանի խորհրդային կառավարությունը, այնուհետև նշում էր Մյասնիկյանը, հայտարարել է ներման դեկրետ և պատվիրակություն է ուղարկել Զանգեզուր գանգեզուրյան հարցը խաղաղությամբ լուծելու համար, որպեսզի Հայաստանի աշխատավորությունը հնարավորություն ստանա նվիրվելու շինարար աշխատանքի: «Մենք կարողացանք լեզու գտնել մեր դրացի

հարևանների՝ խորհրդային հանրապետությունների հետ, Պարսկաստանի հետ ևս առևտրական հարաբերությունների սկիզբը դրինք: Բայց դաշնակները աշխատում են մեզ խանգարել»: Նա հավաստեց, որ ներման դեկրետը շարունակելու է պահել իր ուժը, քանի որ «մենք վստահ ենք, որ հարթելու ենք»: Ապա Մյասնիկյանը, ի գիտություն միտինգի մասնակիցների, հայտարարեց, որ Լեռնային Դարաբաղը շուտով կցվելու է Խորհրդային Հայաստանին, «մի բան, որ Դաշնակցություն կուսակցությունը երեք տարվա ընթացքում չկարողացավ անել, վատնելով ահագին կյանքեր»:

Իր ելույթում Ավիս Նուրիջանյանը շեշտեց, որ «այլևս ոչ մի ներում չի լինելու», որ «Յուրաքանչյուր բանվոր, գյուղացի, կարմիրբանակային պետք է իմանա, որ Զանգեզուրից արշավողները մեր աշխատավորության բռնամիտներն են»²:

Այնուհետև Արտաշես Կարինյանը հանրահավաքի մասնակիցներին զեկուցում է Զանգեզուր մեկնած պատվիրակության գործունեության մասին՝ շեշտելով, թե Զանգեզուրի կառավարությունը ինչպես և ինչու է խուսափում հարցը վճռել խաղաղորեն³:

Ներքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Պողոս Մակինցյանը, խոսք վերցնելով, նշում էր, որ միայն աշխատավորությունն է, որ անկեղծ ցանկանում է հաշտություն: «Յուրաքանչյուր քիչ թե շատ խելքը գլխին մարդ պիտի գիտակցի, որ նրանց (Զանգեզուրի դաշնակների - Ա.Ս.) արածը ծաղրելի հիմարություն և պախարակելի հանդգնություն է, քանի որ անհնարին է պատերազմել Խորհրդային Հայաստանի դեմ, երբ ամբողջ Ռուսիայում խորհրդային իշխանությունը ամուր է և ամբողջ Անդրկովկասում առավել ևս ամուր, և երբ պատերազմը Խորհրդային Հայաստանի դեմ նշանակում է նաև պատերազմ Ռուսիո դեմ»⁴:

Սոցիալիստ-հեղափոխական ինտերնացիոնալիստների կողմից խոսք առնելով՝ Գրիգոր Չուրբարյանը շեշտում էր, որ «դաշնակները, որոնք անցյալ տարվա դեկտեմբերին հոժար կամքով կառավարությունը հանձնեցին կոմունիստներին», այսօր ոտնահարում են ժողովրդի շահերը, ուստի «պետք է վերջնական, վախճանական հարված հասցնել նրանց»⁵:

Վերջում Դրաստամատ Տեր-Մինոնյանի առաջարկած նախագծով հանրահավաքում միաձայն ընդունվեց բանաձև, որտեղ, մասնավորապես, նշված էր. «Զանգեզուրում ապաստանած,

² Խորհրդային Հայաստան, 1921, 22 հունիսի:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում:

այսպես կոչված, «Չանգեզուրի կառավարությունը» չէր ուզում խաղաղ ձևով լուծել Չանգեզուրի վիճելի հարցը, որովհետև խորհրդային իշխանության խաղաղ քաղաքականությունը տարրալուծում է Չանգեզուրցիների շարքերը և պատրաստում Չանգեզուրի գյուղացիների ապստամբությունը: Բացի այդ, անկասկած, Չանգեզուրի ետևում կանգնած է Անտանոը, որը ցանկանում է Հայաստանը ձգել քաղաքացիական կռվի գիրկը:

Միտինգն անեծքի և խոր գայրույթի խոսք է ուղղում Չանգեզուրի մաուզերիստներին՝ հայ ժողովրդի այդ երդվյալ թշնամիներին, և կոչ է անում Չանգեզուրի գյուղացիներին՝ դուրս բշել իրենց միջից այդ բախտախնդիրներին և միանալ Խորհրդային Հայաստանին:

Կեցցե Խորհրդային Հայաստանը:

Կեցցե ն Խորհրդային Հայաստանի անբաժան մասերը՝ Չանգեզուրն ու Դարաբաղը¹:

Բազմաթիվ հանրահավաքներ տեղի ունեցան Ալեքսանդրապոլում, Դարաբաղիսայում, Նոր Բայազետում, Կոտայքում և այլուր:

Օրինակ՝ ՀԿ(Բ)Կ Գիլիջանի գավառային կոմիտեն հետևյալ շտապ հեռագիրն էր ուղարկել Երևան՝ Հայաստանի կառավարության նախագահ Ալ. Մյասնիկյանի և կենտկոմի քարտուղար Լուկաչինի (Սարգիս Մրապիոնյան) անունով.

«Այսօր, հունիսի 21-ին մենք՝ Գիլիջանի բանվորներս, գյուղացիներս, քաղաքացիներս՝ լսելով Գավկոմի քարտուղար ընկեր Իշխանյանի զեկուցումը՝ Չանգեզուրի վերջին ավանտյուրայի մասին, որոշեցինք. սովետական կառավարությունը մեր շահերի իսկական պաշտպանն է... իսկ նրանց հարձակումը մի հարված է մեր թիկունքին՝ այն ժամանակ, երբ մենք զբաղված ենք դաշտային աշխատանքներով: Պարզ գիտակցելով այդ բոլորը, մենք հայտարարում ենք, որ պատրաստ ենք ամեն լուրջ զենքով ձեռք բերել պաշտպանել սովետական կառավարությունը: Այս անգամ պետք է հաշիվներս մաքրենք մեր ռիսկերի թշնամիների հետ: Մահ ավանտյուրիստներին, անխնա կռիվ՝ հակահեղափոխականների դեմ»²:

Նզովելով «հայ ժողովրդի չար ոգի» Դաշնակցությունը, որը «նորից կռվի ու ավերածության երախի առաջ է կանգնեցրել Հայաստանի բանվորներին ու գյուղացիներին», «Խորհրդային Հայաստան» թերթը գրում էր, որ բովանդակ հայ ժողովուրդը աներկբա պաշտպանում է խորհրդային կարգերը: Պաշտպանում է նաև բազմաչարչար հայ գյուղացիությունը, որի քաղաքական տրամադրությունների մեջ կատարվում են արմատական փոփոխություններ: Այնուհետև թերթը հիշեցնում էր, որ խորհրդային

իշխանությունը զարգացման լայն հնարավորություններ է ստեղծելու գյուղացիության համար, ուստի նա պարտավոր է հետևողականորեն «պաշտպանել խորհրդային իշխանությունը Չանգեզուրի ոտնձգություններից: Ոչ միայն պաշտպանել, այլև ոչնչացնել դաշնակցականների կենդանի ուժերը: Այս սուրբ գործը հայ կարմիր բանակը սրբությամբ էլ կկատարի»³: Ապա, անդրադառնալով հայ մտավորականությանը՝ թերթը գրում էր, թե նրա «միակ ճանապարհը խորհրդային իշխանությունն է, որը վերջնականապես հաստատվում է իբրև միակ աշխատավորական ու ժողովրդական ուժ»⁴:

Թերթը ընթերցողներին առաջարկում էր մի րուպե պատկերացնել, թե ինչ կլինեք, եթե Չանգեզուրին հաջողվեր անկախ լինել: «Անկախ Չանգեզուրը» հարմար կամուրջ կդառնա, որտեղից ներս «վխում են արևմտյան և այլ իմպերիալիստները»⁵:

Ամբողջ Կովկասը խորհրդային էր, բացի Չանգեզուրից: Բոլորին պարզ էր, որ այդպես երկար տևել չէր կարող: Վայոց ձորի վրա Չանգեզուրցիների հարձակումը և գավառի գրավումը խորհրդային կողմի համար արդարացնող նոր հանգամանքներ էր ստեղծել խաղաղ միջոցներից վերջնականապես հրաժարվելու և Չանգեզուրը ռազմական ուժով գրավելու համար: Եվ այդ արդարացնող հանգամանքները մատուցել էր ինքը՝ Լեռնահայաստանի կառավարությունը: Որքանով էր արդարացված Լեռնահայաստանի գործի և երևանյան գործաստերի նոր հարձակումը Վայոց ձորի վրա: Մեր կարծիքով, այդ վերջին հարձակումը ոչ մի արդարացում չուներ, որքան էլ դա պատճառաբանված լիներ Գորիսի կառավարության կողմից (որպես ռազմական ավար՝ պարենի ու ռազմամթերքի ձեռքբերում և այլն): Արդարացում չուներ տարբեր, բայց մեր կարծիքով՝ հատկապես երկու պատճառով.

1. Պարզից պարզ էր, որ Լեռնահայաստանն իր հոգնած և զինամթերք չունեցող զորամասերով⁶, բոլշևիկյան պրոպագանդի ազդեցությամբ մտափոխ բնակչությամբ այլևս անգոր էր դիմագրավելու խորհրդային ռազմական վիթխարի մեքենայի ճնշմանը:

2. Արդեն սկզբունքորեն լուծված էր Չանգեզուրի հարցը՝ հոգուտ Հայաստանի, և լուծված էր Սյունիքի հերոսական ժողովրդի մղած երկարատև և հաղթական կռիվների շնորհիվ:

Վայոց ձորի վրա անխմաստ նոր հարձակումը իր հետ բերեց մարդկային նոր զոհեր, տառապանքներ, ավերներ:

Հունիսի 15-17-ը Դարաբաղյազում Լեռնահայաստանի գորա-

¹ «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 22 հունիսի:

² ՀՀ Ն.Պ.Կ.Պ.Ա. ֆ. 113, ց. 12, գ. 11, ք. 99-101:

³ «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 22 հունիսի:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում:

մասերի խոշոր հաջողությունների օրերն էին, բայց դրանք կայուն չէին, ավելին՝ թվացյալ էին: Վայոց ձորն ամբողջովին գրավելու հաջող օրն իսկ ամբողջ հասակով հառնեց այն պահելու խնդիրը: Պարզվեց, որ դա ոչ միայն հեշտ չէ, այլև ստեղծված պայմաններում անիրագործելի է: Եվ տարած հաղթանակը փոխվեց պարտությունների շարանի:

Նժդեհի վկայությամբ, ամեն ինչ սկսվեց նրանից, որ Կուռուն, առանց իր գիտության, գերի վերցրած զինվորների մի մեծ խումբ իրենց զենքերով մտցրեց երևանյան զորամասերի կազմի մեջ՝ «հակառակորդի դեմ կռվելու համար», իսկ ինքն իր շտաբով, անսպասելիորեն թողնելով Վայոց ձորը, անցավ Միսիանի Բազարչայ ռուսական գյուղը, այլ խոսքով՝ գործերից հեռացավ 50-60 վերստ:

Պատրաստի կարմիր քարոզիչների մտցնելը դաշնակցական զորքերի մեջ կործանարար ազդեցություն է ունենում ամբողջ ռազմական կամպանիայի համար: Կարմիրքանակայիններից յուրաքանչյուրը հանդես էր գալիս իբրև գաղտնի կամ բացահայտ քարոզիչ:

Ինչպես վերևում ասվեց, դեռ մայիսի կեսերին Ալ.Մյասնիկյանը և Ա.Հեկկերը մշակել էին Չանգեգուրի գրավման նախնական ռազմասօպերատիվ պլան: Հիմք ընդունելով այդ՝ Կովկասյան բանակի հրամանատարությունը Վայոց ձորում կատարվող իրադարձությունների ժամանակ՝ հունիսի 20-ին, բանակի շտաբին հանձնարարեց մշակել Չանգեգուրի գրավման ռազմասօպերատիվ վերջնական պլանը:

Ռազմական պլանով նախատեսվեց Չանգեգուրի վրա սկսել ընդհանուր հարձակում միաժամանակ բոլոր կողմերից:

Ստեղծվեց Չանգեգուրի վրա հարձակվող երկու զորախմբավորում՝ Դարաբաղ-Չանգեգուրյան և Երևանյան:

Դարաբաղ-Չանգեգուրյան զորքերի խմբավորման մեջ մտան Կովկասյան առանձին բանակի առաջին կորպուսը և այլ զորամասեր: Կորպուսի հրամանատար Ալ.Տոդորսկին միաժամանակ նշանակվեց խմբավորման հրամանատար, իսկ կոմիսար նշանակվեց Ի.Սվիրիդովը:

Չորքերի Դարաբաղ-Չանգեգուրյան խմբավորումն ուներ 5175 սվին, 400 թուր, 12 հրանոթ, 7 օդանավ, 100 գնդացի¹: Չորախմբավորումը Չանգեգուրի վրա հարձակվելու էր միաժամանակ արևելքից, հարավ-արևելքից և հյուսիսից:

Մինչև մարտական որոշակի հանձնարարություն ստանալը, զորքերի Դարաբաղ-Չանգեգուրյան խմբավորումը բաժանվեց երկու զորասյան:

Գրանցից մեկի առջև խնդիր դրվեց՝ մինչև հունիսի 30-ը գրավել Խուղափիրինի կամուրջը և կտրել Չանգեգուրի պաշտպանների նահանջի ճանապարհը դեպի Պարսկաստան:

Մյուս զորասյունը հուլիսի 1-ին պետք է հարձակվեր Գորիս քաղաքի վրա, գրավեր այն, ապա, անցնելով Ռոտտան գետը, հետապնդեր Նժդեհի զորամասերին և գրավեր Ղափանի հանքերը: Այս զորասյան գործողություններին տրվում էր վճռական նշանակություն, ուստի այն համարվեց գավառից Լեռնային Դարաբաղ և հարակից աղբյուրանակն տարածքներ փախած հայ կոմունիստներով ու համակիրներով: Չորասյան մեջ մտավ, օրինակ, խմբավորման 84-րդ բրիգադի հրամանատար Գ. Մեմյունովի և Շուշիի գավառային կուսակցական կոմիտեի աջակցությամբ դեռևս ապրիլի կեսերին Աղդամում ստեղծված ջոկատը, որին սկզբում անդամագրվել էր 100 մարդ, իսկ հետո նրանց թիվը կրկնապատկվել էր: Քանի որ ջոկատի անդամների մեծ մասը գորիսցիներ էին, ուստի հարմար էր համարվել հրամանատար նշանակել Գորիսի շրջանի Քարաշեն գյուղի կոմունիստներից Նիկոլայ Հայրյանին: Չոկատը մի քանի օր մնաց Շուշիում, զինվեց ու հանդերձավորվեց, ապա կցվեց Կովկասյան առաջին կորպուսի 246-րդ գնդին, որի հրամանատարն էր Ն. Չոլովը:

Ապրիլի վերջերին ջոկատը Շուշից մոտեցել էր Գորիսի սահմաններին և տեղավորվել Հագարո գետի ձախ ափին գտնվող Սափյան աղբյուրանակն գյուղի մոտ: Այստեղից ջոկատի հրամանատարն անմիջապես կապ էր հաստատել Կուրաթիի աղբյուրանակն ղեկավարության և Եղիա Ղազարյանի հրամանատարության այնտեղ գտնվող Չանգեգուրյան կոմունիստների մյուս ջոկատի հետ, որի կազմում կային նաև մի խումբ կուրաթիցի կոմունիստներ՝ Սավալան Շիրինովը, Իսա Թախրովը, Մուրթուզ Ալիևը և ուրիշներ: Չոկատի հրամանատարը կապի մեջ էր նաև Քուրդիստանի կոմունիստական ջոկատի հետ, որի հրամանատարն էր Օջախկուլի Մուսաևը:

Ավելի քան երկու ամիս գտնվելով Գորիսի սահմանների մոտ՝ Ն. Հայրյանի ջոկատի անդամներից շատերը կարողացել էին բափանցել շրջանի գյուղերը, պարզել գավառի բնակչության քաղաքական տրամադրությունները, վերաբերմունքը իշխանությունների նկատմամբ, կարմիր բանակի մասին ունեցած պատկերացումները, ճշտել էին Չանգեգուրյան մի շարք զորամասերի տեղաբաշխման վայրերը, դրանց զենքերի տեսակները և մարտիկների թիվը:

Եվ ահա, հուլիսի վերջերին, Ն. Հայրյանի և Ե. Ղազարյանի

¹ Տե՛ս Ա. Մոսկովյան, Չաղաթաղիական կռիվները Չանգեգուրում, էջ 100:

կոմունիստական ջոկատները պատրաստվում էին մտնել Ջանգեզուր՝ Ղարաբաղ-Ջանգեզուրյան խմբավորման առաջապահ զորամասերի կազմում:

Երկրորդ՝ Երևանյան զորախմբավորման մեջ էին մտել հայկական հրաձգային բրիգադը և հեծյալ գումղը, 11-րդ կարմիր բանակի նախկին 20-րդ դիվիզիայի 177, 178, 180-րդ գնդերը և այլ զորամասեր: Խմբավորման հրամանատար նշանակվեց Մ.Վելիկանովը:

Երևանյան խմբավորման զորքերը Ջանգեզուրի վրա էին գնալու արևմուտքից և հարավ-արևմուտքից: Չորախմբավորումը պետք է մարտական գործողություններ սկսեր նախքան Ղարաբաղ-Ջանգեզուրյան զորախմբավորման հարձակումը: Գա արվելու էր զանգեզուրցիների ուշադրությունը հարվածի գլխավոր ուղղությունից շեղելու համար: Այդ դեպքում Նժդեհը ստիպված կլիներ իր զորքերի մի մասը հանել արևելյան ռազմաճակատից և նետել Վայոց ձորի ուղղությամբ՝ Երևանյան զորախմբավորման հարձակվող զորամասերի դեմ, մի բան, որ կբուլացներ Ջանգեզուրի արևելյան թևը և կհեշտացներ Ադրբեջանի կողմից խորհրդային զորքերի ներխուժումը գավառ:

Չորքերի Երևանյան խմբավորումը, իր հերթին, բաժանվեց երեք զորասյուների:

Առաջին զորասյան մեջ մտցվեցին Հայկական կարմիր բանակի առաջին բրիգադի 1-ին, 2-րդ և 3-րդ հրաձգային գնդերը, ինչպես նաև Վեդիի և Նախիջևանի բուրքերից կազմված, այսպես կոչված, «կարմիր տարրը»: Չորասյան կազմում հաշվվում էր 1128 հետևակ զինվոր, 27 գնդացի, 2 զրահամեքենա: Չորասյան մարտական խնդիրն էր՝ հարձակվել Վեդի-Վայոց ձոր - Սիսիան - Գորիս գծով, Գորիսում միանալ Ղարաբաղից Ջանգեզուր մտած կովկասյան առաջին կորպուսի զորամասերին ու այնուհետև նրանց հետ միասին շարունակել հարձակումը Ղափանի ուղղությամբ:

Երկրորդ զորասյան մեջ ընդգրկվեցին հայկական 180-րդ և 4-րդ հրաձգային գնդերը, 1-ին հեծյալ գումղը, 9-րդ լեռնային մարտկոցը և հատուկիցյան մարտկոցը: Չորասյան կազմում հաշվվում էր 2150 հետևակ և հեծյալ մարտիկ, 6 հրանոթ, մոտ 80 գնդացի¹: Չորասյան մարտական խնդիրն էր՝ հարձակվել Նախիջևան-Բիչանակ-Սիսիան ուղղությամբ, Սիսիանի տարածքներում միանալ Երևանյան խմբավորման առաջին զորասյան զորքերին և համատեղ հարձակումը շարունակել Գորիսի ուղղությամբ:

Յրրորդ զորասյունը բաղկացած էր 177-րդ և 178-րդ հրաձգային գնդերից և 3-րդ հայկական մարտկոցից: Չորասյան

¹ Տե՛ս Մ. Մոզմանյան, Փառասլացիական կոլիվները Ջանգեզուրում, էջ 100-101:

կազմում հաշվվում էր 1208 զինվոր, ուներ 45 գնդացի, մի քանի հրանոթ¹: Չորասյան մարտական խնդիրն էր՝ հարձակվել Նախիջևան - Օրդուբադ - Մեղրի գծով, սրընթաց գրոհով փակել Գենվազից Պարսկաստան տանող անցուղիները, հակառակորդի նահանջող ջոկատներին բույլ չտալ անցնելու Արաքսի մյուս ափը, դրանց վերցնել օղակի մեջ և քայքայել:

Չորքերի Երևանյան խմբավորման այս երեք զորասյուներից բացի, Ջանգեզուրի վրա պետք է հարձակվեր նաև այդ խմբավորման մեջ մտնող մի այլ զորամաս, որը գտնվում էր Ղարանդուղում (Մարտունի): Այդ զորամասի մեջ էին մտնում 20-րդ հեծյալ գնդի մեկ վաշտ և հայկական 3-րդ հետևակ գնդի այն գումարտակը, որը մի քանի օր առաջ, հունիսի 17-ին, Վայոց ձորի վրա զանգեզուրցիների հարձակման ժամանակ Այնաձոր (Աղավնաձոր) գյուղի բարձունքներից նահանջել էր Ղարանդուղ: Մելիսի լեռնանցքով իջնելով Հասանքենդ (այժմ՝ Շատին), զորամասը այնուհետև պետք է շարունակեր հարձակումը Վայոց ձորով և այստեղ միանար Երևանյան խմբավորման առաջին զորասյանը:

Ջանգեզուրի վրա երկու կողմից հարձակվող բուշխիկյան զորքերը, հրանոթների անձնակազմերի և օժանդակ ստորաբաժանումների հետ, ունեին 10 հազար զինվոր:

Իսկ ի՞նչ ուժեր ուներ Գորիսի կառավարությունն այդ պահին:

Ջանգեզուրի զինված ուժերը հունիսի կեսերին բաղկացած էին.

ա) տեղի իշխանությունների կադրային կանոնավոր զորամիավորումներից, բ) Փետրվարյան ապստամբության պարտությունից հետո Ջանգեզուր անցած քանակային զորամասերից, գ) տաճկահայերից, մասնավորապես՝ սասունցիներից և մշեցիներից կազմված զինված խմբերից, որոնք, փետրվարյան օրերին ապստամբություն բարձրացրած ուժերի հիմնական միջուկը լինելով, նույնպես անցել էին Ջանգեզուր, դ) «աշխարհագրային գումարտակներից», որոնցում հավաքված էին տեղի գյուղացիները:

Չորս տեսակի այս զինված ուժերից առավել մարտունակը կանոնավոր զորամասերն էին, որոնք ունեին փորձված սպաներ և համեմատաբար լավ էին ապահովված զենքով ու ռազմամթերքով: Փետրվարյան ապստամբության պարտությունից հետո Ջանգեզուր անցած քանակային զորամասերը երկարատև անընդհատ կռիվներից հոգնած էին և նոսրացած: Տաճկահայ զինված խմբերը թեև կռվված էին մարտերում և ընդհանուր առմամբ հավատարիմ էին Գորիսի կառավարությանը, բայց ապրիլ ամսին Երևանից Ջանգեզուր նահանջի ճանապարհին ստակալի տանջանքներ կրելով՝ համարյա սպառել էին իրենց ուժերը: Նրանց վրա հոգեբանորեն

¹ Տե՛ս Մ. Մոզմանյան, Փառասլացիական կոլիվները Ջանգեզուրում, էջ 101:

ծանր էր անդրադարձել նաև այն, որ Չանգեզուրի իշխանությունների կողմից արժանացել էին բավական սառն ընդունելության: Այդ բոլոր տաճկահայ զինվորների մեջ առաջ էր բերել հիասթափություն, նրանցից շատերը գնալով հակվում էին այն մտքին, որ Հայաստանում հին իշխանությունների վերականգնումը պատրանք է, իսկ խորհրդային բանակին դիմադրելը՝ անխմաստ:

Ինչ վերաբերում է աշխարհագրային գումարտակների մեջ հավաքագրված գյուղացիներին, ապա սրանց զգալի մասն այլևս ցանկություն չունեի դիմադրելու կարմիր բանակին և պատրաստ էր առաջին իսկ հարմար պահին անցնելու խորհրդային հարձակվող զորքերի կողմը:

Կարաբաղ-Չանգեզուրյան ռազմաճակատի ուղղությամբ Չանգեզուրի մատույցներում, սահմանամերձ Կոռնիձոր, Դարաբյանը, Տեղ, Խնածախ, Բայանդուր, Խոզնավար, Վերիշեն, Բուռուն գյուղերի տարածքների հարմար բարձրություններում զանգեզուրյան մարտիկները դեռ նախորդ ամիսներին ստեղծել էին պաշտպանական ամրություններ: Գործիսում համոզված էին, որ այս ճակատում կարմիր բանակը հիմնական հարվածը հասցնելու է Չարուղի կողմից: Ռուսի Կովկասյան առանձին բանակի առաջին կորպուսի հիմնական ուժերի դեմ այստեղ կենտրոնացվել էին մոտ 3 հազար հետևակ և հեծյալ զինվոր, 11 հրանոթ, 27 գնդացիր:

Մյուս երեք ճակատներում, այսինքն՝ Շարուր-Վայոց ձորի, Միսիանի և Օրդուբադի ուղղությամբ կարմիր բանակի զորամասերի դեմ զանգեզուրցիները, Ս.Սողոմոնյանի տվյալներով, ունեին 7100 սվին և 1600 թուր, 16 հրանոթ, ավելի քան 50 գնդացիր:

Հայկական բանակի ռեզիստրացիոն բաժնի՝ հունիսի 6-ի տվյալներով Մեղրիում Նոդեհի կանոնավոր զորքերի թիվը հաշվվում էր 2500 զինվոր, որից 600-ը՝ հեծյալ: Այստեղ կային 2 լեռնային հրանոթ, 20 գնդացիր: Հրամանատարներն էին Սմբատը, Դալին, Քյուրդ Գազոն և Մուշեղ Ավետիսյանը:

Կատարի գործարաններում և ընդհանրապես Գափանում կանոնավոր զորքեր չկային, բայց կային 2 լեռնային հրանոթ և 14 գնդացիր: Այս շրջանի հրամանատարը Գերասիմ Աբաջանյանն էր:

Վայոց ձորի շրջանում կանոնավոր զորքերի թիվը մոտավորապես 3 հազար էր: Դրանցից բացի, Յապոնի ջոկատում հաշվվում էր 500 հեծյալ: Շրջանում կային մեկ հրանոթ և 28 գնդացիր: Այստեղի հրամանատարներն էին Յապոնը, Կոռուն, կուրանցի գնդապետ Կորուկովը:

Միսիանի շրջանում կանոնավոր զինվորների թիվը 1500 էր: Կար 24 գնդացիր: Հրամանատարներն էին՝ բաշգառնեցի Մարտիրոսը և սասունցի Մուշեղը²:

Այսպիսով, Լեռնահայաստանում գեներլի տակ էր շուրջ 12 հազար մարդ, կային 16 հրանոթ, ավելի քան 100 գնդացիր:

Երևանյան և Կարաբաղ-Չանգեզուրյան խմբավորումների ռազմական գործողությունները: Չանգեզուրի գրավումը

1921թ. հունիսի 20-ին Խորհրդային Հայաստանի Ժողով-խորհրդի նախագահ ու ռազմական գործերի ժողկոմ Ալ.Մյասնիկյանը, որը միաժամանակ Կովկասյան առանձին բանակի ռազմահեղափոխական խորհրդի անդամ էր, և բանակի Երևանյան ռազմական խմբավորման հրամանատար Մ.Վելիկանովը ստորագրեցին և արձակեցին խմբավորման բոլոր զորամասերին, զինվորներին, հրամանատարներին ու կոմիսարներին ուղղված հրամանը: Այդ հրամանում նորից շեշտվում էր, որ Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը ցանկանում էր Չանգեզուրի հետ տարածայնությունը լուծել խաղաղորեն, բայց վիճակը արմատապես փոխվել է այն պատճառով, որ դաշնակները «հարձակում են գործել Դարալազյազի մեր զորամասերի վրա»: Այդ հարձակման նպատակը պարզ է, ասված էր հրամանում, այն է՝ «տապալել Հայաստանում, ապա և ամբողջ Կովկասում խորհրդային իշխանությունը»: Ահա թե ինչու «աշխատավորական և հեղափոխական Հայաստանը նորից կոչում է ձեզ դեպի ռազմի դաշտ»: Այնուհետև, դիմելով զինվորներին, հրամանատարներին և կոմիսարներին, Ալ.Մյասնիկյանն ու Մ.Վելիկանովը իրենց հրամանի մեջ կոչ էին անում. «Կարմիր զինվորներ, դուք ձեր քաջարի սխրագործություններով պիտի հավերժացնեք Հայաստանի բանվորագյուղացիական պանծալի կարմիր բանակի անունը: Մեր երկրի աշխատավորները մեծ հույսեր և սպասելիքներ են տածում դեպի ձեզ, ձեր յուրաքանչյուր շարժմանը նրանք հետևում են սրտատրոփ: Գեհ, ուրեմն, դուք ձեր գործն արեք համարձակ, իսկ թիկունքը կպաշտպանի ձեզ, կաջակցի ձեր կովին, կկերակրի ձեզ և ձեր ամբողջ հոգսը կբաշի:

Հրամանատարներ, հիշեցե՛ք, որ ձեր քաջությունն ու ձեռներեցությունը իբրև օրինակ պիտի ծառայի ամբողջ բանակին, եղեք ամրակուր:

Կոմիսարներ, ձեր բանիմաց ղեկավարությունը, ձեր՝ դեպի զորամասերն ունեցած հոգատարությունը կիստացնի, կամրացնի և պրոլետարական հեղափոխության ոգով կոզևորի բանակը»:

Այնուհետև հրամանով մարտիկներին ու հրամանատարներին հանձնարարվում էր՝ Չանգեզուրի տարածություններ մտնելիս

² Ընդհանրապես մոտավոր հաշվարկները կատարել է հեղինակը ըստ հրատարակումների և արխիվային նյութերի համադրման:

³ Ա.Սողոմոնյան, Գնդաբազմական կոմիսար Չանգեզուրում, էջ 97-99:

¹ Ա.Սողոմոնյան, Գնդաբազմական կոմիսար Չանգեզուրում, էջ 102:

² ՀՀ Ն.Պ.Կ.Պ.Ա., ֆ.113, ց. 3, գ. 10, ք. 15 և յոթերես:

հոգատար և ուշադիր վերաբերմունք ցույց տալ գավառի գյուղացիության նկատմամբ, չդիպչել խաղաղ ժողովրդին, լեռնաշխարհում պահպանել կարգ ու կանոն: Չորքին ուղղված Ալ. Մյասնիկյանի և Մ. Վելիկանովի հրամանը վերջանում էր «Առաջ, դեպի Չանգեզուր» կոչով:

Այս հրամանն ամենից առաջ կոչված էր բարձրացնելու դեպի Չանգեզուր շարժվող զորքերի բարոյաբարձրական և մարտական ոգին: Հրամանն ընթերցվեց Նրևանյան ռազմական խմբավորման՝ Չանգեզուրի վրա հարձակվող բոլոր զորամասերում: Հանրահավաքներում և ժողովներում մարտիկները և հրամանատարները երդվում էին կռվի դաշտում ցուցաբերել խիզախություն, չխնայել կյանքը Չանգեզուրը մայր երկրի՝ Հայաստանի հետ միավորելու համար¹:

Ծավալվում էր հայոց նորագույն պատմության ողբերգական պարադոքսներից մեկը. թե՛ Նժդեհն ու իր զինակիցները և թե՛ Մյասնիկյանն ու իր կառավարությունը ձգտում էին Չանգեզուրը միացնել մայր երկրին, բայց այդ միացման դրոշով մի նոր կռիվ էր սկսվում՝ դաժան, արյունալի, եղբայրասպան:

Չանգեզուրի դեմ առաջինը շարժվեցին զորքերի Նրևանյան խմբավորման առաջին զորասյան զորամասերը: Դա հունիսի 22-ն էր:

Նախապես գրավելով Վայոց ձորի ռազմաճակատի Քյոնուրլու - Էլբիհն - Չիվա - Վերին Տանձիկ ռազմագիծը՝ հայկական առաջին բրիգադի զորամասերը հարձակման անցան Դարալազյազի կենտրոն Քեշիշքենդ (Նդեզնաձոր), Դուրդուղուլաղ (Բուրաբերդ), Ննգիջա (Գանձակ), Մալլի գյուղերի ուղղությամբ:

Հարձակման առաջին օրը կարմիր բանակի զորքերը հաջողության հասան: Նժդեհի զորամասերը միայն մի քանի անկանոն դիմադրություն ցույց տվեցին, ապա բռնեցին նահանջի ճանապարհը: Այդ օրը բուշևիկները գրավեցին Վայոց ձորի Ամաղու, Չիվա, Արփա գյուղերը:

Կուռույի կողմից դեպի Չանգեզուր նահանջող Արարատյան զորքի մեջ մի քանի հարյուր գերի կարմիրբանակայինների մտցնելն իր քաջատական հետևանքն ունեցավ: Ինչպես վերևում նշվեց, այդ զինվորներն իրենց բուշևիկյան քարոզությամբ ներսից լիովին քայքայեցին Արարատյան զորքի մարտունակությունը: Հետևանքն այն եղավ, որ երբ Վայոց ձորի հարավից խորհրդային մի զորամաս հարձակվեց Արարատյան զորքի վրա, շուրջ 3000 զինվոր ու սպա, քաջառությանը ԽՍՀՄ-ի և Մուկուչի հեծելազորի, իրենց զենքերով հանձնվեցին հարձակվողներին: Այդքան մեծաթիվ ուժերի բուշևիկների կողմն անցնելու արդյունքում մերկացվեց ռազմաճակատը:

¹ «Հոլոկոստի սոցիալիստական մեծ ռեյտինգի և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 536, 539:

Կարմիրբանակայինների հարձակման առաջին օրվա տպավորիչ հաղթանակը Գորիսի կառավարությանը ստիպեց հակառակորդի հետ զինադադարի փորձ անել: Իր համար ստեղծված ծայրահեղ տագնապալի իրավիճակում՝ զորքերի արագ նահանջի պայմաններում, նա այլընտրանք չուներ:

Հունիսի 22-ին տեղի ունեցավ Լեռնահայաստանի կառավարության արտակարգ նիստը, ուր Նժդեհը զեկուցում տվեց ռազմաճակատի դրության մասին, և ինքն առաջարկեց բանակցություններ սկսել Նրևանի կառավարության հետ: Պատգամավոր նշանակվեց Գառնիկ Շահինյանը, նրա օգնական՝ Արամ Տեր-Հարությունյանը:

Բայց առաջարկը շատ էր ուշացած, բուշևիկների՝ գործի գցած պատերազմական մեթոնան այլևս անհնար էր կանգնեցնել:

Հունիսի 23-ի լուսաբացին Հայկական կարմիր բանակի զորամասերը նոր թափով շարունակեցին հարձակումը: Չանգեզուրյան զորամասերը բույլ դիմադրություն ցույց տալով՝ դարձյալ նահանջեցին: Հետապնդելով՝ կարմիր բանակի զորքերը նույն օրը երեկոյան կողմ մտան Քեշիշքենդ (Նդեզնաձոր), Գանձակ, Բաշքենդ (Վերնաշեն), Դուրյուր (Գետափ), Օրթաքենդ (Գլաձոր) գյուղերը: Միայն Քեշիշքենդում կարմիրբանակայինները գերի վերցրին Լեռնահայաստանի բանակի շուրջ 1000 զինյալ, այդ թվում՝ 10 սպա, գրավեցին գնդացիներ, հրացաններ, մեծաքանակ զինամթերք²:

Առաջին բրիգադի մյուս զորամասերը, նույն օրը՝ հունիսի 23-ին, հարձակումը զարգացնելով, գրավեցին Մալիշկա և Մալլի գյուղերը: Չանգեզուրցիները նահանջեցին Գ-նդեվազ և Հերիեր գյուղերի ուղղությամբ:

Միաժամանակ Դարանուղից (Մարտունի) Սելիմի լեռնանցքով և կիրճով Վայոց ձոր իջան հայկական 3-րդ գնդի զամարտակն ու 20-րդ հեծյալ գնդի հեծյալ վաշտը, որոնք Հասանքենդ (Շատին) գյուղում միացան առաջին բրիգադի զորամասերին:

Հունիսի 25-ի առավոտի դրությամբ, ռազմաճակատում տիրող վիճակն այսպես է նկարագրված Նորաշենից Ալ. Մյասնիկյանին հղած ռադիոգրի մեջ.

«Հակառակորդի շարքերում քայքայում է տիրում: Այս գործում խոշոր դեր խաղացին նախորդ կռիվներում գերի ընկած մեր կարմիր զինվորները և դաշնակցականների գրաված վայրերի գյուղացիները: Հակառակորդը տալիս է հարյուրավոր գերիներ, որոնց թիվը հասել է 2000-ի: Մեր կողմն են անցնում զինված ամբողջ մասեր՝ գույքով, ինչպես օրինակ՝ սարք ու կարգով մի բատարեա իր հրամանատարական կազմով և հեռախոսներով: Մեր կողմն է անցել

¹ Ա. Մուրմանյան, Ժողատրական կռիվներ Չանգեզուրում, էջ 100-102:

² «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 25 հունիսի:

կապավորների վաշտը, որ Քեշիչքենդի առումից անմիջապես հետո կապ հաստատեց Դոյթուրի հետ: Անվճար գրավված է Քեշիչքենդի հրեառանային պահեստը՝ ամբողջ գույքով: Աղաբեզի 400 հոգուց բաղկացած հեծելագորը կապ է հաստատել մեզ հետ և բանակ-ցություններ է վարում՝ անձնատուր լինելու մասին: ... Բնակչությունը մնացել է իր տեղը և մեր գործասերին ամենուրեք ընդունում է նվազով ու ցնծությամբ»¹:

Քոլչկիկների կողմից Հերեր և Գնդեվազ գյուղերը գրավելուց հետո հունիսի 24-ին Յապոնը Վայոց ձորում գտնվող խորհրդային զորքերի հրամանատարությանը հաղորդեց, որ ժամանել է Գորիսի կառավարության ներկայացուցիչը՝ բանակցությունները վերսկսելու առաջարկով:

Գորիսից եկած պատվիրակի և Հայկական կարմիր բանակի ներկայացուցիչների հանդիպումը տեղի ունեցավ Բաշ-Նորաշենում:

Գառնիկ Շահինյանը բերել էր Խորհրդային Հայաստանի կառավարությանն ուղղված Լեոնահայաստանի կառավարության հետևյալ պաշտոնական դիմումը՝ փոխվարչապետ Արշակ Հովհաննիսյանի ստորագրությամբ.

«Դարապայակի գյուղացիական վերջին ապստամբական շարժումներից անկախ, և ի նկատի ունենալով հայ աշխատավորության կենսական շահերը, Լեոնահայաստանի կառավարությունը երկրորդ անգամ ուղարկում է ընկեր Գառնիկ Շահինյանին՝ ստանալու ընկեր Կարինյանի միջոցով մեզ արված Խորհրդային Հայաստանի պաշտոնական առաջարկը:

Օգտվելով առիթից, Լեոնահայաստանի կառավարությունը ուզում է հավատալ, որ ինչպես ինքը, նույնպես և Սովետական Հայաստանի կառավարությունը, կանգնած լինելով հայ տառապյալ և չարբաշ զանգվածների մնացորդների ազատության և նրանց գոյության պաշտպանության տեսակետի վրա, չի խնայի ոչ մի միջոց՝ անելու այն բոլորը, որը կտանի մեր փոխհարաբերությունների բարեհաջող լուծման և տեղիք չի տա ապագա պատմագրին հայ պատմության էջերում դատապարտելու մեր ժողովրդի շահերին անհամապատասխան քաղաքականությունը»²:

Ստանալով դիմումը, խորհրդային կողմը պատասխանեց, որ այլևս հավատ չի ընծայում Գորիսի առաջարկի նկատմամբ, և ամենից առաջ հետևյալ պատճառներով.

ա) Լեոնահայաստանի կառավարության մեղքով էին ձախողվել Դալաջուրի բանակցությունները:

բ) Նոր բանակցությունների առաջարկ անելով՝ զանգեզուրցիները ցանկանում են ժամանակ շահել և ռազմաճակատում կարգի բերել զորքերը:

¹ «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 26 հունիսի:

² Նույն տեղում, 16 հուլիսի:

գ) Հանդես գալով բանակցելու առաջարկությամբ՝ նույն օրը զանգեզուրյան զորաջոկատները Մեղրիի ռազմաճակատում՝ Օրդուբադի ուղղությամբ, հարձակում են ձեռնարկել Երևանյան խմբավորման երրորդ զորայան դեմ, որը դեռ չէր հասցրել մոտենալ Մեղրու սահմաններին:

Մինչ բանակցությունները Բաշ-Նորաշենում շարունակվում էին, Հայաստանի իշխանություններն անհրաժեշտ միջոցներ էին ձեռնարկում բանակի քիկունքն ամրապնդելու համար: Հայտնի էր դարձել, որ Վրացյանի և Նժդեհի հետախուզական ծառայություններն ամեն ինչ անում են տեղեկություններ ստանալու կարմիր բանակի զորքերի մասին: Ավելին, այդ ժամանակ՝ հունիսի վերջերին, Թավրիզում կուտակված՝ Երևանից եկած կովելու ընդունակ գաղթականներին Վրացյանը հորդորում էր վերադառնալ Զանգեզուր ու միանալ Նժդեհին, բայց նրա հորդորները մնում էին անարձագանք¹: Դրա փոխարեն ավելի քան 4000 փախստական Ջուլֆայի վրայով արդեն վերադարձել էին Հայաստան և շարունակում էին վերադառնալ: Նրանց մեծ մասը տանկահայեր էին, որոնք ակտիվորեն մասնակցել էին խորհրդային իշխանության դեմ կովին, չէին ուրանում դա, իհարկե՝ զգալով խոր ցավ:

Խորհրդային Հայաստանի կառավարության համար հեշտ չէր հազարավոր մարդկանց հետ բերել հայրենիք, որտեղ տնտեսական պայմանները շարունակում էին մնալ ծայրահեղորեն լարված: Հայաստանը լի էր որբերով ու գաղթականներով: Նորանոր քարավանների վերադարձը մի նոր ծանր բեռ էր դնում հանրապետության իշխանությունների ուսերին: Բայց սկսած գործն ազնիվ էր, ազգամիտ, ուստի կառավարությունը որոշել էր մինչև վերջին փախստականը հայրենադարձել:

Ջուլֆայում Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցչությունը Գևորգ Հայրապետյանի գլխավորությամբ, հնարավորություն չունեի բավարար պայմաններում իրականացնել ներգաղթողների ընդունելությունը: Ջուլֆա-Երևան երկաթգիծը նոր էր բացվել, և դեռ զննաքննիչ երթևեկություն չկար: ՌԽՍԽ ներկայացուցչությունը ստիպված էր Թավրիզից ոտքով Ջուլֆա հասած, 4-5 օր ճանապարհներին արևից տանջալույկ, հոգնությունից հյուծված ներգաղթողներին Երևան հասցնել ձեռքի տակ եղած ցանկացած փոխադրամիջոցով՝ վճարելով կառավարությունից իրեն հատկացված սուղ միջոցներից: Ջուլֆայում Երևան մեկնելուն սպասողները ժամանակավորապես տեղավորվում էին վաղուց անշարժացած հատուկենտ վագոններում և խարխուլ շինություններում: Երևանից ուղարկված երկու բժշկի և մեկ ֆելդշերի միջոցով անհրաժեշտ օգնություն էր ցույց տրվում նրանց²:

¹ ՀՀ Ն.Պեղում, ք. 113, ց. 3, գ. 45, ք. 8-ի շրջերև:

² Տե՛ս՝ «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 2 հունիսի, քիվ 116:

Հունիսի 26-ին Արաքսի այս կողմն անցավ Թավրիզից հետիոտն եկած մշեցի Քեռու գլխավորած գաղթականների մի նոր մեծ խումբ, որը Պարսկաստանից հայրենադարձության առաջին փուլի վերջին քարավանն էր, որ հասավ Երևան: Եկողները հազիվ էին փոփել գետնին հանգստանալու, և նոր էին սկսել նրանց հաց բաժանել, երբ Երևանից ստացվեց տխուր բոբը՝ խորհրդային կողմը ստիպված էր խստացնել Պարսկաստանի հետ սահմանային ռեժիմը և ժամանակավորապես դադարեցնել փախստականների հայրենադարձությունը:

Հունիսի 27-ին Ա. Մյասնիկյանը Ջուլֆայում Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչ Գևորգ Հայրապետյանին հեռագրով խնդրում էր ինչպես Ջուլֆայում, այնպես էլ Պարսկաստանում բոլորին հայտարարել, որ Չանգեզուրից Վայոց ձորի վրա կատարած նոր հարձակման հետևանքով հրամանատարությունը ժամանակավորապես փակել է Պարսկաստանի սահմանը՝ դեպի խորհրդային կողմը պրովոկատորների թափանցում թույլ չտալու համար: Ափսոսանքով նշելով այդ փաստը՝ Մյասնիկյանը միաժամանակ հույս էր հայտնում, որ «զանգեզուրյան ուժերը ջախջախելուց հետո» շուտով բոլոր փախստականներին թույլ կտրվի վերադառնալ իրենց տեղերը:

Պարսկական սահմանը փակելուց հետո զորքերի Երևանյան խմբավորման հրամանատար Վելիկանովը և ռազմական կոմիսար Ռատոնեկը հունիսի 26-ին Նախիջևանից հեռագիր ուղարկեցին Կովկասյան առանձին բանակի հրամանատար Հեկկերին, պատճենները՝ Հայաստանի Ժողկոմխորհրդի նախագահին և Վրաստանի Հեղկոմի նախագահին:

«Նախիջևան. գաղտնի-օպերատիվ: Չանգեզուրի կողմից ռազմական գործողություններ սկսելու կապակցությամբ պարսկական սահմանը պետք է փակվի, ինչը և կատարված է ՀՄԽՀ կառավարության կողմից: Վրաստանի կառավարությունը մինչև այժմ մուսուլմաններին դեպի Պարսկաստան սահմանն անցնելու իրավունքի անձնագիր է տալիս, որով հսկայական վնաս է հասցվում բանակին և պարարտ հող նախապատրաստում լրտեսության համար: Խնդրում են Ձեր շտապ հանձնարարականը արգելելու Վրաստանի և Ադրբեջանի սահմաններից պարսկահայատակների ուղևորությունը՝ մինչև զանգեզուրյան օպերացիայի ավարտը»:

Հունիսի 29-ին գնացրով Ջուլֆա հասած 450 գաղթականները վերադարձվեցին Թավրիզ՝ համաձայն Ա. Մյասնիկյանի նամակի՝ ուղղված Ջուլֆայում Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչ Գևորգ Հայրապետյանին: Մյասնիկյանի նամակից հետո

Ջուլֆայում ստացվել էր նաև Վելիկանովի կարգադրությունը՝ ժամանակավորապես գնացքներում ճանապարհորդներ չվերցնելու մասին¹:

Անդրադառնալով սահմանի փակման փաստին՝ «Խորհրդային Հայաստան» բերբը գրում էր, որ դրա պատճառը Դարալագյազի վրա զանգեզուրցիների նոր հարձակումն է, որը հնարավորություն չի տալիս երկիր հրավիրել մնացած գաղթականներին: «Դա անհնարին է նախ և առաջ այն պատճառով, որ երբ Դարալագյազում կոիվներ են գնում, մենք չենք կարող պատռել և քայքայել ֆրոնտը: Մյուս կողմից ոչ մի զարանտիա չունենք, որ խաղաղ քաղաքացիների հետ Երևան չեն մտնի նաև հակախորհրդային ուժեր, որոնք կարող են ... հարվածներ հասցնել մեր քիկունքին: Թող Թավրիզում կուտակված հայ գաղթականներն ըմբռնեն, որ նրանց դարձը հետաձգվում է դարալագյազյան նոր կոիվների պատճառով»²:

Կարմիր բանակի գործառնաբեր Վայոց ձորում սրընթաց առաջ էին գնում: Հունիսի 24-ի երեկոյան նրանք գրավեցին Փաշալու և Մարտիրոս գյուղերը, իսկ 25-ին և 26-ին հարմար դիրքավորվեցին հետագա հարձակման համար: Կոիվներում հայկական առաջին բրիգադի գործառնաբեր ջախջախեցին Լեռնահայաստանի վայոց-ձորյան խմբավորումը և առաջ շարժվելով ետ գրավեցին հունիսի 15-21-ը թողած տարածքների մեծ մասը: Կարմիրբանակայինները գերի վերցրին բազմաթիվ զինվորների, գրավեցին մեծաքանակ ռազմական ավար՝ 1000-ից ավելի հրացան, 27 գնդացիր, 2 բնդանոթ, 2 ռմբաձիգ, 150 արկղ ռումբ, 50 արկղ ձեռնառումբ, մոտ 20000 փամփուշտ, ռազմական այլազան հանդերձանք³:

Հունիսի 27-ին Գ. Նժդեհը Ս. Վրացյանին վշտաբեկ սրտով գրում էր.

«Մինչև հոգուս խորքը խոցված եմ, վիրավորված երևանյան զորքերի և հրամանատարության կատարած անուր դավաճանությունից: Նրանք անաստվածորեն ապտակել են իմ հպարտությունը և առանց դանակի մորթել իմ հավատը»⁴:

Հարձակումը շարունակելով՝ հունիսի 29-ին կարմիր գործառնաբեր գրավեցին Ջուլ (Արտավան) և Դուշչի (Կեչուտ) գյուղերը: Չանգեզուրցիների դիմադրությունը կտրելով՝ նրանք դժվարին վերելքով բարձրացան Բազարչայ գետի վերին հոսանքն օղակող բարձունքները և ամրացան այնտեղ: Դա արդեն Չանգեզուրի սահմանագլուխն էր:

Բազարչայի բարձունքներում ամրանալը նշանակում էր, որ

¹ ՀՀ Կ.Պ.Կ.Պ.Լ. ֆ. 113, ց. 39, գ. 43, ք. 184:

² Լույս տեղում, ֆ. 114, ց. 2, գ. 70, ք. 8:

³ ՀՀ Կ.Պ.Կ.Պ.Լ. ֆ. 113, ց. 3, գ. 45, ք. 11:

⁴ Խորհրդային Հայաստան, 1921, 26 հունիսի:

⁵ Ս. Սոսոմոնյան, Բաղարազիական կոիվները Չանգեզուրում, էջ 100-104:

⁶ Գ. Նժդեհ, Լեռնահայաստանի անվան սրտճանաչողի մասին, «Կոթոր» հանդես, 1923, քիվ 3, էջ 343:

Վայոց ձորը գրավված է: «Մեր զորամասերն արդեն մտել են Չանգեզուր և առաջ են շարժվում»¹, - ասված էր ՀՄԽՀ Ձինվորական կոմիսարիատի շտաբի հունիսի 27-ի երեկոյան ռազմական հաղորդագրության մեջ: Առջևում Միսիանն էր:

Վայոց ձորի կոմունիստները ընդհատակից դուրս գալով՝ կարմիր բանակի հրամանատարությանը օգնում էին գավառում վերականգնելու բոլշևիկյան կարգը, հունի մեջ դնելու խորհրդային իշխանության մարմինների գործունեությունը:

Դեռ կոիվները Վայոց ձորում շարունակվում էին, երբ Նախիջևան քաղաքից դեպի Չանգեզուր շարժվեց կարմիր բանակի Երևանյան խմբավորման երկրորդ զորասյունը: Այդ զորասյունը, ինչպես ասվեց, առաջադրանք ուներ բարձրանալ Նախիջևանի գավառը Չանգեզուրից բաժանող Բիչանակ լեռնապարը, անցնել դրա լեռնանցքով, մարտերով մտնել Միսիանի շրջան և այնտեղ միանալ Վայոց ձորից եկող զորքերի Երևանյան խմբավորման առաջին զորասյանը:

Նախիջևանից դուրս եկած զորասյան առաջապահ զորամասերն արդեն հունիսի 28-ին: Բիչանակ լեռնապարի ստորոտներում էին: Նույն օրը Կարմանիլովկա (Բիչանակ) գյուղի մոտ նրանք հանդիպեցին հետախուզության դուրս եկած զանգեզուրյան մի ջոկատի: Կարճատև փոխհրաձգությունից հետո ջոկատը ետ քաշվեց Միսիանի շրջանի Սավվարդ սարի ուղղությամբ², իսկ կարմիր բանակի զորքերը բարձրացան Բիչանակ սարը: Առջևում Միսիանի համայնապատկերն էր:

Խորհրդային զորքերի կողմից Դարալագյազի ուղղությամբ Բազարայի բարձունքներին տիրելը, իսկ Նախիջևանի կողմից Բիչանակ սարի վրա ամրանալը նշանակում էր, որ, ինչպես և սպասելի էր, կատարելապես ձախողվել են գեներլ ուժով Դարալագյազը գրավելու և Չանգեզուրում ծայրահեղորեն բարդացած ռազմա-քաղաքական դրությունը շտկելու Ս. Վրացյանի կառավարության բոլոր հաշվարկները, որոնք կառուցված են եղել ոչ թե Լեռնահայաստանի ներքին իրավիճակի և նրա շուրջը ստեղծված իրադրության խոր ու բազմակողմանի քննության և սրափ գնահատման, այլ սեփական ռազմական ուժի և բնակչության բարոյափոխման վիճակի մասին չիմնավորված փաստարկների, ավելորդ լավատեսության և հակառակորդի ուժերի թերագնահատման՝ արդեն ժամանակավրեպ դարձած դատողությունների վրա:

Ռազմական այդ անիմաստ օպերացիան բերեց նոր ավերներ Դարալագյազում և, որ հատկապես ցավալի է, երկու կողմերից խլեց բազմաթիվ հայ մարդկանց կյանքեր: Բայց ոչ միայն այդքանը:

¹ «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 1 հունիսի:

² «Լամարտից Չանգեզուր (Խորհրդային Հայաստանի քաղաքացիական կոիվներից)», էջ 128-130:

Ինչպես ասվել է նախորդ էջերում, Երևանի կառավարությունը խոստացել էր, եթե Չանգեզուրը խաղաղ ճանապարհով միանա Խորհրդային Հայաստանին, նրան տրվելու է ինքնավարություն՝ ըստ Լուրյան պահպանելով նրա պետականության կառույցները: Բայց Գորիսի կառավարությունը ոչ միայն չընդունեց այդ առաջարկը, այլև նախահարձակ եղավ Դարալագյազում դրանով իսկ ի չիք դարձնելով Չանգեզուրի ինքնավարության գաղափարն իսկ: Հիմա այնև այդ մասին մտածելն ավելորդ էր:

Այժմ, դարալագյազյան ավանտյուրայի կործանիչ պարտությունից հետո, բոլշևիկներն, առանց կանգ առնելու, մտան Չանգեզուրի տարածք՝ նպատակ ունենալով լիովին ոչնչացնել Լեռնահայաստանի անկախությունը:

Երբ կարմիր բանակի զորամասերն արդեն Միսիանի շրջանի մատույցներում էին, այդ նույն ժամանակ արյունահեղ կոիվներ էին բորբոքվել Գենվազի շրջանում:

Հունիսի 23-ին Երևանյան խմբավորման երրորդ զորասյունը Նախիջևան - Օրդուբադ - Մեղրի գծով շարժվել էր Գենվազի վրա:

Այստեղ զանգեզուրցիները նախապես խիստ ամրացրել էին իրենց դիրքերը և նախապատրաստվել ուժեղ դիմադրության: Բացի Լեռնահայաստանի վաշտերից, այստեղ էր նաև տաճկահայ փախստականներից կազմված մի ջոկատ՝ խմբապետ Մուշեղ Ավետիսյանի հրամանատարությամբ, որի օգնակցն էր խմբապետ Գազար Քոչարյանը:

Երբ կարմիր բանակի զորամասերը մոտեցան Գենվազի սահմաններին, Նժդեհի դիրքապահ զորաջոկատները, պաշտպանվելու փոխարեն, հունիսի 25-ին Մեղրի գյուղի ուղղությամբ նախահարձակ եղան և գրավեցին Ալանգյազ սարի մի բարձունքը: Հաջորդ օրը, հունիսի 26-ին, խորհրդային 178-րդ գունդը հակահարձակման անցավ, և զանգեզուրյան ջոկատները ստիպված նահանջեցին ելման դիրքերը: Երեկոյան կողմ գունդը ետ գրավեց բարձունքը:

Մեկ օր անց՝ հունիսի 27-ին, զանգեզուրցիները Գենվազից նոր, քավականին ուժեղ հարձակում ձեռնարկեցին Օրդուբադի ուղղությամբ, բայց մի քանի ժամ տևած համառ մարտերից հետո ստիպված եղան դադարեցնել հարձակումը: Խորհրդային զորամասերի ճնշման տակ ետ քաշվելով՝ նրանք ամրացան Գենվազի արևմտյան լեռնալանջերում:

Ամեն ինչից երևում էր, որ զանգեզուրցիները հեշտությամբ չեն տալու Գենվազի մատույցները: Նրանք ձգտում էին ամեն գնով իրենց ձեռքում պահել Գենվազը, քանի որ այն Չանգեզուրի բիկունքն էր: Տվյալ պահին Գենվազը նրանց համար շատ կարևոր էր նրանով, որ այնտեղով էր անցնում դեպի Պարսկաստան նահանջի ճանապարհը:

Իրենց հերքին, կարմիր բանակի Երևանյան խմբավորման առաջին զորայան զորամասերը, առաջ շարժվելով և իջնելով Միսիանի շրջանը Վայոց ձորից բաժանող բարձունքներից, ճնշեցին դրանց ստորոտներում դիրքավորված գնդացրային կետերը, իջան հովիտ և գրավեցին ռուս մոլոկանների Բազարչայ գյուղը: Նժդեհի զորամասերն արագ նահանջում էին՝ մտադրություն չունենալով ամրանալու նոր դիրքերում:

Կարմիր բանակի զորքերի արագ հաղթանակը Վայոց ձորում և նրանց ոտք դնելը Չանգեզուրի հողի վրա, տագնապի մատնելով Գորիսի կառավարությանը, նաև խուճապահար էր արել Չանգեզուրին հարևան քրդական շրջանների ղեկավարներին, որոնք Նժդեհին առաջարկեցին Միսիանի Մուխուրբուրյան գյուղում բանակցություններ սկսել Լեռնահայաստանի կառավարության և Հաջի Սամուի քրդերի ներկայացուցիչների միջև՝ բուլշևիկների դեմ համատեղ կռիվում և նրանց առաջխաղացումը դեպի Չանգեզուր և Քուրդիստան կանգնեցնելու համար: Այդ դիմումն անհետևանք մնաց, որովհետև Չանգեզուրյան ուժերը հապճեպ նահանջեցին Մուխուրբուրյանից. ժամանակ անգամ չկար մտածելու քրդերի պարագլուխների հետ բանակցություններ սկսելու մասին¹:

Ինչ խոսք, Չանգեզուրյան ուժերի արագ պարտությունը բնավ ձեռնտու չէր քեմալական բուրքերին. նրանք կցանկանային, որ եղբայրասպան կռիվներն էլ ավելի արյունահեղ բնույթ ստանային, և հայերը, որքան հնարավոր է, ավելի շատ իրար կոտորեին: Քեմալականները լավ էին պատկերացնում, որ եթե Չանգեզուրն իսկապես անցնի Խորհրդային Հայաստանին, ապա այն գլխացավանք է առաջ բերելու բուրքերի համար՝ Ադրբեջանի բուրքերին կտրելով Անատոլիայի բուրքերից: Թեև իրենց մտավախությունը քեմալական բարձրաստիճան պաշտոնյաները բարձրաձայն չէին արտահայտում, բայց այդ միտքը կարմիր թելի նման անցնում էր Հայաստանում ծավալված կռիվները լուսաբանող Անատոլիայում լույս տեսնող թերթերի հոդվածներում:

Կարելի է ենթադրել, որ բուրքական մամուլի այդ հրապարակումների վրա էր հենվել Կ. Պոլսում լույս տեսնող «Երկիր» թերթը, որը գրել էր, թե ամենայն հավանականությամբ, քեմալականները ռազմական օգնություն են ցույց տալիս Նժդեհին: «Երկիր» այդ հոդվածին անմիջապես արձագանքեց պաշտոնական Անկարան՝ իր դաշնակից ռուս բուլշևիկյան կառավարության մոտ առաջանալիք կասկածները փարատելու համար: Քեմալական կառավարության անունից Արևմտյան ճակատի հրամանատարը հետևյալ հեռագիրը հղեց Ռուսաստանում, Վրաստանում և Ադրբեջանում Թուրքիայի դիվանագիտական ներկայացուցիչներին.

«Մոսկվա՝ Այի Ֆուադ փաշային,
Թիֆլիս՝ Հուսամեդդին բեյին,
Բաքու՝ Մեմդու Շեքեր բեյին.

Կոստանդնուպոլսում լույս տեղնող հայկական «Երկիր» թերթի հուլիսի 14-ի համարում լույս տեսած հաղորդումը, թե Չանգեզուրի հրամանատար Նժդեհը համառորեն ձգտել է աջակցություն ստանալ բուրքական արևելյան բանակի հրամանատարությունից և որ, իբր, բուրքական իշխանությունները զաղտնի օգնություն և աջակցություն են ցույց տվել Չանգեզուրյան դաշնակներին, բացարձակապես զուրկ է որևէ հիմքից և ամբողջովին հանդիսանում է չարանենթ հերյուրանք: Մենք դա հերքում ենք կտրականապես:

Արևելյան ռազմաճակատի հրամանատար
Քյազիմ Կարաբեքիր»²:

Երբ բուլշևիկյան ուժերը պատրաստվում էին Միսիանի տարածք մտնել, իրենց հերքին Նախիջևանից բուրքերը հարձակվեցին շրջանի արևմտյան հայկական գյուղերի վրա՝ նպատակ ունենալով օր առաջ, մինչև այդտեղ կարմիր բանակի զորքերի հասնելը, գրավել և բշել հայ բնակչությանը: Ուստի հայկական այդ գյուղերն ուժգին դիմադրություն ցույց տվեցին հարձակվող բուրք ուժերին այնքան ժամանակ, մինչև որ Բազարչայի կողմից Միսիան մտան բուլշևիկների՝ հայերից կազմված զորամասերը³:

Նժդեհն անցնում է Միսիան: Գյուղերում ունեցած հանդիպումների ժամանակ գյուղացիները չէին թաքցնում, որ զրկված են կռիվը շարունակելու հնարավորությունից: «Հրացաններից օգտվել չախտի կարողանանք, որովհետև ռազմասերք չունենք,- ասում էին նրանք.- իսկ մանգաղից չենք կարող չօգտվել, որովհետև սովն սկսել է իր ավերածությունները»⁴:

Միանգամայն հասկանալի, ըմբռնելի էր գյուղացիների տրտունջը, բայց տրտնջում էին կարծես թե մեղք գործելով՝ կիսաձայն ու գլխիկոր: Առաջվա նման նրանք հպարտ էին իրենց լեռների պես, բայց տանը մեռնում էին սովից հյուծված երեխաները: Հացի նոր քերթը դեռ չէր հասունացել, իսկ անցյալ տարվա պաշարից ոչինչ չէր մնացել: Վաղուց քաղցած Լեռնահայաստանի դիմաց ամբողջ հասակով կանգնած էր ավերիչ սովը՝ ոսկրոտ ձեռքերով ու մահացու մանգաղով:

Կռիվը շարունակելու դեպքում Լեռնահայաստանի կառավարությունը հարկադրված պիտի լիներ դաշտային աշխատանքներից կտրել ժողովրդի ակտիվ տարրերին, շարունակել նրանց պահել գեների տակ, լեռների վրա, այլ խոսքով՝ Մյունիքի անկախությունը մի որոշ ժամանակ ևս պահել՝ հարյուրավոր մարդկանց կործանման

¹ ՀՀ Ն.Պրոկուր. ք. 113, գ. 3, գ. 11, p. 259⁰.

² Պ. Նժդեհի Ազատ Միությունը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հոկտեմբեր, 12 (36), էջ 133.

³ Կոյն տեղում, էջ 131-132.

⁴ Մ. Կոստանուպոլսի ուղիներով: Վաղեր, դիմեր, ասցուններ, Ձ հատրք, էջ 181.

գնով: Ստեղծված քաղաքական ընդհանուր դրության պայմաններում դա դառնում էր անհնարին:

Միսիան անցած Նժդեհը, այնտեղ բողոքելով կառավարության անդամ Սմբատ Եղիազարյանին, շտապ վերադառնում է Ղափան: Սպարապետի համար պարզ էր, որ եթե Մյունխիբի ուժերը բողոքեն Միսիանի շրջանը, ապա կարմիրբանակայինները հեշտությամբ գրավելու են նաև Դարաբասի ձորի գյուղերը, Տաթևի ենթաշրջանը և բուն Ջանգեզուրը: Ուստի նա Ղափան էր շտապում՝ միջոցներ ձեռնարկելու գոնե այնտեղ կանգնեցնելու բոլշևիկների առաջխաղացումը:

Այդ նպատակով Սպարապետը Ղափանում մասնակի զորահավաք է կատարում և Գերասիմ Աբաջանյանի գլխավորությամբ մի հեծյալ ջոկատ ուղարկում Միսիան՝ դանդաղեցնելու կարմիր բանակի զորամասերի առաջխաղացումը: Իսկ ինքը, իր հետ առած դափանցիներից կազմված մի ջոկատ, այնտեղից հարձակվում է Բարգյուշատի բարձունքների վրա, ուր քոչվորների անվան տակ կուտակվել էին բոլշևիկյան ուժեր՝ Գորիսի կողմից դեպի Ղափան զանգեզուրյան ուժերի նահանջի դեպքում նրանց քիկունքին հարվածելու համար: Ցրելով այդ ուժերը՝ նա մի քանի տասնյակ դափանցի զինվորների հետ հունիսի 29-ին անցնում է Տաթև:

Գրանից երկու օր առաջ, ինչպես ասվեց, ակտիվ գործողություններ ծավալելով Բիչանակ սարի կողմից, Երևանյան խմբավորման երկրորդ զորասյան զորամասերը մտել էին Միսիանի տարածքը:

Դեռ մինչ Բիչանակ սարը բարձրանալը, այսինքն՝ մինչև Միսիանի սահմանագլուխ հասնելը, նույնանուն լեռնանցքի՝ Նախիջևանի կողմից ստորոտում գտնվող ռուս մոլոկանների կարմանիլովկա գյուղի մոտերքում կարմիր բանակի զորասյանը միացավ Միսիանի ռուս մոլոկան գյուղացիներից կազմված ջոկատը, որի անդամները, ժամանակին խուսափելով պատիժներից, ապաստան էին գտել լեռներում: Ջոկատը ուղեկցողի դեր կատարեց: Լավ իմանալով տեղանքը՝ ռուս մոլոկանները կարմիր բանակի զորամասերին առաջնորդում էին հարմար տեղերով, հրամանատարներին տալիս արժեքավոր տեղեկություններ ու խորհուրդներ: Բիչանակի լեռնանցքն անցած 180-րդ գունդը հունիսի 29-ի առավոտյան սկսեց հետապնդել Մավարդ սարի ուղղությամբ նահանջող զանգեզուրյան ջոկատին:

Նույն օրը հունիսի 29-ին, զորքերի Երևանյան խմբավորման առաջին և երկրորդ զորասյունները հարձակում սկսեցին Վայոց ձորից Դարաբխիսա և Նախիջևանից Դարաբխիսա տանող խճուղիների հատման վայրում գտնվող՝ բնական կարևոր դիրք ունեցող Անգեղակոթ գյուղի ուղղությամբ: Չնայած նրան, որ զանգեզուրյան զինյալներն ամրացված կետերից զնդացրային

ուժեղ կրակի տակ էին առել անցողիները, բայց կարճատև ընդհարումից հետո ստիպված էին գյուղը հանձնել կարմիրբանակայիններին:

Այսպիսով, հունիսի 29-ին Անգեղակոթ գյուղում միացան Երևանյան խմբավորման առաջին զորասյան՝ Վայոց ձորից Միսիան և երկրորդ զորասյան՝ Նախիջևանից Միսիան արշավող զորամասերը:

Մավարդ սարի ստորոտներով առաջ շարժվելով և կտրելով նահանջող զանգեզուրյան ջոկատների բույլ դիմադրությունը՝ այդ օրվա երեկոյան կարմիրբանակայինները գրավեցին Մազրա (Բարձրավան) և Շաղաթ գյուղերը: 4-րդ հրաձգային առաջին և երկրորդ զուսարտակները, առանց դիմադրության հանդիպելու, մտան Աղբենդ (Աշտուավան), Բնունիս, Տոլրս:

Նժդեհի՝ Միսիանում մնացած զորամասերը, Ջանգեզուրի արևմտյան ճակատի հրամանատար Կուռտ Թարխանյանի գլխավորությամբ կենտրոնանալով Այսաթյան գյուղի արևելյան բարձունքների անտառապատ փեշերին, սպասում էին Գորիսից խոստացված օգնությանը: Աբաջապետ հունիսի 30-ի լուսաբացին նրանց միացավ Ղափանից եկած հեծյալ հարյուրյակը՝ Գերասիմ Աբաջանյանի գլխավորությամբ: Նույն օրը՝ վաղ առավոտյան, նրանք միացյալ ուժերով հարձակվեցին Այսաթյան գյուղի վրա, որը գրավվել էր հայկական 4-րդ հրաձիգ գնդի կողմից: Չորս ժամ տևած մարտում Կուռտյի և Գերասիմի զորամասերը պարտություն կրեցին և բռնեցին նահանջի ճանապարհը:

Գորիսի կառավարությունը Ջանգեզուրի արևմտյան ռազմաճակատի զորքերի հրամանատարությանը կարգադրեց՝ ամեն գնով դիմադրել հարձակվող կարմիր բանակի զորքերին: Միսիանի տարածքում հաջող դիմադրություն կազմակերպելու համար կառավարությունը մի շարք շտապ միջոցներ ձեռնարկեց նահանջող զորքերի քիկունքն ամրապնդելու նպատակով:

Կառավարության հանձնարարականներով խիստ պատիժների էին ենթարկվում հատկապես կոմունիստները և նրանց համակիրները, որոնք քիկունքում աշխատանք էին տանում՝ նպաստելու խորհրդային զորքերի հաղթանակին և զանգեզուրցիների պարտությանը: Պատիժներից զերծ չէին մնում նաև կոմունիստների ընտանիքները, մերձավոր հարազատները:

Բայց լատազույն պատիժներն այլևս չէին կարող փրկել դրությունը, ուստի զանգեզուրյան իշխանությունները կրկին դիմեցին քարոզչությանը. կացիներով եկող բոլշևիկների մասին «հավաստի» լուրեր էին պատվում բնակչության շրջանում, լուրեր այն մասին, թե ամբողջ Հայաստանում Արտակարգ հանձնաժողովը (ՉԿ) Ջանգեզուրի դեպքերի առթիվ հարյուրավոր ձերբակալություններ է կատարել, և ձերբակալվածների մեծ մասը զանգեզուրցիներ են:

Խորհրդային Հայաստանի Արտակարգ հանձնաժողովի նախագահ Շավարշ Ամիրխանյանի և ՀՄԽՀ կարմիր բանակի հատուկ բաժնի պետ Մելիք-Հովսեփյանի ստորագրությամբ հունիսի 27-ին լույս տեսավ թիվ 12 հրամանը, որով հերքվում էին տարածված լուրերը: «Սրանով հայտարարվում է ի գիտություն բոլորին,- ասված էր հայտարարության մեջ,- որ Ջանգեզուրի դեպքերի առթիվ ձերբակալված է ամբողջ Հայաստանում միայն 43 մարդ, որոնցից 8-ը արդեն արձակված են, իսկ 35 հոգու համար կատարվում է քննություն»¹:

Միսիանի գրավումը շարունակվում էր: Գուրս գալով ընդհատակից՝ շրջանի կոմունիստները և նրանց համակիրներն ակտիվ աջակցություն էին ցույց տալիս այդ տարածքով առաջացող կարմիր բանակի զորքերին: Նրանք թափանցում էին Նժդեհի զորամասերը, հետախուզական աշխատանք կատարում, հավաքում կարևոր տեղեկություններ և հայտնում խորհրդային հրամանատարությանը, թուղիկներ և կոչեր էին տարածում ինչպես գյուղացիների շրջանում, այնպես էլ զանգեզուրյան զորաջոկատներում: Ջորամասեր թափանցած կոմունիստ քարոզիչները քայքայում էին թիկունքը և ռազմաճակատը: Այդ քարոզչության ազդեցության տակ զանգեզուրյան բանակի առանձին զորամասեր հրաժարվում էին կարմիր բանակի զորքերի դեմ կովելուց, լքում էին ռազմաճակատը և անձնատուր լինում:

Ռազմաճակատում բուշևիկյան քարոզչությունը հատկապես կործանարար էր զանգեզուրյան այն զորամասերի համար, որոնցում հավաքագրված էին շրջակա գյուղերի գյուղացիները: Շինել հազած ռանչպարները, տեղական դիրքապահ զինվորները զանազան պատրվակներով թողնում էին դիրքերը և ցրվում գյուղերը:

Գորիսի կառավարության անդամներից մեկը գրում էր, որ «զինվորների մեջ տիրում է բուշևիկյան տրամադրություն և դրանով վարակված են գլխավորապես ախաթյանցիները»²: Մի ուրիշը վկայում էր. «Ջորքը (զանգեզուրյան - Ա. Ս.) լսելով նահանջի հրամանը՝ հանկարծակի է գալիս, և փոխանակ նահանջելու, խուսի-խուսի անձնատուր է լինում քչնամուն»³:

Արևմտյան ռազմաճակատում զանգեզուրյան զորքերի քայքայումն արագացավ հատկապես այն բանից հետո, երբ այնտեղ լուրեր հասան, թե շուտով կարմիր բանակը Ջանգեզուրի վրա հարձակվելու է նաև արևելքից՝ Ադրբեջանի կողմից:

Գեռևս Բաշ-Նորաշենում գտնվող կարմիր բանակի ներ-

կայացուցիչներ Միրիմանյանը և Ենոքյանը, գալով Գնդեվազ, Խորհրդային Հայաստանի կառավարության լիազորությամբ, նրաներկայացուցիչներ Գ. Չուբարյանի և Մարգարյանի միջոցով հունիսի 30-ին Հերիերում գրավոր հայտարարություն հանձնեցին Գ. Շահինյանին՝ Լեռնահայաստանի կառավարությանը փոխանցելու համար: Այնտեղ ասված էր, որ Վայոց ձորի կարմիր բանակի զորքերի վրա Նժդեհի և Յապոնի հանկարծակի հարձակումը կատարվեց հենց այն ժամանակ, երբ Խորհրդային Հայաստանի լիազոր ներկայացուցիչը, հենց Լեռնահայաստանի կառավարության գիտությամբ, պիտի հանդիպեր վերջինիս ներկայացուցչի հետ՝ Խորհրդային Հայաստանի կառավարության խաղաղության առաջարկները հանձնելու նպատակով: Ջանգեզուրի զորքերի հարձակումը ընդհատեցին խաղաղության բանակցությունները և պատճառ դարձան ծավալվող ռազմական գործողությունների: Ուստի այդ պայմաններում խաղաղության երկարածիզ նոր բանակցություններ վարելը հանցանք կլիներ Հայաստանի աշխատավոր զանգվածների համար, որի շահերն իր բանվորագյուղացիական կառավարությունից տիրաբար պահանջում էին արագ և վճռական կերպով վերջ դնել ռազմական դրության կորստաբեր հանգամանքին և հեռու վանել հարձակման մշտական սպառնալիքը:

Նամակ-վերջնագրում նշվում էր, որ Վայոց ձորի գյուղացիության համակրանքը ամբողջովին խորհրդային իշխանության կողմն է, այն գյուղացիության, որի զգալի մասը կարմիր բանակի զորքերի նահանջի ժամանակ նրանց հետ հեռացել էր, իսկ մյուս մասը՝ Վայոց ձորը այդ նույն զորքերի կողմից վերագրավելու ժամանակ, խանդավառությամբ ընդունել էր նրանց վերադարձը՝ իրրև ազնուտարարների:

Հաշվի առնելով այդ ամենը և, վերջապես, լավ տեղյակ լինելով նաև Ջանգեզուրի գյուղացիության իսկական տրամադրություններին՝ Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը հաստատու և անշեղ կերպով վճռել էր կարճ ժամանակում վերջ դնել Ջանգեզուրում գոյություն ունեցող դրությանը:

Նամակի վերջում ասված էր.

«Այս ամենը Չեր գիտությամբ հայտնելով, Խորհրդային Հայաստանի կառավարության լիազորությամբ հայտարարում ենք Չեզ, որ Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը ուրախ կլիներ, եթե Գուր, հաշվի առնելով բոլոր վերև նշված հանգամանքները, ապա նաև սարսափելի պատասխանատվությունը Հայաստանի աշխատավորության առաջ՝ անմիջապես առաջարկելիք Չեր հրամանատարությանը զենքը վայր դնել և հնարավորություն տալ Ջանգեզուրի աշխատավորությանը կցվելու

¹ ՀՀ Ն.ՊԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 19, ք. 85:

² Տե՛ս Աշխատանք, Գրուսկեր մեր ազատության պայքարից, «Հայքենիք» ամսագիր, 1925, սեպտեմբեր, թիվ 11, էջ 84:

³ Նույն տեղում:

իր սոցիալիստական հայրենիքին և դրանով իսկ վերջ դնել հետագա անիմաստ դիմադրության»¹:

Լեոնահայաստանի պատվիրակ Գ. Շահինյանը, ստանալով խորհրդային կողմի գրավոր հայտարարությունը, Հերիերից շտապ վերադառնում է Գնդեվազ, ուր հանդիպում է բրիգադի զինկոմ Ննուրյանին և նրան խնդրում է իրեն ազատել ծրարը տեղ հասցնելու պարտականությունից՝ ասելով նաև, որ ընդհանրապես հրաժարվում է վերադառնալ Գորիս:

Չինկոմ Ննուրյանը անմիջապես ռադիոյով կապվում է Երևանի հետ և կառավարությանը տեղյակ պահում այդ մասին: Սակայն Երևանում նպատակահարմար չեն համարում Գ. Շահինյանի Գորիս վերադառնալուց հրաժարվելը՝ նկատի առնելով երկու հանգամանք. 1. Խորհրդային Հայաստանի կառավարության կողմից արված Գորիս տարվելիք հայտարարությունը գուցե այս անգամ ազդի Լեոնահայաստանի կառավարության վրա, և դադարեցվի հետագա դիմադրությունը: 2. Դաշնակներն ավելորդ հնարավորություն կստանան պրոպագանդելու, քե խորհրդային կողմը բռնություն է գործադրել Գորիսի պատվիրակի վրա և դրանով իսկ խախտել նրա անձեռնմխելիության մասին դիվանագիտական տարրական նորմը: Ելնելով դրանից՝ կառավարությունը, Ժողկոմխորհրդի քարտուղար Գարաբեկյանի ստորագրությամբ, Գեմվազ է ուղարկում հետևյալ հեռախոսագիրը.

«Չանգեզուրի կառավարության պատգամավորները պետք է վերադառնան և հաշիվ՝ ներկայացնեն իրենց իշխանությանը: Նրանց առաջարկեցեք անմիջապես վերադառնալ: Վերադառնալուց կտրականապես հրաժարվելու դեպքում հարկավոր է նրանցից վերցնել պատասխան և գրավոր բացատրություն՝ չվերադառնալու պատճառների մասին: Բացատրության պատասխաններն ... ուղարկել Երևան: Պետք է պահանջել, որ պատգամավորները վերադառնան ետ՝ իրենց կառավարության մոտ»²:

Ելնելով Երևանից ստացված պատասխանի տրամադրությունից՝ Ննուրյանը Գ. Շահինյանին խնդրում է խորհրդային կողմի հայտարարության տեքստը Գորիս հասցնել որքան հնարավոր է շուտ: Վերջինս ստիպված էր ենթարկվել Երևանից եկած հրահանգին և իր ընկերոջ՝ Արամ Տեր-Հարությունյանի հետ մեկնել Գորիս: Հասնելով Միսիանի Շաղաթ գյուղ, որը նախօրյակին գրավել էին կարմիրբանակայինները, նրանց ուզում էին շարունակել ճանապարհը, բայց գյուղում հերթապահող պարեկները նրանց ստուգելուց հետո առաջնորդում են գնդի զինկոմ Մայերի մոտ, որը

Շահինյանից պահանջում է ցույց տալ իր վկայականն այն մասին, որ ինքը Գորիսի կառավարության պաշտոնական պատվիրակն է, և այդ բանը հաստատում է խորհրդային կողմը: Վերջինս չունի նման փաստաթուղթ և բացատրում է, որ Գորիսում չեն տվել պահանջվող վկայականը: Հավատ չընծայելով նման բացատրությանը՝ զինկոմը կարգադրում է փոխել ճանապարհը և Բիչանակի լեռնանցքով մեկնել Նախիջևան և ներկայանալ կարմիր բանակի նախիջևանյան խմբավորման պետ Վելիկանովին ու խմբավորման զինկոմին: «Ես Շաղաթում հրաժարվեցի քե՝ Նախիջևան գնալուց և քե՝ ծրարը Չանգեզուր տանելուց, բայց հնար չեղավ»¹, - գրել է Շահինյանը:

Երկու կարմիրբանակայինների ուղեկցությամբ, իր օգնական Տեր-Հարությունյանի հետ, ստիպված մեկնում են և հուլիսի 4-ին հասնում Նախիջևան: Այստեղ ուղեկցող կարմիրբանակայինները նրանց ներակայացնում են վերոհիշյալ հրամանատարներին: Այդ պահին սրանց հետ էր Նախիջևան եկած Ժողկոմխորհրդի անդամ Պողոս Մակինցյանը, որը հաստատում և վավերացնում է Շահինյանի լիազորությունը և Հայաստանի Ժողկոմխորհրդի քարտուղար Գարաբեկյանի պատասխանի իսկությունը: Նախիջևանի խմբավորման պետի միջոցով Շահինյանը կապվում է Երևանի հետ և խնդրում կազմակերպել իր հանդիպումը Ա. Մյասնիկյանի հետ՝ քննարկելու համար զինադադարի հարցը: Երևանից պատասխանում են, որ զինադադարի մասին այլևս խոսք չի կարող, որ «մեր պատասխանը տրված է և պատգամավորությունը պետք է մեկնի ու Խորհրդային Հայաստանի պատասխանը հասցնի Չանգեզուրի կառավարությանը»²:

Բայց Շահինյանն անդրադառնալով է մնում և կտրականապես հրաժարվում է մեկնել Գորիս: Խորհրդային կողմն այդ հրաժարմանն այլևս նշանակություն չի տալիս՝ մտածելով, որ կարմիր բանակի զորամասերն այնպիսի արագությամբ են առաջ գնում, որ եթե Լեոնահայաստանի պատվիրակը հասնի Գորիս, այնտեղ այլևս չի գտնի Չանգեզուրի կառավարությանը:

Գ. Շահինյանն, այնուամենայնիվ, նպատակահարմար է գտնում Նախիջևանից Լեոնահայաստանի կառավարությանը հղել մի նամակ՝ բվագրված հուլիսի 6-ին, որն իր բովանդակությամբ ավելի շուտ բուշլեկների կողմից հետագայում սպառվելիք վտանգներից փրկվելու միջոց (այլիքի) էր և «արդարացում պատմության առաջ»: Նա գրում էր, որ գալով Գարալազազ, ապա նաև՝ Նախիջևան, ինքը համոզվել է, որ խորհրդային իշխանությունը պաշտպանում է աշխատավորության շահերը, և նրա դեմ Գարալազազում գեներով դուրս գալն արկածախնդրություն էր:

¹ ՀՀ ԿԳՊԱԼ ք. 114, գ. 2, գ. 70, ր. 24.

² Տեքստում այդպես է, պետք է կարդալ հաշվառություն:

³ Խորհրդային Հայաստան, 1921, 16 հունիս:

¹ Խորհրդային Հայաստան, 1921, 16 հունիս:

² Նույն տեղում:

Գատապարտելով «արարատյան աշխատավորության» բախտի հետ խաղալը՝ նա նշում էր. «Ժամ խորին համոզմունքն այն է, որ բավական է հայ աշխատավորությանը դնել զենքի տակ, նրան կտրել խաղաղ ստեղծագործ աշխատանքից», պետք է պատասխանատու լինել ժողովրդի «թափամ արյան համար», «պետք է վարել ռուսական խորհրդային օրինետացիա, որովհետև աշխատավորության փրկությունը դրա մեջ է»։ Չինադադարը չհաջողվեց, և դա նոր դժբախտությունների դուռ բացեց։ Բացատրելով, թե ինչու ինքը չի ուզում վերադառնալ Գորիս, նա գրում էր. «Ես չեմ կարող իմ երիտասարդ կյանքը ներկել իմ ժողովրդի արյունով», «չեմ ուզում այլևս իմ կամքի և համոզմունքի հակառակ լինել ... մի գործի մասնակից, որին վաղուց դեմ եմ իմ համոզմունքներով»։

Հետևելով Գ. Շահինյանի օրինակին՝ հաջորդ օրը՝ հուլիսի 7-ին, Արամ Տեր-Հարությունյանը Լեռնահայաստանի փոխվարչապետ Արշակ Հովհաննիսյանի և սպարապետ Կուռոյի անունով ուղարկում է հետևյալ երկտողը.

«Հայտնում եմ ձեզ, որ ես իմ ազատ կամքով չվերադարձա և մնում եմ աշխատելու Խորհրդային Հայաստանում»¹:

Իսկ կռիվները Միսիանի տարածքում դեռ շարունակվում էին։ Չանգեզուրյան հրամանատարությունը մեծ ջանքեր էր գործադրում վիճակը Միսիանում կարգավորելու համար, բայց դա նրան չէր հաջողվում։ Հունիսի 30-ին զանգեզուրյան մի մեծ ջոկատ՝ Գորիսի կառավարության ներքին նախարար Մելիք-Յուլյանի հրամանատարությամբ, Ղարաբաղի ճակատի հյուսիս ընկած սարերի փեշերին փորձեց փակել կարմիր բանակի զորքերի առաջխաղացման ճանապարհը, բայց հաջողություն չունեցավ։ Կարճատև հրաձգությունից հետո ջոկատը նահանջեց Գորիսի շրջանին սահմանակից Վաղուղի գյուղի ուղղությամբ։

Կռիվը շարունակելով, թե՛ ոչ, այս հարցն էր կանգնած Մյունիքի զինյալների առջև և հրամայարար պատասխան էր պահանջում։

Արդեն հունիսի վերջին Նժդեհը մտածում էր կռիվը դադարեցնելու և Լեռնահայաստանի խորհրդայնացման մտքի հետ հաշտվելու մասին։ Բայց կար մի հանգամանք, որ բացառում էր այդ հնարավորությունը։ Խոսքն այն մասին է, որ կարմիր բանակի զորքերին հրաման էր տրված ամեն գնով փակել Մյունիքից դեպի Պարսկաստան տանող ճանապարհը և անպայման գերել Փետրվարյան ապստամբության և Լեռնահայաստանի գոյամարտի ղեկավար գործիչներին։ Եթե խորհրդային կողմը այդ ճանապարհը բողոնելու բաց ու անվտանգ, ապա Չանգեզուրում, ամենայն հավանականությամբ, դիմադրությունը կդադարեցվեր արդեն

հունիսի վերջերին։ Բայց բոլշևիկների անզիջում դիրքը Մյունիքի զինյալների մի մասին ստիպում էր կռիվը շարունակել դատապարտվածի համառությամբ։

Հուլիսի 1-ին Երևանյան խմբավորման առաջին և երկրորդ զորասյունները միացյալ գործողություններ ծավալեցին Միսիանի կենտրոն Ղարաբաղիսան գրավելու համար։ Մի քանի ժամվա ընթացքում խորհրդային զորքերը մտան Ղալաջուղ, Ղարաբաղիսա և Ուզ գյուղերը։ Չանգեզուրյան զորամասերը բարձրացան Յայջի և Գարաբաս գյուղերի սարերը։

Նույն օրը՝ հուլիսի 1-ին, Նժդեհը Տաթևի վանքից հետևյալ գրությամբ է գրում Միսիանում գտնվող ՀՀ նախարար Եղիազարյանին և Կուռո թարխանյանին.

«Պաշտոնապես հայտնեցեք Խորհրդային իշխանության Միսիանում գործող զորամասի հրամանատարին հետևյալը. «Լեռնահայաստանի կառավարությունը խնդրում է Ձեզ տեղեկացնել, թե որտե՞ղ և ի՞նչ վիճակում է գտնվում Լեռնահայաստանի կառավարության ներկայացուցիչ Գառնիկ Շահինյանը, որ տարել է Լեռնահայաստանի կառավարության սույն թվի հունիսի 24-ին գրած թիվ 1437 գրությունը՝ հաշտության բանակցությունների մասին։ Մեր կառավարությունը խնդրում է մի անգամ ևս հիշեցնել Խորհրդային Հայաստանի Հեղկոմին, որ ցանկանալով վերջ տալ կռիվներին և արյունահեղություններին, մենք պատրաստ ենք սկսել խաղաղության բանակցությունները, հակառակ դեպքում թափվելիք արյան ամբողջ պատասխանատվությունը կընկնի Հայաստանի Հեղկոմի վրա»։

Վաղուղի գյուղի մոտերքում կարմիր բանակի զորամասերի առաջխաղացումը կանգնեցնելու մի փորձ ևս արվեց, որը նույնպես անհաջողությամբ վերջացավ։ Հուլիսի 1-ին խորհրդային զորքերը մտան Վաղուղի։

Այսպիսով, կարմիր բանակի Երևանյան խմբավորման զորամասերի ռազմական գործողությունները Չանգեզուրի մի ընդարձակ տարածքում՝ Միսիանում, փաստորեն ավարտվեցին։ Ուստի Նժդեհը, փոխանակ Գ.Շահինյանի մասին իր հարցման պատասխանը ստանալու Կուռո թարխանյանից կամ Եղիազարյանից, Տաթևում ստանում է կառավարության փոխվարչապետ Ա.Հովհաննիսյանի՝ Գորիսից տված հեռախոսագիրը, ուր ասված էր, որ Միսիանն արդեն ամբողջովին գրավված է բոլշևիկների կողմից։ Ավելացնենք, որ խորհրդային զորքերի կողմից գրավված Միսիանի գյուղերում անմիջապես վերականգնվում էին խորհրդային իշխանության տեղական մարմինները։ Բնակչության մի մասը աջակցում էր նորաստեղծ հեղկոմներին, օգնություն ցույց

¹ «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 16 հուլիսի։

² Նույն տեղում։

³ ՀՀ Ն.Պ.Կ.Պ.Ս. ք. 113, ց. 3, գ. 3, ք. 52-53։

տալիս կարմիր բանակի զորամասերին: Ջգալի թվով սիսիանցիներ մտան այդ զորամասերի մեջ՝ մասնակցելու Չանգեզուրի մյուս տարածքներում ծավալված ռազմական գործողություններին:

Մի փոքր զորախումբ բողոնելով Նոարյի սարահարթում՝ Նժդեհը հուլիսի 1-ին շտապում էր Գորիս, ուր անմիջապես հրավիրում է նախարարների խորհրդի նիստ: Այստեղ որոշվում է բողոնել Գորիսը: Նժդեհը բուն Չանգեզուրի ռազմական ուժերի հրամանատարին հայտնում է կայացած որոշման մասին և կարգադրում:

ա) բոլշևիկյան ուժերին դիմադրություն ցույց տալ միայն այն դեպքում, եթե կփորձեն ռուսական զորքերի հետ Սյունիք մտնել նաև բուրք ու թաքար ուժեր, բ) ռուս և հայ զորամասերի դեմ զենք չբարձրացնել:

Միաժամանակ նա հրահանգում է՝ խորհրդային զորքերի կողմից Չարուղ գետը դեռ չանցած, բոլշևիկյան հրամանատարությանը տեղեկացնել, որ բուն Չանգեզուրը և Լեռնահայաստանի մայրաքաղաք Գորիսը արդեն կանուխին խորհրդայնացվել են:

Նույն օրը երեկոյան դեմ, կառավարության շենքի առջև տարերայնորեն հավաքվեցին հազարավոր գորիսեցիներ, որոնք եկել էին «Նժդեհից մի քանի խոսք լսելու»: Դուրս գալով պատշգամբ՝ Սպարապետը հրաժեշտի վերջին խոսքը մտավորապես այսպես ուղղեց նրանց.

«Ժողովուրդ, դու վիրավոր ես, քայց ոչ պարտված: Այդ գիտե և բշնամին և դրա համար էլ քեզ հետ պիտի վարվի որպես ոչ պարտվածի: Մարդկային վերաբերմունք դեպի քեզ պահանջում են և բշնամու շահերը: Տրե նա անմտություն ունեցավ կրկնելու իր տխուր անցյալը, եղիր վստահ, որ հունձդ հավաքելուց հետո դարձյալ կտեսնես ինձ քո կողքին»:

Վաղուղի գյուղը գրավելուց հետո Երևանյան խմբավորման զորամասերը բաժանվեցին երկու մասի: Գրանցից մեկը թեքվեց դեպի աջ և մտավ Որոտանի կիրճի Դարաբասի ձորը, իսկ մյուսը շարունակեց հարձակումը Գորիս քաղաքի ուղղությամբ:

Դարաբասի ձորը մտած կարմիր բանակի զորամասերի ճնշման տակ այնտեղ եղած զանգեզուրյան զորաջոկատները նահանջեցին դեպի Պատպատի բարձունքները: Կրկնակոխ հետապնդելով նրանց հուլիսի 2-ին կարմիրբանակայինները հիշյալ բարձունքներում կովի բռնվեցին և պարտության մատնեցին այդ զորաջոկատների հիմնական ուժերին: Այնուհետև, առանց դիմադրության հանդիպելու, նրանք գրավեցին Միսիանի տարածքի վերջին Դարաբաս գյուղը: Նույն օրվա երեկոյան գրավվեց նաև Որոտանի կիրճի ձախ լանջին ընկած Յայջի գյուղը՝ արդեն Գորիսի

¹ Գ. Նժդեհ, Ազատ Միությունը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հոկտեմբեր, թիվ 12 (36), էջ 132:

չրջանի տարածքում: Չանգեզուրյան ջոկատները նահանջեցին Գորիսի շրջանի Տաթև, Տանձատափ և Սևաբանց գյուղերի ուղղությամբ:

Չորքերի Երևանյան խմբավորման մյուս մասը, որ ուղղություն էր վերցրել դեպի Գորիս քաղաք, մտավ Միսիանի և Գորիսի շրջանների միջև ընկած Նոարյի սարահարթը: Ամրանալով այդ սարահարթում՝ խմբավորման զորամասերը նախապատրաստվեցին մտնել քաղաք:

Այն ժամանակ, երբ Երևանյան խմբավորման զորքերը արևմուտքից արդեն հասել էին Լեռնահայաստանի մայրաքաղաք Գորիսի մատույցներին, այդ նույն ժամանակ արևելքից Լեռնահայաստանի վրա հարձակման վերջին պատրաստություններն էր տեսնում Դարաբաղ-Չանգեզուրյան խմբավորումը:

Չանգեզուրի գրավման ռազմական օպերատիվ պլանի համաձայն, 1921թ. հունիսի վերջին տասնօրյակում Կովկասյան առանձին բանակի առաջին կորպուսի զորամասերը, որ կազմում էին Դարաբաղ-Չանգեզուրյան խմբավորման հիմնական ուժերը, սկսել էին կենտրոնանալ Չանգեզուրի արևելյան մատույցներում՝ Զուրիխտանում և սահմանակից մյուս տարածքներում: Հունիսի 25-ին կորպուսը մարտական լիակատար պատրաստության մեջ էր:

Կորպուսի հրամանատար Ա.Տողոբսկին դեռ 1921թ. հունիսի 27-ին հատուկ հրաման էր տվել զորքերին, որում նշվում էր, որ Չանգեզուրի շուրջն են համախմբվել «Անդրկովկասի բոլոր հակահեղափոխական» ուժերը, որոնք, «դանակ են սրում մեր հեղափոխության նվաճումների դեմ»: Նա միաժամանակ հիշեցնում էր, որ Նժդեհի դիմադրությունը «մեր բանակի շարքերից խլեց շատ հերոս մարտիկներին» կյանքը: Դիմելով կարմիր բանակի զինվորներին ու հրամանատարներին՝ կորպուսի հրամանատարը կոչ էր անում. «Առաջ, կարճատև դադար Գորիսում և հանգիստ Ղափանում: Չանգեզուրը կլինի կարմիր, քանի որ այդ է որոշել կարմիր բանակը: Նժդեհը կջախջախվի, քանի որ կարմիրբանակայինի ձեռքը բարձրացել է նրա վրա: Մահ ոսկյա ուսողիքներին, կալվածատերերին ու գործարանատերերին: Կեցցե՛ր բանվորների, գյուղացիների, կարմիրբանակայինների իշխանությունը՝ իրենց ղեկուսատաների խորհուրդներով: Կեցցե՛ր բանվորագյուղացիական կարմիր բանակը»:

Կովկասյան Առաջին կորպուսի հրամանատար Տողոբսկու և կորպուսի զինվորական կոմիսար Իվ.Սվիրիդովի ստորագրությամբ ու կորպուսի շտաբի ռազմաքաղաքական մասի հրատարակությամբ 1921թ. հուլիսի 1-ին լույս տեսավ «Չանգեզուրյան օպերացիայի

¹ ՀՀ ՀԿԹԿԲԿՊԸՆ ք. 1022, գ. 8, գ. 318, ք. 1:

գաղափարական բովանդակությունը և մեր տակտիկան» վեր-
նագրով 9 էջանոց բրոշյուրը (թողարկում թիվ 3), որը Լեո-
նահայաստանի վրա հարձակման նախօրյակին տարածվեց
կորպուսի բոլոր գործմասերում:

«Կարմիր բանակի խնդիրները» ենթավերնագրի տակ տրված
էր կարմիր բանակի՝ իբրև աշխատավոր զանգվածներից սերված
ուժի բնութագիրը, բացահայտված էին դասակարգային պայքարում
նրա հետապնդած նպատակները, ցույց էին տրված ներքին՝
սպիտակզավարդիական հակահեղափոխական ուժերից և արտաքին՝
խմպերիալիստական ոտնձգություններից խորհրդային բանվորա-
գյուղացիական իշխանությունը պաշտպանելու գործում նրա դերն
ու նշանակությունը:

Երկրորդ՝ «Զանգեզուրյան օպերացիայի գաղափարական
բովանդակությունը» ենթավերնագրի տակ տրված էր դաշ-
նակցության և մուսավաթ կուսակցությունների՝ բոլշևիկյան
միաչափ գնահատականը, նշված էր, որ դրանք երկուսն էլ
անցյալում նողկալի դեր են խաղացել հայ և մուսուլման
ժողովուրդների կյանքում, գրգռել իրար դեմ, սերմանել բշնամանք ու
ատելություն, որի տրամաբանական հետևանքը եղել են տարիներ
տևած փոխադարձ կոտորածները: Ըստ որում, իբրև մշտահարձակ
կողմ՝ բրոշյուրում ներկայացվում էին «հայ շովինիստները»: Եթե
ամբողջ երկու էջ նվիրված էր դաշնակցության «մերկացմանը»,
ապա մուսավաթը բննադատված էր երկու պարբերության մեջ:
Իբրև շովինիստական մարդատյացության տիպիկ օրինակ՝ բերված
էին Շարուրի դեպքերը՝ հետևյալ մեկնաբանությամբ.

«Շարուրի շրջանը՝ Արաքս գետի հովիտը, Ուլուխանլու
կայարանից մինչև Նախիջևան, բնակեցված մուսուլմաններով,
Արաքսի ծաղկուն շտեմարանը, այսօր իրենից ներկայացնում է
մահվան ու նեխվող դիակների հովիտ: Շարուրի ամբողջ
բնակչությունը 1919 և 1920 թվականներին Հայկական Հանրա-
պետության կառավարական գործերի կողմից մի մասով ենթարկվել
է կոտորածի, իսկ մնացյալները վոնդվել են Թուրքիա, նրանց
ունեցվածքը թալանվել է մաուզերիստների կողմից, որոնք հիմա էլ
պաշտպանում են Նժդեհի «հայրական կալվածքը» Զանգեզուրը:
Այդպիսի բարբարոսություն չգիտի մարդկությունը»:

Իսկ օսմանյան կամ Աղբրեջանի թուրքերի կողմից հայերի
կոտորածների մասին ոչ մի խոսք: Ավելին, իր հայրենիքի՝
Արևմտահայաստանի նկատմամբ հայ ժողովրդի արդարացի
պահանջը բրոշյուրի հեղինակները որակում էին որպես
«ոտնձգություն թուրքական վիլայեթների նկատմամբ»²:

¹ Արխիվում պահպանվում է բրոշյուրի պատճենն այն օրինակի, որը Տոթրոսին նվիրել էր Մ. Օրբանիկոսյանը
(տե՛ս ՀՀ ՀՊԿԳՊՈՒ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 317, ք. 1-9):

² ՀՀ ՀՊԿԳՊՈՒ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 317, ք. 4:

³ Կոյն տեղում:

Այնուհետև ասված էր, որ միմյանց կոտորող և իրենց
ժողովուրդներին այդ կոտորածների մեջ ներքաշած երկու կու-
սակցությունները՝ Գաշնակցությունն ու Մուսավաթը, Հայաստա-
նում և Աղբրեջանում իրենց իշխանությունը կորցնելուց հետո, «մի
կողմ նետելով ազգային հին հակասությունները», միավորվել են և
համատեղ պայքար են մղում բանվորների ու գյուղացիների
իշխանության խորհուրդների դեմ: Ըստ որում, որպես դաշնակ-
մուսավաթ համերաշխության տիպիկ օրինակ՝ բերվում էր
Զանգեզուրը, որտեղ «խմբվել են երկու ազգերի շովինիստները» և
միասնաբար պատնեշ են կանգնեցրել խորհրդային իշխանության
դեմ: Ահա թե ինչու՝ «զանգեզուրյան հակահեղափոխությունը
Հայաստանի և Աղբրեջանի աշխատավորների համար ներկայումս
հանդիսանում է ապագայում էլ կհանդիսանա մշտական փորձանքի
ու դժբախտության աղբյուր: Թաքնվելով Զանգեզուրում և
աջակցություն ստանալով պարսկական ավազակներից, դաշ-
նակցական-մուսավաթական հակահեղափոխությունը նորից փոր-
ձում է հարվածներ հասցնել խորհրդային իշխանությանը: Ռուստի
Զանգեզուրը պետք է վնասազերծվի, Զանգեզուրը պետք է դառնա
խորհրդային»¹:

Բրոշյուրի վերջին՝ «Գործող գործի և ջոկատների վարքագիծը»
ենթավերնագրի տակ, 21 կետերում ձևակերպված էին առաջիկա
ռազմական գործողությունների ընթացքում կարմիրբանա-
կայինների և հրամանատարների պահվածքի կանոնները:

Նշված էր, որ ռազմական գործողությունների ժամանակ
պետք է խստորեն հաշվի առնել հայի և մուսուլմանի հոգեբանու-
թյունը, որոնք դատվարակված են ազգային փոխադարձ
բշնամանքի և ատելության մթնոլորտում, բշնամություն, որին
«անմիջապես պետք է տալ դասակարգային պայքարի բնույթ»²:

Կորպուսի հրամանատարը և զինվորական կոմիսարը
գործմասերին հրահանգում էին Զանգեզուրում մղվելիք մարտա-
կան գործողությունների ընթացքում հավասար վերաբերմունք
դրսևորել հայերի և մուսուլմանների նկատմամբ, մեկին
չիովանավորել մյուսի հաշվին, հանդես չբերել համակրանք ու
հակակրանք (թեև բրոշյուրում այդ համակրանքն արդեն հանդես էր
բերված՝ հօգուտ «հեղափոխական» մուսուլմանների), քանի որ
«աշխատավորների նպատակներն ու խնդիրները նույնն են՝
անկախ նրանց ազգային պատկանելությունից»: Կարմիր բանակի
մարտիկները պարտավոր են հարգել տեղական սովորույթները և
ձեռները, որոնցից «զլխավորը կանանց անձեռնմխելիությունն է»:
սպիտակ բանդաների նկատմամբ բանվորների և գյուղացիների
բանակի բարոյական գերազանցությունը գյուղացիությանը ցույց

¹ ՀՀ ՀՊԿԳՊՈՒ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 317, ք. 5:

² Կոյն տեղում, ք. 7:

տալու համար չպետք է կողոպտել զանազան քրջեր ու լարեր, գորգեր ու զարդեր, չներխուծել այն տները, որտեղ խաղաղ բնակիչներ են. փախածների ողջ ունեցվածքը հանձնվում է տեղական իշխանությանը. ցույց տալ մեծահոգություն նրանց նկատմամբ, ուրբեր զենքը վայր են դրել և հանձնվել. ինքնուրույն գործող ամեն մի զինվորական միավորի մեջ ունենալ իրենց շրջապատում փոխադարձ հարգանք վայելող երկու ներկայացուցիչ՝ մեկը հայ, մյուսը՝ մուսուլման, երկուսն էլ անպայման չքավորների միջավայրից. խորհրդային զորքերի կողմից առաջ բերված բոլոր հակադրությունները և բյուրիմացությունները կամ ազգային տարածայնությունների հողի վրա առաջ եկած ընդհարումներն անմիջապես տեղում բննել հանձնաժողովի կողմից, որի մեջ պետք է լինեն գնդի կոմիսարը և վերոիշյալ երկու ներկայացուցիչները. նոր գրաված ամեն գյուղում հաստատել հեղափոխական ամուր կարգ, նշանակել հեղափոխական կոմիտե, որի կազմում անպայման ունենալ կուսակցական կազմակերպությունից և չքավորագույն գյուղացիությունից ներկայացուցիչներ¹:

Բրտչյուրի մեջ նաև հանձնարարականներ կային կորպուսի պարենային կազմակերպություններին, որոնք պարտավոր էին իրենց գործողություններում առաջնորդվել «Աղբրեջանի Սոցիալիստական Խորհրդային հանրապետության սահմաններում գործող ընդհանուր դրույթներով», մրերող կազմակերպություններին, որոնց գործողությունները «ոչ մի դեպքում չպետք է անդրադառնալին աշխատավորների կենսամակարդակի վրա, գյուղացիներից վերցրած պարենամթերքի դիմաց վճարումը անպայման պիտի կատարվեր կանխիկ ամեն կերպ խուսափելով ստացական-անդորրագրերով պարեն մրերելը: Խստորեն պատվիրված էր միայն ծայրահեղ դեպքում դիմել գյուղացիների տրանսպորտային միջոցների հարկադրական օգտագործման, գրաված վայրերում բնակչությունն անմիջապես չզինարարելու դարձնելով ապագային, ոչ մի առիթով սնունդ չտալ կրոնական-շովինիստական հակահեղափոխական քարոզչությանը. սկզբնական շրջանում զգուշորեն շրջանցելով կրոնական և ազգային բնույթի հարցերը, լիովին նվիրվել զանգվածներին անմիջականորեն խորհրդային շինարարության մեջ ներգրավելու գործին:

Այնուհետև Տոգոբսկին և Սվիրիդովը կորպուսի զորամասերին տեղյակ էին պահում, որ Ջանգեզուրի ռազմական գործողության քաղաքական կողմը և այդտեղից բխող իրավական պատասխանատվությունը ընկնում է զորախմբի հրամանատարության վրա, առանց որի զորախմբի մեջ մտնող մարմիններից ոչ մեկը չի դիմում ինքնազուխ գործողությունների, «իր աշխատանքը անպայման

համաձայնեցնում է սույն դիրեկտիվում նշված վարքի կանոնների հետ»¹:

1921թ. հուլիսի 1-ին քանակատեղում Հազարո գետի ափին, կայացավ խորհրդային զորախմբի հրամանատարության և բանակի հետ եկած Ջանգեզուրի կոմունիստական ջոկատի ղեկավարների համատեղ խորհրդակցություն: Ջոկատի կազմում հարձակման նախօրյակին հաշվվում էր ավելի քան 170 մարդ: Խորհրդակցությունը որոշում ընդունեց, որ ջոկատը ամենակտիվ գործողություններով օժանդակելու է կարմիր բանակի զորամասերին: Խորհրդակցությունից հետո, ընդունված որոշման համապատասխան, տեղանքին ու բնակչությանը քաջածանոթ պարտիզաններից ոմանք անջատվեցին ջոկատից և ընդգրկվեցին առանձին զորամասերի մեջ ստանձնելով ուղեկցողի դեր:

Հուլիսի 2-ի առավոտյան Նժդեհի կառավարությունը երևան է ուղարկում մի հեռախոսագիր, որ խորհրդային խմբավորման հրամանատարությանը պաշտոնապես հայտնում է դիմադրությունը դադարեցնելու մասին: «Լեռնահայաստանը, - ասված էր այդ գրության մեջ, - դադարեցնելով պատերազմական գործողությունները, հավատում է, որ Խորհրդային Հայաստանի Հեղկոմը կկատարի իր Ջանգեզուրի իշխանությանն ուղղված հայտարարության մեջ արված բոլոր խոստումները»²: Հեռախոսագրի բովանդակությունը երևանից անմիջապես հաղորդվում է Մոսկվա և Անդրկովկասյան կարմիր բանակների շտաբին՝ այն ուղեկցելով հետևյալ տեղեկությանը. «Թշնամին առանց դիմադրության իր ուժերը քաշում է դեպի հարավ, դեպի պարսկական սահմանագլուխը: Այս անգամ հավանական ենք համարում սպիտակ Ջանգեզուրի խորհրդայնացումը»³:

Նախապես իշխանությունը հանձնելով տեղացիներից կազմված մի մարմնի կառավարությունը Գորիսից անցնում է Տաբր: Հուլիսի 2-ի առավոտյան Նժդեհը բարձրանում է Տաբրի սարահարթը, ապա այնտեղից ինքն էլ է անցնում Տաբր:

Նույն օրը ուշ երեկոյան, Լեռնահայաստանի կառավարությունը Գ. Նժդեհի մասնակցությամբ Տաբրում խորհրդակցության է հավաքվում: Նժդեհը հայտարարում է, որ կառավարությունը պետք է փոխադրվի Հանքեր, և քանի որ Ղափանը, ի տարբերություն Միսիանի և Գորիսի, ամուր է, ուստի ինքը այնտեղ շարունակելու է ղեկավարել ամուրը կռիվը բշնամու դեմ:

1921թ. հուլիսի 2-ի լուսաղեմին Կովկասյան առանձին բանակի Ղարաբաղ-Ջանգեզուրյան առաջին կորպուսի զորամասերը անցան հարձակման: Խմբավորումը կենտրոնից հարվածել սկսեց Տեղ

¹ ՀՀ ՀՆԻՓԿԳՊԷ, ֆ. 1022, գ. 8, գ. 317, ք. 8-9:

² Ա. Նժդեհ, Ազատ Միսի, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հոկտեմբեր, քիվ 12 (36), էջ 133:

³ ՀՀ ՀՆԻՓԿԳՊԷ, ֆ. 1022, գ. 8, գ. 316, ք. 1:

¹ ՀՀ ՀՆԻՓԿԳՊԷ, ֆ. 1022, գ. 8, գ. 317, ք. 7-8:

գյուղի վրա, ձախ քեփց՝ Կոռնիժոր, աջ քեփց՝ Խնածախ-Խոզնավար գյուղերի ուղղությամբ:

Կենտրոնով հարձակվելով՝ կարմիր բանակի զորքերի գլխավոր ուժերը Վոյցեխովսկու հրամանատարությամբ հենց սահմանագլխին հանդիպեցին ուղեկալ զինվորների ուժեղ կրակին, որոնք, նախապես տեղյակ լինելով, սպասում էին խորհրդային զորքերի գրոհին: Կարմիրբանակայինները գործի դրեցին թնդանոթները: Չանգեզուրցիների դիրքերը հրետակոծելուց հետո բոլշևիկյան զորամասերը, առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու, մտան Տեղ գյուղը: Չանգեզուրյան մի քանի ջոկատներ այդ հատվածից կարողացան հեռանալ և բարձրանալ Սև լճի կողմերը՝ միանալով այնտեղ դիրքավորված յուրայիններին:

Չախից 107-րդ հեծյալ կարմիր գնդի զորամասերը համարյա առանց դիմադրության գրավեցին Կոռնիժոր գյուղը, ապա, առաջ շարժվելով, ճանապարհին միացան կենտրոնի զորքերին: Կանգ չառնելով՝ նրանք համատեղ գրոհով սրընթաց մտան Քարաչեն և Խնձորեսկ գյուղերը:

Չանգեզուրյան ուժերի մի մասը թեքվեց դեպի ձախ և Մաղանջուղ գյուղի ուղղությամբ իջավ Վարարակ գետի նեղ հովիտը:

Չանգեզուրյան ուժերի մյուս մասը Քարաչեն-Խնձորեսկ հատվածից շարունակեց անկանոն նահանջել Գորիս քաղաքի ուղղությամբ: Հետապնդելով նրանց՝ կորպուսի զորամասերը երեկոյան դեմ դուրս եկան քաղաքի արևելյան բարձունքները:

Ռազմաճակատի ձախ մասում Խոզնավար - Խնածախ - Քաչալդաղ ուղղությամբ հարձակում սկսեց կորպուսի 246-րդ գունդը՝ Չալաբովի (Չալաբյան) հրամանատարությամբ: Այս գծի վրա, հատկապես Քաչալդաղ սարից մինչև Չալ Բորան սարն ընկած հատվածը, զանգեզուրցիները նախապես ամրացրել էին, քանդել խրամատներ, պատրաստել դիրքեր: Մեկ օր առաջ զանգեզուրյան զորքերի հրամանատարությունը, Տեղ գյուղի հատվածից հանելով, այստեղ էր ուղարկել մի քանի ջոկատ՝ այս գծի պաշտպանությունը ուժեղացնելու համար: Կատաղի կռիվ սկսվեց: Շարքից դուրս եկավ երկու կողմերի լեռնային հրետանին: Արյունահեղ մարտում զանգեզուրյան պաշտպանները մեծ թվով զոհեր տվեցին: Սպանվածների և վիրավորների թիվը փոքր չէր նաև խորհրդային գնդի անձնակազմից:

Հանդիպելով հերոսական դիմադրության Չալաբովի գունդը կեսօրվա կողմ ստիպված էր նահանջել ելման դիրքերը՝ Քուրդիստանի Մուրամաքենդ գյուղը: Այստեղ կարգի թերելով շարքերը և նոր համալրում ստանալով՝ նույն օրվա՝ հուլիսի 2-ի երեկոյան գունդը նորից հարձակման անցավ: Չորամասին օգնության եկան Չանգեզուրի կոմունիստներից կազմված ջոկատի

անդամները: Թափանցելով զանգեզուրցի պաշտպանների քիկունքը՝ կոմունիստ քարոզիչները կոպողներին համոզում էին, որ հակառակ կողմերի ուժերը խիստ անհավասար են, ավելի ճիշտ՝ խորհրդային ուժերը քառապատիկ-հնգապատիկ շատ են, ուստի միանգամայն անիմաստ է հետագա դիմադրությունը, որ պետք է դադարեցնել այն և զենքը ցած դնել, քանի որ Չանգեզուր եկող կարմիր բանակի զորքերը ոչ թե նվաճողներ, այլ ազատարարներ են: Զինված գյուղացիները, սակայն, չէին հավատում՝ ասելով, որ «ազատարարները» գալիս են Ադրբեջանի կողմից, և իրենք մահը գերադասում են այնտեղից եկող «ազատությունից»: Բոլշևիկ քարոզիչները պատասխանում էին, որ չնայած խորհրդային զորամասերը գալիս են Ադրբեջանի կողմից, բայց այս անգամ նրանց շարքերում բուրքական ուժեր և «բոլշևիկ-կացինավորներ» չկան:

Կրկին հարձակման անգամ Չալաբովը գունդը համառ կռիվներում Չալ Բորանի և Քաչալդաղի բարձունքների վրա պարտության մատնեց զանգեզուրյան գյուղացիական ջոկատներին:

Ոչ երեկոյան գնդի զորամասերը գրավեցին Խնածախ, Բայանդուր և Խոզնավար գյուղերը: Չանգեզուրյան պարտված ուժերի մի մասը անկանոն նահանջեց Գորիս քաղաքի ուղղությամբ, իսկ զինված գյուղացիները գիշերվա ընթացքում տարբեր ճանապարհներով սարերից իջան և ցրվեցին իրենց գյուղերում: Հուլիսի 2-ի երեկոյան խորհրդային զորքերի Ղարաբաղ-Չանգեզուրյան խմբավորման գլխավոր ուժերը, կոմունիստական ջոկատի անդամների հետ միասին իջնելով Վարարակ գետի հովիտը, մտան Լեռնահայաստանի կենտրոն Գորիս քաղաքը: Նժդեհի ետնապահ զորամասերը թողեցին քաղաքը և, տարբեր ուղիներով հավաքվելով Ռոտան գետի կիրճում, ուղղություն վերցրին դեպի Ղափան:

Ինչպես արդեն ասվեց, նույն օրը՝ հուլիսի 2-ին, կարմիր բանակի Նրևանյան խմբավորման ուժերը Գորիսի շրջանի Նուարի սարահարթից Լեռնահայաստանի կենտրոնի վրա հարձակում էին սկսել նրա արևմուտքից: Ա.Տողոբսկու կորպուսի զորամասերի կողմից քաղաքը գրավելուց երկու ժամ հետո Գորիս մտավ նաև Նրևանյան խմբավորման հայկական հեծյալ գունդը:

Այսպիսով, կարմիր բանակի զորքերի երկու խմբավորումները՝ Ղարաբաղ-Չանգեզուրյանը և Նրևանյանը, միացան:

Գորիսում Կովկասյան առաջին կորպուսի և Նրևանյան խմբավորման զորամասերի միանալուց հետո վերջինիս զորամասերը, բացառությամբ Հայկական կարմիր բանակի 4-րդ հրաձիգ և 1-ին հեծյալ գնդերի, անցան Ա.Տողոբսկու հրամանատարության տակ և սկսեցին գործել նրա զորամասերի հետ համատեղ:

Գիշերելով Գորիսում՝ հաջորդ օրվա՝ հուլիսի լույս 3-ի վաղ առավոտյան կորպուսի 245-րդ գունդն առաջ շարժվելով գրավեց Գորիս-Ղափան խճուղու այ լեռնայանցին ընկած Քարահունց գյուղը և ամրացավ այնտեղ: Մյուս՝ 370-րդ գունդը նույն խճուղով շարժվեց հարավ և, անցնելով «Ծակեր» կոչվող վայրը, իջավ Որոտան գետի կիրճը՝ ամրանալով Էյվազար գյուղի շրջակայքում: Չանգեզուրյան պարտված ուժերի մնացորդները Թաա կոչվող լեռնայանցների վրայով անցնող խճուղով բարձրացան Մազմազակի սարահարթը և, առանց կանգ առնելու, նահանջեցին Չայ-Չամի գետի ուղղությամբ:

Հայկական կարմիր բանակի 4-րդ հրաձիգ և 1-ին հեծյալ գնդերը կորպուսի հրամանատարության կարգադրության տակ չէին անցել այն պատճառով, որ Միսիանի շրջանում ռազմական գործողությունները ավարտելուց հետո դրանք ոչ թե գնացել էին Գորիս քաղաքի ուղղությամբ, այլ Գարաբաս և Յայջի գյուղերը գրավելուց հետո հարձակումը շարունակում էին Գորիսի շրջանի Հալիձոր-Տաթև հատվածում: Հուլիսի 4-ին բոլշևիկյան ուժերը, առանց դիմադրության հանդիպելու, մտան Տաթևը Հալիձորից բաժանող ձորերը, ուր տեղացիներից կազմված վաշտերը ցրվեցին, և զինվորներն անցան իրենց գյուղերը: Նժդեհն իր կառավարության հետ քաշվեց Ղափան: Նույն օրը՝ կարճատև ընդհարումից հետո, 4-րդ հրաձգային և 1-ին հեծյալ գնդերը մտան Տաթև: Հաջորդ օրը այդ նույն գնդերի զորամասերը գրավեցին Գորիսի շրջանի Սևարանց, Տանձատափ և Մաղաշ գյուղերը: Դուրս գալով Մաղաշ-Բարձրավան գծի վրա ընկած տարածքը և գրավելով Բարձրավան գյուղը՝ հայկական 4-րդ հրաձիգ և 1-ին հեծյալ գնդերը կապ հաստատեցին Թաաի լեռնայանցներով Մազմազակ-Չայ Չամի հատված դուրս եկած Կովկասյան կորպուսի 372-րդ և 240-րդ գնդերի հետ: Բուն Չանգեզուրը (Գորիսի շրջանը) լիովին գրավված էր:

Չանգեզուր մտած կարմիր բանակի զինվորները և հատկապես զորքի հետ եկած և ընդհատակից դուրս եկած տեղի բոլշևիկները, վրեժխնդրությամբ լի, անօրինական բռնություններ և հաշվեհարդարներ սկսեցին գավառի պաշտպանությանը մասնակցած կամ Լեռնահայաստանի իշխանություններին համակրած անձանց նկատմամբ: Վրեժխնդրության զոհ գնացին նորանոր կյանքեր: Վերակենդանանում ու կրկնվում էր ուղիղ մեկ տարի առաջ տեղի ունեցած մղձավանջը:

Հարձակվողների կողմից տեղի բնակիչների նկատմամբ բռնությունները, վրեժխնդրությունն ու հաշվեհարդարները կանխելու նպատակով 1921թ. հուլիսի 3-ի հրամանով Ալ.Մյասնիկյանը, որպես Հայաստանի Հանրապետության ռազմական

գործերի ժողկոմ և Կովկասյան առանձին բանակի Ռազմեղկոմի անդամ, ողջերքի խոսքերով դիմեց Չանգեզուրում կռվող խորհրդային զորամասերին: Նշելով կարմիր բանակի նպատակների մասին՝ նա կռվող ռազմիկներին կոչ էր անում մարտնչել անձնվիրաբար, քայց միաժամանակ խոր մարդասիրական վերաբերմունք ցուցաբերել Չանգեզուրի բնակիչների նկատմամբ: Կարմիրբանակային մարտիկին հաղթական ավարտ մաղթելով՝ Մյասնիկյանն ասում էր. «Չանգեզուրի գյուղացին քո եղբայրն է և քո դաշնակիցը, ուշադիր և զգայուն եղի՛ր նրա նկատմամբ: Հարգի՛ր տեղական բնակչության անձը, բնակարանը, գույքը և իրավունքները: Հիշի՛ր, որ կարմիր բանակն իր հետ բերում է ազատություն, բարեկեցություն և կուլտուրա: Նա այդ բանն ապացուցել է իր փայլուն գործերով և հաստատել իր բազմաթիվ մարտիկների արյունով: Ամեն տեղ կարգ ու կանոն հաստատիր: Օգնի՛ր գյուղացուն, և նա էլ քեզ կօգնի: Ապացուցի՛ր նրան, որ դու աշխատավոր ժողովրդի զավակ ես, նրա իրավունքների ու շահերի պաշտպանը՝»:

Ապա հիշեցնելով, որ առջևում դեռ մարտեր են սպասվում, Ալ. Մյասնիկյանը կարմիրբանակային ռազմիկին պատվիրում էր. «Ի՞նչացի՛ր, որ դու գործելու ես լեռնոտ վայրերում: Դետուդեն մի՛ ընկիր, ուժերդ մի՛ ցրիր: Կապ պահպանի՛ր: Չզուշությամբ շարժվիր: Մի՛ շտապիր և մի՛ հրապուրվիր: Բայց մի էլ հապաղիր, հույս մի դիր «յարախտի» վրա: Գործիր համառորեն, վստահորեն և վարպետորեն, և այն ժամանակ գործը հաստատ կլինի: Կապ պահպանիր քիկունքի հետ: Ամրացրու՝ թիկունքը: Ամուր և առողջ քիկունքը երաշխիք է այն բոլոր վտանգներից ու անակնկալներից, որոնք ամեն թույլ կարող են սպառնալ բանակին: Մի՛ գանգատվիր արշավի դժվարություններից: Ոչ մի գործ, առավել ևս այսպիսի դժվար գործը, որին դու ձեռնարկել ես հանուն Չանգեզուրի ազատագրման, հեշտությամբ չի հաջողվում: Եղի՛ր համբերատար ու արի, իսկ մնացածն ինքն իրեն կլինի: Երկիրը կաջակցի քեզ, իսկ ժողովուրդն ու ապագա սերունդը կփառաբանեն քեզ ու քո մեծ սխրագործությունը»:

Հուլիսի 4-ին Նժդեհը հասնում է Հանքեր և նույն օրը հրավիրում կառավարության անդամների խորհրդակցություն: Այստեղ նա նորից հայտարարում է, որ անհանգստանալու հարկ չկա, որ Ղափանում ինքը ջարդ է տալու քշնամուն, ուստի Հանքերից հեռանալու մասին խոսք անգամ լինել չի կարող: Այնուամենայնիվ,

¹ «Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ուղեյուզիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում: Փաստաթղթերի ու նյութերի ժողովածու» մեջ Մյասնիկյանի այդ կրոնանքը բնագրված է հուլիսի 3-ով (թյ 542), իսկ արխիվային փաստաթղթերում բնագրված է հուլիսի 1-ով (տե՛ս ՀՀ ՀՃԿԲԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 316, ք. 3):

² ՀՀ ՀՃԿԲԿՊԱ, ֆ. 4004, ց. 3, գ. 33, ք. 1:

³ Նույն տեղում:

⁴ Գ. Նժդեհ, Ազատ Միմիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հոկտեմբեր, թիվ 12 (36), էջ 133:

խորհրդակցության մասնակիցներն անհանգստություն են հայտնում Երևանից, պետական գանձարանից բերած դրամների և մյուս արժեքների ապահովության առթիվ: Ի վերջո Նժդեհը համաձայնում է եղած տարադրամը շտապ ուղարկել Մեղրի: Որոշվում է նաև Մեղրի հասցվելիք դրամներից 5 միլիարդ ռուբլի հայկական նոր դրամներով քաղել հողում, իսկ մնացածը՝ 100 միլիոն հայկական ռուբլին, սովետական 120 միլիոն ռուբլին և եղած ոսկի «տարադրամը» վերցնել՝ հոգալու համար գաղթականության կարիքները: Գրամների փոխադրության և այն տնօրինելու համար ստեղծվում է մի հանձնախումբ՝ Համբարձում Տերտերյան, Սերգեյ Մելիք-Յուլյան և դափանցի Սամսոն Մելիք-Փարսադանյան կազմով:

Կառավարության անդամների խորհրդակցության ավարտին Նժդեհը, վստահելի գործիչների մի նեղ կազմով, վճռում է Կապարգողթի տարբեր վայրերում քարցքնել զենքի և զինամթերքի մի մասը. չէ՞ որ այդ պահին նա չէր քացառում, որ եթե կարմիր բանակի զորքերը գրավեն Դափանը և Մեղրին, ապա ինքն իր զինակիցներով կրկին բարձրանալու է լեռները և շարունակելու է կռիվը: Ընդամենը երկու օրում քարցքվեց հետևյալ զենք-զինամթերքը. Կատարի գործարանների շրջանում, Գյուտկում գյուղի մերձակա անտառում՝ 10 փութ դինամիտ, 4 գնդացիք, 6 արկղ ձեռնառումք, երեքգծանի 50 հրացան՝ 250.000 փամփուշտով: Այդ զինապահեստի պաշտպանությունը հանձնարարվեց գյուտկումցիներ Գերասիմ Աթաջանյանին (որը որոշել էր ոչ մի պարագայում չթողնել հայրենի եզերքը), Արսեն Գազյանին, վաշտապետ Թևանին (արխիվային փաստաթղթերում նաև Հարություն), Ճակատենի անտառում՝ 10 արկղ դինամիտ, 300.000 փամփուշտ, 5 արկղ ձեռնառումք, լեռնային հրանոթի 500 արկ: Այդ ամենի պաշտպանությունը հանձնվեց Գերասիմ Աթաջանյանին, Խաչատուրին (արխիվային փաստաթղթերում նաև Արշակ), Կատարի գործարանների նախկին պարետ Արմենակ Դավիդյանին և նրա եղբորը՝ Դավթին. Վաչագան գյուղից ոչ հեռու, Խուստուպի ստորոտում գտնվող վանքի ավերակներում լեռնային հրանոթի երկու փակադակ, 700 արկ, 500.000 փամփուշտ, 5 արկղ դինամիտ և 4 գնդացիք, որոնց հսկողությունը դրվեց Գերասիմ Աթաջանյանի, Կարապետ Նուրիջանյանի և Նավասարդյանի վրա. Ընխ գյուղում՝ 400.000 փամփուշտ, 10 արկղ դինամիտ, 5 արկղ ձեռնառումք և այդ ամենի պատասխանատվությունը դրվեց Սամսոն Մելիք-Փարսադանյանի և Դարդ Դազի Արշակի վրա. Գնդեվազի շրջանում, Կալեռ գյուղի կիրճում՝ 2 լեռնային հրանոթ՝ 150 արկով և 4 գնդացիք, որոնց տեղը հայտնի էր միայն նույն գյուղացի Աղաբեկի

¹ Ա. Կուսան, Կեանքի ողիներով: Մակեր, ղմբեր, ասցումներ, Ջ հատր, էջ 181-182:

տղա Հարությունին և գնդապետ Օհանջանյանին. Գուղենիս գյուղում՝ 2 գնդացիք, որոնց հսկողությունը դրվեց վաշտապետ Եզեկյանի վրա. Մեղրի գյուղում՝ 4 գնդացիք՝ 25.000 փամփուշտով, որոնց հսկողությունը դրվեց Խաչիկ Դանիելյանի, Դավիթ Վաչյանի, վաշտապետ Ագատի, Մեղրի գյուղի պարետ Գինուսի վրա. Շիվանիձորի կիրճում՝ 2 գնդացիք՝ 10.000 փամփուշտով, որոնց պահպանման պատասխանատուներն էին պորուչիկ Աղաբեկը և վաշտապետ Մկրտիչը:

Հուլիսի 5-ին Նժդեհի մասնակցությամբ Հանքերում տեղի է ունենում Դափանի շրջանի ներկայացուցիչների և ճակատների պետերի ժողով: Թեև Նժդեհը ժողովի սկզբում հույս ուներ, որ Դափանը դիմադրելու է, քայց նրա ընթացքը հակառակը ցույց տվեց: Ժողովականների ընդհանուր տրամադրությունն այն էր, որ պետք է ընդունել խորհրդայնացումը, քանի որ վերահաս սովը կարող է կործանարար լինել: «Գուցե բոլշևիկները խրատված լինեն և չկրկնեն մոտիկ անցյալի իրենց տխուր արարքները. մտածում էին նրանք: Թաքարակա Բարուն չէ, այլ հայկական Երևանը, որի հետ այս անգամ պիտի գործ ունենանք»²: Բայց անմիջապես կանգնում էր ճակատագրական հարցը. իսկ եթե բոլշևիկները չկատարեն իրենց խոստումը և Սյունիքը կցնեն Ադրբեջանի³՞: «Այդ դեպքում ո՞րն է լինելու մեր անելիքը», - այս հարցով ժողովականները միաբերակ հարցնում էին և պատասխան էին ուզում Նժդեհից: Պատասխանն այս էր. «Եթե Երևանն էլ այդպես վարվեց, դաշտային աշխատանքներն ավարտելուց հետո վերստին կբարձրանաք լեռները, ուր կգտնեք ինձ: Սյունիքը, ցամկության դեպքում, միշտ էլ կարող է իրեն անկախ հռչակել»:

Ժողովը որոշում է բոլշևիկյան ուժերին տեղի տալ առանց կռիվի և ցրվում է:

Ժողովից անմիջապես հետո Հանքերում տեղի է ունենում ՀՀ կառավարության վերջին նիստը, ուր որոշվում է բողոնել Դափանը և անցնել Մեղրի:

Դափանում գտնվող 1000-ի չափ զերիները, որոնց 95%-ը հայեր էին, տեղեկանալով, որ որոշված է շրջանը հայ բոլշևիկներին հանձնել առանց դիմադրության, հավաքվում են շտաբի առջև, որպեսզի իմանան, թե ինչ է սպասվում իրենց, և Նժդեհից լսեն նրա վերջին պատվիրանը: Սպարապետը գալիս է: Տեղի է ունենում հարց ու պատասխան: Նժդեհն ասում է, որ ինքը հույս ունի, որ երևանյան ուժերը չեն դիմելու բռնությունների, քանի որ, վերջապես, նրանք էլ

¹ ՀՀ Ն.Պ.ՊՈՒ, ք. 113, ց. 3, գ. 37, ք. 71-72: Անբերի և զինամթերքի պահպանության պատասխանատու անձանցից ռժմեր մի քանի օր հետո անցան Իրան (Մամսոն Մելիք-Փարսադանյանը, պորուչիկ Աղաբեկը, Նավասարդյանը, Կերասիմ Աթաջանյանը, որք մեկ ամիս չանցած վերադարձավ Կապարգողթ), իսկ ժոյսմեքը, այն բանից հետո, կրք ՉԵԼԵՎ-Գ 1922 թ. բացահայտեց զինադահլետները և դրանց պահպանման պատասխանատուներին, ձերբակալվեցին և գնդակահարվեցին:

² Գ. Լեզնե, Ագատ Միսիր, «Վարենիք» ամսագիր, 1925, հոկտեմբեր, քիվ 12 (36), էջ 133:

³ Նույն տեղում:

հայ են: Նա ասում է, որ ամեն մի հայ մարդ պիտի հպարտ լինի, որ ինքը հայ է: Եվ դա «սրբազան խոսքեր» պիտի լինեն: Նժդեհը պատգամում է. «... Կրկնեք ամեն օր, ամեն ժամ և ամեն տեղ կրկնեք հպարտությամբ՝ մենք էլ հայ ենք: Եթե Հայաստանի նոր տերերը ձեզ ասեն էլ՝ էլ մի աղոթիր, ես ասում եմ՝ ձեր նոր աղոթքը բող լինի - մենք էլ հայ ենք»¹:

Գերիների միաբերան պատասխանն է լինում. «Հայ ենք և պիտի մնանք հայ, պարոն Սպարապետ»²:

Չանգեզուրում կոմիտեի կարմիր բանակի հիմնական ուժերը 1921թ. հուլիսի 5-ին գտնվում էին Ռոտան գետից այ ընկած տարածքներում: Նույն օրը հայկական 4-րդ հրաձիգ և 1-ին հեծյալ գնդերը Կովկասյան կորպուսի 372-րդ և 240-րդ գնդերի հետ համատեղ մարտեր ծավալեցին Ղափանի շրջանը գրավելու համար: Բարգուշատ լեռնաշղթայի լանջերով զորամասերը առաջ շարժվեցին և ամրացան նրա բարձունքներում՝ Օբյուզարաբից հարավ ընկած Գյազբեյ - Ինջարբեյ - Կարմրաքար գծով: Փոքր դաղար առնելուց հետո այդ զորքերը պետք է հարձակում գործեին Ղափանի շրջանային կենտրոնի՝ Հանքերի վրա:

Ռազմաճակատի ձախ հատվածով առաջ շարժվեց Կովկասյան կորպուսի մյուս՝ 108-րդ գունդը: Այդ զորամասը խնդիր ուներ Էյվազլար-Շուռնուխ ուղիղ գծով հետապնդել զանգեզուրյան նահանջող զորամասերին, գրոհով գրավել Չեյվա գյուղը, ապա քերվել այց, Արժվանիկ - Մեքար-Բարաբարում գծով փակել նրանց նահանջի ճանապարհը և օդակի մեջ առնել:

Բայց նախապես մշակված այդ օպերատիվ պլանը խախտվեց: Ինչպես նկատում է Ս. Սողոմոնյանը, գնդի հրամանատարությունը բույլ տվեց տակտիկական սխալ և ընտրեց առաջխաղացման ոչ լավագույն տարբերակ: Էյվազլար գյուղից քերվելով ձախ՝ գնդի զորամասերը մտան Աղբբեջանի Կուրաբիի շրջանը և ամրացան Ղափանի շրջանին սահմանակից Դեմիրչի և Դոնդաշու գյուղերում: Դա զգալի ժամանակ խլեց, որը բացատրար անդրադարձավ գնդի հետագա գործողությունների վրա, միաժամանակ նպաստավոր եղավ նահանջող զանգեզուրյան ջոկատների համար. նրանք դաղար առնելու և շարքերը կարգի բերելու հնարավորություն ստացան:

Հուլիսի 5-ին Կուրաբիի տարածքից 108-րդ գնդի զորամասերը հարձակվեցին և գրավեցին Ղափանի շրջանի Չեյվա և Տանձավեր գյուղերը, ապա առանց կանգնելու գնացին Կաղնուտ, Եղվարդ, Ազարակ գյուղերի ուղղությամբ: Գունդը հնարավորություն ուներ արևելյան կողմից հարվածել և գրավել Ղափանի շրջանային կենտրոնը:

Բայց այդտեղ էլ երկրորդ տակտիկական սխալը բույլ տրվեց,

որից կարողացան օգտվել զանգեզուրյան նահանջող զորամասերը. կորպուսի հրամանատարությունը իր բոլոր զորամասերին չորսօրյա հանգիստ տվեց:

Այդ դաղարի ժամանակ Նժդեհի ջոկատներին հետապնդում էին միայն հայկական 4-րդ հրաձիգային և 1-ին հեծյալ գնդերը: Թեև չորս օրվա փոխարեն կորպուսի հանգիստը մեկ-երկու օր տևեց, բայց դա էլ բավական էր, որպեսզի Նժդեհը կարողանար այդ հատվածի իր ուժերը տեղափոխել Հանքերի շրջանը:

108-րդ ռուսական գունդը հուլիսի 6-ի կեսօրին հարձակման անցավ և նույն օրը երեկոյան գրավեց Եղվարդ, Ազարակ, Խղրանց, Ռոժանիս գյուղերը, ապա, նորից առաջ անցնելով, հարմար դիրքեր գրավեց Մուսանա սարալանջում:

Հայկական 4-րդ հրաձիգ և 1-ին հեծյալ գնդերի հարձակման ուղղությամբ կանգնած Նժդեհի զորամասերը ձգտում էին ամրանալ Ինջարբեյի և Կարմրաքարի բնական ամրություններում: Բայց այդ բանը նրանց չհաջողվեց: Հուլիսի 6-ին հայկական կարմիր բանակի զորամասերը և նրանց միացած Ղափանի բնակիչներից կազմված կոմունիստական ջոկատները հարձակման անցան Ինջարբեյում: Նահանջողները չկարողացան ամրանալ նոր դիրքերում: Խորհրդային զորքերը համարյա առանց դիմադրության գրավեցին Ղափանի վերին Խոտանան, Ներքին Խոտանան, Տորքնի (Անտառաշատ), Դովուս, Խյաթաղ (Չորաստան), Առաջածոր, Նորաշենիկ, Երվեմանց գյուղերը և մոտեցան Հանքերին:

Հուլիսի 6-ի առավոտյան Նժդեհը կառավարությանը պատվիրում է անհապաղ հեռանալ Հանքերից, քանի որ ռազմաճակատները Ղափանում մերկացած են, հարևան Ազարակի գյուղացիները աղուհագով ընդունել են կարմիր բանակի զորքերին, և ուր որ է թշնամին կարող է խուժել Հանքերը:

Սկսվում է խուճապ: Կառավարությունը երկու ժամից հետանում է դեպի Մեղրի: Նույն ուղղությամբ Հանքերից մեկնում է նաև Նժդեհը, բայց մեկնում է Ղափանի արևելյան ճակատ, քանի որ անհրաժեշտ էր գոնե մեկ օրով էլ պահել Հանքերը, որպեսզի հեռացողները կարողանան անցնել Մեղրի: Միաժամանակ ղափանցի սուրհանդակները Ինջարբեյ են տանում Սպարապետի վերջին հրահանգը՝ «բաշվել ճակատներից և ցրվել գյուղերը»³:

Ղափանի արևելյան ճակատից Նժդեհը և նրա ուղեկիցները ուղղություն վերցրին դեպի Մեղրի՝ բարձրանալով Խուստուպն ի վեր: Հենց այստեղ՝ Խուստուպի վրա, նա ստացավ մի գրություն, որ հուլիսի 2-ի ամսաթվով իրեն էր հղել Ատրպատականի հայոց առաջնորդ, արքեպիսկոպոս Ներսես Մելիք-Թանգյանը: Դրանից մեկ օր առաջ՝ հուլիսի 1-ին սրբազանը Թավրիզից հեռագիր էր

¹ Գ. Դանյան, Ազատ Միմին, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հոկտեմբեր, քիվ 12 (36), էջ 133:

² Նույն տեղում:

³ Գ. Դանյան, Ազատ Միմին, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հոկտեմբեր, քիվ 12 (36), էջ 133:

ուղարկել Երևան՝ Ալ.Մյասնիկյանին: Նժդեհին հանձնվեց նաև այդ հեռագրի պատճենը:

Մյասնիկյանին տված հեռագրով Ատրպատականի հայոց առաջնորդը նրան տեղյակ էր պահում, որ իր կողմից սուրհանդակ է ուղարկվել Նժդեհի մոտ պատերազմական գործողությունները դադարեցնելու և հաշտության բանակցություններ սկսելու առաջարկությամբ¹:

Ինչ վերաբերում է Նժդեհին հղած գրությանը, այնտեղ Մելիք-Թանգյանը, նշելով, որ ինքը միանգամայն հակառակ է «զենքի ուժով, արյան հեղեղներով և բռնությամբ խնդիրները լուծելու եղանակին», առաջարկում էր անվերապահորեն ընդունել բոլոր վեճերը խաղաղ միջոցներով լուծելու՝ Հայաստանի կառավարության հայտարարությունը Լեռնահայաստանին, կնքել զինադադար և անհապաղ վերսկսել բանակցությունները, որոնք ընդհատվել էին Վայոց ձորի վերջին ընդհարումների պատճառով: «Հույս ունիմ,- վերջում գրում էր նա,- որ Լեռնահայաստանի կառավարությունն անտես չի անի իմ միջնորդությունը և հնարավորություն կտա իր ժողովրդին ամառային ցանքերը ժողովելու և դաշտային աշխատանքները անարգել կատարելու»²:

Ինչպես զինադադար հաստատելու, այնպես էլ բանակցությունները վերսկսելու մասին խոսելն ավելորդ էր, որովհետև սրընթաց առաջ շարժվող խորհրդային զորքերը այնև շահագրգռված չէին որևէ զորք ունենալ Նժդեհի հետ: Արդեն բոլորին պարզ էր, որ բոլշևիկների համար այսուհետև ընդունելի էր միայն մեկ պայման՝ անվերապահ կապիտուլյացիա:

Այնուամենայնիվ, Նժդեհը որոշեց Հայաստանի կառավարության վերջին հայտարարությանը և Ատրպատականի հայոց առաջնորդի հաշտարար գրությանը տալ միասնական պատասխան: Հուլիսի 7-ին նա ցրեց «Խորհրդային Հայաստանի Հեղեղին» ուղղված գրություն, որի մեջ շարադրեց իր նկատառումները Հայաստանի քաղաքական ու տնտեսական բարեփոխումների և Չանգեզուրի նկատմամբ Խորհրդային Հայաստանի կողմից վարվելիք ցանկալի քաղաքականության վերաբերյալ:

Հայաստանում կատարվելիք բարեփոխումների կապակցությամբ Նժդեհը շեշտում էր, որ հանրապետությունում պետք է ստեղծել քաղաքական այնպիսի մթնոլորտ և այնպիսի տնտեսական պայմաններ, որպեսզի «արյունաքամ եղած հայ աշխատավորությունը և նրա մտավորականությունը հաշտվեն Հայաստանում ստեղծված խորհրդային իրավակարգի հետ» և «նոր

ընդհարումներով չփորձեն ազատագրվել» իրենց պարտադրված կարգերից: Այդ նպատակով, ըստ Նժդեհի, անհրաժեշտ կլինեն.

Ա) Հարգել ու անձեռնմխելի համարել գյուղացիական և առհասարակ մանր սեփականությունը, հաստատել առևտրի ազատություն, լիովին վերացնել բռնագրավումները, ազատ զարգացման հնարավորություն ընձեռել կոոպերացիային, հանրապետության ներսում կատարել ներքին վերաբնակություն. Բ) Նախկին բուրժահայերին տալ հողաբաժիններ. Գ) Ազգայնական բախումները վերացնելու նպատակով կատարել հայերի և բուրժերի տեղափոխություն Հայաստան և Ադրբեջան. Դ) Հաստատել անձի և բնակարանի անձեռնմխելիություն, հոշակել և իրագործել մամուլի, խոսքի ու ժողովների ազատություն. Ե) Վերացնել Ախտակարգ հանձնաժողովները, պատասխանատվության ենթարկելու իրավունքը ամբողջովին թողնել դատարանին. Չ) Վերականգնել հայոց լեզվի պետական իրավունքը, նրա գործածությունը պարտադիր համարել պետական հիմնարկներում ու բանակում. Է) Կազմակերպել հայկական առանձին բանակ՝ իր ազգային հրամանատարությամբ, արտոստիպելից հայ սպայությանը վերադարձնել հայրենիք և նրան հնարավորություն տալ պաշտոնավարելու հայկական բանակում:

Ինչ վերաբերում է Չանգեզուրի նկատմամբ Խորհրդային Հայաստանի կողմից վարվելիք քաղաքականությանը, Նժդեհը ցանկալի էր համարում, որ կառավարությունը, ելնելով Լեռնահայաստանի առանձնահատկություններից, այնտեղ հետապնդի հետևյալ նպատակները.

Ա) Լեռնահայաստանն իր մեջ ներառում է ամբողջ Չանգեզուրի գավառը, Լեռնային Կարաբաղը, Վայոց ձորը և Գողթանը. Բ) Լեռնահայաստանը, լինելով մի վարչական միավոր և Հայաստանի անբաժան ինքնավար մասը, կառավարվում է իր ընտրովի կենտրոնական և տեղական իշխանությունների միջոցով ու ենթարկվում է Հայաստանի կենտրոնական կառավարությանը. Գ) Լեռնահայաստանը չի զինաթափվում, այլ տոանում է զենքի ու ռազմամթերքի նոր պաշար Հայաստանի կենտրոնական կառավարությունից: Լեռնահայաստանում կարմիր բանակ չի կազմակերպվում, այլ ընդունվում է ժողովրդական ընդհանուր զինման միլիցիայի համակարգը: Նրա զինված ուժերը չեն հանվում նրկրի սահմաններից, դրսից ուժեր չեն բերվում Լեռնահայաստան. Դ) Լեռնահայաստանի գյուղացիության սակավահողության պատճառով թուրք փախստականների վերադարձի հարցը վերջնականապես հանվում է օրակարգից, և լրված գյուղերը հանձնվում են մնացած սակավահող գյուղացիներին. Ե) Թուրք քոչվորների խնդիրը հարզվում է Լեռնահայաստանի իշխանության կողմից, ըստ որում, քոչվորները սար են բարձրանում անգնն. Չ)

¹ Գ. Դ. Գեճ, Ազատ Սիմիր, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հոկտեմբեր, թիվ 12 (36), էջ 134:

² Կույն տեղում:

* Փաստաթղթի տակ դրված է «Լառնանի Հանքեր, 1921, հուլիս 7» գրույն իրոք այն գրվել է Հանքերում, բայց ակնհայտ է, որ ստորագրվել է Երևանում և Մեղրիի ճանապարհին:

Որպեսզի Լեոնահայաստանի աշխատավոր ժողովուրդը հաշտ լինի խորհրդային իշխանության հետ, ցանկալի է, որ Լեոնահայաստանի սահմաններում չերևան ու չգործեն երկրամասի բնակչության աչքում իրենց գործունեությամբ արատավորված հայ կոմունիստները:

«Տեր դառնալ մի երկրի,- վերջում գրում էր Նժդեհը,- դեռ չի նշանակում հաղթել այդ երկիրը լցնող ժողովրդին և նրա՝ ազատ ապրելու ուժեղ ցանկությանը: Չեղ առաջխաղացումը, Արարատյան գործառնախ ծանոթ քայլից հետո, կարելի է համարել ամեն ինչ, միայն ոչ ռազմական հաջողություն, հաղթություն: Դուք գիտեք, որ ցանկության դեպքում ես միշտ էլ հնարավորություն կունենամ մի քանի տասնյակ զինվորներով վերագրավել Լեոնահայաստանը: Որպեսզի այս երկրի աշխատավոր գյուղացիությունը ստիպված չլինի մեկ էլ ինձ օգնության կանչելու, աշխատեք բավարարել հայ գյուղացիության և նրա մտավորականության այդ արդար պահանջները»:

Հուլիսի 7-ին Կալերի և Մեղրու միջև Նժդեհը հանդիպում է Գեներալի պատվիրակությանը, որը Դավանի վրայով անցնում էր Գորիս քոլչևիկներին հայտնելու Արևիքի «ժպտակությունը», գուցե նաև «տեսնվելու խելքը գլխին և մի քիչ հայ մեկի հետ»: Իջնելով ձիերից՝ Սպարապետը և նրա զինակիցները տեղավորվում են ծառերի տակ. Մեղրի գետի ափին: Մկավում է գրույց, և Նժդեհը որոշ հրահանգներ է տալիս Գորիս մեկնողներին: Նա հատկապես շեշտում է, որ պատվիրակության անդամները պետք է հայ քոլչևիկներին հասկացնեն, համոզեն, որ միևնույն չէ, թե որ խորհրդային հանրապետության անբաժան մասը պիտի կազմի մեր լեոնաշխարհը՝ Հայաստանի², թե Աղբրեջանի: «Նրանք պիտի նախագգուշացնեն³ ոչնչով չկրկնել տխուր անցյալը, մասնավորապես ժողովրդից չպահանջել և ոչ մի հատ գենը: Նրանք պիտի լուսարանեն և պահանջեն խորհրդային իշխանության ներկայացրած իմ գրավոր պայմանների հարգումը»⁴:

Պատվիրակությունն ուղևորվում է դեպի Դավան Գորիս անցնելու համար, իսկ Նժդեհն իր զինակիցներով գնում է Մեղրի:

Հուլիսի 7-ի կեսօրին Դավանի շրջանային կենտրոնը շրջապատված էր կարմիրանակայինների կողմից: Նույն օրը Կովկասյան կորպուսի 370-րդ և 245-րդ զնդերը Բարաբարում և Կավարս գյուղերի ուղղությամբ մտան Հանքեր: Նույն գործառնախ միաժամանակ գրավեցին Գյուրկում (Գեղանուշ), Բաղարուր, Կաչազան, Բեխ գյուղերը:

Իրենց հերթին, հայկական զնդերը Կովկասյան 1-ին կորպուսի

գործառնախի հետ ռազմաճակատի այդ բևույն նահանջողներին հետապնդում էին Ողջիի ենթաշրջանում: Գրավելով Քրդիքենդ (Լեոնաձոր), Վերին Հանդ, Քաջարան, Փխրուտ, Փիրմազրա (Կաբնառատ) գյուղերը՝ այդ գործառնախը նույնպես Խուստուպի սարալանջերով ուղղություն վերցրեցին դեպի Մեղրի:

Կովկասյան առանձին գորաբանակի ռազմահեղափոխական խորհրդի լիազորի տեղապահ և Չանգեզուրի արտակարգ կոմիսար նշանակված Գրաստամատ Տեր-Սիմոնյանը, գորաբանակի Առաջին կորպուսի հրամանատար Տողոսյան և կորպուսի զինվորական կոմիսար Սվիրիդովը հուլիսի 8-ին Գորիսում ստորագրեցին թիվ 2 հրամանը և ուղղեցին Չանգեզուրի ազգաբնակչությանն ու Չանգեզուր-Ղարաբաղյան խմբավորման գործառնախին:

Հրամանում ասված էր, որ «խորհրդային հանրապետությունների կարմիր զորքերի հարվածների տակ» Նժդեհի գլխավորած «հակահեղափոխությունը փախչում է Պարսկաստան... «Չարգեզուրից»... այժմյանից ձեր բախտը, ձեր լավագույն ապագան ձեր ձեռքին է: Ընդհանրական կամքը և վստահությունը Չանգեզուրում բանվորագյուղացիական իշխանության հաղթանակի գրավական է: Կարմիր զինվորներ, Հեղափոխությունը Չանգեզուրի հանգստությունը և կարգը ձեզ է վստահել: Դուք ձեր վարքով և գործելակերպով, որպես աշխատավորների իրավունքների պաշտպաններ, պարտավոր եք օգնել Չանգեզուրի աղքատ գյուղացուն...»:

Խուստոբեն «արգելելով ինքնագլուխ գործողությունները» Չանգեզուրի արտակարգ կոմիսարը և Կովկասյան առանձին գորաբանակի Առաջին կորպուսի հրամանատարն ու զինկոմիսարը հրամայում էին.

«1. Չորամասերին անհրաժեշտ անասունները, պարենը և խտոր վերցնել տեղական հեղափոխական կոմիտեների միջոցով՝ վերջիններիս պահանջ ներկայացնելով և տեղում վճարելով վերցրածի արժեքը, 2. Չորամասերի բնակարանային պահանջները բավարարում են միայն տեղական հեղափոխական կոմիտեները, 3. Չորամասերը փոխադրության միջոցներ... ստանում են տեղական հեղափոխական կոմիտեներից՝ կանխօրոք նրանց ներկայացնելով պահանջ, 4. Տրանսպորտային բաժնում կորպուսի ներկայացուցչի պահանջները պարտավորեցնող են՝ որպես ռազմական պահանջներ, 5. Չանգեզուրում զինաթափումը կատարվում է լիովին, առանց ազգի խտրության, հեղկոմների միջոցով, և միայն հեղկոմների անկարողության դեպքում, այս կամ այն գյուղի նկատմամբ գործողությունների ազատություն է տրվում զինվորական մասերին՝ մինչև բնդանոթային կրակի գործադրությունը, 6. Տեղերի հեղափոխական կոմիտեները Խորհրդային Հայաստանի

² Նվազի ունի այն գործառնախ, որ Փրկության կոմիտեի մյուս գործառնախի բվում ապրիլի 2-ից հետո Արարատյան դաշտից նահանջում էր դեպի Չանգեզուր, բայց «այդ ժողով, քոլչևիկյան բարոյություն հետևանքով, անգե էր հակասակորդի կողմ»:

³ Գ. Դ. Մեղրի, Մեղրու միջոցը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հոկտեմբեր, թիվ 12(36), էջ 135-136:

⁴ Նույն տեղում էջ 136:

և հրամանատարության հեղափոխական իշխանության ներկայացուցիչներն են և որպես այդպիսիները ի կատար են ածում զորամասերի բոլոր օրինական պահանջները՝ ինչպես բնակարանի, փոխադրական միջոցների և այլ պահանջներ, 7. Այն ամենը, ինչ որ գրավված է թշնամուց և պիտի գրավվի, Հայաստանի սոցիալիստական խորհրդային հանրապետության սեփականությունն է, 8. Ազգաբնակչությունից վերցված բոլոր իրերը զորամասերը պարտավոր են անհապաղ վերադարձնել, 9. Հեղափոխական իշխանությունը թույլ չի տա քաղաքացիների անցյալի անձնական հաշիվների և կուսակցական հողի վրա առաջացող և սրանից բխող և ոչ մի գործողություն, 10. Ամեն տեսակի բանդիտները և պրովոկատորները կենթարկվեն գնդակահարության:

Սույն հրամանի զանազունները կենթարկվեն հեղափոխական ժամանակի ամենախիստ պատժին»¹:

Ինչպես կարմիրբանակայիններին ուղղված կոչերն ու հրամանները, այնպես էլ բնակչությանն արված հորդորները խորապես ազդում էին ժողովրդական լայն զանգվածների տրամադրության վրա՝ հօգուտ խորհրդային իշխանության:

«Նորայրը եղբոր արյունը չի թափի»- այս էր օրվա կարգախոսը, բուլշևիկների ու դաշնակցականների նկատմամբ նրանց նոր վերաբերմունքի որդեգրման տրամաբանությունը: Չանգեզուրի գյուղացիության մտքերի այս վերափոխումը այսպես պատկերավոր է նկարագրել Ս. Վրացյանը.

«Որքան հեռանում էինք ռազմաճակատից վար, Մեղրիի ուղղությամբ, այնքան ավելի զգացվում էր ժողովրդի տրամադրության փոփոխությունը: Այլևս մեզ աղ ու հացով չէին ընդունում: Նույնիսկ խուսափում էին մեզ հետ շփում ունենալուց. նշանակում էր այդ, թե այլևս նրանք մեզ չեն համակրում: Իհարկե, ո՛չ: Բայց գյուղացին ամեն տեղ միևնույն հոգեբանությունը ունի - կասկածամիտ, խոհեմ, զգուշավոր: Ինչու՞ անցավ գլուխը ավետարանի տակ դնել: Հապա եթե տակից մի վատ բան դուրս գա՞: Սրանք գնալական են, գալիքը դաժան ուժ է, ինչու՞ ի գուր տեղը կասկածելի դառնա»²:

Ճանապարհին կրած անասելի տանջանքներից հետո հուլիսի 7-ի երեկոյան Նժդեհի կառավարությունը հասել էր Մեղրի: Արաքսի ափին՝ կիզիչ արևի տակ, խոնավել էր մի հսկա խուճապահար քաղմություն: Կառավարության անդամները լծվեցին ծանր պարտականության կատարմանը՝ որքան հնարավոր է շատ փախստական, առաջին հերթին՝ հիվանդներին ու վիրավորներին, Արաքսի պարսկական ափը փոխադրելու աշխատանքների մեջ ակտիվորեն ընդգրկվելով:

¹ ՀՀ ՀՆԿՎԿ-ՊԼ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 318^ա, ք. 2:

² Ս. Վրացյան, Կանոնի ուղիներով: Դեպքեր, դեմքեր, ասպուններ, Ռ հատոր, էջ 243:

Գետն անցնելու դժվարությունները միայն փոխադրամիջոցների հետ չէին կապված: Թեև Թեհրանի կառավարությունը հրահանգել էր, որ տարագիրներին անարգել թույլ տրվի Արաքսն անցնել՝ Թավրիզ գնալու համար, բայց Լեոնային Ատրպատականի ինքնիշխան խան Ամիր Արշաղը, իրեն Ղարաղաղի տերը համարելով, չէր ենթարկվում վերևից եկած այդ հրահանգին, մեկ արգելում, մեկ թույլատրում էր գետանցումը, պահանջելով որքան հնարավոր է շատ դրամ: Գետն անցնելու և պարսկական հողի վրա ոտք դնելու համար սկզբում յուրաքանչյուր փախստականից վերցվում էր մեկ դեղին ոսկի (Հայաստանի Հանրապետության չեկերով՝ մոտ 2 միլիոն): Քանի որ Արաքսն անցնող «երջանիկների» առաջին քարավանները հիմնականում քաղկացած էին ունևորներից, ապա նրանք, առանց դժվարության, տալիս էին նշանակված վարձը: Արշաղ խանը, ոգևորվելով դրանից, վարձը բարձրացրեց մինչև 2-3 ոսկու: «Երջանիկներից» հետո Մեղրի թափված քաղաքահազար ամբոխը ի վիճակի չէր այդքան բարձր վարձ տալ, իսկ փախստականների ճնշող մասը գրոշ անգամ գրպանում չուներ: Մարդիկ, գլուխները կորցրած, վաճառում էին վերջին թելը՝ խանի դրամ պայմանը կատարելու համար և գետի պարսկական ափն էին անցնում կողոպտված, մերկ ու տկոթ¹: Այդ ամենի հետևանքով գետն անցնելը կատարվում էր ընդհատումներով, տեղի էին ունենում ձգձգումներ²: Վերջապես համաձայնություն ձեռք բերվեց, որ գետն անցած ամեն որ վճարելու է կես ոսկի: Վճարումն այս անգամ կատարում էր Ս. Վրացյանի կառավարությունը:

Նժդեհը Մեղրի գյուղում էր, որտեղ ամեն կերպ արագացնում էր գիշեր-ցերեկ կատարվող գետանցումը: Նկատի էր առնվում, որ կարմիր բանակի զորքերն ամեն կերպ աշխատում էին որքան կարելի է շուտ հասնել Արաքս և փակել դեպի Պարսկաստան քաղվող փոքր պատուհանը:

Գեռ հուլիսի 2-ին Նախիջևանի կողմից Գենվազի վրա վճռական հարձակում էին գործել Երևանյան խմբավորման երրորդ զորասյան զորքերը, որի աջ թևի մեջ մտնող 177-րդ գնդի մեկ գումարտակ, համարված լեոնային հրետանու մարտկոցով, Օրդուբադից դուրս գալով՝ Գենվազի վրա էր հարձակվել Սոյուխդաղ անունով լեռան լանջերով:

Սակայն, եթե Ղափանի շրջանը գրավվել էր առանց Նժդեհի զորամասերի կողմից լուրջ դիմադրության, ապա մույնը չէր Գենվազում: Ծանր կռիվներ տեղի ունեցան Կաքավաբերդի ենթաշրջանում: Այստեղ դիրքապահ ուժերը ուժգին դիմադրություն

¹ Տե՛ս «Փոքրբրային Հայաստան», 1921, 1 հուլիս:

² Ս. Վրացյան, Կանոնի ուղիներով, Իմ անձնական յուշեր Դուրբեհի մասին, «Հայրենիք» ամսագիր, 1966, սեպտեմբեր, թիվ 9, էջ 7:

ցույց տվեցին խորհրդային գործառնաին և կասեցրին նրա առաջխաղացումը: Ավելին, հուլիսի 8-ին Նժդեհի զինյալները հակահարձակման անցան, որի ընթացքում գումարտակին օգնության հասան 177-րդ գնդի մյուս գորամասերը և 178-րդ գումհղը: Նոր ուժով բորբորվեց մարտը. Սոյուխ սարի ստորոտները և սարին հարող բլուրները մի քանի անգամ ձեռքից ձեռք անցան: Ի վերջո, հերոսաբար կռվող հայկական ջոկատների ուժգին ճնշման տակ կարմիր բանակի գորամասերը հարկադրված ետ քաշվեցին և ամրացան Օրդուբադից դեպի արևելք ընկած բարձունքներում: Գեներալի արժիվները, Նժդեհի խոսքերով ասած, նորից իրենց բներն էին վերադառնում հաղթական: Բայց, հակառակ այդ փայլուն հաջողության, նրանք լուռ ու մռայլ էին, սրտաքեկ էր ամբողջ Գեներալը: Բոլորը գիտակցում էին, որ շուտով վրա է հասնելու իրենց խոյանքի վերջը:

Մեղրի-Օրդուբադ ճակատում ստեղծված լարված վիճակը Երևանյան խմբավորման հրամանատարությանը ստիպեց լրացուցիչ ուժեր տեղափոխել այնտեղ: Մասնավորապես, խմբավորման առաջին գորայան կազմում Վայոց ձորի ճակատ ուղարկված լադրեջանցիներից կազմված «կարմիր տաբորը», ռազմական գործողություններն այնտեղ վերջանալուց հետո, բերվեց Օրդուբադ: Օրդուբադ-Մեղրի ռազմաճակատ նետվեցին նաև գորբերի Երևանյան խմբավորման ուրիշ գորամասեր:

Այսպիսին էր Գեներալի վրա Նախիջևանի կողմից հարձակման դեմ զանգեզուրյան ուժերի դիմադրության ընդհանուր պատկերը մինչև հուլիսի 9-ը, այսինքն՝ մինչև Գեներալի վրա խորհրդային գորբերի վճռական հարձակումը՝ Լափանի կողմից:

Հուլիսի 9-ին և 10-ին Գեներալի վրա հարձակումը կատարվում էր երեք ուղղություններով:

Կենտրոնով՝ Մեղրի գետի ուղղությամբ, ամբողջ ճակատով հարձակվում էին Կովկասյան 1-ին կորպուսի հիմնական ուժերը՝ 4-րդ հրաձիգ և 1-ին հեծյալ գնդերի վրա: Կարմիր բանակի գորամասերին Չանգեզուրի պաշտպանները դիմադրում էին դատապարտվածի համառությամբ, սակայն բնական ամբողջություններին կառչած նրանց ցարուցրիվ ջոկատներն այլևս երկար դիմադրել չէին կարող և արագորեն սկսեցին նահանջել դեպի Արաքսի հովիտը:

Չախից՝ հարավարևմտյան կողմից, հուլիսի 10-ին Գեներալի տարածքը մտավ Կովկասյան կորպուսի 108-րդ հեծյալ գումհղը, որին օժանդակում էին մի քանի ուրիշ գորամասեր: Գուրս գալով Ադրբեջանի Բարթազ պահակակետից՝ այդ գորբերը Արաքսի ձախ ափով արագ առաջացան դեպի Գեներալի կենտրոն Մեղրի գյուղը: Ճանապարհին նրանք գրավեցին Նյուվաղի, Աստազուր (Շիվանիձոր), Աղարա գյուղերը և նախապատրաստվեցին գրոհել Մեղրի գյուղի վրա:

Աջից՝ Նախիջևանի կողմից, հարձակումը շարունակում էին Երևանյան խմբավորման երրորդ գորայան գորբերը: Երբ Լափանի շրջանից և Ադրբեջանից Գեներալ մտած Կովկասյան կորպուսի գորամասերը և հայկական գնդերը համատեղ սրընթաց գրոհով մոտենում էին Մեղրի գյուղին, Նժդեհը ստիպված եղավ Օրդուբադ-Մեղրի հատվածից հանել մի քանի ջոկատներ և նետել մյուս երկու ճակատները: Բայց արդեն ուշ էր: Ստեղծված իրադրության մեջ ջախջախված գորամասերի շտապ վերախմբավորումներն այլևս ոչինչ փոխել չէին կարող:

Ամբողջ Լեռնահայաստանը, փաստորեն, գրավված էր բուշեիկների կողմից, հայ գորբի ու փախստականների մնացորդները դեռ խոնված էին Արաքսի ափին, փախստականներից շատերը, չսպասելով «քելակների» մոտենալուն, խուճապահար իրենց նետում էին ջուրը, իսկ պարսկական ափին հայտնված տարագիրները, շշմած այս նոր աղետից, չէին պատկերացնում իրենց հետագա անելիքները: Ահա այս ողբերգական իրադրության նախօրեին Թավրիզում հանկարծ հայտնվում է մի անգլիացի (հայտնի չէր, թե ով էր նա և ինչ առաքելություն ուներ), ներկայանում է Ս. Վրացյանին՝ ասելով, որ չպետք է ընկճվել Լեռնահայաստանի կորստի համար, ամեն ինչ դեռ կորած չէ: Նա բացատրում է, որ «եթե կարողանաք սահմանի վրա բուշեիկներից հետ գրավել 2-3 գյուղ և 3-4 օր դիմադրել կարմիր բանակի գորամասերին, ապա հավատացնում եմ, այդ ժամանակ տեղի կունենան անսպասելի մի բան՝ օգնության կգան Անտանտի երկրների զինված ուժերը և բուշեիկներից կազատագրվի Հայաստանը»: Վրացյանը այդ «հրաշքին» հավատալով՝ Թավրիզից հրաշագործ անգլիացուն դաշնակցական գործիչ Օննիկ Մարջանյանի հետ ուղարկում է Արաքսի ափ՝ հայտնելու գորբին, որ ճիզեր գործադրի 2-3 գյուղեր հետ գրավելու և պահելու մի քանի օրով: Բայց գորբը մյուսմիտ չէր և չէր մտածում «փրկարար» գյուղեր գրավելու և պահելու մասին, այլ շարունակում էր գետն անցնել: Անգլիացին և Օ. Մարջանյանը Արաքսի ափից վերադառնում են Թավրիզ: Սա հեքիաթի է նման, բայց փաստ է. այդ մասին Հ.Յ.Գ. 10-րդ համագումարում հաղորդել է դաշնակցական հայտնի գործիչներից մեկը՝

Հուլիսի 9-ին Նժդեհին հայտնի դարձավ, որ կարմիր բանակի գորամասերը հրաման են ստացել անպայման գերի վերցնել Լեռնահայաստանի կառավարության անդամներին և առավել հայտնի դաշնակցական գործիչներին: Ահա թե ինչու նա կառավարությանը հրահանգեց նույն գիշերն իսկ անցնել Արաքսը:

Մեղրիում էր հավաքվել շրջանի գրեթե ամբողջ ժողովուրդը:

1 ՀՀ Ն.Պ.Կ.Պ.Լ. ք. 113, ց. 3, գ. 37, ք. 61:

Գյուղական վաշտերը եկել էին զինված: Դեռ լուսաբացից դողանջում էին Մեղրու եկեղեցու զանգերը: Լրանում և ավարտվում էր հայրուշևիկյան կոիվների մեկ տարին: 1920թ. այդ օրերին էր, երբ խորհրդային զորամասերը, հանկարծակի մտնելով Ղափան, պահանջել էին իրենց ճանապարհ տալ դեպի Նախիջևան և մերժում էին ստացել: Սկսվել էր Կապարգողթի հերոսամարտը:

Մեղրու հնամենի չինարի շուրջը և դեպի Արաքս ձգվող ճանապարհի վրա խոնաված էին հազարավոր մարդիկ՝ հուզված, խառնված մտքերով: Եկել էին ճանապարհ դնելու իրենց Սպարապետին:

«Յտեսություն, հերոս ժողովուրդ,- բարձրացնելով ձեռքը՝ ասում է Չանգեզուրի առասպելական գոյամարտի հերոս առաջնորդը,- գտեսություն եմ ասում և ոչ մնաս բարով...»: Այդ զգայացունց պահը հետագայում Նժդեհը այսպես է ներկայացրել ընթերցողին:

«Լալիս է ժողովուրդը... Տխուր դողանջում էին զանգերը: Լալիս էր Արևիկի խորհրդապաշտ հոգին: Մենք բողոնում ենք հայրենի լեռները...»¹:

Հուլիսի 9-ին Նժդեհը նույնպես անցավ Արաքսը:

Հուլիսի 12-ին Երևանյան խմբավորման զորքերն ուժեղ գրոհով մոտեցան Մեղրի գյուղին: Մինչ այդ արդեն գյուղի մատույցներին էին հասել Ղափանից և Ադրբեջանից հարձակվող Կովկասյան կորպուսի զորամասերը, հայկական 4-րդ հրաձիգ և 1-ին հեծյալ զնդերը:

Հուլիսի 13-ին խորհրդային զորքերը բոլոր կողմերից գրոհեցին Գենվազի կենտրոն Մեղրի գյուղի վրա և գրավեցին այն: Դա նշանակում էր, որ ամբողջովին գրավված է Չանգեզուրը:

Նժդեհին հավատարիմ մի քանի հարյուր զանգեզուրյան զինյալներ, որոնց չէր հաջողվել անցնել Արաքսը, Գենվազի տարբեր տեղերում շարունակում էին կռվել ևս երկու օր: Հուլիսի 14-ին և 15-ին նրանց մի մասը նույնպես հեռացավ Պարսկաստան: Նրանց մեջ էր Ղափանի հրամանատար Գերասիմ Աթաջանյանն իր ընտանիքով²: Մնացածները ցրվեցին և վերադարձան իրենց գյուղերը: Ամենավերջինը գետն անցավ բաշգառնեցի խմբապետ Խնկո Ասատրյանը: Միայն դրանից հետո գետանցի հասարակ լաստերը «բեյակները», անշարժացան պարսկական ափում:

Նժդեհը գրել է. «Առաջին զնդակը կարմիր բանակի դեմ (նկատի ունի Հայաստանի վրա եկած խորհրդային զորքերի դեմ - Ա.Ա.) արձակեց իմ զինվորը, և բովանդակ Ռուսաստանում և Անդրկովկասում վերջինը լինելով նա բողեց կովադաշտը»³:

¹ Գ. Նժդեհ, Ազատ Միսիր, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հոկտեմբեր, քիվ 12 (36), էջ 137:

² Ա. Արժուրանի, Գևորգ Երևանի և վերադարձ, մաս 2-րդ, «Հայրենիք» ամսագիր, 1941, մարտ, քիվ 5(221), էջ 83:

³ Գ. Նժդեհ, 1-ժ պատմախան, էջ 7:

Չանգեզուրի ժողովուրդն իր երկրի հերոս պաշտպաններին անհայտ ու հեռու ափեր էր ճամփում դառը մտածումներով ու ափսոսանքով: «Ճշմարտությունը պահանջում է խոստովանել, 1921թ. սեպտեմբերին գրել է Նժդեհը,- որ Լեռնահայաստանը... մինչև վերջին թույլեն հավատարիմ մնաց յուր ընտրած հրամանատարությանը և կառավարիչներին, մնաց այն համոզմանը, որ տարիների ընթացքում մենք խոսքով և գործով ներշնչել էինք նրան՝ երբեք չդավաճանել հայրենի երկրի անկախությանը, երբեք վիզ չբեքել Ադրբեջանին, ինչ անվան տակ էլ նա երևան գալու լինի: Սկսած Միսիանի նահանջից, երբ ժողովուրդն ինքը նկատում էր, որ մենք հեռանում ենք, նա ոչ թե մեզ չվիրավորեց, մեր քիկունքից չխփեց, այլ զինվորությունը հարյուրներով հետևեց մեզ, չկամենալով բաժանվել մեզանից, և մեր ահագին քանք գործադրեցինք դրանց ետ դարձնելու իրենց գյուղերը, և ի լրումն այդ բոլորի՝ Գենվազի զանազան շրջաններից Մեղրիում հավաքված գյուղացիությունը լացով ու արտասուքով հրաժեշտ տվեց մեզ, իբրև իր հարազատների: Լեռնահայաստանից հեռացել են միայն գործիչ անհատներ, բայց հայրենի երկրի անկախության գաղափարը, նրան ներշնչած գաղափարը, աննկուն մնացել է ժողովրդի մեջ»⁴:

Համաձայն Արաքսի այդ ափին կատարած ցուցակագրության, վճար մոծելով գետն անցել են, ապրիլի 25-ից մինչև մայիսի 9-ը՝ 700 մարդ, մայիսի 9-ից 14-ը՝ 392, մայիսի 14-ից 19-ը՝ 713, մայիսի 19-ից հունիսի 2-ը՝ 4385 մարդ: Բացի դրանից, այդ ժամանակաշրջանում գետը ձրի անցել է 400 մարդ: Հետագա ամիսներին նույնպես, գաղտնի, հիմնականում գիշերները, Արաքսի տարբեր մասերով անցել են 1452 բուրբախայ զինվորներ և զանգեզուրցիներ: Այսպիսով, 1921թ. ապրիլից սկսած, Գենվազի վրայով Պարսկաստան էր անցել 8042 մարդ⁵: Գենվազի գրավումը վերջին այսպես էր: Ամբողջ Չանգեզուրը գրավված էր:

1921թ. հուլիսի 15-ին Կովկասյան 1-ին կորպուսի զինվորական կոմիսար Ի.Սվիրիդովը Գորիսից Հայաստանի ժողկոմխորհրդի նախագահ Ալ. Մյասնիկյանին հղած հեռագրում գրում էր. «...Կովկասյան 1-ին կորպուսը երջանիկ է հաղորդելու Չեզ ամբողջ Չանգեզուրում հեղափոխական կարգը վերականգնելու մասին: Հեղկոմներին հրահանգված է ձեռնարկել աշխատանքների կազմակերպումը՝ իրենց իրավունքների և պարտականությունների սահմաններում»⁶:

⁴ Գ. Նժդեհ, Լեռնահայաստանի անկումն սրտուհանների մասին, «Նորք» հանգու, 1923, քիվ 3, էջ 363:

⁵ Կ. Միսիրյանի, Ապրիլ 2-ի զայրը (Երևան-Մարթի), «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, դեկտեմբեր, քիվ 2, էջ 92:

⁶ «Նոյեմբերյան սոցիալիստական մեծ ժողովրդային և սովետական իշխանություն հողատանկ Հայաստանում: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու», էջ 544:

«Խորհրդային Հայաստան» թերթը 1921թ. հուլիսի 15-ին «Ավանտյուրան խորտակվեց» խմբագրական հոդվածում գրում էր, որ «Արաքսը անցել են և մտել Պարսկաստան թվով ավելի քան 300 դաշնակցական և էսեռական նշանավոր կամ աչքի ընկնող քաղաքական գործիչներ, որոնք, անկասկած, արտասահմանում շարունակելու են ակտիվ պայքարը խորհրդային իշխանության դեմ:

Ինչ վերաբերում է «հոշոտված, արնաքամ Ջանգեզուրին, այնուհետև գրում էր թերթը, - ապա նա մտավ իր հարազատ Խորհրդային Հայաստանի գիրկը և անցավ խաղաղ աշխատանքի: ...Մեր երկիրը ստանում է կատարյալ հնարավորություն իր բոլոր կենսական ուժերը՝ թե՛ մարդկային և թե՛ նյութական, գործադրելու երկրի քաղաքիվ վերքերը բուժելու համար: Ստեղծագործական, համառ աշխատանքի ֆրոնտը այսօրվանից միակ ֆրոնտն է, ու մենք նրան ենք տալու մեր բովանդակ ուժերը»¹:

«Թշնամու հետքերով խաղաղ աշխատանքն է գալիս» վերնագրով հոդվածում «Խորհրդային Հայաստան» թերթը Ջանգեզուրի աշխատավորությանը կոչ էր անում առանց ժամանակ կորցնելու լծվել ստեղծագործ աշխատանքի»²:

Ջանգեզուրի աշխատավորության անունից ողջուն ուղարկվեց Խորհրդային Հայաստանի աշխատավորներին, ժողկոմխորհրդին և կարմիր բանակին, որտեղ ասված էր, որ լեռնաշխարհի «աշխատավոր գյուղացիությունը այսօրվանից իր բախտի տնօրինությունը վստահում է խորհրդային իշխանությանը՝ ի հավատով կապիտալիզմից բզկտված հայ աշխատավորության լուսավոր ապագայի նկատմամբ»³:

Սերգո Օրջոնիկիձեն կապվելով Ալ.Մյասնիկյանի հետ՝ Խորհրդային Հայաստանի կառավարությանը և ժողովրդին ողջունեց «Ջանգեզուրի ազատագրման կապակցությամբ»:

1921թ. հուլիսի 20-ին հրապարակվեց ՀՍԽՀ ժողկոմխորհրդի նախագահ ու ռազմագործերի ժողկոմ Ալ.Մյասնիկյանի հրամանը՝ ՀՍԽ հանրապետության զորքերին, որի մեջ նա շնորհակալություն էր հայտնում մարտիկներին ու հրամանատարներին՝ զանգեզուրյան կռիվներում ցուցաբերած տոկունության և անձնագոհության համար, և համոզումն էր հայտնում, որ Հայաստանի կարմիր բանակը պատվով կկատարի հանրապետության սահմանների պաշտպանության և ժողովրդի անվտանգության ու հանգստության ապահովման իր գերագույն պարտը»:

¹ «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 15 հուլիս:

² Կոյն տեղում, 20 հուլիս:

³ «Ընդունվելու տղայախոսական մեծ ընդունված և սովետական իշխանության հարսանակ Հայաստանում: Պատասխանների և նյութերի ժողովածու», էջ 544:

⁴ «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 20 հուլիս:

Ի պատասխան այդ հրամանի, ՌՍՖՍՀ հրաձգային դիվիզիայի և զորքերի՝ Երևանյան խմբավորման հրամանատար Վեյկլանովը նույն օրը՝ հուլիսի 20-ին, հետևյալ ողջույնն է հղում ՀՍԽՀ ժողկոմխորհրդի նախագահ և Կովկասյան առանձին բանակի Ռազմեղկոմի անդամ Ալ.Մյասնիկյանին:

«Երևանյան խմբավորման զորքերի կարմիրբանակայիններին, հրամանատարական կազմի և կոմիսարների անունից խորին երախտագիտություն ենք հայտնում Ջանգեզուրը դաշնակների իշխանությունից ազատագրած մարտիկներին ողջուն հղելու համար: Մեր կողմից, խմբավորման մարտիկների անունից շնորհավորանքներ ենք հղում Ջանգեզուրը՝ Խորհրդային Հայաստանին միավորվելու առթիվ և շնորհակալություն հայտնում օպերացիայի նախապատրաստման և անցկացման ընթացքում խմբավորման մարտիկների նյութական կարիքների նկատմամբ ցուցաբերած ուշադրության համար: Լիախույս ենք, որ խմբավորման զորքերը կարողարացնեն դաշնակներից ազատագրված Ջանգեզուրի բնակչության հետ եղբայրական հարաբերություններ հաստատելու [ՀՍԽՀ] ժողկոմխորհրդի հույսերը: Կեցցե՛ Խորհրդային Ջանգեզուրը: Կեցցե՛ [կարմիր] բանակի և տեղական իշխանության ու բնակչության միասնությունը: Կեցցե՛ ՀՍԽՀ ժողկոմխորհուրդը և նրա նախագահը»¹:

Իր հերթին, Հայկական կարմիր բանակի գլխավոր շտաբի պետ Մովկայանովը 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությանը հեռագրում էր. «Խորհրդային Հայաստանի կարմիր զորքի մասերը՝ ամբողջովին առած և առանձին-առանձին վերցրած, ցուցաբերել են խիզախության, հերոսության և նվիրվածության օրինակներ»²:

Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը և Կովկասյան առանձին բանակի հրամանատարությունը մարտերում աչքի ընկած մարտիկների, հրամանատարների և քաղաշխատողների մի մեծ խմբի պարգևատրեցին կառավարական պարգևներով, պատվո գեներով և հուշանվերներով³:

Ավելի ուշ, ՀՍԽՀ ժողովրդական Կոմիսարների Խորհուրդը 1921թ. օգոստոսի 3-ի նիստում որոշում ընդունեց. «1921թ. հուլիս ամսին դաշնակցական ավանտյուրան Ջանգեզուրում վերացնելու համար Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետության Կարմիր Դրոշի շքանշանով պարգևատրել՝ Կովկասյան առանձին բանակի հրամանատար Հեկկերին, Կովկասյան կորպուսի հրամանատար Տոդրսկուն, ՌՍՖՍՀ 20-րդ հրաձգային դիվիզիայի հրամանատար

¹ ՀՀ ՆԳԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 39, գ. 716, ք. 39.

² ՀՀ ՆԳԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 319, ք. 1:

³ ՀՀ ՆԳԿՊԱ, ֆ. 112, ց. 4, գ. 78, ք. 73-77:

Վելիկանովին, ՀՍՍՀ հրաձգային բրիգադի հրամանատար Միրիմանովին»։ Նույն որոշմամբ մարտական դրոշներ էին հանձնվում Առանձին կովկասյան բանակին, ՌՍՖՍՀ 20-րդ հրաձգային դիվիզիային, ՀՍՍՀ հրաձգային բրիգադին, ՀՍՍՀ 3-րդ հրաձգային հետևակային գնդին, ՀՍՍՀ Լոռվա հրաձգային գնդին, Հայկական առանձին հեծյալ բրիգադի հեծյալ գնդին¹։

Այո՛, մեկը հաղթել էր, մյուսը՝ պարտվել։ Հաղթողներն արդեն դրոշյան տերն էին և պարզևներ էին ստանում։ Բայց արդյո՞ք պարտվել էր զանգեզուրյան հերոսամարտը, պարտվե՞լ էին արդյոք Սյունիքի զինյալները։ Պատասխանը տվել է պատմությունը. անպարտ էր մնացել ոգին, անպարտ՝ գաղափարը և, որ ամենակարևորն է, հաղթանակել էր գործը։ Չ՞ որ Չանգեզուրում թուրքերի արյունոտ կացինը քարին էր դիպել, գավառը զավթելու նրանց ավելի քան երեքամյա ջանքերը խորտակվել էին, լեռնավայրը մնացել էր հարազատ մոր՝ Հայաստանի զրկում։ Սա էր ընդհանրական արդյունքը։ Դա պարտություն չէր, այլ՝ հաղթանակ։ Հաղթանակ, որ վաստակել էր հայրենիքի ազատության գործին անսահման նվիրված զանգեզուրցին՝ իր զինուժով և դյուցազմական խոյանքներով։

Տասնամյակների հեռավորությունից մեր աչքերի առջև հառնում են անմար կերպարներն այն գործիչների, որոնք կազմակերպեցին զանգեզուրցիների գոյամարտը, կռեցին ոգու, գաղափարի և գործի հաղթանակը՝ առանց պարզևի և առանց խրախուսանքի ակնկալության։

Նժդեհի մեծագույն առաքինություններից մեկն այն էր, որ նա կարողացավ զանգեզուրյան գործիչներին ու մարտիկներին համախմբել մեկ դրոշի տակ և նրանց մղել հերոսական գործերի։

Հերոսապատումի տարեգրությունն իր էջերում պահում է քազում անուններ՝

Արրահամյան Մարտիրոս՝ քաջ ու անվեհեր խմբապետ.

Աբայան Կոստյա՝ դարաբաղցի, հմուտ զինվորական գործիչ.

Աբայան Սամսոն՝ Ղափանի Խղրանց գյուղից, անձնուրաց գործիչ.

Աբաջանյան Գերասիմ՝ Ղափանի Գյուֆկում գյուղից, Լեռնահայաստանի ինքնապաշտպանության սյուներից մեկը։ Սկզբում իրենց գյուղի վաշտապետ, ապա՝ շրջանային հրամանատար և վերջում՝ ամբողջ Ղափանի ռազմական ղեկավար։ Խելահեղ քաջության տեր, այնպիսի հանդուգն ձեռնարկների է մասնակցել նա ու անհատական այնպիսի քաջագործություններ կատարել, որ ժողովուրդը նրա անվան շուրջ հյուսել է քազմաբիլ առասպելներ։

1921 թ. հուլիսին տարագրվել է Պարսկաստան, մի քանի անգամ գաղտնի վերադարձել Ղափան և կրկին անցել արտասահման։ Որպես Չանգեզուրի դաշնակցական ընդհատակի պատգամավոր՝ մասնակցել է Փարիզում տեղի ունեցած Հ.Յ. Դաշնակցության 10-րդ համագումարին (1924 թ. նոյեմբեր - 1925 թ. հունվար)։ 1929 թ. օգոստոսին, Չանգեզուրից հերթական անգամ Արաքս գետով Պարսկաստան անցնելիս, կովի է բռնվել իրեն նկատած ռուս սահմանապահ զինվորների հետ և զոհ գնացել նրանց գնդակին։

Այում՝ վաշտապետ.

Աղայո՝ Գորիսի շրջանի Արավուս գյուղից, խմբապետ.

Աղամյան Միրայել՝ Սիսիանի Բոնակոթ գյուղից, Սիսիանի կոմիսար Ջախար Տեր-Ղազարյանի տեղակալ պարենավորման գծով, վերացրել է պարենավորման քազմաբիլ տագնապներ։ Անողոր էր դեպի բուշևիկների գաղտնի գործունեությունը։ Գնդակահարվել է բուշևիկների կողմից Գորիսում, 1920թ. օգոստոսի սկզբին.

Աղայան Գուրգեն՝ Ղափանից, գոյամարտի անձնուրաց գործիչներից.

Ամիրջանյան Ալեքսանդրապոլից, կապիտան, Գորիսի շրջանի Խնձորեսկի հատվածի ճակատապետ.

Ամիրջանյան Գարեգին՝ Ղազախից, գնդապետ, քազում մարտերի ղեկավար, տարագրվել է Պարսկաստան և մահացել Նոր Ջուղայում.

Անտոնյան Թադևոս՝ Ղափանի Բաղաբուրջ գյուղից, վաշտապետ, կարևոր դեր է կատարել 1920 թ. աշնանը տեղի ունեցած կռիվներում Ղափանում և Արևիքում։

Առաքելյան Առաքել՝ Շինուհայր գյուղի ուսուցիչ, դաշնակցական գործիչ.

Առուստամյան գորիսեցի, պորուչիկ, ձերբակալվել և բուշևիկների կողմից գնդակահարվել է 1920թ. ամռանը.

Ասազ՝ Գորիսի Բարահունջ գյուղից, քաջ սպա, Պարսկաստան անցնելիս խեղդվել է Արաքս գետում, 1921թ. հուլիսին։

Աստվածատրյան Ասատուր՝ դաշնակցական գործիչ.

Ավետիսյան Մուշեղ (Սասունցի Մուշեղ)՝ հին ֆիդայի, Սասունի գնդի հրամանատար, Չանգեզուրից Անդրանիկի հեռանալուց հետո մնացել էր գավառում, գոյամարտի եռանդուն կազմակերպիչներից էր, ինքնապաշտպանության հերոս.

Արզումանյան՝ կապիտան, թնդանոթաձիգ, հմուտ նշանառու.

Արմենակ՝ Ղափանից, վաշտապետ, 1920թ. հոկտեմբերյան ապստամբության հերոսներից.

Բարայան Աղայո՝ Գորիս քաղաքի և մերձակա գյուղերի կոմիսար.

¹ ՀՀ Ն.Պ.Կ.ՊԱ., ք. 113, ս. 39, գ. 34, ք. 53-54.

² Առաջ ընթացող գոցակում մի շարք գործիչների անուններ կամ ազգանուններ նշված չեն, քանի որ հեղինակն չի հաջողվել գտնել պարզև։

Բարայան Արսեն Կապարգողթի անձնագրի պաշտպաններից, վաշտապետ.

Բարայան Հովսեփ Շիկահողի ենթաշրջանի անձնուրաց գործիչ.

Բարայան Ներսես գործիսեցի, նշանավոր դաշնակցական, կուսակցական գործիչ.

Բարայան Նիկողայ գործիսեցի, ինքնապաշտպանության ակտիվ մասնակից, Նժդեհի դավիթբեկյան ջոկատներից մեկի հրամանատար, կապիտան.

Բաղիրյան Բագրատ գործիսեցի, սպա, ստալինյան բռնությունների զոհ.

Բալասանյան Գևորգ Գորիսի ենթաշրջանի կոմիսար.

Բալյան Գարեգին Շինուհայր գյուղի քահանայի ավագ որդին, Շինուհայրի վաշտապետ.

Բալյան Ստեփան Շինուհայր գյուղի քահանա.

Բաղդասարյան Բագրատ Խնձորեսկ գյուղից, սպա, տարագրվել է Պարսկաստան և մահացել Թեհրանում.

Բարխուդարյան Թովմաս վաշտապետ, Կապարգողթի պաշտպանության նվիրյալներից.

Բեգյան - Մելիք-Ղարազոզյան Բագրատ Ղափանի Եղվարդ գյուղից, պորուչիկ, Եղվարդի հյուսիսարևելյան ճակատի ղեկավար, աչքի է ընկել Ղափանի վերագրավման ժամանակ (1920 թ. հոկտեմբերի 9-10-ը), փայլուն քաջություն է ցուցաբերել հատկապես հոկտեմբերի 22-ին և նոյեմբերի 6-ին Երիզվանքի (Արծվանիկի) վրա բոլշևիկների կատարած հարձակումների ժամանակ, երբ իր քաջերով անցնելով հակառակորդի քիկուճքը, նրան մեծ կորուստներ է պատճառել, խել գնդացիներ, վերցրել գերիներ, հաղթության մտարը թեքել յուրայինների կողմը:

Բեգյան-Մելիք-Քարամյանց Բագրատ դարաբաղի, պողպորուչիկ, աչքի ընկնող դեր է խաղացել Ղափանի վերագրավման ժամանակ (1920թ. հոկտեմբեր).

Բոզունց Նաթի (Կիզիրի Նաթի) Գորիսի շրջանի Տեղ գյուղից, քաջ կովող.

Բունիարյան Առուստամ Սիսիանի Բոնակոթ գյուղից, վաշտապետի օգնական, սպանվել է 1920թ. նոյեմբերյան կռիվներում Ղարաբիլիսա գյուղի մոտ.

Բունիարյան Ավագ Սիսիանի Բոնակոթ գյուղից, կոմիսար.

Բունիարյան Միսակ Սիսիանի Բոնակոթ գյուղից, վաշտապետ, սպանվել է 1920թ. աշնանը տեղի ունեցած կռիվներում.

Բուշտունց Իսակ գավառի դաշնակցական ակտիվ գործիչներից.

Գալստյան Վահան Աղբաշից, կապիտան, ռուսական բանակի սպա, զանգեզուրյան կռիվների ակտիվ մասնակից.

Գասպարյան Գասպար (Արամայիս Մանուչարյան) Նժդեհի հետախուզության պետ.

Գիլավյան Ատովաձատուր Գորիսի Խնձորեսկ գյուղից, պորուչիկ, ձերբակալվել և սպանվել է բոլշևիկների կողմից 1920թ. ամռանը.

Գյուլնազարյան Մովսես քաջ սպա, Գենվազ-Գողթանի անձնուրաց պաշտպաններից, Գողթանի հայկական միլիցիայի պետ.

Գրիգորյան Արմենակ Գորիսի Յալջի գյուղից, քաջ վաշտապետ, Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ՝ 1915թ., Անդրանիկի կամավորական զնդի կազմում հասել է Վան, պատերազմը վերջանալուց հետո եկել է հայրենի գյուղ, դարձել զանգեզուրյան գոյամարտի հերոսներից մեկը: Մահացել է ստալինյան ճամբարում.

Գրիգորյան Գարսևան ռուսական բանակի փոխգնդապետ, 1920թ. աշնանը Կապարգողթում տեղի ունեցած կռիվների հերոսներից, տարագրվել է Պարսկաստան և մահացել Թեհրանում.

Գրիգորյան Գրիգոր (Չոփուռ Գրիգոր) գործիսեցի, ազատամարտի նվիրյալ գործիչ.

Գրիգորյան Հարություն Ղափանի Խընդրանաց գյուղից, ինքնապաշտպանության զինյալներից, քաջ ու անվեհեր վաշտապետ, ակտիվ մասնակցել է 1918-1921 թթ. Ղափանում տեղի ունեցած համարյա բոլոր կռիվներին, հատկապես մեծ դեր է կատարել 1920թ. աշնանը Ղափանում և Արևիքում ծավալված մարտերի ինքացքում.

Դանիելյան Խաչատուր մեղրեցի, Կապարգողթի հնուտ զինվորական ղեկավարներից, հատկապես աչքի է ընկել Արևիքում ծավալված կռիվներում, 1920թ. աշնանը.

Դանիելյան Հովհաննես Ղափանից, ազատագրական կռիվ նվիրյալներից.

Դավթյան Ասատուր Կարճևանի վաշտի հրամանատար, կռիվներ է մղել աղբթջանական բանդաների դեմ Ղափանի ճակատում, կռվել է Նժդեհի զորքի շարքերում բուն Զանգեզուրում, Սիսիանում, Ղափանում.

Դավթյան Արմենակ Ղափանի ճակատեն գյուղից, քաջագուն վաշտապետ, Արևիքի հերոսներից, մասնակցել է Կապարգողթի համարյա բոլոր կռիվներին: Ղափանի վերագրավման ժամանակ (1920 թ. հոկտեմբերի 10-ին) նրա վաշտն առաջինն է մտել Հանքեր և կտրել նահանջողների ճանապարհը.

Դավթյան Դավիթ Արմենակ Դավթյանի եղբայրը, Արևիքի (Մեղրի) ինքնապաշտպանության կազմակերպիչներից, քաջ վաշտապետ.

Գոնդարով Թիֆլիսից, Գորիսի ձիավոր հարյուրյակի հրամանատար.

Դորունց Նիկոլայ գորիսեցի, զանգեզուրյան ազատամարտի աչքի ընկած գործիչ:

Ննոբ՝ Ղափանից, քաջ վաշտապետ, Կապարգողի 1920թ. աշնանը տեղի ունեցած արյունահեղ կռիվների հերոսներից.

Նսայան Մելիքսեր (Քյոսա Մելիքսեր) դարաբաղցի, Ինքնավար Սյունիքի պետական իշխանության ամրապնդման համար աշխատած գործիչ:

Էլչիբեկյան Միրայեյ՝ Ղափան-Մեղրի շրջանի Ուզուրյայի ենթաշրջանի նվիրյալ գործիչներից.

Թերզյան Հովհաննես բուրքահայ մարտիկ, Գորիսի Կոռնիժոր գյուղի հատվածում վաշտի հրամանատարի օգնական, անցել է Պարսկաստան, մահացել է Համադանում.

Թորոսյան Սմբատ՝ Ղափանի Հազարակ գյուղից, ծառայել է ռուսական բանակում, կապիտան, ինքնապաշտպանության հմուտ կազմակերպիչ, Սիսիանի ուժերի հրամանատար Պողոս Տեր-Դավթյանի օգնական, արտրվել է Սիրիք և մահացել այնտեղ.

Թումանյան Արիստակես Ղափան-Մեղրի հատվածի ինքնապաշտպանության կազմակերպիչներից.

Թումանյան Խեչան Ղափանի ճակատեն գյուղից, խմբապետ, Ղափանի 1920թ. հոկտեմբերյան ապստամբության հերոսներից, նոյեմբերի 3-ին ճակատենի վրա թշնամու հարձակման ժամանակ իրեն դրսևորել է որպես կովի քաջ ու անվեհեր կազմակերպիչ:

Իսունց Խաչատուր Գորիսի Տեղ գյուղից, ինքնապաշտպանության խիզախ մարտիկ.

Լազրի Գորիսի Քարահունջ գյուղից, քաջ վաշտապետ.

Խանզադյան Արտեմ՝ գորիսեցի, բուն Ջանգեզուրի (Գորիսի շրջան) ազգային խորհրդի անդամ, խմբապետ, գործուն մասնակցություն է ունեցել ազատագրական կռիվներին: Ջանգեզուրում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո ձերբակալվել է տարիներ շարունակ տառապել է խորհրդային բանտերում և արտրավայրերում (Երևան, Թիֆլիս, Մոսկվա, Ծայրագույն Հյուսիսի Սուրվեցկի կղզի): 1933թ. փախել է արտրավայրից և անցել Պարսկաստան, ուր ապրել է երկար տարիներ: Մահացել է Թեհրանում.

Խանզադյան Վանո Գորիսից, գոյամարտի նշանավոր հերոսներից, 1920թ. նոյեմբերին Գորիս մտած բուրքական գնդի օջախօջախման կազմակերպիչներից մեկը: Տարագրվել է Պարսկաստան և մահացել Թեհրանում.

Խորենի Ասհան Սիսիանի Բոնակոթ գյուղից, համալսարանական կրթությամբ, Հայաստանի Խորհրդարանի անդամ, բոլշևիկների կողմից տանջահար արվեց Գորիսի բանտում Արշակ Շիրինյանի հետ.

Խորշուդյան Դավիթ՝ գորիսեցի, Հ.Յ.Գաշնակցության Ջանգեզուրի կազմակերպության հիմնադիրներից, երկար տարիներ կատարել է կուսակցական պատասխանատու հանձնարարություններ, եղել է Հ.Յ.Գ. Սյունիքի կենտրոնական կոմիտեի անդամ: 1921 թ. ընդհանուր նահանջի ժամանակ տարագրվել է Թավրիզ, ուր ապրել է գրկանքների մեջ և հիվանդացել բորսխտով: Մի խումբ հայրենակիցների հետ վերադարձել է Ջանգեզուր, ուր ձերբակալվել է Չեչևի կողմից և, շատ չանցած, գնդակահարվել Գորիսի բանտում.

Խորշուդյան Երեմ՝ գորիսեցի, վաշտապետ.

Շատուրյան Արտաշես՝ Ղափանից, դաշնակցական գործիչ, Ազարակի ենթաշրջանի պաշտպանության ակտիվ կազմակերպիչներից.

Կրմենանց Նիկոլայ՝ Սիսիանի Բոնակոթ գյուղից, Ջանգեզուրի ազատագրական շարժման նվիրյալ գործիչ:

Հակոբյան Մերգեյ՝ Ղափանի Ջեյվա գյուղից, ինքնապաշտպանության նվիրյալ գործիչներից.

Հովհաննես Վարժապետ՝ գորիսեցի, դաշնակցական գործիչ:

Հովհաննիսյան Սողոմոն՝ Ղափանի Նորաշենիկի ենթաշրջանի նվիրյալ գործիչներից.

Հտո՝ Գորիսի շրջանի Տանձատափ գյուղից, հին հայդուկ, հմուտ նշանառու, սպանվել է 1920թ. աշնանը.

Ղազարյան Գևորգ՝ դարաբաղցի, շրջիկ գործիչ, սպանվել է բոլշևիկների կողմից Սիսիանում.

Ղազարյան Նիկոլայ՝ գեներալ, Ջանգեզուրյան գորախմբի պետ.

Ղազարյան Ստեփան՝ Ղափանի Առաջածոր գյուղից, վաշտապետ.

Ղազարյան Տիգրան՝ Ղափանի Խընդրանց գյուղից, քաջ վաշտապետ, Ղափանի 1920թ. հոկտեմբերյան ապստամբության հերոսներից, որի մարտիկները ցույց էին տվել խիզախության բազում օրինակներ.

Մաղաթ՝ դարաբաղցի, սպա, Գորիսի Քաչալ Դաղ սարի լանջերին և Տոաբլուր հարթավայրում տեղի ունեցած կռիվների հերոսներից.

Մայինցյան Ազատ՝ հասարակական գործիչ, ձերբակալվել է սպանվել է բոլշևիկների կողմից 1920թ. ամռանը.

Մայինցյան Գայուստ՝ Գորիսից, եռանդուն դաշնակցական գործիչ, երկար տարիներ եղել է Հ.Յ.Գաշնակցության Սյունիքի կենտրոնական կոմիտեի անդամ և քարտուղար, գնդակահարվել է բոլշևիկների կողմից 1920թ. ամռանը «Ճակեր» կոչվող վայրում Գորիսից Շուշի տանող ճանապարհին.

Մայինցյան Խաչատուր՝ գորիսեցի, ցարական բանակի սպա,

Տեղի ենթաշրջանի հերոս ճակատապետ.

Մալունց Ղազար՝ հսկա հասակով ու առեղի ուժով գործեսցի, որը 1919թ. Գորիս քաղաք մտած անգլիական զրահապատ ավտոմոբիլների առաջը կտրել էր՝ ասելով. «Հեռացե՛ք Գորիսից, մենք բուրքին ենթարկվող չենք»: 1920-1921թթ. զենքը ձեռքին կռվել է հիմնականում Գորիսի շրջանում.

Մաղաքյան գործեսցի, կապիտան, դաշնակցական գործիչ, գնդակահարվել է բոլշևիկների կողմից 1920թ. ամռանը.

Մաշուրյան Գալուստ՝ Գորիսի շրջանի Վերիշեն գյուղից, Առաջին աշխարհամարտի տարիներին որպես զինվոր կռվել է Կովկասյան ռազմաճակատում, զանգեզուրյան հերոսամարտերի ակտիվ մասնակից, խեղդվել է Արաքս գետում՝ Պարսկաստան անցնելիս, 1921թ. հուլիսին.

Մաշուրյան Հակոբ՝ գործեսցի, դաշնակցական գործիչ.

Մաշուրյան Սամվել՝ գործեսցի, Չանգեզուրի Ազգային խորհրդի անդամ.

Մարտիրոսյան Արշակ՝ Ղափանի Նորաշեն գյուղի վաշտապետ.

Մարտիրոսյան Եփրեմ՝ Ղափանի Ագարակի ենթաշրջանի պաշտպանության ղեկավարներից.

Մարտիրոսյան Սամսոն՝ Ղափանի Խղդրանց գյուղից, Նժդեհի քիկնագործի հրամանատար, իր պաշտոնում միշտ արթուն և միշտ հավատարիմ: Բոլոր կռիվներում իրեն դրսևորել է իբրև խիզախ մարտիկ, հատկապես աչքի է ընկել Ղափանի 1920թ. հոկտեմբերյան ապստամբության օրերին և Կապարգողթում հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին ծավալված մարտերում.

Մարտիրոսյան Սաշա՝ Ղափանի Բարաքաթում գյուղից, աչքի ընկնող դեր է կատարել 1920 թ. դեկտեմբերի 9-ին և 10-ին Ղափանի վերագրավման ժամանակ.

Մելիք-Ալավերդյան Ասո՝ Նժդեհի վստահելի գործընկերներից.

Մելիք-Ալավերդյան Միրայել՝ դարաբաղցի, պորուչիկ, Գորիս քաղաքի պարետ.

Մելիք-Թանգյան Միսոն րեկ՝ Միսիանի Բոնակոթ գյուղից, պարենավորման գործերով պատասխանատու գործիչ, տարագրվել է Պարսկաստան, մահացել է Թավրիզում.

Մելիք-Հյուսեինյան Բողդան՝ գործեսցի, դաշնակցական գործիչ, գնդապետ, Բարգյուշատի ճակատի հրամանատար, Լեռնահայաստանի կառավարության անդամ, ձերբակալվել և սպանվել է բոլշևիկների կողմից 1920թ. ամռանը.

Մելիք-Մուսյան Աշոտ՝ զանգեզուրյան ազատամարտի ամենանշանավոր գործիչներից, Գենվազ-Գողթանի ինքնապաշտպանության ղեկավար, անձնուրաց հայրենասեր, ինքնասպանություն է գործել 1921թ.

Մելիք-Յուշյան Սերգեյ՝ Միսիանից, համալսարանական, Չանգեզուրի զեներալ-կոմիսար, տարագրվել է Պարսկաստան, մահացել է Թեհրանում.

Մելիք-Ստեփանյան Սմբատ՝ Ղափանից, Գերմանիայի Ֆրայբուրգ քաղաքի լեռնային ակադեմիայի շրջանավարտ, հանքային գործի նշանավոր մասնագետ, Ղափանի լեռնարդյունաբերական ընկերության հանրերի վարիչ, Ղափանի ազգային խորհրդի նախագահ, Չանգեզուրի ինքնապաշտպանական կռիվ կազմակերպիչներից: Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո մնացել է Չանգեզուրում, մեծ աշխատանք կատարել Ղափանի պղնձարդյունաբերության վերականգնման ուղղությամբ: 1937 թ. զոհ է զնացել ստալինյան բռնություններին: Հետմահու արդարացվել է.

Մելիք-Փարսադանյան Արշակ՝ Ղափանի Բելս գյուղից, հայրենի գյուղի վաշտապետ.

Մելիք-Փարսադանյան Սամսոն՝ Ղափանի շրջանի ղեկավար գործիչ.

Մելիք-Փարսադանյան Ստեփան (Ստեմել)՝ Ղափանի Բելս գյուղից, Ղափանի ինքնապաշտպանության ակտիվ մասնակիցներից: Մահացել է 1965 թ. Ֆրեզնոյում (Կալիֆորնիա), բողել է արժեքավոր հուշեր.

Մելիք-Փարսադանյան Փարսադան՝ Ղափանից, գնդակահարվել է բոլշևիկների կողմից, 1920թ. ամռանը.

Մելիք-Քարամյան Արսեն՝ Չանգեզուրի Ազգային խորհրդի անդամ, Ագարակի ենթաշրջանի պաշտպանության կազմակերպիչներից.

Մելիք-Քարամյան Բագրատ՝ Ղափանից, դաշնակցական գործիչ, խմբապետ, հատկապես կարևոր դերակատարություն է ունեցել Կապարգողթի կռիվներում.

Մելիք-Քարամյան Գարեգին՝ Գորիս քաղաքից, ինքնապաշտպանության նվիրյալ գործիչ.

Մելիք-Քարամյան Փարամազ՝ Ղափանի շրջանից, Ագարակի ենթաշրջանի պատասխանատու կազմակերպիչներից.

Մելիք-Օհանյան Գարեգին՝ գործեսցի, Տեղ - Կոռնիժոր շրջանի կոմիսար, տարագրվել է Պարսկաստան և մահկանացուն կնքել Շիրազում.

Մելիք-Օհանյան Ռուբեն՝ գործեսցի, Չանգեզուրի դաշնակցական երիտասարդական կոմիտեի նախագահ.

Մելիք-Օհանյան Միրայել՝ մեղրեցի, փոխգնդապետ, Արևիքի, Ղափանի, Գողթանի հերոս պաշտպաններից.

Մելիք-Օհանյան Խաչիկ՝ զինվորական գործիչ, հատկապես աչքի է ընկել 1920թ. աշնանը Կապարգողթում և բուն Չանգեզուրում ծավալված կռիվներում.

Մինասյան Մինաս գործեսցի, Գորիսի ազգային խորհրդի անդամ.

Միրզաբեկյան Վազգեն (Վանբեկ)՝ գոյամարտի նվիրյալ գործիչներց, տարագրվել է Պարսկաստան, մահացել է Թեհրանում.

Մնացականյան Արամ՝ Ղափանի ճակատեն գյուղից, պողպորուչիկ, մեծ եռանդ է դրսևորել Ղափանի վերագրավման (1920 թ. հոկտեմբեր), ինչպես նաև նոյեմբերի 3-ին ճակատենի վրա բշնամու հարձակման և այն հետ մղելու ժամանակ: Անվեհեր կռվել է նաև Խոտանանի ճակատում.

Մուղղուսունց Ղազար ապեր (Անի)՝ Գորիսից, գավառի ինքնապաշտպանության ռզեշնչող - հովանավոր.

Մուշտունց Իսահակ՝ Գորիսի շրջանի Տեղի ենթաշրջանի կոմիսար.

Յոյան Չախարի գործեսցի, Հայաստանի Խորհրդարանի անդամ, տարագրվել է Պարսկաստան ու մահացել Թեհրանում.

Նարինյան Ռուբեն՝ դարաբաղցի, գնդապետ, Նժդեհի շտաբի պետ, տարագրվել է Թեհրան և մահացել այնտեղ.

Նարինյան Վաղարշակ՝ դարաբաղցի, էսեռ, Ջանգեզուրի տնտեսությունը բարձրորելուն նվիրված գործիչ.

Ներսես՝ Գորիսի Խնամախ գյուղից, հերոս մարտիկ.

Նիկողոսյան Նիկոլայ՝ Ղափանից, նախ վաշտապետ, ապա՝ Նժդեհի հակահետախուզության պետ, ստեղծել էր գերազանց աշխատող լրտեսական ցանց.

Նորիջանյան Կարապետ՝ Ղափանից, ջոկատապետ, բարձր գնահատված զինվորական գործիչ, մեծ դեր է ունեցել Գեղվա ձորի կռիվներում, Ղափանի 1920թ. հոկտեմբերյան ապստամբության կազմակերպիչներից, արտակարգ համարձակություն և հնարամտություն է դրսևորել Հանքերի վերագրավման ժամանակ: Նրա վաշտն էր, որ գրավեց Վաչագան գյուղի դպրոցի շենքը և գերի վերցրեց այնտեղ գտնվող կարմիրբանակայիններին.

Շահգաղյան Լևոն՝ Խնձորեսկից, հասարակական գործիչ, զգալի դեր է կատարել Գորիսի շրջանի պաշտպանության ամրապնդման ուղղությամբ.

Շահնազյան Արսեն՝ սպա, զանգեզուրյան մեծ կռվի հրամանատար (1919թ.), ձերբակալվել է բուլշևիկների կողմից, նստել Օրշոյի և այլ վայրերի բանտերում, ապա արքորվել է Նովոտուրուխանսկ, այնտեղից՝ Միքիլի ավելի հեռուները: Կրած տանջանքների պատճառով ստացել է հոգեկան խանգարում և մեռել սիբիրյան անհայտության մեջ.

Շիրինյան Արշակ՝ Գորիսի Շինուհայր գյուղից, դաշնակցական նշանավոր գործիչ, Գերմանիայում համալսարանական կրթություն ստացած, Հայաստանի խորհրդարանի անդամ, համազանգեզուրյան ղեկավար, 1920թ. օգոստոսի սկզբին Գորիսի բանտում

տանջահար արվեց բուլշևիկների կողմից.

Շիրինյան Պատվական՝ Գորիսի Շինուհայր գյուղից, դաշնակցական աչքի ընկած գործիչ, Շինուհայրի ինքնապաշտպանության ղեկավար, հարևան Խոտ, Հալիձոր, Յայջի գյուղերի ինքնապաշտպանության կազմակերպիչներից, Նժդեհի ամենավստահելի մարդկանցից, արքորվել է Աբրայի երկրամաս և մահացել այնտեղ.

Շնաբաղցի Համբարձում՝ սիսիանցի վաշտապետ.

Շնաբաղցի Հովհաննես՝ հսկա մարմնով և անասելի քաջությամբ սիսիանցի զինյալ, որին Շալարի ձորի բուրբերն իրենց հոգեառն էին համարում.

Ոսկանյան Մուշեղ՝ զանգեզուրյան ազատամարտի նշանավոր գործիչներից, հմուտ ու քաջ վաշտապետ, Ազատ Սյունիքի պետական կազմավորման գործընթացի ակտիվ մասնակից.

Ոսկանյան Վոլոդյա՝ Գորիսի շրջանի Խնամախ գյուղից, եռանդուն դաշնակցական գործիչ, ձերբակալվել և սպանվել է բուլշևիկների կողմից 1920թ. ամռանը.

Պարոնյան Արմենակ՝ գործեսցի, կապիտան, ձերբակալվել է սպանվել է բուլշևիկների կողմից 1920թ. ամռանը.

Պարոնյան Հովհաննես (Յապոն)՝ գործեսցի, Լեռնահայաստանի ազատագրական պայքարի նշանավոր գործիչ, Գարալոգյալի գավառապետ, տարագրվել է Պարսկաստան, երկար տարիներ ապրել Մուծամբար հայաբնակ գյուղում և այնտեղ կնքել իր մահկանացուն.

Պարոնյան Միրբայել (Միշա)՝ Ջանգեզուրի Ազգային խորհրդի նախագահ.

Պետրոսյան Արտեմ՝ պորուչիկ, դարաբաղցի, Ջեյվայի կռվի հերոս.

Պետրոսյան Վարդապար՝ Ղափանի Խյաթաղ գյուղից, գյուղի վաշտապետ.

Պողոսյան Գրիգորի՝ Ղափանի Կավարտ գյուղից, քաջ խմբապետ: Միայնակ դիմադրել է իր վրա հարձակվող կարմիրբանակային մի տասնյակի, նրան ստիպել նահանջել, խլելով մեկ գնդացի.

Պուպսիկ՝ բնդանոթածիզ սպա, բուլշևիկների բնդանոթներին լռեցնողը Բորիսովկայի և Անգեղակոթի կռիվներում՝ 1920թ. հուլիսի վերջերին.

Սազանդարյան Տիգրան՝ Գորիսի Խնձորեսկ գյուղից, հայտնի մտավորական գործիչ, Ջանգեզուրի Ազգային խորհրդի անդամ.

Սարատիկյան Մեսրոպ՝ Ջանգեզուրի նշանավոր ղեկավար գործիչներից.

Սարգսյան Արտեմ՝ Լարաբաղի Ճարտար գյուղից, պողպորուչիկ, բուրբ կռիվներում եղել է քաջ ու անվեհեր.

Սարգիս՝ անգեղակոթցի, քաջ վաշտապետ, արտակարգ

հերոսություններ է կատարել հատկապես Միսիանի վրայով դեպի Նախիջևան շտապող թուրքական զնդի դեմ մղած կատաղի կռիվներում:

Սարգիսյանյան Համբարձում (Յապոնացի Սարո)՝ Գորիս քաղաքից, լեզենդար հերոս: Երկար տարիներ աշխատել է փականագործ Բարվում: 1902 թ. վերադառնալով ծննդավայր՝ նվիրվում է Հ.Յ. Դաշնակցության Գորիսի և Ջանգեզուրի կազմակերպության ստեղծմանը: 1903 թ. հայ եկեղեցական կալվածքները բռնագրավող ոստիկանների ու կոզակների դեմ կազմակերպում է ժողովրդական զինված դիմադրություն: 1905-1906 թթ. հայ-թաթարական կռիվների ժամանակ նրա սխրագործությունների մասին ժողովուրդը երգեր էր հյուսում: Ծուշխում կատարում է ցարական մի շարք պաշտոնյաների, այդ թվում՝ քաղաքի գլխավոր ոստիկանապետ Սախարովի, պրիտավ Շումակևիչի և այլոց ահաբեկումներ: 1908 թ. ձերբակալվում է, դատապարտվում 12 տարվա տաժանակիր աշխատանքի՝ բանտային խիստ ռեժիմի տակ՝ Սիրիբում: 1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո ազատվում է, վերադառնում Գորիս, ուր շարունակվում է նրա խիզախումների պատմությունը: 1918-1920 թթ. զանգեզուրյան հերոսամարտի կազմակերպիչներից էր, կատարել է վտանգներով լի հանձնարարություն՝ լինելով պաշարված Ջանգեզուրի և Երևանի միջև կապող օդակ: Ջանգեզուրի գոյամարտից հետո հրաժարվում է մեկնել գավառից, չեկիստների կողմից ձերբակալվում է և 1920 թ. հոկտեմբերին գնդակահարվում Գորիսի բանտում:

Սարգսյան՝ շտաբ-կապիտան, ձերբակալվել և սպանվել է բուլշևիկների կողմից 1920 թ. ամռանը:

Սաֆրազբեկյան Աստղիկ Միսիանի Դարաքիլիսա գյուղից, տեղի որբանոցի կառավարիչ, բոցավառ քարոզիչ:

Սաֆրազբեկյան Միշա Միսիանի Դարաքիլիսա գյուղից, սպա:

Միսոն՝ Գորիսի Երիցաթումբ գյուղից, ծիավոր հարյուրյակի հրամանատարի օգնական:

Ստեփանյան Համազասպ Արևիքի, Գողթանի, Դափանի պաշտպանական մարտերի ակտիվ մասնակից, անձնագրի խմբապետ:

Վարդան՝ տաբևացի, Տաթևի վաշտի հրամանատար, թուրքական զնդի օախսախ-ման ակտիվ մասնակից:

Վարդանյան Հայրապետ Դափանից, Շիկահողի ենթաշրջանի ինքնապաշտպանության ղեկավարներից, դաշնակցական պրոպագանդիստ ու կազմակերպիչ:

Վիզերյան Նահապետ Դափանի Վաչագան գյուղից, 1919-1921 թթ. անձնուրաց կռիվ է կատարելով տեղի ունեցած բազմաթիվ ընդհարումների ժամանակ: Հատկապես կարևոր առաջադրանքներ է կատարել 1920 թ. հոկտեմբերին Դափանի վերագրավման ժամանակ:

Տեր Գրիգոր Գորիսի շրջանի Կոռնիձոր գյուղի քահանա:

Տեր Գրիգորյան Հովհաննես Տաթևի վանքի վանահայր:

Տեր Գրիգորյան Պատվական՝ Դափանի Շիշկերտ գյուղից, վաշտապետ, մեծ դեր է ունեցել Դափան-Գեմվազի շրջանում տեղի ունեցած կռիվներում: Մշտապես կենդանի կապ պահպանելով հրամանատարության հետ՝ ամեն ինչ անում էր, որպեսզի Շիշկերտը դուրս մնա բուլշևիկյան քարոզչության ազդեցությունից:

Տեր Գրիգորյան Սարգիս Գորիսի Տանձատափ գյուղի վաշտի քաջ հրամանատար, տարագրվել է Պայակաստան և մահացել այնտեղ:

Տեր Դավրյան Ջախար Գորիսի Շիմոնայր գյուղից, բուն Ջանգեզուրի (Գորիսի շրջան) Հալիձորի ենթաշրջանի կոմիսար, գոյապայքարի անձնուրաց գործիչ, գնդակահարվել է բուլշևիկների կողմից 1920 թ. հուլիսի վերջին:

Տեր Դավրյան Պողոս Դափանի վերին Խոտանան գյուղից, գնդապետ, Միսիանի զինված ուժերի աննկուն հրամանատար, սպանվեց մարտում:

Տեր Կարապետյան Վաղարշակ Նժդեհի գործակիցներից, հնուտ զինվորական ղեկավար:

Տեր Հարությունյան Անդրեաս Դափանից, հնուտ վաշտապետ, Ագարակի շրջանի պատասխանատու, բազում կռիվների մասնակից, բազմաթիվ քաջագործություններ է արել 1920 թ. սեպտեմբերյան կռիվներում և հոկտեմբերին Դափանի վերագրավման ժամանակ:

Տեր Հարությունյան Միսոն (Թովչի Միսոն) Վաչոց ձորի Սերս գյուղի ծնունդ, ցարական բանակի սպա, հրետանավոր, զանգեզուրյան կռիվների հերոս, բնդանորսձիգների (չորրորդ մարտկոց) լեզենդար հրամանատար: Սպանվել է Թիֆլիսում, 1922 թ.

Տեր Հովհաննիսյան Բագրատ Բունակոթ գյուղից, Միսիանի ինքնապաշտպանության կազմակերպիչներից, տարագրվել է Պարսկաստան, սպանվել է Թավրիզում:

Տեր Դազարյան Ջախար Միսիանի Դարաքիլիսա գյուղից, գյուղական ուսուցիչ, 1918-1920 թթ. եղել է Ջանգեզուրի Շրջանային խորհրդի անդամ, Միսիան ենթագավառի կոմիսար, Ջանգեզուրի ինքնապաշտպանության աննկուն ղեկավարներից: Միսիանցիներից կազմած իր փառապանծ հեծելազորով բազմիցս թե՛ Ջարուղի ձորերում ու Քաչալ-դաղի քարձուրներում, Աղբթեջանի գործերի դեմ կռիվների ժամանակ, թե՛ Նախիջևանի խաների դեմ ունեցած օրհասական բախումներում կատարել է անթիվ սխրագործություններ: Նա Մյունիքի փրկարար հերոսամարտի այն քաջերից էր, որոնց կյանքի գնով Ջանգեզուրը պահպանվեց որպես Մայր Հայաստանի անբաժան մաս: Քաջ գիտակցելով անշխարհական կործանարար հետևանքներից ժողովրդին փրկելու անհրաժեշտությունը՝ եռանդուն գործունեությամբ սանձահարում էր հասարակական ու պետական շարմիտ ոճրագործներին: Դեպի ժողովրդի թշնամիները իր անողոր գործելակերպով, վատապետ էր շրջապատի բուլշևիկների ատելությունը: Ջանգեզուր ստնելով՝ չեկիստները ձերբակալեցին նրան և սպանեցին Գորիսի բանտում 1920 թ. ամռանը:

Տեր-Ղազարյան Ըմափոն՝ գործսեցի, պորուչիկ, սպանվել է 1920 թ. ամռանը՝ բոլշևիկների կողմից ձերբակալվելուց հետո:

Տեր-Մարգարյան Ասատուր՝ Ղափանից, Նորաշենիկի ենթաշրջանի ինքնապաշտպանության կազմակերպիչներից:

Տեր-Միրաբյան Ներսես՝ գավառի նշանավոր դաշնակցական գործիչներից:

Տեր-Մինասյան Գեղեռն՝ Ղափանից, Ինքնավար Սյունիքի կառավարության ղեկավար, տարագրվել է Պարսկաստան, ապա վերադարձել Հայաստան, դարձել ստալինյան բռնարարի զոհ:

Տեր-Մինասյան Գրիգոր՝ Ղափանի Նորաշենիկի ենթաշրջանից, քահանա, ջերմ հայրենասեր:

Տեր-Մկրտչյան Գասպար՝ Միսիանի շրջանի Դարաբաս գյուղից, հավատարիմ դաշնակցական և զիտակից մարտիկ: Երկար ժամանակ աշխատել է Բաքվում, ունեցել է ցուցանակներ պատրաստելու արհեստանոց, որը նաև ծառայել է իբրև քաղաքի դաշնակցական կազմակերպության գեներալ պահեստ, 1905-06 թթ. հայ-թաթարական կռիվների ժամանակ Բաքվում մասնակցել է բազմաթիվ համարձակ գործողությունների: Վերադառնալով Ջանգեզուր նա դառնում է տեղի ինքնապաշտպանական կռիվների ղեկավարներից մեկը, մասնակցել է տաճկա-ադրբեջանական և Նախիջևանի խաների նվաճողական հարձակումները ետ մղելու կռիվներին: Սպանվել է բոլշևիկների կողմից, 1920 թ. ամռանը:

Տեր-Մկրտչյան Դավիթ՝ Միսիանի շրջանի Դարաբաս գյուղից, Գասպար Տեր-Մկրտչյանի կրտսեր եղբայրը, սովորել է Շուշիի քեմական դպրոցում, դաշնակցական, մեկն էր Ջանգեզուրի ինքնապաշտպանական կռիվ ղեկավարներից: Նա ղեռ պատանի տարիքից ակտիվ մասնակցություն է ունեցել 1903-1904 թթ. ժողովրդական շարժմանը՝ ուղղված ցարիզմի կողմից հայ եկեղեցու կալվածքների բռնագրավման դեմ, Հ.Յ.Գ. մարմինների հանձնարարությամբ, կատարել է ահաբեկություններ, լայն ժողովրդականություն էր վայելում ոչ միայն հայրենի գյուղում և Միսիանի շրջանում, այլև ողջ գավառում: Եղբոր Գասպար Տեր-Մկրտչյանի հետ սպանվել է բոլշևիկների կողմից 1920 թ. ամռանը:

Տեր-Մովսիսյան Բողոս՝ Ղափանի Ջեյվա գյուղից, սխրանքներ է կատարել Ջեյվայի ճակատում տեղի ունեցած մարտերում:

Տեր-Պետրոսյան Աստվածատուր՝ Ղափանի Խընդրանց գյուղից, ռուսական բանակի պորուչիկ, Կապարգողթի պաշտպանության հմուտ կազմակերպիչներից: 1920 թ. սեպտեմբերյան կռիվներում հատկապես աչքի էր ընկել Ինջաբեյ սարի լանջերին՝ իր մարտիկներով փակելով լեռնանցքը:

Տեր-Պողոսյան Հովհաննես՝ Ղափանի Խոտանան գյուղից, կապիտան, ծառայել է ռուսական բանակում, Կապարգողթի անձնակերպաշտպաններից:

Տեր-Սարգսյան՝ զնդապետ, զնդակահարվել է բոլշևիկների կողմից, 1920 թ. ամռանը:

Տերունի Հակոբ՝ սիսիանցի, Ջանգեզուրի Ազգային խորհրդի ներկայացուցիչ Միսիանում, մահացել է Թեհրանում:

Տիգրան՝ Ղափանի Փիրմազրա գյուղի բնակիչ, գյուղի քաջ վաշտապետ:

Տոռոզյան Գրիգոր՝ գործսեցի, պորուչիկ, ինքնապաշտպանական բազմաթիվ կռիվների մասնակից, բոլշևիկների կողմից զնդակահարվել է 1920 թ. ամռանը:

Փասակեցի Առաքել՝ Գողթանի զինվորական հրամանատար:

Փարսյան Պողոս՝ Գորիսից, դաշնակցական գործիչ, Դաշնակցությանն անդամագրվել էր Ջանգեզուրում հիմնադրվելու առաջին օրերից՝ 1902 թվին, զնդակահարվել է բոլշևիկների կողմից 1920 թ. ամռանը:

Քալանթարյան Լևոն՝ դաշնակցական գործիչ, գոյամարտի կազմակերպիչներից:

Քոչարյան Ավագ՝ գործսեցի, պորուչիկ, ձերբակալվել է սպանվել է բոլշևիկների կողմից 1920 թ. ամռանը:

Քոչարյան Ղազար (քաշալ Ղազո)՝ քաշգառնեցի, ազատագրական կռիվի հայտնի հերոսներից, 1919 թ. իր խմբով հաղթանակներ է տարել Աստապատի և Կապուտջիղի կռիվներում, Գեմվազ-Գողթնի ինքապաշտպանության ղեկավարներից:

Օհանյան Ադաջան՝ դարաբաղցի, խմբապետ, սպանվել է 1920 թ.

Օհանյան Գարեգին՝ գործսեցի, պորուչիկ, ձերբակալվել է սպանվել է բոլշևիկների կողմից 1920 թ. ամռանը:

Օհանյան Տիրյան՝ գործսեցի, պորուչիկ, ինքնապաշտպանական բազմաթիվ կռիվների մասնակից, բոլշևիկների կողմից ձերբակալվել է զնդակահարվել է 1920 թ. ամռանը:

Օսիպով Նիկոլայ՝ Գորիսի Ազգային խորհրդի անդամ, հետագայում՝ արքայապետ:

Օրբելյան Նիկիտա՝ քնդանոթաձիգ սպա, ադրբեջանական քնդանոթաձիգների սարսափը:

Օրբելյան Միշա՝ Տաթև գյուղից, սպա:

Այս թվարկումն ընդգրկում է զանգեզուրյան գոյամարտի անձնուրաց գործիչների ու զինյալների աննշան մասը միայն: Իսկ որքան խոնարհ հերոսներ շարունակում են մնալ մոռացության ստվերում: Սյունյաց աշխարհի ազատության համար իրենց կյանքը զոհաբերած բոլոր հայորդիները, անուն առ անուն, արժանի են մնալու ներկա և գալիք սերունդների հիշողության մեջ:

Օսար ավերում

1921 թ. ապրիլի վերջերից սկսած, Պարսկաստան անցած քաղաքացիական փախստականների և երևանյան, հատկապես արևմտահայ, զինվորականության մեծ մասը մայիս և հունիս

ամիսներին կուտակվել էր Թավրիզում և մերձակա բնակավայրերում: Արաքսի պարսկական ափից մինչև Թավրիզ և Ատրպատականի ժամանակավոր այլ հանգրվաններ հասնելու ընթացքում նրանք տվել էին զգալի զոհեր: Ճանապարհին բրդերի կողմից սպանվեցին շատերը, առևանգվեցին և բռնի մահմեղականացվեցին տասնյակ կանայք: Այդ ճանապարհին անհետացավ նաև Հայաստանի Պատմամեթի անդամ Լեոն Չարիֆյանը՝ իր կնոջ և 13 ուրիշ մտավորական կանանց ու տղամարդկանց հետ՝:

Ինչ վերաբերում է հուլիսին Պարսկաստան անցածներին, ապա նրանք գերազանցապես սյունեցիներ էին: Ի տարբերություն արևմտահայ և երևանյան գորամասերի զինվորականների, որոնք նախքան Արաքս անցնելը, ապրիլ-հունիս ամիսներին, իրենց զենքերի մեծ մասը թողել էին Ղափանում և Մեղրիում, Լեոնահայաստանի զինված ուժերի մարտիկներն ու հրամանատարները՝ թվով 1200 հոգի, գետն անցնելիս, իրենց հետ տարել էին անձնական զենքերը: Այնպես որ նրանք պարսկական ափ էին դուրս եկել զինված: Ավելին, զանգեզուրցիները կարողացել էին Պարսկաստան տանել մի քանի լեռնային թնդանոթներ և տարբեր սխտեմի գնդացիներ՝:

Մի քանի օր անց Արաքսի պարսկական ափին սյունեցիներից նույնպես մարդ չէր մնացել. համարյա բոլորն անցել էին Թավրիզ:

Այսպիսով, հուլիսի վերջերին Թավրիզում և նրա շրջակայքում հավաքված էր մի քանի հազար հայ տարագիր: Քաղաքի Ղալա և Լիլավա հայկական թաղամասերում մարդկային հեղեղ էր ծփում: Մտավորական, բուրժուա, բանվոր, գյուղացի՝ մոլորված ու շշմած, ամբողջ օրեր թափառում էին փողոցներում: Փոքրաթիվ երջանիկները տեղավորվել էին հարմարավետ բնակարաններում, իսկ 90 տոկոսից ավելին խցկվել էր խմելու ջրից և կենցաղային ամենատարրական պայմաններից զուրկ կացարաններում, շատերն էլ գիշերում էին գոմերում, շենքերի փլատակների մեջ կամ ուղղակի մայրերի վրա՝: Պարսկական իշխանությունները, ընդհանուր առմամբ, ըմբռնումով էին վերաբերվում փախստականներին, թեև քիչ չէին նաև տհաճ միջադեպերը: Հենց Թավրիզում եղան գաղթականներին կողոպտելու բազմաթիվ դեպքեր: Չանգեզուրցի մարտիկների և արաքսյան փախստականների նկատմամբ պարսիկների մոտ սկզբնական շրջանում եղած հիացումը աստիճանաբար փոխվում էր անտարբերության, առանձին դեպքերում

նաև արհամարհանքի: «Չանգեզուրն արդեն ընկել էր, այլևս հետաքրքրական չէր նա» - «Finish Armenia»¹, - այդ պահին թե՛ տեղացիների և թե՛ եկվորների հոգեվիճակն այդպես է դիպուկ բնութագրել Ս.Վրացյանը:

Թավրիզում ապաստան էին գտել պետական, կուսակցական, ռազմական, հասարակական բազմաթիվ գործիչներ՝ Հայաստանի Հանրապետության Բյուրո-կառավարության անդամներ, Հայրենիքի փրկության կոմիտեն՝ իր ղեկավարներով և բոլոր անդամներով, Լեոնահայաստանի կառավարության անդամներ, մի քանի տասնյակ վաշտապետեր, Հայաստանի Խորհրդարանի անդամներ:

Այստեղ էին Հովհաննես Քաջազունին, Միսոն Վրացյանը, Համո Օհանջանյանը, Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, Կարո Սասունին, Համբարձում Տերտերյանը, Հակոբ Տեր-Հակոբյանը, Ավետիս Մահակյանը (հայր Աբրահամ), Վահան Մինախոբյանը (Էտն), Արշամ Խոնդկարյանը (Էտն), Արշալույս Աստվածատրյանը և ուրիշներ:

Մեծ թիվ էին կազմում հայ մտավորականները՝ ուսուցիչներ, խմբագիրներ, բժիշկներ, փաստաբաններ, գավառային գործիչներ: Թավրիզում էին հայ մտավորական ընտրանու մի շարք փայլուն ներկայացուցիչներ, այդ թվում՝ ակադ. Ալեքսանդր Թամանյանը, Նիկոլ Աղբալյանը, Բախշի Իշխանյանը, Գրիգոր Ճաղերյանը, Մայիսաք, Սիրական Տիգրանյանը և այլք:

Նրանց հետ էին սպաներ և խմբապետներ. Սուրեն Թախանյանը (Կուտո), Ասլան Վանեցին, Գերասիմը, Մուշեղ Մասունցին, Միսոն Վանեցին, Յապոնը, Դալի Ղազոն, Էլուրդ Ղազոն, Շավարշ Ալաշկերտցին, Խնկոն, Բաշգառնեցի Մարտիրոսը, Հակոբ Օհանջանյանը և ուրիշ նշանավոր դերեր՝:

Այն քանից հետո, երբ գաղթականությունն ամբողջովին անցել էր Պարսկաստան, Վրացյանը Թավրիզում հանդես եկավ հայտարարությամբ, թե Ազատ Հայաստանի միացյալ կառավարությունը շարունակում է պահպանել 1921 թ. հունիսի 1-ին Գորիսում իրեն տված լիազորությունները և իր վարչապետությամբ ստանձնում է գաղթականության գործերի ղեկավարման պատասխանատվությունը:

Պարսկական ափ անցնելուց հետո՝ Նժդեհն ուղիղ գնացել էր Ղարաղաղի հայկական Մուժամբար գյուղը: Այդ ժամանակ Ղարաղաղի խան Ամիր Արշաղի և Ատրպատականի մյուս հզոր խաներից մեկի՝ Թաղիի միջև կռիվներ էին գնում: Գեռև 1921թ. հունիսին, երբ շարունակվում էին կռիվները Լեոնահայաստանում, վերջինիս ուժերը Մեղրիից 20 վերստ դեպի հարավ-արևելք գտնվող

¹ ՀՀ Ն.ՊԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 77, ք. 58:

² Տե՛ս «Ներափոխական ապրում. ազատագրական պայքարի յուրյանտեան», Էր հատոր, 1965, թիվ 12 (60), էջ 350:

³ Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 1 հունիսի:

¹ Վ. Արսեան, Կեանքի ուրիշներով. Վեպեր, դեմեր, սացումներ, 2 հատոր, էջ 182:

² Զֆորելի Վալի՝ Լազարի հետ:

³ ՀՀ Ն.ՊԿՊԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 88, ք. 51 և շրջերես:

Ոչ թերհին մոտերքում ջարդել էին Ամիր Արշաղի գործը: Արշաղը դիմել էր իր բարեկամ Նժդեհին՝ խնդրելով օգնել իրեն: Մեղրու վրայով հունիսի կեսերին Լեռնահայաստանից 500 զինյակներ անցել էին սահմանը և դիրքեր գրավել Ամիր Արշաղի և Թաղի խանի գործերի մեջտեղում, որպեսզի վերջինիս թույլ չտան վերջնակա-նապես ջարդելու Արշաղին և դրանով իսկ միաժամանակ ապա-հովելու իրենց թիկունքը¹:

Նժդեհի՝ Մուժամբարում գտնված ժամանակ Ս. Վրացյանի «կառավարության» մարդիկ բանակցություններ են սկսում Ղարաղաղի խան Ամիր Արշաղի հետ և արդյունքում գալիս են համաձայնության, որ «հայկական կառավարությունը» խանին «նվիրում է» Չանգեզուրից բերած զենքի մի մասը, իսկ վերջինս ապահովում է Ղարաղաղում ապաստան գտած տայ փախստա-կանների ֆիզիկական անվտանգությունը:

Չենքը Նժդեհի տրամադրության տակ էր: Ելնելով Ամիր Արշաղի հետ Վրացյանի մարդկանց պայմանավորվածությունից՝ նա խանին է հանձնում բոլոր 4 թնդանոթները (որոնցից երկուսի բանալիներն իր մոտ էր պահելու այնքան ժամանակ, մինչև որ Արշաղը կձեռնարկեր կատարելու ստանձնած պարտակա-նությունը) և գնդացիներից 8-ը: Ամիր Արշաղը Վրացյանին խնդրել էր նաև հայ սպաներից տրամադրել մի քանի հրահանգիչներ, որպեսզի նրանք իր մարդկանց սովորեցնեին, թե ինչպես պետք է գործածել ստացած զենքերը: Խանի խնդրանքը կատարվում է:

Պարսիկ կառավարությունը, որն Ամիր Արշաղի հետ այդ ժամանակ լարված հարաբերությունների մեջ էր, տեղեկանում է այդ մասին և ափսոսանք է հայտնում կատարվածի համար: Իր հերթին, Ատրպատականի նահանգապետը թեմակալ առաջնորդ Ներսես Մելիք-Թանգյանին փոխանցում է կառավարության պահանջը՝ հայ սպաներին ու զինվորներին ետ կանչել Ամիր Արշաղի մոտից և ընդհանրապես չխառնվել Պարսկաստանի ներքին գործերին:

Այդ տհաճ դեպքի առթիվ դաշնակ գործիչներից մեկը հե-տագայում գրել է. «Մի կողմից մենք մեր միակ բարեկամ Պարսկաստանում ապաստան էինք գտնում, հյուրասիրվում էինք, մյուս կողմից այսպիսի անմիտ գործեր կատարում»²:

Հուլիսի վերջերին Մուժամբարում Նժդեհը հիվանդացավ և, կազմալուծվելուց հետո, միայն օգոստոսի կեսերին տեղափոխվեց Թավրիզ³: Այստեղ նա ապրում էր գաղտնի⁴, հաճախ փոխելով

բնակարանը: Նժդեհին հավատարիմ խմբապետները հերթով պա-հակություն էին անում նրա կացարանի մոտ, քանի որ երկյուղ կար, որ նրա սպաներից որևէ մեկը կարող է ահաբեկչական փորձի դիմել: Խարարված էր Սպարապետի հոգեկան վիճակը նաև այն պատճառով, որ Հ.Յ.Գ. Բարձրագույն կուսակցական դատա-րանին՝ առընթեր ստեղծված հատուկ հանձնախումբը հավաքում էր նրան վերաբերող համապատասխան բոլոր նյութերը՝ դատելու համար: Երբեմն գիշերները նա գնում էր Գատական ատյան՝ հարցաքննվելու և բացատրություններ տալու: Սպարապետին ներկայացված հիմնական մեղադրանքը Մյունիխի անկախության կորուստն էր⁵:

Թավրիզ գալուց հետո Նժդեհը հայտնվում է անգլիական հետախուզության դեմ-հանդիման: Անգլիացիները նրան փորձում էին մղել նոր, վտանգավոր քայլերի: Թավրիզում անգլիական հյուպատոս Քրիստոսուն երկու անգամ իր մոտ էր հրավիրում Նժդեհին, նրան համոզում Չանգեզուրում բարձրացնել ապստամ-բություն:

«Իմ կարծիքով Նժդեհը դժվար թե նորից Լեռնահայաստան գնա՝ ապստամբություն սկսելու»⁶, - Թավրիզից իր վերադասին գրում էր խորհրդային գաղտնի լրտեսներից մեկը: Նա ճիշտ էր. Նժդեհը հյուպատոսին պատասխանել էր, որ ինքը տրամադիր չէ այդ քայլին դիմելու և շուտով մեկնելու է արտասահման⁷: Նոր տեսակցություններից նա խուսափում է, որովհետև գաղթակա-նության շրջանում արդեն աշխույժ խոսակցության նյութ էին դարձրել հյուպատոսի հետ նրա ունեցած հանդիպումները՝ ամենա-զանազան մեկնաբանություններով:

1921 թ. Խորհրդային Ռուսաստանի և Իրանի միջև ստորագրվել էր պայմանագիր, որի 6-րդ հոդվածի համաձայն, Ռուսաս-տանն իրավունք էր ձեռք բերել իր գործերը մտցնել Իրան, եթե որևէ երրորդ տերություն կփորձի նրա տարածքը վերածել հենակետի՝ խորհրդային պետության դեմ ռազմական գործողություններ սկսելու համար:

Հայ գաղթականության ղեկավարները, նախկին հայկական Պառլամենտի անդամները, հայկական բանակի սպաները, խմբա-պետների մեծ մասը դեմ էին Պարսկաստանում անգլիական ներկայացուցչությունների հետ ակտիվ շփումներին: Անգլիացիներն ամեն ինչ անում էին ամրապնդելու համար իրենց թուլացած

¹ Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 26 հունիսի:

² ՀՀ Ն.Պ.Կ.Պ.Ա. ք. 113, գ. 3, գ. 37, ք. 61:

³ Նույն տեղում, ք. 114, գ. 2, գ. 88, ք. 51:

⁴ Նժդեհ: Կեանքն ու գործունեությունը, նշխարներ, վկայություններ, էջ 445:

⁵ Նեո Լեռնահայաստանում Հ.Յ.Գ. գործիչների միջև տեղի էին ունեցել անախորհրդյուններ, որոնցից մի քանիսն էին Նժդեհի հետ, ստորագրված Թավրիզ կամ միջոցին բնության առաջա-դրածն «Հ.Յ.Գ.», «Խորհրդային Մոսկովի կողմից, որն անորձի էր դաշնակցության 9-րդ (նոյեմբեր) Իրողվում (1919թ. նոյեմբեր)» քննելու համար դատական ընտրի խնդրանքը:

⁶ Նժդեհ: Կեանքն ու գործունեությունը, նշխարներ, վկայություններ, էջ 444-445:

⁷ ՀՀ Ն.Պ.Կ.Պ.Ա. ք. 113, գ. 3, գ. 37, ք. 4:

⁸ Նույն տեղում, գ. 45, ք. 45:

ազդեցությունը Իրանում և պարսից կառավարության հետ շփումների մեջ էին, որպեսզի ձեռք բերեն նրա համաձայնությունը և զորքեր տեղաբաշխեն երկրի հյուսիսում՝ մերձավորարևելյան իրենց գաղութները «կոմունիզմի վարակից» փրկելու համար: Հայկական գաղթականության վերնախավը տագնապ ուներ, որ խորհրդային կողմը, հենվելով ոռու-իրանական պայմանագրի նշված հողվածի վրա, կարող է ցանկացած պահի իր զորքերը մտցնել Ատրպատական՝ հայ վտարանդիության վերնախավի համար անկանխատեսելի հետևանքներով:

Թավրիզում գործում էին հայկական քաղաքական երեք ուժեր՝ դաշնակցական, հնչակյան և կոմունիստական, յույս էր տեսնում երեք թերթ՝ «Այգը», «Մինարեթը» և «Չանգը»:

Ամենաբազմամարդը և ամենահեղինակավորը Հ. Յ. Դ. Թավրիզի շրջանային կազմակերպությունն էր, որի մեջ հաշվվում էր մինչև 700 մարդ: Կազմակերպության շրջանային կոմիտեի ղեկավարներն էին Հակոբյանը, Պիոնյանը, Պանիրյանը և ուրիշներ: Դաշնակները այստեղ հրատարակում էին երկու թերթ՝ «Այգը» և «Մինարեթը»:

1921թ. կեսերից Թավրիզի դաշնակցական կազմակերպության մեջ տեղի ունեցան գաղափարական յուրջ խմորումներ:

Դաշնակցության Արտասահմանյան կենտրոնի ղեռն մայիս ամսին ընդունած որոշմամբ նախատեսված էր հուլիսի 5-ին Գորիսում հրավիրել Դաշնակցություն կուսակցության բոլոր կազմակերպությունների ներկայացուցիչների կոնֆերանս՝ հետևյալ օրակարգով.

1. Չեկուցումներ. 2. Ներկա մոմենտը և Դաշնակցության կուսակցության տակտիկան. 3. Կուսակցության վերակազմավորումը. 4. Ընթացիկ հարցեր:

Այդ նպատակով արտասահմանյան երկրներում անցկացվում էին կուսակցության բոլոր կազմակերպությունների ժողովներ, որոնցում ընտրվում էին Գորիսի կոնֆերանսի պատգամավորներ:

Կոնֆերանսի պատգամավորներ ընտրելու համար հունիսի 24-ին Թավրիզում նույնպես տեղի ունեցավ դաշնակցականների ընդհանուր ժողով, որտեղ կուսակցության Արևելյան բյուրոյի անունից ընթացիկ մոմենտի մասին զեկուցումով հանդես եկավ Համո Օհանջանյանը: Իր զեկուցման մեջ նա հատկապես կանգ առավ Հայաստանի վիճակի վրա՝ փորձելով ներկաներին համոզել, որ բոլշևիկյան իշխանությունը Հայաստանում հանդիսանում է չարիք և հայ ժողովրդի նկատմամբ շանտաժ, ուստի ամեն մի դաշնակցականի պարտքն է ղեկավարվել իր տված այդ գնահատականով և հնարավոր բոլոր միջոցներով աջակցել զանգեզուրյան շարժմանը: Ժողովում Օհանջանյանի զեկուցումը ենթարկվեց ուժգին քննադատության: Չեկավորված ընդդիմությունը պահանջեց՝ ինչ կերպ ուզում է լինի՝ Գորիսում ոչ մի կոնֆերանս չիրավիրել և

լիկվիդացնել շարժումը Չանգեզուրում: Ժողովի մասնակիցների մեծ մասն իր անբավարարությունը հայտնեց կուսակցության Արևելյան բյուրոյի քաղաքականության նկատմամբ¹:

Դաշնակցության կազմակերպության մեջ ձևավորված ձախ հոսանքի ղեկավարներից մեկը «Մինարեթ» թերթի խմբագիր Ս. Հարությունյանն էր, որի հետևից էին գնում նաև խմբագրությունում աշխատող դաշնակցականները²: Այդ ձախ հոսանքը հավանություն էր տալիս Խորհրդային Ռուսաստանի քաղաքականությանը Անդրկովկասի նկատմամբ, բայց Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների հանդեպ խիստ բացասաբար էր տրամադրված, այսինքն՝ շարունակում էր կանգնած մնալ կուսակցության ընդհանուր գծի վրա: Այդ հակասությունը փոխադրվում էր «Մինարեթի» էջեր, որոնցում յույս էին տեսնում իրենց բովանդակությամբ իրար հակասող հողվածներ³:

Ի վերջո «Մինարեթը» լիովին հրաժարվեց Խորհրդային Հայաստանի իշխանություններին քննադատելուց, աստիճանաբար դուրս եկավ դաշնակցական կազմակերպության ազդեցությունից և դարձավ անկախ: Հրաժարվելով հակախորհրդային դիրքորոշումից՝ թերթը, սակայն, չէր որդեգրում բոլշևիկյան գաղափարները: Թեև թերթն իր ետևից տանում էր դաշնակցությունից հեռացող կամ հեռացած զգալի թվով անդամների, բայց նրան մինչև վերջ խորք մնացին կոմունիստական գաղափարները⁴:

Թավրիզի դաշնակցական կազմակերպության պաշտոնական օրգանը շարունակում էր մնալ երկօրյա «Այգ» թերթը, որը բոլշևիզմի հանդեպ անհաշտ դիրքերում էր: Թերթը զանգեզուրյան գոյամարտի, Նժդեհի վարած գործունեության ակտիվ պրոպագանդիստն էր⁵: Ընդհանրապես դեպի բոլշևիզմը և առանձնապես դեպի Հայաստանի խորհրդային կարգերը թերթի անհաշտ վերաբերմունքը հատկապես ընդգծվեց, երբ նրա խմբագրումը հուլիս-սեպտեմբեր ամիսներին հանձնվեց Արտաշես Չլիխնգարյանին: Նա էր ուղղություն տալիս թերթի գաղափարական դիրքորոշմանը մինչև Պարսկաստանից մեկնելը⁶:

Թավրիզում գործող Ս. Դ. Հնչակյան կազմակերպության մեջ հաշվվում էր շուրջ 60 անդամ, որոնք ունեին իրենց ակումբը, ֆինանսական մեծ դժվարություններով հրատարակում էին «Չանգ» թերթը: Կազմակերպության գլուխն էր կանգնած Ալեքսանդր Տեր-Մինասյանը⁷:

¹ ՀՀ Կ.Պ.Կ.ՊԱ, ֆ. 113, ս. 3, գ. 10, ք. 22-ի շքերես:

² Կույն տեղում, ֆ. 114, ս. 2, գ. 99, ք. 16-ի շքերես:

³ Կույն տեղում, ք. 11:

⁴ Կույն տեղում, ֆ. 113, ս. 3, գ. 10, ք. 11:

⁵ Կույն տեղում, գ. 45, ք. 12:

⁶ Կույն տեղում, ֆ. 114, ս. 2, գ. 99, ք. 16-ի շքերես:

⁷ Կույն տեղում, ք. 11:

Հնչակյան կազմակերպությունն աստիճանաբար կանգնեց խորհրդային իշխանության ակտիվ պաշտպանության դիրքերում: Քանի որ կուսակցության կազմակերպությունների մեծ մասը Ամերիկայում, Բալկաններում և Թուրքիայում կանգնել էր III Ինտերնացիոնալի պատճառով վրա, ուստի Թավրիզի հնչակյաններն իրենց համարում էին բոլշևիզմի համակիրներ, և այդ ուղղությամբ պրոպագանդ էր սկսել նրանց «Ջանգ» պաշտոնաթերթը: Գնալով, բոլշևիզմի ամրանալուն զուգընթաց, «Ջանգը» դարձավ Հոկտեմբերյան հեղափոխության գաղափարների ակտիվ պրոպագանդիստ¹:

Թավրիզում գործում էր նաև ոչ մեծաթիվ հայ կոմունիստների կազմակերպությունը: Նրա մեջ հաշվվում էր շուրջ 50 մարդ, որոնք ընդգրկված էին 4-5 բջիջներում: Կազմակերպությունը մտնում էր Պարսկաստանի նորաստեղծ կոմունիստական կուսակցության մեջ, քայց գործնական որևէ ցուցում կամ աջակցություն չէր ստանում նրա ղեկավարությունից: Թավրիզի հայ կոմունիստներին ղեկավարում էր Արշավիր Չիլինգարյանը (Ռոբերտս):

Կոմունիստների կազմակերպությունը՝ հանձին նրա ղեկավար Արշավիր Չիլինգարյանի, ամենասերտ կապերի մեջ էր Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարության, մանավանդ՝ Ասքանազ Մռավյանի հետ: Քանի որ կոմունիստները չունեին իրենց պաշտոնաթերթը, ուստի նրանք ստիպված օգտագործում էին հնչակյան «Ջանգը»: Թերթի խմբագրակազմ էին մտել մի քանի կոմունիստներ, որի պատճառով թերթը փոխել էր իր նախկին ուղղությունը և դարձել բոլշևիկյան²:

Թվով փոքր, քայց ամուր կարգապահություն ունեցող հայ կոմունիստների կազմակերպությունը չէր բավարարվում «Ջանգ» թերթի էջերը օգտագործելով և զնալով ընդլայնում էր իր պրոպագանդիստական ու քարոզչական աշխատանքները հայ բնակչության, մանավանդ՝ հայ փախստական զանգվածների մեջ: Այդ գործում կազմակերպությունը զգալի աջակցություն էր ստանում անմիջականորեն Խորհրդային Հայաստանից և Թավրիզում Հայաստանի կառավարության ներկայացուցչությունից: Այդ օգնությունը հիմնականում արտահայտվում էր պրոպագանդիստական նյութեր տրամադրելով, որի վկայությունը արխիվներում պահպանվող բազմաթիվ փաստաթղթերն են:

Այսպես, օրինակ, Թավրիզի հայ կոմունիստների կազմակերպության ներկայացուցիչը 1921թ. հունիսի 25-ին Ա.Մռավյանին հասցեագրած նամակով խնդրում էր Երևանից ուղարկել անհրաժեշտ գրականություն: «Խիստ շնորհակալ կմնամք,- գրում էր

նա,- երե ուղարկեք բարձր թերթեր, բրոշյուրներ, գլխավորաբար՝ Լենինի, Ջինովևի, Կամենևի և Բուխարինի վերջին աշխատությունները: Առաջին առիթով ուղարկեցեք Բուխարինի “Азбука коммунизма” գիրքը, որը մեր կոմյաչեյկայի մեջ կատարվելիք աշխատանքների համար անհրաժեշտ է: Գրականությունը լինի ռուսերեն, բուրբերեն և հայերեն»³:

Բացի քաղաքական կազմակերպություններից, Թավրիզում գործում էին նաև բարեգործական, ուսումնական և այլ կազմակերպություններ:

Պարսկաստան անցած հայ սպաները, խմբապետներն ու մաուզերիստները օգոստոսին ստեղծեցին իրենց «Ռազմական միությունը»՝ Կուռտ Թարխանյանի ղեկավարությամբ: «Միության» ներսում ձևավորվել էր երկու խմբավորում՝ սպաների և խմբապետների: Սեպտեմբերի 10-ին տեղի ունեցած նիստում սպաները՝ թվով 45 մարդ, հարց էին քարձրացրել խմբապետներին «Ռազմական միությունից» հեռացնելու մասին, սակայն տեղի ունեցած բռն վիճաբանությունների արդյունքում հարցը հանել էին օրակարգից: Հետագա օրերին սպաներից մի քանիսը ստիպված են լինում աշխատանքի անցնել պարսկական ժանդարմերիայում⁴, իսկ մյուսները կազմակերպում են «Սպաների միություն»: Իրենց հերթին առանձին կազմակերպություն են ստեղծում խմբապետներն ու մաուզերիստները:

«Սպաների միությունն» ամբողջովին թշնամաբար էր տրամադրված ինչպես Վրացյանի և ընկերների, այնպես էլ խմբապետների և մաուզերիստների նկատմամբ: Բայց իրենք՝ սպաներն էլ միասնական չէին, բաժանված էին երկու խմբի. մի խումբը պնդում էր պատվիրակություն ուղարկել Մյասնիկյանի մոտ և խնդրել հատուկ ղեկրետ հրապարակել սպաների ներման մասին, մյուս խումբը բռնել էր սպասողական դիրք: Սպաները կտրականապես ղեմ էին Խորհրդային Հայաստանի նկատմամբ թշնամական որևէ գործողության, իսկ նրանցից շատերը նրազում էին հայրենադարձվել և ծառայել հայկական կարմիր բանակում⁵:

Դրան հակառակ խմբապետների և մաուզերիստների կազմակերպությունը շարունակում էր թշնամական դիրքերի մեջ մնալ խորհրդային իշխանության հանդեպ, մերժում էր ՀՍԽՀ Հեղկոմի ներման ղեկրետները և մտածել անգամ չէր ուզում Հայաստան վերադառնալու մասին:

Բայց հայրենիք վերադառնալու գաղափարը օրեցօր ընդգրկում էր փախստականության նորանոր զանգվածների:

Գաղթականության ժողովրդական խավերի մեջ գնալով խ-

¹ ՀՀ ՆՊԿՊԱ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 45, ք. 7:

² Նույն տեղում:

³ ՀՀ ՆՊԿՊԱ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 45, ք. 9-ի շրջերես:

⁴ Նույն տեղում, ք. 46:

⁵ Նույն տեղում, գ. 33, ք. 47:

րանում էր այն գաղափարը, որ «Խորհրդային Հայաստանի ամբողջության դեմ ուղղված ամեն մի քայլ ոճրագործություն է. որ պետք է դադարեցնել պայքարը և, եթե հնարավոր է, մասնակից դառնալ երկրի վերաշինության»¹:

Այդ մտափոխությանը մեծապես նպաստում էին Հայաստանից պարբերաբար Թավրիզ ժամանող բուշևիկ գործիչները: Նրանցից մեկը Երևան վերադառնալուց հետո օգոստոսի 17-ին ՀՍԽՀ արտգործկոմիսարին հղած զեկուցագրում նշում էր. «Թավրիզում խմորումները սկսել են վաղուց, և իմ պրոպագանդը միայն յուր է լցրել բռնկված խարույկին: Փոքրովված մթնոլորտում խորհրդային գործչի մասնակցությունն այդ բռնկումներին առաջ է բերում բարձր, հեղափոխական տրամադրություն»²: Ապա նա հաղորդում էր. «Իմ Թավրիզում եղած ժամանակ կարդացել եմ մի շարք դասախոսություններ և զեկուցումներ՝ հնչակյանների, դաշնակների, ռամկավարների, մինարեթականների և այլ հասարակական խմբակցություններում: Իմ դասախոսությունն ամենից ուժեղ ազդեցություն է գործել տաճկահայ զինվորների և խմբավորումների ժողովում, որ կազմակերպված էր դաշնակների նախաձեռնությամբ: ...Մարդիկ այլևս հոգնել են լսել կացիներով զինված կարմիր զորամասերի մասին և այժմ խիստ կարոտ ունեն լսելու զգաստ ու կոնկրետ բացատրություններ խորհրդային կարգերի և հեղափոխության ընթացիկ մոնեմտի մասին»³:

Քանի որ Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը դեռևս դիվանագիտական ներկայացուցչություն չուներ Պարսկաստանում, ուստի ինչպես Թեհրանի հայ ազգային իշխանությունները՝ հանձնա Ատրպատականի հայկական թեմի ղեկավարության և անձամբ բեմակալ առաջնորդ Ներսես Մելիք-Թանգյանի, այնպես էլ փախստականության ղեկավարությունը մինչև հուլիսի վերջերը Խորհրդային Հայաստանի հետ առնչվող բոլոր հարցերով դիմում էին Պարսկաստանում ՌՍՖՍՀ ղեսպանությանը և Թավրիզում գտնվող հյուպատոսությանը:

Գորիս քաղաքը գրավելուց հետո, Ալ. Մյասնիկյանի միջնորդությամբ, Մոսկվան ժամանակավորապես Թեհրանում խորհրդային լիազոր ներկայացուցիչ Ռոտշտեյնի վրա էր դրել նաև Խորհրդային Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչի պարտականությունները, սակայն պարսկական կողմը մտադիր չէր ընդառաջ գնալու Մոսկվայի այդ առաջարկին և շարունակում էր ճանաչել Իրանում Հայաստանի Հանրապետության ղեսպան

իշխան Արդուբյանի լիազորությունները: Չնայած Ռոտշտեյնի մի շարք պահանջներին՝ Արդուբյանը հրաժարվում էր նրան հանձնել Հայաստանի նախկին հանրապետության ղեսպանության գործերը և գույքը, պատճառաբանելով, որ ինքը Չանգեզուրի կառավարությունից հանձնարարություն ունի շարունակել կատարել իր վրա դրված պարտականությունները և Չանգեզուրը ներկայացնել պարսկական կառավարության մոտ:

Հուլիսի 16-ին ՀՄԽՀ արտգործոժողկոմ Ասքանազ Մոսվյանը հեռագիր է հղում Թեհրան՝ Իրանի արտգործնախարարին, որով նշում էր, որ Չանգեզուրը լրիվ խորհրդայնացված է, նրա նախկին կառավարությունը գտնվում է գավառի սահմաններից հեռու, ուստի ոչ մի խոսք չի կարող լինել Արդուբյանի լիազորությունները պահպանելու մասին և, հետևապես, նրան պետք է դիտել իբրև մասնավոր անձ: Ավելին, Խորհրդային Հայաստանի արտգործ-ժողկոմի հեռագրում ասված էր. «Արդուբյանի նկատմամբ կարելի է դիմել ռեպրեզիվ միջոցների՝ որպես հայ ժողովրդի ունեցվածքը յուրացրած անձի»: Վերջում հույս էր հայտնվում, որ պարսկական իշխանությունները անհպաղ միջոցներ ձեռք կառնեն Հայաստանի ղեսպան Ռոտշտեյնին՝ որպես Խորհրդային Հայաստանի շահերը Իրանի կառավարության առջև ներկայացնող պաշտոնյայի՝

Քիչ թե շատ ուշքի գալուց հետո տարագիրների շրջանում, ինչպես և պետք էր սպասել, սկսվեց կատարվածի գնահատումը և վերագնահատումը. մի կողմից՝ Հայաստանի Հանրապետության, այդ բվում՝ Չանգեզուրի, գործիչների նկատմամբ ծայր առավ սաստիկ քննադատությունների և դատապարտումների ալիքը, մյուս կողմից՝ վերջիններս հրապարակ բերեցին անթիվ-անհամար արդարացուցիչ պատճառաբանություններ: Ս.Վրացյանի վկայությամբ՝ «Մասնավորապես քննադատում ու դատապարտում էին Գ.Նժդեհին: Նրան էին համարում Չանգեզուրի վերջին բոլոր անհաջողությունների պատճառը: Իր հերթին, Նժդեհն էլ դատապարտում էր երևանցիներին, որոնք եկել ու բարոյալքել էին Չանգեզուրի ուժերը: Մեղադրում էր Ռուբենին, որ Արաքսի ափին անտարբեր նստած՝ մասնակից չէր եղել Չանգեզուրի պայքարին բուշևիկների դեմ: Մեղադրում էր Կուռոյին, որ, իբր, բավարար ետանդ ցույց չէր տվել Չանգեզուրը պաշտպանելու համար: Դժգոհ էր Սմբատը՝ իր մշեցիներով, դժգոհ էին սասունցիները: Բնական էր. ճակատամարտը կորցրած զինվորը պետք է դժգոհ լիներ և պարտության համար պատասխանատուներ փնտրեր»⁴:

Այստեղ ճշմարտության դեմ մեղանշում է Վրացյանը: Իրա-

¹ ՀՀՆ, ԳԿՊՈՒ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 99, ք. 1:

² Նույն տեղում, ք. 2:

³ Նկատի ունի գաղթականների այն մասին, որ գտնվում էր «Մինարեթ» թերթի գաղթաբարակալ ազդեցության տակ:

⁴ Նույն տեղում, ք. 3:

⁵ ՀՀՆ, ԳԿՊՈՒ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 88, ք. 15:

⁶ Ա. Վրացյան, Կեսանի տղիներով, *Մարտի, դժբեր, սպառմանը, 22 հունիս, ԿԿ 183-184:

կանում և՛ կուսակցական ընկերների շրջապատից, և՛ գաղթականության հսկա զանգվածից ամենաուժգին քննադատությանը նա էր ենթարկվում, այլ ոչ թե Նժդեից:

Վրացյանի ընդդիմախոսների մի մասը նրան ամենից շատ քննադատում էր Փետրվարյան ապստամբությունը նախապատրաստելու, Փրկության կոմիտեի գործունեության և Դարալազյազի հունիսյան հարձակման համար, որոնց հետևանքը երկրի հետագա քայքայումը և մի քանի հազար մարդկանց կործանումն էր եղել: Նախկին վարչապետը հատկապես անողոք քննադատության էր ենթարկվում Հայաստանի Պառլամենտի¹ Թավրիզում կազմակերպչորեն միավորված անդամների կողմից, որոնք նրանից պահանջում էին հանրությանը բացատրություններ տալ կատարած գործողությունների համար: Վրացյանը պառլամենտականների պատասխանում էր, որ ՀՀ Պառլամենտը Հայաստանի Հանրապետության անկումով, բնականաբար, գրկվել է իր լիազորություններից, հետևապես նրա նախկին անդամները ոչ որի չեն ներկայացնում և, որ ինքը պատասխանատու է միայն Դաշնակցության առաջիկա 10-րդ համագումարի առջև, նրան էլ կտա մանրամասն հաշվետվություն՝ 1921 թ. Փետրվարյան ապստամբության առաջին օրից հետո ընկած ժամանակաշրջանում իր կատարած լավ ու վատ գործերի համար:

Խիստ քննադատության էին ենթարկվում հատկապես Փետրվարյան ապստամբությունը և դրա հետևանքները: Ըստ որում, ապստամբությունը ղեկավարած ուժը՝ Հ. Յ. Դաշնակցությունն ինքն էր նախաձեռնություն ու շահագրգռվածություն հանդես բերում գնահատելու ու վերագնահատելու արվածը, ինքն էր փորձում վերհանել ճշմարտությունը: Այդ նպատակով կազմակերպում էր բազմամարդ ժողովներ, որոնցում արտահայտվում էին ամենատարբեր տեսակետներ ու կարծիքներ:

Ս. Վրացյանն իր ընդդիմախոսներին պատասխանում էր ժողովներում տրված զեկուցումներով, ունեցած բանավոր ելույթներով և մամուլում տպագրված նյութերով:

«Այգ» օրաթերթի 1921թ. օգոստոսի 13-ի և 18-ի համարներում Ս. Վրացյանը հանդես եկավ հողվածով, որն, ըստ էության, այդ օրերին ժողովներում իր տված զեկուցումների և ելույթների ամփոփումն էր: Հողվածը նվիրված էր Փետրվարյան ապստամբությանը և դրանից հետո ծավալված իրադարձությունների վերլուծությանը: Հողվածագիրն այն միտքն էր զարգացնում, որ այդ հեղաշրջումը պատահական չէր, այն արդյունքն էր ոչ թե սուրբեկտիվ ցանկությունների կամ միջազգային ուժերի միջամտության, այլ ուղղակի հետևանք էր ներքին պատճառների, բոլշևիկների վարած քաղաքականության:

Պատասխանելով նրանց, ովքեր Փետրվարյան շարժումը

համարում էին արկածախնդրություն, Ս. Վրացյանը գրում էր. «Մենք այնքան կույր չէինք, որ չտեսնեինք, թե ինչպիսի միջազգային աննպաստ պայմաններում տեղի ունեցավ շարժումը, որի հեղինակը՝ գյուղացիությունը, հաշվի չէր առել հետագա անելիքները, որոնք անխուսափելի կերպով պիտի տանեին դեպի պարտություն, մանավանդ Վրաստանի անկումից հետո, երբ բոլշևիկ իրամանատարության ձեռքերն արձակվեցին, և նա դեպի Հայաստան շարժեց մեծաքանակ ռուսական զորքեր»: Այնուհետև նա նշում էր, որ «ինչքան և նշանակալից լինի փետրվարի 18-ի արդյունքը, որքան և անխուսափելի և անհրաժեշտ համարենք այդ շարժումը, չի կարելի ժխտել, որ նա էպիզոդիկ բնույթ ունի և չի կազմում օրինական մասը քաղաքական դեպքերի շարունակության: Պարզ է, որ եթե ղեկտեսներից իշխեր ավելի խելացի ու հեռատես քաղաքականություն, Փետրվարյան ապստամբությունը տեղի չէր ունենա, և Հայաստանը ազատ կմնար մի խոշոր ցնցումից»¹:

Այնուհետև Ս. Վրացյանը նշում էր, որ ծանր նահանջը, Ջանգեզուրում կրած անհատակ դժվարությունները և տանջանքները մեծապես անդրադարձել են Պարսկաստանում ապաստան գտած տարագիրների բազմության վրա. ամենքը զազազած էին ու իրարից դժգոհ, մյուս կողմից՝ նյութական վատ պայմաններն անտանելի էին դարձնում կյանքը: Բայց դա չէր էականը, գրում էր նա, այլ այն, որ առաջ են եկել քաղաքական նոր հարցեր, որոնք շուտափույթ և լուրջ լուծում էին պահանջում: Այդ հարցերի թվում առաջին գծի վրա Վրացյանը դնում էր Հ. Յ. Դաշնակցության շարքերի մաքրության, նրա հետագա ամրապնդման խնդիրները: «...Արտասահմանյան բոլոր շրջաններում,- գրում էր նա,- մեր կուսակցության ներսում կատարվում է եռուն կազմակերպական աշխատանք, որը պետք է զարգացնել երկու ուղղությամբ. մի կողմից պետք է անողոք կռիվ մղել պատեհապաշտության ու քաղաքական հայացքների անորոշության դեմ հաստատելով կուսակցական մեկ և ընդհանուր քաղաքականություն, մյուս կողմից՝ անխնա լինել դեպի արատավորված, քարոյազուրկ, զեղծարար, ոչհեղափոխական ու հակասոցիալիստական տարրերը, որոնք տեղ են գտել մեր կուսակցության շարքերում»²:

Անդրադառնալով այն հարցին, թե այսուհետև ինչպիսին է լինելու Դաշնակցության քաղաքականությունը Խորհրդային Հայաստանի նկատմամբ, Վրացյանը շեշտում էր. «Մենք շատ լավ տեսնում ենք, թե ներկայումս մեր ժողովրդին ամենից ավելի ինչ է հարկավոր. նրան հարկավոր է հանգիստ և տնտեսական բարելավում: Եթե այժմվա բոլշևիկները կարողանան զեթ նվազագույն

¹ «Այգ» (Թավրիզ), 1920, 13 օգոստոսի:

² Կույն տեղում, 18 օգոստոսի:

չափով գոհացնել ժողովրդին, մենք ոչ միայն խոչընդոտ չենք լինի, այլև ամենաանկեղծ կերպով կքելադրենք մեր երկրի ընկերներին՝ օգնել նրանց և արտասահմանում էլ արգելքներ չենք հարուցանի: ...Մեր խորին համոզումով Հայաստանը պետք է ազատ պահել ներքին ցնցումներից ու քաղաքական կոռուպցիայից»:

Արտահայտելով իր կառավարության տեսակետը Խորհրդային Հայաստանում մնացած դաշնակցականների պահվածքի մասին Ս. Վրացյանը նրանց պատվիրում էր. «...Երկրում գտնվող մեր ընկերները պետք է շատ զգույշ լինեն և չենթարկվեն որևէ պրովոկացիայի: Պետք է լծվել պետական և հասարակական աշխատանքի, նպաստել ժողովրդի տնտեսական վիճակի բարելավմանը, պետական մեքենայի կարգավորմանը, երբեք չմտածել սարսափի մասին. պետք է նպաստել, որ ստեղծված դրությունից Հայաստանը առավելագույն օգուտները քաղի»¹:

Ս. Վրացյանի այդ հողվածը առիթ դարձավ կրքերի նոր բորբոքման: Նրա քննադատները, կարևորագույն խնդիր համարելով կուսակցության շարքերի մաքրումը, միաժամանակ գտնում էին, որ այդ գործը պետք է կատարեն միմիայն իրենց ոչնչով չարատավորած կուսակցական ընկերները:

Կամա թե ակամա նորից բարձրացավ Հայաստանից տարած գումարների և մյուս արժեքների հարցը: Վրացյանին մեղադրում էին, որ նրա կարգադրությամբ ապրիլի 2-ին գումարները և մյուս արժեքները Երևանից դուրս են բերվել ապօրինաբար, բայց զոնն ապահով տեղ հասցնելու համար չեն ձեռնարկվել պաշտպանության ամենատարրական միջոցները: Ջորիների վրա բեռնված գումարների, արծաթ և ոսկյա իրերի, զարդարանքի մի մասը ճանապարհին յուրացրել են հենց նրանք, ում վրա դրված է եղել այդ արժեքների հսկողությունը: Փախստականներից ոմանք հայտարարություններ էին անում, թե իրենք ականատես են եղել, որ Երևան-Մեղրի ճանապարհի տարբեր հատվածներում սրանք ինչպես են բեռների մի մասը թաղել գետնի տակ՝ ապագայում հանելու հույսով: Արժեքների մյուս մասը, զոյամարտի վերջին օրերին Փրկության կոմիտեի անդամ Հակոբ Տեր-Հակոբյանի կարգադրությամբ, որին հանձնարարված էր դրանց պահպանությունը, ինքնագույն թաքցվել է Կապարգողի տարբեր մասերում: Վերջապես ապացույցներ էին բերվում, որ երևանյան տարադրամի զգալի մասը Չանգեզուրում և Պարսկաստանում արդեն ծախսվել է Հակոբ Տեր-Հակոբյանի գլխավորած փոքր խմբի կողմից, բացի այդ, առանձին անձանց կողմից կատարվել են դրամական ծանր զեղծումներ: «Կառավարությունն» ամեն միջոց գործի էր դրել

ծածուկ պահելու ծախսված գումարների հաշիվները, բայց այն, ինչ հայտնի էր դարձել, առաջացրել էր գաղթականության ընդլայնումը:

Գաղթականության մեջ մեծ հուզում էր առաջ բերել նաև Թիֆլիսից և Երևանից եկած այն լուրը, որ Հայաստանի համար արտասահմանից Բաթում հասած հսկայական գումարի դեղորայքը, որի կարիքը մեծապես զգում էր հիվանդներով ու գաղթականներով լեցուն երկիրը, այնտեղից հետ էր տարվել²:

Գաղթականությունը պահանջում էր Երևանից հանած տարադրամի և մյուս արժեքների մասին մանրամասն հաշվետվություններ կայացնել հասարակայնությանը: Վերջապես, հաշվետվություն կազմելու համար, Ս. Վրացյանի հանձնարարությամբ, ստեղծվեց մի հանձնախումբ, որի մեջ մտան նախկին 12 նախարարներ, Փրկության կոմիտեի պետական վերահսկիչը և մի խումբ հաշվապահներ: Ըստ որում, հանձնախումբը իր աշխատանքներին մասնակից չդարձրեց ուրիշ ոչ որի, այդ թվում՝ նշանավոր մի քանի դաշնակցական այն գործիչներին, որոնց մասնակցությունը այդ գործին պահանջում էր հասարակայնությունը՝ ելնելով նրանց ազնվությունից, պարկեշտությունից և անկողմնակալությունից:

Հանձնախումբը չորս ամիս փակված աշխատելուց հետո, վերջապես, գրքույկի ձևով հրատարակեց հաշվետվություն, որը, սակայն, ոչ միայն չբավարարեց հասարակայնությանը, այլև առաջ բերեց նորանոր հարցեր:

Դաշնակցական գործիչ Սիրակ Գրիգորյանը 1921 թ. նոյեմբերին Հ.Յ.Դ. առաջիկա 10-րդ համագումարին հղած ընդարձակ բողոք-զեկուցագրում, անդրադառնալով հիշյալ հանձնախմբի ստեղծած փաստաթղթին, ներկայացրել էր տարադրամի հետ կապված մուր պատմությունը: Նա գրում էր. «Այդ հաշվետվությունից անհնար է գաղափար կազմել, թե ի՞նչ արժողության տարադրամ է դուրս բերված (Երևանից - Ա.Ս.), ինչքան է ծախսված և ինչքան մնացած»³:

Ս. Գրիգորյանը միաժամանակ նշում էր, որ հաշվետվության մեջ հիշատակված են տվյալներ տարբեր երկրների դրամների, ականջօղերի, մատանիների, արծաթե գոտիների, արծաթապատ դաշույնների, ժամացույցների և ուրիշ երկրորդական իրերի մասին, բայց ոչինչ չի ասված, թե որքան է թափվիզ հասած տարադրամի և Երևանում եղած տարադրամի չափերի միջև տարբերությունը:

¹ Տե՛ս «Երեմի ատո» (Թիֆլիս), թիվ 53, «Կոմունիստ», 1921, 12 մայիսի:
² ՀՀ ԿԿՊԸ, ք. 113, գ. 3, գ. 37, թ. 62:
³ Ի դեպ, այս վերին հարցը չարժեքն քննարկում էր նաև արտասահմանյան հայ մամուլում, ինչպես այդ օրերին, այնպես էլ դրանից հետո: Այսպես, «Արմավանի Փարիզյան թերթը 1922 թ. հունվարի 25-ի համարում տարադրել էր Հայաստանի պետական գանձի թիվ ցուցակը՝ ներկայացնելով, թե այդ գանձը որքան է եղել Երևանում և որքան է հասել Թիֆլիզ: Պետական գանձի պատմությունը օգյուրդի հասարակայնությանը հուզում էր շատ տարիներ: Լույսնակ 15 տարի հետո 1945 թ. օգոստոսին, Հանան Լաքալին տարադրել էր հողված «Վրացյանից պահանջելով իր տարած գանձը վերադարձնել Խորհրդային Հայաստանի կառավարությանը (տե՛ս «Երիտասարդ Հայաստան», 1945, 3 օգոստոսի):

¹ «Այգ» (Թավրիզ), 1920, 18 օգոստոսի:
632

Ավելի ծանր ու մտահոգիչ էր Երևանից բերած տարադրամի և գաղթականությանը սովից փրկելու համար արտասահմանյան հայ գաղութներից ստացած գումարների ծախսման ձևը:

Պարսկաստան անցնելուց հետո առաջին մեկ ամսում, Թավրիզի հասցրած տարադրամը «կառավարությունը» հայտարարել էր անձեռնմխելի, և դա պատճառաբանում էր նրանով, թե իր տրամադրության տակ եղած արժեքները գործարկվելու են «համազգային նպատակի»՝ «Հայաստանի ազատագրության գործին»:

Բայց այդպես երկար անհնար էր շարունակել, քանի որ գաղթականությունը սուկայի վիճակում էր: Պետական նախկին ողջ պաշտոններությունը (բացի ընտրյալների մի փոքր խմբից), մտավորականությունը, զինվորականությունը տանջվում էին նյութական անտանելի պայմաններում, հանրապետական Հայաստանի հայտնի գործիչները թափառում էին փողոցներում՝ ոտաբոքիկ ու կիսամերկ: Ավելի ահավոր էր հասարակ մարդկանց դրությունը, եղան սովամահության բազմաթիվ դեպքեր, Թավրիզի հայոց զերեզմանատան բակում թափված էին կմախքացած մարդիկ՝ ապրելու հույսը լիովին կորցրած:

Գաղթականության և դաշնակցական ընկերների ճնշման տակ «կառավարությունը» սկսեց ծախսել տարադրամը: Օգոստոսի վերջերից սկսած գումարներ տրվեցին բոլոր փախստականներին՝ խիստ տարբերակված:

«Կառավարության» անդամներին նշանակվեց ամսական 30-ական բուման աշխատավարձ՝ հինգ ամսով, բայց այդ ժամկետը լրանալուց հետո էլ նրանք շարունակում էին ստանալ այդքան գումար՝ մինչև 1922 թ. մարտ ամիսը: Բացի այդ, նրանց տրվեց 100-ական բուման «լիկվիդացիոն» մինչև այն ժամանակ, երբ Վրացյանը չորս ամիս պահելով իր «կաթինետը», վերջապես, լուծարեց այն:

Ինչ վերաբերում էր «պետական պաշտոնյաներին», ապա նրանք աշխատավարձ չէին ստանում (բացառությամբ մի քանիսի), աշխատավարձ չէին ստանում նաև Հայաստանի նախկին Պատվամեծի անդամները, չխոսելով արդեն «լիկվիդացիոնի» մասին: Եվ պաշտոններությանը (այդ թվում զինվորականներին), և՛ մյուս բոլոր գաղթականներին տրվում էր նպաստ՝ օրական մեկ դրանի չափով¹:

Ինչպես տեսնում ենք, դրամը բաժանելու չափանիշ չկար: Այդ էր պատճառը, գրում էր դաշնակցական գործիչներից մեկը, որ մարդիկ «հիասթափված էին կամ թշնամացած»²:

Պատահական չէ, որ Թավրիզի դաշնակցական մտավորա-

կանությունը խիստ մտահոգված էր, թե ինչպես գտել կուսակցությունն այլասերվող, վարկաբեկիչ տարրերից և գոնե ապագայում չեզոքացնել նրանց գործունեությունը:

Օգոստոսի սկզբին Միրակ Գրիգորյանի նախագահությամբ, Թավրիզի Ղալա թաղի հայկական դպրոցի սրահում տեղի ունեցավ քաղաքի դաշնակցական բոլոր մարմինների անդամների և գործիչ ընկերների ժողով, որը որոշում ընդունեց դիմել Դաշնակցության Կ. Պոլսի Պատասխանատու մարմնին՝ կուսակցությունն անարժեք տարրերից մաքրելու պահանջով³:

Գարեգին Նժդեհը մի կողմ էր քաշվել կրքերի անսանձ ալեկոծումներից. նա իրեն հեռու էր պահում թե՛ ներկուսակցական պայքարներից և թե՛ Վրացյանի «կառավարության» քննադատություններից: Նրա միտքը զբաղված էր Լեոնահայաստանի անկման պատճառների քննությամբ, որի արդյունքում իր մտածումները հանձնեց թղթին և, որպես զեկուցագիր, ներկայացրեց Հ. Յ. Դաշնակցության Թավրիզի (Վրեժի) Կենտրոնական կոմիտեին: Ընդարձակ այդ զեկուցագիրն առաջին հերթին պատասխան էր օրվա իր քննադատներին, բայց այն, ըստ էության, մեծ հայրենասերի և մեծ ռազմագետի վերապրած խոհերն էին Չանգեզուրի հերոսամարտի վերջին փուլի մասին, դեպքերի ու իրադարձությունների անմիջական գնահատումները: Եվ, որպես այդպիսին, զեկուցագիրը ստույգ վավերագիր է, հետևապես՝ անփոխարինելի պատմագիտական արժեք:

Չեկուցագրի հիմնական դրույթները հետագայում Նժդեհը որոշակիացրել է իր գրքերում, հողվածներում և նամակներում: Նրանում Սպարապետը հետևողականորեն զարգացնում էր այն միտքը, որ Չանգեզուրի հաղթանակների դափնին պատկանում է ոչ թե իրեն, այլ լեռնաշխարհի հերոս ժողովրդին, իսկ անհաջողությունների ու պարտությունների համար պատրաստ է կանգնելու պատմության դատի առջև: Այդպես է նա մտածել նաև հետագա ամբողջ կյանքի ընթացքում: Նամակներից մեկում գրել է, որ մոլորություն է Չանգեզուրի ինքնապաշտպանությունը բացատրել զանգվածների վրա իր մոգական ազդեցությամբ: «Չանգեզուրում, - նշել է Նժդեհը, - ես չեմ ունեցել ոչ մի կանոնավոր զինվոր, ոչ տեխնիկական պաշարներ, ոչ նյութական միջոցներ. չկար այն ամենը, որով ինքնակալ անհատները ժողովրդական զանգվածներին են փաթաթում իրենց կամքը: Մեր ժամանակներում ոչ որ չի կարող ծխտել ժողովրդական զանգվածների վճռորոշ դերը: Ես չեմ ծխտում նաև անհատի դերը, նրա ազդեցությունը պատմական իրադարձությունների ընթացքի և ելքի վրա:

Բայց հաստատում եմ, որ Չանգեզուրը կպաշտպաներ իր լեռները նաև առանց ինձ:

¹ ՀՀԿՊԿՊԷ, ք. 113, գ. 3, գ. 14, ք. 63:

² Կոյնն տեղում:

³ ՀՀԿՊԿՊԷ, ք. 113, գ. 3, գ. 14, ք. 63:

Ոչ մի անհատ, թեկուզ հանճարեղ, չի կարող ժողովրդին փաթաթել իր կամքը, եթե չի արտահայտում նրա կամքը: Չանգեզուրի ուժը պետք է որոնել ոչ թե իմ ազդեցության, այլ գաղափարապատմական ժառանգորդության մեջ. դարերի ընթացքում լեռնահայությունը հաճախ է ստիպված եղել պաշտպանել իր լեռները՝ խոր գիտակցելով նրանց նշանակությունն իր ինքնապաշտպանության գործում»:

Աերուժելով Լեռնահայաստանի անկման պատճառները՝ Նժդեհը հատկապես ընդգծում էր դրանցից մի քանիսը:

1. Լեռնահայաստանի պաշտպանության վրա կործանարար ներգործություն ունեցան խորհրդային զորքերի կողմից Երևանը գրավելուց հետո Չանգեզուր անցած ահաբեկ քաղաքությունները, որոնք իրենց հետ գավառ բերեցին հուսալքում և խուճապ:

2. Լեռնահայաստանի զորամասերի մարտական ոգին մեծապես խաթարեց և լքում առաջ բերեց բոլշևիկների ծավալած լայն քարոզչությունը: Բոլշևիկ գործիչները և զորամասերը, գրում էր Նժդեհը, մտնելով Գարալագյազ և Չանգեզուր, անմիջապես բռուցիկներ էին տարածում, հրատարակում էին դեկրետներ, խոստանում էին ներում շնորհել բոլոր այն զինվորներին, որոնք կանավոր կհանճնվեին կարմիր բանակի զորամասերին: Այդ ամենի հետևանքով «օրեցօր տարածվում էր դասալիքի հոգեբանությունը»:

3. Սպառվում էին զինամթերքի վերջին պաշարները, որի հետևանքով Լեռնահայաստանի զինվորների մոտ եղած փամփուշտները խստիվ հաշվառված էին, հրամայված էր կրակել միայն մոտիկ տարածությունից, Չանգեզուրի պաշտպանների վրա հոգեբանական ավերիչ ազդեցություն էր գործում այն, որ ոչ մի տեղից զենք և զինամթերք ստանալու որևէ հույս չկար այլևս:

4. Գավառի բնակչությունը բառիս բուն իմաստով կանգնած էր սովի վտանգի առջև: Անընդհատ կռիվների պատճառով 1920թ. աշնանացան չէր արվել մեծ տարածությունների վրա, իսկ 1921թ. գարնանը ընդհանրապես հագահատիկի ցանքս չէր կատարվել: Իրենց օրը կիսարադջ էին անցկացնում ոչ միայն գյուղացիները, այլև զենքի տակ գտնվողները:

5. Փրկության կոմիտեի զորքի և գաղթողների զանգվածային խուժումը Գարալագյազ և Չանգեզուր բարոյալքում առաջ բերեց այդ տարածքները պաշտպանողների շրջանում և բնակչության մեջ, բայց առավել կործանիչ եղավ արդեն խառնիճաղանջ ամբոխի վերածված այդ քաղաքությունների՝ Չանգեզուրից գլխապատառ հեռանալը դեպի Պարսկաստան: Նժդեհը գրել է. «Այս վերջին գաղթը, այն էլ Լեռնահայաստանից, բնական իրարանցում» առաջ բերեց ժողովրդի մեջ, որովհետև նա տեսնում էր, որ «վտանգված է

համարվում յուր երկիրը, քանի որ յուր մեջ դադար առած և բնակվող անձինք հապճեպով անցնում են Արաքսը»:

Լեռնահայաստանի անկման պատճառները քննելուց հետո Նժդեհը, այնուհետև, անդրադարձել է 1920-1921թթ. Չանգեզուրյան հերոսամարտի պատմական նշանակությանը: Ընդհանրապես Չանգեզուրյան կռիվների՝ հնարավոր եղավ.

1. Չանգեզուրի հայությանը փրկել կործանումից:

2. Խափանել Հայաստանի մահացու անդամահատումը՝ Չանգեզուրի բռնագավթման և Ադրբեջանին միացնելու միջոցով:

3. Հոգեբանորեն և ռազմագիտորեն սատարել 1921թ. փետրվարյան ապստամբությանը:

4. Ապահովել հայ մտավորականության և մարտական մնացած ուժերի նահանջը և անցումը Պարսկաստան:

Ընդգծելով, որ եթե չլինեին Չանգեզուրի հաղթական կռիվները, գավառը անպայման կհանճնվեր Ադրբեջանին, Նժդեհն այնուհետև նշում էր, որ շատերը թերագնահատում են այդ կռիվների նշանակությունը՝ ասելով, թե առանց դրան էլ Խորհրդային Ռուսաստանը Չանգեզուրը կթողներ Հայաստանին: Այդպես մտածողները, գրում էր նա, անտեսում են, որ պետությունների միջև կնքվող պայմանագրերը հաստատում և արձանագրում են նրանց միջև տվյալ պահին առկա սահմանները: Իրավացի էր Նժդեհը. եթե 1921թ. մարտի 16-ի նախօրյակին Չանգեզուրում լինեին ոչ թե նրա ուխտյալները, այլ թուրքական զորքերը, ապա Ռուսաստանը գավառը միանշանակ կհանճներ Ադրբեջանին:

«Ինչու՞ պայքարեց Լեռնահայաստանը» հարցին Գարեգին Նժդեհը պատասխանել է. «Լեռնահայաստանի ինքնապաշտպանողական խոյանքը գուցե անիմաստ թվար օտարներին, մասնավորապես՝ բոլշևիկներին, որոնք քաղաքական միամտություն ունեին հավատալու և հավատացնելու, որ ոչ թե միայն իրենց ցնորական վարդապետությունը, այլև հետադիմական համախառնականությունը՝ հանճինս քեմալական ցարդարար հորդանների, կոչված է քարերարելու, փրկելու մարդկությունը: Սակայն այդ ժողովրդի համար, որը անբախտություն է ունեցել մոտիկից ճանաչելու և չափելու՝ մեկից ավելի անգամներ իր գերեզմանափորը հանդիսացած, տարամերժ համախառնության արժեքը, մեր գոյամարտը քաղաքականապես ավելի քան իմաստալից էր:

Լեռնահայաստանի հայության և նրա ինքնապաշտպանությունը վարողի համար միևնույնը չէր, թե որ հանրապետության մասը պիտի կազմի Մյունիքը՝ Հայաստանի՞, թե՞ Ադրբեջանի:

Սակայն նրա համար գրեթե միևնույն էր, թե քաղաքական ինչպիսի ցուցանակ է կրում Ադրբեջանը - մուսավաթական՞, թե՞ խորհրդային:

Մեր կռիվը չէր մղվում այս կամ այն կուսակցության կամ դասակարգի դրոշի տակ: Նա ուղղված չէր խորհրդային իրավա-կարգի դեմ:

¹ «Հանրապետական» (Երևան), 1996, դեկտեմբեր, քիվ 11 (111):

Հայկական լեռնաշխարհը Ադրբեջանին կցելու՝ տարիներով կրկնվող փորձերը - ահա թե ինչն էր մեր բազուկը զինել և մեզ լեռները հանել»:

Շատ տարիներ հետո իր հարազատներից մեկին գրած նամակում այդ նույն միտքը Նժդեհին այսպես է ձևակերպել. «Պատմությունը չէր ների մեզ, եթե, խոստովանելով մեդ անկարողությունը, փոքրագրաբար հրաժարվեինք ինքնապաշտպանությունից: 1918-20 թվականներին նման արարքը հավասարազոր կլիներ ինքնասպանության: Չանգեզուրի ինքնապաշտպանությունը մեծագույն քարոյական արիության գործ էր: Հայաստանից Չանգեզուրի խլումը, երբ Կարս, Սարիղամիշ, Իգդիր, Արդահան ամրությունները գտնվում էին Թուրքիայի սահմաններում, հայության համար մեծագույն ողբերգություն կլիներ»¹:

Ինչպես արդեն ասվել է, Թավրիզում և նրա շրջակա բնակավայրերում կուտակված տարագիրներին վիճակված էր կրելու տնտեսական անասելի դժվարություններ: Նրանց ապաստան տալու և նյութապես ու քարոյապես աջակցելու, պարտության դառնությունը ճաշակված գործիչներին ապրելու և գործելու հավատ ներշնչելու համար անգնահատելի դեր էր խաղում Ներսես Սրբազան Մելիք-Թանգյանը: Ճիշտ է, նրա տրամադրության տակ էր դրվել Հայաստանից տարած տարադրամի որոշ մասը, բայց դրանով անհնարին էր հոգ տանել ամեն ինչից զրկված հազարավոր մարդկանց մասին: Ուստի Սրբազանը նախանձելի եռանդ ու հետևողականություն ցուցաբերեց՝ պարսկահայերի շրջանում կազմակերպելու հանգանակություն, որը նույնպես չէր կարող փրկել վիճակը:

Տարագրության ղեկավարությունը Թավրիզում խոնաված բազմությունը սովից փրկելու մի հիմնական ելք էր տեսնում՝ դարձ դեպի հայրենիք:

Խորհրդային զորքերը դեռ նոր էին գրավել Ղափանի հանքերը, երբ ՀՍԽՀ կառավարությունը Գրիգոր Վարդանյանին հրահանգեց ամմիջապես մեկնել Թավրիզ և իբրև Գաղթականության կոմիտեի լիազոր շարունակել փախստական աշխատավորության՝ հայրենիք վերադարձնելու գործը: Ա. Մոավյանի կարգադրությամբ՝ նա այս անգամ փախստականներին տալու էր պաշտոնական անցաթուղք՝ կնքված և իր ստորագրությունով:

Հուլիսի 12-ին Գ. Վարդանյանը Թավրիզ է ուղարկում իր տեղակալ Հ. Լազարյանին, իսկ հուլիսի 20-ին իր հետ առած Օ. Տեր-Հովհաննիսյանին և հողժողովուհի կողմից՝ Պ. Օհանջանյանին, հասնում է Ջուլֆա, ուր սահմանապահ իշխանություններին հայտնում է իր առաքելության մասին՝ խնդրելով առանց իր անցա-

թղթի այսուհետև ոչ մի փախստականի բույլ չտալ անցնելու սահմանը:

Հուլիսի 21-ին երեքով հասնում են Թավրիզ, որտեղ հայկական քաղերը՝ լեփ-լեցուն փախստականներով, անհամբեր սպասում էին նրանց գալստյան:

Մինչ այդ, փախստականների առաքման գործը վարում էր Ներսես Սրբազանը՝ իրեն աջակից ունենալով գրեթե միայն դաշնակցականներից բաղկացած գաղթականության մի կոմիտե:

Տեսակցելով Սրբազանի հետ՝ Երևանից եկած պատվիրակները տեղեկանում են, որ միայն բուն Թավրիզում գտնվում են Հայաստանից 4000-ից ավելի փախածներ, աշխատավոր տարրեր, բարձր թե ցածր աստիճանի զինվորականներ, մոտ 100-ի չափ ուսուցիչ-ուսուցչուհիներ, մեծ ու փոքր խմբապետներ ու ամեն կարգի մտավորականներ²:

Դրանցից 900-ը Երևանի մերձակա շրջաններից էին, իսկ 1200-ը՝ Չանգեզուրից (որոնցից 300-ը՝ Գորիսի շրջանից)³:

Հայաստանում քաղաքացիական ընդհարումների հետևանքով գաղթած տարագիրներից զատ՝ Թավրիզ էին ապաստանել նաև Մալմաստի, Ուրմիայի և սովահար Ղարադաղի գաղթականները:

1921թ. սեպտեմբերի 1-ի տվյալներով Ղարադաղից այնտեղ էր ապաստանել 1292 մարդ, Խոյից՝ 456, Մալմաստից՝ 1230, Ուրմիայից՝ 1120, ընդամենը՝ 4098 մարդ³:

Մալմաստից եկածների մեջ կային արևմտահայեր, գլխավորապես՝ վանեցիներ, ինչպես նաև Համադանից, Բաղդադից վերադարձածներ և այլք: Այդ կարգի տարագիրների շարքին էին պատկանում ջուղայեցիները, դարաշամբցիները և այլք, որոնք, իրենց վայրերից տեղահանված լինելով փետրվարի դեպքերից առաջ, ծանր վիճակում ապրում էին Թավրիզում: Դրանց մի մասը նույնպես, հիմնականում դարադաղցիներ և խոյեցիներ, դիմել էր Հայաստան մեկնելու համար:

Ամեն օր Գ. Վարդանյանի միսիային դիմում էին հարյուրավոր մարդիկ՝ բոլոր դասակարգերից: Հատկանշական է, որ առաջին այդ դիմումատուները նույնիսկ չէին հետաքրքրվում, թե իրենց ինչ է սպասվում Հայաստանում, միայն դուրս պրծնեին ստեղծված վիճակից:

Աստիճանաբար միսիա էին ներկայանում նաև Հայաստանի Հանրապետության նախկին Պառլամենտի անդամները, նախկին պաշտոնյաներ, բարձրաստիճան սպաներ, խմբապետներ և այլ կարևոր անձինք: Միսիան նրանց մանրամասն բացատրություններ էր տալիս, բազմիցս հավաստիացումներ էր անում, որ Հայաստանի

¹ ՀՀ Ն.Պ.Կ.Պ.Ը, Գ. 113, գ. 3, գ. 45, ք. 26:

² Նույն տեղում, ք. 29:

³ Նույն տեղում, ք. 44-ի շրջերևույթ:

¹ «Հանրապետական» (Երևան), 1996, դեկտեմբեր, քիվ 11 (111):

Խորհրդային կառավարությունը չի շեղվելու գաղթականության հանդեպ որդեգրած իր քաղաքականությունից և անթերի կատարելու է ընդհանուր ներման մասին ընդունած դեկրետը:

Հայաստան վերադառնալու բուռն ցանկություն ունեին նաև տաճկահայերը, որոնց անունից Մմբատը ներկայացել էր Գ. Վարդանյանին, նրա հետ երկար գրույց ունեցել, պարզել վերադարձի հետ կապված բոլոր հանգամանքները¹:

Առաջին հերթին հայրենադարձվելու համար անկետավորվեց մոտ 2700 մարդ:

Պետք է ասել, որ հենց սկզբից Գաղթականության հանձնաժողովը կանգնեց շատ բարդ խնդիրների առջև, որոնց լուծումը վեր գտնվեց նրա լիազորություններից, և որը տեղիք տվեց զանազան ասեկոսներին:

Այսպես, անդրադառնալով Գ. Վարդանյանի միսիայի գործունեությանը, Վահան Մինախոյանը հետագայում գրել է, որ տարագիրների վերադարձը կազմակերպելու համար Երևանից Թավրիզ եկած հանձնաժողովը անարժեք ձևականություններով ձգձգեց խնդիրը, անկետային քերթիկներ խմբագրեց, հետո տպեց, փոխեց, գրեց, ջնջեց, վախ ներշնչեց վերադարձողներին: Մի երկու շաբաթ մնալուց հետո գնացքներ ուզեց տարագիրներին հայրենիք ճամփելու համար, հետո հայտարարեց, թե «չտվին», որովհետև, իբր, ճանապարհները խճողված են Ադրբեջանից Հայաստան գնացող գնացքների պատճառով²:

Գրիգոր Վարդանյանը, Թավրիզ գալուց մի քանի օր հետո՝ հուլիսի 27-ին, ՀՍԽՀ արտգործառնականության նախարար Մրավյանին գրում էր, որ Հայաստան վերադառնալու համար ցուցակագրվել է 4200 մարդ, բոլորն էլ՝ աշխատավոր գյուղացիներ, որոնք ցանկանում են իրենց բնակավայրերը վերադառնալ որքան հնարավոր է շուտ: «Նրանցից շատերը, - նշում էր իր նամակում Գ. Վարդանյանը, - ունեն ձիեր և եթե մի քիչ էլ մնան, ապա բոլոր ձիերը կծախեն՝ սովից փրկվելու համար: Ես նրանց դիմումին սկզբում պատասխանեցի, թե հայրենիք վերադառնալու մասին պարտավոր եմ հայտնել Երևան, բայց նկատի ունենալով, որ Չեր հրահանգը կարող է ուշանալ, որի պատճառով այդ մարդիկ ստիպված կլինեն ձիերը ծախվելու, նաև այն, որ մարդիկ ցանքսեր ունեն, քաղ ունեն և այլն, համաձայնվեցի ոմանց անցագրեր տալ և Մեդրիի գծով ետ ճամփել: Մնացած 900 նորեկների մասին, որ Երևանի շրջաններից են, կսպասեմ Չեր կարգադրությանը»³:

Կրկին անդրադառնալով փախստականների փոխադրության հարցին՝ Գաղթականության գործերի լիազորը տեղեկացնում էր, որ պարսից կառավարությունը խոստացել է իր միջոցներով գնացքով

Ջուլֆա տեղափոխել 1000 մարդ, բայց Նախիջևանի երկաթուղու պետը Թավրիզի հայոց առաջնորդ Ներսես Մելիք-Թամազյանից պահանջել է ամեն մի վերադարձողի համար վճարել 12 դրան, այսինքն՝ ընդամենը 12 հազար դրան: Առաջնորդը համաձայնել էր տալ այդ գումարը, ուստի Գ. Վարդանյանը Մրավյանին խնդրում էր դեռևս Երևանում գտնվող իր տեղակալ Հ. Ղազարյանին տրամադրել 20 վազոն առաջին անգամվա համար, որը հնարավորություն կտա այդ 1000 մարդուն չորս օրվա ընթացքում տեղափոխել Ջուլֆա, մի շաբաթ հետո նույնքան մարդ ևս ուղարկել: դրանով իսկ Թավրիզում մնացած գաղթականության կեսը ուղարկված կլիներ: Նա նշում էր, որ եթե 20 վազոնից բաղկացած երեք գնացք լինի, ապա հնարավոր է Հայաստան տեղափոխել շուրջ 3500 փախստական:

Այնուհետև Գ. Վարդանյանը արտգործառնականության տեղյակ էր պահում, որ պարսից իշխանությունները քանիցս դիմել են առաջնորդին և նույնիսկ պահանջել, որ շատ շուտով փախստականները փոխադրվեն Թավրիզից, պատճառաբանելով, որ նրանց ներկայության հետևանքով հացը բանկանում է: Առաջնորդը նահանգապետի այդ դիմումին պատասխանել էր, որ Խորհրդային Հայաստանի կողմից արդեն ժամանել է գաղթի լիազորը, որը կաշխատի կազմակերպել փախստականների արագ փոխադրումը Հայաստան: «Խնդրում եմ արագացնել գնացքը. հապաղումը առիթ է ընծայում պրովոկացիաների»⁴. վերջում գրում էր գաղթականության գործերի լիազորը:

Քանի որ բազմաթիվ խնդրանքներն առայժմ դրական ընթացք չէին ստանում, Գ. Վարդանյանը ստիպված, առանց Երևանից համաձայնություն ստանալու, անցաթղթեր էր տալիս առավել անելանելի վիճակում գտնվող անձանց: Օգոստոսի 9-ին նա Ա. Մրավյանին գրում էր. «Այս առավոտ ճամփու դրեցի մոտ 200 զանգեզուրցիներ դեպի Մեդրի՝ իրենց եկած ճամփով: Բայց մնացյալ գաղթականությունը առավոտյան ժ. 6-ից մինչև գիշերվա ժ. 9-ը իմ աշխատասենյակի դռան առաջ կամ տանս՝ բակն ու սենյակս լցված խնդրում, արաչում են շուտ հայրենիք մեկնելու համար, իսկ ես ցարդ լոկ խոսքերով եմ հուսադրում: Մա, անշուշտ, հիմար կացություն է և հնարավոր չէ այսպես շարունակել՝ առիթ ընծայելով պրովոկացիայի: Հույս ունեմ, որ դու գոնե կմտնես իմ այս դրության մեջ և եռանդուն միջոցներ ձեռք կառնես անմիջապես ուղարկելու ոչ թե միայն առաջին գնացքը, այլև արագացնելու երկրորդ, երրորդ, չորրորդ գնացքները: Ես օգոստոսի 25-ից դեմը չեմ մնա: Խնդրում եմ շտապել»⁵:

Հարկ եղավ սպասել 22 օր, բայց այդպես էլ գնացքները չեկան, և հնարավոր չեղավ ճանապարհել ոչ մի մարդ:

¹ «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 19 հունիսի:

² Հ. Մինախոյան, «Վերադարձը», «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, ապրիլ, թիվ 6, էջ 49:

³ ՀՀ Կ.Պ.Կ.Պ.Ը. ք. 113, գ. 3, գ. 45, ք. 26:

⁴ ՀՀ Կ.Պ.Կ.Պ.Ը. ք. 113, գ. 3, գ. 45, ք. 26:

⁵ Դույն տեղում, ք. 25-ի շրջերես:

Վարդանյանը ստիպված է լինում դարձյալ անցաթուղք տալ մոտ 180 զանգեզուրցիների և Մեղրի ճամփելի Վարդաղյի և Մուծամբարի վրայով: Չանգեզուրի նորաստեղծ իշխանությունները նրանց ընդունեցին շատ սիրով և Գ. Վարդանյանին նամակով խնդրեցին ետ ուղարկել նաև մնացած զանգեզուրցի փախստականներին: Դրանից հետո զանգեզուրցիների հաջորդ խումբը ևս, բաղկացած 63 մարդուց, նույն ճամփով ուղարկվեց տուն¹:

Վերջապես, Ա. Մուսվաթյանը մի պաշտոնական գրությամբ Գ. Վարդանյանին հայտնում է, որ Երևանը հնարավորություն չունի գաղթականների համար առանձին գնացք ուղարկելու, ուստի պիտի աշխատել մաս-մաս նրանց ճամփել Ջուլֆա, իսկ այնտեղից Երևան բերել զանազան գնացքներով:

Ստանալով հրահանգը և պարսկական երկաթուղային վարչության հետ համաձայնության գալով (ամեն մի գաղթականի համար 25 դրանի փոխարեն վճարելով 10 դրան)՝ օգոստոսի 12-ից վերսկսվեց վերադարձի հոսքը, որն անարգել շարունակվեց մինչև 1921 թ. սեպտեմբերի վերջը: Յուրաքանչյուր գնացքով հայրենիք էր վերադառնում 200-ից 400 մարդ: Գնացքները Թավրիզից Ջուլֆա էին գնում շաբաթական 2-3 անգամ:

Երթևեկության անկանոնության և ամենատարբեր արգելքների պատճառով անհնարին եղավ Հայաստան ճամփել բոլոր մեկնել ցանկացողներին: Հաճախ կուտակում էր առաջանում պարսկական Ջուլֆայում կամ Նախիջևանում, որի հետևանքով հատկապես Նախիջևանում ներգաղթողները ենթարկվում էին թալանի և անպատվության, ստիպված էին օրեր անցկացնել բաց երկնքի տակ և անօրի:

Օգոստոս ամսվա ընթացքում Գ. Վարդանյանի ստորագրությունը կրող անցագրերով Թավրիզից Հայաստան գնաց 2400 մարդ:

Այսպիսով, ևույիս-օգոստոս ամիսներին Հայաստան էր տեղափոխվել այդեն մոտ 5500 մարդ²:

Հայաստան վերադարձավ նաև մտավորականների մի մեծ խումբ, որի մեջ կային ոչ քիչ թվով բարձրորակ մասնագետներ: Ակադ. Ալ. Թամանյանին վերադարձնելու համար Ալ. Մյասնիկյանի հանձնարարությամբ Թավրիզ գնաց Սարգիս Լուկաշինը (Մրապի-նյան) և հատուկ գնացքով Երևան բերեց մեծ ճարտարապետին:

Գ. Վարդանյանի գլխավորած ՀՍԽՀ գաղթականական գործերի լիազոր ներկայացուցչությունը օգոստոսի վերջերին դադարեցրեց իր գործունեությունը, և ինչպես հայ, այնպես էլ մուսուլման և ռուս գաղթականներ Հայաստան ուղարկելու ընդհա-

¹ ՀՀ ԿԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 45, ք. 70:

² ՀՀ ԿԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 45, ք. 71. Վ. Մինասյան, «Վերադարձ», «Հայրենիք» ամսակիր, 1924, ասցիլ, րիվ 6, էջ 48, 49:

նուր ղեկավարությունը սկսեց իրականացնել Ատրպատականում ՌՍՖՍՀ Գլխավոր հյուպատոսությունը:

Ռուսական հյուպատոսությունում փախստականների հայրենադարձության խնդրի կատարումը դրված էր Գլխավոր հյուպատոսի քարտուղար Գ. Իլլերասի վրա, որին էլ Վարդանյանը հանձնեց կնիքը, անցագրային բլանկները և անկետաները՝ վերադարձողներին անցաթուղք տալու համար:

1921 թ. սեպտեմբերի 16-ին ՌՍՖՍՀ Գլխավոր հյուպատոսությունը տեղեկացնում էր, որ Երևանյան և մուսուլման գաղթականներով վերջին էլեյունը բաղկացած 400-500 մարդուց, կողարկվի մինչև ամսվա վերջը, և դրանով կդադարեցվի գնացքներով գաղթականների էվակուացիան մինչև գալիք տարվա գարունը¹:

1921 թ. սեպտեմբերի 2-ից մինչև հոկտեմբերի 1-ը Ատրպատականի ռուսական հյուպատոսարանի միջոցով Հայաստան են ուղարկվել հետևյալ թվով փախստականներ. հայեր՝ դիմում է ներկայացրել 2052 մարդ (1136 ընտանիք), որոնցից ստացել են անցագրեր 1927 մարդ (1037 ընտանիք): Մուսուլմաններ՝ դիմում է ներկայացրել 849 մարդ (212 ընտանիք), որոնցից ստացել են անցագրեր 626 մարդ (142 ընտանիք): Բացի դրանցից, այդ շրջանում Հայաստան է վերադարձել 19 ռուս (7 ընտանիք): Նույն ժամանակ Նախիջևանի երկրամաս (Նախկրտայ) վերադարձել են 36 հայ (11 ընտանիք), 145 մուսուլման (44 ընտանիք), մի քանի ռուս: Այդ մեկ ամսում Թավրիզից Հայաստան և Նախիջևան է մեկնել Թավրիզից՝ 2753 մարդ (1241 ընտանիք), Մուծամբարից՝ 49 մարդ (15 ընտանիք), Ալյակից՝ 89 մարդ (18 ընտանիք), ընդամենը՝ 2891 մարդ (1274 ընտանիք)²:

Պետք է ասել, որ ինչպես Թեհրանի ռուսական դեսպանությունը, այնպես էլ ՌՍՖՍՀ Թավրիզի (Ատրպատականի) հյուպատոսությունը ամենայն ուշադրությամբ և հոգածությամբ էին վերաբերվում հայ գաղթականների հոգսերին, ամեն ինչ անում էին նրանց հայրենադարձությունը կազմակերպված իրականացնելու համար:

Սեպտեմբերի 26-ին Պարսկաստանում ՌՍՖՍՀ լիազոր ներկայացուցիչ Ռոտշտեյնը Թեհրանում կազմակերպել էր խորհրդային իշխանության պլատֆորմի վրա կանգնած հայերի ներկայացուցիչների ընդունելություն: Գլխավոր ներկայաներին՝ նա մշեց, որ հայ ժողովուրդը, երկար տառապանքներից հետո, վերջապես, հասել է ազատության: Ռոտշտեյնը խոր համոզմունք հայտնեց, որ Խորհրդային Հայաստանի ժողովուրդը Ռուսական մեծ ֆեդերացիայի օգնությամբ անպայման կվերածնվի:

¹ ՀՀ ԿԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 45, ք. 45:

² Նույն տեղում, ք. 44-ի շրջերես:

Հանդես գալով պատասխան խոսքով՝ պարսկա-հնդկական հայոց բեմի առաջնորդ, արքեպիսկոպոս Ալվատյանը՝ հանձին Ռոտշտեյնի, ողջունեց Ռուսական մեծ հանրապետությունը, ընդգծելով, որ Հայաստանը ներկայումս չի կարող գոյություն ունենալ առանց ռուս մեծ ժողովրդի օգնության, միաժամանակ շնչտելով, որ հայ ժողովրդի ազգային շահերը պահանջում են որքան հնարավոր է մերձենալ Խորհրդային Ռուսաստանի Ֆեդերացիային¹։

Գ. Վարդանյանի խմբի Երևան վերադառնալը չէր նշանակում, քե դրանից հետո Թեհրանի հայ գաղթականության հարցերի լուծումը ամբողջովին վստահվել էր ՌՍՖՍՀ՝ Թավրիզում (Ատրպատական) գտնվող հյուպատոսությանը։ Խորհրդային Հայաստանը իր դիվանագիտական ներկայությունը Պարսկաստանում դնում էր ավելի քարձր մակարդակի վրա։ 1921թ. նոյեմբերի 1-ից Թեհրանում բացվեց Խորհրդային Հայաստանի հյուպատոսությունը՝ Լևոն Սարգսյանի գլխավորությամբ²։ Հայաստանի կառավարությունը նույն ժամանակ հյուպատոսություն բացեց նաև Թավրիզում և հյուպատոս նշանակեց Ե. Երզնկյանին³։

Հայկական ներկայացուցչության վրա էր դրվել նաև դեռևս Թավրիզում մնացած փախստականների տեղափոխման հոգսը, սակայն նոյեմբերի կեսերից յիսովին դադարեցվեց գաղթականների վերադարձը։

Այսպիսով, 1921թ. ապրիլի 20-ից մինչև հուլիսի 12-ը Մեղրիի վրայով Պարսկաստան անցած 8042 մարդուց Խորհրդային Հայաստանի կառավարության ջանքերով մինչև նույն թվականի նոյեմբերի 15-ը հայրենիք էր վերադարձել շուրջ 6850 մարդ։

Միայն քաղաքացիական ընդհարումների հետևանքով գաղթած տարագիրներից Թավրիզում դեռ մնում էր 1200 մարդ։ Այդքան մարդ պահելու համար հոկտեմբերի վերջերին այլևս չկային անհրաժեշտ դրամական և նյութական միջոցներ, իսկ դրանց ծայրահեղ անբավարար լինելը տարագիրների ղեկավարությանը հարկադրեց պատրաստել օգնություն ստացողների մի սահմանափակ ցուցակ։ Դա նաև մի փորձ էր՝ ստատվորապես ճշտելու Թավրիզում մնացածների մեջ եղած առավել վտանգված քաղաքական տարագիրների թիվը, որոնք խորհրդային իշխանությունների համար ոչ միայն անբարեհույս էին, այլև համարվում էին թշնամիներ։ Տարագլորության ղեկավարները հույս ունեին, որ ցանկից դուրս մնացածները, ի վերջո, հարկադրված

¹ ՀՀ Ն.ՊԿՊԼ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 45, ք. 29։

² ՀԱԽՀ հյուպատոսությունը Պարսկաստանի մայրաքաղաքում գոյություն է ունեցել մինչև 1922թ. հոկտեմբերի 12-ը (ՀՀ Ն.ՊԿՊԼ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 13, ք. 67)։

³ ՀՀ Ն.ՊԿՊԼ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 13, ք. 67։

⁴ Նույն տեղում, գ. 47, ք. 83։

կլինեն մեկնել Հայաստան, և Երևանի կառավարությունն էլ, իր հերթին, հիմքեր չի ունենա քաղաքական պատճառաբանություններով արգելքներ հարուցելու, իսկ հետագայում՝ նաև ենթարկելու բռնությունների։

1921թ. նոյեմբերի սկզբին այդ ցուցակի մեջ ընդգրկված էր խորհրդային իշխանության համար անընդունելի 668 մարդ, որոնցից 612-ը ամսական ստանում էր 6 թուման, մնացածները՝ մի փոքր ավելի։ Այդ գումարը շատ քիչ էր Թավրիզում գոյատևելու համար, մանավանդ ձմռան ամիսներին, երբ կենսամթերքի գները գրեթե կրկնապատկվում էին։

Ցուցակից դուրս մնացած 542 գաղթականները մնացին բախտի քմահաճույքին։

«Խորհրդային հաշվեհարդարի ենթակա» անձանց ցուցակը հարկ եղավ ղեկտները ամսին էլ ավելի կրճատել՝ թողնելով 460 մարդ։ Սրանք իրենց հերթին բաժանվեցին երեք կարգի, առավել պատասխանատու գործիչներ, նվազ պատասխանատուներ՝ և շարքային ակտիվ դաշնակցականներ։ Առաջին կարգի մեջ եղածներն ամսական ստանում էին 9 թուման, երկրորդինը՝ 6 և երրորդինը՝ 4 թուման¹։ Ձինվորականների հասանելի ձևակերպումները կատարում և նպաստը բաժանում էր գնդապետ Նարինյանը, քաղաքացիական անձանցը՝ Նախիջևանի նախկին նահանգապետ Վարչամյանը։

«Խորհրդային հաշվեհարդարի ենթակա անձանց» «Վտանգված» վերնագրով ցուցակը առաջ էր բերել սուր հուզումներ շարքայինների, սպաների և խմբապետների շարքերում։

Դրան չստացողները բողոքում էին՝ ասելով, քե Երևանից հանած գումարները հայկական պետությանն են եղել, հետևապես ամբողջ ժողովրդինը, այլ ոչ քե մի խումբ արտոնյալ ղեկավարների։ Ռուստի պահանջում էին իրենց ևս բաժին հանել Թավրիզ հասցրած գումարներից։ Դայց գուր։ «Վտանգվածների» նպաստը գնալով պակասում էր, և ի վերջո 1922թ. փետրվարի 18-ից հետո նրանք բողոքը հավասարապես ստանում էին մի չնչին գումար՝ մեկ դրան՝ այն էլ ընդհատումներով²։

Նպաստ չստացող տարագիրների մի մասը դեռ փայփայում էր Հայաստան վերադառնալու հույսը։ Նրանցից շատերը հետագա ամիսներին բազմաթիվ հուսահատ ճիգեր արեցին՝ հաղթահարելու հայրենիք գնալու արգելքները, բայց շատ քչերին հաջողվեց ի վերջո Հայաստան մեկնելու թույլտվություն ստանալ։ Մնում էր տարբեր ճանապարհներով գաղտնի անցնել սահմանը, ոմանց դա հաջողվեց, ուրիշները սահմանն անցնելիս ձերբակալվեցին և Երևանի ու

¹ ՀՀ Ն.ՊԿՊԼ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 45, ք. 45։

² Վ. Միմասթևան, Ապրիլի 2-ի գաղթը. «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, դեկտեմբեր, թիվ 2, էջ 95, նույն վերադարձը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, ապրիլ, թիվ 6, էջ 52։

այլ վայրերի բանտերում մի քանի ամիս մնալուց հետո՝ արտոլվեցին Թիֆլիս, Բարու կամ Հյուսիսային Կովկաս¹։

Նպաստ չստացողներից, այդպիսով, 1921 թ. վերջերին Թավրիզում մնացել էր 600-ի չափ փախստական։ Աշխատանք գտնելու ու Թավրիզում ապրելու հույս չունենալով՝ բնականարար, նրանք պետք է դուրս գային քաղաքից։ Բայց անմիջապես առաջանում էր այն հարցը, թե ուր գնալ։ Վաղվա օրվա նկատմամբ ամենքի մոտ վախ կար ու անվստահություն։ Ընդհանուր հիասթափությունն աստիճանաբար համակեց բոլորին՝ խորտակելով թարմ դեպքերի ազդեցության տակ դեռ մնացած վերջին հույսերն ու խղեայնները։

Գնալով, բնականարար, նվազում էր վերադարձի ցանկությունը։ Ոմանք հույս չունեին Հայաստանում գտնել ապրուստի միջոցներ, ուրիշները, որոնք 1915թ. եղեռնից հետո Արևմտահայաստանից եկել էին Արևելյան Հայաստան և այնտեղ ապրել էին անասելի աղքատության մեջ, մտածում էին, որ այլևս միևնույն է, թե որտեղ քարշ կտան իրենց գոյությունը, իրենց տանջալից կյանքը։ Ուստի նրանցից 200-300 մարդու վիճակված էր էլ ավելի հեռանալ հայրենիքի սահմանակից երկրից։ Նրանց մի մասը բնակություն հաստատեց Պարսկաստանի խորքերում, արևմտահայ զինվորները հիմնականում բռնեցին Բաղդադի ճանապարհը՝ Միջագետքում փնտրելու կորցրած հարազատներին, մյուսները հետագա ամիսներին ցրվեցին Պարսկաստանից դուրս՝ զանազան կողմեր։

Ավելի մտահոգի ապագա էր սպասում նպաստ ստացող «արտոնյալներին», նրանց, որոնց քաղաքական հանգամանքը քաջ հայտնի էր Երևանում։ Նրանք այլևս չէին կարող հույս կապել ներման հետ։

Աշնանը Պարսկաստանում Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցչության համար մտահոգի էր դարձել այն, որ պարսկական իշխանությունները գաղթական զինվորականներին սկսել էին հավաքագրել և օգտագործել շեյխ Իսմայիլ աղա Սմկոյի գլխավորած քրդական շարժման դեմ, շարժում, որը լայն աջակցություն էր ստանում Թուրքիայից։ Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը մտահոգ էր, որ ազգամիջյան կռիվների մեջ հայ գաղթականներին ներքաշելը կարող է ծանր հետևանքներ ունենալ ոչ միայն նրանց, այլև տեղի իրանահայերի համար։

Սմկոյի ապստամբական շարժումը ծավալվել էր Սալմաստի և Ռիմիայի շրջաններում, որտեղ կային մի քանի հայկական գյուղեր։ Հայ բնակչությունը մեծապես տուժում էր պարսիկ կառավարության դեմ քրդերի մղած տևական կռիվներից։ Չնայած դրան, հայերին, այնուամենայնիվ, երկար ժամանակ հաջողվում էր չեզոք մնալ, որը ձեռնադր էր կոճող երկու կողմերին։

¹ Վ. Մինախոբան, «Եղադարձ», «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, ապրիլ, քիվ 6, էջ 53։

Եվ ահա, 1921 թ. ամռան սկզբներից վտանգվել էր հայերի չեզոք պահվածքը։ Պարսկական իշխանությունների հավանությամբ Սմկոյի դեմ կռվելու համար դաշնակցական հին գործիչ Սամսոն Թաղևոսյանը տարագիրներից և պարսկահայերից կազմել էր կամավորական մի խումբ՝ նպատակ ունենալով գրավել Սալմաստը, Ռիմիան և այնտեղ տեղավորել հայ գաղթականներին։

Այս վտանգավոր ձեռնարկը մեծ դժգոհություններ առաջացրեց գաղթականների շրջանում, որոնց գերակշիռ մեծամասնությունն այդ վայրերում հիմնավորվելու մասին մտածել անգամ չէր ուզում, քանի որ նրա միտքը զբաղված էր Հայաստան վերադառնալու խնդրով։ Իրենց աչքերը սևեռած դեպի Ջուլֆա և Երևան՝ գաղթականները սպասում էին, թե ինչ «խաբրիկներ» պիտի հասնեն հայրենի օջախից։

Այնուամենայնիվ, Ս. Թաղևոսյանի կազմակերպած զինված խումբը աշնան սկզբներին կռվի մեջ մտավ Սմկոյի դեմ։

Թեհրանի ՀՍԽՀ լիազոր ներկայացուցչությունից 1921 թ. նոյեմբերի 23-ին հետևյալ գաղտնի գրությունն էր ուղարկվել Պարսկաստանում ՌՍՖՍՀ լիազոր ներկայացուցիչ Ֆ. Ա. Ռոտշտեյնին։

«Թավրիզում մեր հյուպատոս ընկ. Երզնկյանը հաղորդում է, որ դաշնակների կողմից Ադրբեջանում (նկատի ունի Իրանական Ադրբեջանը - Ա.Ս.) կազմավորվող զորքից 300 հոգանոց մի ջոկատ արդեն ուղարկված է Սմկոյի դեմ։ Այդ ջոկատի կազմի մեջ մտնում են ինչպես պարսկահպատակ, այնպես էլ կովկասյան հայեր։ Կազմակերպիչներից գլխավոր դերակատարներն են Սամսոն Խանը և Կուտոն»¹։

Պարսկական կառավարությունն այդ ժամանակաշրջանում փորձում էր հնարավորին չափ անկախ քաղաքականություն վարել և կանոնավոր հարաբերություններ հաստատել Խորհրդային Ռուսաստանի և Խորհրդային Հայաստանի հետ, մի քան, որ բնավ չէին ցանկանում անգլիացիները, որոնք գաղտնի թե քացահայտ աջակցում էին պարսիկ կենտրոնական իշխանությունների դեմ կռվող Սմկոյին և հանդես էին գալիս կառավարությանն աջակցող հայկական զինված խումբը լուծարելու պահանջով։

Թեև Թավրիզի անգլիական հյուպատոսը մի քանի անգամ տեղի դաշնակների ղեկավարությունից պահանջեց զինված խումբը հետ կանչել ռազմական գործողությունների վայրերից, բայց այն շարունակում էր հարվածներ հասցնել Սմկոյին և լուրջ պարտություն հասցնել մի շարք ընդհարումներում։

¹ Սամսոն Թաղևոսյանը (Սամսոն խան) այդ ժամանակ փախստականների կռիվների նախագահն էր՝ Կազմիում։
² ՀՀ ԴՊԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 45, ք. 47-48։

Քրդական ապստամբության նկատմամբ անգլիացիների և խորհրդային կողմի վերաբերմունքը տրամազծորեն հակառակ էր: Անգլիացիները ձգտում էին ապակայունացնել ներքին վիճակը Պարսկաստանում, իսկ խորհրդային իշխանություններին, ընդհակառակը, ձեռնտու էր հարևան երկրի ներքին կայունությունը: Բայց երկու կողմերն էլ դեմ էին հայկական զինված խմբի գոյությանը: Արդեն ասվեց, թե անգլիացիներն ինչու էին դեմ: Ինչ վերաբերում է խորհրդային կողմին, ապա նա երկյուղ ուներ, որ այդ զինված խումբը աստիճանաբար կարող է խիստ մեծացնել իր շարքերը և հարձակում գործել Հայաստանի սահմանների վրա:

Խորհրդային հետախուզությունը պարզել էր, որ Թավրիզում կան ուժեր, որոնք նախապատրաստություններ են սկսել, որ իրենց համար միջազգային բարենպաստ իրադրություն ստեղծվելու դեպքում, փորձեն վերականգնել Լեռնահայաստանի անկախությունը, մանավանդ լուրեր էին տարածվել, թե Խորհրդային Հայաստանը գնում է դեպի անկում, և պետական հեղաշրջումն օրերի հարց է¹:

Ինչպես արդեն նշվել է, Նժդեհը չէր մասնակցում Խորհրդային Հայաստանի դեմ ուղղվելիք գործողությունների նախապատրաստություններին: Այդ գործի գլուխ կանգնել էր Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, որը սկսել էր զինված ջոկատի կազմավորումը խմբապետներից և զինվորներից ու այդ նպատակով Ամերիկայից ստացել էր 5,500 բուման, իր հերթին Վրացյանը տրամադրել էր 3000 բուման²: Ծրագրված էր զինվորական ուժով Հայաստան մտնելու գուրզբաց այնտեղ բարձրացնել գանգվածային ապստամբություն:

Խորհրդային Հայաստանի դեմ գործողություններ նախապատրաստող ղեկավարները Թավրիզում ժողովի էին հավաքել առավել հայտնի սպաներին ու խմբապետներին՝ պարզելու համար նրանց անելիքները: Ժողովի մասնակիցներին ասվեց, թե հայտնի է դարձել, որ Ռուսաստանում գործում է մի ուժեղ կազմակերպություն, որը ծրագրել էր բուլղարների իշխանության գալու շորրող տարեդարձին, այսինքն՝ 1921 թ. հոկտեմբերին, ապստամբություն պայթեցնել թե՛ Ռուսաստանում և թե՛ Հյուսիսային Կովկասում, բայց, գործողությունների որոշակի պլանը հստակ մշակված չլինելով, այդ ժամկետը հետաձգվել է մինչև 1922 թ. մայիս ամիսը:

Ժողովականները հարց տվեցին, թե Ռուսաստանում կազմակերպվող ապստամբության նկատմամբ ի՞նչ դիրք պետք է բռնի Պարսկաստանում ապաստանած հայ զինվորական ուժը: Պատասխանը եղավ մոտավորապես այսպիսին. այժմ ուժերը թեև ցրիվ են, բայց եթե Ռուսաստանում, Վրաստանում և Ադրբեջանում

ընդհանուր ապստամբություն սկսվի, կողմնակի դիտողի դերում լինել չի ստացվի: Մինչև 1922 թ. մայիսը պետք է կարողանալ Հայաստանի հակախորհրդային ընդհատակը լավ նախապատրաստել ապստամբությանը՝ շեշտը դնելով Գարայագյազի վրա, ուր առավել ուժեղ է Գաշնակցության ազդեցությունը³:

Տաճկահայերից մի քանիսը, հատկապես խմբապետ Շավարշը, հենց այդտեղ պատրաստակամություն հայտնեցին անցնել Լեռնահայաստան, իսկ ժողովականների մեծ մասը հավանություն չտվեց Խորհրդային Հայաստանում ապստամբություն բարձրացնելու գաղափարին⁴:

Հայաստանում այդ քվում Չանգեզուրում, ապստամբությունը նախապատրաստելու համար գաղտնի ճանապարհներով Հայաստան մտան մի քանի տասնյակ դաշնակցականներ: Դրանցից էին բաշգառնեցիներ Ավետը, Գեղամը, Սեդրակը, թուրքահայեր Կարո Դեմեթրյանը, Ճապո Նաջարյանը, Գեղեցիկ Վարդանյանը, Երվանդը (մշեցի), Գևորգը, Մուշեղը, Սարգիս Ալաշկերտցին⁵, ուրիշ անուն-ազգանուններ վերցրած այլ անձինք, որոնք լրացրին Երևանի, Կոտայքի, Վայոց ձորի և հատկապես Էջմիածնի շրջանների դաշնակցական գաղտնի կազմակերպությունների շարքերը: Այդ փուլում Խորհրդային Հայաստանում գործող աննաբազմամարդ և ամուր դաշնակցական ընդհատակյա կազմակերպությունն էլ միայն շրջանի Վերին Խարունարիսի կազմակերպությունն էր, որը տոն էր տալիս շրջանի ընդհատակյա մյուս կազմակերպությունների աշխատանքներին, և որն իր գոյությունը պահպանեց մինչև 30-ական թվականների կեսերը:

Ինչպես Երևանը, այնպես էլ Մոսկվան, պարսկական կառավարությանը կտրուկ պահանջներ էին ներկայացնում՝ երկրից հնարավորին չափ շուտ հեռացնելու Հայաստանի խորհրդային կարգերի հակառակորդներին: Ավելին, հակախորհրդային հայ ղեկավար գործիչների ներկայությունը վտանգավոր համարելով հանրապետության համար՝ նրանք պարսկական կառավարությանը մեղադրում էին խորհրդային իշխանության բշնամիներին բացահայտորեն հովանավորության տակ առնելու համար:

1921 թ. օգոստոսի 13-ին ՀՍԽՀ արտգործնախարար Ա.Մուսվաթյանը հետևյալ հեռագիրն էր հղել Թեհրան՝ Իրանի արտգործնախարարին (պատճենը՝ ՌՍՖՍՀ և ՀՍԽՀ լիազոր ներկայացուցիչ Ռոտշտեյնին)։

«Մեր ունեցած հավաստի տեղեկություններով, ժողովրդական վրեժխնդրությունից փախած՝ Հայաստանի տապալված կառավարության նախկին անդամները և, այսպես կոչված, Փրկության

¹ ՀՀ Ն.ՊԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 37, ք. 2.

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, ք. 72.

⁴ Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 19 հունիսի:

⁵ ՀՀ Ն.ՊԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 37, ք. 72.

կոմիտեի անդամները, ինչպես նաև Ջանգեզուրի ապստամբների առաջնորդները ներկայումս ապաստան են գտել Պարսկաստանում, մասնավորապես՝ Թավրիզում: Թավրիզն իրենց կենտրոնը դարձնելով՝ այդ պարոնները ոչ մի միջոցից չեն խորշում շարունակելու համար հայ ժողովրդի օրինական բանվորագյուղացիական կառավարության դեմ հանցավոր պայքարը, դրանով իսկ խոչընդոտելով մեր հանրապետությունում խաղաղության և կարգի հաստատմանը: Հայաստանի կառավարիչների ընդհատակյա գործունեությունը Պարսկաստանում սկսվել է դեռևս ապրիլին, որտեղից նրանք ղեկավարում էին ապստամբության շարժումը Ջանգեզուրում»: Այնուհետև հեռագրում ասված էր. «Մեզ խիստ զարմացնում է, որ մինչև այժմ պարսկական իշխանությունների կողմից ոչ մի միջոց չի ձեռնարկվել պայքարելու այդ երևույթի դեմ, որը սպառնում էր ոչ միայն Խորհրդային Հայաստանի, այլև Պարսկաստանի անդորրին: Հանուն Խորհրդային Հայաստանի և Պարսկաստանի միջև հաստատված բարիդրացիական հարաբերությունների, իմ կառավարությունը դիմում է Զեզվճուական միջոցներ ձեռք առնելու Հայաստանի նախկին իշխանությունների եղկելի աշխատանքը դադարեցնելու և նրանց Պարսկաստանի սահմաններից վտղելու համար:

Ընդունեցեք Ձեր նկատմամբ հարգանքի հավաստիացումներս»¹:

Այդ օրերին ՀԽՍՀ լիազոր ներկայացուցիչը Իրանի արտգործնախարարությանը ներկայացրեց ցուցակն այն գործիչների, որոնց հնարավորին չափ արագ հեռացումը երկրի սահմաններից համարվում էր խիստ անհրաժեշտ: Ցուցակում տրված էին Ս. Վրացյանի, Գ. Նժդեհի, Ա. Չիլինգարյանի, Կուռոյի անունները: Շուտով ներկայացվեց նաև երկրորդ ցուցակը, որում հետևյալ 26 անուններն էին. Ռուբեն փաշա, բժ. Բաբայան, Կարո Սասունի, Սարգիս (Մերգեյ) Մելիք-Յուլյան, Վաչե Արծրունի, Նիկոլայ Նիկոլոսյան, Հակոբ Տեր-Հակոբյան, Վահան Մինախորյան, Սմբատ Եղիազարյան, Արշակ Հովհաննիսյան, Համբարձում Տերտերյան, Նիկոլայ Իշխանյան, Դարձանյան, Արամ Մարգարյան, Գևորգ Վաղամյան, խմբապետներ Մարտիրոս, Յապոն, Շավարշ, Ասլան, Հրայր, Թևան (ավագ), Սարգիս (Քեռի), Մուրադ, Խնկո, Դազո (Դայի), Դազո (Քուրդ)²:

Իր հերթին, ՌԱՅԽՀ արտգործոդկոմ Գ. Վ. Չիչերինը, անշուշտ Հայաստանի կառավարության խնդրանքով, 1921թ. սեպտեմբերի 30-ին նուտ է հղում (թիվ 11/5163) Պարսկաստանի արտաքին գործոց նախարար Մուշարու Ազամին՝ անհանգստություն հայտնելով, որ պարսկական իշխանությունները շարունակում

են հանդուրժել իրենց տարածքում հայկական հակախորհրդային զինված խմբերի ներկայությունը, որոնք սպառնում են Խորհրդային Հայաստանի անվտանգությանը: Մասնավորապես շեշտված էր, որ Ամիր Արշադը և նրա եղբայր Սարգար Արշադը սերտ հարաբերությունների մեջ են Վրացյանի հետ, մի բան, որ Մոսկվայում տեղիք է տալիս լուրջ խորհրդածությունների:

ՌԱՅԽՀ-ում պարսկական դեսպան Մուշարու Ազամիքը հոկտեմբերի սկզբին Չիչերինին է հանձնում իր երկրի արտգործնախարարի պատասխանը, որտեղ ասված էր, որ Ամիր Արշադի և Վրացյանի կոմիտեի փոխհարաբերությունների վերաբերյալ Ռուսաստանի արտգործոդկոմատին կտրվի հանգամանալից պատասխան, իսկ ինչ վերաբերում է Պարսկաստանում ապաստանած հազարավոր հայերին, ապա նրանք հասել են այնտեղ «կատարելապես անգն և ուզում են միայն կյանքի ապահովություն վերադառնալու համար իրենց տեղերը»:

Գալով զինված հայ միավորների հարցին՝ Մուշարու Ազամին գրում էր. «Պարտքս են համարում Չեզ հայտնել, որ վերոհիշյալ միավորները, եթե այդպիսի գոյություն ունեն, պիտի կազմված լինեն պարսկահպատակ հայերից, որոնք համաձայն [մեր երկրի] սահմանադրական օրենքների, ունեն հավասար իրավունքներ և [այդ հիմունքներով] ծառայում են կազակների, ժանդարմերիայի և այլ զորամասերի մեջ, որոնց մասին տեղյակ է պարսկական կառավարությունը»³:

Հետագա ամիսներին նույնպես Երևանի կառավարությունը շարունակում էր ակնդետ հետևել Թավրիզի դաշնակցականների գործունեությանը և հետապնդում էր նախկին նպատակը՝ որքան հնարավոր է նրանց շուտ հեռացնել Խորհրդային Հայաստանի սահմանակից երկրից:

1921թ. դեկտեմբերի 11-ին Թավրիզում Խորհրդային Հայաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Անոն Մարգսյանը նամակ է ուղարկում Թեհրան. Պարսկաստանի արտաքին գործերի նախարար Մուշարու Ազամին բողոքելով այդ երկրում դաշնակցների շարունակվող հակախորհրդային գործունեության դեմ: «Մասնավորապես, - գրում էր նա, - օգտվելով Ատրպատականի ներկա խառնակությունից, նրա իրենց հայտարարել են որպես Հայաստանի պաշտոնական մարմին և նույնիսկ այժմս, երբ պարսից պետությունը Իսմայիլ աղա Սմկոյի ընթուստության դեմ պատրաստությունների գործով է զբաղված, վերոհիշյալ ղեկավարները ետևող ու ջանք են գործադրում և Հայաստանի զինվորական ծառայողների հրամանատարության տակ Թավրիզ փախած գործից, ինչպես և պարսկահպատակ հայերից խմբեր են կազ-

¹ ՀՀ Ն.ՊԿԹԸ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 88, ք. 21:

² Նույն տեղում, ֆ. 113, ց. 3, գ. 14, ք. 141:

³ ՀՀ Ն.ՊԿԹԸ, ֆ. 113, ց. 45, ք. 47-48:

մակերպում, որպեսզի հարմար առիթին հարձակում գործեն Հայաստանի վրա: Ես համոզված եմ, որ մինչև այդ գաղտնի կառավարության բոլոր անդամները և գործիչները Թավրիզից դուրս չքշվեն և չարտաքսվեն, մեր երկու բարեկամ և հարևան պետությունների բնակչության կացությունը հավասարապես վրտանգված կլինի: Հուսով եմ, որ Զերդ գերագնացությունը այս մտերմական հիշատակագրության մասին կտեղեկացնի նաև Ատրպատականի նահանգապետությանը և կպահանջի նրանից, որ նա վերոհիշյալների խռովահույզ գործողությունների սանձահարման համար համապատասխան կարգադրություններ անի»¹:

Հայկական զինվորական ուժի ծառայությունից հրաժարվելը տվյալ պահին չէր մտնում պարսիկ կառավարության հաշիվների մեջ, ուստի ի պատասխան Լևոն Սարգսյանի ղեկտեսքերի 11-ի նամակի, Պարսկաստանի արտգործնախարարը գրում էր, որ Թավրիզում մնացել են ընդամենը մի քանի հարյուր կովկասահայ փախստական և Հայաստանի նախկին պետության ղեկավարներից վեց մարդ: Դրանց կեսը պատրաստ էր, ապահովություն ստանալուց հետո, վերադառնալու իր ծննդավայրը, մյուս կեսը, տրամադրություն չունենալով վերադառնալ Հայաստան, պատրաստ էր Թավրիզից հեռանալ Պարսկաստանի խորքերը, այնտեղ, ուր հարմար կգտնի պարսից կառավարությունը: Նախարարն ավելորդ չէր համարում շեշտելու, որ Թավրիզում մնացած կովկասահայերը «ամբողջապես գտնվում են ճնշված տրամադրության մեջ և վարում են չքավոր, չարքաշ կյանք», որ նրանք «երբիցե ինտրիգ սարքելու կամ խռովություն ստեղծելու նպատակ չեն ունեցել և չունեն»: Ինչ վերաբերում էր Խորհրդային Հայաստանի լիազոր-ներկայացուցչի այն պնդումներին, թե դաշնակները կազմակերպում են զինված խմբեր, դրան ի պատասխան պարսից նախարարը գրում էր. «Այդ լուրը անհիմն է ամբողջապես. նորա բոլորն էլ զինաթափ են եղել Դարադաղում, և ոչ մեկը նրանցից զենք չունի: Հայոց պետության վախը նրանցից ոչնչով չի պատճառաբանվում և ոչ մի կազմակերպումն ընդդեմ այդ պետության տեղի չի ունեցել: Երբ Իսմայիլ աղա Սնկոյի դեմ պատերազմական պատրաստություններ էին տեսնվում, պարսկահպատակ սալմաստեցի և ուրմիացի հայերի մի որոշ մասը զինվեցին և ընդունվեցին պատերազմական ծառայության մեջ: Միայն երկու հոգի Զանգեզուրի հայերից, որ պարզվեց հետո, մտել էին պարսից զորքի մեջ և նրանց մասին էլ Ատրպատականի նահանգապետության կողմից հրաման եղավ՝ զորքից դուրս հանելու: Հիշատակելով վերոգրյալը, ես հուսով եմ, որ

¹ ՀՀ Ն.ՊԿՊՈԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 45, ք. 56:

դեպի հայ փախստականները մեր կառավարության կողմից ցույց տված կարեկցությունը չի կարող, հակառակ սպասողության, ծագում տալ անցանկալի երևույթների»²:

Թեև պարսկական իշխանություններն ընդհանուր առմամբ հանդուրժողաբար և ըմբռնունով էին վերաբերվում փախստական ղեկավար գործիչներին և մտավորականներին, բայց Մոսկվայից և Երևանից եկած նոտաների ազդեցության տակ սկսել էին անհանգստանալ և եկվորներին հասկացնել տալ, որ իրենց երկրում այլևս անցանկալի է նրանց ներկայությունը: Հատկապես մի քանի անգամ նախազգուշացումներ արեց պարսկական Ադրբեջանի (Ատրպատականի) նահանգապետ Մուխտար Սալտանեն:

Իրենց հերթին, անհանգիստ էին նաև տնտեսական-կենցաղային տառապանքներ կրող գործիչներն ու մտավորականները: Նրանք ոչ առանց հիմքի վախ էին զգում, որ մի օր իրենք կհայտնվեն սահմանից այն կողմ՝ Երևանի քանտում:

Թավրիզի գաղթականության մասին Ալ.Մյասնիկյանին ներկայացրած զեկուցագրի մեջ հայկական բանակի հետախուզությունը ղեռնա օգոստոսի 11-ին գրել էր, որ Փրկության կոմիտեի և Մյունիքի կառավարության ղեկավարները վախ ունեն, թե Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը կարող է պարսկական կառավարությունից պահանջել իրեն հանձնել նրանց՝ պատճառաբանելով, որ զանգեզուրյան կռիվների ժամանակ պարսկական կողմի գիտությանը Լեռնահայաստանի կառավարության անդամները և Փրկության կոմիտեի վարչապետը գտնվել են Թավրիզում և այնտեղից ամբողջ ժամանակ հանձնարարականներ են ուղարկել Զանգեզուր՝ դրանով իսկ խախտելով Պարսկաստանի չեզոքությունը³:

Այդ երկյուղից դրդված և Երևանի մտադրությունների մասին ստույգ տեղեկություններ ստանալու նպատակով Թավրիզում ստեղծվել էր հակահետախուզություն, որի ղեկավարն էր դաշնակցական Դարասամխուն (ղերասան Մխոն)⁴:

Միաժամանակ դաշնակների ղեկավարությունը հանդես եկավ հատուկ հայտարարությամբ այն մասին, որ եթե գործիչներին ու մտավորականներին Հայաստան տանելու քայլեր կան եթե խորհրդային գործակալների կողմից տեղորի փորձեր արվեն, ապա դաշնակցության հատուկ ծառայությունները ինչպես Պարսկաստանում Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչների, այնպես էլ բուն Հայաստանում խորհրդային կուսակցական և պետական ղեկավար գործիչների նկատմամբ կդիմեն զանգվածային ահաբեկչական գործողությունների:

¹ ՀՀ Ն.ՊԿՊՈԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 45, ք. 57:

² Նույն տեղում, ֆ. 114, ց. 2, գ. 10, ք. 31-ի շրջերև:

³ Նույն տեղում, գ. 45, ք. 46:

Որպես այդ ամենի հետևանք, գնալով արագացավ գործիչների և մտավորականների հոսքը Թավրիզից դեպի հեռուներ: Մեկնում էին առավել վտանգված քաղաքական գործիչները, ապա՝ մյուս մտավորականները:

Ամենից առաջ, դեռ 1921թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին, Պարսկաստանից դուրս եկան Համո Օհանջանյանը, Շանթը և Բախչի Իշխանյանը¹: Նրանց հետևեց Սմբատը: Հոկտեմբերի կեսերին Թեհրանից Եվրոպա մեկնեց Վրացյանը²: Նժդեհը նույնպես պատրաստվում էր արտասահման մեկնել և ուզում էր մեկնել իր անդամաճան զինակցի՝ Ղազար Քոչարյանի (Քաչալ Ղազո) հետ, բայց ճանապարհաձախար չէր բավականացնում երկուսով Պարսկաստանից մեկնելու համար: Նա դիմում է Վրացյանին և խնդրում ճանապարհի համար պակասող գումարը լրացնել «կառավարության» տրամադրության տակ եղած միջոցներից, սակայն նրան պատասխանում են, որ կարող են միայն իր ճանապարհաձախսի պակասող գումարը լրացնել: Նժդեհը ստիպված դիմում է Բուլղարիա՝ իր բարեկամներից մեկին, որը Կ. Պոլսի վրայով Թավրիզ է ուղարկում Նժդեհի և Ղազար Քոչարյանի ճանապարհաձախար: Մոտ չորս ամիս Թավրիզում գաղտնի ապրելուց հետո նա, վերջապես, նոյեմբերի 22-ից անցնում է Թեհրան և մի քանի օր այնտեղ մնալուց հետո մեկնում Բուլղարիա. նրա հետ էին խմբապետ Ղազար Քոչարյանը և ուսանող Հայկ Ասատրյանը³:

Մի քանի տասնյակ «վտանգվածներ», այնուամենայնիվ, որոշեցին մնալ Պարսկաստանում: Իշխանությունների բույլտվությամբ Թեհրան Ստեփանյանը մի քանի զինակիցների հետ նոյեմբերին Թավրիզից մեկնեց Ղարաղաղ և մշտական բնակություն հաստատեց այնտեղ⁴: Նույն կերպ վարվեց նաև Յապոնը (Հովհաննես Պարոնյան), որը հաստատվեց Մուժամբար հայկական գյուղում:

Թավրիզում մնացին մտավորականների ու գործիչների մի փոքր խումբ և մի քանի հարյուր շարքային տարագիրներ: Հիմնավորվելով այստեղ՝ նրանք պատահական նպատակներով մի կերպ քարշ էին տալիս իրենց գոյությունը, մինչև որ տարիների ընթացքում համառ աշխատանքով հաղթահարեցին տնտեսական և այլ կարգի դժվարությունները: Քաղաքում սկսեց գործել հայկական գիմնազիա, լույս էին տեսնում թերթեր, կազմակերպվեցին դասընթացներ, հիմնվեցին արհեստանոցներ, բացվեցին խանութներ, որի շնորհիվ կենդանություն առավ գավառական քաղաքը:

¹ ՀՀՂ, ԳԿՊԱ, ֆ. 113, գ. 88, ք. 51 և շրջակայք:

² Նույն տեղում, գ. 10, ք. 61:

³ Նույն տեղում, գ. 37, ք. 3:

⁴ Նույն տեղում, ֆ. 113, գ. 3, գ. 37, ք. 35:

⁵ Նույն տեղում:

Պարսկաստանի խուլ գավառներ անցած գաղթականները ևս աստիճանաբար բուրախեցին անարժեքության բարդույթը, լծվեցին զանազան աշխատանքների և իրենց քրտինքով ստեղծեցին տանելի պայմաններ: Այդպիսիների վիճակը, իր օրինակով, քսան տարի անց ներկայացրել է Յապոնը. «Մուժամբար հաստատվելուց հետո ծախսեցի իմ սեփական երկու ձի, մեկ հատ ցորիս ու այդ համեստ գումարով ձեռնարկեցի գյուղատնտեսական աշխատանքի: Խիստ սահմանափակ չափերով տարվող իմ այդ տնտեսությունը այժմ այնքան հասույթ է տալիս, որ կարողանում եմ մեր ապրուստը հոգալուց բացի, ուրիշներին էլ օգտակար լինել:

Այժմ, Իրանի մեկ հովտում ընկած գեղջկական իմ տնակում՝ մտքով դառնում եմ դեպի հայրենի աշխարհս, ուր հասակ առի, լին ու նեղ օրեր տեսա, ծառայեցի հայրենիքիս ազատության դատին...»:

Հիմնավորվելով տարբեր երկրներում՝ մտավորականներն ու գործիչները հայկական գաղութներում սկսեցին ծավալել քաղաքական, հասարակական, մշակութային լայն գործունեություն, լծվեցին հայապահպանման դժվարին գործին, արտաշխարհի զանգվածների մեջ կենդանի պահեցին հայրենիքի անկախության գաղափարը:

Հայ մտավորականների, պետական ու քաղաքական գործիչների փրկության, նրանց հետագա բեղուն գործունեության համար հայ գաղթաշխարհը պարտական էր Չանգեզուրի պաշտպաններին, որոնք զենքի ուժով իրենց լեռնաշխարհը հայ մտավոր դասի հայաժական մի խոշոր հատվածի փրկության կամուրջ դարձրին: «Դյուցազնական երկիրը,- գրել է Նժդեհը,- շեշտ կնայել բշնամսու աչքերի մեջ, նրան սանձած պահելով իր պատերի տակ, որպեսզի կարմիր մահվան ճիրաններից մազապործ հազարները անխռով և անկորուստ անցնեն դեպի ապահով հորիզոններ:

Եվ անցավ ու փրկվեց Արարատյան մտավորականությունը, ուսանողությունը, սպայությունը»:

Հ. Յ. Դաշնակցության Գերագույն մարմինը, որը 1921թ. փետրվարյան ապստամբությունից հետո փոխարինել էր Հ. Յ. Գ. Բյուրոյին, իր ժամանակավոր նստավայրից՝ Բուխարեստից (Ռուսիայի) Թավրիզում գտնվող Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը խորհուրդ տվեց ինքնալուծարվել: Կառավարությունը շարունակեց իր գոյությունը մինչև 1921թ. հոկտեմբերի 11-ը. այդ օրը բազմամարդ դահլիճը լուծարման ենթարկվեց՝ նախապես վարչապետ Միսոն Վրացյանին լիազորելով կազմել 3-5 մարդուց բաղկացած դահլիճ գլխավորապես տարագրության գործերը հսկելու համար: Ս. Վրացյան, Հ. Տեր-Հակոբյան, Վ. Միմախոբյան կազմով, այն հաջորդ օրը՝

¹ Երանոսի (Նովհաննես Պարոնյան) յուրեր, գրի առավ Յ. Տերանյան, «Հայրենիք» անսափք, 1941, հունիս, թիվ 9 (223), էջ 119-120:

² Գ. Նժդեհ, Բնիկ ոգու շարժք, էջ 32:

հոկտեմբերի 12-ին, անցնում է գործի: Երկու օր հետո՝ հոկտեմբերի 14-ին, Ս. Վրացյանը մեկնում է արտասահման, և «դահլիճում» մնում է երկու մարդ, որոնք իրենց պաշտոնը շարունակում են վարել մինչև 1923թ. սեպտեմբերի 24-ը, այսինքն՝ մինչև «կառավարության» վերջնական լուծարումը:

Նոր կանխի շնորհ

Իսկ ի՞նչ էր տեղի ունենում այնտեղ՝ Սյունիքում, որի ժողովուրդը ամբողջ երեք տարի շարունակ գերմարդկային կոլիմեր էր մղել ֆիզիկական գոյությունը պահպանելու և իր լեռնաշխարհը մայր հայրենիքի հետ միավորելու համար:

Ինչպես ասվեց, 1921թ. հուլիսի 8-ին Ռիզայում բանակցություններ էին սկսվել Ռ.Կ(Բ)Կ Կենտկոմի և Հ. Յ. Դաշնակցության՝ արտասահմանյան կենտրոնի պատվիրակության միջև՝ քննարկելու հայ ժողովրդի համար ճակատագրական նշանակություն ունեցող հարցեր, այդ թվում՝ Չանգեզուրի հարցը:

Հուլիսի 14-ին, այսինքն՝ երբ Չանգեզուրն ամբողջովին գրավված էր կարմիր բանակի զորքերի կողմից, Հ. Յ. Դաշնակցության պատվիրակությունը քննարկման ներկայացրեց իր կուսակցության Գերագույն մարմնի (ԳՄ) առաջարկությունը:

Առաջարկության նախագծի առաջին կետում նշված էր, որ Ռ.Կ(Բ)Կ-ն ղեկարացիա կտա, որ ճանաչում է Հայաստանի անկախությունը: Երկրորդ կետում նշվում էր, որ «այսպես կոչված, Ռուսահայաստանի և, այսպես կոչված, Թուրքահայաստանի տարածքային միավորումը, այն է՝ առաջինին միացնել նախկին հայաբնակ բուրբակյան տարածքներ, բավական կլինի Հայաստանի ազատ տնտեսական և քաղաքական գոյության համար»: Սյուս երկու կետերում խոսք էր գնում այն մասին, որ Հայկական հարցի լուծման նպատակով Ռ.Կ(Բ)Կ-ն պարտավորվում է ներգործել ՌԱՖԽՀ կառավարության վրա, որպեսզի վերջինս իր տրամադրության տակ եղած միջոցներով Թուրքիային թեքի հայկական հարցի լուծմանը՝ Թուրքահայաստանից Ռուսահայաստանին միացնելով հայ ժողովրդի ազատ քաղաքական գոյության համար քաղաքականապես մի տարածք՝ դեպի ծով ունեցող ելքով:

Այս առաջարկությունն անող Դաշնակցության կենտրոնին արդեն հայտնի էր, որ Չանգեզուրը գրավված է կարմիր բանակի զորքերի կողմից, և գավառի միացումը Խորհրդային Հայաստանին կատարված փաստ է: Ելնելով այդ իրողությունից՝ Կենտրոնն այժմ ձգտում էր այն բանին, որ քացի Չանգեզուրից Խորհրդային Հայաստանին միացվեն նաև հայկական ուրիշ տարածքներ: Այդ գործում Դաշնակցությունը Ռուսաստանի կառավարությանը (ինտեռապես նաև՝ Խորհրդային Հայաստանի կառավարությանը) առաջարկում էր իր աջակցությունը: Առաջարկության մեջ ասված էր. «Հայ Յեղափոխական Դաշնակցություն կուսակցությունը

խոստանում է լիակատար աջակցություն և ուժերը ներածին չափ օգնություն ցույց տալ Հայաստանի կառավարությանը՝ առաջին և երկրորդ կետերում նշված դրույթները կենսագործելու համար և, մասնավորապես, պարտավորվում է.

ա) Ինչպես իր հայրենիքում, այնպես էլ նրանից դուրս քարոզչություն մղել հայ ժողովրդի միջավայրում, նպատակ ունենալով նրան միավորել [Խորհրդային] կառավարության շուրջը, որը կենսագործում է առաջին և երկրորդ կետերում հիշատակված դրույթները.

բ) Ամեն կերպ աջակցել, որ եվրոպական տերություններն օգնություն և օժանդակություն ցույց տան ՌԱՖԽՀ-ի նախաձեռնությամբ հայկական հարցի լուծմանը՝ վերոհիշյալ իմաստով.

գ) Ուժերի ներածին չափ իր կողմից ներգործել Թուրքիայի վրա, նպատակ ունենալով ստանալ նրա համաձայնությունը Ռուսաստանին միացնելու վերոհիշյալ իմաստով բավականաչափ տարածք Թուրքահայաստանից»:

Նույն նիստում Հ. Յ. Դաշնակցության պատվիրակությունը Ռ.Կ(Բ)Կ ներկայացուցիչներին է հանձնում նաև Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարությանն ուղղված մի փաստաթուղթ, որով կոչ էր արվում գտնել համագործակցության եզրեր, մշակել ընդհանուր քաղաքական պլատֆորմ և միասնաբար գործել հանուն հայ ժողովրդի ընդհանրական շահերի: Դաշնակցությունը առաջարկում էր այդ պլատֆորմի հիմքում դնել սոցիալական, քաղաքական և վարչական բնույթի մի շարք սկզբունքներ: Մասնավորապես առաջարկվում էր Հայաստանում անցկացվելիք սոցիալական բնույթի միջոցառումները հարմարեցնել երկրի յուրահատուկ պայմաններին, պաշտպանության տակ վերցնել ոչ միայն չքավոր, այլև միջակ գյուղացիությանը, հայտարարել մանր առևտրի ազատություն, քաղաքացիական ազատություններ ընձեռել, առանց խտրության, հանրապետության բոլոր բնակիչներին, ապահովել նրանց մասնակցությունը իշխանության մարմիններին, հայտարարել և իրականացնել կուսակցությունների գործունեության, ժողովների, բանավոր և գրավոր պրոպագանդի լիակատար ազատություն, ջանքեր գործադրել շտկելու Խորհրդային Հայաստանի սահմանները, մասնավորապես՝ դիվանագիտական ակտիվ աշխատանք ծավալել նրան միացնելու բացառապես հայերով բնակեցված Լոռվա և Ախալքալաքի գավառները: Նաև առաջարկվում էր Հայաստանի ժողովրդի տարածքը կազմավորել կոալիցիոն սկզբունքներով՝ Դաշնակցության կուսակցության մասնակցությամբ:

Դաշնակցության կողմից առաջարկված երկու փաստաթղթերը դրվեցին քննարկման, որը, սակայն, որևէ դրական արդյունք չտվեց: Դաշնակցության պատվիրակությունը ստիպված եղավ ետ վերցնել իր առաջարկությունները: Հուլիսի 13-ին Ռ.Կ(Բ)Կ պատվիրակության ղեկավար Ա. Իոֆֆեն հանդես գալով հայտարարեց, որ իր կուսակցության Կենտկոմը մտադիր է միջնորդի դեր ստանձնելու

¹ Ա. Դրացյան, Մոսկվայի անկախ պատմական դիպեր և ասցրոմներ, 1917-1922, էջ 110-116:

² ՀՀ ՀՊԿՓԿՊԼ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 191, ք. 8:

Հայաստանի կոմկուսի ղեկավարության և Հ. Յ. Գ. Կենտրոնի միջև: Նա նշեց, որ ՀԿԿ-ին առաջարկ կարվի Հայաստանում լեզայացնել Հ. Յ. Գ.-ն և պայմաններ ստեղծել համատեղ աշխատանքի համար:

Հուլիսի 16-ին ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմը և ՌՍՖՍՀ արտգործոցը Գ. Չիչերինը Երևանից ստացան Հայաստանի կոմկուսի կենտկոմի քարտուղար Սարգիս Լուկաշինի (Մրապիոնյան) հեռագիրն այն մասին, որ Չանգեզուրն ամբողջովին գրավված է կարմիր բանակի զորքերի կողմից, ուստի ավելորդ է դաշնակների հետ բանակցությունների հետադադարը:

Հեռագիրն ստանալուն պես խորհրդային ղեկավարությունը Ռիգայի իր պատվիրակությանը ցուցում տվեց բանակցություններն անմիջապես դադարեցնելու մասին: Բանակցությունները դադարեցին: Հ. Յ. Գաշնակցության պատվիրակությունը վերադարձավ Բուխարեստ՝ Ռիգայի հանդիպման արդյունքների մասին հաղորդում տալու կուսակցության Գերագույն Մարմնին:

1921թ. մարտի 16-ի ռուս-բուրքական բարեկամության պայմանագրով Հայաստանի Նախիջևանի երկրամասը և Շարուր-Դարալագյազի գավառի Շարուրի գավառակը միացվել էին Խորհրդային Ադրբեջանին, իսկ իր հերոսական զոյամարտով Չանգեզուրը փրկվել էր Ադրբեջանի ճանկերից: Ինչ վերաբերում է մյուս «վիճելի» տարածքին՝ ամբողջովին հայերով բնակեցված Լեռնային Արարատին, ապա նրա պատկանելության հարցը դեռ մնացել էր բաց մինչև 1921թ. կեսերը: Ադրբեջանի ղեկավարները, սակայն, կարողացան նոր ուղիներ գտնել և այդ երկրամասը նույնպես, նրա բնակչության կամքին հակառակ, ներառել իրենց հանրապետության կազմի մեջ:

Չանգեզուրում դեռ շարունակվում էին ռազմական գործողությունները, դեռ Ռիգայի բանակցությունները չէին ավարտվել, երբ ՌԿ(Բ)Կ Կոմկասյան բյուրոյի նիստը, որը վարում էր կոմիտեի քարտուղար Ս. Օրջոնիկիձեն, և որին ներկա էր նաև Ի. Ստալինը, 1921թ. հուլիսի 5-ին բանաձև ընդունեց՝ հայկական Լեռնային Արարատը Ադրբեջանին հանձնելու մասին: Այդ բանը կատարեց ոչ թե իրավասու օրենսդրական մի մարմին, որը իրավունք ունենար վճռելու պետությունների միջև սահմանների հարցը, այլ կայացրեց կուսակցական (այն էլ ոչ ամենավերին) մարմինը՝ մի քանի անձերի կամայական որոշմամբ:

Հայ ժողովրդի պատմության մեջ փորձեց մի նոր կնճռուտ ակտ:

Չանգեզուրը խորհրդայնացնելուց հետո էլ Արարատում շարունակում էին գործել հայկական պարտիզանական ջոկատներ, որոնք խորհրդային պատմագիտության մեջ միանշանակ ստացել էին «բևանական բանդիտներ» անվանումը: Բայց իրականում այդ ջոկատների մեջ արցախյան զինված գյուղացիներ էին, որոնք չէին հաշտվում այն մտքի հետ, որ իրենց կամքին հակառակ ենթարկվելու են բուրք-ագերիներին: Նրանց հետ շարունակում էին կռվել նաև տասնյակ զանգեզուրցի մարտիկներ, որոնք չէին

հեռացել Պարսկաստան: Նրանց մի մասը Չանգեզուրում խուլ դիմադրություն էր ցույց տալիս նոր իշխանություններին՝ քաղաքացիական անհնազանդության ձևով, մի բան, որ էժան չէր նստում նրանց վրա, մյուս մասը գերադասում էր կռիվը շարունակել Արարատում:

Արարատցիների և խորհրդային զորամասերի ընդհարումները արյունալի բնույթ էին կրում հատկապես այն վայրերում, որտեղ 11-րդ կարմիր բանակի Կոմկասյան 1-ին կորպուսի զորամասերի կազմում Թեանի ջոկատների դեմ կռվում էին նաև Ադրբեջանի բուրքերը: Արջիներինս թիվը մեծ էր հատկապես կորպուսի մեջ մտնող 82-րդ հրաձգային բրիգադի կազմում, մասնավորապես՝ բրիգադի 246-րդ հրաձգային գնդում:

Այսպես պատահեց, օրինակ, Հաղրուքի շրջանում՝ 1921թ. ամռանը: Տեղի կոմունիստական ջոկատը, որը գլխավորում էին Մամեդխան Մամեդխանովը և Շնավոն Դավիդովը, մի ընդհարման ժամանակ տվեց մեծաթիվ զոհեր, զոհվեց նաև հրամանատար Դավիդովը: Ջիբրայիլի շրջանում աշնանը ծավալված կռիվներում կոմունիստական միայն մի ջոկատից սպանվեց 75 մարդ: Մեծ էին նաև դարաբաղցի ապստամբների կորուստները:

1921թ. դեկտեմբերին կարմիր բանակի զորամասերը Դիզակի (Հաղրուքի) կոմունիստական ջոկատի հետ պարտության մատնեցին դարաբաղցի պարտիզաններին: Անկարող լինելով այլևս շարունակել կռիվները՝ նրանց մի մասը ցրվեց գյուղերում, իսկ մյուս մասը հեռացավ Չանգեզուր՝ իրենց բնակավայրերը:

Չանգեզուրը կարմիր բանակի զորքերի կողմից գրավելուց անմիջապես հետո Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը 9 մարդուց բաղկացած մի հանձնախումբ ուղարկեց այնտեղ՝ կացությանը մոտիկից ծանոթանալու համար: Վերադառնալով Երևան՝ հանձնախումբը զեկուցագիր ներկայացրեց կառավարությանը, որի մեջ շեշտված էր, որ Չանգեզուրը ապրում է պարենավորման ծանր ճգնաժամ: «Խիստ սակավ է հացը, որին փոխարինում է առատ թուրք և որը կազմում է ազգաբնակչության միակ սնունդը: 10 օրից հետո կսկսվի հունձը, որը ընդհանրապես անմշան է՝ իբրև հետևանք տևական կռիվների: Եղած հունձը կազմում է Չանգեզուրի ազգաբնակչության ընդհանուր պահանջի հազիվ 40%-ը. կնշանակի՝ մնացած 60%-ի մասին պետք է լուրջ մտածել և հերթական խնդիրների շարքը դասել: ...Չանգեզուրի ժողովուրդը գրեթե մերկ է, որովհետև համաշխարհային պատերազմի սկզբներից մինչև օրս գործվածք չի մտել այդ լեռնաշխարհը»:

1921թ. նոյեմբերի 2-ին Չանգեզուրի գավառային հեղկոմի նախագահը և ՀՍԽՀ պարենավորման ժողովոմի տեղակալը նամակ են ուղարկում Ա. Մյասնիկյանին՝ գավառի տնտեսական ծանր վիճակի նկարագրությամբ:

¹ ՀՀ ԿԿ ԳՄԱ, ք. 113, ց. 12, ք. 16, ք. 6:

Նրանք գրում էին, որ Չանգեզուրում աշնանացանի կան- պանիան ձախտողվել է: Նախատեսվել էր սերմացու տրամադրել 28 ամենաաղքատ գյուղերին, որոնց մեծ մասը լիովին քայքայվել էր պատերազմների հետևանքով: Սակայն բաժանվել էր ընդամենը 30 փութ սերմացու: Սերմացուի պատճառով ցանքերի 40%-ը չէր ցանվել: Բայց ամենատազնապալին այն էր, որ հույս չկար, թե գոնե առաջիկա զարնանացանը կկատարվի, քանի որ ձմեռվա անխուսափելի սովի պատճառով գյուղացիները ստիպված կլինեն ուտել սերմացու: Չանգեզուրի պարենային խնդրի լուծումը մեղի ուժերով համարելով անհնարին՝ նրանք նշում էին, որ բնակչությունը բոլոր հույսերը կապել է կառավարության հետ, և եթե այդ հույսերը ի դերև ելնեն, ապա Չանգեզուրից ծայր կառնի զանգվածային գաղթը այլ երկրներ, ու երկրամասը կհայաբափվի: Վիճակը հրամայաբար պահանջում էր գավառին տրամադրել առնվազն 50.000 փութ սերմացու՝ գալիք զարնանացանի, նույնքան էլ՝ բնակչությունը սովից փրկելու համար¹:

Նույնքան ծանր վիճակ էր ամասնապահության բնագա- վառում: Սովը գյուղացիներին ստիպում էր հարևան աղբյու- ջանական տարածքներում ծախսվել անասունները՝ փոխարենը ցորեն ձեռք բերելու համար:

Վաղուց զանգեզուրիցին մոռացել էր նավթի մասին, իսկ աղ ունենալը հրաշքի էր նման:

Գավառի իշխանություններին մեծ անհանգստություն էին պատճառել այն լուրերը, որ Չանգեզուր են գալու Հայաստանի կարմիր բանակի նոր զորամասեր և զինակոչիկներ: Այդ կապակցությամբ նույն զեկուցագրում ասվում էր. «Դա համարում ենք կործանարար ինչպես իրենց իսկ զորամասերի, այնպես էլ բնակչության համար: Ընդհակառակը, թախանձագին խնդրում ենք այստեղից այլ վայրեր տանել տեղացի զինակոչիկներին, որոնց երեք օրից ավել հնարավոր չէ պահել գավառում, քանի որ ոչինչ չկա նրանց կերակրելու համար»: Չեկուցագրի հեղինակները տե- դեկացնում էին, որ գավառում տեղակայված Հայկական կարմիր բանակի 4-րդ զուևը լիովին կլուծվի է այնտեղ ծայր առած պարենային ճգնաժամի բոլոր արհավիրքները, ուստի նպա- տակահարմար է գուևը տանել Չանգեզուրից²:

Նամակի վերջում նրա հեղինակները գրում էին. «Այդ ամենը Չեզ ի գիտություն հայտնելով՝ մեր պարտքն ենք համարում հայտարարել, որ եթե ՀՄՆՀ Ժողովրդավարական օգնության չգա Չանգեզուրի սովյալներին, շտապ չուղարկի պահանջված հացամթերքի գոնե կեսը, առանց որի Չանգեզուրը ֆիզիկապես գոյություն ունենալ ի վիճակի չէ, այդ դեպքում երկրամասի

ղեկավար աշխատողները իրենցից վրա են դնում հետևանքների պատասխանատվությունը, միաժամանակ շարունակելով աշխա- տել չորուացող էներգիայով և նվիրվածությամբ»³:

Վիճակը բարդանում էր նրանով, որ Չանգեզուրի սահմանային գյուղերի վրա հարձակումներ էին կատարում Աղբյուրցանի տարածքում գործող բանդիտական խմբերը, որոնք ղեկավարվում էին Սուրբանովի նախկին սպաների կողմից, սակայն Աղբյուրցանի իշխանությունները ոչ մի միջոց չէին ձեռնարկում: Բանդաներից ամենամարդաշատը մշտապես գործում էր Մինքեղի շրջանում, և այն ղեկավարում էր Ջահագուր գյուղացի Ադա Մահմեդը: Նրա բանդան բաղկացած էր մինչև ատասները զինված 60 մարդուց, ուներ երկու գնդացի: Մինքեղից բանդան իր հարվածները հասցնում էր հատկապես Գորիսի շրջանի հյուսիսարևելյան գյուղերի վրա՝ դրանով իսկ առաջ բերելով ազգամիջյան նոր բարդություններ⁴:

Հոկտեմբերի 31-ին Չանգեզուրի հեղկոմի նախագահ Գ. Օհանջանյանը և անդամ-քարտուղար Գ. Սաֆրազբեկյանը ՀՄՆՀ Ժողովրդավարական կոմիտեի գրում էին, որ տնտեսական քայքայման և ընթացիկ տարվա անբերրիության հետևանքով Չանգեզուրում ստեղծվել է ծանր վիճակ: Դրությունն ավելի էր բարդանում գործուև և հմուտ ուժերի բացակայության պատճառով: Նրանք նշում էին. «Գյուղական հեղկոմների մեջ նստած են անհուսալի տարրեր... մարդ չկա նրանց փոխարինելու: Երջհեղկոմների անդամները պատրաստված ուժեր չեն: Ժողովրդական դատավորները և բնիկները դեռ չեն կարողացել ըմբռնել նոր դատարանի էությունը: Դատավարությունը տարվում է շատ տեղեր հին սովորու- րյուններով, որն առաջ է գալիս թե՛ խորհրդային դատավորների և թե՛ դատական ղեկրետների բացակայությունից»⁵:

Այնուհետև, անդրադառնալով հողային հարցին, նրանք գրում էին. «Հողային հարցը մեզ մոտ սուր կերպարանք է ստացել, բնակչությունը գրավել է թուրք լքված գյուղերը: Վերջերս թուրքերը վերադառնում և պահանջում են հայերից թողնել այդ գյուղերը: Իշխանությունը անկարող է այս հարցում բռնել հայ կամ թուրք ազգաբնակչության կողմը: Թողնել իրեն, ազգաբնակչության, լուծելու այդ կնճիռները, վտանգավոր է»⁶:

Նկատենք, որ Չանգեզուրի հեղկոմը այդ հարցում կարողացավ վարել շատ ճկուն քաղաքականություն, այն է՝ հայտարարելով Չանգեզուրը քաղցած երկրամաս, հրաժարվեց ընդունել այնտեղից հեռացած թուրք գաղթականներին:

Բայց լքված գյուղերը գրավում էին տնտեսապես ուժեղ

¹ ՀՀ Ն.ՊԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 39, գ. 50, ք. 26-ի յրջերես:

² Նույն տեղում, ց. 3, գ. 33, ք. 87:

³ Նույն տեղում, ֆ. 113, ց. 39, գ. 50, ք. 22:

⁴ Նույն տեղում:

¹ ՀՀ Ն.ՊԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 39, գ. 50, ք. 27:

² Նույն տեղում:

գյուղացիները, իսկ խեղճերն ու անճարները մնում էին իրենց նեղ ու հողագուրկ սահմաններում: Այդ էր պատճառը, որ այս ու այնտեղ գյուղացիները, չսպասելով հողային դեկրետների, իրենք էին որոշում իրենց բախտը, այն է՝ համայնքի բոլոր հողերը բաժանում էին ըստ շնչի, առանց Երևանից եկած ցուցումների: Բացի այդ, որոշել էին գյուղից բացակայողներին հաշվել համայնքի անդամ մինչև գալիք տարվա մայիսի 1-ը, իսկ եթե շարունակեին բացակայել նաև դրանից հետո, ապա նրանց հողը անցնում էր գյուղի հասարակությանը: Գավառային հեղկոմը, կանգնելով փաստի առջև, ստիպված եղավ հաստատել գյուղական համայնքների վճիռները:

Կնճոռոտ էր նաև անտառի հարցը: Գորիս քաղաքի և բուն Չանգեզուրի վառելիքայտի կարիքները կարող էր բավարարել միակ Շուռնուխի անտառը, որի վրա, սակայն, իր իրավունքներն էր հայտարարել Կուրաքիլի գործադիր կոմիտեն: Սա մեծ վեճերի պատճառ էր դարձել Գորիսի և Կուրաքիլի միջև¹:

Չնայած այդ ամենին կյանքը Չանգեզուրում աստիճանաբար մտնում էր հունի մեջ: Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը հսկայական ջանքերի գնով կանխեց սովը լեռնավայրում: Չեք էին բերվում առաջին խրախուսելի արդյունքները: Չանգեզուրի դեկավար գործիչների կողմից տեղագին աշխատանք էր տարվում ապրանքային ֆոնդ ստեղծելու, որ կարելի լիներ պարեն հավաքել տեղական կարիքների համար: 1921թ. վերջում պետական ապարատն իր բոլոր ֆունկցիաներով արդեն կարգավորված էր տեղական ու Երևանից եկած գործիչների ջանքերով: Չանգեզուրի արտակարգ լիազոր Դրաստամատ Տեր-Սիմոնյանի ջանքերով Գորիսում կարգի էր բերված տպագրական գործը, և արդեն լույս էր տեսնում «Կարմիր Չանգեզուր» օրաթերթը, որի համարները ձեռքից ձեռք էին անցնում և տեղում տեղը սպառվում: Վերանորոգվել էր Գորիս քաղաքի էլեկտրակայանը: Չեք էին առնվում բոլոր միջոցները՝ կարճ ժամանակամիջոցում կարգի բերելու ճանապարհները, որոնք ավերվել էին փչացել էին մախտոդ տարիներին: Մի խոսքով, Չանգեզուրի քայքայված կյանքը հետզհետե մտնում էր հունի մեջ²:

Այդ ամենին նպաստում էր պետական-վարչական եռանդուն շինարարությունը:

1921թ. օգոստոսի 31-ին ՀՍԽՀ ժողկոմխորհուրդը, ի կատարումն ժողկոմխորհրդի 1921թ. հուլիսի 20-ի՝ Հայաստանի վարչական վերաբաժանման դեկրետի, որոշեց. «Չանգեզուրի ՀՍԽՀ հանրապետությանը կցած մասից կազմել առանձին Չանգեզուրի գավառ (կենտրոնը՝ Գորիս), քաղկացած հետևյալ

գավառակներից՝ Գորիսի, Տեղի, Տաքևի, Միսիանի (կենտրոնը՝ Բոնակոթ), Դափանի (կենտրոնը՝ Դաբարի գործարաններ) և Մեղրու»:

Չանգեզուրում Հայաստանի ժողկոմխորհրդի արտակարգ լիազոր Դրաստամատ Տեր-Սիմոնյանը 1921թ. սեպտեմբերի 11-ին հրապարակեց Չանգեզուրի հեղափոխական կոմիտեի նոր կազմը. նախագահ՝ Գրիգոր Օհանջանյան, փոխնախագահ՝ Աշոտ Շահնուրադյան, անդամներ՝ Բագրատ Տեր-Հարությունյան, Սահակ Տեր-Հայրապետյան, Գևորգ Փիրգուլյան, Հայկ Պետրոսյան, Նիկիտա Թորոսյան³:

1921թ. երկրորդ կեսին Չանգեզուրում գործում էին գյուղական մոտ 100 և 5 շրջանային հեղկոմներ⁴:

Խորհրդային Հայաստանն իր ճանապարհը սկսել էր շինարարական պաթոսով: Բոլշևիկյան խանդավառ կարգախոսների ներքո ժողովուրդը լծվել էր երկրի վերանորոգման ստեղծագործ ծանր աշխատանքին: Կյանքը բնականոն ընթացքի մեջ էր մտնում նաև Չանգեզուրում:

Չանգեզուրի գոյամարտի՝ աշխարհի տարբեր հորիզոններում ապաստան գտած մարտիկների մտքերն ու մտածումները շարունակում էին մնալ ըմբոստ ու հերոսական լեռնաշխարհի հետ: Հայրենիքից ավելի ու ավելի հաճախ էին գալիս ուրախալի, հուսադրող լուրեր: Խորհրդային Հայաստանում, այդ թվում՝ նրա անբաժան մասը կազմող Չանգեզուրում, տեղի ունեցող ամեն մի իրադարձություն արձագանք էր գտնում սփյուռքահայ զանգվածների մեջ, որոնք ոգևորվում էին հայրենիքի ձեռք բերած հաջողություններով, միաժամանակ խոր ցավ ապրում կրած անհաջողությունների համար:

1922 թ. մայիսի 30-ին Վենետիկից Միմոն Վրացյանին գրած նամակում Ավ. Իսահակյանը նշել է. «Հիմա ամենալավ լուծումն է, որ եղավ: Միայն բոլշևիկ Հայաստանը կարող է, իր բացասական կողմերով հանդերձ, պահել հայի գոյությունը: ...Ելքը սա է. թողնել թշնամական ընթացքը բոլշևիկների դեմ, աջակցել, ձուլվել, միանալ, աշխատել Ռուսիայի վերանորոգման: Մեր գոյությունը հիմա կախված է միայն Ռուսիայի գոյությունից: Այլևս ոչ է և աննպատակ հաշտվել Թուրքիայի հետ, անօգուտ է հույս դնել նենգ վրացիների և ֆանատիկ քաթարների վրա, ոճիր է նորեն հավատալ Անտանտին: Հայկական հարցը լուծված է հայի բնաջնջման հետ, որ եղավ ողջ Եվրոպայի սրտով: Այստեղված է վաղուց Հայկականի հարցը. այն եղել է եվրոպացիների համար հասույթի, կոնցեսիաների աղբյուր: Սա է դառը ճշմարտությունը...»:

¹ ՀՀ ԿԳԿՊԼ, ֆ. 113, ց. 39, գ. 2, ք. 8:

² Կոյն տեղում, ֆ. 116, ց. 1, գ. 428, ք. 9:

³ Կոյն տեղում, ֆ. 113, ց. 39, գ. 50, ք. 22:

⁴ Կանոնի ձևապիր պահպանվում է Ավետիք Իսահակյանի բնամենական արխիվում:

¹ ՀՀ ԿԳԿՊԼ, ֆ. 113, ց. 39, գ. 50, ք. 23:

² Կոյն տեղում, ց. 12, գ. 16, ք. 6:

Գծվարին տքնությանը, նաև աշխատանքային հերոսապատմությունը էր սկսել հյուսվել Խորհրդային Հայաստանի պատմությունը: Առջևում ՆԷՊ-ի կարճատև տնտեսական վերելքն էր, որին հետևելու էին համատարած կոլեկտիվացման, սոցիալիստական հնգամյակների և ստալինյան բռնությունների տարիները: Առջևում սպասվում էին նաև Հայաստանի տնտեսության, գիտության և մշակույթի աննախադեպ վերելքի ժամանակները:

Թե՛ տարագրության երկար տարիներին, թե՛ բանտերում և Սիբիրի արքայադուրսում Գարեգին Նժդեհը մինչև կյանքի վերջը մտովին անբաժան մնաց իր պաշտելի Սյունիքից, նրա հերոս ժողովրդից: Դա նաև Նժդեհի երախտագիտության տուրքն էր լեռնաշխարհի ազատատենչ ժողովրդին, որն անսահման հավատ էր տածել դեպի քաջագուն հրամանատարը, նվիրվել նրա գաղափարներին, աներեր զնացել նրա ետևից:

1923թ. մարտին Նժդեհը գրել է. «...Հայրենի լեռներից հաղթական կրծքերն ու զենքերը դեպի թշնամին դարձրած, մի օր հացով, մյուս օրը արմտիքով ապրող Լեռնահայաստանի վաշտերի ցույց տված հերոսական խոյանքները պիտի մնան զալոց սերունդների համար որպես հայրենասիրության ու անձնավիրության դասական օրինակներ: Հպարտ այդ օրերի պատմական գործերով, անսահման բախիժով և քաղցրությամբ վերհիշելով մեր լեռնաշխարհի բարձունքներում ու ձորերում հերոսի սահով ընկած իմ ընկեր գինավորներին, մտքովս ծնրադրում եմ նրանց խնկելի հողաթմբերի առջև և ծաղկեպսակի փոխարեն Սյունիքի բովանդակ փառքը դնում նրանց զերեզմանների վրա»:

ՎԵՐԳՐԱՆ

1920-1921թթ. Զանգեզուրում մղված գոյամարտը հայ ժողովրդի հազարամյակների պատմության ամենափայլուն էջերից, նրա աննկուն կամքի գերագույն արտահայտություններից մեկն է:

Իր հերոսական դրվագներով այն հայության 1918թ. մայիսյան հերոսամարտերի շարունակությունն էր, մի նոր Մարդարապատ: Նրե 1918-ի մայիսյան օրերին Օսմանյան Թուրքիայի զավթիչ բանակների դեմ մղած արյունալի կռիվներում վճռվում էր հայ ժողովրդի լինել-չլինելու, Արևելահայաստանի գոյության հարցը, ապա զանգեզուրյան գոյամարտի ժամանակ դրված էր այն հարցը, թե՛ հայկական այդ լեռնավայրը մնալու՞ է արդյոք հայրենիքի անբաժան մաս, թե՛ կույ է գնալու թուրքական Ադրբեջանի հերթական զավթողական նկրտումներին՝ անդարմանելի հետևանքներ ունենալով Հայաստանի համար:

1918թ. մայիսին Ադրբեջանի կողքին կանգնած էր Օսմանյան Թուրքիան, 1920-1921թթ.՝ նաև բոլշևիկյան Ռուսաստանը: Խորհրդային Ադրբեջանը փորձում էր Զանգեզուրի պատկանելության հարցը լուծել Ռուսաստանի ձեռքով, իսկ բոլշևիկյան կառավարությունը դրան գնում էր գիտակցված, գնում էր հազարոդ տալու քեմալական և ադրբեջանական թուրքերի անհազ ձգտումներին՝ քաղաքական կարճատեսությամբ համաշխարհային հեղափոխության սին գաղափարին զոհաբերելով հայ ժողովրդի ազգային շահերը: Թուրքիայի և Ադրբեջանի թուրքերի հոգսը բնավ «համաշխարհային հեղափոխությունը» չէր, այլ այդ լուրջագով քողարկվելով՝ նոր զավթումներ կատարելը, այդ բվում նաև՝ Զանգեզուրը կլանելը:

Զանգեզուրցին որոշեց մեռնել, բայց հայրենիքը չհանձնել թշնամուն: Նա փոքրաթիվ էր, հոգնած ու հյուծված՝ նախորդ երկու տարիների անընդհատ կռիվներից: Բայց նա ուներ հզոր զենք՝ անսահման հայրենասիրություն և անկոտրում կամք, նա իր առաջնորդի՝ Գարեգին Նժդեհի գլխավորությամբ բոլոր ուժերը ի սպաս դրեց հայրենի երկրի փրկությանը. անվախ ու վճռական կանգնեց բոլշևիկների և թուրքերի միացյալ բազմաազգարանոց զորքերի դեմ, ավելի քան մեկ տարի (1920թ. մայիս - 1921թ. հուլիս) մղեց արյունահեղ կռիվներ, թշնամուն հասցրեց հզոր հարվածներ: Եվ որպես այդ բոլորի հատուցում՝ Զանգեզուրը միացավ մայր երկրին:

Զանգեզուրի 1920-1921թթ. գոյամարտը թողել է նաև ուսանելի դասեր:

Հայրենի երկրում ապրող հայությունը գտնվում է աշխարհաքաղաքական բարդ ու վտանգավոր տարածքում, մի բան, որ Հայաստանի Հանրապետության իշխանություններին և քաղա-

¹ Գ. Նժդեհ, Լեյնո՝ պայքարեց Լեռնահայաստանը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հունիս, քիվ 8, էջ 82:

քական ուժերին պարտադրում է վարել այդ իրողությունից բխող, քաղաքականության հիմնավորված ներքին ու արտաքին քաղաքականություն:

Երկրի ներքին քաղաքականության մեջ կարևորվում են մի շարք հանգամանքներ.

1. Հասարակական բոլոր արժեքներից (ազգ. դասակարգ, կուսակցություն) ամենամնայունը ազգն է, որի՝ որպես անկյունաքարի, վրա պետք է խարսխված լինեն հայոց պետության նպատակներն ու իդճերը, որոնց իրականացմանը պետք է ձգտի ամբողջ ազգը: Ուստի հայ ազգային գաղափարի և նրանում ձևակերպված նպատակների լայն քարոզչությունը ազգային քաղաքական ու հասարակական կազմակերպությունների, գիտության, կրթության, գրականության, մշակույթի բնագավառների գործիչների և, իհարկե, հայ պատմաբանների առաջնահերթ խնդիրներից մեկն է:

2. Հայաստանը պետք է ունենա տնտեսական այնպիսի համակարգ, որը նպաստի երկրի բոլոր մասերի տնտեսական հզորացմանը: Հատկապես առանձնահատուկ ուշադրություն են պահանջում հանրապետության այն շրջանները, որոնք սահմանակից են Թուրքիային և Ադրբեյջանին: Այդ շրջանների բվում, բնականաբար, առանձնանում է Չանգեզուրը՝ Հայաստանի համար իր կարևորագույն ռազմաստրատեգիական նշանակությամբ: Չպետք է մոռանալ, որ դեռ պատմության գիրկը չի անցել պանթուրքիզմը, որի նպատակը մնում է նույնը՝ Թուրքիայի գլխավորությամբ պետական մի միության մեջ ներգրավել բուրբաբնակ բոլոր տարածքները: Նրե ներկա դարի սկզբին բուրբաբնակ գավառներն այդ նպատակին հասնելու ճանապարհի հիմնական խոչընդոտը համարում էին Հայաստանը, ապա 1915թ. նրանց կողմից կատարած հայերի ցեղասպանությունից և «եղբայրների միջև ընկած անիծյալ սեպի» Արևմտահայաստանի բռնազավթումից հետո բուրբաբնակ աշխարհի երկու թևերի՝ Թուրքական Հանրապետության և Մեծ Թուրանի միջև եղած խոչընդոտը Չանգեզուրն է՝ իր աշխարհաքաղաքական անգնահատելի նշանակությամբ և Հայաստանի Հանրապետության անվտանգության ապահովման կարևորությամբ: Չանգեզուրը Հայաստանի համար պետք է դառնա նախընտրելի բնակության վայր՝ քաղաքամարդ բնակչությամբ, և պաշտպանական հզոր հնարավորություններ ունեցող անընկճելի միավոր:

3. Հայերը մշտապես պետք է հիշեն, որ իրենց երկրի, իրենց քաղաքակրթության գոյության հիմնական երաշխավորը և ժողովրդի անվտանգության գլխավոր պայմանը ուժեղ բանակ ունենալն է, որը ցանկացած պահի ի վիճակի կլինի պաշտպանելու հայրենիքի ամբողջականությունը: Դրա հետ միասին խիստ

կարևորվում է բույլատրելի տարիք ունեցող քաղաքացիական բնակչության ռազմական պատրաստության կազմակերպումը հանրապետությունում՝ առանձնահատուկ նշանակություն տալով այդ գործի ճիշտ կազմակերպմանը Չանգեզուրում:

4. Չանգեզուրի 1920-1921թթ. իրադարձությունները եկան ապացուցելու այն ճշմարտությունը, որ պատերազմում «հաղթություն» թե՛ պարտություն» հարցադրումը պայմանավորված չէ միայն կռվող կողմերի զինվորների բվով, ռազմական տեխնիկայով, տնտեսական հնարավորություններով: Չանգեզուրյան գոյամարտը ցույց տվեց, որ պակաս կարևոր չէ, եթե ոչ հիմնականը՝ կռվողների քարոյական ոգին, նրանց հայրենասիրությունը, անհուն մվիրվածությունն իրենց հայրենիքին ու ժողովրդին: Չանգեզուրյան մարտիկները, որոնց թիվը քանիցս զիջում էր քաղաքաբնակ հակառակորդին, կենաց ու մահու կռիվներում կարողանում էին երկար ժամանակ պաշտպանել լեռնաշխարհի սահմաններն ու ժողովրդի անվտանգությունը: Եվ դա այն պատճառով, որ անսահման բարձր էր ինչպես Չանգեզուրի զինված ուժերի, այնպես էլ, մեծից փոքր, ողջ բնակչության քարոյաքաղաքական ոգին, անկոտրում էր հայրենի եզերքը պաշտպանելու նրանց կամքն ու վճռականությունը:

5. Հայ ժողովուրդը թանկ է գնահատում իր ձեռք բերած ազգային անկախ պետականությունը, որի համար նա անհաշիվ զոհեր է տվել: Ազգային պետականության վերականգնման համար վերջին հայրուրամյակում ժողովրդի համառ պայքարն անցել է տարբեր հանգրվաններով՝ արտաբերելով անկախ պետականության գոյության հինգ իրողություններ. ա) 1915թ. գարնանը Արամ Մանուկյանի գլխավորած Վանի նահանգի հայերի կարճատև անկախությունը՝ հայոց ազգային պետականության վերականգնման առաջին փորձը, բ) 1918թ. մայիսին Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հաստատումը՝ 600 տարի առաջ կորցրած հայոց անկախ պետականության վերականգնումը, գ) 1921թ. գարնանը Գաբեզին Նժդեհի գլխավորությամբ Առևանահայաստանի Հանրապետության ազդարարումը, որն արձանագրեց հայերի ազգային պետականության կարճատև գոյությունը պատմական Հայաստանի մի սահմանափակ տարածքում՝ Սյունիքում, դ) 1988թ. սկսած Ղարաբաղյան հզոր շարժման ընդերքում ծնունդ առած Հայաստանի Երրորդ Հանրապետությունը, ե) նույն շարժման անմիջական արգասիքը հանդիսացող Ղարաբաղի Անկախ Հանրապետությունը:

Ազգային անկախ հինգ պետական կազմավորումներից քաջի, վերջին հարյուրամյակում հայ ժողովուրդն ունեցավ նաև կիսանկախ պետականություն՝ հանձին Հայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության (1920-1991 թթ.), որը

միասնական ԽՍՀՄ պետության մի մասն էր:

Զանգեզուրյան հերոսամարտի դասերը խիստ կարևոր են նաև Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության համար: Այդ դասերը հուշում են, որ՝

1. Հարևան ադրբեջանական պետության հետ հարաբերվելիս հայկական դիվանագիտությունը հաշվի է առնելու այն հանգամանքը, որ այդ երկիրը, ինչպիսի քաղաքական կարգեր էլ իշխեն այնտեղ՝ սոցիալիստական, քե՛ կապիտալիստական, ազատական, քե՛ բռնապետական, միևնույն է, առաջին հերթին Զանգեզուրի, ինչպես և Հայաստանի այլ տարածքների նկատմամբ հանդես է գալու հավակնություններով և ագրեսիվ ձգտումներով:

2. Թուրքիան, ելնելով թուրք ժողովրդի ցեղային հատկանիշներից, Անդրկովկասում միշտ լինելու է Ադրբեջանի կողքին՝ ընդդեմ Հայաստանի: Ռուստի զուր են լինելու Ղարաբաղյան հակամարտությունը խաղաղ ճանապարհով լուծելու նպատակով Թուրքիային չեզոքության դիրքեր մղելու հայկական կողմի բոլոր ջանքերը: Թուրքիայի հետ Հայաստանի նորմալ հարաբերությունների ստեղծումը պայմանավորված է այնպիսի բարդ խնդիրների նկատմամբ թուրքական կողմի վերաբերմունքով, ինչպիսիք են հայերի ցեղասպանությունը և Հայ դատը, որոնք անբաժան են հայոց պատմությունից: Ռուստի միանգամայն ողջունելի է հայերի ցեղասպանության միջազգային ճանաչմանը հասնելու ուղղությամբ Հայաստանի ներկա իշխանությունների կողմից տարվող հետևողական քաղաքականությունը:

3. Իրանի հետ Հայաստանի հարաբերություններն առաջնային են: Պարսիկ և հայ ժողովուրդները միմյանց հետ կապված են հազարամյակների պատմությամբ, մշակութային նմանություններով: Այդ իրողությունները նպաստավոր հող են ստեղծում երկու ժողովուրդների միջև ամենասերտ հարաբերությունների ստեղծման համար: Հայ-պարսկական հետագա մերձեցման գործընթացին, անշուշտ, կարող է նպաստել զանգեզուրյան գոյամարտի օրերին Սյունիքի պաշտպանների և պարսկական իշխանությունների միջև ստեղծված ջերմ հարաբերությունների ու փոխադարձ աջակցության պատմության լայն պրոպագանդան:

4. 1918-1921թթ. իրադարձություններն Անդրկովկասում մեկ անգամ ևս փորձաքար եղան հայ-վրացական հարաբերությունների համար: Պարզ դարձավ, որ անկասկած է Հայաստանի համեմատությամբ Ադրբեջանի հետ Վրաստանի հարաբերությունների գերակայությունը: Հայաստանի համար ծանր օրերին Վրաստանը կարող է չեզոք մնալ, չմասնակցել նրա դեմ ուղղված ագրեսիվ գործողություններին, բայց նաև երբեք բազառայտ աջակից չլինել նրա ազգային ձգտումներին: Հայ-վրացական հարաբերությունները միշտ մնալու են երկու ժողովուրդների դարավոր եղբայրության

մասին հավաստիացումների ու խոստումների, բայց իրականում առավելագույնը՝ բարի-դրացիական հարաբերությունների շրջանակում:

5. Զանգեզուրի 1920-1921թթ. կռիվներում ագրեսիվ կողմը ռուս-բոլշևիկյանն էր: Զանգեզուրցին պաշտպանում էր իր երկիրը, խորհրդային բանակը ձգտում էր գրավել լեռնաշխարհը և այն հանձնել Ադրբեջանին, մի բան, որը վերջապես ծախսողումով:

Բայց Հայաստանի արդի ժամանակաշրջանի և ապագայի շահերը շատ կողմերով միախույսված են Ռուսաստանի շահերին, ավելին, Ռուսաստանը եղել է, կա և մնալու է Հայաստանի գլխավոր ռազմավարական դաշնակիցը:

Զանգեզուրյան գոյամարտը կրկին հաստատեց այն ճշմարտությունը, որ ազգային շահերի գերակայությունը բացարձակ է բոլոր ժողովուրդների ու պետությունների համար: Այն գերակա է նաև հայ ժողովրդի և հայկական պետականության համար:

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

- Արգարյան Թադևոս - 385
 Արգարյան Սահակ - 257
 Արդու Ազիմով Կուլի - 383
 Արդույան Հուսեփն - 383
 Արրահամյան Արշակ - 384-385
 Արրահամյան Խ. - 8
 Արրահամյան Հրամատ - 16, 309, 449, 450
 Արրահամյան Մարտիրոս (Բաշգառնեցի Մարտիրոս) - 18, 411, 415, 417, 419, 427, 429, 453, 560, 606, 621, 650
 Արրահամյան Մխիթար - 33
 Արրահամյան Սուրբի - 385
 Արամանյան Կոնստանդին - 47
 Ա-Դ-Օ - 482, 489, 490
 Ադոնց Թովմաս - 89
 Ադոնց Նիկողայոս - 103
 Ազամի Մուշարուլ - 650, 651
 Ազատ (Վաչտապետ) - 591
 Աբաբեկյամ (Աբաբեկով) - 387, 390, 489
 Աբաբեկյան Լևոն - 67
 Աբայան Կոստյա - 33, 606
 Աբայան Սամսոն - 606
 Աբաջանյան Գեորգիս - 39, 123, 194, 197, 222, 237, 239, 243, 560, 572, 573, 590, 591, 602, 606
 Աբարբեկյան Գևորգ - 386, 389, 398, 406, 422, 440, 517
 Աբոյան Հ. - 8
 Ածղահա փաշա (Գարեգին Նժդեհ) - 243
 Ալավերդյան Ս. - 168
 Ալիբեկով - 529
 Ալիխանյան Սամվել - 12, 13, 90
 Ալիև - 212
 Ալիև Մուրթուզ - 557
 Ալուծ (Վաչտապետ) - 607
 Ախունդով Դ. - 22
 Ախունդով Մ. - 22
 Ալեմունի - տե՛ս՝ Մալումյան Խաչատուր
 Ախարոնյան Ավետիս - 163, 421
 Աղաբեկ - 590
 Աղաբեկ (Խմբապետ) - 425, 547, 564
 Աղաբեկ (Պորուչիկ) - 591
 Աղալո (Խմբապետ) - 607
 Աղամամեղ Քեհրապալ - 474
 Աղամեկյան Ավագ - 385
 Աղամյան Միքայել - 146, 607
 Աղայան Գուրգեն - 607
 Աղայան Շատուր - 9
 Աղայան Արսեն - 385
 Աղասյան Սուրբիս - 385
 Աղասյան Վ. - 534
 Աղան Ամենդ - 95, 96
 Աղան Հասան - 47
 Աղբալյան Նիկոլ - 149, 314, 405, 418, 444, 458, 621
 Աճեմով - 462
 Ամի - տե՛ս՝ Մուղղուսունց Դազար ապեր
 Ամիրապետով Ալի - 383
 Ամիրխանյան (Կապիտան) - 607
 Ամիրխանյան Գարեգին - 87
 Ամիրխանյան Շավարշ - 7, 11, 515, 574
 Ամիրյան Սեդեգ - 13, 516
 Ամիրջանյան (Հրամանատար) - 403, 450
 Ամիրջանյան Գարեգին - 607
 Այդինյան Սարգիս - 91
 Այվազյան - 386
 Այվառյան (Արքեպիսկոպոս) - 644
 Անանուն Դավիթ - 398, 482-490
 Անգղրակի Ռաֆման - 169
 Անդրանիկ - տե՛ս՝ Օզանյան Անդրանիկ
 Անդրեաս (Վաչտապետ) - 300
 Անտոնյան Ա. - 463
 Անտոնյան Անտոն - 463
 Անտոնյան Թադևոս - 607
 Աշխատունի Ջ. - 18, 396, 505, 574
 Աշոտ - տե՛ս՝ Մելիք-Մուսյան Աշոտ
 Ապրյան Անդրեաս - 383
 Առաբել (Փառնակեցի) - 619
 Առաբելյան Առաբել - 607
 Առաբելյան Արամ - 47
 Առաբելյան Բարսեղ - 385
 Առաբելյան Վարազ - 13, 14
 Առաջանյան Բախշի - 87, 88, 384
 Առաջանյան Հայրապետ - 87

- Առուստամյան (Պորուչիկ) - 125, 607
 Առուստամյան Լևոն - 116, 147
 Ասագ - 607
 Ասադուլարբեկ - 529
 Ասատրյան Գրիգոր - 408
 Ասատրյան Խնկո - 411, 417, 547, 562, 602, 621, 650
 Ասատրյան Հայկ - 208, 418, 420, 654
 Ասատրյան Մաթևոս - 87, 383
 Ասլան (Վանեցի) - 621
 Ասլան (Խմբապետ) - 650
 Ասծատուրյան Մաթևոս - 384
 Աստվածատրյան Ասատուր - 18, 599, 607
 Աստվածատրյան Արշալույս - 419, 621
 Ավալյան - 66
 Ավետ (Բաշգառնեցի) - 649
 Ավետիսյան Հրամատ - 14
 Ավետիսյան Մուշեղ (Մասունցի Մուշեղ) - 416, 560, 569, 607
 Ավիս - տե՛ս՝ Նուրիջանյան Ավիս
 Ավշարյան - 463
 Ավո - 19, 316
 Արարատյան (Գեներալ) - 430
 Արարատյան Սարգիս - 68, 356
 Արզանյան Մակիչ - 383
 Արզումանյան (Կապիտան) - 607
 Արզումանյան Անուշավան - 171, 211
 Արզումանյան Նիկողայ - 84, 89, 117
 Արզումանյան Վ. - 15
 Արծրունի Աշոտ - 18, 461, 602
 Արծրունի Վահե - 419, 443
 Արծրունի Վաչե - 650
 Արդուրյան (Իշխան) - 530, 629
 Արմենակ - 607
 Արմենուհի - 147
 Արշաղ Ամիր - 470, 530-532, 599, 621, 622, 651
 Արշաղ Մարդար - 651
 Արշակ - 590
 Արշակունի Ա. - 18, 197, 498, 508
 Արտաշես - տե՛ս՝ Կարինյան Արտաշես
 Ալիունց Լևոն - 147
 Աֆունտ Ալի - 94
 Բարաբեկով Գուլիբեկ Հուսեփն - 529
 Բարաբեկով Արտաշես - 18, 158, 650
 Բարաբեկով Աղալո - 607
 Բարաբեկով Արսեն - 39, 608
 Բարաբեկով Հովսեփ - 608
 Բարաբեկով Ներսես - 608
 Բարաբեկով Նիկողայ - 608
 Բարաբեկով Պատվական - 124-125, 195, 241
 Բարաբեկով Փառանձեմ - 195, 241
 Բարաբեկովյան Նիկողայ - 147
 Բարաբեկ Միմաս - 77
 Բարաբեկ Օրոջ - 383
 Բարաբեկով Քեմանդ - 530
 Բազիբով (Ռազմական առաջն) - 169
 Բադալյան Արմեն - 14
 Բադալյան Հ. - 63
 Բադիբյան Բազրատ - 608
 Բալյան Արշակ - 383, 384
 Բալայան Գեորգիս - 60, 81, 82, 160, 270
 Բալասանյան Գևորգ - 608
 Բալյան Գարեգին - 145, 608
 Բալյան Ստեփան - 287, 608
 Բալույան Գրիգոր - 384
 Բախուզ - 402
 Բակունց Երեմիա - 84, 147, 190, 204, 263, 384
 Բահանդրիկ քեյ - 435, 436
 Բադդատյան Ս. - 359
 Բադդասարյան (Հրամանատար) - 438
 Բադդասարյան Ա. - 7, 8
 Բադդասարյան Ալեքսանդր - 383
 Բադդասարյան Բազրատ - 33, 608
 Բադդասարյան Հայկ - 550
 Բադդասարյան Սեդեգ - 384
 Բադդասարով (Գեներալ) - 151
 Բադրամով (Գեներալ) - 405
 Բաշգառնեցի Մարտիրոս - տե՛ս՝ Մարտիրոս
 Բարխուդարյան Թովմաս - 39, 608
 Բարխուդարյան Սաշա - 385
 Բարսեղյան Խիկար - 16
 Բարսեղյան Վարդուհի - 385
 Բառեեր - 318
 Բեգյան-Մելիք-Ղարաբյուրյան Բազում - 608

Բեզյան-Մելիք Բարսեղյանց Բագրատ - 608
Բեզյանգար-Յուզբաշյան Տիգրան - 331
Բելոբորոտով - 77
Բելով (Հրամանատար) - 408
Բեկզադյան Ալեքսանդր - 343, 359, 387, 540, 515
Բեկզադյան Տիգրան - 125, 126, 129, 142, 147, 162, 163
Բեկչեստին Բախլով Էֆենդի - 474
Բեյ-Մամիկոնյան (Գեներալ) - 405
Բեյլարյան Կարապետ - 419
Բեջանյան Հակոբ (Կամարի) - 84-87, 116, 147, 204, 382
Բերեմկո Ռ. - 186, 187, 317, 321, 323-325
Բերիք Սամի բեյ - 132
Բլլև (Ջինկոմ) - 318
Բյուզանդ Էլլեն - տե՛ս՝ Ստամբուլյան եղտ
Բոզունց Նարի - 608
Բոնչ-Բրուսիչ Վ. Դ. - 139
Բորյան Բագրատ - 7, 406, 407, 491
Բողադյան Արմենակ - 443, 462
Բողադյան Հովակիմ - 60, 62
Բուխարին - 627
Բունիարյան Առուստամ - 608
Բունիարյան Ավագ - 608
Բունիարյան Միսակ - 608
Բուշտունց Իսակ - 608

Գագյան Արսեն - 590
Գալկին Նիկողայ - 139
Գալոյան Գալուստ - 15
Գալստյան Վահան - 608
Գալստյան Լևոն - 257, 333
Գամազով (Գեներալ-լեյտենանտ) - 405
Գասպարյան Գասպար - 18, 609
Գասպարյան Դուկաս - 385
Գարիբաղի - 82
Գեղամ (Բաշզատնեցի) - 649
Գեղամյան (Կոմսար) - 146
Գեորգյան Վարդան - 6, 17, 19, 37, 234, 276, 329, 330, 334, 335, 366, 367
Գերասիմ - 621
Գիդանտ խան - 531

Գիլավյան Աստվածատուր - 125, 609
Գիլբրաս - 643
Գինու (Պարետ) - 591
Գյուլխանդանյան Արրահամ - 68, 80, 356
Գյուլնազարյան Հարություն - 383
Գյուլնազարյան Մովսես - 37, 609
Գյուլնազարյան Շուշանիկ - 385
Գյուրջյան Գարեգին - 385, 528
Գորին (Խառլայի մերկայացուցիչ) - 481
Գորկովնկո - 256
Գրեյս (Կապիտան) - 134-136
Գրիգոր (Քահանա) - 381, 616
Գրիգորյան Արմենակ - 289, 609
Գրիգորյան Գարսևան - 609
Գրիգորյան Գրիգոր - 377, 609
Գրիգորյան Կարապետ - 228
Գրիգորյան Հարություն - 243, 609
Գրիգորյան Հովհաննես - 228
Գրիգորյան Միքայել - 89
Գրիգորյան Սիրաք - 452, 453, 535, 633, 635
Գրոմիկո Ա. Ա. - 23
Գրոսման - 254
Գուլիս Դ. - 22
Գուլոյան Ավետիք (Սեյրի) - 204, 333
Գումեդին - տե՛ս՝ Մելիք-Գադայան Գուրգեն
Գուսակով (Հրամանատար) - 254
Գևորգ - 649
Գևորգյան (Աշտարակցի) - 463
Գևորգյան - 463
Գևորգյան Անդրանիկ - 11
Գևորգյան Գարեգին - 195, 443
Գևորգյան Գևորգ - 379
Գևորգյան Հակոբ - 89

Գադայան Ալեքսանդր - 86
Գալի Դագո - տե՛ս՝ Թարխանյան Դագար
Գանիելյան Խաչատուր - 371, 609
Գանիելյան Խաչիկ - 591
Գանիելյան Հովհաննես - 609
Գանիելյան Հովսեփ - 408
Գավթյան Ասատուր - 609

Դավթյան Արմենակ - 39, 236, 237, 239, 243, 609
Դավթյան Դավիթ - 39, 371, 609
Դավթյան Եփրեմ - 35
Դավթյան Տիգրան - 217
Դավիդյան Արմենակ - 590
Դավիդյան Դավիթ - 590
Դավիդով Շամալոն - 659
Դավիթ (Խարայելի թագավոր) - 198
Դավիթ Բեկ - 41, 83, 103, 186, 243
Դարասամխո - տե՛ս՝ Մխո (Գեբասան)
Դարբինյան Ռուբեն - տե՛ս՝ Չիլինգարյան Արտաշես
Դարմանյան - 650
Դեմեթրանյան Կարո - 649
Դեմիկին Անտոն - 78, 271, 276, 286
Դիլանչիյան Գարեգին - 384
Դիլիս - 117
Դ՝Մարտել (Կոմսար) - 134, 162
Դոնդարով - 34, 105, 610
Դովլաբյան Իսահակ - 343, 359, 456
Դորունց Նիկողայոս (Նիկոլայ) - 112, 372, 377, 610
Դրո - տե՛ս՝ Կանայան Դրաստամատ
Դումբաձն Գր. - 492

Եսփունյան Ավետիս - 19
Եզեկյան (Վաշտապետ) - 591
Եղիազարյան Սմբատ - 419, 475, 525, 579, 650
Եղիկեան Գ. - 211, 214
Ենոք (Վաշտապետ) - 209, 610
Ենոքյան - 575, 576
Եսայան Աղասի - 11, 163, 436
Եսայան Մելիքսեր (Քյոսա Մելիքսեր) - 610
Երզնկյան Արամայիս - 515
Երզնկյան Ե. - 359, 644, 647
Երմոլենկո (Հրամանատար) - 416
Երվանդ (Մշեցի) - 649
Եփրեմ (Քուրդ Եփրեմ) - 217

Ջախար - 307
Ջավալ փաշա - 279, 314
Ջավարյան Միմոն - 67
Ջարայելյան Խաչատուր - 171

Ջարաֆյան Լևոն - տե՛ս՝ Ջարիֆյան Լևոն
Ջարիֆյան Լևոն - 91, 92, 248, 620
Ջարադյան Մուշեղ - 80, 128
Ջարյան Ս. - 8
Ջելիմխանյան (Հրամանատար) - 547
Ջեյնալով (Գնդապետ) - 75, 95, 97
Ջինովս Գրիգորի - 210, 212-214, 627
Ջոհրաբյան Էդվարդ - 14, 170, 217
Ջոհրաբյան Մ. - 463
Ջորունց Բեզյար - 191
Ջորունց Խաչատուր - 257
Ջուրաբյան - 463

Լեյֆ բեյ - 38, 109, 226, 268, 343
Լիխվա Շալվա - 169, 221, 447, 448
Լչիքեկյան Միրայել - 610
Լյնաբյան Գալուստ - 419
Լյվագրեկով - 474
Լենկեր փաշա - 47, 55, 74, 149, 211, 213, 214
Լտրիբարյան Իսկանդար - 86-88

Թադևոսյան Սամսոն (Սամսոն խան) - 35, 647
Թարաբյան Հարություն - 87, 183
Թարաբյան Սոմա - 385
Թախրյան Իվան - 12, 158, 431
Թալեար փաշա - 149
Թադի (Խան) - 621, 622
Թադիանոսյան Տանատ - 462
Թադիս Կուլամ - 94
Թամարա - 146
Թամանյան Ալեքսանդր - 444, 471, 621, 642
Թախրով Իսա - 557
Թարխանյան Կոտո - տե՛ս՝ Թարխանյան Սուրեն
Թարխանյան Սուրեն (Կոտո) - 411, 415, 417, 419, 437, 438, 459, 466-468, 475, 508, 519, 520, 536, 538, 546, 547, 556, 560, 573, 578, 579, 621, 627, 629, 647, 650
Թարխանյան Դագար (Դալի Դագո) - 417, 560, 621, 650
Թարխանով (Հրամանատար) - 403

Թելուց թաղես - 385
 Թերզյան Հովհաննես - 610
 Թյունիկ Սամսոն - 387, 389
 Թովմասյան Լևոն - 117
 Թովմասյան Հարություն - 117, 191, 196, 333, 385
 Թորոս (Հրամանատար) - 547
 Թորոս իշխան - 186
 Թորոսյան (Հրամանատար) - 547
 Թորոսյան Նիկիտա - 663
 Թորոսյան Սահակ - 59, 60, 365, 366
 Թորոսյան Սմբատ - 610
 Թովչի Սիմոն - տես՝ Տեր-
 Հարությունյան Սիմոն
 Թումանյան Արիստակես - 610
 Թումանյան Լևոն - 60-62
 Թումանյան Իսկան - 243, 610
 Թումանով - 54
 Թևան - տես՝ Ստեփանյան Թևան

 Ժամկոչյան Արսեն - 422
 Ժամհարյան Փանոս - 418, 419
 Ժուկով Ֆեոդոր - 139, 527

 Իդրոն Ի. - 51
 Իլյասով Կարա - 383
 Իշխանյան Թախչի - 405, 621, 654
 Իշխանյան Եղիշե - 79, 145, 455, 650
 Իոնիսյան Հակոբ - 387, 388
 Իոնիսի Ա.Ա. - 546, 657
 Իսազուլյան Աղալո - 147, 246
 Իսահակյան Ավետիք - 421, 663
 Իսահակյան Արշակ - տես՝ Ջամալյան
 Արշակ
 Իսահակյան Նորայր - 471
 Իսկանդարյան Եղո - 88
 Իսկենդերով Քերիմ - 383
 Իսմայիլ փաշա - 43
 Իսրաֆիլ քել - 403
 Իստուց Խաչատուր - 610
 Իվանով (Ջորամասի պետ) - 121
 Իրազնի Հակոբ - տես՝ Տեր-Հակոբյան
 Հակոբ

 Լազյան Գարրիել - 19, 20
 Լազյան Հովսեփ - 387

Լազր (Վաչուտպետ) - 610
 Լազրյան - 492
 Լալայան Արծնակ - 13, 408
 Լալայան Մ. - 14, 37
 Լեզրան Բորիս - 23, 129, 150, 155, 156, 158, 166-168, 170, 202, 221, 244, 246-248, 250, 266-268, 342, 348, 353, 404, 405, 507, 545
 Լենին Վլադիմիր - 52, 56, 72, 74, 97, 106, 134, 158, 221, 247, 345, 349, 385, 493-495, 627
 Լեոնիդյաս (Սպարտայի թագավոր) - 108
 Լեոնով (Կոմիսար) - 137
 Լինև (Կոմիսար) - 318
 Լխովինենկո Վ. - 137, 252, 253, 315, 318
 Լլոյդ Ջորջ - 213
 Լյապով Գուրիմ - 35
 Լուկաշին - տես՝ Սրապիոնյան Սարգիս
 Լուկին (Ռազմենդկոմի անդամ) - 97, 138
 Լուկկ (Կոմիսար) - 134, 136, 162, 164, 165
 Լունսիլ - 95
 Լևանդովսկի Միխայիլ Կ. - 44, 46, 53, 78, 106
 Լևոն (Ջրվեժի) - 463

 Խալիլ քել - 343
 Խալիլ փաշա - 44, 45, 74, 109, 132, 133, 137, 138, 148, 179, 185, 241, 258, 268, 343
 Խանգաղյան Արսեն - 81, 117, 146, 313, 610
 Խանգաղյան Վանո - 312, 313, 610
 Խանդյան Սարգիս - 515
 Խաչատրյան Անդրանիկ - 191
 Խաչատրյան Բազրատ - 191
 Խաչատրյան Գասպար - 379
 Խաչատրյան Գրիգոր - 228
 Խաչատուր - 590
 Խաչիկյան Արշակ - 515
 Խաչյան Խ. - 443, 463
 Խատիսյան Ալեքսանդր - 66, 68
 Խոլոսթրյան Գրիգոր - 419
 Խոնկո - տես՝ Ասատրյան Խոնկո

 Խոյունց Արսեն - 85, 88, 257
 Խոնդկարյան Արշամ - 60, 61, 460, 525, 621
 Խոչարեկով Սմբատ - 381
 Խոստուց Շատուր - 79
 Խորենի Վահան - 60, 62, 81, 103, 109, 113, 117, 118, 145, 146, 148, 149, 152, 314, 329, 333, 375, 392, 521, 610
 Խորազմերդյան Բարկեն - 13, 171, 191
 Խոտզարյան - 463
 Խորդիդյան Գավիթ - 81
 Խորըռոյան Ասատուր - 257, 333, 385
 Խորըռոյան Արշակ - 333
 Խորըռոյան Գավիթ - 611
 Խորըռոյան Երեմիա - 204, 241, 333, 611
 Խորըռոյան Լենդրուշ - 16

 Ծատուրյան Արտաշես - 611
 Ծատուրյան Սահակ - 302
 Ծերունի (Խմբապետ) - 463

 Կադիշև Առնոլդ - 21, 46, 97, 278, 282, 283, 322, 415, 417
 Կամարի Հակոբ - տես՝ Բեջանյան
 Հակոբ
 Կամենն - 627
 Կամինսկի - 115
 Կամար Լեո - 444
 Կանայան Դրաստամատ (Դրո) - 43, 44, 57, 76-84, 86-88, 112, 113, 115, 117, 118, 138, 139, 144-148, 152-154, 157, 159, 160, 183, 186, 245, 261, 272, 335, 348, 349, 351, 360, 361, 367-369, 386-390, 394-397, 404
 Կասմինին Անդրեյ - 527
 Կասմինին Գրիգոր - 527
 Կասմինին Ռոդոն - 139, 527
 Կասյան Սարգիս - 6, 343, 345, 349, 352, 359, 368, 398, 407, 414, 440, 445, 448, 455-456, 480, 489, 508
 Կարաբեքիր Քյազիմ - 65, 91, 97, 349, 571
 Կարապետյան Անդրանիկ - 443

Կարախան Լևոն - 92
 Կարակոզով - տես՝ Կարապետյան
 Արմենակ
 Կարապետ (Վաչուտպետ) - 264
 Կարապետյան Երեմ - 195
 Կարապետյան Կարապետ - 443
 Կարապետյան Հովհաննես - 11, 15
 Կարապետյան Շամիր - 260
 Կարապետյան Սարիքել - 11
 Կարապետյան Մողոմոն - 85, 257
 Կարան Ասադ - 179, 180
 Կարինյան Արտաշես - 6, 448, 481-491, 497-502, 504-506, 508, 512, 513, 515, 528, 537, 539, 540, 543, 549, 553, 564
 Կարո (Մորուք Կարո) - 416
 Կելենյան Համբարձում (Համաստեղ) - 39
 Կիզիրի Նարի - տես՝ Բոգոմց Նարի
 Կիրակոսյան Ջոն - 23
 Կիրով Սերգեյ Մ. - 6, 44, 53, 77, 125, 126, 129, 137, 142, 148, 157, 221, 519
 Կոզով (Հրամանատար) - 408, 441
 Կոչակ - 271, 276
 Կոկոսյան Հայկ - տես՝ Կոկոսյան
 Հայկակ
 Կոկոսյան Հայկակ - 419, 536
 Կոչեկով Ա. - 121
 Կոստյան Հայկակ - 459
 Կոստանյան Հ. - 359
 Կորքել (Գնդապետ) - 164, 165
 Կորիսմազյան - 463
 Կորովով (Գնդապետ) - 560
 Կրասովսկի Ս. Ա. - 438
 Կրենլև (Հրամանատար) - 318
 Կրիվիչ (Հրամանատար) - 293
 Կրիվոնոսով - 96
 Կրոմենանց - տես՝ Կրոմենանց Նիկոլայ
 Կրոմենանց Նիկոլայ - 81, 611
 Կրուպենին - տես՝ Կրուպենինիկով
 Կրուպենինիկով (Հրամանատար) - 256, 317, 319
 Կրուպենով (Հրամանատար) - 327
 Կրուպենով (Մամմասի պետ) - 318
 Կուլան-Թադիև - 403

Կուլեշով (կոմիսար) - 276, 282, 290
Կուլի Աբաս - 418, 423
Կուոիշկո Պյոտր Վասիլևիչ - 95, 275, 278, 282-285, 290, 291, 308, 322, 327
Կուոտ - տե՛ս՝ Թարխանյան Սուրեն
Կուոուշկին - տե՛ս՝ Կուոիշկո Պ. Վ.
Կուոն Բելա - 211

Հախվերդյան (Գեներալ-լեյտենանտ) - 405
Հախվերդով (Ջորավար) - 38
Հակոբ (Հրամանատար) - 547
Հակոբյան (Բժիշկ) - 116
Հակոբյան - 624
Հակոբյան Արշավիր - 9, 417
Հակոբյան Գրիգոր - 331
Հակոբյան Մարենիկ - 412, 413
Հակոբյան Սերգեյ - 611
Համազասպ - 417
Համաստեղ - տե՛ս՝ Կելենյան Համբարձում
Համբարձում (Շնաքաղցի) - 615
Համբարձումյան Համբարձում - 204, 241
Համբարձումյան Սահակ - 384
Համբարձումյան Սարգ - 111, 387, 388, 515
Համգաբեկով - 529
Հայր Աբրահամ - տե՛ս՝ Սահակյան Ավետիս
Հայրապետյան - 462
Հայրապետյան Գինոս - 228, 534
Հայրապետյան Գևորգ - 565, 566
Հայրապետյան Ե. - 18, 429
Հայրապետյան Հովհաննես - 89, 147
Հայրապետյան Շ. - 175
Հայրյան Նիկողայ - 557
Հաննիբալ - 275
Հաջի Հաչիմ - 474
Հաջինսկի - 331
Հասան-Ջալալյան Մելիք - 79
Հասանով - 150
Հասարթով Ալեքսանդր - 260
Հարություն - 590
Հարություն (Աղաբեկի տղա) - 591

Հարությունյան Արզուման (Արզո) - 408
Հարությունյան Բագրատ - 84, 119, 120, 124, 125, 189, 190, 195, 203, 239, 240, 382
Հարությունյան Եգոր - 12, 257, 273, 372, 377, 408
Հարությունյան Համետ - 16
Հարությունյան Հովսեփ - 117
Հարությունյան Մարտիրոս - 47, 52, 75, 127, 150, 151, 212, 213, 251, 255, 331, 332
Հարությունյան Նիկողայ - 257
Հարությունյան Պատվական - 257
Հարությունյան Ս. - 625
Հարությունյան Սամսոն - 228
Հարությունյան Սիմոն - 33
Հելկեր Ա. Ի. - 317, 352, 389, 394, 397, 410, 411, 415, 448, 516, 518, 519, 556, 566, 605
Հեյդարով Նազար - 22, 84, 383-385
Հիսուս Քրիստոս - 198
Հովհաննես Վարժապետ - 81, 611
Հովհաննես (Շնաքաղցի) - 615
Հովհաննիսյան - 33
Հովհաննիսյան Աշոտ - 6, 17, 246, 515
Հովհաննիսյան Արշակ - 60, 62, 419, 467, 468, 525, 528, 546, 548, 564, 578, 579, 650
Հովհաննիսյան Արուաչես - 388-390
Հովհաննիսյան Բախշի - 191
Հովհաննիսյան Լևոն - 228
Հովհաննիսյան Հ. - 66
Հովհաննիսյան Հովհաննես - 228
Հովհաննիսյան Սաշա - 385
Հովհաննիսյան Սեդրակ - 228
Հովհաննիսյան Մողոմոն - 611
Հովսեփյան Նիկողայ - 81, 117
Հտ (Հայդուկ) - 611
Հրայա (Խմբապետ) - 650
Հուսեփով Մ. Գ. - 51, 55, 72-74
Հուսամեղդին բեյ - 571

Ղազախեսցյան Վլադիմիր - 15
Ղազանյան Ռեմ - 14, 99
Ղազար - 209
Ղազարյան Գ. - 68

Ղազարյան Գառնիկ - 85
Ղազարյան Գևորգ - 611
Ղազարյան Եղիա (Եղո) - 383, 384, 557
Ղազարյան Կարապետ - 408
Ղազարյան Հ. - 638, 641
Ղազարյան Նիկողայ - 34, 611
Ղազարյան Պատվական - 117
Ղազարյան Մաթի - 528
Ղազարյան Ստեփան - 611
Ղազարյան Վաղարշակ - 81
Ղազարյան Տիգրան - 243, 611
Ղազարով Ն. - 105
Ղազո (Քյուրղ Ղազո) - 560, 621, 650
Ղահրամանով Ահարոն - 260
Ղավալյան Աբել - 85, 87, 117
Ղարաբեկյան Միրայել - 539, 540, 576, 577
Ղարաբյուզյան Արմենակ - 88, 114, 115, 147, 181, 182, 276, 295, 382
Ղարաբյուզյան Բագրատ - 85, 87, 147
Ղարաբյուզյան Մելիք - 300
Ղարաբյուզյան Մկրտիչ - 88
Ղարաբյուզյան Ս. - 211
Ղարիքչանյան Բ. - 168
Ղարիքչանյան Գևորգ - 9
Ղուրխարյան Արամ - 331

Մադար (Մպա) - 611
Մադարով - Գ. - 22
Մաժոնց Ս. - 116
Մալինցյան Ազատ - 146, 611
Մալինցյան Ավանես - 260
Մալինցյան Գալուստ - 611
Մալինցյան Խաչատուր - 611
Մալխաս - 621
Մալխասյան - 463
Մալյան Հակոբ - 182
Մալանով Ա. - 188
Մալումյան Խաչատուր - 104
Մալունց Ղազար - 612
Մախարաձե (Արտգործնախարար) - 54
Մակինցյան Պողոս - 483, 488, 491, 515, 537, 540, 553, 577
Մախմեդ - 661
Մախմեդ օղլի - 530
Մաղարյան (Կապիտան) - 125, 612

Մամալիք Մուշավեբով - 651
Մամեղխանով Մամեղխան - 659
Մամեղովա Ֆ. - 22
Մամիկոնյան Ստեփան - 54
Մամունցե (Գնդապետ) - 402
Մայեր (Ջինկոն) - 576
Մայիլյան Գարեգին - 85
Մայսուրյան Արսեն - 85, 87
Մայսուրյան Տիգրան - 241
Մանսումյան - 147
Մանուկյան Արամ - 104, 667
Մանուչարյան Արամայիս - 609
Մանուչարյան Մ. - 204
Մաշուրյան Գալուստ - 612
Մաշուրյան Հակոբ - 611
Մաշուրյան Մկրտիչ (Մակիչ) - 84, 117, 145, 147, 204, 211, 283, 302, 372, 382
Մաշուրյան Սամվել - 377, 395, 612
Մառ Նիկողայոս - 36
Մատրյաչկին - 528
Մատուշե - 211
Մարգարյան - 575
Մարգարյան Արամ - 650
Մարգարյան Օճնիկ - 601
Մարտիրոս (Բաշառնեցի) - տե՛ս՝ Աբրահամյան Մարտիրոս
Մարտիրոս (Խմբապետ) - 650
Մարտիրոսյան Արշակ - 612
Մարտիրոսյան Գ. - 406
Մարտիրոսյան Եփրեմ - 612
Մարտիրոսյան Մամիկոն - 195
Մարտիրոսյան Յաշա - 85, 383
Մարտիրոսյան Սամսոն - 243, 612
Մարտիրոսյան Սաշա - 612
Մարքս Կարլ - 67
Մարսապետյան Արմենակ - 419, 459, 469
Մդիվանի - 44, 77
Մելիք-Ազարյան Ալեքսանդր - 101
Մելիք-Ալավերդյան Աստ - 612
Մելիք-Ալավերդյան Միրայել - 612
Մելիք-Աղամալով (Գնդապետ) - 405
Մելիք-Դադայան Ալեքսանդր - 117, 191, 196, 204
Մելիք-Դադայան Գուրգեն - 171

Մելիք-Եզանյանց Պողոս - 331
Մելիք-Թանգյան Ներսես - 103, 244,
429, 470, 530, 593, 594, 622, 628,
638, 639, 641
Մելիք-Թանգյան Սիմոն բեկ - 471, 612
Մելիք-Հյուսիսիյան Բողոքան - 125, 612
Մելիք-Հուսիսիյան Տիգրան - 372, 377
Մելիք-Հովսեփյան Սերգեյ - 406, 574
Մելիք-Մուսայան Աշոտ - 37, 113, 117,
118, 128, 197-199, 205, 209, 223-
226, 242, 334-336, 521, 612
Մելիք-Յուլյան Սերգեյ - 34, 80-82, 93,
103, 233, 459, 467, 472, 475, 519,
525, 530, 578, 590, 613, 650
Մելիք-Շահնազարյան Հայկ - 147
Մելիք-Շահնազարյան Տիգրան - 292
Մելիք-Շահնազարով (Գնդապետ) - 405
Մելիք-Ստեփանյան Սմբատ - 39, 121,
122, 124, 331, 513, 613
Մելիք-Փարսադանյան Արշակ - 613
Մելիք-Փարսադանյան Իսրայել - 377
Մելիք-Փարսադանյան Սամսոն - 222,
238, 590, 591, 613
Մելիք-Փարսադանյան Ստեփան
(Ստեմնե) - 18, 103, 104, 613
Մելիք-Փարսադանյան Փարսադան -
613
Մելիք-Փարսադանով (Գնդապետ) - 406
Մելիք-Քարամյան Արսեն - 613
Մելիք-Քարամյան Գարեգին - 613
Մելիք-Քարամյան Իվան - 39, 119,
Մելիք-Քարամյան Փարամազ - 613
Մելիք-Քարամյանց Բագրատ - 243, 613
Մելիք-Օհանյան Գարեգին - 613
Մելիք-Օհանյան Ռուբեն - 613
Մելիք-Օհանջանյան Միրայել - 613
Մելիքյան Հ. - 482, 489, 490
Մելնիկով Վասիլի - 482-490, 497-499,
502-505, 508, 528, 539
Մելրոնյան Խաչիկ - 613
Մելրոնյան Մելխատ - 228
Մելխանդին - 53
Մեկրի խան - 223
Մեհմեդարով (Գեներալ) - 177
Մեսյան (Գնդապետ) - 80
Մեսրոպ (Խմբապետ) - 408, 425

Մեսրոպյան Սամվել - 419
Մեկրի խան - 470
Միգայրիկով (Հրամանատար) - 319
Միլերան - 213
Միխայլով - 317, 352
Միկիչյան Մ. - 443, 463
Միկոյան Անանտաս - 47, 213
Միկրանյան Ա. - 421
Մինախորյան Վահան - 18, 60, 61, 398,
452, 460, 481, 492, 525, 531, 603,
621, 640, 645, 646, 650, 655
Մինասյան Մինաս - 377, 472, 475, 498,
501, 503, 506, 507, 525, 614
Մինասյան Մուշեղ - 171
Մինկո (Հրամանատար) - 282
Միրաբյան Ալեքսանդր - 260
Միրաբյան Ե. - 270
Միրզաբեկյան Վազգեն (Վանբեկ) - 81,
82, 614
Միրզայան Նիկողայ - 385
Միրիմանյան (Հրամանատար) - 57,
418, 421, 422, 575
Միրայել (Թոնակոթցի) - 146
Միրայելյան - 33
Միրայելյան Լևոն - 498, 503, 506
Միրայելյան Վ. - 15, 23
Միրայելյան Քրիստափոր - 67
Մյոս (Գերասան) - 653
Մկրտիչ (Վաչառապետ) - 591
Մկրտչյան Հարություն - 257
Մկրտչյան Դուկաս - 385
Մկրտչյան Մարտիրոս - 89
Մկրտչյան Մուշեղ - 86, 116, 147, 211
Մկրտչյան Յաշա - 192, 195-196, 333
Մկրտչյան Շահեն - 16
Մկրտչյան Պ. - 463
Մկրտչյան Քրիստափոր - 84, 85, 116,
204, 211, 246, 333, 382
Մկրտումյան Հակոբ - 336
Մկրտումյան Մկրտիչ - 89, 408
Մկումյան Տիգրան - 528
Մյանսիկյան Ալեքսանդր (Մարտունի) -
5, 6, 13, 15, 23, 24, 26, 30, 491,
493-498, 508, 513, 515-519, 526,
533, 537, 539, 540, 549, 550, 552-
554, 556, 561-563, 566, 577, 588,

589, 594, 603-605, 627, 628, 642,
653, 659
Մնացականյան Արամ - 614
Մնացականյան Արամայիս - 10, 23, 142
Մովկանով Մ. Վ. - 387, 409, 415, 605
Մորզով (Գեներալ) - 45, 528
Մոսկյան Ասրամազ - 6, 343, 368, 387,
390, 398, 456, 480, 483, 492, 515,
526, 533, 552, 626, 629, 638, 640-
642, 649
Մուրալի խան - 531
Մուրալիմ խան - 470
Մուխրի-Մուրամն - 531, 532
Մուկուշ (Խմբապետ) - 562
Մուղղուսունց Ղազար ապեր - 614
Մուշեղ - 649
Մուշեղ (Սասունցի) - 453, 560, 621
Մուշտունց Խահակ - 614
Մուսայելյան - 33
Մուսայելյան Արամ - 145, 147, 333
Մուսայելյան Ս. - 168
Մուսան Օջախկուղի - 557
Մուսլիմով Ի. - 22
Մուրադ - 650
Մուրադյան - 463
Մուրադյան Հ. - 463
Մուրադով Մուրամբեկ - 320
Մուրատ (Մեքսատացի) - 35
Յանիչևսկի Ն. - 116, 438
Յապոն - տե՛ս՝ Պարոնյան Հովհաննես
Յապոնացի Սարո - տե՛ս՝
Սարգիսյանյան Համբարձում
Յուլյան Ջախար - 49, 81, 82, 93, 117,
614
Յուդենիչ - 271
Յուզբաշյան (Բժիշկ) - 75
Յուզբաշյան Դուկաս - 86, 384
Յունին Միխայիլ - 139
Յուրին Իվան - 527
Նադիրով Ա. - 22
Նազարբեկյան Թովմաս - 65, 160, 202,
242, 265, 266, 405
Նազարբեկյան - 77, 491, 492
Նաբալի Շահան - 633
Նալաջյան - 463

Նախիջևանսկի (Հրամանատար) - 177
Նաջարյան Եսայր - 649
Նավասարդյան - 590, 591
Նավասարդյան (Հրամանատար) - 547
Նավասարդյան Վահան - 60, 62, 63,
405, 544
Նավասարդյան Օհանես - 462
Նարինանով Նարինան - 47, 50, 62, 79,
150, 151, 177, 214, 292, 331, 332,
345-347, 349, 352-354, 518, 529
Նարինյան (Գնդապետ) - 645
Նարինյան Ռուբեն - 33, 300, 469, 527,
614
Նարինյան Վաղարշակ - 614
Նեկրիտով (Շուարի պետ) - 276
Նեստերովսկի Ն. - 46, 186, 187, 191,
252, 255, 259-261, 272, 282, 294,
315, 317, 318, 321, 323-325, 328
Ներսես - 614
Ներսես սրբազան - տե՛ս՝ Մելիք-
Թանգյան Ներսես
Ներսիսյան Գ. - 443
Ներսիսյան Մ. - 15
Նժդեհ Գարեգին - տե՛ս՝ Տեր-
Հարությունյան Գարեգին
Նիկիտին (Հրամանատար) - 137, 188
Նիկոլով Դմիտրի - տե՛ս՝ Տեր-
Հարությունյան Գարեգին
(Նժդեհ)
Նիկողոսյան Նիկողայ - 39, 614, 650
Նովկուզով (Գեներալ) - 43
Նուրի փաշա - 44, 57, 74, 94, 95, 97,
185, 258, 343
Նուրիջանյան Ավիս - 213, 343, 359, 367,
368, 386, 397, 398, 406, 440, 445,
456, 517, 553
Նուրիջանյան Կարապետ - 39, 238,
243, 590, 614
Շաքիրյան - 458
Շալունց Համբարձում - 260
Շահգեղյան Ա. - 263
Շահգաղյան Լևոն - 614
Շահթախտինսկի Իբրահիմ - 140
Շահինյան Գառնիկ - 425, 498, 528, 529,
548, 563, 564, 575-579

Շահխարունի Ա. - 66
Շահնազյան Արսեն - 33, 34, 38, 510, 614
Շահնուրադյան Աշոտ - 663
Շահնուրադով Ալի - 383
Շահնազարյան Ալան - 6
Շահնազարյան Թևոս - 384
Շահնազարյան Հայկ - 33
Շահնազարյան Շմափոն - 83, 84
Շահվարան - 94
Շահվերդյան Ալեքսանդր - 515
Շահումյան Ստեփան - 67, 552
Շանթ Լևոն - 91-93, 141, 155, 156, 221, 247-249, 405, 418, 444, 469, 654
Շավարշ (Ալաշկերտցի) - 621, 649, 650
Շատելվորտի (Գեներալ) - 63, 510
Շաքիր Վաղարդին - 213
Շաֆիև Լյաքիֆ - 383
Շելվովնիկով (Գեներալ) - 405
Շեյխուլ օղլի Իսմայիլ - 530
Շեյման Ա. - 342
Շիխլինսկի (Գեներալ) - 177
Շիրին - տես՝ Շիրինյան Արշակ
Շիրինյան Արշակ - 38, 60, 62, 81, 103, 109, 113, 117, 118, 145, 146, 148, 149, 152, 314, 329, 333, 375, 392, 510, 521, 610, 614
Շիրինյան Շիրին - 379
Շիրինյան Պատվական - 615
Շիրինով Սավալան - 383, 557
Շիրվանսկի (Խան) - 94
Շոնյզեր (Հրամանատար) - 46, 78, 95, 106, 113
Շուդյակ - 318
Շումակնիչ (Պրիստավ) - 616
Շուշինսկի Ֆ. - 22
Շքեթ Մենդու - 571
Ոսկանյան Մարգար - 228
Ոսկանյան Մուշեղ - 39, 243, 379, 615
Ոսկանյան Ռ. - 359
Ոսկանյան Վոլոդյա - 125, 615
Չալարյան (Չալարով) - 586, 587
Չալիևա - 147
Չալյան Միքայել (Միշա) - 116, 191, 196, 204
Չալյախյան Գ. - 8

Չոնիցկի Ս.Վ. - 431, 432
Չերնով - 441
Չիլինգարյան Արշավիր - 626
Չիլինգարյան Արտաշես - 18, 292, 356, 357, 360, 405, 429, 444, 625, 650
Չիչերին Գեորգի - 6, 52, 72, 74, 92, 98, 99, 106, 128, 129, 134, 141, 142, 150, 152, 158, 167, 168, 170, 221, 244, 247, 248, 281, 283, 342, 353, 394, 395, 431, 432, 650, 651, 658
Չոլո - 416
Չոլով Ն. - 557
Չոխուր Գրիգոր - տես՝ Գրիգորյան Գրիգոր
Չուբարյան Գրիգոր - 553, 575
Պանիրյան - 624
Պապովյան - 75
Պավլովիչ (Վելտման) - 211
Պավլովսկի (Գեներալ) - 405
Պարոնյան Արմենակ - 125, 615,
Պարոնյան Հովհաննես (Յապոն) - 18, 81, 82, 105, 381, 408, 423, 426, 427, 438, 459, 463, 466, 483, 484, 487-491, 520, 536, 538, 539, 546-548, 560, 564, 575, 615, 621, 650, 654, 655
Պարոնյան Միքայել (Միշա) - 115, 615
Պարոնյան Յապոն - տես՝ Պարոնյան Հովհաննես
Պետլյորա (Գեներալ) - 441
Պետրոսյան Արտեմ - 381, 615
Պետրոսյան Հայկ - 663
Պետրոսյան Վարազդատ - 615
Պիոնյան - 624
Պյոլյան Յան - 77
Պողոսյան Ավագիմ (Հովակիմ) - 260, 408
Պողոսյան Գրիգոր - 243, 615
Պողոսյան Ռ. - 463
Պողոսյան Ռուբեն - 443, 462
Պողոսյան Սիմոն - 260
Պուգաչով (Շտարի պետ) - 281
Պուգաչիկ (Սպա) - 615
Պլեխեր - 104

Ջաղերյան Գրիգոր - 11, 12, 621
Ջամալյան Արշակ - 60, 67, 68, 158, 356, 544
Ջանունց Ավագ - 117
Ջանունց Արտեմ - 333
Ջիվանշիր - 48, 177
Ջևաղ բեյ - 130, 131
Ռադել - 210, 213, 214
Ռատոնեկ Կարլ - 111, 113, 118, 566
Ռեզնիկով (Հրամանատար) - 238
Ռեմբզով (Շտարի պետ) - 317
Ռոբերտս - տես՝ Չիլինգարյան Արշավիր
Ռոստոմ - 67, 110
Ռոտշտեյն Ֆ.Ա. - 628, 629, 643, 644, 647, 649
Ռուբեն - 18, 629
Ռուբեն վաշա - 650
Սարլին (Հրամանատար) - 318
Սազանդարյան Տիգրան - 379, 394, 472, 615
Սալիմով (Սելիմով) - 94, 140
Սալտանե Մոխտար - 653
Սախարով (Ռատիկանապետ) - 616
Սահակյան Ավետիս (Հայր Աբրահամ) - 149, 621
Սահրադ Մուրալիմ - 223
Սահրանգ Խան - 470
Սամսոն բեկ - 263
Սամսոն Խան - տես՝ Թաղևոսյան Սամսոն
Սալիլյան Գարեգին - 87, 117
Սառիկյան Հակոբ - 91
Սասունի Կարո - 18, 19, 416, 419, 621, 650
Սասունցի Մուշեղ - տես՝ Ավետիսյան Մուշեղ
Սավենկով (Գեներալ) - 441
Սարատիկյան Մեսրոպ - 615
Սարան (Կոմիսար) - 255, 259, 317
Սարաֆով Բորիս - 35
Սարգիս (Ալաշկերտցի) - 649
Սարգիս (Անգեղակոթցի) - 307, 615

Սարգիս (Քեռի) - 566, 650
Սարգիսբեկյան Գարեգին - 411, 419
Սարգիսբեկյան Համբարձում (Յապոնացի Մարտ) - 81, 82, 260, 616
Սարգսյան - 415
Սարգսյան (Հրամանատար) - 547
Սարգսյան (Շտարակապիտան) - 125, 616
Սարգսյան Արտեմ - 243, 615
Սարգսյան Բախշի - 260
Սարգսյան Եփրեմ - 417, 419, 444, 459, 460, 471, 548
Սարգսյան Լևոն - 644, 651, 652
Սարգսյան Հ. - 419
Սարգսյան Մատթեոս - 104
Սարգսյան Սեդրակ - 257
Սարգսյան Ստեփան - 33
Սարգսյան Տիգրան - 85
Սարոյան Վ. - 443, 463
Սարոխանյան Ա. - 463
Սարո - 329, 375, 521
Սաֆրազբեկյան Աստղիկ - 616
Սաֆրազբեկյան Գ. - 661
Սաֆրազբեկյան Միշա - 616
Սեդրակ (Բաշկառանցի) - 649
Սեկոյան - 463
Սեմյոնով Գ. - 153, 188, 204, 252, 254-256, 316-318, 337, 340, 342, 398, 399, 557
Սեյրի - տես՝ Գուլոսյան Ավետիք
Սեպուհ (Խմբապետ) - 60, 62, 69
Սեբեկ Ա.Ն. - 431, 432
Սեբեկ Պավել - 527
Սիլանյան Հայկ - 84-87, 117
Սիլիկյան Մովսես - 42, 105, 160, 405
Սիլին (Կոմիսար) - 250, 349, 351, 360
Սիմոն - 616
Սիմոն (Վանեցի) - 621
Սկաչկո - 211
Սմբատ (Մշեցի) - 419, 422, 453, 457, 458, 536, 560, 629, 640, 654
Սմիլգա - 44
Սմիտով (Հրամանատար) - 227
Սմկո Իսմայիլ աղա - 646, 647, 651, 652
Սոկոլով (Կոմիսար) - 317
Սողոմոնյան Սուրեն - 9, 191, 228, 257,

556, 558, 559-561, 563, 567, 592
 Սորոկոտնով Աֆանասի - 527
 Սվիրիդով Իվան - 556, 581, 584, 597, 603
 Ստալին Իոսիֆ - 106, 134, 250, 251, 352, 353, 658
 Ստամբուլյան Եղտ (Էլլեն Բյուզանդ) - 472
 Ստեմնլ - տե՛ս Մելիք-Փարսադանյան Ստեփան
 Ստեփանյան (Գնդապետ) - 406
 Ստեփանյան Ալան - 18, 406, 412, 416-419
 Ստեփանյան Թևան - 153, 309, 401-404, 449, 450, 590, 650, 654, 659
 Ստեփանյան Լևոն - 195
 Ստեփանյան Համազասպ - 39, 616
 Ստեփանյան Հովակ - 18
 Ստեփանյան Ս. - 15
 Սրապիտոնյան Սարգիս (Լուկաշին) - 491, 515, 540, 554, 642, 658
 Սուրիի Մուստաֆա - 279
 Սուրբանով - 661
 Սուրբանով Խոսրովրեկ - 33, 43, 54, 55, 57, 62, 74, 401
 Սուրբանով Համիդ - 50, 57
 Սուրբանով Սուրբանրեկ - 113, 401
 Սուրենյան (Հրամանատար) - 547
 Սևյան Գարրիել - 85
 Վալման (Վոմիսար) - 317
 Վալցելխովսկի - տե՛ս Վոլցելխովսկի
 Վանրեկ - տե՛ս Միրզարեկյան Վազգեն
 Վանեսյան Հակոբ - 260
 Վաչյան Դավիթ - 591
 Վաղանյան Գևորգ - 650
 Վասիլենկո (Հրամանատար) - 97, 132, 137, 147, 157
 Վասիլև (Գեներալ) - 405
 Վարդան (Ջրվեժի) - 443, 463
 Վարդան (Տաբեցի) - 616
 Վարդանյան (Վոմիսար) - 226
 Վարդանյան Աղասի - 481
 Վարդանյան Գեղեցիկ - 649
 Վարդանյան Գրիգոր - 387-394, 396, 534, 537, 638-644

Վարդանյան Լևոն - 528
 Վարդանյան Հ. - 8
 Վարդանյան Հայրապետ - 616
 Վարդանյան Սերգո - 528
 Վարդանյան Վարդան - 228
 Վարդապետյան Արշակ - 10
 Վարդապետյան Վ. - 472
 Վարշամյան - 645
 Վեզիրով Ջամիլ - 108
 Վելիբեկով Բահարուր - 108, 141, 363
 Վելիկանով Մ. - 46, 433, 488, 489, 508, 558, 561, 562, 566, 567, 577, 605, 606
 Վերիլով (Գնդապետ) - 430
 Վիգերյան Նահապետ - 616
 Վիլսոն - 213
 Վոդոպյանով (Հրամանատար) - 46
 Վոյցելխովսկի (Հրամանատար) - 228, 318, 398, 399, 586
 Վորոնով (Հրամանատար) - 282
 Վրանգել - 271, 338, 344
 Վրացյան Սիմոն - 9, 19-21, 41, 67-69, 92, 100, 101, 113, 132, 174, 185, 234, 258, 348, 349, 355-357, 368, 369, 372-376, 398, 414, 418-419, 424, 426, 427, 429, 430, 434-437, 439, 443-445, 458-461, 463-465, 468, 469, 471, 474-477, 485, 498, 501-504, 507, 511, 519, 521-527, 530, 532, 535, 536, 545, 550, 565, 567, 568, 570, 590, 598, 599, 601, 621, 622, 629-634, 648, 650, 651, 654-656, 663
 Տարա-Տարալին - 531, 532
 Տամրուշի Վ. - 7
 Տանին Հակոբ - 528
 Տատյան Հայրապետ - 116, 260, 382, 384
 Տեպկին Վասիլի - 527
 Տեպկին Ֆեոդոր - 139
 Տեր-Գաբրիելյան Կոլյա - 443, 463
 Տեր-Գաբրիելյան Սահակ Մ. - 78, 95, 106, 246, 343, 488, 533, 546
 Տեր-Գրիգորյան Հովհաննես - 616
 Տեր-Գրիգորյան Պատվական - 243, 617

Տեր-Գրիգորյան Սարգիս - 617
 Տեր-Գևորգյան Մ. - 463
 Տեր-Դավթյան Ջախար - 617
 Տեր-Դավթյան Ջաբար - 81, 117
 Տեր-Դավթյան Պողոս - 34, 38, 105, 245, 246, 265, 269, 273, 274, 305-307, 365, 366, 610, 617
 Տեր-Ջաքարյան Հակոբ - 536
 Տեր-Վարապետյան Վաղարշակ - 617
 Տեր-Հակոբյան - 49
 Տեր-Հակոբյան Հակոբ (Իրագել) - 18, 417, 419, 444, 447, 454, 455, 459, 460, 468, 475, 524, 525, 621, 632, 650, 655, 656
 Տեր-Հայրապետյան Սահակ - 147, 663
 Տեր-Հարությունյան - 462
 Տեր-Հարությունյան Անդրեաս - 243, 617
 Տեր-Հարությունյան Արամ - 563, 576-578
 Տեր-Հարությունյան Արարատ - 193
 Տեր-Հարությունյան Գաբրիել Եղիշեի (Նժդեհ) - 13, 14, 16-19, 24, 27-31, 34-43, 55, 57, 79, 81-83, 105, 106, 108-110, 113, 115, 118-124, 127, 128, 140, 143, 154, 155, 159-162, 178-187, 189-203, 205-209, 216, 220, 222-241, 243, 245, 246, 251, 253, 256, 259, 261, 263, 264-276, 278, 282, 284, 292, 293, 295-297, 299, 301, 302, 305-314, 316, 320, 323, 326, 327, 329, 330, 334-342, 354, 359-361, 364-366, 368-372, 374, 376-378, 380-382, 384-403, 407-411, 423-428, 436, 439-442, 449, 450, 453-455, 458-478, 480, 481, 496, 499, 504, 505, 512-514, 518-528, 530, 532-535, 538, 539, 547-549, 551, 556-558, 560, 562, 563, 565, 567, 569-575, 578-582, 585, 587-603, 606, 608, 609, 612, 614, 615, 617, 621-623, 625, 629, 630, 635-638, 648, 650, 654, 655, 664, 665, 667
 Տեր-Հարությունյան Սիմոն (Թովչի Սիմոն) - 617
 Տեր-Հարությունյան Բագրատ - 663

Տեր-Հովհաննիսյան Բագրատ - 617
 Տեր-Հովհաննիսյան Համբարձում - 116
 Տեր-Հովհաննիսյան Օ. - 638
 Տեր-Ղազարյան Արշամ - 117
 Տեր-Ղազարյան Ջախար - 38, 81, 146, 607, 617
 Տեր-Ղազարյան Շնավոն - 125, 618
 Տեր-Ղազարյան Պատվական - 89
 Տեր-Ղազարյան Վահան - 408
 Տեր-Մարգարյան Ասատուր - 618
 Տեր-Մարտիրոսյան Արտաշես - 203
 Տեր-Մեսրոպ - 223
 Տեր-Մինասյան Ալեքսանդր - 625
 Տեր-Մինասյան Գեղեցի - 23, 39, 81, 123, 197, 223, 243, 244, 372, 377, 391, 394, 395, 410, 424, 472, 498-504, 506, 513, 525, 618
 Տեր-Մինասյան Գեղամ - 112
 Տեր-Մինասյան Գրիգոր - 618
 Տեր-Մինասյան Ռուբեն - 65, 67, 68, 80, 356, 411, 426, 427, 459, 460, 471, 621, 648, 650
 Տեր-Միրզայան Ներսես - 618
 Տեր-Մկրտչյան Ալեքսանդր - 260
 Տեր-Մկրտչյան Գասպար - 146, 618
 Տեր-Մկրտչյան Դավիթ - 146, 618
 Տեր-Մկրտչյան Քրիստափոր - 362, 440-442
 Տեր-Մովսիսյան Բողոյան - 618
 Տեր-Մկրտչյան Մկրտիչ - 377
 Տեր-Ներսեսով (Գնդապետ) - 406
 Տեր-Պետրոսյան (հրամանատար) - 390, 450
 Տեր-Պետրոսյան Աստվածատուր - 209, 243, 265, 618
 Տեր-Պողոսյան Հովհաննես - 243, 618
 Տեր-Սահակյան Մ. - 421
 Տեր-Սարգսյան (Գնդապետ) - 618
 Տեր-Սիմոնյան Դրաստամատ - 515, 553, 597, 662, 663
 Տեր-Ստեփանյան Սուրեն - 408
 Տեր-Վահանյան Վ.Ա. - 546
 Տերխով (Հրամանատար) - 136, 137, 188
 Տերտերյան Համբարձում - 18, 91, 92, 248, 249, 348, 404, 419, 460, 525,

590, 621, 650
 Տերմին Հակոբ - 18, 81, 539, 547, 548, 619, 655
 Տիգրան (Վաշտապետ) - 619
 Տիգրանյան Սիրական - 444, 621
 Տողորակի Ալ. - 556, 581, 582, 584, 587, 597, 605
 Տոկարն Վասիլի - 527
 Տոռոզյան Գրիգոր - 125, 619
 Տոռոզյան Սկրտիչ - 147
 Տրասկունով Մարկ - 21
 Տրոցկի - 158
 Տուխաչևսկի Միխայիլ - 45
 Տևեճյան Հովհաննես - 475, 525
 Ուլուբարյան Բագրատ - 16
 Փարամզ - տե՛ս՝ Սարգսյան Մատթեոս
 Փարապետյան Վ. - 123
 Փարսադանով (Հրամանատար) - 228
 Փարսյան Պողոս - 146, 619
 Փափազյան Վահան - 544
 Փիրգուլյան Գևորգ - 663
 Փիրումյան Սիմոնիկ - 481, 533
 Քալանթարյան Լևոն - 411, 619
 Քալանթարով Շահումյարբեկ - 474
 Քաչալ Ղազո - տե՛ս՝ Քոչարյան Ղազար
 Քաջազունի Հովհաննես - 32, 405, 418, 444, 455, 460, 461, 469, 621
 Քենալ-բեյ Յուսուֆ - 431
 Քենալ Մուստաֆա - 55, 74, 90-92, 135, 136, 164, 169, 241, 258, 279, 280, 341, 343, 375, 391, 394, 507
 Քերրալայ խան - 258
 Քյազիմ բեյ - 349
 Քյարունց Արսեն - 383, 384
 Քյարունց Գարեգին - 384
 Քյուսա Մելիքսեթ - տե՛ս՝ Նսայան Մելիքսեթ
 Քյուրդ Ղազո - տե՛ս՝ Ղազո
 Քոբանջյան Սերյոժա - 419
 Քոչարյան Ավագ - 125, 619
 Քոչարյան Ղազար - 569, 619, 654
 Քոչարյան Ծնավոն - 388-390
 Քոչարով - 381

Քանրսես - 108
 Քրիստափոր - 110
 Քրիստոս (Հյուպատոս) - 623
 Քուրդ - տե՛ս՝ Նիքրեմ
 Օգանեզով Գրիգոր - 8, 423
 Օգանեզյան Բախշի - 117
 Օգանյան Անդրանիկ - 33-35, 175, 289, 421, 422, 496, 607, 609
 Օլբեցյան Նիկոլայ - 443, 462
 Օհանյան Աղայան - 619
 Օհանյան Գարեգին - 125, 619
 Օհանյան Տրդատ - 125, 619
 Օհանջանյան (Գնդապետ) - 591
 Օհանջանյան Ա. - 175
 Օհանջանյան Ավետիս - 217, 419, 443, 464, 465, 475, 525
 Օհանջանյան Գրիգոր - 661, 663
 Օհանջանյան Հակոբ - 621
 Օհանջանյան Համո - 52-56, 58, 65, 68, 74, 80, 92, 113, 129, 130, 134-136, 141, 147, 149, 152, 156, 165-167, 169, 405, 418, 426-428, 460, 621, 624, 654
 Օհանջանյան Պ. - 638
 Օսիպով Նիկոլայ - 619
 Օսման փաշա - 214
 Օրախելազլի - 77, 492
 Օրբելյան Արմենակ - 387-390, 396
 Օրբելյան Միշա - 619
 Օրբելյան Նիկիտա - 619
 Օրի Իսրայել - 102, 103
 Օրջոնիկիձե Գեորգի (Սերգո) - 6, 13, 44-46, 53, 56, 59, 77, 78, 95, 97, 99, 106, 134, 141, 158, 167, 168, 170, 244, 247, 251, 256, 281, 321, 324, 346-349, 352, 353, 385, 410, 438, 445, 447-449, 492, 519, 582, 604, 658
 Օրջոնիկիձե Սերգո - տե՛ս՝ Օրջոնիկիձե Գեորգի
 Ֆիշիկի (Հրամանատար) - 416, 422, 438
 Ֆրոլով (Շուսրի պետ) - 255, 276, 282
 Ֆրոմկին - 77
 Ֆուսադ Ալի փաշա - 571

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

Աբովյան (Փողոց) - 412
 Ագարակ - 104, 201, 299, 304, 474, 592, 593, 611-613, 617
 Աղբրեջան, Աղբրեջանի խորհրդային հանրապետություն - 3-6, 15, 22-24, 26, 27, 29, 32, 40, 42-58, 60, 61, 63, 70-79, 83-85, 88, 90-96, 98-100, 105-109, 111, 113-115, 119, 125-128, 130, 132-136, 140, 143, 147, 150-153, 158, 159, 160, 161, 165, 166, 174, 175, 177-184, 189, 190, 191, 193, 199, 200-202, 210, 212-215, 220, 221, 223, 225, 229, 241, 249, 250-252, 255, 260, 261, 268, 271, 272, 274, 276, 279, 282, 292, 304, 312, 313, 316, 318, 322, 323, 330, 332, 333, 338-341, 343-347, 349, 350, 352-355, 357, 306, 363, 364, 367-369, 372, 373, 379-386, 389, 394, 397, 403, 404, 428, 434, 474, 489, 491-493, 495, 499, 501, 502, 507, 510, 514, 518, 522, 527, 529, 535, 540, 541, 558, 566, 570, 574, 582-584, 587, 591, 592, 595, 596, 600-603, 617, 637, 638, 640, 647, 653, 658, 659, 661, 665, 666, 668, 669
 Ալազան - 322
 Ալահ - 305
 Ալանգյազ - 100, 206, 210, 229, 231-233, 569
 Ալաշա - 36
 Ալդարա - 104, 600
 Ալեանշու - 42
 Ալեքսանդրապոլ - 36, 67, 69, 135, 149, 342, 349, 355, 357, 359, 362-364, 375, 396, 411, 435, 447, 453, 493, 494, 501, 521, 545, 554, 607
 Ալբայ - 615
 Ալբրե Ռաֆստա - 76
 Ալիու - 103
 Ալիումուշառի - 303
 Ալիուլի - 171
 Ալիուլիչեն - 85, 89, 103, 174, 175, 217
 Ալիուլիբենդ - 83
 Ալմալու - 298, 299
 Ալյաթ - 65
 Ալյակ - 643
 Ախալքալաթ - 657
 Ախալքյան - 85, 103, 528, 573
 Ախսուլայ - 315
 Ախտա - 404, 426, 436, 438, 443
 Ախքենդ - տե՛ս՝ Աշոտական
 Ախ-Օզլակ - 319
 Աղա - 37
 Աղավյուրա - 304
 Աղավնածոր - 548, 559
 Աղբաշ - 416, 423, 438, 452, 608
 Աղդամ - 75, 97, 107, 325, 397, 402, 449, 557
 Աղջաղալա - 423
 Աղջաքենդ - 450
 Աղստաֆա - 75, 156
 Աղվանի - 264
 Աղվանստան - տե՛ս՝ Աֆղանստան
 Աղուդի - 104, 246, 291, 306
 Աղքենդ - տե՛ս՝ Աշոտական
 Ամալու - 562
 Ամերիկա - 78, 420, 498, 626, 648
 Այիանգոր - 185
 Այնածոր - տե՛ս՝ Աղավնածոր
 Այրիչայ - 160, 193
 Անատոլիա - 20, 49, 72, 90, 280, 570
 Անգեղակոթ - 88, 89, 103, 118, 133, 137-139, 144, 157, 188, 252, 269, 281, 283, 291, 323, 333, 336, 463, 572, 573, 615
 Անգլիա - 54, 63, 78, 90, 128, 164, 165, 180, 212, 213, 215
 Անգորա - 90, 169
 Անդրկովկաս - 3, 4, 10, 12, 15, 16, 21, 33, 44-47, 49, 55, 58, 61, 62, 90, 93, 97-99, 102, 108, 135, 138, 139, 155, 158, 162, 164, 220, 244, 282, 283, 322, 342, 344, 347, 351, 354, 362, 367, 369, 383, 391, 400, 414, 417, 430, 442, 473, 494, 499,

505, 507, 510, 520, 553, 581, 585,
602, 625, 668
Անի - 36
Անկարա - 45, 49, 97, 132, 169, 570
Անտառաշատ (Տորթնի) - 104, 593
Աշոտավան - 88*, 104, 573
Աշտարակ - 404, 415, 416, 419, 426, 430,
439, 443
Աչաջուր - 282
Ապարան - 438
Ապկեզ - 228, 371
Աջիրակ - 242
Առաջածոր - 104, 120, 121, 123, 124,
194, 331, 593, 611
Առաջավոր Ասիա - տես՝ Ասիա
Ասիա - 47, 142, 208, 418, 420, 435
Ասկերան - 310, 319
Ասկյուլում - 42, 263
Աստազուր - տես՝ Շիվանիծոր
Աստապատ - 619
Ավան - 416
Ավդալար - 42, 43, 76, 103, 254, 255,
316, 319, 320, 337, 369, 389, 474
Ավշար - 415, 418
Ատրպատական - 6, 103, 223, 469, 470,
531, 593, 594, 599, 620, 621, 624,
628, 643, 644, 651-653
Արագած - 415, 416, 419, 444
Արան - 139
Արավուս - 103, 607
Արարատ (կայարան) - 423, 432
Արարատյան դաշտ - 26, 131, 185, 225,
371, 411, 419, 427, 439, 442, 447,
452-454, 462, 473, 538, 551, 596
Արարատյան Հայաստան - 402, 439-
442, 453, 464
Արարյուլ - 309
Արարս - 6, 23, 36, 65, 94, 97, 102, 110,
136, 200, 201, 203, 205, 206, 223,
225, 237, 242, 253, 267, 342, 423,
454, 458-460, 469-471, 473, 477-
479, 481, 530-532, 559, 566, 582,
598-604, 607, 612, 620, 629, 637
Արդահան - 638
Արեշ - 74
Արխալդ - 235

Արխաշան - 307
Արծվանիկ - 104, 187, 192, 193, 195,
242, 254, 263, 265, 282, 294-303,
318, 324, 340, 592, 608
Արծվանիկի բերդ - 100
Արմենիա - տես՝ Հայաստան
Արտավան - 567
Արտաշատ - 7, 8, 23, 404, 409, 415, 417-
419, 422, 426, 427, 432-434, 438,
439, 568
Արցախ - 4, 10, 14, 16, 18, 24, 32, 33, 38-
40, 42-45, 48, 50-59, 62, 63, 65,
70-72, 74-86, 88, 91-95, 97-102,
108-111, 113-115, 121, 125-127,
129, 130, 132, 135, 136, 139, 140,
143, 144, 148, 149, 151-153, 158,
162, 165, 166, 178-181, 184, 215,
219, 222, 248, 249, 252, 256, 258,
259, 261, 262, 266, 271, 272, 275,
279, 281, 308, 309, 320, 323, 331,
339, 343, 347, 350, 381, 382, 388,
389, 396, 397, 400-404, 425, 449,
450, 499, 545, 554, 556, 558, 560,
581, 585, 587, 615, 658, 659
Արփա (գետ) - 36, 463, 538, 547, 548
Արփա (գյուղ) - 550, 562
Արփաչայ - տես՝ Արփա (գետ)
Արևելյան Հայաստան - 646, 656, 665
Արևելք - 20, 23, 54, 98, 177, 210-212,
214, 216, 217, 241, 271, 279, 345,
369, 382, 431, 498
Արևիք - տես՝ Մեղրու շրջան
Արևմտահայաստան - տես՝ Արևմտյան
Հայաստան
Արևմտյան Հայաստան - 60, 142, 163,
434, 582, 646, 656, 657, 666
Արևմուտք - 54, 133
Աթդանտան - 520
Բաբելոն - 198
Բագարչայ (գյուղ) - 104, 112, 137-140,
143-145, 158, 188, 460, 461, 463,
467, 475, 524, 527, 528, 536, 538,
556, 568, 570, 571
Բագարչայ (գետ) - տես՝ Ուրտան
Բաբուն - 24, 249, 356

Բալար - 103
Բաղուրդան - 267
Բալկաններ - 36, 342, 626
Բաղարբիղ - տես՝ Քաջարան
Բաղարբուջ - տես՝ Պաղավերջ
Բաղդադ - 639, 646
Բայազետ - տես՝ Նոր Բայազետ
Բայանդուր - 103, 171, 174, 560, 587
Բաշ-Ապարան - 415, 426
Բաշ-Գառնի - 411, 414, 415, 419-420,
439, 443, 444, 452, 453, 462, 463
Բաշ-Նորաշեն - 423, 564, 565, 574
Բաշքենդ - տես՝ Վերնաշեն
Բասարգեշար - 425
Բաստա գետ - 100
Բարաբարում - տես՝ Պատավարումը
Բարահաջի - 228
Բարգուշատ - տես՝ Թարգուշատ
Թարգուշատ (Թարգուշատ) - 42, 188,
192, 193, 295, 548, 572, 592, 612
Թարդա - 75, 94, 107, 276, 325
Թարթազ - 207, 228, 229, 236, 600
Թարծրավան - տես՝ Երիցարումը
Թարք - 10, 22, 23, 42, 43, 45-49, 51, 52,
54-58, 62, 63, 72, 74, 75, 81, 90,
92, 94, 95, 97-99, 105, 114-116,
124-127, 132, 134, 138, 143, 149,
152, 158, 167, 174, 178-183, 189,
195, 209, 210-217, 228, 241, 244,
250, 251, 255-257, 271, 272, 276,
279, 280, 281, 283, 308, 316, 324,
326, 331-333, 341, 344-346, 348,
349, 353-355, 382-384, 386-391,
395-397, 400, 406, 410, 432, 441,
442, 447, 449, 489, 513, 514, 518,
529, 544, 571, 591, 616, 618, 646
Թեթևիկ - տես՝ Թեթևիկ
Թեթևիկ - 198
Թեղաջարի - 46
Թելգիա - 507
Թեխ - 104, 236, 238, 282, 590, 596, 613
Թեյուս - 37
Թեռլին - 544, 546
Թերդիկ - 299, 301
Թիթիս - 163
Թիլան - 37

Թիլանակ (գյուղ) - 568
Թիլանակ (լեռնանցք) - 137, 140, 283,
558, 572, 577
Թիստ - 305
Թնունիս - 85, 103, 573
Թողարբիղ - 562
Թյուր Վեդի - 409, 418, 423, 438
Թորիսովկա - 104, 138, 139, 527, 615
Թորսանու - 96
Թոնակոթ - 85, 88, 89, 103, 336, 528, 607,
608, 610-612, 617, 663
Թրեստ-Լխուվսկ - 249, 432
Թրիտանիա - 63, 136
Թուզումու - 423
Թուղարիա - 36, 654
Թուխարեստ - 544, 655, 658
Թուն Չանգեզուր - տես՝ Գորիսի շրջան
Թուռուն - 103, 217, 312, 560
Գանձակ - 74, 81, 97, 102, 331, 332, 348,
441, 562, 563
Գավառ - 103
Գեալ - 37
Գեղամուշ - 104, 187, 236-239, 590, 596,
606
Գեղվա բերդ - 100
Գեղվածոր - 34, 40, 41, 185, 193, 194,
203, 239, 614
Գեմվազ - տես՝ Մեղրու շրջան
Գեորու - տես՝ Գեորու
Գետաբաղ - 104, 242, 264
Գետափ - 459, 563, 564
Գեղեհզուր - տես՝ Կոռնիծոր
Գեղնանիա - 210, 507, 613
Գեորու - 103, 171, 174, 183
Գիլան - 531
Գիլանասար - 409
Գիկալդաղ - 249
Գլածոր (Օրթաքենդ) - 563
Գյազրել - տես՝ Կազրել
Գյանջա - տես՝ Երիզավնուպոլ
Գյուրկուն - տես՝ Գեղամուշ
Գյուլիստան - 91
Գյուլու-Գուրդին լեռնապար - 228
Գյուտկուն - տես՝ Գեղամուշ
Գյուրջուլու - 384

Գնդեկազ - 455, 460-462, 466, 483-490,
529, 534, 539, 546, 563, 564, 575,
576, 590
Գողթ - տե՛ս Գողթան
Գողթան - 34, 37, 38, 40, 41, 74, 108-110,
143, 154, 160, 182, 184, 185, 196,
203, 205, 209, 225, 227, 243, 266-
269, 302, 305, 320, 362, 363, 372,
424, 440-442, 473, 532, 595, 609,
612, 613, 616, 619
Գորիս (գյուղ) - 104, 171, 314
Գորիս (շրջան) - 5-7, 10, 16, 33, 34, 40,
43, 49, 63, 79, 81, 82, 84, 85, 87-
89, 102-105, 109, 111-119, 123-
125, 128, 131, 133-138, 143-146,
148-150, 152-155, 160, 166, 170,
171, 174, 179, 181, 182, 184, 187-
192, 195, 196, 198, 204, 217, 226,
228, 235, 239, 242, 245, 246, 254,
255-258, 260-262, 265, 266, 269,
271, 273-275, 278, 280-286, 291,
295-297, 302, 303, 305-314, 320,
321, 323-325, 329, 330, 333-338,
340, 364, 367, 372, 378-381, 383,
386, 390, 392, 395-398, 401-403,
408, 423, 424, 439, 450, 460, 467,
469, 474, 476, 478, 484-490, 500,
504, 505, 508, 510, 512, 520-522,
525, 527-530, 532, 535-537, 542,
543, 546-549, 555, 557-560, 563,
564, 569, 572-574, 576-581, 585,
587, 588, 596, 597, 603, 607-612,
614-617, 619, 621, 624, 639, 661-
663
Գորիս (քաղաք) - 26, 38, 81, 104, 112,
113, 115-117, 145-147, 153, 155,
174, 182, 183, 255, 271-273, 278,
283-286, 288, 290, 295, 304, 307,
312-315, 325, 366, 374, 380, 384,
395, 475, 499, 521, 524, 527, 557,
580, 581, 586-588, 607, 612, 613,
628, 662
Գորիս շալ - 315
Գրոզնի - 528
Գրուզիա - տե՛ս Վրաստան
Գուղեմմիս - 201, 591

Գաղտան - 44-46, 62, 90, 98, 251, 256,
341, 364, 441, 493, 496
Գաշ թափա - 288, 294
Գաշտուն - 209
Գաշքենդ - 315
Գավալու - 37, 415
Գավիթ Թեկ - 104, 192, 193, 254, 263,
265, 267, 282, 295-303, 340, 592,
611, 615, 618
Գարարան (գյուղ) - 34, 104, 257, 310,
311, 521, 572, 580, 588, 618
Գարարասի ձոր - 366, 378, 572, 579,
580
Գարալագյազ - 42, 73, 98, 105, 118, 131,
137, 143, 145, 155, 159, 160, 226,
227, 233, 234, 249, 407-409, 415,
424-426, 434, 436, 455, 458, 459,
462, 475, 483, 488, 489, 519, 533,
535-537, 539, 547, 549, 551, 555,
561, 562, 564, 567-569, 577, 615,
630, 636, 649, 658
Գարարյանդ - 560
Գարպաս - տե՛ս Գարարաս (գյուղ)
Գեմիրչի - 592
Դեթ - 37
Դերբանտ - 46
Դիզակ - տե՛ս Հաղուր
Դիլիջան - 36, 37, 67, 69, 135, 345, 349,
416, 422, 432, 433, 447, 492, 554
Դոն - 275, 441
Դոնդաշու - տե՛ս Դոնդարլու
Դոնդարլու - 42, 474, 592
Դովուս - 593
Դրախտիկ - 402
Դուզալ - 470
Դեռնդերեսի ձոր - 385
Էլենովկա - 345, 415, 425, 427, 434, 437,
438
Էլիզավետպոլ - 75, 94-96, 102, 105, 107
Էլփին - տե՛ս Էլփին
Էղեգնաձոր - 562, 563
Էղվարդ - 104, 592, 593, 608
Էղվարդի բերդ - 100

Էնգիշա - 418, 423, 438, 562
Մտարդի սարահարթ - 102, 118, 154,
155, 291, 294, 307, 310, 311, 313,
580, 581, 585, 587, 611
Եվախ - 75, 325, 387
Եվրոպա - 71, 102, 176, 210, 211, 388,
654, 663
Երանոս - 547
Երիցաբուն - 103, 257, 573, 588
Երիզգանք - տե՛ս Արծվանիկ
Երուսաղիմ - 198
Երևան - 5, 10, 12, 15, 18, 22, 26, 28, 29,
32, 33, 36-38, 48, 50, 54, 55, 57,
67, 69, 71-73, 75, 76, 79-82, 91-
93, 102, 109, 110, 113, 117, 127-
129, 134, 145, 149, 152, 154-157,
159, 164, 167, 168, 179, 183, 185,
186, 190, 197, 206, 221, 225, 226,
233, 243, 244, 246-248, 250, 267,
270, 295, 306, 334-336, 342, 345,
349, 350, 355, 361, 362, 367, 369,
381, 386, 387, 390, 395-397, 404-
407, 409, 411-413, 415-419, 421-
423, 425, 426, 428-431, 433-447,
449, 451-453, 455, 457-459, 462,
464, 466, 467, 477, 478, 480-483,
485, 486, 488-491, 493, 494, 497,
498, 501-503, 506, 508-510, 513-
515, 518, 520, 523, 534-538, 542,
546-548, 551, 554, 559, 563, 565-
567, 569, 576, 577, 585, 590, 591,
594, 602, 603, 610, 616, 623, 626,
632-634, 636, 638-642, 644-647,
649, 651, 653, 658, 659, 662
Երևանի մահանգ - 348
Զարուղ - 113, 114, 146, 147, 153, 273,
274, 316, 318, 320, 337, 339-341,
369, 450, 560, 580, 617
Զալին Գյոլ - 194
Զանգեզուր - 3-23, 25-34, 37, 38, 40, 42-
45, 47, 48, 50, 51, 53-57, 59, 62,
63, 65, 69-71, 73, 75-85, 88-90,
92-94, 98-120, 121, 125, 126,
128-132, 135, 136, 138, 139, 141,
143, 144, 146-149, 151-155, 157-

162, 165-167, 170-175, 178-186,
188-192, 196, 202, 204, 205, 208,
210, 211, 215-220, 222, 224, 228,
231, 233, 235, 237, 241, 244-246,
248-250, 252, 255-263, 266, 268,
270-272, 274-276, 278, 280-283,
286, 289, 291-294, 296, 299, 302,
303, 305-310, 316, 317, 319-331,
333-341, 343, 345-350, 352-355,
360, 361, 364-376, 378-404, 406-
408, 410-412, 423, 425-428, 437,
439, 440, 444, 447-452, 454, 455,
457-462, 464, 465, 468-470, 475,
478, 479, 481-491, 496, 497, 499-
502, 504-507, 509-513, 515-521,
523, 525-533, 535-547, 549, 551-
563, 565-571, 573-589, 592, 594-
598, 600, 602-607, 611-619, 621-
623, 625, 629, 631, 632, 635-639,
642, 649, 650, 652, 653, 655, 656,
658-663, 665-669
Զանգեղան - 40, 102, 136, 207, 265, 474
Զանգիբասար - 65, 73, 426
Զանգիլան - տե՛ս Զանգեղան
Զանգու - 417
Զանցան - 531
Զավեղ - 76
Զարիշատ - 73
Զարաթալա - 94, 256, 322
Զեյլա - տե՛ս Դավիթ Թեկ
Զեյլայի բերդ - 100
Զնարեղ - 158, 188
Էլար - 415
Էլփին (Էլփին) - 562
Էյվազար - 103, 384, 474, 588, 592
Էյվազու - տե՛ս Էյվազար
Էջմիածին - 73, 248, 404, 412, 415-417,
426, 438, 443, 649
Էրզրում - 36, 65, 92, 163, 430
Ըրկենաց - տե՛ս Ըրկենանց
Ընկենանց - տե՛ս Ըրկենանց
Ըրկենանց - 104, 193, 298, 299
Ըրջաք - 314

Թագաբեմ - 104
Թալին - 411, 416, 426
Թալիշ - 403
Թաղար - 309, 450
Թաղի - 282
Թայրան - 418
Թաս - 588
Թավրիզ - 16-18, 28, 36, 223, 224, 243, 244, 358, 400, 429, 430, 464, 469, 470, 481, 482, 498, 522-524, 530-537, 565-567, 593, 599, 601, 603, 611, 612, 617, 620-624, 626-628, 630-635, 638-648, 650-655
Թարթար - 95, 96
Թարթար - տե՛ս՝ Թարթար
Թրիլիսի - տե՛ս՝ Թիֆլիս
Թեհրան - 11, 406, 530, 599, 608-610, 613, 614, 619, 628, 629, 643, 644, 647, 649, 651, 654
Թերեք - 441
Թեքերի մարզ - 251
Թրու քուր - տե՛ս՝ Լիսազոր
Թիֆլիս - 10, 36, 47, 54, 55, 71, 72, 95, 125, 126, 136, 137, 147, 148, 156, 157, 162, 163, 166-168, 215, 246, 250, 342, 392, 410, 416, 432, 433, 438, 441, 445, 449, 464, 465, 492, 493, 516, 527, 571, 610, 617, 633, 646
Թիֆլիսի նահանգ - 348
Թոխմախան գյուղ - 416
Թումապու - 255
Թուրքահայաստան - տե՛ս՝ Արևմտյան Հայաստան
Թուրքեստան - 132, 213, 520
Թուրքիա - 32, 36, 42, 45, 49, 50, 54, 55, 62, 63, 70, 78, 90-93, 97-99, 107, 132-134, 139, 143-146, 163, 164, 169, 179, 180, 199, 210, 213-215, 218-220, 225, 248, 249, 279, 280, 330, 343, 349, 355-360, 363, 388, 392, 400, 421, 428, 429, 430, 431, 434, 435, 437, 493, 501, 503, 570, 582, 626, 638, 646, 656, 657, 663, 665, 666, 668

Իզդիր - 638
Իմանշալու - 423
Ինչարեյ - 155, 193, 194, 242, 252, 263, 264, 266, 269, 592, 593, 618
Իջևան - 67, 135, 219, 343
Իջևանի շրջան - 166, 167
Իսկենդերբեյլի - 474
Իսրայել - 198
Իտալիա - 421, 481
Իրան - տե՛ս՝ Պարսկաստան
Իրանական Աղբյուրներ - տե՛ս՝ Պարսկական Աղբյուրներ
Լալայգիզ - 103
Լաչին - 103, 254, 449
Լատվիա - 546
Լեհաստան - 213, 344, 520
Լեմբերդ - 96
Լեմինգրադ - 10
Լեմբորդան - 94, 403, 406
Լեոնիդայան կիրճ - 108
Լեոնահայաստան - 6, 8, 9, 13, 16-19, 23, 29, 30, 31, 37, 97, 178, 199, 201, 202, 205, 206, 223, 234, 236-241, 263-265, 272, 276, 278, 282, 329, 330, 334-336, 343, 367, 381, 407, 424, 427, 428, 439-441, 453, 457-459, 461-465, 467-469, 471, 472, 475-478, 482, 483, 497-514, 516, 518-520, 522-525, 527-539, 543, 551, 555, 561, 563, 564, 567-571, 575-582, 585, 587, 588, 594-596, 601, 603, 606, 612, 615, 620-623, 635-637, 648, 649, 653, 664, 667
Լեոնային Հայաստան - տե՛ս՝ Լեոնահայաստան
Լեոնածոր (Քյուրդիքեն) - 207, 597
Լեոնային Ղարաբաղ - 6, 14, 16, 21, 23, 52, 70, 72, 77-79, 93, 95, 98, 106, 111, 141, 145, 275, 278, 309, 345-347, 439, 352-355, 360, 361, 391, 402-404, 424, 428, 475, 499, 502, 505, 539, 541, 553, 557, 595, 658
Լիբանան - 400
Լիվա - 620

Լիճք - 104, 209, 371
Լիչն - տե՛ս՝ Լիճք
Լիսազոր - 309, 337
Լիսազորակ - տե՛ս՝ Լիսազոր
Լծեն - 104, 463
Լոնդոն - 430
Լոռի - 393, 426, 606, 657
Լոր - 104
Խալազ - 254
Խանլու - 255, 548
Խանքեն - տե՛ս՝ Ստեփանակերտ
Խաչեն - 153, 424
Խաչին աղբյուր - 314
Խաչմաս - 46
Խարկով - 441
Խղրանց - 104, 593, 606, 609, 611, 612, 618
Խղրանց - տե՛ս՝ Խղրանց
Խրնդրանց - տե՛ս՝ Խղրանց
Խլարաղ - տե՛ս՝ Չորաստան
Խծաբերդ - 450
Խնամախ - 103, 171, 174, 560, 586, 587, 614, 615
Խնձորենակ - 85-88, 103, 114, 117, 166, 171, 174, 182, 183, 217, 273, 381, 383, 384, 586, 607-609, 614, 615
Խոզմավար - 103, 174, 560, 586, 587
Խոկ - 158, 188
Խոյ - 639
Խոջախան - 282, 298, 304, 385, 474
Խոջևան - 255
Խորհրդային սոցիալիստական հանրապետությունների միություն - 4, 7, 668
Խորով - 409
Խոտ - 89, 103, 171, 257, 272, 273, 286, 287, 303, 310, 313, 615
Խոտանան - 120, 124, 191, 193, 195, 263, 264, 269, 306, 513, 614, 617, 618
Խոր Վիրապ - 418, 423, 431, 438
Խորամա - 474
Խուդավիթին - 97, 557
Խուդոֆերին - տե՛ս՝ Խուդավիթին
Խուզարյուրտ - 309

Խուրիս - 311
Խուստուպ - 100, 185, 197, 198, 202, 203, 205, 207, 222, 234-237, 238, 263, 461, 590, 597
Խուստուպի - տե՛ս՝ Խուստուպ
«Մակեր» - 588, 611
Մայրաքույրն հյուսիս - 610
Սալ - 85
Կազան - 132
Կազբեյ - 193, 592
Կազբեյի լեռներ - 100, 254
Կազի-Գուլյակրաչի - 315
Կազիկուր - 315
Կարմառատ (Փիրմազա) - 207, 208, 597, 619
Կալադարասի - 146, 277
Կալեր - 104, 197, 198, 205, 590, 596
Կալիֆորնիա - 613
Կահիրե - 421
Կադմուտ - 592
Կապան (Ղափան) - 6, 34, 38-40, 42, 43, 81, 83-85, 87, 101-105, 108-110, 113, 117-125, 127, 128, 152, 154, 155, 159, 160, 165, 166, 181-189, 191-200, 202-205, 209, 222, 224, 226-228, 232-243, 245, 246, 251-255, 258, 260, 261, 263-273, 276, 282, 284, 286, 293-295, 298-300, 302, 305, 308, 311, 312, 320, 331, 333, 335, 340, 362, 364-368, 374, 378-380, 403, 424, 468, 474, 481, 499, 505, 513, 520, 524, 527, 532, 537, 547, 548, 557, 558, 560, 572, 573, 581, 585, 587-594, 596, 599-602, 606-620, 638, 663
Կապարզոր - 34, 38-40, 108, 109, 119, 121-124, 153, 159-161, 183-185, 189, 191, 192, 210, 226, 266-268, 299, 308, 335, 364, 590, 591, 602, 608-610, 612, 613, 616, 618, 632
Կապուտջիղ - տե՛ս՝ Կապուտջուղ
Կապուտջուղ - 185, 209, 268, 362, 619
Կասպից ծով - 45
Կավարտ - 104, 120, 184, 185, 187, 236,

238-240, 596, 615
 Կատար - 120, 187, 297, 298, 323, 379, 590
 Կարաբարա - 304
 Կարաբեկյար - 438
 Կարաբուլաղ (Կարյազինո) - 57, 254, 278, 309, 319, 343, 402, 449
 Կարազանլու - 105
 Կարազոլ - 282
 Կարակիշար լեռնանցք - 76
 Կարճևան - 110, 201, 223-226, 241, 371, 609
 Կարմալինովկա - 133, 137, 140, 157, 188, 368, 572
 Կարմանիլովկա - տե՛ս՝ Կարմալինովկա
 Կարմրարար - 193, 242, 263, 592, 593
 Կարս (Ղարս) - 36, 67, 69, 73, 76, 135, 149, 342, 355, 411, 434, 453, 501, 545, 638
 Կարսի բերդ - 355
 Կարսի շրջան - 348
 Կարավաթբերդ - 100, 201, 241, 599
 Կեմանց - 104, 189, 194, 205
 Կեմտրոնական Ռուսաստան - 520
 Կեչուտ - 567
 Կեստանիդու - 409
 Կզնուր - 35
 Կրզղլ-Հաջիլ - 96
 Կրքար սար - 166, 167, 188
 Կիմանց - տե՛ս՝ Կեմանց
 Կյախալի - 282
 Կյոբու - տե՛ս՝ Գեբու
 Կյուրատի - 294
 Կոզլով - 441
 Կոդր - 36
 Կոմբուխի լեռներ - 100
 Կոնգուրդ-Ալանգյազի լեռնաշղթա - 100
 Կոնդ - 418
 Կոռնիծոր - 85, 89, 103, 114, 171, 260, 315, 337, 381, 384, 395, 560, 586, 610, 613, 616
 Կոտանդնուպոլիս - 421, 570, 571, 634, 654
 Կովկաս - 36, 44, 72, 92, 135, 152, 173, 220, 253, 254, 275, 293, 341, 410, 442, 364, 493, 494, 520, 528, 531,

541, 555, 561, 646, 648
 Կովկասյան ռազմանակատ - 44, 45, 56, 70, 106, 108, 132, 148, 153, 157, 279, 321, 352
 Կոտայք - 415, 416, 426, 443, 481, 534, 554, 649
 Կ. Պոլիս - տե՛ս՝ Կոստանդնուպոլիս
 Կուսարդի բերդ - 100
 Կրոնշտադտ - 430, 441
 Կուրաբլի - 103, 382-384, 449, 474, 557, 592, 662
 Կուրայի շրջան - 46
 Կուրան - 441
 Կուդերբեկյակ - տե՛ս՝ Ղուշչի Բիլազ
 Կուրկալաղ - 103
 Կուշչիբիլակ - տե՛ս՝ Ղուշչի Բիլազ
 Կուսարի շրջան - 46
 Կուսեմնիս - 104
 Կուրաթ - 87
 Կուրիս - 104, 201
 Հազարակ - 610
 Հազարո - 100, 135, 557, 585
 Հադրուբ - 43, 153, 309, 402, 403, 424, 449, 450, 659
 Հալիծոր - 81, 103, 117, 171, 191, 192, 257, 265, 272, 273, 282, 283, 286, 287, 289, 307, 308, 310, 311, 315, 588, 615, 617
 Հալիծորի բերդ - 100
 Համադան - 531, 610, 639
 Համամլու - 438
 Հայաստան, Հայաստանի սոցիալիստական խորհրդային հանրապետություն - 3-13, 15-21, 23-26, 27, 29, 30, 32-34, 36, 39, 42-44, 48-69, 71-76, 78, 81-84, 89-94, 98-100, 102, 103, 108, 109, 112, 113, 125-131, 133-136, 141-152, 155-159, 161-170, 176, 177, 179, 183-186, 190, 196, 198, 205, 208, 210, 213, 215-221, 223, 224, 227, 244-251, 261, 262, 266, 270, 271, 279, 281, 314, 327, 331-336, 340, 342-349, 350-364, 367-369, 371-373, 375, 379-381,

384, 386-391, 393-400, 404-419, 420-437, 439-448, 450-452, 453, 455-458, 460, 462, 468, 469, 472, 477, 479-484, 486, 488, 489-509, 511-517, 519, 521, 522, 524-526, 528, 529, 531-537, 539-546, 548-554, 560-570, 573-579, 583, 585, 592, 594-599, 601, 602, 604-606, 610, 614, 617, 618, 620-622, 624-629, 631-634, 637-653, 656-665, 667, 669
 Հայաստանի Հանրապետություն (I) - 5, 11, 14, 20, 23, 32, 48, 50, 51, 53, 56, 58, 61, 64-66, 68, 69, 75, 89-93, 95, 106-110, 116, 125, 127, 128, 133, 141, 144, 147, 150-152, 154, 155, 158-168, 179, 184, 185, 189, 190, 197, 202, 213, 217-221, 225-228, 233, 234, 242, 248-251, 255, 258, 261, 265, 266, 268, 281, 302, 335, 342, 348, 349, 351, 356, 357, 359, 360, 364, 369, 372-376, 379, 391, 404, 405, 418-420, 428, 444, 445, 463-464, 474, 477, 485, 524, 528, 530, 582, 588, 591, 599, 621, 628-630, 639, 655
 Հայաստանի Հանրապետություն (III) - 665, 666, 668
 Հանդ - 104, 207
 Հանդ-Փոքր - 104
 Հանքեր - 40, 101, 104, 118, 120, 124, 128, 154, 161, 185, 189, 194, 195, 200, 233, 236, 239-241, 263-266, 282, 308, 335, 371, 372, 468, 471, 481, 520, 521, 523, 524, 585, 589, 591-594, 596, 609, 614
 Հաջիհան սար - 302
 Հաջի-Էլյակ - 423
 Հաջի-Սամլու - 40, 143, 255, 274, 320, 337
 Հաջիսամլու - տե՛ս՝ Հաջի-Սամլու
 Հասանքենդ - տե՛ս՝ Շատին
 Հարար - 103
 Հարյառու - տե՛ս՝ Հարյար
 Հարյար - 148, 193, 252
 Հարյարի գետ - 319

Հերինը - 483-489, 538, 563, 564, 575, 576
 Հին Գորիս - տե՛ս՝ Կերիշեն
 Հին Նախիջևան - 35, 36
 Հնդկաստան - 121, 213
 Հրազդան - 345
 Հուդա - 198
 Հունաստան - 36, 215, 271
 Հունգարիա - 210
 Չեզամի շրջան - 332
 Չորաստան - 104, 120, 194, 593, 615
 Ղազախ - 75, 94, 130, 149, 151, 158, 166, 167, 348, 416, 426, 607
 Ղազանգյոլ - 100
 Ղազվին - 531, 647
 Ղարաթ - 663
 Ղալա - 620, 635
 Ղալաթուղ - 103, 488-491, 497, 504, 506, 508, 509, 513-516, 518, 543, 546, 579
 Ղամարլու - տե՛ս՝ Արտաշատ
 Ղարաբաղ - տե՛ս՝ Արցախ
 Ղարաբաղի Հանրապետություն - 381
 Ղարաբուլաղ - տե՛ս՝ Կարաբուլաղ
 Ղարադաղ - 470, 599, 621, 622, 639, 642, 652, 654
 Ղարադշլաղ - տե՛ս՝ Կալադարասի
 Ղարանդուխ - տե՛ս՝ Մարտունի
 Ղարաբիլիսա - 36, 85, 88, 103, 104, 118, 135, 138, 145, 155, 246, 252, 269, 283, 290, 291, 306, 307, 310, 311, 422, 433, 461, 463, 464, 528, 554, 572, 578, 579, 608, 616, 617
 Ղզղաշ - տե՛ս՝ Կարմրաքար
 Ղոյթուր - տե՛ս՝ Գեուսի
 Ղուլազ - 76
 Ղրիմ - 132, 138, 279
 Ղրիսրուվաղ - 547
 Ղուշչի - տե՛ս՝ Կեչուտ
 Ղուշչի-Քարա - 402
 Ղուշչի-Բիլազ - 137, 144, 155, 167
 Ղուշչի-Գնդեկազ - 547
 Ղոռուշայ սար - 314
 Ղուսար - 132

Ղուրդղուլաղ - տե՛ս՝ Բուրբաբերդ

Ճակատեն - 104, 236, 238, 263, 590, 609, 610, 614

Ճարտար - 402, 615

Մագճագակի սարահարթ - 588

Մագրա - 103, 104, 196, 303, 336, 384, 573

Մալոաշ - 264, 269, 282, 290, 293, 294, 298, 588

Մալիշկա - 461, 488, 489, 563

Մալլի - 562

Մալն - 228

Մալու - 6, 169, 364, 533

Մաղանջուղ - 103, 171, 174, 586

Մայմեխի - 37

Մասիս (լեռ) - 185

Մարգարա - 436, 444

Մարտիրոս - 567

Մարտունի (Ղարաբաղ) - 153, 403, 424, 426, 548, 559, 563

Մարքիզ - 320

Մելիք-Աննուլի - 474

Մեծ Թաղլար - 450

Մեծ Թուրան - 666

Մեծ Վեդի - 37, 306

Մեծման սար - 227

Մեղրի (գետ) - 100, 204, 596, 600

Մեղրի (գյուղ) - 204, 370, 460, 470, 471, 477, 569, 591, 599-602

Մեղրու շրջան - 4, 6, 34, 37, 38, 40, 41, 81, 103-105, 108, 109, 113, 121, 137, 140, 165, 182, 184-186, 189, 191, 196-199, 201-209, 222-229, 231-236, 241-243, 245, 251-253, 263-268, 271, 272, 296, 299, 305, 320, 340, 370-372, 377, 378, 424, 466, 479, 505, 516, 524, 532, 533, 537, 548, 559, 560, 565, 569, 590, 591, 593, 594, 596-603, 607, 609, 610, 612, 613, 616, 617, 619-622, 632, 640-642, 644, 663

Մեսրոպական - 305

Մերձավոր Արևելք - տե՛ս՝ Արևելք

Մեքքա - 357, 358

Միլլի ձոր - 439, 452

Միլխալն - 319

Մինջեան - 474

Մինքենդ - 143, 401, 529, 530, 661

Մինքենտ - տե՛ս՝ Մինքենդ

Միջագետք - 646

Միջին Ասիա - 98, 364

Մյուլիքաշան - 302

Մոդես - 104, 300

Մոսկվա - 6, 10, 15, 23, 24, 29, 49, 52, 60, 91-93, 98, 99, 106, 127, 131, 132, 135, 141, 143, 148, 150-152, 156, 158, 167, 170, 178, 179, 210, 215, 221, 244, 247, 248, 250, 251, 281, 283, 341, 345, 353-355, 361, 386, 388, 400, 431, 432, 434, 437, 441, 447, 449, 451, 479, 514, 533, 544, 571, 585, 610, 628, 649, 651, 653

Մորատ - 319

Մորչանակ - 139

Մուժամբար - 470, 615, 621, 622, 642, 643, 654, 655

Մուխուրբուրյան - 570

Մուղանլու - 304

Մուսուլմանլար - 42

Յամալա կայարան - 45

Յայջի - 103, 246, 257, 269, 272, 273, 283, 285-291, 293, 294, 307, 308, 310, 311, 315, 340, 392, 579, 580, 588, 609, 615

Յոթնադրյուր - 307

Նախիջևանի երկրամաս - 14, 21, 23, 35, 38, 40, 45, 48, 70, 73, 78, 89-91, 93, 98-100, 102, 106, 107, 109, 110, 121, 130-134, 136-138, 140, 141, 143, 144, 151, 157-160, 162, 165, 169, 175, 178, 186, 189, 201, 204-206, 219, 220, 225, 232, 245, 248-250, 253, 259, 261, 262, 266-268, 275, 279, 280, 281, 283, 285, 291, 302, 305, 306, 323, 334, 345-349, 352, 353, 355, 357, 358, 360-364, 367, 368, 374, 388, 417, 418, 428, 429, 434, 439, 440, 501-503,

507, 512, 542, 543, 558, 559, 566, 568, 569, 571-573, 577, 582, 599-602, 616-618, 641-643, 645, 658

Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետություն - 434, 541

Նեջիլու - 415

Ներքին Ախտա - 415, 433-434

Ներքին Խոտանան - 104, 194, 282, 593

Ներքին Ղարամուխ - տե՛ս՝ Մարտունի

Ներքին Շենգավիթ - 422

Նյուվադի - 206, 236, 252, 253, 600

Նովատուրուխանակ - 614

Նոր Բայազետ - 67, 69, 73, 91, 149, 249, 281, 404, 425-427, 436, 442, 443, 481, 534, 547, 548, 554

Նոր-Ջուղա - 607

Նորաշեն - 104, 488, 489, 548, 563, 612

Նորաշենիկ - 194, 195, 593, 611, 618

Նորք - 416, 417

Նուխի - 74

Շահարջիկ - 282

Շահրազ-Յուրդ - 227, 229

Շահրախտ - 130, 131, 136, 157, 158, 169, 170, 188, 357, 358, 364

Շահվելլար - 103, 295, 297, 384

Շաղար - 88, 103, 144, 336, 573, 576, 577

Շաղախ - 450

Շամախի - 74, 76

Շամբ - 104

Շամխոր կայարան - 96

Շամխորի շրջան - 332

Շատին - 426, 563

Շարսու - 319

Շարուրի շրջան - 38, 73, 98, 131, 160, 201, 249, 250, 357, 358, 364, 388, 396, 434, 438, 439, 501, 512, 560, 582, 658

Շաքի - 104, 137, 283

Շիվահող - 119, 124, 189, 203, 228, 236, 242, 608, 616

Շինարաղ - 104

Շինուհայր - 85, 89, 103, 118, 145, 195,

257, 272, 273, 286-290, 294, 308,

310, 313, 333, 384, 385, 607, 608,

614, 615, 617

Շիլկերտ - 104, 196, 236, 617

Շիվանիձոր - 104, 198, 199, 204-206, 225-

229, 233, 236, 340, 591, 600

Շիրազ - 613

Շիրազլու - 418, 423

Շիրակ - 493

Շիրակալա - 415

Շխար - 40, 615

Շյուբար - 283

Շնհեր - տե՛ս՝ Շինուհայր

Շորագյալ - 73

Շորթուլաղ - 416

Շրվենանց - 104, 194, 593

Շուշի - 18, 43, 54, 57, 75, 76, 78, 79, 81, 84, 95, 97, 99, 102, 105, 106, 114, 141, 146, 179, 180, 186, 252-255, 259, 272, 273, 277, 295, 307, 309, 312-316, 318, 319, 321, 337, 338, 352, 384, 385, 387, 389, 397, 398, 402, 403, 411, 557, 611, 616, 618

Շուշիքենդ - 277

Շուտնուխ - 42, 102, 152, 188, 295, 297, 298, 303, 474, 592, 662

Շուտոք - 37

Շուքա - 137

Ողջի - 40, 41, 100, 194, 195, 209, 239, 252, 254, 282, 374, 597

Որոտան - 100, 102, 104, 139, 257, 271-273, 285, 286, 288, 289, 293-295, 303, 311, 374, 490, 528, 547, 548, 557, 567, 580, 587, 588, 592

Չալ Բորան - 586, 587

Չայ-Ջամ - 303, 588

Չայլան - տե՛ս՝ Չայ-Ջամ

Չամախի - 426, 442

Չավրնդուտ - 104

Չարբախ - 422

Չարտազ-Գյումնյ - 76, 77

Չախնի - 104, 193, 298-300

Չեչենա-Ինգուշական Ինքնավար Հանրապետություն - 528

Չեռնոգորիա - 36, 201

Չլդրդ - 73

Չրոչոք սար - 192

Չիմանքենդ - 306, 409, 427, 442

Չիմքենդ - տե՛ս՝ Չիմանքենդ

Չիլարի սար - 249

Չիվա - 562

Պարոմ - տես՝ Բարոմ
Պաղպղիք - 104, 236, 238, 596, 607
Պաղեստին - 198
Պատվարումբ - 104, 193, 236, 238-240, 254, 592, 596, 612
Պատպատ - 580
Պարսկական Աղբյուրան - 647, 653
Պարսկաստան - 3, 5, 6, 11, 35, 97, 102, 108, 121, 200, 204, 207, 208, 213, 214, 223, 224, 244, 253, 342, 357, 358, 364, 372, 379, 380, 392, 400, 406, 428, 429, 440, 446, 449, 451, 454, 457, 469, 470-474, 477-479, 481, 517, 521, 522, 525, 530-533, 553, 557, 559, 566, 569, 578, 591, 597, 599, 602-604, 607-610, 612-615, 617-623, 624, 626-628, 629, 631-634, 636, 637, 643, 644, 646, 648-655, 659, 668
Պետերբուրգ - 35, 342, 441
Պետրոգրադ - տես՝ Պետերբուրգ
Պետրովսկ - 45, 94
Պիչանիս - 401
Պոդոլսկ - 10
Պսկով - 441

Ջահագուր - 661
Ջահրի - 165, 188
Ջամիլի - 96
Ջիրայիլ - 40, 74, 97, 102, 133, 186, 193, 255, 278, 309, 343, 403, 474, 659
Ջիվանշիր - 57, 95, 102, 401
Ջրվեժ - 416
Ջու - տես՝ Արտավան
Ջուլ - 110, 137, 245
Ջուլիա - 36, 65, 78, 91, 99, 106, 121, 130, 169, 357, 358, 364, 534, 537, 565-567, 638, 641, 642, 647
Ջևաղ - 94

Ռիզա - 546, 656, 658
Ռինդ - 550
Ռյազան - 406, 441
Ռոստով - 491
Ռումինիա - 271, 655
Ռուսաստանի սոցիալիստական ֆեդերատիվ խորհրդային

հանրապետություն - 4, 10-12, 15, 24, 27, 44, 45, 48-50, 52-54, 56, 58-65, 67, 70, 71, 76, 78, 82, 90-93, 96, 98, 99, 102, 118, 119, 126, 128, 129, 130, 132, 133, 135, 136, 138, 141, 142-144, 145, 151, 152, 155, 156, 158-160, 162-165, 167-169, 171-173, 176, 181, 182, 188, 190, 202, 210, 211, 214, 215, 218-221, 244, 245, 247-250, 258, 261, 271, 279, 295, 327, 335, 338-340, 343-345, 348, 349, 352-356, 360, 364, 367-369, 385, 388, 389, 389, 391, 392, 394, 395, 404, 406, 410, 411, 414, 421, 428-432, 434, 441, 442, 431, 432, 434, 441, 442, 447-449, 491-495, 497, 501-503, 510, 517, 531, 543, 544, 546, 553, 570, 602, 605, 606, 623, 625, 628, 629, 637, 643, 644, 647-651, 656-658, 663, 665, 669

Սադարակ - 423
Սալի - 563
Սալմաստ - 35, 639, 646, 647
Սալվարդ - 568, 572, 573
Սասուն - 520, 607
Սատանի կամուրջ - 289, 293, 294
Սարդարապատ - 289, 520, 665
Սարիդամիշ - 36, 67, 69, 136, 149, 217, 355, 638
Սարովի շրջան - 96
Սարուշեն - 402
Սեփոյի - 96
Սեյիմ - 426, 548, 563
Սեմյոնովկայի լեռնանցք - 416
Սերբիա - 36
Սերս - 617
Սիբիր - 132, 610, 614, 616, 664
Սիզնակ (Ներքին, Վերին) - 277
Սիսական - 18, 103, 104,
Սիսիան - 6, 18, 34, 38, 81, 85, 87-89, 102, 103, 105, 109, 117, 118, 121, 123, 125, 128, 136-140, 143-146, 153-155, 159, 160, 165, 166, 170, 179, 181, 182, 184, 185, 189, 196, 226-228, 233, 234, 242, 245, 246, 253-258, 260, 265, 269, 271, 273,

274, 280, 283-286, 291, 293, 305-307, 310-312, 315, 320, 333, 335-338, 364-366, 378, 383, 392, 408, 424, 458, 466, 467, 478, 490, 497, 498, 505, 508, 527, 528, 532, 537, 547, 556, 558, 560, 568-574, 576, 578-581, 585, 588, 603, 607-613, 616, 617-619, 663

Սիրիա - 400

Սղմախ - 322

Սյունիք - 7, 10, 12, 17, 18, 20, 23, 26, 28-30, 39-41, 55, 79, 88, 101-104, 107, 109, 196, 198, 199, 208, 230, 244, 275, 308-310, 329, 334-336, 343, 360, 370, 372-382, 388, 390-392, 394-396, 398-403, 407-409, 424-427, 439, 451, 454, 455, 457, 465, 466, 468, 469, 471-478, 480, 481, 504, 505, 513, 520-522, 525, 528, 535, 547-549, 555, 571, 572, 578-580, 585, 588, 591-594, 596, 602, 606, 610, 611, 615, 617, 618, 623, 637, 653, 656, 664, 667, 668

Սուրբնգևի կղզի - 610

Սոյուխդաղ - տես՝ Սոյուխսար

Սոյուխսար - 225, 599, 600

Սոչի - 45

Սոֆիա - 17

Սպարտա - 108, 382

Ստավրոպոլ - 138

Ստեփանակերտ - 310, 402, 403

Սրաշեն - 104

Սուգ - 402

Սուրբանքենդ - 586

Սուրբանքեկ - 158, 188

Սուխոյ ֆոնտան - 438

Սուսանա սարալանց - 593

Սուրմալու - 73, 348, 434

Սև լիճ - 586

Սև ծով - 279

Սևան - 345, 425-427

Սևանա լիճ - 73

Սևարանց - 103, 217, 264, 528, 581, 588

Սևաքար - 104, 187, 193, 194, 237, 242, 592

Սևր - 163, 164, 170, 189, 247

Սևքար - տես՝ Սևաքար

Վահրավար - 104, 201, 209

Վաղուղի - 104, 246, 283, 290, 291, 578-580

Վայոց ձոր - 6, 138, 144, 154, 159, 167, 186, 245, 246, 270, 335, 383, 407-411, 414, 423-427, 439, 449, 450, 452, 453, 455, 458-460, 462, 465-467, 475, 479, 481, 483, 528, 532, 534, 537, 538, 546-551, 555, 556, 558-560, 562-564, 566-568, 570, 572, 573, 575, 594-596, 600, 617, 649

Վան - 163, 609, 667

Վանք - 104, 300, 301

Վաչագան - 104, 187, 189, 238, 304, 590, 596, 614, 616

Վաչական - տես՝ Վաչագան

Վասպուրական - 419, 459

Վարարակ - 102, 104, 304, 313, 314, 586, 587

Վեդի - 422, 558

Վեդիքասար - 37, 38, 65, 418

Վեներտիկ - 663

Վերին Խարունարխ - 649

Վերին Խոտանան - 104, 121, 124, 245, 282, 294, 298, 593

Վերին Հանդ - 597

Վերին Տաննիկ - 562

Վերիշեն - 104, 217, 290, 312-315, 560, 612

Վերնաշեն - 462, 563

Վաղիկավկա - 406

Վարոնեժ - 441

Վրաստան - 3, 21, 24, 44, 45, 48-50, 54, 55, 71, 99, 125, 126, 129, 142, 177, 215, 221, 271, 322, 345, 353, 391, 393, 394, 406, 407, 416, 428, 429, 432, 433, 447, 478, 492, 493, 495, 566, 570, 631, 648, 668

Վրաստանի սոցիալիստական խորհրդային հանրապետություն - 95, 491, 541

Տարև - 23, 34, 103, 123, 154, 155, 191, 193, 216, 254, 257, 263-265, 269, 272, 273, 282, 284, 286, 289-291, 293, 294, 296, 298, 309-311, 313, 333, 370-372, 380, 390, 463, 465,

468, 469, 521, 522, 524, 525, 527, 528, 572, 579, 581, 585, 588, 616, 619, 663

Տարևի ձոր - 378

Տարևի վանք - 380, 465, 468, 472, 527, 579, 616

Տամբով - 139

Տաշխտ - 29

Տանակերտ - 37

Տանձավեր - 104, 191, 193, 252, 267, 282, 294, 298, 592

Տանձատափ - 103, 264, 581, 588, 611, 617

Տաշալտի - 403

Տաշտոն - 104, 204, 371

Տափասար - 264

Տեղ - 83, 85, 87, 89, 103, 111-115, 117, 147, 153, 166, 174, 252, 253, 271, 277, 278, 315, 316, 390, 395, 402, 560, 585, 586, 608, 610, 612-614, 663

Տոլոս - 104, 573

Տորթնի - տե՛ս՝ Անտառաչատ

Տրասիզոն - 163

Տուփ - 153

Տուրուլու - 303

Ցարակիև Կոլոդցի - 322

Ցարուտ - 273

Ցարուր - 293

Ուգուրչայ - 610

Ուզ - 104, 246, 306, 310, 579

Ուժանիս - 104, 297, 593

Ուլու-Դաղ - 286

Ուլուխանլու - 418, 582

Ուկրահնա - 441, 442, 520

Ուչքափա - 155, 288, 426

Ուչքափալար - տե՛ս՝ Ուչքափա

Ուչ Թեքին - 622

Ուտիք - 361

Ուրմիա - 639, 646, 647

Ուխա - 132

Փաշալու - 567

Փատական - 37

Փարիզ - 32, 163, 421, 464, 520, 607, 633

Փիրձագա - տե՛ս՝ Կաթնառատ

Փյարուտ - 104, 207, 597

Փոլլի - 75

Փոքր Ասիա - տե՛ս՝ Ասիա

Փոխարուտ - տե՛ս՝ Փխրուտ

Քանաքեռ - 415-417, 438

Քաշարանց - 104

Քաչալ Դաղ - տե՛ս՝ Քաչալ-դաղ

Քաչալ-դաղ - 319, 320, 586, 587, 611, 617

Քաչալդաղ - տե՛ս՝ Քաչալ-դաղ

Քաջարան - 34, 100, 182, 184, 185, 196, 201, 204, 207-209, 233, 242, 245, 263, 272, 597

Քարահունջ - 85, 86, 89, 103, 117, 118, 171, 287, 302, 311, 392, 588, 607, 610

Քարաշեն - 89, 103, 114, 171, 174, 557, 586

Քարվանսարա - 94, 343

Քեչիչքենոլ - 76, 77, 190, 277, 367, 402, 408, 423, 424, 460-463, 538, 548, 551, 562-564

Քիրալու - 427

Քիրս (Մեծ, Փոքր) - 76

Քյամրիլ - տե՛ս՝ Քոչքեկ

Քյոմուրլու - 427, 562

Քյուչուկ Վեդի - 418, 423, 431

Քյուրդիքենոլ (Քրդիքենոլ) - տե՛ս՝ Լեռնաձոր

Քյուրդլար - 103

Քյուրքի - 158, 188

Քչքեկ - 254

Քրդիկենց - 104

Քուտ - 100

Քուրդիստան - 57, 113, 163, 320, 361, 529, 557, 570, 586

Օսմանյան թուրքիա - 665

Օրդուբաղ - 40, 78, 91, 106, 121, 130, 131, 133, 137, 140, 201, 204, 206, 207, 223-226, 228, 232, 241, 242, 265, 266, 268, 305, 320, 520, 559, 560, 569, 599, 600, 601

Օրլոլ - 441, 614

Օրթաքենոլ - տե՛ս՝ Գլաձոր

Օրլուգարար - 100, 592

Ֆրայբուրգ - 613

Ֆրանսիա - 165

Ֆրեզնո - 613

ՆԵՐԱՇՈՒԹՅՈՒՆ 3

ԳԼՈՒԽ ԱՈԱԶԻՆ

ՆՈՐԱԴՐԱՅԻՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՎՈՐ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐՈՒՄ..... 32

Աղոթեցանի խորհրդայնացումը, կարմիր բանակի մուտքը «վիճելի» հայտարարված տարածքներ՝ Կարաբաղ, Չանգեզուր և Նախիջևան..... 32

1920 թ. օգոստոսի 10-ի համաձայնագիրը և նրա հետևանքները Չանգեզուրի համար..... 155

Հեղկոմների առաջին միջոցառումները ժամանակավոր խորհրդայնացված Գորիսի և Սիսիանի շրջաններում: Չանգեզուրը՝ աղոթեցանական ազգայնամուլների բիրախ..... 170

Խորհրդային զորքերի նոր հարձակումը Կապարզոդդի վրա: Դևափանի գրավումը..... 183

Գենվազցիների «սրբազան խենթությունը»՝ գերմարդկային մաքառումը և հաղթանակը..... 196

Արևելյի ժողովուրդների համագումարի և Հայաստանի վրա Թուրքիայի հարձակման նկատմամբ զանգեզուրցիների դիրքորոշումը..... 210

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՀԱԿԱԲՈՒԼԵՒԿԵԱՆ ԱՊՏԱՍԽՈՒԹՅՈՒՆԸ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐՈՒՄ ԵՎ ՆՈՐԱԴՐԱՅԻՆ ԶՈՐՔԵՐԻ ՆԱՀԱՆՁԸ ԳԱՎԱՌԻԾ..... 222

Մարտերը Գենվազում..... 222

Ապստամբությունը Դևափանում և խորհրդային զորքերի նահանջը 232

Խորհրդային զորքերի նոր հարձակումը և պարտությունը..... 251

Չանգեզուրյան հարվածող խմբավորման պարտությունը..... 275

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՄՅՈՒՆԻՔԻ ՆԵՐՔԻՆ ԿՅԱՆՔԻ ՊԵՏԱԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆԱՎՈՐՄԱՆ ԵՎ ՊԼԵՏՊԼԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՄՄԱՊՆԻՄԱՆ ՈՒՂՈՒԹՅԱՄՔ ԶԵՆՆԱՐԿՎԱՍ ՄԻՋՈՑԱՈՒՄՆԵՐԸ ՄՏԵՂՎԱՍ ՀԱՐԱԹԵՐԱԿԱՆ ԴԱԴԱՐԻ ՊԼՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ..... 329

Ներքաղաքական վիճակը Չանգեզուրում՝ գավառից խորհրդային զորամասերի հետանալուց հետո..... 329

Հայաստանի խորհրդայնացումը և Չանգեզուրի ապստամբների դիրքորոշումը..... 343

Սյունիքի ինքնավարության ազդարարումը 370

Իրադարձությունների զարգացումը 1921 թ. հունվար-փետրվարին 382

1921թ. Փետրվարյան ապստամբությունը: Հաղաբացիական կռիվների սաստկացումը, ապստամբների պարտությունը և գաղթը դեպի Չանգեզուր.....412

ԳԼՈՒՑ ԶՈՐՐՈՐԴ

ԳՈՅԱՍԱՐՏԻ ՎԵՐՋԻՆ ՓՈՒԼԸ 452

Գաղթի տառապալից ճանապարհին.....452

Լեռնահայաստանի անկախության ազդարարումը 472

Չանգեզուրը խաղաղ միջոցներով խորհրդայնացնելու՝ Երևանի նոր ջանքերը: Միսիանի բանակցությունները.....478

Առճակատման նոր փուլը.....514

Վայոց ձորի նոր ուսման կայանը Լեռնահայաստանի զինված ուժերի կողմից: Չանգեզուրի վրա խորհրդային զորքերի վճռական հարձակման մախապատրաստությունը 537

Երևանյան և Ղարաբաղ-Չանգեզուրյան խմբավորումների ուսման կայանի գործողությունները: Չանգեզուրի գրավումը.....561

Օտար ափերում 619

Նոր կյանքի շնչին 656

ՎԵՐՋԱԲԱՆ 665

ՅԱՆԿԵՐ 670

ԲՈՎԱՆ-ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ 699

Պատվեր 35 **Տպարանակ 500**

Երևանի պետական համալսարանի տպահան,

Երևան, Արովյան փող., թիվ. 52

ԱՐԱՄ ՄԻՄՈՆՅԱՆ

ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ
ԳՈՅԱՄԱՐՏԸ

1920-1921 թթ.

ԵՐԵՎԱՆ